

ПАКУТНЫ БЕК

**Васіль
Якавенка**

ПАКУТНЫ ВЕК

Трылогія

2-е выданне

Мінск
БелСаЭС
«Чарнобыль»

2009

УДК 821.161.3-3
ББК 84 (4 Бел) 6
Я44

Трылогія «Пакутны век»
Выданне другое, дапоўненае і пашыранае

На першым форзацы (*злева направа*):
Барыс Кіт, здымак аўтара трылогіі, снежань 2005;
Марыя Раманавічанка, фота аўтара, 1996;
Дзіцё пакутнага веку, паводле мастацкай версіі
Ю. Іванова і М. Казлова;
Раман Скірмунт, здымак дарэвалюцыйных часоў;
Радаслаў Астроўскі, 40-я гады XX стагоддзя;
Ларыса Геніюш, 1971.

На другім форзацы:
Марыя з дзедам Пятром Рамановічам і сын Пятра — Барыс,
бацька Марыі, калі яшчэ быў гімназістам; Марыя Раманавічанка
з унучкай Стэфаніяй — на скрыжаванні стагоддзяў;
ніжэй — помнік на магіле Барыса Рамановіча ў Чыкага;
парастак новага часу на Бацькаўшчыне — Насця, фота аўтара.
На 2-й старонцы кнігі на здымку аўтар,
фота Юрася Кур'яновіча, 2008.
На шмуцтытулах выкарыстаны графічныя творы мастака
Міхася Карпука.

ISBN 978-985-6010-30-2

© Якавенка В., 2006
© Tatiana Graphic Design,
мастацкае афармленне, 2006
© Афармленне, БелСаЭС «Чарнобыль»,
2009

Мастацкі ўзор і веліч праўды

*Роздум над трылогіяй Васіля Якавенкі
«Пакутны век»**

«Гісторыя належыць паэту», — гаварыў А. С. Пушкін, і думка гэтая неаспрэчная. Гісторыя ўвогуле належыць і пісьменніку, жывапісцу, кампазітару, гісторыку, сацыёлагу, археалагу, псіхалагу — усім людзям, усяму чалавецтву. Але Пушкін, патрабуючы праўды ў яе адкрыцці альбо раскрыцці, вывеў, па сутнасці, усю рускую літаратуру XIX стагоддзя на такі ўзорны, праўдзівы паказ, якім потым абрадавала свет эпопея Л. М. Талстога «Вайна і мір». Пушкінскай традыцыі мастацкага адкрыцця и адлюстравання праўды гісторыі заабавязвалася і XX стагоддзе, абавязваецца і наша XXI. І, пэўна, у адкрыцці і асэнсаванні праўды гісторыі яшчэ больш абавязваюць урокі яе паказу ў цэлым у XX стагоддзі і, у прыватнасці, за 70-годдзе развіцця літаратуры ў савецкі час. Канешне, быў розны вопыт у 20-я гады, у 30-я, у вайну, у пяць пасляваенных дзесяцігоддзяў. Розны не толькі ў літаратуры, але і ў гісторыі, канцэпцыю якой мяняла кан'юнктура.

Да вайны я, напрыклад, скончыў тры класы і памятаю, якой была трактоўка гісторыі Сярэдняй Азіі, Каўказа: пакарэнне, заваёва іх. А што пісалася пра Каўказ, Туркменістан, Узбекістан у пасляваенны час, з 50-х гадоў? Ніякага пакарэння! Супраціву пакарэнню царом не было ні ў Грузіі, ні ў Арменіі, ні ў Туркменіі, ні ва Узбекістане. Уз'яднанне — добраахвотнае ўз'яднанне з Расеяй! СССР пры сваім узнікненні меў добравольную цягу народаў...

О, як распісвалася шчасце ўз'яднання! Сваю ролю, несумненна, іграла прапаганда 1939 года, якая не шкадавала фарбаў для паказу шчаслівага ўз'яднання Заходняй Беларусі з Усходняй і Заходняй Украіны з Усходняй. Той вераснёўскі міф, несумненна, спрыяў у пасляваенны час і ўзнікненню міфаў аб уз'яднанні Каўказа, народаў Сярэдняй Азіі.

---

* Роздум А. Лойкі над першым выданнем трылогіі «Пакутны век» друкуецца па газеце «Наша слова» за 12.11.2008 г.

На долю майго пакалення не выпала ведаць, як адлюстроўвалі рэвалюцыю, Грамадзянскую вайну ў 20-я гады, напрыклад, Арцём Вясёлы, Ісаак Бабель: ні «Гуляй-Поля», ні «Расіі, кроўю ўмытай» першага, ні «Канарміі» другога мы тады не чыталі, а чыталі «Разгром» Аляксандра Фадзеева, «Жалезны паток» Аляксандра Серафімовіча, «Як гартавалася сталь» Мікалая Астроўскага і поўнай праўды аб Грамадзянскай вайне не ведалі.

У 30-я гады, у блізкім пярэдадні Вялікай Айчыннай, шырокім патокам пайшоў гістарычны раман. Так, 1941 годам датуецца трылогія Вячаслава Шышкова «Пугачоў», раман «Дзмітрый Данскай» Сяргея Барадзіна, «Амур-баццюшка», «Цунамі» Мікалая Задорнага. Гэтыя цікавыя творы былі, па сутнасці, плёнам сацыяльнага заказу. Ішла паэтызацыя гераізму, класавай нянавісці, ваяўнічасці, праўда, не без вульгарызацыі. Але калі назіраецца вульгарызацыя, то ці ж захоўваецца праўда гісторыі? У часы росквіту культу Сталіна ішла манументалізацыя вобраза тырана Івана IV Жахлівага — ідэалізацыя яго як дзяржаўнага дзельца, нягледзячы на жудасныя крывавыя сродкі, якімі ён нібыта мацаваў дзяржаву, нягледзячы на амаральнасць, дэмагогію, ілжывасць, двухаблічнасць. Ці ж гэтым зацвярджалася праўда? Тыранствам Івана IV Сталін апраўдваў сваё тыранства.

Але звернемся да ўзорнасці «Вайны і міру» Л. М. Талстога. Ці займела руская літаратура і ці мае наша беларуская падобны ўзор мастацкай праўды аб Айчыннай вайне 1941–1945 гадоў? Калі пад адной вокладкай, то не мае. Шырокую панараму паказу той вайны ўсё ж мае, адно што пад многімі вокладкамі, ад многіх аўтараў. У цэлым у 2-й палове XX стагоддзя адбывалася набліжэнне да праўдзівага паказу вайны. Але як дэфармаваў у нас тую праўду міф аб кіруючай ролі ў перамозе над фашызмам камуністаў, камісараў, партыі, дружбы народаў увагуле! Сярод герояў-франтавікоў не мог не быць першым — ці адным з першых — грузін; калі ваеннапалонныя — то спрэс здраднікі (бо гэта быў погляд Сталіна); немцы — як доўга — ніякімі разумнікамі не былі і не маглі быць; хто апынуўся пад акупацыяй — падазрэнні да таго не канчаліся... Вельмі цяжка было гаварыць праўду аб вайне, ці ж не засведчыў гэта вопыт Васіля Быкава?

Гаварыць усю праўду аб вайне цяжка і сёння. Мы памятаем, як крытыкаваўся Іван Чыгрынаў, калі першы напісаў апавяданне пра паліцая. А як скрыгатала зубамі крытыка, калі Алесь Адамовіч выдаў аповесць «Карнікі» — нібы не вайною яна спароджана, нібы праўду гэтага твора не дапаўняла Адамовічова кніга «Vixi» — старонкамі пра Сталіна і Гітлера?

Увогуле ў нас дасюль заставалася і застаецца недастаткова раскрытай праўда аб партызаншчыне ў Беларусі, аб падполлі ў гарадах, аб акупацыі. Так, доўгі час адзіным творам аб атмасферы

акупацыйнага часу заставаўся раман Івана Навуменкі «Сорак трэці». Раман «Плач перапёлкі» Івана Чыгрынава быў аб 41-м годзе. Ён, як і «Сорак трэці», — пра ўсходнія вобласці Беларусі, паказваў, як фашысты аднаўлялі там калгасы.

Толькі летась з'явілася трылогія Васіля Якавенкі «ПАКУТНЫ ВЕК», і сітуацыю ў літаратуры яна значна мяняе. Як Навуменка і Чыгрынаў, аўтар трылогіі сам з Усходняй Беларусі, родам са Светлагорскага раёна. А ў цэнтры ягонаў трылогіі — Заходнія Палесе, Брэстчына, пільным вокам убачанае і паказанае мястэчка Моталь. Галоўныя героі — ураджэнцы Моталя Пятро Рамановіч (Пісарчук), Барыс Рамановіч, капітан Сяргей Калінічэнка, айцец Георгій, Данік Плюнгер. Але тут жа і род Скірмунтаў, памешчык Раман Скірмунт, былы член Дзяржаўнай Думы, стаяў каля вытокаў фарміравання нацыянальных сіл і ўтварэння Беларускай Народнай Рэспублікі.

Гэта трылогія — твор, можна сказаць, усебеларускі, эпапея нацыянальнай гісторыі, даваеннага часу, 1939 года, Другой сусветнай вайны, пасляваенных падзей і характараў. У полі зроку аўтара тэрыторыя ўсяе Беларусі, яе мінулае і сучаснасць. У эпапею ўсеславянскую, усееўрапейскую гэты манументальны твор ператварае тое, што і Варшава, і Прага, Берлін і Нью-Ёрк, Масква і Вільня, як і Мінск, Пінск, Баранавічы, Наваградка, Карэлічы і мноства беларускіх вёсак становяцца месцам разгортвання падзей. Шырокі свет адчыняецца цераз скрывае герояў трылогіі з мясцінамі, дзе адбываюцца падзеі, удзельнікамі якіх яны становяцца. Сутычкі іх з рэальнымі персанажамі гісторыі, можна сказаць, энцыклапедызуюць мастацкі твор, робяць яго сапраўдным гістарычным раманам.

Аўтар не абмінае ўвагай Сталіна, Гітлера, Кубэ; паказ ваенных дзеянняў ідзе з прывязкай да канкрэтна названых мясцін, нумароў дзеючых армій, карпусоў, палкоў, прозвішчаў камандзіраў, прычым не толькі савецкіх, а і нямецкіх. Упершыню ў літаратуры ўражліва падаюцца батальныя сцэны ваеннага тэатра 1941 года пад Віцебскам, дзе была зроблена спроба контрудару Чырвонай Арміі сіламі двух танкавых карпусоў у накірунку Сянно — Лепель з адчайна і адважна пастаўленай задачай затрымаць і адкінуць адсюль вераломныя варожыя войскі.

Пад прямом аўтара гарманічна зліваюцца выпісаныя па-мастацку раздзелы і даведачна-біяграфічныя матэрыялы. У трылогіі адчуваецца талент аўтара як пісьменніка, а яшчэ і вопытнага і яскравага нарысіста, публіцыста, якім мы ведалі яго раней. Прычым «публіцыстамі» найчасцей становяцца самі героі трылогіі — тады, напрыклад, калі выяўляюць для чытача, што не толькі гераічнай была ў Беларусі партызанка, але і марадзёрскай, неапраўдана разбуральнай, правакацыйнай, безуважлівай да

працоўнага люду, вёскі, якая ў асноўным савецкую партызанку падтрымлівала, карміла, хоць мусіла карміць і акупантаў, паліцаяў, бо іначэй бы не выжыць...

Неаднароднасць партызаншчыны ў Беларусі, яе адмоўныя бакі ўпершыню асудзіла ў нас, знаходзячыся ў эміграцыі, Ларыса Геніюш, у вершах супрацьстаўшы аднабаковаму захлёбнаму іх услаўленню. Менавіта праўдзівым, шматпланавым паказам партызанскага руху рэалізм Геніюш падтрымаў і з поспехам развіў Васіль Якавенка. Падчас вайны Беларусь стала тэрыторыяй, арэнай партызанкі не толькі прасавецкай, а і прапольскай, праўкраінскай, беларуска-патрыятычнай. Прапольская Армія Краёва тут ваявала на два франты — супраць бальшавікоў і фашыстаў, брала зброю ў акупантаў на барацьбу з партызанкай, арганізаванай Масквой. А пісьменнік Якавенка сваім творам сведчыць, што быў у АК яшчэ і трэці фронт — змаганне з карэнным беларускім насельніцтвам, масавае знішчэнне яго па некаторых населеных пунктах і раёнах. Прыгадваю, друкаваўся ў нас успаміны аб жорсткай расправе АК у Налібоках з нацыянальна-беларускімі асобнымі атрадамі.

Армія Краёва на Брэстчыне супрацьстаяла бэндэраўцам, а бэндэраўцы — атрадам беларуска-савецкім. Цэлы клубок, да канца не разматаны... Але ж разматванне яго ўжо пачалося ў гэтым творы пісьменніка, ды і адразу ўсяго не ахопіш.

А ці асвоены нашым мастацтвам тыя трагедыі і драмы, якія мелі месца зімой 1942–1943 гадоў пры замене Масквой партызанскіх камандзіраў, што раней былі членамі КПЗБ? У Слоніме, напрыклад, ужо ў жніўні 1941 года былы член Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі Феаксіст Міско стаў арганізатарам партызанскага атрада, але Масква на яго месца прыслала новага камандзіра. Сам жа Міско стаў неўзабаве ахвярай шалёнай кулі.

І яшчэ: хто ведае, колькі ахвяр панеслі ў слоніmsкіх лясах партызаны-яўрэі, калі, паводле спецыяльнага ўказу, падпалі пад каварную расправу — стрэлы ў спіну падчас сутычак партызан з паліцаямі ці пры блакадзе партызан акупацыйнымі войскамі?

Армія Краёва была даволі шматлюднай і зацятай, і яшчэ праз дзесяць гадоў пасля вайны ў Налібоцкай пушчы, напрыклад, у ваколіцы вёскі Мель-Бярозы, дзейнічаў адзін з яе атрадаў.

Не здзівіўся лічбе банд у Заходняй Беларусі ў пасляваенны час, якую мне ўпотаі назваў на пачатку 70-х гадоў Кірыл Грак — выкладчык марксізму-ленінізму. Аб дзевяцістах бандах ён мне гаварыў...

Канешне, у пасляваенны час займаліся разбоем, рабункамі і проста марадзёры, якія прывыклі падчас акупацыі да таго, што яскрава паказвае В.Якавенка ў сваёй трылогіі.

Але, напэўна, былі сярод лясных зухвальнікаў і свядомыя супраціўнікі бальшавіцкай ідэі. Складаныя сітуацыі былі, няпростыя гісторыі і гісторыікі чалавечых лёсаў, у цэлым жыцця народнага, аб'ёмна раскрытай пісьменнікам у яго творы.

Трылогія Якавенкі наватарская яшчэ і тым, як паказвае мотальскае гета, пагромы і ратаванне іудзеяў мотальцамі, праваслаўным святаром Георгіем. Беларуская пасляваенная літаратура мала, вельмі мала выказала пачуццяў жалю і скрухі з-за Халакосту ў Беларусі.

Паўтаруся, што трылогія «Пакутны век» — твор наватарскі. Прычым па многіх параметрах. І праўдай паказу Заходняй Беларусі пасля верасня 1939 года, і паказам народнага жыцця ў акупацыі, у пасляваенны час. Асабліва — адлюстраваннем перыпетый нацыянальнага руху ў Беларусі падчас акупацыі і ў савецкі час. Такой поўнай нікім яшчэ не паказвалася Беларусь, у тым ліку ў адлюстраванні дзеячаў беларускага Адраджэння — да таго ж без ідэалізацыі і без ахайвання, апаскуджвання, якое спрэс панавала ў савецкі час. Чытачу прапануецца рабіць свае высновы аб ксяндзу Вінцэнту Гадлеўскім і Радаславу Астроўскім, баранавіцкім бургамістру Сабалеўскім і паэтэсе Наталлі Арсеневай, Раману Скірмунту і Янку Геніюшу, Барысу Кіту і Мікалаю Шчорсу.

Большасць галоўных раманных герояў, а іх шмат — удача пісьменніка: гэта сям'я селяніна Пятра Пісарчука, асабліва вобразы самога Пятра, яго сына Барыса, унучкі Мані, святара Раздзялоўскага — айца Георгія, капітана Сяргея Калінічэнкі, а таксама Кубэ, сына Сталіна Якава Джугашвілі... Дарэчы, у поле зроку пісьменніка трапляюць яшчэ і мотальскі рэфарматар калгаса, мільянер, расеец Апанас Стрыгуноў дыі Хрушчоў і Мазураў...

Заслуга Якавенкі — у пераканаўчым паказе атмасферы перадваеннага часу, калі падпісваўся Молатавым і Рыбентропам звыродны акт размеркавання ўплываў ва Усходняй Еўропе, Прыбалтыцы. Гэта надзвычай актуальна і важна сёння, калі дзіву даешся рэтраграднаму паўтору прапагандысцкай дэмагогіі дзеля вуалявання тых трагічных для чалавецтва падзей у сучасным кінематографе. Але як жа цяпер, калі прыадчынілася сутнасць многіх падзей, пакідаць па-за ўвагай подласць тагачасных палітыкаў, подласць прапаганды — як?! Гэтая подласць каштавала мільёнаў і мільёнаў людскіх жыццяў. Таму замоўчванню балючай праўды гісторыі даравання не можа быць!

Калі хочаце, яшчэ пра наватарства і сакрэт поспеху аўтара. Ён гуманіст і разглядае падзеі і характары, зыходзячы з агульначалавечых пазіцый, а не прыныпаў сацрэалізму, што ўвайшло было ў традыцыю.

І апошняе, пра што хочацца сказаць. Дзякуючы сінтэзу ўласна мастацкага, гратэскавага, метафарычнага, філасофскага, публіцыстычнага, узвышана лірычнага, у творы добра адчуваецца толькі яму ўласцівая атмасфера, якой надзелены далёка не ўсе нават добрыя кнігі мастацкай літаратуры.

Не памылюся, калі скажу: эпопея па сваім мастацкім і сэнсавым напам'яненні, па сваім шматгранным характары вартая таго, каб прэзентаваць у свеце беларускі народ і стаць яго візітнай карткай.

Алег ЛОЙКА,
паэт, прафесар, доктар філалагічных навук,
член-карэспандэнт НАН Беларусі,
лаўрэат Дзяржаўнай прэміі
імя Якуба Коласа

*Радзіме,
высокім парываннем продкаў,
вольнаму духу зямлі прысвячаю*
Аўтар

Пралог

Восень. Мяккі супакой у шызым сыраватым паветры, і даволі лёгкага подыху ў навакольнай прасторы, каб заварушыліся сцішаныя, дрымотныя галінкі дрэў і, сарваўшыся, паляцела на зямлю з клёнаў і ліп вільготнае лісце, яркае, бы выштукаванае з сапраўднага золата; ад мяккага, насычанага водсвету яго на душы ў пракожых рабілася ўрачыста, утульна. Разам з тым чамусьці нагортваўся сум.

Па сталічным бульвары, засыпаным жаўталісцем, ішлі трое, разам з аўтарам гэтых радкоў. Высокі, станісты, з вусамі, на якія зверху навісала хрыбціна носа, чытаў лірычныя вершы ўласнага вырабу:

Залатая завіруха
Замятае маю скруху
Ды сцяжынкi замятае,
І лісцэ на дрэвах тае.

Другі ж, ніжэйшы і таксама зграбны, не быў ні філосафам, ні паэтам, а толькі, як і першы, меў цікавасць да ўсяго — працаваў у навуковай установе геалагам. Абодва — мае прыяцелі; навуковец, праўда, адказваў на сакавітую беларускую мову выключна па-руску. Паэту (яго звалі Лявонам) нічога не абыходзіла перайсці ад лірычных матываў на іншыя.

— Калі прыкінуць, колькі разоў на вяку во гэтак ахвяравальна адгарае і ападае лістота вась з гэтых годных клёнаў і прыгажунь-ліп, то лік падасца не такім і значным. Бо што такое сто разоў лісце апала або — нават пяцьсот! — усклікнуў зварушліва ён. — Пяцьсот ліставеяў ад жыцця нашых продкаў у сярэднявеччы! Якіх-небудзь дваццаць — дваццаць пяць пакаленняў адсыпалася. А там жа ў дзяржаве быў росквіт і, як вядома, прававой мудрасці — больш, чым на долю нам прыпала.

— Але ж, але ж,— пагаджаўся геолог, які, што казаць, не так багата і ведаў з мінулага краіны, у якой нарадзіўся, як што ў гады ягонаў асветы, узмужання не было прынята корпацца ў радаводзе, у гісторыі сваёй зямлі, сваіх продкаў.

Ды Лявон шырыў тэзу:

— Здзіўляе, браце, не столькі розніца ў мысленні, хоць і гэта важна, колькі тое, што адбылося ў характары цывілізацыі наогул. Раней дзяржава дзяржаву гвалтавала — дзялілі і ніяк не маглі падзяліць тэрыторыі. Ці ж не на Гітлеры эпоха падзелу скончылася?

— Не, бадай... Яшчэ не-не дый назіраюцца рэчыдывы. За прыкладамі далёка хадзіць не трэба,— заўважыў геолог Максім.

— Магчыма... Толькі ж цяпер час іншых намераў, памкненняў, якія абарочваюцца глабалізацыяй. Над усімі дзяржавамі пачынаюць браць верх ліхвары, мультымільярдэры, транснацыянальныя карпарацыі, узброеныя найноўшымі інфармацыйнымі і вытворчымі тэхналогіямі. Цяпер менавіта яны здзіраюць скальпы з народаў.

— Удакладнім: з якіх народаў?

— З усяго чалавецтва.

— Дапусцім...

— Час чырванаскурых індзейцаў мінуў. Толькі для транснацыянальных кампаній усе людзі — індзейцы з прэрыі!

— Так, згодзен, і мы не выключэнне! Мы нават свядома пэчваем сябе ў чырвоны колер — героі! — адрэагаваў на высокай ноце спадар геолог.— Я, між іншым, колькі тыдняў нашу з сабой газету. У ёй інфармацыя з амерыканскіх крыніц. Дзейнічае сусветны, так бы мовіць, урад — клуб Бельдэрбергераў, дзе за некаранаванага караля — трыльянер Барух. Клуб валодае львінай доляй багаццяў на нашай планеце, здратаванай хцівасцю. У клубе 63 залатыя галавы і сярод іх адна рыжая — з Расеі. На падыходзе калегі — казнакрады, нуворышы... Як вам гэта падабаецца?

— Э-ей! Мяркую, аднак, што гэта толькі для нас навіна, а там, за акіянам,— сакрэт палішынеля. Тары-бары!.. Бачыце, у які бок свет пайшоў. Цяпер кампаніям, якія трымаюць грашовую плынь у сваіх руках, наогул не трэба валодаць калоніямі. Ім даволі ў той ці іншай краіне выклікаць фінансавы крызіс, а потым ужо, «дапамагаючы», яны прыбярэць да сваіх рук прадпрыемствы, нетры, шляхі зносін, трубаправоды... Сюды, на Беларусь, ужо цягнуцца шчупальцы спрутаў з усходу.

— Шаноўныя! — слухаючы заўзятую гаману, уткнуў і я свой грош.— Ад шкодніцы-глабалізацыі ёсць, бадай, адзін паратунак — з'яднаны народ, яго несмяротная духоўная спадчына! Не выпадкова ж ЮНЕСКА прыняла Усеагульную

Дэкларацыю аб культурнай разнастайнасці, якая спрыяе абароне кожнай краінай сваёй самастойнасці, самавітасці — культуры, мовы, калі хочаце, свайго нацыянальнага характару.

— Спрыяе...— Лявон уставіўся на мяне сваім асціта-выпрабавальным позіткам.— Спрыяе... Яно добра, калі ёсць каму спрыяць! А нам, пасля ўсяго, што прарабілі з нашым народам, патрэбна сур'ёзная рэканструкцыя храма духоўнай культуры або, як мовяць палякі, направа быту, чым мы з нашымі маргіналамі ад культуры ніяк не можам заняцца.

І, звяртаючыся да Максіма, паэт прадэкламаваў:

У хворым асляпленні
Мы йдзём да выраджэння.
І скажучь, як аб прусах,
Пра зніклых беларусаў.

— Ці ж не так?..— спытаўся ён.

— Так-так,— пагадзіўся я.— Да смяротнай шкадобы!

— У мяне ёсць кніга Гумілёва.— Максім прыпыніў крок, разглядаючы яркі, дзівосна сатканы з апалай лістоты дыван.— Гумілёў піша пра старажытныя плямёны, ды не абмінае ўвагай і нас. У беларусах ён бачыць самавітае старажытнарускае, варта толькі падкрэсліць — не расейскае, а наша племя, якое, мала змяніўшыся, сягнула аж сюды, у наша стагоддзе. Яго не закранулі, прынамсі, не згвалцілі і не разубожылі ні татарска-акерманскія орды з поўдня, ні нямецкія рыцары, якім далі запамінальны ўрок пры Грунвальдзе. Я думаю, дарэчы было б сказаць, што і палякі яго не растварылі...

— Так-так, як і расейцы таксама! — жыва падтрымаў нітку размовы Лявон.

— Але ж Гумілёў карыстаецца тэрмінам «пасіянарнасць», што азначае высокі дух, нацыянальны ўздым, перыяд актыўнай творчай рупнасці. Ён падводзіць да думкі, што Беларусь дажыла да сваёй апошняй фазы, ператвараючыся ў старажытнаславянскі запаведнік.

— Адным словам, ад народа, дзяржавы, культуры застаўся гістарычны рэлікт?..

— Амаль што... Пасіянарнасць згасла, як згасе гук закранутай струны.

— Не паверу! — катэгарычна заявіў Лявон.— Яна мо прыціхла? Пэўна! Дый то не сама па сабе. Бо колькі разоў ліхадзеі, ворагі нашы, рэзалі, рвалі тонкія струны, а яны ж узнаўляліся і гучалі па-новаму. Прыгадайце пачатак дваццатага стагоддзя, асабліва рэвалюцыйныя і першыя савецкія гады.

Навуковец Максім глядзеў на паэта ўтрапёным позіткам. Ён, пэўна, радаваўся Лявону і спачуваў, спачуваў і зайздросціў, бо, калі пшчыра, сумаваў таксама па нацыянальнай направе,

па мове, з якой знаўся ў дзяцінстве і ад якой потым у рускамоўных вучэльнях адвык ды больш не насмельваўся да яе вярнуцца, як і багата хто з беларусаў, пры гэтым Максім пачуваў сябе ніякавата, не тут будзе сказана, бы ў скуру здрадніка. Гэтакае адчуванне ўзрасло, узмацнілася, калі ён вычытаў у Гумілёва, што слова «нацыя», уласна, паходзіць ад лацінскага — нараджэнне, у літаральным сэнсе: нараджэнне мовы і тэрыторыі. От што ёсць нацыя! Таму цяпер, так ці інакш адмаўляючыся ад роднай мовы, ён здраджвае сваёй зямлі, сваёй нацыі, ператвараецца ў маргінала. Гэтакае ўяўленне ў яго ішло з падсвядомасці.

Я разумеў сваіх дружбакоў, аднаго і другога, і, калі Лявон, шукаючы лагоды ў душы, чытаў свае вершы, мне раптам легла на думку, што тэма нашай гутаркі заўжды была блізкай і зразумелай багата каму з беларусаў, хвалюючай і балючай. Нездарма ж вядомы ваявода і дзяржаўны дзеяч сярэднявечча, публіцыст і, пры ўсім, стараста Оршы Кміта-Чарнабыльскі ў сваіх лістах да суайчыннікаў закранаў уласцівае ім прастадушша, памяркоўнасць, залішнюю даверлівасць і недаацэнку небяспекі з боку хіжых суседзяў. Уважаючы на гэта, ён усклікваў: «Ото, государю пане, от таковых бед люди топятся! Ото с таковых нендз давятся! Ото с того в неволю даются!»

Тэма нязжытая, нязношаная, яна па-свойму будзе адлюстравана ў мастацкай тканіне твора і, спадзяюся, не пакіне раўнадушнымі чытачоў. Няхай бы!

А Лявон тым часам чытаў:

Бывае, што неспадзяванку
Ці то ўвечар, ці то ўранку
Боль ціха сэрца працінае
І сэрца весці пачынае
З табою даўнюю гаворку.
І мне тады бывае горка...
.....
Зямлі маёй крыжы і крылы,
Вас столькі многа, што хапіла б
На больш вялікія дзяржавы!..
Хто сёння мы? Дзе наша слава?

КАБАЛА

Кніга першая

1

Ёй апладзіравалі, і не паспеў твар жанчыны асвяціцца радасцю, як аднекуль з сярэдзіны ўзнялася новая, гарачая хваля, напоўніла сэрца, ахаліла ўсю. Пачуцці змяшаліся, і акуратная сцішаная зала людзей, што належалі да ўплывовай суполкі «Rotary Club», паплыла перад вачыма.

— Ах, дзядуля, дзядуля...

Не ведаючы сама, ці то на поўны голас, ці толькі ў думках, прамовіла яна:

— Ах, дзядуля-дзядуля, каб жа ты мог пабачыць, якая доля выпала тваёй унучцы, якога гонару выстарчыла ёй!

Узрушэнне ад нечаканага наплыву гаркоты, неспатоленай крыўды, узноўленай абразы ды замілавання сабой было такім моцным, што, спазнаўшы поспех, спадарыня не стрымала слёз, а яе ўважлівыя і строгія слухачы, якіх у гэтай чужой ёй краіне цяжка было чым-небудзь расчуліць, ажывіліся, паўставалі з месцаў, рушылі да невысокай трыбуны, за якой яна выцірала вочы хусцінкай. Даклад «Аб прафілактыцы сардэчна-сасудзістых захворванняў» і пытанні, якія ёй задалі, бадай, былі вычарпаны. Дакладчыца пранікнёна гаварыла аб наспелым, надзённым і выявіла ў сабе дасведчанага і добрага кардыёлага. Ім жа, спрактыкаваным у жыццёвым гармідары піцбуржцам, цікавымі падаліся думкі наконт найбольш распаўсюджаных прычын захворванняў і іх магчымага папярэджання ў гэтай акрузе. Аднак не былі б яны сапраўднымі амерыканцамі, калі б не ўбачылі ў ёй дзіўную асобу, прастата, шчырасць і пранікнёнасць якой, пэўна, пераходзілі ў чуллівасць. Таму і слёзы, загадкавыя слёзы, што перапоўнілі чашу спакутанай жаночай душы.

Марыя Дзямковіч гаварыла па-ангельску з няпэўным славянскім акцэнтам у голасе:

— Прабачце... Найшло. У вас такая адметная і вольная краіна! А я... я згадала сваю і не стрымалася... Зразумейце мяне.

— О'кэй! — сказаў ёй, усміхаючыся, кіраўнік клуба, высокі лысаваты мужчына з чорнай бародкай.— О'кэй, доктар Дзямковіч, сэнк'ю!

Ён галантна схіліўся і пацалаваў ёй руку. Той-сёй з ягоных калег зрабіў тое самае. Ушанаваная дакладчыца страчвала рэальнасць, бо ўсё цяпер нагадвала сон. Жанчыны стараліся даўжэй затрымацца каля яе, каб найлепей разгледзець і словам-паўсловам аддзячыць або выклікаць на нейкую новую гаворку. Некаторыя звалі яе проста: доктар Марыя або яшчэ прасцей — Мэры...

Марыя Дзямковіч нарэшце дала рады сваёй расчуленасці, млявасці, што моцна апанавалі яе ў жадную хвіліну, і таму не кінулася прэч адсюль, з вачэй адукаванай публікі, як у роспачы хацелася зрабіць, каб не паказаць сваіх слёз, сваёй слабасці, — усміхалася пакаянна, зычліва. Лекары бачылі на энергічным і прытомным твары сваёй каляжанкі водсвет трапяткога агню; больш за тое, таму, хто хоць раз сустрэўся з ёй позіркам, рабілася ўтульна і хораша — як пасля прычасця.

— Доктар Марыя, — прагучаў голас спагадлівай місіс няпэўнага веку, пра якую Дзямковіч ведала, што яна псіхіятр, — нам казалі, што вы прыехалі з Польшчы, там застаўся родны дом. О, ён заўсёды цяплейшы за астатнія... Праўда?

— Шур! — нейк машынальна адказала яна, што на іхняй мове азначала: «Пэўна!» — Я ў Польшчы вучылася, і там засталіся мае маладыя гады. А цяпер — не схлушу — мне і тут добра. Сэнк'ю! Я ўдзячная вам, удзячная гэтай краіне. А ўвогуле мой родны кут, пра які вы кажаце, яшчэ трохі далей — на ўсход ад Польшчы.

— Russia... Русь... Расія? — выказалі слухачы здагадку, і мала хто, акрамя псіхіятра, напэўна, мог заўважыць, што па мяккім і вабным твары місіс Дзямковіч прамільгнуў цень.

— Но-о, — пахітала яна галавой і прамовіла пасля паўзы з пэўным напружаннем у голасе: — Беларусь. Не ведаеце?.. Беларусь мая радзіма.

Разыходзіліся. Ніхто са слухачоў, сярод якіх былі і жанчыны-лекаркі, не задумваўся лішне, чаму ў іх не ўзнікла адмоўных пачуццяў, напрыклад, зайздасці, рэўнасці да місіс Дзямковіч, пры яе такім поспеху ў калег ды вабнай паставе, гоным абліччы...

А яна сваім сэрцам угадвала гэты агульны мілажальны настрой, прыхільнасць да сябе, і сэрца соладка замірала. Толькі ж калі прыехала да сваёй невялічкай камяніцы на два паверхі, паставіла машыну ў гараж пад домам ды паднялася ў пакой — ад святла ўвесь інтэр’ер, лад пакаёвы зайгралі і ўразілі, яшчэ раз падкрэсліваючы яе самавітасць; успамін таго дня не адышоў зусім і зноў вярнуў Марыю ў далёкую вёску, дзе прайшло маленства і дзе пад дзедавымі ласкавымі далонямі ўпершыню праклонулася і пайшло ў рост каліўца яе годнасці, гонару. Там не было межаў марам ды волі вольнай. Там усё цвіло, і яна пачувала сябе так добра. Па-новаму накацілася хваля, ад якой яна днём ледзь-ледзь не захлынулася.

— Ах, дзядуля-дзядуля, каб жа ты быў жывы і паглядзеў на мяне!

Прыпыніўшыся каля вялікага трумо, спадарыня Марыя кінула туды вокам — заўважыла ў ім сябе і як бы не сябе нават, а свой цень, які незалежна ад яе мільгануў воддаль. Уткнулася ў падушку і заплакала горка, наўсхліп. Ды не заўважыла, як заснула і апынулася далёка-далёка, там, на зямлі ці хутчэй над зямлёй, якая ляжала зялёным дываном паміж Польшчай і Расеяй. Улетку ўсё там вабіла, захапляла, чаравала кветкамі, духмяніла імі, буяла імі, а ўзімку зямля спачывала пад белым пульхным покрывам, ахутвалася ў срабрысты іней, убіралася ў такія адмысловыя строі да самых апошніх галінак дрэў, да вільчыкаў хат і спявала-спявала звонка і тужліва ў трыснягах над возерам і пад імклівымі палазамі саней.

Марыі трызніўся дух дзеда Пятра, які належаў цяпер і гэтай зямлі, і так званаму Космасу ў аднолькавай меры. Ён як бы растварыўся ў шырокай і бясконцай прасторы, што насіла ў сабе прыхаваныя звесткі пра ўсё малое ў вялікім і — наадварот. Тым часам ягоны дух існаваў і сам па сабе, адасоблена, вольна. Ён меў звычай набліжацца ўсутык да зямнога асяродку і да свайго былога котлішча, апускаўся на грэшную зямлю, калі чуў, што там дзеецца

нешта лёсавызначальнае, азоранае, боскае, што адпавядала ягонаму разуменню, нахілу, рытму, характару. Дух дзеда любіў назіраць, як творыцца нанова жыццё, якое ён таксама тварыў, атайбаваўшыся ў цэле селяніна Пятра. Некалі яму, духу, пашчасціла на гэткае зграбнае цела, у якім кожная жывая кропелька пасылала імпульсы ўсведамленню, душы, і, можа, дзякуючы такому сугуччу пачаткаў, у плоці Пятра не было ні сучка ні задзірынкі — кроў па жылах ішла — аж звінела.

Пятроў дух быў абражаны і ўзбураны адначасова. З гэтым непамысным і страхалюдным для сябе набыткам ён падоўгу затрымліваўся на тым самым месцы, дзе абарвалася нітка жыцця і цела асунулася, і там, на мотальскіх кладах, ля землянога грудка, стаяў і стаяў нябачны, самотны і разам з тым не адрывуты зямлёй, сваякамі і іншымі жыхарамі мястэчка. Стаяў ды стаяў, не раўнуючы, як салдат у ганаровай варце.

У яго, вядома, не было аніякай ахвоты пакідаць куток, дзе жывы, зямны, адліты з плоці Пятро самахоць (і так хораша) разгарнуўся ў працы. Ён шкадаваў Пятра, шкадаваў зямлю, на якую Пятро ўпаў, не развітаўшыся ні з сям'ёй, ні з акаліцамі. Пэўны час яшчэ дух бадзяўся па полі, у дуброве, на пчальніку і, вядома ж, каля хаты, у самой хаце, змайстраванай умелымі, дужымі і спрактыкаванымі рукамі Пятра. Ад гаспадара скрозь там нешта-такі заставалася і з ім спалучалася.

Неаднаразова і настойліва ён уваходзіў у святдомасць жывых. Ён з'яўляўся ў снах да жонкі Аксінні, мала таго, завінуў да яе на другі ж дзень пасля хаўтур разам з Паўлюком, іхнім сынам, таксама нябожчыкам, цела якога, як і яго цела, знайшло свой апошні прытулак пад адным грудком. Аксіння, якую не пакідалі роспач і страх, не ведала ўжо, да якіх сцен прытуліцца, бо свой дом для яе ўсё болей атаясамліваўся з дамавінай. Аксіння ўспрыняла сон як знак увагі з боку мужа і сына — нябожчыкаў, — як позву туды ж, у іншы свет. Прыбітая горам, яна і рада б да іх сторч галавой кінуцца. Ды — як і — навошта?.. Людзі раець уцякаць адсюль, з роднага сяла, дзе брат брата не памятае і сам д'ябал, відаць, навучае нішчыць адзін аднаго. Хто ведае, што яшчэ лёсам наканавана ёй? І, тоячыся ад лішніх вачэй, Аксіння пайшла ў царкву,

паставіла свечку на спачын душы Пятра, свайго чалавека, потым свечку за душу Паўлюка-сына, потым яшчэ сваякоў, Паўла і Мікалая Міховічаў. Шкадуючы, памянула іх ды слязьмі ўмылася, просячы супакаення, спачыну вечнага іхнім душам. Няма што радня, а нягожа мёртвым падоўгу затрымлівацца каля жывых, углядацца і спрабаваць нешта ўцяміць — перажываць. На тым свеце павінен быць вечны спачын, і толькі. А то ні тут, ні там не будзе ратунку.

Зусім інакш аднеслася да з'яўлення свайго дзеда ў сне вясковая ластаўка, паводле слоў бабулі, цёмнавалася трынаццацігадовая Марыя (дома яе звалі Маняй). Маня прачнулася радасная, бы вясельны гармонік, лёгкая, бы пушынка,— здавалася, каб маці падзьмула на яе — узляцела б угору! Узнёслася Маніных пачуццяў тлумачылася тым, што да яе завітаў дзядуля, а разам з ім — і светлае-прасветлае, шчаслівае дзяцінства, якое адляцелаўлятучылася ў ліхую гадзіну.

Святочныя пачуцці і мроі Мані былі зманлівымі і нядоўгімі, яны неўзабаве змяніліся іншымі пачуццямі, супрацьлеглымі тым — даўкай крыўдай, сумам, слязьмі. І ўсё ж Маня была ўсцешаная, бо пасля таго жахлівага расстання да яе з'явіўся дзед-нябожчык і, як бывала раней, паклікаў яе на сваё поле, дзе рос лён, павёў па знаёмай сцяжыне на самы пчальнік.

2

Для гэтай маталянкі падзеі ў яе родным кутку бытта спыніліся на тым трагічным моманце, калі зямля раптам рушыла са сваіх асноў, з векавечнага свайго падмурка, і пайшла з-пад ног у людзей, не пакідаючы ўжо ні ёй уласна, ні радзіне нічога, ні для тагачаснага дня, ні для будучыні. Тады ўсё-ўсё ў бурнай плыні неслася кудысьці ў мінуўшчыну.

Дзяўчына між тым помніла сваю зямлю, сваю згубленую ў віры вайны Атлантыду і аднаўляла ў памяці найбольш яркія малюнкi жыцця. Унутраным зрокам яна аналізавала местачковы побыт, узаемаадносiны з суседзямi i, перажываючы карціны па-новаму, старалася тут жа забыць iх, бо душу агортваў жах, як тады... I праз гэты нядобры

набытак яна нітавала свой лёс з лёсам роднай зямлі і між-волі скіроўвала да яе свае думкі.

Дзед Пятро на веці вякоў асталяваўся там, і ад таго, бадай, нарасталі яе роспач, адчай. Яна глядзела на жыццё вачыма свайго дзеда. О, як таму не дзівіцца, але гэта было так... Адным жыццём жылі. Урэшце, іх вачыма зямля-матухна глядзела на сябе, бо ў гэтых іхніх удумлівых, добрых, немітуслівых вачах было ўсведамленне сябе і зямлі як адзінага цэлага.

Яна і ён, унучка і дзед — як пачатак і канец, — памяталі багата чаго з таго, што ў свой час ім на вочы трапляла. Зямля ж памятала ўсё, што дзеелася з ёй і з людзьмі; у яе памяці адбівалася кожная кропля энергіі, асабліва калі та я энергія штосьці значыла, калі ўтварала і тварыла, калі ўзварушвала, скранала з месца што-небудзь.

Местачковец, земляроб Пятро Рамановіч, або, як яго звалі яшчэ, — Пісарчук, чытаў кнігі і разумеў іх карысць у назапашванні ведаў. Адначасова ён усведамляў, што чалавеку не ўсё дадзена ў спасціжэнні свету і адзін пранікае ў таямніцы глыбей, цяміць больш, другі — менш. Нехта ж надзяляе людзей здольнасцямі, ды не ў аднолькавай меры.

Пятро Рамановіч здагадваўся аб наканаванасці жыцця, аб існаванні, так бы мовіць, плана альбо карты падзей, якую ці не сам Усявышні трымае ў сваіх руках. Молячыся ў царкве і дома, ён прасіў Бога аб ласцы даць яго сэрцу і розуму сілы, каб спасцігнуць сутнасць рэчаў глыбей, дайсці да першапрычыны. «Даруй мне, Госпадзе, калі ў тым мой грэх», — казаў ён і пільна ўглядваўся ў свет навакольны.

Так, зямля глядзела на сябе вачыма Пісарчукоў, вачыма мотальцаў, а яны — народ дабітны, дапытлівы, кемны і за вялікую ўдачу для сябе лічаць тое, што ў часы ўтрапёнага сярэднявечча, недзе блізка 1518 года, іх заўважыла найадметная ў краіне жанчына Бона Сфорца, якая брала што сваёй прыгажосцю, што абыходлівасцю і розумам. Вялікі князь Вялікага Княства Літоўскага і кароль Польшчы Жыгімонт перадаў ёй, каханіцы, ёй, мілавіцы сваёй, пінскія і тураўскія землі, вядома, разам з Моталем, што варушыўся ў тым часе між Пінскам і Янавам.

Што ведаў пра гэта яе дзед Пятро Рамановіч?

А ён ведаў, напэўна, што ў маёнтку пана Канстанціна Скірмунта, таго самага пана, які пэўны час працаваў міністрам замежных спраў Польшчы і амбасадарам Польшчы ў Лондане, захоўваліся два наўздзіў яскравыя і важныя дакументы. Спадар Скірмунт іх рэдка выцягваў з архіва, каб пахваліцца таму ці іншаму госцю, але ж аднаго разу выцягнуў і паказаў дзівосныя манускрыпты рупліўцу Пятру Рамановічу, які прыехаў да яго ў маёнтак — прывёз прачытаныя кнігі і прасіў новыя. Зрэшты, дзед Пятро меў таксама бібліятэку, толькі ж яе не параўнаць было з панскай, дзе шмат чаго пракідалася з прыродазнаўства і гісторыі.

У адным дакуменце дакляраваліся правы на вольнасць, якімі «Гаспадар Вялікага Княства Літоўскага» надзяляў мотальцаў. Згодна з гэтым дакументам, Моталь належаў непасрэдна вялікаму князю, меў сваю самаўправу і паншчыны не адрабляў, выплачваў адно падатак Гаспадару. Такім чынам, жыхары Моталі набывалі пэўную незалежнасць, як што вызваліся: ад феадальных павіннасцей, ад улады ваяводаў і старастаў, у цэлым — ад варункаў прыгонніцкага ладу, якім уціскаліся навакольныя вёскі. З тых часоў, займеўшы столькі гонару, тутэйшыя местачкоўцы перасталі нават сялянамі сябе называць.

Магдэбургскае права, якім з пратэкцыі каралевы Боны быў надзелены Моталь, спрыяла развіццю ў мястэчку рамесніцтва і мены таварамі, ажыў, як ніколі, кірмаш. Людзі, няйначай, саборнічалі паміж сабой ва ўменні жаць, прасці, ткаць, вырабляць скуры, класці печы, будаваць што хочаш, хутка і хораша, ды яшчэ і спяваць свае песні.

У другім манускрыпце была засведчана паездка каралевы Боны ў Літву (Беларусь). Відавочна, ездзіла яна, кіруючыся не столькі ўласным, колькі вышэйшым дзяржаўным клопатам. У Моталі яна падарыла праваслаўнай царкве абразы «Маці Боская» і «Нараджэнне Хрыстова».

Па дарозе назад, у Варшаву, высокая пані спынілася начаваць у мотальскай карчме, робячы гонар тубыльцам. Напэўна, і потым, падарожнічаючы па ўсходніх землях, дзе жылі беларусы, яна заязджала ў Моталь — шляхі ж дазвалялі дый мястэчка яе вабіла, захапляла майстэрствам месціцаў, імпанавала нават вонкавым абліччам людзей.

На той час мотальцы абуваліся не ў пасталы, як селюкі наваколя, а ў чобаты і чаравікі, і гэта яшчэ больш давала ім самавітасці, годнасці. Паводле таго ж дакумента, каралева Бона пасяліла тут, сярод месцічаў, некалькі сем'яў сваіх суайчыннікаў з Італіі. Магчыма, адсюль і выводзяцца прозвішчы Палто, Кульбеда, Шыкалай ды іншыя, якіх нідзе ў навакольных вёсках больш не пачуеш. А ўвогуле ўсе прозвішчы мотальскага люду канчаюцца на іч: Данілевіч, Мацукевіч, Міховіч, Райкевіч, Стасевіч, Жыховіч, Рамановіч... Выключэнні рэдкія.

У гісторыю краіны пані Бона Сфорца ўвайшла перш як апякунка вялікакняжацкай казны, у якую яна перадала нават свой гардэроб (дакладна: 28 сукенак з грызэту-парчы і 18 з аксаміту, 96 чэпчыкаў, увітых залатымі пазументамі і каштоўнымі камянямі). Праз суд яна адабрала ў магнатаў і перадала таксама ў казну незаконна прысвоеныя імі землі. З яе ініцыятывы ў Вялікім Княстве Літоўскім былі праведзены зямельныя рэформы, што атрымалі назву «Валочная памера» і «Устава на валокі».

Толькі ж добрую славу сваю на гэтай зямлі Бона Сфорца перакрэсліла адным учынкам. Калі яе сын Сігізмунд Аўгуст пайшоў супраць яе волі і патаемна ад каралеўскага двара павянчаўся з прыгажуняй ліцвінкай з Нясвіжа Барбарай Радзівіл, яна затаіла на сэрцы вялікую крыўду. Пагалоска даводзіць, што яе ж клопатам і атручана нявестка Барбара, дух якой неўзабаве перасяліўся з кракаўскіх каралеўскіх палацаў у Нясвіж. Прывід Барбары — Чорнай панны Нясвіжа — і дагэтуль хвалюе ўяўленне нашчадкаў.

Адно ўжо, пасля смерці караля-мужа, у скрусе жыццёвай і будучы апантанай чыста жаночым каварствам, гэтая пані вывезла з Вялікага Княства Літоўскага ў Італію ці не за сто падвод скарбу, у тым ліку сорак восем вазоў, запрэжаных шасцёркамі коней, напакаваных золатам, серабром, крышталём, фарфорам...

Як прыкмету і досвед тых далёкіх часоў, калі амаль казачная каралеўская дама кіравала тутэйшымі землямі і мела зносіны з Моталем, рыначная плошча доўгі час захоўвала назву: пляц каралевы Боны. І яшчэ да нядаўніх часоў настаўнік, пачынаючы першы ўрок у першым класе мотальскай адукацыйнай школы, дэманстраваў вучням Грамату аб наданні Моталю магдэбургскага права ды

распавядаў ім пра каралеву Бону, пра гонар, славу і досціп сваіх продкаў.

3

А час валок за сабой чараду падзей, дакладней, ён крочыў падзеямі, і чалавек імкнуўся заўжды ці то ўхіліцца ад іх, калі яны неслі яму штось пагрозлівае, ці скарыстаць іхні ход на свае патрэбы, унесці ў жыццёвы калаўрот часцінку сваю.

У далейшым супольным жыцці ў Моталі ўсё больш прыкметную ролю адыгрываў Манін бацька — Барыс Рамановіч, сын Пятра і Аксінні, іх першынец. Барыс рос кемлівым і дужым хлопцам, праўда, той пракаветнай прыцягальнай сілы і ўлады, якую зямля-матухна мела над Пятром, яго бацькам, ён чамусьці не зведаў; зямля не займала аніякага месца ў сэрцы і думках маладога чалавека, які глядзеў паўзверх галоў сваіх местачкоўцаў. Але ж і ён час ад часу мусіў дапамагаць бацькам упраўляцца з гаспадаркай, асабліва калі хадзіў кавалерам. Араў, сеяў... Свой абавязак перад бацькамі выконваў спраўна, як і малодшы брат Паўлюк — гэтакі пеўнік, гарачы, задзірлівы. Адным словам — браты, хоць замесу былі неаднолькавага.

Зрэшты, тут патрабуецца тлумачэнне. Пракаветны сялянскі лад і рытм у сям'і, а дакладней, у мотальскай сядзібе Рамановічаў, раней быў парушаны вайной, што атрымала назву Першай сусветнай, а потым — эвакуацыяй у глыб Расеі. Сыны Пятра і Аксінні, на малалецтва якіх выпалі тыя прыгоды і выпрабаванні, як вядома, не пасвілі кароў, не тапталі голымі пяткамі раллі і не атрымалі паўнацэннага сялянскага выхавання.

Пісарчукі — Рамановічы вярнуліся ў Моталь ажно ў 1922 годзе, калі Заходняя Беларусь ужо была пад Польшчай.

Іх сям'я была зусім не жабрацкая. Пятро Рамановіч служыў у царскай арміі і за службу атрымліваў золатам. Падчас падзей 1917 года і Грамадзянскай вайны працаваў на дробных промыслах недзе ў Ніжнім Паволжы, пра што больш дакладных звестак у нашчадкаў не захавалася. Сям'я мела грошы, і старэйшы сын Барыс вучыўся ў гімназіі. За ім пацягнуўся й малодшы.

Менавіта ў Расеі, нягледзячы на свае маладыя гады, Барыс успрыняў ідэі бальшавікоў і стаў прыхільнікам сацыялізму. Пераезд сям'і на радзіму з Паволжа не столькі цешыў, колькі засмучаў хлопца. Ён шкадаваў гімназію, рэарганізаваную потым у школу, і неаднойчы папікаў бацькоў за тое, што не дазволілі яму завяршыць вучобу. У Моталі ж учарашні гімназіст знайшоў сабе аднадумцаў, сярод якіх асаблівым імпэтам вызначаліся былыя салдаты, франтавікі, у іх ліку і Пятро Мінюк, былы камісар спецатрада Чырвонай Арміі. Разам стварылі камуністычную спулку (суполку), у якой Барыс выконваў абавязкі скарбніка. Іхняя групоўка фармальна ўваходзіла ў Беларускаю сялянска-работніцкую грамаду, якая на той час з'яўлялася дахам для многіх падобных суполак. Людзі шукалі сувязяў з падпольнымі групамі навакольных вёсак і далей — у Янаве, Пінску. Кіравала імі жаданне выпрацаваць адзіную тактыку дзеянняў супраць польскіх уладаў і дамагацца ўз'яднання Заходняй Беларусі з Усходняй, камуністычнай.

Народу, закатаму паміж Расеяй і Польшчай, у набліжэнні да дваццатых гадоў, мусіць, самі планеты прадвызначалі ўтварыць цэласную і суверэнную дзяржаву, а сталася наадварот. І свет адно з гэтага мог спачуваць беларусам.

У тугэйшых патрыятычных сіл узняў дух II з'езд Камуністычнай партыі Польшчы, які адбыўся ўвосень 1923 года і прызнаў правы беларусаў (таксама як і ўкраінцаў) на выхад з-пад улады польскага каланіяльнага рэжыму. Гэты з'езд, да гонару камуністаў-палякаў, блаславіў уз'яднанне разадраных нацыянальных зямель. Адначасова была ўтворана Камуністычная партыя Заходняй Беларусі. Такім чынам польскія камуністы кінুলі выклік сваім самаўпраўным панам-заваёўнікам, якія праглі вялікай дзяржавы.

Барысу гэта не магло не легчы на душу. Яно дадала штосьці істотнае да справы, якой ён самахоць займаўся ў камуністычнай спулцы, з'яднанай і дружнай.

Камуністы наважваліся справядліва і шчыра вырашыць найперш нацыянальнае пытанне і выбавіць народ ад прыгнёту польскіх паноў, затым яны дакляравалі яшчэ нямала такога, на што проста адгукалася спакутаная сялянская душа, і ў ёй запальваўся агеньчык надзеі.

Барыс бачыў, як мяняецца выраз твару ў сялян-местачкоўцаў, калі Мінюк ці хто іншы з камуністычнай спулкі чытаў ім улётку «Далоў акупантаў-грабежнікаў!», і, хоць той лісток быў выдрукаваны далёка — у знымым горадзе Вільні, ягоны змест браў кожнага за жывое, як што ў Крэсах Усходніх людзі скрозь жылі аднолькава і за хлеб уважалі мякіну. Праўда, калі шчыра казаць, — мотальцаў крыху выручала рамесніцтва. Аднак і гэта не ўсім грэла душу.

Пяты год стогне наш край. Пяты год нанятыя панамі апрачнікі гвалтуюць, рабуюць працоўны народ.

— Прадай усё, што маеш!

Хіба, сапраўды, нам добраахвотна аддаць сваю карову, каня і ўсё свой жабрацкі скарб, адрачыся свае гаспадаркі і, адзеўшы торбу, ісьці на панюй, біць іх, паліць іх, катаваць іх?

А падаткі тым часам сыплюцца і сыплюцца, як град на галаву, дзень за днём павялічваюцца, і канца-краю не відаць.

Бяднейшыя сяляне і работнікі, а разам з імі і сярэдняе сялянства ўсё больш і больш пераконваюцца, што няма іншага выйсьця, як толькі рашучая, бязлітасная барацьба з акупантамі.

Але як яе весьці, як бараніцца ад цёмнае хмары грабежнікаў?

І вось пачаўся стыхійны байкот падаткаў. Цэлыя вёскі і гміны перасталі плаціць!

— Ня можам плаціць, ня будзем плаціць, ня хочам плаціць!

— Бо нават каб і «хацелі», то няма з чаго.

У той жа час асаблівай увагай у паняволеных сялян Крэсаў Усходніх карысталіся расказы, легенды і байкі пра чыннасць Саветаў, пра эканамічную і культурную палітыку, што звалася на тым баку нэпам. Маталіне нярэдка атрымлівалі важную інфармацыю амаль з першых рук — ад сваіх хадакоў у Савецкую Беларусь. Іх чалавек Хведар Філіновіч, напрыклад, некалькі разоў пераходзіў польска-савецкую мяжу і прыносіў патрэбную літаратуру. Тое ж рабілі Ян Мацукевіч і іншыя.

З афіцыйных крыніц вынікала, што за Саветамі сяляне павялічылі надзелы на чвэртку і што сераднякі, якім належала да шасцідзсяці працэнтаў фермаў і блізка сямідзсяці працэнтаў ворнай зямлі, абрасталі майном. Колькасць іх множылася, і яны цяпер утваралі асноўную сілу ў сельскагаспадарчай вытворчасці. Абкладвалі іх падаткамі мякка, у адрозненне ад польскай дзяржавы, дзе выплочваць даводзілася як не за кожнае курынае яйка. Усё паказвала на тое, што Саветы свядома стымулявалі працу сялян.

Варта зазначыць: у гэтай інфармацыі не было маны. Беларускі ўрад маладой савецкай рэспублікі шчыра клапаціўся пра сялян, якія ў колькасным складзе насельніцтва былі на першым месцы. Таварышам Чарвякову, Адамовічу і Галадзеду, што стаялі каля вытокаў нацыянальнага жыцця і прыцягальнай, хоць і даволі зманлівай, апавітай саюзнымі ланцугамі дзяржаўнасці, уласцівы былі разважлівасць і мудрасць, душэўны ўздых і самастойнасць у дзеяннях, да чаго яны імкнуліся. Невыпадкова ж таму іхнім папалчнікам, народным камісарам земляробства працаваў Зміцер Прышчэпаў, чалавек, які на справе адстойваў і праводзіў у жыццё дух рэформаў Сталыпіна і таму прытарможваў стварэнне буйных супольных гаспадарак — саўгасаў, калгасаў, земляробчых пасёлкаў, камун, дапускаў стварэнне невялікіх арцеляў, напрыклад, з пяці хутароў, і ставіў за ўзор заможныя сялянскія гаспадаркі, якія палітыкі неўзабаве пачнуць называць кулацкімі. У сакрэтным лісце да ўсіх загадчыкаў акруговых зямельных аддзелаў ён пісаў: «У вашых акругах ёсць выпадкі насільнага навязвання сялянам форм землекарыстання і забароны сяліцца на хутарах і абшарах, перададзеных ім, — на водрубках. Не мяняючы ўвогуле нашай палітыкі ў гаспадаранні, Наркамзем прапануе не чыніць таксама ніякіх перашкод і пры выбары хутароў і водрубаў. Адначасова катэгарычна забараняецца арганізоўваць буйныя пасёлкі з зямлёй больш за 200 дзсяцін, якія ў нашых умовах ніякага гаспадарчага эфекту не даюць».

Справядліва дапусціць, што толькі дзякуючы гэтаму накірунку і ўзрастала атрыманне вясковай прадукцыі: у 1925–1926 гадах яна перавысіла даваенны ўзровень ужо

больш чым на 12 адсоткаў. Народ разжываўся. Аляксандр Чарвякоў прыгаворваў тым часам: «Багацей, селянін! Здабывай больш багацця для сябе і Савецкай рабоча-сялянскай дзяржавы!»

І гэтак, зазнаўшы працоўны ўздым, спатольвалі прагу душы беларусы. От так яны цешыліся там, на савецкіх мройных гонях, выклікаючы зайздрасць у заходніх сваіх суродзічаў, землякоў, якім жыць спадабілася пад панскай Польшчай. І гэтак рупіліся аж да першай сталінскай пяцігодкі, пакуль не закруціла, муцячы белы свет, віхура мусовай калектывізацыі, а за ёй і вызначэнне дзейнасці кіраўнікоў рэспублікі ў крывым бальшавіцкім люстэрку, заўжды зменлівым і пагрозліва зманлівым.

Адно пэўна не ведаючы, што далей там будзе, хадакі паведамлялі: у сталіцы Беларусі — Менску і іншых гарадах утвараліся нацыянальныя ўстановы культуры. Дарэчы, разам з беларускімі, казалі, працуюць польскія і яўрэйскія школы. Вучацца таксама дарослыя... Словам, навідавоку былі як воля ў працы, дэмакратыя, так і нацыянальнае культурнае адраджэнне.

Вядома, усё гэта разам абуджала ўяўленне, шыхтавала эмоцыі і аб'ядноўвала свядомых прыхільнікаў нацыянальнай вызвольнай ідэі і камуністычнага руху, клікала іх на мітынгі, дэманстрацыі, вяло нярэдка й далей — у турмы, на шыбеніцы.

Але пра тое, што насіў тады ў сваёй душы Барыс Рамановіч, нельга было сказаць адназначна, маўляў, юнацкая рэвалюцыйная эйфарыя, уласцівая паплечнікам у камуністычнай спулцы.

У Барыса былі палітычныя, з дазволу сказаць, апаненты, прычым непасрэдна ў сям'і, у сваім атачэнні. Можна, таму ён часцей, чым хто з сяброў камуністычнага гуртка, корпаўся ў сумненнях сваіх і тых зазвычай негатыўных меркаваннях, якія выказваліся ягоным бацькам; той не меў аніякай прыязнасці да бальшавікоў. Дый маці Аксіння — таксама.

Пятро Пісарчук вярнуўся з Расеі ні белым, ні чырвоным, ён наогул стараўся трымацца далей ад палітыкі. Праўда, адасобіцца ад яе, назолы, няможна было, як што яна самахоць уточвалася ці то ў сямейныя, ці то ў гаспадарчыя клопаты.

Шчыра кажучы, напачатку ён, адукаваны чалавек, проста не давяраў ідэі прагнага камуністычнага кіравання жыццём і, ігнаруючы новы лад, нават не адрозніваў партыйныя камітэты, створаныя бальшавікамі, ад Саветаў: яму здавалася, што гэта — два бакі аднаго медаля, прынамсі, сплаў брыдоты з дзікунствам. І ён меў рацыю. Але ж пасля падарожжа з Самары — цераз галодную Украіну — дадому пачаў шырэй і выразней уяўляць сабе рэчы. Гэтаму ж потым спрыялі і працяглыя гутаркі з мотальскім святаром Георгіем Раздзялоўскім, бацьюшка меў сваякоў на Украіне, ездзіў туды і быў сведкам некаторых падзей, што тычыліся Грамадзянскай вайны і ў меншай меры сялянскай.

Уся справа ў тым, што бальшавікі на самым пачатку дзяржаўнага перавароту, учыненага імі ў кастрычніку 1917 года ў Петраградзе, дакляравалі перадачу зямлі сялянам, улады — Саветам народных дэпутатаў. Таму іхнія лозунгі аднолькава вабілі сялян і рабочых, і была ў тым сіла, уга якая! Але ж Саветы ўтварыліся ў Екацярынаслаўскай губерні, у сяле Гуляй-Поле, яшчэ да кастрычніцкага перавароту, і там жа 25 верасня 1917 года старшыня Гуляй-польскага Савета рабочых і сялянскіх дэпутатаў, рэвалюцыянер-анархіст, былы вязень царскіх турмаў Нестар Махно падпісаў дэкрэт аб нацыяналізацыі ўсёй зямлі ў павеце ды размеркаванні яе паміж сялянамі. Перакроілі зямлю ціха, мірна, без крыві. Выкананне дэкрэта прынесла славу Махно. Але толькі рэвалюцыйныя заваёвы трэба было бараніць, і ён, гэты трыццацігадовы чалавек аскетычна-манашага крою, чарнявы, не дужа прыгожы, узначальвае адначасова і Камітэт выратавання рэвалюцыі. Уважаючы на шырокую папулярнасць Махно ў Гуляй-Полі і бездакорны рэвалюцыйны аўтарытэт на поўдні Украіны, да яго пацягнуліся сяляне, матросы з патопленых караблёў, былыя афіцэры... Тады ўжо вайсковым атрадам у сорак тысяч чалавек ён раптоўна абрынуўся на нямецкія пасты і фарміраванні. Скрышыў іх. А ў славы хуткія крылы, і неўзабаве з Кіева, каб далучыцца да Махно, выйшаў атрад анархістаў.

У снежні наступнага 1918 года армія бацькі Махно захапіла горад Екацярынаслаў і ў далейшым стала як не асноўнай сілай, якая стрымлівала Урангеля і ўраўнаважвала становішча на Паўднёвым фронце.

— Богу было заўгодна, — расказваў Пісарчуку святар Раздзялоўскі, — каб Нестар Махно быў надзелены выдатнымі якасцямі атамана, ваяра ды меў вострае палітычнае чуждзё. Ён адразу ўлавіў блюзнерства, падман, фальш у строі думак і дзеяннях бальшавікоў. Таму, варагуючы з немцамі, пятлюраўцамі, нарэшце — Урангелем, Махно лічыў вялікімі шкоднікамі рабоча-сялянскай рэвалюцыі і саміх бальшавікоў. Якраз таму ён усяляк агароджваў вызвалення ім тэрыторыі ад чырвоных, ад іхніх вірлавокіх пасланцоў — камісараў, чэкістаў, як і ад гвалтоўных харчовых атрадаў. Уяві сабе, як усё гэта калала ў нос шэльме Троцкаму, камандуючаму фронту, які бачыў у беспартыйных Саветах і іхнім заступніку — атамане Махно — пагрозу бальшавіцкаму рэжыму.

Пятро Пісарчук быў узрушаны тым, што пачуў, і ў ягоных вачах зайграў водсвет утрапення.

— Ці не наканаванне зверху, бацюшка, — гэтая вайна сялян? Выходзіць, аднак, што атаман Махно не адмысловы дурань і анархіст, не бандыт з вялікай дарогі, якім яго распісвалі ў расейскіх газетах. Ён абараняў інтарэсы сялян і тут быў жорсткі і паслядоўны. Я правільна разумею?

— Так, браце Пятро. Тыя людзі, якія стаялі поплец з Махно і багата чаго ведалі, якіх я, дарэчы, прычашчаў і спавядаў, згадвалі мне, што ён, Нестар Махно, як на духу, адкрыта, бескампрамісна, адчайна пісаў у тэлеграмах на адрас Троцкага ў Маскву: маўляў, заяўляю вам, што мой фронт застаецца нязменна адданым рабоча-сялянскай рэвалюцыі — толькі ёй, а не ўсялякім інстытутам ды ўстановам гвалту, што ўвасабляюць вашыя камісары або надзвычайныя камісіі, «тройкі», якія скрозь чыняць здзек.

Цікавасць Пісарчука да асобы Махно і спрычынёных ягонай дзейнасцю эпизодаў вайны не страчвалася, не змяншалася, і ён, паціраючы рукі ад задавальнення, не ўтрымаўся зазначыць:

— Ойча, бачыць Бог, калі б мне надарылася быць там і давялося выбіраць, з кім ваяваць, я пайшоў бы за такім павадыром! Я адстойваў бы акурат такую савецкую ўладу!

— Вось як?.. Але ж небарака Пятро не стаў ваяром! Ці шкадаваць нам пра гэта? У Бібліі ж сказана: «...і спазнаеце

ісціну, і ісціна зробіць вас вольнымі». Не думаў я, шчыра кажучы, што цябе, чыннага хрысціянна, земляроба, лёгка ўвесці ў спакусу. Бачу, ёсць, ёсць і ў тваёй душы порах!

— Ёсць... мо нейкае каліва. Я селянін. Я прырос да зямлі. Як і кожны, хто ўлягае ў працу, люблю справядлівасць. Не мне казаць вам, што справядлівасць усталёўвае лад у душы. А што да спакусы, дык яна ж не д'явольская, пра-бачце.

— То я так, для понту, як кажуць у Жытомыры.

— Шкада, што мне на свае вочы не давялося пабачыць Нестара Махно...

— Са слоў папличнікаў, ён нагадваў хутчэй не палкаводца, а дробненькага манастырскага служку, які добра-ахвотна замарыў сябе пастамі. Сухі, як ражон.

— Але ж такія людзі нярэдка надзелены моцнай сілай духу.

— Так. Вынослівы. Цвёрды, бы тая сухадрэвіна. Бог надзяліў яго незвычайнымі вачыма. Атаман Махно меў учэпісты і востры позірк, які не мяняўся ні калі ён смяўся, ні калі аддаваў самыя жорсткія загады. Вочы ў яго існавалі як бы самі па сабе. Яны і вызначалі знешне ягоны характар, асобу ўвогуле. Савет яго арміі сфармуляваў сваё палітычнае крэда, згодна з якім у Камуністычнай партыі і ўсім маскоўскім урадзе сядзяць адны штукары, контррэвалюцыянеры і юды; яны захапілі ўладу ў Расеі хлуснёй і па зманлівым шляху вядуць рэвалюцыю да пагібелі.

— А калі гэта і сапраўды так было? Што вы думаеце, ойча Георгій?

— Я не выключаю гэтага.— Раздзялоўскі зрабіў паўзу.— Прага да ўлады губіць чалавечыя душы.

— І што ж далей?..

— Пры ўзяцці чырвонымі Перакопа войскі атамана Махно былі кінуты на самы цяжкі ўчастак; яны ў лоб бралі Турэцкі вал і мелі найвялікшыя страты. Засталася пяць тысяч герояў штурму, і іх з тылу подла і жорстка расстралялі. Па загадзе таго ж Троцкага, папличніка Леніна. Ваяр Махно страціў нагу, але ўратаваўся. Пасля гэтага, унікаючы чырвонай галгофы, ён па-новаму сабраў войска і пачаў рэйды помсты па Украіне і Расеі. Цяпер ужо без усялякай літасці распраўляўся з камісарамі, чэкістамі, кіраўнічымі партыйнымі і савецкімі работнікамі. Як злы

дэман, ён пакідаў пасля сябе адмысловы крывавы след. Ужо летам 1921 года, камандуючы рэшткамі сваёй арміі, Махно змог выскачыць з пасткі і ўцячы за мяжу, нібыта ў Румынію... Так чуў... Казалі, у 22-м годзе яго бачылі ў Польшчы, адкуль нібыта ён падаўся ў Парыж. Не выключана, што там і цяпер жыве.

Пятро Пісарчук доўга маўчаў, уражаны такім драматычным і трагічным канцом гэтай рэвалюцыйнай, з дазволу сказаць, эпопеі.

— А ці ж гэтага заступнік сялян заслугоўваў? — не то вымавіў, не то прастагнаў ён і звярнуўся да Бога: — Божа-Божа, чые шляхі і чый лёс выпрабоўваеш?!

— А гэта тайна вялікая ёсць! — па-біблейску адказаў Раздзялоўскі і праз нейкі момант працягваў: — Я, браце Пятро, не даў веры той показцы, якую прынёс мне аднойчы, уцякаючы з Расеі, манах — не манах, дваранін і думскі дзеяч Георгій Шачкоў. Пакуты пачаліся ў яго з Пецярбурга. Пасля Лютаўскай рэвалюцыі, сумуючы па цару, які адрокся ад прастола, ён пеша выйшаў са сталіцы і падаўся ў Валынцава Курскай губерні. Надарыўся кастрычніцкі пераварот, і заставацца ў сваім маёнтку было небяспечна. Шачкоў развітаўся са стогадовымі дубамі і ліпамі свайго любімага парку і рознымі спосабамі дастаў горада Кіева, прыйшоў да родной сястры. Што перажыў там, Божа літасцівы! — Бацюшка пахітаў кудластай сваёй галавой. — Бальшавікі бамбілі Кіеў на працягу адзінаццаці дзён. Потым уцёкі пятлюраўцаў, якія абаранялі горад, бальшавіцкія экзекуцыі, расстрэл тысяч людзей, павальныя рабункі... І зноў Пятлюра разам з немцамі, за імі — улада гетмана Скарападскага, калі люд адпачыў трохі, тады — па новаму заходу — пятлюраўцы. Лук'янаўская турма для двараніна Шашкова, бальшавікі, дзянікінцы... З дзянікінцамі, нарэшце, адступае далей на поўдзень, імкнучыся ў Адэсу. Напалоханы, стомлены, змучаны душой і целам, гэты «недабіты буржуй», калі прыйшоў да мяне, прамаўляў паўшэптам ці то Богу, ці мне: «Бальшавізм, апанаваўшы Расею, ёсць не што іншае, як барацьба з Богам і хрысціянствам...» Вось як.

— І дзіва няма, ойча Георгій, усё на тое паказвае. — Пісарчук палічыў, што святар Раздзялоўскі ўжо скончыў расказ пра бывальшчыну, не такую і далёкую, каб не брала

за сэрца, і прыўзняўся ў крэсле, наважваючыся развітацца, але той працягваў:

— Я пацікавіўся ў Шачкова, да знямогі абабітага жыццём чалавека, ці доўга яшчэ бальшавікі з народам у рожкі будуць хадзіць?

— І што ж ён адказаў?

— «Мардаванню рускага народа канца-краю не прадбачыцца». Пры гэтым Шачкоў выцягнуў з кішэні пакамечаныя паперчыны: чытайце, маўляў... Там была прамова Лейбы Давыдавіча Бранштэйна-Троцкага недзе перад зборняй «сваіх». Прачытаў я з дзіўным пачуццём, што ў мяне з-пад ног паплыў кудысьці ўдалеч рэальны свет. Або, калі я жыву ў сапраўдашнім свеце, то гэтага не можа быць наогул! Ад завароту пачуццяў мне хацелася плакаць. І часам думаю: ці было тое наяве, ці мне толькі прыснілася?

— А што ж у той прамове так вас уразіла, бацюшка? — даходзіў сэнсу Пятро.

— Я перакажу... «Мы — а гэта «мы», няйначай, належыць Троцкаму — павінны ператварыць Расею ў пустыню, населеную белымі неграмі. Калі мы выйграем рэвалюцыю, парушым Расею, то шляхам тэрору, крывавых бань мы давядзём рускую інтэлігенцыю да поўнага атупення, да ідыятызму, да жывёльнага стану. А пакуль нашы юнакі ў скураных куртках — сыны гадзіннікавых спраў майстроў з Адэсы, Воршы, Гомеля, Вінніцы — ого, як выдатна ўмеюць яны ненавідзець і знішчаць усё рускае!» Цьфу, нячыстая сіла! — Бацюшка Георгій перахрысціўся.

— А навошта, каб усё гэтак рушыць?

— Мэтаі сусветнай рэвалюцыі, паводле Троцкага, было руйнаванне Расеі. Мы, казаў, на пахавальным дружэ Расеі станем такой сілай, перад якой увесь свет упадзе на калені. Таму і чыняць тэррор гадзіннікавых спраў майстры, схаваныя пад маскамі. Я чуў меркаванне, што забойства Сталыпіна, як і расправа з царскай сям'ёй — усё іхняя чыннасць. Замах на Леніна споўнены імі двойчы... Ленін ім чымсьці не дагадзіў. Мілей быў той — касмапаліт Троцкі.

— Які жах! І вы ўсё гэта ў сваёй галаве носіце?

— Братка, не толькі ў галаве, але і ў сэрцы. Я выдатна разумею душу рускага Шачкова, ягоны адчай. Не давядзі Госпадзе яшчэ каму-небудзь зазнаць падобнае ліха.

Гэтак разважаючы і вывяраючы думкі, пачуцці адзін аднаго, ні святар Георгій, ні Пятро дасканальна не ведалі, з якіх чалавечых подумах, якасцей, уласцівасцей альбо крытэрыяў зыходзіць, калі даваць веры ў зведанае і пачутае імі. Толькі ж, паводле адной занядбанай цяпер версіі, усё, аб чым яны вялі гаману, ляжала вельмі блізка да праўды, а сама праўда-матухна выглядала яшчэ больш уражлівай. Мала таго што большасць папличнікаў Леніна былі яўрэі і сам ён з імі — мешанец па крыві. Пасля кастрычніцкага перавароту інтэрнацыяналіст Уладзімір Ільіч аб'яднаў пад дахам расійскай Камуністычнай партыі (бальшавікоў) заведама нацыяналістычныя яўрэйскія арганізацыі; у 1921 годзе, напрыклад, ён уцягнуў туды Яўрэйскі саюз (Бунд), супраць чаго раней рашуча выступаў Пляханаў, слынным расейскі сацыял-дэмакрат, а ў 1922 годзе — не менш яскравы Паалей-Цыён... Сіянізм і бальшавізм з тых дат яшчэ больш перапляліся, і ў рэвалюцыйнай барацьбе за ўладу верх брала ўжо не столькі сацыял-дэмакратая, колькі верх браў сацыял-сіянізм.

Мінуўшычына дае нам падставы меркаваць, што не адна, а дзве рэвалюцыі ішлі побач, утвараючы бясконца бурлівую чырвоную плынь. Рэвалюцыя ў пальчатках, прыхаваная, стоеная, падступная, за якую маліліся дасведчаныя рабіны ў сінагогах... Яна несла на сабе другую, ураганную, якая глабальна пахла потам і салдацкімі анучамі, порахам і крывёю. І паколькі ўсім гэтым яна моцна пахла, то яе не жартам захаплялі вячыстыя і прыгожыя дэкларацыі, бліскучыя лозунгі, ажыццявіць каторыя, здавалася, было справай бліжэйшых дзён. Але так было пастаўлена і на тое ішло, што нават Ульянаў — Ленін пачуваў сябе часам трэскай у шырокай вірлівай плыні, мутнай і крывавай, да якой і сам ён яшчэ дадаваў крыві.

У 1919–1920 гадах сярод прадстаўнікоў аддзелаў Міжнароднага яўрэйскага саюза распаўсюджвалася сакрэтная адозва. Яна друкавалася на мове ідыш і была знойдзена ў паперах аднаго з забітых. Потым яе ў перакладзе надрукавала эстонская газета. Зрэшты, на думку некаторых пазнейшых знаўцаў і тлумачальнікаў гісторыі, гэта паперчына фальшывая, бо названага ў ёй яўрэйскага саюза не існавала. Міф? А ўсё — па Троцкаму.

Сыны Ізраіля! Час нашай канчатковай перамогі блізка. Мы стаім напярэдадні ўлады над светам. Тое, пра што мы маглі толькі марыць, цяпер ператвараецца ў рэчаіснасць. Яшчэ нядаўна слабыя і бездапаможныя, цяпер, дзякуючы агульнаму крушэнню свету, мы горда паднімаем галаву.

.....
Аўтарытэт і веру чужой нам рэлігіі мы наставілі пад жорсткую крытыку і насмешкі пры дапамозе ўдалай прапаганды і выкрыцця. Мы нізрынулі чужыя святыні, мы пахіснулі ў народах і дзяржавах іх культуру і традыцыі. Мы здзейснілі ўсё, каб падпарадкаваць рускі народ яўрэйскай моцы і прымуціць яго ўрэшце стаць перад намі на калені. Мы амаль дасягнулі ўсяго гэтага...

Расея знішчана дашчэнтну. Яна знаходзіцца пад нашым уладарствам. Але ні на хвіліну не забывайце, што мы павінны быць асцярожнымі і майклівымі.

Свяшчэнны клопат пра нашу бяспеку не дапускае ў нас ні спачування, ні міласэрнасці. Нарэшце-ткі мы ўбачылі жабрацтва і слёзы рускага народа! Забраўшы яго маёмасць і золата, мы ператворым гэты народ у нікчэмнага раба...

Бранштэйн, Апфельбаум, Розенфельд, Штарнберг... усе яны, як і многія іншыя, з'яўляюцца адданымі сынамі Ізраіля. Наша моц у Расеі неабмежаваная. У гарадах, у камісарыятах, харчовых камісіях, дамавых камітэтах — скрозь цяпер прадстаўнікі нашага народа адыгрываюць найпершую ролю. Але не ап'яняйцеся перамогаю! Будзьце асцярожнымі! Ніхто не можа абараніць нас, апроч нас саміх!

Цэнтральны Камітэт Петраградскага аддзела Міжнароднага яўрэйскага саюза.

У нашчадкаў тых псеўдарэвалюцыйных, а часам паспраўднаму рэвалюцыйных падзей і часоў застанецца версія, згодна з якой бальшавіцкая плынь, захапіўшыся бліскучымі лозунгамі і сацыяльнымі эксперыментамі, паспрабуе адарвацца ад свайго падчарэўя, якім прадугледжвалася нешта іншае, адрознае ад агалошанай праграмы бальшавікоў. Вось тады Ленін і стане ахвярай тэрарыстычнай атрутнай кулі. Але толькі ўсё гэта нашчадкі

ўсвядомяць пасля ўжо, як мінуць даўгія дзесяцігоддзі, крутыя й крываваыя, ды пачне рассейвацца ружовы камуністычны туман.

Пісарчук вяртаўся ад святара дадому, ацяжараны новымі неспакойнымі думкамі і пачуццямі, а пераважала ўсё-ткі радасць, што ён пакінуў урэшце Расею і як-ніяк цяпер вольны гаспадар сабе. Няхай і брыдка, што за Пілсудскім беларусаў таксама ўціскаюць і схільны зжыць са свету, што лічаць Усходнія Крэсы сваёй калоніяй, але ж калі там, у Расеі, ліха, то тут — меншае, і за тое можна дзякаваць Богу.

Як заўсёды, пасля сустрэчы і шчырай, як не сяброўскай, гутаркі з айцом Георгіем Пятро адчуваў сваю душу і розум адкрытымі перад людзьмі і Богам, прасветленымі. Ён пачынаў куды больш разумець у палітыцы, у падзеях, якія мелі месца і якія яшчэ рыхтавала на зямлі славян прышласць. Вядома, яго меркаванні не мог не ўлічваць і сябра камуністычнай спулкі — сын Барыс.

4

Можа падацца дзіўным, але ж на светапогляд Барыса і ўспрыманне ім жыцця, апроч бацькоў, свой пэўны ўплыў зрабіў таксама і памешчык Раман Скірмунт, дабрадзеі, дзівак і, бадай, непапраўны рамантык, які жыў паблізу, у вёсцы Парэчча.

Пра Скірмунтаў у гэтым кутку Беларусі сама зямля-матухна распавядае чалавеку, як ён толькі народзіцца. Бо радавод Скірмунтаў ідзе ад часоў гістарычнай беларускай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага — і сваімі каранямі сягае недзе аж да яцвягаў і люцічаў. Гербам старажытнага роду ў іх быў разгалісты дуб.

А цяпер галіны гэтага дуба засталіся ў Моладаве і ў Парэччы. Тыя і гэтыя Скірмунты між сабою былі стрыечнымі братамі і сёстрамі.

Дзед Рамана Скірмунта Аляксандр у свой час быў буйным магнатам. Ён заснаваў у 1836 годзе ў маёнтку Парэчча над Ясельдай рэдкую для тагачаснай феадальнай краіны фабрыку, на якой выраблялі сукно. Праз два-тры

дзесяцігоддзі фабрыкант Скірмунт пабудаваў яшчэ і цукровы завод. Меў ён таксама сыраварню, паравы млын... Такім чынам, звычайная вёска Парэчча ператварылася ў прамысловы цэнтр, робячыся ўзорам у развіцці капіталізму на гэтай бласлаўленай славянскай зямлі. Пісарчукоў сын Барыс, дарэчы, добра ведаў, што такія багатыя і прыкметныя асобы, як Аляксандр Скірмунт або ягоны сын Аляксандр, а потым і ўнук Раман, іншыя яго сыны і ўнукі, у Савецкай Расеі не ў пашане і лічыліся найпершымі ворагамі. Там буржуі ліквідаваны як клас. Не толькі яны, нават уся царская сям'я палегла. Барыс ведаў пра гэта. Але ў душы ён не адчуваў ні жалю, ні болю за тыя ахвяры. Нібы самі сябе яны асудзілі на смерць, і чынны шпаркі ход падзей не пакідаў ім аніякага іншага выйсця. Такія жорсткія ўмовы прадвызначала людзям камуністычная ідэалогія, да якой ён таксама схіляўся.

Адно толькі дзед Рамана — Аляксандр Сымонавіч — памёр сваёй смерцю, ён памёр якраз у тым годзе, калі нарадзіўся Ленін. Тады яму было 72 гады. Пакінуў пасля сябе шэсць сыноў, дзве дачкі. Ён падзяліў паміж імі фартуну: бацьку зусім яшчэ малага Рамана — Аляксандру — дастаўся маёнтак Парэчча, а бацьку Канстанціна і Генрыка — Генрыку — маёнтак Моладава... Раман выйшаў у людзі акурат на вяршыні славы парачанскай вытворчасці сукна, аднак выраб тавару яго не так захапляў, як палітычная дзейнасць, дый пасля 1915 года, калі засталіся ўсяго толькі разваленыя сцены ад фабрыкі, Раман больш не бачыў магчымасці яе аднавіць. І тут справядлівым будзе зазначыць, што вядомасць у сваім краі, у супольнасці тутэйшых людзей, а ён любіў называць сябе тутэйшым, Раман Скірмунт набыў ужо дзякуючы не столькі парачанскаму спадчыннаму капіталу, колькі ўдзелу ў грамадскім і палітычным жыцці. У Моталі ж яго ведалі як дэпутата 1-й Дзяржаўнай Думы Расеі.

Яшчэ са студэнцкіх гадоў у Пецярбургу ён шукаў дружбы ў нацыянальна свядомых беларусаў, а неўзабаве і сам згуртаваў вакол сябе патрыётаў сваёй зямлі. Яны заснавалі ў Менску вясной 1917 года Беларускі нацыянальны камітэт, што стаў першай ластаўкай на шляху самавызначэння беларусаў. Скірмунт сабраў і правёў улетку гэтага ж года сялянскі з'езд. Так ці інакш ён закладваў

падмурак для Першага Усебеларускага з'езда, скліканага па нацыянальных пытаннях у снежні 1917 года.

Багата што з памянёнага заставалася ў памяці мясцовага люду, у памяці прасветленай і пакуль яшчэ не зашэрхлай ад часу. Зрэдку з нейкай там нагоды гісторыя ўзварушвалася рознымі даходжымі людзьмі, выклікаючы неадназначныя меркаванні і спрэчкі ў мотальцаў, пераважна яўрэяў, якія вызначаліся адмысловай палітычнай дасведчанасцю. Гутаркі шырокага плана вяліся і ў бацькавай хаце, найчасцей — пры ўдзеле Лазара ці Абка, што жылі на адной з Пісарчукамі вуліцы. Вядома ж, увага і прыцэл мясцовых мысляроў былі найперш да памешчыка Скірмунта, бо, як вядома, пры ўсіх сваіх палітычных узлётах і няўдачах, можа, нават падзеннях, Раман Скірмунт заставаўся іхнім земляком і суседам. Таму і выказваліся пра яго шмат, прычым мотальскаму люду цікавым падавалася тое, што са сваімі слугамі і сялянамі знаны ў свеце пан заўжды размаўляў на беларускай мове, якой іншыя паны грэбавалі.

У дзень перад Спасам, асядлаўшы каня, Барыс Рамановіч падаўся паўз гумны на аселицу і адтуль — на дарогу, што тонкай ніткай прашывала і лес, і вёску Моладава, вілася ўздоўж Ясельды, а потым праз новы лясок выводзіла на Парэчча. Як бытта нашаму купцу-малайцу Барысу рупіла паглядзець у бліжэйшых вёсках на крамы, паглядзець на тавар, параўнаць асартымент і цэны з мотальскімі цэнамі. Бацька ж, акрамя таго, прасіў Барыса наведаць у Парэччы перакупшчыка Клямку ды пацікавіцца ў яго, на якіх умовах ён бярэ мёд для вывазу на пінскі рынак і далей, у Польшчу. Сам гаспадар Пятро не меў асабліва часу, каб ездзіць ды вывучаць рынак, дый, праўду казаць, не любіў ён гандлярскага клопату.

Конь пад Барысам ішоў то машыстым крокам, то бег трушком, і думкі хлопца скакалі, пераносячы яго штораз на вечаровую мотальскую зборню. Там, у асяродку бойкіх жаніхоў ды харашунь-нявест, было ўдосталь вясельнага клёку.

У прыпеўках і песеньках, з якімі дзяўчаты завіхаліся ў танцах, чуліся імітацыя жалбы, скрухі, а разам і цнатлівая гарэзлівасць. Барыс карыстаўся не абы-якой увагай матальянак, і таму многае, пра што яны спявалі,

здавалася скіраваным проста да ягонага сэрца, кранала мілагучнасцю, шчырасцю:

Ой, скакала на таку
Ды на беленькаму,
Выплакала чорны вочы
Ды па міленькаму.

Ад пільнай увагі дзяўчат ягоны настрой нявесціўся і злёгка кружыў яму голаў.

Пры пад'ездзе да Парэчча Барыса нагнала пралётка. Яна выскачыла порсткім трушком з гаю. Наш купец збочыў і прыпыніў свайго гнядога, каб прапусціць пралётку; сам ён не надта спяшаўся, дый цікава было паглядзець, што за важная птушка ездзіць па ўзбярэжжы Ясельды на рысорным вазку. Як глянуў — па целе прайшла і шыбанула ў твар гарачая хваля: па ўсіх прыкметах сядзеў на рысорах сам Раман Скірмунт. Так, гэта ён, адукаваны і дасціпны чалавек, гаспадар маёнтка, як і ўсёй навакольнай прасторы.

Расказвалі пра яго, што вось так нечакана, толькі пеша з'явіўся ён аднойчы за спінай у мужыка, які, забраўшыся ў панскі гай, стаяў каля пня і палкай адбіваў губу для крэсіва. Пан знянацку хапіў яго за плечы, прыўзняў і шпурнуў убок:

— Прэч адсюль! Не палохай сваім стукам коз.

Строгасць уладара, аднак, нядоўга бянтэжыла хлопца, наадварот, яна надала яму вясэлай энергіі:

— Дзень добры, паночку!

Пан прыпыніўся.

— А чаму гэта малады чалавек так утаропіўся ў мяне?

— Дзіва ж! Бачу яснавельможнага пана, у якога мой бацька неяк эліту ячменю купляў.

— А хто ў цябе бацька?

— Пятро Пісарчук... З Моталя...

— А-а, гэта які вярнуўся з Расеі? Прыгадваю, твой бацька — селянін дасведчаны, учэпісты. Ён і цяпер пчаларыць? І поспех мае?

— Мае... А вы, баюць людзі, сенатар, у Варшаве, палітыкай займаецеся. Ніяк не чакаў сустрэць вас тутака.

— Сапраўды, у сваім маёнтку цяпер рэдка бываю, на жаль,— пан уздыхнуў.— А ты куды едзеш?

— Нявесту шукаю,— адказаў Барыс акурат у тон пану.

— То злазь з каня, сядай побач. Разам паедзем нявестаў шукаць. Я ж у халасцяках засядзеўся таксама.

Барыс ведаў, што Скірмунту ўжо каля шасцідзiesiąці, але на выгляд ён быў маладжавы, меў энергічны позірк, востры, дапытлівы. Толькі ж і на твары Барыса — тая ж дапытлівасць. На ласкавае запрашэнне пана ён не прымусіў сябе доўга чакаць, саскочыў з каня, падвёў яго да пралёткі і зачапіў павадок аброці за дужку ззаду, сеў побач. Той торгнуў лейцы:

— Дык як жыве здавён-даўна вольны мотальскі люд у крэсах польскіх? Славіць Бога?..

— Пан дазваляе сабе жартаваць? Э-эх... Пакутуе люд. Волі мала, зямлі мала, грошай мала. А падаткаў — зашмат. Пілсудскі — узурпатар, дармо што ён з-пад Вільні і, кажуць, беларус.

— А ведаеш: мой брат Костусь з Моладава... Дзіва: хто ён? Выкшталцоны поляк! Міністрам у Пілсудскага служыць.

Барыс не мог падтрымліваць надта высокую тэму гутаркі, таму павярнуў у свой бок:

— Цяпер багата хто глядзіць на ўсход, дзе зямлі і ўсяго болей. Бальшавікі ўтварылі вольную рэспубліку. Вось і нам далучыцца б да БССР!

— Тп-пру! — спыніў пралётку памешчык.— Шо ты чаўпеш?

Пан шокаў зазвычай.

— На шо маніць? На крыві ўчынена, на слязах замешана твая новая рэспубліка! Хм, калі ты нарадзіўся?

— У год, калі Расея ваявала з Японіяй.

— Г-хм... Вісус! Правільней было б казаць: бальшавікі захапілі вольную народную рэспубліку!.. Нягоднікі! Аднак адкуль табе ведаць?..

— Чаму ж, я ведаю... Пры вашым, пане, удзеле была ўтворана Беларуская Народная Рэспубліка — буржуазная, як пісалася ў савецкіх газетах. Яна для буржуяў... Так, — і Барыс сумеўся, чуючы штосьці штучнае і несамавітае ў сваіх меркаваннях.

— Буржуазная?.. Але ж гэта не ёсць аргумент і не ёсць вызначэнне сутнасці. Мана! План быў іншы. Урад

БНР на чале з Захаркам і цяпер дзейнічае на эміграцыі. Ён адзіны законны ўрад Беларусі. Но! — зноў торгнуў лейцы. — Паехалі... Калі на тое, малады чалавек, я павінен табе растлумачыць, што на час кастрычніцкага перавароту на Беларусі жылі ў асноўным сяляне і ніякіх камуністаў не было, больш за тое, сярод месцічаў пераважалі не люмпены і зноў жа не беларусы, а тыя, хто сюды ў пошуку хлеба і чыноў прывалокся з Расеі, багата яўрэяў. Горад ігнараваў нашы нацыянальныя клопаты. Пра нацыянальнае зазвычай дбае карэнны люд або ягоная інтэлігенцыя, вылюднелая, дасведчаная, абагачаная далучэннем да культуры свету. Глянь!..

Пан устрапянуўся і сепнуў лейцы: лясную дарогу спаважна пераходзіў лось.

— О-о! І колькі ў ім грацыі, як высока трымае голаў! Сапраўдны гаспадар у абшары над Ясельдай!

— Так, пане... — Барыс не знаходзіў слоў, каб выказаць захапленне як зверам, якога раней не бачыў, так і самім панам.

— Но... — кіннуў свайму каню той і доўжыў далей перапыненую гутарку. — Гэтак ужо склалася ў нашай гісторыі, што карэннае насельніцтва не робіць ніякага ўплыву на палітыку. У той жа час толькі яно, карэннае, захоўвае нацыянальныя традыцыі і мае патрэбу ў сваёй абароне. Першымі, чуеш, за беларускую справу ўзяліся, калі не казаць пра пецябургскія гурткі, — Беларуска-сацыялістычная грамада і газета «Наша ніва», дзе групавалася наша інтэлігенцыя — інтэлігенцыя як субстанцыя або тое, што спалучае мазгі і сэрца народа. Колькі спрэчак было... Хісталіся, блукалі, рабілі пралікі. Дзіва! Стукаліся мы лоб аб лоб, як што псіхалагічна былі прывязаныя хто да расейскага, хто да польскага боку. Вельмі баяліся выпрастаць спіну. Самастойнасці баяліся. От што было! А ведаеш, пачынаючы з 1906 года, колькі разоў я спрабаваў стварыць беларускую дэмакратычную партыю? Тады яе краёвай называлі... Сацыялісты стаялі ўбаку. І кожны раз кіраўніцтва ёю перахоплівалі палякі. Нашай мэтай, пане-браце, якраз і было ўваскрэснуць, вылепіць сапраўды народную незалежную дзяржаву, якой нас даўно пазбавілі. Па семнаццатым годзе і зляпілі. Паадчынялі шмат беларускіх школ, знайшлі сродкі, каб

адкрыць свой нацыянальны універсітэт. Мур заклалі чынчынам. Энтузіязм чуўся ў працы. І тады ўжо не немцы, а бальшавікі абрынуліся на нас, безабаронных, мятых, змучаных вайной. Шкада... Шкада, браце мой, без дзяржавы мы нішто. Дзяржава абараняе нацыю, клапаціцца аб развіцці яе адмысловай культуры, усяго, што ёсць людскага. А бальшавікі, — пан уздыхнуў, — бальшавікі — за аб'яднанне пралетарыяў у статак. Без дзяржаўных межаў. Без пракаветнага, культурнага, самавітага, узвышанага, што робіць з людзей народ.

Ён зрабіў паўзу, перш чым перайсці да наступнага моманту ў сваіх дэфініцыях. Барыс уважліва слухаў.

— Мы ж не Фінляндыя, шо недзе з краю Расеі, збоку прыпёку. А Фінляндыя вырвала незалежнасць! Мы ў самым цэнтры матухны Еўропы, у зручным для ліхадзеяў месцы, таму і інтарэс у расейцаў да нас воўчы. Таму і ездзяць па нашай хрыбеціне, шо жалю варта. Але ж у семнацатым годзе мы паймелі гонар, заварушыліся. На нашым баку быў закон, была справядлівасць, якой вымагала гісторыя. Нас неўзабаве прызналі дзяржавы. Адно, братка, не выстарчыла сілы, каб абараніцца ад варвараў гэтага паноўленага веку. Не склалася. А цяпер, пане, ці можаш ты мне сказаць, шо ў той нашай палітычна і культурна самавітай рэспубліцы селяніну жылося б горш, чым жыве ён за Саветамі? Не думаў пра гэта?..

— Не, светлы пане, вашы думкі для мяне зусім новыя. Шчыра кажучы, я з іншых.

Скірмунт уважліва паглядзеў на яго:

— Ты камуніст?

Барыса кінула ў жар, чырвань выступіла на твары.

— Віншую! Не чакаў, аднак, шо і ты з імі. Э-ей... Камунізм — не шо іншае, як псіхічная містэрыя. Яна запаланіла Расею, і не толькі Расею. Бальшавікі нацкавалі рабочы клас на буржуяў, а потым і на палітычную апазіцыю — так званых белых. Вайну супраць спрадвечнага ўкладу жыцця і духу народа назвалі рэвалюцыяй. А які ж буржуй з заможнага селяніна ці святара? Іх таксама амаль знішчылі. Вось я буржуй. Па ўсіх канонах! Так... Але ж ці ведаеш ты, шо мой дзед, перш чым стаць капіталістам, доўга вучыўся ў Еўропе, набыў тое, шо завецца еўрапейскай культурай, набыў веды інжынера,

тэхнолага. Пры гэтым ён даражыў сваёй радзімай, зямлёю, родам. І нявесту знайшоў не за морам, а тута, непадалёку ад Янава, у маёнтку Варацэвічы. Маёнтак належаў тады інжынеру-фартыфікатару Міхалу Орду. Дзед ажаніўся з яго дачкой Гартэнзіяй, сястрой Напалеона Орды... Чуў пра такога?

— Чуў. Музыка, мастак...

— Мастак, ды яшчэ які! Любы народ ганарыўся б тым, што ён, вандруючы па краіне, знайшоў, схпіў, адлюстраваў. Шчырай, чыстай, як сляза, і высакароднай душы быў чалавек!

— Я ведаю, дзе ён пахаваны. Аднаго разу быў там.

— Прыемна чуць!.. О, гэта прыроджаны патрыёт і дэмакрат. І — дэмакрат! Сімпатызаваў паўстанцам у 1830–1831 гадах і ў 1863–1864 гадах. Садзейнічаў ім. Дзеду майму ён даводзіўся сваяком і, па праўдзе казаць, сваяком не толькі па шлюбу Аляксандра з Гартэнзіяй. Нешта большае лучыла іх. Пэўна, веліч і моц духу.— Памешчык зрабіў паўзу, каб знайсці канец раней выказанай думкі.— Дык вось, дзед прывёз у Парэчча разам з тэхнікай, станкамі, машынамі інтэлектуальны капітал, найперш — яго, і адкрыў суконную фабрыку. А на думку марксістаў, адно, чым Скірмунт займаўся, дык гэта эксплуатаваў рабочых. Спروشчаны і вульгарны падыход, малады чалавек! Аляксандр, сын Сымона Скірмунта, выступаючы арганізатарам вытворчасці, стварыў рабочыя месцы для сялян, якіх папярэдне вывучыў. Дарэчы, Аляксандр Скупеўскі, калі хочаш ведаць, з сялян. А ён працаваў фарбоўшчыкам, затым вырас у тэхнолага і стаў кіраваць усім прадпрыемствам! Прыкладаў шмат... Скірмунт як-ніяк даў дзяржаве найлепшае ў свеце сукно. Скірмунт, нарэшце, плаціў падаткі і таму, можна сказаць, пастаянна дзяліўся прыбыткам з дзяржавай, мацуючы тады расейскую эканоміку. І рабочых не крыўдзіў, разам з імі ператварыў завод у акцыянернае таварыства, дзе кожны атрымліваў долю ад прыбытку. Будаваў для рабочых дамы, аплачваў кватэры. Па сённяшні дзень у Парэччы працуюць бясплатныя лякарня і народнае вучылішча... Без падтрымкі буржуа іх не было б.

Барыс маўчаў, прысаромлены і ўражаны. Так уразіла б яго, напэўна, калі б пан Скірмунт раптам дастаў з-пад

сядзення пралёткі і пачаў ірваць тоўстую кнігу, на якую камуністы моляцца, — «Капітал» Маркса. На шырокім і гладкім ілбе ў Барыса выступілі кропелькі поту. Ці сведчылі яны пра пэўны заварот чалавечых уяўленняў, пачуццяў, ранейшых і сённяшніх, пра тое, што пачуцці яго супярэчылі адно аднаму, скрыжоўваліся, ламаліся?.. Адно пры гэтым ён намагаўся заставацца спакойным.

— Пане Раман, тое, пра што я спытаюся, можа прагучаць недарэчна, — сказаў ён, — але адкуль гэта вы і я — мы, тутэйшыя беларусы, узяліся?

— О, бачыш! — Памешчык задаволена ўсміхнуўся, каля вачэй сабраліся і зноў разгладзіліся маршчынкі. — Які ты цікаўны... Калі б я быў папом або рабінам, адказаў бы: ад Бога пайшлі! Жыды так і адказваюць, маўляў, яны ад Бога... Пытанне няпростае. Слова «русь» увогуле стараскандынаўскага паходжання. У часы вікінгаў «русь, або рость» азначала: грабец, вандроўнік, чалец марской дружыны. Калі ж найменне пускаецца ў вандроўку, яно нярэдка страчвае той ці іншы гук, літару. Так і «русь» страціла «т» і ператварылася ў «русь». Тым часам калоніі паўночна-еўрапейскіх грабцоў запачаткаваліся ў Даніі і на востраве Руген, дзе ў асноўным жылі славяне. Датчане пачалі зваць гэты востраў Русінам. У самой Даніі гаспадарыла Русь. Такая версія, у якую хочаш вер, хочаш не вер, але і больш бездакорнай я пакуль што не ведаю.

Падобна было, што Рамана Скірмунта той шчыры Барысаў інтарэс да назвы краіны не захапіў знянацку. У добрым настроі пан раскажаў яму пра Палабскую Русь — краіну славян, што ў пятым — шостым стагоддзях ляжала паўднёвей ад Ругена, на мацерыку, у даліне Лабы — Эльбы — і адтуль цягнулася на ўсход, да самага Одэра. Яе сталіцай быў Старагорад, што ў немцаў цяпер Ольдэнбургам завецца. І, што паказальна, казаў палагоднены пан, да Палабскай Русі адносіліся таксама лужыцкія сербы.

— А што далей?.. Мой дзед Аляксандр, калі вучыўся ў Германіі, зацікавіўся лужыцкімі сербамі, у іх за галоўнае места быў горад Берлін... Яны і цяпер не звяліся. Дзед захапіла падабенства мовы лужыцкіх сербаў з мовай нашых мужыкоў, беларусаў, — сваякі! Сербы... сорбы... сябры — словы, а значэнне адно. Недзе нашы з імі шляхі-дарогі перакрыжоўваліся, недзе была агульная пупавіна.

А тута,— кінуў рукой наўзбоч,— у часы Герадота гаспадарыла кельцкае племя неўраў. Неўры пакінулі пра сябе памяць у назвах Клецк, Галацк, Арэса, Дрыса, Пліса, Уса, Наўра, Нёман, Нярыс — шмат слядоў. Пасля неўраў нашы прасцягі занялі плямёны зноў жа славянскага кораня — дрыгавічы, крывічы, радзімічы... Чуў? Вось толькі пра іх мову, чым яна адрознівалася ад нашай, не скажу табе, малайцу, бо сам не ведаю. Жылі тут таксама плямёны, якія ў дзевятнаццатым стагоддзі пачалі звацца балтамі — жмудзіны, аўкшайты, латгалы, яцвягі, куршы, зямгалы, селы... Яны ўрэшце былі выцеснены туды, адкуль і прыйшлі, альбо растварыліся ў мясцовых плямёнах. Поўнай карціны няма. А вась Палабская Русь, у прыватнасці, частка лужыцкіх сербаў, парусаў, альбо прусаў, рушылі сюды, у нашы землі, паколькі на іх з перанасычанага насельніцтвам захаду пачалі ціснуць германцы. Аселыя і ціхамірныя тутэйшыя плямёны параўнаўча лёгка паддаліся ўплыву гасцей. У сваім гаспадарчым і культурным развіцці тыя былі мудрэй ад іх, ды і то казаць — прускі кароль Міндоўг прывёў з сабой вялікую літву, гэта значыць дружыну — трыццаць тысяч палабскіх рыцараў, закутых у латы. Сіла!

— Во дзіва было! — усклікнуў Барыс.

— Шо яшчэ?.. Да з'яўлення Міндоўга шлях сюды, у Полацкае і Тураўскае княствы, на Берасцейшчыну, Мазыр, Сураж, пракладвалі з Прусіі ваяўнічыя князі Кернус, Мінгайла, Рынгольт — бацька Міндоўга, а таксама князь Скірмунт, ад якога мой род.

— Што вы кажаце?!

— Шо чуеш... Расейскі гісторык Салаўёў, вывучаючы летапісы, зазначыў: на пачатку дванацатага стагоддзя зафіксавана каля трох дзесяткаў налётаў «літоўцаў» на Полацкае княства. Тыя налёты й скончыліся ўрэшце на Міндоўгу. На ўтварэнні тут новай Русі, што стала звацца Літвоею. Мой дзед называў палабскіх славян каланістамі. Каланісты змяшаліся з мясцовымі плямёнамі і рэшткамі балтаў. Вось табе повязь плямёнаў, у якой галоўную скрыпку ўжо гралі прышлыя на чале з Міндоўгам. Яны і заснавалі Вялікае Княства Літоўскае і Рускае са сталіцай у Наваградку, потым — у Вільні. Уяўляеш?.. Нас часам называюць продкамі русаў. Мы стварылі краіну,

сфарміравалі народ, за які і сёння нікому не сорам. Адно на ўсход і на поўдзень ад нас жылі маскавіты і русы... русы таксама — на землях Украіны. Царква у нас была адна — руская. Толькі там ужо іншыя варункі гісторыі.

Барыс слухаў сцішана, раскрыўшы рот: гэтак глыбока чалавек залез у мінуўшчыну! Ажно дух захоплівала. Не ўсё проста ўкладвалася ў памяці.

— Расейскія землі засялялі мала цывілізаваныя плямёны фінска-цюркскага паходжання. І яны спакваля паддаліся славянскай каланізацыі. Яе распачалі з Ноўгарада палабскія славяне з вядомым князем Рурыкам з Любека, а паўднёвей моцны ўплыў аказала Кіеўская Русь, ад якой маскавіты і перахапілі назоў — Русь. Зрэшты, у Расеі на ўсё гэта напушчана шмат туману, — тлумачыў пан, — няхай яго пярун растрасе! Імператрыца Екацярына II паставіла перад сваімі вучонымі задачу: перарабіць на паперы мінуўшчыну на карысць Расеі. Хіжая імперыя адсекла ад нас памяць, збэсціла гісторыю, замяніла ў XIX стагоддзі назву Літва на «Белоруссия», а потым наогул — на Паўночна-Заходні край.

— А што, пане Раман, і Літва славянскім племен была?

— Ды не, Барыс — Пятроў сын, як ні дзіўна, у гісторыі ўсё пераблыталася... А ты, напэўна, пра сучасную Літву?..

— Так.

— На тыя даты, калі мой далёкі продак хадзіў на ўсход, Лютвою, або Літвою называлі палабскае ваяўнічае племя люцічаў, якое межавала з лужыцкімі сербамі. Ёсць меркаванне, што тая Літва перапаўзла па ўзбярэжжы Балтыйскага мора ў Прусію і трапіла пад уладу Міндоўга. Таму Міндоўг, каланізуючы далей разам з Літвою ўсходнія землі, і назваў дзяржаву Вялікім Княствам Літоўскім і Рускім, уважаючы на разлеглую Палабскую Русь. Да ВКЛ потым дадалося яшчэ і слова «Жамойцкае», гэта калі ў 1411 годзе Жамойцію, пра якую ты спытаўся, далучылі да Вялікага Княства... Толькі ў 1918 годзе яна прыгарнула сабе згубленую намі назву «Літва».

— Дзякуй... Гэтак багата вы мне патлумачылі. Па доведку — ведах святлейшы пан, пэўна, заткнуў бы за пояс прафесара!

— Так... Жалю варта, але ж у польскай і расейскай науках мала якіх прафесараў гэта цікавіць.

— І ўсё ж: чаму назвалі наш народ гэтым словам — беларусы?

— Любіш ты, вольны казак, да сэнсу даходзіць! — ухвала і дакор чуліся разам у голасе пана. — Не ведаю, чаму, але Бelay Руссю і раней зваліся землі ўсходняй часткі нашай краіны. Вядома і тое, што ў Масковіі ў сівыя вякі было слова «белорусец». Гэтак звалі там ліцвінаў і, магчыма, казакоў захопленых у палон, калі тыя рабіліся вернападданымі. Вось, адштурхнуўшыся адтуль, ужо ў часы Пушкіна, Гоголя, пэўна, і далі нам назву. Альбо не?..

Пралётка неўзабаве прывезла іх да маэнтка — велічнага гмаху на два паверхі. Пры маэнтку быў велічны парк. Скірмунт перадаў пралётку ў рукі прыслугі і прапанаваў гасцю невялікую прагулку па ўходжаным парку:

— Я мушу закончыць нашу гутарку. Мне зразумелыя памкненні, настроі ўсіх беларусаў Крэсаў Усходніх, іх мары пра лучнасць. Калі па жывому раздзёрта краіна, каму не баліць? Але ж я буржуй, і маё месца, даруй, пане-браце, пад лаўкай — там, каб баяць байкі і трызніць гісторыяй. Такое ў мяне новае становішча, хоць мяне і лічаць палітыкам. Цяпер я адначасова — дома і ў эміграцыі.

У словах пана пачувалася ўдаўнелая горыч.

— Цяпер прабіў час такіх палітыкаў, як Браніслаў Тарашкевіч — вучоны, не эксплуатаатар, не чужак, малады, таленавіты, выдаў першую граматыку беларускай мовы. Ты што-небудзь чуў пра яго?

— А як жа! Тарашкевіч заснаваў Беларускі пасольскі клуб у сейме. Сябры клуба моцна крытыкуюць польскі ўрад за парушэнні законаў дзяржавы, адстойваюць правы беларусаў. Да Моталя тое-сёе даходзіць. Газеты чытаем.

— То і добра. У кожнага месца ёсць свой дух. І я там штаны праціраю, — пажартаваў Скірмунт з ранейшай сумнай усмешкай. — Не давлялося, аднак, паслужыць сваёй зямлі, свайму народу, ну, скажам, так, як таго хацелася б, — і ў наступны момант сенатар падаў яму руку на развітанне: — Паклон Пісарчукам! Скажы бацьку, што я шкадую сялян і зычу ўсім-усім поспеху, табе, вісусу, — таксама. Адно: не ў разбурэнні жыцця! Тым часам.

Барыс вяртаўся дадому з багатымі ўражаннямі ад новых знаёмстваў у Парэччы, а найбольш — ад сустрэчы твар у твар з тыповым «класавым ворагам», які тым не менш даў яму ўрок прастаты і вытанчанасці, аб'ёмнага бачання грамадскіх з'яў і працэсаў, да якіх ён самахоць спрабаваў далучыцца ў Расеі.

5

Мінула нешта ці не тры гады пасля таго выпадкам дараванага яму знаёмства са Скірмунтам; Барыс колькі разоў успамінаў пана з асаблівай выразнасцю, задавальненнем і сумам.

Першы раз, бадай, калі даведаўся пра арышт польскай дэфензівай у студзені 1927 года Браніслава Тарашкевіча і ягоных паплечнікаў, паслоў польскага сейма. Іхняя дзейнасць у Варшаве, нягледзячы на забарону беларускага друку, рабілася ўсё больш вядомай, калі не сказаць скандальнай. Яна, тая дзейнасць, выклікала ўхвалу і ўдзячнасць, падтрымку ў насельніцтва Крэсаў Усходніх.

Камуністычная партыя Заходняй Беларусі звярнулася да сваіх землякоў, рабочых і сялян, з улёткай:

*Далоў фашыстоўскую самаволь!
Неадкладна вызваліць усіх палітычных вязьняў!
Далоў правакацыйныя пляны Пілсудскага супроць
рэвалюцыйнага руху ў Заходняй Беларусі!*

Асобныя абзацы ўлёткі Барыс перачытваў для сябе і адданных сваіх слухачоў з мотальскай спулкі па некалькі разоў. І кожны раз у яго замірала сэрца пры ўяўленні агульнай карціны таго, што дзеелася на паняволенай зямлі беларусаў:

Азвярэлы польскі фашызм становіцца ўсё больш жорсткім... Хваля дзікіх рэпрэсыяў перакочваецца па ўсім краі. Масавыя арышты і вобыскі, арышт пяці паслоў — прадстаўнікоў ад радыкальных сялянскіх арганізацыяў, нялюдскія катаванні і здзекі з арыштаваных, разгром беларускіх культурна-асветных і кааператыўных устаноў — вось вынік «супакаення крэсаў» крывавамі наезнікамі Пілсудскага.

...Некалькім арыштаваным пракуратура дамагаецца сьмяротных прысудаў. Шмат арыштаваных сьйдуць у магілу, ня вытрымаўшы катаванняў і турэмнага рэжыму.

Клясавая нянавісьць буржуазіі ня мае межай.

Таварышы рабочыя і сяляне!

Нэндза даводзе масы да распачы; эканамічнае, палітычнае і нацыянальнае прыгнечванне акупантаў, катаванні дэфензывы нястрымана піхаюць іх на крывавую клясавую помсту. Аднак, таварышы, час расплаты яшчэ ня прыйшоў. Усялякі ўзброены выступ у сучасны момант, адарваны ад супольнага выступлення з рабочымі і сялянамі Польшчы і Заходняй Украіны, засуджаны на няўдачу, будзе лёгка патоплены ў крыві, сыграе на руку Пілсудскаму, які гэтага і чакае, да гэтага і імкнецца.

Таварышы рабочыя і сяляне!

Мы павінны проціпаставіцца пагромам фашыстоўскага ўраду, мы можам не дапусьціць да далейшых рэпрэсіяў толькі праз паўторныя масавыя палітычныя выступы рабочых, сялян і ўсіх працоўных — ня толькі Заходняй Беларусі, але і Заходняй Украіны і ўсяе Польшчы.

Па ўсіх фабрыках, заводах, у варштатах і прафсаюзах, ва ўсіх вёсках, маёнтках, тартаках, усе гурткі Грамады, школы, усе культурныя гурткі, гмінныя рады склікайце па колькі разоў масоўкі, сходы і мітынгі, выносьце самыя вострыя пратэсты супроць белага тэрору, патрабуйце вызваленьня ўсіх палітычных вязняў, арыштаваных паслоў, якія нават згодна з польскай канстытуцыяй лічацца недатыкальнымі, адначасна выказвайце сваю салідарнасьць з імі, пратэстуйце супраць зламаных правоў рабоча-сялянскіх арганізацыяў.

Склікайце дзеля пратэсту масавыя вулічныя мітынгі...

Стварайце на прадпрыемствах камітэты барацьбы з фашызмам, а на вёсках — сялянскія камітэты...

Кожны рабочы і сялянін паасобна і ўся маса працоўных цалкам...

У нашай масавасьці і арганізаванасьці наша сіла, бо супроць масавага руху бяссільны паліцыя і фашысты, бо фашыстоўскаму ўраду ня хопіць сілаў пераарыштаваць мільёны працоўных.

На дэманстрацыях арганізуйце масавую рабоча-сялянскую самаабарону...

Далоў белы тэрор!

На пасяджэнні спулкі Пятро Мінюк паставіў пытанне аб правядзенні ў Моталі масавай акцыі ў падтрымку ахвяраў тэрору.

— Якой акцыі? — спытаў брат Васіль.

— Давайце абмяркуем...

— Па-першае,— выказаўся Барыс Рамановіч,— нам варта выкарыстаць належным чынам легальныя формы. Таму я прапаную наладзіць сход гуртка Сялянска-Работніцкай Грамады.

— Правільна! — ухваліў Мінюк, у хаце якога праходзіла пасяджэнне.

— І зрабіць сход пашыраным...

— Прыняць на ім адозву пратэсту,— унёс прапанову Язэп Палто.

— Гэта мы зробім.

— А яшчэ, калі зіма сыдзе, наладзім маёўку,— падаў Хведар Філіновіч.

— То доўга ж чакаць!..

— Чаму? Вольны час мы выкарыстаем на яе падрыхтоўку.

— Хведар мае рацыю... Папрацуем разам з камсамольцамі. Як, таварыш Кузюр? — звярнуўся Мінюк да сакратара камсамольскай арганізацыі, які прысутнічаў на пасяджэнні.

— Але ж... Згодны,— адказаў Сцяпан Кузюр.— Мы цяпер пад выглядам удзелу ў вясковых зборнях правядзём сходы, падрыхтуем моладзь.

— Правільна! Дзеля гэтага Філіновіч можа перадаць вам неабходную літаратуру. А я даю ўлётку, якую Барыс тут зачытаў. Усяго дзесяць асобнікаў — мала?.. Давядзецца перапісаць.

— Такой бяды! Гэта мы ўмеем рабіць. Доўгі тэкст, карцейшым зробім.

— Вясёлая ў вас праца, аднак, пане сакратар камсамольскай арганізацыі,— пажартаваў Барыс Рамановіч.— Ходзіце да дзевак, танцуеце з імі, за цыцкі іх

мацаеце, паперкі засоўваеце за пазуху, а лічыцца, што праводзіце масавую палітычную работу!

— То калі гаспадару Барысу зайздросна,— з усмешкай парыраваў Сцяпан,— проша, пане, разам з намі ў падарожжа па вёсках.

— Во, гэтабылобдарэчы,— засмяўся Мінюк.— Улёткіж Барыс ужо на памяць ведае. Падымі сярод ночы — як ойча наш прачытае! Ды годзе. Час разыходзіцца.

То быў цяжкі год, калі багата людзей галадала. Шукаючы, як выбавіцца ад галечы і нэндзы, не адна сялянская сям'я пакінула сваю радзіму — паехалі на край свету: у Злучаныя Штаты Амерыкі, Аргенціну, Аўстралію.

З надыходам вясны пагроза галоднай смерці павялічвалася, і, бадай, гэтая акалічнасць не ў апошнюю чаргу паспрыяла таму, што на мітынг пад Моталем, у зялёным гайку, сабраліся некалькі соцень тутэйшых.

— Таварышы! — звярнуўся да іх Пятро Мінюк.— Жніво галоднай смерці ўзрастае. Спажылі насенне, бульбу, звялі жывёліну... Многія, з дазволу сказаць, харчуюцца драўлянай карой, адыходамі. Жабруюць. І застануцца палі незасеянымі, а там будзе яшчэ большы недарод — паўсюдны голад, масавае выміранне. Хто віноўнік усёй гэтай злыбеды — усё большай нястачы і голаду?

Натоўп ажыў, пачуліся воклічы:

— Пань і абшарнікі!

— Фашыстоўскі ўрад...

— Бяспраўе і здзекі...

— Няма змогі з-за падаткаў!

— Таварышы, дзе выйце?..

— А яно ў нашай супольнай барацьбе, у тым, каб паказаць панам, што мы таксама людзі і што нам не канешне жыць тут на правах рольнічага быдла.

Да локця Барыса дакрануўся Сцяпан Кузюр, танклявы, энергічны ў рухах:

— Спадар Барыс, зусім не выключана, што за намі сочыць не адна пара вачэй шпегаў. Таму рэзалюцыю мітынгу, якую вы падрыхтавалі, няхай зачытае нехта іншы. Як вы лічыце, магу я гэта зрабіць?..

— Меціш у героі, Сцяпане?

— Ды не-е! — пачырванеў Кузюр.

— Я чалавек не горды! — і Барыс перадаў камсамольцу сагнуты ў чатыры столкі ліст.

У лютым 1928 года пачаўся доўгі — ён закончыўся ажно ў маі — судовы працэс, узбуджаны дыктатарскім рэжымам Юзафа Пілсудскага супроць 56 дзеячаў патрыятычнага і пракамуністычнага руху, пераважна актыву Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. Патрапіла на кручок дэфензівы і мотальская спулка. Яшчэ летась арыштавалі Пятра Мінюка, а неўзабаве і ягонага брата Васіля. Далей пры вобыску ў доме Мікалая Мінюка, адаленага родзіча тых Мінюкоў, знайшлі паказальныя лісты і шыфраграмы, якія вывелі следчых на сакратара камсамольскай ячэйкі Сцяпана Кузюра.

У абвінаваўчым акце, складзеным пракурорам Драгічынскага павета, значылася:

Мінюка арыштавалі ў чэрвені 1927 года. Ён прызнаўся, што быў сябрам камуністычнай арганізацыі, у якую яго ўцягнулі Кузюр Сцяпан і Рамановіч Барыс (псеўданім Пісарчук). Іх ячэйка падпарадкоўвалася падрайкаму ў Крывіцах, а калі Мінюк быў у войску, райкам перабазіраваўся ў Моталь. Мінюк заявіў, што пасля службы «адышоў ад палітыкі». Рамановіч Барыс на допыце не прызнаўся, што належаў да партыі.

Мінюк Мікалай Фёдаравіч, 23 гады, і Рамановіч Барыс Пятровіч, 23 гады, за прыналежнасць да КПЗБ абвінавачваюцца па арт. 102 ч. 1 КК і на аснове артыкулаў 208 і 523 КПК. Гэту справу належыць разглядзець у Пінскім акруговым судзе.

На шчасце, Рамановічу не давялося доўга нудзіцца як арыштанту. Дапамог выпадак. Калі ён сядзеў у Пінску ў казённым памяшканні перад дзвярыма следчага і чакаў сваёй чаргі на допыт, у пакой зайшла пані, як потым высветлілася, жонка следчага. Выхаваны ў лепшых традыцыях былога, паламанага ўшчэнт свету, Барыс устаў, пакланіўся ёй і адчыніў дзверы ў пакой начальніка. Пані была ўражана высакароднымі манерамі арыштанта і папрасіла мужа адпусціць яго на волю, што той і зрабіў.

Лёс быў літасцівы да маладых людзей — да Барыса, як, зрэшты, і да зняволенага Сцяпана Кузюра. Нейкі іншы шчаслівы выпадак дапамог Сцяпану ўцячы з пастарунка.

Проста ў наручніках. Пэўны час ён хаваўся ў знаёмых, а калі паліцыя напала на след, яшчэ раз уцёк, цяпер ужо за мяжу — туды, дзе Саветы.

Прысуд сабе зняволення не доўга чакалі. Тарашкевічу далі дванаццаць гадоў турэмнага зняволення, Мінюкам — па пяць... Іншым — таксама турма.

І цяпер Барыса непакоіла тое, што Тарашкевіч, на якога паказаў яму памешчык Скірмунт як на цэнтральную фігуру ў легальным беларускім руху і на якога пан, як і багата хто з беларусаў, ускладаў свае спадзяванні, апынуўся за кратамі. Гэта ўвогуле быў жорсткі рэпрэсіўны ўдар пilsудчыкаў па беларусах, па іх самавітым духу, па душах, паняволеных, але пакуль незламаных.

Не ўсе арыштаваныя, праўда, з годнасцю выйшлі з пазавальнага антыбеларускага працэсу, наколькі буфанаднага, настолькі й аблуднага. Пасля хадзіла пагалоска, што нехта Радзіслаў або Радаслаў Астроўскі, што, між іншым, з'яўляўся ўдзельнікам Усебеларускага кангрэса, а потым і Слуцкага збройнага чыну і які ачольваў у Вільні Беларускі кааперацыйны банк ды фінансаваў камуністычны рух у Крэсах Усходніх, памяняў погляды, выракся сваіх сяброў, стаў выступаць за супрацоўніцтва беларусаў з санацыяй. Усе дзівіліся гэтаму. А што было ў галаве Астроўскага — аднаму Богу вядома.

Пасля гэтых страт і няўдач камуністычны рух прыціх і месцамі рассыпаўся, часткова падаўся ў падполле. Тлела да пары да часу агорнутае шэрым попелам вуголле і ў Моталі. Барыс адчуваў яго, але ладу ў думках больш не было, ды і ішлі тыя думкі ўжо трохі іншым парадкам.

Неяк у бацькавай бібліятэцы знайшоў ён тоненькую, бы наліснік, брашурку. Уласна, бацька ж і параіў яму яе пачытаць. На вокладцы было пазначана: А. Бяроза. «Расейска-польскі баль і беларускае пахмелле». Кніжачка была выдадзена ў Пінску ў друкарні «Насто» ў 1921 годзе.

У даўно мінулыя часы жорсткіх войнаў,— чытаў Барыс,— калі адно з дзікіх плямёнаў перамагала другое слабейшае племя, тагды пераможцы на полі бітвы святкавалі сваю перамогу: усім палонным скручвалі вяроўкамі рукі і ногі, раскладвалі іх на зямлі і клалі на іх дошкі, пакрывалі тыя дошкі каберцамі, а затым садзіліся

самі, п'ялі песні, пілі хмельны напітак і, напіўшыся п'янымі, танцавалі на гэтых дошках. Стогны і крыкі абяздоленых палонных, што ляжалі пад дошкамі, яшчэ больш весялілі падгулялых пераможцаў і заглушаліся музыкай, смехам, п'янымі крыкамі...

І далей невядомы Барысу аўтар перакідваў масток ад плямёнаў у бліжэйшыя гады і сучаснасць, калі ўжо цэлыя народы, якія лічылі сябе культурнымі, перамагалі ў вайне слабейшых за сябе і святкавалі перамогу, акурат як тыя дзікія плямёны, толькі замест дошак яны накладвалі на забраны народ і яго зямлю іншы прэс — свае дзяржаўныя ўстановы, сваю чужацкую культуру, мову і рэлігію. Гэтак рабіла Расея ў дачыненні да Польшчы і Беларусі. *«Расейскія чыноўнікі,— чытаў Барыс,— зусім не разумелі мясцовай — ні польскай, ні беларускай — мовы і ва ўсіх установах пісалі і гутарылі толькі на расейскай мове, нават забаранялася зварочвацца да чыноўнікаў на польскай ці беларускай мове».*

Брашура захапіла Барыса так, што асобныя старонкі ён перачытваў па некалькі разоў.

Аўтар выказваў сваё крайняе здзіўленне ад Польшчы. Яна ж толькі што вырвалася з расейскіх ціскоў, нямецкай акупацыі, а як ужо набыла крышачку моцы, стала на шлях сваіх жа прыгнятальнікаў. Польскі рэжым пад выглядам барацьбы з бальшавікамі заняў амаль усю Беларусь, кажучы сабе і ўсяму свету, што польскія войскі займаюць не беларускія землі, а гістарычныя абшары Польшчы. Ён крычаць на ўвесь свет: *«Нема жаднэй Бялорусі. Ёсць толькі вялікая ад мора да мора Польшча!»* З другога боку савецкі ўрад, лічачы Беларусь «заходняй вобласцю Расеі», таксама пхае Чырвоную Армію на беларускія землі.

Аўтар яскрава высвечваў самае вялікае ліха тутэйшых, ён быццам цвікі забіваў у свядомасць Барыса, ставячы адно за адным пытанні:

Якім чынам Польшча з прыгнечанай зрабілася прыгнятальніцай?

Чаму польская ўлада ў 1919 годзе разогнала беларускі ўрад у Менску і сяброў яго кінула ў турму?

З якой прычыны зачынены ў Гародні беларускі Нацыянальны камітэт і польскія жандары арыштавалі беларускіх дзеячаў?

Чаму арыштоўваюць беларускіх вучыцеляў і высылаюць у канцэнтрацыйныя лагеры?

Чаму польская ўлада перашкаджае адкрываць беларускія школы і польскія жандары збіваюць сялян, якія патрабуюць для сваіх дзяцей беларускамоўнага навучання?

Чаму, урэшце, польская ўлада закрывае беларускія газеты і наогул не дае свабодна развівацца нацыянальным беларускім арганізацыям, не хоча існавання незалежнай Беларусі?..

Усе гэтыя пытанні неаднойчы задаваў сабе і Барыс, але яны не выклікалі такой выразнай трывогі і болю, пакуль не былі прачытаны ў кніжцы. Друк надаваў ім як бы законны статус, сілу, яскравасць.

Расейскі ўціск польскага народа ўзгадаваў у асяродку яго нацыянальнай арыстакратыі, што ачольвае цяпер польскую палітыку, страшэнную нянавісць да ўсяго расейскага і наогул усяго няпольскага. Толькі цяпер беларускі народ ляжаў пад «культурным» прэсам, пад тоўстымі дошкамі Польшчы, а паны балявалі, седзячы зверху.

Па даручэнні бацькі Барыс вёз мёд у Парэчча для купца Клямкі. Гэта быў прысадзісты, з агніста-рыжай бародкай і шырокай пляшынай на макаўцы гном, акурат так ён успрымаўся. А прозвішча — Клямка — далі яму, пэўна, з-за шырокага пляскатага носа, якім ён прынюхваўся да ўсяго, што пахла.

Клямка ўзважыў мёд, зазірнуўшы пры гэтым у бітоны, запісаў вагу, падлічыў, колькі ён будзе вінен грошай, і даў Барысу распіску. Не выключана, што рахуба абяцала яму добры прыбытак. Уткнуўшыся на момант невялікімі мітуслівымі вочкамі ў Барысаў пагляд, глыбокі і доўгі, ён усміхнуўся:

— Мёд — скарб спрадвечны. Проша, пане, у хату!

Яны селі за стол, накрыты белым абрусам, узялі па келіху.

— За здароўе пчалара селяніна Пятра Рамановіча! — абвясціў Клямка.

— Дзякуй, пане дабрадзею! Такіх людзей, як мой бацька, сапраўды мала, і яны мацуюць падмурак, на якім мы седзімо.

— Ото ж, ото ж, святая праўда!

Закусвалі хлебам з салам, пахучым мёдам з салёнымі агуркамі.

— Такія людзі — як дойліды. Не тое што мы з вамі!

— А што — мы?..

— Бы тыя вусені на капусце! — пацвельваючы, сказаў Барыс.

Вочы ў Клямкі пашырэлі.

— Гм... Бачу, млоды пан не знайшоў для сябе вартага занятку ў польскай дзяржаве?

— Напэўна... Толькі мне хацелася б зразумець, пане Клямка: што такое «варты занятак»? І ці вартым жыцця, скажам, было тое, чым займаліся тут, у Парэччы, паны Скірмунты, дзед і бацька яснавяльможнага пана Рамана?

— То Скірмунты стварылі вытворчасць, якую парушыла вайна. Суконная фабрыка вывезена.

— Так, але ж я ўдакладню пытанне: ці варта мне, скажам, нажываць дабро і быць панам сабе і людзям, быць, напрыклад, памешчыкам Скірмунтам?

— О-о, пся маць, чаго захацеў млоды хлоп, га? Цікава ж, якая планіда прадвызначае твой шлях у жыцці?

— Я пра гэта не ведаю. Але ў той мой прыезд сюды, пане дабрадзею, я меў сустрэчу з панам Раманам Скірмунтам, і пасля працяглай размовы з ім у мяне ўзніклі пытанні.

— Да яго?.. Але ж, ён цяпер у Варшаве. Маёнткам правіць ягоная сястра.

— Пане а пане, пытанне да вас: ці варты чалавечай годнасці ваш занятак? Як купец вы шукаеце свой інтарэс і на тым спакваля нажываеце сабе капітал? Добра гэта ці не? І ці мае чалавечую годнасць памешчык Скірмунт, на якога працуюць сяляне? Як лічыце?

У Клямкі вочы яшчэ больш акругліліся, і ён прашаптаў:

— Свента Марыя! Што я чую: ты камуніст?..

Барыс вытрымаў яго дапытлівы позірк:

— Вас цікавіць мой светапогляд? Калі так, адкажу. Жывучы ў Расеі, я сустракаў камуністаў. Я слухаў іхнія прамовы. Але мне не прыходзіла ў голаў, што трэба

выслухаць яшчэ і процілеглы бок. Цяпер я спрабую кампенсаваць свой пралік і, вядома ж, з вашага дазволу, стаўлю пытанні.

— Не тшэба! — усклікнуў устрывожаны Клямка.— У Польшчы, дзе правіць маршалак Пілсудскі, такія пытанні задаваць нікому не дазволена! Дый хто можа вызначыць годнасць чалавека, апроч самога Пана Бога? На памешчыка Рамана Скірмунта сяляне моляцца... Пан Раман пераняў ад сваіх продкаў найлепшыя прыкметы і стаў дбайным гаспадаром. Ён людзяны. Ён добры для сваіх і тутэйшых сялян — не адной збяднелай сям'і ў вёсцы памог, прывёз, парэзаў і пакалоў дровы зімою. Няхай сабе і з дапамогай іншых людзей. А вясною, калі ў каго выходзіць належны запас, падсыпле зерня ў сялянскі засек. Грэх, велькі грэх, пся маць, ставіць пад сумненне чалавечую годнасць Скірмунтаў.

Слухаючы палкую тыраду пана Клямкі, Барыс Рамановіч стрымана і патаемна ўсміхаўся. Ён папрасіў купца не крыўдаваць на яго. Вяртаючыся дадому, ён наўмысля праехаў паўз панскі маёнтак, зазірнуў у парк. Праехаў тым самым гаем з апалым на гэты момант лісцем, адкуль, як чуд, тады выскачыла панская пралётка.

Праз душу прайшлі чарадой успаміны, ляжалі там светлы сум і захапленне памешчыкам, грамадзянінам, палітыкам — асобай, якая па кропельках сабрала ў сабе і ўвасабляла яскрава ўсё адметнае, пракаветнае, бацькоўскае, беларускае, знаёмае, блізкае — як не саму Айчыну.

Але ж паціху адышлі кудысьці далей, упарадкаваліся, найначай леглі на дно, у запас і гэтыя ўражанні, уяўленні. Жыццё рухалася незалежна ад волі аднаго чалавека — імя якому ці то Барыс, ці Пятро, ці Раман... Жыццё ўводзіла ў новыя лабірынты і патрабавала волі, энергіі, каб у іх разабрацца. А маладосць — ліхадзейка, яна брала сваё. І неўзабаве гарачае бунтарскае сэрца Барыса перайшло на іншыя рытмы. Яно гарнулася ўжо, бадай, не столькі да палітыкі, колькі да дзяўчат.

Пасля праведзеных пэўным чынам агледзін, выбару і выбракоўкі нявест на зборнях, ён спыніўся на Ганне, гожай дзяўчыне, дачцэ Пятра і Параскі Міховічаў. То была сялянская сям'я, самавітая, дружная, у якой шмат

працавалі і, займеўшы ўдачу, купілі сячкарню, пабудавалі млын, пры якім вецер варушыўся за паслугача.

Пісарчукі тым часам прыдбалі не менш хітрую рэч — малатарню.

Яны сябравалі сем'ямі, і, калі Пятро Міховіч заўчасна памёр, Пятро Рамановіч навучыў яго сыноў, Мікалая і Паўла, пчалярству дзеля таго, каб і яны ўзбіліся на поспех у працы на зямлі. І была ў іх сястра... Юная вёртка Міхавічанка Ганна. Яна неўзабаве аформілася і выспела вабнай сялянкай, шчырай, безадказнай у працы. Маючы пэўнае ўяўленне аб дзявочай годнасці, яна нявесцілася і кідала на хлопцаў доўгія дапытлівыя позірккі. Барыс ацаніў у ёй гібкасць і дакладнасць рухаў, грацыю і спрыт у танцах, своеасаблівы тэмбр, напеўнасць голасу.

Дай ужэ ж вэс-на,
Дай ужэ ж красна-а.
Із стріх во-да ка-пле,
Із стріх вода кап-ле-е,
Да-а-й із стріх во-да кап-ле.
Мо-ло-до-му плэ-ска-ры-ку
Бы-стра рыч-ка пах-нэ,
Быс-тра рыч-ка пах-нэ,
Бы-стра рыч-ка пах-нэ.

Улетку яны з Ганнай заплывалі на возера; іх яно цешыла шырокай прасторай, лёгкімі хвалямі, якія ледзь-ледзь гоўдалі човен. Вабілі вока спакойныя плёсы, трыснягі і дзівосна свежыя лілеі. Ім здавалася, што вадзяны водар і водар лілей нельга перадаць на словах, што ўсім гэтым поўніцца не толькі возера, але і самі яны. Уражанні надоўга заставаліся ў сэрцы. Адпачывалі на невялікай зялёнай і мурожнай выспе. У прыродзе наогул усё было такое дзівосна цнатлівае, новае і заўсёднае, вечнае... Ім таксама здавалася, што на чоўне яны прастуюць у вечнасць і што ніколі не скончыцца той шчаслівы рух.

Пасля прагулкі па Мотальскім возеры з твару Ганны доўга не знікала патаемная і шчасная ўсмешка, у яе голасе была сама мілагучнасць. Якраз у адну з такіх хвілін ёй пад сэрца і пастукалася сваім сэрцайкаман Маня.

Барыса Рамановіча вось-вось павінны былі прызваць на службу ў хвалёнае польскае войска, а гэта значыла, што

ён часова мусіў развітацца як з бацькоўскай хатай, так і з асяродкам усіх уцех, летуценняў. Дома захваляваліся, асабліва Аксіння-маці, якой стала вядома пра ягоны вялікі грэх перад Ганнай Міхавічанкай. І, каб улагодзіць падзеі, Барыс за дзень да свайго ад'езду ў бок Варшавы знайшоў на пагулянцы сваю мілаху, вядома, замружаную, сумную, хоць і бойкую (не хацела выгляду падаваць, што ёй блага), павёў да бацькоўскае хаты. Але Ганна, як толькі даведалася пра намер Барыса ў гэты дзень, у гэты момант назваць яе перад Пятром і Аксінняй Пісарчукамі сваёй жонкай, надта збянтэжылася. Яна адчула сорам і страх у душы ды заўпарцілася на самым падворку. Тады Барыс падхапіў яе на рукі. Ганна ж, нягледзячы на свой зняважаны гонар, а можа, якраз і таму, гарнула да гожага хлопца і зблізку яшчэ больш бунтавала сэрца яму. Ён унёс яе ў хату, паставіў побач з сабой. Ганна не ведала, куды вачэй дзяваць. А ў Аксінні пры ўсведамленні гэтакай дзеі сэрца закалацілася ад неспакою.

Барыс грубавата крыкнуў:

— Мама, глядзі Ганну, каб не збэсцілася, і не давай нікому ў крыўду. А я... я тым часам д'яблу гэтаму служыць буду. Чаго ўталопілася? Я кажу пра Пілсудскага.

— Добра, сынку...

На наступны ж дзень і паехаў. Яго чакаў кавалерыйскі полк.

А вакол сонца па нябачнай спіралі ў прасторы і часе раскручваўся ўжо 1929 год...

6

Нарадзілася Маня акурат у зімовую сцюжу, пасля Вадохрышча, калі Зямля круцілася-варцелася і сціху выстройвала лёс чалавечы пад знакам Вадалея. Польскія паны ўсё яшчэ ўладарылі ў Пінску, Янаве, Моталі. Па тым часе яны ўладарылі на ўсе бакі ад Моталя, гміннага мястэчка Драгічынскага павета Палескага ваяводства. Ёй жа спадобілася мець бацькамі карэннага беларуса, старэйшага сына Пятра Рамановіча — Барыса, высокага, спраўнага круглатварага дзецюка, у пары з Ганнай Міховіч, мясцовай прыгажуняй, якая станам, гнуткім і ладным, паглядам, лагодным і ўсмешлівым, пасавала яму.

Маня — першая завязь, а на вочы дзеда — першая ягадка іхняга, Барыса і Ганны, каханна. Звычайнае немаўлятка, яна адразу зрабілася лялькай, ад якой чакалі бог ведае чаго, і — што дзіўна — Маня апраўдвала самыя лепшыя спадзяванні бацькоў, усёй радзіны ў Моталі і нават далей, дзе жылі сваякі. Дзяўчынка добра смактала пругкія Ганныны грудзі, забаўлялася цішай і назіраннем розных прадметаў, калі яе пакідалі адну. Вадалей-небарака, мусіць, наклаў-такі добры адбітак на яе паводзіны, бо глядзела Маня-золатка што на матчын твар, што на іншыя твары і рэчы наўкруг учэпіста, намагаючыся, пэўна, спасцігнуць нейкую важную для яе патаемнасць.

Яшчэ не споўнілася ёй і годзіка, як Маня стала на ножкі, пайшла, смеючыся і радуючыся акурат з гэткай сваёй праявы болей за бацькоў. Мурашка зусім, яна часам залазіла пад стол, каб падслухваць, пра што вядуць у застоллі рэй знаёмыя і незнаёмыя дзядзькі і маладзіцы.

Іх сям'я жыла ў дзедавай хаце, займаючы два пакоі, якія былі спальняй і кухняй, а яшчэ яны мелі асобныя сені. Ці трэба казаць, што для малечы Мані, калі яна, стаўшы на ножкі, пачала бегаць, воля была не толькі тут, але і на дзедавай палавіне. Дзед наогул меў вялікую прыхільнасць да ўнучкі. Маючы двух сыноў, ён сумаваў па дачцэ, але дачку яму Аксіння так і не нарадзіла. Відаць, Маня запаўняла ў ягонай душы патаемны куточак. Невыпадкова ўнучка заўжды гарнулася да дзеда. З усёй непасрэднасцю потым яна будзе цікавіцца яго гаспадарчым заняткам, а ён адорваць яе ўвагай, пяшчотай. У такім сугуччы і нараджа-лася ў іх вышэйшая еднасць, што цешыла ўсіх.

А праца на сялянскім падворку, як і ўвогуле на зямлі, ішла наплывам, мяняючыся спрадвеку, бы вада ў віры. Гэты калаўрот, праўда, захапляў больш Маню, унучку Пятра, чым яе бацьку — Барыса, які пасля службы жаўнерам у Войску Польскім вярнуўся на бацькоўскі падворак.

У мястэчку, дзе ўсім было цеснавата, шырыўся гандаль, рамесніцтва, адыходныя промыслы. Сяляне ўладкоўваліся на працу па найме, утваралі брыгады цесляроў і сталяроў, рабіліся плесарамі, гэта значыць пlyingагонамі, на Ясельдзе і іншых водных шляхах. Ім, дзецям прыроды, з нейкага часу мроіліся вандроўкі, прыгоды і грошы, зразумела,

здабытыя сваім мазалём. Дзяўчаты, дарэчы, больш трымаліся спрадвечнага — разам з мацяркамі і бабулямі працавалі ў сядзібах, у полі, апрацоўвалі і пралі лён, воўну, спявалі за прасніцамі, ткалі шыкоўныя поспілкі, прасцірадлы, ручнікі, абшывалі сябе і радзіну.

У адвольным замесе сялянскіх традыцый і вольных рамесніцкіх ды рыначных веянняў Барыс Рамановіч шукаў сваё месца і нарэшце знайшоў.

У гмінным мястэчку акурат стваралася пажарная служба. Узначальваў яе пан Юргенсан, казалі, латыш. От Барыс і аддаў ёй перавагу — стаў стражакам. Гэтай падзеяй, а калі больш яскрава — стварэннем пажарнай каланчы ў Моталі, можна сказаць, і было адзначана дзесяцігоддзе польскай акупацыі заходняй Беларусі, што, паводле Рыжскага польска-расейскага «мірнага дагавору» 1921 года, стала калоніяй Польшчы.

Сярод цывільнага люду пажарнікі мелі адметнасць — зашпільваліся на адмысловыя казённыя гузікі. Барыс, праўда, бачыў у польскім мундзіры нешта большае, чым наданне годнасці стражнікам. Актывізавалася палітыка польскіх паноў па прышчэпліванні сваёй нацыянальнай акрасы зямлі беларусаў. Іх клопат быў зразумелы. Урад Пілсудскага непакоіла нарастанне бальшавіцкіх і наогул вызваленчых настрояў у жыхароў шматлікіх гмін і паветаў. На гэтыя зрухі Барыс Рамановіч глядзеў як на спробу няшчаснага люду вылезці з-пад дошак (на якіх паны балявалі) на свет белы. Пры гэтым вызначалася цяга мужыкоў на ўсход, да аб'яднання з той часткай Беларусі, дзе, як лічылася, справядлівасць ходзіць пад чырвонымі штандарамі.

З інфармацыі, якой часам пан Юргенсан дзяліўся са стражакамі, Барыс цяміў, што, насуперак волі ўладаў, спакваля расхістваецца ды расхістваецца акупацыйны рэжым на Крэсах Усходніх. Гэтаму спрыялі выступленні сялян: Косаўскае (з расстрэлам паўстанцаў з вінтовак і кулямётаў), Асташынскае, а неўзабаве і Кобрынскае ўзброенае... Магчыма, там недзе пратэст быў больш рашучы і смелы, чым у Моталі, аднак жа і тут спакой час ад часу парушалі ўлёткі, якія распаўсюджвалі мясцовыя прыхільнікі ўз'яднання і панаднага камунізму; так што водсвет тых бліскавіц, як бы далёка яны ні зіхалі, пэўным чынам даходзіў і сюды.

Да ўсіх працоўных Заходняй Беларусі!

У апошні час у капіталістычным сьвеце, а асабліва ў фашыстоўскай Польшчы, разгарнулася шалёная антысавецкая кампанія. Рымскі папа, рабіны і папы, буржуазія і сацыял-фашысты адкрыта прапаведуюць новы крыжовы паход супроць Краіны Саветаў.

У гэтай ганебнай рабоце актыўна дапамагаюць фашыстоўскай дыктатуры яе сацыял- і нацыянал-фашыстоўскія агенты (ППС, Бунд, Вызваленне, Стронніцтва Хлопске, беларускія хадэкі, Сельсаюз, Луцкевіч, Астроўскі і інш.), прыкрываючыся лжыва-апазіцыйнай фразай.

У сейме яны галасуюць за ваенны бюджэт і, як пілсудчыкаўскія сабакі, накідваюцца на камуністычных дэпутатаў, якія смела і адкрыта заклікаюць працоўных да рэвалюцыйнай барацьбы, на абарону СССР. Разам з паліцыяй яны расстрэльваюць дэманстрацыі рабочых і сялян. Разам з фашыстамі яны зрываюць забастоўкі і душаць іх.

Уся лепшая і значная (больш паловы) зямля знаходзіцца ў руках невяліччай купкі абшарнікаў, кулакоў і асаднікаў...

Голад на Віленшчыне і паўсюдны неўраджай сталі бытавым з'явішчам. Зямельная і крэдытная палітыка фашыстоўскага ўраду ставіць сабе за мэту ўзмацненне і пашырэнне абшарніцка-кулацкай гаспадаркі і далейшае паняволенне і руйнаванне бядняцка-серадняцкіх гаспадарак.

Непасільным падаткавым ярмом, памножанымі штрафамі, нядоімкамі, страхавымі ўзносамі, акцызамі, мыталамі, шарваркамі і іншымі формамі акупацыйнага грабязу і кабалы ў цэлым пілсудчыкі вымотваюць з працоўнага люду ўсе сілы.

Гэтак далей жыць нельга! Гэтак далей пакутаваць і цярпець ужо ня хочуць і ня могуць нашы працоўныя. Свае пратэсты і абурэнні ўсё больш і часцей яны выяўляюць у форме забастовак рабочых і хваляванняў сялян. Забастоўкі рабочых у Вільні, Пінску, Горадні, крываавыя сутычкі бядняцка-серадняцкіх мас з паліцыяй і кулакамі ў Лідскім, Каматлоўскім і Тэраспальскім раёнах, дэманстрацыі беспрацоўных у Вільні, Пінску, узмоцнены

рост рэвалюцыйных настрояў у арміі, адыход людзей ад абшарніцка-кулацкіх, фашыстоўскіх ваенных і гаспадарчых арганізацый — гэта найбольш яскравыя рэвалюцыйныя дзеі за апошні час.

Ні граша ўраду Пілсудскага-Бартэля, ураду тэрору, голаду і вайны! Рашуча байкатуйце ўплату падаткаў, не плаціце ніякіх узносаў у крываваы фонд тэрору і вайны. Адмаўляйцеся ад усялякіх павіннасцяў. Ганіце прэч паліцыю, саквэстратараў!

Вільня. Сакавік. 1930 г.

Усё, што ляцела весткай, гучала, крычала, усё спараджала ў сялян спадзяванні на змены ў жыцці. У лепшы бок. Бо ў горшы — ужо не было куды!

Тым часам, каб заняць хлопаў ды ўцягнуць іх у татальныя асіміляцыйныя працэсы і ўмацаваць сваё палітычнае становішча, хіжы паліцэйскі рэжым пачаў арганізоўваць розныя дапаможныя каманды з мясцовага люду. У Моталі стварылі службу «штэльцаў», ці, больш дакладна, «стшэльцаў» — стральцоў, — арганізацыю вайсковага характару з ліку добраахвотнікаў, куды ішлі ў асноўным дзецюкі, не маючы пэўнага жыццёвага занятку. У праграму навучальна-выхаваўчай падрыхтоўкі стшэльцаў, апроч палітыкі і вайсковых заняткаў, уваходзілі фізічныя практыкаванні і спартыўныя гульні. У ДOME людовым час ад часу наладжваліся і стшэльцаўскія забавы з гармонікам. Нярэдка яны заканчваліся бойкамі, у якіх супраць стшэльцаў выступалі мясцовыя патрыёты, інакш кажучы, хлопцы з пракамуністычнай або камсамольскай рошчынай у душы.

Барыс па-свойму перажываў падзеі. Як бы там ні было, але той пажарнай каланчой, узнятай над мястэчкам, паны дужа дагадзілі маталянам, бо іхнія хаты ў мінулым неаднойчы гарэлі. Хаты стаялі шчыльна, страху да страхі — на вальнейшае рассяленне людскога мурашніка тут не хапала месца. З гэтай прычыны пажар, няўрокам кажучы, асвойтаўшыся ў нейкай бядачай халупе, мог лёгка злізаць цэлую вуліцу.

Паны дагадзілі, напэўна, і Барысу, які займеў сталы занятак, шмат было вольнага часу, нядрэнны заробак.

Цяпер ён дэфіляваў па месiachовых вуліцах, гаманкіх ды зыркiх, у дыхтоўным сiнiм мундзiры з блiскучымi гузiкамі,— ладны, станiсты, спанатраны на гумары i блюзнерстве, лавiў на сабе доўгiя позiркі мясцовых дзяўчат, маладзiц... У вольныя ад дзяжурства гадзiны, калi Ганна мела адхланне ад працы ды ласку да яго, стражак Барыс, праўда, бавiўся з ёй.

Часам з яго ставала ахвоты лавiць рыбу на возеры, але ж вуды не прызнаваў i аддаваў перавагу рышоўцы. Рыбалiў не адзiн — шукаў хеўру, з якой, як кажучь, i бацьку добра бiць. Разам выбiралi месца i час, каб употай ад спадароў-арцельшчыкаў, якiя арандавалi ў пана Юргенсана возера, закiнучь снасць.

З большай ахвотай, праўда, Барыс лавiў ракаў. Ракi, як тыя стражы падводнага царства, насылялi грывы ўзбярэжжаў i само возера. Штораз ён прыносiў iх дадому па поўным вядры. Адно разумеў: рыба i ракi для яго — забава, i толькi. Ён не быў лайдаком, але ў душы выношваў iншае, наважваўся заняцца сур'ёзнай справай па мене, продажы. Ён меў намер урасцi ў гандаль, камерцую, каб лавiць не столькi шчупакоў i ракаў, колькi злотыя.

Барыс Рамановiч цяпер, чуеце, не той семнаццацiгадовы гiмназiст, якi прыехаў з Расеi,— жыццё, сям'я год за годам усё больш адцiналi яго ад юначых захапленняў. I прычыны таму былi розныя. Iх падпольная спулка, на жаль, не мела iстотнай падтрымкi ад iншых падобных асяродкаў на Берасцейшчыне. Практычна яна страцiла жывую зваротную сувязь i з Савецкай Беларуссю, дзе за нэпам, памяталася, будавалi запаветны лад жыцця. Туды больш не пускалi. Але туды i памкнуўся Бранiслаў Тарашкевiч, якi дамагаўся ад Польшчы права для беларусаў i ўслаўляў лад жыцця за Саветамi. Краiны зрабiлi абмен вязнямi, i Польшча замест ваяўнiчага беларускага дзеяча, патрыёта, вучонага, якiм быў Тарашкевiч, прыняла да сябе Аляхновiча, драматурга, актёра. Нiбыта паляка, хаця якi з яго поляк?.. Як паведамлялi газеты, абмен адбыўся 6 верасня 1933 года на мяжы пад Стоўбцамi, на станцыi Коласава. I быў вялiкi кантраст у знешнiм выглядзе вязняў. Элегантна апрануты, з бародкай, у капелюшы, пад гальштукам — Тарашкевiч iшоў насустрач знямогламу, абдзёртаму i, паводле польскiх крынiц, босаму Францiшку Аляхновiчу, якi сем гадоў

правёў на Салаўках. Разміналіся адзін з адным, і абодва, бадай, былі шчаслівыя: у кожнага за спінай была турма, а цяпер, здавалася таму і другому, свеціць новая жыццёвая перспектыва і, галоўнае, воля!

Польскі афіцэр, які наглядаў за абменам вязняў, даў ім пару мінут для прыватнай размовы.

— Бронюсь, куды ты ідзеш?! — усклікнуў драматург Аляхновіч голасам, у якім былі здзіўленне і горыч.

— Я вяртаюся ў беларускі дом, — адказаў спаважна Тарашкевіч, і ў гэтай спаважнасці чуліся прага волі, надзея і крыху нават патэтыкі.

— Дзівак! У беларускім доме запанавалі чужынцы.

— А ў польскай турме хіба лепшае знойдзеш?..

— Прабач, Бронюсь, ты дарэмна ў Крэсах заснаваў Грамаду. Тваё аграмаднае тварэнне зараз далёка — на вясёлках.

— Як? — сумеўся той.

— До! — падаў голас польскі афіцэр, яму няможна было дапускаць палітычных размоў. — Даволі, панове...

— Прабачце, — кінуў у яго бок Францішак Аляхновіч, — мне прыгадалася пагаворка. Жылі на свеце два браты, і абодва дурні: адзін халодны, другі галодны... Нам застаецца толькі пажадаць адзін аднаму ўдачы!

Газеты пісалі яшчэ, што на момант абмену пад пахай у Аляхновіча быў бохан хлеба.

Яны развіталіся і пайшлі, каб выпрабаваць паасобку сваю пакручастую пуцявіну.

Мотальскіх прыхільнікаў «беларускага дому», што выбудаваны там недзе, таксама палохалі арышты дэфензівай камуністаў-падпольшчыкаў, іх катаржнае ўтрыманне ў турэмных засценках.

Паводле сведчанняў, якія пакінулі нам удзельнікі тых падзей, у верасні 1935 года польскія ўлады наладзілі паляванне на патрыятычна настроеных беларусаў з камуністычнай спулкі, дзе пераважала моладзь. Актывісты раскідвалі ўлёткі, сваім зместам скіраваныя супраць польскіх уладаў, развешвалі чырвоныя сцягі. Дык палякі высачылі амаль усіх і ўчынілі арышты. Дзяўчат, праўда, пасля допыту адпусцілі, а хлопцаў трымалі за кратамі ажно два тыдні, выхоўвалі кухталямі ў духу пачцівасці да польскай дзяржавы. Кіраўніка ж спулкі Яна Мацукевіча

па прозвішчы Самарака моцна збілі, потым звязанага кінулі на воз і — у павятовы горад Драгічын, на допыт, на суд, адтуль — у пінскую турму, тэрмінам на чатыры гады. На волі застаўся адзін падсвістыч — гэтак зваў спаважны люд Іллюка Дубовіча, які ленаваўся абрабляць свой гарод, — на падсвістыча-прастака ў палякаў не хапіла доказаў.

Але ж для выхавання сапраўднай пачцівасці, на думку карнікаў, учыненага імі прыпалаху было мала, і праз колькі дзён яны вярнуліся.

Акурат мружылася нядзельная раніца. І гэту раніцу, і ўвесь дзень азмрочыла зграя жандараў. Яны зганялі мужыкоў мястэчка і шэрагу вёсак гміны да хат удзельнікаў камуністычнага бунту, іхніх бацькоў і прымушалі дарослых грамадзян, паважных, сумленных, чыніць грэх — здзіраць саламяныя стрэхі з будынкаў.

У вачах селяніна, рамесніка гэта было дзікунствам. Яно абарочвалася сапраўднымі драмамі для гаспадароў, у чых сем'ях былі камунякі. Асаблівыя страты панесла сям'я месцакоўца Плюнгера, у якога старэйшы сын Данік, яшчэ будучы падлеткам, сышоўся з пракамуністычнаю моладзю. Забароненае вабіць, рызыка, само сабой, адточвае характар, і гэта перш-наперш цягнула туды. Толькі ж працану сваёй палітычнай гульні Данік даведаўся, калі жандары сабралі каля бацькоўскае хаты народ і на Данікавых вачах раскідалі саламяную страху. Маці галасіла, суседкі памагалі ёй, а бацька, якому не ўдалося ўгаварыць палякаў не чыніць сям'і шкоды, разгублена мітусіўся ў двары, твар яго то наліваўся крывёю, то бялеў. Нечакана ён схапіў Даніка за каршэнь і добра перацяў пугаўём. Данік завойкаў і пусціўся ўцякаць, а гаспадар Плюнгер услед яму распачна крычаў:

— Камуністычны смаркач! Доўбень!.. Я ж табе, я ж... Цьфу на цябе!

Адно жандарская навука з першага разу не прышчапілася Даніку як след, пра што можна меркаваць хоць бы з таго, што праз паўгода іншыя грозныя жандары з'явіліся каля сядзібы Плюнгераў.

І зноў страху была зруйнавана. Толькі на гэты раз выхаваўчая акцыя не абмежавалася сялянскаю страхою, паліцыянты вышуквалі прыхаванае ў свірне ды каморы

збожжа, рассыпалі яго па зямлі, распорвалі і выкідвалі з пакояў падушкі, а таксама палатно, распускалі і шпурлялі пад ногі снапы неабмалочанага жыта, пшаніцы, аўса, прымушалі людзей усё гэта мяшаць у кучу і таптаць, таптаць разам з зямлёю. У зацятай панскай крыві, пэўна, кіпела столькі разбуральнай энергіі, што яна прыводзіла іх у стан раз'юшанасці і шаленства. Ашалелым ад крыўды і здзеку выдаваў і гаспадар Плюнгер.

Зразумела, пасля такога пагрому замест пачцівасці і спагады да сябе палякі выклікалі яшчэ большы дакор, абурэнне, агіду і нянавіць.

Гаспадар Плюнгер зламаўся.

Каб засцерагчы сядзібу ад вынішчальнага жандарскага ўрагану ў далейшым, ён мусіў напісаць у паліцыю заяву, што выракаецца свайго старэйшага сына Багдана, і прагнаў Даніка з хаты.

Нешта тыдні са два, а можа, і болей Данік-вісус перажываў сваю ганьбу, туляўся па сядзібах сяброў, начаваў па адырнах і праклінаў увесь свет, а найперш польскіх паноў. У яго душы цяпер перабольшвала пачуццё помсты — палякам, і не толькі ім, а багата каму, нават бацькам! Праўда, па меры таго як гаспадар Плюнгер адраджаў сядзібу, нядобрае сынава сэрца мякчэла, і ён зноў прыхінуўся — начаваў дома, прымаў ад мацеры пачастункі. А ўвогуле — як пацярпелы — выходзіў яўна ў героі, у ватажныя лідэры ў коле сяброў.

Барыс Рамановіч хадзіў у тыя дні пахмурны. Ці не з роспачы і пратэсту супраць польскага ўціску спрабаваў быў заехаць на кані ў расчыненыя дзверы рэстарана мясцовых ліхвяроў? На такое свавольства ў Моталі мог адважыцца хіба толькі ён, Барыс. Таму здзіўленыя, уражаныя і пацешаныя адначасова местачкоўцы пры выпадку ківалі Пятру Пісарчуку:

— Ото ж і сын у цябе — зух!

— Шэльма галайдакаваты! Га?

— Ой-ё-ёй!..

А Маня, мала што разумеючы ва ўчынках дарослых, пераймала ад бацькоў сваіх хіба што іхні настрой ды спачувала кожнаму, каго паны крыўдзілі.

Пасля пагрому ў Моталі становішча пракамуністычнага падполля яшчэ больш пагоршылася, і не толькі з-за жорсткай

рэакцыі ўладаў. Хаваючыся ад пераследу, Паўлюк Мінюк і два браты Валынцы падаліся ў Савецкі Саюз. Ім употай удалося перайсці мяжу і трапіць у сталіцу вольнай Беларусі. Аднак далей іх след згубіўся. Дайшлі чуткі, што на тым баку арыштоўваюць усіх перабежчыкаў і ніхто ім не дае веры, калі яны называюць сябе сябрамі камуністычнага падполля. Да іх ставяцца як да шпіёнаў.

Барыс адчуваў скруху і няпэўнасць, бо недзе там у глыбіні душы ўсё яшчэ тлела неперагарэлым вуголлем цудоўная казка пра новы свет і сацыяльную роўнасць. Ён не пазбыўся расейскіх уражанняў і захапленняў. Але тут ужо амаль была страчана глеба, на якой узнялася была яго чалавечую цікавасць да новабудоўлі, што звалася сацыялізмам. На шэрае вуголле ў душы напластоўвалася іншае, як што пайшла паласа, дзе пераважалі сямейныя турботы. Ён дбаў цяпер пра ўласную годнасць у месчакowym жыцці, наколькі дзелавым, настолькі і балаганным, дыханне і дынаміку якому надаваў капітал.

Зрэшты, Рамановічам па-ранейшаму кіравалі матывы сумлення, толькі цяпер сваім нутром ён цягнуўся да іншых крыніц і сродкаў самарэалізацыі і натхнення.

Аднаго разу бацька прынёс ад паноў гісторыка-этнаграфічную працу «Сяляне мястэчка Моталь і іхнія песні» — брашуру, напісаную і выдадзеную ў 1888 годзе членам імператарскага Рускага геаграфічнага таварыства Марыяй Саковіч, ураджэнкай суседняй вёскі Маладава. І тады Барыс, прачытаўшы даследаванне, як бы збоку паглядзеў на сябе, на сваіх месчакцоўцаў, сялян, і на яўрэяў, занесеных сюды яшчэ вятрамі сярэднявечча. Асобныя старонкі адкрывалі вытокі знаёмых яму з'яў, уражвалі значнасцю і драматызмам таго, што рабілася на гэтай зямлі.

У пакручастыя гістарычныя часы Моталь трапляў пад уладу і апекаванне розных дзяржаў, у асноўным Польшчы, Масковіі... Мясцовыя жыхары лічылі сябе грамадзянамі Вялікага Княства Літоўскага, і пагатоў — за польскай каралевай Бонай яны набылі права мяшчанства, што практычна рабіла іх вольнымі людзьмі, так бы мовіць, прадпрымальнікамі; за імператрыцай Кацярынай сталі дзяржаўнымі сялянамі, плацілі падаткі ды зноў жа ўнікалі прыгону, і таму яны ў хуткім часе пачалі адрознівацца

ад прыгонных сялян навакольных вёсак нават знешне і ў зносінах з шырокім светам вызначаліся добрым норавам, кемлівасцю.

Далей, праўда, матэрыяльнае становішча тутэйшага люду пагаршалася, і ўжо на вачах у даследчыцы М. Саковіч многія гібелі, не маючы зямлі, гаспадаркі — перабіваліся выпадковымі заробкамі. Прычым, пісала Саковіч, *«яўрэі да такой ступені эксплуатавалі іх, што некаторых загналі ў кабалу на ўсё жыццё. У селяніна, напрыклад, у сярэдзіне зімы выходзіць хлеб — трэба купляць, а грошай няма; ідзе да камісіянера, які наймае рабочых на сплаў лесу, бярэ грошы пад вялікія працэнты і бярэ абавязацельства адпрацаваць з надыходам вясны; цягне лямку небарака, ды за адзін раз усяго, што павінен, не адпрацуе, і даводзіцца яму ісці на наступны год рабіць ужо задарма, а цяжкое становішча прымушае зноў пазычаць, працэнты растуць, і такім чынам селянін заблытваецца... Апошнім часам жыхары Моталя дужа збыднелі, бо яўрэі не давалі ім грошай пад вексалі, а замест працэнтаў бралі або засевы, або што-колечы з дамашняй скаціны — каня ці карову, а пад заклад выдадзенай ім сумы патрабавалі дамы ці іншыя збудаванні. Рэдка моталец вольны ад кабальных пазык... і жыды,— зазначала яна,— давёўшы справу да гвалту, прадаюць усю маёмасць з малатка. Моталяне прызычаліся да гэтага так, што словы «пышы на мэні» (гэта значыць запісвай у лік маёй пазыкі) нават увайшлі ў пагаворку. Лепшую частку мястэчка яўрэі прысвоілі сабе. Яны пасяліліся часткова ў хатах сялян, пацясніўшы іх за даўгі на самы край паселішча. Былога калісьці дабрабыту анізвання, і нельга не пашкадаваць гэтых людзей, што спакон веку прывыклі да матэрыяльнай незалежнасці, да свабоды, высакародны знак якой на сабе і цяпер носяць; ён жа выяўляецца ў шырокай чыннай натуре мотальца, асабліва ранейшых, лепшых часоў».*

То ці мог Барыс Рамановіч адварнуцца ад падобнай гісторыі? Ён пачуваў у сваёй душы пратэст і абавязак нітаваць мінулае з сучасным у жыцці маталянаў, клапаціцца не толькі пра сваю сям'ю. А ў свядомасці не раз паўставаў малюнак з дошкамі над паняволеным людам, тымі дошкамі, на якіх балююць чужакі: расейцы, палякі, жыды... І такі шырокі клопат спалучаўся ў яго, бадай,

з дакляраваным камуністамі ўладкаваннем жыцця, дзе кожны дбае не толькі пра сябе. Таму і выспела ды выразна акрэслілася думка: стварыць канкурэнцыю мясцовым гандлярам, якія, маючы манаполію на пастаўку тавараў, трымалі цэны ў сваіх руках. Яны, як тыя крумкачы, групаваліся вакол сінагогі, якая стаяла на рынку, і жылі адасоблена сваёй абшчынай — па вуліцах Берасцейскай і Пінскай. Яны мелі ласку ад уладаў выбіраць собскага солтыса, каб не падпарадкоўвацца хрысціянскаму солтысу — свінячаму, як выказваліся між сабою.

Асэнсоўвалася большае: у той час, пра які акурат апа-вядала ў сваім даследаванні Марыя Саковіч, на становішча солтыса ў Моталі таксама ўплішчваліся яўрэі. Найперш — Озер Вайцман, круты, неардынарны, старанны чалавек, мяркуючы ўжо хоць бы па тым, што разам з Рахеляй, а па-мотальску — Рохляй, нагалубілі ажно адзінаццаць дзяцей; наступным, пасля Вайцмана, быў солтыс Абрагам Маталянскі, пра якога, праўда, мала якіх ведамак і захавалася, апроч таго што ён вучыў яўрэйскай мове сына Рохлі і Озера — Хаіма, які прагна цягнуўся да навукі і ў людзі.

Вярэнства жыдоў у мястэчку, на думку адукаванага люду, і абумоўлівала цянёты, нялюдскі іх уціск і кабалу.

У душы Барыса Рамановіча, безумоўна, таіўся зух прабеглы, і яму ўласцівы быў імпэт гульні, дзе спаквала крок за крокам ён вызначаў свой шлях да мэты. Думкі пра ўласную краму ды гандаль акурат і захапілі яго магчымасцю сапраўднай і вольнай чалавечай гульні на полі, якое трымалі ў сваіх руках іншыя. Праз новы і пакуль яшчэ таямнічы для яго занятак, уласна, праз прызму гандлю Барыс глядзеў цяпер у будучыню, дзе мроілася яму шчасце сям'і і палёгка народу, да якога ён ставіўся неабьякава.

7

Падчас службы Барыса ў Войску Польскім здарылася такая прыгода: адзін з ягоных мотальскіх прыяцеляў — Андрэй Палто — атрымаў шыфраванае пісьмо, аўтарам якога быў не хто іншы, як ён, капрал Рамановіч. Вестка нейкім чынам абляцела мястэчка. Асабліваю ж вастрыву

ёй надавала тое, што небараку Палто пачала цягаць дэфензіва на допыты.

Местачковаму абывацелю гэты выпадак падаваўся цікавым перш-наперш як штукарства Барыса. Усе ведалі, што ён пісьменны і, бадай, самы адукаваны пасля пана Юргенсана і свайго бацькі чалавек, што ён валодаў як рускай, так і польскай каліграфіяй ды надта прыгожа пісаў. Літары і словы на паперы клаліся шчыгульна і вольна, не раўнуючы, як пракос у добрага касца. Багата хто з малапісьменных і непісьменных жыхароў Моталя прасіў яго памагчы ў напісанні ліста, заявы ці якога-небудзь іншага дакумента, і ён нікому не адмаўляў — пісаў і тлумачыў, што рабіць далей. Грошай за паслугі не браў. А калі даводзілася разлічвацца з тым ці іншым за паслугу, аказаную яму, сыпаў у жменю золотыя, не шкадуючы. Шчодрай, невымерна шчодрай душы быў чалавек.

Ніхто не думаў, што малады і дасціпны атожылак Пісарчука здольны на такое штукарства — крыптаграмы, або шыфраваныя лісты, што наогул рабіла яго чалавекам адметным, загадкавым і рызыкаўным. Партыйна спулка, напэўна, магла б ганарыцца канспіратыўнымі здольнасцямі свайго сябрука.

Але ж гэта не спадабалася бацьку, які не падзяляў захапленняў Барыса палітыкай. Селянін Пятро Рамановіч наогул цяпер не любіў палітыку, а калі больш дакладна — нахабнага духу бальшавікоў, таго духу, які адчуў у Расеі, — не ўспрымаў пераробкі грамадства на апраметны камуністычны капыл, — і тым больш, калі там пачалася калектывізацыя.

У тым пралетарскім хаўрусе яго багата што насцярожвала, і, слухаючы часам ад Барыса або ягоных прыяцеляў мілагучныя ведамкі з паноўленай Беларусі, ён не верыў ім; яго непакоела празмернае захапленне мясцовых сялян падзеямі і ладам жыцця там, куды ніхто з іх цяпер не меў вольнага доступу і пра што меркавалі з няпэўных і суб'ектыўных паданняў, улётка, агітацыйных лісткоў.

Праўду казаць, не цешылі душу Пятра таксама й пільсудчыкі, іх гвалт, уціск, здзек з простага люду Крэсаў Усходніх. Праз сівыя стагоддзі доўжыцца палітыка польскіх паноў па апалячванні беларусаў, і няма на яе ўпыну. Шляхту збольшага пераманілі, апалячылі, а з

сялянамі горш — упарціцца беларускі мужык, трымаецца за свю мову, традыцыі, звычкі — не хоча панець, прабач Госпадзе, і за такую нязрушнасьць, няўступчывасць, упартасць ён атрымаў ад раздражнёных паноў пагардліва-абразліваваю мянушку «быдла».

Пятро хацеў працаваць і не ведаць аніякага палітычнага шалу, але ж сын міжволі ўцягваў яго ў прастору, дзе нараджаліся і бурапенілі грамадзянскія хвалі.

Яшчэ не забыўся Барысаў арышт і непакой з-за яго, а тут новая праява — гэтая шыфроўка, за якой у сям'ю магло пацягнуцца немаведама што. Пятро Пісарчук напісаў сыну ў войска ўшчувальны ліст, на які Барыс адказаў, што гісторыя з шыфроўкай не вартая выедзенага яйка, бо ў ёй ніякіх сакрэтных звестак не ўтрымліваецца. І бацьку ад таго лепей на душы стала. Яму заставалася думаць адно, што за той шыфроўкай да Андрэя была гульня, не болей, трэніроўка сынавых здольнасцей.

Мінуў час. Барыс вярнуўся са службы і пачаў паволаму штукаваць у камерцыі і вытворчасці. Ён заснаваў разам з прыяцелямі спудзельню, у якой рабілі і прадавалі местачкоўцам дахоўку і пустакі — пустацелыя будаўнічыя блокі. У краме таварыства, адчыненай імі таксама, прадавалі ўсё, і тавараў было зусім не меней, чым у крамах яўрэяў. Адно гандаль тут улічваў попыт і здольнасці пакупнікоў з мясцовага атачэння. Багата хто браў тавар у крэдыт, і якраз праз рукі Барыса Рамановіча праходзілі ўлік і ўсялякая іншая пісьмовая аздоба — ён працаваў за бухгалтара.

Бывала, прыходзіў да Барыса селянін і бедаваў, што трэба накрыць хату, а грошай няма на дахоўку. Барыс высьвятляў сітуацыю ў селяніна глыбей і нарэшце суцяшаў бедака:

— Не журыся. Талан не ў грашак, а ў кемнасці. Бяры картку для ўліку. Пішы... Бяры дахоўку, а як будуць грошы — аддасі.

Пісарчук-старэйшы ганарыўся дзелавым спрытам сына і разам з тым імкнуўся засцерагчы Барыса ад далейшых памылковых поглядаў, меркаванняў, што тычыліся, бадай, аднаго — практычнага ўвасаблення сацыялізму ў Моталі. Пра сацыялізм у Савецкай Беларусі найгоршыя прадчуванні Пятра такі спраўджваліся. Неслі праўду адтуль

асобныя рызыкаўныя і адважныя людзі, каму ўпотаікі ўдалося прабіцца праз мяжу і вярнуцца назад.

З адным такім вандроўнікам Пісарчука пазнаёміў той самы Андрэй — сын Кузьмы Палто,— які атрымліваў ад Барыса крыптаграмы. Займеўшы спадчынную палоску зямлі і трохі грошай, ён здолеў разгарнуць гаспадарку і завёў дружбу з Пісарчукамі.

З Андрэем Палто жыві малодшы брат Ладзя, але ў таго сваёй зямлі не было, і ён не ведаў, за што рукі зачапіць, каб пачаць ладкаваць жыццё, набыць сваю чалавечую годнасць ды, нарэшце, сям'ю. Ладзя наведваў маладзёжную групоўку, якая сваім калектыўным нутром хінулася да штандараў камунізму; там штодня баялі пра заможнае жыццё ў камуніі, дзе няма бедных і багатых і дзе для ўсіх усяго ўдосталь. Ладзя пачаў марыць пра гэтакую незвычайную зямлю, пра тую краіну і аднойчы знік на цэлыя два гады. Ён быў там. Аднак у тое, што ён перажывіў і пра што распавядаў потым, ніхто чамусьці не хацеў даваць веры.

Пятро Пісарчук наважыўся бліжэй пазнаёміцца з небаракам і праз Андрэя Палто наказаў Палто-малодшаму, каб той заскочыў да яго надвечоркам.

Пісарчук паклікаў сыноў — Барыса, Паўла, і яны разам сустрэлі невысокага, хударлявага юнака. У Ладзевых руках, калі ён адчыняў дзверы і заходзіў у хату, можна было заўважыць нерашучасць. Ён павітаўся і акінуў сям'ю крыху разгубленым і таму мітуслівым позірмам.

— Праходзь-праходзь, браце, госцем будзеш! — падняўся з канапы, падаў яму руку старэйшы, сухі, жылісты, а за ім і астатнія Пісарчукі.

Уважаючы на лагодны тон прысутных, Ладзя пасвятлеў тварам, палагоднеў і сам, прысеў, чакаючы, пра што пойдзе гаворка.

Нейкі момант яго ўважліва разглядалі — як дзіва. Асабліва доўгі і засяроджаны позірк быў у Барыса — два гады блазен падарожнічаў па Савецкай Расеі! Якога ж ён цяпер колеру?.. Гэтая думка, бадай, цікавіла ўсіх.

— Не чырвоны — ніякі, хутчэй за ўсё — бледны,— жартуючы, першым кінуў Ладзю Паўлюк.

— Здарожыўся? — як бы ў апраўданне хлопцу спытаў гаспадар і запрасіў усіх да стала, на які спагядлівая Аксіння паставіла самавар.

— У Моталі столькі плявузгалі наконт вашых з Пінчуком і Балаганам уцёкаў, — пацягнуў далей нітку бяседы гаспадар Пятро. — У пастарунку з ног збіліся, шукаючы вас, асабліва Пінчука.

— О! Ён — шэльма! Без перабольшвання я вам скажу: хцівы чалавек! У гэтым мы яшчэ раз пераканаліся там, у расейскім турэмным лагеры.

— Як? — няўцямна прыўзняўся Барыс. — За замах на жыццё Зусмана вы ўсе ўтрох сядзелі ў турме?

— Ды не. — Ладзя пачырванеў і, збянтэжаны, адсунуў ад сябе шклянку з гарбатай. — Калі вы хочаце ведаць, Зусман тут ні пры чым. Усё было не так... Не так ад самага пачатку!

— То ты, браце, раскажы, як яно было, — прапанаваў Пісарчук, на каленях у якога ўжо круцілася і штораз спаўзала пад стол трохгадовая ўнучка Маня.

— А было вось як...

І Ладзя Палто расказаў гісторыю, пра якую ў Моталі, бадай, усе збольшага ведалі, але ніхто не чуў яе ад пачатку да канца і не ведаў праўды. Дзіва што... Два гады таму ён, Палто, падгаварыў свайго аднагодка і прыяцеля Івана Філіновіча, якога звалі ў мястэчку Балаганам, пакінуць Моталь і папхнуцца ў заповітную далеч — камунію. Праблема была ўсяго толькі ў пошуку патаемнага месца для пераходу мяжы. Наконт гэтага Ладзя і прыйшоў да Пінчука, бывалага і абабітага польскай турмой чалавека, якому трохі пераваліла за пяцьдзсят... Чатыры гады ён адседзеў за неаднаразовы пераход усходняй мяжы і, пэўна ж, ведаў яе дасканала.

Аляксей Пінчук пашкроб патыліцу сваёй чорнай, парэпанай рукой:

— Шкада... Шкада, што я пад наглядам, пта-маць... Мне забаронена з Моталя адлучацца. Зрэшты... каб што прыдумаць, га?..

Ён уталопіўся на Ладзю сваім цыганкаватым вокам. Ладзя ўмольна і прагна глядзеў на яго.

— А што, калі знайсці прычыну-лучыну? Скажам, я еду ў Пінск на кірмаш. Дакладваю ў пастарунак, што адтуль грабуся дадому, а сам разам з вамі — да мяжы. Правяду і — гайда назад! Сапраўды!.. Вам камунія, а мне — конь. Ну, што думаеце?

Праз некалькі дзён Ладзя прыехаў да Пінчука і перадаў яму каня з возам. Той, як належнае, прыняў падарунак і загадаў Уладзіміру чакаць дома, пакуль ён не пакліча іх у дарогу.

Да Пінчука тым часам з'явіўся местачковец Зусман — яшчэ адзін кліент акурат з такой жа просьбай. Заўжды Зусман спаў і бачыў у сне камунію. Ён прасіў правесці яго на той бок; за паслугу гатоў быў аддаць дзвесце золотых. А па тым часе, да прыкладу, усяго два золотых каштаваў пуд жыта і семдзесят золотых — карова... Пінчуку свяціў шанец нажыцца, і ён, не доўга думаючы, поцемкам пасадзіў Зусмана на калёсы ды павёз яго на кірмаш.

Дарога ладная — каля сарака кіламетраў. Дарога сухая, бо падмарозіла. Снегу яшчэ не было. Бавячы час на калёсах, Пінчук-шэльма прыкідваў, як найхутчэй перакласці тыя золотыя Зусмана ў сваю кішэню, і хутка вынайшаў план дзеянняў. Згодна з тым планам прыехалі ў Пінск, праваднік пакінуў каня з возам на падворку ў знаёмага. Адыходзячы, дастаў з-пад саломы і засунуў за пояс сякеру, з якой рэдка калі разлучаўся. А ў Зусмана за спінай быў хатуль.

Яны выйшлі з горада і падаліся ў замгленую заповітную далеч — на ўсход. Вось і Ясельда... Пераходзілі раку па тонкім лёдзе, і, каб не валачыся далей, да самай мяжы, а хутчэй вярнуцца дадому з грашыма, Пінчук на крок адстаў ад Зусмана, выцягнуў сякеру і... гах! Не?.. Божа праведны! Небараку Зусману ў той момант собіла якраз азірнуцца, і, павёўшы корпусам убок, ён падставіў пад сякеру не шую, а ўсяго толькі плячо. Адскочыў паганец і кінуўся прэч з усім маладым сваім ды адчайным спрытам. Хутчэй-хутчэй — да людзей! За небаракам ветру не ўгнацца!

А Пінчук, агорнуты жахам, таксама паджгаў чорнымі сцежкамі ў Моталь. Пёр пешы — цяпер яму было не да каня, якога пакінуў у Пінску. Пёр, стараючыся абагнаць нядобрую вестку аб падзеі на Ясельдзе, да якой прычыніўся так страхалюдна. Яго маглі ў любы момант схопіць, тады ўжо не выратавацца ад пакут... Турма — да скону дзён! І гэтая думка, бы той востры бізун, сцёбала па ім і гнала далей. От нарэшце і Моталь. Змардаваны пакутлівым

шляхам і бояззю, ён дапяў да сваёй хаты. Аддыхаўся і паслаў жонку па Ладзю Палто. Ладзя прымчаў як бачыш. Пінчук вывеў яго на вуліцу:

— Калі добра сцямнее, пакліч Балагана і прыходзьце вунь на той ускраек лесу, — паказаў рукой. — Пойдзем не адкладваючы, пта-маць. Лёс-пёс гатовы здрадзіць мне, але я вам потым пра ўсё раскажу...

Сустрэліся ў дамоўленым месцы і рушылі. Ішлі тымі ж чорнымі, як казаў Пінчук, сцежкамі амаль усю ноч. Іх праваднік, які цяпер ужо не меў намеру вяртацца назад, горача і ўзрушана расказваў пра надарэнне з Зусманам. Ён, блазен Зусман, нібыта праг таксама перайсці мяжу і дамовіўся з Пінчуком пра паслугу. Пінчук павёў новага кліента. Але ж Зусман паспеў данесці на яго ў паліцыю, і два паліцыянты селі ім на хвост. За здраду, чуеце, Пінчук хацеў засекачы Зусмана, але, такі-гэтакі правакатар Зусман уцёк.

На самай мяжы, каля невялікага гаю, які прытуліў іх на дзень, яны пасунуліся наперад крадком, бы здані. Тым не менш, калі ім ужо свяцілі прастора і воля, перад імі вырас памежнік са зброяй:

— Стаяць! Рукі ўгору!

Дапытвалі мотальцаў моцна і ніякім іхнім роспаведзям, тлумачэнням наконт уціску паноў і цяжкага жыцця ў Польшчы не давалі веры. Іх утрымлівалі спачатку ў мінскай турме, а потым выслалі на Урал, у горад Перм, дзе, жывучы ў лагеры і галадаючы, яны будавалі баракі для сем'яў рабочых. Дзень пры дні. Два гады...

Ладзя, апавядаючы пра перажытае ў экзатычнай савецкай краіне, так бы мовіць, камуніі, — разгарачыўся, і адчуванне той сваёй нягегласці, несамавітасці, скутасці ў доме Пісарчукоў зусім прайшло. Наадварот, цяпер хлопцу — вандроўніку паняволі — імпанавала ўвага да яго асобы. Тут госця перапыніла гаспадыня, увесь выгляд якой выяўляў дабрыню:

— Валодзька, то чаму ж ты нічога не бярэш?.. І вы, мужчыны, нешта седзіце, як на хаўтурах! Ешце... Стане з вас гаманы!

— І сапраўды мы заслухаліся, — сказаў гаспадар. — То бяры, Ладзя, што па густу: тварог, масла, сала і — да ўсяго — мёд.

— Дзякуй, я з задавальненнем паспытаю, чым вы людзей частуеце, але найперш скажу: у Пермі і Златавусце, дзе мы потым працавалі, я нічога больш смачнага за падсмажанае лушпінне ад бульбы не ёў. Яго мы збіралі на сметніку і смажылі на грубцы-буржуйцы...

— Госпадзе прамілы! — перахрысцілася Аксіння, відаць, адчуўшы на сэрцы нядобрае.— Як жахліва, калі людзям няма чаго есці! Пятро, помніш... На Украіне людзі пухлі з голаду.

Пятро кіўнуў: пра голад ён помніць.

— Я шкадаваў, што не ведаў сакрэту прыгатавання такой ежы раней, калі быў яшчэ тут, у Моталі.

— Божа! Які грэх мы на душу бярэм! — Аксіння адчула дакор сумлення за сваё забяспечанае жыццё.— І чаму ў нас не кожны мае хлеба кавалак?

Мужыкі пакінулі без адказу яе пытанне.

— Але хацелася б увогуле ведаць пра жыццё там,— уступіў у размову Барыс.— Лагічна дапусціць, што калі ў Пермі ёсць лушпінне, то ёсць у некага і бульба... А як на волі людзі жывуць?

— Адкажу. Прадуктаў харчавання скрозь не хапае. У Савецкай Беларусі — таксама. Можа, таму,— Уладзімір вытрымаў паўзу і паглядзеў па кутках, нібыта жадаючы пераканацца, што яго ў гэтым доме ніхто, апроч Пісарчукоў, не слухае,— можа, таму, што ў сялян адабралі зямлю. Адным словам, нястача. І гэта вынік пяцігодкі калектывізацыі, калі многіх, хто меў зямлю, сеяў, прадаваў збжыну, хто ўмеў рабіць, як вы тута робіце, збэсцілі, змардавалі, назвалі кулакамі і — у Сібір! З некаторымі я сустракаўся ў лагеры, і яны рады былі той жа лушпіне... Цяпер, казалі, жыць у сялянстве няможна. Падаткі такія, што нельга выплаціць. На вёску наклалі шэсцьдзсят пудоў збожжа, апроч падатку, і яшчэ распачалі самаабкладанне на пяцьдзсят адсоткаў з рубля. І вязі здаваць сваё дабро чырвоным абозам... — Небарака ўздыхнуў.— Парушаны адвечны лад. А пакуль займаліся карчаваннем, багата зямлі запусцела. У газетах пішуць, што калгасы неўзабаве накармяць дзяржаву. Можа, і накармяць. Толькі ж сёння на тым баку голад. І якія мы сляпыя былі, калі ішлі туды і думалі, што там у вёсках скрозь каўбасы на плоце вісяць. Гора скрозь. Калгасы, а не каўбасы!

Патрэскваў кнот у лямпе-васьмілінейцы. Было ціха. У бяседзе зноў утварылася гнятлівая і даўкая паўза. Ладзя размешваў лыжачкай мёд у шклянцы з гарбатай.

Слухаючы перабержчыка, браты Барыс і Павел перажывалі розныя пачуцці, і таму адзін сядзеў пахмурны, другі — бяспечна вясёлы, гарэзлівы. Паўлу падабалася, што ў гісторыі з Палто шмат павучальнага для ягонага старэйшага брата Барыса — удачлівага і ганарыстага круцяля-сацыяліста. Ён жа, Павел, калі шчыра, часам зайздросціў Барысу ў жыцці і мог парадавацца з ягонага промаху. А той, азадачаны, паспрабаваў штось давесці, каб апраўдаць сітуацыю на ўсход ад мяжы:

— Урал... Магнітагорск, Златавуст... Там куюцца індустрыя для краіны, якая з усіх бакоў у атачэнні ворагаў. І цяжка пагэтаму...

Пятро Пісарчук адправіў унучку з Аксінняй спаць і цяпер быў вольны. У ціхім роздуме, мнучы ў пальцах вус, амаль нягучна спытаў:

— А як жа ты, браце, вярнуўся дадому?

— У Златавусце разам з намі быў яшчэ адзін беларус — Віктар Корань. Яго вёска акурат пры мяжы, што праходзіць ля Стоўбцаў. Дамовіліся мы з ім уцячы. Звалі з сабой і Філіновіча-Балагана, але ў Івана не было грошай на білет да Менска, і ён застаўся. Мы, дарэчы, атрымлівалі за працу ў лагеры па шэсцьдзесят рублёў у месяц, а білет на цягнік каштуе сто трыццаць, і яму не ставала. Адно Іван папярэдзіў: трымаць нашу змову ў сакрэце ад Пінчука, бо той стукач — данясе. Ён даносіў начальству на ўсіх, хто таіў штосьці ў душы.

Так і зрабілі. Селі ў цягнік. На нас — рабочыя камбінезоны, і гэта непакоіла. Але ж потым, як мы агледзеліся, дык амаль увесь люд, што ехаў разам, быў апрануты абы-як, абы ў што. На некаторых такое рыззё, што глядзець страшна. Расея... Спазналіся людзі з жабрацтвам. У Менску мы нырнулі ў натоўп, каб згубіцца, і выскачылі ў глухую вулку, а там сустрэлі старога яўрэя і папрасілі ў яго лахманы, каб пераапрануцца. Беларусь! Зноў Беларусь, але мы вольныя!..

— Ну і што было на Беларусі? — думваючы цяпер пра нешта сваё, пацікавіўся гаспадар.

— А нічога больш страшнага не было, калі не лічыць прыгод з братам Віктара Кораня.

І Ладзя Палто расказаў новую гісторыю.

У Кораня ў Менску жыў і настаўнічаў брат Нупрэў. Віктар знайшоў свайго брата, але той пры сустрэчы спалохаўся так, што аж спалатнеў, аж затросся. Справа ў тым, што ў гэтых двух братоў недзе дома, у памежжы, яшчэ былі браты. І двое з тых памежных склалі ды нейкім чынам перадалі Нупрэю ў Менск ліст, у якім выказвалі гонар за яго, сталічнага настаўніка роднай мовы, і пісалі, што неўзабаве таксама пакінуць родны кут і прыб'юцца да Менска; яны спадзяваліся на Нупрэева дапамогу ў сталіцы пры ўладкаванні на працу.

Прачытаўшы той ліст, настаўнік Нупрэў зразумеў усю небяспеку: як толькі прыйдуць браты, яму не мінаваць ГПУ і ён загрыміць на Салаўкі або ў Сібір разам з братамі, такімі вумнякамі. Іх палічаць за польскіх агентаў. Абавязкова! І гэта было для яго настолькі відавочным, што душу ахапіў жах. Многія з ягоных знаёмых зазналі арышт і ссылку па нейкіх падазрэннях, надуманых злосных даносах і наогул невядома, як і па чым.

Сустрэча з Віктарам, які ўцёк з лагера, была яшчэ больш небяспечнай, і таму, крыху авалодаўшы духам, ён прастагнаў:

— Братове! Я хачу жыць, а вы ляціце сюды, як матылькі на агонь! Ды свято ж зманлівае! Пасля вашых візітаў мяне ўмомант абкруцяць, аблытаюць павуцінай ілжы, і ўсе мы патрапім туды, куды Макар цялят не ганяў. Не-не, я не магу больш, я не магу жыць у страху і вучыць дзяцей веры, якой сам больш не маю. Сапраўдны свяцільнік павінен несці людзям святло, а не ўцягваць нявінныя душы ў полымя!

І пасля такой тырады Нупрэў паспешліва забегаў па пакоі, збіраючы свае дробныя халасцяцкія рэчы ў пацёрты салдацкі мяшок.

— Не-не, баста! Не магу! — стагнаў ён, як не ўсхліпваючы. — Апошняя кропля! Чуеце? Твой прыход, Віктар, — апошняя кропля! Я не віню цябе, не, і тых сваіх не віню, бо яны сляпыя. Не, не кажыце, усе мы падманутыя, а жыццё аднойчы чалавеку даецца... Так, аднойчы!

І таму няхай прабачае мне Мікалай Астроўскі, гэты святы, гэты баян рэвалюцыі, а я іду з вамі!

Падобна, што за сталом у Пісарчукоў вандроўнік па пакутах Уладзімір Палто выказаў усё, што было на душы. Таму ён адчуваў адначасова палётку і ўтому. Яму не хацелася больш гаварыць, і калі Паўлюк з усепераможнай усмешкай яшчэ спытаў у яго пра Нупрэя — настаўніка, ці вярнуўся ён у вёску да сваёй радзіны, як хацеў, — той адно ў пацвярджанне кіўнуў галавой.

Барыс разумеў хітры ход бацькі з запрашэннем у свой дом брата Андрэя, які ўцёк з камуніі, і нервова барабаниў пальцамі па стале: нешта не так, зусім не так у марахлетуценнях уяўлялася яму камунія. Шкада! Цяжка даць веры... Тым часам у яго не было сумненняў, што Палто расказваў праўду. Толькі гэтая праўда ламала ўжо штосьці ў самім падмурку ягонай душы. Распытваць уцекача адтуль, здаецца, не было больш пра што. Бадай, не было чаго і абмяркоўваць у сямейным коле. Хіба каб лішні раз засведчыць, што бацька мае рацыю, калі ўшчувае яго за юнацкія захапленні?.. Свяцільнік міргаў і міргаў. Ці не скончылася ў ім газа?.. Свяцільнік міргаў, спакваля аддаляючыся ад яго, прынамсі, так здавалася. І рабілася сумна, ды ён пераадолеў сябе і нечакана спытаў:

— Тата, а вы ведаеце пра скандал у польскім сейме?

— Чуў... Чуў ад Абко пагалоску пра Скірмунта.

— Сенсацыя! Памешчык Скірмунт прапанаваў праект закону, згодна з якім дзяржава пакідае панам, абшарнікам усяго па пяцьдзесят дзесяцін зямлі, а астатнюю забірае і раздае сялянам. Што там было?! Уяўляеце, сейм проста ўзарвала, і калі Скірмунт выходзіў на вуліцу, у яго з другога паверха кідалі крэслы. Ледзь уратаваўся!

— Ух ты! — здзівіўся Павел.

— Дзівак... — прамовіў няпэўна бацька.

— А я казаў і кажу: такіх людзей, як Скірмунты, на свеце вобмаль!

— То адкуль жа ім быць?

— Быў яшчэ Тарашкевіч. Саветы выцягнулі яго з польскай турмы.

— З агню — ды ў польмя! — уставіў Паўлюк.

І, як бы ў падмацаванне Паўлюковай думкі, Палто паведаміў:

— У Менску шмат вучоных арыштавалі, асабліва якія дбалі пра беларускую культуру і адукацыю. Вой, а што пра Янку Купалу Нупрэй казаў!.. Ведаеце, яму таксама пагражаў арышт, турэмнае зняволенне, і ў знак пратэсту Купала палічыў за лепшае развітацца з жыццём. Ён паласнуў лязом сабе па венах, па жываце, уздоўж і ўпoperак. Ледзь выратавалі! З другім пісьменнікам было не лепей. Яго пры допытах садзілі на кол.

— А божачкі! — жажнулася Аксіння, ды і астатнія разам з ёю.

Толькі падобны паварот гутаркі ў дачыненні да Тарашкевіча падаўся Барысу надта змрочным і нават абразлівым, і ён падняўся з-за стала:

— Тарашкевіч — бунтар! Без яго тут магіла была б. А ў асобе Рамана Скірмунта ці не страцілі беларусы самага шчырага нацыянальнага волата? — сказаў, як звязаў напаследак.

Самавіты селянін Пісарчук быў усцешаны гутаркай за шырокім сямейным сталом. Праўда, зноў пачало смяліць на душы ад крыўды і горычы за рэпрэсаваных людзей на тым баку, вучоных, паэтаў, за Янку Купалу. Купалу ён ведаў па вершах, якія чытаў у «Нашай ніве» за маладымі гадамі. Падшыўка газеты «Наша ніва» і цяпер захоўвалася на шафе ў ягоным пакоі. Адтуль у свой час ён багата чаго дазнаўся пра народ, да якога і сам належаў, пра народ, які меў сваю культуру і мову, пра народ, які цяпер мардавалі з аднаго боку палякі, а з другога — расейцы і бальшавікі. Трывога не пакідала яго, і напрыканцы гутаркі гаспадар пацікавіўся ў бедака Уладзіміра Палто пра намеры: чым ён мае заняцца?

Ладзя паціснуў плячыма і зноў пачырванеў, нібыта яго злавілі на нечым прыкрым. Папраўдзе, ён губляўся ў здагадках, што рабіць, бо, як і да ўцёкаў у Саветы, у яго не было працы. І, калі ён вярнуўся ў Моталь, братава жонка, а жылі яны ў бацькавай хаце, адрэагавала на ягонае з'яўленне словамі, якія калолі яму ў самае сэрца:

— Бач, нідзе не ўдавіўся і зноў прыехаў на Андрэеў хлеб!

Дык што ж ён мае рабіць, куды кінуцца?..

Пісарчук усведамляў, у якую пастку нанова трапіў хлопец, але хацеў пачуць яго разважанні далей.

— Наогул, ні працы, ні веры мне ў Моталі няма. Камуністы думаюць, што я засланы адтуль, з Менску, і не ведаюць, як да мяне ставіцца. Амаль усе лічаць: там, за мяжой, на ўсходзе — рай, і калі я кажу, як у камуніі дрэнна, не вераць, бачыце, гэта я кажу дзеля таго, каб мяне паліцыя не арыштавала. А каб ведалі, што я не засланы і што вярнуўся адтуль самахоць, што я кажу праўду, пэўна, забілі б. Я нікому тут не патрэбны. Нікому!

Шкадуючы хлопца, Пісарчук паабяцаў яму схадзіць у гміну, каб даведацца пра магчымасць яго ўладкавання на працу. Ці хадзіў ён туды, невядома, але ж праз некалькі тыдняў Ладзю Палто прызвалі на службу ў польскае войска, і гэта для яго было як збавенне.

8

У сярэдзіне трыццатых Барыс Рамановіч, напэўна, меў усе падставы для гонару за свой чалавечы імпэт, бо ўсё, да чаго ён ні дакранаўся і ў што ні ўкладваў энергію рук або розуму, неўзабаве давала свой плён, і Маня часам магла дзівіцца з таго, што гаварылі пра бацьку. Адноўчы, напрыклад, у яе дзіцячай свядомасці засела яскравая фраза, кінутая дзядзькам Паўлам:

— Калі Барыс пасее нават на печы — збожжа прарасце і дасць ураджай!

Гэта — з ранішняй гутаркі дзедз Пятра з сынамі. Маня слухала іх гаману праз дзверы, лежачы на сваім ложку, і яе ўражвала такая карціна: бацька сее на печы і там ідзе ў рост збажына...

Мужыкі звычайна збіраліся рана, яшчэ да ўзыходу сонца, і абмяркоўвалі надзённае — дзе і ў які тэрмін, на якім полі лепей сеяць жыта, лён, грэчку... Або садзіць бульбу. Або касіць... Або жаць... У ранішніх сямейных нарадах на прасторнай кухні час ад часу прымалі ўдзел і сябры, хаўруснікі Паўлюка — Пампулі, Малыцькі, — такія ж, як і ён, дужыя, спраўныя. Апроч іх — яшчэ дзедз даў брат Васіль Рамановіч. Ведала Маня, што таму не шэнціла ў сваёй гаспадарцы і ён жыў бедна. Калі запрашалі, Васіль ахвотна прыходзіў і памагаў ладкаваць справы ў сядзібе Пятра.

А што ж сама Маня?.. Варта зазначыць, што пры змене дня і ночы яна падпарадкоўвалася пэўнаму біялагічнаму

рытму — спаць клалася рана, а расплюшчвала вочы акурат на дасвецці, нагастраючы слых... Маючы найвялікшую цікаўнасць да чынных праяў у навакольным свеце, да размоў дарослых, яна лавіла як не кожнае слоўца ў дзедавай хаце. Вядома, дзяўчынка не магла зразумець усяго, пра што гаманілі, але ж інтуітыўна — хутчэй інтуітыўна, чым розумам — схоплівала асноўнае: спрадвечны клопат сялян скіраваны на тое, каб дагадзіць зямлі і каб тая ўрадзіла. Потым ужо, калі ніва высее,— сабраць усё ў свірны і іншыя сховы, накарміць жывёлу, лішак прадаць... Да гэтага зводзілася гаспадарчая рупнасць.

Маня не памятала, калі тое здарылася, але ж дзед Пятро выдзеліў са сваёй гаспадаркі Барыса і Паўла, маўляў, хлеб, самастойна здабыты, смачнейшы... Паўлу ён адшкадаваў ладны кавалак зямлі, а сам займаўся пчалярствам. Барысу ж перапала больш грошай. Толькі гэта не замінала ім усім рана збірацца, абмяркоўваць ды разам пыніць гастадарку.

Дзед Пятро, пэўна, мог пагадзіцца з Паўлам: у Барыса лёгкая рука ў працы, бадай, не толькі ў сялянскай... Як чалавек знаходлівы, з добрым ладам душы, Барыс заснаваў і апекаваў спудзельню і краму, у якой Маню заўжды частавалі цукеркамі. І зноў жа ўліпла ў дзіцячую душу дзея-падзея: на нейкае свята, няйначай на Сёмуху, сабраліся каля гміны стражакі ў сініх мундзірах. У руках — музычныя інструменты. Начышчаныя трубы ззяюць на сонцы... І от тыя мундзіры выстраіліся пэўным парадкам, адзін за адным, а яе бацька — наперадзе; у яго ў руках доўгі і гладкі кій з кутасамі. Бацька ўзмахнуў ім — шаўкавістыя кутасы торгнуліся, і гэтак — раз-пораз. У той жа момант штосьці стукнула-грукнула... Глуха і моцна. Гэта — барабан! І ўскінулася чароўная мелодыя духавага аркестра, паплыла над мястэчкам. Неўзабаве музыкі ў мундзірах, надзімаючы шчокі, зайгралі марш і лёгкім строем рушылі ўслед за Барысам Рамановічам па вуліцы, умаяванай прысадзімі, кветнікамі, нібыта спрабуючы конча рассунуць хаты і пераўладкаваць вуліцы ў нейкі казачны горад.

Ад узрушэння Маня моцна трымалася за матчыну руку, шурпатую, цвёрдую, і Ганна, няма што дарослая, глядзела на аркестр як не з дзіцячым захапленнем. На ёй была белая

вышываная блузка і белая, у кветкі спадніца, на шыі — мысыры, гэта значыць пацеркі... А Маня — у блакітнай крамнай сукенцы з карункавай тонкай аздобай на рукавах і каўнерыку.

— Ай артысты, ай артысты! — усміхалася Ганна. — Глядзі, доню, які ў цябе татка... Мастак!

Яны прайшлі, прасачыліся праз такі стракаты і квяцісты натоўп аднавяскоўцаў бліжэй да аркестра. Цяпер ім добра былі відаць твары артыстаў, як іх назвала маці. Побач апынулася суседка — маладая, з гонкім станам жанчына, якую звалі Германкай.

— Ге! — весела ўсклікнула яна і кіўком галавы паказала на дырыжора. — Ці пазнаеш, Ганя? Вач, колькі самалюбства і гарту — як у шляхцюка!

— Не кажы!.. Цягнуў ён мяне: «Ганя, прыходзь абавязкова, паглядзіш, на што здольны тутэйшыя!» — маўляў, не ўсё палякам баль ладзіць — і мы сябе пакажам!

— То — пэўна, не абсеўкі ж і мы, не з гліны злеплены. — Германка дакранулася да акуратна прычэсанай Манінай галоўкі; рука ў яе, як і ў мацеры, была цупкая, бы з дроту. — І табе, малеча, уцеха-пацеха! Ото ж, глядзіш на ўсе вочы!

Але наўрад ці ўслухоўвалася Маня ў тыя суседчыны словы. Бацька ж, яе бацька — мастак! — быў блізка. Праходзячы міма з аркестрам, ён падміргнуў ёй, і яго круглявы твар асвяціўся вясёлай усмешкай. Для Мані гэта былі хвіліны ўтрапення і быў гонар за бацьку. Пры гэтым усю яе дзіцячую істоту паланіла музыка; яна лілася і ўскідвалася ўгору каскадамі, дзівосная музыка медных труб!

Ад лагоды дзяўчынка заплюшчвала вочы. Напэўна, уяўлялася Мані, што яна лунае на мілагучных хвалях, нябачных і пругкіх, — над шатамі дрэў, над прасторай мястэчка.

Гэтую ўцеху з бацькавым аркестрам яна потым згадвала не раз, калі бегала паўз возера да яго ў спулдзельню з уражлівай навіной:

— Татка, шчупака спаймалі!

Назіраць з берага, як рыбакі закідваюць, а потым выцягваюць з вады нерат, было яе любімым заняткам. Ад страшнай цікаўнасці да таго, што за дзіва трапіла ці

трапіць у сетку з таямнічых глыбіняў, яе аж дрыжыкі прабіралі; і сама яна, не раўнуючы, як рыбіна, ускоквала, ставала на дыбкі і цягнулася ў брэдзень. Пры добрым улове мужыкі вясёлым і дапытлівым позіткам акідвалі дзіцячы натоўп на беразе, спыняліся найчасцей на ёй:

— Бяжы, Манька, па бацьку! Барзджэй!..

Барыс Рамановіч любіў купляць адборную рыбу і купляў найчасцей шчупакоў. Адночы ж прынёс вусатага сома, ды такога вялікага, што дома не ведалі, які цабэрак для яго падабраць. Укінулі ў балею з вадой, і ён ажыў, баўтануўся ды ўвесь у пырсках выскачыў на падлогу, не на жарт напалохаўшы Маню, якая стаяла побач, назіраючы, як варушацца яго срэбныя плаўнікі і вусы...

Але за святамі і россыпам сямейных уцех была праца і былі будныя дні. Здарылася так, што Барыс, павялічыўшы свой капітал на вырабе чарапіцы, прыкупіў у пана Юргенсана яшчэ кавалак зямлі ў пойме Ясельды і цяпер меў поплаў. Яму, аднак, не ставала часу і, калі шчыра, ахвоты займацца сялянскаю працай, таму гаспадарку вяла Ганна. Працавала яна ўлежна, на думку Барыса, ажно праз меру, не супыняючыся ад ранку да ночы, і яму не хапала яе клёку, уласна, яе. Барыс часам папікаў жонку ў той непамернай шчырасці і затканасці клопатамі па гаспадарцы і казаў ёй, што ён увогуле адзін здольны забяспечыць сям'ю і што яна магла б не рабіць. Тады яна адказвала:

— А што ж я — паняй буду? О-о-о!..

Ганна дзівілася з такой гаманы чалавека і шчыравала далей.

Барыс сумаваў без яе вечарамі і таму часам апранаўся і ішоў на зборню да Парычанкі, адзінокай жанчыны, у вялікай хаце якой збіраліся маладзіцы прасці кудзелю, а з імі і Ганна. А яшчэ там нярэдка Маня круцілася, пераймаючы ад маці пракаветны вопыт; яна вучылася вышываць. Дык бацька падсаджваўся да іх на лаўку і ў суме даводзіў:

— Ганя, ты мяне пільнуй, а не кудзелю. Кудзеля нікуды не ўцячэ!

— Хіба што... Але ж дома да ночы нешта трэба рабіць.

— Знойдзем што, Ганя... Твой гладыш, мой таўкач — будзем біць масла!

Пры гэтым ён спрабаваў узяць маладзіцу на рукі, яна вырывалася:

— Ой, які ж ты бессаромнік, Барыска, ну проста вар’ят!

Ганна ніяк не магла зразумець, што за мудрасць усялілася ў яе чалавека дый пракудуе ім. У тым жыццёвым калаўроце годнасць жанчыны вызначалася акурат увішнасцю ды плёнам у працы. Сяброўкі, суседкі Ганны, кпілі з яе чалавека: «Жарабец!..» Або яшчэ больш з’едліва на яго ж адрас: «Ад жарабка скура і на плоце гагоча!»

Таму Барыс найчасцей пакідаў зборню ўнураны, не ведаючы, на што крыўдзіцца — ці то на лёс, ці на жонку. У такую хвіліну яму на вока неяк і трапіла Хвілюсіха, якую звалі яшчэ Ёўдай, Еўдакіяй... Калі на тое, маталяне — вялікія майстры на вынаходніцтва мянушак, вулічных прозвішчаў. Дзяўчына ж мела шмат чаго прывабнага, закладзенага проста ў яе стан прыродай, але не мела долі, шчасця, бо паходзіла з беднай сям’і. Барыс, мабыць, захапіўся ў сваім «адыходным промысле», у сваіх палюбошчах. Можна дапусціць таксама, што ён пашкадаваў нябогу і памкнуўся даць ёй хоць кроплю таго, на што ў душы сам быў багаты. Ці чакаў ён, аднак, што нехта адважыцца яго дакараць за гэты вольны і па-свойму добры ўчынак, вядома, апраметны, але ж, чуеце, і далікатны.

Аднаго разу, калі ён на золку вяртаўся дадому, пэўна, яшчэ адчуваючы на сэрцы Хвілюсішына дыханне, са свайго падворка на вуліцу выглянула Алена Германка, бліснула на яго вачыма і гучна войкнула:

— Барыс, шэльма, сораму на цябе няма! Толькі дамоў валачэшся? Ганьбу Ганне нясеш!..

— Дзеўка, а табе што да таго?

— Ге! А вось убачыш, калі мы з Ганнай звязам цябе, бугая аблуднага, ды выражам ніжэй крэсла тую забаўку! Я памагу Ганне!

Барыс прыпыніў крок і, надзімаючы пагрозліва шчокі, вырак:

— Заб’ю!

— Ох, напалохаў!

Сапраўды, Алена, ягоная суседка, была не з палахлівых, наадварот, мела шмат ваяўнічай энергіі, порсткасці ды ініцыятывы. Такім палец у рот не кладзі! Яна і на самой

справе магла б споўніць сваю пагрозу. З такой стане... Ай, і трэба ж вырадзіцца блазну ў спадніцы! А галоўнае — на якую патрэбу?

Ні для каго не было сакрэтам прозвішча — Германка... З вуснаў у вусны ў мястэчку перадавалася легенда нітвання лёсаў людскіх падчас сусветнай зацятай бойні. Праўда, Барыса ў той далікатнай гісторыі ўражвала найперш існаванне нейкіх няпэўных, нябачных, нягучных, непадуладных дотыку ведамак, інфармацыйных ніцяў, каналаў, неспазнаных стасункаў у свеце...

Тры гады стаялі ў Моталі адборныя кайзераўскія войскі, салдаты — адзін у адзін — па два метры ростам. Мундзіры, каскі — бляск! Дзяўчаты аж млелі на зборнях, паглядаючы на іх, і была любоў міравая. Адзін з юрлівых кайзераўскіх ваякаў, высокі, ладны, як і ўсе, з саламяным чубам, прычасаным набок, захапіўся Германчынай маці Агапай; вядома, Алены тады на свеце яшчэ не было. Ён почасту заходзіў у хату, дзе жыла прывада. Яна жыла разам з першай дачушкай сваёй ды свякрухай і свёкрам, а іхні сын Даніла (муж Агапы) тым часам карміў вошай на Мазурскіх балотах, праз якія праходзіў фронт.

Час быў цяжкі — мышы і тыя каліва не мелі ў запасе. Таму ў радасць было, калі той ваяка прыносіў на спажыву сям'і кансервы, хлеб ці іншы вайсковы правіянт; натуральна, ён меў да сябе прыхільнасць згаладалых людзей, асабліва Агапы, будучай Германчынай маці, яна даўно сумавала па мужчынскай ласцы.

Невядома, аднак, на якіх там рубяжах, што займала расейскае войска, завітала да салдат цыганка. Аднаму за адным яна пачала прарочыць, што наспела яму і што ў яго дома. «А табе, Данілка, вось што скажу, — сказала Данілу. — Тваё шчасце, што цябе лёгка параніла. Ведай, табе была наканавана дамавіна. Толькі ж у цябе дома якраз у той момант нарадзілася дзіцё, і з-за яго ты жывым застаўся».

Даніла — цыганцы: «Не можа быць, ты маніш! Але няхай... Я заплачу». А цыганка — яму: «Калі ты не даеш веры таму, што я сказала, грошай у цябе не вазьму. Толькі ж я, Данілка, шчырую праўду адкрыла: у тваёй жонкі нарадзілася дзіцё якраз у хвіліну твайго ранення, а табе была наканавана магіла». І расказваў далей Даніла...

Цыганка абвяла позіткам астатніх салдат: «Хоць вы і не з адной вёскі, але калі пасля вайны пацікавіцеся, — да канца сваіх дзён помніць будзеце — я праўду сказала: у яго нарадзілася дзіцё, і таму ён застаўся сярод вас жывым».

Скончылася вайна — Даніла прыходзіць дадому, а ў хаце калыска вісіць і немаўля голас падае: «Уга-уга!»

Даніла, калі браў горкае зелле ў рот, спрабаваў ушчуваць сваю жонку, ды ў крыўду нявестку не давала ягоная маці. Так і жылі... Алена падрасла, у шэсць гадоў ужо была падпаскам. Дарэчы, да Данілы яна ставілася надта ласкава і ўсё лепятала: «Татачка, татачка!..» Ён нанач памые, акуратна вытра сухім ручніком і памажа вазелінам яе заўжды лёгкія на тупату ногі, паабітыя, парэпанія, — у ложкак яе занясе. Шкадаваў нават болей за старэйшую дачку. Ужо калі Алена выйшла замуж за Іосіфа, ён, слабы і змарнелы, дабіраючы свае апошнія дні, адпісаў ім усё, што меў з лепшага.

Наўздзіў гуманная гісторыя склалася ў гэтай сям’і, і цяпер Барыс, дзівячыся Алене Германцы, не ведаў, як льга дакапацца да крыніцы ведамак, пададзеных Данілу цыганкай, і як яна магла згадаць, што будзе і пра што Даніла ў свой час ахвотна распавядаў людзям. Адно той раман бравяга немца зводдалек неяк, акурат у падсвядомасці, нагадваў сыну Пісарчука Барысу ягоны юр з Хвілюсіхай.

Неяк падчас сенакосу Барыс падахвоціўся завезці на луг абед, які згатавала Акісіння, ягоная маці. Там, на сенажаці, разам з Ганнай зграбалі і складвалі ў копы сена яго брат Паўлюк, жонка Паўлюка — Зося, суседзі і прыяцелі, а ў іх гурце, вядома ж, і Германка, жывая і дзёрзкая маладзіца, без якой мала дзе і што ў Моталі абыходзілася.

Выпраўляючыся ў дарогу, ён пасадзіў на воз побач з сабой Маню. Узяць дачку падказала яму бацькоўская ласка. Толькі ж неўзабаве ён мог і пашкадаваць пра свой учынак, бо на лузе, куды яны прыехалі, усчаўся такі рэй, які дачцэ ніяк няможна было слухаць. Калёсы з абедам і самім паважным, самаздаволеным фурманам Барысам як бачыш абступілі жанкі і ўчынілі яму перакрываваны допыт, з’едлівы, езуіцкі, на розныя галасы — прынамсі, так ва ўспрыняцці Барыса.

— А ці ты гэта, Барыс?

— Барыс? Які гонар для нас!..

— А ведаеш, чалавеча, здалёк мы цябе і не пазналі — нешта схуднеў, знябыўся — можа, Ганя цябе дрэнна корміць?

— А няўжэ ж...

— То ці не Хвілюсіха гэтак цябе абсмактала?

— Жывы аб’едак!

— Барыс а Барыс! У цябе такая спраўная жонка і дачка — ну як чарнічка-сунічка лясная. То ці ёсць у цябе, таткі, сорам?

— Бач: антыхрыст! Нават вачэй не хавае!..

— Пабойся Бога, Барыс!

І далей, і далей — што называецца — пагналі храпку на Івана. Напор жаночых з’едлівых і па-свойму зычлівых пачуццяў быў такі, што яму ажно млосна зрабілася, і ў агульным тым хоры ён ужо не спрабаваў нават усвядоміць сабе, што чаўпе на яго найбольш агрэсіўная тут Германка. Барыс нешта спрабаваў тлумачыць і супакойваць жанчын:

— Ну што вы гэтак уз’еліся на мяне?

Маня ж слухала, што ён даводзіць, і тут жа забывала бацькавыя словы — яны здаваліся ёй нязначнымі. Мані было вельмі сорамна, крыўдна і балюча за бацьку. А ўвогуле яна была ў стане здранцвення, калі ад страху замірае сэрца.

Адно толькі на фоне гэтага гармідару ёй бачылася суцэсальнаю і добраю — пастава дзядзькі Паўлюка. Ён стаяў збоку, назіраў за явішчам і ўсміхаўся, спакойна, нават весела. Ён чакаў, калі бура сунімецца, каб паабедать.

А Маніна маці, усхваляваная і, мусіць, расчуленая такім напорам гурмы на яе чалавека, які пачаў хібіць, старалася схаваць свае пачуцці за звыклымі рухамі, працай — здымала з воза і адносіла да кустоў лазняку, дзе быў цень, кошыкі і глячкі з абедам.

Цётка Зося кінулася ёй памагаць, і неўзабаве ўвага жаночага корпуса да Барыса аслабла, пасыпаліся паблажлівыя жарты, скіраваныя на іншых асоб, і абед перацяў нарэшце тэму гаворкі.

Дадому з лугу, дзе віравала праца і затым віравалі вольныя і палкія пачуцці местачковай зборні, Барыс ехаў маўклівы, унураны. Мані падабалася, што бацька маўчыць.

Але ж праз дзень пасля гэтага надарэння Маня пачула ад бабы Аксінні, што ў іхнім доме збіраецца радзіна і што бацьку, яе бацьку Барыса, будуць біць. Потым бабуля дала пагрозліва:

— Калі сын становіцца блудлівым катом, то яго варта прагнаць з хаты!

Маня слаба ўяўляла сабе, якая гэта падзея блізіцца, але ў любым выпадку яна не магла яе прапусціць. Як потым яна будзе тлумачыць свае паводзіны ў малалецтве, у ейным мозгу было штосьці такое, што прымушала яе скрозь круціцца-вярцецца і прыслухоўвацца, прыглядацца да людзей, да іхняга хаўрусу, каб усё-ўсёсенкі ведаць. Таму пад той час, калі збіралася сям'я і ўжо прыйшла маці і браты Ганны Мікалай і Павел, малая залезла пад стол у вялікім пакоі і стаілася за краямі абвіслага абруса.

Боты дзёда Пятра, як бачылася ёй адтуль, зрабілі колькі крокаў па падлозе і спыніліся каля стала; ён, пэўна, перахрысціўся на абразы, якія віселі ў куце, і ціха прамовіў:

— Мы ўсе ва ўладзе Усявышняга, і няхай дасць блаславенне Айцец міласэрнасці нашай і ўсялякага суцяшэння, каб мы маглі самі сучешыць тых, каго напаткала няшчасце.

Такі ўступ надаваў загадкаваму і трывожнаму моманту нейкую ўрачыстасць.

— У нашай радзіне дагэтуль яшчэ не было распусцы,— казаў далей дзед,— і мы з Аксінняй, здаецца, не давалі сваім дзецям прыкладу ў парушэнні божай заповедзі: не чыні пралюбадзейства!.. Тым не менш наш сын Барыс, не саромеючыся ні людзей, ні бацькоў, не кажучы ўжо пра жонку, пачаў любошчы з другой. Як гэта магло здарыцца? Нешта не ўцямяю...

На дапамогу бацьку прыйшоў малодшы сын — Паўлюк:

— А я, бацька, патлумачу: мы жывём з Богам, а Барыс — па веры сваёй — з камуністамі, а ў тых наперадзе — рай, які завецца камуніяй. У камуніі ж, кажучы, усе будуць пад адным радном — нават жонкі. Воля кожнаму: з кім хочаш спалучайся — хоць з валаамавай асліцай!

— Брэшаш, Паўлюк! — як уджалены, падскочыў Барыс.

— Я брашу, што ты з Хвілюсіхай злыгаўся?

— Чаму злыгаўся? Цынік! Там жабрацкая сям'я і дзеўкі пухнуць з голаду. Я ж памкнуўся быў памагчы ім, бо, па тых жа боскіх заповедзях, любі бліжняга свайго, як самога сябе!

— Дык для цябе Ёўда стала ўжо бліжэйшая за жонку? — здзіўленая, спытала Аксіння.

— А чаго маёй жонцы не хапае? Я ж не пакінуў яе і пакідаць не збіраюся!

— Во як! А ночы дзе ты прападаеш? — плакала Ганна — Маніна маці.

— Я ж кажу, — пасведчыў зноў Паўлюк, — тут камуністычны ўплыў: усё агульнае і ніякай адказнасці!

— У-ох! Памаўчы, дурань!..

— Цішэй, ці-шэй! — узвысіў свой голас дзед. — Ты, Барыс, на вачах раздвоіўся, і ў тым твой грэх і бяда твая. Так што няма чаго кідацца на іншых.

— Сапраўды, — падтрымала свацця Параска. — Абурацца няма чаго, калі на тое. Табе, жарабцу, мала Ганны?.. Шалееш, гіцаль, у раскошы!

— Прабачце, але ж гэта не так!

— Барыс, — тым жа строгім голасам сказаў дзед Пятро, — няма табе як прабачыць, і калі ты не пакінеш Яўдоху, мы выдзелім табе пэўную долю і папросім пакінуць бацькоўскі дом! Ганна з Маняй застануцца ў нас. Я Маню вывучу...

— Не будзе гэтага!

— Будзе! — запэўніў дзед. — Чалавеку, калі жэніцца, патрэбна разуменне сям'і. У Бібліі што гаворыцца на гэты конт?.. Чалавек пакіне бацьку і маці і прылепіцца да жонкі сваёй, і будуць двое адною плоццю. Што Бог спалучыў пры згодзе вашых сэрцаў, тое чалавек не павінен разлучаць.

— Го! — Барыс пляснуў далонню аб лаўку, на якой сядзеў, ускочыў з яе ды манерна падышоў да жонкі. — Ганя, я ж даўно хацеў, каб мы былі адною плоццю! Хто і што нас разлучае? Дурніца! — узяў яе пад руку. — Хадзем!

Гэты жэст быў даволі артыстычным і тым не менш прымірыў радзіну.

Для Мані і яе сям'і тыя гады былі б, відаць, самымі спакойнымі, калі б не татава каханка.

Праўда, з тагачасных моцных уражанняў дзяўчынцы давялося перажыць неўзабаве яшчэ адно. Было гэта ў

1937 годзе. Ужо маці нарадзіла ёй сястрычку Вольгу. Ужо адцвіла ружавата-белымі пялёсткамі вялізная яблыня каля хаты, пад абвіслымі галінамі якой Маня любіла гуляць з лялькамі. Лета...

У двор завітаў пан — Генрык Юргенсан. Ён звычайна быў падцягнуты, жвавы, з вусамі, што разыходзіліся ў бакі стрэламі. Паводле Маніных назіранняў, вусы ў пана Юргенсана былі куды больш вытанчаныя, чым у дзеда. Гэты пан з нейкіх часоў хаўрусаваў з сям'ёй Пісарчукоў і прадаў ім шаснаццаць дзесяцін лугу, а ягоная жонка нават пагадзілася хрысціць у царкве немаўля, народжанае ў Пісарчукоў, і цяпер даводзілася малому хроснай маці, а бацькам, Паўлюку і Зосі, — кумой. Вось такая радня.

Аднак выгляд у пана Юргенсана на гэты раз быў разгублены, рухі няшэўнымі, вусы і тыя абвіслі. Ён сказаў дзеду, што здарылася няшчасце і што ён хоча параіцца, як сябе паводзіць далей. Дзед пасля гэтакага кранальнага тлумачэння жэстам рукі запрасіў пана ў хату. Маня маланкаю сіганула ў сталовую і заняла сваё патаемнае месца ў кутку пад сталом.

Пан Юргенсан момант цяжка і знясілена маўчаў, потым Маня пачула:

— Бачыць Бог, я не хацеў гэтага!

— А што, пане, здарылася?

— А тое, што я забіў чалавека...

— Як?! Пане Юргенсан, беражы вас Бог! І — што вы кажаце?

— Кажу... Я не хацеў гэтага. На досвітку іду са стрэльбай і бачу на палетку паміж карчоў бульбы штосьці чорнае. Я ўглядаюся... Варушыцца. Дзік, думаю, рые, ласуецца, дрэнь, бульбяной завяззю. Стрэліў. Падыходжу, ажно там — ніцма ляжыць чалавек.

— О Божа, пад сваю абарону прымі! Забітага душу суपाкой. Цяжкі грэх даруй пану... Пане Генрык, я вельмі шкадую, але ў такі змрочны і цяжкі для вас дзень быў бы рады вам памагчы.

— Парайце, спадар Пятро, што мне рабіць далей? Пайсці ў гміну і ва ўсім прызнацца ці прыкусіць язык ды зрабіць выгляд, што нічога не ведаю?

— Раю, пане Юргенсан, вельмі раю не памнажаць грэх на грэх, бо ён і без таго вялікі. Найлепей, я думаю,

пайсці ў гміну і расказаць, а потым, калі высветліцца, хто гэты чалавек, узяць сіроцкую сям'ю пад апеку. Бедныя ж людзі — няшчасныя людзі, памагай ім, Госпадзе! Гэты, можа, ад голаду палез на чужы палетак мацаць у карчах бульбу.

Дзед наліў небараку келіх гарэлкі, і, калі яны выпілі і выйшлі, Маня вылезла з-пад стала, адчуваючы рэзкія і яркія фарбы летняга дня і чалавечае гора ды стомленасць. Усё гэта праяўлялася ў лёгкім галавакружэнні. Яна ўпершыню ўявіла, дакладней, паспрабавала сабе ўявіць забітага чалавека і ўпершыню так блізка, апасродкавана, праз дзедавы перажыванні, перажыла гэты трагічны выпадак. Можна сказаць, што смерць упершыню з'явілася ў яе свядомасці і агарнула холадам сэрцайка. Разам з тым яна ўсведамляла сваю ўдачу ў выведванні тайнаў дарослых і хоць няпэўна, але адчувала яшчэ і цяжар ад такіх ведаў.

Увесь ход перажыванняў у гэты момант перакрываўся наплывам яе лагоды і пашаны да дзеда: ён добры, ён мудры, як што з ім паны ладзяць і ў цяжкую хвіліну анічога перад ім не ўтойваюць. От які яе дзед!.. Ёй хацелася жыць толькі з дзедам.

9

Ранішняя, пакуль дрымотная цішыня. І вось-вось пругчыць тое, чаго чакаюць, што наплывае паімгненна, гатовае абудзіць душу:

— Бо-о-оммм... Бо-о-оммм... Бо-о-оммм... Дзінь...

Чысты меладычны гук, мяккі і пругкі, прывольны і прадонны. Бо-о-омм!.. Разлягаецца ўдалеч. А ўслед бягуць урачыста-вясёлыя падгалоскі: дзінь-дзілінь-дзінь!.. Яны бытта ўлягаюць за тым, за галоўным званам, бытта даганяюць яго.

Выспяваюць толькі-толькі народжаныя промні сонейка, а ў сядзібе Рамановічаў ужо даўно ўсе на нагах. Пыняць гаспадарку, пры гэтым спяшаюцца, каб паспець да таго звону, а ён ударыць, апавяшчаючы збор на прастольнае свята Спаса – Ратавальніка.

Урачыстасць рэдкая для мотальскага люду, таму яшчэ звечара гаспадар Пятро разам з любай унучкай уважліва

агледзелі яблыні і знялі з галля, сабралі ў кошыкі з зямлі, волкай, зрэдку ўтравелай, папярэдне стрэсенныя яблыкі.

Раней быў мядовы Спас, а гэты — яблычны. І ён ўвачавідкі аддае водарам спелага сакавітага лета, смакам садавіны. Гэты — бытта казырны туз у поступе прыроды. Прынамсі — для Моталя.

Дык вось і Спас! За тым звонам ужо ідуць-ідуць, цягнуцца да царквы прыхаджане, каб памаліцца і каб асвяціць яблыкі, што сімвалізуюць сабой скарб, энергію і водар ураджаю. Не ў кожнай сядзібе, праўда, сады — мястэчка густа і густа забудаванае — не да раскошы! Таму напярэдадні Манін дзед і баба Ганна падзяліліся сабранымі яблыкамі з суседзямі — Малыцькамі і Германкай, — такая спагада мела добры знак. А яшчэ Аксіння з унучкай Маняй сумелі выбраць хвіліну пры захадзе сонца, каб занесці яблыкі Васілю, Пятроваму брату. Адно гэта, прабачце, толькі прыказка да казкі — адмысловага святчнага рэю.

Вунь ад самага світанку грабуцца, уз'язджаюць на месачковы пляц каралевы Боны фурманкі селюкоў, гэта значыць сялян з наваколля, яны вязуць яблыкі і іншую садавіну ды гародніну. З гэтых селюкоў акурат і пачынаецца шматлюдны і шматгалосы кірмаш, туды і Пісарчук завітае.

А ў самой царкве і на цвінтары люд гудзе, нібы пчылы ў вулі. Над усім — хваласпеў святароў і царкоўнага хору. І яшчэ, і яшчэ цягнуцца сюды свежа ўмытыя і прыстойна апранутыя вернікі. Амаль у кожнага з іх у руках белая хустачка, напакаваная садавіной як завязцаць.

Ідзе ютрань, пры сканчэнні якой светары робяць паўгадзінны перапынак, дзеля таго, мусіць, каб хто яшчэ не прыдбаў яблык, маглі купіць іх на кірмашы. Пасля перапынку — чарга царкоўнай літургіі, пад час якой народ атрымае прычасце, адпушчэнне грахоў. Працэс доўгі па часе, як што людзей шмат. Пасля літургіі, з царскіх варот выяўляючыся, паволі набірае крок адмысловы хрэсны ход. Мужчыны нясуць харугвы, крыжы, царкоўны ліхтар, жанчыны — абраз Багародзіцы ў вялікай разной з пазалотай бажніцы. Цвінтар поўны народу. Абраз умацоўваюць на ўкладныя насілы і ўздываюць высока. Некаторыя вернікі стараюцца прапаўзці на каленях пад абразам.

Святар асвячае кожны бок храма.

Крэсны ход, ідучы супраць ходу сонца, тройчы агінае царкву.

Крэсны ход па чарзе спыняецца каля заходніх, цэнтральных, усходніх варот — людзі ўздываюць над сваімі галовамі яблыкі ў белых хусцінках і святар у бліскучым убранні, ступаючы, бы той цар, свяшчэннадзейнічае, узмахваючы крапілам. У яго адпаведныя словы пропаведзі, адно зрэдзь ён устаўляе і сваё тое-сёе. Як зазвычай бацюшка шчодры і акрапляе святою вадою не толькі садавіну, але быццам бы незнарок і саміх прыхаджан, дзядзькоў, маладзіц, апошнія пераважаюць і рэагуюць на святы дождж пудка — зьяканымі і радаснымі воклічамі.

Але ж і за цвінтаром, перапоўненым, тлумным, — людзі трымаюць у руках белыя, напакаваныя яблыкамі хустачкі — чакаюць; таму хрэсны ход падаецца з варот на вуліцу. Свята, шчырасць, шчодрасць! А над усім — асвятэненне. Урэшце, садавіна і там акроплена, тады харугвы разам з бацюшкам паварочваюць назад. Усё — чын па чыну!

Гурма людзей цяпер падзяляецца на два рукавы, і адны шыбуюць на Усходнія могілкі, другія — на могілкі на Муравятніцы, апошнія непадалёку ад хаты Пісарчукоў. Местачкоўцам рупіць адведаць нябожчыкаў і пакінуць ім на грудках святочны пачастунак, якога тыя з нецярпеннем чакаюць; потым ужо з лягчэйшай душой, бо споўнены пачэсны абавязак, людзі шыбуюць дадому. Гаспадыня накрывае святочны стол. Па традыцыі, якая магчыма мае месца і далей ад Моталя, на яблычны Спас да роднага парога збіраюцца ўсе, дзе і як бы далёка хто ні жыў. Толькі Пятру, мусіць, не суджана будзе дачакацца свайго роднага і адукаванага брата Нічыпара, які застаўся ў камуністычнай Расеі.

Пятро і Аксіння былі ўжо непадалёку ад царквы, калі з імі прывітаўся танклявы юнак з прысмаленым на сонцы чубам і рабаціннем на носе. Пад рукой ён трымаў чорны, пашарпаны ў вандроўках футляр, у якім адпачывала да часу ягоная скрыпка. Павітаўся...

— І ты, Піліпе, да прастола? — у адказ на яго прывітанне кінуў хлопцу Пятро.

— Так... Люблю паказаць на людзях тое, што не месціцца тута,— і ён паклаў руку на сэрца.

— Вось запрасілі б цябе, мастака, у нашу царкву: пры хоры на скрыпцы іграць! Га? — з усмешкай, што хавалася ў вусах, мовіў Пятро, і, калі Аксіння здзіўлена глянула на свайго чалавека, ён патлумачыў: — Гэта ж музыка з вёскі Туляцічы...

— А чаму б і не?! — усміхнуўся на прапанову вядомага мотальца юнак.— Яшчэ і якая ў царкве была б музыка! Ніхто, аднак, не пакліча...

— Жалю варта. А ведаеш, братка, колькі мотальскай праслаўнай царкве гадоў?

— Не.— Піліп спыніўся, гатовы паслухаць.

— А столькі, што нават дзяды не памятаюць. Адно перадаюць з пакалення ў пакаленне, які звон там вісеў. Во-о! — Пятро ўскінуў вольную ад кашолкі руку ўгору: — Амаль два метры ў вышыню і вагою — дзве тоны. Напэўна, у Бельгіі адліты з чыстае медзі. Звалі яго Мікалаем — так, нібыта ён быў жывой, ва ўсялякім выпадку, адухоўленай рэччу, істотай, якая даводзілася роднаю кожнай сям'і. І вось што было: як удараць па ім — ува ўсе бакі хвалі, ажно на пятнаццаць вёрст і больш! Бооо-о-оммм! Чараваў душу моцны і роўны малінавы гуд. Цяпер от гэты, — кіўнуў у бок царквы, — таксама добры. Але ты музыка, прысланы нам Богам, можа, растлумачыш мне, чаму, калі гучыць у царкве наш, слабейшы, за ім я чую той прастоольны адвечны звон Мікалая-асілка? Гучаў ён, можа, за памяццю нашага славутага правідцы Парышы...

Хлопец стаяў перад ім як укопаны; ён не ведаў, што адказаць дасціпнаму і паважанаму ў гэтай шырокай акрузе чалавеку, адно толькі ўсміхнуўся:

— Я, дзядзька, не чуў раней, пра што вы цяпер расказалі. Я слухаю гэты звон, а вы чуеце той, мабыць, у сваёй душы.

— Пятро,— сказала Аксіння,— а ніхто ж і не ведае, куды той вялікі звон дзеўся.

— А чаму, уласна? Ведаюць... Знялі яго падчас расейска-шведскай вайны, каб Пётр I не забраў у пераплаў на пушкі. Тады гэта практыкавалася... І на сходзе вырашылі: Мікалая часова зняць са званіцы ды перахаваць. Для сховы перавозілі ў Тышкавічы. Праз возера. Адно не давезлі.

Лодка перакулілася, і звон пайшоў на дно. Не выключана, што там і дагэтуль ляжыць, урослы ў глей.

Музыка ўздыхнуў:

— Нямы ён цяпер, толькі вы яго й чуеце.

І Піліп няма што яшчэ дадаў у роздуме:

— Можа, і я раней чуў...

Аксіння дакранулася да локця мужа, і той зварухнуўся:

— Дык пойдзем, хлопча, на фэст, на кірмаш... Дарэчы, — дадаў ён, ужо ідучы, — яблычны Спас святкавалі ў нас яшчэ да прыняцця хрысціянства. У гэты дзень, лічылі нашы продкі, спалучаюцца зямля і неба, былое і сучаснае, прычым жывыя перадаюць спачылым звесткі пра ўраджай, і не толькі. У сваю чаргу нябожчыкі клапацяцца пра талан і шчасцейка для жывых. На гэтае свята сяляне папярэдне падсумоўваюць вынікі сваёй працы за лета. А ты, Піліпе, вольны чалавек?

Музыка падарыў ім яшчэ адну выбачліва-скрушліваю ўсмешку.

У адказ на яе Аксіння сказала:

— Калі бацюшка пройдзе па цвінтары і асвеціць садавіну, падыдзі, Піліпе, я пачастую цябе асвечанымі яблыкамі.

— Дзякуй за ласку...

Прастора ў царкве поўнілася пахам ладану, і, стоячы непадалёку ад алтара і ўдыхаючы гэты традыцыйны для царквы пах, Пятро Рамановіч слухаў хваласпеў святароў і назіраў за іх карагодам; на прастольнае свята сюды, да айца Георгія, іх збіралася цэлы тузін, калі не болей, з усіх прыходаў акругі. Пятро слухаў і цешыўся, як гучыць і пераліваецца лёгкім наплывам шматгалосы хор, як поўніць ён усю прастору да скляпення і як, узмоцнены сценамі, абвяргаецца зноў на кожнага, працінае наскрозь. На душы было хораша. Болей за тое, гаспадар Пятро ўзносіўся душою над усім, інакш кажучы, усё чуае, вядомае, існае прыўздымала ягоную душу, спалучала яе з жыццём продкаў і несла ад іх па рацэ часу далей і далей — аж сюды. Сваёй памяццю, унутраным пранікнём зрокам, ён бачыў у гэтым жнівёньскім свяце Спасе-Ратавальніку самавітае, шматаблічнае і трыумфальнае шэсце свайго

народа, дэманстрацыю народам майстэрскіх здольнасцей, творчых і духоўных сіл.

На цвінтары, калі выйшаў, яму сустрэўся сын Паўлюк, энергічны, узбуджаны святочным настроем вялікай грамады, у якой не кожны, мусіць, табе сват ці брат, але ж усе свае, і было з кім перакінуцца вострым слоўцам ці жартам.

Яны прайшлі далей ад высокіх дзвярэй, адорваючы грашамі жабракоў, якіх тут сабралася нямала. І зноў жа, паводле падання, пададзеныя жабраку грошы ў гэты святочны дзень пераходзілі нябожчыкам, і тыя спрыялі, каб дабро стакроць адплочвалася добром таму, хто дае.

Спыніліся каля музыкі Піліпа, скрыпка якога цяпер на поўны голас спявала, выяўляючы свет чаруючых мелодый і гукаў.

— Ты яго ведаеш, тата? — спытаўся Паўлюк.

— Чуў пра яго. Мы з ім нават сёння пагаманілі. Нармальны, здаецца.

— Дзіваком лічаць яго, а як іграе! Зайздросна... Памяшаўся розумам на каханні да вясковай дзяўчыны.

— Паўлюк, — Пятро дастаў з кішэні і сунуў у далонь сына непадробную жоўтую манету, — вазьмі і занясі яму, пакладзі ў футляр каля ног.

Калі Паўлюк вярнуўся, споўніўшы бацькаву просьбу, Піліп іграў ужо «Суліко», матыў шырока вядомай грузінскай песні, маркотнай і светлай. Скрыпка плакала, скрыпка захліпалася асабістымі мройліва-журлівымі пачуццямі Піліпа.

Я могилу милой искал,
Но найти её нелегко...

— Сыноч, — неўзабаве зноў аклікнуў Пятро свайго сына. — Знайдзі вунь у тым рагу цвінтара сваю маці і памажы ёй занесці асвечаныя яблыкі дадому, а я прайду на кірмаш. Калі будзе жаданне, то вы з Барысам таксама прыходзьце. Потым вернемся ды сядзем за стол.

— А наш Барыс, глядзі што ўжо там.

— То ідзі ж...

Кірмаш гудзеў, ляскатаў, шапацеў чалавечымі галасамі, пераходзіў на прыглушаны гул, у які час ад часу ўпляталася фырканне і ржанне коней.

Шырокі пляц, як скінуць вокам, варушыўся і веў адменны гандаль. Каля фурманак з яблыкамі, ігрушамі, слівамі, як мухі-назолы, круціліся падлеткі ў разліку сцібрыць што якое вабнае, калі гаспадар да іх радасці заяваецца.

Тавару ў гандлёвых радах — процьма, пачынаючы ад скарбу зямлі — вапны, здабытай у Бездзежы, гаршкоў, якімі славіліся ганчары Гарадной, ды розных бочак, бочачак, маслабоек, біклаг, кублоў для сала, змайстраваных слаўнымі бондарамі ў Рылавічах, і канчаючы бочкамі мёду, што былі пастаўлены тут прадпрымальнымі гаспадарамі навакольных вёсак і хутароў. Тут і алей на ўсе густы, вяленая рыба, каўбасы, смятана, сыры, булкі, цукеркі... Прадавалі авечыя шкуры і хром на боты. Рымар Абко меў прадаваць раменны вупраж. У вочы кідаліся тавары, прывезеныя здалёку — пушыстыя кусцікі кавылю, пафарбаваныя ў розныя колеры, кітайскія вабныя ліхтарыкі і вееры. Каля іх тоўпіліся маладзіцы, дзяўчаты і дзеці. Купцы спрактыкавана зазывалі пакупнікоў.

Прайшоўшы ў куток, дзе кідаліся ў вока свежым адгбляваным дрэвам кадушкі, Пятро Рамановіч з цікавасцю агледзеў новую медагонку, пэўна, з кляновай клёпкі, яму яна спадабалася, але потым падумалася, што і старая ў яго яшчэ не знаслася, таму няма сэнсу даваць ёй адстаўку.

Каля радоў з мёдам ён заўважыў прыцеля — купца Клямку. Той бойка абмяркоўваў штосьці з патлатым таўстаматым, але яшчэ не старым чалавекам, выцягнуты авал твару ў якога і бычыныя вочы, якімі ён паволі варочаў, паказвалі на спаважнасць і мудрасць ягонае думкі, што заўсёды цанілася.

— Віват, пане пчаляр! — усклікнуў Клямка, калі заўважыў паблізу Пятра. — Знаёмцеся: гэта купец з Хелма...

І той падаў руку:

— Мэндаль.

— Але ж вас я, шаноўны гаспадар Пятро, — доўжыў Клямка, — гэтаму купцу не аддам! Наша дамова з вамі застаецца ў сіле.

— Нугэтак, — кіўнуў Пісарчук. — Таму я і не выстаўляю свой мёд на кірмаш.

— Добжа, — і да таго купца: — А ці ведаеш ты, пане Мэндаль, сенатара Рамана Скірмунта? Між іншым, ён у Парэччы жыве. Дзе і я... Раней ачольваў Таварыства па распрацоўцы сельскагаспадарча-эканамічных патрэбаў Палесся.

— Я меў чуць пра Скірмунта. Толькі ж польскія паны абшарнікі пра яго дрэнныя словы казалі.

— Дарэмна! Ведай адно: пан Скірмунт і гаспадар Пятро Рамановіч — беларусы, якіх я найбольш паважаю.

— Прыемна чуць! — і Мэндаль яшчэ раз мякка паціснуў руку Пятра.

— А мы тут з панам Мэндалем спрачаемся пра акцызы, — патлумачыў купец Клямка.

— То вы й працягвайце. Гэта ж ваш дзень сёння! Бачыце, што робіцца: тавараў — безліч. Прайду ж далей і я — пагляджу яшчэ тое-сёе.

Пятляючы між радамі, Пятро прабіўся на другі бок плошчы. Сярод знаёмых ён неўзабаве стрэў Малыцьку — чалавек прыдбаў мелу для пабелкі сцен у пакоях падрамантаванай хаты. Паблукалі разам, накуплялі для сваіх маладзіц слодычы, усялякіх цукерак, а Пятро яшчэ і тульскіх пячатных пернікаў — так іх звалі — для ўнучкі. Нарэшце, ён спыніўся далей каля воза з пяньковымі вяроўкамі, узяў адну з іх, каторая таўсцейшая, у роздуме пакруціў, пацёр у пальцах, як знаток натуральнага сялянскага валакна, прыцаніўся, дастаў з кішэні і аддаў грошы. Добрая вяроўка! Няхай будзе на ўсялякую патрэбу.

Калі ён вярнуўся ў сядзібу, сын Барыс і астатнія ўжо былі дома. Селі сям'ёю за стол. Самы час! У царкве ж недзе ўсё яшчэ служылі святочную службу, пасля якой змораныя ад сваёй божай службы святары збяруцца ў вялікай хаце каля царквы і за накрытым святочным сталом таксама спазнаюць хмельную радасць і асалоду быцця.

На стале ў Пісарчукоў пераважаюць стравы з рыбы, прыгатаванай па-рознаму, грыбоў, садавіны ды гародніны. Піражкі з яблыкамі, піражкі з тварагом... Мёд... Спас, як

зазвычай, прыпадае на Засненскі пост, вядомы яшчэ як пост Успення. Пастом і вызначаецца акраса стала. Пад першыя нягучныя сямейныя здравіцы прапусцілі па чарцы, потым яшчэ, але ўсё без лішку, вольна, прыстойна.

Толькі вось гаспадара Пятра і тут не пакідала засяроджанасць:

— Я ўсё думаю: калі-небудзь знойдзецца тэхніка і знойдуцца людзі, якія дапамогуць нам вызначыць, дзе ляжыць ён, адкапаць і выцягнуць з вады Мікалай-звон.

— Пятро! — усклікнула Аксіння і доўжыла, увачавідкі пакепліваючы: — Без таго звону ты проста жыць не можаш!

— Мама! Ці чуеш, мама!.. Трэба паважаць таткаву схільнасць да музыкі!

Апошнія словы уткнуў сын Паўлюк. Не ўсе зразумелі, што ў яго галаве?.. І Паўлюк даводзіў:

— Вось Піліпу, да прыкладу, падабаецца скрыпка, некаму хораша кладзецца на душу арган, а тату — медны звон! Таму ён і марыць пра дужага Мікалая! Той малінавы заўсёды будзе гучаць у ягоных вушах. Я праўду кажу, тата?

У застоллі зрабілася весела, але за бацьку заступіўся Барыс:

— Я не веру ў Бога, і вы гэта ведаеце. Тым не менш скажу ў застоллі: асілак-звон здольны быў адганяць чарцей ад Моталя на дваццаць вёрст! Штука дужа прыемная і карысная! Апроч таго, Мікалай-звон быў і, калі яго выцягнуць з возера, зноў можа стаць адметнасцю, сімвалам мястэчка.

— Хіба што...

— Тады, — узяў чарку Паўлюк, — за яго вяртанне!

— Анягож, — не змоўчала Зося і кінула мужу: — Ідзі, раней выцягни, а тады ўжо!..

— Выцягну!

І тут усе на момант прыціхлі.

— «Да пшанічанька яра-а-а», — пачала Зося...

Застолле адчула смак і асалоду ад таго журліва-лірычнага напева.

Да пшанічанька яра-а-а,
Да пшанічанька яра-а-а,

Яравы аве-ес,
Яравы аве-ес...

Не ў першы раз у гэтай сям'і гучыць Зосін голас, а дзівіць і ўражвае сваёй чысцінёй, тэмбрам, роўнымі, вытрыманымі і адначасова своеасаблівымі меладычнымі пералівамі. Да яе адразу ж далучыліся іншыя галасы — Ганны, Аксінні, Паўлюка дый Пятра. Песня набрала моцы і ніколькі не страчвала свайго задушэўнага ладу.

Яравы аве-ес,
Не по праўды, козачэ,
Не по праўды, соколю,
Ты со мною жывеш,
Зо мною жывеш...

Маня-малеча акурат у той момант была каля стала, яна замерла. Дзяўчынка глядзела на сваю дружную радню, пераводзіла позірк з аднаго на другога і з захапленнем слухала. Пры спяванні апошніх слоў куплета маладзіцы, між іншым, пачалі ўкрадне зыркаць на яе татку і пераміргвацца. А гэтага для яго ўжо было занадта! Бацька няйначай знайшоў нейкую нагоду, устаў і выйшаў з хаты. Дармо, у спіну яму ляцела:

Зо мною жывеш...
Дай як прыйдэ ве-ечур,
Да вечур-вечурочак,
Да другой ідэш.

Вярнуўся Барыс неўзабаве, ды не адзін, а са сватамі — Параскай і яе сынам Паўлам Міховічам, братам Ганны і Зосі; Павел хадзіў у жаніхах; за імі ступіў на парог і сват Іван Баяба, добра злеплены, мажны, відны, з жонкай Мар'яй — сястрой Ганны і Зосі,— яна ж побач са сваім чалавекам Іванам выглядала дзяўчынкай.

Насустрач ім абрынулася раскацістае і вясёлае:

Сёння ў нашай хаце свята,
І гасцей як тут багата!
Усіх на свята запрашаем
І сардэчна вас вітаем!

Паўлюк, а за ім і яшчэ той-сёй, прытанцоўваючы, падхапіліся вітаць дарагіх сватуў.

Як бачыш у віхуры воклічаў, рухаў, настройў загу-
чала:

Госці, госці, госці, госці,
Хтосьці ёсць, намя кагосці.
А без гармоніка й дуды
Ходзяць ногі не туды!..

Дзень быў доўгім, гаманкім і песенным, але ж і яму
знайшоўся канец. Звечарэла. У хатах ужо там-сям
запальваліся лямпы, і старыя пасля таго, як дагледзелі
жывёлу, што не зважала на хмельны рэй у сядзібе, паціху
супакойваліся і рыхтаваліся да сну. Іншы план быў у
моладзі, яна заўзята шыкавала на зборнях, наладжвала
танцы на адкрытых пляцоўках альбо ўлагоджвала свае
ўзаемаадносіны па ціхіх кутах — каханне ж было за
асноўны матыў у будове жыцця.

Акурат у гэты час Пятро з Аксінняй выйшлі з сядзібы
за веснічкі.

Пад самымі вокнамі іх мураванкі была ўкапана не-
высокая лаўка, і менавіта каля яе гаспадары раніцай
паставілі стол, накрылі яго белым абрусам, на ім пакінулі
ў плеченай вазе яблыкі і графін з мядовым напоем,
кружку...

Гэта быў добры знак і зычэнне таму, хто гуляў на
вуліцы — пачастунак для ўсялякага ахвочага люду, а
часам і суседзяў. Так рабілі і іншыя гаспадары.

Цяпер, у канцы дня, ад тых пакінутых яблыкаў у вазе
амаль нічога не засталася, і ад медавухі — невялікая
рэшта. Праўда, гэта быў ужо другі наліты графін, а першы
выпілі ўвесь.

Пятро з Аксінняй выйшлі, каб забраць святочны стол у
двор. Адно тут Пятра пацягнула прысесці на лаўку — па-
сядзець, крыху ачوماцца ад дзённага тлуму. І, паклаўшы
на пакацістыя і цёплыя плечы сваёй жонкі руку, ён
прыгарнуў яе да сябе.

— Вось так і жывём,— мовіў ён.— Усё, што трэба для
жыцця, здабываем. Нялёгка... цяжка бывае, але ж, калі
на тое, і светкаваць, весяліцца ўмеем. У нас святкуюць
Спас, а ў Высокім, я чуў,— Іллю, у Токарах — Тройцу,
у Расна — Івана Купалу. Толькі ў Століне — прастольнае
свята прыпадае на Пакровы, і там, калі святкі, народ па

тры дні балюе, спраўляе вяселлі, госці гузуюць з вёскі ў вёску. Ад песень, танцаў, гаманы ажно гай шуміць!

Памаўчаў, перавёў дыханне.

— І добра,— казаў далей,— адно на душы неспакойна.

— Ты пра Барыса?..

— Ды не! Наогул... З газет бачу: свет наўкола неўладкаваны. Людзі грызуцца альбо рыхтуюць доўбні адзін на аднаго. У Іспаніі вайна... У Нямеччыне да ўлады прыйшлі нацыянал-сацыялісты, пэўна, вялікія рызыканы. Нешта новае ўваходзіць у жыццё. Адразу й не ўцяміш. Калі б на нашай вуліцы, напрыклад, знайшоўся паскуднік, які дбаў бы толькі пра ўласную сядзібу і на суседскія селішчы глядзеў як на сваё, без усялякіх выбачэнняў таптаўся па чужых агародах... Што б ты, Ксеня, сказала пра такога?

— Не ведаю, гэта ж няможна ўявіць сабе!

— І я не ўяўляю. Зрэшты, немец менш чванлівы за паляка. Вазьмі панскую ўвагу да беларускага людю, агонь яе выкуры! У Крэсах Усходніх знікаюць апошнія беларускія школы. Нас пазбаўляюць супольных чалавечых правоў. А там, у Германіі, ужо пачалася тузаніна з жыдамі, іх прымушаюць высяляцца з Нямеччыны.

— Як гэта? Зусім?..

— А што ты думаеш!.. Польшча, між іншым, заключыла з немцамі дамову тэрмінам на дзесяць гадоў аб мірным суіснаванні, павазе да нацыянальных межаў. Але ж немцы зноў узбройваюцца і лічаць непазбежнай вайну з бальшавіцкай Расеяй. Адсюль як бачыш вынікае: Польшча можа апынуцца ў адным хаўрусе з немцамі, і тады...

— Не давядзі Госпадзе!

— Новая навала ўжо нас не абміне. Але ж лепш не думаць пра гэта...

У небе ўсё ярчэй разгараліся зоркі. З возера разам з туманам ішла прахалода. Чуліся загадкавыя воклічы і смех, недзе воддаль пілікаў гармонік. Неўзабаве ўзнікла песня і сціхла... Зноў заспявалі ў некалькі галасоў.

Да пшанічанька яра-а-а...

— Чуеш? — сказала Аксіння. — Напэўна ж, і наша нявестачка ў тым карагодзе.

— Няхай. Але ж як гучыць над возерам дзявочы напеў, пад высокім азораным небам!

Мелодыя па-новаму чаравала. Яна вяртала Пятра і Аксінню ў сваю маладосць, не такую ўжо і далёкую, а толькі — як помняць сябе — сумесную, суладную; і прайшла іх маладосць праз выпрабаванні аж да гэтага дня, да гэтага самага Спаса, па вызначэнні — Ратавальніка; ім заўжды здавалася, што не будзе ёй скону.

11

Аднаго разу гаспадар Пятро зайшоў з нейкай нагоды на сынаву палавіну хаты. Маня ўжо залезла пад коўдру на ложку ды, прыгадваючы, перабірала ў памяці малюнкi мінулага дня.

Прысеўшы на эдлік, дзед прыгарнуў малую да сябе, паглядзіў па галоўцы. Мані запомніліся ягонныя словы:

— Ты, унучачка, думная — досціпам ды спрытам не ведаю ў каго і ўдалася. Давай жа сходзім з табой да настаўнікаў — няхай падвучаць. Настаўнікі ведаюць адказы багата на якія пытанні, што цікавяць цябе. Чаму, напрыклад, сонца заходзіць? Або дзе вятры нараджаюцца?.. Яны ведаюць і добра тлумачаць. Ты згодная? Малайчына!..

І сапраўды, павёў дзед такую малечу ў школу. А Мані тады было ўсяго чатыры з паловай гадочкі. У дзіцяці рана праклюнулася зярнятка ведаў, і дзед, напэўна, як спрактыкаваны гаспадар, як сейбіт і назіральнік за ўсім жывым, што на сялянскіх гонях з'яўляецца, пайшоў на эксперымент. Ён не хацеў упусціць зручнага моманту, каб перасадзіць тую семачку ведаў у глебу, дзе яна магла б замацавацца карэньчыкамі.

Але Мані вучоба не спадабалася — мо таму, што ў настаўніка не было чым забавіць дзіцячае ўяўленне, а веды — не забаўка. Куды больш цікавы занятак меў яе дзед, і яна лічыла за лепшае не разлучацца з ім, глядзець, што ён робіць, вучыцца ў яго, памагаць яму. І ён пагадзіўся: школа няхай пачакае, пакуль дзяўчо падрасце!

Неўпрыкметку мінулі два гады, і Маня ўжо не гублялася ў паўшэхнай (агульнаадукацыйнай для дзятвы) польскай школе, гаманкой, вясёлай. Адзінае, што наводзіла

на яе жах на ўроках, дык гэта тоўстая лінейка ці нейкая іншая прылада ў руках настаўніка, якой ён час ад часу біў па далонях вучняў, каб тыя не ўтойвалі сваіх ведаў.

Перад сном, калі праца ў доме ўжо заціхала, дзеду Пятру рупіла пагаварыць з унучкай. Ён ціха ўваходзіў у спальню, сядзеў каля яе ложка:

— Маня, ты спіш?

Не-не... Нават калі б і спала, Маня адчула б дзеда сваёй тонкай скурай, бо ён у гэтым доме быў найвышэйшай асобай, ён быў за добрага духа, апекаваў яе і тату з мамай таксама. Ад дзеда і мамы заўжды чуліся цяпло і лагода. Аксіння, тая стаяла трохкі далей, хоць зазвычай і старалася дагаджаць унучцы. У будзённым жыцці яшчэ далей ад Мані стаяў яе бацька — Барыс, сын Пісарчукоў, у якога заўсёды былі дарослыя клопаты, шырокія, важныя, і не ставала ўвагі да такой малечы. Няма што ён таксама шкадаваў Маню, але, мусіць, лічыў, што досыць з яе цяпла і пяшчоты, якімі яе ахутваюць дома. Маня ж зусім не ўяўляла сабе, які ў бацькі занятак за парогам хаты, сядзібы. Яна не ўяўляла бацьку ў атачэнні вясковым, як уяўляла дзеда.

Толькі дзед Пятро ўносіў ва ўтрапёнае сэрцайка і свядомасць Мані штосьці цэласнае і аб’ёмнае — як не прастору і водар палёў, птушыны галас, надзею на доўгае і сталае жыццё ў вялікім свеце.

Яна ўсміхалася:

— Я не сплю, дзеду.

— Скажы, чаму ты навучылася сёння ў школе? — ціха, спаважна спытаўся добры дух.

Дзяўчынка разумела, што спакойным голасам дзед гаворыць з ёй таму, што шануе цішыню, як шанавалі, напрыклад, дзень і ноч, дрэўца каля хаты і кветку ў полі.

— Ой, проста жахліва было, дзядуля! Мы рашалі: колькі вады ў Мотальскім возеры і за колькі гадоў Ясельда можа занесці яго мулам?

— І — што... Як?

— Выйшла: за трыццаць гадоў возера не стане. Гэта праўда, дзедусь?

— Ну — пэўна, калі мул не выбіраць. Але ж ты бачыла, як гаспадары чысцяць возера? Чалавек зазвычай хоча, каб вада ў возеры была чыстая і каб там вадзілася

рыба. А Ясельда — рака, яна не ведае, што чалавеку трэба. У яе наогул клопат не пра возера, а пра сваё рэчышча,— даводзіў дзед Пятро.— Раней рака ішла цераз Зазерскае возера, адтуль — праз невялікі перашыек — трапляла сюды. Мулу тут было небагата. Толькі ў мінулым стагоддзі, каб зрабіць карацейшым шлях для лодак, пракапалі канаву, якая злучыла раку з Мотальскім возерам напразткі. Ясельда ўпадабала і прыняла канаву за галоўнае рэчышча.

— Дзядуля,— Маня глядзела на ягоную дужую руку, што ад працы сялянскай ды сонечнага ветру мела буры колер і ўзвышалася над яе рукой, як бугор, як Цобскі пагорак, на якім раней, згодна з легендай, жылі маталяне.— А ты, дзедусь, возьмеш мяне заўтра ў пчаліны гай?

Ён чакаў ад яе гэтае пытанне і радаваўся яму, быццам добраму знаку жыцця ці мо дабраславенню Усявышняга.

— Добра, дзетка — мамаіна кветка. Папоўдні адно, калі пчолкі вернуцца з поля, а ты — са школы. Дамовіліся?.. Так. А цяпер — спі!

Толькі сон да Мані прыходзіў не адразу. Яна адчувала сваё дачыненне да навакольнага свету і ведала, што гэта шчасце мець такое жыццё, калі ўсё захапляе, усё-ўсё — ад бесклапотнага матылька на градках да руплівага і нястомнага ў працы дзеда, які, папраўдзе, падаваўся ёй часам асілкам. Яна цягнулася штодня на раллю. А дзед ставіўся да яе, як да дарослай, з павагай, даверам, і на гэта чуйна, у хвалюючым рытме адгукаліся струны яе душы. Неяк яна доўга сядзела на кухні, разгарнуўшы на сталe перад сабою падручнік. Пісала, крэсліла і зноў пісала, не цямячы, пэўна, дзе ляжыць ключ да таямніцы ў задачы. Сумная выйшла на вуліцу, дзе і сустрэла дзеда. Той распытаў у яе пра настрой, пра тую задачку. Ён высветліў з яе дапамогай некалькі пытанняў і вывеў на знаёмы ўжо для вучняў прыём у рашэнні.

Назаўтра стала вядома, што Марыя Раманавічанка аказалася адзінай у класе, хто рашыў і даў тлумачэнне рашэнню задачы. Гонару ў яе прырасло! Але, рана сталееючы, яна ганарылася зноў жа не столькі сабой, колькі сваім дзедам, працавітым, удалым. Яна таксама будзе вартаю годнасці дзеда — найлепшая ж вучаніца ў класе!

Сказаць шчыра, дык Мані яшчэ больш надавала значэння ціхая і разважлівая дзедава гутарка з яе маці Ганнай.

— Ганна, бачыш, з якой ахвотай Маня вучыцца? Яна здольная, і ёй нельга спыняцца на сямігодцы.

— Вы так думаеце, тата?..

— Пэўна...

— Гэта добра, людзяна, што палякі прымусілі ўсіх у школу хадзіць. У мой жа час вучыліся адны хлопцы, ды і ты не ўсе.

— Усеагульнае пачатковае навучанне адпавядае палітыцы польскай дзяржавы. Нас хочуць на свой капыл перарабіць. Але ж веды нам не зашкодзяць, ты праўду кажаш, Ганна.

Адаючы даніну сваёй павагі старэйшым, Маня шкадавала трохі, што яе маці непісьменная, зрэшты, як і баба Аксіння, як і ўсе жанкі сталага веку. Яны часам збіраліся ў дзедавай палавіне хаты, і дзед употайкі ад яе, Мані, чытаў ім энцыклапедыю, якая была прадметам яго асаблівага гонару, чытаў звесткі пра розныя жаночыя захворванні ды іх лячэнне. За тыя здольнасці чалавека ў навуцы і, пэўна, былы пісарскі занятак яму і прыклеілі мянушку Пісарчук. Дзед даводзіў нявестцы Ганне:

— Маню трэба рыхтаваць на вучыцельку. А што ты, дочка, глядзіш?.. Там плаціць давядзецца. Але ж грошы — у калошы. Дый вы з Барысам свой пасаг атрымалі і сродкі маеце.

Ганна як бы праглынула пачутае і на ім папярхнулася. Для яе, местачковай майстрыцы, што ўмела прасці воўну, ткаць адмысловай прыгажосці ручнікі і абрусы, пыніць гаспадарку, сэнс слова «вучыцелька» быў такім жа высокім і недасягальным — не раўнуючы, як тая аблачына ў небе. Таму, скажыце, як яна магла ўявіць сваю дачку вывучанай ды — свет у сведкі — гожай настаўніцай? Дзед чакаў...

— То няхай,— няпэўна і разам з тым узрушана адказала яна. Прамовіла, адышоўшы: — Дай Бог нашаму цялятку ды воўка з'есці!

Ці ведала Маня, што ёсць за абсягамі Моталя, у сіняй далечы, недзе такі ўладарны вір, у якім таемна закручваецца і бурапеніць адчайна жыццёвая плынь. Акурат адтуль, з нябачнага віру, насланнем кацілася на чатыры бакі, трапляючы таксама і сюды, у Моталь, адмысловая панская палітыка.

Пра яе вялікасць Палітыку, што з'яўлялася зазвычай у жандарскіх мундзірах, мотальцы гаварылі здаўна — Маня чула іхнія байкі, як сябе помніць. І помніла Маня, што людзям Крэсаў Усходніх знялюбела яна, як можа знялюбець нядобрая, жорсткая і пыхлівая пані. Адно ўсё гэта ляжала ўлежна, ціхмяна недзе ў яе падсвядомасці, і набытым досведам яна не карысталася. Вядома, дзяўчо бегала далёка ад дзяржаўнай палітыкі.

І вось нарэшце жыццё нейкай віхурнай каламуццю выпхнула на яе сцяжыну выбухова-скандалны, рэдкі дый па-свойму займальны выпадак.

Час, праўда, аддалае тое, што здарылася, а было ж гэта ў першай палове года, блізка Вялікадня.

У іхняй паўшэхнай — агульнай для хлопчыкаў і дзяўчынак — школе з'явілася раптам і пайшло па вуснах гуляць дзіўнае слоўца — байкот... Навобмацак яно было нейкім круглым, бы яйка, лёгка вымаўлялася, але чамусьці прыводзіла настаўнікаў у сцішанае трапятанне.

Напачатку вучням Манінага класа ніхто не мог растлумачыць, што здарылася, і пані Ніна, іх настаўніца, пасядзеўшы які момант замружаная, пачынала ўрок. А дзеці нешта ўжо ведалі, адно не асмельваліся звярнуцца да яе з роспытамі пра сутнасць адмысловай падзеі. Сядзелі як на іголках, нічога не слухаючы — іх разбірала цікаўнасць іншага кшталту.

У старэйшых класах вучні дарэшты страцілі сваю паслухмянасць ды пачалі працівіцца настаўнікам, школе — эвой! Такая акалічнасць вельмі бянтэжыла пана дырэктара Стэфана Шымчака, і ён адно мітусіўся, не ведаючы, як справіцца з гэтай камуністычнай пошасцю, як меркаваў, ды ўрэшце надумаў павіжаваць за вучнямі, каб выведаць іхнія тайны. От што напіша неўзабаве Шымчак у пастарунак: *«Некалькі тыдняў назад у старэйшых класах даручанай*

мне школы заўважыў, што ў асяродку вучняў-хлопчакаў вядзецца нейкая антышкольная кампанія, якая праявілася ў наступным: вучні наймысна не жадаюць адказваць на ўроках, наведваць школу, спяваць польскія песні, варожа ставяцца да настаўнікаў, адмаўляюцца прымаць удзел у занятках школьных арганізацый «Гарцэж», «Арляняты» і ў школьным хоры.

Маючы на ўвазе вышэйсказанае, я пачаў весці назіранне за моладдзю з мэтай вызначыць ініцыятараў антышкольных выступленняў і прыйшоў да высновы, што вучні Жыховіч Антон, сын Сяргея, 13 гадоў, Мазко Ян, сын Яна, 12 гадоў, Ксёнда Міхаіл, сын Гаўрылы, 12 гадоў, Васілевіч Рыгор, сын Васіля, 12 гадоў, Філіновіч Аляксандр, сын Аляксея, 11 гадоў і Міховіч Сцяпан, сын Фёдара, 13 гадоў — усе жыхары Моталя, вучні 5-га класа, за выключэннем Філіновіча Аляксандра, які з'яўляецца вучнем 3-га класа, забараняюць ім пад пагрозай збівання прымаць удзел у якіх-небудзь польскіх школьных арганізацыях».

Калі па праўдзе, было яно нават прасцей, тады многія вучні без усялякага прымусу далучаліся да небывалай і чыннай гульні — пратэсту супраць польскай палітыкі, і ўжо адно зацуглянае імі слова «байкот» несла кожнага, як добры скакун, у свет неспазнаных, высокіх і шчымлівых імгненняў.

Настаўніцу спадарыню Ніну непакінула, што эпідэмія вучнёўскага маўклівага бунту перакінецца і на яе клас, таму, адпускаючы дзяцей на перапынак, ціха і лагодна прасіла:

— Не пніцеся быць дарослымі, калі ў вас яшчэ мамчына малака на губах не абсохла. Не рызыкуйце, пакуль не набраліся розуму, ведаў. Ну, а школа — Бог даў.

Апошнія яе словы патанулі ў галасе здзіўлення, нясмелых кпінаў, мяккай нязгоды. Толькі ж яе шкадавалі.

Маня Раманавічанка разам з сяброўкамі — кульмігам на вуліцу. Зазвычай тут, каля школы, утвараўся рэй, калі не сказаць — своеасаблівы кірмаш вучнёўскай весялосці. Збіраліся невялікімі і рухомымі купкамі — найчасцей аднагодкі, пад'юджавалі адзін аднаго або дзяўчатак, рагаталі, строілі вяселья і сумныя міны. У гэты ж дзень усё было амаль, як раней. Надвор'е спрыяла, да твараў

ліпла мяккае красавіцкае сонейка. Адно нешта новае ўпляталася ў шумную дзіцячую грамаду. За вуглом школы, каля старой грушы, Маня пачула, як гуляюць у нейкую адмысловую маўчанку: адзін, выконваючы ролю настаўніка, гаворыць шмат ушчувальна-абразлівага і звяртаецца да іншых, а тыя ядуць яго вачыма і ні гу-гу. «Што здарылася, нягоднікі, шэльмы?» — пытаецца той, гаваркі, а гэтыя, абступіўшы знячэўку «настаўніка», кладуць яму на голаў далоні выцягнутых рук і пад вокліч «Бай?.. Бай!..» ціснуць разам зверху ўніз. Той крэчка, намагаючыся ўтрымацца на нагах, але не вытрымлівае, згінаецца; у гэтых жа — напашэўку новы радасна-пераможны вокліч: «...КОТ! Сукін кот! Во што знача, пан, байкот!»

Маню нехта пацягнуў за рукаў. Азірнуўшыся, яна ўбачыла Янку Кульбеду, які порстка шыбануў ад яе ўбок. Цыбаты хлапчук з русявым чубком, што пры бегу скакаў упрысядку, Янка часам наведваўся да іх у сядзібу, заходзіў у хату, зазвычай з нейкім клопатам да дзёда, які даручалі яму бацькі... Цяпер Янка шмыгнуў туды, дзе, збіўшыся ў гурт, старэйшыя заўзята штось абмяркоўвалі, і па іхніх анепакоена-зсяяроджаных тварах Маня здагадалася, што гутарка ў іх мае быць пра байкот. Неўзабаве аднекуль выслізгнуў, прыпыняючы крок каля іх і прыслухоўваючыся, пан Шымчак, дырэктар. Вучні карцінна схілілі перад ім галовы, а ён пашыбаваў далей у бок гміны. Маня, праўду казаць, мала задумвалася, чаму іх дырэктар апошнія дні такі няветлівы, сцяты, разгублены, не раўнуючы, як той «сукін кот» у жартоўнай гульні падлеткаў.

І ўсё ж нейкі цень ад злавеснай хмары не мог не закрануць Маніну душу. Яна адчула неспакой, калі здагадалася пра патаемны палітычны змест з'явы, названай байкотам. Спадарыня Ніна, урэшце, зусім выразна сказала: «Не ідзіце на рызыку...» І Раманавічанцы хапіла розуму, каб знітаваць тое, чутас-перачутас раней пра арышты дэфензівай бунтаўшчыкоў, камуністаў, з гэтым няўцямным пакуль дзіцячым байкотам.

Яна кіўнула сваёй лепшай сяброўцы Мані Васілевіч: «Чакай!» і падбегам пусцілася па школьным падворку да купкі хлопцаў. Але ж і сяброўка ад яе не адстала. Вучні ўбачылі іх. Янка Кульбеда і Грышка Васілевіч ступілі

некалькі крокаў ім насустрач. Грышка даводзіўся раднёй Мані Васілевіч.

— Хлопцы! — нягучна, як быццам захоўваючы правілы небяспечнай гульні, сказала Маня Раманавічанка.— Як гэта ўсчалася?

— Манька, не глядзі на мяне,— папярэдзіў яе Янка, весела ўсміхаючыся.— Я нічога не ведаю. Адно спяваць развучыўся. Настаўніца: «Оо-о-о, по-о-ле», а я: «Уу-у-у, во-о-ля», яна мне зрабіла заўвагу, а ў мяне тады і зусім голас прапаў. От няхай Грышка скажа.

— А што казаць?.. Трэба спяваць свае людныя песні, якія падабаюцца, а не чужыя,— па-даросламу адказаў той і прадэкламаваў:

Не кінем зямлю, скуль наш род,
Не дамо пахаваць мову,
Польскі мы народ, польскі люд...*

— А я хто — вярблюд? Даруйце, а дзе наш люд? Чаму не беларускія песні, не беларуская школа? Не дамо пахаваць мову... Да д'ябла яна нам, польская мова! Наогул,— прымірэнча зазначыў ён,— няхай перапрашае пані настаўніца, але пад прымусам можна толькі выць, а не спяваць.

Маня Васілевіч была вельмі здзіўлена пачутым і пажадала ўдакладніць:

— І вы ўсе там вылі?! Як ваўкі?..

— Кіраўніца спеваў аж спалатнела,— дадаў Грышка і не стаў больш удакладняць, як там было.

Абедзве дзяўчынкі былі ўстрывожаныя, а хлопцы глядзелі на іх з захапленнем. У Раманавічанкі чысты, бадай, яшчэ дзіцячы тварык і зусім не па-дзіцячы цямлiвы позірк пад чорнымі шнуркамі броваў. Валасы ў абедзвюх гладка прычасаныя, от толькі ў Васілевіч — косы да самых каленяў. Увогуле круглявая, беленькая, з такімі доўгімі залацістымі косамі, яна вельмі нагадвала ляльку.

— Янка! — шматзначна выпаліла Раманавічанка, укладваючы ў голас сардэчную скруху.

— Я маўчу.

---

* Верш Марыі Канапніцкай, напісаны ў знак пратэсту супраць анямечвання Польшчы.

— Грышка,— гукнула яе сяброўка да хлопца — ён у гэты момант падцягваў штаны, з якіх ужо вырас.

— Я глухі і нямы, як усе беларусы.

— І ўсё ж,— сказала Раманавічанка,— вы не баіцеся, што прыедуць паліцыянты да вашых бацькоў і стануць з хат стрэхі здзіраць?

Хлопцы маўчалі. Перапынак скончыўся, зазваніў званок. Грышка наском старога чаравіка падбіў каменьчык і рашуча пакрочыў у школу.

Янка момант яшчэ памарудзіў. Яму, напэўна, прыгадаліся бацькоўская сядзіба і бацькі, якія шмат працавалі і нябедна жылі. Яны збіралі грошы, каб набыць на дах чарапіцу. Ён прамовіў як бы для самога сябе:

— А я што?.. Я нічога, словам — як усе. Толькі з паліцыянтаў таксама за гэтакі грэх, няхай святар скажа,— чэрці шкуру здзяруць! Свенты кшыж!..— І ён перахрысціўся.

...Хлопцам не здраджвала бадзёрасць, і Маня, гэтая ўлюбёніца дзеда Пятра, ідучы зноў на ўрок, упершыню нутром сваім адчула, што яна апынулася ў самым асяродку палітычнага закалоту. Абставіны, відавочна, вымагалі і ад яе быць дарослай, чаго ёй у гэты момант зусім не хацелася. Душу агортвалі няпэўны сум і трывога.

13

Як ні дзіўна, водгулле падобнага супраціву, адчайных і выбуховых падзей на Бацькаўшчыне разносілася даволі далёка, а недзе й збіралася, выклікаючы гнеў, як, напрыклад, у асяродках свядомых або патрыятычна настроеных беларусаў у Вільні, Варшаве ці далей на чужыне — у Празе, Берліне... Адтуль, здалёк, часам бачылася болей, чым прызвычаенаму люду на месцы.

У Празе па тым часе мелі прытулак шмат хто з былых папличнікаў, аднадумцаў альбо апанентаў Рамана Скірмунта. Жылі там і спявак Міхал Забэйд-Суміцкі, і паэтка Ларыса Геніюш... Раду Беларускай Народнай Рэспублікі на эміграцыі ачольваў Васіль Захарка, ураджэнец Зэльвеншчыны, як, зрэшты, і Геніюш — землякі.

Рада БНР паклікала ў Прагу на сход беларусаў, якія атайбаваліся ў замежжы. На справе гэта быў сход

эмігранцкага варушлівага элемента. Дасціпная, чуйная, мілая Геніюш, маючы адметнае мужняе прозвішча, проста дзівілася, якія ўсё ж каларытныя беларускія прозвішчы ва ўдзельнікаў сходу: В. Захарка, М. Крачэўскі, П. Бакач, В. Русак, А. Калаша, В. Хмара, А. Жук, Д. Вітушка, нарэшце, Я. Ермачэнка — халопеніцкі воўк...

Ва ўступным слове старшыня Васіль Захарка казаў:

— Сённяшнія палітычныя падзеі адчуваем востра не толькі мы, сябры, але і цэлы свет. Якое ж у нас выйсце? Найлепшым быў бы развал краін ворагаў нашых, але на тое пакуль не варожыць. У выпадку вайны бальшавікоў або з бальшавікамі на ўсходзе, намі і ўкраінцамі будучь апекавацца палякі. Мы заяўляем: не! Мы хочам самі сабой апекавацца, самі будаваць сваё жыццё! Раней было шмат няверуючых, але Усебеларускі Кангрэс, праведзены ў 1917 годзе, паказаў, што беларускі народ пазнаў свой новы нацыянальны шлях. Так, беларускі народ здольны на жыццё, на новае збудаванне сваёй гісторыі. Таму дарэмнаю і шкоднаю з'яўляецца непрыхільная крытыка беларускага ўрада, створанага Радай БНР, які не толькі нічога шкоднага не зрабіў, але, наадварот, трымаў гонар Бацькаўшчыны вельмі высока.

Гэты спакойны, мяккі і даверлівы спадар Захарка знешне вызначаўся нябуйнай галавой, з прыкрытымі пушком залысінамі, нешырокім падбародкам і акуратнымі, трохкутнымі, вусікамі. Ён сябраваў з Геніюшамі, Ларысай і Янкам. Апроч іх, яшчэ з лекарам і палітыкам Ермачэнкам, жывым, гарачым, прадпрымальным чалавекам, вядомым у беларускай дыяспары ў Чэхіі сваёй прыхільнасцю да беларуска-нямецкага супрацоўніцтва. От настрой і дух сходу, як і парады гэтага доктара, падштурхнулі спадара Захарку да апраметнага кроку: выкласці на паперы і падаць мацнейшаму на кантынэнце суседу, кіраўніку нямецкага народа, канцлеру Германскай імперыі тое, што неабходна памятаць кожнаму ў дачыненні да Беларусі, прынамсі, да яе гісторыі і да сучаснага становішча насельніцтва.

Дыпламатычны дакумент меў, між іншым, сваю яскравую па форме і глыбокую па зместу назву Мемарандум*

---

* На суправаджальным лісце дата: 20 красавіка 1939 года.

і выяўляў матываваную пазіцыю спадара Васіля Захаркі, старшыні Рады Беларускай Народнай Рэспублікі.

Тое невымерна цяжкое становішча, у якім апынулася Беларусь пасля сусветнай вайны 1914–1918 гадоў, прымушае мяне звярнуцца да Вашай Дастойнасці з наступным.

Падчас ваенных падзей дзяржавы траістай згоды Англія, Францыя і царская Расея, а затым і тыя, што далучыліся да гэтай Антанты* пазней, назвалі вайну вызваленчай; нейзабаве яны нават агучылі лозунг аб самавызначэнні прыгнечаных народаў.

Цяпер, калі незадаволеныя гэтакім «вызваленнем», «самавызначэннем» дзяржавы і народы сталі рашуча выступаць супраць існуючага насілля, краіны антанты жвава прапаведуюць захаванне міру, інакш кажучы, захаванне таго, чаго фактычна ніколі не было.

Мір, як вядома, цудоўная рэч, але ці карэктна заклікаць да яго тым, хто спрычыніўся да існуючых нягод?

Як, напрыклад, можа ўспрымацца гэты заклік шаснаццацімільённым беларускім народам, меўшым у не такім ужо і далёкім мінулым сваю ўласную, дадам яшчэ, і моцную дзяржаву, якой было Вялікае Княства Літоўскае, а гаспадарылі ў ім продкі сучасных беларусаў. Гэты народ у выніку «вызваленчай» вайны аказаўся раздзеленым ажно на чатыры часткі, у кожнай з якіх яго пазбавілі права нават на родную школу.

Міру чакаюць прагна ўсе, але, каб яго дасягнуць, неабходна перш-наперш ліквідаваць існуючае бяспраўе народаў, асабліва на ўсходзе Еўропы, дзе царуюць Расея і Польшча. І як можна стабілізаваць становішча з бяспраўем, рабствам, разбоем, галечай і голадам?

Не што іншае, як бяспраўе і занявольванне народаў, з'яўляецца крыніцай награвашчвання цёмных хмараў, якія ўжо гэтулькі часу вісяць над Усходняй Еўропай і раней ці пазней абярнуцца навальніцай і нават бурай.

А ці будзе то рэвалюцыя ці вайна або тое і другое разам, прадказаць пакуль цяжка, адно катастрофы не пазбегнуць.

** Ад Entente (фр.), літаральна — згода.

Бачачы ўжо сёння непазбежнасць такіх падзей, у якіх вымушаны будзе прыняць самы непасрэдны ўдзел і мой народ дзеля таго, каб вызваліцца ад жудаснага жыцця, створанага для яго акупантамі Беларусі, я, будучы галоўным прадстаўніком беларускага народа, упайнаважаным для абароны яго нацыянальных правоў і інтарэсаў, лічу за свой абавязак даць Вашай Дастойнасці напрудадні гэтых падзей па магчымасці поўнае і ўсебаковае асвятленне становішча як ва Усходняй Еўропе наогул, так і асабліва ў той частцы яе, каторую займае Беларусь, што імкнецца да свайго ўласнага гаспадарання і суверэннасці.

Як вядома, Беларуская Народная Рэспубліка была ўтворана ў 1917–1918 гадах не толькі на аснове гістарычнага права нашага народа на самастойнае дзяржаўнае існаванне, але і па волі яго 1872 дэпутатаў ад усёй Беларусі на Усебеларускім Кангрэсе.

Пра тое, якім жандарам была Польшча ў дачыненні да Беларусі, Украіны, Расеі ды і Германіі, ці трэба казаць. Яна стала такой, атрымаўшы ад Францыі дастатковую колькасць зброі. У Беларусі яе абразы і здзекаванні з насельніцтва доўжацца дагэтуль.

Не давалося доўга чакаць націску на Беларусь і з боку Масквы.

У часе сусветнай вайны заходнія беларускія землі з 1915 года апынуліся пад уладай немцаў. У пачатку 1916 года ў заходняй частцы беларусы атрымалі ад фельдмаршала Гіндэнбурга прызнанне беларускага народа і яго мовы як асобнае ад іншых і раўнапраўнае з іншымі. Ад нямецкай улады беларусы атрымалі права на праяўленне нацыянальнае культурнае працы, чаго ніяк не маглі дабіцца ўсходнія беларусы ад расейскай «свабоднай дэмакратыі». Створаны Беларускі нацыянальны ўрад, на жаль, не паспеў заняць сваю ўласную вайсковую сілу. Нямецкае войска пакінула Беларусь, і наш урад вымушаны быў пайсці ў эміграцыю.

Трагедыю майго народа лепей за ўсё можна праілюстраваць прыкладам таго ж падзелу краіны ў выніку руска-польскай вайны і дамоўленасці маскоўска-бальшавіцкага ўрада з Польшчай, Літвой, Латвіяй:

Захоплена	Польшчай	101 990 кв. км	з насельніцтвам 4 458 700 душ
	Літвой	5 433	з насельніцтвам 231 000 душ
	Латвіяй	11 870	з насельніцтвам 494 000 душ
Пакінута	Масквой пад Беларускую Савецкую Рэспубліку	113 115	з насельніцтвам 5 246 400 душ
Засталося ў межах Расейскай Савецкай Рэспублікі пад назвай Заходняй вобласці з адміністрацыйным цэнтрам у Смаленску		183 039	з насельніцтвам 6 479 200 душ
Разам		415 447	з насельніцтвам 16 909 200 душ

Калі ж мы дадамо сюды і тыя беларускія абшары ў Расеі, Польшчы і Украіне, дзе з цягам часу беларускае насельніцтва ўспрыняла чужую мову — ці то рускую, ці польскую, ці ўкраінскую, — то тэрыторыя Беларусі складзе 500 000 кв. км з насельніцтвам звыш 20 000 000 чалавек.

Чорнай плямай у гісторыі цывілізаванага свету «за-
расаваў» Версаль, калі, па ласцы Антанты, немцам да-
вялося перанесці гвалт і здзек. Як і нам, бо тое, што для
немцаў значыў Версальскі мірны дагавор, для беларусаў —
Рыжская мірная дамова.

Беларускі народ быў кінуты ў такое пекла, у якім
не знаходзіўся, бадай, яшчэ ніводзін народ. І пры такіх
умовах для нас няма міру, а ёсць барацьба, якую свядомы
беларус будзе весці да поўнага свайго нацыянальнага
вызвалення.

Працягваючы няроўную па сродках барацьбу са сваімі
адвечнымі ворагамі — Польшчай і Расеяй, беларусы
не могуць не вітаць нават самыя цяжкія палітычныя
абцяжарванні на ўсходзе Еўропы. Гэты цяжкі і тры-
валы народ будзе шчыра вітаць усё тое, што паможа яму

пабурыць пекла, у якім варыцца, зруйнаваць турму, у якую пасаджаны.

Цяпер, будучы перакананым у тым, што якія б падзеі ні разгуляліся ў Еўропе, Германская імперыя заўжды стане выконваць у іх першую ролю, я ласкава прашу Вашу Да-стойнасць мець на ўвазе як тыя ўмовы, у якіх беларусы апынуліся, так і законнае памкненне 16-мільённага беларускага народа стаць суверэнным гаспадаром на сваёй уласнай зямлі.

Старшыня Рады Беларускай
Народнай Рэспублікі
В. Захарка

І далей з архіўных дакументаў нам вядома наступнае:

Беларуская дэлегацыя ў складзе старшыні Беларускага ўраду В. Захаркі і знанага ўжо сваёй актыўнай працай на ніве беларускага адраджэння доктара Я. Ермачэнкі з'явілася да пасла Нямецчыны ў Празе сп. Генке і перадала праз яго Правадыру Вяліканямецчыны Адольфу Гітлеру мемарандум. У дадатак да мемарандума другога жніўня 1939 года быў перададзены паслу Генке шырокі даклад сп. Захаркі, якім угрунтоўваліся на падставе гістарычных матэрыялаў і геаграфічных дадзеных правы пакрыўджанага беларускага народа на сваё незалежнае ад чырвонай Масквы і панскай Польшчы існаванне, на вольнае адраджэнне сваёй багатай нацыянальнай культуры.

Пасол Генке адразу ж накіраваў Мемарандум і даклад у Берлін. Рэакцыя нямецкіх уладаў на гэтае пасланне была імгненнай. Літаральна на наступны дзень спадароў Захарку і Ермачэнку тэлеграмай выклікалі ў Берлін у Міністэрства замежных спраў. Дэлегацыю прыняў «легатыёнсрат мэйр» Гайдэн-Гаген. Два дні скрупулёзнай гутаркі, і от яе вынік: гарачыя запэўніванні, што «нямецкі народ не забудзе на беларускі народ, які праз вякі не толькі сваёй слаўнай мінуўшчыны, але і горкай нядолі і няволі пранёс свой антрапалагічны тып, сваю самабытную культуру, свой дух да змагання за лепшую долю. Немцы возьмуць на ўвагу, калі кола гісторыі так павернецца, дамаганні

беларускага народа і дадуць яму ўсе магчымасці самастойнага культурнага існавання».

Вынікам гэтых сустрэч было таксама адкрыццё беларускага прадстаўніцтва ў Берліне, у якім асаблівую патрэбу мелі людзі няпэўнага становішча, былыя ваеннапалонныя, паколькі пры іхнім больш-менш вольным пасяленні нярэдка наспявалі клопаты з працай, жыллом, ды і ці мала яшчэ з чым. У чэшскай і нямецкай прэсе тым часам з'явіўся шэраг артыкулаў пра Беларусь, пра яе гаспадарчыя і палітычныя магчымасці. І, чытаючы газеты, спадары Захарка і Ермачэнка цешылі сябе думкай аб магчымай удачы.

Іх настрой, безумоўна, перадаваўся і астатнім беларусам на эміграцыі.

Вестка пра беларускае прадстаўніцтва, між іншым, падштурхнула Барыса Рамановіча з'ездзіць туды, у Берлін, для наладжвання зямляцкіх кантактаў.

14

Для Пятра Рамановіча, як і іншых местачкоўцаў, якія мелі займацца земляробствам, зямля атаясамлівалася з раллёй, сенажацямі, пашамі. У той жа час Пятро разумеў, што пад глебай, узнятай плугам, акурат і пачынаецца тое, што людзі маюць на ўвазе, гаворачы: «Прыйшлі мы з сырой зямелькі, у сыру зямельку й пойдзем».

Зямелька, такім чынам, усведамлялася дзедам Пятром, ды і грамадой увогуле, аб'ёмна, бы той бохан хлеба. Аднак далей, абапіраючыся ў нейкай меры на звесткі, атрыманыя з кніг, Пятрова фантазія магла маляваць тое, што прырода хавала ў нетрах сваіх.

Мястэчка Моталь стаяла на правым беразе палескай ракі Ясельды, якая выцякала недзе з Белавежскай пушчы. Ясельда несла адтуль свае дрыгвяныя, бураватага колеру воды ў Мотальскае возера, а з яго — на паўднёвы ўсход — пад Пінск, дзе ўпадала ў Прыпяць.

Местачковыя вуліцы і завулкі ляжалі на так званай Загародскай раўніне, якая выступала з балотаў — ні даць ні ўзяць — пірагом і падпірала сабой Ясельду на працягу васьмідзсяці пяці кіламетраў.

Дарэчы, мотальскай парэчнай старане раўніны выпала быць хвалістай, зрэдзь пасечанай, і яна часам распадалася на асобныя грады, пагоркі. Навука даводзіла, што ўсё гэта ўтварылася недзе блізка каменнага веку, калі, насунуўшыся з поўначы, пачаў раставаць ледавік.

А яшчэ трохі далей, на поўнач ад Загародскай раўніны, на балотах блізка Ясельды было багата азёраў; некаторыя з іх рака літаральна нанізвала на сваё рэчышча.

Пазагістарычныя часы пакінулі пад нагамі ў Пятра Пісарчука пяскі ды сугліністыя наносы, а за два кіламетры на поўдзень — гліны, добрыя пластычныя гліны светлашэрага колеру. Вядома ж, адтуль сяляне і ён з імі разам бралі гліну, калі рабілі цэглу і будавалі з яе новыя хароміны.

Адно калі б нейкі галайдакаваты моталец, цяльпук ды прыдумшчык, аднойчы мог апусціцца ў нетры больш як на 80 метраў, то ён, пэўна, прыкмеціў бы пераход супясчаных водна-ледавіковых парод у так званыя марскія адклады — крэйду, мергель, гліну або сцэментаваны пясок.

Граніт і іншыя цвёрдыя пароды ляжалі пад Моталем, як і пад усёй Загародскай раўнінай, яшчэ ніжэй, на глыбіні прыкладна 450 метраў. Іх ніхто і нішто яшчэ не трывожыла. Ляжалі і будуць ляжаць. От каб там было золата, то мотальскія далакопы ад гандлю, што мелі на яго добры нюх, даўно б растрыбушылі нетры.

Камень і ўвогуле цвёрдыя пароды, думаў Пятро, пасвойму ўплываюць на псіхічны стан і энергію чалавека, таму ёсць пэўна заканамернасць у фарміраванні характару беларуса, яго раўнавагі, спакою, тымі абставінамі, што крышталічны фундамент зямлі аддалены ад яго на сотні метраў і перакрыты асадкавай тоўшчай, фігуральна — падушкай больш позніх парод.

— Зямля ў нас, Манька, — паміраць не трэба! Спакойная, мяккая. Разам з астатнім улоннем, вадою, расліннасцю, яна дае чалавеку ўсё для жыцця.

Маня з дзедам ехалі на пчальнік. Дзед трымаў у руках лейцы, яна ж круціла перад сабою сцябліну піжмы з выспелым, пабурэлым суквеццем. Піжму сарвала на вуліцы, пры агароджы, проста дзеля забаўкі, але дзед нечакана даў ёй параду: пацерці піжмай рукі, каб на іх, чуеце, пчолы ўвагі не звярталі. Го, ці не жарт?.. Не падобна, аднак...

Дзядуля сёння сур'ёзны, засяроджаны, трохі нават пануры. Панурасць, напэўна, сядзела ў ягоных вусах, якія ён час ад часу абмацваў, можа, сам дзівячыся з няпрошанай госці.

Ён зноў загаварыў пра зямлю:

— Столькі зямлі і такая ў ёй жывародная сіла — ткі калом — вырасце дрэва, ступі раз — тут табе ягада, другі раз — тут табе грыб!..

Пазней Маня сказала б, што яе дзед — тыповы прадстаўнік гэтай зямлі, і, мусіць, ён быў бласлаўлены ўсюдысным як не касмічным полем на тыя клопаты, якімі займаўся, на тое жыццё, якім жывё.

— Пры нашай зямлі, Манька, спакой і спакой патрэбны, а яшчэ — лад адпаведны, тады ўсім усяго хопіць. Жыццё магло б быць... А пакуль: ні ладу ні складу! Э-ге-ге... Адна варажнеча!

Неўзабаве выехалі з Моталя. Пры гаі, што стаяў яшчэ ў зялёным уборы, дзе там-сям жаўцелі асобныя бярэзіны, паказаўся пчаліны гарадок — усё квадратныя, або, як іх звалі, рамачныя, вулі, пафарбаваныя пераважна ў сіні колер, а то і нефарбаваныя. Яны патаналі ў ранішняй смуге, аксамітнай і волкай.

Для Мані за гэтай смугой ляжала як не казачнае царства мядовых пахаў, ціхага верасовага гулу, гудзення.

На пчальніку, каля адчыненага вулея, глыбокі пругкі водар прасякаў як не ўсю істоту дзяўчынкi. У ім, няйначай, было сабрана ў адзіны пук ці згустак усё-ўсё, што цвіло і цвіце ў наваколлі, на палетках і лясных галявінах, у садах і прысадах. А да сабранай тут духмянасці дамешваўся і моцны пах воску — рэчыва, якое нідзе больш, як у вуллях, не сустракалася. Воск рабілі пчолы, уласна, з гэтага іх рупная праца і пачыналася. З воску — соты, як вынік калектыўнага дойдства.

— Трымай,— казаў дзед, перадаючы ёй дымар, якім толькі што дзьмухаў на рамку з медам.

Маня ўмомант перахапіла з рук дзеда дымар — забаўную фацэтную рэч, якая, калі націскаць на яе зборку, пыхкала дымам.

Пчолы не любілі дымавай пачосткі. Ад густага гаркаватага дыму яны п'янелі і пачыналі адпаўзаць, адлятаць, пакідаючы соты ў руках пчаляра.

Маня ўважліва сачыла за кожным рухам дзеда і за паводзінамі крылатых стварэнняў. Назіраць за імі не замінала ёй нават сітцо з танюткага дроту, якім асланяўся твар.

Пчолы запячатвалі ў сотах мёд тым жа жаўтаватаматавым воскам, і Маня радавалася, калі на рамцы не было пустых ячэек. Замураваную вагавітую рамку дзед ставіў у скрынку, спецыяльна змайстраваную дзеля гэтага. Найчасцей, аднак, ён прывозіў на пчальнік медагонку — сярэдніх памераў бочку з матавілам, у якое ўстаўляліся рамкі. Пры кружэнні з сотаў цягай гнала мёд — выганяла чыста, да кроплі.

Маня любіла каштаваць мёд у сотах, па-мясцоваму — яшках, таму і здаваліся ёй найвялікшай каштоўнасцю рамкі з яшкавым мёдам.

Рамкі былі цудам, ёю яшчэ не спасцігнутым.

Перш чым дастаць з вулея адну або некалькі рамак, дзед правяраў іх усе, падлічваў запас мёду, каб не ўзяць лішку, каб пакінуць у вулі на зіму пэўную частку бурштынавага скарбу — лета было на сконе, для пчол заставаўся апошні верасовы ўзятак.

Дзедаў твар хаваўся таксама за сеткай. Адкрытымі, голымі ў яго былі толькі рукі, і калі Маня старалася трымаць свае рукі далей ад вулея, то дзед Пятро ані ад пчол не засцерагаўся — і мядлівыя пчолкі вольна поўзалі па ягоных руках, нібы даследуючы, ці ёсць ім ад іх якая-небудзь пагроза.

Дзве рукі дзеда — заўжды галоўныя дзейныя асобы на пасецы, таму зрок Мані і быў прыкуты да іх: дужыя, з адметным цёплым адценнем, што нагадвала і вашчыну і мёд адначасова. Гэтыя рукі сімвалізавалі сабой як не ўсю існасць селяніна-сейбіта, селяніна-творцы і, вядома ж, пчаляра.

На жаль, у гэты вераснёвы дзень яе дзед мала чаго расказваў пра жыццё пчол і наогул быў маўклівы. Толькі зрэдку за пчалярскім сітцом варушыліся яго вусы, колерам крыху цямнейшыя, чым лёгкая дамаатканая світка, у якую ён быў апрануты.

— Дзе наша чага, Манька?

— А вунь, каля скрынкі...

— Вазьмі і падсып у дымар.

Яна была рада хоць крышку памагчы дзеду. У момант засыпала ў дымар сухую, пакрышаную на дробныя кавалачкі чагу, зачыніла накрыўку і праз колькі хвілін паднесла дымар пчаляру. У руках дзеда ён пыхкаў з новаю сілай. Пчолкі ж, адведаўшы мяккага куродыму, пачыналі гудзець як не ўсім роём.

— Спакойна-спакойна, — казаў ім гаспадар. — Ніхто вас крыўдзіць не будзе.

Тыя словы прамаўляліся дзедам як бы здалёку, спаважна, завучана. І, слухаючы блізкага ёй чалавека, як Бога, Маня ўсёй істотай, можа, хутчэй не па словах ці не столькі па словах, колькі па ягоным дыханні, па запаволеных рухах, пачала разумець, што сам ён у думках не тут, а недзе далей... Ой-ёй, — памочніцы як бачыш перадаваўся дзедаў журботны настрой, і ў нейкі момант дзяўчынка ўцяміла, што трывожыць дзеда.

Яго сына Барыса, а яе бацьку, забралі з запасу на службу ў польскую армію. Здарылася тое ў сярэдзіне жніўня, а неўзабаве бацька вярнуўся ўначы, пастукаў у дзверы. Маці адчыніла, запаліла лямпу. Яна не ведала, радавацца ці трывожыцца, гледзячы на яго. Толькі сказала, дзівуючыся:

— О-о, табе да твару вайсковы мундзір!

— Цяпер я нявольнік гэтага мундзіра, і таму, Ганя, у мяне мала часу — прыехаў развітацца.

— Чаму? — няўцямна спытала яна, знерухомеўшы ў момант. Але, не дачакаўшыся адказу, кінулася ладзіць вячэру.

Барыс падышоў да ложка, дзе сядзела, падабраўшы пад сябе ногі, Маня; яе вялікія ў паўзмроку вочы выказвалі захапленне і цікаўнасць.

— А вось гэта табе і Вольцы. Ён высыпаў з мяшка на коўдру шакаладкі, вабныя, у яркай абгортцы, з якіх утварылася ладная горка.

За сталом гаворка ў бацькоў ішла паўшэптам, але Маня зразумела бацькавыя словы:

— Ганя, будзе вайна...

Праводзілі яго на другі дзень. Праводзілі на шлях, які слаўся ў бок Пінска — там капрала польскай арміі чакала чыгунка. Маці, развітваючыся, нейк нясмела перахрысціла яго і заплакала; бацька абняў і пацалаваў

яе, пацалаваў Маню, Вольку — малая трымалася за падол матчынай спадніцы. У астатні момант Барыс змушана храбра, выбачліва і вінавата ўсміхнуўся, пры гэтым дадаў: «Маліцеся за мяне і не сумуйце!» Хваляванне перадавалася без слоў, і Маніна сэрцайка сцялася.

Хто ведае, ці паспеў капрал Рамановіч вярнуцца ў сваю вайсковую часць, калі немцы, адкінуўшы прэч мірную дамову, пайшлі вайной на Польшчу. Крытычны момант, і ўпершыню польскае радыё звярнулася да беларусаў на беларускай мове як да славянскай супольнасці, заклікаючы іх да сумеснай барацьбы з Нямецчынай. Пра вайну загаварыў не толькі Моталь, што Моталь — шырокі свет. Адно дарослыя — бацькі і настаўнікі — згадвалі пра тую падзею нягучна, як пра нейкае калашматае, бы хцівы звер, ліха, ад якога пацярпелі палякі, і калі называць яго на поўны голас, можа дакаціцца і сюды.

Ад таго часу, як бацька пакінуў іх дом, у Маніным атачэнні, бадай, нічога не змянілася, калі не лічыць, што на мястэчка з кожным днём усё больш і больш наплывала трывога. Аднаго ж разу, ідучы з палатняным ранцам са школы, яна зайшла ў краму, якую лічыла сваёй, але крамнік Кастусь паглядзеў на яе здзіўлена, як на незнаёмку, ён быў разгублены і паскардзіўся: маўляў, не паспелі яны з Барысам Рамановічам як след умовіцца пра лёс гандлёва-вытворчай спулкі, а цяпер невядома будзе, што з ёй рабіць, калі і сюды дакоціцца ліха. Няхай яно ідзе на сухі лес!

Як і раней пры наведванні бацькавай крамы, Маня ўзяла з рук дзядзькі Косці цукерку з сакрэтам, як і раней, Косця запісаў яе кошт у сшытак; дзядзьчынка любіла адкрываць у цукерках забаўкі — усялякія фігуркі звяркоў і іншых істот, але ж на гэты раз, калі выйшла на вуліцу, пашкадавала, што зайшла туды, бо ўпершыню выразна адчула, што бацькі няма і што без бацькі свет, у якім яна жыве, можа змяніцца. Ад таго і задумлівы на пчальніку яе дзед Пятро.

Выпадак у краме свежым успамінам, шчымлівым і золкім, зноў дакрануўся да сэрцайка, і Маня падумала, што дзед, толькі дзед, ён адзіны, які застаўся, можа пашкадаваць яе, заступіцца за яе і за маці. Ён спрактыкаваны і мудры чалавек, а вайна — гэта нешта загадкавае і страшнае.

І, пэўна, цяпер дзед быў ва ўладзе нядобрых згадак, што нітаваліся з выбухамі, разбурэннямі. Ён трывожыўся за лёс дарослых сыноў і роднай зямлі, сваёй сядзібы і гэтых васьмь безабаронных дамкоў, населеных пчоламі.

— Дзядуля, скажы, а фашыстам не шкада рушыць дамы і забіваць людзей?

— Хм... хто ведае... У вайне рушацца і дамы, і дзяржавы.

Пятро Пісарчук хутчэй за ўсё не чакаў такога думнага пытання ад дзесяцігадовай унучкі і ў наступны момант адчуў, што яго адказ — не адказ і што малечы трэба штось яшчэ патлумачыць.

Паладкаваўшы рамкі ў вуллі, пастаяў, падумаў і зачыніў вечка. Пчолы гойдаліся ў паветры на крылах, як на нябачных арэлях, але іх пагрозлівае гудзенне спакваля расейвалася і ўрэшце аціхла. Ён зняў з твару сетку і прысеў на скрынку, пад вечкам якой адна да адной стаялі рамкі з мёдам.

Маня, разблытаўшы завязкі на шыі, таксама зняла маску. Адкрылася яе круглая галоўка з прамым праборам у цёмна-русых валасах, кароткіх, пакручастых.

— Вось і воля галаве! — з усмешкай сказала яна, праўляючы белы каўнер на лёгкай сукенцы.

Дзед прыгарнуў яе да сябе.

— Дык пытаеш, ці не шкада немцу рушыць паселішчы і забіваць людзей?.. Бачыш, унучка, якія тут варункі. На вайне людзі ў ваўкоў ператвараюцца, звярэюць. Іх ставяць у такія ўмовы. Перад тым як пачаць вайну, правіцелі рыхтуюць салдат да рабавання і здзеку. Не дай бог з вайной знацца! Але ж твой бацька ўжо там, у крупарушцы, дзе як каму пашчасціць.

— Ён у конніцы? — вочы ў Мані былі выразныя, матчыны вочы.

— Пэўна... Ён з вінтоўкай на кані, а немцы — з пушкамі на танках ды на аэрапланах. Сітуацыя там — горш не прыдумаеш! — Дзед прыгладзіў свой зрэжаны і пасівелы чуб, які ўжо ладнага месца ўступаў залысінам. — Гэта навала можа дорага каштаваць палякам ды і нам...

— А Моталь, дзядуля, бамбіць не будуць? Я баюся.

Па тым, як уважліва ўнучка глядзела ў твар яму, гэты абабіты жыццём чалавек зразумеў, што перад ім

пастаўлена пытанне з пытанняў. І яно, відавочна, падказана дзяўчынцы агульнай трывогай у мястэчку.

— Ці ж можа хто бачыць наперад, што нас чакае?.. Тут патрэбен Мікіта Парыпа. Вось ён знайшоў бы, што табе адказаць.

Аднак бачачы, што ўнучка нічога не цяміць пра Парыпу, ён патлумачыў:

— Даўно, можа, дзвесце ці трыста гадоў таму, за Вялікім Княствам Літоўскім, так звалася наша дзяржава, жыў у Моталі селянін Парыпа, які мог прадказваць падзеі. Машын тады не было, і вялікай удачай, напэўна, здаваўся жалезны абруч або вобад на колах фурманкі. Але Мікіта Парыпа абяцаў людзям каменныя дарогі (шашу), потым, казаў ён, і вазы будуць бегаць самі. Сапраўды, прыдумалі чыгунку, стварылі аўтамабілі. «Адным матузком увесь свет павяжуць», — прадвызначаў ён. З'явіўся тэлеграф, тэлефон... «Паны будуць равы капаць, хлеба шукаць...» І да гэтага дайшло пасля кастрычніцкага перавароту ў Расеі. Урэшце, доўгі час у Моталі ніяк не маглі знайсці ключ да такіх слоў Парыпы: «Будуць чорныя птушкі з жалезнымі дзюбамі лятаць, будуць сэрцы кляваць». Дзіўнае прароцтва! Дарэчы, як і ўсе яго прадказанні... З чорнымі птушкамі яшчэ нядаўна ў Моталі атаясамлівалі яўрэяў і лічылі, што Парыпа, гаворачы пра жалезныя дзюбы, меў на ўвазе грошы і нечалавечы ўціск... Але ж войны — адна за адной — паказалі, што ёсць іншыя жалезныя птушкі, ліха на іх... Самалёты... У гэты час яны кружаць над Варшавай і Кракавам. Варшава гарыць. Толькі мы будзем спадзявацца на лепшае, — і дзед Пятро, паказваючы ўнучцы, што размова скончана, як вялікі заступнік і прыяцель, пяшчотна цмокнуў Маню ў цемечка.

Вярталіся дадому. Конь цягнуў фурманку, і Маня, сядзячы на возе побач з дзедам, назірала за голымі палеткамі, над якімі збіраліся ў кучы і кружылі вароны. А ўзбоч дарогі, над гаем, у паветры пырскалі-ценькалі дробныя птушачкі.

Сонца ўсё бліжэй хінулася да зямлі. Пахла свежым сенам. І ёй падумалася, што будзе несправядліва і балюча, калі вайна жалезнай дзюбай дастане сюды, закружыць віхурай, перакуліць фурманку з мёдам і пераверне ўсё, што астаявалася ў яе жыцці ды жыцці яе радзіны

ў Моталі. Ад такога ўяўлення ўсё яе цела, дранцвеючы, раптам сцэпанулася.

15

Ганна даіла кароў на аціхлым падворку, ёй памагала Маня. Гэта была вечаровая дойка, і быў момант, калі сонца, што завісла за сінімі хмарамі, афарбоўвала ў мяккую чырвань серабрыстыя краявіны. Пурпур пакідаў на душы і захапленне, і трывогу.

Насоўваліся прыцемкі. З возера чулася рэдкае спатолене гагатанне гусей, яны збіраліся ў гурт і, валюхаючыся, кіравалі да сваіх падворкаў. І цурчэла малако. Струменіла і білася аб даёнкі. Малако — дарунак, які ўсе любяць, і Маня таксама, балазе з сырадою вырабляецца багата ўсялякіх прадуктаў, наталяючых душу і страўнік.

Малако ў Ганны цурчэла доўгімі струменьчыкамі, у Мані — кароткімі, хоць Маня і старалася ўсё рабіць, як маці. Пагладзіўшы вымя ў Лыскі, яна абмыла цёплай вадою саскі, выцерла іх белым зношаным фартухом і, прысеўшы на дыбачкі так, што даёнка ўпакойвалася ў яе між каленяў, хапала ў жменьку то адзін, то другі набрынялы малаком пругкі сасок, сціскала жменьку, адначасова адцягваючы яе ўніз, — з-пад рукі ляцеў у даёнку белы струменьчык. Цыр-р-р, цыр-р-р, цыр-цыр... Пахла цёплым сырадоём. А Лыска ціха пахрумствала — жавала жуйку.

Дзяўчынцы гэтак хацелася не адставаць ад маці, але ж у Ганны далоні шырэішыя і ў кулаку моцы больш: цыр-р-р, цыр-р-р-р... Войка струменіла малако.

Мані нічога не заставалася, як упохапкі заціскаць у сваіх кулачках саскі: цыр-цыр, цыр-цыр...

— Не спяшайся, доню, — падала голас Ганна, — так і стаміцца нядоўга, ды і Лыска любіць, калі з ёю спаважна абыходзішся.

— Я ведаю, мама...

А на зямлі, крыху воддаль ад Мані, ляжала свежая чорная пляма — дзед Пятро з сынам Паўлам надоечы смалілі вепрука.

Вогнішча ад саломы клубілася белым дымам і ў сваім асяродку было чырвоным і вабным, як і гэтыя сінія хмары, падпаленыя сонцам. Гаспадары, бацька з сынам,

саскрабалі чорны нагар. З-пад яго ж спакваля вызвалялася падсмажаная шкурка залацістага колеру. Яна песціла вока і заўжды ўносіла нешта святочнае ў Манін настрой, ды, мусіць, і не толькі ў яе. Адно, што на гэты раз дамешвалася смуткам, на краіну пагрозлівай навалаччу насоўвалася вайна, і парсюка закалолі, не чакаючы прымаразкаў.

Цыр-цыр, цыр-цыр... Цудоўная песня сядзібы! У Мані пачыналі ўжо нямець і паколваць іголачкамі ступні ног, бо сядзела дзяўчынка ў нязручнай позе.

Яна паварушылася, каб трохі размяць ногі, ды як бы незнарок спыталася:

— Мам, а хто там сёння ў дзеда? Госці?

— Напэўна... А што табе рупіць?

— Дзедусь пазавешваў шторамаі вокны...

— Значыць, там у іх будзе патаемная вячэра. Цяміш? — Маці ўсміхнулася. — Ну, каб у сінагозе не даведаліся, што жыды тут свініну ядуць і п'юць гарэлку...

— Вось табе і маеш!

Цыр-цыр, цыр-цыр... Які дзіўны свет! Некаму забараняецца есці свініну.

— А пра што яны гаварыць будуць? — спытала, млеючы ад цікаўнасці, Маня.

— Будуць... Пра нештатка... Я ўжо падаіла сваю. — Ганна адарвалася ад вымя і ўстала на ногі. — Цяпер табе памагу, бо ты ўсё роўна чыста не выдаіш. Ідзі ўжо — бачу, куды цябе цягне! Адчыні толькі варотцы шырэй, няхай з возера гусі заходзяць.

Маня, адораная вольнаю воляй, падскочыла ад радасці. Яна ў адзін міг справілася з даручэннем — расчыніла варотцы і наступны момант ужо была ў хаце.

Бабуля Аксіння ўвіхалася каля печы, у чэраве якой палала вясельым яркім агнём. Там на вялікай чыгуннай патэльні смажыліся тлустыя скваркі з яечняй, узбітай на малацэ. На другой патэльні пухнаціліся і браліся зверху карычневым загарам бліны з грэчкай мукі. На кухонным стале пад ручніком ужо высіўся ладны іх стос. Побач з бабуляй — нявестка Зося, яна мыла посуд і раскладвала на талеркі парэзаную гусяціну, каўбасу-крывянку і іншае. У Зосі выпіраў гарбузом живот. Маладзіца была цяжарная.

Бабуля спрытна ўпраўлялася ў печы віламі, чапялюю... Нарэшце яна выцягнула адтуль на прыпечак патэльную з яечняю, кінула ёмку ў куток.

— Манька, — пазвала ўнучку, ведаючы, што тая толькі і чакае ад яе знаку, — бяры блінцы, бяры яшчэ што-кольвек, а я патэльную панясу.

У сталовай за шырокім сталом, накрытым чыстым ільняным абрусам, разам з дзедам Пятром сядзелі госці: сусед Абко, вядомы ў Моталі рымар, — шыючы хамуты і іншую вупраж, ён і сына навучыў шыць аброці для коней. З Абко поплич сядзеў знаёмы гандляр газай, шклом да лямпаў, шклом для вокан — Борух, гэты, апроч крамы, трымаў у сваёй сядзібе яшчэ карову, праўда, дзівак, кармы назапашваў не на ўгоддзях, як робяць сяляне, а па людзях — па сядзібах местачкоўцаў, прапануючы ім узамен кармоў свой тавар або іншыя якія-небудзь паслугі. Трэці ж госць быў зусім незнаёмы Мані, ён сядзеў спінай да яе, таму яна зайшла збоку, павіталася з ім, з усімі, падала на стол дзеду цёплыя бліны, загорнутыя ў ручнік, паставіла талерку з прадаўгаватымі кавалачкамі каўбасы, якая пахла часнаком. Акіньня тым часам усталая пасярэдзіне стала шырокую патэльную з яечняй, якая ўсё яшчэ пыхкала жарам. На стале ў місках стаяла пакуль не астылая бульба, разварыстая, сопкая, каля бульбы — гуркі з дзежкі, раней прыгатаваныя скваркі, мёд, іншая закусь, і госці паспелі ўжо асушыць па кілішку.

Непрызнаны Маняй хаўруснік павярнуў голаў, утаропіўшы на яе свае вялізныя, быццам валовыя, вочы — у іх, змеціла Маня, глыбока-глыбока хаваліся ягонныя кемнасць, увага і сум. А галава ў ягамосця — стаўбуном, як рэдка ў каго, адно яе аздаблялі высокая пакатая лысіна ды пэйсы, пацярушаныя срэбрам. Яны адвольна спадалі, лахмаціліся і закручваліся на плячах.

— То бэндзе пенкна паненка! — пахваліў ён Маню, пры гэтым яго вусны расслабіліся, спрабуючы ўсміхнуцца, але да ўсмешкі нейк не дайшло.

— Дык што казаць, васпане Мэндаль, — кінуў яму дзед Пятро, відавочна, працягваючы перапыненую гутарку, — Польшчу рве паганы звер. Англія і Францыя — саюзніцы Польшчы — аб'явілі Германіі вайну. Ці спыніць гэта Гітлера?

Утварылася невялікая паўза.

Маня знарок прыпынілася каля дзвярэй у кухню — чакала і слухала.

Падаў голас Борух:

— Англічане адвыклі ваяваць. А ў французаў, пры іх арыстакратычным імкненні ўплываць на ўсе падзеі ў Еўропе, няма яго вялікасці Напалеона...

— Але ўсё ж гэта дзве магутныя дзяржавы! — не пагадзіўся Абко.

— Магутныя? — перапытаў Мэндаль.— Гм... стары свет... Ім не стае таго прагнага нацысцкага духу, які прэ з Германіі. Гэта, аднак, жакліва! — Ён, уцяўшы голаў у плечы, паёрзаў на месцы — пэўна, яго даймаў страх.

Зноў памаўчалі.

Пісарчук, спаважна мнучы ў пальцах вус, пачаў расказваць:

— У маёнтку Моладава жыве стары амбасадар Польшчы ў Лондане — Канстант Скірмунт. Дні тры таму я з ім гутарыў. Ён за памылку лічыць, што палякі пайшлі на саюз з Германіяй, а не з Расеяй. У Варшаве, кажа, дрэнна чыталі кнігу Гітлера «Майн Кампф». Асноўныя планы гэтага д'ябла ваяваць на ўсходзе. А туды шлях ляжыць цераз Польшчу. Цяпер, калі Польшча гіне, Савецкая Расея маўчыць, а якраз яна можа скруціць галаву каму хочаш.

— На жаль, у Польшчы сваё бачанне Расеі,— шматзначна кінуў Мэндаль.

— Та-ак, і тым не менш...

Мані слухаць усё гэта — клопатна, але і цікава; яна пераступіла парог і ўжо на кухні спытала ў бабулі, хто гэты пэйсаты Мэндаль.

— Э-вой! — адгукнулася жыва Аксіння.— Бог яго ведае. Нейкі купец. Уцякач... Бежанец з Польшчы. Дзед страчаўся з ім калісьці на Спасаўку, калі той прыязджаў у Моталь на кірмаш... Колькі іх ужо навалаклося — мо больш, чым сваіх! А гэты атайбаваўся ў Боруха.

Вярнулася Маня ў сталовую, трымаючы ў руках белую мужчынскую кашулю і маток каляровых нітак. Кашуля належаў гожаму хлопцу, які, як і Павел, даводзіўся братам Манінай маці, значыць, ёй — дзядзькам, яго звалі Кодем. Летам ён часта заходзіў да іх, хадзіў басанож і любіў, між

іншым, строіць вясёлыя жарты. Яна вышывала на ягонай кашулі па каўняры і манішцы васількі і іншыя кветкі.

— То чаго мы, панове, забаўляемся гутаркай аб ратаванні душы? Тут жа не сінагога, ды і хлеб-соль на сталі... Абко,— кіўнуў дзед кашчаваму суседу-рымару,— налівай сабе і іншым. Няхай абмінае ліха добрых людзей! А-а, глядзіце... во і сын мой малодшы, Паўлюк!..

— Нех бэндзе пахвалёны!

— На векі вякоў!

— Смачнэга вам!

— Сядай разам вячэраць, — запрасіў Пятро сына і далей гасцям: — А старэйшы мой на фронце. Дай Бог яму быць жывым і здаровым!

Паўлюк прысеў, і ўсе паднялі чаркі за здароўе Манінага таткі Барыса.

— А ці ведаеце, што я пачуў, — прыкусваючы ўпохапкі і смеючыся, сказаў Паўлюк. — У гміну нехта прынёс навіну. Кажуць, адзін змыслы літовец, прафесар дарэчы, звярнуўся да свайго ўрада: маўляў, давайце папросім знаную краіну — Злучаныя Штаты Амерыкі, каб перасяліла нас, літоўцаў, на востраў Мадагаскар, дзе невялікая колькасць туземцаў. За гэта няхай Злучаныя Штаты забіраюць нашу літоўскую зямлю. Навошта яна нам?.. Надакучыла народу ваяваць, а яшчэ болей служыць посцілкай для заваёўнікаў, якія колькі стагоддзяў раз-пораз руйнуюць ды пляжаць зямлю.

— Вой-ёй, якія мудрыя ў Літве вучоныя! Чуеш, Борух? Ход канём і іхняе прыбалтыйскае племя — у райскіх шатах! Ку-ку, хер Гітлер!.. Мо і нам разам з імі сплюндрыць туды? — Мэндаль яшчэ больш развесяліў застолле. — Малайцы літоўцы! — і ён паляпаў Паўлюка па плячы, нібы гэты гладка паголены, чырванашчокі малады чалавек акурат і быў тым літоўцам.

— Выдатныя словы! — падхапіў дзед Пятро; ён дапытліва глядзеў на сваіх гасцей, і ягоныя прыжмураныя вочы ўсёболей аздобліваліся вясёлымі іскрынкамі. — Па-праўдзе, шаноўныя, і вам туды трэба — нідзе лепшага прытулку не знойдзеце! Дый чаго варты будучы літоўцы без вас! Хто ім хамут пашые?..

— І надзене на шыю! — выпаліў знячэўку Паўлюк.

Застолле на момант абмерла, асэнсоўваючы рэпліку Пісарчука-малодшага.

— Гэта — як? — ціха вымавіў Борух.

На твары Мэндаля чытаўся дакор. Толькі Абко, ацаніўшы досціп маладога сутрапезніка, весела ўсміхнуўся.

— Нічога, — сказаў ён. — Там, дзе хлеб-соль, усялякі жарт прыстойны.

Дзед Пятро кінуў доўгі погляд на сына, пры гэтым вочы яго молада іскрыліся:

— А вы ешце, панове, не саромейцеся. Не кожную суботу і ў яўрэя шабас.

— Дый ці ўся ісціна ў Талмудзе? — зноў падаў голас Паўлюк, бачачы, як госці аплятаюць блінцы з падсмажанай у печы свінінай.

— Сапраўды, забаронены плод салодкі! — прызнаў смакату стравы захмялелы Борух, на лбе, што навісаў над ягоным тварам, расслабіліся складкі. — Нашы продкі, відаць, неабачліва паставілі на свініне крыж.

— Во-ой! — Абко кульнуў чарку, паслаў за ёй у шчарбаты рот скрылёк салёнага гурка з мёдам і захрумсцеў. — Яўрэям, напэўна, пашэнціла, што прарок Майсей заікаўся. Калі б ён гаварыў, да прыкладу, як я, то строгіх правілаў і забароны у Кабале і Торы было б куды болей!

— Дык, выходзіць, Майсей быў звычайным чалавекам, калі заікаўся... — неспадзеўкі ўварнуў Паўлюк.

— Мм... Ніхто не сумняваецца, што прарок Майсей быў, як і вы, паважаны, чалавекам жывым і звычайным, — выказаўся Борух, але словы гучалі не так пераканана і таму ён перавёў вочы на Мэндаля.

У знак згоды Мэндаль заківаў галавой ды выклаў сваё меркаванне:

— Шмат каго дзівіць здольнасць Майсея да асэнсавання шырокага чалавечага вопыту. Майсей у пэўнай меры быў чалавекам пасвечаным і карыстаўся вышэйшымі ведамі, якімі валодалі егіпецкія жрацы. Не выключана, што ў сваю чаргу і ў свой час тыя кантактавалі з краінай Атлантыдай і запазычылі адтуль эзатэрычных ведаў. Нарэшце, калі праўду казаць, у выпадку з Майсеем і, уласна, Егіптам першакрыніцай патаемнай мудрасці з'яўляецца не Кабала, не, а кніга «Смарагдавая скрыжаль» Гермеса Трысяміста, які быў яшчэ больш галавастым — не адну, а сорак дзве кнігі напісаў. Улічыце!

— Ого! — уражаныя, выдыхнулі слухачы.

— Азохэнвэй... Тытан духу! Наш Майсей у сваёй Кабале пераказвае тое, пра што даведаўся ад Гермеса. Вядома, ён перадаў прамудрасці праз сваё ўспрыняцце. Так на тое... Але навошта нам, шаноўныя, тлуміць голаў,— спытаўся,— рэчамі, якія вельмі далёка ад нас? Балазе: няма як даведацца, ці мела чалавецтва карысць ад закрытых ведаў. Адно засталася загадка ў выглядзе Егіпецкіх пірамід. Было, праўда і іншае... Адмысловымі ведамі карысталіся ў сярэднявечча «браты вольных муляраў», гэта значыць масоны, у праграме якіх спачатку ляжалі светлыя і высакародныя парыванні, пошук братэрства, любові і праўды. Яны пакінулі нам у Еўропе гмахі гатычных сабораў. Прыгожыя, асвечаныя небам і лёгкія, бытта карункавыя. Па майстэрству выканання і велічы яны таксама ўяўляюць загадку. А масонскае брацтва таго часу пачало пашырацца, змешвацца абы з чым. Паступова распадалася на часткі. Бог ведае, з якімі праграмамі і памкненнямі. Адным словам, выразілася. І ніякія масонскія ложы больш не вартыя, каб спяваць ім хвалу.

На гэтым Мэндаль, скончыў сваё тлумачэнне і годна, з павагай паглядзеў на гаспадара.

Ярка гарэла падвешаная да столі лямпа-васьмілінейка. Маня сядзела на відным недалёка ад дзеда; тут яна пачувала сябе адначасова і дарослаю, і малою дзяўчынкай, мо не вартай увагі. Акурат у тым была яе перавага: спакойна поркаючы іголкай у белым палатне, вышывала манішку ды слухала.

— Вернемся з Егіпта сюды,— мовіў дзед.— Непакоіць зрэбная і блытаная аснова таго, што тчэцца між людзьмі. Уявіце: усім пагражае вайна, і літоўцы ў страху гатовы абмяняць сваю зямлю на ціхі востраў у акіяне. Іншая рэч — наколькі гэта сур’ёзна?.. Беларусы, якія спакон вякоў жывуць на бітых ваенных дарогах і ведаюць цану ліхалецця, якія зведалі ўжо і горыч разарванай на кавалкі краіны, таксама моляць Бога аб лепшым лёсе. Адно Мадагаскар у Індыйскім акіяне нікому з іх і не сніцца. Свет вялікі, а душу няма куды падзець. Астаецца жыць, дзе нарадзіўся, ды дзякаваць Богу за куток, які ўжо ёсць.

— Гэта значыць, упакорыцца лёсу?

— Так, пане Мэндаль... А хіба вашы ўцёкі з Хелма сюды — не пакора лёсу? Вы ж пакінулі дом, млын, краму,

ды толькі — не страх, не трывогу, якая і дагэтуль азм-
рочвае ваша жыццё.

— Бачыць Бог! — пахітаў галавою Мэндаль.

— Свет нападзіў шмат заваёўнікаў,— зазначыў дзед Пятро.— Я маю ласку ад паноў Скірмунтаў чытаць сёе-тое з іхняй бібліятэкі. Беларусы, напрыклад, маглі б налічыць дзесяткі, а мо і сотні Іванаў Жахлівых, Напалеонаў і розных напалеончыкаў, ліха на іх, якія ішлі з захаду і ўсходу, з поўдня і поўначы, рабавалі, гвалцілі, спрабавалі прыгарнуць сабе ліцвінскія, то-бок нашыя, землі. Усе яны дзейнічалі аднолькава, і ў Гітлера замашкі — будзьце пэўны! Але ж сваім сялянскім розумам я не дапну, чуеце, да адной дзіўнай рэчы.

Пятро Пісарчук пакратаў відэльцам на талерцы кавалачак каўбасы, бытта вагаючыся, гаварыць далей ці не, і сказаў:

— Прабачце, ну што гэта ў Гітлера за прыхамаць такая, каб, ваючы з іншымі народамі з-за зямель, асобна зводзіць яшчэ і нацыю, якая не мае ні сваёй зямлі, ні краіны?..

Па тым, як госці пераглянуліся між сабой і лупавата ўставіліся на гаспадара, Маня зразумела, што гаворка акурат пра іх і што яе дзед паставіў рубам самае цікавае на гэты момант пытанне, і яна адклала ўбок вышыўку.

16

— Азохэнвэй!* — усклікнуў Мэндаль і звярнуўся да Боруха: — А ці не цвеліць з нас гаспадар, га? — І да Пятра: — Увесь свет ведае пра ганенні на яўрэяў. Ці ж гэтага мала?

— Свет чуткамі поўніцца, і, канечне, васпане, тое-сёе даходзіць да нас, асабліва цяпер, разам з уцекачамі. Аднак я мушу ўдакладніць пытанне, бо вы не адказалі мне на яго. Дык вось, панове: якая ж карысць будзе Гітлеру, калі ён адлучыць яўрэяў ад жыцця ў грамадстве, збярэ іх, скажам, у гета?..

— Карацей кажучы, — не вытрываў Паўлюк, — чаму ён уз'еўся на жыдаву?

---

* Калі ох як і баліць! Літаральна: аз ох эн вэй (*ідыш*).

Цішыню, а яна зноў выдавала ніякаватай, парушыў Абко:

— Вып’ем...

Чарка неяк лагодзіла напружаны момант, але не здымала пытання, і купец Мэндаль, пэўна, прыкідваючы, што адказаць, пабарабаніў пальцамі па сталe; на безыменным у яго сядзеў залаты пярсцёнак, тоўсты, пукаты, бы літы павук.

— А ведаеце, вялікай загадкі тут і няма,— пачаў ён.

— Вой, ды ці варта пра гэта, га, Мэндаль?.. Ці мала што можа выдумаць якісьці вар’ят? — Борух выбачліва бліснуў вачыма спадылба на гаспадара застолля, з якім часам рабіў дробны гешэфт.

— Не! — распасцёр пальцы ў нязгодзе, няйначай асланіўся далоняй небарака Мэндаль. — Не-не... З павагі да вас, гаспадар Пятро, і да вашага ўніклівага розуму мушу адказаць больш разгорнута. Вядома, свет нічога не страціў бы, калі б нас не было: ні Боруха, ні Абко, выбачайце, і мяне таксама — простых яўрэяў. Як не страціў бы свет і з-за хаўрусу сіяністаў — нашай, так бы мовіць, духоўнай знаці, у якой, меркаваць хачу, Бог зацікаўлены не болей, як я ў Галівудзе. Не бянтэжся, дружа Борух... Бог калі і даў нам больш чаго-небудзь, дык гэта знявагі людскай. Я ведаю, што кажу. Нашы скрушлівыя, нашы мілейшыя продкі да дваццатага стагоддзя жылі ў вузкай пройме паміж расейскай і еўрапейскай культурамі. Яны паступова пашыраліся і неслі на сабе іншы знак прысутнасці. У масе сваёй гэта былі махляры, перакушчыкі, карчмары, кантрабандысты, ліхвяры, але ж сярод іх пракідаліся і ўмелыя краўцы і шаўцы... Вось апошнімі мы ўпаўне можам ганарыцца! Як і тым, што яўрэі арганізавалі сучасны гандаль у Еўропе, якога не было.

— Толькі, мусіць, не пра адзін цыганскі род пайшла слава злодзеяў узаконе, — доўжыў Мэндаль. — Нас цярпелі, але ўжо на пачатку нашага стагоддзя не хто іншы, як Вялікабрытанія прапаноўвала яўрэям перасяліцца з Еўропы ва Уганду, краіну на ўсходзе Афрыкі. Уяўляеце, каб мы там былі, то тут пра нас нічога не ведалі б! Прапанова была адхілена. І ўжо калі прыпякло пазней, за нацыстамі, то на ініцыятыву містэра Рузвельта, прэзідэнта ЗША, адгукнулася некалькі краін: дамо прытулак дзiesiąткам,

а то і сотням тысяч яўрэйскіх перасяленцаў з Германіі! Ды сіяністы-шэльмы на чале з вашым дастахвальным земляком Вайцманам — чуў я ў Хелме — акцыю сарвалі. У іх былі свае планы, важнейшыя, чым паратунак яўрэяў. І вось вам вынік.

Нацысты наладзілі масавы пагром яўрэяў пад кодавай назвай «Крышталёвая ноч». А як адрэагаваў на тое Хаім Вайцман? У жніўні 1939 года ў Жэневе сабраўся 21-ы з’езд сіяністаў усіх краін, і Вайцман, нядоўга думаючы, абвясціў вайну Германіі, прычым не ад сябе, не ад сіяністаў, заўважце, а ад імя ўсіх яўрэяў свету. Які пасаж! А ці меў ён права, каб гэтак нас падстаўляць?.. У Хелме абшчына абуралася. Абармот, сукін сын!.. Тады ж нацысты пачалі крычаць: юды развязалі вайну!

У пакоі, поўным цішыні, Мэндаль аглядаў прысутных. Абко і Борух амаль не дыхалі, яны былі прычаўлены інфармацыяй, якая, нельга сказаць, каб сяды-тады не прасочвалася ў Моталь да іх, але, сабраная разам, ды яшчэ з такой адмысловай дынамічнай падачы суродзіча, бянтэжыла, прыгнечвала, не давала рота раскрыць. Пісарчук-старэйшы, як і сын Паўлюк, тым часам былі заварожаныя дзіўнай шчырасцю і рэдкай словаахвотлівасцю Мэндаля — от як ён абрынуўся на ўсіх тут вадаспадам, за якім пачуваўся і выклік. Каму — невядома. Маня бачыла адно, як светлай утрапёнасцю іскрыліся вочы ў дзеда Пятра і ў яе дзядзькі...

Паўлюк не вытрываў:

— Моталь выкарміў-такі Напалеона Хаіма!

— Так... І Хаім — не схлушу — ад абвешчанай вайны збег кудысьці. Далей ад Жэневы!

— Іншымі словамі, пёрднуў і схаваўся за вугал!

— Гм... Ну, а Гітлер — што?..

— О, гэты — мастак! Не горшы ад таго. Я трохі ведаю нямецкую мову, — паведаміў Мэндаль, — і аднойчы праштудзіраваў змест яго кніжкі «Майн Кампф». Я спаліў яе потым, але ж многае помніцца. Нельга забыць трызненні нацыста, душыцеля нашага.

Борух засоп:

— А ці варта ў гэтай хаце пра нячысціка гаварыць?

— Нічога... — блаславіў Пятро.

— Паслухаем! — Абко прагнуў новых ведамак.

— Вазьміце толькі на ўвагу, — крывячы ва ўсмешцы мясістыя абмасленыя губы, казаў далей Мэндаль. — Яўрэй гаворыць дзеля таго, каб хаваць свае думкі. Каб іх вуалюваць. Так-так... Праўду выказанага ім трэба шукаць пад натрусам слоў... Гэта — з кнігі Гітлера.

— Выдатна! — адгукнуўся гарэзліва рымар Абко.

— Яшчэ ззамаладу Гітлер пачаў даследаваць памкненні і высілкі сацыял-дэмакратаў, іх мэты, метады дзеянняў. Ён быў уражаны, што сацыял-дэмакраты адмаўляюць нацыю, адмаўляюць Бацькаўшчыну, законы і нават існуючую традыцыйную школу. Гітлер стаў прыглядацца, пачаў чытаць выданні, якія належалі гэтаму руху, — брашуры, газеты, вывучаць іх аўтараў, выдаўцоў... Што ж яму адкрылася? Ды там адны габрэі!.. Стаў прыглядацца да правадыроў — за рэдкім выключэннем — сыны абранага народа. Каго ні вазьмі — дэпутатаў рэйхстага, сакратароў партый, старшынь мясцовых арганізацый, вучільных агітатараў — усе габрэі. І жах яго ахапіў. Mein Gott! Азохэнвэй! Ён пачаў калупацца ў крыніцах — адтуль, не ў гэтай хаце гаворачы, свяцейшы лік Леві Мардахея — Карла Маркса — высоўваецца. Не дай рады... Яўрэйскае вучэнне марксізму падаецца яму суцэльнай бязглуздыцай. Панове! Марксізм адмаўляе ў чалавеку духоўныя каштоўнасці і сілу, а на іх месца ставіць колькасны склад масы, яе ўтрупянелую вагу. Жахліва!.. Марксізм адмаўляе значэнне народнасці і расы, у тым ліку арыйскай! Марксізм разам з астатнім яўрэйскім хаўрусам пляжыць нацыянальную культуру, школу, увогуле вядзе да разбурэння нацыі. Бачыце, колькі грахоў!

— Цяжка ўявіць, — сказаў Паўлюк да бацькі, — на чым жа трымаецца камуністычны Савецкі Саюз?

— А я, сыноч, бачыў, на чым ён трымаецца. Як што чырвоным тэрорам той падмурак завецца! І ці той жа Троцкі, ці іншы д'ябал — наверху!..

— Калі я вучыўся ў Варшаўскай гандлёўцы, — паведаміў Мэндаль, — меў слухаць лекцыі аднаго прафесара. Ён расказваў нам пра погляды Маркса на гандаль і жыдоўства. Маркс бачыў у гэтай з'яве сацыяльны феномен. Ён лічыў, што калі б грамадства аднойчы нейкім чынам ліквідавала перадумовы для гандлярства, тым самым яно зрабіла б тыповага жыда збанкрутаваным...

На гандлі і ліхварстве ўздавалася каста, стаўшая антысацыяльным элементам у габрэйскім хаўрусе. Гэты элемент, пры дасягненні ім высокага развіцця, павінен распасціся, лічыў ён. А — як? Цяжка сказаць. Гэта я вам пакідаю для роздуму... Хе-хе, — пакепліваў Мэндаль. — Эмансіпацыя яўрэйў у яе канчатковым выглядзе, сцвярджаў Маркс, ёсць эмансіпацыя чалавецтва ад яўрэйства. Дадам: ад яўрэйскай кабалы. Гм, не ведаю, наколькі гэтая перспектыва недзе там, за спляценнем гадоў, будзе асязальнаю. Даруйце, калі я мудрагеліста пераказаў філасофію Маркса.

Маня пачала стамляцца, слухаючы сур'ёзную і далёкую ад яе дзясвохага жыцця гаману, хоць клёк у застоллі і быў абумоўлены пачаткам трывожнай вайны, жорсткай, жаклівай.

Аб яе ногі церлася і лашчылася маладая кошачка Лёля. Яна ўзяла гэты жывы шэры камячок на рукі.

— Гаспадар Пятро, пэўна, бачыў многае наяве, калі жыў у рэвалюцыйным бедламе. Ну і Гітлер у сваёй кнізе даводзіць пра злачынцаў, на руках у якіх кроў мільёнаў спаважных людзей. Уладыкі, піша, выйшлі з народа, рысы якога — гэта сумесь звярынай жорсткасці і непамыснай ілжывасці. У кнізе — клятвы сатанінскі момант: кагальнае яўрэйства, якое прыйшло на змену вынішчанаму класу дваранства, памешчыкаў і трымае ў сваіх руках усю Расею... Яно лічыць Германію, бачыце, не саюзніцай, а краінай, якую павінен спасцігнуць той жа лёс, што і Расею. Фюрэр арыйскай расы Гітлер баіцца гэтага і не можа дапусціць думку, каб габрэі дасягнулі сусветнага панавання.

Пятро Пісарчук уважліва, з нейкай нават адчайнай цікаўнасцю слухаў і слухаў з вуснаў дасведчанага купца тое, што давала магчымасць разумець большае.

— Васпане Мэндаль, а вы, чытаючы тую кнігу, выпадкам не прыйшлі да высновы, што прычына вайны Гітлера — знелюбеласць да жыдаўя і рахунак, які ён спрабуе прад'явіць вашаму племю?

— Кніга сапраўды наводзіць на падобныя разважанні. Па крайняй меры, такую думку цяжка аспрэчваць, як і тое, што марксізм — разбуральная сіла. Там ёсць словы: «Калі б яўрэю з дапамогай яго марксісцкага сімвала веры ўдалося атрымаць перамогу над народамі свету, ягоная

карона стала б вянецом на магiле ўсяго чалавецтва». Азохэнвэй!

— Дык вунь куды чорная кабыла шэльму фюрэра занесла! — кінуў жартам Абко.

— А што вы думаеце? — на лбе ў Боруха ярусам пайшлі новыя складкі. — Толькі залезлі мы ў самыя нетры палітыкі. Не ўсім яўрэям адно сніліся навуковыя вышукі і досведы Маркса!

— Вядома, — пагадзіўся з ім Мэндаль. — Я, напрыклад, бачу вялікую хібу ў закідах да ўсіх яўрэяў. Ну скажыце, якім чынам нейкі там Мэндаль у Хелме або, да прыкладу, Борух, Янкель, Абко ў Моталі бэсцяць палякаў, крыўдзяць беларусаў? Азохэн... вэй-вэй. Вы паглядзіце на іхнія душы!

Пісарчукоў сын Паўлюк пры гэтым усміхнуўся загадкава і паварушыўся на месцы, як бы штось муляла яму. А Мэндаль ужо з прыкметнай палёгкай сказаў:

— Дык вось вам і «Майн Кампф». Я нека тут пераадолеў агіду і адкрыта, не тоячыся, прадставіў вам думкі Гітлера і іншых нацыстаў дзеля таго, каб усе вы маглі зразумець, з кім маем справу. Фюрэр хоча, каб людзі прынялі яго ў вобразе і ролі новага месіі. Куды тады падзенем Ісуса Хрыста?.. Гітлер перакананы, што дзейнічае менавіта ў духу ўсёмагутнага Творцы — тфу-у на цябе!.. «Змагаючыся за знішчэнне юдаў, я змагаюся за справу, Богам ухваленую». Як бы не так!

— Дзякуй, пане Мэндаль, вы шмат расказалі нам пра гэтага вылюдка, — мовіў гаспадар застолля, калі ўцякач з Хелма скончыў апавядаць. — Я нават не спадзяваўся на такую шчырасць і нязмушанасць гутаркі, якая, бадай, магчыма толькі перад страшэннай навалай ды судным днём.

— А ў лазні мы ўсе роўныя! — зазначыў Абко.

— Не забывайце, аднак, што мы за накрытым сталом і гаспадыня любіць чысты посуд. Сілкуйцеся...

— Дзякуй гаспадыні! У яе залатыя рукі і шчодрая душа.

— У беларусаў шчодрасць на першым месцы.

— А я вам пра шчодрарага яўрэя раскажу, — прапанаваў Абко. — За сталом яўрэі частуе гасця: «Бярыце хлеб, намазвайце маслам». Госць: «Ды я ж намазваю». Гаспадар: «Не, гэта вы накладваеце, а не намазваеце».

Застолле адгукнулася рогатам.

— Калі па шчырасці,— мовіў Пятро Пісарчук,— тое, пра што паведаміў нам пан Мэндаль, наводзіць на глыбокі роздум аб лёсе наўздзіў адметнага вашага народа і разам з тым паказвае, што яўрэі — не ягняты з боскіх пашаў, яны нярэдка выклікаюць дакор і нават больш моцныя пачуцці. Ці ж не так?

— Я вельмі шкадую, бацька,— падаў голас Павел,— што за гэтай пшыязнай размовай няма Барыса, от ён выказаўся б! Дарэчы, наш Хаім Вайцман — дойдзі Сіэна!

— Ну — так... Галава, ліха матары,— сіяніст...

— Выбачайце, гаспадар Пятро, вы зацікавілі нас сваім закідам у наш агарод. Пасля Гітлера, можа, нам і варта пагадзіцца з чым-небудзь. Але ж вы гаварыце далей, мы слухаем вас,— папрасіў Борух.

— Я пчаляр, ведаеце, і пастаянна назіраю за пчалінымі сем'ямі. Сям'я пчол — гэта як крылатае грамадства, ды не абы-якое, а, канешне, тое, што ўсвядоміла сябе супольнасцю, нацыяй. Цяпер уявіце сабе, што ў вулей убіваюцца восы ці пчолы нейкай іншай пароды. Як адрэагуе на іх з'яўленне рой?

— Дасць ім дыхту!..

— Так, чужакоў заб'юць і выкінуць. Законы прыроды жорсткія: не лезь не ў сваё радство! Гэта я да прыкладу... Цяпер давайце разгледзім іншую сітуацыю. У рою, скажам, не хопіць сілы, каб перамагчы чужынцаў, а тыя крадуць мёд і ўсталёўваюць у вулі свае парадкі. Што будзе з нашым роем?.. Ён загіне.

— Не крыўдуйце, панове,— казаў пчаляр Пятро Рамановіч,— але яўрэі — дальбог — тыя пчолы, якія любяць залятаць у чужыя вулі. І там атайбоўвацца... І калі ўжо яны ўладкаваліся, будуць зноў два варыянты...

Маня з захапленнем глядзела ў самы рот дзеду, дзіва што — так хораша, проста і зразумела ён гаворыць пра пчол і яўрэяў — пра самыя розныя і далікатныя рэчы. І тыя, пра каго ён баяў, слухалі яго, стаіўшы дыханне.

— Першы варыянт. Залётныя пчолы стараюцца не выдзяляцца ад тых, што гаспадараць у вулі і спакваля ўключаюцца ў агульны рытм і лад жыцця сям'і. Рой у такім разе нічога не страчвае, а, наадварот, мацнейшым становіцца.

Другі ўмоўны варыянт. Дзякуючы страчанай пільнасці рою або па збегу нейкіх іншых абставін залётныя пчолы пралезлі, атайбаваліся ў вуллі, але не схільныя асімілявацца і жыць агульным жыццём, як што лічаць сябе нейкай асобнай пародай. Яны спрабуюць перахапіць шляхі зносін, дапасці да сотаў, адцяць іх і прымусіць роі службыць сабе.

Вынік таксама прадказаць няцяжка. Пчаліная сям'я, калі не вытурыць іх, страчвае свой ранейшы супольны патэнцыял, гіне. Я не ведаю выпадкаў, каб у вуллі зажылі нейкія варагуючыя з роем насякомыя, — Пісарчук углядаўся ў твары гасцей, шукаючы гожае слова, — напрыклад, восы... чмялі... ці што іншае. Канешне, паважаючы кожнага з вас, я прывёў гэты прыклад.

— Дзякуй мондраму суседу! — Шчэць на хударлявым твары Абко рассунулася, уступаючы месца светлай усмешцы; тут нешта наогул весяліла яго.

Паслужлівая Пятрова ўнучка Маня, абудзіўшыся ад утраплення, прыбрала са стала колькі пустых місак, талерак і панесла на кухню.

Купец Мэндаль спытаў:

— Пане гаспадар, вы, пэўна, маеце нейкія ўласныя назіранні за паводзінамі нашай мосці ў Моталі?

— Назіранні?.. Не, не столькі яны... Уражанні мо з часоў Гедыміна складваліся ў мясцовага людзю, і Саковіч, даследчыца з Моладава, дарэчы, пісала пра іх... Я не суддзя, ды і палітык — не дай рады які. Адно мяркую: Усявышнім уведзены законы, якія што ў пчаліным, што ў чалавечым грамадстве павінны праяўляцца аднолькава. Таму, калі яўрэі ў Моталі чыняць з сябе эліту, адасабляюцца і выбіраюць собскага старасту, лічачы нашага за казла, прабачце, то гэта не можа не адбіцца на ўзаемаадносінах. Возьмем сіянізм. Сіяністаў нямала на нашай глебе выгадавалі. А сіянізм — не што іншае, як боязь асіміляцыі ў асяродку голяў, гордае іх адасабленне і пошук сваёй заповітай зямлі, радзімы. Адно добрыя ўмовы для іх, бадай, былі створаны, бо хто і дзе яшчэ ўсё гэта цяпеў бы?.. Невыпадкова ж і тое, што Вайцмана ўскарміла грудным малаком беларуска Агапа. У ягонай маці Рохлі не ставала малака.

Госці пачувалі сябе край несамавіта, нават уцякач Мэндаль не выгукнуў сваё ўлюбёнае «азохэнвэй!» — кракталі

і лыпалі адзін на аднаго. Праўда, Абко гэта бянтэжыла ў меншай меры, і ён і вярнуў лагоду ў хаўрус:

— А ведаеце прытчу?.. Прыйшоў Хаім да Сары і кажа: «Сара, мне ўчора хацелі даць па мордзе!» Яна: «Адкуль ты знаеш?» Хаім: «Бо далі». Сара: «Чаму ж ты кажаш, што хацелі?» Хаім: «А то каб не хацелі, хіба далі б?»

Неўзабаве госці падняліся з-за стала. Тры гадзіны ў хаце за гутаркай неўпрыкмет праляцелі, і быў ужо позні вечар. Развітваючыся з гаспадаром, Борух папрасіў Пятра аб ласцы — нарыхтаваць для ягонаў каровы сечкі з саломы.

Дзед Пятро кіўнуў у знак згоды:

— От Павел зробіць...

— Будзьце пэўны! — пацвердзіў Павел.

Абко ж зацікавіўся Манінай вышыўкай:

— Для каго, цурка, гэтка цуд ствараеш?

Невядома чаму, але Маня пачырванела, перш чым выціснуць з годнасцю:

— Сакрэт...

— І які ж сакрэт, лей бэ лэ?*

— Вялікі...

Толькі тут падаспела маці.

— Глядзі ты! — здзівілася адказу дачкі.— Як да-рослая!..

І яна ж падтрымала жарт:

— У яе такі хлопец паглядны! Колям завуць...

— То бэндзе пенкна паненка!

За адным скрыпам госці выходзілі ў змрок на вуліцу.

17

Сны чалавечыя... Як паказвае ўласны досвед Пятру, яны азначаюць адно гульнію самавітага і вольнага ўяўлення, якому ні думка, ні воля не чыняць перашкод падчас свайго адпачынку, і не сочаць за ім, і не кантралююць яго. Адмысловы стан, чуеце,— воля!

І далей, масціў масток да ведаў назіральны і ясны розум Пятра: у снах адбываецца своеасаблівае адлюстраванне

---

* Мілая, каханая (*ідыш*).

рэчаіснасці, якая выступае тут як гнутая, ломаная, мешаная-перамешаная і с'як-так сабраная нанова карціна жыцця. У яе іпастасі можа з'явіцца чортведама што.

Але ж селяніну Пятру столькі і клопату было б аб тых снах, калі б не спадчыннае яшчэ ўяўленне, што дзіўныя малюнкi і дзеі снуюцца на тым самым грунце, па якім наўсцяж, віляючы, бяжыць кудысь таемная сцяжына лёсу. І ці доўгі той шлях? Ці шмат на ім радасцей? А колькі пакут?.. Бяжыць не бачная нікому сцяжына. От толькі малюнкi і надарэнні ў сне, нягледзячы на іх неверагоднасць, пэўным чынам адлюстроўваюць і самую пуцявіну. У гэты ж момант і ў наступны... Яны прадвызначаюць і падказваюць, што чалавеку тэцця наперадзе.

Неабавязкова, канешне, каб усе малюнкi былі сімваламі і вымагалі сваёй расшыфравкі, — не кожны сон у руку, кажуць, ды што зробіш, людзі ўважаюць на сны.

На гэты раз Пятро Пісарчук доўга сноўдаў з сякерай па лясных кутах, забіраўся ў нетры, якія часам рассоўваліся, утвараючы галявіны, працятыя аксамітнымі промнямі сонца. Сярод гонкіх сосен, што вабілі вока сваімі бронзавымі крамянымі камлямі, ён шукаў сухастоіны, каб спустыць іх на дровы. І дзяцел стукае сваёй дзюбы аб падатлівы луб нярэдка падказваў, дзе шукаць падобныя дрэвы... Пахла смалою. З невялікай замшэлай западзіны цягнула пахам багны, толькі розныя пахі зліваліся ў адзін лясны водар, таму дыхалася чалавеку ўсмак, глыбока і роўна.

Усведамляючы, што гэты лес займае сотні вёрст — сягае вунь аж да Спораўскага возера і нават далей, што сваімі вяршалінамі ўтварае зялёнае покрыва-мора, Пісарчук падумваў пра тыя мясціны, куды яшчэ не трапляў чалавек. А ўглыб іх нямала! Павага да лесу і гонар за лес як за штосьці аграмаднае, адухоўленае, блізкае поўнілі ягонае сэрца.

Заняты сваімі ўявамі-думкамі, ён не заўважыў, як неба, што церушылася бяклай сінечай у баравую прастору, стала цямнець. Чалавек узяў на яго ўвагу толькі тады, калі над борам прагрукатала. Разважаючы, што ў такім разе трэба рабіць, Пятро стукнуў абухом сякеры, з якой хадзіў, па сухастоіне — знізу ўгору пайшоў сухі звон ды як бы рэхам аддаўся воддаль. Зноў угары моцна бухнула-

трэснула, пакацілася немаведама куды, пасяляючы на гэты раз у грудзях Пятра — цёртага селяніна — трывогу. Ён ціха прысвіснуў і з размаху цюкнуў сякерай у ствол. Тут новы грукат страсянуў зямлю, і на момант падалося, што абрынулася неба. Сухастоіна затрашчала і імкліва пайшла на яго. Не паспеўшы перахрысціцца, ён адскочыў, спатыкнуўся, упаў. Зрок выхапіў і пакінуў у памяці, як з кустоў выскачыў заяц. Напалоханы шумам і грукатам, ён паімчаўся міма.

Ціха. Нічога больш не грукоча. Нічога аніак не баліць, дальбог. Ён паварушыў пальцамі рук, ног і са здзіўленнем адчуў, што жывы. Нейкім краем усведамлення адзначыў, што не спіць, а дакладней — абудзіўся ад сну і трызнення, але ненадоўга. Аксіння дыхала побач. Момант, і, ладу не дабраць чаму, ён зноў там... Расплюшчыў вочы і бачыць: на паваленай сухастоіне сядзіць нешырокі ў плячах чалавек, пыхкае люлькаю. На ім форменны кіцель, боты блішчаць. Па абліччы сваім ягамосць дужа знаёмы Пятру, як што ў расейскіх газетах яшчэ ў тыя гады, калі ён жыў там, неаднойчы друкавалі ягоныя карткі.

Невысокі пакацісты лоб, крутыя чорныя бровы, угору прычасаны сіваватыя валасы, густыя, шчаціністыя, бы поўсць на воўку, вусы пажаўцелі ад дыму.

Пятро ніколі ў жыцці не спатыкаўся з ім, але ведаў: гэта ён!

— Устань, Пісарчук, подыды до мінэ.

Пісарчук успрыняў самую постаць, уладарны голас як належнае; нават тое, што лясны госць назваў яго местачковае прозвішча, яму не здавалася здзіўным. На нагах у Пісарчука таксама былі боты, толькі ялавяя. Пэўнае падабенства з кіцелем уладара мела і Пятрова курткі свайго сукна, якая высокая, пад самую шыю, зашпільвалася на гузікі. Яны, Пятро і лясны госць, былі прыкладна аднаго веку, і нейкая мужчынская роднасць заўважалася ў іхніх вусах. А што да валасоў, то іх, бадай, нельга было параўнаць, паколькі ў Пятра валасы больш светлыя і больш мяккія і заставалася іх на галаве ўжо вобмаль.

Пісарчук устаў і пашукаў вачыма сякеру.

— Ты не думай, што здэс я одын,— мовіў госць.— Здэс багата маіх люды. Усе збіраюць мінэ грыбы. Здэс за кожным дрэвам — мае вочы.

— А я тут самотны, — ці то падумаў, ці прамовіў маркотны Пятро. — То чым жа, васпане, я абавязаны гэтай сустрэчы?

— Сустрэча прызначана, ды не з табой, пчалаюром. Твая роля тут, увы, як ось гэтых соснаў... Уцяміў? Я маю сустрэцца з буйным чорным Шэршнем, о-оо! — І лясны госць усміхнуўся нейкім сваім спадзяваннем ды нецярпліва паглядзеў на гадзіннік. — Як думаеш, не пабаіцца ён сюды прыляцець?

Пісарчук уцяміў, пра каго гаворка, і адчуў востры непакой, трывогу, цікаўнасць да моманту:

— Аднак я хацеў бы на яго паглядзець.

Госць-вядзьмак разгарнуў на каленях карту, на якой у розных фарбах азначаліся краіны Еўропы, і, выказваючы сваё задавальненне, тыцнуў люлькай у Польшчу:

— Осць тут ён пакажа свае тактычныя здольнасці. Сваю сілу... А мы поглядым.

Польшчу на карце перацінала шырокая сіняя лінія.

— Там мой сын... Ён за капрала ў польскай арміі.

— Твой сын камуніст?

— Не ведаю...

— А ты беларус?

— Так...

— Мне неаднойчы даводзілася чуць, што беларусы — наўздзіў трывалы народ і што яны ў вадзе не тонуць і ў агні не гараць. Гэта праўда?

— То вам, васпане, хтосьці нахлусіў! Мы заўжды гарым.

— Няўжо?

Пятро Пісарчук не заўважыў, як і калі карта ў руках ведзьмака загарэлася, і ён паднёс яе пад крысо ягонага курткі.

— Осць мы і проверым...

— Ці варта, васпане?! Нас адвеку нішчаць, топяць у крыві...

Пятра працяў жах, і ад жаху зрабілася горача, ён кінуўся бегчы — крок, два, але ж ногі-шэльмы не слухаліся — да брыдкага страху дадалося яшчэ і яшчэ; не толькі сэрца — усё нутро трымцела, і ён прахапіўся.

— О-о, госпадзе! Ох...

— Чаго ты стогнеш? — спыталася Аксіння, варушачыся побач.

— Брыда апанавала, — не адразу адказаў ён. — Такі сон, адным словам...

Потым, радуючыся, што насланне адыходзіць, ён з палёгкай уздыхнуў. За акном ужо сеялася святло і паціху выцінала морак з хаты. Заспявалі разам як не ўсе местачковыя пеўні.

Яшчэ трохі дрымоты, і зусім абудзілася сядзіба Пятра; нявесткі Ганна і Зося рупіліся на падворку ды ў хляве, пыніліся з жывой гаспадаркай: даілі кароў, гатавалі корм для свіней і авечак. Ім памагаў Паўлюк. Аксіння аббрала бульбу ды падпаліла ў печы дровы, паставіла два гаршкі — боб і лапшу на малацэ, якую асабліва любілі дзеці, тут жа пачала пячы дранікі на сняданак, скваркі да іх; намыла бульбу ў вялікі чыгун — гэта для тых, што ў хляве рохкалі.

Полымя ад печы ахоплівала жарам яе круглявы твар, ахінуты хусцінкаю. Раней бывала, калі яна глядзела ў печ, палаючую залаціста-чырвоным агнём, ёй згадваўся ўрачыста-дзівосны выпадак з далёкіх юнацкіх гадоў. Яна тады разам з бацькамі і старэйшымі братамі паехала на Спораўскія балоты, дзе яшчэ ў часы каралевы Боны былі пракладзены асушальныя канавы, і гэта рабіла абшары даступнымі для сялян. Паміж дзвюма канавамі — Галоўнай і Жыдоўкай, што сыходзіліся пры ўпадзенні ў Ясельду, быў невялікі груд, парослы хмызам, купкамі дрэў. І от, выехаўшы туды, яны колькі дзён усёй сям'ёю касілі траву ў тваністым балоце, потым выцягвалі яе на цвёрды груд, сушылі ды складвалі ў копы, з якіх ужо ладавалі стагі. Начавалі на месцы, у зялёных буданах з вецця.

Аднаго разу не паспела іх шчырая сямейка дагрэбці і прыгарнуць да стога сухія валкі, як нахапіліся прыцемкі. Аксіння акурат стаяла на стозе, прымаючы на вілы і ўкладваючы сабе пад ногі сена, якое, бярэмя за бярэмам, мужыкі падавалі ёй знізу на рагачах.

Як стала цямнець, працу прыпынілі, і, улічваючы тое, што спаўзаць долу, а раніцай назаўтра зноў караскацца на стог нязручна, яна падала думку нанач застацца на стозе. Бацька ўхваліў яе намер, закінулі ёй туды майно — дзяржку і жакетку, пажадалі добрай ночы.

У тую ноч Аксіння сябе не памятала, хіба толькі напацтку ёй падумалася пра мотальскіх хлопцаў, пра Пятра,

яе аднагодка — яны сябравалі. Што ён робіць там і ці сумуе па ёй? Яна ж сумавала і думала пра яго, нават уздыхнула, накрываючыся жакеткай.

Добра пахла сена. Навярэдзіўшы рукі і спіну за дзень, не заўважыла, як правалілася ў бездань сну. Спала, бы дзіцё пасля маку.

Ды вось і ранак, ён запомніўся Аксінні на ўсё жыццё. Прачнулася, прыгадваючы, дзе яна. Села. У здзіўленні падхапілася на ногі. Наўкруг туманіцца ўся прастора. Туман белымі пластамі ляжыць, а воддаль з белі выпаўзае вялізны залаціста-ружовы шар. І падалося ёй, што ў гэтай сырадойнай прастрані яны адны — яна і прамяніста-ружовы дыск, бадай, знакавы і хвалюючы; ён напаўняў яе цяплом і пяшчотай, ён чараваў яе істоту аж да самага донца. Так утульна і радасна ёй было хіба ў абдымках Пятра. І гэтакая веліч! І той дыск, такі вялізны і блізкі, а яна — напроці яго, і нічога і нікога і нікога болей. Толькі ў жылах хадзіла маладая кроў...

На гэты раз дзівосная тая карціна не згадвалася, ды і твар яе быў засяроджаны, думны — з начы бабе перадаліся непакой і трывога, якімі поўнілася сэрца яе чалавека Пятра. А ён тым часам агледзеў малатарню, якая стаяла ў гумне, змазаў шківы і іншыя часткі, што круціліся і церліся ў працы. Сёння гаспадар з сынам будуць малаціць жыта. Пятру аставалася яшчэ падсілкаваць у стайні каня, як што яму выпадала ў лёгкай вупражы хадзіць пад павеццю па крузе — цягнуць прывад, круціць шасцярню, ад якой перадаваўся рух на барабан і іншыя вузлы малатарні.

Але ж за працай, потым за сняданкам і зноў за працай на гумне Пятро ніяк не мог забыцца на сон, ад якога дагэтуль яшчэ знібела душа і было прадчуванне нядобрага. Зрэшты, чаго можна чакаць, калі ў дзверы грукоча вайна?

Час за хатнімі клопатамі прабега хутка. Пасля працы, распрануўшыся да пояса, ён папрасіў Паўла паліць яму крыху злетненай вады на рукі, на карак; добра намыльваючыся, змыў з сябе ўсю пацяруху ды едкі цёмна-шэры пыл ад малатарні. Калі ўжо расціраў ручніком да чырвані вільготнае крамянае цела, Павел, гледзячы на бацьку, усміхнуўся:

— Дык кажаш, той вядзьмак хацеў выпрабаваць цябе на вогнястойкасць?

— Табе, сынку, смех, а гэта ж не жарт. Хіба думаў калі, што з гэтакім д'яблам сустрэнуся! Хоць бы і ў сне... Тфу!

— Хай яго хай!..

Пятро наважыўся зноўку з'ездзіць у Моладава, каб спаткацца і пагутарыць са знаным палітыкам, якім лічыў Канстанціна Скірмунта. Здавалася, каму ж валодаць новай інфармацыяй пра вайну і спрычыненыя вайной падзеі ў свеце, як не яму, былому міністру замежных спраў Польшчы і потым амбасадару ў Лондане... Пятро не рабіў перад жонкай сакрэту з таго, што мае паехаць у панскі палац, каб, уведаўшы якія навіны, узяць іх за аснову, за ключ для разгадкі жажлівага сну.

Тым часам Маня, гуляючы на падворку, падскоквала на ўтравелай сцяжыне каля веснічак і сыпала жартаўлівыя словы і скорагаворкі, якія забаўлялі яе двухгадовую сястрычку Вольку:

— Чэпik, чэпik — доўгі нос, куды чорт цябе панёс, не падмазаўшы калёс!

Тая не ўсё, праўда, разумела з гэтакага ланцужка, але рагатала з дзіцячай адданасцю, як што ёй падабаліся вясёлыя скокі-падскокі і словы ў такт Маніным рухам; яна і сама ўжо дэкламавала, прысядаючы:

— Цепік, цепік...

Ды тут Маня заўважыла, як дзед, выкаціўшы са сваіх сенцаў ровар, падаўся на вуліцу. Ён быў чыста, як павячочнаму, апрануты. Яна дагнала яго.

— Дзядуля, а ты куды гэта?

— На Парыпавы горы! — І першы раз за дзень вочы ў дзеда засвяціліся ў лагоднай усмешцы.— Мо ты ведаеш, дзе іх шукаць?

— Не-е,— Маня не адразу ўцяміла, куды хіне яе дзед.— А што табе там?..

— Адтуль свет шырэй відзён.

Ёй бабуля ўжо расказала, што ад самае ночы трывожыла дзеда, і таму яна была рада: ён зноў вясёлы і нават жартуе.

Маня ўпершыню пры развітанні сказала яму словы, якія зазвычай гаварылі дарослыя — баба Аксіння або маці,— і пры гэтым зычліва памахала рукой:

— Добрым часам, дзядуля!

Ліпавае алея вяла да варот маёнтка. Кроны дрэў так паразрасталіся на волі, што стваралася ўражанне суцэльнага зялёнага калідора, трохі парудзелага, ды не менш прыгожага ўвосень, і па ім чалавек ехаў, пачуваючы на сэрцы палёгку ад таго, што ў старой вячыстай алеі, дзе вольна пырхалі птушкі, завяршаўся ягоны шлях да знаных паноў.

Кожная апора варот — гэта высокі чатырохгранны слуп з каменным шарам наверху, а пры тым слупе — карцейшыя, па два з кожнага боку.

Вароты былі адчынены, і Пятро Рамановіч (тут ягоным прозвішчам Пісарчук менш карысталіся) укаціў на ровары ў двор пры палацы. Злева стаяла капліца, а па правую руку, за дрэвамі і дэкаратыўнымі кустамі, хаваліся гаспадарчыя будынкі.

Ён мінуў шырокі, як акінуць вокам, газон з россыпам кветак, а далей, за кветнікам, адкрываўся палац, збудаваны і абжыты Сымонам Скірмунтам напрыканцы XVIII стагоддзя; месціўся ён непадалёку ад старога двара Агінскіх. Увогуле тут каранілася сівая гісторыя, і, усведамляючы гэта, Пятро Рамановіч, нашчадак духу і велічы ліцвінскай зямлі, цяпер перажываў неспакой і хваляванне. Думалася: нешта ж павінна рабіцца з таго, што рабілася, інакш які сэнс быў лучыцца ў адзінай грамадзянскай супольнасці, у адзінай дзяржаве, сеяць, жаць, ствараць штось адмысловае ў архітэктуры, мастацтве, несці ў свет самавітасць. Усё, што пасеяна тымі стагоддзямі, павінна б узысці, прабіцца нават праз мур, як прабіваюцца парасткі на ўтаптанай глебе. Адно каб не войны і гвалт над народам!

А царкоўныя метрычныя запісы сведчылі, што у XVI–XVIII стагоддзях у Моладаве гнездаваў сьлыны ў Вялікім княстве род Войнаў. Потым, як Вайнаўчанка Элеанора выйшла замуж за Казіміра Агінскага, маёнткі Моладава і Парэчча на працягу стагоддзя належалі роду Агінскіх. Але ж Агінскія прыязджалі ў сваю абладу толькі час ад часу, што не дазваляла ім тут як след чыніць справы, даглядаць адшары, і Міхал Клеафас Агінскі, вядомы музыка, кампазітар, апошні з гэтага роду ўладар моладаўскага і

парэцкага маёнткаў, абцяжараны гаспадаркаю, прадаў іх урэшце разам з зямлёй Сымону Скірмунту. От той Сымон, маршалак Берасцейскай зямлі і павета Пінскага, пасол сейма ў Рэчы Паспалітай, будучы ў шлюбе з Елізаветай Ажэшкай, даў новую галіну генеалагічнаму дрэву Скірмунтаў.

Пятро Рамановіч, дарма што з сялян, уважаючы на добрую славу і гонар моладаўскіх уладароў, грунтоўна ведаў іх радавод. Сымон умеў гаспадарыць і панавіў земляробства, пасадзіў дрэвы на пясчанай глебе і пустках, пачаў закладваць парк.

Ягоны белы палац меў адмысловыя формы. Гэта быў падоўжаны прамавугольнік на адзін паверх, пасаджаны на высокія цокальныя лёхі. Казалі, што ён адпавядаў стылю ампір.

Цяпер пад чатырохсхільным дахам палаца, крытым ацынкаванай бляхай, узвышаліся коміны; з двух комінаў курыліся ледзь прыкметныя дымкі, раствараліся ў паветры.

Сонца хілілася на той бок палаца, яно час ад часу хавалася за шэрай, напаўпразрыстай навалаччу ў небе, і тады на прастору двара падалі і беглі кудысь кудлатыя мітуслівыя цені.

Пакінуўшы за спінай зялёны газон, Пятро ўзняўся па прыступках на тэрасу, упрыгожаную чыгуннай дэкаратыўнай агародкай. З тэрасы быў цэнтральны ўваход. Ён прыхінуў да калон ровар і хвіліну пастаяў, пераводзячы дыханне: заставаўся апошні крок, каб пастукацца ў панскія дзверы. Тут Пятро заўжды пераадольваў сваё хваляванне.

Сцяну палаца аздаблялі барэльефныя гірлянды над вокнамі. Яны навесалі кветкамі, перавязанымі стужкай. Дзве пары белых калон стаялі на цэнтральным ганку. Яны падпіралі прыдашак з трохкутным шчытом, на якім былі змешчаны гербы: радавы «Дуб» Скірмунтаў і радавы «Кораб» Ажэшкаў. У гербах жылі памяць і павага да продкаў, сіла і сямейная моц.

За калонамі на сцяне, над дзвярыма, быў вымураваны круглы медальён з ініцыяламі заснавальнікаў палаца.

Госць зняў лёгкі капялюш — няйначай, з пашаны да гэтага медальёна. Але не паспеў пацягнуць за нітку званка,

як дзверы адчыніліся і перад ім паўстала пані Марыя — гаспадыня, сястра Канстанціна і Генрыка Скірмунтаў; яны жылі разам, прычым ніхто з іх не меў сваёй уласнай сям’і, што нямала дзівіла Пятра, прызвычайнага да народных і сямейных традыцый.

— Дзень добры! Які гонар: сама пані ласкава сустрэла мяне.

— Так, я была тутай,— кіўнула на сені.— Я заўважыла вас у акно... Прощэ мондрага госця праходзіць далей.

У голасе важнай кабеты з прывялым і напамаджаным тварам прагучала штосьці гарэзлівае і як не клпівае нават...

— Пані Марыя смяецца з мяне, называючы мондрым?

— О не, ніколькі, ніколечкі! — Сумныя і адначасова жывыя вочы пажылой Скірмуцянкі ўважліва вывучалі яго, таму Пятро на момант адчуў сябе нехлямяжа, няўтульна, так, нібы не выспеў у людскасці ці быў са зрэбных нітак сатканы.

— А я вам скажу, — мовіла пані Марыя, — на тым тыдні, калі вы ў нас былі, пан Канстант меў задавальненне зазначыць: «Не панскага паходжання ягоная мосць, а іншы пан яму пазайдросціць! Чаму? Далягае да ксёнжак. Сваім розумам дастае да глыбіняў жыцця і гісторыі продкаў. Мондры... Дбайна вядзе гаспадарку».

— Хвала Богу і дзякуй васпані...

— Што ж вас прывяло да нас цяпер?

— А ўсе тое ж: трывога, няпэўнасць...

— Я вас правяду ў белы салон, дзе вы пачакаеце крыху, пакуль я знайду пана Канстанта. Дожэ?

— Але ж.

Яны разам прайшлі шырокім калідорам. У ім была высокая столь і сцены ў светлых танах, і на сценах виселі рогі ласёў і аленьяў, а ў кутку стаяў прыгожы куфар, завезены сюды разам з іншай мэбляй з Італіі. Дзверы з правага боку вялі ў сталовую залу, дзе стаяў вялікі дубовы стол, упрыгожаны разьбой, ды адпаведныя таму буфеты з дубу. Яны павярнулі налева і праз колькі крокаў адчынілі шыкоўныя дзверы з барэльефам на лакаваных панелях, з разьбой і пазалотай, увайшлі ў вялікую залу, дзе светла-крэмавыя сцены ўвенчаліся купалам столі. Святло трапляла сюды праз чатыры акны і залівала ўсю пакаёвую прастору.

У гэтай зале было трое дзвярэй, з якіх адны выводзілі на садовую тэрасу, другія — у бібліятэку. Яны павярнулі зноў налева, да трэціх дзвярэй, і, расчыніўшы іх, пані паказала на крэсла:

— Прощэ, адпачніце...

Тут, у белым пакоі, як і ў іншых, Пятру ўжо даводзілася бываць. Два акны, паркетная падлога, камін, бронзавая люстра з крышталёвым абажурам, пісьмовы стол, вялікае люстэрка між вокнамі ў пазалочанай аправе ў стылі ракако, як казаў пан. Цераз калідор даносілася ціхая і журлівая музыка, удавала, што хтосьці самотны іграе на піяніна, мажліва — пан Генрык.

Уважаючы на ўтульную, з пазалотай прастору пакоя, Пятро падумаў, што і гэтаму бляску пагражае вайна, як і палацу, і Пятровай сядзібе, і ўсяму свету, бо ніхто і нішто ад яе не застрахуецца.

Як мала значыць цяпер чалавек — ці то мужык, ці пан! Прыкладам — тая сусветная вайна, калі ўсё гарэла, бурывалася, і немцы вывезлі з Парэчча ў Германію абсталяванне суконнай фабрыкі. Усё, што было там, панішчылі. І больш не адраділася вытворчасць сукна, а яно ж на розных усерасейскіх і сусветных выставах неаднойчы атрымлівала сярэбраныя ды залатыя медалі.

Невядома чаму, але настрой, з якім Пятро ехаў сюды, пачаў псавацца. Унутраны голас падказваў яму, што ў гэтай адрэзанай ад свету глухамані пані ведаюць мала чаго больш ад яго, што на Парышава бачанне свету ўглыб, дакладней, на ягоныя прадказанні яны не здатныя, дарма што пан Канстанцін, або Канстант, як яго клічуць у гэтым будынку, — былы дыпламат і папличнік Пілсудскага. Ды вось і ён сам падкаціў на інваліднай калясцы — прыслуга адчыняла яму дзверы.

— Вітаю госця!

Збянтэжаны госць паспяшаўся насустрач, каб паціснуць працягнутую руку, мяккую і тым не менш энергічную.

Пятро ведаў, што ў пана пасля нейкай хваробы заставалася анямелай нага. І ўсё ж, нягледзячы на гэта, ён захаваў добрую форму, жваваець, настрой, і, каб не срэбра на галаве, ніколі б не даў яму 72 гады.

— Пані Марыя сказала, што вы край занепакоены нечым. Што здарылася?

— Уласна, нічога, і я прашу прабачэння ў пана за частыя візітаванні.

— Ну што вы, што вы! Няхай гэта вас не бянтэжыць! — Вялікія шэрыя вочы спанатранага ў палітыцы чалавека праменілі прыязнасць. — А вы прыехалі якраз дарэчы, паколькі ў нас бавіць час мой стрыечны брат, а ваш прыяцель, як я разумею, Раман Скірмунт.

— Што вы кажаце! — абрадаваўся Рамановіч, хоць той Скірмунт калі і быў ягоным прыяцелем, то чыста ўмоўна; яшчэ варта зазначыць, што з-за разыходжаньняў з братам у палітычных поглядах на Беларусь і ролю Польшчы ў свеце памешчык Скірмунт з Парэчча рэдка наведваўся ў Моладава да сваёй радзіны, хоць жылі яны, лічы, побач. І от цяпер ён быў тут.

19

Яны прайшлі з белага салона ў вялікую залу. Пан Канстант, нязмушана і спрытна перабіраючы рукамі абадок пры колах, вёў гасця ў бібліятэку. Пятро, ідучы за ім, быў удзячны лёсу, які падараваў яму гэты выпадак.

На пане дыпламаце быў выдатны шэры, з сіняватым адлівам касцю і гальштук у тон. Усё адпавядала добраму густу і моманту выхаду ў людзі.

Нарэшце новыя шыкоўныя дзверы і прасторны пакой, абсталяваны адмысловай мэбляю з чорнага дубу. Пан Канстант прапусціў гасця паперадзе сябе; насустрэч ім падняліся з крэслаў двое: сіваваты, моцны ў касці, жвавы мужчына з вусамі. Па авале твару і вострым, пранізлівым позірку з-пад цёмных броваў Пятро прызнаў у ім Рамана Скірмунта, з якім даўней сустракаўся, а другі пан — тутэйшы — родны брат Канстанта — Генрык, таксама ў веку, але яшчэ не страціў цёмнага колеру валасоў.

Павіталіся і спаважна пачалі расаджвацца. Парачанец Раман сеў у крэсла, накрытае чырвонай крамнінай. На другое чырвонае крэсла пан Канстант паказаў гасцю з Моталя. Астатнія крэслы былі пакрыты англійскім узорыстым паркалем.

— Даўно, шаноўны спадар, мы з табой не бачыліся, — сказаў Пятру памешчык Скірмунт. — Помню сына твайго, гожа хлопец, шляхцюком трымаўся, яго непакоіла

сацыяльнае і палітычнае становішча люду паспалітага... Дзе ён цяпер?

— Гэта мой старэйшы, Барыс. Ён цяпер у войску і, напэўна, бярэ ўдзел у абароне Варшавы. Таму і баліць мая душа...

— Не абаранілі Варшаву! — з нечаканай горыччу значыў пан Канстант.— Я маю весткі, што ўрад пакінуў сталіцу яшчэ да яе абароны. Інакш кажучы, ганебна рэтыраваўся, і гэта быў нядобры знак.— Ён з горыччу ўздыхнуў: — Прападзе польскі люд без Пілсудскага!

Раман прыжмурыў вочы і тнуў кончыкамі пальцаў у сталёніцу:

— Я не аспрэчваю ваяўнічасці пана Пілсудскага. Мір праху яго! Але ж хіба не ён заключыў у 34-м годзе пагадненне з Гітлерам аб мірным вырашэнні спрэчак?

— Дапусцім, ён... І, дапусцім, у сваіх разліках мы зрабілі памылку.

— А Польшчы здрадзілі не толькі Гітлер, але і яе саюзнікі — Англія, Францыя... Дзе іхнія войскі? — паставіў рубам пытанне Генрык, хоць, па сутнасці, гучала яно рытарычна.

Пятро Рамановіч з цікавасцю слухаў братаў. Падобныя дыялогі і сентэнцыі цяпер гучалі, бадай, па ўсёй Польшчы.

Гутарку доўжыў Раман Скірмунт, ён шокаў:

— Уся справа ў тым, што Юзаф Пілсудскі не мог не зрабіць памылкі, грунтоуючыся на сваёй удаўнелай ідэямары — асобай місіі Польшчы на ўсходзе Еўропы. Я ж памятаю ягоныя планы ў 19-м годзе заваяваць Расею і стварыць максімальна шырокую канфедэрацыю пад гегемоніяй Польшчы, маўляў, польскі жаўнер будзе падаваць руку японскаму жаўнеру! Дык чым жа ў гэтых захопніцкіх планах ён лепшы ад Гітлера? Я помню і тое, што ён казаў: «У так званай Беларусі будзе альбо польскасць, альбо расейскасць». Чаму, ну чаму, дазвольце спытаць? На тых жа падставах нехта можа сцвярджаць і, напэўна, сцвярджае, што так званая Польшча павінна быць або расейскай, або германскай. Зноў жа, чаму?.. І чаго вартыя змовы аб дзяльбе Беларусі?! Сціхла Грамадзянская вайна, і Расея, не маючы ніякіх сваіх, уласна, дачыненняў да гэтых зямель, перадае Вільню і віленскія абшары Літве, хаця

Літва таксама ніякім чынам не можа на іх прэтэндаваць... А неўзабаве Польшча, заўзята ваюючы, забірае Вільню і пнецца ўжо дакляраваць сваё права на віленскі вабны куток. Мала таго, яна тут жа патрабуе ад Расеі падзяліць усю Беларусь. І я паўтараю: чаго, пане-браце мой, чаго варта змова гэтых краін у Рызе, га?..

Вочы Рамана і Канстанта сустрэліся, і ні адзін з іх не спяшаўся адвесці позірк.

— Мой брат! — урэшце прамовіў Канстант. — Я не заўсёды з табою пагаджаюся, а вось тут, як ёсць, прымаю твой погляд. Сапраўды, Рыжскае мірнае, з дазволу сказаць, пагадненне мела шмат элементаў гвалту. Але ж за гэта варта дакараць не столькі Польшчу, колькі Савецкую Расею. Бо калі, скажам, вы ўтварылі і юрыдычна зафіксавалі Беларускаю савецкую дзяржаву ў складзе камуністычнай імперыі, то і прызнавайце, прошэ пана, яе паўнамоцтвы, запрашайце на гандаль.

— Не пусцілі ў Рыгу нават Жылуновіча, кіраўніка ўрада, хоць ён дамагаўся ўдзелу.

— Я, шчыра кажучы, не думаю, што ягоны ўдзел там што-небудзь змяніў бы. От хіба ж дэлегацыя Украіны, запрошаная туды, перашкодзіла дзяльбе сваіх абшараў? Не...

— Аднак ты выгароджваеш Польшчу, пан Костусь.

— Не-е, яшчэ раз кажу, ад Расеі шмат залежала. Дадам, у Польшчы і Расеі былі розныя інтарэсы. Польшчу перш-наперш цікавіла пашырэнне сваіх абшараў на ўсход. Няхай так. Затое ў Расеі жыццёва важных абшараў хапала. На ўсе бакі! Адсюль і адносіны да падзелу чужых тэрыторый у Рызе кіраўніка расейскай дэлегацыі Абрама Іофе. Ён аддаваў палякам не сваё...

— А трапна сказана! — ціха прамовіў Пятро Рамановіч, толькі тое пачулі, і ён дадаў для пэўнасці: — Калі адсякаеш не свой палец або нават руку, не так баліць...

— Зусім не баліць! — умомант падхапіў дыпламат Костусь-Канстант і доўжыў, звяртаючыся, уласна, да Рамановіча: — Уявіце сабе, шаноўны, тыя перамовы... Я ведаю, што там было, бо чытаў успаміны розных людзей. Так... Дыпламаты доўга і безвынікова дэбатавалі. На пасяджэннях сум адольваў усіх. Аднаго разу выйшлі ў калідор, каб перакурыць. Тады Абрам Іофе, праінструктаваны самім

Леніным, падыходзіць да лідэра польскай нацыянальнай дэмакратыі пана Рамана Дмоўскага, які ачольваў польскую дэлегацыю, ды і кажа яму: «Пане а пане, мы не настойваем на правядзенні дзяржаўнай мяжы па лініі, якую прапанаваў англічанін Керзан. Ён чалавек выпадковы... А нам абы мір заключыць. Таму калі з вас мала траціны абшараў, заселеных не то беларусамі, не то ліцвінамі, то бярыце болей. Пэўна! Вы можаце браць сабе Менск і абшары далей, аж да Барысава, Бабруйска, Мазыра... Тады дзяржаўная мяжа складзецца сама сабой і будзе праходзіць па Бярэзіне і Прыпяці».

Костусь зрабіў паўзу, і гэтая паўза была запоўнена чаканнем слухачоў. Усе былі ўражаныя.

Цішыню парушыў брат-парачанец:

— І што далей?

— Скажу... На тых словы расейца пан Дмоўскі весела ўсміхнуўся ды і кажа: «Не, пане Іофе, тэго не вольно робіць. Бо мы добжэ ведаем, што знача партызанка беларуская. Узяць сабе Менск — тое самае, што ўзяць скулы на дупу. Не-е, тэго не вольно робіць!»

Усмешкі паказвалі, што мудрасць польскага дыпламата ўспрынята належным чынам, і тады Раман Скірмунт звярнуўся да братоў:

— Шаноўныя Костусь і Генрык! Вы культурныя людзі, і мне не сорамна перад вамі прызнацца, што я не прымаю і, больш за тое, у думках ніяк не магу спасцігнуць менталітэту рабаўнікоў, заваёўнікаў. Так-так... Беларускія землі заўсёды былі больш асвечанымі, больш развітымі ў параўнанні з маскоўскімі. Таму дазвольце мне задаць рытарычнае пытанне: у каго вучыліся расейскія дойдіды, музыкі, друкары?.. Аказваецца, вучыліся ў нашых майстроў — ліцвінаў, беларусаў... А чым за гэта плаціла Расея нашай краіне?.. Войнамі, вынішчэннем народа дашчэнт, разбурэннем нашых гарадоў. Пэўна ж, вы ведаеце, а калі не, то я нагадаю, якімі прыгожымі, зграбнымі стаялі раней Бярэсце, Магілёў... Таму я ніяк і не спасцігну, што за прыхамаць у іх, рабаўнікоў, заваёўнікаў, асабліва калі яны з блізкага мне асяродку — мае сучаснікі тым больш. Ну хто, ну што яны, урэшце?! Сяк-так спасціглі гісторыю сваёй краіны, культуру, любяць айчыну — толькі сваю! Гіцлі!.. А што

там у суседа за плотам — да самага коміна пустка? Альбо народ беларускі — не народ? Ці ж ён не меў і не мае сваёй культуры? Не меў Княства, дзе культура і права былі за ўзор для ўсёй астатняй Еўропы, не кажучы ўжо пра Масковію?.. Паглядзіце на Вільню, сталіцу Княства,— якія выштукаваны гмахі, палацы, які парад вуліц! Панове Скірмунты! — з немалой доляй патэтыкі звярнуўся Раман да братаў.— Вы сённа польскія дзеячы, польская костка! А было ж інакш. У XVI–XVII стагоддзях наш род размаўляў на той мове, на якой Сапега пісаў Статут Вялікага Княства Літоўскага. Паглядзіце: чым не фатальнае супадзенне? Мова Статута — тая ж мова, якой і цяпер народ карыстаецца! На гэтай мове Янка Купала піша свае журботныя вершы.— І ён прадэкламаваў:

А як завуць край гэты родны мой —
Забуўся ўжо праз свой прыгон і здзек;
Мабыць, забраны ці тутэйшы ён,
Я ж сын яго — тутэйшы чалавек!

Або з таго, што мне даводзілася чытаць раней:

Так няміла, як магілай,
Неяк выдае
Беларусь, мая старонка,
Ды люблю ж яе...

— Між іншым,— доўжыў размову Раман Скірмунт,— Пілсудскаму, Гітлеру ды, бадай што, і Сталіну законы не пісаныя. Але калі ўважаць хоць на нейкую культуру і элементарную логіку, то дзе яны ў такой палітычнай заяве: у Беларусі павінна быць альбо польскасць, альбо расейскасць? Глум над светам дый толькі!..

Расхваляваны Раман устаў і пачаў хадзіць між крэсламі. Канстант маўчаў, як што быў азадначаны эскападай стрыечнага брата.

Падаў голас Генрык:

— Але ж я выхаваны на польскай культуры.

— Правільна! І я ўзгадаваны ў польскай культуры, але не ўважаю сябе за паляка. Я даўно ўжо казаў людзям пра гэта. Я не маю найменшай патрэбы залічваць сябе да народнасці, з якой лучыць толькі культура, тым больш навязаная сілай пры пэўных абставінах.

— Рамане! — звярнуўся да яго Канстант.— Не гарачыся, калі ласка, і не гневайся — жыццё, лічы, пражыта. І пражыта яно намі па-рознаму. Што зробіш?

— Костусь, усё гэта так. Але ж мы селі за гэты стол, каб асэнсаваць шо-колечы. Ты служыў рэжыму, які бачыў сваю асаблівую місію на ўсходзе ў тым, каб каланізаваць народы і ў першую чаргу нас, беларусаў, ды распаўсюджваць польскасць. Царызм таксама бачыў свае вялікадзяржаўныя інтарэсы ў тым, каб душыць палякаў, беларусаў, украінцаў, пазбаўляючы іх найперш роднай мовы. Губернатар паняволенага краю Мураўёў, як і Пілсудскі потым, выразна ўяўляў сабе гэта: «То, что не доделал здесь русский штык, доделает русская школа». Вось таму мы, тутэйшыя, і ўзгадаваны ў польскай культуры, а іншыя — у рускай. Таму палякі і ўпусцілі шанц дамовіцца з Савецкай Расеяй аб супольнай абароне перад пагрозай фашызму. А Гітлер тым часам узяў у Сталіна індულгенцыю на адпушчэнне грахоў.

На сталe ў цёмных бутэльках стаяла чырвонае віно, побач — невялікія празрыстыя шклянкі з крышталю. Стаялі таксама кава ў кафейніку і белыя кубкі на сподачках. На галерках ляжалі нарэзаны сыр і асобна — пячэнне, бісквіты...

Раман падышоў да стала, наліў сабе стопку віна і тым самым як бы падаў прыклад іншым.

— Беларускія землі заўжды былі больш асвечаныя, больш развітыя ў параўнанні з маскоўскімі ці расейскімі, — сказаў ён. — У гэтым пераканаўся Сталын, будучы губернатарам на Гарадзеншчыне. Вопыт прыватных, так бы мовіць, фермерскіх гаспадарак выклікаў у яго захваленне. Адсюль, я мяркую, ідэалогія зямельнай рэформы ў Расеі. Вельмі паважаў і цаніў ён нашага Эдварда Вайніловіча, які каля дваццаці гадоў узначальваў Менскае зямельнае таварыства і шмат зрабіў, шмат каму на Бацькаўшчыне дапамог. Як ніхто ў глыбіннай Расеі, ён ведаў жыццё, тэхналогію земляробства, патрэбы зямлі і сялян, быў прагматыкам. Мы з ім уваходзілі ў Дзяржаўны Савет, і Вайніловіч прымусіў слухаць сябе з прытоеным дыханнем, са здзіўленнем і зайздрасцю. У адрозненне ад абмундзіраваных і вырабленых на адзін капыл чыноўнікаў з'яўляўся на пасяджэнні з загарэлым і абветраным тварам,

адкрытым, прыгожым. Пра яго энергію і розум сведчылі вочы, у глыбіні якіх, надаралася, ляжаў сум — па дзеях, Алене і Сымону, заўчасна памерлых. Дзеля ўвекавечання іхняй памяці ён збудаваў у Менску чырвоны касцёл, надаў яму імя Алены і Сымона. Нягледзячы на няшчасці, быў спакойны, упэўнены ў сабе — прыроджаны лідэр! Стальпін угаворваў яго заняць пасаду віцэ-міністра сельскай гаспадаркі Расеі, але... Вайніловіч добра адчуваў розніцу паміж духам і ладам жыцця ў Расеі і дома. Характэрны выпадак... Аднаго разу патрапіў ён, вядомы ўжо дзечч заходніх зямель, на прыём да імператара ў Царскім Сяле. Імператар, падаўшы руку, пытаецца пра поспех экспедыцыі генерала Жылінскага ў меліярацыі. Пацікавіўся ўвогуле настроймі аграрнікаў. Эдвард патлумачыў: у нас той, хто мае зямлю, займаецца зямлёй, а не палітыкай. Далей ён выказаў нараканне: усё, цар-бацюшка, было б добра, калі б правесці мяжу альбо ўстанавіць каранцінную паласу і адгарадзіцца ад цэнтральных расейскіх губерняў, адкуль прыходзіць усялякая зараза. У гутарцы са мною потым Эдвард прызнаваўся, што момант быў адмысловы і калегі па Дзяржсавету торгалі яго за крысу фракта, баючыся, што ён далёка заходзіць. Адно імператар адраагаваў спакойна: «Несомненна так, несомненна так...» і паціснуў яму руку. Дык вось, мае родныя, любяыя, дазвольце ўзняць чарку за тое, каб падобныя Эдварду Вайніловічу людзі не пераводзіліся на беларускай зямлі і каб каранцінная паласа пралегла паміж нашымі народамі і каланістамі!

Костусь-Канстант пачуваў сябе ніякавата ад бунтарскага імпэту Рамана, але палічыў за лепшае паквітацца з ім жартам. Ён, праўда, перш звярнуўся да селяніна Пятра:

— Спадар Пятро, як гэта ў вас, мужыкоў, гавораць? Госць... А-а, вось: «Госць — не костка, за вароты не выкінеш!»

Раман адказаў яму з іранічнай усмешкай:

— Дзякуй...

— Аднак, — сказаў ён, — нам добра было б паслухаць, што носіць у думках гаспадар Пятро. Моталь большы за Моладава і Парэчча, а дзе больш людзей, там, пэўна, і розуму болей. Так ці не?

— А явем? — усміхнуўся ўвусымудрымоталец. — Я мог бы ў Бога спытаць — дык хадзіць далёка, але ж...

Чырвоныя промні сонца, прабіваючыся скрозь вяршаліны дрэў у садзе, даставалі сюды і асвятлялі сваім неспакойным святлом твары дыскутантаў. Пятро Рамановіч ацаніў пытанне, якое, на першы погляд, было вельмі простае, а калі глыбей — вырастала ў загадку або задачу на кемлівасць. Паны з датклівай цікаўнасцю чакалі ад яго адказу. І, усцешаны іх увагай, Пятро паспрабаваў давесці ім свае думкі:

— За два тыдні ад пачатку вайны насельніцтва ў нас прырасло. За кошт польскіх уцекачоў, найперш яўрэяў. Ва ўправе зарэгістравана ўжо каля паўтары тысячы бежанцаў. От толькі наконт розуму ў грамадзе — няма на яго попыту. Дзіва што, светам правяць разлік і грубая сіла. Я думаў пра гэта, асабліва пасля гутаркі з купцом Мэндалем, уцекачом з-пад Хелма,— і Пятро ўсміхнуўся нейкім сваім успамінам...

— Мы слухаем,— нагадаў Раман.

— Гутарка была — так бы мовіць, без клею, за шыханым сталом. Мэндаль, як, зрэшты, і пан Канстант, чытаў «Майн кампф», і з ім цікава было абмеркаваць прэтэнзіі Гітлера. Яны вам добра вядомыя: яўрэі ў свеце — найпершае зло, яны прыбіраюць да рук ключавыя пасады, яны прынеслі ў грамадства аблудлівы камуністычны рэжым і правяць баль у Расеі. Яны наважваюцца абрабаваць да споднікаў увесь свет... Таму Гітлер, як тое і належыць высакароднаму арыўцу, абрынуў на іх свой справядлівы гнеў, ён, чуеце, абараняе ад юда-камунізму свой народ і іншыя народы... Я проста аслупянеў, слухаючы Мэндаля,— прызнаваўся Пятро.— Няўжо, думаю, гэта і сапраўды так? Няўжо Гітлер з-за яўрэяў распачаў вайну?..

— Пытанне няпростае,— зазначыў у роздуме Раман Скірмунт.— З гэтым выбраным боскім народам, канешне, могуць быць праблемы скрозь, дзе ён, як пырнік, распаўсюджваецца. Толькі ж з яго асяроддзя выйшлі таксама выдатныя дзеячы асветы, культуры. У свой час я, напрыклад, захапляўся дзіўнай чароўна-паэтычнай прозай Змітрака Бядулі, які друкаваўся ў «Нашай ніве». А ў нашаніўскім артыкуле «Жыды на Беларусі» ён, па сутнасці, ідэалізаваў іх адносіны з беларусамі. Толькі не адмаўляў Змітрок і таго, што большасць яго супляменнікаў жыве паводле прынцыпу грубай сілы: «Чый верх — таго і

праўда!» Цікава, аднак, што мусіў сказаць табе, чалавеча, купец Мэндаль?

— Ён усё разумее, але што можа змяніць ардынарная яўрэйская душа? Мяркуе, што не толькі ў іх прычына, бо з кнігі відаць: Гітлеру патрэбны новыя тэрыторыі, якіх у яўрэяў няма. Яны ж самі іх шукаюць.

— Але ж, але ж... — Дыпламат Канстант падаўся з каляскай да кніжнай паліцы. — У дыктатараў, заваёўнікаў свая псіхалогія. Яе адметнасць у тым, што яны вызваляюць сябе ад маральных абавязкаў перад чалавечай супольнасцю. Ім нібы ўсё дазволена Богам. Толькі ж не Бог, а нейкая іншая сіла кіруе іхнімі памкненнямі. Не выключана, што гэтая сіла ўплывала і на Пілсудскага, заснавальніка новай, незалежнай Польшчы, калі ён марыў, уласна, пра імперыю. Што да яўрэяў, паяднаных Вайцманам, а гэта сіяністы, то ў іх свае высылкі на экспансію, на закабаленне і падпарадкаванне сабе народаў. Яны рассыпаны геаграфічна, але Талмуд у іх за правадыра. Талмуд для іх — само сумленне. І ў гэтым таямнічасць і складанасць сітуацыі з іхняй экспансіяй. У мяне тут у адной ксёнжцы ёсць выказванні пісьменніка Вільгельма Мара, дарэчы, суайчынніка Гітлера, які жыў раней. Ён у нечым, кажучь, падобны да расейскага рэвалюцыянера-народніка Бакуніна. Мар, мусібыць, першым убачыў, хто стаіць каля стэрна рэвалюцыйнага пралетарскага руху, хто арганізоўвае і накіроўвае яго, чые інтарэсы на самой справе адстойваюцца дагматам, дзе не павінна быць ані ўласнікаў, ані сямейных ці нацыянальных межаў... Панове, я вам зачытаю.

У гэты момант Генрык Скірмунт устаў і ціха выйшаў з пакоя. Калі дзверы за ім зачыніліся, пан Канстант пахітаў галавой:

— Перажывае... Хвалюецца, небарака... Вайна моцна ўдарыла па ягоных творчых планах. У Варшаве ж наважваліся ставіць оперу па напісанай ім партытуры, і ўсё раптам абрынулася. Значыць — не лёс. — І, перавёўшы дыханне: — Паслухайце, аднак, што пісаў Вільгельм Мар у 1879 годзе: *«Я глыбока перакананы, што прыход яўрэйскага імперыялізму — пытанне ўсяго толькі часу... Гора пераможаным!.. Для мяне сумненняў няма, што не паспеюць пражыць чатыры новыя пакаленні, як не застанецца*

ніводнай пасады ў дзяржаве, уключаючы самыя высокія, якія б не апынуліся ў руках яўрэяў».— Пры гэтых словах пан Канстант сустрэўся з зацікаўленым поглядам Пятра Рамановіча і зазначыў: — Не выключана, што і Гітлер гэта чытаў. «А цяпер,— піша Мар,— сярод еўрапейскіх дзяржаў адна толькі Расея — апошні бастыён Еўропы, і менавіта супраць яе яўрэі рыхтуюць свой канчатковы ўдар. Яўрэйскія змоўшчыкі выклічуць у Расеі рэвалюцыю, якой свет яшчэ не бачыў... Пасля таго, як Расея будзе пераможана, ім ужо не будзе чаго баяцца. Апошні час Еўропы настане самае позняе праз сто або сто пяць-дзясят гадоў».

Пан дыпламат скончыў чытаць і загарнуў старонку кнігі. Нейкі момант усе маўчалі. Пятро Рамановіч зноў прыгадаў Парыпу, і калі Парыпа прадказваў прагрэс у тэхніцы, лягло на думку, то прадказальніка Мара занесла ў абсягі палітыкі.

Сваё меркаванне выказаў Раман Скірмунт:

— Хацелася б адно мець спадзеў, што мы слухалі байкі нейкага адмысловага баечніка, да прыкладу, Мюнхаўзена. Але ж мой брат Костусь не той чловец, які здольны пераказваць байкі. Га?

— І далей пайшло як па пісаным. Племя Майсеева ўчыніла кастрычніцкі пераварот, які назвала рэвалюцыяй, і далей распачало тэрор — нечуваны ў гісторыі. Я чытаў, як у Адэсе і Харкаве здзіралі з жывых скуру, а недзе абварвалі кіпнем ці выраблялі бог ведае што з палавымі органамі. І гінула ўсё святое ды самавітае... У тым браў удзел і просты люд, нацкаваны, ашуканы бальшавікамі. Раней, у неяўрэйскіх войнах, падобнага не назіралася.

— Яны ж разагналі і Першы Усебеларускі Кангрэс,— уздыхнуў стрыечны брат.

— У цябе, Раман, свае згадкі і свой боль,— спакойна зазначыў на гэта дыпламат Канстант і, узяўшы з паліцы нейкі новы фаліант, доўжыў нітку размовы: — Надта паказальны тэрор супраць царквы, хрысціян увогуле. Можа, чулі, ёсць ці быў там у іх найпершы гуманіст, ідэолаг, наркам асветы Анатоль Луначарскі, яго бацькоўскае прозвішча Мандэльштам. Дазвольце дакладна перадаць ягоныя словы. Іх вы не знойдзеце ў Маркса, іх можна

знайсці яшчэ хіба ў Талмудзе. Дык вось: «Мы ненавідзім хрысціян. Нават лепшыя з іх павінны быць прызнаны нашымі ворагамі. Яны прапаведуюць любоў да бліжняга і спачуванне, тое, што супярэчыць нашым прынцыпам. Хрысціянская любоў замінае развіццю рэвалюцыі. Далоў любоў да бліжняга! Тое, што нам трэба,— нянавісць. Мы павінны ўмець ненавідзець; толькі тады мы можам перамагчы сусвет»,— і, скончыўшы фразу, Канстант спытаў з падначкай у голасе: — Ну, як вам падабаецца?..

Гаспадар Пятро перахрысціўся:

— Юда! Гэта юда... Ён і Троцкі — двурушнікі, д'яблы, носьбіты самага глумлівага, што ёсць на свеце.

Раман Скірмунт злосна соп, да яго ўспамінам вярталася перажытае дваццаць гадоў таму.

— Каб толькі гэтыя двое,— нарэшце сцішана прамовіў ён.— Костусь валодае статыстыкай, і гэта — жах! Той Мар — вялікі прарозлівец!

— А я нагадаю яшчэ пра аднаго прарока,— падаў голас гаспадар Пятро.— Калі вы, пане Раман, былі ў Расеі, маглі чуць пра манаха Авеля...

— Авель?.. Так,— кіўнуў Раман.— Адзін час у Дзяржаўнай Думе шмат гаварылі пра чалавека, які ў даўніну даўняю прадказаў лёс Екацярыне II, яе сыну Паўлу I, кожнаму з яго пераемнікаў. І ўсё спраўджвалася. Даведаўшыся, аднак, пра акалічнасці сваёй смерці, Екацярына пасадзіла вешчуна Авеля — дарэчы, па бацькутуляку ён Васіль Васільеў — у Шлісельбургскую крэпасць...

— То Авель больш чым за стагоддзе наперад прадказаў рэвалюцыю ў Расеі! — не ўтрымаўся, каб не засведчыць, Пятро Рамановіч.

— Але ж... І гэта ашаламляльна! — выказаўся Раман. Уявіць немагчыма, як глыбока можа сягнуць дух чалавечы.

Утварылася паўза, і, пераканаўшыся, што яго слушаюць, Пятро Рамановіч меў гонар доўжыць размову:

— Да мяне ў Паволжа, калі я жыў там, прыезджаў брат Нічыпар, дыпламаваны юрыст... Не ведаю, з якіх крыніц ён узяў, але паказваў мне паперу са словамі Авеля наконт рэвалюцыі. Я перакажу.

— Прощэ пана! — падахвоціў яго пан Канстант.

— Дык вось... Пачынаецца, як і ў прароцтвах Парышы: «Вайна будзе, вялікая вайна, сусветная. Па паветры людзі, як птушкі, лятаць будуць, пад вадою, як рыбы, плаваць, смуроднаю сераю адзін аднаго нішчыць пачнуць... Падзе трон царскі, а здрада будзе расці і памнажацца... Мужык з сякераю возьме ўладу ў шаленстве, але і сам потым расплачацца. Наступіць сапраўдная кара егіпецкая. Кроў і слёзы натоляць зямлю. Брат на брата ўздымецца». І далей напярарочаны агонь, меч, нашэсце чужынцаў і ўнутраны вораг, улада бязбожная. «Будзе жыд скарпіёнам бічаваць Зямлю Рускую, рабаваць святыні яе, зачыняць Цэрквы Божыя, караць лепшых людзей рускіх». — Пятро скончыў пераказ. — Усё дакладна, як і пра цара Мікалая П...

— Фенаменальна! — ацаніў паведамленне пан Канстант ды ўзяўся доўжыць нітку размовы: — На Захадзе з даверам прынялі ўспаміны расейскага эмігранта князя Мікалая Жэвахава. Што, панове, уражвае: у зверскім, інквізітарскім, д'ябальскім здзеку нярэдка бралі ўдзел і жанчыны-яўрэйкі. Таму я лічу абгрунтаванымі і правільнымі словы Жэвахава, калі ён, падсумоўваючы ўсю гэту патарочу і гнюсь, піша: «З якіх бы мы кугоў ні разглядалі пададзеныя жажі, яны заўсёды будуць здавацца бязглуздіцай... Іх здольна высветліць толькі ідэя ахвяравання яўрэйскаму богу, выкананне патрабаванняў Яхве».

На момант у замружаным рухамі ценяў пакоі ўсталявалася цішыня. Яе зноў парушыў пан Канстант:

— Мінула дзве з паловай тысячы гадоў, як у вавілонскім палоне іудзейскія кніжнікі стварылі «шэдэўр», і на Талмудзе пачаў фарміравацца тып вечнага жыда. Яўрэі з глузду з'ехалі на сваёй выключнасці. Беспадстаўнасць яе ў XVII стагоддзі паказаў іх жа суродзіч — філосаф Спіноза. Талмудызм папсаваў душу народа, у якога, мажліва, былі ўжо пэўныя задаткі да гэтага. А тое, на што яны здольныя, яскрава засведчыў такі бліскучы правакатар у Расеі як Айзеф. На пачатку века занятак тайных агентаў і забойцаў сярод яўрэяў быў вельмі распаўсюджаны. Абставіны спрыялі, як што ў іх, сышчыках і правакатарах, мелі вострую патрэбу паліцыя, жандармерыя. Многія нажыліся на гэтым. То быў рэвалюцыйны час. Пасля вайны з Японіяй... У Санкт-Пецярбургу з'явіўся,

напрыклад, абаронца інтарэсаў збяднелага рабочага люду Георгій Гапон. Святы і мужны чалавек. Ён у кароткі тэрмін набыў найвялікшую папулярнасць у рабочых. А Польшча была пад Расеяй, і тое, што там рабілася, складала агульную нашу гісторыю. Я даследаваў той перыяд па некаторых крыніцах... Святара Гапона абылгалі, падставілі да яго правакатара сіяніста Пінхуса Рутэнберга, заманілі на дачу і забілі. Забілі, а тады павесілі. Яны ж, гэтыя айзефы ды рутэнбергі, вызначалі потым і тое, што пісаць у падручніках па гісторыі, таму, набыўшы зайздросную славу ў свеце, Гапон трапіў школьныя кніжкі як пярэварацень — правакатар і здраднік рабочага руху. Невыпадкова ж далей, пры бальшавіках, Леніне, Троцкім і Луначарскім, калі ўтварылі ГПУ, карная ўстанова цалкам трапіла ў рукі, запэцканыя крывёю. Распачалося нечуванае дагэтуль паляванне на найбольш таленавітых і вядомых дзеячаў. Прышла смяротная чарга і да Сяргея Ясеніна. На яго сфабрыкавалі некалькі гучных спраў, узялі ў ціскі, нанялі паэта Эрліха ў якасці правакатара. Заманілі ў Пецяярбург, пасялілі ў гатэлі, забілі і потым павесілі. Усё чын чынам... А паэзіяй Ясеніна азаралася ўся Расея. Тое ж зрабілі і з Мікалаем Гумілёвым... У Лондане на гэты конт была пэўная думка. Вядома, польскі ўрад павінен быў лічыцца з фактам прысутнасці яўрэяў у краіне і прыняў абмежаванні ў правах для гэтай катэгорыі грамадзян. Адно яўрэйская тэма ні ў якіх іншых варунках не прысутнічала ў польскай палітыцы, якую я меў гонар праводзіць, — патлумачыў брат-дыпламат. — Тым не менш яна існуе, і Гітлер узяў яе да ўзроўню дактрыны. Мяркуючы па ўсім, ён заўзяты ігрок і спрабуе даць фору нават ідалу Яхве.

— Панове, ад паведамленняў пана Канстанта проста жах бярэ, але даруйце, мяне непакоіць іншае, — прызнаўся Пятро Рамановіч. — З’явілася прадчуванне... Як бы вам давесці? Апошнім часам за мной сочыць нейкае чужое, варожае вока. Не здзіўляйцеся. Пасля гаманы з Мэндалем і іншымі мотальскімі яўрэямі пра вайну кашмары ў сне проста не даюць спакою: то на мяне валіцца дрэва, то нейкі д’ябал, падобны да Сталіна, наважваецца спаліць жывым. Не тут бы мовіць пра гэта. Адсюль, аднак, пытанне бліжэйшых дзён. Польшча не ўтрымаецца, гэта ўжо

зразумела. Немец прыйдзе сюды. Альбо не?.. Што гэта ў Гітлера і Сталіна за дружба, пра якую пішуць газеты?

Вечаровая смуга ўжо ўбіралася ў сілу, пан Канстант трываў і не клікаў прыслугу, каб запаліла свечкі. Аціхлы і прытоены ў сцёмках белы палац зноў поўніла срэбная музыка, яна жвірчэла і пералівалася на сярэдніх актавах ды снавалася ў элегічны твор.

— Як дыпламат я ведаю, што ў палітыцы логіку цяжка шукаць. Тым не менш яе пастаянна шукаюць. Таму ўвесь свет цяпер збіты з панталыку пактам Молатава — Рыбен-тропа, заключаным тры тыдні таму, 23 жніўня. Я ведаю і тое, што пры заключэнні падобных пактаў нярэдка ага-ворваюцца асобыя ўмовы бакоў. Якія яны?.. Уявіце сабе шахматную дошку, за якую селі Сталін і Гітлер. У іншых краінах сядзяць назіральнікі... Гітлер робіць на Польшчы першыя хады. Што далей будзе?..

У бібліятэчны пакой, дзе яны сядзелі за кавай, асця-рожна ўвайшла танклявая, з адкрытым энергічным тварам дзяўчына.

— Пане Канстант,— звярнулася яна,— калі хочаце, я запалю вам настольную лямпу. А можа — камін?

— Дзякуй, не варта. Мы пяройдем у сталовую...

Гамонячы, усталі з месцаў, і Пятро Рамановіч яшчэ раз кінуў вокам па пакоі, дзе неаднойчы бываў. У кутку стаяў такі ж, як і ў калідоры, куфар, набыты ў Італіі. У ім захоўваліся розныя гістарычныя, пераважна ро-давыя, дакументы, якія аднойчы паны Генрык і Кан-стант паказвалі яму. Абрысы розных прадметаў і карцін, якіх шмат вісела па сценах, скрадваліся паўзмрокам. Паблізу кніжнай паліцы, на століку, ляжала бясцэнным скарбам «настольная кніжка» Элізы Ажэшкі. Гэта быў альбом з вершамі, цытатамі з розных крыніц, яе ўласнымі афарызмамі, выслоўямі іншых асоб, якія пашанотна яна ўпісала сюды. Вокладка альбома вабіла вока зялёнай скурай з пазалотай. Пад вокладкай на чыстай старонцы — яе ўласнаручны надпіс. Гэту кнігу найвыдатнейшая польская пісьменніца завяшчала Канстанту Скірмунту незадоўга да сваёй смерці. Яна неаднойчы бывала ў гэтым палацы і ў гэтай бібліятэцы. Зрэшты, не толькі яна. Яшчэ з малалецтва браты Канстант і Генрык захавалі ў памяці, як у гэтых белых сценах палаца гасцяваў іншы слыжны

дзеяч паняволенага краю — Напалеон Орда, брат Гартэнзіі, іхняй бабулі, кампазітар, майстар выдатных графічных малюнкаў, якія таксама ўпрыгожвалі сцены бібліятэкі. Асобай маэстра Орды захаплялася Еўропа. Гэта быў прыязны, сімпатычны, адкрыты душой для ўсіх мастак. Толькі ж бывала і тое, што Напалеон Орда проста хаваўся тут, у моладаўскім маёнтку, ад вока царскіх жандараў.

Светлы сум, непакой і горыч за нешта супольнае, блізкае, што было і не атрымала далейшага свайго развіцця або зусім страчана, напоўнілі сэрца Пятра.

Яны выйшлі ў сенцы, калі музычны матыў, што мякка сачыўся з кабінета Генрыка, змяніўся, пачаў перарастаць у наплыў ціхай журбы і пяшчоты, стаў мілажальным ды загучаў адкрыта, моцна і чыста. Генрык выконваў паланез Агінскага.

Пятро ехаў з палаца сам не свой — зачараваны, захоплены ўзвышальным светам людскасці і мастацтва, мастацтва і людскасці. Ён адмовіўся вчэраць разам з панамі, бо час быў позні і выпадала ехаць упоцёмкі. Скірмунты правялі яго на ганак з калонамі — пан Канстант узяў удзел у праводзінах, відаць, дзеля прагулкі. Развіталіся. Раман Скірмунт моцна сціснуў Пятрову руку і, упіраючыся скрушлівым позіркам у прадонне ягоных вачэй, мовіў:

— Невядома, спадар Пятро, калі Бог дасць нам яшчэ сустрэцца, таму, уважаючы на тваю беларускасць, скажу. Няхай твой сын акажацца жывым і здаровым! І няхай твае дзеці і ўнукі не пройдуць абыякавымі па Бацькаўшчыне. Гонар і дух продкаў абавязваюць з’яднаць, аднавіць, адрадзіць ліцвінскі край беларусаў. Па век вякоў!

Дыпламат Канстант-Костусь, седзячы ў калясцы, слухаў зычэнне стрыечнага брата з паважнай усмешкай, трохі паблажлівай і вясёлай.

— Добрым часам, пане-браце!

— Давідзэння!..

У Моталь прыйшлі неўзабаве не немцы, якіх усе баяліся, а расейцы, так іх звалі, дакладней — прыйшла Чырвоная Армія.

Людская грамада захлынулася ад наплыву самых розных пачуццяў. Праўда, той асноўнай падзеі ў мястэчку папярэднічалі іншыя, што нітаваліся між сабой. Як толькі сюды данеслася вестка, што Чырвоная Армія перайшла савецка-польскую мяжу і пачала свой вызваленчы паход па землях Заходняй Беларусі, раніцай наступнага дня, гэта значыць 18 верасня, Андрэй Райкевіч, адзін з найбольш выпрабаваных лідэраў камуністычнага падполля, выкаціў свой ровар, узяў у рукі чырвоны сцяг і, размахваючы ім, паехаў па вуліцах Моталя.

— Шаноўныя грамадзяне! Суайчыннікі, таварышы, браткі-беларусы! — выракаў ён, абмацваючы кожнае слова, шукаючы, якое лацвей. — Да нас ідзе воля! Яе нясе нам Чырвоная Армія. Канец панаванню, прымусу і здэку! Няхай жыве адзіная і вольная Беларусь!

— Шаноўныя грамадзяне! — на новым адрэзку вуліцы выгукваў ён амаль тое ж. — З нас доўга і зацята вымотвалі душу, выбівалі дух, які мы перанялі ад продкаў. Выбаўлялі веры і мовы. Зневажалі і катавалі... Але дарэмна! Парвем ланцугі, зруйнуем турмы! Сонца шле нам свае промні з усходу...

Багата хто з местачкоўцаў выходзіў насустрач вестуну і слухаў і радаваўся, багата хто далучаўся да яго ды ішоў следам за сцягам. У выніку ўтварылася ўрачыстая, можна сказаць, і выбуховая ў пэўнай меры працэсія.

Маня заўважыла натоўп местачкоўцаў, седзячы на яблыні, куды забралася, каб дастаць вялікія, налітыя шафраннай чырванню шлапакі, што ўсё яшчэ віселі на веці і спакушалі дзіцячае вока. Яна куляй зляцела ўніз і падворкам — на стайню, дзе даглядаў коней дзед:

— Дзядуля а дзядуля, ідзі паглядзі!

Чынны гаспадар Пятро Рамановіч выйшаў за веснічкі. Ён, пэўна, адчуваў хваляванне, бо яшчэ ўчора шэльма Абко прынес яму навіну аб накаце войска з усходу, што, на яго цвярозы розум, магло карэнным чынам паўплываць на лад жыцця, да якога ён прызвычаіўся. І вось як пацвярджанне — абвестка з вуснаў Райкевіча, чалавека, які быў прыцэлем яго сына Барыса.

— Браткі беларусы! Ідзе Чырвоная Армія! Ідзе прасветлая гадзіна! Яе нам ужо нядоўга чакаць. Цяпер наш

ганаровы абавязак — абясшкодзіць панскіх прыхвасняў і сатрапаў!..

Каля Пісарчуковай хаты ён прыпыніўся:

— Дзядзька Пятро, якія чуткі адтуль?..

— Няма чутак. Ад Барыса ніц нема.

— Шкада... Шкада, што сённа ён не з намі!

— Што зробіш...

Працэсія рушыла далей, і тут з яе вылучыўся, ступіўшы колькі крокаў убок, невысокі чалавек з перавязанай рукой. Чарнявы, схуднелы, ён быў у панашанай форме польскага жаўнера. Пісарчук здзіўлена глядзеў, як той крок за крокам набліжаецца да яго.

— Дзень добры гаспадару! Калі будзе ласка паслухаць, я маю вам штось сказаць, — пачаў ён, пераадольваючы пэўную нервовасць.

— Кажы, ягамосць-ваяр, толькі праўду, — падбадзёрыў яго ўсмяшкай дзед.

— Я вярнуўся адтуль, дзе грымоты, пажар... Мы былі разам з Барысам, служылі ў адным палку, стрымлівалі націск немцаў на Варшаву. Даруйце, пры адступленні я бачыў яго... Ён ляжаў... мёртвы... пад кустом вербалозу.

— Т-сс! — прыклаўшы палец да вуснаў, цыкнуў на яго дзед Пятро і адвёў далей ад Мані і Аксінні, якія стаялі непадалёку і слухалі; дармо, дзедава перасцярога была запозненай.

— Ён ляжаў мёртвы.

— Ой! Людцы родныя! — выгукнула Аксіння і, спатыкаючыся, кінулася ў хату, мо каб даць волю пачуццям і выплакацца, а Маня стаяла разгубленая, не ведаючы, як можна паверыць у такое няшчасце.

Дзед Пятро, мусіць, ад той жа разгубленасці, казаў штось не ў лад пра вайну і распытваў у былога жаўнера, чый ён, бо не мог прызнаць яго сярод мотальцаў, і ўдакладняў мясціну, дзе быў той апошні для Барыса бой.

Авалодаўшы сабой, Маня кінулася ў двор шукаць маці. Яна адчула, што ў местачковае жыццё раптоўна ўварвалася віхура і робіць нейкі свой заварот, замянае жыццю, нездарма ж у школе часова адмянілі заняткі, як што настаўнікі пахаваліся, а некаторыя з іх нават паўцякалі ў Янаў. Туды ж далі драла і паліцаі з мотальскага пастарунка.

Пра віхуру Мані нагадаў акурат і небывалы людскі ход, арганізаваны камуністамі. Калі калона выйшла на плошчу, свой чырвоны палымяны сцяг Андрэй Райкевіч замацаваў на будынку апусцелага паліцэйскага пастарунка. Людскі галас, воклічы, смех — усё гэта надавала адметнасць святу.

Камуністы і камсамольцы — апошніх узначальваў Данік Плюнгер — арганізавалі ўзброеную групу самааховы і аператыўных дзеянняў. Хлопцы як бачыш разброілі польскіх асаднікаў і ляснічых, праўда, тых было небагата, з натхненнем пачалі шукаць, дзе б яшчэ прымяніць свае сілы і ваенную вывучку.

Неспакойная ўвага сяброў гэтай і іншых рызыкаўных групавак найчасцей спынялася тут на паляках, якіх прымалі за чужынцаў, а яшчэ на яўрэях, што ўцяклі з Польшчы, звычайна багатых, напалоханых і безабаронных. Да іх нахабна ліплі, прыставалі ды розным манерам адбіралі дабро.

З гэтага дня, бадай, і пакінулі мястэчка Моталь спакой, калі ён яшчэ ў каго заставаўся, лад у думках, калі пэўныя думкі былі. Доўгія гады прыціску, несправядлівасці, здзеку, які польскія ўлады чынілі з тутэйшага люду, спарадзілі багата ў каго прагу да помсты, а сёй-той проста браў прыклад з іх жа, ліхадзеяў. Ну хіба мог Данік Плюнгер, скажам, мець лагоду ў душы, умеркаваны розум, спакойны характар, калі з-за ягонага камуністычнага імпэту жандары раз за разам успорвалі страху ў бацькоўскай хаце і глуміліся з іхняга набытку? Дайшло да таго, што бацькі афіцыйна мусілі адмовіцца ад свайго сына Даніка... І не давядзі Божа каму перажыць такое. Не, не, ён, бадай, адплоціць свету і найперш панам за ўсе свае крыўды.

Так і іншыя. Цяпер кожны з пакрыўджаных і абражаных хацеў паказаць сваю сілу.

Дачуўшыся, што ў маёнтку Скірмунтаў у Моладаве сабралася шмат паліцыянтаў і іншых класава чужацкіх і падазронных элементаў з вясковага наваколля, мотальскія рэвалюцыянеры на чале з Плюнгерам паспяшаліся туды. Аднак высокія і тоўстыя сцены агароджы з бітым шклом намерсе рабілі маёнтак крэпасцю. Разгневаныя асадай, паліцыянты схапілі і закатавалі Алеся Дзямковіча, парламенцэра, пасланага туды для перамоў. У перастрэлцы

загінуў яшчэ адзін з апалчэнцаў — Герась Кузюр...
Іх кроў — як тая жывіца ў агонь.

Таму, калі ноччу варожы хаўрус пакінуў маёнтак і рушыў у напрамку Янава, камуністычнае, так бы мовіць, апалчэнне ўварвалася ў панскі палац і ўчыніла расправу над прыслугай, палічыўшы, пэўна, па нейкіх заломах класавай думкі, што прыслуга таксама мае віну перад камуністычным светам. Знайшлі і паноў — Генрыка Скірмунта і ягоную сястру Марыю, іх вывелі за сцены маёнтка і расстралялі. Толькі ўшанаванаму польскімі ўладамі дыпламату Канстанту Скірмунту ўдалося ўцячы разам з узброеным атрадам.

Выканаўцы гэтага рэвалюцыйнага акта не пакінулі для нашчадкаў сваіх візітовак. Фактам, аднак, застаецца тое, што ў карных экспедыцыях не ўдзельнічалі ні Андрэй Райкевіч, ні Ян Мацукевіч. Мо яны прынцыпова пазбягалі крывавай і бруднай справы — самасуду?.. Магчыма.

Цяпер кожны дзень прыносіў у сядзібу Пісарчукоў скрушлівыя і жахлівыя весткі. Яны прымушалі трымцець і як не ламацца нагостраныя пачуцці ў душах нявольнікаў, што дарослых, што дзяцей, прычым ніяк нельга было ад іх, благіх навін, засцерагчыся — не было апірышча ў разняволенай грамадзе. У спадарстве, у людскім мурашніку не дзейнічалі больш ні закон, ні права, а камуністычная мараль, якую разам з тэрорам неслі мясцовыя ідэйныя хаўруснікі Плюнгера, здавалася даволі-такі дзіўнай і дзікай.

Ты багаты?.. Мы зробім цябе бедным, бо гэта будзе адпавядаць прынцыпам роўнасці і братэрства... Тваё жыццё цяпер належыць нам, уладарам становішча, бо ўсталёўваецца дыктатура такіх, як мы, жабракоў, латруг, калек духам і цела. Зрэшты, цела тут ні пры чым.

І рэвалюцыйны, з дазволу сказаць, ператрус прагным чортам круціўся па ўсіх дарогах, заглядваючы нават у аддаленыя куткі, у ліку якіх была і заможная, слынная колісь вёска Парэчча. Купец Клямка, калі дачуўся пра набліжэнне камуністычнай навалы, якая ўяўлялася яму не інакш як лілова-чырвонай хмарай, што, падбіраючы свае рызманы, насоўвалася з усходу, перажагнаўся тройчы і адчуў на руках і на ўсёй сваёй тонкай скуры ліпкі пот. Рабілася няўтульна і брыдка. Трывожыла няпэўнасць.

Ён не ведаў, куды, на якія ляды падацца, дый чакаць небяспеку склаўшы рукі таксама не выпадала. Уцякаць?.. Пэўна!

Клямка чуйна прыслухоўваўся, пра што вядуць рэй сяляне ў Парэччы. А яны, збіраючыся на падворках, а часам і на вуліцы, умаяванай, выцягнутаі, бы лут, не столькі гаманілі, колькі загадкава глядзелі адзін аднаму ў твар.

— Э-э...

— Бачыш...

— Калі ўжо на тое, на гэтае...

Мужыцкая думка б'ецца марудна, толькі мужык — сам сабе гаспадар і няпэўнае прышлае раскладвае да драбязы, глядзіць, каб павярнулася яно да яго не горшым бокам. У большасці тутэйшых, аднак, пачувалася радасць з нагоды хуткага прыходу чырвоных, і гэта не падабалася Клямку. Цяпер купца ў сяле як і не бачылі, пра яго, бадай, забыліся, праўда, не ўсе. Сёй-той кідаў у ягоны бок доўгі пагляд, і Клямка сіліўся прыгадаць, ці не пакрыўдзіў у свой час катарага.

Пасля цьмяна-імжыстай ночы, сцярожкай, пакутлівай, калі ён высунуўся з хаты ў бякля-рдзяны заранак, калі паветра было яшчэ не пазбаўлена вечаровага куроудому ад спаленага бульбоўніку і калі куры толькі-толькі зляталі з седала, яму на слых легла нястройная і занепакоеная гамана. Клямка выглянуў за веснічкі. Ад маёнтка ў ягоны бок рухалася падвода. З набліжэннем да чарговага двара насустрач выходзілі людзі, войкалі, кідалі гучныя воклічы і хрысціліся, а некаторыя схіляліся пры гэтым у паклоне. Клямка ўбачыў на возе ўладара парэчанскага маёнтка памешчыка Рамана Скірмунта, а поплич з ім на сене, пасцеленым у вазку, сядзеў ягоны швагер Баляслаў, муж сястры Гелены. І яшчэ былі двое. Першы Іван Цудзіла — трымаў у руках лейцы, а другі — Юстын Пархамчук — доўгую, бы друк, вінтоўку... Мужыкі-тубыльцы, яны былі вядомыя тым, што раз-пораз учынялі закалоты ў асяроддзі сялян.

У аздобе той шарачковай варты паны сядзелі трохі прыгнобленыя. У Баляслава на твары ляжала панурасць. Раман Скірмунт кіўком галавы адказваў на паклоны сялян, капялюш ляжаў побач, і промні сонца, выпаласканыя і накрухмаленыя асеннім ранкам, мякка перабіралі яго сівыя ўскудлачаныя валасы.

Са свайго падворка выкацілася жвавая кабета Хрысціна Цярлецкая, яе дзед, расказвалі, працаваў у Скірмунтаў на бровары, хоць было тое яшчэ да Першай сусветнай — да таго, як немцы вывезлі вытворчасць у Германію.

— Панове! — не адрываючы вачэй ад нявольнікаў, усклікнула Хрысціна. — А куды ж гэта, шаноўныя, вас вязуць?

Вязні не знайшлі слоў для адказу, тады яна ўскінулася на Юстына, чмураватага дзецюка, які сядзеў бліжэй да конскага хваста:

— Юстын, клятая твая душа! Вы што ж гэта робіце?

— А нам загадана адвезці паноў у Пінск для большай бяспекі. Вось і вязём!

— От гэта паны, а не мы! А паны цяпер на вагу золата! — выскаліўся, паварочваючыся на Хрысцінін голас, паплечнік Юстына — Іван.

Купец Клямка, на якім ад перапуду ўжо, пэўна, твару не было, схваўся за шулам варот, збуцвелых, пабітых шашалем. Стаяў колькі доўгіх і даўкіх хвілін, а вуліца гудзела, як моцна напятая і патрывожаная струна. Калі ж гамана трохі аціхла, ён кінуўся ў хату і похапкам сабраў у старую кашолку свае найкаштоўныя рэчы, у іх ліку, вядома, і сярэбраныя ды залатыя лыжкі, якімі любіў чэрпаць мёд. Ён укінуў туды яшчэ кавалак хлеба, прыкрыў усё гэта крамнінай, накінуў на дзверы замок і пайшоў цераз вуліцу напраткі па ўтравелай сцяжыне, у Каранёўскі лес. У руках ён трымаў хатні нож, шырокі, новы, што прагна адліваў сталлю... Цяпер ягоны знешні спакой, як і нож і старая кашолка, павінны будуць засведчыць перад любым стрэчным-папярэчным: чалавек ідзе па грыбы! Ідзе і вернецца, далібог, ён не ўцякае. Толькі сам ён адчуваў, як нутро сцялася ад страху. Ён меў намер колькі гадзін правесці ў лесе, каб супакоіцца, адпачыць, а там думка-гаротніца павядзе яго далей... Куды? У шырокі свет. Цяпер галоўнае — не сядзець дома.

Волкія нізкія галінкі час ад часу сцёбалі яму па твары, прымушалі быць уважлівым. Ішоў доўга. У нагах пачала адчувацца стома, і ён прысеў адпачыць на стары, учарнелы пень. А навокал было гэтак сцішана! Тут царыў па-ранейшаму дрымотны, зямны і незямны свет. З дрэва на дрэва пераляталі сарокі і, усаджваючыся, калывалі

хвастамі, чачэкалі. Пырхалі драбнейшыя птушкі. Воддаль стукаў дзяцел па дрэве. Спакваля ападаючы з яркіх шатаў, кружылася барвянае і жоўтае лісце.

На яго навостраны слых леглі гукі чалавечага голасу, спачатку прыглушаныя, потым — больш выразныя. Пачулася, як фыркнуў конь, а неўзабаве затрашчала ламачча. І гэта было жажліва. Пан Клямка падхапіўся з наседжанага і зручнага пня, асцярожна прайшоў крокаў трыццаць туды, адкуль даносіліся гукі. З-за кустоў алешніку адкрылася невялікая прагаліна; ён расунуў вецце і аслупянеў: акурат перад ім стаялі ў асенніх паліто і насунутых на лоб капелюшах паны Раман Скірмунт і Баляслаў, муж скірумунцянкі... Суровыя, спалатнелыя твары. У Рамана ссвелыя скроні.

Іван Цудзіла стаяў з вінтоўкай на варце, а ягоны прыяцель Пархамчук тым часам, налягаючы чобатам на заступ, капаў яму — ад працы засопся, выяўляючы ў сваім неглыбокім і пачашчаным дыханні алкагольны чмур. Разагнуў спіну, вылез на роўнае, паднёс заступ Скірмунту:

— Проша, пана, цяпер ваша чарга! Здымайце верхняе адзенне...

І, невядома чаму, Раман як бы ажыў, скінуў з сябе паліто, шпурнуў яго пад куст каліны, у вецці якой ірджелі чырвонымі гронкамі ягады. Сплюнуў наўзбоч.

— Дык капайце, пане, яму! — паўтарыў загад Цудзіла.

— Сукіны дзеці! — Скірмунт шырока расставіў ногі і стаяў як укопаны.— Я на тое не жыў, каб капаць сабе яму. Гэта ваш дурны клопат. Я і вам, ацяробкам, параіў бы капаць магілу ворагам нашым, а не мне.

— Мужыкі! — Баляслаў выбраў менавіта гэтае простае слова.— А вы ведаеце, каго на той свет збіраецца адправіць? Ды ён жа атожылак таго самага роду, які заснаваў тут, на вашай нэні, першыя промыслы і завод сукна, якое выраблялі сваімі рукамі вашыя продкі. Аляксандр Скірмунт, яго дзед, адкрыў у Парэччы школу, у якой бясплатна вучыліся дзеці, але сярод іх не чуваць было гэтакіх вырадкаў, каб сваіх забівалі. Вы маеце выканаць сваю паскудную справу, але помніце, што дзякуючы роду Скірмунтаў парачанцы паўтара стагоддзя гора не зналі,

і Раман быў багата для каго ў вёсцы за бацьку. Ці ж не так? Вось ён у вас на вачах. Ды ці ж вы зусім сляпыя? Доўбні-доўбні!..

— Маўчаць! — не вытрымаў Іван Цудзіла. — Не канешне нам слухаць контррэвалюцыйную прапаганду!

— Не крычы, — уладарна адказаў яму Баляслаў. — Каб не заняло табе, ёлупень, духу!

— Гы-гы... — ашчэрыўся той у нядобрай усмешцы.

Ад нервовага напружання пана Клямку калаціла ў куштах, ліхаманкай біла крыўда за Скірмунтаў, працінаў страх за іхняе ды і сваё жыццё, тачыла нянавісьць да хлопаў, якіх шмат напладзілася пад чырвонымі штандарамі, — усё гэта разам збілася ў кучу, сплялося ў клубок і рвала Клямкава сэрца. Ён дастаў нож і моцна сціснуў яго ў руцэ, гатовы кінуцца на д'яблаў у хлопскім абліччы. Толькі ж розум утрымліваў яго. О, Езус Хрыстус, дзе ты? Дай мне ў рукі хоць якую даўбешку.

— Не крычы, выпладак Цудзілы! — паўтарыў Баляслаў. — Гэты чалавек табе не раўня. Ён усе свае сілы, сэрца, душу аддаў служэнню такім... гм, як вы, цёмным людзям. Ён намагаўся вывесці люд да лепшай долі. Не ўдалося, і тое, што вы робіце, — не на дабро, чуеце, гэта ганьба для ўсяго вашага роду. А, зрэшты, было: і ў Хрыста камянямі кідалі! Толькі ж Раман не Бог, але ён прамень светлы для ўсёй Беларусі.

Прашумелі вяршаліны. Кароткі момант цішыні. Чачэкнула сарока, устаўляючы свой сказ у гэты нелюдзяны момант. Недзе воддаль зноў пастукаў дзяцел.

Пан Клямка адчуваў марнасць слоў Баляслава, які, пэўна, думаў, што з людзьмі ў астатнюю гадзіну гаворыць. Ды не-е ж!..

Азваўся Юстын Пархамчук:

— А ў Савецкай Беларусі закон такі: усіх паноў — пад корань!

— Нам што... Будзем канчаць? — ці то спытаў, ці прапанаваў Цудзіла.

І чамусьці якраз у гэты момант пан Клямка ўспомніў, што парачанскі стралок Іван Цудзіла аднойчы браў у яго напавер слоік мёду — хтосьці хварэў у сям'і, ці што. Грошы не прынёс дасюль... Гэты Цудзіла, дарэчы, меў сваю зямлю, але браў ад яе мала, бо зямля чула-такі гультая.

Юстын жа, той не меў зямлі, але быў дужым, цягавітым і хадзіў у парабках, з чаго меў хлеб і да хлеба.

Узнялі стрэльбы.

— Адварніцеся! — прапанаваў парабак.

Нешта ж муляла выканаўцам няпісанага камуністычнага загаду, як што пазбягалі яны глядзець у вочы сваім ахвярам.

— Адварніцеся! Каму сказана?..

І прамаўляў Раман Скірмунт; у гэты момант у куточках ягоных вачэй заблішчэла па слязіне:

— Я ад людзей не адварочваўся ніколі, заўсёды шукаў шлях да іх сэрцаў. Я збіраў у семнаццатым самых сведамых і жывых беларусаў дзеля таго, каб адрадзіць славу зямлі, аднавіць краіну. Нас было няшмат, але ўсе, хто быў з намі, — гэта дьяменты ў нацыянальнай аправе, не перад вамі, цёмнікамі, служкамі зла, гэта казаць. Нас прызналі. Нас пачулі. За намі пайшлі. Толькі ж камуна-бандыты, маючы зброю ў руках, як і вы, пачалі знішчаць тое, што мы стваралі, і нас, і нас саміх. Я ўжо стары, мне сем з паловай дзесяткаў. Усяго пабачыў. Жыццё пражыў. Цешу сябе думкай, што да нашай справы нехта яшчэ вернецца. А вы, паскуднікі маладыя, — не раіў бы вам смерць чыніць. Вялікі грэх бярэце на душу. Гэта дарам не пройдзе, і будзе род ваш тройчы пракляты!

З рук стралка Цудзілы выпала стрэльба.

Пан Клямка ўздрыгануўся, калі бабахнула з другое вінтоўкі. У момант адчаю ён запусціў нож у стралка, і нож упаў каля ног ліхадзея. Для тых гэта быў як знак з неба.

Клямка кінуўся прэч.

Потым стрэл паўтарыўся.

...Дзед Пятро і баба Аксіння часцей пачалі хадзіць у царкву і прасіць Бога пра літасць і ласку да іхняй сям'і, пра заступніцтва — Бог цяпер быў адзінай асобай, якая магла ахінуць іх сваім крылом і не дапусціць згубы, здзеку, вярнуць іхнім сэрцам спакой. А спакою — анізвання. І Барыс прапаў — хоць бы якая больш пэўная вестка адтуль, дзе ён злажыў сваю галаву. І ці ж пахаваны добрымі людзьмі?

Паехаць туды, на месца бою, Пятру не ўяўлялася магчымым, бо Польшча ляжала пад Гітлерам і невядома яшчэ, якія там парадкі. Адно ніхто не замінаў яму маліцца. І ён

маліўся, і не толькі ён... Маня малілася, і яна прасіла Бога за бацьку. Аднаго разу, калі дзед Пятро зайшоў у іхні пакой, дзяўчынка стаяла на каленцах перад абразом Святой Дзевы Марыі і, абліваючыся гарачымі слязьмі, прасіла: «Маці Божая, вярні мне бацьку! Я не хачу быць багатай, калі гэта грэх, я не хачу сіроцкі хлеб есці, бо гэта няшчасце, вярні мне бацьку. Маці ласкі Божай, Маці беззаганная, Маці найчысцейшая, Маці наймілейшая, вярні мне бацьку!»

Дзед прымусіў яе ўстаць з каленцаў, сам сеў на ўслончык, і яна, рыдаючы, прыхінулася да яго.

— Не плач, краска,— сучышаў ён унучку.— На вайне ўсялякае бывае. Надараецца, што забіты паляжыць-паляжыць і адыдзе, ачوماецца. Дасць Бог, не застанешся без бацькі!

Ад ночы, што заўсёды ахутвала ў морак усё зямное і насылала сон, Маня прачыналася рана, ёй гэта ў звычку ўвайшло. Праўда, нярэдка яе будзіла цэнтрыфуга, на якой бабуля Аксіння адганяла вяршкі малака. У іх жыццёвым побыце з наплывам чырвоных нічога, бадай, не змянілася, подумкі ішлі і кружыліся вакол працы, таму гаспадарчыя ўдачы лагодзілі і спатольвалі душу. Увогуле нельга было прыдумаць больш дзейсных лекаў ад нэндзы, распачы, чым працоўны занятак.

Паддаючыся таму ж працоўнаму рытму і сваім захапленням, Маня падхоплівалася з ложка і па першых праменьчыках сонца бегла на поплаў, што неўпрыкмет скочваўся ў возера. На ім, зялёным і росным або пакрытым інеем, збірала ў прыпол гусінае пер'е. Больш ніхто, апроч яе, бадай, гэтакім глупствам не займаўся, нават дзеці з бяднейшых сем'яў не здагадваліся, чаго гэта варта. Яны не ведалі, бадай, якая росная радасць — збіраць гусіныя пёркі, цудоўныя, бялюткія, нібы накрухмаленыя, вялікія і малыя. Скарб і скарб, рассыпаны навідавоку. Бо калі іх сабраць і дома паабдзіраць як след, то пухам можна панабіваць падушкі, на якіх добра спіцца.

Яна кружыла па лузе, які з надыходам восені ўжо трохі збучвеў, па зялёным колеры пайшоў жаўтавата-буры, і на гэтакім фоне яе вочы не адразу распазналі кісць чалавечай рукі... Так, з зямлі тырчала рука!.. І ад жаху захаланула яе сэрцайка. Яна зрабіла крок убок і, не помнячы сябе,

закрычала. Крык вярнуў цяпло яе целу і напалохаў гусей, якія купкамі выходзілі з падворкаў на луг. Гусі разам загагталі, а Маня, абліваючыся чыстымі-найчыстымі слязьмі, спатыкаючыся і рыдаючы, бегла бягом дадому.

— Мама!.. Дзеду... Які жах! Ой-ё-ёй!..

Што на тым лузе было? Мужыкі, узяўшы рыдлёўкі, раскапалі і дасталі з зямлі юнака, казалі, з ліку мотальскіх стшэльцаў. Напэўна, за стшэльскія забавы ў палітычным процістаянні яму помсціліся.

Знясіленая, сціпаная, самотная ў недзіцячых сваіх разважаннях, Маня грэлася на цёплай ляжанцы, калі на дзедавай палавіне хаты загучаў чужы голас, неспакойны, напорысты. Адноўчы яна ўжо чула яго:

— Псямаць, пане... Даруй, гаспадар Пісарчук. У жах-лівы час мне спадобілася патрапіць да вас у Моталь — польскі дах, свенты польскі дах абрынуўся!..

Маня саскочыла з ляжанкі — цікаўнасць узяла верх над стомай і ўсімі яе страхалюднымі пачуццямі, прывяла яе ў трапяткі стан. Зазірнула праз шчыліну дзвярэй да дзеда, балазе яны не рыпелі. Так і ёсць, на канане ў сталовай — ягамосць Клямка, руды, як падпалены корч; ён заўжды з дзедам лагодзіў гандлёвыя клопаты.

— Дах быў моцны, ды падпоркі слабыя! — зазначыў гаспадар сядзібы, уважаючы на словы Клямкі.

Голас дзеда гучаў годна, а разам з тым і неяк квола, журліва:

— Толькі ж ці варта было панам гарод гарадзіць?..

— Вы разумны чалавек, спадар Пісарчук. Але чаму я тут? У Пінску фарысеі рыхтуюць ужо падпоркі для Саветаў, стварылі Рабочую гвардыю, чуеце. Так што дарога цераз Пінск для мяне перакрыта, таму я, псямаць, на ноч глядзячы, паехаў па гэтым шляху — на Янаў. Выпала заадно і грошы вам перадаць, вось яны — рэшта, што вінен. Бярыце, гаспадар Пісарчук, і не памінайце ліхам!

— Дзякуй, пане дабрадзеі. Аднак гвардзеяцаў новай улады, з дазволу сказаць, і тут хапае. Таму не спяшайцеся, вам лепей ехаць пад раніцу.

— Я меркаваў, што мой ад'езд палагодзіць Барыс, ваш сын, сацыяліст... Ён дома?

Момант гнятлівай цішыні.

— Барыса няма... Загінуў, абараняючы ад немцаў Варшаву. А ўвогуле я не ведаю, кім ён паміраў — сацыялістам ці не...

— Матка Боска! Няхай зямля яму будзе пухам! Цяпер, уласна, на Польшчу спадзеву няма, у краіне гаспадараць чужынцы. І куды мне падацца?

— Там чужынцы, а ў нас, падчас безуладдзя, свае ліхадзеі чыняць расправы, зводзяць рахункі. Асабліва шчыруюць маладзейшыя — падкамуністыя ацяробкі. Выразаюць і катуюць стшэльцаў... Чысты разбой! Можна, у Парэччы цішэй?

— Што вы! — ухапіўся купец за голаў, пры гэтым злёгка зарыпела пад ім канапа. — Які жах, які жах і здзек з сумлення. Забілі ж Рамана Скірмунта!

— І яго?! Ай-яй! Госпадзе, ушануй і дай спачын душы яго! А ў Моладаве Генрыка з сястрой адправілі на той свет.

І зноў — момант цішыні, і Маня ўявіла, як дзед хрысціцца і чыніць малітву дзеля спакою душы знаёмага, добрага, больш за тое — знакамітага чалавека, які жыў у Парэччы. Маня чула ад бацькі пра таго памешчыка. І тут жа, беручы пад увагу словы пра глум і здзек, прыгадала нежывую руку, што тырчала з зямлі на лузе. Прыгадала таксама жаклівую пагалоску, якая хадзіла сярод дзяцей пра тое, што маладых хлопцаў са стшэльскім накропам камуністы лавілі і вывозілі за яўрэйскі могільнік пад Асаўніцу. Там яны сякерай адсякалі ім рукі, нажамі адразалі насы, вушы, языкі і іншыя органы, выколвалі вочы ды пакідалі іх у такім стане канаць.

У Мані болей сіл не ставала пра ўсё гэта слухаць. Прытупіўшыся, яе ўвага да гутаркі дзеда з напалоханым купцом Клямакам канчаткова згасла, і яна заснула.

Госць тым часам апавядаў дзеду пра падзеі ў Парэччы.

— Псямаць... Я вам скажу, шаноўны земляроб і пчаляр, шаноўны спадар Пісарчук: народ, які зводзіць пад карань такіх людзей, як Скірмунты, не заслугоўвае лепшага жыцця, чым быдлячае. То ж былі людзі, чыя культура і думкі сягалі за воблакі, але... Раман Скірмунт заўжды падкрэсліваў, што ён беларус, і дбаў пра сваё недалужнае племя. Даруйце, спадар Пісарчук, я не хачу абразіць вашы пачуцці... Але за Скірмунта і я абражаны.

Ён меў зямлю?.. Так. Меў маёнтак?.. Вядома. Толькі той, хто ў ягоным маёнтку працаваў, адзін атрымліваў столькі, што забяспечваў усю сям'ю. Экс-плуа-татар?.. Псямаць! — Клямка сплюнуў.— Клянуся сэрцам Пілсудскага, не было б у іх стрэльбаў, і я кінуўся б на каторага, нажом перарэзаў бы горла! Асталопы забілі ў гэтых людзях тое, чаго самі не мелі і не маглі мець. Гніды! З-за іх праклён ляжа на ўсю вашу нацыю, калі яна яшчэ існуе. Ды гэта, бадай, не мой клопат, спадар Пісарчук. Праўда? Мой клопат — лахі пад пахі ды далей адгэтуль!

І ўсё ж Пятро Рамановіч засцярог госця і выправіў яго пад раніцу, пры гэтым даў купцу адрас знаёмага чалавека дзесьці за Варшавай, на выпадак, калі пан Клямка па першым часе не знойдзе для сябе якога іншага прытулку.

Туды ж, пакінуўшы свой маёнтак у Заазер'і, колькі дзён таму паехаў і пан Генрык Юргенсан; ён, праўда, пабываў у палоне ў чырвоных і быў абменены ў гандлі з палякамі на чырвонаармейцаў.

21

Вызваленчая армія наплывала на Усходнія Крэсы спакваля, расцякаючыся па ўсіх дарогах, што вялі на захад, даючы магчымасць польскаму войску адысці, ачысціць тэрыторыю Беларусі ад сваёй ляшай прысутнасці. Палякі ў бойку амаль не ўвязваліся. Тым не менш у чырвоных байцоў былі напалатове вінтоўкі і кулямёты, шаблі і штыкі, мінамёты і гарматы.

Амаль скрозь сустракалі іх хлебам-соллю і кветкамі.

У Моталі былыя падпольшчыкі для сустрэчы з чырвонымі наладзілі святочную браму пры ўездзе ў мястэчка, з пінскай стараны. А войска, рухаючыся адтуль, прашывала перш вёскі Парэчча і Моладава.

Чырвонаармейцы ішлі пеша, на фурманках жа месцілася зброя і боепрыпасы.

Гэта было невялікае падраздзяленне пераменнага асабовага складу. Інакш кажучы, байцоў тэрмінова прызвалі з запасу, адрываючы кожнага ад зямлі, станка ці варштата. Іх паставілі пад штык для выканання найвысакароднейшай вызваленчай місіі. Фурманкі з коньмі былі таксама ўзяты

ў сялян, аб'яднаных у калгасы, з умовай, што вернуць пасля пераможнага шэсця.

І вось гэты «чырвоны раўчук» наплываў на Моталь. Ля брамы зайгралі, заліліся пераборами гармонікі, дзяўчаты мелі прыветліва махаць хусцінкамі ці проста рукамі, а хлопцы, надзьмуўшы грудзі паветрам, голасна грымнулі: «Чырвонай Арміі слава! Ура!!!»

Сапраўднай радасцю, мо выпакутаванай у дзесяцігоддзях, свяціліся твары камуністаў. Наперад выйшлі Ян Мацукевіч, Андрэй Райкевіч, Ілля Дубовіч, Данік Плюнгер — яны, а таксама іншыя, хто быў смелы, абняліся з камандзірам, станістым хударлявым лейтэнантам. Збоку за гэтымі абдымкамі з цікаўнасцю назіраў Пісарчукоў малодшы — Паўлюк.

Не меней шчасця ад шумнай сустрэчы было і ў дзяцей, якіх круцілася тут процьма. Дзеці, а сярод іх і Маня, знайшлі, што чырвоныя байцы маюць колер зусім не чырвоны, не адпаведны таму, і што адзенне на іх запылена-шэрае, а на некаторых — з зеленаватым адценнем... Такія ж пілоткі.

Салдаты, напэўна, здарожыліся і былі стрыманыя ў выяўленні сваіх пачуццяў. Калі ж калона мінула браму і ўцягнулася ў мястэчка, адзін з чырвонаармейцаў, паджылы, сутулаваты, з іранічнай усмешкай на твары, адштурхнуў ад сябе букет кветак, якія ткнулі яму ў рукі жанчыны. Ад неспадзеўкі тыя жажнуліся і наперабой пачалі кпіць з мужыка. Маня ніяк не магла ўцяміць, што здарылася.

Частка фурманак з рознымі салдацкімі прыпасамамі і кулямётамі размясцілася на прывал за Моталем, а астатнія былі размеркаваны па вуліцах мястэчка, адна спынілася акурат насупраць сядзібы Пісарчукоў. Дзед Пятро як можна лагодней павітаўся з гасцямі; сюды выйшлі і цікаўныя сусед Абко і іншыя суседзі. Абко, трохі пераігрываючы самога сябе ў шчырых інтанацыях, прадэкламаваў:

— Дарагія таварышы, слаўныя чырвонаармейцы, дзякуй вам, што вызвалілі нас ад польскага ярма!

Яму адказаў салдат, які распрагаў коней:

— Ад ярма вызвалілі, а хамут надзенем!

Яго таварышы зарагаталі, аднак жарт атрымаўся акурат як тыя цукеркі з сакрэтам, якія любіла Маня, у ім было штось нечаканае для большасці жыхароў Моталю.

Абко сумеўся і крутнуў галавой на сухаватай шыі ўлева-ўправа, нібы ўнікаючы таго дакляраванага хамута.

— Хведар, няйначай, будуць праблемы,— сказаў ён другому — Бушкевічу Хведару, ціхмянаму і вытрыманаму на характар суседу.

— Пажывём — пабачым...

— Э-во-ой! А хлопцы ж якія! — уварвалася ў гурт мужчын бойкая маладзіца Германка.— Ці надоўга да нас?.. Го! А мо ажэнім каторага?

— Калі толькі сёння вяселле, то мы згодныя!

— Пашукаем нявестаў... Скажыце, а як у вас людзі жывуць?

Салдаты адказвалі ў тым жа тоне, памагаючы адзін аднаму:

— Добра!

— Бо нічога не маюць...

— А калі нічога няма — няма і клопатаў!

— То, можа, тут, за панамі, жыццё было лепшае, га? — спытаў азадачана той жа Абко.

— Там лепей, дзядзька, дзе нас няма!

Калі гамана трохі страціла сваю вастрыню, дзед Пятро і бабуля Аксіння павялі салдатаў, як сыноў сваіх, у хату. І Маня, гордая такімі гасцямі, суправаджала, разглядаючы кожнага з іх, палівала на рукі, калі яны мыліся, дапамагала маці і бабулі накрываць стол.

Чырвонаармейцы дружна ўпляталі ежу, смажанае сала з бульбай і агуркамі, тварог са смятанай і, уважаючы на шчодрую пачостку, хвалілі гаспадароў:

— О, у вас тут малая Амерыка: каўбасы, залітыя шмальцам, шынка вэнджаная!..

— А яшчэ і мёд!

— А што, у калгасах у вас гэтага няма? — пацікавіўся дзед Пятро.

— У калгасах няма, а такія моцныя сяляне перавяліся.

І тут прыгадаўся Пятру Пісарчуку расказ Ладзі Палто, які колькі гадоў назад пабываў у камуністычным свеце, вярнуўся і быў рады лушпіне.

— Я не буду вас уводзіць у зман,— сказаў гаспадар.— Што маю — не хаваю. Але і ў нас не ўсе сем'і так заможна жывуць.

Салдаты заўважылі чорную хустку на галаве ў нявесткі Пятра — Ганны. У аздобе гэтай хусткі асаблівай бледнасцю вызначаўся яе твар, схуднелы, але ўсё яшчэ прыгожы. Хтось з гасцей спытаў, ці не хворая яна.

— І так, і не, — быў адказ Ганны.

Нябога, яна пры гэтым усміхнулася, бадай, аднымі вуснамі:

— Хворая на мужа-нябожчыка...

Байцы выказалі сваё спачуванне.

Пры развітанні старшы з іх — сяржант Краўчук — пажадаў гаспадару таго, што было для яго запаветным:

— Дай Бог, дзядзька Пятро, каб вас не чапалі!..

Нягледзячы на розніцу ў веку і жыццёвым вопыце, яны добра разумелі адзін аднаго, і, каб тыя словы сяржанта ды Богу ў вушы, яно, можа, і добра было б.

Селянін Пятро штодня прасіў Бога, каб ён адвёў ад яго гаспадаркі і сям’і зайздроснае вока, каб даў людзям мудрасці лічыцца з уласнасцю, як што набыта яна сваімі рукамі, сваім розумам, кемнасцю, спрытам... Прасіў Бога і пры гэтым дзівіўся, што да Усявышняга звяртаюцца не толькі шчыры люд, аратыя, сейбіты, але і ўсялякія ацяробкі, хто не дбаў пра сваё і пазіраў на чужое. Усе-ўсе шукаюць ягонай увагі, разумення, дабраславення, падтрымкі... Куды ўжо больш, калі Гітлер і той браў сабе ў памагатыя Бога, з яго імем распальваў жарсці вайны, ламаў і калечыў, забіваў і катаваў, маўляў, з намі Бог! Тфу на гэтакую пачвару! Але ж чаму Бог церпіць усялякіх злыдняў?

Адчуваючы, што пры ўласнай кемлівасці яму такі не стае сіл і розуму, каб усё, што ведае, чуе і бачыць, спалучыць, упарадкаваць, Пятро аднаго разу прыцягнуў увагу святара Георгія Раздзялоўскага да ходу падзей. З ім не складана было памеркавацца, балазе яны падтрымлівалі ідэйнае, можна сказаць, сяброўства.

— На ўсё ёсць воля Божая, — адказаў святар завучана, сам адчуваючы незадавальненне падобным адказам, але ж і іншага тут не дадзена, бо каму яшчэ, апроч Хрыста, спадабілася быць пакліканым у боскую канцылярыю і знайсці там лагоду. — Каму Бог даў волю ўладарыць над людзьмі, з таго і спытае. У Бібліі ж сказана: «...якою мераю мераеце, такою адмераецца і вам».

— Ойча, я пра гэта ведаю,— засведчыў Пятро.— Але, калі меркаваць па тым жа Святым Пісанні, Усявышні бласлаўляе людзей як на добрыя ўчынкі, так і на грахі. Сказана ж: «Ён добры і да няўдзячных і злых». А яшчэ: «Дабраслаўны чалавек, якому Бог не накануе граху».

У вачах айца Георгія з'явіўся агеньчык жывое думкі, і, пасмыкаўшы кудзелю сіваватай барады, ён хітра ўсмінуўся:

— Вазьму на сябе смеласць прызнаць, што першы па-стулат мудры. А то як бы ты прымусіў злых спавядацца? Бачыш... І не выстарчыла б святару адпусакаць грахі.

— Як жа тады на зямлі могуць усталёўвацца парадак, мір, спакой, дабрачыннасць? Ці могуць быць узаемаразуменне і злагада між людзьмі і Богам? Даруй, Госпадзе, мне грэшныя думкі мае! — і ён перахрысціўся.— Не сплю я, ойча, начамі і ўсё думаю, і перад вачыма тая сухастоіна. Яна падае... А я трызню, уяўляю Барыса жывым. І ці божая то воля, каб ён загінуў ад рук ліхадзеяў, што ўздумалі напісаць на сваіх штандарах: «З намі Бог!» Прабач, Божа, і пакарай брыдоту!

— Усё ў яго волі, браце Пятро. Маліся, прасі ў Бога міласці, каб ён не адвярнуўся ад нас. Каб, прыняўшы ахвяры, паслаў нам і нашым сем'ям, а тож і ўсяму вялікаму свету спакой і збавенне. Няхай адорыць нас ласкай набожнасці, каб заўсёды мы мелі ў сэрцах сваіх любоў, развагу ў малітве.

— Развага — маці суцяшэння, бацюшка. Але ж тыя груганы, якія кружылі і, можа, дагэтуль кружаць над маім сынам, проста клянулі ў маё сэрца, таму і баліць. Відаць, Богу было заўгодна таксама, каб Сталін вызваліў нас і каб вылюдкі ўчынілі расправу над Скірмунтамі. Ці ж не так?

— Магчыма... — сумеўся святар.

— Праўда, армія — толькі невад, які закінулі ў гэты бок бальшавікі. Што далей будзе, ойча?.. Ці не спасцігне нас ліха, з якім ваяваў раней Нестар Махно?

— Я разумею, чалавеча, тваю трывогу. І не толькі тваю... Я святар і, на жаль, не маю пэўнасці... Мы ж — як той гарох пры дарозе, вялікай і тлумнай. Прымнуць нас? Вядома... Але ж наша карэнне ў гэтай зямлі, і Бог нам адзіны заступнік.

У гутарцы з айцом Георгіем Пятро Пісарчук аблегчыў, але не спатоліў як след сваю душу — не ставала адказу на пытанні, якія данімалі ад пачатку вайны.

А ці быў той адказ наогул? І ці ведала яго зямля?..

Лагічна і проста ўжо следам за Чырвонай Арміяй насоўвалася савецкая ўлада. У Моталі для яе ўсталявання хапіла ўсяго некалькіх дзён. Утварылі Савет і народную міліцыю. Аднак пэўны час яшчэ не спыняла сваіх дзеянняў самаўладдзе, якое чынілі тыя, хто раней быў у камуністычным падполлі або хоць бы чуў пра яго, а цяпер даў сабе волю і на вуліцы з дапамогай нажа, сякеры, нагана набліжаў прышласць ды ўпарадкаваў на свой густ новы свет. Таму дзед Пятро, засцерагаючы Паўлюка, свайго малодшага сына, ад удзелу ў шалёнай віхуры, неаднойчы ківаў яму пальцам:

— Я бачу, цяжка табе ў хаце ўтрымацца! Глядзі ж, не пакінь дзяцей сіратамі!

Паўлюк расказваў, што чуў і ў што нельга было не верыць: за тыдзень у Моталі мясцовыя пасобнікі камунізму знішчылі блізка сарака чалавек, і ўсё ў маладым веку. Ён, Паўлюк, праўда, некак паблажліва глядзеў на гэтакі гвалт, а бацьку вусцішна рабілася.

Шчыруючы далей у сваіх рэвалюцыйных высілках, камуністы, а сярод іх баявым імпэтам акурат вылучаўся малады Данік Плюнгер, вылавілі былых гмінных служачых, настаўнікаў — па прыкмеце іх службы дзеля ўмацавання польскага рэжыму, — а таксама іншых, несімпатычных ім асоб, якія не паспелі ўцячы, — чалавек пад восемдзесят. Іх колькі дзён трымалі пад арыштам у Моталі, а потым павезлі ў Пінск, каб перадаць савецкім уладам. Але ж улады адмовіліся ад паслуг заўзятай мотальскай чвані і ўсіх арыштантаў адпусцілі на волю, як што на той момант сабраныя не таілі ў сабе небяспекі для новага ладу.

Разам з іншымі вярнуўся з Пінска дадому і Клім Кузюр, апошні местачковы солтыс, з якім сябраваў Паўлюк Рамановіч. Варта зазначыць пры гэтым, што ў свой час солтыс Кузюр быў у прыяцельскіх адносінах і з некаторымі носьбітамі камуністычнай пераніцоўкі, не выдаваў іх, хоць ведаў багата чаго з мясцовага падпольнага брыку.

Аднак цяпер у іхніх адносінах да Кліма Кузюра адбыліся пэўныя змены, і, можа, лепш было б, каб ён

назад у Моталь не вяртаўся. Але ж і Сібір пакуль такіх, як ён, не прымае — прастора ў яго таксама не гумавае.

Таму аднаго вечара Кузюра вывелі з хаты за пуню і выпусцілі яму ў патыліцу шэсць куль з рэвальвера.

Пятро Пісарчук даведаўся пра тое злачынства на другі дзень, калі ездзіў на ровары ў краму. Надарэнне нейкім дурным рыкашэтам закрунула і яго сям'ю, яго сядзібу. Узрушаны, ён вярнуўся дадому і знайшоў Паўлюка. Той, нічога не ведаючы, парадкаваў дровы ў прыстрэшшы хлява.

— Ты чуў навіну? — спытаў бацька.— Кліма Кузюра забілі...

— Як?!

— А так...

— Што ты кажаш, бацька? Я ж учора надвячоркам быў у яго.

— От і гавораць, што гэта тваіх рук работа!

— Як? — Паўлюк трымаў у руках бярозавае палена і не ведаў, што з ім рабіць.— Я Кліма забіў? Я забіў Клі-і-ма?!

Белыя і ружовыя плямы пайшлі па яго твары. У распачы ён запусціў паленам у кучу колатых дроў.

— Ну і людзі!..

22

Забойства былога солтыса Кузюра, надзіва прыстойнага і вабнага чалавека, які нікому не зрабіў шкоды, па ўсім відаць, перапоўніла чашу цярдзення маладой, бы рдзяны парастак, савецкай улады і, уласна, бальшавікоў, што былі прысланыя сюды ці то з Менска, ці то з Масквы, каб апекаваць гэту ўладу ды ўсталёўваць мірны лад жыцця.

А забойствы надараліся як не кожны дзень. Таму, жадаючы спыніць бандытызм і анархію, бальшавікі арыштавалі пад Моталем — у суседняй вёсцы Тышкавічы — юнака, якому спадобілася запэцкаць рукі крывёю: прылюдна яго расстралялі.

Паказальная карная акцыя ўладаў паймела такі належаўшы ўплыў, і пра забойствы ў Моталі ад таго часу было не чуто, але ж цяпер наганялі на людзей страху арышты, аб прычынах якіх мала хто што і ведаў.

Калі двое міліцыянераў прыйшлі дадому да Ладзі Палто і прапанавалі яму прайсці ў іх суправаджэнні ў пастарунак — так, на стары лад, людзі звалі будынак абаронцаў парадку, — сэрца ў яго сцялася, прадчуваючы, што шлях ад роднага парога павядзе яго зноў за краты. Невядома чаму, але так вычварна пачаў віцца і плесціся, плесціся і віцца ягоны неміласэрны лёс. Жыццё ў скрут пайшло ад самага першага моманту іхняй з Балаганам і Філіновічам задумы па пераходзе ўсходняй, пярун яе пабі, савецкай мяжы. А ці было што злачыннае ў тым ягоным учынку, калі ён, Ладзя Палто, шукаў на тым баку паратунку? Збавення ад голаду. Ад жабрацтва... Воля і шчасце там мроіліся. Толькі патрапіў у няволю. І цяпер тая гісторыя абярнулася для яго чыстым пракляццем. І для бацькоў... І для жонкі-красуні Аляксандры... Ён толькі-толькі пачаў жыццё з ёю ладзіць ды яшчэ не намілаваўся, не нацешыўся, не выстарчыў для яе добрай долі. І от адарвалі... Яна ж у момант сабрала яму невялікі клунак. І плакала, калі ён, зніякавелы, змарнелы, пакідаў сядзібу сваю.

Прадчуванне Ладзю не падманула, і следчы пачаў ставіць пытанні якраз пра ранейшую вандроўку ў Савецкі Саюз. Анічога не было ў тых прыгодах людскага, каб успомніць ды расказаць, — адныя пакуты. Далібог! А следчы дамагаўся тым часам: скажы, якія мэты перад табою былі пастаўлены і хто іх ставіў?.. Значыць, на артыкул кодэкса пра шпіянаж цягнуў скуралуп.

Пасля допыту Ладзю Палто пакінулі ў камяніцы, дзе быў астрог. Агледзеўся: у камеры пяць чалавек, апроч яго, і ўсе сядзяць ціха, усе не столькі панылыя, колькі стрыманыя, засяроджаныя на думках, вядомых ім адным. Яго з'яўленне не зрабіла на тубыльцаў асаблівага ўражання, адно Іван Баяба ўстаў з тапчана і падаў яму руку, пры гэтым панадна ўсміхнуўся:

— А цябе, верабей, за што сюды кінулі? Ці ты, як і я, эксплуатаваў сваю жонку, сям'ю? Або тваё багацце, што заўжды паміж ног трымаеш, калола камусьці ў вочы?

— Не вем... — адказаў сцішана, на запалым дыханні новы вязень.

Калі шчыра, дык ён разгубіўся ад неспадзеўкі — сустрэў тут, за кратамі, Баябу, сапраўднае прозвішча якога было Мацукевіч; у Моталі ўсе ведалі яго як заможнага

гаспадара, жывога, пракідлівага, якому зямля штораз давала тое, што ён ад яе хацеў узяць. Палто лічыў Баябу ў местачковым жыцці чалавекам высокім, удачлівым і паважаў яго, таму хоць і ведаў пра Баябаў арышт, але не спадзяваўся вось так, нос у нос, сустрэцца з ім, ды яшчэ ў адной ролі нявольнікаў, вязняў, небяспечных для грамадства людзей, або і горш за тое — непатрэбнага смецця, якое выграбалі новыя ўлады.

Расчуліў Ладзю Палто знак увагі Баябы да яго і жарт, трохі колкі, але справядлівы. Яму імпанавалі высокі настрой гэтага начыненага прамяністай энергіяй чалавека. Іх прыяцельскае вітанне, падчас якога голас Баябы гучаў напорыста і густа, а голас Палто, наадварот, тонка і слаба, не раўнуючы, як у ягняці, — такое іх вітанне разварушыла астатніх вязняў.

— Дык, выходзіць, ты не веш сваёй віны? — дапытваўся Баяба.

— Не вем. Зрэшты, быў грэх, за які і ўчапіўся следчы: да сканчэння тэрміну я ўцёк з савецкай турмы.

— А-а?..

— Вось табе і маеш!

— Бачыш ты! — пасыпаліся з розных бакоў воклічы здзіўлення, захаплення, спагады. — Малады, а цёрты пасак! Ну сядай, раскажвай, калі ведаеш, пачым фунт ліха.

І ўсяго за некалькі кароткіх хвілін небарака Палто авалоў сабой, набыў сваю годнасць і раўнавагу, як што пачуваў сябе роўным сярод роўных, балазе да яго нага пакутніцкага вопыту таварышы праявілі асаблівую цікаўнасць, павагу. Седзячы на невысокім тапчане і прытрымліваючы рукой свой клуначак, ён расказваў пра той небяспечны шлях на ўсход, які скончыўся для яго і ягоных паплечнікаў выпраўленча-працоўным лагерам на Урале, дзе амаль не кармілі. З усяго ім пададзенага вынікала тое, што ў савецкай краіне не бяруць за асаблівы клопат вызначэнне віны грамадзяніна або яго довады, калі ён не вінаваты. Таму ў лагерах і адбываюць тэрмін тысячы і тысячы людзей, якія ніколі нікому нічога дрэннага не зрабілі, а дзяржаве — тым болей.

Выснова з апаবাদання Палто нікога з прысутных не радавала, у кожным яна забівала надзею на аб'ектыўнае

следства і справядлівы прысуд. Настрой пачаў западаць, і тут крамяны і чырванатвары вязень па прозвішчы Ляш пераклучыў размову на іншае.

— Бачыш,— сказаў ён, паказваючы на хатулёк Палто,— пры арышце табе хоць дазволілі хлеба з сабой узяць. Мусіць, іншыя міліцыянты былі! А мяне гэты прэрэварацень Райкевіч, маць яго, не тут будзь сказана, узяў на вуліцы, як дурня. І куды яго сумленне дзелася? Каня не даў распрэгчы, а я па дровы ездзіў, у хату не даў зайсці, з дзецьмі, з жонкай развітацца. Не даў, злыдзень, глынуць чаго якога, бо я ж не з гасцей прыехаў, а з лесу. Нічога з сабою не ўзяў... «Ты арыштаваны, кажа, і не спрабуй уцячы, а то я пры зброі». Гад ён! Як выслужвацца пачаў!

— То чаму ж яму і не выслужвацца? — разважліва падаў Баяба.— Колькі гадоў ён гэту ўладу чакаў. Ад чакання мо сэрца высахла.

— Дзіва што! А добры быў чалавек. Мёду не шкадаваў нікому,— падтрымаў гутарку нехта з глыбіні камеры.

— Улада псуе чалавека...

— У такім разе, пане Ляш, трэба лічыць, што і ты сапсуты ўладай,— заявіў Баяба.— Хіба не? Працаваў жа солтысам у Асаўніцы, збіраў даніну, уціскаў людзей... Не, скажаш?

— Не! — рашуча адрэзаў Ляш.— Гэта каго я прыціснуў? Га? Можа, скажаш, пане дабрадзей?.. Ды не, не маеш досведу? А-а... Тады скажы, у чым мая віна перад сінодам камуністаў, калі людзі са свайго асяродку вылучылі мяне солтысам?

— Віны няма, а кара ёсць,— ціха ўставіў сваё меркаванне Ладзя Палто.— Гэтак амаль у кожным выпадку жыцця. Вунь мотальскага солтыса Кузюра нізавошта забілі. Ніякай шкоды людзям ён не зрабіў.

— Ходзіць пагалоска, што Кузюра забіў Паўлючок — Пісарчукоў сын,— прагучаў ужо знаёмы голас з цемры.

— Наплюй ты, Макар! — горача запярэчыў яму Баяба.— Пісарчукоў сын Паўлюк мне сваяком даводзіцца, і я гатоў галавой налажыць, што гэта не так.— І дадаў, памаўчаўшы: — Правакацыя! Мяркую, тайна смерці Кузюра ў тым, што ён багата ведаў пра некаторых мясцовых хаўруснікаў новай улады. Ён ведаў, бадай, хто рабаваў панскі палац у Моладаве і хто рэквізаваў золата ў багатых

яўрэяў у Моталі — уцекачоў з Польшчы. Ён кантактаваў практычна з усімі. Усе шукалі ў яго ласкі, спагады. Таму, калі з першага разу, пад тую чырвоную замець, не ўдалося выслаць солтыса Кузюра на Сібір і ён вярнуўся з Пінска, ягоны лёс, бадай, быў прадвырашаны. Цяпер няхай пухам аму зямля будзе!

На гэтакай сумнай ночце і завяршылі няспешную ды прымхлівую гутарку. Уладкаваліся спаць — хто дзе, на тапчане ці ў кутку на падлозе. Супакоіліся пасля некалькіх мацюкоў, якімі той-сёй спрабаваў аблегчыць душу. Здаецца, усе спалі, толькі солтыс Ляш яшчэ пэўны час варочаўся. І бядак Палто, праз сон няйначай, чуў скрыгат Ляшавых зубоў. У чалавека, відаць, ляжала злосць на сэрцы, і не мог ён дараваць злыдню Райкевічу тое, што пры арышце абышоўся з ім гэтак жорстка, не па-людску, пазбавіўшы яго і развітання з сям'ёй, і кавалка хлеба.

Праспявалі местачковыя пеўні. Першыя... ці другія?.. Раніца ўспарола жыхароў астрога металічным бразгатам ключоў і рэзкім скрыпам дзвярэй. Вязні не паспелі прадраць вочы ад здранцвелага, цяжкага і горкага сну, як у камеру ўпіхнулі аднаго за другім яшчэ двух мужыкоў, станістых, дужых і годных у паставе, дармо што ў першага цьмянеў сіняк пад вокам — пэўна, супраціўляўся арышту. Высакаваты лоб разам з носам утваралі амаль адну лінію, светлы чуб, прылагоджаны, мяккі, усцілаў макаўку галавы злева направа, востры позірк вачэй, крыху разгубленых... І другі — маладзейшы, нечым быў падобны да першага. У вязняў, якія з цікавасцю аглядалі навічкоў, ад неспадзеўкі ажно дыханне перахапіла, а солтыс Ляш у першы момант, напэўна, падумаў, што мае справу з галюцынацыяй, бо як было паверыць, што перад ім у цесным пакойчыку стаіць яго крыўдзіцель — Андрэй Райкевіч, былы падпольшчык, кіраўнік мясцовых камуністаў, апошнім часам — міліцыянт, а цяпер таксама вязень. О-ёй!.. За ягонай спінай хаваўся брат Сяргей, ён жмурыў вочы на святло, якое падала з закратаванага акенца.

— Добрай раніцы...

Першым ачомаўся і паказаў прысутнасць духу гаспадар Баяба:

— Проша, паночкі... Сюды заўсёды дарога адкрыта. Не высокія ў нас, праўда, пакоі, нават цьмяныя, што

казаць, ды не месца ўпрыгожвае чалавека, а чалавек — месца. Ці ж не так? А ў нас, бачыце, лепшыя людзі акругі сабраліся. І вас мы гатовы прыняць.

Ці ўлавілі браты Райкевічы іронію ў голасе Баябы, цяжка сказаць.

Наперад выйшаў асаўніцкі солтыс Ляш:

— Во, падла, які падарунак! Га?

Ён пільна і ўтрапёна разглядваў міліцыянта Райкевіча — акурат гэтак, у сваёй апошняй ролі, ён успрымаўся тут. «Падарунак» крактануў і зрабіў крок наперад, маючы намер, пэўна, прысесці на бліжэйшы тапчан.

— Пастой! — папераджальна і пагрозліва спыніў Андрэя солтыс, яго твар перакасіўся і аслабіўся, рукі сцяліся ў кулакі.— Я ж Бога маліў, каб сустрэцца з табой і морду набіць! Бальшавіцкі халуй і нягоднік! Ага, пабялеў!.. Хтось табе ўжо навесіў ліхтар, ды гэтага мала, аднак!..

Баяба схачіў Ляша за рукі і адціснуў яго сваім корпусам убок, прэч ад небаракі Райкевіча, які, пэўна, не ўсведамляў да канца сваёй віны перад солтысам, бо цягнуў нягучна і скрушліва:

— А за што... за што ты?..

Падаў голас Макар, мажны, камлюкаваты купец з ба-радой:

— За што, пытаеш. А хіба не ты, шэльма, яго арыштоўваў?

— Я... Дык на тое загад быў!

— Загад?! — усклікнуў Ляш.— А хто табе загадваў, каб не даць дакрануцца мне рукамі да хлеба? Гм...

Андрэй Райкевіч маўчаў. Дайшло... Забіўшыся ў куток, ён сеў і сядзеў, ахачіўшы голаў рукамі,— пэўна, спрабаваў уцяміць, што з ім здарылася, чаму няшчасці неспадзеўкі абрынуліся на яго. Але, як ні намагаўся, не мог зразумець, за што яго арыштавалі. Адзінае, што ўсведамляў цяпер, дык гэта свой пралік і віну пры арышце Ляша. Аналізуючы свае паводзіны ў Асаўніцы, ён выразна перажыў яшчэ раз нецярпенне, трывогу, калі чакаў з лесу Ляша, а той як знарок бавіўся, падточваючы ў ім міралюбны настрой і зла-гаду. У Райкевіча таго дня ляжала на думцы трохі раней патрапіць дадому, як што захварэў падсвінак, і гэта абя-цала яму новыя клопаты. Ён спяшаўся, таму пачаў пры-спешваць і Ляша-дрывасека, калі той вярнуўся ў сядзібу.

Але... Бачыш, як чалавек устроены: яго не злаваў сам факт арышту, да арышту, можа, ён у думках ужо быў падрыхтаваны, — злавалі жорсткасць, няўвага да чалавечых патрэб у момант арышту. І ці мала што ён хацеў жонцы сказаць... Не сказаў. З-за яго... А ці шмат змарнавалася б часу, калі б ён, здарожаны, змораны працай у лесе, сеў за стол ды паеў перад невядомай дарогай або схадзіў за хлеў па сваёй патрэбе. Не паеў, не схадзіў і нічога не ўзяў з сабою. З-за яго, шэльмы Райкевіча, якому д'ябал собіў часова стаць міліцыянтам. Знелюбеласць і нянавісць солтыса Ляша да сябе ён наклікаў справядліва, што асабліва выразна асэнсоўвалася цяпер, калі жыццё пакацілася па нейкім непрадгаданым сабачым нахіле. Яго арыштавалі ў пастарунку, калі з'явіўся на працу, а праз колькі хвілін прывезлі ў пастарунак і брата Сяргея. І гэта нягледзячы на тое, што яны ўсё сваё свядомае жыццё аддалі камуністычнай прапагандзе ды змаганню за ўласны Беларускі дом і савецкую ўладу. Арыштоўваючы, ім з братам таксама не далі магчымасці палагодзіць, паладкаваць дома справы, развітацца з блізкімі. Зрэшты, дай Божа яшчэ іх родным і блізкім застацца на волі!

Ладзя Палто з жалем назіраў за братамі Райкевічамі, за солтысам Ляшам, Баябам, Макарам і ўсімі астатнімі вязнямі, якіх сабралі ў гурт па нейкай жаклівай недарэчнасці. Яго востры жаль узмацніўся і зрабіўся нават гаркава-балючым, калі солтыс, трымаючы Баябу пад локцаць, адышоў з ім да дзвярэй, а Палто сядзеў поблізу.

— Я не магу, я не ўберагуся і задушу гэтага гада ўночы! — у хваравітым узрушэнні шаптаў Ляш.

— Ты што, братка, блёкату наеўся?! Астынь! — занепакоена адказаў Баяба. — Што людзі падумаюць: свой свайго пачаў душыць?.. Свет вар'яце! Ганьбу толькі наклічаш на сябе, на свой род. Зацяты ж ты, як кныр. Атрасі рукі ад злосці!

Ляш прамармытаў штось мала зразумелае і мацернае. Баяба выразна, з хітраватай усмешкай паглядзеў на Палто, і Палто кіўнуў яму ў знак падтрымкі і згоды:

— Ну так... Але ж, але ж!

Толькі не ведаў Палто, седзячы ў астрозе, якія думкі думаць далей, хоць яно і не цяжка было здагадацца, што яму пагражае, куды лёс зноў павядзе і дзе выкіне.

Як жыць яму ў гэтым небяспечным і кручаным свеце? Як жыць «ёй»?.. У кожным разе яго душу ўлагоджвалі згадкі, летуценні і мроі пра Аляксандру, Алесю, сваю жоначку. Яна цяпер будзе для яго ў думках і парываннях апірышчам. А што выпадзе, уласна, ёй на долю без яго, паколькі яна засталася пры доме цяжарная?..

23

На снежныя гурбы ўдзень падалі і плавіліся і адлівалі сінечай сонечныя промні. Гурбы зверху крыху адтайвалі і пакрываліся шарпаком, чэрхлі; па іх вольна бегалі дзеці.

З дахаў хат і хлявоў спрабавалі спаўзаць ледзяшы, якія ўтваралі фантастычныя ледзяныя бароды. Да вясны, праўда, яшчэ няблізка, і вераб'і, збіраючыся купкамі па дварах, абмяркоўвалі свае харчовыя пытанні. Яны скакалі на абледзянелых кармушках, з якіх у тым альбо іншым двары сяляне кармілі жывёлу, ці блыталіся, падскоквалі і перакочваліся мячыкамі ў саломе, натрэсенай ля хлявоў. Калі ж нешта ім пагражала, калі падкрадваўся, няўрокам кажучы, драпежны кот, яны ўсе, па нейкай нячутнай нікому камандзе, лёгка і дружна ўспырхвалі ў паветра. Пакружыўшыся, купка вераб'ёў зноў пікіравала на кармушку; там у наледзі заўсёды знаходзілася што-небудзь падзяўбці, а калі не — вераб'і мецілі прасачыцца невялікім дэсантам у хлеў да жывёлы.

Сінічкі, тыя ў хлеў рэдка заглядвалі, далікатнасць і гонар не дазвалялі ім гэта рабіць. Разам з тым яны не саромеліся зазірнуць цераз шыбу ў дом чалавечы — нешта ім падказвала, што калі не ў гэтай, то вунь у той будыніне чалавек распчодрыцца і вынесе ім што-якое, каб замарыць чарвячка.

Маня ведала, да чаго спанатраныя сінічкі, таму, каб дагадзіць ім, неаднойчы развешвала на галінках дрэва кавалачкі несалёнага сала.

З раніцы яна хадзіла ў школу. Туды завезлі новыя падручнікі, дзяцей ужо вучылі на рускай мове. Увогуле ж, рускамоўнае навучанне ў мотальскай школе было найхутчэй выключэннем з правілаў, бо амаль усюды на ўз'яднанай заходняй частцы Беларусі адкрываліся беларускія школы. Гэта было свядомай палітыкай камуністаў, якія стараліся

паказаць свой клопат аб развіцці нацыянальнай адукацыі і культуры ў процівагу палякам. А ў Моталі руская школа пачала дзейнічаць хутчэй за ўсё таму, што не хапала беларускамоўных настаўнікаў... Яно і не дзіўна, таму што ўз'яднанне звалілася на людзей, як снежны ком на галаву.

Настаўнікі Мані падабаліся. Амаль усе яны былі маладыя, казалі, што іх накіравалі сюды па камсамольскіх пудёўках; мо таму яны мелі ладны запас лагоды, цярпення і не білі вучняў лінейкамі. Мясцовыя настаўнікі працавалі таксама, бо ўсім, мусіць, уцякаць не было як, а мо і не было куды.

Класнай у Мані стала тая ж настаўніца Ніна Лук'янаўна Бойка, муж якой лічыўся палякам і працаваў у краме. Яны жылі ў доме на два паверхі, бабудаваным з чырвонай цэглы.

Туды, у чырвоны мур, да Ніны Лук'янаўны, і паймелі ахвоту хадзіць Маня Раманавічанка разам са сваёй сяброўкай Маняй Васілевіч, абедзве яны былі выдатнікамі ў вучобе. Пазней сяброўкі памагалі Ніне Лук'янаўне правяраць вучнёўскія сшыткі. Яна сама запрашала дзяўчынак.

На пачатку вучобы, праўда, Раманавічанка зведала і засмучэнні — не было на чым пісаць. Увогуле з крамаў пазнікалі сшыткі, мыла, запалкі, цукар, бо з Польшчы ўсё гэта перасталі завозіць, а з усходняй Беларусі, магчыма, не было як завезці. Калі пэўную колькасць сшыткаў прывезлі ў школу і размеркавалі паміж вучнямі, ёй не далі. Сказалі, што яна з багатай сям'і, таму для яе няхай купяць. А купіць не было дзе, і Маня разам з дзедам мусілі рэзаць на кавалкі старыя газеты і розную абгортачную паперу, каб зрабіць тых сшыткі. Ад крыўды, а на каго — не ведала, ад прыніжэння годнасці такімі парадкамі ёй хацелася плакаць, яна і плакала, адно мела ўпартасці столькі, каб забыць на тую няўдачу, авалодаць сабой.

«Нехта хоча, каб я дрэнна вучылася, была горшаю з вучняў, а я не горшая, я не такая, я павінна даказаць, што я не такая, — разважала дзяўчынка. — Я павінна добра вучыцца і быць вясёлаю, і тады з мяне ніхто не пасмее насміхацца; затое маім поспехам будзе рады дзедусь».

І Маня вучылася так, што яе неўзабаве сфатаграфавалі, каб змясціць картачку на школьную Дошку гонару.

Яе вучнёўскія справы хутка наладзіліся, і настрой адпавядаў акурат савецкім песням, бадзёрым, вольным, хвалюючым, якія ліліся з рэпрадуктараў — радыё ўвайшло амаль у кожную хату. З асаблівай асалодай, з заміраннем сэрца Маня слухала новую па тым часе і напеўную «Качюшу». Гэта песня была для яе як бы гімнам самотнаму каханню, лагодзе, высокім грамадзянскім пачуццям. Здаецца, упершыню ў сваім сэрцы яна адкрыла нейкую дзіўную пустэчу, нікім і нічым не запоўненую, якую толькі і магла насыляць падобная музыка.

Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой.
Выходи-и-и-ла на берег Катюша-а-а,
На-а-а высокий берег, на крутой...

Напяваючы, Маня спрабавала ўявіць сябе недзе на крутым беразе невядомай ракі — уявіць сябе і яшчэ некага, пакуль нябачнага ёй удалечыні, у смуге прасторы і часу.

А неўзабаве ў культурны ўжытак, у паноўлены побыт Моталя, які зваўся цяпер гарадскім пасёлкам, што, між іншым, адпавядала яго занятку рамесніцтвам, увайшло і кіно; у памяшканні, дзе раней размяшчалася пажарная служба, часта паказвалі фільмы «Чапаеў», «Браняносец «Пацёмкін» і іншыя. Гэта захапляла і чаравала юныя душы, у тым ліку і Маніну, пашырала ўяўленне аб навакольным свеце.

Цяпер шмат чаго пацяшала і мілавала; жыццё наогул моцна ўздымала б настрой Мані, калі б яе позірк не ўлоўліваў цень неспакою і трывогі на твары дзеда або каб твар мацеры быў не настолькі схуднелы і сумны. Маці шмат працавала, бо каровы, цялушка і парсюкі патрабавалі догляду, не кажучы ўжо пра гусей, курэй... Хапала клопату і ў полі, і ў сядзібе.

Як ёй дапамагчы? Маня неаднойчы думала пра гэта і знаходзіла-такі, што рабіць, прызывчалася прыбіраць у хаце, мыць падлогу... Памые і бяжыць у суседні пакой:

— Бабуля, ідзі паглядзі... Аж блішчыць! Мама вернецца з поля — парадуюцца.

Раней, да прыходу чырвоных, ім памагаў пыніць гаспадарку цягавіты і нешматслоўны дзяцюк Грыша, далёкі

сваяк. Быў ён малазямельны, жыў разам з сястрой нешта хат праз дзесяць ад іхняй сядзібы. Маня нярэдка насіла ім малако пасля вячэрняй дойкі, што не ўлічвалася ў заробак і за што яны ласкава дзякавалі. Калі ж прыйшлі Саветы, разняволенаму пралетарыю Грышу падалося, што далейшая праца па найме будзе прыніжаць ягоную годнасць.

— Усё,— сказаў ён Мані.— Хопіць... Так і перадай сваім. Баста!

Сказаў гэтак, калі Маня прынесла яму сырадой. Тым часам хваравіта-бянтэжлівая ўсмешка на чыстым паголеным твары паказвала, што Грыша саромеецца і прымушае сябе гаварыць як бы запазычаныя дзесьці апраметныя словы.

— Дзякуй за ласку, але я больш не буду гнуць спіну на вас! Новая ўлада ўжо нейк забяспечыць.

Маня вярнулася дадому занепакоена і слова ў слова — як чула, так і перадала тую няўключную, як ёй здавалася, размову з парабкам Грышам. «Баста!» Маці і дзед, пачуўшы гэтакі вырак, былі вельмі здзіўленыя. Дзед спахмурнеў, нібы злы дух знячэўку грукнуў яму ў дзверы.

— Ліха матары! Чалавека гонар заеў. Рукі — свае, а зямля — чужая, і на душы разлад. Мілей спіну гнуць на сваёй зямлі. Яно праўда.

— А мы ж яму добра плацілі! — азвалася Ганна.— Ён меў працу і хлеб у той час, як іншыя былі рады лушпіне!

Дзед памаўчаў і скрушліва пахітаў галавой:

— Хлеб, кажаш... Па нашай мотальскай прыказцы: «Хліб — нэ жэна, з'іў, тай нэма». А калі так — гусь свінні не таварыш! Досыць, кажа, спіну гнуць... Я разумею, адкуль вецер дзьме.

У гэту зіму дзедзят Пятра і ўсю ягоную сям'ю, усю радзіну асабліва трывожыла тое, што да заможных сялян новая камуністычная ўлада паставілася непрыхільна. Уражвалі метады ўціску і ізаляцыі самавітых гаспадароў. Выклікала ў душы абразу, крыўду, пратэст штосьці такое, чаго нельга было нікому выказаць.

Неяк раней арыштавалі Івана Мацукевіча, па мянушцы — Баяба. Ён быў мужам Ганнінай і Зосінай сястры Мар'і. Баяба гаспадаром быў не менш удалым за Пісарчука. Цяпер сядзеў за кратамі ў Брэсце.

І вось на дасвецці прыбег да іх Коля, брат Ганны, Манінай маці:

— Ганна а Ганна! Гэтай ночы вывезлі Мар'ю з дзецьмі.

Заможныя сем'і адну за адной арыштоўвалі проста без суда, без доказаў віны, хапалі звычайна ўночы і вывозілі пад ціхі лямант і энк дзяцей і дарослых, а ў Янаве імі набівалі таварныя вагоны і, бы тую скаціну, дэпартавалі далей, як потым высветлілася, — у казахскія стэпы... Гэтакім чынам з мотальскіх вуліц, сядзіб знікла ўжо дзевяць сем'яў. Пятро Пісарчук пакепліваў з самога сябе: авечак стрыгуць, а баран дрыжыць... А калі сур'ёзна, то і ён чакаў сваёй чаргі. Толькі яго пакуль не чапалі. Праўда, невядома з якой нагоды пры хаце, у якой ён жыў разам з сям'ёй, неўзабаве выставілі дазор з камуністаў. І гэта ўражвала. Ды не толькі дзеда, бабулю, маці і дзядзьку Паўлюка... Маню таксама. За дазорам чулася нешта надзвычай пагрозлівае і пакуль што таёмнае... Можна было толькі здагадацца, што сочаць за дзедам, каб ён, барані Божа, не ўцёк.

Пазней, праўда, высветлілася, што цікуюць за сынам дзеда Пятра — Барысам... Аднак непамыслым рабілася, што яго, Барыса, няма, а за ім тут палююць. Нібыта Барыс жывы і цяпер у варожым хаўрусе — уваходзіць у склад нейкай пятай калоны, міфічнай, таёмнай, якая, значыцца, ставіць на мэту знутры падарваць моц савецкай улады. Знутры... А як? Ліха матары! Цяпер, калі ўкараняецца не ўлада, а насланне шалу д'ябальскага, дзе ж быць Барысу, калі не ў баку ад гэтага? Няўжо і сапраўды ён жывы і недзе тут блізка? Калі на тое, няхай і было б гэтак!

Толькі навошта плявузгаць пра «пятую калону»? Хіба Пятру невядома, што сын яго быў з камуністамі? Дык няўжо тыя, хто сочыць за сынам, ведаюць пра яго нешта такое, чаго не ведае ён, Барысаў бацька?

Гэты недалужны і дзіўны дазор супаў з прыездам, а ў гэтым выпадку — вяртаннем у Моталь Іллюка Дубовіча, аднаго з актывістаў падполля, які з прыходам чырвоных пачуваў сябе на кані. Такі быў момант. Яму пастаянна хацелася ўскідваць рукі-шаблі ўгору і крычаць «Ура!».

Падчас вызвалення Заходняй Беларусі ад польскага панавання Дубовіча запрасілі ў Пінск, дзе залічылі ў так званую Рабочую гвардыю.

Цяпер цяжка даведацца, якую ролю ён выконваў у тым асяродку рыцараў камуністычнай прышласці, але ж, паколькі любімымі словамі Іллюка ад таго часу сталі словы «пятая калона», можна ў пэўнай меры рабіць здагадкі, што за мэту Рабочай гвардыі ставілася задача аховы сродкаў камунікацыі і іншых важных аб'ектаў у горадзе ад варожых элементаў, і паляванне на гэтых элементаў, іх вылоўліванне, ізаляцыя ад грамадства дзеля таго, каб не даць ім, паразітам, магчымасці апамятацца, заканспіравацца, асесці, зашыцца ў падполле і потым дзейнічаць па прынцыпе пятай калоны. Пра пятаю калону гэты шэльма, падсвістыч чуў раней у сувязі з падзеямі ў Іспаніі.

Але ж і пры такім цікавым занятку ў Пінску Іллюку Дубовічу сумна рабілася. Цяпер, у лёсавызначальны час, душой сваёй ён быў на мотальскіх грудках, дзе заставаліся яго карані, яго радасці і засмучэнні. І калі ў Пінску ён, як бо мовіць, араў на чужым полі, то ў Моталі свая ралля ляжала няўробленая, і яму карцела вярнуцца дадому. Таму не мінула і трох тыдняў гвардзейскай, дужа прывабнай на рэвалюцыйнасьць службы ў Пінску, як ён пачаў абіваць парог начальніка Рабочай гвардыі Меера Шлёмавіча Жукоўскага—Зільберта і прасіць яго адпусціць на роднае ўлонне.

Той дапытваўся, чаму яго гэтак цягне туды, можа, кралю займеў?..

— Ды не,— Дубовіч круціў галавой, якая нагадвала крутабокi парудзелы гарбуз.— Там ёсць пільны клопат, які няможна адкладваць.

— Гэта — сакрэт?..

— Не, ад вас, Меер Шлёмавіч, у мяне сакрэтаў няма. Хачу прыгледзеццэ за партыйнай спулкай, у якой звiлі асінае кулацкае гняздо... Хто б вы думалі? Адкажу: правакатары з былой КПЗБ — Райкевічы, Андрэй і Сяргей...

— Няўжо там без цябе з імі не разбяруцца?

— Калісь Андрэй адцёр мяне ад кіраўніцтва ячэйкай...

Не паспеў, аднак, Дубовіч патлумачыць начальніку, што больш прынцыповых ад яго людзей на свеце няма і што якраз ён асабіста патрэбен Моталю, каб там усё давесці да ладу, як у калідоры ўсчаўся шум, тупаценне гвардзейцаў — злавiлі злодзея... Жукоўскі—Зільберт захацеў сам з ім

трымаць гаворку і ахнуў, калі ў кабінет да яго ўвялі знаёмага юнака па прозвішчы Карабовіч, у абносках, са збродлівым позіркам на нямытым твары. З ім Зільберт паўгадзіны таму сустракаўся... Першы раз Карабовіч папаўся на крадзяжы ў краме. Тады Меер Шлёмавіч палічыў, што ўшчувальнай гутаркі з ім хопіць, і адпусціў на волю. Але ж, выходзячы з будынка Рабочай гвардыі, гэты блазан не ўтрымаўся і ўкраў ровар, які належаў аднаму з гвардзейцаў. Карабовіча дагналі і паспелі надаваць у каршэнь. Наогул ён меў выгляд пабітага сабакі.

— Ах, доўбень, ах, нахабнік! Цяпер турма табе забяспечана! — дакляраваў яму Зільберт. У наступны момант шэф паглядзеў на байца Дубовіча і даў яму зразумець, што размова з ім скончана; Дубовіч выйшаў з кабінета пры сваіх, як то мовіцца, інтарэсах.

Ну а далей яму дапамог выпадак. Праз чыгуначную станцыю Пінск праходзіў састаў з ваеннапалоннымі, узятымі немцамі пры акупацыі Польшчы. Там былі і ўраджэнцы Беларусі, якіх па дамоўленасці з савецкім бокам вярталі на радзіму. Нехта выкінуў праз шчыліну ў дзвярах запіску ў надзеі, што напісанае не прападзе. Яе падабраў адзін з байцоў Рабочай гвардыі, што акурат дзяжурў там, і прынёс у свой штаб. Неўзабаве туды выклікалі і Дубовіча. Намеснік начальніка замест таго, каб адказаць на прывітанне байца, спытаў:

— Ты жыхар Моталя?

— Але...

— Тады чытай! — і падаў шматок паперы.

А там было напісана:

Ст. Пінск. Для сумленных людзей.

Перадайце, калі ласка, у Моталь Барысу Рамановічу або яго бацьку, што эшалон № 1 з ваеннапалоннымі з Кёнігсберга мае праследаваць па Беларусі без прыпынкаў — у Сібір.

— Гм... — замармытаў азадачана Іллюк Дубовіч, не ведаючы яшчэ, што ад яго патрабуецца. — Навіна, аднак!..

— Таварыш Зільберт згодзен адпусціць цябе ў Моталь пры ўмове, што ты даследуеш там, чым займаецца Рамановіч і якая ў яго сувязь з ваеннапалоннымі.

— Барыс Рамановіч забіты на фронце, прынамсі, у Моталі распаўсюджаны такія чуткі.

— Яго няма?! — застыў у нямой паўзе намеснік начальніка. Між іншым, ён тут, у Рабочай гвардыі, працаваў без году тыдзень.— А калі ён не забіты і хаваецца ад новай улады?

— А-а,— змікіціў баец Дубовіч.— То гэта мае быць ужо пятая калона?

— Называй, як хочаш. А даследуеш, пра вынікі — сюды. Прычым тэрмінова.

Па прыездзе ў Моталь істоту Іллюка поўніў гонар і ўсялякія там ідэйныя вартасці. Яму, як заўзятаму гульцу, патрэбная карта сама ішла ў руку. От і кароткая служба ў Рабочай гвардыі таксама стала ў шэрагу ягоных асабістых удач. Яна дала малапісьменнаму местачкоўцу, былому сябру падполля, практыку палітычнай класавай барацьбы ў новых умовах, папоўніла патрэбны слоўны запас, пашырыла круггляд, і цяпер ён абабіты, хай сабе прыблудны, а разам і свой чалавек у міліцэйскім асяродку. Там, на шчасце, не было праблем, каб Дубовіча адразу залічыць у склад міліцыі, нядаўна створанай у Моталі. Дзеля таго акурат каб сачыць за грамадзянамі...

Ён патрапіў сюды ў самы час, калі на ягоную палітычную падрыхтоўку ўважалі. Яму собіла ўвайсці ў адмысловую дзяржаўную ўстанову з безліччу ўласных задум і задач наспелых, зусім неадкладных, вострых, бы скальпель у руках нейкага адмысловага хірурга. На добры грунт садзіліся яго ўзвышаныя парыванні і летуценні.

Звонку гэта, бадай, было мала прыкметна, але ж ён наляцеў на прыціхлае і спакутаванае мястэчка, як коршак. Праўда, нічога не зачэпіў прылюдна, не стаў пэцкаць свае рукі ў крыві, як хто-кольвек, а калі нечым і запэцкаў трохі, дык толькі чарнілам, і гэтага, між іншым, хапіла з тых шэльмаў, што заміналі яму і савецкай уладзе.

Прыступіўшы да спраў, Дубовіч перш-наперш выставіў дазор у сядзібе Пятра Пісарчука, а потым у лічаныя дні разабраўся таксама і з асіным кулацкім гняздом, звітым у самым сэрцы мотальскай камуністычнай гурмы.

Моталь захапіла знянацку, узрушыла і нейк збіла з тропу навіна аб арышце і зняволенні ў турму вядомага ўсім падпольшчыка-камуніста, кіраўніка партыйнай спулкі Андрэя Райкевіча, які таксама працаваў у міліцыі.

І тут жа як бачыш на высылку загрымела Андрэева сям'я і ягоны брат Сяргей...

Ашаламіла Моталь навіна, як што браты Райкевічы былі сваімі, шчырымі і сумленнымі грамадзянамі, адданымі камуністычнай ідэі; праўда, уцяміць, што яна, выпакутаваная ідэя, азначае, цяпер не было змогі.

Мотальскім шаўцам, бадай, можна было б здымаць мерку з арыштаваных — на камуністычны німб, каб ён, той німб, калі-небудзь шыўся. І Ян Мацукевіч быў з іхняй кагорты...

Андрэй Райкевіч меў кавалак зямлі, на якой у асноўным пчалярыў, і гэты прафесійны занятак аб'ядноўваў яго з Пятром Рамановічам. Пры сустрэчы сталы і маладзейшы пчаляры дзяліліся навінамі, набытым вопытам.

Андрэй не шкадаваў свайго мёду ні для суседа, ні для любога прышлага чалавека — кожнае лета выносіў проста на вуліцу ў вядры мядовае пітво. У сям'і Пісарчука даніну падобнай дабрачыннасці аддавала час ад часу ягоная жонка Аксіння. Іншым разам яна рабіла гэта ўпотаі ад Пятра. Каб ён не хваляваўся. Пятро ж таксама не быў скнарным, але і не любіў раскідвацца тым, што прыдбаў сваім мазалём.

Цяпер усе прыгадвалі Андрэя Райкевіча з чырвоным сцягам на ровары, калі ён аб'язджаў вуліцы Моталя з радаснай весткай аб набліжэнні Чырвонай Арміі, аб канцы польскага панавання...

І ўжо зусім местачкоўцы пачувалі разгубленасць, немач сваю і бюссілле, калі неўзабаве арыштавалі ды пасадзілі за краты Яна Мацукевіча, другога кіраўніка падполля, якому выпала працаваць старшынёй сельскага Савета ў суседняй вёсцы Дзедавічы.

Пятро Пісарчук неяк трываў, аднак багата што якое і муляла і вярэдзіла душу. У Моталі доўжыўся чырвоны тэрор, і дарэмна было шукаць у апошніх падзеях хоць які-небудзь сэнс або логіку. Іх — анізвання! Як душылі пілсудчыкі самавітых і сумленных людзей, што ўзвышалі свой голас у абарону правоў беларуса, так і камуністычны рэжым, даючы волю ўсялякай поскудзі, душыць носьбітаў самое ідэі, душыць гаспадароў і вытворцаў, бы самахоць рыхтуе сіло на сябе.

— Няўжо не збудзецца? — уголас папытаўся дзед Пятро ў самога сябе.

— Ты пра што, Пятро? — не зразумела яго баба Аксіння, накрываючы абедзенны стол.

Перш чым адказаць, ён перахрысціўся на абразы.

— Я пра гвалтаўнікоў, ліха матары, якія прысмакталіся да ўлады і правяць баль. У іхніх уцехах мы — трэскі, і нас звозяць на сметнік у Сібір. Але ж без нас асіраеце зямля. Без гаспадара зямля ператворыцца ў пустку. І хто тады будзе злыдняў карміць? Сталін скажа: «Калгасы!» А Сталыпін мо быў не дурнейшы за Сталіна, калі раскідваў абшчыны і даваў кожнаму селяніну водруб, волю і права жыць самавіта, тварыць з зямлёй разам. Ксеня, ты чуеш? Зямля родзіць толькі тады, калі чалавек душой яе сарвае.

— От ужо ты разгаварыўся: зямля ды зямля! Вядома ж, на дурніцу пасееш — хлеба не з’ясі. Цеста ў дзяжы не падымецца, калі ты не ўлагодзіш яго.

— То я і кажу: нічога Сталін не выгадае ад калектыўнага цеста, балазе замешваць яго пачалі на крыві.

Усё гэта асталывалася ў Манінай памяці з восені, калі яна слухала і трымцела ад страху, як асінавы ліст.

А цяпер нябога Раманавічанка зноў ходзіць у школу. Яна добра вучыцца і слухае песні савецкай зямлі. Калі ж накопяцца на яе сум, маркота з нейкай прычыны, тады яна падыходзіць да абраза Маці Божай, укланчае і просіць, моліць яе, каб яна вярнула ёй бацьку.

Ці чула найсвяцейшая Дзева Марыя Манін голас і шэпт, ці бачыла яе слёзы? У багоў, напэўна, і сваіх праблемаў хапае... Яны, глядзі што, даўно ўжо згубілі і Зямлю з поля зроку, бо надта ж багата анёлаў цемры водзяць тут свае карагоды і сілы д’ябла каламуцяць жыццё, мяшаюць кроў з гразёю. Даруй, Божухна, і ты, найсвяцейшая Маці Божая, нашы грахі. Але ў чым яны і чаму мы такую кару на сябе прымаем?

Пасля малітвы яна супакойвалася і больш чым калі адчувала сябе дарослай.

У той дзень, парабіўшы ўрокі, дзяўчынка вынесла і прывязала да галінак сала сінічкам.

Якраз прачнулася сястра Вольга, і Маня ўзяла яе на рукі, паднесла да акна. Разам яны назіралі за маленькімі стракатымі птушкамі і радаваліся блізкаму знаёмству з імі.

Сінічкі дзяўблі сала і час ад часу зыркалі на іх пацерачкамі сваіх вачэй, махалі хвосцікамі... Сястрычкам здавалася, што птушкі дзякуюць ім, і ў захапленні смяліся.

За гэтым заняткам і застаў дзяцей паштальён. Пільна, з цікаўнай усмешкай паглядзеўшы на Маню, ён спытаў, дзе маці.

— Няма і не ведаю, калі прыйдзе, — адказала Маня.

— Тута для вас пісьмо...

Маня не прывыкла атрымоўваць па пошце лісты і не адразу ўцяміла, што гэта значыць. На канверце было некалькі яркіх марак і круглыя штэмпелі. Урэшце яна прачытала зваротны адрас і словы: Барыс Рамановіч... Эвой!..

— Татка жывы! — выпаліла яна і пусцілася ў скокі па хаце. — Тата! Наш тата жывы!.. Дзед! Баба! Дзе вы?.. Наш татка жывы!

Да Ганны, калі яна вярнулася дадому, дакладней — у свой двор, не адразу дайшло, што значыць той адчайны і вясёлы Манін крык; яна знерухомела, прыслухоўваючыся, а Маня выскачыла з хаты і, махаючы лістом, кінулася ёй на шыю:

— Мама, наш татка жывы!

Пустое вядро бразнула з рук долу — ад самых глыбінняў Ганнынага сэрца ўзнялася і пракацілася па жылах, адольваючы стому, гарачая, сыпучая, бы той прысак, хваля.

— Дзе ж ён?

Падзея абмяркоўвалася за сямейным сталом. Сто разоў чыталі і перачытвалі пісьмо ад ваяра Барыса. Твары ўсіх святліліся радасцю, а Ганна асабліва заззяла. Ды пасля слёз і пакут, пасля вылітай на дзяцей гаркавай пяшчоты чаму не парадавацца? Яна абводзіла радню вільготным позіркам, поўным прыязнасці і лагоды.

— Ёсць Бог на свеце! Але ж...

Барыс прыслаў свой ліст з Кёнігсберга. У ім ён каратка апісваў свае вайсковыя прыгоды пад Варшавай. Калі бой загрымеў і заляскалі, ззяючы востра і маланкава, шаблі, яго разгарачаны конь-недарэка перапудзіўся і панёс і панёс у поле, скінуў седака ў бульбоўнік. Там ён праляжаў кантужаны невядома колькі, ачнуўся, апрытомнеў, агледзеўся — было далёка да хат, і ваяр выйшаў на шашу, прысеў на ўскрайку. Лёгкая нямецкая машына з адным афіцэрам падабрала яго і завезла ў мястэчка, дзе навічка

далучылі да некалькіх дзесяткаў ваеннапалонных. Гналі іх далей, не даючы ежы, і згаладалыя мусілі жывіцца парэшткамі коней, што акалелыя валяліся там-сям па дарозе. На здымку, які пераслаў Барыс, невядомы зафіксаваў яго пры выхадзе з лагера ваеннапалонных блізу Варшавы. Адсюль нявольнікаў ужо этапавалі ў Кёнігсберг. А там валадары моманту ўчынілі шмон, перарэгістрацыю, сарціроўку па нацыянальным складзе. Беларусам, казалі, дарога адкрыта на радзіму.

Толькі потым у абяцанках штосьці ўскладнілася, і Барыс застаўся жыць і працаваць у баўэра. Рабіў на малачарні, дзе пераганяў малако. Урэшце, ён абдымаў усіх сваіх родных.

На тым ліст заканчваўся. Праўда, у канверце быў яшчэ дадатак, і калі яго Пісарчукі чыталі і перачытвалі ўголас, то былі расчуленыя па-новаму.

Я знайшоў верш, у якога і назвы няма, — паведамляў Барыс. — Здаецца, ён належыць нашаму выдатнаму паэту. Радкі хораша выяўляюць стан, у якім мы апынуліся, і адпавядаюць загібу думак кожнага з нас. Не схлушу, калі скажу, што вершам зачытваюцца, перапісваюць і носяць з сабой, бы які талісман.

*Я ад вас далёка, бацькаўскія гоні,
На чужое неба ўжо гляджу сягоння.
Але думкай, сэрцам толькі вас я знаю,
Як і жыў, жыву я ў сваім родным краі.
І няма на свеце так вялікай меры,
І няма на свеце так каваных дзвераў,
Каб хоць на часіну — у будні ці ў нядзелі —
Беларусь са мною разлучыць пасмелі.*

Пасля прачытанага нічога больш не хацелася гаварыць. Усе былі ва ўладзе простых ды чароўных слоў і гукаў, пранікнёнае рытмікі, сугалосся пачуццяў. Утварылася паўза.

— Што Бог ні дае — то на лепшае! — як заўсёды, энергічна выказаўся Барысаў брат — Паўлюк.

— Не кажы, сынку, — прамовіў стомлены ад хвалявання і неўтаймоўнага завароту жыцця Пятро Пісарчук. — Яшчэ дзякаваць Богу, што ён там застаўся. Значыць, яму накіравана крыху пажыць.

Мотальская гміна як бачыш ператварылася ў небывалы дагэтуль орган улады — пасялковы Савет, і ў ім пачалі працаваць, падначальваючы сабе ўвесь ход і парадак жыцця, якасна «новыя» савецкія постаці, прынамсі, такімі яны лічыліся, бо як не ўсе належалі да камуністычнага свету.

Новай уладзе, калі шчыра казаць, нельга было пазаздросціць, бо вызвольнае жыццё пайшло на яе лавінаю, і столькі першародных пытанняў, задач, найважнейшых праблем накацілася, што ніхто з нанова выпечаных чыноўнікаў і пералічыць іх не ўзяўся б.

Адно зямля... Колькі з ёй клопату! Паспрабуй забяспечыць беззямельных, калі не адцяць шнуры і абшары ў тых, хто меў яе ўдосталь. А школа?.. Яна патрабавала кадравага, ідэйнага і матэрыяльнага забеспячэння, новых праграм. І культура, дзе па выхадзе з «крэсаў» ёй не было за што зачапіцца... Сваім парадкам ішлі спісанне польскіх пазык і пераразмеркаванне маёмасці. І яшчэ розныя гаспадарчыя кампаніі, як пілаванне і нарыхтоўка лесу на розныя патрэбы. Апроч таго, прыём грамадзян і дапамога — усім. Усім дапамога. Прынамсі, тым, хто быў бедны.

Новыя ўлады ці то паводле нейкай жорсткай каманды, ці то па ўласным сваім парыванні стараліся дагадзіць любому і кожнаму, няхай нават раз у жыцці, па першай заяве, па першым крузе... Стараліся. Таму за кароткі тэрмін і з'явіліся ў мястэчку кіно і радыё. У «клуб», дзе пажарнікі раней трымалі коней, пацягнула як дзяцей, так і дарослых. Дзіва кіно!.. І моладзі быў адкрыты шлях у розныя навучальныя ўстановы, пачынаючы з рамесніцкіх вучылішчаў у Пінску, Янаве... Вядома, у першую чаргу на вучобу прымалі камсамольцаў і дзяцей з бедных сем'яў, чым як бы ўсталёўвалася сацыяльная справядлівасць.

Яно, можа, і ўтаймавалася б некажыццё, і новы лад, палагодзіўшы культурнай чыннасцю душы тутэйшага люду, займеў сваю перавагу перад тым, што было, калі б не праявы хцівай сілы, воўчага нораву энкавэдыстаў, якія, бы тыя рыцары цымянага вобліку, пад прыкрыццём ночы з'яўляліся ў мястэчку, дый па іншых паселішчах, і ў лічаныя хвіліны заграбалі цэлыя сем'і. Іх вывозілі

таварнымі цягнікамі з родных мясцін у невядомую далеч. І стагнала зямля пад коламі тых цягнікоў.

А між тым у службовай чыннасці энкавэдыстаў было шмат ад самога зародка, гэта значыць «сваяцкага», спадчыннага — тайная паліцыя (царская ахранка), надзвычайная камісія Часовага ўрада, а потым, так бы мовіць, рэвалюцыйныя ЧК — ВЧК — ОГПУ — НКВД... Карную службу рэвалюцыі ствараў Фелікс Дзяржынскі, яе «рыцар», да гэтага — рэцыдывіст, які меў бліскучую, паводле бальшавіцкіх меркаванняў, біяграфію: адзінаццаць гадоў турмы і катаргі за розныя аферы, рабункі, забойствы — гэта быў сапраўдны брыльянт у бальшавіцкай аправе. На «абарону рэвалюцыі» Фелікс узяў з дна вялікай імперыі ўсю крымінальную муць, з якою знаўся ў месцах зняволення, — інтрыганаў, садыстаў, дегенератаў, палітычных авантурыстаў. Адсюль і паходзіць армія «чэкістаў». У сваіх сакрэтных інструкцыях чырвоны бос-рэцыдывіст павучаў іх: маўляў, дзейнічайце паводле прыёмаў езуітаў, ціха і беспамылкова. На справе ж яны і былі езуітамі чырвоных часоў, у пераважнай долі і ступені. Утваралі густую крыважэрную сетку надзвычайных камітэтаў: губернскіх, павятовых, гарадскіх, фабрычных, сельскіх, транспартных, франтавых. І гэта не ўсё. Брутальна разгортвалася сфарміраваная яшчэ пры царызме і запатрабаваная цяпер агентура стукачоў, даносчыкаў, правакатараў, аматараў афер, катаў, і для іх было ўсё роўна, на каго рабіць, але ж тут на гады і дзесяцігоддзі адкрывалася неасяжнае і захапляючае поле працы. Дзейнічалі яшчэ ваенна-рэвалюцыйныя трыбуналы і асобныя аддзелы, надзвычайныя штабы і карныя атрады... Пра вартасць чалавечага жыцця яны, праўда, нічога не цямілі, ды і марксісцка-ленінскія ідэі з настарчывай барацьбой за камуністычную прышласць для іх былі ўсяго толькі фетышам.

Фарміравалася езуіцкая каста, і па пэўнаму скруту варункаў ды, магчыма, трапяткіх парываннях душы ў Беларусь на падмогу ў вялікай рэвалюцыі памкнуліся таварышы з Расеі, знаўцы крывавага рамяства — берманы і гепштэйны, шэйкманы і каўфманы — усё вартыя паслядоўнікі Айзефа. І скрозь, чынячы над нявіннымі людзям расправы, не шкадавалі яны, сказаць праўду, і сваіх суродзічаў.

Арышты надавалі дзяржаўнай уладзе характэрныя рысы рэжыму, новай санацыі і не маглі не палохаць людзей сваёй непрадказальнасцю, жорсткасцю. Скрозь, як і ў Моталі.

Ні з таго ні з с'яго вывезлі на Салаўкі Ладзю Палто, хлопца, які дома ў Пісарчукоў распавядаў пра свой шлях цераз мяжу і свае пакуты ў Савецкім Саюзе ды ўцёкі адтуль. Палто служыў у польскім войску і ціха вярнуўся з палону. Яго загрэблі як ворага, а чаму — невядома, і выслалі. Адначасова выслалі і цяжарную жонку — Аляксандру. Апошнюю — у казахскія стэпы.

Арышты чыніліся спарадычна, гэта значыць не дзень у дзень. Тым не менш яны дасягалі сваёй мэты: за кароткі тэрмін пасялілі ў кожнай сядзібе, у кожным куточку аціхлай і заплямленай крывёю зямлі страх такі, якога людзі не ведалі нават за прыяцелем братоў-беларусаў, шэльмам Пілсудскім.

З местачковых жыхараў, бадай, не баяліся нікога толькі Данік Плюнгер ды Ілля Дубовіч. Першы таму, што сцвердзіў сябе сапраўдным важаком камсамолі, калі актыўна расчыпчаў шлях ад варожых савецкай уладзе элементаў. Дзёрзкі, адчайны, ён паспеў зрабіць многае як для ўсталявання камуністычнай улады, так і для сябе. Праўда, стараўся не раскрываць свайго ўдзелу ў патаемных акцыях, і таму цяпер ніякі д'ябал не ў стане яго падсекчы. У пасялковым Савеце ён пыніўся на пасадзе, блізкай да кіраўніка справаводства.

Другі — Ілля Дубовіч — вырас ва ўласных вачах і паверыў у свае неабмежаваныя сілы, магчымасці, калі выкрасліў з палітычнага жыцця ды падсек пад карань сям'ю Андрэя Райкевіча, сакратара мотальскай партыйнай арганізацыі. Услед за Райкевічамі пайшоў і Ян Мацукевіч, які паспрабаваў быць таварыша абараніць.

Плюнгер і Дубовіч пры сваёй палітычнай і класавай порсткасці ўцалелі абодва, бадай, толькі таму, што іхнія шляхі або сцяжыны нідзе не перасякаліся і яны не заміналі адзін аднаму. Затое як адзін, так і другі пільна сачылі за побытам сваіх местачкоўцаў, каб не дай бог каторы з іх не адхіліўся ад парадыгмы камуністычнага ўладкавання жыцця.

Яны вялі ўлік людзей, і там часам утвараліся прагалы. Найбольшай загадкай для іх была адсутнасць у Моталі

Барыса Рамановіча. У той час як бальшыня местачкоўцаў, якія трапілі ў нямецкі палон, вярнулася дадому, гэты аніак не аказваўся.

Аднак для сям'і Барыса і ягоных бацькоў за таямніцу была цікаўнасць новай улады да блізкага ім чалавека. Вядома, нічога добрага радзіне гэта не варажыла.

Снежаньскім ранкам, калі Ганна Рамановіч ішла ў царкву, на вуліцы яе ціха аклікнуў знаёмы ёй Павел Раманчук:

— Не спяшайся, маладзіца, нешта скажу...

— Шо ты маеш сказаты?

Раманчук, напэўна, належаў да былых Барысавых прыцеляў; ён працаваў у гміне, а цяпер — у пасялковым Савеце за пісара.

— Твой Барыс пільна патрэбны Даніку Плюнгеру... Дзе ён цяпер і што мае рабіць?

— А ты ведаеш, Паўлюк, показку? Добраму чалавеку праўду не кажы па каліно, а лыхому — па пяту.

— Показкі — показкамі, толькі цябе, Ганна, заўтра паклічуць у пасялковы Савет на допыт. Ты ўжо падумай, што там даводзіць.

— Заўтра? Паклічуць... М-гм, — сумелася яна. — Чэрці!.. Адно дзякуй табе — папярэдзіў. Я ж і сапраўды нічога не ведаю пра Барыса, апроч таго што ён жывы.

— І то добра. Тым часам...

Ганна, захопленая навіной знячэўку, уявіла сабе, што допыт якраз і будзе пачаткам яе шляху ў Сібір, яе высылкі разам з дзецьмі. Таму крыўдна і неяк даўка зрабілася ад гэтых паноўленых думак, ад натарочанай ёй крыжовай дарогі, ёй ніколі ўжо, пэўна, не давядзецца сустрэцца з Барысам, прыгарнуцца да пляча свайго чалавека.

У царкве маладзіца горача маліла Бога, каб пакінуў яе на роднай зямлі ў супакоі. Дадому ішла з Богам... Можна, усюдысны Уладар і пачуў яе малітвы ды злітасцівіўся. Следчы выклікаў яе ўсяго адзін раз. Ён пазначыў у пратаколе, што муж Ганны Рамановіч яшчэ да службы і ваенных падзей меў у Моталі каханку і таму ёй не выпадае лічыць яго за свайго чалавека, тым болей што ён не вярнуўся дадому, а яна гадуе дваіх ягоных дзяцей. Пра ліст, які прыйшоў ад Барыса з Кёнігсберга, мала хто ведаў, і Ганна не стала даваць тлумачэнні па ім.

Мусібыць, ад тых снежаньскіх дзён улады ўжо і забылі на Барыса і Ганну. Зрэшты, гэтаму маглі паспрыяць і такія абставіны. Даніка Пльонгера паслалі вучыцца на нейкія курсы ў Пінск, як што адукацыі ў яго было мізэр, а Іллюка Дубовіча, з той жа прычыны,— у Драгічын, дзе ён праходзіў школярства па сваёй, так бы мовіць, прафесіі масавіка.

Трэба сказаць, што сонца ўдачы Дубовічу свяціла ўсюды, і лёс як бы вёў яго за руку далей. У сваёй біяграфіі Дубовіч пазначыць пазней:

1940 год. Январь... Меня шлют в г. Дрогичин на курсы агитаторов. Это и определило мою судьбу. Я завел там дружбу с секретарем райкома Киштымовым. Именно он преподавал нам политику.

1940 год. Месяц апрель. Меня зовет в Янов тот же Киштымов, теперь секретарь Яновского райкома партии, он выдает мне мандат инспектора в маслопроме.

І — колькі волі таварышу Дубовічу! Шчупака запусцілі ў раку.

Лепей ад інспектара цяпер ніхто на прадпрыемстве не ведаў палітыкі партыі, яе асноўных мэтаў, задач, і Дубовіч тлумачыў іх у захапленні ўжо ад самой магчымасці гэта рабіць. Дарэчы, ён пачуваў у сабе апантанасць з таго самага дня, як у 1933 годзе, акурат на 1 мая, яго прынялі ў КПЗБ. Адтуль ішоў адлік яго «другога жыцця».

— Па век, да самай магільы мая клятва ў тым,— казаў ён,— што для мяне больш не будзе нічога вышэйшага за гонар быць членам ленінскай партыі. У любых умовах сваім сэрцам і душой заўжды і ва ўсім буду падтрымліваць мудрую знешнюю і ўнутраную палітыку партыі, якая вядзе наш савецкі народ па ніколі нязменнаму курсу, пераадолюе любыя перашкоды, цвярдзіні, нават такія, як лінія Манергейма.

Гэта быў улюбёны стыль прамоў тагачасных прапагандыстаў. Зрэшты, стыль гэты і пазней не мяняўся і нечым вельмі нагадваў модлы, завучаныя духоўнымі асобамі на ўсялякі выпадак.

А ў Моталі такіх заўзятых і бясконца адданых дыктатуры людзей заставалася таксама нямала. Яны гатовы былі ў любы дзень і час засведчыць сваю адданасць новаму

ладу і, калі можна, паўплываць на падзеі, паскорыць набліжэнне камуністычнай прышласці.

Да іх належалі перш-наперш былыя беззямельныя ды беспрацоўныя местачкоўцы, якіх улада надзяліла зямлёй. Не кожны з іх ведаў, праўда, што з ёю рабіць, які клопат і якая праца патрэбны, каб зямля радзіла. Таму і ўспомнілі пра калгас. Ва ўтварэнні калектыўнай гаспадаркі бачылі яны як не адзінае, вынайзденае бальшавікамі рашэнне праблем. І кінуліся нявопытныя і нягеглыя гаспадары запісвацца ў кааператыў. Пятро Пісарчук бачыў, як проста на вачах у яго збіраецца навальніца; хмарна ўздымаючыся, яна пагражала сталым гаспадарам, шчырым, упарцістым, хто, як ён, уласна, умеў і любіў працаваць на зямлі і каго цяпер усяляк адціралі ад зямлі, ад грамадства.

Ілля Дубовіч, той, наадварот, адчуў радасць, калі даведаўся, што яго землякі пачалі ствараць калгас. Праўда, у ягоных пачуццях была не адна радасць, было і засмучэнне. Яму здавалася, што там, у мясцовай палітыцы ў Моталі, мела быць выключна ўдалая акцыя, ад якой ён застанеца ўбаку. Яму зайздросна рабілася. Але зусім нечакана для яго і, вядома ж, мотальскіх закапёршчыкаў калгаснага чыну Іванаўскі (цяпер так зваўся раён) райкам партыі не ўхваліў пачын, ён прызнаў распачатую акцыю па ўтварэнні калгаса дачаснай, таму што гаспадары да яе ніяк не падрыхтаваны. Матыў для адмовы, вядома, быў слушны. Але дзеля праўды зазначым: тут спрычынялася яшчэ і апаска, каб заўзятай калектывізацыяй не выклікаць бунт заможных сялян, бо дзе-нідзе па хутарах і так ужо ўтвараліся варожыя савецкай уладзе групоўкі. У афіцыйных савецкіх дакументах яны праходзілі па табелю банд. І гэты не названы ўладай палітычны матыў, бадай, быў асноўным.

Пятро Пісарчук пастаянна сачыў за развіццём падзей і бачыў за імі сілу, якой асобнаму чалавеку або нават народу процістаяць немагчыма. Той факт, што, сустрэўшыся на старой польскай мяжы каля Брэста, арміі Гітлера і Сталіна наладзілі сумесны парад, паказваў на двухбаковую дамову, пакуль прыхаваную дыпламатамі. Пятру неаднаразова прыгадваўся сон. У Спораўскім лесе крыва-жэрны цмок з нецярпеннем чакае сустрэчы з Гітлерам... Для Пятра відавочным рабілася, што ў тым сне было

прадвызначана штосьці рэальнае, што яшчэ, можа, не цалкам спраўдзілася. І няма ладу на сваёй зямлі, бо, што б цябе з ёй ні лучыла, заўтра яе адбяруць. Пры табе няма нічога такога, пра што было б засведчана: гэта тваё! Голым яны цябе бачаць, голым бяруць і голым на той свет справаджваюць... Скрозь, па ўсёй неабсяжнай краіне,— страх!

Пятро Рамановіч пераконваўся ў тым яшчэ раз, калі чытаў ліст, атрыманы ад старэйшага брата Нічыпара, што жыў у Расеі. У свой час Нічыпар скончыў універсітэт у Санкт-Пецярбургу і працаваў адвакатам. Пакідаючы ў Моталі невялікую бацькоўскую хатку на брата, ён адпісаў Пятру і свой кавалак зямлі. Апошні раз браты сустрэліся ў 1920 годзе ў Саратаве. У іх поглядах на будучыню не было пэўнасці, але Нічыпар ухваліў Пятроў намер разам з былою вярнуцца на радзіму, у Моталь.

Цяпер найвопытнейшы адвакат Нічыпар Рамановіч амаль нічога не пісаў пра сябе, апроч таго што жывы-здоровы, працуе ў дзяржаўнай установе. Нічыпар яшчэ насіў у сваім сэрцы нейкія радзінныя пачуцці да Пятра і, ведаючы, што чыніцца ў Заходняй Беларусі, палічыў за свой абавязак папярэдзіць, а перадусім паспачуваць яму і адначасова як бы апеляваць да розуму брата, які быў уласнікам.

Пятро, я здагадваюся, якое замяшанне пачуццяў можа быць у тваёй душы, калі ламаецца адзін парадак у свеце і ўсталёўваецца зусім іншы, няхай «самы лепшы». Я знаю, што ў такі пераходны перыяд ламаюцца лёсы людзей і нічога не варты ні грамадзянскае права, ні самое жыццё. Таму і раю табе, братка, не журыся пра гаспадарчыя рэчы — яны набытныя, дарма што з твайго мазаля... Ёсць штосьці большае. Таму і раю: не журыся пра зямлю, з якою як селянін ты, напэўна, зросся і таму шкадуеш. Над усім гэтым узвей, уздыміся. Плюнь з горыччу ды забудзь! Не журыся ні пра што. Думай, братка, пра сям'ю і сябе, тады, дасць Бог, і да жыцця зноў вернешся.

Дзіўна, скажаш, пішу? Прабач... Sapiienti sat. Для мудрага даволі. А то як гэта яшчэ ў нас там завецца, калі ў кроснах лішняя нітка? А-а... Лычна нитка — палатну завада. Паклон Аксінні, гэта ж я ад яе пра тую нітку чуў.

Заставайцеся здаровы! Нічыпар.

Ліст быў без адраса адпраўніка, і гэта, як абарваная сардэчная нітка, выклікала неспакой і палохала, прынамсі, не меней, чым навіна пра тое, што кагосьці ў Моталі зноў загрэблі. Ужо калі брат не асмеліўся напісаць свой адрас, значыць, ваяры камуністычнай цемры ладзяць сабе баль паўсюль. Па Расеі... Па СССР...

Гэту думку, выказаную Пятром у сваёй хаце, ніхто не аспрэчваў. Ліст, пры ўсім яго змесце, што нагортваў сум, быў падзеяй у сям’і Пісарчукоў.

— Ён суцяшае мяне... Але добра і тое, што хоць вестку падаў.

— Бачыш,— сказала Аксіння,— калі хата гарыць, не канешне кідацца ў полымя. Не проці ночы хай будзе сказана.

Пятро аданіў жончыны словы:

— Праўду кажаш... Нікому не хочацца быць жабраком.

— Вядома, з нас хапіла б і таго, што мы зазналі ў бежанцах. Няхай Бог крые!

— Здаецца, Богу цяпер не да нас. Ці ж ён пачуе кожнага?

Маня найчасцей моўчкі слухала падобныя разважанні дарослых, а тут не вытрывала:

— Дзеду а дзеду! Бог жа аднойчы пачуў нашы просьбы. Калі мы прасілі за татку! Помніш?

— Ай, сапраўды! — Дзед усміхнуўся, і цеплыня ў яго шэрых вачах набыла сіняватае адценне.— Вуснамі дзіцяці прамаўляе ісціна!

Папіўшы сырадою з глінянага кубка, Маня пайшла спаць. Перад тым як залезці ў ложка пад коўдру, яна заглянула яшчэ ў кут, дзе стаялі яе чобаты і горбіўся вандзэлак з сухарамі і некаторымі рэчамі гардэробу. Пры гэтым дзяўчынка як бы прадумвала свае магчымыя рухі і дзеянні на выпадак, калі ўночы загрузоць у дзверы і пададуць каманду: за тры хвіліны сабрацца! Тады не будзе часу на роздум.

Такія ж клункі, абутак і цёплае адзенне, дарэчы, трымаў напaгaтoвe кожны ў гэтай сядзібе: дзед і баба, яе дзядзька Паўлюк і цётка Зося... Малодшай дзятве клункі пакуль яшчэ былі не па сіле.

Пад коўдрай яна прыгадала прыемны момант, калі ўсёй сям’ёй на кухні яны сабіралі пасылку ў Казахстан

для радні, што азвалася і прыслала вестку адтуль. Пісала Маніна стрыечная сястра — дачка Баябы і Мар’і — Улляна. Там за колькі месяцаў не было яшчэ дня, каб яны не адчувалі сябе галоднымі. Яно і зразумела: не на святочны стол іх туды паслалі, а на пакуты. Не было ж там у іх ні ежы, ні належнай вопраткі.

У пасылку складвалі, прыціскаючы адно да аднаго, парэзанае брускамі сала, павэнджанае мяса, колцы сваёй дамашняй каўбасы... Маня напісала ліст пад дыктоўку бабулі Аксінні, якая сама пабачыла ў жыцці нямала. «Не сумуйце,— пісала яна,— свет шырокі, і ўсюды жыць можна». А ўжо ж...

Маня засынала, прыгадваючы тыя мілажальныя словы ліста, калі ў двары нешта грукнула, як бы штось цяжкое звалілася на снег. Яна насцярожыла слых: ці не пачуюцца чые-небудзь крокі?.. Аднак ціха было. І невядома чаму, але па целе ў яе пайшлі дрыжыкі. Маня пачала суцяшаць сябе, што няма страху, дакладней, падстаў для яго, маўляў, ніхто не груквае ў дзверы, толькі сэрца дрыжала, бы ў ліхаманцы. Акурат на гэтыя дрыжыкі і лёг успамін.

Колькі год таму, улетку, на світанні да іх на кухню патрапіў местачковец Зміцёр, яго словы: «Не ў гэтай хаце няхай будзе сказана, калі я крочыў каля сядзібы Мальшыцаў, смерць скакала цераз плоткі. Нядобры знак. Відаць, у іх нехта памрэ».

Паведамленне так і ўліпла ў дзіцячую душу і прымусіла дзяўчо сцэпануцца. Смерць скакала цераз плот. А якая ж яна?..

У наступную ноч Маня прачнулася і, адхінуўшы фіранку, зазірнула ў акно. Яе крык разбудзіў увесь дом.

— Што з табой, Мар’я? — кінуліся да яе маці і іншыя.

— Там, за акном, смерць стаіць!

— Што ты кажаш?!

— Дзе ж яна?..

— Гля... Ды там нічога няма!

Насілу супакоілі малую, якая, з-за сваёй уражлівасці, вялікай цікаўнасці і вольнай гульні ўяўлення, магла пералякаць сябе і іншых.

І цяпер гэтакі ж страх падступаў да яе.

Намагаючыся зразумець што-колечы ў свеце, Маня не адразу заснула.

Новае лета ў сядзібе Пісарчукоў прайшло адносна спакойна, як што гвалтоўная высылка ў дзікія стэпы Казахстана нікога з іхняй сям'і пакуль не закранула, і ніхто больш не дамагаўся ад заможнага гаспадара Пятра тае тайны, дзе яго старэйшы сын, або ад Паўлюка — дзе яго брат, ад Ганны — дзе муж Барыс. Гэта імя цяпер у сценах іхняга дома гучала не часта, тым не менш усе, пачынаючы з Аксінні і канчаючы Маняй, насілі яго ў сабе разам з абліччам такога роднага і блізкага, жывога і дасціпнага чалавека, і ўсе падзеі ў сядзібе далей мелі развівацца як бы пад знакам прысутнасці, калі не чыннага ўдзелу Барыса.

Ну, а яму на чужыне — час пра гэта сказаць — мала што і адыходзіла. Праўда, пакуль тыя ваяры-жаўнеры былі ў лагеры ваеннапалонных, кожнага з іх прыгняталі няпэўнасць і спрощанае, як не жывёльнае існаванне. Без добрай ежы. Без асэнсаванага занятку і працы. Без мэты і хоць колькі-небудзь акрэсленай перспектывы. Прусія прыняла і невядома чаго чакала цяпер ад іх, вязняў ваеннага часу. Неўзабаве, аднак, з'явіўся нямецкі афіцэр і праз перакладчыка пачаў тлумачыць, што беларусы, узятыя ў палон на тэрыторыі Польшчы, маюць за сваю радзіму цяпер не Польшчу, а Савецкую Беларусь і ўвогуле дзяржаву СССР, саюзную Трэцяму рэйху. Вядома, што Германія будзе мацаваць дружбу і ўсялякае супрацоўніцтва з савецкай краінай, таму ёй не выпадае трымаць тут, у лагеры, ураджэнцаў Беларусі і Украіны. З гэтага дня кожнаму, хто выкажа такое жаданне, даецца магчымасць выехаць на сваю радзіму. Кіраўніцтва лагера мае даручэнне скласці спісы рэпатрыянтаў, ураджэнцаў Беларусі, і адправіць іх цягніком.

— Гут! Гутэн шон, гер афіцэр!..

— Эвой, як добра! Гут! — асмялеўшы і хапіўшы натхнення, умомант адрэагавалі воклічамі некаторыя з ваеннапалонных.

— Данке, данке шон, адным словам!..

— Ура! — вырвалася з грудзей у некаторых.

І гэты рэй адлюстроўваў агульны настрой натоўпу, дакладней, выстраеных у шарэнгі зняволеных, былых жаўнераў польскай арміі.

Неўзабаве сапраўды склалі спісы і наладзілі першы эшалон патрыётаў Бацькаўшчыны, знітаных радзіннымі і сваяцкімі ніцямі з роднай зямлёй, палучаных духоўным вопытам з гісторыяй і культурай шматпакутнай зямлі — Беларусі.

Барыс Рамановіч заставаўся ў спісах на другі эшалон. З ім разам чакаў сваёй чаргі і яшчэ адзін моталец — Андрэй Мацукевіч, спакойны, роўны характарам ды адкрыты па натуры чалавек. У свой час, дзякуючы бацькоўскай апецы, яму ўдалося вывучыцца на тэхнолага па перапрацоўцы малака, ён працаваў у Моталі на малачарні, дзе выраблялі сыр і масла. На чужыне Андрэй моцна сумаваў па родным кутку і па працы, у якой раскрываўся як падрыхтаваны, дбайны і добры спецыяліст.

Нямала добрага, мілага сэрцу, прыемнага на ўспамін пакінуў у сядзібе ды сваім мястэчку і Барыс. Таму мотальская ява і памяць, гутаркі і разважанні спрыялі таварыскім добразычлівым адносінам маладых нявольнікаў. Апроч іх у лагеры ваеннапалонных былі і іншыя селюкі з брэсцкіх і пінскіх абшараў.

Калі гурт, прызначаны ў першы эшалон, пакідаў лагер, Барыс Рамановіч напісаў кароткі ліст, акуратна вывеў на ім мотальскі адрас і, адшукаўшы у тым гурце земляка Антона Малайцэвіча родам з-пад Драгічына, папрасіў яго аб ласцы: калі вернецца дадому, завітаць у Моталь, знайсці сядзібу Пісарчукоў і перадаць ягоным бацькам або жонцы пісьмовую вестку, наказаць, каб чакалі.

Малайцэвіч у самым добрым настроі ды разліку на ўдачу пагадзіўся гэта зрабіць.

Прайшло два тыдні — часу даволі, меркаваў Барыс, каб яго сям'я ўжо атрымала з рук Малайцэвіча напісаны ім ліст.

Ніхто, аднак, не мог паведаміць Барысу, што там здарылася і як далёка ад дому цяпер адданы яму таварыш Малайцэвіч.

Неўзабаве ж пасадзілі на вайсковыя машыны і другі гурт рэпатрыянтаў, калонай адправілі ў Кёнігсберг, горад дзіўнай готыкі і хораша выбрукаваных вуліц, дзе чакаў іх цягнік; размеркавалі па вагонах, і вось-вось павінна была прагучаць каманда аб адпраўцы. Але цягнік стаяў,

і чаканне доўжылася. Урэшце ўсім прапанавалі пакінуць вагоны і сабрацца гуртам — бы на нейкі сход ці мітынг. Няпэўнасць і трывога перараслі ў вострую цікаўнасць, ва ўзрушэнне і трывогу. Ужо знаёмы па лагеры нямецкі афіцэр абвясціў, што планы на іх адпраўку мяняюцца. «Чаму?!» — у сотні галасоў і вачэй выбухнула пытанне. І тут агульнае узрушэнне абярнулася чалавечым расчараваннем, збянтэжанасцю, а для каго-нікаго нават адчаем. Афіцэр адкрыў прычыну канфузу: савецкі бок адмовіўся прыняць эшалон з ваеннапалоннымі, другі па ліку...

— Уга!

— Ай... Тфу!

— Ліха матары!..

— Вось табе маеш!

— З гэтага моманту, — казаў афіцэр, — вы болей не з'яўляецеся ваеннапалоннымі нямецкай дзяржавы, як што ваенны камісарыят адмяніў гэты статус для вас і даў вам волю. Цяпер думайце самі, што рабіць далей. Скажу болей, — дадаў ён, — у нас ёсць звесткі, што адпраўленыя намі з першым эшалонам ваеннапалонныя пакуль яшчэ не трапілі дадому, дзе па іх сумуюць родныя і блізкія. Эшалон пайшоў у Расею.

— У Сібір?

— Як?..

— Што вы кажаце?!

Апошняя вестка — як цэбар халоднай вады на галаву кожнаму. Яна астудзіла ахвоту да ўзніклых было спрэчак наконт няўдачы з адпраўкай. Некаторых гэтае паведамленне, наадварот, вызваліла ад інтуітыўнага прадчування сваёй асабістай няўдачы, бяды пры вяртанні на радзіму, і яны з палёгкай уздыхнулі. Да іх адносіўся і Барыс. Грамадзе ў тэрміновым парадку давялося пераадольваць той настрой на хуткае вяртанне дадому і мяняць карты, а дакладней, ліхаманкава шукаць і выстройваць новыя планы наконт асабістага жыцця і ўладкавання на чужыне. Немцы прапанавалі некалькі варыянтаў працоўнага занятку. Папраўдзе, занятак выбіралі ўжо не столькі нашы паняволеныя ваякі, колькі іх выбіралі розныя там прамыслоўцы і гаспадары, спаважныя дзядзькі з адзнакай годнасці ў кожным руху, «купцы» прыклеіваліся вачыма да кожнага.

Барыс Рамановіч патрапіў да фермера, які выштукаваў сабе сядзібу непадалёку ад Кёнігсберга і вёў мяса-малочную гаспадарку. Андрэю Мацукевічу пашанцавала ўладкавацца на малачарні ў самім Кёнігсбергу і такім чынам дапасці да ўлюбёнай прафесіі. Увогуле, большасць былых палонных знайшлі для сябе прытулак і працу ў гэтым вялікім прыморскім горадзе. Разыходзячыся, яны стараліся пакінуць адзін аднаму адрас для зносін, сустрэч ці проста на ўсялякі выпадак. Толькі небагата часу мінула, як высветлілася, што яны сапраўды маюць пільную патрэбу ў зносінах. Асноўныя цяжкасці для палешукоў былі ў тым, каб авалодаць чужой мовай, бо тлумачыць на мігах свае ўчынкі, жаданні, патрэбы рабілася чыстым выпрабаваннем. Цягнула да сваіх, карцела паслухаць саміх сябе, абмяняцца думкамі, атрымаць маральную падтрымку, дабраславенне ў нейкіх турботах. Карацей, усё вяло да стварэння імі свайго клуба, сваёй суполкі, і калі гэта ідэя нейкім чынам дайшла да Андрэя Мацукевіча, ён не толькі ўхваліў яе, але і падказаў чалавека, здольнага быць за лідэра; вядома, гэты чалавек — Барыс Рамановіч, адукаваны, абазнаны ў мовах, ён размаўляў ужо і па-нямецку, — не было роўных яму там сярод беларусаў. Мала таго, ён умеў падысці да любога, зразумець чужы інтарэс, паспачуваць, дагадзіць, памагчы чалавеку. Што-што, а гэта яму па нутру.

І неўзабаве Барыса выцягнулі ад фермера ў горад. На сходзе ўпаўнаважаных, што прадстаўлялі розныя дробныя групы былых ваеннапалонных, яму прапанавалі ўзначаліць аб'яднанне самапомачы. Адмовіцца ён не мог. Ад уладаў атрымалі афіцыйнае прызнанне сваёй арганізацыі, памяшканне, пячатку. І цяпер ён станавіўся за брата і за бацьку для кожнага свайго ў эміграцыі, наводзіў між таварышамі масты і кантакты, чыніў перамовы з адміністрацыяй прадпрыемстваў, калі таму ці іншаму сябру самапомачы рупіла памяняць месца працы; нарэшце, пачаў рэгістраваць шлюбы — жыццё скрозь любіць поўніцу.

Толькі ў Моталі яно, ускаламучанае, боўталася ў ранейшых сваіх берагах, на якіх карчавалі дубы. Без пільнай на тое патрэбы.

А для гаспадара Пятра Рамановіча часам сну не было, і ён выходзіў уночы на вуліцу, услухоўваўся ў прытоены

шоргат зямлі, у дыханне жывёлы ў сядзібе, у лёгкі плёскават вады на возеры і іншыя праявы жыцця; углядаўся ў глыбокае аквамарынавае неба, выспелае яркімі гронкамі зорак, у зямную прастору, залітую роўным малочным святлом. І што яму часам у голаў прыходзіла: святло гэта ліецца, як з-пад парасона, на ўсю паверхню зямлі, асвятляючы прастору адсюль да казахскіх стэпаў, адтуль — да Кёнігсберга, і, калі б сабіла яму, Пятру, глянуць з месяца на зямлю, льга было б убачыць сваіх родзічаў і блізкіх, аднавяскоўцаў скрозь-скрозь, ад Казахстана да Прусіі, дзе яны толькі ёсць, сына ўбачыць, які, відавочна, пакутуе на чужыне. А яшчэ адтуль адкрылася б воку дзіўным дзіўная карціна, якая нават у сне не кожнаму фантазёру прысніцца, а тым не менш усё як наяве: ніва, шырокая ніва — на ўвесь кантынент, дзе жыта, пшаніца, дзе лён, дзе зрэдку каноплі, з якіх вырабляюць вяроўкі, а дзе проса ці бульба — што хочаш сабе! Усё пасеянае ідзе ў рост, красуе, спеліцца, радуе вока, а побач скрозь гурты кароў, коней, авечка... Любы вока пейзаж! І гэта ўсё расце, прырастае, набірае вагі не само па сабе, а праз мазоль — працу сялянскую, уедную, шчырую, і вопыт, назапашаны ў пакаленнях. На гэтым выгадаваны людзі — усё чалавечтва; час вылучыў з яго асяродку адмысловых майстроў, якія спасціглі таямніцы жывога, паразумеліся з глебай, больш за тое, працуючы з ёй, яны адчуваюць на сабе яе дотык, дыханне і ўладу, ад якой не ўбярогся і ён, Пятро Рамановіч, таму і не ўяўляе сябе без улоння зямнога, пчол, гаспадаркі, раллі... У самавітых гаспадароў прыбытак і радасць заўжды душу лагодзяць — шчасце часам само ідзе ў руку. Акурат на такіх гаспадарках, іх вопыце, ведах ад веку і трымаліся моц і сіла зямлі, менавіта яны былі апорай у дзяржаве, той апорай, без якой ні долі ў яе, ні талану.

Вось так, стоячы ў самоце пад раскідзістай яблыняй, што ўзвышалася над сялянскай сядзібай, разважаў гаспадар Пятро Рамановіч, з мянушкаю Пісарчук, паўнамоцны прадстаўнік Зямлі абсеянай, аблюдзянелай і, напэўна, чуйнага Космасу, куды сягаў сваёй думкай і духам сваім.

Ён углядваўся ў сіняе неба, што зіхцела мірыядамі вочак, ясных, нічым не замгленых, і от, перанёсшыся бытта туды, у Космас, глядзеў адтудь, з вышыні, на

зямлю, залітую крыштальна чыстым святлом месяца. Эге-е! Што цяпер яго ўражвала і жахала адначасова? Па ўсёй прасторы былой Расейскай імперыі, дзе спеліла ніва, цяпер мітусіліся людзі, узброеныя, апантанія нейкімі дзікунскімі намысламі; яны выцягвалі самавітых, заможных сялян з іхніх сядзібаў, не раўнуючы, як суслікаў з нор у стэпах, знявольвалі, напаўнялі імі мясцовыя вязніцы, вывозілі ў цягніках на ўсход, на поўнач. У выніку на асветленай месяцам прасторы, асабліва па яе ўскрайках, з'явілася безліч пляцовак, казённых дамоў, баракаў за калючым дротам. І там, вырваных з чалавечага быту сялян ды іншых прыстойных змардаваных грамадзян краіны, больш не лічылі за людзей, а людзьмі заставаліся тыя, хто чыніў уціск, гвалт і здзек. Усіх, хто яшчэ пынiўся на ніве, таксама гуртавалі ў своеасаблівыя працоўныя лагеры, абшчыны, кааператывы і штодня даводзілі ім, што рабіць, пра што думаць, на каго маліцца. У адрозненне ад першых больш строгіх лагераў гэтыя ўжо не абгароджваліся дротам і называліся інакш — калгасамі. І вось, дзякуючы ўсялякім камунападобным загонам, краіна ператварылася ў суцэльную сетку «працоўна-выпраўленчых» пляцовак, дзе доўжылася мардаванне. Селянін страчваў зямлю, а зямля — селяніна, самавітага гаспадара, свайго рупліўца. І далей-болей глеба шэрхла, пакрывалася бильнягом, струпянела.

Во на гэтакій ніве і меў расквітнець новы, дзіўны, не тут будзь сказана, д'ябальскі лад у дзяржаве. Толькі ж назву прыдумалі як бы прыстойную: сацыялізм! Не супраць яго быў і Бацька Махно, а толькі між тым і другім вялікая розніца.

Ад выразнай думкі і яскравага ўяўлення батальнай карціны пад нявінным, мяккім, празрыстым святлом месяца, ад неверагоднасці і дзікунства таго, што рабілася, яго працяў сум і страх; небараку Пятра скаланула ад холаду.

Нябеснае свяціла неўзабаве схавалася за лахманамі воблакаў. Зоркі пераліваліся чырванаватым і белым святлом, бы раскіданыя вугольчыкі пад подыхам ветру. Ці не ад іх прыкурваў, зрываючы з неба і кладучы ў сваю люльку, той лясны госць, што хацеў падпаліць крысо яго світкі,— занадта ж гонару было шмат у ягонай паставе.

Пятро вярнуўся ў хату і лёг спаць, хоць ужо недалёка было і да другіх пеўняў, за якімі заўжды пачынаўся світанак. І ён не прымусяў сябе доўга чакаць.

Знешне дзень нічым не адрозніваўся ад цугу дзён, якія ўжо былі адпрацаваныя, зжытыя. Гаспадарка патрабавала ад селяніна рупнасці адпаведна пары года, і тое, што ён рабіў, было і звычайным і заўсёды новым — усё ішло за сонцам па крузе, усё ў рытмах згасала і зноў нараджалася. Зіма хутала зямлю ў белую коўдру. Лета давала ёй магчымасць расцвісці, адкрасаваць, наліцца спелым коласам. І, як заўжды, у садах будзе Спас. Ён зноў выставіць на ўсе бакі процьму сакаўных пладоў, налітых, бытта начыненых промнямі сонца. Прырода давала селяніну найвыдатнейшую магчымасць разам з ёю тварыць жывое, працаваць у ахвоту і жыць.

У мястэчка Моталь пакуль яшчэ не дайшлі калгасы, толькі, ведаў гаспадар Пятро, рана ці позна, так ці інакш, але гэта ліха не абміне мястэчка, ён рупіўся, дбаў, стараўся не збівацца з працоўнага рытму, але ж у ягоным настроі ўжо было меркаванне, што ён гоніць астатнюю ў сваім жыцці баразну.

Ён парадкаваў у пуні, рашуча адкідваў віламі ўбок лештасню салому, збіраў рэшту граблямі. Рабіў гэта, каб вызваліць месца для сёлетняй збажыны. Момант важны, урачысты, бытта свята.

Да саломы прынюхвалася і шукала у ёй сваё паляўнічае шчасце кошка — пястунка ягонай унучкі Мані. Сюды ж россыпам пікіравалі і вераб'і, хоць прысутнасць ката не дазваляла ім спакойна паскакаць, разгарнуцца, наладзіць у гаспадара Пятра сапраўдную птушыную экспертызу: ці чысты ток, ці прыспеў час завозіць і ладкаваць у ім новую збажыну?

Пятро бавіўся ў пуні нядоўга, вывеў са стайні і запрог каня, які бадзёра ўздымаў голаў і нецярпліва пераступаў з нагі на нагу — любіў, шэльма, палявую прастору! Над імі нізка кружыліся ластаўкі, палюючы, пэўна, на размаіты гнюс, ад якога буланы адбіваўся хвостом.

У шчэбеце ластвак чулася своеасаблівае вымаўленне то асобных кароткіх, гартаных гукаў, то лагодны рэчытатыў, ён быў утрапёны і ў нечым асэнсаваны адначасова; птушыны шчэбет наталяў душу мілажальнасцю.

Пятро скіраваў на палеткі пад Замошша — адлегласць, пяці вёрст няма. І не паспелі адступіць і схавацца з відавоку мотальскія будынкі, як паказалася зялёная хрыбціна замошанскіх прысад. Злева ад палявой дарогі, трохі не даязджаючы да вёскі, і ляжала зямля Пісарчукоў. Зводдаль, з другога боку, адкуль на ранку паказвалася сонца, уздымаўся сіняй замглёнаю сцяною лес.

Летась на гэтых палетках добра ўрадзілі грэчка і бульба, сёлета, праўда, азімае жыта мае даць намалот блізка ста дваццаці пудоў з гектара, але ж гэта не самае лепшае, што Пісарчукі раней тут збіралі.

У жыце паказаліся жаночыя белыя хусцінкі: там працавалі гаспадыня Аксіння разам з нявесткамі Ганнай і Зосяй. Яны жалі. Сын Паўлюк спрытна круціў перавяслы і вязаў імі снапы зжатай збажыны.

За кустамі вербалозу конь звярнуў на пожню, якая, ламаючыся, стракатала пад коламі і капытамі каня. У паветры стаяў пах зямлі, свежай зжатай саломы і палявога зеля, валошак, роснага ўюнка.

Неўзабаве галовы жанок прыўзняліся ў збажыне і прыйшлі ў хаатычны рух, што здзівіла Пятра. Ён пад'ехаў бліжэй і ўбачыў жнеяў, якія, пакідаўшы сярпы, мітусіліся каля яркай хусцінкі ў сіні гарошак — яна належала Мані. Пятро саскочыў з воза і прытрымаў каня. Унучка стаяла збялелая і ледзь стрымлівала слёзы. Ганна спрытна перавязвала Мані мезенец на левай руцэ. Убаку, на шчэці саломы, валялася крамніна, ад якой яна адарвала пасак на тую нагоду. На асобных сцяблінах пожны ірдзелі кроплі крыві.

— Што здарылася? — спытаў — не спытаў, а хутчэй выдыхнуў дзед Пятро, як што надарэнне было зразумелае: Маня жала сярпом і...

— Парэзалася, — сказаў Паўлюк; ён стаяў побач, не выпускаючы з рук скручанае перавясла, і няўпэўнены, ці да месца будзе, пажартаваў: — Асвятліла сваёй крывёю ніву. Цяпер каравай святым будзе!

Зося пільна паглядзела на гаваркога мужа: ці не скажа ён якога глупства яшчэ. Але — не...

Дзед правёў далоняй па Манінай галоўцы:

— Не бойся, унучка, не перажывай!.. Напалохалася?

Дзяўчынка маўчала. Упершыню яна бачыла ўласную кроў...

Ён глянуў на Ганну:

— Глыбока?..

— Не-э... Шырокі парэз, але не...

Тут жа яму на вочы трапіла і Аксіння. На яе твары ляжалі трывога, віна, разгубленасць — яна моцна перажывала за ўнучку.

— А я ж цябе прасіў, Ксеня: не бяры на жніво Мар'ю, ёй рана яшчэ.

— Хто ж ведаў. Прасілася... Адно ў руках спрыту няма.

Дзед Пятро — чула Маня — ці не першы раз назваў яе па-даросламу — Мар'яй, і яна ўсміхнулася:

— Дзядуля, а мне больш не баліць!

— Ну і малайчынка ягадка-дзяўчынка! А перапалох няхай ідзе ад нас на сухі лес! Сплюнь...

І Маня тройчы сплюнула:

— Тфу, тфу, тфу!..

Ад гэтага моманту ўсім лягчэй стала.

26

У Моталь з Пінска вярнуўся Данік Плюнгер, там ён скончыў адмысловую камуністычную вучэльню. Зрэшты, чаму Данік?.. Чаму Плюнгер?.. У гэтай нашай местачковай абладзе скрозь — Яны, Іваны ды Янкі яшчэ... А да Багдана прышпілілася — Данік, вядома, з маленства. Але ж цяпер ён стаў дарослым, вылюднеў, не раўнуючы, бы сапраўдны шляхцюк. За прозвішчам Плюнгер, як і за вулічнымі прозвішчамі ў мотальцаў, хавалася таямніца, якую мала хто памятаў ці мог разгадаць.

Данік... Данік... Данік... Пайшло і пайшло, у свядомасць уліпла, зраслося з вобразам таго порсткага хлопчыка ў вынашаных зрэбных портках, босага, схуднелага, вочы якога заўсёды шукалі, дзе і чым пажывіцца. Шкадоба, паблажлівасць да хлопца акурат і гучалі ў змяншальна-ласкавай форме вымаўлення ягонага імя ў самых розных выпадках: Данік не начаваў дома... Данік ездзіў вярхом на суседскіх свіннях на поплаве... Данік вытаптаў трускаўкі ў агародзе аптэкара Длугіна... Данік разбіў нос хаўрусніку... Ды ці мала якіх яшчэ прыгод вадзілася за хуткім у рухах і натарчывым хлопцам. Нярэдка ён быў завадатарам сярод

сваіх аднагодкаў, вадзіў іх у лес, дзе шалапуты адчайна лазілі па дрэвах — шукалі ў гнёздах дзівосныя птушыныя яйкі; узімку ладзіў разам з імі коўзанкі і калаўроты на лёдзе, на возеры, дзе была рэдкая магчымасць адчуць, уласна, лёт у прасторы, і пры гэтым рабілася так весела і ўцешна ад зляканага і адначасова шчаслівага піску дзяўчат. Чамусьці сэрца раставала ад цеплыні ды соладка заходзілася, калі ён вяртаўся з возера, а поруч з ім лёгка перабірала нагамі, парываючы снегам на ледзь бачнай сцяжыне, і смяялася ўсё яшчэ ад уражанняў на калаўроце Юлька Жупанка — круглавідая і вабная, бы тая пышка з печы, істота. Яе бацька разам з бацькам Даніка часам хадзілі на сплаў драўніны, якую гналі з-пад Радостава — па Днепра-Бугскім канале, Мухаўцы, Заходнім Бугу — у Віслу.

Да Багдана цягнуліся аднагодкі, аднак працяглага сяброўства ў іх з гэтакім урвісам не складвалася, як што ён мала лічыўся з імі. Да таго ж быў зайздросным і помслівым — што дзікая кошка, гвалціў дзяўчат... Гэтыя схільнасці і рысы характару атрымлівалі сваё далейшае развіццё і бралі верх над іншымі. А паспрыяла таму яшчэ і далучэнне Даніка да камуністычных ідэй, калі ён стаў сябрам, а потым і кіраўніком падпольнай камсамольскай арганізацыі, што варушылася ў Моталі. Дэвіз: «Усё ўсім пароўну!» — проста перавярнуў ягонае ўяўленне аб жыцці і падвёў, так бы мовіць, падмурак пад ранейшыя перажыванні з нагоды сацыяльнай няроўнасці, калі бядняк жыў побач з багатым. Яму здавалася, што гэты дэвіз выведзены акурат з ягонага жыцця, і цяпер ён абарочваўся для Даніка шанцам на поспех у барацьбе за пераўладкаванне навакольнага свету. Ва ўласным ягоным успрыманні камуністычны дэвіз агучваўся так: «Хто багацейшы і больш удачлівы за мяне — той не раўня, не друг і не брат мне!» Адсюль бачылася шмат ворагаў.

Але, каб паставіць жыццё на сваім — найпершая ўмова! — не адыходзіць ад прынцыпаў. А той сабачай прынцыповасці хлопца навучылі — ого як! — польскія жандары. Прыведзены ў адчай і азвярэлы бацька Даніка Плюнгера мусіў адмовіцца ад сына — «чырвонага антыхрыста», маўляў, няхай ён адказвае сам за сябе!

Ад крыўды, жуды, абражанага гонару Данік сцяўся тады, як стальная спружына. Прынцыповасць і жорсткасць утварылі ў ягонай душы як бы дзве рэйкі, па якіх рухаўся паравічок помсты. Да часу, аднак, гэты паравічок ніяк не мог набраць належны разгон. І варта было пахіснуцца і падацца польскаму нелагоднаму рэжыму пры набліжэнні Чырвонай Арміі, як Данік з хеўрай кінуліся рабіць у Моталі і бліжэйшай акрузе адмысловую класавую пагоду — вызваляць ад паноў і розных, на іх погляд, непажаданых элементаў. Праўда, не Данік, а Ян Мацукевіч (Самарака) кіраваў ходам камуністычнай пераніцоўкі ў воласці. Той адкрыта патрабаваў затрымання і ізаляцыі ўсіх асаднікаў, гмінных, паштовых і іншых служачых.

Варожым аб'ектам нумар адзін лічыўся маёнтак Скірмунтаў у Моладаве. Апалчэнцы выбілі прыслугу маёнтка і забілі Генрыка і Марыю Скірмунтаў. У тым расстрэле, праўда, Данік не ўдзельнічаў. Ён вагаўся, што рабіць з самім маёнткам, бо меў наказ ад мотальскага солтыса выставіць варту і наладзіць вопіс маёмасці, прыцягнуўшы да справы гміннага пісара.

З душой, зусім абмерлай ад хараства і трывогай за гэта хараство, прайшоў ён па пакоях палаца. О-го-го! Дык вось дзе і як паны жылі, з якіх талерачак елі! Яго ўвагу ў сталавай прыцягнуў вялікі, на дванаццаць персон, чайны сервіз, выраблены з чырвонага золата, і ім тут жа авалодала неадольная прага займець гэты графей. Азірнуўся і хутчэй пачуў, чым убачыў, што ягоныя хаўруснікі шукаюць здабычу ў іншых пакоях. Пачыналася сапраўдная экспрапрыяцыя добра, і ён не мог ёй супрацьдзейнічаць дый, шчыра, не меў на тое ахвоты. На высокім і гладкім юначым ілбе ад хвалявання выступіў пот. Баючыся пакінуць хоць на хвіліну сталовую, Пльонгер пакорпаўся ў шуфлядах шафы, дзе стаяў посуд, і знайшоў там штось шырокае і доўгае, бы радно, яно пералівалася барвовым колерам... Управіўся і выйшаў на падворак з напакаваным клункам, спыніўся каля клумбы з кветкамі, паклаў здабычу каля ног і прарэзліва свіснуў, заклаўшы ў рот пальцы, маўляў, пара канчаць.

Ад сцяны капліцы аддзялілася знаёмая Даніку постаць: то быў мотальскі солтыс Клім Кузюр, свой чалавек для многіх, якія належалі да камуністаў. Солтыс быў бледны,

і гэтая бледнасць не стасавалася з ягонай мажной паставай.

— Я не знайшоў пісара ў гэтым бедламе, які распачаўся, — сказаў ён са шкадобай. — Але, бачу, не час і вопісам у маёнтку займацца, паколькі людзі загінулі — паніхіду трэба заказваць. Мне перадалі пра гэты трагічны выпадак, і я прыслаў фурманкі, каб забраць цэлы забітых.

Данік маўчаў, зыркаючы то на солтыса, то на сваю ношку пры клумбе. Нарэшце працадзіў праз зубы:

— Я згодзен з табой, Клім, і дзякуй за фурманкі.

А ў прагным позірку было іншае: «Ды знік бы ты, д'ябал, з маіх вачэй, як і з'явіўся!»

Клім зразумеў папярэджанне прыцеля і памкнуўся ўнесці ў размову разрадку:

— А гэта, — кіўнуў на барвовы Данікаў клунак, — пакладзі на маю фурманку, і я завязу, куды скажаш. Не ў службу, а ў дружбу!

Сапраўды, яго прапанова — як падарунак лёсу, бо выстаўляць напаказ свой «трафей» было край небяспечна. Данік ведаў, чым рызыкуе, і абрадаваўся, але ж самалюбства яго ўсё роўна пакутавала, і ён перш з горыччу сплюнуў, а ўжо потым ціха сказаў:

— Вязі, куды знаеш.

У наступныя дні Данікаў хаўрус выконваў ужо другую задачу: вылоўліваў прыцемкам або ўначы даўніх сваіх ворагаў — стшэльцаў — і чыніў расправу над імі. Помста набірала тут шалёны разбег. Сам Данік дзівіўся, як можна дайсці да такой асалоды ў здзеку, калі ахвяра курчыцца без уласных канечнасцей або іншых частак цела. Чым ён тлумачыў гэта? Неабходнасцю вярнуць уласную годнасць, без чаго не было і няма сапраўднага барацьбіта за новы свет.

А барацьбіт — фігура каларытная, асабліва калі ў яго абліччы паўстане моталец: ці ў працы, ці ў помсце ён памкнецца зрабіць усё з толкам, з фантазіяй, спрытам, усё, каб не было сорамна перад уласным сумленнем. А камуністычны ход падзей даў Плюнгеру і ўсяму яго хаўрусу магчымасць адкрытых забойстваў у імя самаадчування ідэйнай творчай асобай. Усе ворагі пралетарыята павінны знікнуць — гэта адназначна, і няма чаго

іх шкадаваць. Нехта лічыць забойства нядобрым промыслам, гатовы разглядаць яго як маральнае банкруцтва. А, зрэшты, чаму?.. Пра падзенне даводзяць. Дарэмна... У жыцці ўсё хістаецца, і тое «падзенне» акурат ва ўзлёце! Калі б Данік быў філосафам, ён, напэўна, адзначыў бы, што глыбіня падзення суадносіцца з глыбінёй узлёту, але ж у абодвух выпадках ідзе творчы працэс. Немаведама што рабілі польскія жандары, выварочваючы жытло рэбрамі да неба! І мы ў класавай бітве ад іх не адстанем.

Аднак пракамуністычная дзёрзкая дзейнасць Даніка зноў жа не прайшла па-за ўвагай солтыса Кузюра. І пры сустрэчы з ім на вуліцы ён параіў:

— Ажаніся ты, блазен, і дзіце нарадзі. От тады мо цану жыцця спазнаеш!

— Ты, Клім, пра што? — не адразу дайшло да Пюнгера.

— Ці бачышся з Юлькай? — адказаў пытаннем на пытанне Кузюр і дадаў: — За мокрай справай табе часу не стае на дзяўчат. Дзівак! Хіба не? Самае салодкае — у іх!

Намёк Кліма Кузюра не спадабаўся носьбіту і абаронцу камуністычных асноў, і Пюнгер, не доўга думаючы, унёс прозвішча солтыса ў лік васьмідзесяці арыштантаў, якіх паўтара тыдня трымалі за кратамі ў Моталі, перш чым вывезці ў Пінск.

Асаблівы глум чынілі пераможцы з пісара гміны Мечыслава Ранахоўскага. Варта астрога, дзе месціліся тыя восемдзсят арыштантаў, часта выводзіла яго да прыбіральні і прымушала выбіраць рукамі і выкідваць на двор свежыя спаражненні. Калі ж вязень адмаўляўся гэта рабіць, вартаўнік чапляў дзярмо на калок і тыкаў ім пісару ў рот. І ў тым, відаць, таксама была праява класавага падыходу да ворагаў камуністычнай прышласці. Маталяне і тут рабілі творчы ўнёсак.

Урэшце калону арыштантаў пагналі на Пінск. Але Данік дарэмна стараўся: там не ацанілі ягоных паслуг і ўсім вязням далі волю вольную. Клім Кузюр, вярнуўшыся ў Моталь, зноў патрапіў на вочы Даніку.

Пюнгеру непамысна зрабілася: быццам бы з таго свету солтыс вярнуўся ў ягоныя ўладанні. Не было сумненняў, што Клім разгадаў намер пазбавіцца ад яго і затаіў на

Даніка пякучую крыўду. У такім разе солтыс Кузюр ужо не даруе яму. А ён жа ведае пра яго таямніцы і патаемныя сховы. Цяпер солтыс носіць у сабе павышаную небяспеку для Багдана, для яго прэстыжу і спакою ў жыцці.

Данік Плюнгер захваляваўся і неяк надвяхоркам зайшоў да Кліма дадому.

А Клім, пэўна скончыўшы працу ў пуні, сядзеў на мяху збажыны і пыхкаў цыгарэтай. Яму мроілася спакойнае і ўмеркаванае жыццё ў сядзібе пры сваім кавалку зямлі, ён не чакаў госьця.

— А-а, вось дзе ты! — той паспрабаваў прыдаць свайму голасу радасць, але Кузюр улавіў у ім папрок, раздражненне, мусіць, з нагоды таго, што давялося шукаць гаспадара і валэндацца па сядзібе.— Ці жыў, ці дуж?

— Нічога, хвала Богу. Як ты? Мо скончыў ужо рэвалюцыю?

— Кузюр...

Данік — ногі цыркулем, рукі ў бакавыя кішэні курткі — само ўвасабленне пануючай дыктатуры пралетарыату; а на твары непрыемная міна:

— Ты шмат ведаеш, Кузюр!

— І гэта цябе непакоіць?

У светлых вачах былога солтыса чыталіся святая прастата, цікаўнасць і дакор.

— Прастачком прыкідваешся?.. Хітры ты чалавек, Кузюр!

— Як разумець?

— З палякамі ладзіў... І нам у падполлі шкоды не чыніў, наадварот. Люду спрыяў, канешне... Таксама цяпер: свае рукі нічым не запэцкаў, ходзіш чысценькі, нявінны, як Дзева Марыя. Калі што ведаеш — усё ў мяшок упакавана і завязана да пары, да часу. Сядзіш на мяшку, як гад падкалодны!

— Ты што, Плюнгер, апамятайся! — Клім Кузюр падхапіўся на ногі і выплюнуў за парог пуні недакураную цыгарэту.— Чым я заслужыў гэтакую абразу? Ад цябе, зялёнага юнца!

— Ды не-е... Нічога дрэннага я табе не жадаў, і мы маглі б разысціся. Але ж, бачыш, цябе вярнулі з Пінска, каб ты зноў тут, па мястэчку, апартуністам боўтаўся. Цяпер час не твой...

Плюнгер адступіў на крок ад глыбістай, жывой, пругкай постаці, у сярэдзіне якой білася вялікае чалавечае сэрца. На заклапочаным ілбе ў Кузюра ад хвалявання выступіў пот, і ён цяпер, бадай, быў непрадказальны. Даніку варта было спяшацца...

— Я прыйшоў,— мовіў ён,— сказаць табе некалькі слоў, але так, каб нават мышы ў пуні не чулі! Зойдзем за вугал.

— Давай...

І гаспадар нетаропка пакрочыў за сваю пуню. Там, за градкамі з пажоўклай націнай, з зямлі тырчалі сцябліны сланечніка з цяжкімі нахіленымі галоўкамі.

— Я ж кажу, нічога дрэннага табе, Кузюр, не жадаў,— паўтарыў Данік неяк дзіўна, адчужана, за спінай у таго.

— Сабака ты...

І гэты былі апошнія словы Кліма, бо на іх якраз лёг шчаўчок курка і кароткі, нягучны выбух. Клім пахіснуўся, але ніяк не хацеў падаць. У боязі, ці што, Данік зрабіў яшчэ пяць нервовых стрэлаў — у галаву, у патыліцу. Клім зваліўся... Разам з тым на гэтай зямлі адкрылася вольная прастора Даніку, моцнаму чалавеку, які стаў прыладай пераніцоўкі жыцця на камуністычны капыл.

Толькі ж не паспеў Плюнгер сунуць у кішэню наган, як адчуў у цішы, што за ім сочыць нейчае пільнае вока. Ён кінуў позірк на суседнюю пуню і аслупянеў — там, метраў за пяцьдзсят ад яго, стаяў у карычневай світцы стрыечны брат Кліма — Аксент Кузюр, аброслы шчэццю, калматы мужык; браты жылі побач.

— Во, бля... — міжволі вырвалася з грудзей Плюнгера, і, авалодаўшы сабой, ён прыклаў палец да вуснаў, затым паказаў кулак неспадзяванаму сведку.

На абмерлым твары Аксента нічога не адбілася; ён толькі кіўнуў галавой... Пагроза, няйначай, падзейнічала, і на Плюнгера ў далейшым ніхто не паказваў пальцам з нагоды смерці Кліма Кузюра, наадварот, сёй-той разносіў па мястэчку чуткі, што да гэтага трагічнага выпадку прычыніўся Паўлючок, сын Пятра Пісарчука.

І вось — колькі часу прайшло — з пінскай вучэльні зноў прынесла нячыстая сіла ў Моталь ці то ягонага амбітнага сына, ці вырадка — ніхто дакладна сказаць не браўся,

а ён меў імя Багдан Пљонгер. І дзівіліся людзі: толькі 20 гадоў чалавеку, а што за пастава, колькі ўпэўненасці ў сабе і гонару за любую савецкую ўладу, якую так гожа ён прадстаўляе! — Данік пачаў працаваць пісарам у пасялковым Савеце, а былы пісар Павел Раманчук цяпер стаў ягоным намеснікам. Данік, апроч таго, зноў узначаліў мотальскую камсамольскую арганізацыю, дзе было шмат камунякаў па настроі сваім. І Юлька Жупанка — гэта расцвіўшая кветка, таксама, перш чым ехаць вучыцца ў педвучылішча, уступіла ў камсамол.

Мотальскі пасялковы Савет цяпер узначальваў Мікіта Калілец, шчыры, абабіты працай на лясных промыслах чалавек, які даўно размяняў свой шосты дзесятак. За Саветамі пачаў працаваць фінагентам, а затым, пры вострай нястачы падрыхтаваных кадраў, наогул узначаліў мясцовую ўладу. Жалю варта, але патрэбнай граматы Калілец не меў, таму вялікай удачай для яго было з'яўленне ў Моталі адукаванага, спанатранага ў грамадскім жыцці вайскоўца — капітана Сяргея Калінічэнкі, які даводзіўся яму пляменнікам. Маючы шмат вольнага часу, капітан танкавых войскаў узяўся дапамагаць бескарысліва і шчыра старшыні пасялковага Савета. Ён фактычна стаў для Калільца правай рукой, і ці трэба казаць, як усе яго паважалі і падпарадкоўваліся яму, як самому Калільцу. Шукаў ласкі ў Калінічэнкі і Данік Пљонгер.

Пісар Пљонгер меў гонар службыць пад апекай гэтакай вабнай асобы, дзіўнай, як не легендарнай у тутэйшым кутку. Усе гэтыя дні і гады жыццё ў Даніка складвалася як мае быць, ды галоўнае — мела нічым не замгленую перспектыву.

— Товарищ Пљонгер, — націскаў на першым слове танкіст Калінічэнка, — падготовілі ли вы спіскі на недоимку по молоку?

— Так точно! — па-ваеннаму, у лад «начальніку», адказваў спраўны пісар Данік і паказваў доўгі спіс, дзе ў графе нумар адзін фіксавалася колькасць членаў сям'і, у другой графе — колькасць кароў, у трэцяй — колькасць здадзенага малака... Супраць нядоімшчыкаў стаялі адпаведныя рыскі.

Памочнік старшыні, па звычцы перасмыкаючы вуснамі, хвіліну вывучаў паперу.

— М-да,— казаў ён.— Факт — ясней яснага: дзе багата дзяцей, там пастаўка кульгае. А вось у Рамановіча Пятра і Рамановіча Паўла пастаўкі перакрыты. Трэба меркаваць, гэта свядомыя савецкія людзі!

— Никак нет, таварыш ка-а-а... м-гм... Сяргей Барысавіч,— спяшаўся выправіцца і патлумачыць пісар Данік.— Справа ў тым, што гэта заможныя, праз меру заможныя сяляне — у іх каровы добрыя, шмат малака даюць.

— Усё роўна, таварыш Плонгер, іх стаханаўскі пачын варта было б падтрымаць.

— Ды як быць з іхнім пачынам? — не цяміў Данік.— У прыклад людзям ставіць? То пры чарговай дэпартацыі мы запішам іх на высылку разам з іншымі кулацкімі сем'ямі.

Штосьці ў той датклівай размове таварышу Калінічэнку не спадалася, і, памаўчаўшы, ён узвысіў голас:

— Я стаўлю перад вамі, таварыш Плонгер, задачу: знайдзіце нашых інспектараў па падатках і разам з імі вывучыце, хто з сялян-местачкоўцаў можа яшчэ перакрыць пастаўкі малака. Няхай зробіць гэта на карысьць савецкай айчыне. А заадно варта параіць інспектарам папрацаваць з нядоімшчыкамі, каб высветліць больш дэталёва, каму што замінае, і актывізаваць іх. Гэта ж справа нашага гонару! Ці не так?

— Так точна, Сяргей Барысавіч! Ваша заданне будзе выканана!

Адно, што часам азмрочвала настрой пісара Даніка, — па родным мястэчку даводзілася хадзіць пехатой, і гэта ў той час, як некаторыя ездзілі на роварах. Уладары гэтых машын проста ў сэрца калолі яму бліскучымі спіцамі, нагадваючы прыстойнаму хлопцу, як ён гэта сабе ўяўляў, пра бядняцкае паходжанне. Свайго пісарскага заробку, паколькі ён нядаўна пачаў працаваць, таксама не хапала, каб набыць самаход, і Даніку рабілася крыўдна. Ён шукаў спагады ў людзей і з гэтай нагоды неяк падышоў да Паўла Міховіча (Антошкі), сваяка Пісарчукоў.

— Павел, ці не ўдружыў бы ты мне свой ровар, а то ж, ведаеш, начальству поўзаць па мястэчку разам з усімі нейк несамавіта, дый работы шмат, не ўсюды паспееш.

— Я разумею, ровар табе, Данік, патрэбен. Але ж і ў мяне ён не лішні, я ўжо прывык да колаў, дый іншыя ў мяне роварам карыстаюцца.

— А ты сабе новы купіш! — не адступаў Данік.

— Ты што? Цяпер з купілам непярэліўкі! Сам ведаеш, якія мы падаткі плоцім. На ўсё! У гаспадарцы ніц не застаецца.

— Не хочаш мне памагчы...

— Даруй, я памагаў табе летась, калі ты меў ахвоту выступаць на мітынгх, сходах. Падказваў словы, якія варта казаць, дый сам часам тлумачыў людзям тое, чаго ты не выказаў. Куды ж болей?..

— За тую ласку дзякуй,— панура мовіў Пльонгер.— Але што я павінен сказаць: не роўныя мы з табой. Гусь свінні не таварыш!

Апошняя заўвага пісара прагучала пагрозліва, і Міховічу крыўдна зрабілася:

— Скажы, а калі ў цябе будзе ровар, а ў мяне — шыш, тады мы будзем роўныя, га? Перапрашаю...

Разышліся. Павел Міховіч, праўду казаць, заўсёды быў з камсамольцамі поплеч, хоць у камсамол яго не прымалі з-за таго, між іншым, што за мяжой у яго быў сваяк — Барыс Рамановіч. Цяпер, пасля палкай размовы, паміж блізкімі прыяцелямі прабегла чорная кошка.

На другі дзень, спаткаўшы каля царквы старога Пісарчука, які таксама меў ровар, Данік паскардзіўся:

— Багаты беднаму не спагадае, дзядзька Пятро!

— Чаму ж?.. Цяпер для бедных, Данік, скрозь дарога шырокая!

— Ды нешта вы, дзядзька, як пан, па дарогах ездзіце, а я пеша хаджу. Альбо не так?

— Кесару — кесарава, а Богу — богава!

— Адышло тое, дзядзька Пятро. Цяпер інакш павінна быць!

— А як? Хіба ўжо кесару — богавае?..

Гэта Даніку больш падыходзіла, і ён кіўнуў галавой, затым перасмыкнуў, акурат як танкіст Калінічэнка, вуснамі, крыва ўсміхнуўся:

— Учора спрабаваў выманіць ровар у вашага сваяка, Зосьчынага брата Паўла-Антошкі. Ды — куды там! Гонару шмат.

— Не ўступае?

— Не, бля...

— Шкада... Дык жа шкада і мне, міл чалавек. Зразумей, Данік: сёння ровар у двары варты, можа, каня. Есці не просіць і падаткі на яго не трэба плаціць! А вазіць — возіць. Таму, калі ты забярэш ровар у мяне, да прыкладу, — на нясеш мне ўразу на ўсё жыццё.

Даніка дужа здзівіла, што ніхто з заможных гаспадароў, багацеяў, якія яшчэ заставаліся ў Моталі, не хоча ўважаць на ягоную ключавую пасаду ў пасялковым Савеце і не бачыць, як ён пакутуе без транспарту. Яму горка і балюча рабілася. У душы ўжо спрабаваў варушыцца і гатовы быў выйсці з запасніка на асноўны напрамак паравічок помсты. О, якіх намаганняў Даніку каштавала яго ўтрымаць!

Пісар Плюнгер, маючы свае таямніцы і, вядома, разлікі ў жыцці, вучуўся карэктываць свой характар ды мець вытрымку. Пры гэтым ён суцяшаў сябе: чакай, нябога, цярпі! Нядоўга ўласнікі будуць ездзіць на роварах, надыдзе і іх чарга на Сібір!

27

Вестка аб будаўніцтве пад Моталем ваеннага лётнішча, або, у афіцыйным абыходку, аэрадрома, неяк адразу ўскалыхнула і запаланіла мястэчка і ўсе навакольныя вёскі. Гэтая вестка ўнесла ў душы жыхароў, ад малога да вялікага, прадчуванне чагось небывалага, значнага, што адначасова і захапляе, як высокі чалавечы ўзлёт, і тоіць у сабе небяспеку: у выпадку вайны ўсе яны могуць апынуцца каля яе крывавага пекла, пульсуючага ў небе і на зямлі. Прычым больш за мясцовых жыхароў трывожыліся ўцекачы з Польшчы, пераважна яўрэі, якія так ці інакш ужо дасталі вайны і набраліся страху за сваё бласлаўёнае Богам паходжанне. Інтуітыўна яны пазбягалі ўсяго, што нагадвала ім пра вайну, а тут бальшавікі наважыліся выбудаваць стратэгічны, сухой ваеннай мовай, аб'ект...

— Пятро, — казаў прыяцель Борух Пісарчуку-старэйшаму, ступіўшы на ягоны падворак, — во колькі гонару нам будзе: пад сценамі хаты лётнае поле! Я асабіста аддаў бы перавагу сінагозе.

— Хітры ты, васпане Борух, як той цыган: не супраць да сябе ў суседзі Бога залучыць? — смяяўся з яго Пісарчук.

— А што ў тым дрэннага?

— То ж у Моталі і так тры сінагогі, а аэрадрома — ніводнага. Няхай будзе... Сувязь з небам — добры знак! Я так мяркую.

— Дзіва няма, гаспадар Пятро. Краіна ўмацоўваецца на новых, так сказаць, рубяжах. А тыя ўмацаванні ўздоўж былой польскай мяжы даўно парушаны.— Борух прысеў на калодку, што стаяла на дрывотні. На ягоны голас выйшаў з хлява і стаў, абапёршыся на вілы, якія трымаў у руках, Паўлюк — Пятроў сын.

— Хіба даўно іх парушылі? — падаў ён голасам знаўцы.— Таму яшчэ года няма. А цяпер вунь Дняпроўская рачная флатылія перадыслакавана ў Прыпяць і часткова, кажучь, у Дунай, гэта значыць на захад. У пінскі порт нават некаторыя караблі зайшлі.

Гаспадар Пятро паставіў каля плота пагабляваную доўгую дошку залацістага колеру, ад якой збіраўся адплаваць кавалак, каб паправіць стары вулей; ён перавёў прыязны і здзіўлены позірк з сына на гасця:

— Ды вам, няйначай, ужо ўсе ваенныя тайны вядомы?

— Не ўсе,— мовіў Борух.— Але ж таварыш Калінічэнка, добры дух нашага местачковага Савета, сцвярджае: ва ўсёй Еўропе няма больш магутнай арміі, як армія савецкай краіны. Адных танкаў у нас у сем, а можа, і ў дзесяць разоў больш, чым у Гітлера, і ёсць плаваючыя танкі. У Германіі ж няма ні плаваючых танкаў, ні моцных гармат на танках, ні стратэгічнай, гэта значыць далёкай, авіяцыі, і ніхто на СССР напасці не асмеліцца, ну а немец Адольф Гітлер — і пагатоў, балазе з ім у нас цяпер пагадненне аб ваенна-эканамічным супрацоўніцтве.

— А наконт аэрадрома Калінічэнка што-небудзь даводзіў? — пацікавіўся Пісарчук.

— Нашы лётчыкі лепшыя ў свеце! — завучана дэкламуючы, выгукнуў Павел.— Да Амерыкі без прамежкавай пасадкі — фью-і-іць! — дапялі. Чкалаў усім, хто на крылах лятае, уцёр нос! Цяпер кожны вучань пра гэта ведае, ганарыцца ім і, як дар божы, успрымае вестку пра хуткае будаўніцтва ваеннага лётнішча. У душы кожнага падлетка сядзіць і нецярпліва варушыцца пілот!

Ён скончыў тыраду і кіўнуў галавой:

— Аэрадром — адзнака моцы, пра гэта казаў Калінічэнка; ён патрэбен, паколькі сусветная рэвалюцыя яшчэ не закончана.

— Значыць, вайна будзе-такі! — у голасе Пятра ачнуўся ўдаўнелы сум. — Не разумею, чаго каму не хапае на гэтай зямлі. Сапраўды. Хіба ў Фінляндыі не паспрабавалі пашырыць тэрыторыю? І такога сэрбанулі!

— Але ж...

— Расказваюць пра лінію Манергейма. Слухаць страшна, не тое каб перажыць!

— Ай-эй-вэй! — Борух прыўзняўся з калодкі і спа-сцярожліва азірнуўся па баках, ці не падслухоўвае іх хто-небудзь. — Не давядзі Госпадзе цяпер з палітыкай знацца!

— Ну, так, і я, васпане, далёкі ад палітыкі таксама, — зазначыў гаспадар Пятро. — Але калі дойме — куды ты дзенешся!

— Вядома, клопат у нас свой. Як, напрыклад, карову пракорміць? Цяпер пытанне: навошта яе наогул карміць, калі кошт малака і падаткі, — ён павагаў рукамі, — ураўноўваюцца. І прыбытак ад маёй каровы мае толькі дзяржава. Таму парайце, гаспадар Пятро: ці то цяпер, значыцца, у набліжэнні зімы збыць яе, ці перагораць з ёй нейкім чынам зіму...

— А я так скажу пану-прыяцелю: калі хочаш спакою — цяпер прадавай, ну а калі хочаш грошай, тады — вясною. За сечку я з цябе шмат не вазьму.

— Ой дзякуй, ой дзякуй добраму чалавеку! — з палёгкай пачаў адкланьвацца госць. — Сёння, як ні круці, цяжка жыць кожнаму. І Боруху — таксама. Няма ранейшых заробкаў, хоць ты ідзі на аэрадром долі шукаць. Мэндаль, дарэчы, пайшоў туды табельшчыкам. Ну а я што маю рабіць?

— А вы, — Паўлюк шырока ўсміхнуўся, — самалёты на лётнішчы будзеце шкліць! Верх гонару!..

— Х-хе-ха! Хіба што...

Вестка пра аэрадром, які будуець пад Моталем, напэўна, не была б такой вострай, уражлівай, калі б не адзін яшчэ проста знакавы момант: на будаўніцтва аднекуль сцягнулі вязняў. Іх звалі чамусьці зэкамі, і яны цяпер жылі ў падвальных памяшканнях маёнтка Скірмунтаў у Моладаве.

А цікаўным мясцовым жыхарам ахова не забараняла часам падысці да вокнаў, што ледзь узвышаліся над зямлёй, паглядзець у вочы зэкам і, убачыўшы ў іх тугу, голад, адчай, падаць за краты ў прагныя рукі акраец хлеба або нават і сала.

Асаблівы інтарэс да сустрэч з асуджанымі на няволю людзьмі мелі тыя, у каго сярод родных і блізкіх былі свае ахвяры ў рангу «ворагаў народа». Нешта няўлоўна-сваяцкае лучыла іх з пакутнікамі, і яны стараліся выказаць тым хоць сваё спачуванне, а ў лепшым выпадку памагчы ім чым-небудзь, аблегчыць іх лёс.

Напэўна, тыя ж пачуцці кіравалі і Ганнай, калі яна выправілася разам з дачкой на будоўлю, што звалася аэрадромам. Ішлі басанож па прасёлках, парослых драсёнам і піжмай, па ўтравелых сцяжынах узбоч дарогі. Пракінуліся сонечныя дні, і было яшчэ цёпла. Маня з замілаваннем расказвала маці пра кошку, якая знайшла на вуліцы чужое, адрынутае, зусім беспрытульнае кацяня і, узяўшы яго за шаравата-блакітную шкірку, прынесла ў сядзібу, схавала ў пуні, а потым сваіх нарадзіла і стала карміць усіх разам.

— Дзіва ж, каб у кошка ды такое было!

Ганна ўжо чула, ведала пра гэты выпадак, які хваляваў яе таксама. Нават сама зазірнула ў пуню на водведкі да самавітай такой парадзіхі, якую звалі Лелькай, паставіла каля кубельца ў кутку сподак са смятанай.

— М-мррр, — адрэагавала здаволеная і ўдзячная Лелька, каля чэраўца якой варушыліся сысункі.

— Калі ласка, сілкуйся.

Цяпер ёй было цікава слухаць Маню, якая расказвала пра свае назіранні за каціным сямействам.

— Мама, а ў яе такі ўважлівы позірк! Калі падыдзеш, яна ўсё табе ў вочы глядзіць.

— Трывожыцца за кацянятак і па вачах, пэўна, чытае, з якім намерам ты да яе прыйшла.

— Няўжо яна такая разумная, каб па вачах чытаць?..

— Як бачыш... І разумная, і добрая.

— А Лелька таго плаксу з вуліцы доўга лізала.

— Людзі малых дзетак купаюць, а кошкі вылізваюць.

— У яго тады вочкі прарэзваліся, а цяпер ён зусім добра бачыць і думае, што Лелька ягоная маці.

— То ўжо так яно і выходзіць — ён іншай маці не ведае.

За Асаўніцай паказаўся малады сіняваты лясок, ён не выходзіў на дарогу, а заставаўся справа. Наперадзе далей адкрывалася шырокае гала, якое дзівіла сваёй роўнядзю. Раней там былі палеткі паноў Скірмунтаў. Цяпер на ім віднеліся груды жоўтага пяску, варушыліся людзі і стаялі або паволі перасоўваліся туды-сюды машыны.

Ганна з Маняй падышлі бліжэй, і іх воку адкрыліся асобныя збудаванні, пераважна з дошак — яны ставіліся, пэўна, часова. Каля аднаго з іх ляжалі горкі друзу і пяску, працаваў рухавічок і круцілася пукатая бочка альбо нават цыстэрна, як высветлілі яны потым — бетонамяшалка.

Пры падыходзе да вытворчай пляцоўкі вартаўнік у цывільным спытаў, да каго яны прыйшлі.

— Ні да кога,— адказала Ганна.— Але нам рупіць паглядзець, што тут робіцца.

— То стойце і глядзіце, а далей хадзіць няможна.

— Чаму ж гэта не?..

— Закрыты аб'ект!

— А як жа нам убачыць вязняў, што тут робяць?

— Гм, хто такія вязні? Як па-руску будзе?

— Зэкі...

— А-а! Панятна... Там у вас — муж? брат? сват?..

Ганна пахітала галавой:

— Анікога... Проста цікава паглядзець на людзей і мо перадаць ім што-якое,— яна пакруціла ў руцэ невялікі кошык.

— А там што? — пацікавіўся службовец.

— Ат, невялікая пажыва,— Ганна прыўзняла на кошыку белы ручнік.— Хлеб, яйкі...

— А ў тых плітках не дынаміт часам?

— Што вы?! — збянтэжаная, засмяялася маладзіца.— То ж — сыр, сухі сыр!

— Ладна... У вас хто-небудзь са знаёмых працуе на аэрадроме?

— Ды знаёмых, пэўна, нямала. А каго назваць? — Ганна паглядзела на дачку.

— Мама, дзедусь казаў, Мэндаль...

— Ай, сапраўды, недзе тут робіць Мэндаль за табельшчыка!

— Таварыш Мэндаль пры штабе, вунь там,— вартаўнік паказаў, куды ісці.

Яшчэ і яшчэ раз акідвалі вокам будоўлю Ганна і Маня — апошняя была ўжо амаль па плячо мацеры, толькі нічога яны не маглі зразумець. Шмат на якіх пляцоўках варушыліся людзі, разам і паасобку, з насілкамі ў руках і без іх, з малаткамі і кельмамі, з тачкамі і драўлянымі скрынкамі, з доўгімі мернымі ланцугамі і стракатымі рэйкамі; рэйкі ставілі багата куды, але нідзе не знаходзілі для іх пастаяннага месца.

На адной пляцоўцы капалі зямлю і рабілі траншэю, на другой — выроўнівалі грунт і засыпалі пяском з друзам, потым залівалі бетонам, на трэцяй, наадварот, насыпалі высокія брустверы...

З абшалеяванай будыніны штаба выйшлі вайскоўцы; у пятліцах некаторых з іх былі ромбікі. Абмяркоўваючы штосьці між сабой, яны пашыбавалі ў глыб разгорнутай будоўлі. Каравульны выслухаў жанчыну з кошыкам і на хвіліну нырнуў у памяшканне.

Ён вярнуўся назад разам з таварышам Мэндалем. Уважачы на жанчын, Мэндаль расцягнуў тоўстыя губы ва ўсмешцы:

— Вай-вай... Чэсь добрым людзям! Як жа вы там жы-
вяце?

— От, то бокам, то скокам!

— Як цурка вучыцца?

— Добра,— разам адказалі маці і дачка.

Яны адышлі ад дзвярэй, пры якіх стаяў каравульны.

— Які клопат? Што вам тут рупіць?..

— Ай, усё журымся па сваіх,— пажалілася Ганна.— Сестрыну сям'ю выслалі... То Мар'я з дзецямі ў Акмолінску, а яе муж Іван Баяба — асобна — у Сібіры... Кожны месяц мы ім пасылкі шлем. І майго чалавека таксама няма — застаўся ў Нямецчыне. Душа баліць. Мы тут, пане Мэндаль...

— Калі ласка, завіце мяне таварышам.

— А ўжо ж... Такі свет! Таму і думаецца: як гэтыя вязні, так і нашы там недзе — прасветлай гадзіны не ба-
чаць. Прыйшлі паглядзець.

— Разумею... У сярэдзіне дня вам, шаноўныя, не давя-
дзеца ўсіх бачыць — яны на розных участках выконваюць

земляныя работы. А вось на завод жалезабетону, бадай, я вас правяду. Калі ласка, нам у гэты бок.

Будыніна з дошак была самай высокай з усіх, толькі дошкі паказвалі, што яна таксама часовая: над ёй тырчэла труба для адводу дыму ці пары, праўда, труба нічым не курылася, як што будаўніцтва там было яшчэ незавершаным. Двор вытворчага ўчастка абгароджаны калючым дротам; па вуглах празрыстай агароджы стаялі вартаўнікі. Знутры чуваць былі ўдары магутнага молата аб жалеза, стракатанне рухавіка і трэск электразваркі.

Некалькі рабочых, соваючы раз-пораз шырокія лапаты ў друз, насыпалі яго на насілкі і тачкі, іншыя, выжыльваючыся, цягнулі-падцягвалі ўжо гэты друз бліжэй да бетонамяшалак. Яшчэ адна група рабочых пераносіла туды ж мяшкі з цэмантам, якія ляжалі воддаль пад шырокай павеццю.

Таварыш Мэндаль, а знешне цяпер ён выглядаў больш маладжава, мо таму, што падчас службы на лётнішчы пакараціў пэйсы, падышоў да бліжэйшага вартавога і перамовіўся з ім, адале махнуў рукой туды, адкуль зэкі ўжо з надзеяй глядзелі на жанчын.

— Гэй, вы!..

Рабочыя дружна сыпанулі да агароджы, а Мэндаль звярнуўся да Ганны:

— Толькі ж, гаспадынька, майце на ўвазе, што з імі размаўляць забаронена.

— Чаму? — прагучала і павісла ў паветры, пэўне, недарэчнае і куцае пытанне.

Ганна сумелася. Перад ёю ў адзін момант паўстаў гурт мужчын, абарваных — так што мала ў каго не свяціліся голыя і брудныя калені, — худых, згаладалых — пэўна, у таго-сяго зводзіла шчэлепы, — аброслых і, напэўна, нямытых. Яе ўразілі вочы вязняў, у іх стаяла цікавасць, але не было святла альбо радасці; пануры выгляд кожнага ўзмацняўся рэзкімі, упартымі складкамі на лбе, вагавітымі гірамі ў іх віселі напрацаваныя рукі, абветраныя, мазолістыя.

— Адкуль вы? — неяк само сабой, пераадолеўшы здранцвенне, вырвалася з грудзей у маладзіцы.

— Адусюль... З Воршы... Віцебска, са Смаленска...

— Няхай Бог мілуе, каб з людзьмі гэтак абыходзіліся.—
Ганна дастала з-пад ручніка бохан парэзанага хлеба, а
Маня пацягнулася да яек і сыру.

— Калі ласка,— перадавалі пажытак у нецяярплівых
рукі.

— Бярыце, бярыце...

Абедзве хваляваліся, асабліва — Маня, і хваляваліся
яны як ад жалю да гэтых людзей, так і сваёй уласнай
дабрачыннасці ў такі востры момант — разам з хлебам
тут перадавалася яшчэ штось душэўнае, боскае, што адно
толькі і можа ўтрымліваць чалавека на свеце.

І вязні дзякавалі скупымі словамі. У большасці іх твары
прасвятлелі. Яны прагна накідваліся на яду, ламалі сыр,
елі і перадавалі адзін аднаму.

— Чаму іх дрэнна кормяць? Хіба можна галодных пры-
мушаць да працы? — усё яшчэ пад уражаннем перажы-
тага спыталася Ганна ў табельшчыка Мэндаля, калі яны
адышлі ад калючага дроту.

— То не да мяне пытанне,— адказаў ён.— У гэтай
краіне наогул, калі вы хочаце ведаць, голад — адзін з
рычагоў палітыкі, але гэта — між намі, пані Ганна. Даволі
прыгадаць голад і мор на Украіне, людаедства сем гадоў
таму. Гэта спатрэбілася, каб загнаць людзей у калгасы.
Прынамсі, так мяркуюць чырвонаармейцы, якія служылі
там пад камандаваннем шэльмы Якіра.

Госцям не ўсё было зразумела, але пры спасылцы на
армію Ганна прыгадала купку вайскоўцаў, што выходзілі
са штаба аэрадрома і, пэўна, кіравалі ўсёй будоўляй.
Магчыма, ад іх таварыш Мэндаль начуўся пра голад.

— У той жа час, калі людзі людзей елі, дзiesiąткі і сотні
тысяч зэкаў, галодных таксама, будавалі Беламорска-
Балтыйскі канал. Касцямі ляглі там. Потым быў канал
Масква—Волга.

Ён казаў пра жахлівыя рэчы, але голас у яго быў спа-
койны і вытрыманы, бялкі вачэй раўнадушна плавалі пад
ягонымі вейкамі. Ганна вытлумачыла гэта тым, што Мэн-
даль у злашчасныя трыццатыя гады жыў далёка ад тых
мясцін і тых падзей, пра якія цяпер баяў з чужых слоў.

— Мяне ж больш за ўсё ўразіла тое,— сказала яна,—
што цяпер ніякай спагады нікому. Цётка Мар'я піша
з казахскіх стэпаў, што там недзе непадалёку ад іх

знаходзіцца таксама і Аляксандра, жонка Ладзі Палто. А яе ж нявінную выслалі, калі яна была цяжарная. Самога Ладзю саслалі на Салаўкі. За якія грахі і чаго?

— Не кажыце... У бязмежнай краіне мільёны людзей пакутуюць. А пакутнікі — рэпрэсаваныя і пакрыўджаныя — сіла таксама. Таму, калі знойдзецца вораг у савецкай дзяржавы, які пойдзе вайной на СССР,— я, праўда, не маю на ўвазе Гітлера, неабавязкова ён, то гэты вораг можа разлічваць як на сваю зброю, так і на грамадзянскі выбух, на выбух у гэтай краіне. Выбух будзе! Тады і Украіна свой нечуваны мор прыгадае, і Савецкая Беларусь разбярэцца ў хімерах, выставіць свой рахунак...

— Каму?

— Вампірам!

— Мне даводзіцца шкадаваць,— зазначыла Ганна,— але я сялянка і не ўсё з таго, пра што вы гаворыце, разумею. Дый цурка мая...

— Так... То ёсць далёка ад вас. Не хвалюйцеся, ёсць рэчы, для ўспрымання якіх патрэбна падрыхтоўка. Натуральна. І дзіва няма! От я кажу вам, а перад сабой уяўляю гаспадар Пятра, якому вы прыпадаеце гожай нявесткай. Вой, гаспадар Пятро заўжды нутром адчувае палітыку!

— То чаму ж вы да яго рэдка заходзіце?

— Не выпадае. Цяпер у мяне важныя справы. Перадавайце яму мой шалом.

Яны, маці і дачка, вярталіся дадому з пачуццём выкананага абавязку і новымі ўражаннямі ад пачутага і пабачанага на лётнішчы. Маню ажно распірала ад навін. Яна на ўсе вочы глядзела на Мэндаля, калі той гаварыў, і цяпер ніяк не магла пераварыць у душы яго папярэджанне пра страшэнны разбуральны выбух, які наспявае нібыта ў магутнай і слаўнай дзяржаве.

— Мама, а хто такія вампіры?

— Таемныя і прагныя істоты, якія ў поцемках смочуць кроў у людзей.

Ну і свет, у які Маня трапіла! Тут колькі ні дзівіся — не надзівішся. Адно толькі лагодай на душу кладзецца: свой дом, і свой агарод, і зялёныя градкі ў зіхценні ранішняй буйной расы. Дзіўны момант улетку, калі Мані зноў хочацца быць маленькай, прысесці на кукішкі пад карчом бульбы альбо ў гарбузніку, згубіцца на градках і назіраць,

як усё расце і буае, як цвітуць і завязваюцца на вачах гурочкі, як палаюць свежым яркім агнём чырвоныя макі.

А мінае, праходзіць зялёнымі сцежкамі лета, і яна з новым утрапеннем і скрухай чакае свой час, спадзяецца, што ён неўзабаве паўторыцца.

28

Як снежны камяк на галаву, звалілася на беларусаў навіна: частка іхніх пракаветных земляў разам з горадам Вільняй савецкая дзяржава перадае Літве. Не першы раз, між іншым,— было ўжо такое ў гісторыі пры сканчэнні Грамадзянскай вайны.

Абурэнню дасведчанай і свядомай часткі беларусаў з гэтай нагоды не было мяжы. Пятро Пісарчук, даведаўшыся пра такі «падарунак» іх супольнаму люду, пачаў церці вочы, крактаць, спрабуючы ўцяміць, ці не кепскі сон гэта, а выходзіла — ява!

Дзівіўся з той падзеі ўвесь свет, толькі хто ж яго слухаў! Няма што старшыня БНР Васіль Захарка, знаходзячыся ў Празе, звярнуўся на імя прэзідэнта Літвы з лістом — нумар 224 за 12 кастрычніка 1939 года:

Маскоўска-бальшавіцкі ўрад яшчэ ў 1920 годзе, заключаючы «мірныя» дагаворы з суседзямі Беларусі, укладваў у гэтыя дакументы такі змест, каб паміж імі з аднаго боку і беларускім народам — з другога ніколі не было ні міру, ні згоды.

На такіх вась падставах ім быў заключаны 12 ліпеня 1920 года дагавор з Літвой, згодна з якім Савецкі Урад зрабіў Літоўскай Рэспубліцы рэдкі падарунак у выглядзе ўступкі Літве беларускага горада Вільні з вялікім абшарам беларускіх зямель, азначаных у гэтым дагаворы.

Уступка ж гэта была настолькі нечаканая, што выклікала немалое здзіўленне нават у расейскіх камуністаў. На іх запытанне, як гэта магло стацца, што да Літвы адыходзіць горад Вільня і такі абшар беларускіх зямель, які перавышае сабой усю этнаграфічную Літву, старшыня савецкай дэлегацыі г-н Іофе адказаў наступнае: «Товарищи, есть ли о чем говорить? Сейчас мы ведем войну с Польшей. Уступая жадным литовским ксендзам

белорусскую территорию с городом Вильно, мы этим не только обеспечиваем наш правый фланг, но в некоторых случаях получаем и помощь со стороны Литвы. Если мы Польшу победим, то и дни клерикально-буржуазной Литвы будут сочтены. Если же нам придется отступить в глубь Белоруссии, то мы оставляем этой ксендзовской Литве такое количество белорусского населения, которого она никогда не переварит. В результате недоумений между литовцами и белорусами, которые мы считаем неизбежными, мы будем иметь революцию, которая в свою очередь сотрет с лица земли клерикально-буржуазную Литву».

Да чаго і да якіх непаразуменняў, што доўжыліся 20 гадоў, вёў памянёны дагавор з Літвой, гаварыць не варта. Тутака напамнім Вашай дастойнасці толькі аб тым, што ў свой час Урад Беларускай Народнай Рэспублікі, усведамляючы ўсю незаконнасць вышэй азначанага дагавора, рашуча пратэставаў супраць яго, і той пратэст застаецца ў сіле да гэтага часу.

Так было ў 1920 годзе, чаго, на мой погляд, не павінна б быць цяпер, асабліва ў 1939 годзе, калі, як відаць, сама Літва страчвае сваю дзяржаўную незалежнасць.

Здавалася б, да прыкладу, што доля парушанай цяпер польскай дзяржавы павінна была б утрымаць, але, на жаль, не ўтрымала Літву ад той ганебнай ролі, у якой толькі што была задушана Польшча.

Ігнаруючы гэтую небяспеку, ігнаруючы добрасудскія адносіны з беларускім народам і ігнаруючы вышэй упамянёны пратэст беларускага ўраду — гэтага выказніка агульнанацыянальнай волі беларусаў, Літва зноў пайшла на тую ж незаконную здзелку, заключыўшы 10 кастрычніка 1939 года з Савецкім Урадам дагавор аб тым самым прадмеце, з парушэннем тых самых правоў беларускага народа, які за гэтыя правы вядзе цяжкую барацьбу і мае вялікія ахвяры.

Хто з літоўскага боку больш усяго дамагаўся на гэты раз горада Вільні — Літоўскі Урад у Коўні ці літоўскія камуністы ў Маскве, — я гэтага не ведаю, мяне гэта не цікавіць. Як не ведаю я і таго, хто і як доўга будзе фактычна гаспадарыць на Віленшчыне — Маскоўшчына ці

Літва? Думаю, што першая. Для мяне ж зусім ясным застаецца толькі адно: заключыўшы з СССР новы дагавор на захват Вільні і Віленскай вобласці, Літва тым самым узяла на сябе не толькі адказнасць, але і тую нянавісць беларускага народа, якая да апошняга часу ляжала на палках і Польшчы.

Зыходзячы з факта новага злоснага парушэння Літвой разам з Маскоўшчынай правоў Беларусі і прымаючы пад увагу зусім бясспрэчны факт, што горад Вільня быў пабудаваны на беларускай зямлі продкамі сучаснага беларускага народа ў той далёкі час (пачатак XII стагоддзя), калі літоўцы, гістарычна — жмудзіны, раздробленыя на шматлікія плямёны і кланы, не зналі яшчэ не толькі гарадоў, але і прыстойных вёсак,— беларускі народ і на гэты раз не можа пагадзіцца з тым, каб яго ўласнасцю, гэта значыць, яго гарадамі і яго землямі, гандлявалі захопнікі Беларусі, без яго ўдзелу і без яго дазволу.

Гвалтоўны захват Вільні і Віленскай вобласці ці то Маскоўшчынай, ці то Польшчай, ці то Літвой ёсць зусім не права названых бакоў гандляваць чужой маёмасцю, а ганебнае насілле над законным уласнікам гэтай зямель Віленскай вобласці — беларускім народам.

На гэтай падставе я паўторна заяўляю пратэст супраць дагавору Літоўскай Рэспублікі з Савецкім Саюзам аб пераходзе да Літвы беларускага горада Вільні і беларускіх зямель Віленскай вобласці.

Ветліва прашу Вашу дастойнасць прыняць маю шчырую да Вас павагу і адданасць.

29

На зямной кулі, аблюдыяналай, жывой, што верціцца-круціцца і йдзе па-над Сонцам, поры года мяняліся акуратна, па даўным-даўна вызначаным плане.

Поры мяняліся, пэўна, каб унесці энергію руху ва ўсё навакольнае, бачнае і мыслімае, каб, мяжуючы холад з цяплом чыніць тэмпературны «масаж» ды прыводзіць у дзеянне адмысловыя біялагічныя цыклы, што захоўваюцца ці то ў спорах расліны, ці ў зярнятках... Пад вясну прырода адпускала на волю абуджаны і паноўлены грунт,

аднаго дотыку да якога хапала, каб вытыркнуўся і пайшоў набірацца моцы і сілы расток.

Толькі зіма, адыходзячы, ніякім чынам не магла даць волі душы чалавека, асабліва ў такога сялібнага волата, якім быў Пісарчук. Яму даймала тое, што сюды, у яго паселішча, якое нават у старасветчыну не мела прыгоннага права, прыйшоў прымус на працу. Цяпер кожны паўналетні жыхар мястэчка павінен быў як не тры тыдні на год адпрацаваць на дзяржаву бясплатна; і ў абыходку гэтая паншчына звалася «падаткам на чалавека».

Савецкая ўлада пераўзыходзіла ва ўціску селяніна пілсудчыкамі і патрабавала падатак на ўсё. І аддавалі за зямлю — зерне, за курыцу — яйкі, за карову — малако і мяса, за авечку — мяса і аўчыны, за свіней — мяса і шчаціну, за коней, як і за людзей, — працадні, а за жытло — грошы.

Маталіне пачалі стагнаць, але стараліся, каб іхняга стогну ніхто не пачуў, бо прадстаўнікі НКУС, ці энкавэдысты, як звалі караючы корпус у народзе, мелі сваіх стукачоў; іх схілялі да супрацоўніцтва галоўным чынам пасля зацятых допытаў і адкрытага шантажу.

Пятро Пісарчук працаваў амаль усю зіму ў лік тэрміну павіннасці, накладзенай на яго і на ягоную жонку Аксіню, а таксама нявестку Ганну. Яму дапамагаў сын Паўлюк.

На адведзеным у лесе ўчастку яны разам пілавалі і спускалі на заснежаны дол высокія звонкія дрэвы, пераважна сосны, затым на пары коней, запрэжаных у кары — спецыяльныя сані, пастаўленыя і счэпленыя цугам, — тралявалі на аэрадром хлысты, якія мелі вабны бурштынавы колер. Падцягвалі іх непасрэдна да піларамы.

Мэндаль насіў чырвона-бурую шапку-вушанку, пашытую з футра ліса, і яна была за добрую прыкмету, як што віднелася здалёк.

— Шалом! — махнуў ён прыязна рукой, калі тыя пад'язджалі, і тоўстыя ліловыя губы яго расплыліся ва ўсмешцы да самых вушэй. — Гаспадар Пятро, вы так заўзята працуеце, што я гатовы вам за кожны друк ставіць па працадні.

— То і стаўце, калі сэрца падказвае!

— Прабачце, пане Мэндаль, — падаў голас Паўлюк.

— А я вам не пан...

— Перапрашаю, п-таварыш начальнік... То ж друкам вы называеце ствол карабельнай сасны? Ды ён жа на паўвярсты ў даўжыню!

— Ат, як ні назаві, а з друка атрымаюцца дошкі.

— Ха! Бачу, у вас, таварыш Мэндаль, няма аніякага захаплення гэтым цудам прыроды. Вось каб гэту папку ад вас забраць і паставіць вас, прабачце, побач з вараным у аглоблі, то вы ў лесе разгледзелі б, дзе хлыст, дзеравіна, а дзе друк, ліха бэндзе галавешка!

— Не зважайце,— выбачальна зазначыў Пятро Пісарчук,— мой сын жартуе.

Паўлюку нязвычайна было называць чужога чалавека таварышам, сама неабходнасць такога звароту бянтэжыла. Ён падбіраў іншыя словы. Гутарка ішла ўжо пасля разгрузкі бявення; коні, накрытыя гунькай, стаялі на прыколе і, пыхкаючы парай, церабілі сена.

— Вы тут, браце, пры службе, дзе варочаецца багата розных людзей і шмат афіцэраў. Будоўля, як кажучь, на сямі вятрах. Цікава, што новага ад людзей чуваць?

Мэндаль хвіліну выпрабавальна глядзеў на Пятра. На дарозе закручвала снежныя грывы пазёмка. І вішчала цыркулярка на пілараме.

— Ці гэта скрозь цяпер працоўная павіннасць або толькі ў нас, хто жыве каля гэтай будоўлі?..

— Скрозь,— адказаў табельшчык Мэндаль.— У людзей нават горш. Там горш, дзе ўтварылі калгасы, а іх на Берасцейшчыне ўжо каля шасці соцень. І вось што мне даводзіцца чуць: «Савецкая ўлада не вызваліла ад былога прыгнёту, а пачала піць кроў з сялян». Або: «Мы ўступілі ў калгас у ботах, а цяпер ходзім босыя». Выказваюцца крута: «Той фашызм скінулі, другі на змену прыйшоў». Або: «Не баюся ні плуга, ні воза, а баюся калхоза». За людзьмі, якія гэтак выказваюцца, палююць, вы гэта ведаеце. Таму наша гутарка не павінна мець выхаду на іншых, у каго вушы — талеркі.

— Вядома! — адказаў за бацьку Паўлюк.— Раскажы каму — ворагам станеш. Як піць даць!

Мэндаль узяў Пятра за адварот кажухка, наблізіўся да яго.

— Гаспадар Пятро, я моцна вас паважаю і таму шчыра скажу: ваш народ мякчэйшы ад палякаў; у беларусаў

звыш меры спагады, сардэчнасці — то для вас не сакрэт. Але што цікава: яўрэі, якія пажылі сярод вас, нават яны не тыя, што ў Польшчы. У іх больш цеплыні, злагады, калі хочаце, высакароднасці.

— Што вы кажаце? — не ўтрымаўся — выгукнуў Паўлюк.

— Вазьміце хоць бы Боруха ці Абко...

— Цікава паслухаць мондрага чалавека,— Пятро не адводзіў позірку ад бычыных пругкіх вачэй былога польскага прадпрымальніка Мэндаля.

— Але гэта не ўсё, і я так разважаю: калі тут не Польшча, то Польшчы тут і не павінна быць. Калі тут не Расея, то і ёй, Расеі, тут рабіць няма чаго. Калі ёсць, жыве, дыхае хваёвым паветрам адметны беларускі народ, то ён павінен і надалей захаваць сваю тоеснасць, адметнасць, культуру, свой пісаны і няпісаны статус. Хоць бы ў савецкай рэспубліцы! Не дапускаць вынішчэння супольнасці, інакш будзе грэх перад Богам. Бо гэта ж можа расцэньвацца, гаспадар Пятро, як самагубства слабых. Вы згодны са мной?

— Згодзен... Шкада, аднак, шмат злыдняў наўкола.

— Мушу сказаць і пра іх...

— Таварыш Мэндаль! — паклікалі ад дзвярэй будана, над якім з металічнай круглай трубы ўздываўся шызаваты валакністы дымок.— Ці не скажаце вы мне, колькі чалавек заўтра выйдзе на габлёўку дошак?

Паскрываючы снегам, да іх падышоў у валёнках і кажушку не шырокі і не тоўсты — насупраць Мэндаля — чалавек, які трохі сутуліўся, а з твару выдаваў гадоў на сорок. У яго выступала рабацінне на носе і здаваліся ў крапінку нават вочы пад бялявымі бровамі. Яны ўважліва і клейка абмацалі Пятра і Паўлюка.

Мэндаль расхінуў сваю папку і адказаў на пытанне:

— Дваццаць... Дваццаць фуганкаў, таварыш Говараў. У асноўным з Моладава.

— Добра... У такім выпадку я маю вызваліць на складзе месца пад гэту фактуру.

Ён яшчэ раз кінуў позірк на Мэндалевых суразмоўцаў і пакрочыў у сваім кірунку.

— Гэта наш тэхнік Антон Говараў, з Расеі закінуты,— патлумачыў Мэндаль, калі той адышоў.— Хто ён мне: ці сябра ці вораг — адзін Бог ведае!

— Дык мы... — уллучыў момант нагадаць аб незавершанай размове Пятро Пісарчук.

— Так-так, мы спыніліся, здаецца, на самым трывожным... Хіба вы не ведаеце? З канца дваццатых гадоў у той Савецкай Беларусі фізічна вынішчаны кіраўнікі ўрада, вучоныя, пісьменнікі — амаль уся інтэлігенцыя, якая дбала пра культуру і народ. Гэта ўжо не самагубства. Гэта, шаноўныя, у чыстым выглядзе ге-на-цыд! Азохэнвэй!

— Не можа такога быць! — на вуснах Паўлюка затрапятала нервова-кплівая ўсмешка.

А Пятра ж бытта токам працяла ад ведамкі, і ён адчуў, як гарачыня імгненна разлілася па ягоным целе, дакацілася да ног у валёнках; такое чуць у сваім целе на марозе было нават прыемна, аднак сэрца спіскалася ад даўно знаёмага яму пачуцця трывогі, калі гутарка заходзіла пра супастаў.

— Шкада, пра гэта мы амаль нічога не ведалі.— Ён глядзеў на Мэндаля насцярожана, спадылба, на бровах яго быў налёт інёю і, бадай, сівізны. Прыгадаў, урэшце: — Хадзіла ў нас пагалоска... Паўлюк,— знячэўку звярнуўся да сына,— ты помніш, аднойчы запрасілі мы ў сваю хату Ладзю Палто, які хадзіў на той бок, ратуючыся ад голаду. От хлопча той і апавядаў, што ў Менску настаўнікі, служачыя ўвогуле, агорнуты страхам, што за кожным з іх сочаць, як у нас цяпер... То было ж чаго баяцца! Рамана Скірмунта вунь адправілі на той свет. Няхай пухам яму зямля будзе!

— Гаспадар Пятро,— доўжыў бяседу на волі — у шырокім, заветраным абсягу табельшчык Мэндаль,— я часта прыгавдаваю гутарку за вашым гасцінным сталом, асабліва — параўнанне чалавечай супольнасці, ну, скажам, беларускага народа з роем пчол. Згодзен, ёсць нейкія глыбінныя, боскай воляй прадугледжаныя асновы жыцця і парадку. Нядобра, калі ў вашым, так бы мовіць, беларускім вуллі пачынаюць асядаць і гаспадарыць тыя, хто нічога свайго, апроч джала або курдзюка з павуцінай, сюды не прынёс. Мне горка і брыдка ўсведамляць гэта. Зрэшты, я таксама птушка залётная. З павагі да вас адно мушу сказаць: у Беларусі ідзе замяшчэнне сваіх, мясцовых, нацыянальных кіруючых кадраў на людзей з Расеі. Больш за тое, тут вызначылася тэндэнцыя, ад якой, скажу вам, рэхнуцца можна.

Мне... ад радасці, напрыклад! — Ён заўсміхаўся. — А то як жа? Кажуць, па стану на канец мінулага, саракавога, года ў Беларусі ад усёй колькасці сакратароў райкамаў дзевяноста адсоткаў — жыды, або, як больш далікатна, габрэі. Азохэнвэй! Нямала іх і ў іншых партыйных і дзяржаўных органах, асабліва мясцовых? У лякарнях... Я ўжо не кажу пра кааперацыю?.. На дзяржаўных пячатках яўрэйская мова стаіць!

— Авохці мне! — жартаўліва перахрысціўся Паўлюк. — Нешта ж думкі ў мяне кругам пайшлі. Хіба можна, каб такое было! Хто іх, нячысцікаў, столькі наставіў?

— А той, — удакладніў, не прымаючы папрок на сябе, дасведчаны Мэндаль, — хто вынішчае нацыянальны падмурак, нацыянальную глебу ў рэспубліцы. Гэта кадравая акупацыя краіны.

Пятро, слухаючы, адварнуўся і сплюнуў. Яго пачуцці нельга было вытлумачыць як рэакцыю на толькі што высветлены варункі палітычнага і, Бог сведка, нягглага ўвогуле жыцця ў Беларусі. Як бы там ні было, а гэта ўжо ўяўлялася чалавеку апошнім звяном у гістарычным ланцугу няўдач народа. Тут, бадай, вызначаўся новы абрыў ніткі, якую самахоць пралі адно за адным пакаленні беларусаў, пралі, вілі і ніяк не маглі спалучыць усе канцы ў аснову.

Ён шмат чаго ведаў з гісторыі, таму гэтыя факты калолі і выклікалі боль у сэрцы, той боль, які ўжо нагадваў аскоміну.

— Ліха матары! Зноў тутэйшым даводзіцца чухаць патыліцу! — Пісарчук паправіў шапку на галаве. — Паўлюк пытае: як можна?! А лепей нам, сялянскім дзецям, было б запытацца: скуль усё пачалося?.. Скуль гэты глум і здзек з нас? Мы дзіва-людзі! Даўно мы ў сябе дома і ў хіжым палоне.

Усе хвіліну маўчалі.

Пятро доўжыў у роздуме:

— Вы, таварыш Мэндаль, тут ні пры чым. Але нехта ж стаіць за ўсім гэтым, га?.. Бачыце... калі Гітлер у сваёй кніжцы, як даводзілі вы, пагражае вынішчыць некаторыя народы, то тут, пад Саветамі, гэтым даўно ўжо займаюцца. Адсюль і тыя мільёны ахвяр падчас голаду, пра якія вы нагадалі ў гутарцы з Ганнай, нявесткай маёй, і яшчэ нявызначаная колькасць закатаваных і расстраляных

скрозь. Жях бярэ: практычна беларусаў у БССР адцерлі ад улады, ад дзяржаўнага і культурнага жыцця!!

— Пан... п...таварыш Мэндаль! Адно пытанне,— загуляла ўсмешка на твары ў Паўлюка.

— А вы не гарачыцеся,— выставіў рукі, няйначай каб асланіцца ад непрыемных пытанняў, табельшчык гэтага д'ябальскага аэрадрома.— Я прадбачыў вашу рэакцыю, нават гнеў і разам здзіўленне: «А дзеля чаго гэта жыд Мэндаль іншых жыдоў выкрывае?!»

— Ну так!

— Азохэнвэй!.. Сябры, паверце высакароднаму яўрэю, яго чэсці. Я не з тых фанатычных талмудыстаў, хто лічыць іудзеяў, як цяпер нехта — арыўцаў, адзінаю Богу любаю расаю. О-о, шмат непрыемнасцей свету могуць прынесці тэорыі аб выключнай годнасці, вартасці, перавагах таго ці іншага народа.— Вочы Мэндаля нейкі момант тужліва блукалі па полі, якое сягала пад лес, такі ж белы, аснежаны, са сваім, толькі яму вядомым, зімовым жыццём.

Пісарчукі слухалі.

— Прыгадайце, з чаго я пачаў. Я выказаў сваю павагу да вас і вашага народа. Майн Гот! Няхай Бог зробіць так, каб ніхто не замінаў беларусу ва ўласных руках трымаць і аберагаць свой лёс! Спрытных людзей шмат, і калі ёсць карак, наезнікі заўжды знойдуцца. Але гэта — між намі. Я тут, на аэрадроме, як і ў сінагозе, дарэчы, больш слухаю, чым гавару. Служба такая, і няма з кім, апроч вас, у бяседзе душу адвесці. Так што даруйце!

Яны развіталіся.

Рэштку дня Пятро Пісарчук маўчаў, і, уважаючы на яго панурасць, Паўлюк не назаляў бацьку ні словам, ні залішнім мільганнем перад яго вачыма. Толькі дома, калі паселі за стол, а яны цяпер нярэдка вячэралі разам, гаспадар сам вярнуўся да дыспуту з Мэндалем.

— Увогуле, Мэндаль — чалавек незвычайны і загадкавы. Ён з'явіўся ў Моталі без сям'і і нічога пра сваю сям'ю не гаворыць.

— То, можа, не мае пра што гаварыць! — сказала Аксіння.

— Тым часам палітыку любіць і трапна зазначыў: «Калі ёсць карак, наезнікі заўжды знойдуцца». Гэтыя словы стрэмкай заселі ў маёй галаве.

— А ў наезнікі ўжо, бачыце, хто меціць,— падтрымаў бацьку Паўлюк.

— Сядзі ўжо! — штурхнула локцем свайго чалавека пад бок Зося.— Шмат разумеш...

— Чаму ж, Паўлюк разумее падзеі,— уступіўся за сына Пятро.— Шкада толькі, няма ў яго сваёй пэўнай ступы ў жыцці, і ён часам схільны да авантурных учынкаў.

— Ну, тата! — зразумеўшы намёк бацькі на ягоны ўдзел у асадзе маёнтка Скірмунтаў (перад прыходам Чырвонай Арміі),— з дакорам сказаў Паўлюк. Ён паклаў на талерку сабе долю галоўкі квашанай капусты і бульбу.

— Смачна есці!..

Пятру, аднак, рупіла выказаць вынашанья за дзень думкі:

— Хачу патлумачыць: з маладых гадоў я ўнікаў палітыкі, бо палітыка, асабліва ў сучасным яе разуменні,— зло. У гэтым я пераканаўся, яшчэ калі мы з Аксінняй і дзецьмі апынуліся ў Паволжы. Трэба абавязкова быць або чырвоным, або белым, або правым, або левым і фізічна знішчаць сваіх супраціўнікаў. А калі іх няма — залічваць сяброў у клятвую контру і вымотваць з іх кішкі! Не хто іншы, як папличнік Леніна Троцкі называў сялянскі люд калоніяй прамысловасці. Троцкага прагналі, а пайменаванай ім калоніі надалі форму калгасаў — як бы працоўных гета — і толькі. Я ж прытрымліваюся думкі, што самая высокая і вартая чалавека палітыка — стваральная праца. Яна дае магчымасць кожнаму быць паўнацэнным грамадзянінам краіны. Я толькі марыў, але не жыў у сваёй дзяржаве. Быў падданым то Расеі, то Польшчы, а цяпер — СССР, гэтага гіганцкага смока... Ты, Мар'я, не слухай,— нечакана звярнуўся Пятро да ўнучкі.— У школе вам нябось зусім іншае даводзяць, і вы не хутка дойдзеце да таго, пра што я кажу.

— А як жа! — мякка пацвельваючы, усміхнулася Ганна, яна пагладзіла дачку па галоўцы і абняла.— Каб Маня ды не ўслухалася! Праўда ж, доню?..

— Я ем кісель,— пачырванеўшы, паведаміла Маня.

— Еш на здароўе! А я, чуеце, не пра кісель... Няма ў нас сваёй краіны, і таму мы не абароненыя ніякім законам, хто віда намі кіруе, хто хоча — рабуе і пасылае, куды Макар цялят не ганяў. Чаму такі здзек? Я думаў... Няма

ладу. Што цяпер у тутэйшых засталася?.. Карак ды цела. А галавы няма. Яе зрэзалі. Таму і пручь дзівосы на калёсах. Народ — бык... Я кажу: бык без галавы! Цела рухаецца, яно яшчэ сілу мае, а на карку сядзяць крывасмокі і кіруюць гэтым целам. Гэй! — паганяюць.

— Дзядуля! — прашаптала Маня, уявіўшы сабе неверагодную карціну з быком; яе вочы акругліліся.

— Не палохайся, дзетка! — супакоілі яе дружна, усім сямейным застоллем.— Гэта ж так толькі гаворыцца, а ў жыцці дзе ты бачыла тое...

— Народ, які не мае галавы, — цяглавая сіла, не болей. Іншымі словамі, працоўная армія. Адна з тых, бадай, аб стварэнні якіх дбаў Троцкі. Падобныя штукары і робяць палітыку.

— Пятро, — звярнулася да чалавека Аксіння, — у мястэчку плявузгалі аб нейкай жыдоўскай дзяржаве ў нас. Я тады падумала, але не спытала: дзе яе хочучь стварыць?

Гаспадар з сынам засмяяліся. Пятро ўзяў нож і адрэзаў скрылёк дамашняй вэнджанай каўбасы, кінуў у рот, пажаваў, расправіў вусы. Адказ цікавіў усіх.

— Аксіння, ведаеш пагаворку: «Сабака брэша — вецер носіць!» Але тут лепей сказаць: «Дыму без агню не бывае». Ходзіць пагалоска, вунь і Паўлюк чуў, што хеўра Троцкага Лейбы ў дваццатыя гады спрабавала зрабіць беларускія абшары зямлёй заповітнай. У Бабруйску сталіцу адкрыць... Не выйшла... Кажуць, Ленін быў схільны да стварэння яўрэйскіх аўтаномных раёнаў. Падбіралі маланаселеныя землі. Нарэшце, прапанавалі ім стэпавыя сухадолы ў Крыме. Але ж там, чуеце, нястача пітной вады і да таго ж цесна, каб усім кагалам размясціцца. Адмовіліся. Тады — ужо бліжэй да трыццатых гадоў — Сталін вызначыў для іх месца па той бок Сібіру, у Хабараўскім краі. Адвёў цалік між двума прытокамі Амура — Біра і Біджан. Ці паехалі яны туды?.. Часова паехалі! Толькі, здаецца, не паменшала іх і ў нас, у Пінску ды Моталі...

— Нават болей стала, — заўважыў Паўлюк. — У іх адна жылка: завалодаць становішчам; абапіраючыся на Івана ды Абрама, сесці абодвум на шыю, а найлепей на шыю Івану ці, скажам, мне, Паўлюку!

— Ого! — падскочыла на месцы Зося.— На цябе ж дзе сядзеш, там і злезеш!

Паўлюк відочна гарэзаваў.

Тады Аксіння сказала:

— От няхай бы нашы мотальскія стварылі яўрэйскую дзяржаву ў Палесціне, адкуль іх род. Гэтага хацеў, дарэчы, і Хаім Вайцман. Прынамсі, ён казаў пра гэта, калі прыязджаў у Моталь з Англіі, недзе на пачатку трыццатых гадоў. Я чула... Разумныя галовы ў латруг, толькі радзіму сваю згубілі.

— Галовы?.. Так, але нешта вярэдзіць ім кроў,— Пятро збіраўся ўжо звязаць гутарку ў вузел.— Іх верхаводы робяць усё, як ім падказваюць модлы. Зусім не бяруць да памяці, што і дзе разбураюць. Хіба ж без іх у рэвалюцыю і пазней знішчылі б столькі каштоўнага, палацаў, сабораў? І дзіўна, што гэтыя небаракі ў мястэчку, з якімі мы сябруем,— зусім нармальныя людзі. Таму ў галаве нейк не ўкладваецца, на што астатнія здольны.— Пятро ўздыхнуў: — Мне крыўдна, што так не па-людску складаецца лёс усіх, хто нарадзіўся гаспадаром і рупіцца на гэтай пакутнай зямлі.

Выслухаўшы свайго чалавека, баба Аксіння прамовіла:

— Няхай Бог мілуе!

30

Будаўніцтва ваеннага лётнішча займала ў свядомасці тутэйшага людю ўсё больш месца, асабліва з надыходам вясны, калі колькасць зэкаў нашмат узрасла і перавышала цяпер дзве тысячы асоб. Не сакрэт, у гэтых зняволеных людзях селюкі наваколя, як і жыхары мястэчка Моталь, бачылі загадкавых і неардынарных асоб, як што пра іх меркавалі па тым, каго энкавэдысты арыштоўвалі тут, у вядомых кожнаму паселішчах. У турму найчасцей траплялі самыя здольныя, нечым адметныя і самавітыя грамадзяне. Ім, пакрыўджаным і абражаным, абарваным і галодным, спачувала тут як не кожная хрысціянская душа. Багата хто прыходзіў паглядзецц на вязняў. І ўсе, хто насіў Бога ў душы, маліліся за іх, а заадно і за сябе, каб, чаго добрага, не напаткала падобная доля.

Уражвала жытло, у якім месціліся новыя партыі зэкаў,— пастаўленыя ў адкрытым полі палаткі, такія ж вылінялыя, рваныя, як і адзенне на іхніх жыхарах-пакутніках.

На пачатку лета Ганна з Маняй і Зосяй пайшлі туды ў чарговы раз. Пры перадачы зняволеным пакункаў — сыру, сала, хлеба, масла і леташніх сухіх чарніц — адзін з іх сунуў у руку Ганны штось невялікае і цупкае. Маладзіца больш уважліва паглядзела на яго. Гэта быў вышэй сярэдняга росту мужчына з запалымі шчокамі, пакрытымі мяккай русявай пшэццю. З сумнымі блакітнымі вачыма. Над яго шырокім ілбом, загарэлым і чыстым, навісала ўскалмачаная чупрына, амаль не кранутая сівізной. Ганне горача зрабілася ад усведамлення нейкай тайны, што каўзанула ў яе руку ад гэтага чалавека. Ён усміхнуўся і сказаў па-беларуску:

— Вялікі дзякуй!

Яго вочы пацяплелі, і ён акінуў Ганну, Маню і Зосю прыязным позіркам:

— Няхай жыве наша краіна!

Апошнія словы вымавіў нягучна, і ўсё роўна, яны былі нечаканымі і новымі для слыху маталянак.

— Адкуль вы?..

— З Менска,— адказаў.

— Не размаўляць! — зычна выгукнуў вартавы.

— Бывайце здаровы!

Яны разышліся.

Жанчыны вярталіся дадому, і Маня церлася каля бока ў мацеры.

— Мама, што там? — паказвала яна вачыма на руку, якую Ганна не асмельвалася расшчапіць.

— Пачакай, адыдзем трохі...

Нарэшце яны селі на ўзбочыне дарогі пад Асаўніцай, пры полі, на якім ужо зацвітаў пасеяны кімсьці лён. На прыдарожным бльнягу там-сям сядзелі і песціліся на сонейку рознакаляровыя — ну проста цуд у сваім заліхвацкім убранні — матылі. Час ад часу яны ўзмахвалі крыльцамі і ўздымаліся ў паветра, пераляталі і садзіліся зноў, на іншыя расліны ці кветкі. Разам з імі гойсалі ў паветры і мігцелі на сонцы празрыстымі ўборамі стракозы. З вышыні ліўся на ніву звонкі спеў жаваранка: цырлі-цірлі-цы... Любата!

Ганна разгарнула і разгладзіла складзены ў мноства столак аркуш белай паперы.

— Можа, тут чалавек пра сябе што-небудзь піша або пра радню,— выказала яна здагадку.— Не падобна, аднак... Нейкі верш...

Тры галоўкі — тры акуратна прычасанья і цікаўныя галоўкі жанчын — дзвюх старэйшых і юнай, нахіліліся над старонкай, густа спісанай алоўкам.

Чыталі тэкст спачатку ўсе разам:

— Забраныя... Забраныя мы...

Забраны ў астрог мы з забранага краю,
Узяты за краты з асірочаных хат.
Для нас пачалася часіна ліхая,
Мой бедны, мой родны, пакрыўджаны брат*.

Здаволіўшыся ў чытанні, Ганна перадала ліст Мані:

— На-а! Ты маеш больш граматы. Чытай, а мы паслухаем...

І Маня чытала ўголас:

Жыве наш народ, бы гарох пры дарозе,
Прасвету не бачыць у гэтым жыцці,
Учора на працы, сягоння ў астрозе,
А заўтра на пусткі ў выгнанне ісці.

— Ой, мілыя! Ды гэта ж тое, што ў нас. Акурат бы ён жыў тут! — усклікнула Ганна.

— Відаць, скрозь такое жыццё, як у нас,— зазначыла Зося.

— Не плачце... — пачала Маня чытаць далей.

Не плачце, не плачце вы, родныя маткі,
Не плачце, сяброўкі і сёстры, па нас.
Такія на свеце паўсталі парадкі,
Такі ўжо бязглузды й пакручаны час.

Няхай лепш сумуюць прадажныя душы,
Адплаты чакаюць за здраду сваю.
Няхай жа сумленне тых юдаў падушыць,
Загоніць жывымі ў сырую зямлю.

---

* Верш напісаны вязнем ГУЛАГа паэтам Уладзімірам Дубоўкам.

Звярыная злосць не заслоніць нам неба
І нашу зямельку усю не глыне.
Мы знаем — змагацца за волю нам трэба,
Мы знаем — змаганне наш край не міне.

— Мар'я! — першай спусцілася з паэтычных нябёсаў на сваю грэшную зямлю цётка Зося. — Парві і выкінь гэты верш!

— Мне шкада, цётка. Я хачу яго дзеду паказаць.

— Пакажы, але потым абавязкова парві, бо калі, не дай бог, хто-небудзь знойдзе — усім нам кранты будуць!

— Ну гэтак, — кіўнула маці. — Умомант арыштуюць. Схавай за пазуху!

Яны як бачыш падхапіліся з зямлі ды, уражаныя і ўстрыжаныя пачутым, пабачаным, перажытым на аэрадроме і тут, у полі, калі чыталі верш, які ўспрымаўся зваротам да іх, — далі волю нагам! Не мінула і паловы гадзіны, як яны былі дома.

Аксіння, якая заставалася даглядаць малодшых унукаў, з нецярпеннем чакала іх. Дзеда Пятра не было, яны з Паўлюком ад самай раніцы касілі на лузе траву.

На схіле дня касцы вярнуліся ў сядзібу. Маня бавіла час у агародзе: вадзіла сястрычку Вольку па зялёных разорах між градкамі і вучыла выбіраць сабе ядраныя клубніцы, спелыя, сакоўныя, смачныя. Са смакам клубніц або суніц на лясных узлобках, куды яна з маці, а часам і сяброўкамі любіла хадзіць, зноў і зноў, каторы раз ужо для яе пачыналася ўтрапёнае і шчодрае лета. Яно цвіло макамі.

Маня сцакала, пакуль дзед, беручы ваду з цэбра, апаласне твар, сядзе за стол на кухні ды падсілкуецца. Як толькі ён зробіў гэта, яна ўмомант завяла Вольку да мацеры ў пакой і — да яго:

— Дзеду, а я хачу табе штось паказаць.

— Дзе ж яно, паказвай!

— Не-е, хадзем на тваю палавіну!

У сталовай яны селі за стол, накрыты льяным арнаментаваным абрусам, і Маня, чуючы ў сабе годнасць дарослай дзяўчыны, расказала дзеду пра тое, што чула і бачыла на будоўлі, пра гутарку з вязнем, які перадаў ім верш.

Вочы дзеда загарэліся цікавасцю, і, узяўшы з рук у Мані пакамечаны ліст, ён у роздуме прадэкламаваў:

— «Забраны ў астрог мы з забранага краю...»
Але ж...

І занепакоіўся Пятро Пісарчук, сухі камяк падкаціў да горла, жаўлакі сталі перакатвацца па шчоках. Адно разумела і добра разумела свайго дзеда Маня Раманавічанка, бо прыгадала, як за вячэрай узімку, калі сабралася ўся радзіна, ён казаў ім амаль тое ж: бачыце, шкадуе, што жывае жыццё ды так і не стаў грамадзянінам сваёй краіны... «Забраны край...»

Ён дачытаў верш і скупа ўсміхнуўся:

— Добра, што такія людзі хоць за кратамі ёсць. Ад гэ-тага весялей трохі...

Маня атрымала ад дзеда заданне: вывучыць верш на памяць, а паперку спаліць.

Яна спакваля аналізавала падзеі, учынкi дарослых і дзівілася іх незатуленасці, безабароннасці перад нейкай хцівай плынюн жыцця, нібыта яны не нарадзіліся і не жылі на гэтай зямлі, а з'явіліся тут прыблудамі і нібыта апекаваў гэты край не старавечны род Скірмунтаў, а нейкія гіцлі з Масквы ці Варшавы.

Маня шмат чаго разумела, але дагэтуль ніяк не магла сабе ўцяміць, дзеля чаго жыццё чыніцца так, каб усе баяліся ўладаў і нават адзін аднаго. Таму весялось, пазнавальны імпрэ і шал у школе, куды яна з вялікай ахвотай хадзіла, штораз пакідалі яе, калі яна вярталася са школы дадому. Прадчуванне затоенай у часе, у прышласці неба-спекі ўзмацнялася прысутнасцю аэрадрома, на будоўлю якога сцягваліся паняволеныя і пазбаўленыя ўсялякіх ча-лавечых выгод людзі.

Мані, і не толькі Мані, чалавеку ўвогуле цяжка было ўявіць, што робіцца ў тым людскім мурашніку на полі шырокім і скрозь пакалупаным. Будоўля разам з лагерам зэкаў варушылася ў душах людзей як нейкая аграмадная пачвара, якая перажоўвае дрэва, глебу, друз, а заадно і людзей... Яна павінна пакінуць пасля сябе адно лётнішча і сховы для самалётаў. І гэта ўява ўсё глыбей асядала ў свядомасці люду, таму цяпер, пынячыся на зямлі, барануючы поле, выганяючы худобу на пашу або ловячы, скажам, рой на лузе ці складваючы сена ў копы, гаспадар час ад часу паглядаў у той бок і прыслухоўваўся — невядома было, як доўга чакаць, калі там завуркоча рой

серабрыстых машын, гожих, гордых і адначасова таямніча-пагрозлівых.

Ад аэрадрома кругамі пайшлі і неўзабаве дасягнулі Моталя байкі. Казалі, што ў Савецкім Саюзе ўсе будоўлі камунізму, як аэрадром і нават большыя, як Днепрагэс, Беламорска-Балтыйскі канал, Камсамольск-на-Амуры, пабудаваны або рукамі камсамольцаў, якім задурылі голавы і за працу амаль нічога не плацяць, або зэкаў, праца якіх ужо зусім нічога не каштуе, наадварот, іхнімі касцямі ўмацоўваюць падмуркі будоўляў.

У Савецкім Саюзе, казалі, амаль усе людзі — будаўнікі, бо зашмат прыхільнікаў той светлай прышласці, а як іншы грамадзянін страчваў будаўнічы імпэт, яго без усялякіх клопатаў пераводзілі ў катэгорыю зэкаў — будаўніком жа ён усё адно заставаўся.

Гэтакія «жарты» па зразумелых прычынах перадаваліся людзям давераным, з вуснаў у вусны, і, пачуўшы пра гэта ад Андрэя Палто, свайго вучня ў пчальярскай справе, Пятро Пісарчук з усмешкай прыгадаў іншага блазна — табельшчыка Мэндаля: пагалоска адпавядала акурат духу ягоных выказванняў, і не выключана, што пайшла ад яго.

Андрэй паскардзіўся на вялікія падаткі і сказаў, што прыбытак у яго гаспадарцы трымаецца амаль цалкам на пчолах. Дужы, хоць і не з асілкаў, а проста ў росквіце сіл, ён выказаў занепакоенасць сваяцтвам з Ладзем Палто, братам, ад якога атрымаў ліст з Салаўкоў.

— Валодзька просіць, каб я прыслаў яму харчовую пасылку... Ды я і не супраць. Але ж мая як узвілася ў хаце — што сатана, ледзь сцены не разнесла.

— Нягожа гэтак рабіць, — паспачуваў абодвум братам Пісарчук. — Няма Бога ў душы ў тваёй маладзіцы.

— Дый сам я няпэўны: ці не арыштуюць з-за брата?.. Сяджу, бы голай галай на лёдзе.

— Бачыш як!..

Гаспадар Пятро падобных нараканняў, ды жальбаў, ды плачу жанок чуў нямала, дзякуй Богу, начуўся і спрабаваў ужо нават унікаць іх, чаму і рэдка выходзіў на людзі — балела сваё.

Урэшце прыспеў дзень і момант, калі ад прышлых навін яму зусім блага зрабілася і ён, зніякавелы і бледны,

пачаў сноўдаць без дай прычыны па хаце, у двары; нікаў па сядзібных кутках, шукаў, а чаго — немаведама.

— Пятро, ці ты згубіў нешта?.. Чаму ходзіш як непрыкаяны? — дапытвалася Аксіння, дзівячыся свайму чалавеку.

— Згубіць цяпер не штука, — адказваў ён і, пазіраючы на жонку, спрабаваў выціснуць з сябе ўсмешку, але і ўсмешка не мяняла разгубленасці на твары. — Знайсці цяпер — не выходзіць, а згубіць што хочаш можна, ужо калі людзі губляюць галовы, то...

Размова не клеілася і, напэўна, таму, што Пятро хістаўся: адкрываць Аксінні ўсё начыста ці не, мо не варта, бо тое, што ён носіць у душы, узбурыць яе і пазбавіць спакою — хоць бы на гэтыя колькі дзён, што засталіся да згубы. Жыццё мела конча рушыцца, такая вестка прыйшла... няма ладу. Зрэшты, можа, усё яшчэ і абдызецца. Няхай крые Бог!

А перавярнулася сэрца ў Пятра пасля візіту местачковага медыка ў іх дом. Зося запрасіла доктара Ласіцу паглядзець, паслухаць яе сына Мішу, якому нездаровілася — слабіла другі дзень. І хоць Зося і Аксіння, што даводзілася Зосі сваякрухай, пры лекаванні ўжылі добрыя хатнія сродкі, спатрэбіўся Ласіца, каб зняць падазрэнні на дызентэрыю.

Невысокі, круглявы мужчына з амаль голым чэрапам, Ласіца быў знаным доктарам, таму як практыкаваў у Моталі даўно; яго фінансавала польская гміна, а цяпер — пасялковы Савет.

Нічога небяспечнага ў хлопчыка ён не знайшоў, але пакінуў занепакоенай мацеры свае парады і яшчэ колькі пілюль. Потым пацікавіўся, ці дома гаспадар Пісарчук, і, паколькі Пісарчук быў дома, зайшоў да яго ў пакой.

Павіталіся, селі каля бібліятэчнай шафы за стол, і доктар Ласіца хвіліну выпрабавальна глядзеў на Пятра. Уздыхнуў, усведамляючы адказнасць моманту.

— У апошнія дні, гаспадар Пятро, я думаў пра вас. Мне карцела сустрэцца з вамі, каб перадаць сёе-тое на словах, а тут ваша нявестка сама прыйшла да мяне, запрасіла. Словам, выпадак паспрыяў гэтай нашай стрэчы.

— Разумею, — кіўнуў Пісарчук, нагастроючы слых.

— Я, канешне, убаку... Але зяць у мяне — Паўлюк Ашурка — камсамolec і ў пасялковым Савеце працуе. Можа, ведаеце?..

— Чуў...

— Дык ён паказаў мне спіс сем'яў — тых, што плануюцца на чарговае высяленне. Прабачце, не мой клопат... але...

— І — там?.. — неспакой і трывога чыталіся ў Пятровых вачах.

— Не вем... дакладна, каб не было памылкі. Я адным вокам кінуў туды. Але на ўсялякі выпадак вы майце на ўвазе, гаспадар Пятро: чарговы хапун прызначаны на ноч 25 чэрвеня.

Пятро Пісарчук моўчкі згроб у кулак абрус, на адкрытым ілбе выступіў пот, жаўлакi захадзілі на шчоках.

— Уважаючы на ваш добры нораў і моцны характар, я з сумам выканаў свой абавязак. Я зычу вам толькі добрага, але аднаму Богу вядома, што цяпер дзеецца. Лічыце, між намі не было ніякай размовы.

У знак згоды Пятро нахіліў голаў і ледзь чутна, але выразна прамовіў:

— Дзякуй, пане Ласіца. Слова гонару: пра ваш высакародны ўчынак ніхто не даведаецца. Цяпер, відаць, мой лёс і лёс маіх блізкіх у руках Госпада.

Аксіння пачала здагадацца, чым выкліканы настрой яе мужа, як толькі ён загадаў ёй праверыць у хаце ўсе клункі, падрыхтаваныя на выпадак арышту сям'і, ды абнавіць што-якое. І ў гэтай даўно распачатай гаспадарчай рупнасці ёй нават стала лягчэй.

Пэўна, каб не трывожыць яе сваімі цяжкімі ўздыхамі і панурасцю ды засяродзіцца на няпростых думках, Пятро сказаў ёй, што будзе начаваць у адрыве, але доўгі час — ажно да вячэрняй зары — блукаў па лузе і ўслухоўваўся ў ціхае дыханне, у лёгкі, унутрана-неспакойны гул пчол у вуллях. І здавалася яму, што ён слухае дыханне самой зямлі ў яе сонным салодкім чмурэнні.

НАДЛОМ

Кніга другая

1

У свеце вялікім збіралася шмат выбуховай энергіі, а шнуры для падпалу яе былі ў розных руках.

У грамадскай атмасферы — не толькі ў Моталі, але і далёка наўкруг — няпэўнасць, чаканне і хвалюючае трымценне.

Гістарычны лёс таго ці іншага кутка зямлі, яго жыхарства тым часам вырашаўся не тут, не ў гэтым кутку, не сярод гэтага народа, а невядома дзе і кім, якім д'яблам ці Богам.

Адно скурай чулі ў Моталі — бяда зусімі блізка. Валадарамі становішча пачувалі сябе, відочна, адны павядыры шматмільённых народаў і сярод іх — пагрозлівы і стрыманы ў выяўленні пачуццяў таварыш Сталін.

У правадыра, лічы, за гонар было амаль два дзесяцігоддзі — пачыналася ж тое пры Леніне — Краіна Саветаў мала-памалу развівала эканамічнае і ваеннае супрацоўніцтва з Германіяй, гэтай бядачай краінай Еўропы. Багата што рабілася ўпотай, у абход Версальскай дамовы еўрапейскіх краін, якой забаранялася нямецкай нацыі ўзбройвацца. Савецкія ваенныя тузы тым не менш бясконца ездзілі ў Нямецчыну, кансультавалі, дапамагалі аднаўляць яе узброеныя сілы, сумесна праводзілі штабныя вучэнні, прымалі ў сябе нямецкіх спяцоў і, робячы гонар ім, запрашалі чытаць лекцыі ў акадэміі Генеральнага штаба. Адным словам, дружба — вадой не разальеш! І вось у яе працяг у Казані адкрылі савецка-германскую танкавую школу, а ў Ліпецку — сумесную авіяцыйную, з якой выйшла шмат будучых асаў Люфтвафе. Сталін лічыў, што, дзякуючы такому супрацоўніцтву дзвюх вялікіх краін, і стаў магчымым пакт Молатава-Рыбентропа, надзвычай выгадны для абодвух бакоў.

У выніку Савецкі Саюз практычна без бою пашырыў сваю тэрыторыю за кошт далучэння заходніх рэгіёнаў Беларусі і Украіны, якія раней былі захоплены Польшчай, а ў ходзе ўмелай дэманстрацыі сілы, шантажу і подкупу завалодаў урэшце і Прыбалтыкай.

Гітлер і Сталін ужо як хаўруснікі і прыцелі на гістарычных гоняў прагна сачылі адзін за адным. Вядома ж, ні той ні другі не выключалі спапяляючай вайны між сабой, і яна рана ці позна пачнецца.

У тым дзівосным СССР чуйную душу Гітлера бясконца пацяшаў эпізод са «справай маршала Тухачэўскага», якому ўскінулі ў віну арганізацыю змовы супраць савецкага кіраўніцтва. І, дзякуючы толькі гэтаму інцыдэнту, там было рэпрэсавана 28 тысяч найвыпытных вайскоўцаў, военачальнікаў, афіцэраў. А ўвогуле пацярпелі 42 тысячы чалавек.

Сітуацыю бойні ў Маскве фюрэр абмяркоўваў з міністрам прапаганды Гебельсам. Той зазначыў: «Людзі ў маскоўскім Крамлі ўсе хворыя!» Гітлер успрыняў гэта як падарунак лёсу яму, збаўцу свету ад юда-камунізму. Ён смяяўся да слёз і сказаў тонам загаду: «Мы павінны быць гатовыя!»

Ніхто не мог даўмецца, пра што думаў гаспадар Крамля, які пазбавіў Чырвоную Армію вышэйшага каманднага і інжынернага саставу ды самахоць, упарта абвясціў усе весткі разведслужбаў аб прызначаным паходзе фашыстоўскіх полчышчаў на ўсход. А вось ягоны хаўруснік па таемным пакце Молатава–Рыбентропа — прыцель і праціўнік Адольф Гітлер — ужо займаўся праграмай замірэння, упарадкавання і эксплуатацыі ўсходніх, гэта значыць савецкіх, тэрыторый пасля іх заняцця войскамі Рэйха.

Скрозь была патрэба ў здольных і надзейных людзях, і таму, не заглядваючы нават у гісторыю савецкіх пяцігодак, фюрэр мог бы смела паўтарыць вядомы сталінскі лозунг: «Кадры вырашаюць усё!»

Падчас працы і роздуму над гэтым пытаннем Гітлеру і прыйшла ў голаў выдатная думка выцягнуць з забыцця свайго даўняга друга — Вілі Кубэ, які сваім адумысленым нетактоўным учынкам колькі год таму выклікаў скандал

у Нацыянал-сацыялістычнай рабочай партыі Нямеччыны і трапіў у апалу.

Адольф адчуваў патрэбу асабіста сустрэцца з былым сваім паплечнікам, публіцыстам, паэтам, і неўзабаве выклікаў яго ў рэйхсканцылярыю на аўдыенцыю.

— Хайль Гітлер! — па-партыйнаму вітаў Вільгельм кіраўніка дзяржавы.

— Праходзь, Вілі. Дзякуй за віншаванне мяне з днём нараджэння. Даўно мы не бачыліся, а ты выглядаеш свежым і спраўным, бы толькі сёння вылупіўся з яйка.

— Дзякуй за прыемныя словы. Я, між іншым, уражаны гэтакім гмахам рэйхсканцылярыі на Вільгельмштрасэ. Скрозь мармур, граніт, прастора мяжуецца з бляскам, а ваш кабінет — само ўвасабленне моцы і сілы дзяржавы. Віншую!

Душу фюрэра заўжды цешылі ўзрушаныя наведвальнікі і іх водгукі аб раскошных, няхай сабе і халодных, строгіх, імперскіх апартаментых, таму яго вочы пацяплелі, адорваючы Вілі ўвільготненым позіркам, мяккім, пяшчотна-блакітным...

— Зэр гут! Шпеер, о-о, ведаеш, гэты Шпеер — не архітэктар, а геній! І хоць я сам у архітэктуры — не прафан і ў галаве маю шмат цікавага, але ж куды мне да яго! Звярні ўвагу, у кабінэце чатыры ўваходы, і над кожным — па медальёне... Падызем бліжэй...

Узяўшы заварожанага прыяцеля пад руку, Гітлер зрабіў з ім захапляючую экскурсію па кабінэце, паказаў гасцінны куток, асобна шырокі мармуровы стол ля акна і, зразумела, габелены ды медальёны — апошнія ззялі золатам.

— Уяві,— казаў ён,— наколькі яскрава Альберт Шпеер перадаў тое, чым мусіць поўніцца ў гэтым кабінэце дзяржаўная ўлада. З кожнага боку — пэўная выява дабрачыннасці. От гэта — Мудрасць, там — Разважлівасць, або сімвал Здаровага Сэнсу, а на тым медальёне — Храбрасць, на тым — Справядлівасць... Гут?..

— Так, мой фюрэр. Выдатна! Але ж мне дужа цікава, дзеся чаго я вам спатрэбіўся. Праз столькі гадоў...

— Не дакарай мяне мінулым, Вілі, рады бачыць цябе, я зрабіў даручэнне падабраць для цябе прыстойную пасаду ў дзяржаве. Мне ўжо назвалі вольныя месцы куратараў ва

універсітэтах Данцыга, Кёнігсберга... Толькі я не прыняў прапановы. Не тваё гэта... Ты, мой мілы, патрэбен цяпер не для ціхай справы. Мяркую, вершы складаць пра нас будуць іншыя. Ты патрэбен Вялікай Германіі як палітык, як дзеяч і гэта ўлічы. Падыдзем да глобуса. Глянь на гэты пукаты і такі дзіўны малюнак планеты.

І яны прайшлі па нацёртай да бляску паркетнай падлозе да зямнога шара, які на чорнай падстаўцы ўзвышаўся ўзбоч паліраванага стала фюрэра ў левым кутку кабінета.

— Уяві сабе, Вілі, прастору ад Атлантыкі да Урала! О-о! Там на кожнага немца ўсяго хопіць! І гэта прастора чакае нашага разумнага ўпарадкавання пасля завяршэння маланкавай вайны, якая змые ўвесь камуністычны блуд і бруд з планеты і завершыцца поўным разгромам СССР. Паглядзі, Вілі, колькі там раўнін, азёраў, рэк, колькі гарадоў! Частку іх мы разбурым, зруйнуем, вынішчым, але ж для тых, якія застануцца, спатрэбяцца арыўскі розум і кроў, як мінімум — прысутнасць сыноў нашай айчыны. Калі сваю справу зробіць куля, нашы кадры будуць вырашаць усё!

— То пэўна. Яволь! — адказаў коратка Вільгельм, пранікнёна слухаючы блізкага яму палітыка і чалавека. — Мой фюрэр, аднак вы маеце мне прапанаваць нешта, а вайна яшчэ — кот у мяшку. І — калі яна будзе?..

— Вілі, вайна будзе, і мы яе не можам адкладваць, як раней меркавалася. Жалю варта, але нашым эмісарам, як ні стараліся, не ўдалося дамовіцца з Вялікабрытаніяй падзяліць сферы ўплыву ды сумесна выступіць супраць юда-камунізму. Раней, праўда, англічане пайшлі на Мюнхенскае пагадненне, аддаўшы нам у рукі Чэхаславакію. Аднак да ўлады прыйшоў Чэрчыль, і з гэтым няможна зладзіць. Вермахт меў намер растружыць на астравах Англію, а потым рушыць на ўсход, але ж сітуацыя мяняецца. Сталін... Так, гэта неардынарны палітык. Яму ўдалося, лічы, два дзесяцігоддзі трымаць у страху багата народаў, нават юды пры ім падцялі хвасты. Сталін — стратэг і, дзякуючы гэтакім сваім здольнасцям, пашырыў уладу Саветаў пагрозліва далёка на захад. Ён прыбраў да сваіх рук шмат новых земляў. Ён не супраць ваенных паходаў. Закідвае цэламі сваіх салдат маленькую Фінляндыю. Урэшце, узламаў лінію абароны і адсунуў

мяжу ад Ленінграда. Толькі там Сталін паказаў, што ў вайне — не ігрок, найн! Шайзэ. Чырвоная Армія пацярпела няўдачу. А Сталіна вайна з фінамі нічому не навучыла. Вілі, гэта вайна паказала, што яму не хапае... чаго? Ну-ну, ды вось гэтай якасці! — І Гітлер ткнуў указкай у бліжэйшы медальён, дзе была выява Цвярозага Розуму.

Тут уладар зрабіў адступленне, паколькі заўважыў, што Вілі скасіў позірк на ягоны рабочы стол.

— А-а, ты глядзіш на адмысловую інкрустацыю па дрэве? Таксама выдатны твор Шпеера. Зважай!.. Пра што можа сведчыць напалову выцягнуты з ножнаў меч?.. Гэта яскравы напамін для кожнага госця аб сіле Германскага рэйха. Уяві пачуцці таго, хто па доўгіх пераходах, па слізготнай падлозе патрапіць сюды, у кабінет германскага фюрэра. Выява мяча ў маім кабінете разлічана перш за ўсё на замежных гасцей, дыпламатаў.

— Мой фюрэр, я апошнім часам жыў у нешырокім свеце і ніяк не пазбаўлюся моцнага ўражання: раптам патрапіў у свет казак «Тысяча і адна ноч!» О-о... І страшна і страшэнна цікава! А вы...

— Я-я... — Адольф, пачуваючы сябе героем страшнай казкі, задаволена сцэбнуў прутком сабе па халявах — быў абуты ў наглянцаваныя боты.

— Я дапамагу табе, Вілі, вярнуцца з казкі ў рэальны свет. Мы ж адхіліліся... Глянць цяпер на гэты малюнак на глобусе. Вось Бесарабія, якая стала савецкай. І Паўночная Букавіна... Гэтыя тэрыторыі выступаюць у спіраюцца ў Румынію. А там — крыніца нашай энергіі — нафта. Нафта — чорная кроў арміі! Але што робіцца? Паводле дадзеных нашай разведкі, акурат у гарах Бесарабіі і Паўночнай Букавіны Сталін сабраў у кулак узброеныя да зубоў арміі; ён лічыць нас дурнямі і ставіць за мэту адрэзаць ад Рэйха Румынію. Блазан!.. Цяпер, мой друг, глядзі сюды, — і ў імгненне вока ўказка слізганула ўгору, спынілася на мяжы Беларусі з Польшчай. — Зноў чырвоны выступ... Зноў яго арміі! А ў Пінскай акрузе, паблізу мястэчка Моталь, па данясеннях Геруліса, будуецца агромністы ваенны аэрадром для стратэгічнай авіяцыі. Тое ж — пад Гродна... Нам вядома: настрой у афіцэраў будоўлі больш чым крытычны. З-за парадкаў у Чырвонай Арміі. Атрымаўшы з Прагі сфабрыкаваны данос аб здрадзе

камандарма Тухачэўскага і іншых, Сталін вынішчыў амаль увесь камандны састаў арміі. Тым не менш будоўля вядзецца ў шпаркім, калі не сказаць ліхаманкавым тэмпе. Пра што гэта сведчыць, Вілі?

— Разумею, мой фюрэр. Не на астравы ж у акіяне пасыплюцца савецкія бомбы, а на нашы галовы! Дактрына камуністаў скіравана перш-наперш на захоп Германіі, а потым і ўсяго свету.

— Сталін хітры і вераломны палітык. Каб увайсці ў давер, ён вывучыў у сваіх акадэміях нашы ваенныя кадры і перадаў чарцяжы баявой тэхнікі, танкаў, самалётаў. Цяпер гоніць сюды эшалоны з сыравінай і хлебам. Адною рукою ён задобрывае і гладзіць нас па галоўцы, публічна адмаўляе магчымасць вайны паміж намі. А другою рукою заносіць над Германіяй дубіну. Найн, найн! — усклікнуў, як уджалены, фюрэр.— Не! Не!.. Не дачакаецца чырвоны вампір таго, каб Германія стала перад ім на калені! Мы першымі кінем Вермахт на ўсход! Маса рускіх армій, сабраных на захадзе СССР, павінна быць знішчана смелымі аперацыямі: танкавыя кліны ўрэжуцца глыбока ў абсягі краіны. Мы спапялім Расею, абгрызеную юдамі, хе-хе... І Францыю скінем у Атлантыку,— тут указка фюрэра ўваткнулася ў блакіт акіяна.— Паставім ва ўмовы Вярсальскага дагавору Англію — яе бомбы наводзяць жах на жыхароў высакароднага і слаўнага арыйскага горада Берліна.— Халодны, блакітны і хцівы агонь шугануў з вачэй Гітлера.

Ведаючы схільнасць фюрэра да доўгіх экзальтаваных прамоў і маналогаў, Кубэ цярпліва слухаў прамоўцу. А той зноў вярнуўся да пачатку размовы:

— Дык вось, Вілі, дзеля таго каб скончыць вайну на такіх шырокіх абшарах, нам ужо мала будзе разбіць расейскія войскі. Усю заваяваную тэрыторыю мы падзелім на часткі з уласным кіраўніцтвам, практычна на дзяржавы, з якімі мы зможам заключыць мір. Сітуацыя запатрабуе ад нас абдуманых прынцыпаў, важных рашэнняў, і каб не пакінуць звароту назад, да камунізму, нам належыць вынішчыць там скрозь юда-бальшавіцкую інтэлігенцыю, якая дагэтуль прыгнечвае Расею і іншыя народы СССР. Такім чынам, я абвясчаю незалежныя ад Сталіна рэспублікі! І гэта будуць буферныя дзяржаўныя ўтварэнні

з прымітыўнай сацыялістычнай інтэлігенцыяй... Зрэшты, праграма нашых земляў на Усходзе канчаткова не выпрацавана, і не выключана, што мы ўтворым там дзяржавы без уласнай інтэлігенцыі.

— Варум? Вас золь дас бэдойтэн?

— Вілі...

І яны выпрабавальна ўтаропіліся адзін на аднаго.

— Прашу прабачэння ў фюрэра... Я хацеў спытаць, ці могуць быць дзяржавы без нацыянальнай інтэлігенцыі?

Пытанне аказалася нечаканым для ўладальніка шыкоўнага кабінета, які выклаў тут перад гаўляйтэрам Кубэ праграму ўпарадкавання ўсходніх абшараў; праграму, між іншым, распрацаваў, абапіраючыся на даследаванні сваіх інстытутаў, Альфрэд Розенберг, галоўны ідыёлаг нацысцкай партыі. На думку Розенберга, бастыён камунізму — СССР — належала расчляніць, а скораную Расею вярнуць на дарэвалюцыйныя рубяжы семнацатага года... У гэтай схеме, аднак, штосьці не задавальняла патрабавальнага фюрэра. А — што менавіта? Ужо ці не залішняя ляяльнасць да народаў акупаваных краін? Адольфу-шэльме бачылася нават прычына той ягонаў ляяльнасці. Розенберг нарадзіўся ў Рэвелі, вучыўся ў Рызе, а потым скончыў у 1918 годзе Маскоўскае вышэйшае тэхнічнае вучылішча, адкуль выйшаў інжынерам-будаўніком. Таму воляй-няволяй тут магло адбіцца юнацкае выхаванне. Урэшце, як бы там ні было, а фюрэр даручыў неўзабаве распрацаваць праграму ўпакорання народаў Усходняй Еўропы больш надзейнаму чалавеку, і той у некалькі дзён склаў і падаў яму свой праект.

— Сапраўды, ці могуць абыходзіцца дзяржавы без нацыянальнай інтэлігенцыі? — перапытаў уладар. — Хе-хе... Паглядзім... Зрэшты, гэта толькі ад нас будзе залежаць! Ці ж не так?.. Трэба вучыцца ў англічан, як яны абыходзіліся з індусамі. І ў бальшавіцкай Расеі — каб стварыць сістэму канцэнтрацыйных лагераў для нязгодных з новым парадкам, мы гэта ўлічваем. Дарэчы, рэйхсфюрэр СС і паліцыі Гімлер прапануе не цырымоніцца з людзьмі ніжэйшай расы. Калі ласка, пазнаёмся, Вілі, з яго меркаваннямі. Вось які мемарандум ён склаў.

Кубэ ўзяў з рук фюрэра аркуш паперы і паглыбіўся ў чытанне гімлераўскіх прапаноў:

Ужо праз 4–5 гадоў, як мне ўяўляецца, паняцце «кашубы», да прыкладу, павінна стаць невядомым, бо к таму часу кашубская народнасць больш не будзе існаваць (гэта тычыцца, у прыватнасці, і заходніх прусаў). Я спадзяюся, што нам удалася знішчыць паняцце «габрэі», паколькі існуе магчымасць іх перасялення ў Афрыку або ў якую-небудзь іншую калонію. Крыху больш часу спатрэбіцца, каб на нашых абшарах зніклі такія народнасці, як украінцы, горакі і лемкі. Усё, што было сказана пра гэтыя асобныя народнасці, яшчэ ў большай меры адносіцца да палякаў.

...Для насельніцтва ўсходніх абшараў не павінна быць вышэйшых школ... Просты лік да 500. Унушаць, што воля Бога ў тым, каб яно падпарадкоўвалася немцам і было шчырым, дбайным, паслухмяным. Уменне чытаць я лічу непатрэбным...

— Мой друг, — глядзячы ў занепакоены твар Кубэ, упэўнена доўжыў фюрэр вялікай імперыі. — Я заўжды цаніў цябе за аналітычны розум і добрае веданне гісторыі. Прыспеў час, аднак, нам рабіць гісторыю сваімі рукамі і мы да гэтага рыхтуемца. Мы вывучаем абсягі. На ўсе чатыры бакі. Мая вайна, Вілі, будзе бязлітаснай, і не таму, што я гэтакі людажэрац, не... Мы павінны вынішчыць усялякую погань і тым самым палепшыць склад чалавечтва. Гэта, мой любы, наша найвышэйшая місія! Але ж пры вырашэнні такой няпростай задачы варта не нарабіць памылак. Ты, Вілі, гуманітарый, а Гімлер — аграром. У любым выпадку нам важна спалучыць неба з зямлёю, і такія людзі, як ты, не павінны стаяць у баку. Прафесар Рыбентроп, напрыклад, даводзіць, што ў памежжы з Расеяй расселена нямала арыяцаў. Ты што на гэта скажаш?

— Зусім не выключана, мой фюрэр, бо найменне «русь», «росс», «Россия» ад аднаго караня і мае балцка-славянскае паходжанне. Назва распаўсюджвалася на усход разам з плямёнамі альбо дружынамі гэтых плямёнаў, якія яшчэ да ўтварэння Германіі жылі тут, на нашай зямлі. Прыкладам — Палабская Русь альбо Прусія — дзяржаўныя ўтварэнні, якія добра вядомы гісторыкам. Мяркую, што і маё генеалагічнае дрэва сваімі каранямі сягае туды ж, менавіта ў Палабію. Здаецца, я ўжо казаў вам: прозвішча Кубэ паходзіць ад славянскага імя Якуб,

Якубе... Шмат чаго пераплялося, перамяшалася, але ж адказваю на ваша пытанне: меркаванне Рыбентропа не можа быць беспадстаўным.

— Дзякуй, Вілі. Цяпер павернем размову да нашых непазбежных акупацыйных задач. На занятых узброенымі сіламі тэрыторыях мы не павінны абцяжарваць Вермахт стварэннем упраўленчых, альбо, скажам, дзяржаўных арганаў Рэйха. Абшары СССР размежаваны ўмоўна па нацыянальнаму прынцыпу, і мы гэта ўлічым, мы створым у нацыянальных акругах цывільны апарат на чале з камісарамі Рэйха, дарэчы, таму я і вяду з табою размову. Вілі, пры тваім вопыце і розуме я гатовы парэкамендаваць цябе на пасаду генеральнага камісара адной з акруг,— і Гітлер пацягнуў кончыкам указкі па глобусу ад Бярэсця да Масквы.

Вільгельм Кубэ, для якога вяртанне ў палітычнае жыццё азначала поўную рэабілітацыю і было нечаканай удачай, пасвятлеў чыста выгаленым тварам, круглым, валявым, з адзнакай жвавасці і інтэлекту.

— Я згодзен на любы варыянт, мой фюрэр. Буду рады паслужыць нямецкай нацыі яшчэ раз!

— Праз пэўны час мы вызначымся, і ты атрымаеш у Розенберга і Лозэ інструкцыі. Я зычу табе поспеху, Вілі! — і на развітанне Гітлер па-сяброўску паляпаў Кубэ сваёй нешырокай мастакоўскай далоняй па плячы.— Відэрзэен, дружа!

Вядома, справам і будучых скораных земляў займаліся розныя службы Рэйха, ды ў тым ліку і абвер — нямецкая армейская разведка. У Кракаве было адно з падраздзяленняў абвера, якое ўзначальваў нехта Геруліс, капітан, або гаўптман па-нямецку. Аддзел меў сваю агентуру ў Беларусі і на Украіне і вербаваў да сваёй працы эмігрантаў з савецкіх рэспублік, якія асталяваліся ў Польшчы.

Аднак для больш правільнай арыентацыі на ўсходніх абшарах, заселеных шматлікімі народамі і народнасцямі, нямецкаму акупацыйнаму караблю патрэбны былі лоцманы. Невыпадкава таму ўлады Трэцяга Рэйха ўжо ў другой палове 30-х гадоў утварылі пры Берлінскім універсітэце Нямецкі інстытут вывучэння замежных праблем, з белару-

скай секцыяй і бібліятэкай, кнігі для апошняй закупіў у Вільні кіраўнік секцыі прафесар Герхард Мендэ. У другой даследчай установе — Берлінскім інстытуце вывучэння межаў і замежных краін — працаваў спецыяліст па беларушчыне Аўген фон Энгельгарт, выхадзец з Латгаліі. Ён яшчэ ў дзяцінстве пераняў ад сваіх суседзяў беларусаў, карэнных жыхароў, беларускую мову і добра яе ведаў. От ён, Энгельгарт, акурат і пісаў пра Беларусь і выдаваў па-нямецку асобныя артыкулы ці нават брашуры.

Для вывучэння становішча ў Савецкім Саюзе, апроч таго, пад Берлінам у 1938 годзе ўзнік Інстытут Ванзэе. І нават гэтага было мала, таму агентура Германскай імперыі шукала сувязей з беларускімі нацыянальнымі дзеячамі на эміграцыі, каб з іх дапамогай глыбей зразумець неспазнаны цывілізаваным светам народ, яго геапалітычнае становішча, умовы жыцця, ды, калі спатрэбіцца, і абперціся на яго нацыянальныя сілы.

Пасля такой увагі чынных палітычных службаў да ўсходніх абшараў і ўласна беларускага народа складваліся новыя, дужа спрыяльныя ўмовы для нацыянальнага жыцця ў эмігранцкіх беларускіх асяродках. І яно пачало ўздымацца, бы цеста ў шырокай дзяжы, пухнуць, пузырыцца ад таго, што перастаялася! Дабраславёныя ў адным выпадку старшынёй Рады Беларускай Народнай Рэспублікі Васілём Захаркам і яго папличнікамі, у другім — прафесарам Мендэ, узнікалі, завязваліся ды, так ці інакш, варушыліся беларускія камітэты; яны ўзніклі ў Берліне, Празе, Парыжы, Варшаве, а пасля і па іншых польскіх гарадах. Гэтыя камітэты выяўлялі і, бы тыя полюсы магніта, сцягвалі, арыентавалі, маральна гартуючы, нацыянальныя сілы. Па рэкамендацыі Герхарда фон Мендэ Беларускі камітэт у Варшаве ўзначаліў Фабіян Акінчыц, вядомы як рафінаваны беларускі нацыяналіст, якога на дух не пераносіла групоўка ксяндза Гадлеўскага, уплывовага на той час дзеяча; ён вызначаўся, бадай, большым розумам. Яго не падмануў, напрыклад, пакт Рыбентропа — Молатава, і 1 верасня, у дзень, калі пачалася Другая сусветная вайна, Вінцэнт Гадлеўскі пісаў у заснаванай ім газеце «Беларускі фронт»: *«Гэты пакт супярэчыць з вонкавымі імкненнямі сучаснае Нямецчыны і сучаснае Расеі, супярэчны сам у сабе ідэалагічна, так*

што ўявіць сабе фашыстаў і камуністаў як шчырых і даўгавечных саюзнікаў вельмі трудна. Выглядае, што ён мае клопат на раз, каб дайсці да нейкай азначанай мэты, якая будзе карысна й для Саветаў і для Нямеччыны, а потым можа разваліцца».

Разам з утварэннем беларускіх камітэтаў, дарэчы, ішоў актыўны пошук шляхоў да ўтварэння адзінага нацыянальнага каардынацыйнага цэнтра. У ім, здавалася, мелі сваю зацікаўленасць і немцы. Але ж быў клопат у беларусаў-зарубежнікаў: хто, які лідэр стане ачольваць нацыянальны цэнтр? І думалі... Думаў Захарка над гэтым, але не назваў чалавека. Тым часам ахвотнікі самі знайшліся, і першы з іх, вядома, Акінчыц... Гэты лічыў за сваю перавагу тое, што бліжэй, чым хто іншы, стаяў да немцаў, да нацы, і, значыцца, лепей, чым хто, ведае, што ў навальнічных варунках льга рабіць беларускай дыяспары, даволі шматлікай, стракатай, спакутаванай...

Другога прэтэндэнта — Сабалеўскага, валявога, спанатранага беларуса, які за нацыянальную справу нямала адседзеў у польскіх турмах, парэкамендаваў сваім землякам доктар з Прагі — Янка Ермачэнка. Праўда, сам Юры Сабалеўскі справядліва лічыў, што рэкамендацыі ўплывовага прыяцеля мала і што, каб сцвердзіць сябе на чужой зямлі, каб выйсці ў лідэры, патрэбна падтрымка нямецкіх уладаў. Таму і склаў да іх нешта, што аддалена нагадвала захаркаўскі мемарандум; у звароце абгрунтоўваў ідэю «галоўнага беларускага нацыянальнага цэнтра», якім ён бярэцца кіраваць. Асноўнае пытанне, якое разглядаў: навошта ён, падобны цэнтр, патрэбны ў Германскай імперыі?.. Адказ быў пэўны: новыя варункі таго вымагаюць. Знікла польская дзяржава, і Расея акупавала Заходнюю Беларусь. На Захадзе сабралася 45 тысяч беларускіх эмігрантаў (разам з ваеннапалоннымі, якія, пасля вызвалення іх з ваенных лагераў, пераходзяць у становішча эмігрантаў). Апроч таго, па некаторых кутках Германскай імперыі стала жывуць беларусы, і ўсе яны хацелі б мець свае нацыянальныя арганізацыі, падтрымку, апірышча...

Лёс гэтай ініцыятывы Сабалеўскага, на жаль, невядомы. А вось Фабіян Акінчыц сваімі радыкальнымі выхадкамі,

даносамі і звадкамі, да якіх меў схільнасць, багата страціў у вачах сваіх суродзічаў, найперш — камітэтчыкаў.

У Варшаўскім Саюзе самапомачы, — паведамляў немцам спадар Акінчыц, — кіраўніцтва знаходзіцца ў руках доктара Шчорса, які да гэтага часу ніколі сур'ёзна не займаўся палітычнымі пытаннямі, таму што толькі нядаўна закончыў універсітэт. Акрамя таго, у палітычных адносінах быў незаўважаным. Доказам яго нацыянальнай негатыўнай арыентацыі можа служыць яго хістанне не выключыць з дзейнасці Саюза самапомачы прапольскіх і па-бальшавіцку настроеных групаў.

Янка Станкевіч і рымска-каталіцкі святар Гадлейскі, — доўжыў данос заўзяты палітыкан, — плывуць у адным цячэнні, праяўляюць няшмат энергіі, каб накіраваць справу ў жаданым напрамку. Гадлейскі, апроч таго, як прадстаўнік духавенства, наўрад ці будзе ў стане выканаць задачы, таму што яны супярэчаць яго прафесіі ў хрысціянскай маралі. Па той інфармацыі, якая дайшла да мяне, няможна чакаць, што кіраўнікі Саюза самапомачы ўзнімуць працу...

Такі ж самы, калі не горшы стан пануе ў Ліцманштаце (Лодзі), дзе кіраўніцтва беларускай арганізацыі знаходзіцца ў руках маладога доктара Тумаша, які яшчэ ў 1937 годзе быў прыхільнікам бальшавіцкага Народнага Фронту ў Вільні і праціўнікам фашызму.

Натуральна, у розных прадстаўнікоў нацыянальна актыўнай беларускай эміграцыі было сваё стаўленне да супрацоўніцтва з немцамі, якія вогненным смерчам пайшлі на СССР. Папраўдзе, амаль усе ў эміграцыі чакалі гэтага моманту як адплаты камуна-бальшавізму за здзекі з нявінных людзей. Іх хвалявала і радавала магчымасць вярнуцца на Бацькаўшчыну ды пад прыкрыццём нямецкага Рэйха, калі на тое пойдзе, па-новаму заняцца дзяржаўнай выбудовай.

Так шчасліва складваліся ў выгнаннікаў думкі... І быў добры прыклад — утварэнне, з дабраславення Рэйха, самастойнай краіны Славакіі. Адно вядомы беларускі дзеяч Вацлаў Іваноўскі ды Янка Станкевіч, філосаф, не давалі веры ў перамогу немцаў у вайне з Савецкім Саюзам і лічылі акупацыю Беларусі, калі яна ўжо распачалася, часовай. Для падтрымкі беларускага незалежніцкага руху

яны схільны былі бачыць больш шанцаў на Захадзе — у Англіі, ЗША, нават у Польшчы.

Не выдаючы свайго хвалявання, у Кракаве чакаў далейшага разгортвання падзей Радаслаў Астроўскі, адзін з арганізатараў барацьбы за нацыянальнае адраджэнне на Беларусі; чакаў, не прыхінаючыся пакуль ні сюды, ні туды.

Затое больш актыўна дзейнічала група доктара Шчорса ў Варшаве, куды ўваходзіў і ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі. Апошні рупіўся ўжо ў Беларускам камітэце ў Берліне. Вясной 1941 года імі было завербавана 50 добраахвотнікаў для абвера. Пасля вучобы пад Аполем абвераўцы павінны былі дэсантавацца на чыгуначнай лініі Баранавічы — Стоўбцы і ў першыя ж гадзіны і дні вайны паралізаваць рух савецкіх цягнікоў на ўсход. Паводле меркаванняў ксяндза Гадлеўскага, гэта дыверсійная група ў будучым мела ператварыцца ў першую штурмавую роту нацыянальных узброеных сіл Беларусі. У той сітуацыі, у новых варунках жыцця чакаць гэтага было натуральна.

У часе наступлення нямецкіх войскаў на Беларусь групай Гадлеўскага была склікана пашыраная нарада, у якой прынялі ўдзел: Мікалай Шкялёнак — старшыня Беларускага Камітэта Самапомачы ў Берліне, ён жа рэдактар газеты «Раніца», якая шырока распаўсюджвалася ў беларускіх асяродках, у тым ліку і сярод былых ваеннапалонных у Кёнігсбергу, дзе імі апекаваўся Барыс Рамановіч, а таксама Анатоль Шкутка — кіраўнік Беларускага прадстаўніцтва ў Берліне, Вітаўт Тумаш — старшыня Беларускага Камітэта Самапомачы ў Лодзі, Мікалай Шчорс — лідэр Варшаўскага беларускага камітэта, Вінцэнт Гадлеўскі — прадстаўнік Варшаўскага беларускага камітэта і яго аддзелаў у Кракаве і Белай Падлясцы. Народа стварыла Беларускае нацыянальнае цэнтр, які павінен быў каардынаваць беларускую працу ў Нямеччыне ды ў скоранай Польшчы, што ў немцаў звалася цяпер Генеральнай губерняй. Старшынёй абралі доктара Шчорса. І ён таксама адчуў неабходнасць, каб скласці, урэшце, склаў і перадаў нямецкаму генералітэту свой мемуардум з выразна вытлумачанай нацыянальнай пазіцыяй, на што неўзабаве атрымаў адказ: «Зэр гут», маўляў, ягоня пажаданні будуць улічаны.

Шмат шкоды для камуна-бальшавізму, які ненавідзеў, зрабіў бы Казлоўскі (літаратурны псеўданім — Казлоўшчык), паэт, журналіст, каб здужаў... Невыпадкова ж быў капітанам абвера.

Уладзіслаў Казлоўскі неаднойчы сустракаўся з маладым чалавекам Усеваладам Родзькам, які шукаў занятку. Родзька быў няўрымслівы, вядомы і прызнаны сярод маладзейшага крыла беларусаў у Польшчы. Паляшук, ураджэнец вёскі Чучэвічы Лунінецкага павета, яго бацькамі былі Філарэт Родзька, вясковы настаўнік, і Вера — спаважная сялянка... Іх сын скончыў Наваградскую польскую гімназію імя А. Міцкевіча.

У Польшчы Родзька застаўся пасля захопу яе немцамі. Да пачатку нямецкай акупацыі паспеў вывучыцца ў падфіцэрскай школе ў Замброве і служыў у польскім войску; трапіў у палон, і тут яго лёс стаў падобным на лёс Барыса Рамановіча.

У Кракаве ж Усевалад Родзька пазнаёміўся і пасябраваў з украінскімі нацыяналістамі, якія памаглі яму шырэй і глыбей зразумець нацыянальныя карані з’явы і накірунак у сацыяльна-палітычнай і патрыятычнай рабоце. Ён уваходзіў у групу Гадлеўскага, хоць нейк па-максімалісцку нядбайна і крытычна ставіўся да ксяндза, як, зрэшты, і да іншых, хто быў старэйшы ад яго: яму ж ішоў усяго 21-шы год! Малады, ды ранні. Узначальваў кракаўскую філію Варшаўскага беларускага камітэта, і летуценныя подумкі, якія, бы ластаўкі, пікіравалі над ім, не давалі спакою. Кажуць, той не салдат, хто не марыць стаць генералам.

З уласнаручных запісаў У. Родзькі:

Ужо ў красавіку 1941 года ў Варшаве, калі я паступаў на службу ў абвер, зайважалася з боку немцаў-абвераўцаў падрыхтоўка да думкі аб неабходнасці стварэння палітычнай групы або арганізацыі з маладых беларускіх патрыётаў для правядзення антысавецкай дзейнасці.

У размовах з рэзідэнтам абвера У. Казлоўскім я павінен быў усвядоміць наступнае: паколькі ў беларускім камітэце ў Варшаве штораз адбываюцца звадкі, нам неабходна стварыць моцную групу маладых, па яго выказванні, рэвалюцыянераў, якія б не столькі гаварылі, колькі дзейнічалі; яны маглі б стаць палітычным рэвалюцыйным авангардам у адносінах да падношаных сучасных

нацыяналістаў (алюзія ў бок Гадлеўскага, Станкевіча) і — пры патрэбе — стаць маладымі, поўнымі энергіі кіраўнікамі і камандзірамі. Паводле ягоных выказванняў, эміграцыю неабходна сабраць у адзіны кулак, тады можна выступіць і супраць апетытаў украінцаў на Падляшшы і процістаяць варожасці палякаў, падрыхтаваць кадры для маючай быць дзяржавы. З такім кулаком і самі немцы больш лічыцца будуць як з рэальнай сілай. На ягоную думку, матэрыял для падобнай групы ў Варшаве ёсць, існуе, а, пры неабходнасці, у будучым ён можа папоўніцца ў самой Беларусі.

Геруліс выклікаў мяне разам з Уладзімірам Лазарэвічам, — паплечнікам Акінчыца, які памылкова даносіў, што мы рыхтуем з'езд былых сяброў беларускай нацыяналістычнай арганізацыі 1921–1925 гадоў «Грамады». Геруліс зазначыў, што гэтакі з'езд цяпер няма як праводзіць, няма палітычных падстаў. Але стварэнне палітычнай арганізацыі, моцнай і прыхаванай ад ворагаў, з'яўляецца неабходным, прычым не толькі на эміграцыі, таксама і ў Беларусі, якая сёння церпіць і змагаецца за незалежнасць, а заўтра стане незалежнай. Такую арганізацыю павінен стварыць малады элемент, які меней лічыцца з юрыдычнымі фармулёўкамі і, абыходзячы іх або ламаючы, імкнецца да рашучых дзеянняў. Гэты прыцып — ствараць кіраўніцтва з асяроддзя маладых — Геруліс некалькі разоў падкрэсліваў. Немцы, казаў ён, любяць, калі іх ставяць перад фактам.

2

У Моталь трывожная вестка прыкацілася па правадах. Вядома, для ўсіх яна была ашаламляльнай, бо горш ад вайны нічога ў жыцці не бывае; у памяці ж дарослага люду яшчэ кроваточыла тая вайна з немчурой, якая легла цяжкім крыжам на народ Беларусі. Ад яе, на той час маладзейшы яшчэ, Пятро Рамановіч ратаваў сваю сям'ю ды нейкім чынам апынуўся аж у далёкім Паволжы. Цяпер пакуль невядома, што рабіць, на што спадзявацца. Толькі ж у першы момант, калі па радыё даляцела да яго тая вестка, ён, небарака, чакаючы няшчасця з іншага боку,

нават абрадаваўся: наканаваная яму на 25 чэрвеня высылка ў марозны Сібір адмянялася, няхай Бог крые, — вайною. І, якой бы страшэннай вайна ні была, ён пазбавіўся цяжару тых думак пра благое, ліхое. Сапраўды, не было б шчасця, ды няшчасце памагло.

Але ж падзеі вайны толькі-толькі разгортваліся, і, дарма што Моталь стаяў між вялікіх дарог, у ціхім кутку, у прамежку гарадоў Пінск — Янаў, на чацвёрты дзень вайны яе грукат дакаціўся й сюды.

З раніцы ў чацвер, калі жыхары былі заняты пераважна сваімі гарадамі і ўвогуле сваёй гаспадаркай, у мястэчка аднекуль ускочыла і падалася па вуліцах з натужлівым гудзеннем грузавага машына, паўтаратонка, з узброенымі людзьмі ў сіняй форме энкавэдыстаў. Машына відочна выбірае шлях на ўсход.

На цэнтральнай вуліцы за ёй наглядала гурма яўрэяў — уцекачоў з Польшчы, што ўтварылі чаргу ў сталоўку. Аднак не паспелі іудзеі скончыць распачатую імі размову пра таямнічае знікненне за дзень да вайны іх таварыша, купца Мэндаля, як новым гулам матораў напоўнілася прастора вуліц. Цяпер адна за адной імчаліся шэсць лёгкіх бронетанкетак з сімвалам свастыкі на бартах. Чарга сумелася, але не страціла розуму і не стала выпрабоўваць лёс, таму яе ўмомант як цялё языком злізала.

З адчыненых люкаў выглядвалі маладыя, коратка стрыжаныя нямецкія салдаты, іх твары здаваліся поснымі і пахмурнымі, напэўна, недаспалі з-за няўпраўкі ўночы. З пярэдняй танкеткі зататакалі з кулямёта — усцяж вуліцы са свістам пранеслася доўгая чарга куль. У многіх жыхароў мястэчка зайшлося сэрца: наяве вайна.

Немцы як ні ў чым не бывала рассяялі калону зэкаў, якіх пераганялі з будоўлі ваеннага аэрадрома ў Янаў.

Машына з энкавэдыстамі, якая, як высветлілася потым, была накіравана з Пінска на аэрадром, каб спыніць там рабаванне складоў селякамі, цяпер уцякала ад нямецкай пагоні і непадалёку ад царквы як спатыкнулася, насцігнутая кулямётным агнём. Матор загарэўся, энкавэдысты — уроссып; пагубіліся, а потым, неяк сабраўшыся, пайшлі на ўсход.

Як толькі абвясцілі вайну, туды, на ўсход, кінуліся амаль усе, хто меў дачыненне да савецкай і партыйнай

ўлады, пракуды пакідалі народ, яго цела і душу без належамай помачы і падтрымкі.

Адно ў панядзелак 23 чэрвеня добраахвотны памочнік старшыні пасялковага Савета, капітан запасу танкавых войск Сяргей Калінічэнка, прыцягваючы да справы сакратара Савета Плюнгера, узяўся быў за мабілізацыю мужыкоў у Чырвоную Армію, сабраў ледзь не роту. Праўда, накіраваная пеша ў Пінск грамада мусіла вярнуцца назад, як што ў горадзе ўсе дзяржаўныя службы ўжо былі паралізаваны або іх зусім не было і панавала сумятня не дай рады. Мясцовыя ўлады, як высвятлялася ўсё больш яскрава, не здольны былі дзейнічаць.

Тады былы танкіст Калінічэнка памкнуўся ўслед за сваімі войскамі, што адыходзілі на ўсход. Толькі шлях аказаўся адрэзаным — зрабіўшы прарыў на Баранавічы — Менск, там ужо гаспадарылі немцы. Давялося вярнуцца назад. Праўда, салдат не адразу скеміў, што ёсць яшчэ затулак ад бітага шляху, які ім асабіста не вывучаны, а гэта ж чыгунка Пінск – Жыткавічы – Гомель... І ён загарэўся па-новаму.

З іншых савецкіх служачых і спецыялістаў у Моталі засталіся, бадай, толькі двое — Данік Плюнгер і дырэктар школы Вольга Міронава, з якой ён ладзіў дружбу. Яны ўважліва сачылі за развіццём падзей.

Нямецкія танкісты, разбіўшы савецкую паўтаратонку, больш не затрымліваліся ў мястэчку. Пасля іх знікнення адважны Плюнгер на вачах у здзіўленых месцічкоўцаў забраў з кузава машыны гранаты і патроны ўцекачоў.

— Данік, а куды ж ты іх панясеш? — дапытваліся разяватыя.

— Выкіну ў прыбіральню...

Жарт спадабаўся, і галасы падхапілі:

— Толькі ў сваю... толькі ў сваю!

— О, як вы цэніце свае с...і!

Да падпаленай машыны, што стала першай ахвярай вайны ў гэтым мястэчку, цягнула багата каго — паглядзець, пагутарыць, памеркавацца каля яе аб надзённым.

Гаспадар Пятро сустрэў тут старога Сяргея Кузюра, які цяпер рэдка выходзіў на людзі і тым не менш у апошні год прымусіў маталіян загаварыць пра сябе, як мала хто. Дзівак-чалавек набыў славу, калі збудаваў сабе труну, якая нечым

нагадвала лодку-душагубку, паставіў яе на гары і часам па лесвіцы залазіў туды, пад дах. У цёплыя дні ён клаўся ў залацісты, пахнучы смалою чаўнок ды адпачываў у супакоі і нейкіх сваіх летуценнях, пра якія мала каму і баяў.

Выпетраны, зжоўклы, бы пераспелы агурок на градцы, з кусцістымі сівымі бровамі, з-пад якіх пранікнёна і ўчэпіста глядзелі шэрыя вочы, ён стаяў, як падбіты птах, абапіраючыся на клюбіну, і слухаў другога маталянкіна, паджылага Аляксея Мінюка.

— Гісторыя пакуль не ведае прыкладаў, каб нехта заваяваў і паняволіў Расею, — даводзіў той. — А чаму?

Пятро Пісарчук павітаўся з імі, не перабіваючы гутаркі.

— Ну пэўне, пэўне, — адказаў Мінюку Кузюр. — Такіх прыкладаў мы не маем.

Ад машыны лёгкім подыхам ветру даносіла смурод гарэлага масла і фарбы. Але смурод спакваля развейваўся. Сонца ўлагоджвала паветра густым, аксамітным, як ліпавы мёд, настоем проньяў.

— А, уласна, чаму? — ставіў амаль рытарычнае пытанне мясцовы знаўца гісторыі Мінюк.

— Гітлер, пэўна, не чытаў раман «Война і мир», напісаны Талстым, — выказаў сваё меркаванне Пісарчук. — А там жа пра расейцаў усё сказана. У іхнім характары няскораны дух. У іх практычна неабмежаваная прастора.

— Але ж, але ж... Сапраўды, — заківаў галавой Кузюр. — Хто можа захапіць неабсяжнае?

— Зрэшты, і ліцвіны ні ў чым не ўступалі ма-скалям, — зазначыў Пятро. — Хіба пераўзыходзілі іх у міласэрнасці, або, як цяпер кажучь, гуманнасці. Нашы князі гэта дэманстравалі не раз. Не было ў іх жорсткасці Івана Жажлівага і ягоных саўдзельнікаў. Не было таго, што на нашым веку, напрыклад, вычваралі Ленін, Троцкі і Сталін.

— У Расеі значная частка грамадства ў ланцугах. А гэта палёгка Гітлеру! — падказаў нехта.

— І ўсё адно, — не дазваляў аспрэчваць сябе Мінюк, постаць якога на караткаватых нагах здавалася ўрослай у зямлю. — На гітлераўцаў няма чаго разлічваць ды падносіць ім хлеб-соль, як зрабіў той, напрыклад, што вунечкі ідзе.

Набліжаўся да іхняга невялікага гурту ацяробак Мухала, які ўславіў сябе нядаўна, але ўжо ўчынкам брутальнага кшталту. Ён дапяў да занятай немцамі вёскі Упіры, што на захад ад Моталя, за дзве гадзіны пешай хады, і разам з паклонам перадаў тым злыдням хлеб-соль ад мотальцаў. Хто яго ўпаўнаважыў на гэта, аднаму д'яблу, мабыць, вядома. Разам з ім хадзілі туды яшчэ двое мужыкоў, пакрыўджаных савецкай уладай. Яны мелі намер таксама і ў Моталі пры зручным выпадку паднесці немцам сімвал беларускай гасціннасці — у другі раз, падгаворвалі да гэтай акцыі іншых людзей.

Мухала ступаў спаважна і грузна, пэўна, пад цяжарам аднаму яму вядомых думак, абмацваючы іх, парадкуючы, ён сціху варушыў зрудзелымі ад тытуню вусамі, даўно не стрыжанымі, навіслымі над ротам.

— Міхалка,— звярнуўся да яго Сяргей Кузюр,— я помню твайго бацьку: Мікіта быў адданым сваёй зямлі гаспадаром і ніколі не стаў бы ўкленчваць перад акупантам. А ты, басяк, ссабачыўся?..

— Я дарую вам абразу, пане Кузюр, уважаючы на ваш узрост.

— Вось гэта голас!

— Але,— Мухала глянуў спадылба на старога,— ці не з сабачай уладай мы ўсе мелі клопат?.. Го, то слаба яшчэ сказана! Няхай ваўкі з падмогай немца такую ўладу выражуць! Колькі людзей яна загубіла, а колькіх давяла да жабрацтва? Так што, пане мой ласкавы, лепей з ворагам мець справу, чым з тымі душагубамі!

— Міхалка! — з сіпеннем вырвалася з грудзей старога. — Ты дрэнна робіш! Сыдзі з вачэй маіх, шыбенік, каб я не перажываў за цябе.

Мухала адварнуўся і, сплюнуўшы, пайшоў прэч. А Кузюр звярнуўся да Аляксея, Пятра і ўсіх, хто, нагастрыўшы слых, уважаў на іх гутарку:

— Грамадзяне, людцы, сёння брат брата перастае разумець. Аднак вы наважвайцеся не на сустрэчу нязваных гасцей, а на іхнія провады. Гісторыя яшчэ не бачыла добрых заваёўнікаў. Не глядзіце, як прыгожа яны наступаюць, а лепей будзеце глядзець, як будуць бегчы адсюль.

І ўночы, лежачы ў пуні на сене, Пятро перабіраў у памяці тую сустрэчу і настаўленні Кузюра, затым вяртаўся

да кавалерыйскага эскадрона, раскватараванага нанач у Моталі і ў яго ўласнай сядзібе. Свядомасць на нейкіх глыбока інтуітыўных падставах падказвала яму, што вайна, вайна-зладзейка прынесла ягонай сям’і выйгрыш і выратаванне ад халоднага Сібіру, але ж невядома яшчэ, што яна возьме ўзамен ад усіх і яго асабіста.

3

У тыя трывожныя, віхурныя дні, калі на Палессе, дзе жыў з сям’ёю Сяргей Калінічэнка, на ўсю Беларусь і Краіну Саветаў абрынулася вайна, у Моталі, бадай, не было чалавека, які б успрыняў ліха так блізка да сэрца, як ён, кадравы вайсковец. Вайна пагражала вялікай краіне, якую ён лічыў сваёй, не раўнуючы, як маці, і ганарыўся ёю: у жыцці яна дала яму, былому беспрытульніку, усё для адчування чалавечай годнасці, геаграфічнай прасторы, святла. Ён быў гатовы дараваць ёй нават крыўду, да якой спрычынілася ягонае выключэнне з партыі, звальненне ў запас. Праўду казаць, тая крыўда цяпер прытупілася. Нагарнулася іншае: усё-ўсёсенькі, чым Сяргей жыў, пачало бурыцца, драбнець, уступаючы месца тлу. Анепакоены, ён шукаў, на што абAPERціся, каб у душы захаваць хоць трохі таго, чым валодаў раней, і яно спаквала ўзнялося аднекуль. Гэта, па вялікім рахунку, было адчуванне свайго адзінства з вялікім народам і беззапаветная адданасць Бацькаўшчыне ў цяжкую хвіліну. Вось толькі б знайсці шлях на ўсход і вылузнуцца з палону абставін.

Першая спроба прарвацца на той бок, як вядома, не дала выніку, і ён наважыўся пашукаць пшчасця яшчэ раз.

У Пінску, куды, абыходзячы немцаў, неўзабаве даджаў, яму пашанцавала: у тыя дні браніраваныя фашысцкія карпусы і дывізіі праціўніка, захапіўшыся лінейным маршам на Баранавічы – Мінск – Маскву, не спяшаліся прыбраць да сваіх рук чыгунку, што накатанай каляінай прашывала зялёныя палескія абшары ад Брэста да Гомеля і імкнула далей у Расею. Багата якія станцыі эпизадычна бамбілі, эшалоны з грузамі і людзьмі нярэдка траплялі пад знішчальны агонь. Але ж чыгуначныя войскі похапкам рамантавалі палатно, і цягнікі зноў, порстка і вагавіта грукочучы па рэйках, ішлі на ўсход. Уначы яны

рухаліся з прытушанымі ліхтарамі, з зацененымі вокнамі ў пасажырскіх вагонах ды ўсялякімі іншымі перасцярогамі. Капітан Калінічэнка ў сваім вандроўніцкім узрушэнні быў блізкі да шчасця, хоць і схуднеў, пачалі загастрацца скулы на твары.

У Гомелі ён доўга не забавіўся. Знайшоў ваеннага каменданта вакзала, прадставіўся. Той хацеў праз райкам, дзе размяшчаўся абарончы штаб, далучыць яго да бліжэйшай стралковай часці, але капітан заўпарціўся: усё ж спецыяліст, танкіст як-ніяк... Каменданту аж млосна стала ад раптоўна нахлынулых на душу абурэння і нецярплівай злосці — які фрукт, падавай яму браніраваную машыну! Толькі гнеў ягоны гэтак жа раптоўна і знік — нібы праваліўся ў свежую варонку, у разлом зямлі. Апусціў, сказаўшы: «Ідзі, танкіст-няўдача, я цябе не бачыў!..» Акурат падварнуўся цягнік, які ішоў на Унечу, і ён знайшоў сабе месца на даху вагона... На думцы круцілася: чаму камендант сказаў яму «танкіст-няўдача»? Пэўна ж, таму што без танка ён проста салдат.

Пругкія хвалі ветру білі ў твар, люляла, спакваля закалыхвала, зліпаліся вочы ад стомы, але заснуць яму не выпадала — мог скаціцца долу і тады касцей не сабраў бы.

Прыгавдалася развітанне з блізкімі. Як сам не свой — ну чыста прыпылены мяшком — падышоў да жонкі з сынам, а патрэбныя словы не знаходзіліся, словы блыталіся ў горле перш, чым быць вымаўленымі, каб акрэсліць важкія думкі. Ён нерваваўся.

— Сярожа! — усклікнула ўрэшце занепакоеная маладзіца. — Ды ты нябось зноў у паход?!

— Сімачка, з табой разам мы не адзін пуд солі з’елі і мелі ўцеху, шкадавалі адно аднаго.— Ён абняў яе, прытуліў да грудзей.

— А як жа мы? Без цябе нам тут чужына-чужаніца — Яна глядзела яму ў вочы сваімі вялікімі карымі вачыма, поўнымі слёз.

— А мне... Быць разам з табою найлепей, толькі я салдат і цяпер маё месца на фронце.

— Сярожка, я памру, калі ты не вернешся, мілы.— Яна заплакала.

— Яшчэ ці ўдасца мне вырвацца адгэтуль... Вярнуся, калі буду жывы.

— Не... як жа так?

— Сіма, пастарайся сына дагледзець.

— Сяро-о-жа-а...

— Не плач, мне і так цяжка. Без вас мне — што войску без тылу.

— Сярожа, чаму ты такі?.. Ну ды няхай ужо,— уздыхнула, скарыгўшыся лёсу.— Я пакладу табе сала ў дарогу і яшчэ тое-сёе. Пусці...

Сіма ў момант сабрала яму харчовыя прыпасы. Разам спакавалі іх у чамадан. Развітваючыся, доўга і любасна глядзела яму ў вочы, ціхім голасам, дрыготкім, знябытым прамовіла:

— Беражы цябе Бог!

Ён пайшоў, адчуваючы на сваім твары і на губах са лёных жончыны слёзы.

І потым, калі ішоў, дзесь удалечы ад мястэчка прыглушана прагрымела — ныйначай, рэха з фронту дайшло ў глухамань. А ў бліжэйшай прастрані, няўрокам кажучы, было ціха: ззяла, рассыпаючы сляпучыя промні, сонца, і блізу раллі, у бьльнягу, стракаталі конікі. Узбоч узвышаліся раскідзістыя ліпы. Быў час цвіцення гэтых пахкіх дрэў. Ад іх даносілася дружнае гудзенне пчол.

І які роўны, мірны, утрапёны гул! А яго нясе немаведама куды. Ён марыць прарвацца праз лінію фронту... Сяргей не паспеў журботна ўздыхнуць, як зводдаль пачулася:

— У дарогу, шаноўны?

— А-а, гэта вы?.. Вітаю! — Капітан узняў руку, вітаючы пчаляра.

— Ці далёка?

— Не ведаю, дзядзька Пятро...

Прымінаючы зялёную, у рамонках, траву, яны паволі сышліся.

— Іду, як бачыце... Абавязак кліча.

— Ведаеш, браце... Абавязак — надзейны компас, але ж і ён можа завесці ў тупік, асабліва цяпер, калі хрэн ад рэдзькі не адрозніш. От я, напрыклад, згодна з абавязкам перад камуніяй, цяпер павінен быць у далёкім Сібіры. Але я баўлюся тут,— і Пятро кіўнуў галавой на пчальнік.

Сяргея гэтыя словы кальнулі як не ў самае сэрца, нібы яму быў кінуты той цяжкі папрок.

— Прабачце мне, дзядзька... Вы гаспадар адменны... Толькі ж пры мотальскай выканаўчай уладзе я быў адстаўной казы барабаншчыкам — не пра ўсё нават ведаў. Як і вы, я лічу намер саслаць вас у далеч казённую за прыкрае непаразуменне і глум, але ж... Бывайце.

— Пачакай, чалавеча! Людзі цябе паважалі... А ты, мяркуючы па паходным чамаданчыку, сапраўды далёка сабраўся. Я адчыкрыжу табе трохі мёду — от гэтага, у сотах. Вось і глянцоўка дзеля такога выпадку.— Пчалаяр дастаў са светлай скрынкі шчыльную нападпрызрыстую паперу і загарнуў у яе шызавата-бурштынавы пчаліны дарунак.— Ідзі, пане-дабрадзею, з Богам!

Капітан Калінічэнка шчыра падзякаваў — бадай, ад гэтага часу водар ліпавага цвету і мёду для яго скрозь будзе атаясамлівацца з водарам роднай зямлі. Прынамсі, нагадваць пра зямляцкую прыхільную стрэчу ды і развітанне.

Яшчэ колькі гадзін трывожнага руху і звышчалавечага нервовага напружання на даху вагона, пакуль пабеглі, разгаліноўваючыся ўправа і ўлева, станцыйныя пуці. Вось і прыпынак...

На станцыі Унеча, дзе ніткі чыгункі перасякаліся, пераважаў вайсковы люд, але пракідваліся і бежанцы з клункамі. Для многіх тут была перадыслакацыя з аднаго пункта ў другі. Вайскоўцы сноўдалі групамі. Нарэшце з даху свайго вагона Калінічэнка згледзеў невялікую гурму танкістаў — пазнаў іх па камбінезонах. Па ўсім відаць, яны ладалі сабе прывал каля невысокага станцыйнага будынка, трохі пакошанага, у зарасніках акацыі, якая ўжо адцвіла. Танкісты расстараліся вядро кіпню і цяпер, абменьваючыся незласлівымі кпінамі і дасціпнымі жартамі, распакоўвалі рэчмяшкі, вымалі кансервы, пакеты гарохавага супу, сухары, цукар. У аднаго з байцоў, пэўна, старшага, на галаве была белая павязка, другі трымаў перавязаную бінтам руку. Калінічэнку тады як ветрам здзьмула з даху вагона, і ён кінуўся пад акацыі, каб пазнаёміцца з бывалымі.

— Таварышы танкісты...

Нягледзячы на сваю ветлівасць, баец з павязкай на галаве праверыў дакументы ў ягамосця з пакамечаным тварам, што навязваўся ім у сябры, і тут жа знайшоў

кацялок, у які яму налілі чаю; капітан Калінічэнка зазнаў радасць з таго, што трапіў у блізкае яму асяроддзе. Пра свой удзел у першых баях танкісты расказвалі яму неахвотна — цяжкімі былі ўспаміны ад страт, панесеных іх падраздзяленнем. Як неўзабаве даведаўся Калінічэнка, яны належалі да механізаванага корпуса, сфарміраванага раней у Забайкаллі. Прыкладна за тыдзень да пачатку вайны гэты корпус атрымаў загад перадыслакавацца да заходняй мяжы краіны — у Кіеўскую асобую акругу, што сціху нарошчвала наступальны патэнцыял. Апошняе ў свядомасці капітана Калінічэнкі нейкім чынам перагуквалася з перадыслакацыяй корпуса, у якім ён служыў, да румынскай граніцы. І таму ў гэтай ацалелай групой танкістаў для яго бачыўся лёс і ягоных былых аднапалчан, баявых таварышаў.

Ведамка пра вайну застала 5-ты мехкорпус у дарозе. Нечакана ў штаб корпуса паступіў новы загад, які адмяняў першы. Цяпер забайкальскаму мехкорпусу ставілася задача павярнуць свае дывізіі і іншыя падраздзяленні, што рухаліся больш чым на ста вайсковых саставах, на абшары смаленскай зямлі, разгрузіць іх на станцыі Рудня і падвесці да межаў Беларусі. Але ж к таму часу частка падраздзяленняў корпуса апынулася ўжо за Кіевам. На чыгуначных перагонах Бярдзічаў — Шапятоўка — Ізяслаў падраздзяленні спыніліся. Каб павярнуць адразу назад, не магло быць і думкі. Ім тэрмінова давялося разгортвацца ў баявыя парадкі, уступаючы ў няроўныя баі, і зведаць горыч ад нечаканых і шквалістых варожых атак. Потым з-пад Астрога ўцалелым байцам дазволена было вярнуцца да сваіх таварышаў па зброі: корпус ужо дыслакаваўся на абшарах, якія з поўначы туліліся да горада Оршы.

Схуднелыя, з унураным позіткам, а між тым і іскрынкамі жыцця, якія прабіваліся з вачэй, яны між сабой былі падобныя на братоў.

— Шкадую, што застаўся адразу за спінай у ворага, — зазначыў Сяргей, вымаючы са свайго чамаданчыка брусок сала, які заільсніўся на сонцы. — Частуйцеся...

— Ай, шкадаваць табе, капітан, няма пра што, — мовіў баец з перавязанай галавой — старшыня Іван Крывель. — Усе войскі апынуліся ў такой крупарушцы, што не дай Бог яшчэ раз яе бачыць.

Загулі, працінаючы наваколле, сірэны на станцыйным будынку. Усе кінуліся з санцапёку ў траншэі, немаведама кім пракладзеныя, ды ў іншыя прыцёмненыя куткі станцыі. Загаманілі на сваёй мове зеніткі...

— Едзем, таварыш капітан, з намі,— прапанаваў яму Іван, калі яны, адсядзеўшы трохі ў траншэі, вылезлі.— Гарачай справы ў нас на кожнага хопіць. Наш камкор ваяваў на Халхін-Голе, і паддаць фашыстам у загрывак зможам, а паміраць...

— Акаліпаміраць,— падхапіўнехтазбайцоў,— наладзім звону на ўсю Расею!

— Дзякуйза прапанову, толькія першпайдупрадстаўлюся каменданту, каб не палічылі за шпіёна,— адказаў капітан Калінічэнка, прыгадваючы, як надакучліва звінела ў вушах, калі ноччу ён усёю істотай сваёй прыціскаўся да даху вагона. Нервовае напружанне пакінула яго толькі тады, калі на вока трапіла вось гэтая купка танкістаў.

Дамовіліся...

Да Оршы ехалі не сказаць каб з камфортам — большасць байцоў тулілася ў тамбурах таварняка. А ў Оршы камендант вакзала скіраваў бывалых на паўночны бок горада, дзе за некалькі вёрст, у лясках і падлесках, таіў свае баявыя парадкі 5-ты механізаваны корпус.

З'яўленне ацалелай групы байцоў, якія чынілі заслону ворагу на кіеўскім напрамку, выклікала ажыўленне — перш за ўсё ў штабе корпуса. Ім былі рады, да іх хінуліся, распытвалі пра першыя баі, а начальнік штаба палкоўнік Буткоў з гэтай нагоды сабраў тэрміновую нараду.

Капітану Калінічэнку далі дзве гадзіны на адпачынак перад аўдыенцыяй у камкора Ільі Аляксеенкі.

Сутоньвалася, і, насуперак затухаючаму рытму жыцця, занепакоена шапацела зялёнае лісце на дрэвах. З-за шызавата-сініх грувасткіх аблокаў данесліся раскаты грому, і раз-пораз страсянула зямлю. Пачыналася навальніца. «Шкада!» — думаў гэтак альбо пачуваў душою кожны, хто ведаў ці здагадваўся, што не сённяя-заўтра корпус пакіне зыходныя пазіцыі і рушыць на варожыя заставы і ўмацаванні ў напрамку Лепеля. Дарогі ж расквасіць...

Толькі Сяргея Калінічэнку гэтая акалічнасць пакуль не хвалявала — ён чакаў сустрэчы з камкорам, генерал-маёрам танкавых войскаў Аляксеенкам.

Складзісты, як і большасць вайскоўцаў, нешырокі ў плячах, але моцны, дакладны ў рухах Ілья Пракопавіч Аляксеенка чакаў Калінічэнку ў армейскім аўтобусе. Кіцель у яго быў зашпілены на ўсе гузікі, на чорных пятліцах разам з эмблемай танкіста вызначалася па дзве буйныя зоркі. Строгі авал твару з валявым падбародкам і засяроджаным позіркам, выразным, уніклівым, сведчыў пра неардынарнасць натуры вайскоўца.

— Таварыш генерал, па вашаму загаду капітан Калінічэнка...

— Вольна, капітан... Праходзьце, хоць аўтобус — не палац, але і не барсукова нара. Вы трохі адпачылі?

— Так, адпачыў, таварыш камкор.

— Наогул, вы ўсведамляеце, у якое войска трапілі?

— Збольшага... Байцы мне па дарозе расказвалі.

— Адкуль жа вы родам будзеце і дзе вас заспела вайна?

— Я з Моталя, ёсць такое мястэчка на Палессі, пад Пінскам. Там мая сям'я, жонка, сын. Там і засцігла вайна. Дазвольце, таварыш камкор, застацца ваяваць у вашым механізаваным корпусе.

— А так яно, напэўна, і будзе. Вашы дакументы мы праверылі, яны ў парадку.

— Не ўсё ў парадку, таварыш камкор. Палітадзел будзе мець да мяне пытанні.

— А чаму, уласна?..

— Сорамна прызнацца. Калі службы ў сваім танкавым корпусе ў перадгор'ях Каўказа, быў выключаны з партыі.

— І за што, судар, вас выключылі?

— За самадзейнасць... а калі больш дакладна — за збор подпісаў у падтрымку рэпрэсаванага камбрыга Бабурына.

Генерал уважліва паглядзеў у твар капітану Калінічэнку, вочы яго пацямнелі:

— А ведаеце, таварыш капітан, я папотчую вас з дарогі чайком. Спадзяюся, вы не супраць?

— Дзякуй, не адмоўлюся.

Яны перайшлі да другога століка, і генерал адкруціў тоўстую накрыўку тэрмаса, наліў чаю ў кубкі.

— Прабачце, калі можна, я збегаю... Там, у маім чамадане, засталася яшчэ грудка сотавага мёду. Прынесці да чаю?..

— Не варта, капітан. Мёд пакіньце на ўдачу. Дарэчы, я ведаў вашага камбрыга Бабурына.

— Што вы кажаце?!

Аднекуль з-за лесу, з-за хмар зноў пасыпаліся грывоты, і пад той вусцішны гул па-новаму страсянула зямлю.

— Шкада,— пераклучыўся на надвор'е камкор.— Навальніца не да часу і не да месца: нам наступаць на світанку. Уяўляеце, як папаўзем у слоту?.. А вам, капітан, я параю: забудзьце пра сваё выключэнне з партыі. З палітадзелам і ўвогуле, з кім трэба, я справу ўлагоджу... Цяпер вайна, і мы ўсе грамадзяне адной краіны. Вы згодні?

— Так... Служу працоўнаму люду! — нягучна і тым не менш узнёсла ўсклікнуў капітан Калінічэнка.— Дзякуй за давер, таварыш генерал!

— Цяпер я хачу вас пазнаёміць з аператыўнай абстаноўкай. Але перш скажыце: ці валодаеце вы сродкамі сувязі?

— Так, валодаю і маю пэўную практыку.

— Добра... Справа ў тым, што нашы батальёны кіравання і сувязі яшчэ з-пад Кіева не вярнуліся. Чакаем...

— Я разумею, таварыш камкор.

— А цяпер прашу вас да карты...

У некалькіх словах генерал Аляксееў акрэсліў франтавую сітуацыю, з чаго вынікала, што войскі дзвюх танкавых груп праціўніка — Гота і Гудэрыяна — паламалі наспех складзеную абарону Чырвонай Арміі на мінскім напрамку і рвуцца праз Лепель да Віцебска і Полацка, праз Бабруйск і Беразіно — да Магілёва.— У стратэгічную задачу праціўніка ўваходзіць прарваць наш толькі-толькі сфарміраваны Заходні фронт. Праціўнік мае намер змяць нашы войскі злева і справа ад асноўнага свайго ўдару на Оршу — Смаленск. У яго планах узяць у клешчы нашы арміі і іншыя вайсковыя злучэнні. Лінія Заходняга фронту на нашым участку праходзіць за сорак—пяцьдзесят кіламетраў ад Віцебска (глядзіце: Будзілы), і мкне праз вёскі Чарнагосціца, Дуброва на поўдзень — уздоўж каскаду азёраў,— я паказваю,— да Ходцаў, выгінаецца на ўсход... Ворага цяпер больш ці менш паспяхова стрымліваюць на абшары ад Полацка да Віцебска і адсюль да Оршы каля дзесятка стралковых дывізій, а толькі варожыя

танкавыя і механізаваныя злучэнні пры падтрымцы з паветра дзейнічаюць з неверагоднай сілай — з наплывам, не раўнуючы, як бурная паводка. Камандуючы Заходнім фронтам маршал Савецкага Саюза Цімашэнка пры ўхваленні Стаўкі Галоўнага камандавання ў гэтай драматычнай сітуацыі вырашыў нанесці па лепельскай групоўцы ворага контрудар сіламі двух свежых механізаваных карпусоў — 5-га і 7-га; апошнім камандуе генерал-маёр Вінаградаў.

— Мэта паходу, — тлумачыў далей камкор Аляксеенка, — ударыць у фланг 47-му танкаваму корпусу генерала Лемэльзена, змяць яго, збіць наступальны імпэт.

Капітан — увесь увага. Але разам з гэтым было і ўтрапненне — падумаць толькі: сам камкор знаёміць яго з планам баёў, якія вось-вось пачнуцца.

— Шчыра кажучы, задача перад намі — у цяжкім сне не прысніцца. Ці ж не так, таварыш капітан? — Бадзёрачыся, ён усміхаўся.

— Так точно! Я рады грандыёзнай задуме.

— За сябе нам не будзе сорамна, спадзяюся, ні перад продкамі, ні перад нашчадкамі.

— Ваша праўда... Ніяк не!

Няйначай у прадчуванні цяжкіх баёў камкор Аляксеенка тут жа ўздыхнуў:

— Шкада, наш паветраны флот практычна знішчаны, і ў нас пакуль няма крылаў. Няма прыкрыцця зверху, таму пры перадыслакацыі сюды нас жорстка бамбілі. Пашкодзілі радыёвузел, і не толькі яго. Корпус на бітву спяшаўся... А палывое ўпраўленне 20-й арміі толькі што прыбыло ў раён Оршы і не паспела падвезці паліва, таму палова нашых танкаў стаяць незапраўленыя. Суседні корпус Вінаградава рушыць таксама на Лепель — з-пад Лёзна на Чарнагосціцу і Сянно. Выступаем паралельна, і мэта ў нас адна: збіць пыху ашалеламу ад удач ворагу.

7-мы корпус меў больш часу на падрыхтоўку. Дарэчы, ён лепш укамплектаваны. Ён у нас сталічны, пад Масквой стаяў. Нездарма ж там і Якаў Джугашвілі служыць.

— Хто?!

— Сын Іосіфа Вісарыёнавіча...

— Вось гэта навіна!

— Аднак часу, таварыш капітан, у абрэз, — сказаў камкор Аляксеенка. — Вы застанецеся пры штабе афіцэрам

сувязі. Больш падрабязна задачы перад вамі паставіць начальнік штаба палкоўнік Буткоў. Вы знойдзеце яго ў другім аўтобусе, ён вас чакае.

4

А пятай гадзіне раніцы, мокрай і пакутлівай, угору ўзнялася ракета, і наваколле вёсак Смальяны і Вязьмічы, Іванаўск і Аляновічы, Рамашкава і Рускі Сялец ды І Пагоста разам агучылася. Завуркаталі, ствараючы натужны гул, сотні танкавых і іншых матораў. Дывізіі 5-га корпуса рушылі дзвюма калонамі: 13-я па шашы Орша – Лепель і ўзбоч яе, 17-я — прыціскаючыся да чыгуначнага палатна Орша — Лепель. Наступленне планавалася ў паласе ад васьмі да пятнаццаці кіламетраў.

Капітану Калінічэнку неяк удалося пад раніцу ажывіць пашкоджаны вузел сувязі, і ў руці аператара-радыста Каткова пасыпалася інфармацыя з вайсковых злучэнняў. 6 ліпеня пад канец дня дывізіям, што вязлі ў раскіданай глебе, усё-ткі ўдалося прасунуцца на чатырнаццаць-шаснаццаць кіламетраў. Шпарчэй ішла 17-я танкавая, якой камандаваў палкоўнік Іван Карчагін. Там было менш варажых умацаванняў.

А 13-я танкавая палкоўніка Фёдара Грачова ў жорсткіх баях ламала варажую абарону ў Обальцах.

Неба скрозь было шэрым, ліў моцны дождж. І тыя, хто за першыя тыдні вайны ўжо неаднойчы пабываў пад варажым бамбаваннем, мелі падставу думаць: няхай глебу й расквасіла — дармо, неба, можа, спецыяльна наслала залеву, каб не даць магчымасці нямецкім баявым самалётам узняцца ў паветра і валадарыць над полем бою, наводзячы жах на байцоў.

Як паказалі здабытыя разведчыкамі языкі, насупраць 5-га мехкорпуса стаяла 12-я танкавая дывізія генерал-маёра Гарпэ (корпус Лемэльзена з танкавай групы Гудэрыяна), а 39-ты корпус генерала Шміта з аналагічнай групы Гота ўжо пранік пад Віцебск і дзейнічаў насупраць 7-га механізаванага корпуса Вінаградава. 7-мы корпус, а дакладней яго 18-я танкавая дывізія, якой камандаваў генерал Фёдар Рэмізаў, вяла жорсткія баі пад Сянно з 17-й танкавай дывізіяй Рытэна фон Вэбера (корпус Шміта) і

дэсантным палком, што высадзіўся на паўночна-ўсходніх абшарах яшчэ 5 ліпеня.

Капітан Сяргей Калінічэнка ўважліва сачыў за баявой інфармацыяй, якая праходзіла праз яго рукі, і адзначаў па карце, што мянялася ў руху вайсковых злучэнняў.

Згодна са свежымі дадзенымі разведкі, савецкія войскі ў контрудары на Лепель пераўзыходзілі варожыя сілы ў людзях у два разы, па артылерыі — у тры, па танках — у тры-чатыры разы. Не хапала толькі авіяцыі... Начштаба Буткоў далажыў пра гэтыя лічбы камкору Аляксеенку, і той аддаў загад доўжыць наступ.

А тут неба зноў дало фору варожай авіяцыі, і гэта мяняла карціну, мяняла расклад сіл, ставячы корпус перад цяжкімі выпрабаваннямі. Штаб корпуса, а ён цяпер стаяў каля вёскі Расна, распарадзіўся, каб капітан Калінічэнка часцей манеўраваў з радыёстанцыяй, як што немцы пеленгавалі крыніцу сувязі, па хвалях вызначалі арыенціры і ў любым выпадку стараліся разбамбіць.

8 ліпеня немцы аказалі асабліва жорсткае супраціўленне 13-й танкавай дывізіі на рубяжы Гразіна — Толпіна. Танкісты правялі пяць атак, але паспеху не мелі — праціўнік сумеў умацавацца, і варожая авіяцыя беспакарана навісала над полем бою; танкістаў да вайны вучылі пры бамбёжцы пакідаць танкі, а цяпер вопыт падказваў іншае: байцы не кідалі танкі, а хутчэй рваліся наперад, бо з самалёта патрапіць у танк, які рухаецца, не проста... Тым не менш страты 13-й былі цяжкімі: семдзсят дзевяць танкаў за дзень...

Сітуацыя ўскладнялася. 17-ты мотастралковы полк дывізіі, знаходзячыся на вастрыі ўдару пад Стараселлем, акружыў і знішчыў больш за батальён варожай пяхоты, але неўзабаве і сам быў акружаны паблізу вёскі Вяцера акурат на шашы.

А напрыканцы дня дывізія Рытэна фон Вэбера абрынулася з поўначы, з раёна Сянно, на фланг 17-й* танкавай палкоўніка Карчагіна, прычым аперацыю прыкрывала авіяцыя. Абарону трымалі 34-ты і часткова 33-ці танкавыя палкі. Нечаканае з'яўленне тут Вэбера красамоўна

---

* На гэтым вайсковым плацдарме нумары некаторых чырвонаармейскіх падраздзяленняў супадалі і паўтараліся.

сведчыла, што правы фланг 5-га корпуса быў аголены. Чаму?.. Устрывожаны камкор Аляксеенка заспяшаўся на вузел сувязі штаба.

— Капітан Калінічэнка, ці ёсць што ад Вінаградава?

— Ад Вінаградава, таварыш камкор, паведамленняў няма.

— Справы дрэнь... Выкананне задачы завальваецца акурат з боку 7-га корпуса. Там графу Вэберу развязалі рукі. Нядобры знак! — І пасля паўзы: — Капітан Калінічэнка, з гэтага моманту я стаўлю перад вамі задачу праясніць сітуацыю. Вы педзеце дэлегатам сувязі ў штаб 7-га корпуса.

— Гатовы выканаць любы ваш загад, таварыш камкор! Толькі, праўду казаць, марыў пра свой удзел у баявых аперацыях.

— А гэта, бадай, нікога з нас не абміне!

Калі капітан пакінуў вузел сувязі і пайшоў услед за камандзірам, генерал прыпыніўся пад зялёным раскідзістым дубам. Спыніўся і Калінічэнка.

— Паводле апошніх звестак нашага штаба, камкор Вінаградаў згрупаваў свае асноўныя сілы ў гарлавіне паміж азёрамі і Заходняй Дзвіной, акурат каля ракі Чарнагосціцы. Ён вырашыў пачаць бітву з пераадолення воднага рубяжа пад агнём праціўніка. А гэта не самае лепшае з таго, што абяцала ўдачу 7-му корпусу. Невядома, ці пераадолеў Вінаградаў Чарнагосціцу?.. Дэлешту возьмеце ў начштаба Буткова, матэрыяльнае забеспячэнне — за ім жа.

Па знешнім выглядзе, па рэакцыі на франтавую сітуацыю камкора Аляксеенкі Калінічэнка адчуў нядобрае, зрэшты, у выніку свайго аналізу радыёінфармацыі і яе адсутнасці ён трывожыўся яшчэ раней, а цяпер прадчуванне няўдачы ўзмацнілася.

— І папёр жа яго чорт на ражон! — Аляксеенка вылаяўся і ўжо іншым тонам, паціскаючы на развітанне руку дэлегату сувязі, сказаў: — Ну дык з Богам, таварыш капітан! Чакаю вестак.

І гэта, як і ўсё далейшае, Калінічэнку здавалася нейкім дзіўным і непаслядоўным, ломкім сном, невядома кім і калі знятым з ягоным удзелам у прыгодніцкім фільме, дзе абставіны штохвілінна мяняліся і нельга было пазбавіцца гнятлівай трывогі ды страху за жыццё — і сваё, і сваіх

таварышаў, за далейшы лёс Заходняга фронту і ўсёй Айчыны, на якую няўхільна насоўвалася варожая сталёвая плынь, брутальная, пагібельная, каб не сказаць пахавальная. Толькі насоўвалася яна і на ягоную душу, якую, адчуваў ён, немагчыма забіць.

З-пад вёскі Расна выехалі на колавым браневіку БА-10. Такія машыны пачалі паступаць на ўзбраенне Чырвонай Арміі гады за два да вайны. Аснашчаліся яны не толькі кулямётамі, але і гарматай калібру 45 мм.

У штабе корпуса падабралі экіпаж. На месца вежавага стралка сеў знаёмы Калінічэнку па Унечы старшына Іван Крывель, у якога з-пад шлема па-ранейшаму выглядала марлевая павязка; на месца стралка-радыста — яфрэйтар Андрэй Сімак, баец з узвода сувязі, а цеснаваты куток за рулём абжываў салдат Багдан Гаркуша. Замест карты для арыенціроўкі на мясцовасці капітану Калінічэнку далі схему-выкапіроўку, зробленую на кальцы з трафейнай карты. Патрэбных карт не было, як што савецкі генералітэт збіраўся не абараняцца, а наступаць — на Румынію, Германію і трохі далей...

Доўжыліся бесперапынныя грымоты ад разрываў бомб і снарадаў, бясконцы навіслы гул варожай авіяцыі прыгнятаў душу. Каб абмінуць баявыя парадкі сваіх і варожых палкоў, а яны вялі баі ўжо за сем-восем кіламетраў на паўночным захадзе ад пазіцый штаба, капітан Калінічэнка скіраваў бранявік па прасёлках на Вароніна — Некрашы — Какоўчын, адкуль пачынаўся палепшаны шлях з Янава на Багушэўск. Пры пад'ездзе да Некрашаў за бягучым браневіком пачаў паляваць «месершміт». Каб адвесці бамбавоз ад вёскі, Калінічэнка падаў каманду кіроўцу Гаркушы развярнуцца і шуснуць у лес. І толькі тады грымучы крылан адчапіўся.

У больш складаны пераплёт патрапілі яны за мястэчкам Янаў. Калі праязджалі апусцелымі янаўскімі вуліцамі, капітан Калінічэнка, згадваючы сваё, паведаміў таварышам, што ягоны райцэнтр на Брэстчыне таксама завецца Янаў, там, на іхняй зямлі, яшчэ дагэтуль не перавяліся добрыя гаспадары... Толькі доўжыць успамін Калінічэнку не давалося. За мястэчкам пачуўся гул кананады. Праехалі яшчэ крыху і пасля Забароўя спыніліся, выйшлі з браневіка, прыслухаліся. Паўтаралася тое ж самае, што і пад Раснай,

як і там, у баях удзельнічала варожая авіяцыя... Капітан Калінічэнка не чакаў, што дывізія Вэбера ў гэты дзень прарвецца ажно пад Багушэўск.

— Выходзіць, бітая ў нас карта, камандзір,— зазначыў старшыня Крывель.— Таўклі нас пад Кіевам, таўкуць і тут. Я ж таксама беларус, дарэчы, пухавіцкі, і разумею, што на гэтых рубяжах дабіваюць карту Беларусі. Як не хочацца адступаць...— І доўжыў, іранізуючы: — Э-эх, маць мая горка плакала!.. А казалі ж, мы шапкамі ворага закідаем. Дудкі! Мы не сілу, браткі, а розум праспалі! Цяпер скрозь грыміць, і нам, байцам, трэ быць асабліва пільнымі. Думаць не пра свае шапкі, а як зняць больш шапак разам з галовамі ворага.

Капітан, пасміхаючыся, у суме зазначыў:

— Ты правільна ставіш задачу, старшыня!

— Рады старацца! — выгукнуў Крывель, у якога да на-строю стасаваліся і жарт.

— Расія яшчэ сябе пакажа! — стараючыся быць спакойным, устаіў сваё слова яфрэйтар Сімак, які да вайны і тэрміновай службы ў войску працаваў у школе фізруком.— Расію не растопчуць.

— У машыну! — перапыніў вольную размову капітан.— Паехалі...

У вёсцы Пасад убачылі каля варот адной хаты старога з кавенькай і хлопчыка, які хуценька шмыгнуў у двор. Стары не схаваўся пры пад'ездзе дзівоснай машыны, чакаў яе, і Калінічэнка, не выходзячы з браневіка, а толькі адчыніўшы бакавыя дзверцы, павітаўся з вельмі здзіўленым з такое нагоды вяскоўцам...

На роспыты той сказаў:

— Ведаеце, даражэнькія, не мінула і чвэрткі гадзіны, як з боку Буды на шлях выпаўзла калона матацыклістаў ды памчалася на Багушэўск... Каб трохі раней, вы б наскочылі на іх. Яшчэ раней,— прыгадаў стары,— у той жа бок прайшло некалькі нямецкіх танкаў. Відаць, гэта частка іх войска, бо днём моцна грымела злева ад шашы. Чуеце, і цяпер не сціхае...

Калінічэнка падзякаваў старому за інфармацыю і звярнуўся да экіпажа:

— Вашы думкі, братва, што рабіць будзем?

Падаў голас старшыня:

— Таварыш камандзір, наш бранявік — не смоўж які-небудзь, каб спаўзаць з дарогі.

— Што думае баец Сімак?

— Таварыш капітан, нам пазнавата вяртацца. За нашай спінай таксама могуць быць немцы.

— Механік?..

— Я згодзен на любы загад, камандзір.

— Ну што ж, рызыка — святая рэч! А яшчэ кажуць: Бог не выдасць, свіння не з’есць,— сказаў Калінічэнка і загадаў Сімаку: — Таварыш радыст, перадайце ў Расна... Я дыктую:

«Расна», я — «Каліна»... Мы ў вёсцы Пасад пад Багушэўскам. Злева ад нас ідуць баі. Мяркуем, гэта баі дывізіі Вэбера з Рэмізавым. Перад намі — усяго за 3–5 кіламетраў — рота матацыклістаў праціўніка і некалькі танкаў... Багушэўск наш. Дазвольце пайсці на прарыў для выканання пастаўленай перад намі задачы.

Адказ быў атрыманы амаль адразу ж:

«Каліна, Каліна», я — «Расна». Зразумеў вас. Даём дазвол на прарыў і жадаем поспеху!

Калінічэнка падаў каманду экіпажу падрыхтавацца да бою.

Механік вёў бранявік роўна, трымаючы яго пасярэдзіне дарогі, якая месцамі была разбіта. Каманда камандзіра ўжо не пакідала ніякага выбару і толькі прымушала напружвацца нервовую сістэму, а сэрца ледзянець ад набліжэння небяспекі. Бранявік паскорыў ход, каб хутчэй дагнаць варожую зграю і знянацку абрынуцца на яе агнём ды праскочыць праз яе шыхты.

Дарога выгіналася. З абодвух бакоў да яе тулілася жытнёвае поле, ядранае, светла-жоўтае ў промнях сонца, што спакваля хілілася на захад. І раптам на ніве адкрыўся прагал. Воддаль на цёмна-зялёным сакавітым масіве, відавочна, няскошанай канюшыны групавалася падраздзяленне матацыклістаў. На тым фоне яны слаба выдзяляліся.

Першым іх прыкмеціў вежавы стралок і далажыў:

— Справа падраздзяленне матацыклістаў!

— Бачу,— адказаў капітан.

На паўкіламетра далей стаялі варожыя танкі, павярнутыя гарматамі на Багушэўск. Яны чакалі прарыву сваіх

войскаў на асноўным напрамку, па дарозе Масейкі — Галашчокіна — Багушэўск, каб па камандзе рушыць адсюль і пашырыць прарыў.

— Баец Гаркуша,— звярнуўся капітан Калінічэнка да механіка,— поўны ход! Пакуль не выйдзем на адлегласць сто пяцьдзесят — дзвесце метраў... Па камандзе «стоп» спыняешся на адну хвіліну.— І на поўны голас падаў: — Стралкам: па камандзе «стоп» адкрыць шквальны агонь з кулямётаў!

Падкат пад самую зграю ўдаўся. Не паспелі матацыклісты разгледзець машыну, як адтуль ударылі па іх два кулямёты. І замітусіліся двухногія постаці ў мышастых мундзірах, акурат як у вогненнай віхуры, падаючы і прымінаючы тварам траву.

Бранявік тым часам імчаўся да танкаў, якія таксама заўважылі яго. Па камандзе Калінічэнкі старшыня Крывель лавіў танкі ў аптычны прыцэл і раз-пораз біў па іх з гарматы, уносячы замяшанне і трывогу. Снарады спачатку разрываліся воддаль, але вось адзін з танкаў, разварочваючыся, падставіў свой борт і тут жа ўспыхнуў. Яшчэ ў адным танку ўдалося перабіць гусеніцу, і ён стаў круціцца на месцы. Астатнія похапкам лавілі ў прыцэл чырвонаармейскі бранявік, які ўжо выскачыў наперад заставы. Рваліся снарады, і хто ведае, чым скончыўся б гэты бой, каб не зялёны гай перад самай лініяй абароны, якім прыкрываліся да пары да часу нямецкія танкі. Бранявік праляцеў яшчэ трохі, звярнуў, затуліўся тым гаем і тут жа выкінуў угору свой апазнавальны вымпел. Адсюль да Багушэўска цяпер ужо хоць бокам каціся. Галоўнае — увага, каб перад горадам не ўскочыць у які-небудзь супрацьтанкавы роў.

Неўзабаве адкрыўся воку Багушэўск. Затрымка на заставах была нядоўгай. А за Багушэўскам дарога ішла ўлева, на паўночны захад, да ракі Чарнагосціцы; яна цяпер доўжылася без асаблівых прыгод.

5

Ні камкор 5-га корпуса Аляксеенка, ні тым больш капітан Калінічэнка, калі яго бранявік, асцерагаючыся нямецкіх бамбавозаў, бег туды, дзе яго ніхто не

чакаў, амаль нічога не ведалі пра характар падзей, што разгарнуліся блізу стратэгічнай прасторы, куды імкнуўся выйсці 7-мы механізаваны корпус. Хоць кожны ў той ці іншай меры мог здагадацца пра тыя падзеі.

Каб распачаць баявую, рызыкаўную справу па нанясенні контрудару, 7-мы мехкорпус падцягнуў і ўпарадкаваў свае падраздзяленні на лініі Чарнагосціца — Сянно. Перад тым як рушыць наперад, корпусу ўдалося сіламі матацыклета-нага палка і двух разведбатальёнаў «правесці разведку ва ўсёй паласе маючых быць дзеянняў, каб мець даволі падрабязную інфармацыю». Гэтак зазначаць ваенныя гісторыкі праз 50 гадоў пасля бітвы на сенненскіх рубяжах. Дармо.

Ваенныя гісторыкі, ставячы, відавочна, камкора Вінаградава ў прыклад пры аператыўным вырашэнні задач, напішуць (у разліку на слухачоў Ваеннай акадэміі броня-танкавых войскаў*), маўляў, ён *«сумел в короткие сроки (до двух часов) выработать вполне обоснованное решение на бой. Работая с весьма ограниченным кругом лиц штаба и управления соединений, Виноградов решил: нанести удар силами двух танковых дивизий в общем направлении Новоселки, Долгое, местечко Камень, с ходу форсировать реку Черногостица...»*

Няхай бы і фарсіраваў...

Як тады, у перадышках між баямі, так і потым, праз дзесяцігоддзі, уніклівы розум людскі будзе ставіць пытанне: што здарылася на Чарнагосціцы і ці разумеў нешта ў тактыцы і стратэгіі генерал Вінаградаў?..

Паводле версіі, якая не адмаўляе таго, што Васіль Іванавіч быў строгі, сумленны і адданы справе вайсковец — а ён патрабаваў ад кожнага пунктуальнага выканання статута, — камкор Вінаградаў выклікаў дакор сваёй саманадзейнасцю і апломбам. Апроч асабістых уласцівасцей натуры, таму паслужылі, напэўна, і падтрымка ягонай кар’еры невядома кім у той час, як вопытных камкораў ліквідавалі, а яшчэ камуністычнае выхаванне, калі кожнаму ўкладвалася ў голаў, што бальшавікі здольныя на ўсё, варта толькі пажадаць і паставіць задачу. Нават без

---

* Антонов Л. Н. «Решение проблемы отражения вторжения противника в начальном периоде войны по опыту 20-й армии на лепельском направлении. Учебный материал». М., изд. Минобороны РФ. 1993.

уліку абставін... Генерал-маёр Васіль Вінаградаў у складанай ваеннай сітуацыі пад Сянно аказаўся, бадай, самай драматычнай асобай.

З журналу баявых дзеянняў 14-й танкавай дывізіі палкоўніка Івана Васільева:

Командир отдельного разведбатальона капитан Беляков 5 июля провел боевую разведку и установил, что по западному берегу реки Черногостица противник подготовил противотанковый район. Русло реки не имеет предварительно подготовленных проходов, танконедоступно, берега крутые и минированные, дно болотистое. Через каждые сто метров на том берегу в землю врыты противотанковые орудия.

...Всю ночь с 5-го на 6-е шла разведка переправ экипажами и саперами 27-го танкового полка.

Утром 6 июля по приказу комдива Васильева командир 27-го ТП майор Романовский провел боевую разведку противника группой тяжелых и легких танков совместно с пехотой, саперами и артиллерией. В атаке участвовало: КВ — 12 машин, БТ — 2 машины. Их из-под Островно поддерживал 14-й гаубично-артиллерийский полк с участием батареи Я. Джугашвили.

Противник организованным артиллерийским и противотанковым огнем к реке не подпустил. Помимо бойцов, в этой разведке погиб Герой Советского Союза (по финской войне) капитан Георгий Хараборкин.

І ўсё ж насуперак уяўленням ваенных гісторыкаў, якія будуць вывучаць чарнагосціцкую сечу, наладжаную тут для «рускіх» немцамі, камкор Вінаградаў захістаўся акурат у прыняцці «вполне обоснованного решения». Падстаў было больш чым дастаткова... Інтуіцыя, бадай, падказвала яму, што вораг толькі і чакае бітвы з ім на рубяжы Чарнагосціцы, што гэты ўмацаваны супрацьтанкавы раён трэба абысці і даць бой праціўніку там, дзе яму будзе не ў нос. Толькі штосьці працівілася, няйначай, голас бальшавіка-ўдальца патрабаваў стаяць на сваім і падпарадкоўваць сабе абставіны.

Як бы там ні было, а на зыходзе дня 6 ліпеня, калі 18-я танкавая дывізія пад камандаваннем генерал-маёра Фёдара Рэмзіва брала горад Сянно і крыху далей на поўдзень

танкісты 5-га механізаванага корпуса паспяхова вялі баі ў тым жа напрамку — на Лепель, у штабах 14-й дывізіі і прыдадзеных ёй падраздзяленнях атрымалі загад падрыхтавацца да асноўнага ўдару праз Чарнагосціцу.

Палкавы камісар Васіль Гуляеў на той момант знаходзіўся ў батальёнах 27-га палка, што занялі баявыя пазіцыі з паўднёвага боку возера Ліпна. Яго суправаджаў камандзір палка маёр Сяргей Раманоўскі. Яны яшчэ не ведалі пра намер камкора, але ў адным з батальёнаў Раманоўскага паклікалі да тэлефона:

— Таварыш маёр, атрыманы тэрміновы загад.

Раманоўскі і Гуляеў разам вярнуліся ў штаб палка. Там яны даведаліся, што корпусу загадана фарсіраваным маршам выступіць да ракі Чарнагосціца.

— Эх! — збянтэжана ўздыхнуў маёр. — А мы ж збіраліся заўтра на гэтым напрамку даць пытлю немцам.

— Шкада... Відаць, гэтым немцам, што насупраць вас, пашанцавала.

Па дарозе на назіральны пункт дывізіі Гуляеў сутыкнуўся з камандзірам 1-га батальёна Мацвеем Старых, і той з дакорам казаў:

— Чаму гэта мы скачам з месца на месца? Хіба гэтак немца адолееш? Па-мойму, калі ўчашіўся ў яго, не скачы, а бі!

— Правільныя думкі выказваеш, камбат...

Не мінула й гадзіны, як Васіль Гуляеў вярнуўся ў штаб сваёй дывізіі. Але камдыва Васільева пакуль не было — затрымліваўся ў 28-м танкавым палку, і начштаба палкоўнік Выжыгін далажыў камісару Гуляеву новы загад:

— Пойдзем, таварыш палкавы камісар, але ўжо не на Чарнагосціцу, а на Дабрыгары, Бешанковічы...

— Выдатна!

Вярнуўся нарэшце ў штаб і камдыў Іван Васільеў. Камісар Гуляеў у добрым настроі, шчыра, здаволена ўзяўся тлумачыць яму сутнасць пастаўленай перад імі задачы.

Камдыў з прыкрасцю адмахнуўся:

— Не варта... Інфармацыя ўжо ўстарэла. Той загад адменены. Па дарозе мяне перахапіў начштаба корпуса палкоўнік Малінін і сказаў, што нам загадана наступаць на Чарнагосціцу.

Камісара ўзарвала:

— А каб на іх чэрці! Сем пятніц на тыдні! Падобна, што там не робяць кампетэнтных высноў з сітуацыі, а гадаюць на кафейнай гушчы, у які бок падацца! Загады паварочваюць дывізію, як роту на страявых занятках.

Камдыў, не марнуючы часу, склікаў на нараду бліжэйшых сваіх памочнікаў, намеснікаў, спецыялістаў — вушы і вочы злучэння. Нядоўга цягнулася важная размова. Усе схіляліся да таго, што нельга наступаць на Чарнагосціцу — на гэтак умацаваны праціўнікам раён над ракой — у нявыгадных для наступаючага боку ўмовах. Агульная думка: трэба альбо знайсці час для інжынернай падрыхтоўкі рубяжа атакі, альбо памяняць кірунак удару.

Камандзір дывізіі Васільеў праінфармаваў пра нараду і яе вынікі камкора Вінаградава. Але той з чыста бальшавіцкай упартасцю пацвердзіў свой загад:

— На світанку — бой!

З журнала баявых дзеянняў 14-й танкавай дывізіі:

7 июля — в 6.30 танковые батальоны вышли с исходных позиций в атаку.

Противник открыл сильный артиллерийский огонь из всех калибров по руслу реки Черногостица и переправам, нанося серьезные потери нашим танкам. В это время на все позиции, занятые корпусом, налетели пикирующие бомбардировщики и истребители противника, которые последовательно волнами бомбили танки и пехоту 14-го мотострелкового полка.

К 17.00 уцелевшие танки и пехота вернулись на свои исходные рубежи.

При этом потеряно 70 танков и более 200 человек убитыми и ранеными. Убиты: зам. начальника отдела политической пропаганды старший батальонный комиссар Федосеев, командир 27-го танкового полка майор Романовский, командир батальона тяжелых танков капитан Старых, командир батальона танков Т-34 майор Гришин, комиссар Шинкаренко... Всего людские потери составили 30 процентов личного состава. Комдив полковник Васильев был ранен осколком в руку и лицо, но остался в строю.

Вароты сядзібы заскрыпелі працяжна і натужліва, бытта не жадаючы прапусакаць на падворак нязваных гасцей. Паўлюк паглядзеў на бацьку, ныйначай, такога скрыпу раней не было, варта ім змазаць петлі завесаў. Стоячы па розных баках расхінутых палавін, яны прапусцілі ў двор трох немцаў у палявой вайсковай форме. Пазвоньваючы шпорамі і ў лад гэтаму звону перакідваючыся вясёлымі, але незразумелымі для гаспадароў словамі, вайскоўцы ўвялі асядланых коней, выкармлених і дагледжаных як мае быць. Ні ў якое параўнанне з імі не ішла тая лядашчая армія, якая ў верасні 1939 года наступала з усходу на захад. І што ўжо амуніцыя на конях, што шаблі на поясе ў кавалерыстаў — усё вабіла вока навізной, трываласцю, бляскам.

На твары Паўлюка, як заўсёды ў такіх далікатных і вострых выпадках, гуляла змыслая і трохі блазнаватая ўсмешка, у той час, як выраз твару ў бацькі — Пятра Рамановіча, наадварот, быў выпакутавана строгім і стрыманым у выяўленні пачуццяў.

— Хафер... Хафер,— заладзілі, затакавалі раптам, бы цецерукі, чужынцы, паказваючы на коней.— Хафер гут, хафер фрэсен... Гібт хафер... Фэрштэйн?

Адзін з іх дастаў торбу, у якую каню насыпаюць... хафер.

— Фэрштэйн,— сцяміў гаспадар.— Гут... Паўлюк,— звярнуўся да сына,— зрабі ласку, прынясі іхнім коням па вядры аўса.

Усе салдаты маладыя, недзе ад 25 да 30 гадоў. За старшага ў іх быў унтэр-афіцэр. Станісты, прыгожы, з заліхвацкім чубам і невялікім барвяным рубцом на шчацэ, каля вуха, магчыма, ад шаблі. Аглядаючы сядзібу, ён не мог не заўважыць Маню, якая стаяла ў двары каля ганка і ўважліва вывучала аблудную кавалерыю. Мусіць, фашыстоўскага унтэра ўразілі яе вялікія цёмныя і да таго ж прагныя вочы; ваяр уталопіўся на яе:

— Мэдхен, шпрэхен зі дойч?

— Найн,— адказала Маня, яна толькі пачынала ў школе вывучаць нямецкую мову.

— Ду іст шон! — пахваліў яе кавалерыст і, звяртаючыся да таварышаў, адпусціў нейкі жарт, ад чаго тыя зарагаталі, а яна сумелася.

— Гут! Гут, мэдхен,— казаў далей гэты чысты, як бы накрухмалены, унтэр, намагаючыся, пэўна, супакоіць яе.— Ві іст дайн намэ? Ева!.. Марыя?..

— Мяне завуць Мар'я.

— Марыя гут, Марыя шон! — і ён тыцнуў пальцам сабе ў грудзі: — Майн наме іст Ганс. Фэрштэйн?

— Ага... Фэрштэйн,— смялей адказала Маня.

Ганс паказаў на таварышаў:

— Намэ Хрыстыян... Намэ Франк... Фэрштэйн?

— Я, я... — ізноў выціснула Маня адказ па-нямецку.

— Гут! — Унтэр Ганс дастаў з сумкі шакаладку і працягнуў яе дзяўчынцы.— Біттэ, Марыя!

Маня стаяла знерухомеўшы: прапанаваная чужаком шакаладка нагадала ёй бацьку, ад якога яна спанатрылася браць іх і які ўжо даўно не падаваў пра сябе вестак.

— Біттэ, біттэ! — паўтарыў спагадлівы немец; у ягоных светла-шэрых, з блакітным подзімкам вачах дзяўчынка бачыла зычлівую ўсмешку.

Як не сваёй, як дзеравянай рукой яна ўзяла з ягоных рук шакаладку.

— Дзякуй...

Ці паспела яна вымавіць гэта, ці толькі наважылася, як слёзы заступілі ёй зрок і ўсё паплыло ў тумане. Апамяталася яна ў сваім пакоі, куды ўцякла ад цікаўных вачэй, сваіх і чужых.

Гаспадар Пятро з міжвольнай усмешкай сачыў за гутаркай нямецкага ваяра з ягонай унучкай, дзіваваўся Манінай вытрымцы, здольнасці адкрыта глядзець у твар незнаёмцу і падтрымліваць гутарку; ён зразумеў, чаму, узяўшы з рук чужынца шакаладку, яна расплакалася.

Ганс не цяміў, што адбываецца ў душы дзяўчынкі і чаму яна, заплакаўшы, уцякла, схавалася ў хаце. Але толькі пасля гэтага ён дастаў з нагруднай кішэні фотакартку і паказаў Пятру і Паўлу. На здымку была малая, гадоў пяці, дзяўчынка з банцікам і кудзеркамі на галоўцы.

— Майн тохтэр,— патлумачыў Ганс і паспрабаваў развіць сваю думку далей: — Бліцкрыг іст бальдэ цу эндэ. Фэрштэйн? Камуністышэ уніон капут! Москаў капут!

Сталін капут! Ганс нах Дойч — пі-пі! — і паказаў рукой туды, дзе ўжо хілілася да захаду сонца.— Майн фрау гут, майн тохтэр гут? Лібе іст вундершон!

— Ого! — адрэагаваў воклічам Павел.— Усім капут, а Гансу — гут! І сям’і ягонай таксама добра будзе.

Пятро маўчаў, заняты ходам сваіх думак.

— Не пераскочыў, а ўжо крычыць гоп. Ці ж не кавалерыст, га? — Павел смяяўся.

— Вас, вас?..

— А, дробязь, Ганс! Не перажывай... Хафер наш, але перамога будзе вашай. Абавязкова!

Коней рассядлалі, далі ім аўса, і тады, глянуўшы на сонца і на свой ручны гадзіннік, Ганс паказаў таварышам у прагал між дрэвамі, ускрай пуні, дзе віднелася возера. Яны абмяняліся кароткімі воклічамі, занеслі свае рэчы ў хату на палавіну гаспадароў, дасталі мыла, тонкія, фабрычнага вырабу ручнікі і, пры зброі, падаліся за сядзібу Пісарчукоў — купацца. Арыўцы мелі свае чалавечыя звычкі і патрэбы.

Гаспадар Пятро, як і тыдзень таму, начаваў у пуні, толькі на гэты раз ужо разам з Аксінняй. У іх пакоях адпачывалі немцы.

Пятро абдумваў сітуацыю, якая рашучым чынам змянілася для яго, як і для многіх грамадзян краіны, калі ў нядзелю гітлераўскія войскі неспадзявана пайшлі ў наступ на Савецкі Саюз.

Пругкім сонечным ранкам эскадрон нямецкай конніцы сцягваў асабовы састаў з розных мотальскіх хат і сядзіб на кірмашовы пляц з намерам рушыць далей, пагрукваючы, пазвоньваючы шпорамаі, па ваенных дарогах.

Пісарчуковы кватаранты, Ганс і яго аднамыснікі, ужо асядлалі коней, калі гаспадар Пятро расчыніў вароты для выезду нямецкіх ваяроў. З веранды выглянула Маня.

— Гут морген! — павітаўся з ёй Ганс і паклікаў бліжэй да сябе.— Гут мэдхен... фарен Дойчланд... шпрэхен гут?..

З ягонай чужынскай мовы Маня ледзь угадвала асобныя словы і круціла галоўкай з левым праборам валасоў, як у мацеры, цёмна-русых, рассыпаных па плячах.

— Найн — найн...

Пры гэтым яе цёмныя і крутыя броўкі азадачана і здзіўлена ламаліся, скачучы ўгору.

— Найн... Не, не ведаю, ніц фарштэе ніхт.

У гэты ж момант усцяж вуліцы імчаўся на кані афіцэр эскадрона ў суправаджэнні салдат. Насупраць сядзібы Пісарчукоў яны прыпынілі коней:

— Хайль Гітлер!

І Пісарчуковы начлежнікі гаркнулі:

— Хайль Гітлер!

— Гер афіцэр,— звярнуўся да яго Ганс, ускокваючы ў сядло,— мэдхен Марыя... Гут Марыя. Дойчланд... Кляйне кіндэр.

Маня, схапіўшы шурпатую дзедаву руку, інстынктыўна прыціснулася да яго, а ён, яе дзед, углядаўся ў рабаціністы твар таго афіцэра. Дзіва, але і твар, і сутулаватая постаць немца здаваліся яму нейкім чынам знаёмымі. Калі ж афіцэр звярнуўся да Мані на чыстай рускай мове, Пісарчук аслупянеў ад здзіўлення. Не-не, ён напружана слухаў, але не чуў, дакладней, не ўсведамляў ужо, што той гаварыў.

— Увага! Доблесны кавалерыст германскага рэйха Ганс Леме раіць дзяўчынцы Марыі старанна вывучаць нямецкую мову. Калі ж неўзабаве скончыцца вайна, ён заедзе і забярэ яе ў Германію. Там яна будзе даглядаць і займаць яго малую і мілую дачушку Паўлу. Ён спадзяецца, што Марыі ў ягонай сям’і будзе добра. Фэрштэйн?

Нямецкі хаўрус ажывіўся, на тварах салдат замільгацелі лагодныя ўсмешкі:

— Гут, гут, Марыя...

Адно дзед і Маня стаялі нерухомыя. У нямецкім афіцэры дзед прызнаў тэхніка Говарава з будоўлі ваеннага аэрадрома, і ад падобнага явішча ў яго дых заняло. Вачам сваім не хацеў даваць веры... «А дзе ж Мэндаль?» — чамусьці ўспомніў пра Мэндаля гаспадар Пятро, але спытаць не пасмеў. І Маня ад страху стаяла збялелая.

Ганс апошні раз азірнуўся на іх. У добрым настроі расцягнуў ён губы аж да рубца на шчацэ — падарыў Марыі і, пэўна, усёй іхняй сядзібе блакітную ўсмешку:

— Аўфвідэрзэен!

Дзед Пятро доўга не мог апамятацца ад нечаканай сустрэчы. Яго здагадку накіонт Говарава пацвердзіў неўзабаве і яшчэ адзін чалавек: камсорг будоўлі Сцяпан Міховіч; ён, як і Пісарчук, быў моцна ўражаны і расказваў людзям пра неверагоднае здарэнне...

У нядзелю а другой палове дня з моладаўскага ваеннага аэрадрома пачалася эвакуацыя служачых. І ён, Сцяпан, перад эвакуацыяй пажадаў пабачыцца і развітацца з ся-м'ёй. Па дарозе ў Моталь да яго далучыўся тэхнік-будаўнік Антон Говараў — яны з ім працавалі на адным аб'екце. Дома ў Сцяпана павячэралі і заначавалі. А раніцай Антон папрасіў прыяцеля пачакаць яго, маўляў, яму трэба збе-гаць кудысьці па справах... І — знік. Ненадоўга.

Цяпер Говараў вярнуўся, ды ў новым уборы — уга! Афіцэр. Прыскакаў з эскадроном, які ўсведамляўся кам-соргам як варожая навалач.

— Ну што, Сцяпан, пазнаеш мяне?! Я стрымаў слова...

Міховіч глядзеў на яго ў нямым здзіўленні. Нарэшце здагадаўся спытаць:

— Ты хто цяпер?

— Старшы ўзвода разведкі, — адказаў пярэварачень Говараў. — Толькі не будзем час марнаваць. Я паехаў. А з табой яшчэ разбярцуца!

Эскадрон паскакаў здабываць сабе вабны бліцкрыг, і, калі ўражанні ад нямецкай конніцы і асобных яе ваяроў у свядомасці мотальцаў улегліся і пра вайну перастала чуваць, тут, у зацішку прыроды, аднавілася спакойнае бяспхмарнае, стваральнае жыццё, падобнага якому нават местачковыя старажылы прыгадаць не маглі. Калі яно і было, то не за іх памяццю.

Усё знешне замерла. Усё ўвайшло ўласна ў сябе, жыло сабой і амаль не дыхала, ці лепей сказаць: усё, што мела дыхаць, дыхала ўласнымі клеткамі. Адсюль — лагода, бы штэль на моры. Ні табе лепшай у свеце савецкай улады, ні табе лютых ворагаў — нікога, хто стаяў бы над душой або цікаваў пад вокнамі. Адно засталіся некранутымі ў мотальскага люду — воля і сумленне. Дзіва, як жыць можна!

Але ненадоўга ўсталявалася такая ідылія. Падцягваліся палітычныя і гаспадарчыя службы Рэйха. Урэшце, яны са-браліся і карным батальёнам эсэсаўцаў акружылі Моталь. У мястэчку для іх, дарэчы, як мог лагодзіў справу адзел паліцыі, самахоць утвораны Міхалам Мухалам і Міхасём Балько для падтрымання грамадскага, ведаецца, парадку.

Карнікаў як сваіх сяброў, напэўна, нецярпліва ча-кала і пані Малішэўская, былая польская настаўніца.

Яна варожа ставілася не толькі да савецкай улады, але і да беларускай супольнасці, да культуры беларусаў. Пра гэта многія ведалі, але насілі ў сабе. У сэрцы ж ліцвіна-беларуса нярэдка гасця паблажлівасць. І от не паспелі эсэсаўцы з’явіцца ў пастарунак, як гэта паджылая кабета прынесла ім спіс актыўных прыхільнікаў і даводцаў былога, значыцца, камуністычнага рэжыму. Малішэўская пазначыла ў спісе восем чалавек, у тым ліку Мікіту Калільца, што цяпер ужо чыста сімвалічна выконваў абавязкі старшыні пасялковага Савета, і ягонага сына Івана. Астатнія, як Данік Плюнгер, Іллюк Дубовіч, у гэты момант туляліся недзе воддаль ад Моталя — на хутарах блізу Упіраўскага лесу, і пра гэта ведаў начальнік пастарунка Мухала. Ведаў і не аддаваў таму асаблівай увагі — у ягонай душы нешта працівілася крыважэрнасці пані Малішэўскай. У рашучы момант ён адшукаў Міхаіла Ксёнду, які за польскім часам служыў войтам, а потым сядзеў у савецкай турме і нядаўна вярнуўся. Вядома, Ксёнда мог і адмовіцца ад ягонага даручэння, але ж у Мухалы быў добры выпадак выпрабаваць былога войта на таварыскасць і нейкія іншыя якасці. Адазваўшы яго ўбок, ён патлумачыў, што трэба.

— Добра, зраблю, як ты хочаш, — адказаў той.

З ночы, калі яшчэ як след не развіднела, Ксёнда прайшоў па Запылінскай вуліцы міма хаты Мікіты Калільца, а Мікіта сядзеў акурат каля расчыненага акна, напружаны, у няяснай трывозе.

— Хавайся, пане-браце, і сына хавай! Зараз прыедуць, каб вас расстраляць.

Усё гэта ён прагаварыў на хаду, не паварочваючы галавы.

Мікіта з усіх ног у сені, дзе на нарах спаў сын, і разам — у дзверы. Адзін схавалася за хатай у градах, дзе расла высокая на тычках фасоля, а другі — за раскідзістай яблыняй, у суседскім гародзе. У наступны ж момант вуліцу напоўніў трэск матацыклаў. Трое эсэсаўцаў і двое паліцаяў рыўком кінуліся ў хату. Марна, аднак.

У гэты ж дзень эсэсаўцы сабралі ў шырокім двары школы, пафарбаванай у сіні колер, яўрэяў — натоўп амаль тры тысячы чалавек, прысмірэлых, пакорных ды паслухмяных...

Пятро Пісарчук дзівіўся, як дружна, кагалам, яны ішлі туды, прыгадваў знаёмых і шкадаваў, што іх лёс можа скласціся зусім незайздросна. Тут якраз і прыбег да яго Менаш Абко. Ускочыў у хату — на твары ў цёмным шчэці варушылася пакутная ўсмешка.

— Пане гаспадар!

— Слухаю...

— Што ты сказаў бы, калі б мой сын да цябе ў пуню залез?

— Вядома, як выхаваны чалавек, не заўважыў бы.

— То ён ужо там!

— Абко, калі і ты захочаш гэта зрабіць, то не кажы пасля, што ў мяне пытаўся дазволу.

— Дамовіліся... Дзякуй! — і Абко выскачыў з хаты.

Для Пятра відавочным рабілася, што без удзелу Аксінні перахаванне сям'і Абко ў іхняй пуні не адбылося; Аксіння ж мела добрае сэрца да людзей. Ён выйшаў на вуліцу. Каля свайго штыкета на лавачцы сядзеў Хведар Бушкевіч, ён раз-пораз зацягваўся цыгаркай.

— Ужо каб гэтак смаліць, трэба адчуваць асалоду! — вітаючыся, зазначыў Пятро.

— То хіба я так без асалоды смалю? — адказаў той, не мяняючы строгага выгляду твару.— Часам гэта адзінае, што наталае душу.

— На жаль!..

— Такое жыццё, агонь яго выкуры. Вунь як аблажылі... З мястэчка не выехаць.

— Усталёўваюцца парадкі згодна з кнігай «Майн Кампф» Гітлера.

— Я не чытаў кнігі... А колькі іх, такіх парадкаў, было, знаю. І за палякамі, і пасля... І кожны страшыць, палохае. Расстрэл... Турма... Кожны гатоў дастаць душу! — Бушкевіч сплюнуў.

— Мяне што дзівіць, браце: закалот, які мы маем, вядомы з біблейскіх часоў. Ён доўжыцца. Уся гісторыя на тым пабудавана. Ці захоча чалавецтва калі-небудзь жыць па-людску?

Пытанне павісла ў паветры.

З глыбіні зялёнай, у прысадах вуліцы пачуўся лёгкі накацісты гул, ён нарастаў, множыўся. Неўзабаве два матацыклы з эсэаўцамі ўзялі бліжэй да агароджы і

спыніліся каля хаты Абко, а астатнія цугам, доўгай вужакай пакацілі далей па гары. У калясцы першага, альбо вядучага, матацыкла побач з эсэсаўцам сядзеў знаёмы чалавек у цывільным, і па скуластым загарэлым твары Пісарчук прызнаў у ім прымака Валенкаў — Васіля Аксанава, які пры адступленні чырвоных прыстаў да маладой самотнай кабеты.

— Глянь, а гэтага за што забралі? — здзіўлена кінуў Пісарчук Бушкевічу.

— Ды не забралі,— спакойна адказаў сусед.— Бачыш, Валенкаў прымак сядзіць наперадзе і паказвае, дзе жыць жыды.

— А-а, падла, а навошта, каб гэтак?..

— Я скажу: у яго да іх свой рахунак.— І, памаўчаўшы: — Аднаго разу мы ішлі разам з поля. Ён усю дарогу расказваў, як сядзеў, ды і сядзеў у турмах немавед за што. Скрозь яны, казаў, у начальніках, у наглядчыках, у катах і чыняць моцны здзек з нашага брата. А сябе ён лічыць за рускага...

— А-а, вунь які абарот!

Гіцлі, што нырнулі на падворак Абко, доўга там не бавілі часу і ўжо выходзілі па адным, разгубленыя... Пятро і Хведар Бушкевіч падняліся з лаўкі.

— Каб не мазоліць ім вочы,— сказаў Бушкевіч.

— Пакуль...

Толькі не паспеў гаспадар Пятро схавацца за свае варты, як незнаёмы яму паліцай з гармідару гітлераўцаў свіснуў. Пятро азірнуўся на свіст — той махнуў рукой:

— Ком... Ком сюды!..

Рамановіч зрабіў колькі няпэўных крокаў да пагрозлівай хеўры. Немцы зыркалі на яго.

Паліцай спытаў:

— А дзе жыдаўё з той вунь хаты?

— Не ведаю... Мо пайшлі да школы. Я іх сёння не бачыў.

Цераз перакладчыка паліцай патлумачыў эсэсаўцам адказ Пятра пра суседа Абко, і яны, гергечучы па-свойму, уладкаваліся зноў на матацыклах ды, як віхура, рванулі, панесліся далей па сяле.

Гэта дзеелася на пачатку летняга дня, а папоўдні эсэсаўцы вылучылі з яўрэйскага стракатага і пакутнага

натоўпу мужчын, пастроілі іх у двары сіняй — пафарбаванай у сіні колер — школы ў калону, грувасткую, абмерлую, і пагналі з Моталя ў бок Янава. Жанчын і дзяцей таксама нястройнай калонай, але ўжо больш мілажальнай і галасістай, вывелі на другі бок мястэчка.

Неўзабаве Моталь быў агаломшаны пругкімі, рвучымі паветра, хоць і прыглушанымі з-за адлегласці, чэргамі з кулямётаў, якія даносіліся з абодвух бакоў. Ад іх грукату кроў стыла ў жылах.

Мужчын-яўрэяў перастралялі за Асаўніцай, ускрай лесу, блізу старых яўрэйскіх могілак. А жанчын разам з дзецьмі — у чыстым полі.

Нутро ў Пісарчука — Рамановіча пераварочвалася ад той навіны, ад злавеснай падзеі, паколькі яна наглядна паказвала, якая гэта вайна. Цяпер ужо не трызненне вар’ята, аўтара кнігі «Майн Кампф», не адно яно — Гітлер ад сваіх хваравітых і дзікунскіх намераў перайшоў да іх ажыццяўлення. Свет павінен быў здрыгануцца ад усведамлення святатацтва, ад тыраніі і гвалту. Але Пятру Рамановічу, безумоўна, далёка было да таго вялікага свету, які мог бы яго зразумець. Яму адно заставалася — маўчаць ды пыніць сваю гаспадарку. Гаспадарка — каштоўнасць пры любых вятрах і бураломах у грамадстве. Яна адзінае, што памагае чалавеку трываць, не сарвацца з месца адразу і не кінуцца, куды пне цябе, за тым шалам. Гаспадарка — апора яму і апраўданне, бо няма годнасці больш ані ў чым. Бог стварыў зямлю і ўдыхнуў душу ў чалавека, а д’ябал нішчыць Божы дар і ператварае чалавека ў забойцу.

Амаль адначасова з эсэсаўцамі на машынах, крытых тэнтам, у Моталь усунуліся гаспадарчыя нямецкія службы. І пайшла тая новая каманда гітлераўцаў па хатах, у якіх яшчэ захоўвалася дыханне яўрэйскіх сем’яў, і пачала ператрасаць побыт, усялякае шмаццё, посуд, іншыя чынныя хатнія рэчы. Шукалі золата. Выграбалі ўсё, вартае ўвагі арыўца, каб узвялічыць ягоны нацыянальны набытак. Рабаванне, дарэчы, тайком падтрымліваў той-сёй і з мясцовых жыхароў, не гаворачы ўжо пра паліцаяў.

Апоўначы, калі пакінутае эсэсаўцамі мястэчка сцішылася і бадай што заснула, гаспадар Пятро адкінуў зашчэпку на варотах пуні і ўвайшоў у яе. Пастаяў,

удыхаючы пах свежага сена і прыслухоўваючыся да цішы наўкола, кашлянуў і нягучна паклікаў:

— Пане Абко...

Салома ў кутку заварушылася, і ў наступны момант перад Пятром паўстала невыразная ў поцемках постаць суседа.

— Слухаю вас, як Бога.

— Я прынёс вам паесці.

— Дзякуй за ласку!..

— Што далей рабіць будзем?

— Я ўжо наважыўся, што рабіць, і адно хацеў сказаць табе пра гэта і развітацца. Мы пойдзем з сынам туды, дзе нас не чакаюць, але прымуць, мяркую, як добрых людзей. У вёсцы Закалле пашукаем прытулку ды шчасця. Беня! — паклікаў ён сына.

У кутку зноў зашапацела:

— Ш-што?

— Уставай, чыннік божы! Пойдзем далей ад масакры паратунку шукаць.

Пятро неспадзеўкі закрануў нагой на падлозе нейкі цупкі незнаёмы прадмет.

— Што гэта? — Ён нагнуўся, каб паглядзець.

— Хамут,— адказаў Абко і першым узяў тую рэч у рукі, прыгарнуў да сябе.— Гэта ж калі Беня паведаміў мне пра аблаву і я следам за ім уцякаў, на вока трапіў недашыты хамут. Ён, відочна, так і застаўся б ляжаць там без мяне — недашытым. Матэрыял прапаў бы... Таму я схапіў яго ў рукі і бягом. Цяпер хіба ў Закаллі пошыў закончу.

Яны, бацька і сын, хутка паелі, сабралі свае невялікія рэчы і выйшлі на поплаў пры возеры ў напятую ўвагай, насцярожаную ноч.

— Як добра, што Сага, жонка мая,— замест Сары ён вымаўляў Сага,— недажылада гэтых ганебных і пакутлівых дзён,— сказаў Абко Пятру пры развітанні.— Зайздросьчу ей... А вам з Аксінняй — нізкі паклон. Калі не давядзецца мне, то Бог вам аддзячыць!

— Сусед, не трэба лішніх слоў,— і поціскам рукі Пятро блаславіў іх.— Ідзіце з Богам!

Камкор Вінаградаў за гэты дзень змяніўся з твару, зблажэў і наогул стаў як тапелец, выцягнуты з Чарнагосціцы. Ён адчуваў адказнасць за ўсё, што здарылася на гэтых утравелых беларускіх абшарах, перакапанных снарадамі і бомбамі, на гэтай рацэ, якая ў сваёй назве ўжо носіць штосьці фатальнае, пагібельнае. Прынамсі, яму цяпер гэтак здавалася. Чаго добрага, на Чарнагосціцы можа быць пахаваны давер да ягонага камандзірскага вопыту, умельства і таленту — усё і ўвесь аўтарытэт генеральскі... Непапраўныя страты! За два-тры дні, як войскі выйшлі на агнявыя пазіцыі, не дасягнута аніякага поспеху: пад снарадамі і бомбамі амаль палова корпуса палегла ў зямлю. Скажуць, не вытрымаў ты, голубе, экзамену. Ужо пры адной гэтай думцы яго душу агортвала холадам. А могуць жа і расстраляць.

Генерал не пакідаў свой пост на НП і пільна сачыў за тым варожым нянавідным берагам. Там пасля бою гарэлі вёскі. І хоць не было патрэбы, ён трымаў напаятове камандзіраў падраздзяленняў. Яму здавалася, што зараз пачнецца новы бой або той жа, толькі ў наступ ужо прайдуць немцы, і тады размалоцяць яго корпус дазвання. Генерала дзівіла, чаму немцы не выкарыстоўваюць гэтакі шанец. Урэшце, знайшоўшы ў сабе сілы не толькі доўжыць трывожныя думкі, але і дзейнічаць, ён аддаў загад корпусу: з вечара і ўсю ноч рыхтаваць пазіцыі для абароны, капаць і капаць, рабіць бліндажы, разгалінаваныя траншэі і г. д. Адначасова, баючыся не вытрымаць пад Чарнагосціцай вар'яцкага націску ворага, які можа быць, Вінаградаў аддаў загад камандуючаму 18-й танкавай дывізіі генерал-маёру Рэмізаву адвесці свае войскі ад Сянно назад, за Абалянку, у раён Багушэўска, і чакаць там наступнага загаду са штаба корпуса. Пра 5-ты корпус і яго правы фланг генерал забыўся.

Але толькі ж і 8 ліпеня праціўнік не рынуўся ў наступ з высокага берага — у яго, калі на тое, не хапала пяхоты, пра што Вінаградаў не ведаў. А перад генералам танкавых войскаў Шмітам, камандуючым 39-м корпусам, стаяла задача захапіць Віцебск. Нягледзячы на тое, варожая авіяцыя ўсё яшчэ пікіравала і на пазіцыі 7-га корпуса, на танкі КВ, на гаўбічна-артылерыйскі полк (ГАП), але...

Для знаёмства з аператыўнай абстаноўкай і настроем байцоў і камандзіраў у размяшчэнне корпуса прыехаў намеснік камандуючага войскамі Заходняга фронту генерал-маёр Борзікаў. І, каб хоць трохі апраўдацца перад начальствам, камкор Вінаградаў расказваў пра выключна цяжкія баі на Чарнагосціцы, пра вымушаныя страты. Цяпер ён ужо аддаў корпусу той запознены загад: выступіць дзвюма калонамі на рубаж Цеплякі, Савінічы, іншымі словамі — пад Сянно, дзе ягонныя войскі былі 6 ліпеня і што страцілі. Той рубаж па хapatліваму загаду камкора пакінула ўжо і 18-я танкавая дывізія. Але, нягледзячы на гэта, камкор Вінаградаў адправіў у вёску Хамянкi дэлегата сувязі, каб загадаць 18-й спыніць адступленне. Позна!.. У Хамянках ад 18-й ужо і след прастыў.

Тым часам генерал-маёр Борзікаў, улічваючы налёты і моцныя бамбёжкі варожай авіяцыяй пазіцый корпуса, прапанаваў Вінаградаву адкласці на паўдня перадыслакацыю на новыя агнявыя пазіцыі.

Адкласці... І рушылі туды апоўдні. За перамяшчэннем войскаў між тым з паветра пільна сачыла варожая «рама». Ініцыятыва па-ранейшаму была ў руках немцаў.

Разам са штабам корпуса засталіся на месцы рэзерв камкора і батальёны прыкрыцця. Зрэшты, і яны рыхтаваліся да перадыслакацыі. За тымі арганізацыйнымі клопатамі пад грукат аддаленых баёў за Віцебск ды разрывы бомбаў на пазіцыях ГАП і застаў камкора Вінаградава і начальніка штаба Малініна капітан Калінічэнка. Поплеч з імі ў бліндажы сядзеў яшчэ адзін чалавек — палкавы камісар Гуляеў, якога камдыў 14-й дывізіі пакінуў тут разам з падраздзяленнямі прыкрыцця.

Камкор распарадзіўся запрасіць госця, і той не прымусіў сябе доўга чакаць.

— З вашага дазволу, капітан Калінічэнка! — далажыў дэлегат сувязі і падаў пакет.

Калінічэнку — свежаму чалавеку — кінулася ў вочы зачаравана-гнятлівая напружанасць, якая асабліва чыталася на твары генерала; ён сядзеў каля карты, а над картай з тоўстым каляровым алоўкам у руцэ стаяў начштаба Малінін. І калі на адкрытым квадратным твары Малініна, асабліва ў яго прыўзнятым падбародку і ўскінутых бровах, стаяла пытанне дый заўсёдная штабіцкая гатоўнасць да

розных паслуг, то твар камкора Вінаградава быў строгі і прыгнечана-сумны, панылы. Бровы чорныя, ссунутыя ў адзін шнурок, складкі на чыстым, вядома, гаротным ілбе, а вочы... Вочы, адсутныя, бадай, павернутыя позіркам у сябе. Падбародак строга акрэслены, сцятыя вусны... Усё сведчыла пра злы лёс, які напаткаў генерала, пра няшчасце. Ён, здаецца, і не ўцяміў, хто гэты капітан з дэпешай, адкуль ён, і толькі калі начштаба, узяўшы пакет, надарваў яго і падаў ліст, Вінаградаву адкрылася, што апроч 7-га існуе яшчэ і 5-ты мехкорпус... Уцяміўшы гэта, ён ажыў, практычна — вярнуўся аднекуль у бліндаж.

— Таварыш капітан, гэта праўда, што ваш корпус прасунуўся з баямі наперад з тых зыходных пазіцый ажно на сорак кіламетраў?

— Так точно, таварыш генерал-маёр! Корпус прайшоў з баямі сорак кіламетраў. Прыкладна столькі ж засталася да Лепеля. Наш камкор Аляксеевка занепакоены адсутнасцю інфармацыі ды падтрымкі з вашага боку, у выніку чаго праціўнік выйшаў з-пад Сянно і цісне на наш фланг. Палкі вядуць жорсткія баі.

— Дакладвайце карацей, капітан. Ад жорсткіх баёў і нам няма продыху. У колькі гадзін вы пакінулі штаб?

— У семнаццаць гадзін з чвэрткай.

— Тады слухайце. Сёння, да вашага ад'езду са штаба 5-га корпуса, а дакладней, у чагырнаццаць нуль-нуль, 14-я танкавая дывізія пачала перадыслакцыю пад Сянно, каб разам з 18-й танкавай зрабіць прарыв на захад, у лепельскім накірунку. Туды пасланы афіцэр дэлегаванай сувязі для каардынацыі дзеянняў.

— Таварыш генерал-маёр, дазвольце некалькі слоў. Ваша 18-я танкавая ўжо адступіла. Прыкладна на дваццаць кіламетраў... Адбіваючыся ад ворага, яна часткова пераправілася цераз Абалянку каля Багушэўска.

Паведамленне пакінула цяжкое ўражанне і бытта аглушыла прысутных, хаця не выключана, што для генерала і начштаба Малініна яно не было нечаканым.

— Мы яе вернем, — нерашуча і непераканаўча прамовіў камкор Вінаградаў і дадаў: — Вы свабодныя, таварыш капітан!

Палкавы камісар Гуляеў, які сядзеў насупраць свайго генерала, збянтэжана крактануў. У бляклым мігатлівым

асвятленні ён адначасова выдаваў і за прывід і за жывога чалавека, зрэшты, ён быў нейкай супрацьлегласцю камору.

— Таварыш генерал-маёр, — сказаў на заканчэнне размовы капітан Калінічэнка, — дзякуй вам за інфармацыю. Але дазвольце спытаць, ці чакаць мне пісьмовага адказу?

— Не! — адрэагаваў генерал. — Няма нам на тое часу. Вось бачыце, — ён кіўнуў на стол, накрыты зверху картай, — шукаем, куды і якімі неіснуючымі цяпер шляхамі перадыслакаваць штаб корпуса. Сітуацыя штохвіліны мяняецца.

— А я раю капітану Калінічэнку, — падаў голас Гуляеў, — насупраць ночы не пускацца назад у дарогу. Па-першае, можна патрапіць не туды, куды трэба, па-другое, навацца на міну.

— Вы згодны занаважаць у нашым размяшчэнні? — спытаўся ў гасця начштаба Малінін.

— Экіпаж з удзячнасцю прыме вашу прапанову!

— Камісар, — звярнуўся Вінаградаў да Гуляева, — табе даручэнне: размясціць і накарміць дэлегатаў сувязі 5-га корпуса. А яшчэ: пакуль сонца зусім не зайшло, правядзі іх на НП і пакажы карціну нядаўняга гераічнага бою.

Сяргей Калінічэнка, калі яны з палкавым камісарам выйшлі з бліндажа, зразумеў, што на сувязь паміж генераламі спадзявацца няма як, ды і радыёстанцыю ў іх разбамбіла, — папрасіў у таго некалькі хвілін, каб па рацыі перадаць у штаб свайго корпуса чарговую і, бадай, самую важную інфармацыю: у напрамку Сянно выйшла 14-я танкавая. Праўда, ёнразумеў, што гэта ўжо не зробіць пералому на фронце і што контрудар ідзе на скрут.

Калі яны з Гуляевым патрапілі на НП і адтуль у чырвані вечаровых промняў адкрылася поле бою, сэрца танкістаў сцялася ад жаху. Здавалася, нельга было адшукаць лапіка свежай, утравелай зямлі — усё тут было прытаптана гусеніцамі, ускапана снарадамі і бомбамі, пабіта асколкамі, і асноўнае — процьма падбітых, спаленых, струпяных танкаў, яны ўсё яшчэ дыміліся, і гармат, часам задраных хобатам угору, мо каб прыцягнуць увагу ўсяго свету да гэтай чалавечай драмы і трагедыі. Скрываўленыя берагі...

Даўкі камяк падступіў да горла капітана Калінічэнкі, і ён адчуў, якая адплата патрэбна ворагу, у ягонаі душы яшчэ больш заварушылася нянавісьць да нямецка-фашысцкіх акупантаў.

— Нявыгадны рубаж,— прамовіў старшыня Крывель, які стаяў на НІ з імі поплеч.

— Адчайны рубаж! Колькі адвагі і мужнасці трэ было мець байцам, каб пайсці на таран умацаванага супрацьтанкавага раёна,— пацвердзіў камісар Гуляеў.

Ён імпановаў гасцям, дэлегатам сувязі, сваім чалавечым абліччам: прычасаныя ўгору віхрастыя валасы, чысты, у меру выпуклы лоб, крыху адтапыраныя вушы... Пра характар камісара яшчэ болей сведчылі пранікнёны і шчыры позірк, мякка акрэслены чысты падбародак, поўныя, як не дзявочыя губы... Пятліцы яго гімнасцёркі ўпрыгожвалі па чатыры шпалы.

— Не віна байцоў, што не раскалолі варожы арэшак,— зноў патлумачыў сведка-ўдзельнік танкавай бітвы.— Яны гераічна змагаліся і склалі свае галовы. Але ж і то сказаць: няўдала была выкарыстана баявая тэхніка, якая па сваёй сіле не саступала нямецкай,— ёй не было як разгарнуцца.

Сяргей Калінічэнка адчуў, што палкавы камісар чагосьці недагаворвае, падумаў пра тактыку розных баёў і, калі яны засталіся з камісарам адны, сказаў:

— Я ведаю, калі наступае пяхота, а ўперадзе мур, з якога яе паліваюць кулямётным агнём, гэты мур стараюцца абысці.

— О-о,— не ўхіліўся ад шчырай датклівай размовы Гуляеў.— Перад намі на тым высокім беразе — дзсяткі дотаў, нават не дотаў, а супрацьтанкавых гармат і танкаў, пасаджаных у зямлю. Своеасаблівая лінія Манергейма...

— І што? — да іх зноў падышоў старшыня Крывель.— Паўтараецца сітуацыя савецка-фінскай вайны?

У адказ камісар адно рукамі развёў.

— Самай страшнай крыўдай для танкістаў гэтых спаленых магутных і грацыёзных машын КВ і Т-34,— сказаў пераканана і ўзрушана капітан Калінічэнка,— з'яўляецца тое, што іх не вывелі на аператыўную прастору, і вы гэта бачыце. Яны панеслі сваю вялікую крыўду на неба.

— Дарагі капітан,— камісар Гуляеў узяў Калінічэнку пад локаць,— раю вам, калі застанемся жывымі, не выказвайце падобных думак сярод сваіх падначаленых ці проста на людзях.

Капітан збянтэжана ўсміхнуўся:

— Дзякуй за параду, таварыш камісар, улічу...

Начавалі ў траншэях. На наступны дзень Сяргей Калінічэнка даведаўся, што 14-я дывізія палкоўніка Васільева пры падыходзе да Цеплякоў у раёне Сянно сутыкнулася з варожымі заставамі — прабіць іх не здолела. Тым часам злучэнню пагражала акружэнне, і камандаванне палічыла за лепшае адвесці войскі туды ж, куды адышла 18-я танкавая, за Абалянку і далей — пад Лёзна.

Удзень 9 ліпеня Калінічэнку парадавала скупая вестка з 5-га корпуса: паблізу вёскі Цотава ўдалося сустрэчным боем вывесці 17-ты мотастралковы полк з акружэння. Далей у пагражальнай франтавой сітуацыі, калі праціўнік, націскаючы на адкрыты правы фланг, пачаў адразаць тылавое забеспячэнне, 5-ты мехкорпус мусіў адступіць таксама. У ім, дарэчы, заставалася ўсяго адна трэць ад таго палавінчатага асабовага саставу. Капітану Калінічэнку было загадана трымацца пакуль у злучэннях 7-га корпуса і спакваля выходзіць за Оршу.

Камісар Гуляеў і тут не забыўся пра гасцей. Параіўшыся з начштаба Малініным, ён прапанаваў Калінічэнку адыходзіць на ўсход разам з 14-м гаўбічна-артылерыйскім палком, выконваючы пры ім адначасова і задачу, якая ставілася перад групай браневікоў: ахоўваць на шляхах адступлення ГАП і асабліва батарэю старшага лейтэнанта Джугашвілі.

— За Джугашвілі ў нас асаблівае хваляванне, каб не стаў здабычай ворагаў,— зазначыў Гуляеў.— У сёмым корпусе амаль кожны салдат ведае, што з намі сын Сталіна, і гэта многіх натхняе. Але ж ёсць і такія, што пры выпадку могуць выдаць альбо самі звесці рахункі — з-за нераўнадушша да славы ягонага бацькі.

— Так, я выдатна разумею, таварыш камісар.

— Між намі, дзеванькамі... З Джугашвілі на фронце няпростая сітуацыя.

Якаву ласкава прапанаваў сесці ў машыну начальніка асабога аддзела дывізіі, каб быць у большай бяспецы.

Але ён ад такой ласкі адмовіўся — палічыў за лепшае застацца разам са сваімі байцамі.

8

...Шумеў і шумеў ціхім пошумам лес. Лёгкага подыху ветрыку ўжо было дастаткова, каб перамаўляцца вершалінам і слухаць — слухаць пасля дзённых грымотаў цішыню ў сваім прадонні лясным, што разам з цемраю зараз да зямлі прыпадала. І вось гэты лясны пошум і атуленая лесам цішыня перагукваліся з вечнасцю, а вечнасць — з імі ў трапяткі такі момант, сведкамі якога былі байцы, а з імі разам і Сяргей Калінічэнка, і Якаў Джугашвілі, што прылеглі поплич на раскінутую плашч-палатку.

Мінуў яшчэ дзень. Дні і ночы цяпер зліваліся ў адзіную франтавую паласу, грымотную, доўгую. Тры дні таму пад бомбавымі ўдарамі 14-ты гаўбічна-артылерыйскі полк пачаў бітвы чарнагосціцкія абшары ды ўзяў кірунак на поўдзень — уздоўж гірлянды азёраў, потым — на ўсход і праз Макшаны, Бабінавічы скіраваў пад Лёзна. Калі ж 10 ліпеня перасякалі шашу Орша – Віцебск, якую ўсё яшчэ трымала 153-я стралковая дывізія, перайменаваная ў 3-ю гвардзейскую, даведаліся, што Віцебск ужо захоплены ворагам.

13 ліпеня 14-ты ГАП, базіруючыся ў раёне Лёзна, атрымаў загад ад камандуючага 19-й арміяй Конева, які верхаводзіў на гэтым участку фронту, — выступіць пад Віцебск разам з 14-м мотастралковым палком і іншымі падраздзяленнямі чырвонаармейцаў. Ім ставілася задача выбіць праціўніка з горада. Ні менш ні больш. Ажно бачыш... Добрымі намерамі дарога ў рай высцелена...

Бой завязаўся на подступах да мястэчка Вароны, за 10 кіламетраў ад Віцебска. І, як на ліха, танкава-мінаметная застава праціўніка, якую падтрымлівала авіяцыя, была настолькі моцная — ні скрануць, ні пасунуць яе не ставала сіл. Да ночы 14-ты мотастралковы полк адышоў, а з ім разам, трэба меркаваць, і 14-ты ГАП, на баявым рахунку якога пад Варонамі была адна знішчаная варожая батарэя і дванаццаць разбітых або пашкоджаных танкаў. Адышлі яны прыкладна на тры кіламетры па лёзненскай шашы і спыніліся непадалёку ад вёскі Навароцце. У іх

быў намер перавесці дух, трохі перадыхнуць і ноччу зноў абрынуцца на Вароны. Ажно атрымалася інакш: немцы пасунуліся танкавым клінам далей на ўсход, беручы ў абхват групоўку савецкіх войск пад Лёзна. 14-ты мотастралковы полк і два дывізіёны ГАП-14 былі адрэзаны ад сваіх асноўных сіл і, падобна, вялі кругавую абарону. Іншыя падраздзяленні на гэтым плацдарме немцы таксама бралі ў абхват.

Бой кіпеў, і са скрыгатам абвальвалася неба ад варожых пікіроўшчыкаў, разрываў бомб і снарадаў. Усё перамяшалася, і камбат Джугашвілі, вяртаючыся са штаба палка, у вогненнай куламесе згубіў з поля зроку сваю батарэю. Да станістага старшага лейтэнанта-грузіна падбегла група байцоў з кулямётам, звязкамі гранат і іншай зброяй.

— Таварыш камандзір, што нам рабіць? Камандуй намі! — стараючыся быць пачутымі ў куламесе бою, крычалі яны.

— За мной! — пераадольваючы ўласную разгубленасць, выгукнуў камандзір, і байцы з крыкам «ура» кінуліся за ім. Ужо праз дзве сотні метраў іх сустрэлі агнём чатыры кулямёты праціўніка. Засвісталі кулі, і адна з іх чыркнула паўз вуха Джугашвілі, ён упаў, залеглі, адкрылі агонь у адказ, пакуль палкавая артылерыя не падавіла кулямётныя разлікі. Зноў узняліся ў атаку, і тут з-за пагорка выпаўзлі варожыя танкі. Тактычнай манеўранасці нямецкіх механізаваных армад можна было толькі пазайздросціць. Адзін з танкаў сунуўся проста сюды і быў падарваны байцом з падраздзялення Якава Джугашвілі.

Аднак прарыў групы не меў развіцця, і, каб не быць знішчанымі, байцы мусілі адпаўзці ў зараснікі вербалозу.

У тых жа баях, яшчэ да акружэння, амаль прамым пападаннем бомбы ў БА-10 перакуліла і знявечыла бранявік Калінічэнкі, ён загарэўся. Экіпаж паспеў выскачыць. Праўда, старшыну Крывеля і стралка-радыста Сімака неўзабаве забралі ў медсанбат, а механік Гаркуша перасеў на гарматны цягач, на якім параніла кіроўцу. Значная частка байцоў-артылерыстаў, адцураўшыся сваіх гармат, ці то разбітых, ці ўзарваных імі самімі, як што і снарады ўжо скончыліся, адступала пеша. У ліку гэтых небаракаў апынуўся і капітан Калінічэнка.

Шашу прашывалі агнём, шлях друзам уздымала ўгору... Франтавую пагоду скрозь рабілі «юнгерсы» і «месершміты».

Трымацца на шляху была гіблая справа, і групы байцоў, з камандзірамі і без іх, шукалі прыкрыцця і паратунку ў лесе. Капітан Калінічэнка, адчуваючы (пасля кантузіі) здранцвеласць і лёгкія дрыжыкі ў паджылках, раптам убачыў перад сабой адметную постаць грузіна Джугашвілі, абрадаваўся і паспрабаваў расцягнуць свае вусны ва ўсмешцы, што зрабіць было цяжка, тады ён працягнуў яму руку:

— Капітан Калінічэнка. А вас, камбат, я ведаю.

— Так, я Джугашвілі.

— Будзем разам прабівацца да сваіх.

Іх заставалася чалавек дваццаць пяць — хто з пяхоты, хто з артылерыі, не было толькі байцоў 6-й батарэі, якой камандаваў Якаў Джугашвілі, і з-за гэтага ён пачуваў сябе вельмі кепска. У вачах разам з неспакоем стаяў мяккі і глыбокі сум. Яны трымаліся блізу шашы, пакуль канчаткова не пераканаліся, што гэты шлях у руках немцаў. Тады паглыбіліся ў лес. А ў лесе ўжо, падобна ім, блукала не адна група акружэнцаў, і думкі пра захаванне свайго жыцця найчасцей прыводзілі байцоў у вёскі, дзе яны прасілі ў сялян цывільнае адзенне.

Не абмінула прыкрае пераадзяванне і пераўвасабленне байцоў у цывільных і ў групе камбата Джугашвілі. На наступны дзень камбат, праўда, яшчэ горда хадзіў у камандзірскім мундзіры, але, як заўважыў ён, яго цураліся ўжо не толькі сяляне — некаторыя з іх, баючыся наступстваў, проста не хацелі бачыць на сваім падворку. Трымаліся ўбаку ад афіцэра і пераапанутыя байцы. Тады ён, улічыўшы настрой грамады, таксама пераапануўся ў сялянскае. Толькі капітан Калінічэнка не здымаў свайго танкісцкага камбінезона.

Міналі другія суткі, а яны ўсё яшчэ блукалі па лесе. На палянцы зрабілі чарговы прывал. Змучаныя працяглымі баямі і аглушаныя бабаханнем гармат, знясіленыя бессанню, якая была цяпер нахштальт хранічнай хваробы, байцы выцягвалі з рэчмяшкоў невялікае што з харчоў, перакусвалі на скорую руку і, як мёртвыя, падалі на ўтравелую зямлю, мяккую, духмяную ад кветак.

Капітан Калінічэнка дастаў з палявой сумкі і падаў да агульнага з камбатам стала пару сухароў і той заветны скрыль мёду, які пакідаў на ўдачу. Сухар з мёдам — далікатэс, асабліва калі ў цябе кішкі марш іграюць.

— А ведаеш, таварыш камбат...

— Звяртайся да мяне прасцей — Якаў,— сказаў Калінічэнку суразмоўца.— Так мяне маці назвала. Так я і перад Богам у судны дзень паўстану.

— Добра, таварыш Якаў,— усміхнуўся Калінічэнка, вывучаючы малады, кемлівы, але прытомлены, адметны грузінскі твар. У яго, мусіць, больш было ад маці, бо мала ў чым выяўлялася падабенства са Сталіным, які меў пільны рысыны позірк.— Дык пра што я хацеў сказаць? Ага, во гэты мёд з маёй зямлі, а яна пад Брэстам ляжыць. Калі я пакідаў дом, мёд мне даў з сабой адзін шчыры і мудры селянін Пятро Рамановіч. Смешна сказаць, я насіў яго як абярог. Цяпер мне прыемна падзяліцца гэтым мёдам з табою, не спешчаным, бачу, прынцыповым і адданым салдацкаму доўгу камандзірам...

— Што я скажу, генацвале, не трэба мяне хваліць!

— Прабач, а чэсна. Мне камісар Гуляеў расказваў пра цябе. У першым жа баі за Чарнагосціцу твая шостая батарэя разбіла батарэю 105-міліметровых гармат на тым варажым беразе і яшчэ ператрушчыла нямала чаго.

— Дарагі, а што было рабіць? Дый то: мы прычынілі шкоду гітлераўцам, а які вынік? Нас заціснулі, мы паміж небам і зямлёю.

Яны то сядзелі на плашч-палатцы, то стаялі адзін перад адным на каленцах — елі тушонку, сухары з мёдам і вялі пранікнёную гутарку.

— Вынік? — перапытаў Калінічэнка і, падумаўшы, мовіў як не сваімі вуснамі, бо пераказваў тое, што чуў ад вышэйшых чыноў: — Нашы дывізіі паказалі высокі наступальны дух і адцягнулі на сябе сілы ворага.

— Дух? Гэта катэгорыя маральная?

— Катэгорыя духоўнага і маральнага стану...

— Тады ўсё гэта было кінута ў агонь, як галінкі вунь той хвоі. Згарэла! Без выніку... Сёмы корпус растрапаны. Баюся, ад яго нічога не засталася, апроч штаба, які пакінуў без упраўлення свае войскі. Так што разам з адвагай і мужнасцю — глядзець хоць бы смерці ў твар —

у ходзе лепельскай аперацыі за лічаныя дні паляглі ў зямлю не тысячы, а некалькі дзiesiąткаў тысяч салдат і афіцэраў.

Джугашвілі асмеліўся назваць страшэнныя лічбы, і ў капітана Калінічэнкі язык не паварочваўся іх аспрэчваць.

— Ну, хіба па абодвух карпусах, па чатырох танкавых дывізіях,— сказаў ён.

— Так... Нават не лічачы стралковых дывізіій, якія змагаліся попlech.

— Я, калі шчыра, пра лічбы страт не думаў. Вусцішна думаць пра гэта.

— А яно само сабой фіксуецца,— Якаў тыцнуў рукою сабе ў грудзі.— Хочаш не хочаш... Мяне ж мучыць думка: хто нашкодзіў арміі, арыентуючы яе на баі не на сваёй прасторы? Чаму я, напрыклад, і іншыя камандзіры батэрэй павінны былі весці агонь, не маючы карт?

— Пытанне... У 5-м мехкорпусе, дарэчы, тое ж было. Затое немцы мелі карты нашых абшараў.

— Сяргей, паслухай! Я больш хацеў сказаць, ды не было каму. Паводле маіх назіранняў, камандзіры брыгад, дывізіій, карпусоў няздольныя вырашаць аператыўныя задачы. Штабы губляюць сувязь са сваімі войскамі і адзін з адным, у выніку салдаты панікуюць і бягуць прэч.

Калінічэнку гэта кранула.

— Якаў, дазволь запырачыць: не ўсе, хто ў вышэйшым кіраўніцтве, няўмекі. Генерал Аляксеенка, напрыклад, іншага крою камандуючы. Я нават дзіўлюся, як ён застаўся. Мне прыгадваецца: да вайны я служыў у Закаўказзі, і ў нас там былі спецыялісты...

— Згодны з табой, адно скажу, капітан: знішчэнне камандзіраў, ублытаных у аферу Тухачэўскага, сёння нас і губіць. Мы спазняемся са сваёй аператыўнасцю і не выкарыстоўваем надзвычай выгаднае для нас баявое становішча, нават калі яно ёсць.

Перад тым як заснуць, Сяргей Калінічэнка спытаўся:

— Якаў, скажы шчыра, як, маючы такога бацьку, ты мог трапіць у самае пекла?

— Э-э, дарагі мой, цяпер па ўсёй зямлі — пекла, толькі не ўсе ў пекле гараць.

— І ўсё ж...

— Адкажу на тваё пытанне. У мяне ёсць малодшы брат Васіль, мы з ім розныя па характары. Да таго ж ён і Святлана рыжаватыя. Яны ад другой маці... Дык Васіль з бацькам і, абапіраючыся на бацьку, імкнецца да поспеху, а я люблю быць самім сабой. Часам нават адмятаю думкі пра сваяцтва са Сталіным. Тройчы я жаніўся, і — то зарана, не ў час, то не з той. Бацьку гэта не падабалася. Можна, я перад ім і вінаваты?.. А яшчэ ў кампартыю не хацеў уступаць. З-за пустазвонства, якое чуў там. Наогул я баяўся партыі, я не разумеў яе. Адзін час жыў у Ленінградзе, працаваў простым электрыкам. Ад людзей шмат чаго ведаў. Цяпер думаю: ніякімі лозунгамі сацыялізму няможна апраўдаць вынішчэнне людзей, тых жа кранштацкіх матросаў, піцёрскіх рабочых, тамбоўскіх сялян, што пачалося яшчэ пры Леніне... Я саромеўся бацьку ў вочы глядзець. Вось бачыш, які я няўдачнік. І маці мне Бог не даў. Як я нарадзіўся, яна памерла ад тыфу.

Ён крыху памаўчаў і потым зноў спакваля цягнуў нітку размовы:

— Дзеён за пяць да вайны я патэлефанаваў яму. Я проста спытаўся: «Мамб — па-нашаму гэта бацька, — ці будзе вайна?» Што ён мне адказаў?.. «Варожая контрразведка з усіх бакоў атакуе нас чуткамі, што вось-вось нехта развяжа вайну. Адусюль, нават з варожай нам Японіі, правакатары далдоняць пра гэта. Паказваюць нам пальцамі на Гітлера. Выпрабоўваюць нашы нервы. Нахабна спрабуюць сарваць мірны дагавор з Германіяй. І да чаго дайшло? Называюць ужо дату, калі Германія абрушыцца на Савецкі Саюз. Не-е, цемо піцы, не, мой сынку, Сталін не з такіх, — кажа, — каб паставіць на вушы армію і заўчасна падбухторыць Германію да мабілізацыі. У твайго бацькі, Яша, моцныя нервы. І ёсць вытрымка. Вайна, сын, будзе тады, калі мы захочам. Калі яе захоча таварыш Сталін! Яна, піцы, будзе не на нашых абшарах... А тых правакатараў, што спрабуюць пайграць на нашых нервах, я аддаў загад расстрэльваць, з якога боку яны б ні былі». Вось і ўсё, шаноўны капітане Сяргей. Нічога новага. Пра гэта мы і раней з газет ведалі. Скажу адно: мой бацька для мяне таксама — загадка. Вя-лі-кая загадка!

Пасля такіх слоў і амаль нязрушлівых думак суцішыліся і памалу-паціху заснулі.

Прачнуўся капітан Калінічэнка ад спеву пеўняў на золку. Расплюшчыў вочы, і хоць было адчуванне таго, што ён па-чалавечы адпачыў і душа заняла свае берагі, але не адразу ўцяміў, у якой ён прасторы. Цераз рэдкія прагалы ў вершалінах дрэў віднеліся зоркі, плыла ноч, а поплич роўна дыхаў таварыш. Калінічэнка павярнуў да яго голаў і ўспомніў раптам, хто гэта, і прыгадаў усё чыста, што было з імі на шашы Віцебск — Лёзна і потым.

Старшы лейтэнант Джугашвілі ўжо таксама не спаў.

— Паціху днее, — сказаў ён. — Сёння мяне яшчэ больш трывожыць становішча, у якім мы апынуліся. З усіх бакоў адрэзаныя... Пайсці б нам далей ад Віцебска. Але я чуў у штабе палка, што фронт пакаціўся ўжо за Оршу. Ці не давядзеца нам нейк разбрысціся?.. Цяжка прыняць рашэнне.

— Нам, Якаў, важна мець у запасе другі варыянт на выпадак, калі высветліцца канчаткова, што мы ў мяшку.

— Пайсці па вёсках? А людзі насцярожаныя. Ці прымуць? Не... — Ён запнуўся і пахітаў галавой. — Ведаеш, капітан, кабэ можа здзівіць маё адкрыццё, толькі ў вёсках, асабліва там, дзе стаяў наш гаўбічны полк — пад Астроўна, — мне падалося, не ўсе людзі нам радыя. Былі і такія, хто проста спадылба глядзеў ды іранізаваў: «Абаронцы! Такую вашу маць». Я не схільны думаць, што нас прымуць.

— Ты гэта сур'ёзна, Якаў? Зрэшты, мне прыгадваецца чалавек з майго мястэчка. Ён праўду казаў: цяпер усё пераблыталася, свой свайго не пазнае. Пераблыталіся самі абавязкі. У дні, калі пачалася вайна, сям'ю пчалаляра збіраліся вывезці ў Сібір. Разам з тысячамі іншых з заходняй часткі Беларусі. Уяўляеш іхні настрой?.. Яшчэ раней, у 1939 годзе, людзі дужа нацярпеліся! Не паспелі чырвоныя з'явіцца ў Моталь, а мясцовыя галаварэзы тут як тут! Разам з недавучаным боўдзілам Данікам, які лічыў сябе найпершым камуністам, закатавалі, знішчылі некалькі дзесяткаў сваіх жа нявінных, не асвятчонаных бальшавізмам людзей. Пераважна моладзі. Падзеі нагадвалі Грамадзянскую вайну. Мяркую, і тут людзі хапілі гора.

— Сяргей, дарагі, я жыву на бацькаўшчыне і настрой паняволеных сялян разумею. Адно пытанне стаіць рубам: што рабіць будзем?

— Давай, камбат, так дамовімся. Няхай салдаты яшчэ з гадзіну паспяць. За гэты час я схаджу ў вёску, адкуль чуліся спевы пеўняў. Я беларус, і мне прасцей гаварыць са сваімі людзьмі. Калі толькі там няма немцаў. Даведаюся, дзе мы і што нам пагражае. Ці не прыспеў час разбрысціся па людзях? Варта толькі пераапрагнуцца, хто гэтага яшчэ не зрабіў. Думаю, схадзіць не лішнім будзе. З улікам дадатковай інфармацыі і прыемем рапэнне.

— Лагічна, капітан! Круты момант, і ён патрабуе рашучасці, якой, калі шчыра сказаць, мне не стае. — Якаў абняў капітана за плечы і нягучна дадаў:— Ідзі, жадаю поспеху!

— Дзякуй, браце.

Трывога на сэрцы... Зрэшты, ёй тады не было ні канца, ні краю. А тут — новая.

Перад капітанам усё яшчэ стаялі цёмныя вочы, даверлівыя і ўніклівыя, часам сарамлівыя, якія спазналі, што такое таварыскасць, адвага...

Але штосьці яшчэ, апроч падарожжа ў вёску, трывожыла Калінічэнку. Капітан не мог зразумець што. Павярнуўся. З другога боку лясное паляны ў кустах вартавы. Усё чын чынам. І Джугашвілі ўсміхнуўся. З гэтай ночы Сяргей Калінічэнка пачаў усведамляць, што паміж ім і Джугашвілі шмат агульнага. А што? Падумалася: нягледзячы на зусім іншыя варункі свайго былога дзяцінства, Якаў падлеткам быў акурат такім жа беспрытульнікам, як і ён. Гэта было дзіўным і трохі цешыла душу.

Ён падыходзіў да вёскі Ляскі. Вёска спакваля прачыналася і пачынала дбаць пра новы дзень. У ёй была ўсяго адна невялікая вуліца. Калінічэнка, не чуючы небяспекі, зайшоў у першы двор. З хаты выйшаў мужык у атопках на босыя ногі. Па сваім веку ён мог быць капітану бацькам. На прывітанне няпрошанага гасця толькі кіўнуў галавой. Калінічэнка спытаўся, ці ёсць у вёсцы чужыя.

— Не... Наша сяльцо пакуль Бога нічым не прагнавіла. Але немцы, я чуў, ужо ездзяць на матацыклах па гасцінцы Віцебск — Орша. Наведаліся ўчора ў Копці, дзе чыгуначная станцыя. А з другога боку...

Мужык яшчэ раз уважліва глянуў на капітана ў танкісцкім камбінезоне, на кабуру з рэвальверам на поясе,

потым перавёў позірк на жонку, якая прайшла з вядром у хлеў, і прамовіў:

— Афіцэр, бачу, а чаму адзін?

— Прабачце, гаспадар, вы не дагаварылі. Што «з другога боку»?

— Сусед казаў: немцы занялі й Хацемлю. Гэта за нашым лесам. Таму і дзіўлюся, адкуль вы з’явіліся?

— Я выйшаў з лесу. Хачу быць пэўны ў спагадзе людзей. Недзе там мяне чакаюць... Цяпер, калі кругом немцы, некаторым з нас у тэрміновым парадку трэба пераагрануцца ў цывільнае. А яшчэ, магчыма, нехта з байцоў знайшоў бы прытулак у вашай вёсцы. Што вы думаеце наконт гэтага? Наша армія і савецкая ўлада неўзабаве вернуцца.

— Гаворыце пра ўладу, шаноўны. Саветы — гэта добра. Толькі ж калі бясклебіцу, бясчынствы ды здзек энкавэдыстаў прымаць за падарунак савецкай улады, то прабачце мне, старому дурню.

Калінічэнка глядзеў на васпаваты адкрыты твар селяніна занепакоена і, бадай, разгублена, а той доўжыў сваю гаману:

— Байцоў, праўда, няможна нічым дакараць. У мяне самога два сыны, як і вы, у арміі. Душа баліць, самі ведаеце. Хто ж адмовіць вам у помачы? Я перагавару з людзьмі добрымі, а вы заходзьце ў хату, калі ласка.

У гэты момант з боку лесу пачуўся вінтовачны стрэл. Магчыма, стрэліў баец, які стаяў на варце. І адразу ж пасыпаліся аўтаматныя чэргі.

Сэрца ў капітана Калінічэнкі ёкнула, ён пабляднеў і кінуўся на вуліцу. Завярнуў у кусты за поплавам. Адтуль пачынаўся ляскаўскі лес. Перастрэлка сціхла адразу, як і пачалася, а ён не збаўляў хады. Нарэшце ўбачыў начную паляну, пустую, голую, і спыніўся як укопаны. Моцна затахкала сэрца. Ён паволі выйшаў з-за кустоў. Перад ім ляжала разасланая ўчора на ўтравелай зямлі плашч-палатка. Цінькалі птушкі. Каля гэтага чалавечага лежбішча валяўся адкінуты пад куст рэвальвер, які, напэўна, належаў Джугашвілі. Падняў, пакруціў у руках — ён быў без патронаў. Яшчэ нейкі час капітан кружыў па паляне. У некалькіх месцах убачыў адстрэленыя гільзы з нямецкіх аўтаматаў і сляды крыві. Але ні параненых, ні забітых. Анікога! Эх, Якаў-Якаў, у які нерат укруціла цябе?

Ва ўсім, што здарылася, ужо не было вялікай загадкі. Людзі гінуць, а фашысты валам валяць на Віцебск, Смаленск, на Маскву... Адчуваючы, як сціскаецца сэрца, капітан Калінічэнка ўпаў пад камлістым вязам. Гэтае дрэва, як і іншыя дрэвы, і нават сцябліны травы, хісталіся перад ім, дваіліся, расплываліся ў нішто. І не было нічога. Жыццё страчвала свой сэнс і цану.

9

А ляжала ж пракаветная ліцвінская зямля ад Прыбужжа берасцейскага да Сянно, да Лёзна, што паблізу Заходняй Дзвіны, і ляжала далей на ўсход, забраная і агаломшаная, панішчаная і спакутаваная. От толькі чулася мясцоваму люду, што тыя пакуты не новыя — тутэйшы даўно не гаспадар на сваёй зямлі, а цяпер жа адны ліхадзеі змянілі другіх, і — уся тая радасць. Разгул грымотнага шалу падказваў, што акупацыя гітлераўцаў навярнулася не на дзень, не на два і што з ёй трэба лічыцца, пры ёй трэба жыць. Немцы ж са свайго боку настройвалі паняволены люд на «новы парадак», на мірны лад пры ўмове выканання кожным жорсткіх акупацыйных загадаў. Апроч таго, яны арыентавалі насельніцтва на стварэнне дапаможных паліцэйскіх службаў парадку як у цэнтры, так і па буйнейшых населеных пунктах. Нярэдка ж не стрымліваліся і самі рабавалі.

Толькі дзівам дзіўным было б, каб гаспадарлівы беларус похапкам кінуўся прыслугоўваць немчуры, не ведаючы асабліва ні яе намеру, ні веку тут, якім доўгім ён будзе... Таксама ён нямала вагаўся і пры думцы аб партызанах.

Увогуле не прагнуў беларус халернай улады, балазе ў акупацыі яна задумвалася як дапаможная, як бізун на ўласную спіну. І гэта рабілася відавочным. У такіх умовах што заставалася разважліваму беларусу, як не трымацца за сваю сядзібу? Больш трывалага падмурку ў свеце не было. Ужо адсюль, з вышыні свайго сялянскага побыту, ён назіраў сачыў за ўсім, што адбывалася ў свеце, спрабуючы даўмецца, куды ж гэта памкне ход падзей.

Вядома, не ўсе маркоціліся і сядзелі са сцятым дыханнем. Пра сваю ж уладу камусьці варта было парупіцца, бо народ без надзейнай, адданай яму ўлады — абшар непрыкаяных.

І гэта таксама ўсведамлялася калі не ўсімі, то часткай най-
больш спанатраных грамадзян. Як вядома, пры Саветах
на Беларусі высеклі процьму разумных і светлых галоў —
дармо, за межамі краіны яшчэ засталіся чынныя бела-
русы. У беларускіх камітэтах у Варшаве, Празе, Берліне
пры фатальным набліжэнні вайны падбіраліся людзі, якія
маглі б скласці касцяк беларускага патрыятычнага руху.
І вось першую групу даволі адукаваных суайчыннікаў і
рызыкаўных, дадамо, хлопцаў з Варшавы ў Менск прывёз
кіраўнік Беларускага камітэта ў Варшаве Мікалай Шчорс,
чарнявы паглядны мужчына, веку Хрыстовага. Доктар,
прызнаны хірург. Яшчэ да прыезду ў Менск ён, папя-
рэдне хадайнічаючы, узяў дазвол у апэратыўнай групе
«В» Вермахта, якая дзейнічала ў Беларусі, на ўтварэнне
беларускіх камітэтаў у якасці першапачатковай формы
мясцовай адміністрацыі.

Калі шчыра, летуценны Шчорс разлічваў на большае.
Ён ехаў сюды з намерам арганізаваць і, калі спатрэбіцца,
узначаліць часовы беларускі ўрад, толькі ж варункі для
гэтага яшчэ не выспелі. Прынамсі, шэф айнзацгрупы «В»
брыгадэнфюрэр СС Артур Нэбэ адно вылупіў на яго свае
няўцяжныя вочы, калі доктар Шчорс загаварыў як пра
першачарговую задачу на Беларусі пра стварэнне часовага
беларускага ўрада і аднаўленне краіны пад пратэктаратам
Германіі, што дакляравалася раней.

— Майн лібэр доктар Шчорс, — усклікнуў эсэсавец, — я
паважаю вас і вашы парыванні, але ж задача, якую вы
перад сабой паставілі, марная, бо Германія дагэтуль не
вызначыла сваёй пазіцыі па Беларутэніі — Гітлер не даў
сваіх дырэктыў, і таму зарана распачынаць палітычную
дзейнасць.

— Я разумею і вельмі шкадую, гер Нэбэ. У такім разе
беларусам, якія лічаць сябе тубыльцамі і патрыётамі гэтай
зямлі, нічога больш не застаецца, як вызваліць для немцаў
прастору ад сваёй прысутнасці. Хіба не?..

— Што вы, што вы, доктар Шчорс, крыў божа! Ваш
народ і так, я заўважаць стаў, запалоханы і, як вынік
таго, прытарможаны, бытта кастрыраваны, прабачце,
хоць, мяркуючы па дзедях, гэтага і не скажаш. Стварайце,
шаноўны, дапаможную адміністрацыю, у тым ліку дапа-
можную паліцыю са сваіх людзей, запачаткуйце службы

санітары і шпіталізацыі хворых або хоць элементарнай адукацыі насельніцтва, а там, глядзіш, падаспее і дырэктыва фюрэра. У прыклад вам я паставіў бы напэўна вядомага тут беларуса — Радаслава Астроўскага, які прыехаў з Лодзі на тыдзень раней ад вас і ўжо працуе шэфам дапаможнай адміністрацыі Менскай акругі.

— То куды ж мне да спадара Астроўскага! — усміхнуўся, пераадольваючы сваю збянтэжанасць, доктар Шчорс.— Астроўскі ў саборніцтве за ўладу самога д’ябла абставіць.

Артур Нэбэ цяпер ужо прыхільна варухнуў вуснамі, і яны развіталіся і разышліся як людзі розных палітычных абшараў і дарог, што скрыжваліся тут.

Абмінаючы завалы на вуліцах, над якімі вецер час ад часу ўздымаў пыл, ды нейкім няпэўным чуццём чуючы ў саміх гараджанах, у іхніх рухах, у дапытліва-разгубленых альбо зніякавелых позірках прыгнечанае дыханне акупаванага немцамі горада, Мікалай Шчорс тут жа прыгадаў іншае месца — пабураную Варшаву, у якой жыў, і сэрца яго больш, чым калі, агарнуў смутак. Ён чуў неаднойчы пра кнігу Гітлера «Майн Кампф» і ведаў пра планы вайны, але ж цяпер, пасля гутаркі з Нэбэ, калі апаў ягоны настрой, Шчорс яшчэ болей засумняваўся ў тым, што ваяўнічымі або захопніцкімі ідэямі і планами фюрэра можна апраўдаць разбурэнні той ці іншай краіны.

Многае з таго, чым ён жыў і што бачыў у апошнія гады, здавалася яму нікчэмным і марным, апроч хіба клопату пра сваю Бацькаўшчыну і свой народ. І ўсё ж ён адчуваў, што праца беларусаў, няхай і невялікай жменькі — усяго 50 асоб,— якую ён прывёз і якая размеркавалася часткова ў Менску, часткова па павятовых гарадах, прынясе пэўны плён. Рашучым і смелым лёс добрую службу служыць.

Вось толькі яму асабіста пакуль няма чаго тут асталеўвацца. Прынамсі, гэтак думаецца, але ж... Так яму накінавана. Aut Caesar, aut nihil. Альбо Цэзар, альбо нішто. Калі ж па-беларуску сказаць: каб не памяняць быка на індыка.

Будынак, у якім фармавалася дапаможная адміністрацыя, няйначай, быў аблюбованы Астроўскім. У гэтым будынку раней ладзілася праца гарадской бібліятэкі. Калі Шчорс адчыніў дзверы, насустрач яму падняліся

выпрабаваныя сябрукі Вітаўт Тумаш, Зміцер Касмовіч... Яны прыехалі разам з ім і разлічвалі на ўзаемаразуменне з акупацыйнымі ўладамі. Ведаючы адно, куды хадзіў, каму нанёс візіт Шчорс, яны чакалі ад яго важнага паведамлення. Ён жа, не марудзячы, выпаліў:

— Эх, няма таго, што б радала! Немцам пакуль не да Беларусі, у іх задача паспяхова завяршыць «бліцкрыг».

Пасля гэтых слоў утварылася паўза.

— Абяцанкі-цацанкі, а дурню радасць! — зазначыў Касмовіч.

— Толькі наша задача застаецца ранейшай: рыхтаваць кадры і адсочваць беларускую ідэю ўсюды, дзе толькі можна, апекавацца нацыянальнымі клопатамі, — пераканана сказаў Шчорс. — Ці ж не так, панове?

— Так-то яно так...

— Але...

— На жаль, мы трохі спазніліся, — выказаў шкадобу доктар Тумаш, які прыняў пасаду бурмістра Менска.

— Як спазніліся? — не зразумеў Шчорс. — У вашых словах, шаноўныя, інтрыга.

— А мы табе патлумачым, Мікола, — узяўся тлумачыць Тумаш. — Пазваніў з Віцебска Усевалад Родзька. Па дарозе з Менска туды ён наведаў некалькі паветаў. І што яму адкрылася? Амаль скрозь дапаможная беларуская, так бы мовіць, адміністрацыя і мясцовая паліцыя абсаджаны палякамі. У Вілейскай акрузе давялося ўбачыць, напрыклад, нешта нават вычварнае — шыльда: «Пастарунак Польскай Паліцыі». Уяві сабе, браце, да якога нахабства з боку палякаў даходзіць!

Доктар Шчорс слухаў усхвалявана, узбурана, бадай сцяўшы зубы.

Уступіў у размову Мечыслаў Контаўт, які ачольваў адміністрацыю ў Менскім павеце:

— Павылазілі з нораў былыя асаднікі і ляснічыя, што працавалі на дэфензіву. Яны вяртаюцца ў свае маёнткі і пачынаюць адбіраць ад сялян зямлю і дабро, раздадзенае ім саветамі ў 39-м годзе.

— Мала таго, спрэс ва ўжытак уводзіцца польская мова, — дадаў Касмовіч.

— Сябры, — сказаў доктар Шчорс, — я дапускаю, што такая палітыка палякаў сведчыць пра новыя захады

прыбраць да сваіх рук Беларусь. Робіцца спроба вывесці беларусаў з палітычнай гульні. Намер падступны, подлы. Але ж немцы, тыпу эсэсаўца Нэбэ, цяпер не хочуць гэтага заўважаць. Ім, бадай, усё роўна — якія, абы служкі былі. Беларусам не хапае рашучасці, ды і не ўсе ўсведамляюць, што робіцца і што належыць рабіць. Шкада... Тут нам не стае адданых людзей. Мясцовыя кадры, будзем лічыць, пакуль не адаптаваліся, а рэзервы затрымліваюцца.

— Ты пра што? — спытаўся Тумаш.

— А я, шаноўныя, кажу пра беларусаў — тых, што служылі ў польскім войску і трапілі ў палон да немцаў. З Польшчы яны дэпартаваны ў Нямеччыну. Шмат іх у Кёнігсбергу. Неяк да мяне ў Варшаве завітаў Барыс Рамановіч, ладны паставай і дужы наш суродзіч. Узначальвае там службу самапомачы. Дарэчы, ён з Моталя — вядомага на Брэсцкім Палессі мястэчка. Прасіў падтрымкі, каб вярнуць дадому тысячы былых ваеннапалонных. Гэта людзі абстраляныя, абабітыя вятрамі і найбольш падрыгтавананыя для працы на беларускую ідэю. Але ж ніякія нашы хадаўніцтвы перад адміністрацыяй фюрэра пакуль не бяруцца пад увагу. А тут, як бы ні было, трэба спяшацца: у Беларусі павінна быць беларуская адміністрацыя. Нягледзячы ні на што! У Варшаве я перагавару яшчэ раз з прадстаўнікамі абвера і СД. Раней іх цікавілі нацыянальныя пытанні...

Спрэчкі скончыліся, калі да Шчорса падышоў яго даўні прыяцель Яхім Скурат.

— Дык ты, Мікола, не застанешся ў Менску? — наўпрост спытаўся ён.

— Не... Мне здаецца, што, пакуль немцы не вызначыліся з палітыкай, няма сэнсу. Адчуваю, што ў Варшаве я буду больш карысны ў сваім ранейшым становішчы.

— Шкада...

— Чаго, Яхім?

— Развітвацца з мроямі. Я ж уявіў сабе, што ты збярэш у Менску, як раней у Вільні, свой студэнцкі саюз і будзеш кіраваць...

— А-а, вось ты пра што! — засмяяўся доктар Шчорс. — Дзецюкі ж студэнцкага саюза павырасталі — ого! — і не падступішся. Яхім Скурат — на зайздрасць нам — за кароткі час скончыў не толькі Віленскі ўніверсітэт,

але і Сарбону ў Парыжы і Сарбонскі дактарат, стаў найважным спецыялістам французскай філалогіі! Vivat!

Сябры запляскалі ў далоні.

— А вось жа па-ранейшаму, — доўжыў Шчорс, — ён просіцца ў студэнцкі саюз! Не, браце, пакуль не скончыш тут, на роднай зямлі, гуманітарную практыку, ні ў які саюз не прыем!

— Правільна!..

Усмешкі і жарты сведчылі пра бадзёры настрой гэтых раней адарваных ад Бацькаўшчыны людзей, пра разуменне імі адзін аднаго. Толькі Шчорс неўзабаве спытаўся ў Скурата:

— А ці не ведаеш ты, Яхімка, на якім свеце наш матэматык Кіта бавіцца?

Яхім, важнічаючы, выпрабавальна памаўчаў, гледзячы Шчорсу ў вочы:

— Ведаю!

— Я мяркую, што ён здольны разгарнуць у Менску дапаможную службу адукацыі беларусаў. Толькі дзе ж ён?

— У Лебедзеве... Гэта вёска па дарозе з Маладзечна на Вільню. Там ягоны цесць жыве. Дзядуля. А прозвішча дзядуля — Корсак, з вядомага радавочна ў Вялікім Княстве Літоўскім. Ён дбайны гаспадар, пчаляр. Увогуле, кажучы, — залаты чалавек!

— Але што там наш Барыс Кіта робіць?

Яхім паціснуў плячыма:

— Варта было б у яго спытацца.

10

Госці прыехалі зусім нечакана для Барыса Кіты. Прыехалі на нейкай нядошлай, хаця і прэстыжнай нямецкай легкавусе, якая завярнула на вуліцу Сіўскай, што праходзіла ўзбоч велічнага будынка царквы і патанала ў прысадах. Машына спынілася каля самых варот дзядуля Корсака. Ягоны зяць Барыс акурат парадкаваў паколатыя дровы каля адрыны. Калі тыя ступілі на падворак і ён кінуў на іх вокам — знаёмыя постаці! — аж падскочыў ад радасці — буйной, кіпучай радасці, якой не памятаў, калі і была. Кінуўся насустрач — абняліся, ляпаючы адзін аднаго па плячах, нібы спрабуючы тым самым абудзіць да

самага донца ў кожным юнацкія ўспаміны. Яхім Скурат і Барыс жылі ў адным студэнцкім інтэрнаце на вуліцы Субач у Вільні і моцна сябравалі, а са Шчорсам яны сышліся бліжэй, калі той узначаліў Віленскі студэнцкі саюз. Усіх трох аб'ядноўвала прага культурна-асветніцкай і патрыятычнай работы, жаданне ўзбіцца на грамадскую чыннасць і мо пачуць калі-небудзь добрае слова пра свае намаганні.

З саду да іх выйшла Барысава жонка — Ніна, пышнавалася маладзічка, не першы месяц цяжарная, павіталася і ласкава запрасіла ў хату:

— Праходзьце — там больш прахалоды.

— А ў мяне першая версія была, што вы з Барысам у Агародніках пад Карэлічамі, у ягоных бацькоў.

Ніна ўздыхнула:

— Уцяклі мы адтуль.

Шчорс глянуў на Кіту, чакаючы тлумачэнняў, адно Ніна яшчэ дадала:

— Цяпер сумленнаму чалавеку нідзе няма месца.

— Прысаджвайцеся, — паказаў Кіта на крэслы ў шырокім пакоі, які, напэўна, быў за сталовую. Ён прыязна ўсміхнуўся: — Ой, як я вам рады, сябры! Дзякуй, прыехалі! Аднак не чакаў...

— А як мы напакутаваліся, пакуль дабраліся сюды, у Лебедзева, — зазначыла Ніна.

— Ды ўсё вытрываць варта было, — доўжыў Барыс, — дзеля такой сустрэчы! А вы з Варшавы ці як?

— Мы, Барыска, цяпер з Менску. А там немцы пакуль усё ў сваіх руках трымаюць. Дазваляюць, праўда, у сваёй хаце масніцаю скрыпнуць, але й не болей. — Шчорс сеў у крэсла і кінуў свае цяжкія далоні на калені. — Прызнацца, не таго мы чакалі.

— Але ж, — пацвердзіў Яхім, — краіна прычаўлена. Народ пад новым ярмом, што называюць новым парадкам. Хваліцца няма чым, яй-бо. Адны спадзяванні на лепшае.

— Мы прыехалі пацікавіцца тваім, Барыс, лёсам і рады, што знайшлі цябе жывым і здаровым. Ужо адсюль я ў самоце падамся ў Вільню, а пасля — на Варшаву. Скурат вернецца ў Менск і, калі будзе згода, — разам з табой. Як?..

Кіта сумеўся і паглядзеў на Ніну, а яна зразумела яго погляд па-свойму і тут жа выйшла на кухню, куды якраз

вярнулася з агарода і маці, — на скорую руку пачалі шукаць харч, каб накрыць гасцінны стол, неспадзяваны і рэдкі.

— Пра цябе, Барыс, я начуты. Збольшага, праўда... Раскажы трохі пра свае прыгоды, — папрасіў Яхім Скурат Кіту, калі Ніна выйшла.

— Гм, бачыце, матэматычна прыгоды звяліся да таго, што адзінка ператварылася ў нуль. Таму Менск мне не свеціць, — у голасе Барыса загучала паказная веселосць. — Я цяперыча нуль!.. Калі ж усё прыгадаць, ой як шмат перавярнулася ў жыцці. Ну, па-першае, я ахвяра кахання. У Карэлічах меў прыгажуню Рыву Трывіцкую. Кагал не дазволіў мне ўзяць з ёю шлюб. Тады маю сардэчную рану ў Вільні загаіла Галя Швед, вы яе ведалі, былая гімназістка. Дык у 1939 годзе ёй спадобілася паехаць у Варшаву. І там, пры бамбаванні горада нямецкай авіяцыяй, загінула. Пухам ёй зямля! А ўслед за вайной карэктывы ў маё жыццё ўнёс і Сталін, калі ў саракавым падарыў Вільню літоўцам. Я — дырэктар Беларускай гімназіі ў Вільні — мусіў з'ехаць адтуль у Наваградак, дзе па-новаму адкрыў Наваградскую гімназію. Забраў з Вільні сваіх вучняў. Дарэчы, удалося забраць і духавы аркестр, які прыдаваў прэстыж гімназіі, — ігралі, калі адзначалася гадавіна Кастрычніка. Неўзабаве ж мне надалі і больш высокае становішча — інспектара ўсіх школ Баранавіцкай вобласці, дзе я ўжо ад клопатаў зусім забыўся на тое, што такое сон, адпачынак.

— Аднаго разу, калі я з Нінай працаваў у Баранавічах, — апавядаў Барыс Кіта, — дачуўся, што ў Наваградку ладзіцца сустрэча з вялікай групай беларускіх пісьменнікаў і што туды прыедуць таксама Купала, Колас... Я падаўся ў Наваградак. Але, перш чым пайсці на сустрэчу з літаратарамі, зайшоў да свайго старэйшага прыяцеля — доктара Станіслава Станкевіча, ён працаваў настаўнікам Наваградскай гімназіі. Ад яго пачуў, што, пасля майго ад'езду ў Баранавічы, усіх нашых настаўнікаў выклікалі энкавэдысты — дапытваліся: што я рабіў за часам польскім у Вільні, разам з Астроўскім і па ягоным ад'ездзе ў Лодзь. За якія нацыяналістычныя справы палякі трымалі мяне ў турме на Лукішках? Словам, так выглядала, што з Баранавічаў мне, нацыяналісту, трэба ўцякаць. Ой, як я з-за іх,

бесаў, бегаў! Уцёк зноў у Вільню, якая ўжо была пад Літвой. А праз два тыдні пачалася вайна, і пачалі жахліва бамбіць горад, я выехаў цягніком да Ліды, а далей пеша — да Баранавічаў. Забраў Ніну і — на Карэлічы. Немцы дагналі нас у Сталовічах. Яны стралялі па ўсіх падворках. Страх!.. То мы схаваліся ў гумне і сядзелі там ажно трое сутак. Яны так імкліва перлі, што ззаду ў сябе пакідалі цэлыя савецкія арміі. Выходзіла дзіўнае: удзень ідуць немцы, а ўначы — Чырвонай Арміі войскі. І гэтак — на ўсіх абшарах. Узбочыны дарог, канавы, западзіны — усё было завалена цяжкай савецкай зброяй. Нарэшце мы ў Карэлічах. Але не паспелі скіраваць адтуль на Агароднікі да сваіх, як сустрэлі знаёмага па прозвішчы Друцька. Той сядзеў на кані — меў чын каменданта паліцыі. Так хутка?.. Эвой, крычыць: «Што — Барыс? Адкуль з’явіўся?! А мы ж цябе шукаем, каб расстраляць. У Баранавічах твайго калегу, інспектара Дэмбінскага, ужо расстралялі. Уцякай хутчэй! Я цябе не бачыў». От як! Мы ногі за плечы і сюды, у Лебедзева. Цяперыча я хаваюся, на печы.— І, перавёўшы дыханне, Барыс усміхнуўся: — Цешча і жонка пякуць бліны, а я ўжо тлусцею ад аднаго іх паху. Не тое што ў студэнцкія гады, праўда, Яхім?.. Калі мяне хацелі забраць у польскае войска, у цэле вагі не хапіла, от як. Мы часам святым духам жылі.

Увайшоў у пакой дзець — дзяк Іван Корсак і, акідваючы вострым паглядам гасцей, павітаўся. «Жаданыя госці — божая ласка ў доме!» — сказаў ён. Гэта быў вылюднелы і па-народнаму інтэлігентны, калі не сказаць шляхетны, чалавек, які рупіўся па гаспадарцы, любіў народныя беларускія спевы, кіраваў царкоўным хором, і хор карыстаўся добрай пагудкай у акрузе. Вядома, Барыс, у параўнанні з дзякам, быў чыстым інтэлігентам, але — той самай народнай выпечкі. Танклявы, гнуткі, бы лазіна, ён меў кашчавы твар і заўжды выразныя адкрытыя вочы, якія нярэдка гарэлі, як ліхтары, выяўляючы ў ім адмысловую натуру, цнатлівую, палкую. Валасы ў яго былі не надта густыя, і ён прычэсваў іх на левы прабор.

— Дай Бог вам здаровейка, шаноўныя-люббыя! — увайшоўшы, павіталася з гасцямі і гаспадыня Наталля, яна пачала ставіць на стол талеркі з закуссю, а гаспадар ужо даставаў з шафкі пляшкі з гарэлкай. — Проша, бліжэй да стала!

— Скажыце, — пацікавіўся ў гаспадароў Шчорс, — а як жа тутэйшы люд паставіўся да немцаў?

— Як хто, — адказаў дзяк. — Кажуць, клін клінам выбіваюць. Ад Саветаў сяляне былі не ў захапленні, шчыра кажу. Мала радасці пакуль і ад нашэсця немчуры.

— Калі немцы на самай справе не выбавяць абшары ад камуністычнага ўціску і не дадуць нам волі — спрагназваць прышласць будзе немагчыма, — пераканана зазначыў Скурат.

Доктар Шчорс кінуў у знак згоды і прамовіў ціха, як да самога сябе:

— Шкада, але падзеі разгортваюцца пакуль не так, як дакляравалася абверам. Там недзе ў бронегаловах разнабой. А мы волі хочам... *Periculum in mora*. Небяспека ў прамаруджванні.

Урэшце застолле сабралася, і дзяк Іван (у Лебедзеве прыаджане з павагі клікалі дзяка яшчэ Сцяпанавічам) прапанаваў узняць келіхі за вольную Бацькаўшчыну, за Беларусь без прыгнятальнікаў і рабаўнікоў, што ўсім спадабалася. Выпілі і, закусваючы вяндрлінай са свежым гурком, крохкім, пахкім, толькі што з градкі, пер’ем цыбулі ў смятане, яешнай, пыхай, пададзенай на патэльні, і мёдам у яшках — ды ці варта тут усё пералічваць? — вялі далей гаману.

Другі тост быў за здароўе сяброў, выпускнікоў віленскіх вучэльняў — беларускай гімназіі і універсітэта, за здароўе патрыятычна выхаваных, свядомых і шчырых беларусаў, гатовых несці на сабе цяжкі крыж нацыянальнай дагоды, абуджэння працоўнага люду, адраджэння краіны, здратаванай, знябытай... Гэты тост сказаў доктар Шчорс, чалавек рэдкай вытрымкі і сілы духу. На ягоным квадратным мужным твары, дарэчы, прыкідваў Барыс Кіта, вельмі гожа ляжала б шырокая чорная барада. Аднак барады не было — ён быў чыста паголены.

Шчорс заўсёды браў актыўны ўдзел у беларускім нацыянальным руху і ўсім імпанаваў сваім інтэлектам... Ён быў бяспрэчным лідэрам.

І трэці тост... Яго ўзняў красамоўны доктар Скурат за прыгожых, увішніх, цярплівых ды шчодрых жанчын — за гаспадынь гэтага гасціннага дома.

Цяжарная Ніна расправіла плечы, годна ўсміхнулася:

— Без гаспадынь у хаце нябось і печ развалілася б!

— Ну, пэўна!

За нейкія дзве гадзіны сябрам удалося пра многае перагаварыць, а найперш прыгадаць тое, што ад сэрца ішло на ўспамін.

— У жыцці,— казаў Барыс Кіта,— я не забуду двух выкладчыкаў, якія зрабілі мяне матэматыкам. А першы — Сцяпан Рамановіч. Ён быў яшчэ і свядомым беларусам. Не забуду, як у народнай школе ў Карэлічах, куды я хадзіў босы, падпяразаны путам, выклікае мяне настаўнік Рамановіч да дошкі, і на прыкладзе продажу на кірмашы панскага жыта мы рашаем задачу з прыбыткам і стратамі. Тут прысутнічаў сацыяльны элемент. Дзеці польскіх асаднікаў данеслі бацькам пра негатыўны да багаццяў настрой свайго настаўніка, і яго хацелі звольніць. Нас, вучняў, апытвалі. Хлопцы-беларусы зразумелі, што дрэнна справа, сабраліся каля рэчкі Сервеч і дамовіліся: не здамо свайго настаўніка, не пацвердзім, што ён нешта дрэннае пра паноў казаў. Так і зрабілі. А неўзабаве наш настаўнік адзякаваў нам: выбраў чатырох шалапутаў з нашага асяродку і цэлае лета вучыў матэматыцы, рыхтаваў у Наваградскую беларускую гімназію, якую польскія ўлады цярпелі ажно да трыццаці чацвёртага года. Залічылі нас у шосты клас, і я вучыўся ў сценах, дзе гартаваліся беларускі дух і настрой.

— У Вільні пасля я падпаў пад уплыў прафесара матэматыкі, вельмі прыстойнага паляка Антона Зыгмунта,— доўжыў свой успамін Барыс Кіта.— А што, уласна, мне заставалася? Лепшы студэнт-матэматык... Вакол мяне заўжды роем віліся слабейшыя студэнты. І вось што: у адно лета, калі я ўжо выкладаў матэматыку ў Віленскай беларускай гімназіі і жыў у прэстыжным квартале, у гэтак званай Віленскай калоніі, у маім доме часова пасяліўся і Зыгмунт. Тады я асабліва пасябраваў з ім. У яго быў малы сын Жорж, хваравіты занадта. Я падахвоціўся ездзіць у горад па лекі для Жоржыка. Драбязя, а помніцца! Прабачце, я шмат балабоню... Ад радасці гэта.

— Можна, не варта здзіўляцца,— азваўся Шчорс,— толькі для мяне універсітэцкае жыццё стала далёкім-далёкім пасля трыццаці дзевятага года, калі раструшчылі

ў друг Варшаву. Колькі параненых! Сотні і сотні аперацый — у шпіталі я літаральна валіўся з ног. Вайна...

Ён не скончыў думкі, бо загучала знаёмая песня, і пачаў яе Скурат, потым падхапілі Іван Корсак, жанчыны...

Не па-гас-нуць зор-кі ў не-бе,
По-кі не-ба бу-дзе.
Не за-гі-не край за-бра-ны,
По-кі бу-дуць лю-дзі.

Да заўзятых спевакоў тут жа далучыліся і Кіта са Шчорсам:

Ноч-ка цём-на-я на све-це
Веч-на не на-чу-е;
Зер-не, кі-ну-та-е ў ніву,
Ўско-дзіць ды кра-су-е.

Калі выйшлі з хаты на панадворак, Скурат спыніўся і паглядзеў Барысу ў вочы:

— Дык як, браце... Едзем у Менск?

— Не, даражэнькі, баюся: хто-небудзь данясе, і тады мне каюк!

Больш ні Яхім, ні Мікалай — сябры — яму не пярэчылі, адно Шчорс запытаўся са шкадобаю ў голасе:

— Што ж ты маеш рабіць у вёсцы?

Барыс паціснуў плячыма.

— А ўрэшце,— сказаў ён,— свет спагадай трымаецца. Цяперыча пра мяне ведае лебедзеўскі бурмістр. Ён запрасіў мяне на працу ў народную школу. А дырэктарам там Пётра Зяновіч, нішто чалавек. Пайду. Падмеўся выкладаць матэматыку і нямецкую мову. Далей будзе відаць.

11

Прайшло колькі дзён, сяляне жалі на сваіх палетках недажатае, як на Моталь накацілася новая ўлада — цывільная адміністрацыя фюрэра.

Вайна, якую вёў фюрэр, вымагала цішы, замірэння, парадку на захопленых тэрыторыях. Належала стварыць умовы для ўліку матэрыяльных і людскіх рэсурсаў, паставак збожжа і іншых прадуктаў сельскай гаспадаркі як фатэрлянду, так і арміям Усходняга фронту, якія таранам

ішлі на Маскву. Для вырашэння гэтых задач і ўсталявання акупацыйнага рэжыму на захопленых тэрыторыях Гітлер утварыў у Берліне Остміністэрыю — Усходняе міністэрства (ОМі) і прызначыў кіраваць ім Альфрэда Розенберга. Маталянам той Розенберг і ўва сне не сніўся. Тым не менш пад яго апекаванне падпадалі чатыры рэгіёны: Вялікая Фінляндыя, Усходні Край (Остланд), куды разам з Беларуссю патраплялі Эстонія, Латвія, Летува (Літва), а таксама Украіна і Каўказ. Уга, якая нізка дзяржаў! Усё каралі на шыі Трэцяга рэйха. Праўда, за выключэннем хіба Фінляндыі, гэта былі як замгленыя, так і гарачыя для Рэйха кавалкі еўрапейскага кантынента. Вокамгненна на іх усталёўваўся антыкамуністычны крывавы рэжым. За новы парадак у Остландзе перад Розенбергам і Гітлерам адказваў імперскі камісар Генрых Лёза, сядзіба якога была таксама недзе далёка ад палескіх зямель — у горадзе Рызе.

А генеральным камісарам на Беларусь Гітлер прыслаў Вільгельма Кубэ, які асталяваўся ў Менску і кіраваў цэнтральным апаратам, што меў акруговыя аддзелы.

У павятовых гарадах ды валасных цэнтрах фарміраваліся аддзелы паліцыі з мясцовых, у пэўнай меры лаяльных да гітлераўцаў жыхароў.

Для больш поўнага асвятлення гэтых варункаў варта дадаць, што механізм усталявання акупацыйнага парадку на Беларусі складаўся яшчэ з аддзелаў СС і СД, як і літоўскіх карных батальёнаў, раскватараваных пад Менскам і мястэчкам Свір; пра іх дзейнасць пагалоска пойдзе пазней, але мотальцам, шчыра кажучы, гэта далягаць не будзе, з іх хоціць і сваіх ваякаў.

Усталяванне новага парадку ў Моталі пачалося з мітынгу на плошчы каля царквы, куды паліцыянтны сагналі людзей; некаторыя, праўда, і самі прыйшлі, каб паслухаць, што стануць даводзіць да ведама люду новыя ўлады.

На ўзвышэнне, збітае з аполкаў, узняўся афіцэрскі мундзір брунатнай уніформы. Жывым голасам, патрабавальным і строгім, з якога нараджалася ў горле чужая мова, ён пачаў даводзіць, што ўсе, хто яго слухае і не слухае, а толькі жыве на гэтай зямлі, цяпер з'яўляюцца падданымі не СССР, а Трэцяга Рэйха. На былую прыналежнасць

да Беларусі і камуністычнай краіны трэба забыць. Ён паведаміў таксама, што Пінская акруга цяпер, як, дарэчы, і Брэсцкая, і Гомельская, аднесены фюрэрам да Генеральнай акругі Украіны. Тым часам усе гэтыя землі ўтвараюць Остланд. Адміністрацыю Остланда ўзначальвае дзяржаўны камісар Лёза — чалавек, які выступіў днямі са зваротам да ўсіх жыхароў Усходняга краю. Зварот надрукаваны ў газетах... Вось яго змест...

Пятро Пісарчук зводдаль слухаў прамоўцу. Сэнс звароту да яго і іншых местачкоўцаў на плошчы даносіў перакладчык у цывільным адзенні, што прыехаў разам.

Пісарчук узіраўся ў гасцей. Пад мундзірам з бліскучай армейскай фуражкай са строма заломаным верхам стаяў ягамосць няпэўнага веку. Шырокія шкельцы акулераў у тонкай аправе на носе, як і шыракаватыя пругкія шчокі пэўным чынам нагадвалі Пятру пукатую перламу-травую галаву авадня, калі б яго, скажам, увянчаць такім шыкоўным галаўным уборам. Пятра ўразіла паведамленне пана афіцэра пра тое, што беларускія землі паўднёвых акруг прырэзаны гітлераўцамі да Украіны. І прыгадалася яму тут нешта падобнае. Іншы фюрэр, друг і настаўнік народаў, у 1940 годзе прырэзаў гістарычную паўночна-заходнюю частку Беларусі разам з горадам Вільна да Літвы, каб задобрыць літоўцаў і спакваля акупаваць іх краіну. Пэўна, усе заваёўнікі адзін аднаго вартыя! Адно кожны адразае ад нас...

— Дзяржаўны камісар Остланда даводзіць наступнае, — кінуў у натоўп новую чародку слоў афіцэр, і словы тыя, як і сам афіцэр, здаваліся Пятру перламутравымі. — Цаной сваёй крыві нямецкая армія разбіла бальшавіцкага сусветнага ворага і вызваліла вас, жыхароў Беларусі і іншых зямель, ад бальшавіцкага тэрору. Тым самым нямецкі народ узяў на сябе права і ўважае за абавязак заснаваць такія парадкі ў вашым краі, каб ніколі больш не магла зноў паўстаць падобная небяспека для народаў Еўропы, што пагражала б іх існаванню.

«Эге, — падумаў Пісарчук, — акупанты мякка сцелюць, ды мулка спаць будзе, пэўне...»

І, як бы ў пацвярджанне гэтай думкі, авадзень ва ўніформе пачаў зачытваць загад начальніка павятовай паліцыі ў Янаве:

— Усім, хто мае радыёпрыёмнікі,— здаць!.. За невыкананне загаду — расстрэл. Усім, хто мае агнястрэльную зброю,— здаць!.. За невыкананне — расстрэл. За агітацыю супраць немцаў... расстрэл і расстрэл!

Атрымоўвалася ў цэлым: за няласку да чужака, які прыйшоў, каб гаспадарыць у тваім доме, заўжды вышэйшая мера — пазбаўленне жыцця.

На гэтым сходзе былі пацверджаны паўнамоцтвы на ўладу ў Моталі паліцэйскага гарнізона, сфармаванага Мухалам. Акрамя таго, быў прызначаны бурмістр. Ім стаў Міхаіл Ксёнда. І ў падмогу бурмістру — солтыс Мікіта Хала.

Другі афіцэр, які гергетаў за гэтым аваднём, патлумачыў, што яны, немцы, прадстаўляюць сабой найвышэйшую арыўскую расу і маюць расстрэльваць не ўсіх, а толькі юдаў і камуністаў, дзейнасць якіх з усіх бакоў крымінальная, як што пляжыць асновы нацыянальнага ўладкавання дзяржаў і вядзе цывілізацыю да гібелі. Ён зазначыў, што армія вялікага Рэйха ў шмат разоў пераўзыходзіць расейскую армію па ўзбраенні і сіле духу і што войскі Гітлера праз месяц будуць у Маскве, тады вайна з Расеяй будзе скончана.

Мужыкі, якія стаялі каля мураванай царкоўнай агароджы, непадалёку ад Пісарчука, збянтэжана ківалі галовамі: так... так і гэтак, але ж...

— Няўжо Чырвоная Армія сапраўды слабая?

— А то не бачыш, які на гэтых глянец! Здароўе вонкі прэ!

— Не спяшайцеся рабіць высновы,— сказаў, спрабуючы схаваць позірк, былы чырвонаармеец Васіль Аксанаў.— Касой камень не перарэжаш!

— І то праўда,— падтрымаў, не глядзячы ў яго бок, Пісарчукоў сваяк Павел Міховіч.

— Гэта ж арыўскія сабакі на сібірскага мядзведзя пайшлі! Падобна да таго... Чыя цяпер возьме?

— Добра кажаш, але ж табе, хоць ты і савецкі, дасціпныя словы варта цішэй гаварыць! Чуеш?

— Чую...

Не ўтрымаўся, каб не памеркавацца наконт пачутага, і гаспадар Пісарчук, ён кіўнуў Бушкевічу, які стаяў поплеч:

— Пра Маскву мараць... Хочуць скончыць вайну ў Маскве. Што ты на гэта скажаш, га?

— Раней казалі: паны б'юцца, у мужыка лоб трашчыць. Цяпер краіны б'юцца. Я ў гэтых гульнях са зброяй мала чаго разумею.

— А ты хацеў бы вывесці са свайго дома небяспечных гадаў?

— Гадаў?

— Не тут будзь сказана... Гадаў, калі б яны завяліся.

— Гадаў — іншая рэч.

— Вось немец і кажа: выведзем гадаў з вашае хаты, даб'ём іх у Маскве... Пытанне: хто далей за гаспадара ў нашай хаце будзе? Мы?..

— Дудкі!

— От бачыш...

— Мяркуючы па іх патрабаваннях...

— Ну, так, а кажаш, «мала чаго разумею». Зноў жа: а што такое Масква? Зямля ўвогуле — не шахматная дошка. Нават у гульні ўсяго не прадугледзіш. А на такім полі... Напалеон вунь які быў ваяка! Да Масквы дастаў. А што з таго? У Расеі любая армія згубіцца, растрасецца.

Афіцэр тым часам звяртаўся з заклікам да мясцовага насельніцтва ўсяляк падтрымліваць нямецкія ўлады ў іх высакароднай справе ўсталявання на зямлі новага парадку.

Калі ж прамовы скончыліся, у натоўпе пайшоў нейкі хапатлівы рух, пачуліся асобныя воклічы. Гэта дзейнічалі новыя стражы парадку. Яны вылавілі ў грамадзе і цяпер, рассоўваючы люд, вялі да афіцэраў некалькіх юнакоў. Ужо курчыліся ў лапах паліцыянтаў Гаўрыла Кузюр, Шура Мінюк і Сцяпан Міховіч — камсамольцы. У Шуры Мінюка бацька, між іншым, быў савецкім камісарам. Міховіч — той сам працаваў на важным ваенным аб'екце. На думку папоўненай палякамі мясцовай паліцыі, усе яны падлягалі неадкладнаму расстрэлу як патэнцыяльныя ворагі акупацыйнага парадку. Немцы, аднак, перамовіліся між сабой, і той, перламутрываў, у шырокіх ачулярах, прапанаваў:

— Калі гэтыя юнакі выкажуць ахвоту паехаць у Германію на працу, мы пакінем ім жыццё.

Напружанне з абмерлага натоўпу прыкметна спала, і тыя трое прызна ўзнялі галовы.

Афіцэр працягваў на нейкай чалавечай і адначасова з’едлівай ноце:

— Афіцэры вермахта не ёсць невукі і ведаюць ад пісьменніка Мікалая Астроўскага, што жыццё чалавеку даецца ўсяго адзін раз. Нямецкі народ бывае велікадушным. Таму я даручаю начальніку паліцыі пану Мухалу даведацца пра жаданне гэтых маладых людзей і ўжо чыніць справядлівасць згодна з іх выбарам. Фэрштэйн?

— Я-я! Яволь,— паспешліва і несамавіта праекатаў Мухала, разумеючы, што ён заўчасна выцягнуў з натоўпу гэтых хлопцаў.

Мітынг скончыўся мірна, хоць скрозь былі парасклеяваны загады нямецкага каменданта, якія патрабавалі расстрэлу з любое нагоды.

Нямецкія салдаты падчас мітынгу прыкмецілі ў натоўпе ссівелага старога ў белым зрэбным адзенні, у кашулі з арнаментаванай манішкай, а гэта быў Сяргей Кузюр, і паспяшаліся да яго, каб зблізу разгледзець туземца, зафіксаваць яго на фотаплёнку ў якасці этнічнага экспаната. Салдаты здымалі старога і фатаграфаваліся поплич з ім самі, пры гэтым выбіраючы ракурс, каб свяціла ў твар зажуранае вераснёвае сонца.

Дзіва-дзед спачатку не мог спасцігнуць розумам, што паслужыла прычынай такой увагі да яго, і стаяў колькі хвілін, абапёршыся на ключбіну, бы ўкопаны. Потым ён, штось пераасэнсаваўшы, апрытомнеў і ўжо кідаў жвавы позірк то на аднаго, то на другога салдата, што навалякліся сюды з Нямецчыны. І, бытта цікаўнай немчуры патрабавалася ягоная згода на гістарычнае, лічы, фатаграфаванне, ён дабраславіў іх з усмешкай:

— Ат, фатаграфуйце ўжо — так-так. На памяць застацецца. Правільна! Бо калі будзеце драпаць назад, на фатэрланд, у вас часу на гэтакі занятак не будзе.

Немцы папрасілі перакладчыка патлумачыць ім, што сказаў мудры дзед, і калі той пераклаў словы Кузюра, яны зарагаталі, трохі скрушліва і адначасова здаволена.

— Гросфатэр іст бёзэ! — хутчэй для формы пагразіў яму адзін з іх пальцам, і ўсе пакінулі старога.

Па дарозе дадому Пісарчук завярнуў у куток, які зваўся Папоўшчынай. Хацелася адвесці душу ў гутарцы з адукаваным і блізкім яму чалавекам — святаром Раздзялоўскім.

Айцец Георгій якраз канчаў зграбаць на агародзе сухое націнне кветак, якія адцвілі, адкрасавалі. На гэты момант адно пясціліся і вабілі вока сваёй прыгажосцю астры розных колераў: беллага, ружовага, фіялетавага, — бухматыя і яркія. Наогул, пры доме бацюшкі быў не гарод, а казка, таму як усе градкі — у кветках. У садзе — бэз, тры раскідзістыя яблыні і безліч сліў. Апроч таго, дзеці Шура, Вінцук, Янка, Валік, а таксама дачка Волька, дармо што малыя, пасадзілі па дрэўцы — дуб, явар, сасну, ясень, бярозу — і даглядалі ўвесь гэты цуд.

— Бог на помач! — павітаўся са святаром Пятро.

— Праходзь, божы чалавек... Тут, бачыш, невялікае што і дзеці маглі б зрабіць, але я спакою сабе не знаходжу ад думак пра свет і абумоўленую д'ябальскімі інтрыгамі прышласць. — Ён прайшоў у сенцы і зняў з сябе рабочае адзенне, апрануў расу. — Навошта, Божа міласцівы, мы нараджаем дзяцей? Каб яны пакутавалі гэтак, як мы пакутуем усё жыццё?

Святар правёў Пятра ў адкрытую альтанку ў садзе, дзе збіраўся пасядзець з ім і паслухаць пра мітынг, праведзены цывільнай уладай з жыхарамі мястэчка. Шчыра кажучы, ён ведаў наперад, пра што там пойдзе размова: з ім учора сустракаліся нямецкі афіцэр і мясцовы паліцыянт Мухала, цікавіліся ягонай думкай наконт абрання бурмістра Міхаіла Ксёнды, былога солтыса і вязня Саветаў; ведаючы хібетлівы склад душы гэтага чалавека, ён адказаў, што лепшую кандыдатуру на становішча бурмістра цяжка знайсці.

— Прызначылі Ксёнду бурмістрам? — спытаў ён.

— Так, знайшлі чымі рукамі жар заграбаць.

— Але ж, ты маеш рацыю. Такі, браце, час. Палітыка такая, каб мы самі сябе душылі, даруй, Госпадзе.

— Я слухаў немца... Дзіву можна дацца: які ў іх вялікі клопат пра цывілізацыю! Акурат як у Сталіна, які спіць і бачыць сусветны прыгон, турэмныя лагеры на ўсіх кантынентах.

— Божа літасцівы, пазбаў нас ад ліхіх зданяў! Уратуй ад іх падкопу! — Айцец Георгій перахрысціўся.

У гэты момант на вуліцы завуркатаў нямецкі легкавік і спыніўся каля сядзібы святара Раздзялюўскага. З яго выскачылі і імкліва рушылі ў двор двое: афіцэр, той, што ў

шырокіх акулерах, і перакладчык. Айцец Георгій выйшаў з альтанкі, падаў голас:

— О, госці... Гутэн таг!

Яны скіраваліся да іх, у агарод.

— Вэр іст? — кіўнуў перламутравы на Пісарчука, і перакладчык паўтарыў пытанне па-руску: — Хто гэта?

— Мой сусед і друг,— адказаў святар.— Пры ім можна ўсё гаварыць.

— Найн,— пахітаў галавой афіцэр.— У нас афіцыйная размова.

— Пятро,— выбачальна папрасіў святар,— зайдзі ў хату і пачакай, калі ласка. Яны, пэўна, ненадоўга.

Пятро акінуў вывучальным позіткам афіцэра, адзначыўшы выразнасць і чэпкасць ягоных вачэй, прайшоў міма на падворак і адчыніў дзверы ў хату.

— Я слухаю вас,— прамовіў святар да свайго ўчарашняга субяседніка.

І тут афіцэр нечакана для яго загаварыў па-руску:

— Мне, немецкому офицеру, передали список коммунистов, жителей Мотоля. Список составила некая госпожа Малишевская. Я прошу вас внимательно прочесть ее письменный доклад и подтвердить, что все помеченные там граждане являются коммунистами.

Пятро Пісарчук не чуў гэтых слоў, аднак бачыў у акно, як айцец Георгій узяў з рук афіцэра ў свае дрыготкія рукі паперы, як чытаў іх, крывіўся і адмоўна хітаў галавой. Абмяняўшыся з госцем яшчэ колькімі словамі, айцец Георгій перахрысціўся і пачаў рашуча рваць тое, што ўтрымлівала нейкую тайну. Перламутравы ж моўчкі назіраў за гэтым адмысловым учынкам святара; Пятру падалося, што на твары афіцэра неўзабаве весела торгнуўся нейкі мускул, і ён дастаў з кішэні і паднёс да паперы ў руках святара запальнічку — белыя шматкі ахапіла сіняе полымя з дымам.

Гаспадар яшчэ хвіліну пагутарыў з гасцямі, якія на момант прыселі ў альтанцы, пачаставаў іх яблыкамі і потым правёў да варот. Калі ж ён увайшоў у сваю хату, Пятра ўразілі распачнасць і ўзнерваванасць на ягоным твары. Айцец Георгій стаў перад абразамі, якіх нямала вісела на покуці, і тройчы перахрысціўся. Пры гэтым ён мовіў:

— Госпадзе, даруй мне мой цяжкі грэх, калі ты ўбачыш яго ў маіх помыслах і ўчынках. Госпадзе і Святая Дзева Марыя... У жыцці не саграшыш — чалавекам не будзеш!

Пісарчук, слухаючы малітву святара ў гэтай заўжды гасціннай сядзібе, міжволі ўсміхнуўся:

— Ці не спакусіў ужо вас, акі д'ябал, нямецкі афіцэр?

— Наадварот. — Святар дастаў з шафы графінчык з барвовай настойкай. — Пятро, чуеш, наадварот... Ён паказаў мне спіс камуністаў Моталя — усе, пачынаючы ад Міронавай, дырэктара школы, вядомыя нам басурманы. Ён папрасіў пацвердзіць, што ў тым спісе пазначаны камуністы, і я салгаў, я сказаў, што ў Моталі не засталася больш камуністаў — усе яны эвакуіраваліся ў першыя дні вайны. «Посему и быть», — адказаў ён і паднёс запальнічку, полымя ўмомант з'ела паперу. Даруй, Божа, мне ману — велькі грэх!

Гаспадар дома ўзняў келіх з настойкай. Пятро, не хаваючы прыемнай усмешкі, дакрануўся сваім келіхам да келіха святара. Па хаце пайшоў звон, які нагадваў пра ранейшае суладдзе і цнатлівасць у гэтым доме, чутна было, як у другім пакоі сцішана гамоняць дзеці.

— А я лічу так: што на карысць людзям, то Богу заўгодна, — выказаў меркаванне Пятро Пісарчук.

— Усцешыў! — Святар адной рукою прыгладзіў бараду, а другой паднёс да вуснаў і кульнуў у рот келіх. Замёр, прыслухоўваючыся да ўласнага чэрава. — Пабігла, — паведаміў ён на ўкраінскі лад, — покатылась, як брэхня по сэлі!

Пры гэтых словах Пятро Пісарчук згадаў Украіну і ранейшыя размовы з айцом Георгіем пра Бацьку Махно. Гэта колькі жыццяў замардавана і загублена ў процістаянні д'ябальскаму шалу, а ўсё адно...

— Горка бывае, калі з чалавечага сумлення робяць крамолу!

— Ну, гэтак! — кіўнуў святар. Адчуваючы, як пасля прынятай чаркі з душы спадае напружанне, ён адкінуўся на спінку крэсла. — І што мяне яшчэ ўразіла, братка: нямецкі афіцэр загаварыў са мной на рускай мове. Ужо пасля таго, як мы з ім спалілі спіс камуністаў, я пацікавіўся ў яго, дзе і як ён вучыўся мове расейцаў. А ён, кажа, раней жыў у

Баранавічах, вучыўся ў рускай школе, яму, дарэчы, вядома і наша акруга. Адным словам, чалавек нашай косці. Чаму ж ён стаў нямецкім афіцэрам — не сказаў, ды, папраўдзе, я і не асмеліўся пытацца пра гэта. Загадка, браце Пятро, і я не думаю, што ён даў мне веры ў тое, што ў спісе няма камуністаў.

— Эх, ойча! Ну і праявы! — Пісарчук узбуджана мяў і разгладжваў на галаве свой выпетраны станчэлы чуб.— Калі ўзяць да розуму, то ён невыпадкова памілаваў, будзем так казаць, і камсамольцаў. Там жа, пасля мітыngu, паліцаі падставілі трох, каб расстраляць.

— Шэльмы!.. Як гэта проста стала — забіць! Зрэшты, хіба не тое ж было і за царом Давідам? Пракляцце нясе на сабе род чалавечы. І не можа апамятацца,— святар уздыхнуў: — Не, не можа. Шкада... Адно для мяне, калі я глянуў у спіс, было ўзрушэнне — не давядзі Госпадзе! — 58 прозвішчаў!

Ён усё яшчэ перажываў той пякучы, востры, хіжы момант з «гасцямі» ў альтанцы. Знішчэнне папер і нечаканы спад нервовага напружання... Зазвычай цвёрды, роўны, мудры ў праяўленнях характару айцец Георгій цяпер глядзеў на Пятра мякка і мілажальна. А Пятру ў гэты момант па-новаму ўяўляўся позірк дый выраз твару афіцэра, калі ён зблізу на яго паглядзеў. Тонкія складкі ў куточках губ і на пераносіцы, ямачка на падбародку рабілі яго круглявы твар далёка не мяккім — хутчэй рашучым, чым мяккім. А цёмна-шэрыя вільготныя вочы глядзелі на яго праз шырокія празрыстыя шкельцы выразна, учэпіста. Праўда, у іх не было холаду, хутчэй — штось недатыкальнае, нейкая ззяючая перламутрам цікавасць. Чамусьці прыгадаўся Говараў, а разам з ім і польскі яўрэй Мэндаль, зніклі невядома куды і як. Новы сюрпрыз — гэты афіцэр.

— У вайны шмат таямніц, ойча Георгій, і людзі ў сабе іх носяць.

— У тайнах — глыбіня падзей. Аднак забудзем пра іх.— Святар паклаў на хлеб скрылёк вэнджанага мяса.— Возьмем яшчэ па шкаліку. У віне, браце, лагода. І няхай разліецца святая вадзіца па ўсёй перыферыі цела. О Госпадзе! Прымі не за п'янку, а за лекаванне.

Як вольны птах над полем, над лесам, імчаў з чужыны на сваю радзіму Барыс Рамановіч. Ён быў акрылены самымі светлымі думкамі і спадзяваннямі. Адно трымцела тоненькай жылкай у душы — як там жывуць і пачуваюць сябе пад новай уладай родныя і блізкія, яго бацькі, яго жонка і дзеці?.. Ён заўжды з цеплынёй і спагадай ставіўся да іх, сумаваў у ростані, асабліва па жонцы, якая, як ніхто, магла абагрэць яго ласкай, атуліць лагодай, хоць часам былі ў чалавека і іншыя захапленні. Ды толькі ж праз Ганну, яе клёк жыццёвы ён адчуў заглыбленне ў тую глебу, з якой, уласна, і выйшаў, спазнаў сваю чынную мужчынскую існасць, а з ёй і радасць, што ідзе ад маладое завязі, маладое сям'і. І, мусіць, упоравень з усімі пачуццямі жыў, не атухаў у шырокім сэрцы Барыса ягоны шчымлівы грамадзянскі абавязак перад гэтай сям'ёй. Ад таго і ніякаватасць, і нават прадчуванне віны перад жонкай — пакінуў яе на такі доўгі час без сваёй чалавечай падтрымкі, без апекавання. Няхай і не па сваёй волі...

Адно неспакой і сум гэты перакрываліся радасцю: ён, Барыс, цяпер вольны ва ўчынках і, нягледзячы на вайну з Савецкай Расеяй, а мо якраз і па гэтай адмысловай прычыне, не мае больш перашкод, каб вярнуцца дадому. Прыгадваліся Купалавы словы:

Я ад вас далёка, бацькоўскія гоні...

Гоні набліжаліся. Ехаў ён туды на пабыўку, з намерам паглядзець, што робіцца ў родным кутку. Асцярожны, уважаючы на ваенны час, былы жаўнер польскай арміі і ваеннапалонны цаніў сваё становішча кіраўніка звязу Самапомачы ў Кёнігсбергу. Аднак яшчэ большыя выгоды яму давала цяпер прыналежнасць да арганізацыі Чырвонага Крыжа ў Нямеччыне, пад эгідай якой ён і ехаў сюды, у родны кут, на свае палесціны. Неяк жа пашэнціла яму ўплішчыцца ў Чырвоны Крыж, у ягоную разгорнутую структуру. Дапамаглі, дарэчы, нацыянальна свядомыя беларусы ў Берліне, што групаваліся ў тамтэйшым Беларускаім цэнтры і арганізацыі Самапомачы. Знаёмства з імі і дазволіла Барысу шырэй паглядзець на падзеі, якія нітаваліся з вайной, выверыць і паглыбіць некаторыя свае

меркаванні пра Бацькаўшчыну, яшчэ больш замацавацца на пазіцыях шырокага грамадзянскага клопату, які быў заўсёды ўласцівы яму, дбаць пра народ і Айчыну.

Шмат чаго да настрою Барыса дадала гутарка ў берлінскім цэнтры з ксяндзом Вінцуком Гадлеўскім, паўнаватым вёрткім чалавекам у тым веку, калі багаты жыццёвы вопыт удала спалучаецца з моцай духу і цела. Зрэшты, па ўзросце ксёндз гадзіўся Барысу ў бацькі.

— Будзем жыць, будзем жыць, спадар Рамановіч! — дакляраваў яму гэты чалавек. — Не давядзецца нам векаваць за межамі Бацькаўшчыны, не-е! Ужо нямецкая ваенная машына скруціць д'яблу голаў!

— А няхай бы і скруціла...

Барыс сядзеў у крэсле каля пісьмовага стала. Сядзеў бокам да гаспадара кабінета, за спінай у якога на сцяне вісеў герб Пагоня. Удалечыні ад Бацькаўшчыны гэта сапраўды была цікавая і дамінуючая над усім дэталі.

— Скруціць яна Саветам голаў, далібог! — пацвердзіў сваё меркаванне кіраўнік берлінскай Самапомачы. — А ведаеш, чаму я такую апінію маю?.. Скажу! Часам мне выпадае навізаць сустрэчу з найвышэйшымі чынамі і афіцэрамі адміністрацыі фюрэра. Таму я валодаю інфармацыяй аб збройнай сіле арміі Вермахта. Уга, якая гэта сіла! Пачатак вайны — таму сведчанне. Абарона Сталіна ламаецца, як картачны домік! Вы ведаеце, колькі баявых самалётаў там знішчана? У ламачча ператварылася амаль уся авіяцыя! А што спасцігла чырвоныя войскі пад Кіевам?.. Усёй вялікай групоўцы, якая там утварылася, амба! Адным словам, у хуткай перамозе нямецкай ваеннай дактрыны і войскаў Гітлера над рускім крыважэрным драконам ніяк сумнявацца не даводзіцца. Там умеюць ваяваць толькі са сваім бяззбройным людам. Пэўна!.. Але гэтаму ўжо будзе пакладзены канец! І тады нам будзе дадзена магчымасць...

Ён не дагаварыў, бо забурліў кіпенем, запыхкаў парай электрычны чайнік у кутку, каля шафы з кнігамі. Ойча Вінцук падхапіўся, выцягнуў шнур з разетки і дастаў кубкі, прапанаваў свайму госцю, шаноўнаму земляку, чорную каву з каньяком і пячэнне. Барыс не адмовіўся ад пачосткі. Гаспадар кабінета між тым доўжыў размову:

— Некаторыя ўплывовыя дзеячы ў Берліне выяўляюць цікавасць да Беларутэніі і просяць у мяне літаратуру па

гісторыі і культуры нашай зямлі. Спакваля ў галовах нямецкіх выспявае апінія дазволіць нам, беларусам, аднавіць сваю дзяржаву. Без камуністаў, канешне. І за гэта трэба змагацца!

Здавалася, што ксёндз Гадлеўскі — сама крыніца энергіі і што ён выпраменьвае святло. А яно і сапраўды было так, як што галава ў чалавека была скрозь паголеная і нагадвала плафон, крыху выцягнуты ад падбародка да макаўкі. Пры гэтым вясёлае абуджэнне і радасць ксяндза, як пераконваўся ўсё болей Барыс, ішлі ад прадчування далейшай працы на Бацькаўшчыне — вялікай, апантанай працы — дзеля яе, Бацькаўшчыны, адраджэння і далейшага росквіту. Мяркуючы па мове, па рухах, у якіх было шмат экспрэсіі, на такую працу Вінцэнт Гадлеўскі быў здольны.

...Барыс Рамановіч, пахістваючыся ў купэ вагона, глядзеў у акно на разлеглыя асеннія пейзажы і прыгадваў і перажываў па-новаму абставіны зямляцкага рандэву, працяглай размовы з Гадлеўскім. Той выказаў радасць і захваляваўся зноў, калі пачуў ад Барыса, што ён з адной са Скірмунтамі мясцовасці і нават сустракаўся з Раманам.

— Цікава!.. Гэта, скажу я вам, быў найяскравы нацыянальны характар або, як пісалі пра яго ў Вільні: «Беларускі дзеяч з вялікіх паноў»... Уяві сабе, 25 сакавіка 1917 года ў Менску праходзіць Народны з'езд беларускіх згуртаванняў. Дэлегатаў сабраў Раман Скірмунт. З'езд выбірае Нацыянальны камітэт. І ўзначальвае той камітэт Скірмунт. З'езд выстаўляе расейскаму Часоваму ўраду нечуванья на той час патрабаванні: дайце беларусам самаўпраўленне, культурную аўтаномію, сваю мову і свае беларускія школы! Што далей?..

Перамовы пана Скірмунта з масонскім урадам Керанскага, а потым і Саветам Народных Камісараў на гэты конт нічога не далі. Яны паказалі ўсім нам, што права на палітычнае самакіраванне і нацыянальную культуру ніхто не дасць, яго трэба заваёўваць. І лагічна, браце мой, што Беларускі нацыянальны камітэт як пачатак дзяржавы неўзабаве разбудоўваецца ў Беларускаю Раду, а ўжо з яе ініцыятывы ў Менску 5 снежня 1917 года склікаецца Усебеларускі Кангрэс... Колькі гадоў я ішоў з Раманам Скірмунтам попlech! Здаралася, што з прычыны высокага,

ведаеце, памешчыцкага становішча яго ігнаравалі — што зробіш, то быў такі пакручасты рэвалюцыйны час. Толькі ж мы з ім аддана рабілі беларускую справу. Бачыце, як...

— Дзякуй! Я рады, што сустрэўся з вамі.

— А вы, спадар Барыс, ведаеце, пэўна — не, як склаўся далейшы лёс Рамана Скірмунта?

— А ш-што, хіба з ім што-небудзь здарылася?

— Яго забілі шэльмы люмпены. Свае ж бязбожнікі — камуністы... Мір праху яго! — Ксёндз перахрысціўся.

Барыс адчуў лёгкі нервовы подзімак на сэрцы і нейкі момант тупа разглядаў касцюм — цывільны карычневы касцюм на айцу Вінцуку. Было цяжка ўцяміць тую навіну. Які чалавек!.. І — за што? За што зводзяць са свету такіх дасціпных людзей, самавітых і шчырых? І хто ў гэтым вінен? Хто, як не тыя, з кім ён быў разам?..

Вінцук з цікаўнай ветлівасцю вывучаў Барыса праз чыстыя шкельцы сваіх акуляраў.

— Уяўляеце?.. Момант, калі іудзеі забілі Хрыста...

— Сумна.

— Не тое слова!

— Ойча Вінцук, я па сённяшні дзень удзячны памешчыку Скірмунту. Я ўдзячны лёсу за тое, што звёў мяне з ім аднойчы. У кароткай, але ёмістай гутарцы, якая, мусіць, была вартай сапраўднай навуковай лекцыі, ён адкрыў мне вочы на «буржуяў», на іх ролю ў грамадстве. А прыклады ж не трэба было далёка шукаць. Яго дзед Аляксандр — першы волат капіталу на Палессі і разам з тым чалавек высакароднай душы. Ён працаваў з простымі людзямі і — для гэтага людзям, робячы вытворцаў з сялян. Яго бацька — Аляксандр — таксама варты свайго папярэдніка, ён вызваляў сялян ад прыгону. І ўсе яны, як я цяпер разумею, імкнуліся да сумленнага жыцця, да сацыяльна класавай злагады. І яна, тая злагада, — іх надзённы клопат. А бальшавікі, узяўшы ўладу, хіба паказалі што-небудзь падобнае?.. Не. Мой татусь меў рацыю, калі спрабаваў управіць мне мазгі. Ён наглядзеўся на бальшавіцкую воўчую, з дазволу сказаць, дзейнасць у Расеі і на Украіне. Я не разумеў усяго. — Рамановіч памаўчаў і ў ціхім роздуме доўжыў: — Раман Скірмунт адкрыў мне рэчы з іншага боку. А хіба не ўражвала яго бунтарская дзейнасць у польскім сейме? Усё гэта, як і маё ўмеркаванае ўвогуле

жыццё ў Кёнігсбергу, дзе людзі нешта значаць, вызначае парадак маіх думак. Да мяне даходзілі весткі аб езуіцкім шале энкавэдыстаў у Заходняй Беларусі і ў Моталі. Шаноўны ойча, кажу вам шчыра, я не ў захапленні і ад тутэйшай нацысцкай палітыкі, ад заляцанняў немцаў да Гітлера. Прыміце гэта як споведзь, ойча Вінцук, бо я не прывык утойваць свае думкі.

Гаспадар пакоя трохі спахмурнеў:

— Не будзем тут, спадар Рамановіч, абмяркоўваць фашыстоўскія парадкі. Фюрэр не любіць гэтага. Кесару — кесарава... Важна, пане-браце, тое, што БНР і асабіста Захарка, яе старшыня, які жыве ў Празе, актывізавалі беларускі нацыянальны рух. Багата дзе на эміграцыі створаны Беларускае камітэты, і нямецкія акупацыйныя ўлады ўжо пайшлі на супрацоўніцтва з асобнымі беларускімі нацыянальнымі дзеячамі. У Берліне ўрадоўцы ідуць нам насустрэчу. Па сканчэнні вайны немцы аддадуць беларусам усё, падкрэсліваю, усё кіраўніцтва на Беларусі. Таму я гэтак шкадую пра заўчасную смерць Рамана Скірмунта, чалавека, з якім мы шукалі спагады і падтрымкі для БНР як сярод мясцовых дзеячаў, так і ў Германіі і ў шэрагу іншых краін. На жаль, не знайшлі... Тады ў кайзера Вільгельма II дзейнасць іншымі варункамі была абстаўлена. Ды ён і не быў пераможцам...

Барыс уздыхнуў:

— Няшчасны народ, па якім, наслаўшы акупацыйныя дошкі, штораз топчуцца і які, каб вольна ўздыхнуць, змушаны прасіць ласкі ў кожнага прыгнятальніка.

— Ты, пане-браце, маеш рацыю.— Ксёндз Гадлеўскі перайшоў на кароткі прыяцельскі тон: — Але ж у нас ёсць новы шанец скінуць ярмо з загорбка народа. Таму і патрэбен нам вопыт Рамана Скірмунта. У тых гады ён столькі сіл аддаў фармаванню і ўкараненню беларускай ідэі, этнічнай і міжкласавай згоды, што ў рэвалюцыі многімі адмаўлялася. Ён бачыў дэмакратычным урад Беларускай Народнай Рэспублікі — дзяржавы, якую, казаў, мудрай працай трэба давесці да рэальнай формы. Не склалася... Але ж у памяці ўсіх, хто ведаў яго, Раман Скірмунт застаўся як няскораны дух зямлі і ўвасабленне ліцвіна-беларуса. Яшчэ ў 1905 годзе ў сваёй брашуры «Голас мінуўшчыны і патрэбы моманту» ён абвясціў, бы маніфест: раз духоўная бастылія

ва ўмовах рэвалюцыі пахіснулася, нам варта выкарыстаць сітуацыю, каб абудзіцца ад летаргіі пасля кровапраліцця 1863 года і стаць на шлях свайго палітычнага і нацыянальнага самавызначэння!

Ксёндз Гадлеўскі наліў у келіхі каньяку:

— Памянем раба Богага, які пачуваў сябе гаспадаром на ўлоннях Айчыны.— Ён устаў, і ўслед за ім падняўся Барыс Рамановіч.

— Даруй, Хрыстус Езус, але я не зманю,— працягваў клятвенна ксёндз.— Гэты чалавек быў народжаны месіяй на сваёй пакутнай зямлі, але ім не стаў па збегу розных абставін. Ён за прыклад людзям, нашчадкам сваім. У доўгую і светлую памяць! Амін.

...За акном вагона пацягнуліся, пайшлі, паволі кружачыся, знаёмыя палескія краявіды, дзе зялёнае межавалася з жоўтым, залацістым, бурым, агністым... А ў прагалах ляжалі палеткі чорнай затарфаванай часам і шэрай, апясочанай, ворнай зямлі. Нярэдка праплывала і хавалася звідавоку люстраная гладзь невялікай рачулкі ці возера. Дзе-нідзе на раллі корпаліся людзі і стаялі мяшкі з накапанай бульбай. Зрэдку трапляліся ў паласе блізу чыгункі падбітыя і памалу аброслыя травой танкі, абгарэлыя машыны. Праўда, не заўсёды лыга было разабраць, што там спачыла. Пераважала разбітая савецкая тэхніка.

Успамін пра сустрэчу з ксяндзом Гадлеўскім, якая адбылася ў жніўні, паволі сціраўся і адыходзіў, акурат як і навакольныя кідкія пейзажы. Праўда, на душы ў Барыса заставалася штосьці чэзлае, скрушлівае. Прыгадалася ростань з яго светласцю панам Скірмунтам у Парэччы. «У кожнага месца ёсць свой дух,— казаў Скірмунт з лагоднай і сумнай усмешкай.— Не давялося мне, аднак, паслужыць свайму народу так, як таго хацелася б».

Ад думак пра Скірмунта — гэтага ўладара неўтаймаванага духу — і пра ягонага былога папличніка Вінцэнта Гадлеўскага, які ўваходзіў у створаны Скірмунтам колісь Беларускі нацыянальны камітэт, ад пераконанасці апошняга ў перспектыве самастойнай беларускай дзяржавы, хоць бы і на скоранай гітлераўцамі зямлі, пры іх, уласна, падмозе, Барыс адчуваў, як учашчана б'ецца пульс на скронях і сэрца агортвае хваляванне. Яму таксама ха-

целася быць удзельнікам такой важнай, захапляльнай, а можа, у нечым і зманлівай справы па фарміраванні сваёй самастойнай краіны. Ён пакуль, праўда, не даваў поўнай веры ў поспех пры ажыццяўленні задумы, толькі ж мэта была яснай, высакароднай і патрабавала сваіх выканаўцаў. Захапленне таго было здольным Барыса натхніць. Таму ён і ехаў дадому, як да ўсяго, што было знаёмае, блізкае, ехаў, як у няведамую прышласць.

Яго цягнік ішоў з Кёнігсберга цераз Беласток, на Брэст. У ім ехалі пераважна салдаты. Яны былі пры ўсёй вайсковай экіпіроўцы і трымаліся бадзёра, ігралі на губных гармоніках, спявалі штось сваё, бадай, радзіннае і спявалі бравурныя салдацкія маршы. Некаторыя ахвотна гутарылі з ім, чалавекам у цывільным адзенні. На ім добра ляжаў цёмна-шэры касцюм, па тканіне якога пракідвалася светлая палоска; пад касцюмам — кашуля крэмавага колеру, пры гальштуку. Апроч таго, збоку ад акна, на кручку, віселі плашч і фетравы капялюш. Яны былі амаль аднолькавага дымчата-сіняга колеру.

Нямецкія салдаты выказвалі ўпэўненасць у хуткай сваёй перамозе там, куды ехалі,— маршы пераможцаў у камуністычнай Маскве. А яшчэ яны спадзяваліся на шчаслівае вяртанне дадому, у свой фатэрлянд. За мэту вайны ваяры фюрэра бачылі пашырэнне германскай жыццёвай прасторы на ўсход, а некаторыя яшчэ называлі і вынішчэнне камунізму як нейкага віруса, прыкрага і небяспечнага для чалавецтва. Адзін унтэр назваў яго чырвонай чумой.

У Брэсце іх спадарожнік Барыс Рамановіч памяняў цягнік і ехаў далей ужо ў пінскім кірунку да самага Янава. Двойчы на гэтым шляху па вагонах нікаў, правяраючы дакументы, ваенны патруль.

Цікавых для Барыса спадарожнікаў у вагоне не аказалася, ды ён і не шукаў іх. Сярод немцаў пераважалі інтэнданцкія служачыя, якія яшчэ не прызвычаліся да сваёй чыннай ролі па зборы даніны на новай акупаванай тэрыторыі. Яны багата чаго хацелі, але сутыкаліся з упартым нежаданнем насельніцтва спачуваць найвышэйшай вызвольнай місіі германскай арміі і памагаць ёй. Даводзілася браць неабходнае самім, але ж гэта ўскладняла выкананне інтэнданцкага абавязку. У імя фюрэра яны

мусілі пускаць у ход зброю ці хоць бы пагражаць ёю. Прасцей было з канфіскацыяй маёмасці яўрэяў.

Міжволі адчуваючы хваляванне пры сустрэчы з роднай зямлёй, Барыс сышоў на станцыі ў Янаве. Ён убачыў, што знешне тут амаль нічога не змянілася, хіба назва станцыі кідалася ў вока польскім напісаннем *Yanow*. Адсюль жаўнер Рамановіч два гады назад ад'язджаў да Войска Польскага. Усяго два гады мінула, як свет перавярнуўся.

Ён пацікавіўся ў нямецкага афіцэра, які разам з салдатамі дэфіляваў па пероне, дзе знаходзіцца камендатура, і пашыбаваў туды з чамаданам, у якім вёз такія-сякія гасцінцы для сваёй сям'і і радзіны.

13

У дзедавай кладоўцы пахла мёдам.

— Ян а Ян, скажы,— пыталася Маня ў хлопца, з якім у гэта неспакойнае лета выпала ёй пазнаёміцца трохі бліжэй,— скажы, Ян, пчолы... яны таксама, як і коні, каровы,— свойскія стварэнні ці не?

— Гм,— хлопец ускінуў брыво, і думнасць лёгкімі зморшчынкамі легла ў яго на лбе.— А ты як думаеш?

— Я? — Маня выпусціла ручку медагонкі, якую круціла з лёгкасцю і імпэтам забавы, утаропілася на яго.— Ян, я ж у цябе пытаю. Як у пчаляра, канешне... Ты пчаляр?

Ян Кульбеда ў апошні год неяк неўпрыкмет пасталеў. Ён пачаў заходзіць у іх дом часцей, чым заходзіў дагэтуль, бо сам, урастаючы ў бацькоўскую гаспадарку, ставіў пчальнік. А ў гэтым лепшага дарадцы, як Манін дзед Пятро, нельга было знайсці. Таму і прыходзіў да Пісарчукоў... Вось толькі размовы з Маняй у юнака зазвычай былі кароткія, хапатліва-абрывістыя. Тым не менш свайго госця гэта цнота ўжо амаль не саромелася.

— Адкажы, Ян, на пазакласнае пытанне.

— Са статкам кароў ніякі рой нельга параўнаць...

— То я ведаю!

— І за свойскіх пчол, як мух, напрыклад, ніхто лічыць не будзе! Адно пчолы з нашых вуллёў — свойскія, у адрозненне ад дзікіх. Тыя водзяцца на дрэвах, у дуплах.

— Растлумачыў... Дзякуй! А ці ёсць у пчол клопат пра гаспадара, чалавека ўвогуле? Скажы...

Ян усміхаўся бянтэжліва-сарамліва і трохі паблажліва, ён лічыў яе пытанні далёкімі ад свету чынных гаспадарчых захапленняў, яго і яе дзеда.

— А я думаю, такі клопат ёсць, — адказала сама на сваё пытанне дзяўчынка. — А то навошта б яны так багата мёду назапашвалі?

— Дбаюць пра сваю сям'ю...

— Гэта ты, Ян, можа, дбаеш толькі пра сваю сям'ю ды радзіну! А нашы пчолы, апроч сваёй сям'і, яшчэ пчаляру, прынамсі дзеду, спагадваюць, я ведаю. Яны разумеюць, што дзед робіць для іх, бачаць, як ён аберагае іх ад ворагаў, засцерагае вулей ад усялякай пошасці. Таму яны і стараюцца аддзячыць яму. Дзядуля кажа, што на дабро адгукаюцца нават бярэзіны. Таму і пчолы — не выключэнне.

Маня стаяла перад ім, танклявая, трапяткая, бы чарацінка, а на твары, па-дзіцячы адкрытым, захопленым уяўленнем таго, пра што яна гаварыла, часам чыталася ўжо і датклівая дзявочая цікаўнасць да яго, прыстойнага кавалера, няйначай. Як і раней, на ім была сіняя форма гімназіста, якая вельмі пасавала яму і якую ён ужо даношваў. Ростам на галаву вышэй за Маню, Ян меў такі ж чысты, адкрыты, як не кірпаты твар, на падбародку і пашчэнках якога прабіваўся лёгкі пушок, прыкметны толькі ад акна, з якога лілося святло. Сябруючы з дзедам, ён не ведаў, як ставіцца да гэтай асобы — унучкі Пятра Пісарчука, і няпэўнасць яго непакоіла.

У гэты дзень Манін дзед быў разам з імі ў кладоўцы, але не паспеў ён замацаваць у чэраве медагонкі рамкі з мёдам, як яго кудысь паклікалі. І як толькі дзед Пятро пакінуў іх адных, Ян адчуў, што грудзі яго запаўняе нейкая даўкасць і млявасць або, наадварот, нязвычайнае напружанне, і, каб пераадолець хлапечую нягегласць, ён стаў на Маніна месца каля медагонкі, схопіў ручку механізма, які нагадваў калаўрот, і пачаў круціць. Мякка зашумела, дробна і клейка запстрыкала ў бочцы, выганяючы з сотаў цэнтрабежнай сілай мёд, у меру вадкі, у меру густы, свежы мёд, які меў бурштынавы колер.

— Ян, а ты ведаеш, што дзядуля яшчэ сказаў?

— Што?

— Бог даў пчол чалавеку для прыкладу ў працы.

— Але ж сярод пчол ёсць і трутні...

— То пчолы іх забіваюць і выкідваюць.

Маня падышла да стала, што стаяў ля акна. Там на шырокай талерцы ляжалі кавалкі сотавага мёду. Над імі кружыла аса. Узяўшы нож, дзяўчынка адрэзала кавалачак і паклала сабе ў рот. Затым яшчэ адрэзала і паднесла на кончыку нажа кавалеру:

— Ян, бяры! Гэта дзедаў. Ён салатзейшы ад твайго. А як пахне! — Яна, пэўна, і сама не ведала, гаворыць усур'ез ці жартуе.

Ян узяў і кінуў у рот, пажаваў:

— Такі самы, як і ў мяне!

— А ты верыш у Бога, Ян? — Яе шэрыя з карым разводам вочы пад цёмнымі крыльцамі броваў свяціліся імпэтам сяброўкі ў адмысловай гульні на дасціпнасць — той улюбёнай гульні на мяжы, за якой ужо мінае дзяцінства, але і да сталасці яшчэ ладны крок.

Ян з годнасцю выпрастаў спіну і ўзмахам галавы адкінуў ільняны чуб з ілба:

— Я не перакананы, што Бог ёсць. Але існасць Боская ўва мне прысутнічае.

— То, можа, ты анёлак?

— Без крылаў, як бачыш, але ж...

Яны расмяяліся. Маня прысела на стары зэдлік і, хістаючыся на ім, перакінула пасмы цёмных валасоў за спіну. Хлопец неўзабаве ўздыхнуў з палёгкай: пачуццё несамавітасці, што сцінала яму грудзі, прайшло.

— А я сур'ёзна, Ян. Веш, на Спаса гэтым летам мы з мамай хадзілі ў царкву. Я малілася за тату, а потым падумала: «Калі Бог ёсць, усё добра будзе, і татка вернецца, і мы ўсе жывыя-здоровыя будзем. Калі ж Бога няма — даруй мне, Дзева Марыя! — уся Божая чыннасць для мяне на зямлі — у дзеду маім, у дзядулі». О, ён такі чалавек, што мог бы стаць Богам для ўсіх! Ён Дух святы ў нашай сядзібе!

— А ты — ні даць ні ўзяць — Боская ўнучка!

— Ну — пэўне!

І зноў засмяяліся, а між іхняга смеху прасейваўся гул медагонкі, ён трохі мяняўся, рабіўся лягчэйшым па меры таго як соты вызваляліся ад пчалінага скарбу. Дбайны хлопец першы раз у жыцці ўзяў ад свайго пчальніка ў

бацькоўскай сядзібе добры мёд і цяпер выганяў яго з сотаў на Пісарчуковай медагонцы. Ён меў падставы ганарыцца, як вучань, які паспяхова прайшоў іспыты.

З глыбіні дома і з вуліцы неўзабаве пачуліся галасы; яны то групаваліся і гучалі разам, то паасобку. Што здарылася?! Маня ўскочыла з зэдліка... Над усім верх браў вясёлы мамін голас. Трэба туды хутчэй! У дзвярах кладоўкі яны сутыкнуліся.

— Мар'я! — урачыста абвясціла Ганна. — Твой бацька едзе дадому!

— Ура! — закрычала Маня, як гэта крычалі байцы ў фільме пра Чапаева, і кінулася да маці, абхапіла яе за шыю. — Во-ё-ёй!..

Назіраючы за гэтай уражлівай сцэнай, за абдымкамі маці і дачкі, іх слязьмі, Ян, старонні, лічы, чалавек, стаяў ашаломенны.

— Бяжу, доча, прыбірай у хаце хутчэй, — адпусціла Ганна Маню. — Бог ведае, на чым ён прыедзе, але пэўне — хутка будзе!

Навіну аб прыездзе Барыса прынёс Пятру Пісарчуку пасланец ад самога каменданта паліцыі: маўляў, Мухала прасіў перадаць, што ваш сын Барыс цяпер у Янаве, чакае машыну, неўзабаве прыб'ецца. Радуйся, бацька!..

І сапраўды, ад радасці сэрца ў грудзях Пятра пачало стукіць так моцна, што чулася ў рэбрах, вочы павільготнелі.

— Аксінья! — гукнуў ён, адчыняючы дзверы ў хату. — Рыхтуйся да сустрэчы дарагога госця: Барыс дадому едзе!

— Барыс?

— Барыс!

— Ай-яй, няўжо?! Сын мой... Ганя! Ганя, дзе ты? Ганя, едзе твой чалавек!

— Барыс?

— Барыс!

— Ну што вы кажаце?! Як? Дзе? Адкуль?..

— Паўлюк! Дзе Паўлюк? Зося, шукай свайго Паўла! Яго брат азваўся.

— Барыс?

— Барыс! А хто ж яшчэ?..

— Дык дзе ж ён?

І не паспела гэткае сямейнае ўзрушэнне перабурліць у хаце, як да сядзібы Пісарчукоў ужо сцягваліся суседзі, каб паглядзець на таго, хто столькі гадоў дзівіў і пацяшаў іх рознымі праявамі свайго характару, хто быў вядомы ўсім у мястэчку і знік надоўга, лічылі, што ўжо прапаў у германска-польскай вайне, а цяпер вунь вестку падаў — едзе! Уваскрэс, няйначай! Выкараскаўся з нейкіх там выключных абставін... Цікава! Таму і цікава паглядзець на дасціпнага чалавека, а яшчэ больш — прывітаць і паслухаць, што ён будзе баяць.

На кухню набілася з тузін маладзіц — ад той жа цікаўнасці. Некаторыя з іх, праўда, прапанавалі свае паслугі малодшай гаспадыні Ганне ў прыгатаванні ўрачыстай вячэры, паколькі яна была ў такім стане, што не магла ні на чым засяродзіцца, — туды-сюды бегала, за ўсё хапалася і не паспявала нічога зрабіць. Таму Алена Германка неўзабаве перахапіла ад яе ініцыятыву — пасадзіла адных сябровак абіраць бульбу, другіх — скубці і патрашыць гусака, якога засек Барысаў бацька Пятро, а трэціх — мыць посуд і прыбіраць з падлогі ў кухні лішнія чыгуны з кормам для жывёлы. Сама ж Ганна падпаліла ў печы і, прымаючы парады ад бабы Аксінні, стала пячы грэцкія блінцы. Зося, тая лічыла, што гэты фэст не ейны клопат, як і ўсё астатняе. Таму да прыезду Барыса яна бавілася разам з дзецьмі ў сваім пакоі.

Павел у гэты дзень чысціў хлеў, дакладней, той куток у ім, дзе стаялі каровы, ад гною — гаспадарчага скарбу, які назапасіўся ў саламянай подсцілцы і перапрэў за лета. Скончыў тую працу і цяпер насіў на подсціл каровам свежую салому, што суха шамацела і нават вызвоньвала пры ветры асобнымі сцяблінамі.

Да сядзібы Пісарчукоў падкаціла нейкая дзіўная крытая машына з чырвоным крыжам на баку. Мала хто такія машыны бачыў. Адчыніўшы бакавыя шырокія дзверцы, з яе ўлоння выскачыў і спружыніста зрабіў крок другі самавіты, ладны мужчына з дужа знаёмым усім мотальцам тварам. Яго вочы ззялі, бы зоркі. Кароткі позірк упаў у купку людзей, што, пэўна, чакалі яго. Мяккая, ветлівая, зычлівая ўсмешка амаль не закранула валявы падбародак і не разгладзіла дзве выразныя баразёнкі між бровамі.

— Дабрыдзень! — Чалавек зняў капялюш, вітаючы ўсіх, і тут жа прыгарнуў да сваіх моцных грудзей бацьку, Пятра Рамановіча, ссівелага за два гады, потым абняў Ганну, сухую, бы трэска, і, цалуючы, адчуў на сваіх вуснах салёны смак яе слёз, адчайных і шчасных. Утрапёную Маню, якая толькі што выбегла з хаты, ён узяў пад пахі і ўзняў над сабой, як маленькую, ад чаго тая завішчала і засаромелася свайго віску.

— Ну вось я і прыехаў! — паведаміў Барыс і павярнуўся да вадзіцеля ў цывільным адзенні, нібыта той толькі і чакаў ад яго такіх слоў. Сказаў Барыс так і палез у салон па скураны чамадан, вялікі, пукаты, і кожны, хто ў гэты момант стаяў ля машыны, акінуў падарожную рэч цікаўным, а то і прагным вокам. Машына кранулася, пакаціла і знікла. Барыс павітаўся за руку з астатнімі сваякамі, суседзямі і, лёгка падняўшы за ручку чамадан, рушыў у дом, дзе зноў жа — абдымкі, вітанні, зычэнні. Цікаўныя маладзіцы, што сабраліся на кухні, умомант адзначылі добры настрой Барыса, яго моц і сілу. Яны зайздросцілі Ганне:

— Во дачакалася галубка!

— То было ж каго чакаць — гля, які чалавек паглядны! Нездарма сохла па ім.

— А любая б сохла па такім!

— І Маня глядзіць на бацьку — вочы як ліхтары. Падрастае... Уся — у маці. Ад яе лоб, вусны, нават валасы на прабор, як у яе. Бацькавага амаль нічога!

— Шчаслівыя ўсе, — падагуліла размову Германка. — А я, мілыя, даўно думала, што такі чалавек, як Барыс, пройдзе ваду, агонь і медныя трубы ды жывым дадому вернецца. Бач, яго нават на рэдкай машыне з крыжам прывезлі!

Урэшце вітальны пошум апаў і пачаліся роспыты, дзе быў, як трапіў туды і што ў іх на чужыне якое. Барыс, праўда, абмяжоўваўся кароткімі, на некалькі слоў адказамі, і толькі калі селі за накрыты сямейны стол, расказаў гісторыю пра свой палон, пра скасаванне статуса ваеннапалонных у нямецкім лагеры і далейшае вольнае рассяленне былых вайскоўцаў у Прусіі, пра іхнюю і сваю працу на фермерскай гаспадарцы, а таксама ў горадзе Кёнігсбергу, дзе яму собіла ўзначаліць арганізацыю Самапомачы. Вайну, якая цяпер крышыла і спапяляла прасторы

бальшавіцкай імперыі, ён не закранаў, абышоў увагай і новыя парадкі ў Моталі, не цікавіўся імі, не распытваў пра іх. А іншыя пакуль маўчалі пра гэта, пэўна, адкладваючы тэму гаворкі на потым.

Але пра што Барыс расказваў з асаблівым захапленнем, дык гэта пра культуру жыцця і працы ў прыватных гаспадарках Усходняй Прусіі, дзе на зямлі пыніліся фермеры.

— Там усё натуральна і проста, — казаў. — Сям'я купляе ці бярэ ў арэнду столькі зямлі, колькі можа апрацаваць. Часам, каб лепей саўладаць з пэўным тэхналагічным, гэта значыць, абумоўленым наукай і практыкай цыклам, яна наймае сабе ў падмогу яшчэ аднаго ці колькі работнікаў, плоціць ім, як папярэдне дамовіліся. Усё там чын чынам. Кожын лапiк зямлі дагледжаны, чысціня і парадак наўкола. Прынцып такі: гаспадар пашырае вытворчасць настолькі, наколькі сам асабліста або разам са сваёй гаспадарчай камандай можа дагледзець ніву ці ферму. Спакойная праца. Ніхто баўэра не бэсціць. Затое ўраджаі збажыны і надоі малака — уга! — у два-тры разы вышэйшыя за нашыя.

Расказ пра фермерскі вопыт асабліва зацікавіў бацьку і брата Паўла. Шчыра кажучы, гэты замежны вопыт нечым укалоў іхнія сэрцы, і яны наперабой пачалі задаваць Барысу пытанні пра тэхніку і ўгнаенні, якімі прускія фермеры карыстаюцца, пра элітнасць жывёлы; не ўтрымаўся, каб не ўставіць сваю капейку ў размову і брат Пятра — Васіль, пакліканы чынам сваяцтва на вячэру. Толькі ці ўзяўся б хто, усё-ўсёнькае, што гучала там, пераказваць? Пасля Барыс, уважаючы на нейкі ўнутраны бунт і рэплікі свайго бацькі, неўзабаве зазначыў:

— Я ведаю, тата, што вы з Паўлам — зусім не горшыя гаспадары, чым прускія фермеры, і нават у адпаведных умовах маглі б ім нос уцерці, абуць у лапці, як кажучь.

— Эй-ей, так-так! — падтрымалі маладзіцы за сталом.

— Я, тата, думаў пра гэта, калі працаваў на ферме, і думаў у Кёнігсбергу, калі пазнаёміўся з іхняй капіталістычнай сістэмай вытворчасці. Я зразумеў, чаму іх сістэма больш эфектыўная, дзейсная і больш прыбытковая. Дзве ўмовы, якія неабходна выканаць: зямля і сродкі вытворчасці ў прыватных руках! Лепей сваё асовае, чым чужое дубовае. Сваё заўсёды бывае лепей дагледжана. І — другая ўмова — меры і часу. Гэта каб фермер ці баўэр, не

ў прыклад абшарніку, феадалу, трымаў у сваіх руках не тысячу дзесяцін, а толькі тое, чым сам карыстаецца, што можа апрацаваць, перапрацаваць, дагледзець, спажыць, прадаць, пра-а-даць.— Барыс кінуў вокам на прыціхлае застолле.— Мусібыць, я без ладу бубню і нашы любыя жанчыны засумавалі, таму перапрашаю. Мне застаецца толькі сказаць, што там маё ўласнае ўяўленне малявала. Такая, ведаецца, прастора ў нас і ў Расеі! Хіба мала зямлі? Не-е!.. Дык дайце ж гэту зямлю фермерам, гаспадарам! Дайце яе кожнаму столькі, колькі ён апрацуе разам з сям'ёй,— не мала і не многа. Дайце прылады працы, машыны... Не трэба бясплатна. Яны купяць. Яны купяць і знойдуць, здабудуць усё, што трэба, каб іх карміцелька-зямля была ў ласцы. Яны вышкрабуць і выліжуць яе, і кожная гоня асвоенай пусткі стане ўрадлівай нівай, агародам, садамі!

— Барыс! Сынку! — усклікнуў, падхапіўшыся з месца, Пятро.— То гэта ж зямельная рэформа Сталыпіна!

— Магчыма, магчыма, тата! Але на Захадзе да яе дайшлі. Прыклад баўэраў паказвае, што Расея — я ўжо не кажу пра Беларусь і наша працавітае сялянства — зрабіла б цуд, заваліла б рынак збажыной і мясам!

— Ліха матары! — Пятро стрымана грывнуў кулаком па сталю.— Які паварот вызначаўся ў лёсе Расеі! То — не ж! Перакрэслілі! Адрынулі! Абмінулі! Павярнулі да абагуленых гаспадарак і прыгоннага права. Учынілі голад на Украіне і па ўсім бальшавіцкім гуляй-полі. Эвой!.. Як жа здарылася, што гэтак расейскі люд абмішулілі, што яго столькі знішчылі, о Божа праведны!

Барыс іранічна ўсміхнуўся:

— От таму, тата, Леніна і залічылі ў геніі! Іншаму гэта задача была б не па плячы!

Павел унікліва слухаў і, слухаючы, узяў бутэльку і падліў гарэлкі ў чаркі бацькі, Барыса, іншых, хто сядзеў паблізу.

— Я бачу,— зазначыў ён,— што наш Барыс пачаў іначай на свет глядзець.

— Але ж,— падтрымаў Паўлюка бацька, у ягоных вачах свяцілася прыязная ўсмешка.— Вылюднеў і стаў сацыялістам без усялякай бальшавіцкай набрыдзі. З чым я цябе, Барыс, і віншую!

Яны звялі чаркі разам, і чаркі дзынкнулі чыстым, па-братэрску прасветленым гукам, нібы засведчылі тым самым важнасць моманту.

Васіль, падносячы келіх да вуснаў, сказаў:

— Каб у вас увесь час было на сталае, у місцы і калысцы!

— О-о! — дружна загулі маладзіцы, пераводзячы позірк з Барыса на Ганну. — За гэтым справа не заржаве!

— Не-не ўжо! — энергічна адмовілася Ганна. — У калысцы ў нас ёсць, і даволі!

Яна ўзяла да сябе на лона Вольку, якая дагэтуль топала каля яе па падлозе:

— Па ваенным часе — хопіць! І Зосі — таксама.

Маня ўважліва ўслухоўвалася ў размовы дарослых, і неўзабаве да яе аднекуль з падсвядомасці, мабыць, дайшло: гэты дзень асаблівы і варта яго залічыць у тыя адметныя дні, якія ў жыцці больш ніколі не паўтараюцца. Уся радзіна ў зборы, і Барыс, сам Барыс, яе татка, выступае ў нейкай новай сваёй ролі; усе задаволены і ўсцешаны ім, віншуюць яго, а галоўнае — дзядуля шчаслівы і мама шчаслівая. Дзівосны дзень!

Калі ж усе разышліся, Маня паслала сабе пасцель і легла спаць на канапе ў сталовай, як што на яе ложку ў спальні маці паклала спаць Вольку. Яна не крыўдала на гэта, але тут, у сталовай, каля дзедавай шафы з кнігамі доўга не магла заснуць. Можа, таму, што на месцы кніг у шафе цяпер зеўрала пустата, і гэта пустата яе непакоіла. Неяк фізічна. Яна ведала, што ў тыя дні, калі іх сям'я як не кожны дзень чакала высылкі ў Сібір, яе дзед перанёс кнігі на захаванне святару Георгію Раздзялоўскаму. Вайна пачалася, і той страх мінуў, а кнігі дзед назад не вяртаў. Значыць, яшчэ не ўсё асталявалася ў жыцці і аднаму Богу вядома, як яно далей будзе.

Ноч ахутала сядзібу цёмнай аксамітнай коўдраю, зрабіла патаемнымі рысы твару і нават дыханне. У Ганны яно затрымлівалася, збівалася і дрыготка трымцела. Але ж адначасова збівалася дыханне і ў Барыса. Толькі ад гэтага ні ён, ні яна не адчувалі пакут, неспакою. Наадварот, сэрца Ганны заходзілася ў салодкай знямозе. І такога хвалявання і знібеючай да слёз радасці яна не памятала, можа, ад той самай пары, калі яны ўпадабалі адно аднаго,

і тады адмысловай пасцеллю для іх была мурава на лагоднай сонечнай выспе сярод возера. Яны веславалі туды, як вяслююць у невядомасць: за іх плаваннем у здзіўленні сачылі беласнежныя, чыстыя, вабныя кветкі — вадзяныя лілеі. Эх, трава-мурава! Успамін нагастраў радасць новых пачуццяў.

14

Маня раз-пораз спынялася каля люстэрка і касіла на сябе вокам — як добра, проста выдатна ляжаў на яе плечуках і абцягваў грудкі шэры, з нейкім някідкім узорам світэр, зроблены, казаў бацька, з ангорскай шэрсці. Ён лашчыў вока і навобмацак быў мяккім, як пух. У ім было лёгка і ўтульна, цёпла было, як што кожная варсінка хінулася да яе і грэла. Дагадзіў ёй бацька.

У гэтай адмысловай абнове, закінуўшы за спіну цёмныя косы, пакарочаныя нядаўна, яна разам з дарослымі ішла ў царкву на нядзельную службу.

Мясцовы люд меў свой характэрны інтарэс у царкоўных зборах. У часе вайны асабліва. Царква заставалася як не адзіным месцам, дзе кожны мог спаткаць любога і, пры пэўнай цікаўнасці, пачуць на свае вушы толькі што народжаную, свежую або няхай сабе і скамечаную ў народзе навіну, абмяняцца думкамі, памаліцца за што якое вартае, лёсавызначальнае.

Жанчыны па-ранейшаму прыбіраліся ў свае святочныя строі, а мужыкі стараліся адпавядаць ім і таму апраналі чыстае адзенне, наводзілі бляск на ботах.

Верасень дагараў, і сонца, як позірк касой маладзіцы, прабягала і падала не проста на зямлю, а ўскрай, наводдалек, высвятляючы гаі і дубровы, у якіх асобныя купкі дрэў і хмызу набывалі ўжо залаціста-жоўты і барвовы колеры.

У цеснаватых гародчыках, перад вокнамі хат местачкоўцаў усё яшчэ ярка цвілі вяргіні і астры, а ў паветры чуўся гаркаваты шызы дым бульбоўніку, які дзенідзе тлеў на вогнішчы, і гэты пах мяшаўся з лёгкім, духмяным водарам рэзеды.

Ганна, Маніна маці, больш не трымала дачку за руку, як то рабіла раней, калі яны разам хадзілі на фэст. Цяпер

Маня Раманавічанка мела быць за дарослую, хоць і не дацягвала яшчэ па ўзросце, але ж у яе душы ішла ў рост рунь самавітасці, што давала ёй вольна сябе пачуваць.

Мужчыны ўтваралі галаву сямейнага шэсця: яны ішлі мернай ступой, старэйшы — Пятро — у высокіх ботах, у штанах, скроеных па тыпу галіфэ, а Барыс і Паўлюк — у лёгкіх туфлях, на якія зверху спадалі штаніны.

У рухах, у самой паставе Барыса, на дагледжаным і чынным твары быў разліты спакой і нейкая своеасаблівая значнасць, як у залатога чырвонца. Па дарозе ў царкву ён не першы раз ужо расказваў бацьку і брату пра культуру сельскагаспадарчай вытворчасці ў Нямеччыне. Зрэшты, казаў, прыклад такога гаспадарання быў і ў іх пад бокам — гэта сядзіба пана Юргенсана ў Асаўніцы. Такая ж уробленая зямля, такія ж племянныя цялушкі, каровы. Адно там, на чужыне, скрозь адмысловы парадак і ніхто не трасеца ад страху, што заўтра ў яго ўсё адбяруць, самага вывезуць на Салаўкі. Там да сацыялізму ідуць цераз прыватную ўласнасць і дастатак.

— А цяпер у іх што? — спытаў у сына Пятро Пісарчук.— Цяпер, калі распачата вайна? Пра што немцы думаюць, што робяць?..

— На зямлі працуюць, як і працавалі,— адказаў Барыс.— Некаторых, праўда, прызвалі на вайну. Між іншым, немцы ахвотна ідуць ваяваць, бо ў іх, ведаецца, якая з'ява,— аўхшвунг, гэта значыць, уздым, выкліканы развіццём нацыянальнага сацыялізму. Гэта адно. А другое: якая прычына вайны? Рыбентроп, міністр замежных спраў, пра гэта па радыё даводзіў. Сталін праз Бесарабію наблізіўся да Румыніі і сканцэнтраваў на мяжы з ёю вялікія наступальныя сілы. У ліку некалькіх армій была там і горная, каб лягчэй упакорыць Карпаты. Рыхтавалася аперацыя па захопу нафтаздабыўной краіны Румыніі. Для германскага Вермахта, такім чынам, складвалася вялікая пагроза застацца без паліва. Таму вайна з боку Германіі мае папераджальны і як не абарончы характар,— зазначыў Барыс.— У Гітлера багата адданных яму суайчыннікаў, і, слухаючы свайго фюрэра, не адзін, напэўна, адчувае, як у яго крылы растуць. Жанчыны, тыя ад фюрэра вар'яцеюць. На мітынгах прыходзяць у шаленства. Ісус Хрыстос не меў такога поспеху! Куды там! Чуецца, кнігу «Майн Кампф»

дораць кожнай маладой сям'і пры рэгістрацыі шлюбу. І ў друку пра фюрэра пішуць, што гэта выбітная асоба, надзеленая неверагодным розумам, энергіяй, мастакоўскім, калі хочаце, густам. Мефістофель? Мастак... Майстар на ўсе рукі. Зачароўвае прамовамі. Шмат абяцае. Дый мае ўдачу, асабліва цяпер на Усходнім фронце. Яму давяраюць. Яму вераць. На яго моляцца.

— А ліха матары!..

Даўно знявераны ў палітычных і дзяржаўных дзеячах, якія на ягоным жыцці, здаецца, толькі тое і рабілі, што душылі народ, свой ці чужы, Пятро насцярожана і тым не менш з цікаўнасцю ўспрыняў словы сына пра новага шэльму — фюрэра.

Ужо заходзілі ў царкву, калі Барыс нечакана прамовіў:

— Ёсць і ў нашых людзей пэўныя спадзяванні на Гітлера.

Але ж ніхто: ні бацька, ні брат Паўлюк, ні жонка Ганна, ні Маня — дачка, якая краем вуха злавіла гэтыя словы, не ўцямілі толкам, што яны азначаюць. Стары Пісарчук кінуў доўгі дапытлівы позірк на сына.

Пачыналася служба. Айцец Георгій, прачытаўшы псалмы з Евангелля, распачаў тую казань, з якой неаднойчы ў апошнія гады выступаў перад прыхаджанамі: аб вялікіх выпрабаваннях, насланых на народ і на кожнага раба Божага, хто пахіснуўся ў веры і адступіўся ад хрысціянскіх заповедзяў.

— Зайздрасць і рабаванне, паклёп і здрада, — казаў ён, — здрада сям'і і роду свайму, як і добрым чалавечым адносінам, ды сквапнасць, ліхварства заўжды былі і ёсць найцяжэйшымі чалавечымі грахамі. Юда Іскарыёт выдаў Ісуса Хрыста за трыццаць срэбранікаў, і ягоны грэх лёг цяжарам на ўсё чалавецтва. Ды хрысціянскі свет не зрабіў з гэтага належных высноў. Ці не таму чалавечая супольнасць патанае ў варажнечы і зле?.. Паводле святога Якава: «Ці мудры і разумны хто з вас? Давядзі гэта на справе добрымі паводзінамі і мудрым замірэннем».

— Вайна, — казаў далей святар Георгій, — прынесла людзям наймаверныя выпрабаванні, і, паддаючыся спакусе д'ябла, многія грамадзяне карыстаюцца старым, можна сказаць, дагістарычным законам Майсея аб справядлівасці:

«Вока — за вока, зуб — за зуб!» Між тым помста, адплата сама па сабе не дае верніку ніякай спатолі. Асабліва ў сваяцкіх і ўнутрыэтнічных узаемаадносінах, у суседскіх, у грамадзянскіх або, як то было, класавых бітвах. Грамадзянская вайна вядзе да вялікіх пакут і страт народа, яна не нясе з сабою справядлівасці, якую трэба шукаць толькі ў міры і згодзе. Помста бліжняму выклікае ў душы такую колькасць дэманічнай або сатанінскай энергіі, што з ёю вам будзе цяжка далей саўладаць. Яна наваліцца на вас, вынішчыць да кроплі ўсю вашу дабыню і высакароднасць, і тады вы адчуеце ў душы спустошанасць, і толькі спустошанасць. Помста, такім чынам, небяспечная як для чалавека, якому вы помсціце, так і для вас, бо пад цяжарам тых ваяўнічых, атрутных пачуццяў, што раз'ядаюць душу, вы самі маеце быць раздушанымі.

— Госпадзе,— неўзабаве ўзвысіў голас ойча Георгій,— даруй нам грахі нашы, бо і мы даруем кожнаму, хто нам вінен, і не ўвядзі нас у спакусу, засланы ад хціўцаў.

Маня спачатку ўважліва слухала пропаведзь, але потым слых яе прытупіўся, і, забыўшы на гэты духоўны ўрок, яна пачала разглядаць святочныя ўборы на жанчынах у царкве. Самі жанчыны былі засяроджаныя. Яе маці, праўда, глядзела не столькі на бацюшку, колькі на свайго Барыса, які зрэдку штось ціха шаптаў ёй на вуха, і яна тады ўсміхалася.

— Паводле святога Яна,— казаў далей святар,— чалавек не можа нічога атрымаць, калі не будзе дадзена яму з неба. А з неба чалавек даўно атрымаў сабе вялікі скарб — душу. То паберажыце яе і зрабіце яе сваім храмам, светлым, высокім, як гэта царква. У імя ўратавання і ўзвышэння кожнага, хто дбае не толькі аб хлебе надзённым, але і аб прышласці. Амін.

Хор заспяваў псалом са словамі: «Я шукаў Госпада...»

«Взысках Господа, и услыша мя, и от всех скорбей моих избави мя».

Людзі хрысціліся, некаторыя падпявалі хору або проста варушылі вуснамі. Услухоўваючыся ў спеў і словы, спрабавала ціха прамаўляць іх і Маня Раманавічанка.

Толькі побач з айцом Георгіем вырасла неўзабаве постаць яе бацькі. Барыс штосьці нягучна даводзіў святару, і той у знак згоды затрос барадой:

— Але ж... але ж...

I, ужо звяртаючыся да прыхода, бацюшка мовіў:

— Шаноўныя грамадзяне! Няма ніякіх сумненняў, што вас хвалююць праблемы вайны і міру, падзеі ў свеце наогул. Барыс Рамановіч, наш зямляк, і вы яго ўсе ведаеце — ён вярнуўся з палону. Але гэтакі час пацёршыся ў свеце, ён пачаў больш выразна бачыць тое, што робіцца, і ў яго ёсць жаданне сказаць вам некалькі слоў. Калі ласка, пры выхадзе з царквы затрымайцеся на грамадзянскае веч.

Барыс вывучаў знаёмыя і ў нечым новыя для яго твары. На іх ляжаў цень пакут, засяроджанасці або ўтраплення. Але толькі пасля слоў бацюшкі, які назваў яго, натоўп ажыў і ўмомант скінуў з сябе скамянеласць, здранцвенне; на тварах, асабліва ў вачах, выявілася цікаўнасць да ягонай, Барыса, асобы, у якой заўжды местачкоўцы знаходзілі шмат таямнічага, дасціпнага і нават рызыкаўна-дзівацкага. Ён ішоў сваім поступам па жыцці ў няведамае. Таму натуральна, як толькі спадобілася яму паўстаць побач з бацюшкам на паперці і павярнуцца да іх тварам, многія слухачы параскрывалі раты.

— Людзі добрыя,— гэтыя словы, здавалася, Барыс уклаў як не кожнаму ў душу,— за два гады, што я адсутнічаў, на нашай роднай і калісь незалежнай зямлі столькі адбылося падзей! Два гады дзень у дзень выцягвалі з некага душу. І цяпер гэта доўжыцца. Тут столькі пакутнікаў. Дзе браты Райкевічы?.. Я ўжо не кажу пра іншых. Пайшла паласа грамадзянскай разбэрсанасці, варажнечы, калі люд пазбавілі клопату пра сваю супольнасць, пра сваю культуру, сваю гаспадарку. Страчаем сваё нацыянальнае самавыяўленне. Камуністы ў свой час не дапусцілі ажыццяўлення волі беларускага народа — усталявання Беларускай Народнай Рэспублікі. У процівагу БНР яны стварылі БССР, далі народу на кароткі тэрмін вольна ўздыхнуць і зноў прыдушылі яго. Знішчылі амаль усю беларускую інтэлігенцыю, пачаўшы з вучоных, пісьменнікаў. Знішчылі заможных, самавітых сялян. Нарэшце, яны далучылі і нашы заходнія землі да БССР і загадалі энкавэдыстам усталёўваць у нас тыя ж парадкі — нечуваны гвалт, пазбаўленне людзей сваёй волі, этнічнай і гістарычнай памяці ды здольнасці развівацца далей.

Грудны тэнар Барыса гучаў на ўсю моц, і ідэальная цішыня, што ўсталявалася тут, прагна лавіла кожны ягоны гук.

— Наведваючы ў Кёнігсбергу і Берліне розных беларускіх дзеячаў, чытаючы некаторыя матэрыялы ў бібліятэках, я зразумеў, наколькі памылковым было ў свой час маё захапленне камуністычнымі ідэямі. Многія камуністы проста ўведзены ў зман. Ад іх хаваецца нават тое, што дзяржаўны пераварот у Расеі Ленін і Троцкі рабілі як агенты германскага генеральнага штаба. На эту ставілася падарваць знутры магутнасць краіны. Іх паслугу шчодро аплочвала казна кайзера Вільгельма. А што далі, што прынеслі бальшавікі народам Расеі? Я ўжо сказаў...

Цяпер, шаноўныя, падобна да таго, што камуністычнаму рэжыму на ўсходзе будзе канец. Я не хачу пры гэтым сцвярджаць, што ўжо трэба па ім заказваць хаўтуры. Але ёсць у нас апінія: пасля перамогі германскі Вермахт дазволіць беларусам аднавіць сваю дзяржаву на сваёй пракаветнай зямлі. У Нямецчыне ўважліва вывучаюць этнічную самавітасць і нацыянальны характар нашага народа. Невыпадкова на Беларусі ўжо цяпер распачынае дзейнасць Беларускае Народнае Самапомач. Гэта арганізацыя, у задачы якой уваходзяць медыцына і матэрыяльная дапамога насельніцтву, наладжванне грамадскага харчавання і гандлю. Самапомач будзе набываць усё большую палітычную вагу, а потым да яе праройдзе і самакіраванне, рэальная ўлада ў краіне. Ці ж не збавенне гэта ад савецкай пятлі?.. Давайце падумаем.

Барыс скончыў, і праз які момант натоўп зварухнуўся, ажыў, пасыпаліся пытанні, але хутчэй не па тэме, а ўскоснага кшталту, пераважна пра асобу прамоўцы. Люд цяпер пераважаў асцярожны і ў палітыку не хацеў увязвацца.

— Пане Барыс, — звярнуўся да яго хрыпатым голасам дзядок Сяргей Кузюр, — а ты як? Зусім дадому прыехаў або пакінуў яшчэ клопат там, дзе быў?

— Так, пакінуў сякія-такія справы, турботы і мушу вярнуцца да іх, — адказаў Барыс. — У мяне ж не скончыўся яшчэ кантракт на працу з фермерам. Апроч таго, я ўзначальваю Беларускае Народнае Самапомач

у Кёнігсбергу. Там шмат нашых мужыкоў, і праблемы ёсць.

— А ці не прыжаніўся ты там, чалавеча? — кінуў нейкі гарэза з натоўпу.

— Ды не-е, шаноўны! Я жаню покуль іншых, і гэтага досыць. Бачыце Ганю маю... Сям'я, радзіна, Радзіма — гэта ўсё, дзеля чаго варта жыць.

І, адчуўшы, што ягоны адказ усім, хто слухаў яго, спадабаўся, ён працытаваў на польскай мове радкі з папулярнага верша:

Не кінем зямлю, скуль наш род,
Не дамо пахаваць мову!..

Ганна, паслухаўшы Барыса, вальней расправіла плечы, вышэй узняла голаў. Яна не адчула, што ён рызыкуе. Яна сказала з усмешкай:

— Глядзі, які гусь!

А нехта ў працяг тых радкоў, якія цытаваў Барыс Рамановіч, дадаў:

Так нам памажы Бог!
Так нам памажы Бог!..

— Правільна,— падсумаваў свае неспакойныя думкі старэча Кузюр, ён пакідаў вечы.— Цяпер у палоне лепей, чым дома.

— От ты, Барыс, казаў пра Беларусь,— нагадаў, падышоўшы бліжэй да паперці, Фёдар Малыцька.— А немцы падпарадкавалі Моталь, Пінск і ўсё, што пад Пінскам, украінскай генеральнай акрузе...

— Я думаю, што гэта часова! Але ж і ў Моталі патрэбна свая самапомач, каб ставіць і вырашаць пэўныя задачы.

Люд тым часам цішэў, паступова зрэджваўся і знікаў. Неўзабаве каля паперці засталіся свае, калі мець на ўвазе Пісарчукоў, а з імі і айцец Георгій.

Ён паціснуў руку Барысу:

— Дзякуй, браце! Ты ўзяў на сябе сёння частку святочнай пропаведзі. Ты даў людзям інфармацыю. У старажытных краінах, праўда, у сапраўдных прапаведнікаў каменнем кідалі.

— Дзікунства жывучае. Сапраўды, нехта камень можа шпурнуць,— падаў Манін дзед Пятро Пісарчук.

— А разі іх у качарыжку! — Паўлу спадабалася прамова Барыса.

Айцец Георгій перахрысціўся:

— Божа літасцівы! Улагодзь ты сэрцы людскія. Колькі я пра гэта цябе маліў і маю!

— Сынку, — звярнулася Аксіння да сына, яна падышла сюды, да царквы, з некаторым спазненнем, але чула, як ён выступаў, — ты сказаў людзям праўду. Толькі ж свет пакуль не па праўдзе жыве.

— Маюць шчасце згаладалыя і тыя, хто прagne праўды!

— Не той час... Мае рацыю Ксення, бо праўда ў сям'і і грамадстве вырастае з даверу, а яго няма. У грамадстве ніц няма. Сама супольнасць парушана, — гаспадар Пятро казаў гэта з неспакоем і сумам. — Я сведка і сведчу: камуністычнае евангелле адрывае чалавека ад роду, ад сям'і, ад зямлі і робіць яго воўкам. Барыс тута даводзіў, што чужаземец нам мае быць за брата! Гм... Пане-браце, што я чую? Няўжо свет канчаткова рушыў з катушак і ў нашым кутку ўсталюецца вар'яцкі дом?

— Як і скрозь, разі яго ў качарыжку!

— Вар'яцеюць людзі ад бяссілля або ад вялікай улады, — сказаў Барыс; ён бачыў неспакой і трывогу на твары бацькі ў часе свайго выступу і разумеў іх — цяпер кожны чалавек ходзіць як па лязе брытвы, і лепей трымаць свае думкі пры сабе, але ж Барыс так не мог.

— Калі, — доўжыў ён, — надараецца гістарычная няпэўнасць і нейкія акалічнасці вымушаюць сістэму, скажам, імперыю рушыцца, кожнаму роду-племені, тата, павінна быць наканавана сваё. Народ у гэтым выпадку зробіць проста вялікае глупства, калі не выкарыстае сітуацыю ў крэўных сваіх інтарэсах.

От супраць гэтага стары Пісарчук запярэчыць не мог. Ён, калі шчыра, і не меў іншай думкі, а ў душы нават адчуваў гонар за сына, дзівіўся яшчэ раз, як той выспеў і вылюднеў — клопат пра сваю зямлю ў яго выйшаў на першы план. Але інтуітыўна Пятро чуў побач з сабой бездань, холад бездані, у якую любога можа папхнуць, можа скінуць сам ход падзей. Калі прынцыпова, Пісарчук не верыў у хуткую або канчатковую перамогу Гітлера ў вайне з Расеяй ды яе саюзнікамі. І гэта акалічнасць не дазваляла

яму выстройваць нейкія пэўныя планы ў думках, схіляцца да іх, жыць імі.

Ганна, бачачы, як насцярожана і нервова слухаў свайго сына Барыса Пісарчук, яе свёкар, як стаяў ён, уцяўшы голаў у плечы, моцна хвалявалася за свайго чалавека. Таму, калі скончылася гамана і людзі пачалі разыходзіцца, ёй карцела хутчэй выцягнуць выступоўцу адгэтуль, вярнуць у свой куток, асланіць ад чужога зыркага вока.

— То пойдзем ужо, Барыс, га?

— Пойдзем, Ганю. Там лепей, дзе нас няма. А свой дом — свая крэпасць!

15

Даніку Плюнгеру, як пачалася вайна, не адразу і не ўсё, што ён зрабіць хацеў, удавалася. Не ўсё ўдавалася ў той вялікай справе, дзеля здзяйснення якой ён, абарэты савецкай уладай юнак, порсткі, нахабны, гатовы быў ахвяраваць усім, што меў, нават сваім жыццём, — так яму, прынамсі, здавалася, і ён усяляк гэту акалічнасць падкрэсліваў. Ці ж не таму адкрыта і смела разгульваў па вуліцах мястэчка з вінтоўкай на плячы або з наганамі ў кішэнях, дэфіляваў перад будынкам управы, дзе за бальшавікамі размяшчаўся пасялковы Савет, а цяпер атабарыліся паліцыянты? Такім чынам ён кідаў выклік самой небяспецы і, найначай, сцвярджаў, што з адступленнем Чырвонай Арміі і акупаваннем роднай зямлі гітлераўцамі яшчэ не ўсё страчана і што асноўныя рахункі з ворагам пакуль не звездзены, а ён акурат з тых, хто і будзе зводзіць гэтыя рахункі, вяртаць, аднаўляць, адбудоўваць савецкую ўладу на месцы і скрозь.

У тым вызваленчым руху ад пачатку вайны для яго і была найвялікшая справа. Ён шукаў аднадумцаў і пры іхняй падмозе назапашваў зброю, агітаваў местачкоўцаў не здаваць яе, у каго яна ёсць, не здаваць ні зброю, ні радыёпрыёмнікі немцам, усяляк процістаяць акупацыйным захадам і намерам.

Вядома, не ўсё мог ён і не ўсё, што рабіў, выстройвалася як мае быць. На пачатку ліпеня, напрыклад, ладзіў разам з хлопцамі сход. Меў адбыцца вялікі сход людю, адборнага, блізкага да яго, Плюнгера, па настроі, па духу.

У яго падрыхтоўцы прыняла чынны ўдзел і дырэктар школы Вольга Міронава, маладая неўтаймоўная асоба, шчуплая на выгляд, пры ўсім тым яна ўяўляла сабой прыгажуню. Пасавалі ёй і кароткая прычоска русых дагледжаных валасоў, і жывы позірк блакітна-шэрых, адкрытых вачэй. Яна акумулявала ў сабе нямала свежага савецкага патрыятызму, які прывезла сюды з Сызрані Куйбышаўскай вобласці, і не дзіва, што пераўзыходзіла Даніка і яго сяброў як у навуковым досведзе, так і ў прапагандысцкай рупнасці. Уважаючы на яе досціп і жаночы імпэт, Данік, меўшы за плячыма чатыры няпоўныя класы адукацыі, як не маліўся на Вольгу Георгіеўну.

Яны разам спланавалі гэты сход, выпрацавалі праграму, прыдумалі пароль, і Пльонгер перадаў актывістам не толькі Моталя, але і вёсак Псышчава, Упірава, Калілы, Крывіца, калі ім належыць прыйсці ў Сінію школу. Сход лепей было б правесці пад прыкрыццём ночы, але не выпадала, паколькі ўдзельнікі сваім рухам уначы маглі б выклікаць цікаўнасць у паліцыі і немцаў. Таму вырашылі сабраць людзей апоўдні. Каля школы ў гэты час патрулявалі камсамолкі Ліда Чарняк, Ніна Міронава і Валя Мірановіч. А тыя, каму вадзіў акурат гэты сход, падышоўшы, пыталіся ў іх: «У вас жыта жнуць?» Дзяўчаты з настроем адказвалі: «Жнуць, жнуць, але ж! От толькі снапы не вяжуць».

Ужо ладнага людзей прайшло, працадзілася праз дзевочы дазор, калі на вуліцу са свайго двара, а яна жыла тут паблізу, выпаўзла ў нейкай рабой сукенцы пані Малішэўская. Сваім абліччам, знерваным і злым, сухой скурай, шэрай, адвіслай на падбароддзі, яна ў апошнія два гады ўсё больш нагадвала жабу.

— Валя! — паклікала яна адну з паненак — Валю Мірановіч. Валя лічылася за прыезджую ў адрозненне ад карэнных маталянак і працавала кінамеханікам у мястэчку. — Хадзі сюды...

Малішэўская хвіліну ўважліва разглядала яе:

— О-о, свента Дзева Марыя, ды табе ж ужо хутка раджаць! А час такі непрыдатны, ой-ё-ёй!

— Не кажыце, пані Альжбета! — так найчасцей звярталіся да гэтай асобы. — Ужо — што Бог дасць...

— А што тут у вас за пагулянка каля школы?.. Дэфілюеце... Стрыжэце вачыма. Пэўне, не так сабе?

— Ай, — сумелася Валя і пачырванела ад таго, што не ўмела лгаць. — Сход ладзіцца. Даўно не збіраліся.

— Хто сход ладзіць?

— Ну камсамольцы, актывісты ўсялякія.

— Матка Боска! І гэта каб сярод белага дня, каб пад бокам у камендатуры!.. Што ж вы будзеце абмяркоўваць на сходзе?

— Што рабіць далей? Вядома ж, не сядзець склаўшы рукі!

Твар Малішэўскай пацямнеў, і яна, не звяртаючы больш увагі на дзяўчат, патэпала — усё шпарчэй і шпарчэй па вуліцы, якая вяла да камендатуры.

Ліда і Ніна кінуліся да Валі:

— Скажы, Валька, пра што вы гаварылі?

— Пра сход... Ой! Маці родная, дайшло! — і Валя хапілася за голаў. — Што я нарабіла! Ай-яй, доўбня!..

Тады Ліда, не марнуючы часу, сіганула ў школу, каб папярэдзіць Міронаву і Плюнгера пра тое, што тайна сходу раскрыта. Ніна з Валяй яшчэ засталіся на вуліцы, каб пракачыць далей за Малішэўскай.

Праз дзесяць-пятнаццаць хвілін школу акружылі паліцаі, узброеныя вінтоўкамі, з імі было некалькі немцаў, але толькі ні ў школе, ні на вуліцы, каля школы, нікога з падпольшчыкаў ужо не было. На гэтым сходзе меўся выступіць з прамовай і давесці, што належыць, людзям акупаванай зямлі важны чалавек, з якім, ва ўяўленні Даніка Плюнгера, пачынаў нітавацца і ягоны лёс, дзейнасць, — Фёдар Ражноў. У сярэдзіне ліпеня ён з'явіўся пад Моталем з групай асоб, перад якімі была пастаўлена задача разгарнуць партызанскую барацьбу ў Іванаўскім раёне. Дарэчы, у Янаве раней Ражноў быў сакратаром райкама і збольшага ведаў абсягі, а групу сфарміравалі за сотню вёрст адсюль — у вёсцы Леніна Жытквавіцкага раёна, дзе спыніўся, адступаючы на ўсход, Пінскі абласны камітэт Камуністычнай партыі. Група з 25 чалавек прабілася ляснымі сцяжынамі сюды, пад Моталь, і прывалакла, прыцягнула з сабой нямала зброі.

Данік з сябрамі дапамагаў Ражнову перахоўваць зброю, і разам яны спакваля падбіралі людзей з мясцовых жыхароў, каб разгарнуць групу ў партызанскі атрад. На сходзе, які яны, перанёсшы на іншы тэрмін,

усё ж правялі ў больш вузкім складзе, у стадоле аднаго з камсамольцаў, вырашана было адзначыць чарговую гадавіну пралетарскай рэвалюцыі баявымі дзеяннямі. На гэтым асабліва настойваў малады гарачы Данік, і з ім пагадзіліся.

Набліжалася святочная дата — 7 лістапада, і, горды ад думак пра свой чынны ўдзел у хуткім адчайным пагроме паліцэйскіх гарнізонаў, Плюнгер ішоў на сустрэчу з Ражновым «пад таполямі», а таполі ж аздаблялі дарогу з Упірава на Заазер’е. Толькі расчараванню яго не было мяжы: замест Ражнова туды, пад таполі, выйшаў Клімчук, баец групы, з мясцовых. Ён паведаміў, што сустрэчы не будзе, што іхняя група раздзялілася на дзве часткі і адна, на чале з Ражновым, пайшла ў паўночным кірунку, другая, з Бондаравым, — у паўднёвым, а куды непасрэдна — яму не сказалі. Даніку было крыўдна і балюча да слёз, прычым з кожным днём яго туга павялічвалася, як што рабілася відавочным — баявая адзінка знікла, не пакінуўшы ніякага следу. Загадкавы факт паказваў, між іншым, і гэта яму асабліва крыўдна было ўсведамляць, — з ім, Данікам Плюнгерам, адважным і спанатраным на сувязях з мясцовым асяродкам партызанам-падпольшчыкам, не палічыліся, схавалі ад яго свае думкі і, нарэшце, пакінулі абжыты куток, пайшлі, расталі ў невядомасці. Ці не гэтаксама ўразіла б Плюнгера тое, калі б на зямлю, дзе ён стаяў, раптам найшло зацьменне, а пасля, як праяснілася, усё тое, што ён бачыў і цаніў раней, аказалася ў непрагляднай далечы.

Тужліва рабілася ваяўнічаму хлопцу тым болей, што ён наважваўся стаць правай рукой у Ражнова — камісарам, другой, так бы мовіць, асобай у партызанскім атрадзе, які ствараўся. Няўдача, аднак...

Ды не апусціў жа рукі Данік, як што быў ён сапраўдным носьбітам камуністычнага блюзнерства і ўносіў сваю долю ў прышласць.

Ён пастаянна нагадваў пра сябе паліцаям і рабіў гэта натуральна і лёгка, як вольны рыцар, які ад суму шукае прыгод. Часам, праўда, яму ўдавалася штось неверагоднае, асабліва ў выпадках, калі трэба было падмануць і выкруціцца. Аднаго разу, напрыклад, паліцаі спынілі яго ў цэнтры мястэчка.

— На лаўцоў і звер бяжыць! — абрадаваліся і заступілі яму дарогу.

— Але ж... Бягу... З воўчага логава.

— Адкуль?! — нешта не ўцямілі яны.

— З камендатуры...

— А што ты там рабіў?

— Хадзіў адзначацца...

Яны расступіліся:

— Ну, калі так, — гладкай табе дарогі!

І ён пайшоў далей, а яны — у камендатуру і пытаюцца там, ці заходзіў Плонгер. Не-е?! Падмануў, шэльма... пракуднік... бандыт!

Частку будынка, у якім жыла Вольга Міронава з васьмігадовай дачкой, раней займаў Лейба, майстар па галенні барод. Пасля таго як эсэсаўцы перабілі ў мястэчку амаль усіх «юдаў», памяшканне пуставала, і, па дамоўленасці з Плонгерам, у ім аднавіў цырульнію Трахім Філіновіч, сябрук-камсамалец, таварыш ініцыятыўны і смелы. Яго цырульня ператварылася ў явачную кватэру.

Вядома, заходзілі да яго пагаліцца часам і паліцэйскія. А ў тую раніцу нават самога каменданта Мухалу чорт прынёс, і, змеціўшы такога важнага кліента на падворку, Трахім паспешліва грукнуў у сцяну Міронавай. Справа ў тым, што ў яе нярэдка бавіўся, а часам і начаваў Данік Плонгер, і гэткая акалічнасць давала падставы цямлывым маталаянцам залічыць дырэктарку школы яму ў палюбоўніцы.

— Бач,— ківалі маладзіцы ў яго бок,— сарвігалава! Ён і Юлька Жупанку мае, і тут не промах!

Пераступіўшы парог цырульні, грувастка Мухала павітаўся і паставіў вінтоўку ў куток. Трахім паказаў яму на крэсла перад шырокім люстэркам. Той сеў і правёў рукой па цёмнай шчэці на твары:

— Пагалі!..

— Гэта можна, пане начальнік,— Трахім робленалісліва ўсмінуўся.— Пагалю з задавальненнем! Вось толькі брытву напраўлю.

Ганяючы брытву на скураной вайскавай папрузе, Філіновіч вывучаў шчаціністы твар кліента, прытомлены, азызлы, збуцвелы ад частых выпівак. Акурат за схільнасць натольваць душу гарэлкай Мухала атрымаў ад

дасціпных местачкоўцаў падвоенае прозвішча: Мухала-Трынькала...

— Толькі глядзі — не зарэж вострай брытваю! — палічыў патрэбным напаўжартам папярэдзіць Трынькала. — Германія не даруе!

— Што вы, што вы, пане начальнік! — бянтэжліва адказаў на гэта Філіновіч. — Я яшчэ нікога ў жыцці не зарэзаў!

— Я ведаю... Ды ёсць і ў нас, не тут будзь сказана, галаварэзы. Ммм-гм... Ты, Трахім, між іншым, свяшчэнна-дзейнічаеш пад бокам у Міронавай. Не скажаш, як часта да яе заходзіць Плюнгер?

Цырульнік, заціснуўшы ў руцэ брытву, адступіў на крок ад кліента і, каб той бачыў, энергічна паціснуў плячыма:

— А хто ж яго ведае... Я за імі не сачу, дальбог!..

— Гм... Што да «пана», калі ты гэтак звяртаешся да мяне, — адступіў Мухала ад вострай тэмы гаворкі, — то панам, уласна, я ніколі не быў і цяпер — для сваіх — ніякі не пан. Я ацяробак, калі ты хочаш ведаць. Нарадзілі мяне, падгадавалі ды галадранцам і невукам выпхнулі ў свет. Я і цяпер пісаць — не мастак. Таму, калі ў Моталі праходзіў сход, немец хацеў даць мне адстаўку. Ды іншага такога, як я, дурня не знайшлі.

— Кажуць, вы добра ведаеце нямецкую мову...

— Ведаю па-іхняму размаўляць. Жыццё навучала. Калі ў тую вайну недалёка адсюль стаяў фронт, я жыў і працаваў разам з нямецкімі салдатамі. Ад іх і вывучыўся. Скажу табе, то былі нармальныя людзі. Я, можа, таму і пайшоў да іх зноў. — Ён памаўчаў, пакуль Філіновіч выбрываў яму падбародак, потым уздыхнуў: — Эх, маць тваю...

Гутарка доўжылася.

— Жахлівая рэч жыццё! Калі ты не забіваеш — цябе забіваюць, зводзяць са свету. Я мала чаго раней разумеў. Чаго хочуць бальшавікі... чырвоныя... белыя... Я тады акурат, як ты цяпер, — малады быў. Але вось яны нахапіліся ў верасні трыццаць дзевятага і паказалі сябе. Трахім, — камендант вырачыў на Філіновіча страшныя вочы, іх бялкі былі ў чырвоных прожылках, напэўна, таму што ён піў і недасыпаў пастаянна, — Трахім, а ты ўсведамляеш, што яны нам паказалі? Га?..

— Я думаю, бальшавікі яшчэ не паспелі сябе як след паказаць.

— Э-э не-е, у зман уводзіш! Паказалі!.. Ты маніш, таму што сам з камсамольцаў, але я маўчу пра гэта.

Цырульнік, анямеўшы, апусціў руку з брытвай.

— Штоноч, эге, штоноч сабакі гаўкалі, як энкавэдысты людзей з сядзіб вышкрабалі. Сабакі брахалі і ўздымалі паніку — дрэнна... Яны прывыклі працаваць уціхую. Таму і распарадзіліся: усіх сабак па вёсках перастраляць, і ў Моталі — таксама... А колькі людзей знішчылі мясцовыя бальшавіцкія прыхвасні яшчэ да іх прыходу?! Маўчыш?.. Ты скончыў галіць?

— Так-так... У вас буйныя рысы твару, і таму гэта робіцца хутка.

— Дзякуй!.. Кажуць, я сугней. Замкнёны, маўклівы чалавек... А ці лёгка маўчаць?.. За польскімі панамі я быў стражакам і нешта меў, як і Барыс Рамановіч, нека карміў сям'ю. Толькі ж прыйшлі гэтыя — вызвалілі ад працы ў пажарнай і зямлі не далі. Як я жыць мушу?! Мала таго, дык яшчэ паставілі ў спісы на высылку. За што?..

Трахім маўчаў.

Мухала ўстаў, пакалупаўся ў кішэні і паклаў на стол савецкі чырвонец. Ад хвалявання за свой лёс Трахім нават не глянуў туды. Потым камендант Мухала ўзяў і закінуў за плячо вінтоўку — насіў гэтую цяжкую доўбню, як што парабелума яму пакуль не выстарчыла.

— Каб не тое, гм... Каб зляпіць нам канец гэтай размовы, мм-гм,— у складаным роздуме Мухала—Трынькала пахітаў галавой.— Скажу табе, Трахім, як сыну сказаў бы: лепей мець клопат з адкрытым ворагам, чым з падкалодным гадаўём, якое днём табе мякка сцеле, а ўночы падпаўзе і ўджаліць. Ці ж можна чакаць добра ў краіне, дзе ніхто і нішто цябе не абароніць ад здзеку, які чыніцца скрозь невядома кім і дзеля чаго? Адсюль і пытанне: што ў гэтай вайне я маю абараняць? Сваё жыццё?.. Ці не замала?.. Сям'ю? Спакой і жыццё местачкоўцаў? Дзеля чаго дый ці ўсім гэта трэба? Гм... Дык ты, Трахім, не ведаеш, хто там,— ён зноў кіўнуў на сцяну, за якой была кватэра Міронавай,— хто там у яе ў гасцях?

— Далібог, не ведаю, дзядзька Міхал,— назваў яго па імені хлопец.

— Ну цябе! Чаго глядзіш на мяне воўкам?

— Вы так пытаеце...

— Ладна...— Мухала сплюнуў у парог.— Пагаліў мяне, і дзякуй на тым.

Ён выйшаў, але на падворку, над якім з агарода навесалі голыя галінкі дрэў, а быў ужо канец лістапада, павярнуў да дзвярэй у кватэру Міронавай. Пастукаў... Неўзабаве адчыніла яму сама гаспадыня:

— О-о, які госць! Прашу ў хату.

— Гэта, каб ты мяне аднаго запрасіла, то, можа, іншая рахуба была б! — і госць памаўзліва падміргнуў ёй.

— А я і запрашаю вас аднаго. Хіба не?

Праходзячы пераз сені, ён пільна ўглядаўся ў куткі, зняў з пляча і ўзяў у рукі стрэльбу.

— У вас нешта сваё на думцы?.. Дарэмна!

— Вольга Георгіеўна, я трымаю тваю тайну, — намякнуў ён у хаце на яе яўрэйскае паходжанне. — Але каб людзі спакойна спалі, выдай мне гэтага бандыта — Плюнгера...

Міронава паспрабавала зняць далікатны матыў і, наколькі магла, прыдала лагоды свайму голасу, смеху:

— О-о, Міхаіл Мікітавіч, як гэта дзіўна гучыць: «Каб людзі спакойна спалі!» Гэта ж на вайне толькі забітыя могуць спаць спакойна ды, можа, вы яшчэ, а? Прысаджвайцеся... Калі хочаце, чаем пачастую. Гарэлкі няма, яе вы, канешне, больш любіце...

— Не-не, чаю не варта! Гм... А чаму, уласна, ты, адукаваная і гарная баба, лічыш, што ў Моталі няможна спаць спакойна?

— Вайна...

— Вайна праходзіць, фронт цяпер пад Масквой. Пасля перамогі немцы паслабляць рэжым і адновіцца мірнае жыццё. Дарэчы, Барыс Рамановіч, калі прыязджаў з Германіі, казаў, што будзе мясцовае самакіраванне ў Беларусі.

— Дудкі! Вам як каменданту паліцэйскага гарнізона, вядома, не спадабаецца тое, што я скажу, але перамогі не будзе! І вайна, калі на тое, вайна цяпер не толькі на фронце, а скрозь, дзе ёсць савецкія людзі!

— Уга! — вырак і нават прывіснуў Мухала. — Табе, Вольга Георгіеўна, толькі на бальшавіцкіх мітынгх

выступаць! Адно не перастарайся, бо меры крутыя, сама ведаеш.

— Можаче выдаць мяне! — сказала ў запальчывасці гаспадыня.

— Не-е, пакуль што я ад цябе патрабую выдаць гэтага д'ябла — Плюнгера!

— А хіба я ведаю, дзе ён?

— Дармо... Сцены ведаюць.— Мухала ўстаў і падышоў да дзвярэй у спальню.— З твайго дазволу я адчыню.

Міронава ўтрупянела, і ўсё, што раней рабілася, спра-савалася ў адзін выбуховы момант: скрып дзвярэй, крок наперад... Эвой!

— Хто тут?

І грозны вокліч Даніка:

— Кідай зброю! Страляю!

Мухала кінуў вінтоўку на ложак. Данік зрабіў тое ж — кінуў наган туды, дзе спаў, затым выцягнуў з кішэні яшчэ адну пушку і паклаў побач з першай. Ці не пераканаўча?.. Ён раззброіўся... А толькі ж на поясе пад гімнасцёркай яму муляла ў жыivot гэтаякая ж цацка.

— Пройдзем, пане дабрадзею, прсыдзем, пагутарым,— прапанаваў каменданту шэльма Данік.

Мухала-Трынькала не адмовіўся і дзеля такога выключнага выпадку ў ягоным жыцці адшпіліў ад пояса і паставіў на стол паходную біклагу, у якой боўтаўся спірт. Міронава дастала шклянкі-стограмоўкі, парэзала гурок.

Мужыкі налівалі і пілі. Спачатку, каб зняць нервовае напружанне, а потым, калі ў грудзях расцяэцца лагода, можа, і дамовяцца пра што-якое вартае. Міронава не піла і, папрасіўшы прабачэння, пакінула іх адных — пайшла шукаць дачку, дзе яна бавілася.

Гутарка ж за сталом ішла зігзагамі. Камендант Мухала ўсё напіраў і напіраў, каб Плюнгер адмовіўся ад сваіх авантурыстычных дзеянняў. На ягоны погляд, яны не мелі сэнсу. Ён прывёў прыклад, калі Данік са сваёй хеўрай уночы на ўскрайку Моталя падпаліў пусты хлеў і ўчыніў паніку, а ў цэнтры мястэчка тым часам паадчыняў дзверы ў турме і вывёў адтуль шасцярых арыштантаў. Адпушчаныя на волю мужыкі праз колькі гадзін вярнуліся, прыйшлі ў камендатуру, гатовыя зноў сесці ў турму. У іх больш не было волі.

— А ў мяне воля ёсць, і яе ты, фашысцкі гіцаль, не зломіш! — сказаў жорстка Пльонгер.

Тады Мухала ўпохапкі працягнуў рукі да шыі свайго субсяседніка, бандыта, няйначай. Данік, пэўна, думаў, што той лезе абдымацца, ажно — не! — праціўнік сціснуў яму горла і захрыпеў у пераможным узрушэнні:

— Гы-ы... Падла! Нарэшце ты ў маіх руках!

Не боязь, а дзікі шал ударыў Даніку ў голаў, і, выхапіўшы з-пад гімнасцёркі пісталет, ён сунуў ім у паліцэйскае пуза, затым паднёс рулю пад самыя бельмы душыцеля. Але не выстраліў. А мог бы!.. Мухала адпусціў тонкую жылаватую шыю і неяк адразу абмяк. Ён сеў, як куль, напружана сапучы і невядома дзеля чаго мацаючы свае вусы. Вусы былі на месцы, і, здаецца, ён працверазеў, пачаў выціраць потны твар.

— Цяпер будзем доўжыць бяседу, — усцешаны вынікам паядынку, сказаў Данік.

— Чаго ты хочаш?

— Вось мае ўмовы...

16

Доктар Ермачэнка быў у доўгай дарозе, стаўбавой, запаветнай. З дабраславення спадара Захаркі і доктара Мэндэ ехаў ён на Бацькаўшчыну, каб значальніц там Беларускаю Народную Самапомач — установу, якая аддалена хіба магла нагадваць каму-нікаму ўрад у паняволенай краіне.

Маршрут Ермачэнкі з Прагі імкнуў праз Берлін на Варшаву і Менск... Да таго часу, як 2 кастрычніка 1941 года ён падаўся ў дарогу, на Беларусі ўжо больш-менш асвойталася цывільная адміністрацыя Трэцяга рэйха, якую запачаткоўваў Вільгельм Кубэ, генеральны камісар беларускіх абшараў, палітык, паэт.

У Берлін спадар Ермачэнка прыехаў на легкавой машыне — за рулём сядзеў нехта Аўчыннікаў, плячысты, глыбісты мужчына, з якім яны разам збіраліся ехаць у Менск, — той пагаджаўся працаваць у Ермачэнкі асабістым шафёрам. Але тут якраз іхнія разлікі і паламаліся. Зрэшты, пра гэта і іншыя прыгоды ў дарозе спадар Ермачэнка зрабіў свае запісы ў дзённіку.

3.X.1941

На *Margareten Str. 17, Fraykein Ziegnitz und Herr Matthai* казалі, што Аўчыннікаў не можа ехаць на Беларусь, бо ён рускі, і прапанавалі ўзяць іншага шафёра. Я спрабаваў адмовіцца і на гэтыя клопаты страціў цэлы дзень. Вечарам быў у доктара Курта, *Wiktoria Str., 10*, той толькі што прыехаў з Менску і казаў, што горад вельмі разбіты, і парадзіў, каб я купіў з сабой міску — мыцца, і дзеля яго таксама.

Пад вечар быў у мяне ксёндз Гадлеўскі, які напісаў вельмі востры ліст, асуджаючы нямецкую палітыку на Беларусі. Я яму парадзіў, каб гэты ліст ён не перадаваў д-ру Мэндэ і наогул не лез да нямецкіх спраў, але каб парупіўся аб утварэнні ў Менску пры цывільным камісару *Vertrauensrat* з беларусаў. З гутарак з ім я пабачыў, што ён вельмі б хацеў быць на чале гэтай установы, але баіцца канкурэнцыі д-ра Шчорса, аб якім гаворыць, што той ужо не слухае яго і робіць сам, што хоча, пра гэта ён сказаў з боллю ў голасе, відаць, што яму непрыемна. На *Margareten Str., 17*, пазнаёміўся з грамадзянінам Багдановічам, які быў дольменгерам у газеце, а цяпер нешта там штудзіруе. Ён прасіўся, калі будзе магчыма, узяць яго на працу ў Менск.

Там жа пазнаёміўся з грамадзянінам Калошам, пляменнікам інжынера Калошы, гэты на мяне зрабіў дрэннае ўражанне, як быццам нечым перада мной правініўся і яму непрыемна мяне бачыць. Думаю, што прычына затрымання Аўчыннікава выходзіць ад яго, а яму нагаварыў яго дзядзька. Вечарам зайшоў да беларусаў, працуючых у радыё на *Wiktoria Str., 10*, і бачыў там Саўчыка, Дубайкоўскую, Акінчыцаў, бацьку і сына, Бароўскага і гр. Шудзейку. Усе яны вельмі хацелі паехаць да Менску і працаваць са мной.

4.X

Выехаў а 8-й гадзіне з гатэлю і канстатаваў, што ў Празе забыўся ручку. Дык спачатку паехаў да заступніцтва аўтамабіляў *Tatra-Berlin Schnibusser Str. 2*, там на маю вялікую радасць удалося купіць, заплаціў за яе 9 марак. Потым купіў 30 літраў бензіну і паехаў.

Прыехаў да Варшавы а 10 з паловай гадзіне вечара, у гатэлі Брыстоль было ўсё поўна, дык я пайшоў пераначаваць да д-ра Краскоўскага, Graniter Str. 10, адтуль затэлефанаваў да д-ра Шчорса і ўмовіўся з ім спаткацца.

5.X.1941

Была нядзеля. Быў а 9-й гадзіне ў Шчорса ў бальніцы, дзе ён працуе, вярнуў 5000 злотых, якія ён мне даваў на беларускае выдаўніцтва, і вярнуў яму 2000 злотых, якія мне даў д-р Янка Станкевіч такжа на выдаўніцтва дзеля таго, што ў Празе ніякага пакуль што выдаўніцтва ня будзе, бо не маем накладальніка.

Сказаў Шчорсу, што калі нешта будзе, дык ён няхай перашле на беларускае выдаўніцтва, з якога, калі нешта будзе магчыма рабіць, дык будзе рабіцца. Шчорс паказаў мне лісты свайго брата з Барысава, дзе той вельмі жаліцца, што быццам немцы не даюць магчымасці яму працаваць у беларускім напрамку, а я на гэта падумаў, што нічога раптам не робіцца, што паволі будзе магчыма ў яго дастаць.

Выехаў з Варшавы а 12-й гадзіне. Граніца Генеральнай губерні знаходзіцца за Востравам-Мазавецкім, там у мяне нічога не пыталіся, толькі палажылі штэмпель на дакументы, і я паехаў далей. Пад'язжаючы да Беластоку, заўважыў каля дарогі разьбітыя савецкія танкі. У Беласток прыехаў а 4 гадзіне. Дарогі былі даволі добрыя, так што ехаў прымерам 60 км за гадзіну. Меў адрас грам. Бурака, Гетманская вул., 3, Беласток, дык пад'ехаў, а яго ня было ў хаце, а пакуль я яго шукаў, якісь чалавек паказаў мне, што ў мяне цячэ бензін. Калі я адчыніў багажнік, дык з вужасам сканстатаваў, што багажная скрынька поўна бензіну і ўсе інструменты плаваюць у бензіне, дык я хутчэй выцягнуў банку, у якой яшчэ было трохі бензіну (да яе пераліў з банак, якія цяклі, і потым, выцягнуўшы ўсе рэчы), пачаў чарпаць брудны бензін і памылкова зачаў яго ліць туды, дзе быў яшчэ чысты, дык сапсаваў і той, які ў мяне яшчэ заставаўся, такім чынам я страціў 60 літраў бензіну і застаўся без рэзерва наогул.

Потым прыйшоў стары Бурак і павёз мяне да свайго сына, а той завёз мяне да Ільяшэвіча ў Беларускі камітэт на Варшайскай вул. Рэчы свае я адвёз да Ільяшэвіча, дзе і пераначаваў.

Вечарам быў запрошаны грам. Ільяшэвічам да беларускага камітэту на канцэрт, дзе ўбачыў грам. Чарнецкага, які вучыўся ў Празе і гэтага часу сядзіць без працы ў Беластоку. Чарнецкі на мяне робіць уражанне прыхільніка саветаў, бо яму за саветамі лепш жылося і, апроч таго, ён заўсёды быў левага напрамку. Ён верыць, што саветы выйграюць вайну з немцамі, і мала таго, дык прыхільна становіцца да іх і як бы ім спрыяе. Також сама і яшчэ адзін малады беларус верыць у саветы, але Ільяшэвіч гаворыць проці саветаў. Справа беларуская стаіць даволі блага, немцы ім там быццам нічога не даюць, але я думаю, што яны самі вінаваты, бо няма саліднага кіраўніка, які б добра валодаў нямецкай мовай і сумеў бы заняць у немцаў добрае становішча. З гэтых беларусаў усе слабейшыя, дык з імі немцы і не рахуюцца, нягледзячы на тое, што ў Беластоку ў акрузе жыве вельмі багатая беларусаў. Палякі стараюцца займаць добрыя і ўплывовыя мейсцы, а беларусам не даюць ходу. Канцэрт прайшоў вельмі добра, поўная заля камітэту і была спачатку беларуская дэкламацыя, потым беларускі хор 20–30 асоб, потым беларускі струнны аркестр такж 20–30 асоб, потым салісты, нават было 2 немцы вайсковыя. Пры добрым стараньні можна там паставіць справу добра. Трэба будзе зьвярнуцца да Бурака, каб адтуль з міністэрства пры Ost-Preussen далі загад камісару прыняць мяне і беларускую дэлегацыю і падаць добры мемарандум і потым зрабіць такж 1–2 асобы, мапы Vertrauensrat пры камісару Беластоцкай акругі.

6.X

Выехаў з Беластоку а 11-й гадзіне. Перад Ваўкавыскам прабілася кола, і мусіў мяняць. Па дарозе вялікая колькасць разбітых танкаў і гарматаў, проста тысячы, і ляжаць яны пры дарозе дагары коламі і чакаюць, калі будуць іх разьбіраць. Па дарозе працуюць большай часткай жыды. Дарога не найгоршая, так што можам ехаць 40–50 ай

60 км за гадзіну. Прыехаў у Зэльву а 3-й гадзіне і зайшоў да Пётры Геніюша, бацькі, той вельмі абрадаваўся, аж заплакаў, раскажаў, як яму дрэнна жылося, і вельмі радуецца, што цяпер у іх немцы. Немцы пачаставалі мяне гарбатай і яешняй. Пакуль гэта прыгатаўлялася, я справіў кола ў машыне. Потым пакінуў Геніюшу 100 марак, за якія той быў вельмі ўдзячны, і паехаў далей. Граница праходзіць па масту праз раку Зэльвянку і вельмі лёгкая, толькі паказаў на паперы. Прыехаў да Слоніма а 5-й гадзіне. Тут ужо больш беларускага. Павятовы камісар беларус Сагайдоўскі, бурмістр горада беларус Кіслы, начальнік паліцыі беларус Ушко, войты амаль што ўсе беларусы.

Нягледзячы на прыхільныя адносіны нямецкага камendanта да беларусаў, усё ж такі беларусы не задаволены, а прычына ўсё тая, як і ў Беластоку, — не ўмеюць абыходзіцца з немцамі, а палякі больш хітрыя, дык таму так і робіцца.

7.X.41

Выехаў а 10-й са Слоніма. Даехаў паўтары гадзіны да Баранавіч, дзе зараз жа знайшоў бурмістра д-ра Вайтэнку, а з ім яшчэ нейкага беларускага доктара. Д-р Вайтэнка зрабіў на мяне досыць нядобрае ўражанне, нейкі неахвотны, калі я ў яго папрасіў трохі бензіну, дык было столькі размоў, што я быў не рады, што яго зачпіў. Усё ж такі ён мне напісаў ліста да старшыні пажарнікаў, і той мне даў 12 літраў. Каля першай гадзіны выехаў з Баранавіч і паехаў у напрамку на Mir-Strasse. Гэты кавалак дарогі вельмі дрэнны, Мір згарэў амаль што ўвесь, толькі замак Мірскі цэлы. Пасля Міра дарога да Стоўбцаў трохі ўлепшаная, потым зноў вельмі дрэнная ад Стоўбцаў да бывалай границы і 6–8 км за границу найгоршая. Потым дарога направилася і так ужо была нядрэннай да Менску. Кажуць, што дарога Баранавічы — Слуцк — Менск намога лепшая. У Менск я прыехаў а 6-й гадзіне вечара і паехаў адразу да Управы, дзе д-р Тумаш за бургамістра, а Касмовіч Зміцёр — кіраўнік паліцыі. Хутка тэлеграмай звязваўся з д-ам Антановічам, які з'яўляецца кіраўніком Беларускага чырвонага крыжа. Ён мяне вельмі

ветліва прыняў і устроіў у пакоі, які належыць да чырвонага крыжа. Д-р Антановіч зрабіў на мяне ўражанне энергічнага чалавека, і сапраўды ён прарабіў за кароткі час вельмі многа і вельмі многа робіць дабра.

8.X.41

Раніцай зайшоў да нашых людзей і пабачыў усіх, пазнаёміўся з Касмовічам, які на мяне зрабіў добрае ўражанне, каля 11 гадзін пайшоў да д-ра Вебера, але, на жаль, яго не застаў, ані Генеральнага камісара. Быў там запісаны да спіскаў супрацоўнікаў. Потым пайшоў да д-ра Антановіча і там у яго праседзеў цэлы вечар у розных гутарках па арганізацыі чырвонага крыжа.

9.X.41

Цэлы дзень прайшоў у гутарках з Вітушкам і Касмовічам. На васкрэсенне прыехаў Барыс Шчорс з Барысава і прапанаваў мне ехаць з ім. Я ўсё ж рашыў паехаць на сваім аўто і ўзяў з сабой Вітушку і Касмовіча. Знайшлі ў Барысаве Стася Станкевіча — бургамістра Барысава. І той мне сказаў вельмі радасную вестку, што ён пасылаў чалавека да майго бацькі, які жыве ў Капачэўцы, — казаў, што ўжо вельмі стары, але яшчэ бодры і ходзіць у лапцёх. Далі яму там 6 пудоў мукі, адну карову, ён быў удзячны.

10.X

Выехалі з Барысава да Менску, і дзень прайшоў у гутарках з нашымі. Вечарам мелі нараду, кім абсаджваць 15 месцаў бургамістраў замест палякаў, і выйшла, што не маем досыць людзей. Уначы мне зрабілася дрэнна, напэўне, ад недажаранага мяса.

11.X

Сягоння цэлы дзень пралежаў у ложку. Быў у мяне д-р Тумаш і гаварыў, як ён пачынаў арганізоўваць горад.

Добра... Толькі ж цяпер ім, пакліканым на Беларусь, належала разам «арганізоўваць» ужо не толькі горад, але і ўсю Беларусь, каб пры падтрымцы нямецкіх улад разгарнуць дапамогу насельніцтву. Гэтаму прыдавалася

першаступеннае значэнне. І прыкладна праз два-тры тыдні ў «Беларускай газэце» з'явіўся прыгожа аздоблены народным арнамантам і эмблемай вершніка на кані Статут Беларускай Народнай Самапомачы, дзе падавалася: «БНС мае за мэту зьліквідаваць у Беларусі бяду-нядолю, выкліканую польскім і камуністычна-жыдоўскім панаваньнем, і стварыць беларускаму народу магчымасці лепшага культурнага разьвіцьця».

А як жа гэта зрабіць?.. На пытанне адказвалі праграмныя пазіцыі статута:

«Са згоды Генеральнага камісара рабіць усё, каб асобы, што засталіся па вывезеных камуністычным рэжымам ці па забітых на вайне, у якую народ Беларусі быў прымушова ўцягнуты, дасталі патрэбную апеку, каб дзеці й жанчыны, а таксама й будучыя маці дасталі належны нагляд, каб удовы і сіроты не цярпелі бяды, каб была помач пры адбудаваньні знішчаных будынкаў, каб хворыя і раненыя мелі падтрымку, каб не было безработных у Беларусі».

Вось якія былі ў іх задачы і якія клопаты.

17

Што далей, то цяжэй было Мані дабраць ладу ў падзеях, што хвалявалі дарослых і найперш яе радню, пачынаючы з дзеда. Вайна заварушылася ў яе сэрцы з таго самага часу, калі бацька пакінуў сядзібу і Моталь і, занепакоены, паехаў на захад — на збор польскага войска. І калі акурат Моталь запаланілі ўцекачы адтуль, дзе пахла парахавым гарам. І калі ў Моталь увайшлі чырвоныя, самі па сабе звычайныя, не пагрозлівыя людзі, але ж яны перадалі ўладу энкавэдыстам. Страхоцце, а не жыццё было ў доўгія і даўкія да слёз гады, калі шмат ліхіх людзей напладзілася. Калі вынішчалі палякаў і стшэльцаў... Калі хапалі начамя і вывозілі цэлымі сем'ямі. А куды? Было цяжка сказаць. І дзеля чаго?.. Гэта ніяк не падавалася разуменню. Адно яна маліла Бога за бацьку. Дзед і баба малілі Бога за сына. Маці — за свайго чалавека... Каб жывы быў ды рана ці позна вярнуўся.

Вымалілі.

Барыс Рамановіч нарэшце прыехаў жывы і здаровы. І, як высветлілася, зусім з іншага свету, з таго, які акурат

абрынуўся на гэты свет. Манін дзед даўно не ведаў спакою. Ніхто не ведаў яго, асабліва тыя, хто ўмеў працаваць і трымаў сваю гаспадарку. Грамадства ані не здольна было бараніць чалавека, і злыдні, узброеныя дзяржаўнымі пісталеццамі, чынілі здзек з людзей. Грамадства пакутавала.

Вайна выратавала сям'ю Пісарчука ад суровага Сібіру, — так кажа Манін дзед, — ад векавечнай тайгі, дзе люд дабрачынны ператваралі ў безыменнае быдла. Вайна грымела недзе выбухамі, раўла маторамі, надрывалася крыкамі, лямантам і енкам людзей, якія ці то абараняліся, ці наступалі, але аднолькава гінулі. Верх цяпер бралі акупанты, і цікавым, проста неверагодным было тое, што яе татка, Барыс Рамановіч, які раней лічыўся камуністам, цяпер жадаў чужаземцам перамогі. Дакладней, ён мусіў на тую перамогу разлічваць, бо прымаў за факт імклівы наступ гітлераўцаў на Усходнім фронце, сакрушэнне імі абарончых рубяжоў савецкай краіны ды ўзяцце ў палон цэлых армій на чале з чырвонымі генераламі і афіцэрамі.

Але ж не для ўсіх на радасць цяпер і гітлераўскія войскі, што топчуць зямлю. Немцы пачалі наводзіць страх на ўсё насельніцтва. Няйначай, у гэтым і праяўлялася іх фашыстоўская сутнасць? Яшчэ свежым ляжала ў Манінай памяці, як прышэльцы зганялі ў гурты, бы авечак, людзей, — выключна пакорлівых «юдаў». Жанчыны галасілі, лямантавалі дзеці. Такі галас і слёзы — яны мо раўчуком цяклі! Утрапенне і дзікі жах у тыя хвіліны агортвалі Маню. Ёй карцела выбегчы на вуліцу і паглядзець на трагічнае шэсце, але маці загадала ёй не выходзіць з пакоя. Потым з ваколіц Моталя чуліся не выццё, не галас, а кулямётныя чэргі. На іх і скончылася жыццё некалькіх тысяч чалавек.

— Тата, а ты казаў, што Гітлера немцы любяць...

— Так... Нават празмерна захапляюцца ім.

Барыс колькі хвілін таму ўвайшоў у хату, зняў верхняе адзенне — ездзіў у Баранавічы, каб пазнаёміцца з арганізацыяй Беларускай Народнай Самапомачы, з мясцовымі беларускімі дзеячамі. Прысеў да стала ў сваім пакоі. Стол быў накрыты белым абрусам. Барыс ссунуў абрус на край, дастаў з палічкі белы хлеб, з шафкі

ўзяў масла, паставіў побач, потым зняў з гарачай пліты кафейнік, які прывёз з Нямеччыны. Прывёз яго, між іншым, разам з новай сваёй звычайкай у хвіліны адпачынку піць каву натуральнага вырабу. З гэтай нагоды старэйшая дачка Маня хуценька адклала ўбок пруткі, на якія толькі што нанізвала петлі — вязала для Волькі белыя шарсцяныя шкарпэткі. Тут жа і Волька сядзела, бы сыраежка. Бавілася з яблыкам.

Маня паставіла на стол кубкі і збан са свежым малаком. У хату з агульнай кухні ўвайшла Ганна:

— От малайцы, самі ўзялі што трэба. Папалуднуйце!

Ганна таксама прысела да стала, наліла Вольцы малака, падала хлеб.

— Бяры! У кампаніі заўсёды ўсё смачнейшае.— Затым звярнулася да свайго чалавека: — Можна, табе, Барыс, вядліну прывесці?

— Не-не, дзякуй! Потым...

— Бачыш, якія ў нас дзеці растуць! — сказала і паглядзіла Вольку па галоўцы.— Нешта ўздрыгвала ў сне. Можна, цябе, Волька, гусак пералякаў?

— Не-е, ніц, не гусь... — пакруціла галавой Волька.

— Каб гэта нам выстарчыла трохі спакою ў жыцці, га? Мар'я ж добра вучылася...

— І будзе вучыцца! — запэўніў жонку Барыс.— У Беларускай генеральнай акрузе ўжо адкрываюцца школы. І ў Моталі заняткі неўзабаве пачнуцца. Я, дарэчы, прывёз адтуль газету...

Ён устаў, прайшоў да дзвярэй, каля якіх на тоўстым кручку вісела паліто, якое ён насіў раней і зноў пачаў надзяваць, дастаў з кішэні газету, вярнуўся да стала.

— «Урадавы веснік»? — дзівуючыся, прачытала Маня.

— Ага, афіцыйныя весці. Газета, між іншым, друкуе загад гаўляйтэра Кубэ, які асталяваўся ў Менску. Аб чым жа ён?.. Пра адкрыццё школ... І вось што даводзіцца загадам... Скажам, у параграфі нумар адзін. Чытаю: «Генеральная акруга Беларусі ахоплівае жыццёвы абшар беларускага народу. Дбаньне аб беларускай культуры, звычайна і асьвеце з'яўляецца адной з істотных задач школ Генеральнай акругі Беларусі. Іншыя народнасьці, палякі і расейцы, якія жывуць на гэтым жыццёвым абшары, павінны засвойваць беларускую культуру». Ну і гэтак далей... А вось

яшчэ: «Выкладаньне ў школах будзе весьціся на беларускай мове».

— І ў нас, тата? — жыва спыталася Маня.

— Не, доча... У Моталі ж пакуль іншая акруга. Але гэты загад пацвярджае тое, пра што я ў царкве казаў: ладзяцца крокі, каб зрабіць Беларусь сапраўды Беларускаю, краінай!

Ганна зразумела, што яе чалавек мае падставы, каб быць задаволеным ходам падзей, і ў яе паспакайнела на сэрцы.

— То смачнай ежы! — пажадала яна і, лёгкая ў рухах, бы ластаўка, вылецела з пакоя — рупілі ж клопаты.

— Пл... пл... просю, — перадаючы яблык сястры і пасміхаючыся, вымавіла малая.

— Просім ды ў свой рот носім? — падхапіла Маня. — Чаго ты лыбішся? Еш!

— А кубак акуратненька трымай за ручку, каб малако не разлівалася, — Барыс памог Вольцы ўзяць кубак.

Сабе ён наліў кавы. Маня таксама піла гарачую каву з малаком. І нейкі момант яны лагодна глядзелі адно на аднаго. На ўспамін Мані легла, як колькі год таму Барыс шчодра частаваў яе цукеркамі. Дзяўчынка тады прагла ласкі бацькавай, але, не ўмеючы ці, можа, не маючы часу паказаць дачцэ ласку тую, ён дагаджаў ёй слодыччу. Маня асабліва любіла цукеркі з сакрэтам. Прыгадала, і ў вачах яе зноў з'явіўся водсвет таго захаплення. Цікава!

— Тата, а памятаеш, якога ты шчупака прынёс?

— О, боўтаючыся, пырскаючы, ён ледзь нас усіх з хаты не павыганяў! Сілы і спрыту было ого-го!

На сцяне ўзбоч стала вісела ікона Божай Маці. Манін позірк неўзабаве ўпаў на яе. Упаў і затрымаўся на ліку святой. Колькі гадзін, колькі дзён і начэй Маня ўкленчвала перад ёй, просячы злітасцівіцца і пакінуць бацьку жывога. І от цяпер тата — як чуд. Шыракаплечы, мажны, глядзеў на яе, зялёную, цененькую ды спрытную ў працы, відаць, дзівуючыся. Ён, пэўна, знаходзіў у твары дачкі шмат падабенства з жончыным тварам.

Маніны вочы павільгатнелі ад успаміну пра тое страхоце, пра перажытае тут без бацькі. Шмат пачуццяў выяўлялася ў яе ўчэпістым позірку, мяккім, няхісткім, няломкім. І вось ён, паважаны заснавальнік сям'і, нарэшце

дачакаўся цікавасці, якою звычайна загараліся Маніны вочы, калі яна раскручвала цукерку з сакрэтам:

— Тата, а за што гэта дзед выгаворваў табе, калі ўчора вы сядзелі ў сталоўцы?

— За Гітлера.

— Зноў? Я так і думала!

— Бачыш,— ён зрабіў прыкрыую міну,— твой дзед лічыць, што я залішне даверыўся абяцанкам фашыстаў, пра гэта быццам засведчыла маё выступленне ў царкве. Магчыма... Але ж людзі павінны ведаць, што дасць ім ужо за гэтым рэжымам Беларускай Народная Самапомач. На жаль, Мар'я, гэта палітыка, да якой табе яшчэ расці ды расці!

— Тата, а ты, можа, памятаеш: за польскім часам вучні нашай школы наладзілі страйк. Яны патрабавалі беларускай мовы, навучання на ёй. Веш, нам забаранялі па-беларуску гаварыць, нават на перапынках. Пазней ужо, за савецкім часам, настаўнікі даводзілі, што руская мова самая вялікая і магутная. На ёй размаўляў нават Ленін. Нам даводзілі таксама, што Сталін — ну, тое самае, што ты казаў у царкве пра Гітлера. І Краіна Саветаў — гэта казка! А мы калаціліся. Чаму? Знішчалі багатых і бедных, стшэльцаў і камуністаў. Без дай прычыны! Пэўна, дзед расказваў табе пра гэта. Смерць хадзіла пад вокнамі ў кожнага, і я яе бачыла.

— Мар'я, што ты гаворыш?!

— Я ведаю, што гэта такое — палітыка. Гэта — страх, які зазвычай наводзяць на людзей.

— Стра-ах? Магчыма... Як сродак палітыкі.

— Тады ніякай палітыкі я не хачу! Я хацела б жыць проста: я, мама, баба, дзед... Але чаму ўсё бэсціцца? Не вем... Пра Гітлера і Сталіна шмат гавораць! І часам рознае... Ці такія яны людзі, як мы? Дзядуля казаў, што Сталін здольны на злыя жарты, ён хацеў яго падпаліць. А Гітлера любяць у Германіі. Тата, а ты, ты разам з Гітлерам?

— Не, я стаю ўбаку. І я, і тыя, хто там застаўся. Гэта ж не адна тысяча ваеннапалонных, якім адрэзалі шлях на сваю радзіму. Куды нам цяпер? Ёсць загад: заставацца на месцы! Дзеля чаго?.. У Фатэрляндзе ўсе працуюць, там патрэбны працоўныя рукі, і ніхто не зацікаўлены адпускаяць

нас у той час, калі, наадварот, туды рабочую сілу вярбуюць. А тут — няпэўнасць і страх, пра які ўсе гавораць. Прыстойным людзям вяртацца і папаўняць гарнізоны акупацыйнай паліцыі таксама няма сэнсу. Мужыцкі розум не схільны да рэзкіх хістанняў.

Волька даўно дапіла малако і, каб не чуць за сталом пра сумныя і незразумелыя рэчы, слізганула з крэсла на падлогу і пайшла шукаць маму. Неўзабаве падняўся і бацька. Ён акінуў дачку прыхільным уніклівым позіркам, які адно мог азначаць: «Ты ў мяне думная і слаўная! З чым я цябе і віншую!»

— Калі не было ад цябе вестак,— прыгадала Маня,— розныя людзі спачувалі. Шкадавалі мяне. І цябе шкадавалі. Яны адзначалі пры гэтым, які ў цябе быў незалежны характар, вясёлы нораў, які дух высокі. Не? Вывакароднасць... Багата чаго.

— Ну гэта прыемна! Прыемна ад цуркі такое пачуць. Дзякуй! Сапраўды, Манюня, шкоды ў Моталі я нікому не зрабіў. Даю гарантыю і надалей!

Ён выйшаў, каб паблукі па сядзібе ды пагаманіць з тым, хто яму перш-наперш сустрэнецца, урэшце, каб памагчы каму-колічы ў гаспадарчых клопатах. У двары ж яго паклікала Ганна:

— Бары! То, можа, к таму часу, калі будзеш ехаць у Нямецчыну, парася закалоць?

— Не, не варта, Ганю. Я дастаткова атрымліваю за працу грошай, каб не быць галодным.

— То, можа, сябрам сваім завязі...

— Не-не, ніц не трэба, і яны забяспечаны.

— Ну, тады во гэтага д'ябла — пеўня зарэжам!

— От гэта іншая рэч! А яшчэ я не супраць узяць з сабою слоік мёду.

Сядзіба знешне жыла сваім звыклым працоўным жыццём, гадавала дзяцей і жывёлу, а ў сэрцы кожнага жыхара была доля насцярогі: куды яно паверне далей, як пойдзе?..

Правёўшы бацьку цераз сенцы ў двор, Маня вярнулася ў свой пакой, узяла ў рукі кнігу і, адкінуўшы пакрывала, легла на ложкак. Але чытаць не магла, бо тое месца, дзе снуюцца думкі, было занята паламанаю хадою жыцця ды яе, Мані, жаданнем разабрацца ў ім хоць трохі.

Яна цяпер часту слухала разважанні і спрэчкі дарослых людзей, што вяліся на асноўную тэму — тэму вайны. І, калі слухала, ёй, дзяўчынцы, здавалася, што яна ўсё або амаль усё разумее. Але варта было Мані адысці ад гутаркі, пераклучыцца на што-небудзь іншае, як потым ужо не магла прыгадаць адмысловы ход спрэчак. Яна не ведала, чаму так. А тлумачылася гэта, напэўна, яе агульнай слабай дасведчанасцю ў географіі і палітычнай прасторы, дзе разгортваліся падзеі. Патрэбны былі веды і вопыт, каб жывое ўяўленне ўчапілася за гістарычную глебу, заглыбілася ў тканіну быцця.

Яна прагна слухала свайго бацьку ў царкве, асабліва калі Барыс даводзіў, што Чырвоная Армія сама рыхтавалася напасці на тэрыторыі, якія былі ў абладзе Гітлера. Дзеля гэтага ж задумвалася і мотальскае ваеннае лётнішча... Цяпер зразумела, чаму там гэтак спяшаліся, уважаючы на планы вайны.

Лежачы, Маня ўглядалася ў столь. Там з розных разораў, завіткаў, лёгкіх рысак і кропак, пры пэўнай фантазіі, можна было зляпіць знаёмыя абрысы ці нават сілуэт чалавека. Часам мроілася вычварнае. Але думкі сягалі за столь і закраналі край чагосьці неабдымна вялікага, і блізкага, і далёкага — зямлі і неба. Як бачыш за ваенным лётнішчам паўставалі ўяўныя абшары Польшчы і Карпатаў, Літвы і Фінляндыі, Украіны і Беларусі, паўставалі разбураныя гарады і іншыя паселішчы, якія людзі адвеку ляпілі, бы ластаўкі гнёзды. Тых разбурэнняў Маня пакуль што не бачыла і тым не менш уяўляла іх і жахалася. Яна ўсё шырэй адкрывала вочы на малюнкі вайны і неўзабаве асабліва выразна пачала ўсведамляць, што перад ёй ляжаць абсягі драпежнай палітыкі.

Тут юнай цноце прыгадаўся жарт яе дзядзькі Паўлюка Рамановіча. Яны ішлі дадому з царквы па ахаладалай вуліцы. Паўлюк падсумоўваў уражанні ад той прамовы Барыса.

— Усё тлумачыцца проста, як у казках звычайна, — мовіў ён. — Жылі-былі два разбойнікі. Паквапіўшыся на абшары вялікія, заможныя, адзін разбойнік узняў над другім цяжкую доўбню, але не паспеў яе апусціць на галаву прыяцеля, як той парнуў гэтаму вострым кінжалам у жывот!

Дома Барыс паказваў Мані і дзеду на карце Бесарабію, гаворка доўжылася пра той прыхаваны намер армій чырвоных, сярод якіх былі і сталінскія ваяры-альпіністы... Цяпер на ложку, перабіраючы ў думках пачутае, пабачанае і перажытае, Маня прыгадвала вераснёўскіх выбавіцеляў-чырвонаармейцаў, якія два гады таму з'явіліся ў Моталі. З вызваленчым, як тады абвясчалася, намерам.

Шорнік Абко вітаў чырвонаармейцаў, і тыя словы ў адказ «З-пад ярма вызвалілі, а хамут надзенем!» потым не раз усплывалі ў памяці Мані ў бессань начэй, калі яна калацілася ад страху разам з усёй сваёй радзінай, чакаючы энкавэдыстаў.

Цяпер нябога зноў сілілася ўявіць знаёмых ваяроў, але ўжо недзе далёка, у адгор'ях Карпатаў. Гітлераўскія механізаваныя войскі абышлі групоўку вусатага шулера... Шулерам зноў жа назваў Сталіна яе дзядзька Паўлюк. Абышлі яны тых няшчасных згаладалых мужыкоў з тылу, ды ўдарылі, ды грымнулі так, што многія там душой загавелі.

Адно дзівіла Маню: які сэнс ім быў лезці, драпацца на чужыя горы, калі ў сваёй краіне столькі гор і калі іх краіна багатая на нафту? Да таго ж і прастора ў чырвоных! Як даводзілі ў школе — СССР займае адну шостую частку зямлі, уласна, сушы. Ці ж гэтага мала?..

Калі Раманавічанка падзялілася апошнімі тымі разважаньнямі з бацькам, Барыс адказаў ёй, што салдаты ніводнай краіны па сваёй уласнай ахвоце вайны не пачыналі. Яны найчасцей пабрацімы. І ў доказ гэтага прывёў факт. Калі ён трапіў у нямецкі лагер ваеннапалонных у Польшчы, немец з аховы заўважыў, што ён зняможны, змардаваны, але, як ніхто, нейк дзіўна перастаўляе ногі. На пытанне, што ёсць за ступа такая, Барыс выціснуў з сябе ўсмешку: «Сорам прызнацца, гер дойчэ камрад, але я багаты і голы адначасова. Багаты — паколькі маю шынель. А голы — не маю бялізны на целе і рубцамі мундзіра панаціраў сваю белую скуру». Немец зразумеў, бо ў адказ мовіў: «Я-я, іх фэрштэ». А назаўтра ён прынёс і перадаў ваеннапалоннаму Барысу Рамановічу дзве пары бялізны. «Я быў на сёмым небе ад шчасця», — прызнаваўся сваёй дачцэ тата. І далей, калі да іхняй размовы праявілі цікаўнасць Маніна маці, а таксама баба Аксіння, ён пачаў

тлумачыць усім, што ў Савецкім Саюзе даўно, яшчэ калі ён вучыўся ў гімназіі ў Самары, скрозь праяўлялася прага да узурпацыі ўлады і абмежавання чалавека ў правах. Толькі ён тады глядзеў на свет праз ружовыя акуляры і не заўважаў таго, што творыцца, а вось яны, тата і мама, нагледзеліся.

— То ж і праўда, сыноч, усяго пабачылі, — пацвердзіла, перамотваючы клубок нітак, Аксіння. — Як і тут, калі Саветы прыйшлі. Здзек з чалавека, з сумлення і веры — гэта ў бальшавікоў найпярвейшая заповедзь. І яны яе заўсёды выконвалі. Ці то пагрозай, ці голадам, ці праз допыты і расстрэлы.

Барыс доўжыў тым часам:

— Дзеля поспеху ў гэтай справе Леніным і яго паплечнікамі — Троцкім і Сталіным — створаны такі камуністычны рэжым, які цяпер Гітлер пачаў усталёўваць на акупаваных тэрыторыях, напрыклад, у Польшчы. Робіць ён гэта з дапамогай гестапа, СД.

— А хіба ж гестапаўцы і энкавэдысты — не два чобаты пара? — памагла сыну Аксіння.

— Дык пры Сталіне камуністычны рэжым асталеў і, як налітая барвай гангрэна, пачаў распаўзацца ўшыркі. Таму не нафта сама па сабе цікавіла Сталіна ў Румыніі, а вароты на Захад, у Еўропу, у Стары Свет, пабураны Гітлерам. Ён імкнуўся падпарадкаваць яго сабе і зрабіць там тое самае, што зрабілі Ленін і Троцкі з Расеяй. Іменна гэта я меў на ўвазе, калі талкаваў у царкве.

Барыс Рамановіч сваім выступам у царкве ў значнай меры пашырыў уяўленне маталянаў аб пачатку вайны, яе прычынах і бліжэйшых наступствах на абшарах камуністычнай імперыі.

А весткі з фронту паступалі адна за адну мудрэйшыя. Гітлераўцам скараліся шмат якія гарады і абшары.

Урэшце нямецкія групы армій у сваім паходзе на Маскву стаміліся. Два месяцы імклівага наступальнага шалу і грукату па дарогах, не самых лепшых, з баямі, часам жорсткімі, вымагалі адпачынку і папаўнення войскаў салдатамі і афіцэрамі, замены матораў.

Чаго Гітлер не ведаў — у Сталіна на пачатку вайны танкаў было ў некалькі разоў больш, чым у ягонай імперыі. Прычым тут былі танкі, якія пераўзыходзілі

танкі Вермахта па брані і па хуткасці, а таксама па агнявой сіле гармат ды кулямётаў. І праўду казаў мотальцам капітан запасу Сяргей Калінічэнка: на ўзбраенні Чырвонай Арміі былі і лёгкія, плаваючыя, наступальныя танкі, якіх вораг не меў. Наогул той сталінскай бранявой ды механізаванай сілы і моцы хапіла б на ўсю Еўропу. І таму таварыш Сталін мог палічыць любога, хто асмеліўся б на яго напасці, круглым ідыётам. Ён не верыў, што Гітлер гэта зробіць, паколькі не адносіў Гітлера да катэгорыі адпетых прыдуркаў і авантурыстаў.

Пасля першага, як здавалася, этапу бліцкрыга гітлераўцам спатрэбілася мяняць маторы ў большасці танкаў. Гэтая праблема паўстала ўжо за Віцебскам і Смаленскам. Рамонту патрабавала ўся наземная тэхніка. Арміі чакалі падвозу паліва. А з новымі маторамі і палівам у фюрэра пакуль невярліўкі, Вермахт насілу сабраў рэсурсы для стратэгічнага мяшка, у які залучыў арміі Сталіна, што згрупаваліся пад Кіевам. Таму, нягледзячы на бліскучы і дзёрзкі пад проста ашаламляльна праведзены аперачы ў Беларусі і на Украіне, дзе былі разгромлены багата якія савецкія арміі і ўзяты ў палон звыш трох мільёнаў салдат і афіцэраў з генераламі разам, — маланкавая вайна прыпыніла свой бег. Відавочна, генералы Вермахта, стараючыся апярэдзіць Сталіна ў нанясенні ўдару, не ўсё прадугледзелі, ды і часу на гэта не мелі.

Адно засмучэнні былі не толькі ў нямецкіх генералаў. Вось жа і Даніку Плюнгеру ў гэта лета, як пайшло на вайну, не ўдалося дамагчыся поспеху пры стварэнні ў нетрах лясоў пад Моталем партызанскага атрада. Пры найвялікшых, варта зазначыць, яго парываннях. Другім людзям нейкім чынам удавалася... Мабыць, тут, у Моталі, не ўсё як след выспела дзеля помсты сваіх чужынцам, ды і мясцовым здраднікам, непрыяцелям, якія былі ці маглі быць у Даніка. На акупаваных абшарах увогуле ішло асэнсаванне стану вайны і магчымай ролі ў ёй грамадзян без ваенных білетаў.

Ролю застрэльшчыкаў у тым святым і высакародным руху ў абарону Айчыны (на справе — Краіны Саветаў) ад клятага ворага, які апярэдзіў саперніка з чырвоных бальшавіцкіх абшараў, выконвалі камуністы, пакінутыя партыйнымі камітэтамі розных узроўняў за спінай у

акупантаў, ды моладзь, якая засвоіла камуністычную ідэалогію. Але ж невядома яшчэ, які вынік быў бы ў іх, калі б тады ў справе супраціву і помсты выключна важную ролю не адыгралі людзі ваеннай вывучкі, салдаты і афіцэры, дзесяткі тысяч якіх пасля ганебнага акружэння і разгрому армій, дывізіі унікалі палону. Яны прасочваліся прасёлкамі, сцяжынамі і напраткі ў лясныя гушчары, у глухія вёскі, пераводзілі дых, групаваліся, сумесна шукалі ратунку, а затым і сувязяў, і дзеянняў, да якіх падштурхоўвала іх салдацкае сумленне.

Толькі гэтага выпявання сілы і моцы ідэйнага праціўніка ў сябе за спінай недаацэньвалі нямецкія ваякі, якіх неадольна цягнула на ўсход, туды — хоць нагамі наперад...

Напэўна, адчуваючы інтарэс драпежніка да падранка, перабраўся з Берліна далей на ўсход і Адольф Гітлер. Гэта можна было разглядаць натуральна як скачок з намерам учапіцца ў хрыбціну ахвяры. Бадай, сімвалічным было, што яго новая стаўка насіла назву «Воўчае логава». Яна астаявалася цяпер у ваколіцах Растэнбурга ва Усходняй Прусіі ў бункеры пад зямлёй. Там ён і святкаваў свае перамогі.

Вядома, Гітлеру мроіўся хуткі канец вайны, якая яшчэ і яшчэ раз павінна была прадэманстраваць яго веліч. Чуючы важнасць гістарычнага моманту, а тым больш сваё вяршэнства ў пабураным свеце, ён захапляўся прамовамі, сентэнцыямі, разважанымі на самыя розныя тэмы. Ён уяўляў сабе, наколькі важным будзе для нашчадкаў і асабліва гісторыкаў кожнае ягонае слова, слова генія, філосафа, мастака, палкаводца, бліскучага прамоўцы, і таму за вячэрай штораз шчодро адорваў слухачоў, генералаў і афіцэраў, стэнаграфістак і сакратарак, скарбам сваіх пачуццяў і думак, што ўтваралі адзіную плынь, несупынную, гонкую.

І вось у адну з балаганных асенніх начэй фюрэр, закрунуўшы нейкім чынам пытанне аб нараджэнні самасвядомасці англасаксаў, перайшоў да рускай прасторы. Ад'ютант Генры Пікер занатаваў ягоныя найкаштоўныя, як лічылася, думкі і словы:

— *Пры засяленні рускай прасторы мы павінны забяспечыць так званых імперскіх сялян надзвычай шыкоўным*

жытлом. Германскія ўстановы павінны ўсяляцца ў раскошныя будынкi — губернатарскія палацы. Найкола іх будуць вырошчваць усё неабходнае для жыцця немцаў. Воддаль горада ў радыусе 30–40 кіламетраў размесцяцца нямецкія вёскі, якія будуць уражваць сваёй прыгажосцю, іх злучаць найлепшыя дарогі. Вырасце іншы свет, у якім рускім Іванам будзе дазволена жыць, як ім заўгодна. Пры адной умове: панаваць будзем мы. У выпадку ж мяцяжу нам досыць будзе скінуць пару бомбаў на іхнія гарады, і справа канец. І яшчэ, раз на год па сталіцы Рэйха правядзём групу кіргізаў ці іншых азіятаў, каб яны пэўныя былі ў моцы і велічы нашых архітэктурных помнікаў і нашай дзяржавы.

Усё будзе гэтак. Без сумнення! Бо ніякіх сумненняў у Гітлера і быць не магло, яму ўсе планеты прадказвалі ўдачу.

— Усходнія абшары стануць для нас тым, чым была для Англіі Індыя. Калі б я мог укласці нямецкаму народу ў мазгі,— у народа ж сумненні, напэўна, яшчэ заставаліся,— наколькі яны маюць сэнс і для будучыні важныя.

Адно гэтага красамоўства не чулі ў Моталі. Не чулі таксама і за Моталем. Маня і яе сваякі жылі тым, што прыносіла ім пагудка.

Тым часам адмысловая крупарушка вайны выходзіла на новы віток.

18

Фронт быў далёка, і, нягледзячы на тое, што пад Моталем перад самай вайной будавалася стратэгічнае ваеннае лётнішча, ён зусім абышоў гэта прыбалотнае мястэчка і пакаціў, папёр па вялікіх ды простых дарогах, па гасцінцах і чыгунцы на ўсход. Праз Моталь прайшоў толькі кавалерыйскі эскадрон — мільгануў, няйначай, каб засведчыць, што і гэту зямлю гітлераўцы тапталі сваімі капытамі.

Мястэчка прыціхла падчас безуладдзя. Люд працаваў. Вядома, не на патрэбы фронту. І тым болей не на пана, не на дзяка — на сябе. Ці адчувалі тутэйшыя яшчэ калі-

небудзь такую асалоду ад працы? Ніхто не мог прыгадаць. Ад поўнай свабоды і волі находзіла ўтрапенне. У тым ліку і на Пісарчука ды яго сына Паўлюка. Жыхары Моталя адпачывалі душой. І не дзіва. У іх гутарках між сабой можна было пачуць тое, што чуў раней Пятро Пісарчук ад млынара Рыгора Саевіча і ўспрымаў як сваё:

— Савецкая ўлада настолькі ціснула, што здавалася, быццам нехта ўсадзіў цябе між жорнаў ды каменнямі сціснуў табе грудзі. У той час прыходзіла думка, каб як дабрацца да радыё ды крыкнуць на ўвесь свет: «Ратуйце!» І, думалася, пасля няхай робяць, што хочучь.

Кожны гаспадар маліў цяпер Бога, каб ён, Усявышні, заставаўся тут у іх і надалей адным-адзіным, непаўторным, льга сказаць, уладаром. Былі ж гады, была сапраўдная гісторыя, калі маталяне карысталіся выключным магдэбургскім правам. А чаму б і Гітлеру не ўміласцівіцца ды, уважаючы на іхнюю гісторыю, не прыслаць у Моталь сваю граматы: так і так, маўляў, панове, шануючы традыцыі і гонар майстроў, дарую вам незалежнасць і волю. О, як бы гэта ўспрынялі ў свеце!

Але ж замест граматы ў хуткім часе на Моталь наляцела, віхурай абрынулася людзёрная каманда ў чорных мундзірах, бы зграя ачумелага варання.

Маталяне былі апаломлены жорсткай расправай тых чорных мундзіраў з яўрэйскім хаўрусам і зноў жа малілі Уладара Сусвету і заступніка, каб ён адвёў ад мястэчка яшчэ большае ліха, калі яно можа быць.

Аднак на гэты раз Бог не ўчуў або зганьбаваў, не прыняў малітвы, і ў Моталі паступова, далей-болей наспявала вайна, характэрная для ўсёй акупаванай гітлераўцамі тэрыторыі. Праўда, тут яна не мела выразнага малюнка, і яе, з пэўнай доляй рызыкі, можна было б назваць грамадзянскай. Дый інакш яно мо і быць не магло, як што ў тых гістарычных абставінах людзі па-рознаму сябе пачувалі. Адзін бок, напрыклад, сумаваў па камуністычным ладзе, другі — гатовы быў ад яго адцурацца, трэці — хацеў немавед чаго.

Да партызанскай вайны з нямецкімі акупантамі сваіх прыхільнікаў заклікала Масква — голасам правадыра і вяршыцеля лёсаў у аграмаднай краіне Іосіфа Сталіна. Яна заклікала ўсе пракамуністычныя патрыятычныя сілы, якія засталіся на акупаваных тэрыторыях

і каму дарагая Савецкая Айчына, узняцца на барацьбу. Прапаноўвалася ствараць партызанскія атрады, падпольныя інфармацыйныя і дыверсійныя групы, наносіць страты ворагу, як і чым толькі можна.

Вядома, Даніку не выпала адразу ж адкрыць свой другі фронт у тыле ворага пад Моталем. Удача, можна сказаць, выслізнула ў яго з рук разам з сакратаром райкама партыі Ражновым. І, як відаць, дарэмна ён дэманстраваў перад групай Ражнова свае выключныя здольнасці ў аператыўным рашэнні пытанняў, дый смеласць, дый мужнасць, вынослівасць... Цяпер крыўдна Багдану, тым больш што дырэктар школы Вольга Міронава, якая пазнаёмілася з гэтай гісторыяй, паспрабавала вытлумачыць раптоўнае знікненне Ражнова ягоным недаверам да самога Даніка Пльонгера, ні даць ні ўзяць — местачковага зухвальніка. Ён жа, пэўна, прэтэндаваў на становішча камісара, калі не камандзіра атрада.

— Табе ж, Данік, усяго 21 год!..

У яе словах прагучаў як бы дакор.

Змірыўся Данік з няўдачай ды пачаў па-вучнёўску ўважліва прыслухоўвацца да розных парад, заўваг, меркаванняў Міронавай, бо яна выдавала больш сталай і прадбачлівай, больш практычнай, чым хто-небудзь з ягоных сяброў, да таго ж яе прыемна было слухаць ды разам распачынаць падпольную працу. Не дурань жа выдумаў: харашая дружка — першае шчасце ад Госпада Бога. Фактычна Міронава і накіроўвала дзейнасць падпольшчыкаў ды засцерагала асабіста яго, Даніка, рызыканта і блазна, ад безразважных учынкаў.

Вялікія блакітныя вочы па-ранейшаму ўпрыгожвалі яе нешырокі, прывабны жаночы твар з лёгкай дужкай носа і выразна акрэсленымі, ледзь пабляклымі губкамі. Але ж за колькі месяцаў ад пачатку вайны яна яшчэ больш здрабнела, высахла, на галаве з'явіліся сівыя пасмы валасоў. Данік глядзеў на яе і здзіўся: хто цяпер скажа, што Вользе Георгіеўне ўсяго 25 год?.. Ён шкадаваў Міронаву, балазе яна прыцягвала яго да сябе як гаючая крыніца, з якой ён мог чэрпаць веды і вопыт, нават энергію. І вось на вачах яна нейк здала, выпетрала. Ён ведаў адно, чаго ёй каштавала перажыць тыя жнівеньскія дні, калі гестапаўцы вынішчалі яўрэяў і ў любы момант маглі прыйсці ў яе

дом. Яна тады не выпускала на вуліцу дачку і сама не выходзіла, толькі чула з гары, з паддашша, куды яны ўпохапкі забіліся, воклічы:

— Юда, шнэль!.. юда... юда... шнэль!

І чуўся лямант, чуліся надрывістыя галашэнні... Пасля ўсё схлынула. Назаўсёды. Для вялікага гурту людзей. А для яе — туга, трывога ў сэрцы, чаго нікому яна не паказвала.

На гэты раз, калі Данік адвячоркам зайшоў да яе, гаспадыня была моцна ўзбуджаная. Толькі прыязным паглядам вачэй дала зразумець, што чакала яго. Святло не запальвалі.

— Ты чуў, што робіцца?! — адной рукой яна абдымала сваю дачку Мілу, а другой зашпільвала на грудзях гузік белай кофтакі.

Ён шмат чаго начуўся за дзень і таму папрасіў удакладніць, што яна мае на ўвазе.

— Якая ганьба, га? О-ёй!.. Нашу моладзь у Германію выпраўляюць ды з песнямі, з танцамі пад гармонікі! Чуў? Я таксама была там, на плошчы... Ад сорама згарала! А немцы: «Гут-гут!» І фотаапаратамі пстрыкаюць. Іх прапаганда нямецкага раю ўзяла верх!

Плюнгер скрывіў губы ва ўсмішцы:

— Няволя, яна і плача і скача. Традыцыя... Кажуць так: калі паміраць, то з музыкай!

— Шырокая славянская душа! О, я ведаю... А толькі што мы маем, таварыш Плюнгер? Першае: нягледзячы на нашыя контрагітацыйныя захады і намаганні доктара Ласіцы, акупантам усё ж удалося набраць групу для адпраўкі ў Германію. Другое: нашы хлопцы і дзяўчаты едуць туды — нібы замуж выходзяць! Такі фэст наладзілі ў ростань. А прычыны ж тае?.. Адпраўляюцца ў нямецкае, у нацысцкае, у фашыстоўскае рабства! Ці ж не так?

Ад выпрацаванай і выкінутай з сэрца энергіі, ад уласнага шчырага пратэсту яна пачырванела:

— Кашмар!..

— Была б мая воля...

— Пачакай, я не ўсё сказала. На плошчы быў і Піліп-музыка, ведаеш такога?.. Дзіва, але ў яго да гэтага часу скрыпку не адабралі! Кажуць, мясцовыя паліцаі не вязаліся да яго, лічылі быццам бы за святога. Але ж недзе ён усё-ткі

быў арыштаваны, яго хацелі забіць пад маркай партызанскага сувязнога. Толькі перад смерцю ён папрасіў сыграць сваю любімую песню... Дазволілі. І сыграў «Суліко». Немцы: гер-гер... Даруем табе жыццё, калі паедзеш працаваць у Германію. Згодзен?.. Тады ён спытаўся, а ці дазваляць яму ўзяць з сабою скрыпку? Дазволілі... І вось ужо перад адпраўкай Піліп дастаў скрыпку і ўладарна пацягнуў смычком па струнах. Уся плошча нейк адразу згрувасцілася каля яго і прыціхла. Ён іграў... Ці здагадаешся ты, Данік, што гэта была за музыка?

— Мо йграў зноў «Суліко»?

— Ды не-е... Загучаў паланез Агінскага «Развітанне з Радзімай». Цуд! А ты тут: «Была б мая воля!»

Данік прысеў быў на крэсла, ды тут жа і падхапіўся; трымаючы па звычцы рукі ў кішэнях тоўстай ватоўкі (на вуліцы ўжо спрабавала свае сілы зіма), захадзіў па пакоі. Міронава заўважыла ў яго цёмных, бадай, драпежных вачах металічны бляск. Лёгкім рухам рукі яна выправіла дачку ў другі пакой.

— А што б ты зрабіў?

Ён спыніўся. Вольга стаяла перад ім; яны глядзелі адно аднаму ў вочы. У ягоным позірку мільганула ртуць.

— Каб была б мая воля, я адправіў бы іх усіх не ў Германію, а на той свет! Туды, маць іх, туды!..

— Як?!

— Разам з немцамі і з паліцаямі разам!

— Данік... — вочы ў Міронавай пацямнелі. — Як можна так?.. Хіба там не нашы людзі? Мяне, калі шчыра, спачатку шакіравала вясёлая музыка, гармонік... Дый ты ж сказаў: традыцыя! А яны ж няшчасныя! Нават калі выбралі дарогу туды па сваёй волі. Слязьмі абліваліся. Асабліва дзяўчаты, нявольніцы. Не паспелі знайсці сваю долю. І што яны маглі зрабіць, калі іх запісалі?

— Чаму ж? Вунь Гаўрыла Кузюр не пайшоў туды. А яму ж яшчэ ў верасні наканавалі шлях у Нямецчыну, дзеля гэтага тады і жыццё даравалі. Ёсць нямала прыкладаў, калі...

— А дзе Кузюр?

— Ён хаваецца...

— Пакуль хлопца не знойдуць ды не расстраляюць! Як Парфеяўца... Дый ці ўсе могуць надзейна і надоўга

схавацца? Быў бы партызанскі атрад. Быў бы... Гучыць як бум-бум! Сумна, аднак... Немцы ж да Масквы рвуцца.

Незнарок яна наступіла таварышу Плюнгеру на балючы мазоль, і ён затупаў каля парога. Непрыемным быў напамін і пра Парфеяўца Івана, актывіста-падпольшчыка з вёскі Калілы, якога хтось выдаў. Калі немцы вялі яго на расстрэл за Моталь, ён уцёк ад іх, ды ў самім селішчы ўцекача заўважыў са свайго двара паліцай Цэган. Ён выскачыў на перарэз таму і ўдарыў яго прыкладам, што і вырашыла лёс байца супраціўлення.

Данік узяўся за ручку дзвярэй.

— Як? Ты ўжо ідзеш?..

— Так... Сёння прызначана сустрэча акурат з тым жа Кузюрам. Ён і яшчэ колькі чалавек выпраўляюцца ноччу ў Пінск. Там праз нашых людзей уладкуюцца на працу, а ў гушчы народа спакайней, ды і шукаць іх ніхто ўжо не будзе... Кузюр перадасць нам зброю, якую назбіраў: дванаццаць вінтовак, патроны да іх, а яшчэ гранаты. Вось дзе сапраўды буян-камсамолец!

— Такое прыемна чуць! Няхай у Пінску яму добра будзе! — Міронава прыклала сваю мяккую цёплую далонь да шурпатай шчакі Плюнгера, пагладзіла.— А ў мяне, Данік, сваіх ніц не засталася, як кажуць у мястэчку. Нават з ліку настаўнікаў... Некаторыя баяцца спаткання са мной. Я ж усіх абышла, я старалася не дапусціць адкрыцця школы... Чаму — немавед дзяцей станем вучыць пры немцах. Якая запануе ідэалогія?.. Некаторыя настаўнікі даказвалі, што матэматыка, біялогія, пісьменства, да прыкладу, не маюць ідэалагічнай апраўкі. А ў цэлым што? Жалю варта, але мне не ўдалося сарваць гэту задуму са школай.

Яна памаўчала, уздыхнуўшы.

— Ужо з Янава прыслалі дырэктара, нейкага Няўстроева, і яшчэ некалькі настаўнікаў. Наша Дамініка Міховіч пойдзе выкладаць.

Падпольны таварыш Плюнгер таксама набраў у лёгкія шмат паветра і штуршком выдыхнуў, ён не меў пэўных думак наконт школы, а словы пра самоту і сум Вольгі, здаецца, прыняў да ўвагі.

— Не буду затрымліваць,— сказала яна тым жа ціхім грудным голасам.— Адно, Данік, прашу: абмяркуйце з

усімі падпольшчыкамі меры далейшага супраціву, каб не адпраўляць людзей у Германію. Сямейных пакуль туды не бяруць. Абставіны прымушаюць жаніцца.

Ці не было ў яе словах намёку на іх асабістыя адносіны?..

— Добра, Вольга Георгіеўна, мы абмяркуем.

Усміхнуўшыся на развітанне, яна прыхінулася да ягонай прапахлай ветрам ватоўкі, яны абняліся. Вольга не сказала, што з блізкіх людзей — ён, толькі ён у яе адзіны. Яны тады яшчэ не ведалі, што ім наканавана хуткае расстанне. Кожнаму лёс кроіць сваю пуцявіну. Арміям — таксама.

Каляндарны год заканчваўся разгромам нямецкіх войск пад Масквой; крылатая і порстка вестка тая абляцела ўвесь свет ды легла ружовай вуалькай на Моталь.

Навіна акрыляла. Вядома, тых, хто на яе спадзяваўся. Праўда, вораг пакуль што не кінуўся ў паніку, і падчас праваслаўных Калядаў, ладзячы бясконцыя вечарыны ў «Воўчым логаве», галоўны воўк Нямецчыны выдаваў (пад запіс) свае «гістарычныя» маналогі.

— Якое шчасце для ўрада, — казаў ён, — што людзі зусім не думаюць. Думаць ім даводзіцца адно ў момант аддачы загадаў і падчас іх выканання. Калі б гэта было не так, чалавечае грамадства доўга не праіснавала б.

— Не зіма сама па сабе, — даводзіў ён, — стварае нам цяжкасці, а тое, што ў нас ёсць салдаты, але мы не можам забяспечыць іх перадыслакацыю, ёсць боепрыпасы і ўзбраенне, але мы не можам даставіць іх на пазіцыі. Гора чыгуначнікам, калі да наступнага разу яны не наладзяць сваю работу!

У Моталі стаяла, ляжала і нейк неўпрыкмет рухалася, патрэскваючы маразамі, тая ж зіма, снежная, лютая, ныйначай, яна пераняла гэту лютасць ад ворага.

У Моталі, у сваім воўчым логаве, што месцілася блізу царквы і звалася камендатурай, усё ішло куды лепей, чым у чыгуначнікаў, якія спрычыніліся да няўдачы фюрэра на Усходнім фронце.

Тут, у мотальскім акупацыйным хаўрусе, замест «ліберала» Мухалы галоўным ваўкалакам неўзабаве прызначылі спанатранага шэльму Пятрэнку; ён прыбіўся

сюды ажно з Запарожжа... Чаго нячыстая сіла прынесла яго ў Моталь?.. І да таго ж ваўкарэзіна лоўка вынюхваў усё, што ляжала не ўздоўж, а ўпоперак акупацыйнай палітыкі. Нямецкія ўлады былі ў захапленні. За гэтыя якасці яго ацанілі і ўмомант павысілі, забраўшы ў Янаў. Тады ў мотальскую камендатуру прыслалі Бэнду. Адкуль і хто ён, гэты стаўленік новага рэжыму? Мусіць, таксама чалавек, ветрам падшыты, — не гэтак важна. Куды як важней тое, што ён, як і Пятрэнка, аказаўся чыстым ваўкарэзам, і пры ім неўзабаве ініцыятыва ў проціборстве местачковых палітычных сіл перайшла да прыхільнікаў акупацыйнага рэжыму.

Шэльма Бэнда аднойчы вярнуўся да старых спісаў і загадаў паклікаць да яго камсамольцаў. Ух! А куды дзе-нешся? Прышло ў камендатуру роўным лікам сорак і, можа, яшчэ адзін. Тады Бэнда загадаў ім прынесці і здаць камсамольскія білеты. Некаторыя паслухаліся, прынеслі, здалі. Бэнда залічыў гэтых камсамольцаў у склад пасіўных і сумленных, а тых, хто не здаў, — у актыўныя. Апошні ён прымушаў падмятаць двор у камендатуры, чысціць прыбіральню. Усе мусілі прыходзіць — раніцай ці ўвечары — адзначацца.

З пасіўнымі Бэнда працаваў асабіста, як адмысловы псіхолаг, і схіляў іх да супрацоўніцтва. Камендант перш-наперш разлічваў на гаваркога і ў нечым аблуднага Іллю Дубовіча — вызначыў яго па юрлівым складзе думак, па мітуслівасці. Разлічваў таксама і на Івана Калільца... З апошнім Бэнда, як высветлілася, быў у адным лагера для ваеннапалонных, утвораным немцамі ў Мінску Мазавецкім, блізу Варшавы, у 1939 годзе. Сябры па няшчасці «сышліся»... У выніку Іван Калілец, працуючы на падпольшчыкаў, атрымаў у якасці падарунка ад Бэнды аўсвайс. Мусіць, Іван абяцаў яму сёе-тое дакладваць, маючы свой разлік.

А ўвогуле задума Бэнды раскалоць і знішчыць тое, што магло супраціўляцца рэжыму, не ўдалася. Дый то казаць, супраціву шырокага, дружнага пакуль і не было. Асобныя спробы самавыяўлення падпольшчыкаў часам цярпелі няўдачы, як, напрыклад, аперацыя па вызваленні арыштантаў з мотальскай вязніцы, калі Данік Плюнгер з сябрамі Сідарам Мінюком і Іллюком Дубовічам напалі

гарэлкай вартаўніка, узялі ў яго ключы і адчынілі турэмныя дзверы.

Толькі адзін з вязняў — Сямён Мацукевіч, сказаў сваім вызваліцелям дзякуй і знік у сіняй начной прасторы. Астатнія пяць дачакаліся раніцы і пайшлі да каменданта Бэнды пакарольва прасіць прабачэння за тое, што ім далі волю. Дзіва!

Вялікіх дзей ад падполля, якое лічыла сябе камуністычным, пакуль не было, тым не менш дух Плюнгера чуўся не за адну вярсту; ён як быццам раствараўся ў паветры і быў няўлоўным, чым і нерваваў Бэнду. Хлапечы самасцвярджальны дух, пэўна, узмацняўся яшчэ й ад таго, што за спінай у яго стаяла Міронава.

Бэнда ў сваю чаргу меў гонар і лічыў, што дамогся належага ладу ў мотальскай гміне. Ён меркаваў, што люд яго паважае, таму ў красавіку звярнуўся да моладзі з пісьмовым зваротна добраахвотна запісвацца для адпраўкі на працу ў Германію.

Аднак яго ўразіў і прывёў у шаленства вынік, бо заяўкі на згоду паехаць падалі туды ўсяго два-тры чалавекі.

І пачаў ён шукаць, дзе сабака закапаны. Воўчы нюх не падмануў каменданта паліцыі і ўжо з 30 мая па 2 чэрвеня, абапіраючыся на немцаў, Бэнда арыштаваў 37 чалавек, з іх 14 — у Моталі, астатніх — па вёсках. Усе былі адпраўлены ў пінскую турму і асуджаны там да 6 месяцаў пазбаўлення волі. Прыкладна праз месяц для ўсіх вязняў адмянілі жорсткі рэжым і перавялі ў працоўны лагер, дзе верхаводзіў пан Сікорскі, паляк, які ўвёў у практыку злосны здзек з мотальцаў. Ён прымушаў іх да самай бруднай і непасільнай працы, біў, выклікаючы на процідзеянне, каб потым прымяніць зброю. Толькі неўзабаве з ініцыятывы мотальскіх падпольшчыкаў Іван Калілец прывёз яму дадому 5 літраў спірту і паўтушы асвежаванага ў лесе дзіка. «Ад лясных братоў з Моталы», — красамоўна сведчыла цыдулька, якой суправаджаўся груз.

Хабар і намёк, пэўна, паймелі сваё ўздзеянне. Праз некалькі сутак усе местачкоўцы былі на волі.

Тут нейчы данос, і, цяжка сказаць, ці не спрычынілася да яго Малішэўская, вывеў ваўкалака Бэнду на Вольгу Міронаву. Яе арыштавалі; амаль у адзін час арыштавалі

і маці Даніка — Наталлю і яго сястру — Ганну. Апошніх узялі ў заложнікі.

Вядома, найвышэйшай марай стражаў парадку як Бэнды, так і Пятрэнке было арыштаваць самога Багдана Плюнгера або хоць бы сустрэцца з ім. Данік ведаў пра гэта і неўзабаве дапамог паліцэйскім, уласна — Пятрэнку.

Калі той прыехаў у Моталь з Янава, яго запрасіў у сваю хату брат бурмістра Міхаіла Ксёнды — Сямён. Пасядзеўшы крыху ў застоллі, яны ўсталі, і Сямён прапанаваў шаноўнаму госцю паглядзець на яго гаспадарку. Пятрэнка быў у добрым настроі і пагадзіўся. Яны падышлі да хлява, Сямён расчыніў вароты, і перад імі ў мяккім і пругкім дзённым святле раптам паўсталі дзве постаці: высакаваты танклявы юнак з вузкім падбародкам ды пранізлівым і адначасова цяжкім позіткам, які пазбаўляў магчымасці рухацца, а з ім — круглавідая, гожая, бы спелая суніца, паненка сярэдняга росту. Ён стаяў у варотах ля аднаго шула, а яна — насупраць яго, і абое трымалі рукі ў кішэнях лёгкіх куртак. У позірку паненкі было шмат цікаўнасці і нават здзіўлення. Першым загаварыў малады чалавек:

— Гер Пятрэнка, я так разумею?

— Так,— кіўнуў госць, злёгка бляднеючы.

— Не хвалюйцеся, вы ў поўнай бяспецы! Але не падносьце свае рукі да кабуры, каб не было лішніх клопатаў. Так, бля... Перад вамі, як ні здзіўна, грамадзянін СССР Багдан Плюнгер. Гэта я. Вы задаволены?

— Так-так... Я рады сустрэчы.

— Мы разлічваем на перамовы.

— Грамадзянін Плюнгер, я слухаю вас...

— Арыштаваны мая маці і сястра, як вы ведаеце. Віна маці хіба ў тым, што яна жанчына. Спадзяюся, у вас была ці ёсць таксама тая, якая вас, бля... вырадзіла?

— Гаспадзін Плюнгер, прашу маю маці не чапаць!

— От і я прашу, гер Пятрэнка, не чапаць маю маці і вярнуць мне маіх з пінскай турмы!

— Я падумаю, калі ты перастанеш выступаць супраць нямецкіх улад.

— А якая радня табе тыя ўлады? І чаму ты ўзяў сабе за клопат гітлераўскім халуём службыць? Сабакі і тыя, бля... больш пераборлівыя.

— Маў... чаць!.. — хацеў быў скамандаваць камендант іванаўскай паліцыі, ды папярхнуўся, заўважыўшы, як торгнулася ў кішэні рука Пльонгера. — Я падумаю наконт тваёй просьбы.

— І добра падумай, каб захаваць сваю галаву на плячах!

— Не пужай. У Запарожжы я не такіх бачыў... Лепей скажы, чаму ты не просіш за Вольгу Міронаву? Хіба вы не разам былі?

«Уночы разам, а ўдзень — паасобку», — хацеў быў казырнуць адказам Данік, ды зразумеў, што не да месца будзе — насупраць, ля шула, стаяла ягоная Юлька.

— А што? — перапытаў. — Міронава паказала, што была разам са мной?

— Я не дапытваў яе, паколькі яна арыштавана як юда і цяпер знаходзіцца ў гэта. Але ты не адказаў на пытанне.

— Гэта педагог, якіх мала. Толькі ж цяпер не яе час! Педагогі вайне не патрэбны.

Данік штось цямніў, ды, гаворачы гэтак, сам адчуў: словы яго пачалі шаласцець непатрэбна, як апалае лісце пад нагамі. І ён паглядзеў на сваю сяброўку, няйначай, просячы ў яе падтрымкі, але ж Юлька зразумела яго позірк па-свойму і кінула:

— Трэба канчаць.

— Сапраўды... Гер Пятрэнка! — голас Даніка Пльонгера запанаваў у бліжэйшай прасторы. — Мы дзякуем вам за гутарку і літасціва адпускаем вас на ўсе чатыры бакі. Не забывайце, аднак, што я перад вамі і Бэндам у даўгу не застануся. Аўхвідарзэйн!

Пятрэнка і Ксёнда, гаспадар сядзібы, павярнуліся і пайшлі. Пятрэнка ішоў не свабоднай, а, можна сказаць, здервянелай хадой — баяўся кулі ў спіну. На вуліцы ён моўчкі развітаўся з гаспадаром. У яго ліхаманкава білася думка: як узяць бандыта?.. Калі ж, развітаўшыся, спадар Сямён Ксёнда вярнуўся назад у двор, Даніка і Юлькі Жупанкі ў хляве ўжо не было.

Хвілін праз пяць з суседняга падворка на вуліцу выехала калымага, запрэжаная канём. На ёй вышэй драбінак была навалена і спіху церушылася долу льносаломка. Гаспадар Філіп Лукашэвіч, усеўшыся зверху, спакойна

пыхкаў дымам цыгаркі і кіраваў туды, куды трэба, — у ваколіцы Моталы.

Пад ільносаломкай у абдымку ляжалі ўтрапёныя Данік і Юлька.

Ураганны налёт паліцэйскіх на сядзібу Сямёна Ксёндзы хвілінай пазней ужо нічога ў гэтай аперацыі не вырашаў.

19

Гаспадар Пятро Пісарчук тае восені моцна дакараў свайго сына Барыса за яго прамову наўскід у царкве, дзе той, даклярауючы вольную Беларусь, раскрыў свае карты ў небяспечнай гульні, а іх нельга было раскрываць, бо хто яго ведае, чым усё скончыцца. Тым часам Пятро разумеў і Барыса — сын далучыўся да нейкіх там зварушлівых дзеячаў, што ўзначалілі самачынны клопат беларусаў у адстойванні сваіх нацыянальных інтарэсаў у вайне, і ў тым, бадай, не было нічога дрэннага. Кожнаму свая кашуля бліжэйшая да цела, ды і пра Бацькаўшчыну дбаць — вышэй няма гонару. Але ж акалічнасці прымушалі сям'ю Пісарчука трывожыцца, асабліва яго, гаспадара Пятра, паколькі жыццёвы вопыт і розум рабілі яго мудрэjším.

Выходнай пазіцыяй, самым значным момантам у разважаных і планах Барыса было тое, што Гітлер канчаткова парушыць савецкую імперыю і вынішчыць камуністаў як шкоднікаў і як ахвяр, так, ахвяр, наплоджаных чыннасцю Мардухея-Маркса на пагібель усяго чалавецтва. Вядома, адплату за прычыненое народам зло ў пэўнай меры можна разглядаць як рэч аб'ектыўную, і таму справядліvasць глядзі што возьме верх у вайне. Але ж Барыс або ягоныя прыяцелі, беручыся за адраджэнне Беларускай Народнай Рэспублікі, разлічваюць на ласку Гітлера — на дазвол ім самім гаспадарыць, на ягонае апекаванне. А гэта ўжо як Бог ці д'ябал Гітлеру на душу паложыць! І выходзіць, што няма пэўнасці ані ў чым. Адно пэўным уяўлялася: жаданне найбольш адукаванай і нацыянальна свядомай часткі беларусаў выклікаць да жыцця нацыянальныя пачуцці народа, інтарэс да сваёй Бацькаўшчыны на Беларусі, надаць ёй жыццё як дзяржаве.

Дзівіла, праўда, і моцна дзівіла тое, што тутэйшы люд не першы раз шукае гэткай падтрымкі ў чужынцаў,

у ворагаў сваіх з Захаду, а не ў свайго расейскага брата, які, ліха матары, час ад часу таксама ператвараецца ў ворага і лютуе, бы звер. Цяпер, кажуць, ён яшчэ больш блізім стаў, як што заапекаваў адзіную аднасць людзей — без прынцыпаў, без памяці пра свой род, без прыватнай уласнасці, — надаўшы сабе і ўсім народам тэрытарыяльны назоў — савецкіх... Савецкія людзі — лепшыя людзі, як і арыўцы. Калі гітлераўцы пацерпяць няўдачу — савецкія вернуцца сюды. Гэта нельга не ўлічваць.

Барыс павінен памятаць, што ў яго ёсць сям'я.

Трывожыўся Пятро гэтак, трывожыўся, а затым — годзе, пане. Страх, неспакой для яго былі ўжо звычайным, штодзённым станам душы, дый тое на думку ўскінулася, што, калі вернецца былое, савецкае, энкавэдысты ўсё адно не ўпусцяць свайго — адновяць чаргу на Сібір, і ён са сваім родам-племенем апынецца там у ліку першых. Таму лепей не браць блізка да сэрца неабачлівы, безаглядны ўчынак Барыса; балазе ў тых беларускіх дзеячаў, якія сталі паплечнікамі ці паслядоўнікамі Скірмунта, таксама ёсць сем'і, апроч таго, у кожнага — свая галава, якой у ліхі час пагражае куля — справа ці злева. І калі ўсё-ткі яны ідуць на свядомую рызыку, то варта зразумець, што ў іх на душы, якая роспач і якая трывога за Бацькаўшчыну.

Такі прыкладна роздум быў у Пятра перад той вячэрай, якую яны з Аксінняй ладзілі на сваёй палове і на якую запрасілі Барыса. Было гэта незадоўга да свята Пакроваў — акурат на наступны дзень, як Барыс вярнуўся з паездкі ў Баранавічы.

Пятру карцела ў спакойнай сямейнай бяседзе паслухаць, што Барыс чуў і што бачыў у суседняй Баранавіцкай акрузе, дый блізіўся час ягонага ад'езду ў Нямецчыну, што таксама вымагала грунтоўнай сямейнай размовы, найзначнейшых слоў.

Гутарка пачалася павольна і, няйначай, з уступу. Барыс паведаміў пра сваю сустрэчу ў Моталі з былымі прыяцелямі братамі Янкам і Рыгорам Саевічамі, якія выбудавалі паравы млын і паказвалі яго Барысу. Рахуба з тым млынам пачыналася яшчэ да нападу немцаў на Польшчу. Тады Барыс гаспадарыў дома, а ягоны бацька Пятро і Сцяпан Мінюк, званы майстар па вырабе каўбас,

што нарасхват былі нават у Варшаве, пазычылі рупліўцам Саевічам грошы, якіх ім бракавала.

У братоў Саевічаў былі ўсе падставы ганарыцца — вялікі паравы млын працаваў на славу. Нейкую бядачую рэшту гонару, праўда, меў і гаспадар Пісарчук, таму што ягоны грашовы ўклад у ажыццяўленне тае задумы склаў акурат траціну. Толькі ж ваеннае ліхалецце, як і савецкая навала ў прамежку між войнамі, абясцэнілі мясцовае прадпрымальніцтва. На твары Барыса блукала скрушлівая і нават азадачаная ўсмешка.

— Адным словам, — зазначыў ён, — плакалі татавы грошы! Саевічы вельмі шкадуюць, што ліхалецце пабурыла ўсе іхнія планы. Яны вінны табе? Вінны... Але ж цяпер іхні млын працуе на немцаў.

— Так... Я ўсё ведаю, — сумна і ціха прамовіў Пятро ды раптам таксама ўсміхнуўся: — Прыгадваю, як сустрэў аднаго з братоў, а ён мне і скардзіцца: «Савецкая ўлада настолькі ціснула, настолькі ціснула, бы жорны хто ўспёр на грудзі. Хацелася дабрацца да радыё ды крыкнуць на ўвесь свет: «Ратуйце!» Бачыш... І колькі людзей там, у камуністычных абшарах, на Украіне ды Расеі, марылі пра тое, каб крыкнуць, каб падаць свету голас адчаю: «Ратуйце!» Ды няможна было. І яны паміралі. Цяпер нібыта Бог кару паслаў і ўвесь свет рушыцца, не тое што гаспадарчыя планы Саевічаў. Так што ў гэтых умовах я ім дарую віну. Мы паняволеныя. Мы людзі забраныя... Не ўсё ў нашай уладзе, чуеце? Помню вершы, якія чытаў. Там былі словы «забраны край»... У нас няма долі. А няма — не пазычыш, як я пазычыў тыя грошы Саевічам. Баюся, немец нам долі таксама не выбудуе. — І праз хвіліну: — Барыс, а што думаюць, як жывуць нашы людзі ў Баранавічах? Цікава ж...

Толькі тут іх размову перабіла Аксіння:

— Ай-яй, мужыкі, ды што гэта вы не з таго канца вяхэру пачалі? Стол — як стол, яда — як яда і парай сыходзіць, а вы — няма ладу пра што!

— Прабач, Ксеня... Усялякая пагудка да хлеба добрая, але ж хлеб і соль — яшчэ лепей. Проша, панства!

Сям'я ажывілася.

— Якая рада, дык рада, а есці нада.

Барыс весела падміргнуў дачцэ:

— А нам і не трэба многа, абы ўволю. Праўда, Мар'я?

— А ўжо ж... — Яна засаромелася.

— Сілкуйцеся, чым Бог даў і што ў працы здабыта.

— Дай Божа, каб усё было гожа, а што нягожа — не давядзі Божа! — апошнія словы прамовіла Маніна маці, і яны прагучалі як тост і заклінанне адначасова; усе дружна ўзнялі чаркі, якія зазвычай сімвалізавалі паўнату жыцця і дастатак у доме. У чарках жанчын была настойка з чарніц, назбіраных Ганнай і Маняй улетку ў лясных абладах.

— З працы жыве чалавек. На працы трымаецца ўсё чалавецтва, — доўжыў тэму размовы Барыс. — Таму і біблейская мудрасць засведчыла: «Хто мае, таму яшчэ дадзена будзе і прымножыцца, а хто не мае, у таго забрана будзе і тое, што ёсць». Ці ж не так?

— Так і ёсць, — падтрымаў яго гаспадар Пятро ў водсвеце ўласнай ціхай усмешкі. — Якраз таму, на мой сялянскі розум, памыляецца той, хто лічыць, што хрысціянства і камунізм адлюстроўваюцца адно ў адным, як блізняты. Камунізм перш, чым багацці прымножыць, адбярэ і падзеліць. І замардуе тых, хто ўмеў прымнажаць. Ад старога свету ідзе рабаўнічы, інквізітарскі лад. Ён і дакляруе роўнасць людю, які ніц не мае і не хоча мець, бо як мець, уважаючы на энкавэдыстаў. Я сказаў бы, што камунізм — гэта буйны рабаўладальнік, і рана ці позна ён надарве кішку.

— Дай Бог! — як не ў адзін голас сказалі Барыс і яго маці Аксіння.

— А вось Расея няхай бы жыла!

Пятро момант глядзеў на кніжную шафу:

— Гэтымі днямі я ўзяў ад айца Георгія частку сваіх кніг і пачаў перачытваць «Войну и мир» Талстога. У гэтага народа магутны талент, магутны дух, і, думаю, яму цяжка будзе ўпакорыцца любому гвалтаўніку. Не паддаецца ўяўленню адно: як удалося бальшавікам залучыць такі народ у згубныя кашары камунізму?

— Падманам ды жорсткасцю тое зрабілі, — выказала простае меркаванне Аксіння. — А вы зноў у нейкія нетры пасунуліся. Ужо лепей было б паслухаць пра Баранавічы, што там дзеецца. Толькі ж яшчэ. І ты, унучка, рот раскрыла, нібы багата чаго разумееш! Бяры варэнікі...

За гэтым сталом, калі шчыра, дасціпную ўнучку варэнікі якраз і цікавілі. Пасля размоў, вядома. Цеста з сырам і мёдам... Іх гатавала маці, і заўжды, калі Маня на іх глядзела, у яе слінкі цяклі, а калі ела, наогул упівалася асаладай.

Ганна пераставіла бліжэй да Мані міску з варэнікамі.

— Я ўжо неяк казаў вам пра ксяндза Гадлеўскага, з якім меў гонар пазнаёміцца ў Берліне. Ён блізка ведаў Рамана Скірмунта, быў ягоным паплечнікам. Як пачалася вайна, выступаў па берлінскім радыё, зваў беларусаў падтрымаць вызваленчую нямецкую армію. Цяпер працуе ў Менску галоўным школьным інспектарам Беларускай Народнай Самапомачы. Я расшукаў яго па тэлефоне, і ён запрасіў мяне ў Баранавічы, куды выпраўляўся. М-м-так... Калі вам цікава, цудоўны будынак вакзала. Управа — цераз плошчу. Сам горад крыху разбураны. Але паколькі ён нагадвае хутчэй не горад, а раскіданую ва ўсе бакі вёску, якая асабліва кантрастуе з заходнімі гарадамі, то страты ад бомбавых удараў там невялікія. Вайна — вайной, а людзям — жыць, і таму там робяць усё, што трэба для грамадскага жыцця. Адкрылі медычную школу з аддзяленнямі медсясцёр, лекараў, аптэкараў. Яе ўзначальвае доктар Вайтэнка, ён жа і бурмістр. Выкладанне скрозь вядзецца на беларускай мове. Дарэчы, бурмістр Вайтэнка раскажаў пра такую прыгоду. З Пінскай акругі прыбіўся ў Баранавічы айцец-католік Леў Гарошка. У Пінску і Брэсце, навязваючы сустрэчы нямецкім камісарам, ён настойліва дамагаўся, каб Палесе як сапраўдная беларуская прастора мела беларускую адміністрацыю і школьніцтва. Тады на Гарошку ашчэрылася ўкраінскае праваслаўнае духавенства, дый мясцовае, прарасейскае — таксама. Каб не мець з апантаным айцом клопату, нямецкі камісар загадаў выселіць яго з Пінскай акругі. Тэрмінова і без права вяртання назад! У Баранавічах ён знайшоў падтрымку ў бурмістра і ўладкаваўся на працу ў рэдакцыі мясцовай газеты.

— Значыць, там пынціца беларуская ўлада? — слухаючы, у роздуме спытаўся гаспадар Пятро.

— Так, яна зачалася і торыць свой шлях паралельна з акупацыйнымі службамі. Цэрквы, школьніцтва, лекаванне, шпіталі, аптэкі, як і суды, як і беларускія дамы культуры ды ўсялякая іншая самапомач — усё гэта немцы

аддаюць у беларускія рукі. За камуністамі таго не было! Я браў удзел у гутарцы школьнага інспектара Гадлеўскага з мясцовым інспектарам Міхайлоўскім, а таксама мастаком Шыманцом, кампазітарам Спаскім. Былі і спецыялісты медычнай школы, якая ўжо дзейнічае. У іх там планы — як мае быць! Разлічваюць адкрыць пяць-шэсць сярэдніх спецыялізаваных школ: гандлёвую, мастацкую, музычную, сярэдняю тэхнічную, курсы настаўнікаў і гэтак далей. Такі абсяг працы, ажно зайздрасць бярэ!

Пятро Пісарчук зноў пацікавіўся:

— І што, гэткае магчыма? Усё-ткі ж вайна...

— Ваююць немцы, а нашы аднаўляюць жыццё. Як казаў ксёндз — інспектар Гадлеўскі, немцы пакуль не маюць для нас пазітыўнай праграмы, што, як вядома, засмучае. Яны абядаюць нам нейкае невыразнае існаванне і не жадаюць нашых паслуг коштам, скажам, пэўных гарантый для нашага народа на будучыню. Са слоў нейкага там туза службы бяспекі, з якім Гадлеўскі меў прыватную гутарку, немцы на Усходзе шукаюць жыццёвай прасторы, а не сужыцця. Той быў пад чаркай і прызнаўся: некаторыя малавартасныя народы будуць зусім вынішчаны. Ліквідуюцца жыды, цыганы, за імі — чэхі, палякі... З Прыбалтыкай фюрэр, маўляў, расправіцца асобна, бо гэта спрадвечна нямецкі абшар. Не падабаюцца яму прыбалты, асабліва летувісы, што так лашчацца да немцаў і нават самі сваіх жыдоў перабілі, каб новым гаспадарам было менш клопату. Расейцы Гітлеру яшчэ часткова патрэбны, мяркуецца, што яны будуць выкарыстаны супраць жоўтых... Толькі з Украінай можа быць горай, бо там парывісты народ, Рэйху нявыгадны, і фюрэра адно там прыцягвае — украінскі чарназём, вугаль, руда і Чорнае мора. А беларусы, чуеце, на сваёй зямлі яшчэ з паўвека могуць спакойна жыць, маўляў, як людзі не варожыя Нямецчыне! Ва ўстанове Розенберга, праўда, ёсць сумненні, ці здольны наш народ да жыцця, да самакіравання, бо на беларускіх абшарах вельмі нізкая нацыянальная самасвядомасць.

— А чаму ж беларусам прадвызначаецца толькі паўстагоддзя на сваёй зямлі жыць? — зацікавіўся гаспадар Пятро.

— А пазней, магчыма, Рэйх пераселіць наш народ далей на ўсход...

— Зноў у Сібір?! — у адзін голас з жахам усклікнулі Аксіння, Ганна і Маня.

— Няма пэўнасці, таму Гадлеўскі і кажа: застаецца самім беларусам тварыць свой лёс, не азіраючыся на фашыстоўскія дазволы: наладжваць школьніцтва, адміністрацыю, атрады самааховы, варштаты працы. Калі не парупімся, загінем як нацыя! Ён чалавек рашучых намераў.

— Ой, сынку, сынку! Узмужнеў ты ў поглядах, у думках сваіх, высокіх і дзіўных. А свет калючы, зарослы бильнягом. — Гаспадар Пятро ўзяў з патэльні і паклаў на сваю талерку падрумяненую скварку, потым лыжку набрынялай сокам капусты і бульбіну, белую, сопкую — ад крухмалу яна ажно рассыпалася. — Нацыя — гэта, як бы сказаць, сукупнае цела народа і дух ягоны разам. Шкада, што ў дарослых людзей да нацыі няма той увагі, як да кволай маці, напрыклад. Багата хто пра яе забывае. А яна ж у небяспецы сапраўды і — даўно, табе зводдаль гэта кінулася ў вочы. Якіх толькі паразітаў у наша цела не ўпівалася? Хто з нас кроў не смактаў, прыкідваючыся то братам, то апекуном. Уважаючы нас за статак быдла!

— І цяпер смокчуць, тата, — раздзіраюць і смокчуць! Нашы абшары цяпер зусім на кавалкі парвалі. Таму некаторыя беларускія дзеячы, пра што казаў ойча Гадлеўскі, прапануюць збіраць сваіх патрыётаў ды арганізоўваць нацыянальныя збройныя сілы, партызанскія атрады, каб змагацца з ворагамі — немцамі і расейцамі. Толькі біцца на два бакі — тая ж пагібель, і гэта не прымаецца. А ведаецца, калі б Гітлер адпусціў нашых людзей, былых ваеннапалонных, якія аселі ў Нямеччыне, мы маглі б стварыць трыццацітысячную нацыянальную армію. Сітуацыя ж на акупаванай Беларусі абцяжарваецца яшчэ і тым, што багата ў якіх акругах, паветах і валасцях прагнуць улады палякі, а часам — шавіністыя літоўцы. З вайною сюды рынулася плойма былых польскіх абшарнікаў і жандараў... Толькі менскаму кіраўніцтву Самапомачы ўдалося пераканаць немцаў у варожасці «былых» да беларусаў і адпрэчыць іх, як гругануў. Спытаецца, чаму такі добры вынік у беларусаў у Баранавіцкай акрузе? Скажу, там ад самага лета намаганнямі мясцовых патрыётаў усе ключавыя

пазіцыі абсаджаны сваімі людзьмі, нават у СД, і яны бароняць спакой мірнага насельніцтва.

— А які цяпер спакой, крыў божа? — зазначыла (можа, трохі неўпапад) гаспадыня Аксіння, яна час ад часу пакідала застолле — рупіў нейкі клопат — і не ўсё, пра што баялі тут, чула.— Цяпер жа кожны, у каго стрэльба, той і пан-скуралуп і патрабуе свайго — накармі, адзень! Апоўначы будзяць...

— І наша Манька баіцца, што вернецца той кавалерысты Ганс, які начаваў у нас, і забярэ яе ў Германію.— Ганна абняла рукой і прытуліла да сябе дачку.— Я супакойваю... Можа, ён ужо дзе галаву палажыў.

— Мар'я,— Барыс момант чэпка глядзеў на дзяўчынку, пэўна, шукаючы, што ж у яе дробнай паставе і ліку такога, што ўпадабаў чужынец,— не бойся немца, цурка, бо я сам каторы год немец.

Жарт, а ў ім была і доля праўды, зняў напружанне за сталом, што склалася ад расказанага Барысам.

— Тата, а чаго ты ездзіў у Баранавічы? — нечакана спыталася Маня.

— Хм,— заціснуўшы ў кулак выгалены падбародак, Барыс са значэннем паглядзеў на дарослых сваіх слухачоў.— Гэтым пытаннем, скажу вам, шанюўныя, не ў малако, а проста ў дзесятку Маня патрапіла!

І — да Мані:

— Бачыш, дачушка — маміна птушка, у тыя гады, калі не было вайны, а ты яшчэ пеша пад стол хадзіла і адтуль лавіла размовы дарослых, я працаваў у спудзельні і намагаўся зрабіць што-нішто карыснае для свайго кутка, для Моталя і мотальцаў. Не адразу, але да мяне прыйшло ўсведамленне: свайму кутку не паможаш, калі нічога не зробіш для тых астатніх абшараў, для Бацькаўшчыны. Асабліва цяпер... Адсюль і мой інтарэс: што робіцца ў такіх гарадах, як Баранавічы, Ліда, Менск... Чым я людзям магу быць карысным? Або яны — мне?

— Вырас Барыс, пасталеў...

— Мне, дарэчы, прапанавалі вярнуцца на Бацькаўшчыну. Застаўшыся з Гадлеўскім адны, мы больш дэталёва абмеркавалі абставіны,— тлумачыў Барыс.— У беларускіх акругах сапраўды не хапае сваіх патрыятычных або нацыянальных дзеячаў. За апошнія дзесяцігоддзе польская

дафензіва і ўрад знішчылі многіх, знішчылі ўсё арганізаванае і свядомае беларускае жыццё. А савецкае, з дазволу сказаць, вызваленне Заходняй Беларусі, як вы ўжо ведаеце, вызваліла нас ад такіх людзей, як Тарашкевіч, Скірмунт або хоць бы наш Андрэй Райкевіч. Таксама і ва Усходняй Беларусі. Там дашчэнту вынішчана нацыянальная частка грамадства, не сакрэт. У выніку на месцы застаўся запалоханы, малаадукаваны, маласвядомы, маласпрактыкаваны, а таму і пасіўны народ, які, на першы погляд, толькі і здольны на тое, каб араць зямлю ды даглядаць жывёлу. Ксёндз казаў, што, маючы гэта на ўвазе, Вільгельм Кубэ назваў Беларусь ні больш ні менш як імглістым геаграфічным паняццем.

— Некаторых дзеячаў, — доўжыў сваю гаворку Барыс, — вайна застала за мяжой, і яны адтуль сцягваюцца. З Прагі — Ермачэнка, аднекуль, ці не з Лодзі — Астроўскі, з Вільні багата хто, у тым ліку Іваноўскі, Станкевіч, Малецкі, Арсеннева... Ды толькі вы іх не ведаеце...

— Чаму ж... Пра Вацлава Іваноўскага я калісь чытаў у «Нашай ніве». Ён яшчэ ў 1902 годзе ў Пецярыбургу пачаў збіраць патрыётаў і ладзіць беларускі нацыянальны рух, дамагацца прызнання царызмам беларускае мовы. Яго, пэўна, добра ведаў Раман Скірмунт.

— Вядома, калі разам яны пачыналі... Але яшчэ да нападу немцаў на Савецкі Саюз доктар Ермачэнка, Васіль Захарка, лідэр БНР, склалі мемарандум, у якім утрымлівалася просьба да нямецкага кіраўніцтва прыняць пад увагу беларускае пытанне пры маючым адбыцця разгроме і расчляненні СССР. Невядома, ці дайшоў той мемарандум да Гітлера, але ж Ермачэнка ўзначаліў за гаўляйтэрам Кубэ беларускае кіраўніцтва.

Яшчэ колькі слоў... Ёсць нехта Фабіян Акінчыц. Ён разбудоўваў у Вільні Беларускаю нацыянал-сацыялістычную партыю, дарэчы, ужо ліквідаваную Гітлерам. Цяпер гэты шэльма школіць жаўтаротых нацыстаў пад Берлінам. Ён вярбуе іх з ліку савецкіх беларускіх ваяроў, што трапілі ў палон да немцаў. Выхаванцы Акінчыца пасля асядаюць у акупацыйных аддзелах прапаганды, у Саюзе моладзі і СД. У сляпой, можна сказаць, безагляднай услужлівасці гэтакай дураты, асабліва ў нацысцкім фанатызме іх шэф Акінчыца, айцец Гадлеўскі бачыць вялікую шкоду

беларускаму нацыянальнаму руху. Ён прасіў мяне не дапускаць яго ўплыву на наш асяродак Самапомачы ў Прусіі. Увогуле, што робіцца, нават мне з ягоных слоў цяжка ўявіць. Некаторыя дзеячы, як Шчорс, адмаўляюцца ад працы на радзіме ды вяртаюцца ў цішэйшыя заходнія акругі. Гадлеўскі ў абяцанках гітлераўцаў таксама расчараваўся...

— Барыс,— заўважыла Ганна,— а ты ж пра сваё вяртанне не дасказаў.

— А-а, дык ойча Вінцук на той сваёй прапанове не надта ўжо і настойваў, бо зразумеў мае довады: што я адзін, без свайго хаўрусу. За колькі дзён да вайны нямецкія ўлады забаранілі беларускім, украінскім, рускім і каўказскім эмігрантам вяртацца з Германіі на радзіму. Гадлеўскі адно прасіў: інфармаваць грамаду, гэта значыць сяброў Самапомачы, якія задачы стаяць перад беларусамі і што робіцца. Іх вопыт жыцця і працы за мяжой, казаў, можа неўзабаве спатрэбіцца пры адбудове собскай дзяржавы. Яшчэ прасілі мяне прыдбаць перавязачных матэрыялаў для баранавіцкага шпіталя.

Манін дзед, слухаючы сына Барыса, сіліўся штось зразумець, а яно ўсё не ішло ў голаў, не давалася, і ён злёгка хмурыў свае сіваватыя бровы і цёр у пальцах вусы. Адно позірк цёмных вачэй запальваўся і рабіўся вострым, калі стары глядзеў на апавядальніка і нават кудысьці далей за яго — у няведамае.

Нарэшце, пасля хвіліны маўчання і звычайнага бразгання сям'і відэльцамі і лыжкамі аб талеркі, ён здзівіў усіх тым, што спытаўся:

— Барыс а Барыс, я казаў ужо тут пра дух, якім поўніцца раман «Война и мир» Талстога. Ёсць за што паважаць рускі народ, але ж... Ці даводзілася табе чуць у Нямеччыне песню, якую перадавалі па радыё, як толькі з Савецкім Саюзам вайна пачалася. Калі не памыляюся, называецца яна «Священная война»...

— О-о, так, так, дзядуля: «Священная война»! — падскочыла ў крэсле Маня.— Мы разам каля прыёмніка яе слухалі, пакуль яго ў нас не забралі.

— Я не чуў...— прызнаўся Барыс.

— А мне яна вельмі спадабалася! — твар Мані захапляў сваёй непасрэднасцю, радасцю ды лагодай, яна заспявала нягучна, тонкім сваім і ломкім ад хвалявання галаском:

Вста-авай, страна огромная,
Вста-авай на смертный бой
С фашистской силой темною,
С прокля-а-тою ордой!

Пусть ярость благородная
Вскипа-ает, как волна,
Идет война народная,
Свяще-енная война-а...

— Мар’я наогул любіць савецкія песні, асабліва «Кацюшу»,— здаволена зазначыла Ганна.— Цяпер яна ў царкоўных спевах цягне альтом.

Барыс не ўцяміў адно, з якой такой нагоды ягоны бацька спытаў пра песню аб гэтай крыважэрнай вайне, і таму, пераводзячы зацікаўлены позірк з яго на дачку, на жонку, затым зноў на бацьку, чакаў тлумачэння.

— Варта б паслухаць...— Пятро пагладзваў кончыкамі пальцаў шырокія, амаль да макаўкі залысіны; на адкрытым ілбе старога, заўсёды спакойным, цярплівым, варушыліся паскі лёгкіх зморшчынак, а вочы зноў жа — бы вугалькі.— Варта б паслухаць... О, як гэта гучыць у хоры, у суправаджэнні ваеннага аркестра. Госпадзе, Божа! Гэтакае зусім нечаканае ўзвіжанне ад напору, ад плыні гукаў. Узнятая да непамысных вяршынь і шырокая, вольная, бытта сама стыхія, адмысловая плынь. Калі было... Я, праўда, ужо і забыў на тое дзівоснае ўражанне. Клопаты не тое выб’юць з галавы... Але ж песня зноў прыгадалася, калі я ўзяў у рукі раман «Война и мир», уяўляеце, тое ж разгарненне падзей, веліч, нескаронасць духу. Гімн!

— Барыс, слухай далей,— доўжыў ланцужок сваіх выпакутаваных разважанняў гаспадар Пятро.— Мы тут без цябе калаціліся ад страху за сваё жыццё і сваю гаспадарку. Той лад — не што іншае, як гвалт з чалавека, і мы клялі камуна-жыдоўскі хаўрус, злосны, зацяты, драпежны, ліха на яго! Клялі, бо на свае вочы пераканаліся, што гэта такое. Там тысячы і тысячы людзей пухлі і, напэўна, пухнуць з голаду, да людажэрства даходзіла, мільёны вынішчаліся без усялякай патрэбы і ўсялякай віны. Ты зразумеў гэта, урэшце... Усё правільна, сынку. Але ж мы чагось не ўлічылі, бо гэтакая песня, мусібыць,

мае пэўны падмурак. За ёй пэўны чутцёвы лад. Толькі ж тое, чаго мы не ўлічылі, — раней, відаць, было ўласціва і табе, камуністу, ды вось і Мар’ю знячэўку захапіла. Яно там, дзе фронт, сталёвым цэпам малоціць... А што гэта? Цяжка спасцігнуць. І хто скажа, адкуль вырасла?

— Пра гэта можна думаць багата, — слухна зазначыў Барыс.

— Так, сынку... Толькі ж я пра песню — так, між іншым. Уважаючы на твой расказ пра Баранавічы ды высілкі руплівых, гоных, адчайных сыноў Беларусі, скажу: што б яны ні рабілі, і ты разам з імі, чаго б ні дамагаліся ад немца, а гэта не зменіць трагічнага наканавання для нашага народа. Пры любым зыходзе вайны. Хіба не? Каб зноў зазеленела і пайшло ў рост векавечнае дрэва Бацькаўшчыны, патрэбны сокі, а іх з нашай добрай глебы амаль усе высмакталі, ды і на дрэве тым вецце паабразалі. Карані ёсць, але... Самі па сабе яны ніц не вырашаюць. Мы не пярэваратні арыўскія. Гітлер увогуле — не садоўнік, а Сталін і пагатоў. Яны, як сапраўдныя д’яблы, распалілі на жывародных абшарах Еўропы сусветную вайну. Ураган з агню і металу не першы год бушуе. Сіла салому ломіць, і жыццё чалавечае нічога не варта. А мы спадзяёмся на нямецкі дах над галавой. Шчаслівы, хто ўверыўся ў гэта!

— То і без веры ж, тата, цяжка таксама. Кажуць, калі хто топіцца — за саломінку ўхопіцца.

— І гэта праўда...

З вячэрай управіліся, але толькі гутарка не спатоліла нікому шчымлівай душы. Маладзіцы прыбіралі са стала. У хаце аціхла.

— А Паўлюка аж дагэтуль няма, — нагадаў Барыс бацьку.

— Няма... Такая ўжо выйшла прыгода, — сказаў Пятро са шкадобай. — Ну, не паладзіў, ну, пасварыўся з Зосыяй... Няхай, бывае. Дык умей жа сабой кіраваць. Прааналізуў думкі, сунімі пачуцці. Кожны з нас можа памыляцца. Скажы... Таму і прымаўка ёсць: «Не давярай жонцы дома, кабыле — у дарозе, а сабе — нідзе!» Чуеш?..

— Чую, тата.

— Самы мондры чалавек не дабярэ таго, што народ мае выказаць.

Вестку аб ганьбе немцаў пад Масквой прынёс у дом Пісарчукоў брат Ганны і Зосі — Манін дзядзька Павел Міховіч, празваны Антошкам, зграбны, светлы з твару і па-дзявочы ахайны чалавек. Ён усунуўся ў пройму дзвярэй разам з клубамі марознай пары ці інею і, ляснуўшы клямкай, павітаўся бадзёра, з напевам:

— Нех бэндзе пахвалёны, каўнер сівы, нос чырвоны!

— Праходзь, браце...

— Ці жывы, ці дужы на гэтакі сцюзы?

— Хвала Богу! А як вы?..

Гаспадар Пятро сёк, рэзаў, мяў секачом гарачую бульбу ў невысокім цабэрку — харч для парсюка; Аксіння тым часам пынілася каля печы — там між дроў церабілася полымя, — яна грэла ў чыгунах ваду на ранішняе пойла карове.

— А мы навіною жывём! — загадкава прамовіў Павел.

— Як?.. Што такое? — Пісарчук пакінуў сякач у бульбе, расправіў плечы, на якіх ляжала аўчынная душагрэйка, і знерухомеў, узіраючыся ў сваяка.

— Немцам далі ў каршэнь, адкінулі іх ад Масквы. Саветы перайшлі ў наступленне!

На які момант усталявалася цішыня; яны глядзелі адзін на аднаго ўнікліва, выпрабавальна, і Аксіння замерла.

— Эге-е, ліха матары, — Пятро ўсміхнуўся, ды неяк нерашуча і нясмела, мо толькі каб падтрымаць настрой сваяка. — Цяжка ўявіць... Зрэшты, усё ў волі Божай! Дык, кажаш, нарэшце спынілі і пагналі немцаў?

— Так... Якраз у той момант, як гітлераўцы сіліліся ўзяць Маскву ў клешчы.

— Маці родная! Каб у гэтакія маразы ды біцца, ды ваяваць. Вой-я-ей! — падала ўтрапёны голас Аксіння.

— Толькі ж гэтага мо і варта было чакаць, — гаспадар выказваўся спакойна, стрымана, дармо што ў душы сваёй адчуў хваляванне, якое льга было б параўнаць з тым, што можа зведаць, адчуць чалавек, калі зямля ў яго пад нагамі раптам ціха пойдзе або здрыганецца ад нейкага, няхай сабе і далёкага землятруса. Такое ўражанне ад прынесенай сваяком навіны...

Падзея заклікала ўважаць яе за чынны знак, за Божы перст, і таму, згадаўшы свае размовы з сынам Барысам і асабліва ягоную палкую прамову ў царкве, Пятро перахрысціўся, просячы Усявышшняга ў думках: «Божа, не абызді нас сваёй мілатой, міласэрнасцю!»

Адно ў гэты момант з сянец, як не за адным скрыпам уваліліся ў хату, атрасаючы з валёнак снег, свае: Паўлюк і Зося, за імі — Маня... Яна з вядзерцам, у якім пахіствалася малако — яго, праўда, было не столькі, як раней, а паў-столькі, бо іх карова запускалася. Клапатлівы Паўлюк нес на руках бярэмя дроў для сваёй грубка, а Зося — пустую кадзешку, у якой мелася замачыць бялізну ў шчолаку (вару з попелам) для далейшага мыцця.

Усе павіталіся са сваяком Паўлам, выказваючы сваю радасць і здзіўленне, як ён неспадзеўкі з такога заімгленага ранку з'явіўся. Паўлюк, Зосін муж, прайшоў у свой сумежны пакой, апрастаў рукі ад дроў і тут жа вярнуўся на кухню.

— Нешта вы, як слупы сярод хаты, стаіце! — сказаў ён, пераводзячы позірк са сваяка на бацьку і маці. — Што-небудзь здарылася?

— Ну так... Немцы зубы абламалі аб Маскву!

— Жартуеш, Антошка?

— Якія тут жарты!

— А то ж плявузгалі, што яны ўжо ў Маскве. Не?.. А ты пра гэта адкуль ведаеш?

— Сарока з «Совинформбюро» прынесла. А там маніць не будуць.

Ніхто больш не стаў дапытвацца ў Паўла, хто яму перадаў такую сенсацыйную вестку, — не было тае патрэбы, як бо ўсе ведалі, што хоць ён фармальна і не быў у камсамоле, але вадзіў дружбу з камсамольцамі, а тыя мелі доступ да прыхаванага недзе радыёпрыёмніка.

— Я нават не вем, плакаць або радавацца, — на твары ў Паўлюка зайграла бянтэжліва-дураслівая ўсмешка. — Надта ж умелі крамлёўскія нехрысці бэсціць людзей і іхнія радасці змешваць з магільным пяском. Няхай цяпер парадуецца за Маскву закутыя ў кайданы Салаўкі, Калыма ды Сібір!

— Народ перад дзяржаўнай аблудай бяссільны, і было шмат ахвяр, — слухна зазначыў Антошка. — А нацысты,

братка, нясуць вынішчэнне не толькі палітычнай сістэме, але і народу.

— Скуль табе, братка, ведаць, што яны нясуць? — не пагадзіўся са шваграм Паўлюк.— Раствлумач лепей, што і якое чуў пра падзеі.

Павел—Антошка яшчэ раз паўтарыў пра жорсткія баі пад Масквой на шырокім фронце на некалькі соцень кіламетраў і пераход Чырвонай Арміі ў контрнаступленне. Асада Масквы, можна сказаць, знята.

Гаспадар Пятро тады зноў узяў у рукі сякач, але торкацца ім не стаў і, калі сваяк скончыў дакладваць пра весткі «Совинформбюро», зазначыў са скрухай у голасе:

— Там, у сечы вялікай, палеглі сотні тысяч байцоў, удзельнікаў свяшчэннай, айчынай, народнай вайны. Га? — Ён паглядзеў на Маню.— Баль сатана правіць. На белым снезе чырвоная кроў разліваецца, параненыя курчацца ў муках, замярзаюць. Жахліва! Але Бог, напэўна, жыве ў сьядомасці рускіх.

— Вой! — усклікнула Зося.— Гэта ж там усё ў грымотах змяшалася! Каб тута такое — уявіць няможна! А там... вочы не бачаць, то і душа не баліць!

— Табе не баліць,— зазначыў Павел сваёй сястры,— ды мала што... Туды ж, на ўсход, усцяж Расеі — крывавае зацьменне.

— Прабачце, адно за што людзі б'юцца, за што пакутуе, гібее і гіне народ? Цьфу! — Пятро зноў пачаў секчы бульбу.

Маня шырокімі вачыма назірала за ўсёй гэтай сцэнай; яна не магла нікому нічога сказаць, але ж адчула на сэрцайку хваляванне, якое ёй, мусібыць, перадалося ад дарослых, ад дзеда і сведчыла пра шырыню і значнасць, пра нікчэмнасць і ганьбу тых чарговых падзей у сечы, як дзед назваў тое, што віравала чалавечай крывёй за тысячу вёрст адсюль.

Баба Аксіння забрала ў яе з рук вядзерца з малаком, каб працадзіць і пераліць у гліняныя збанкі.

Удзячная Маня жыва зняла з сябе кажушок, дастала ногі з валёнак, сунула іх у пантофлі ды хутчэй на сваю палавіну, да маці, якая бавілася з Волькай і гатавала на сваёй малой кухні сняданак.

— Мама-мам! Там дзядзька Павел... Ды ён такую вестку прынёс! — І яна пачала пераказваць, што чула.

Ганна выйшла, каб павітацца з братам, і неўзабаве вярнулася да Мані.

— А я не люблю пра вайну слухаць,— сказала яна.— Няхай на яе ліха! Мне здаецца, на зямлі пануюць не людзі, а нелюдзі. Сярод іх Бога няма, а вышэй там — не ведаю.

Маня ўпершыню пачула ад маці яе нараканне на людзей і на Бога разам; мусіць, яна мела падставы — у невыносных варунках жыцця выпакутавала тое асабістае права, каб сказаць гэтка, поўныя горычы словы.

Маня бачыла, які сум стаяў у яе вачах, калі яна зноў выпраўляла Барыса ў дарогу. Мусіць, маці лічыла сябе і сваю сям'ю абыдзенымі дабраслаўным чалавечым лёсам.

Тым не менш жыццё бытта падказвала ёй і ўвогуле чалавечай асобе добрае выйсце: радавацца таму, што ёсць, прымаць светлы дзень за вялікі дарунак Гасподні ды панажаць шчырай працай набыткі ў сваёй сядзібе і сваёй прыгорклай душы.

Якраз гэты немудрагелісты прынцып, а на ім, відавочна, фармавалася жыццязстойкасць, і засвоіла Маня, беручы таксама прыклад з маці і дзеда і кожнага ў іхняй вялікай радзіне, што месцілася пад дахам у Пісарчука.

Адданым і настарчывым у працы быў дзядзька Паўлюк. Ён, безумоўна, жыў працай і ўцехаў сямейнай, як маладзён, ды меў жывы нораў, аздоблены гумарам, які выяўляўся ў хітравата-вясёлым прыжмуры вачэй і адметных ямачках пры самых кончыках губ, правільных, крыху насмешлівых і датклівых. Такі разняволена-прыязны характар дазваляў яму ўсё, за што чалавеча ні браўся, рабіць лёгка, бытта без высілкаў, без натугі.

У працы сялянскай яму не ўступала і ягоная жонка Зося, яна асабліва любіла палявыя работы: жаць збажыну, браць лён, капаць бульбу, варочаць сена на сенажаці, як і збіраць грыбы, ягады ў лесе. Там быў водар і воля душы. Там, працуючы, яна адначасова і адпачывала, набіралася новай энергіі, і яе маладое цела не ведала стомы. А дома ж, на гаспадарцы, у сядзібе, нудзілася, хоць рабіла ўсё таксама спраўна. Калі ж адкрывалася магчымасць пайсці або паехаць у поле і стаяла пытанне, каму ехаць: ёй або

яе сястры Ганне,— Зося не лічыла за ганьбу паспрачацца і нават пасварыцца за працу ў полі. Наогул ёй здавалася, што Ганна як жонка старэйшага сына карыстаецца ў Пісарчукоў большай пашанай і ўвагай, чым яна, і гэта выклікала ў яе душы неспакой, пратэст, рэўнасць.

Зосі, на думку Мані, каб быць найпершай маладзіцай, не ставала Ганнінай лагоды і вытрымкі, сціпласці і сумлення, якое мела яе маці.

У сясцёр Зосі і Ганны, дарэчы, было шмат чыста знешняга падабенства, як і ў Мані — з імі. Ва ўсіх — адкрыты і гладкі лоб і цёмныя, акуратна прычасаныя на левы прабор валасы. Дужкі броваў уразлёт і зыркія вочы. Насы без усялякіх заган, правільныя, хоць выстаўляй на паказ. А вось падбародак у Зосі ўжо свой, ён шырэйшы ад астатніх, і адсюль — больш поўны і мяккі авал яе твару. Але ж самае адметнае тут, бадай, Зосін рот, акурат гэты рот прыдаваў маладзіцы свае непаўторныя рысы і прывабнасць. Дык вась рот меў быць шырокім, прыгожым, і ўжо, калі ёй рабілася весела і яна ўсміхалася, рагатала, рот зіхцеў белым-бела.

Зося — асоба адкрытая і мала таго, што ўмела заўзята працаваць, яна, бадай, той жа імпат свой праяўляла і на зборнях, на пагулянках, дзе ёй нічога не абыходзіла заспяваць, кінуцца ў скокі, закружыцца самой, закружыць іншых. А суседкі любілі Зосяю яшчэ і за тое, што яна шчодро частавала іх мёдам.

Дзядзька Паўлюк, дарма што меў сілу і таксама энергію не абы-якую, не скрозь паспяваў за жонкай, ды і часам не было як, бо, выпраўляючыся да сябровак, яна пакідала пад яго бацькоўскае апекаванне малых дзяцей.

Жонка мела поспех у мотальскім атачэнні, у гурме, якой не цуралася таксама і іх бойкая суседка Германка. Пры ўсім тым Зося, несумненна, рабіла ўражанне на мужчын, і Паўлюк міжволі заўважаў на сваёй жонцы чужыя клейкія позіркi. Гэта пачынала яго непакоіць і вяло да ўзаемных папрокаў і сварак у сям'і, якія папераменна то затухалі, то ўзнаўляліся.

Такім чынам, нягледзячы на вайну дзяржаў, жыццё ў доме Пятра Пісарчука ішло сваім ходам, часам ломкім, няўстойлівым, але трымалася-такі ў сваіх берагах. Як і ў іншых местачковых сядзібах, тут пераадольвалі зімовую

сцюжу, завеі, страх ад з'яўлення нязваных гасцей з таго ці іншага боку. Жыццё ішло звычайнай працоўнай хадой, не цураючыся сваіх спрадвечных традыцый ды звычайў. Знешне ўсё, здаецца, захоўвалася. Адно, што парушала чынны лад і псіхічны спакой — арышты, расстрэлы. Раней — яўрэяў. Цяпер — камуністаў ды ўсіх, хто з імі. Праўда, і да гэтага большасць жыхароў прывыкала.

Маня Раманавічанка ў тую снежную зіму ўжо бытта ўвайшла ў становішча дарослай у сваёй сям'і, хоць ёй не было нават поўных дванаццаці. Такому яе самаўсведамленню нямала спрыяла тая акалічнасць, што ў Моталі закрылі школу і яна больш не вучылася. Праўда, школу, перш чым зачыніць, урачыста адчынілі (пры ўдзеле каменданта паліцыі). Ненадоўга, паколькі на заняткі прыйшла жменька з яе класа — усяго пяць кіндэраў, як яны, жартуючы, самі сябе называлі. Разам з Маняй была і яе сяброўка Марыя Васілевічанка. Ім, выдатніцам, карцела вучыцца далей, каб не зачахла і далава расточкі дзівоснае зярнятка ведаў. Ім здавалася, што ў шкаленні дзеля поспеху можна нават прынаравіцца і да ўкраінскай мовы, балазе іх паляшукская гаворка мае шмат агульнага з ёй. Але ж урокі казалі, што перавучвацца цяжка, асабліва па матэматыцы, дзе былі свае адмысловыя найменні, назовы... Напэўна, з-за мовы і не пайшлі многія вучні ў школу. А яшчэ больш верагодна — з-за прынцыпу, з-за непрымання чужых варункаў жыцця, чаго дамагалася былая дырэктар школы Вольга Міронава і што даводзілі падпольшчыкі жыхарам мястэчка. Дзеці, і не столькі дзеці, колькі іх бацькі, баяліся тае ласкі ад новых гаспадароў, непрадказальных і жорсткіх, якія за аднаго забітага немца дакляравалі расстрэльваць да ста мірных жыхароў. Яны баяліся, што немцы наладжваюць навучанне дзяцей, каб забраць іх потым у Германію.

Толькі ж тыдзень і пахадзіла Маня ў школу да яе закрыцця. А далей пачала лагодзіць сваё жыццё дома, дапамагала маці больш, чым раней, рупіцца ў сядзібе, а часам і дзеду — віць вяроўкі, як той казаў.

З гэтага часу яна ўсё больш асэнсоўвала сямейнае жыццё, дакранаючыся сэрцам і розумам да тых ці іншых праяў у характары блізкіх ёй людзей, дзеда і бабы, маці, Паўлюка і Зосі. У летуценнях малявалася ёй і сваё асабістае шчасце,

а дакладней, каханне, калі яна вылюднее, калі вышпее ў нявесту. І ў хвіліну такіх патаемных подумак, згадак ці мрояў побач з ёй як бачыш паўставаў гімназіст Янка Кульбеда. Ён стане, бадай, не проста знаёмым, а адданым ёй сябрам, паклоннікам і абаронцам у жыцці. У іх будзе свой дом або хоць бы будан на выпадак слоты, і там заўсёды будзе стаяць гаркаваты пах вербалозу і лісця бярэзіны, як у зарасніках блізу дзедавага пчальніка. І яны будуць услухоўвацца ў прыглушанае і мяккае гудзенне пчол у вуллях і над вуллямі, у паветры, настоеным на цвіценні кветак. Ужо не дзед, а Янка ачоліць пчальнік і, заглядаючы ў той ці іншы вулей, будзе прасіць Маню, каб яна падкінула паракні ў дымар.

Уласна, Маня, калі на тое, і не пажадала б сабе лепшых адносін з Янкам, чым склаліся яны ў яе дзеда Пятра з бабай Аксінняй замалада. Яна намагалася ўявіць, якімі ж былі, як выглядалі дзед і баба ў яе ўзросце і потым, калі ўзялі шлюб, але ўяўленне не падавала выразнымі іх абліччы. Абаім тады было па семнаццаць год. А бацькі іх жылі небагата, хоць і мелі надзелы зямлі. Таму яны самі, Пятро і Аксіння, песцілі сваё шчасце і ўзбіваліся на сваю гаспадарку.

Прыгдваючы Янку, Маня адчувала нейкі свежы і дзівосны подых ля сэрца ці ў ім самім — не ведала. Яна чакала хлопца, як чакаюць узыходу сонейка, каб паглядзець на яго і адчуць цела, скурай сваёй дотык такіх даўгіх ружовых ды напачатку ледзь-ледзь цеплаватых промняў.

Аднак, можа, таму, што Янка не быў сонцам, Маня яго рэдка бачыла.

Ён прыйшоў пад Новы год, калі дзед умацоўваў прывезеную з лесу елку. Прыяючы гэтаму дому, Янка памог Мані развешваць на зялёныя галінкі цацкі, якія дзед дастаў са сховаў. Прыйшлі Маніны школьныя сяброўкі: Марыя, Таня і Тэкля. Марыя Васілевічанка цяпер часта бывала ў іх — разам з Маняй яны коўзаліся на возеры, пакрытым лёдам, хадзілі на зборні, на попрадкі, дзе пралі кудзелю. Часам ладзілі гэта — пралі, вышывалі — у доме ў Пісарчукоў. Гэта дзяўчынка, між іншым, таксама мела нейкія сваяцкія адносіны да іхняй сям'і. Дый то сказаць, яе маці Аўдоцця была разам з Пісарчукамі ў Самары

ў тую, у першую вайну з немцамі, а Сямён, яе бацька, разам з Паўлюком Рамановічам, Маніным дзядзькам, за польскім часам служыў у эскадроне кавалерыі ў Гданьску. То вунь колькі сумесных дотыкаў ды варункаў жыцця, якія скрыжоўваліся!

Гаспадыня Аксіння неўзабаве прынесла і паставіла на стол у сталовай самавар, што пыхкаў жарам; дзед Пятро кінуў на яго вокам, агледзеў ёлку і, ухваліўшы яе ўпрыгожванне, запрасіў дзяўчатак да стала, на чай з мёдам.

Размова спачатку памкнулася да ўмоў захавання пчаліных сем'яў пры вялікіх маразах, да спосабаў уцяплення вулляў, што цікавіла Янку; затым Марыя і Маня, смеючыся, пачалі прыгадваць і расказваць госцю-юнаку і дзеду вясёлыя і сумныя гісторыі з тых апошніх урокаў у школе. Уражваў іх новы дырэктар, азадачаны, разгублены і мітуслівы пан Няўстроеў. Ён бегаў раз-пораз па пустых класах, нямых і, бадай, здэклівых у сваёй немаце, увальваўся ў іхні клас, таксама знямелы, і, палохаючы вучняў вырачанымі вачыма, пытаўся:

— Дзе вашы равеснікі?

Пры гэтым польскія словы ён аздобліваў ўкраінскімі, так што цяжка было нават перадаць яго стракатую мову, а сэнс быў такі:

— Дзе ж вашы равеснікі?.. Я ведаю, што гэта змова, гэта чынны байкот асветніцкай місіі і добрай волі акупацыйных улад. А за гэта нямецкія ўлады па галоўцы нікога не паглядзяць, далібог!.. Я прашу вас, перадайце ўсім, хто не ходзіць у школу: невукам у Трэцім рэйху будзе капут!

І вось апошнія пагрозлівыя словы нямецкага служкі леглі на язык вучням і неўзабаве ў іхнім асяродку сталі крылатымі. Але колькасць вучняў у школе ад тых слоў не павялічылася.

Сітуацыя, згаданая імі цяпер, моцна смяшыла дзяўчатак. Янку таксама. Нават дзед пасміхаўся ў вусы.

А ў наступны раз Маня сустрэла Янку зусім нечакана.

У калядны вечар, як заўжды ў іхняй сям'і, быў святочны і ўрачысты настрой. Гаспадыні, прыкладваючы ўсё сваё ўменне, нагатавалі багата чаго, у тым ліку грэцкіх блінцоў, тоўстых і мяккіх, да якіх пасавала любая скварка; зрабілі мачанку ды з надранай бульбы калдуны.

Спецыяльна для Каляд напаяклі пірагоў, каўбас, паставілі мёду ў яшках.

Вечарам, калі каляднікі штораз хадзілі купкамі пад вокнамі і спявалі, у абавязак Мані ўваходзіла выносіць ім свае шчадроты, дарыць скароннае. А дом Пісарчукоў — дом заможны з былых часоў — мала хто абмінаў.

І на гэты раз Пісарчукі, усёй заміранай радзінай сабраўшыся ў сталовай, слухалі-ўслухоўваліся ў калядныя песні, і на ўсіх находзіла нейкае своеасаблівае ўтрапенне.

Прыехала каляда на белым кані,
Яе конічак — ясны мясячык...

А то яшчэ:

Папытаўся дзедка ў бабкі:
«А ці сора ў нас калядкі?»
— Ты калядак не пытайся,
Ды к калядкам сабірайся...

Асабліва часта гучалі песні пра казу або казла, якога вадзілі ад сядзібы да сядзібы ды часам, са згоды гаспадароў, патраплялі разам з ім у хату.

— Го-го-го, каза, го-го-го, сіва,
Дэ ж ты, козонька, дэ ж ты бувала-увала?
— Я ў бору, бору ягодкі брала.
Як прыбіг воўчок, ухопіў козоньку,
А воўчэнята за козэнята.
— Як ты, козонька, як ты крычала?
— Так я крычала: ме-ге-ге-ге-ге!
— Як ты, козонька, як ты утэкала?
— Так я ўтэкала: туп-туп-туп-туп-туп...
Дэ каза рогом —
Там жыто стогом...
Бе-э-ее... Шчодры вечар! Добры вечар!

Маня дзякавала за добрыя песні і, перадаючы на гэты раз пірагі з макам ды кавалачкі дамашняй каўбасы з цёплымі блінцамі, па голасе ўгадала пад маскай казла (у вывернутым кажушку) — Янку Кульбеду. На яе прымаўку «Чым хата багата...» ён адказаў: «Дзякуй, спадарыня, а невукам у Трэцім рэйху ўсё адно будзе капут!»

Ягоная хеўра, што таілася таксама пад маскамі, узарвалася рогатам, і ад узрушэння Маню як кіпнем абдало.

У сваёй душы яна потым доўга насіла радасць ад гэтага светлага-прасветлага на выяўленне пачуццяў моманту, вясёлага і шчадротнага.

У бабінай каровы акурат нарадзілася цялё — такі рахманы бычок, які пукаціў на ўсё і на ўсіх свае здзіўленыя вочы, вільготныя, як бурбалкі, поўныя і прыгожыя. Здарылася гэта падчас Каляд. Паколькі ж начамі паранейшаму трашчалі маразы, каб засцерагчы жывую істоту ад халадэчы, бычка пасялілі часова на кухні, ад чаго малыя дзеці, ды і Маня, былі ў захапленні.

І гэтак да пары да часу ў сядзібе пульсавала жыццё, даўно заведзенае, паўнавартаснае. У зацішку, як у Хрыста за пазухай, яно паранейшаму мела набірацца новых сіл і энергіі, і гаспадарка трымалася, уросшы каранямі ў зямлю. Адно ў свеце шырокім адбывалася штосьці такое, што ні вызначыць, ні вытлумачыць нікому няможна было. У выніку і сам гаспадар Пісарчук і ўся ягоная сядзіба моцна пацярпелі ад злыдняў. У марозную ноч нейкі боўдзіла, доўбень адчыніў на пчальніку мурню, дзе перахоўваліся рамачныя вулі з пчоламі, і ўсе сем'і вымерзлі. У Пятра, калі зводдалек ён убачыў, што ў снежных гурбах акрэсліваецца цёмны правал, сэрца абарвалася. Намагаўся пабегчы туды, а ногі ў валёнках раптам зрабіліся пудовымі, не слухаліся, бы ў цяжкім сне. Становішча — не дай рады. А калі датапаў неяк — не хацелася верыць: пад нагамі, проста ў снезе, паламаныя рамкі, і снег усеяны цёмнымі кропелькамі пчол. У мурні мядзянай той жа разбой. Багата адкрытых вуляў, а на падлозе такія ж неацэнныя струпянелыя кропелькі ды дзе-нідзе нядбайна кінутыя ці проста згубленыя кавалкі сотавага мёду. Пчалаяр Пятро цяжка апусціўся на калені і, не ўсведамляючы, дзеля чаго гэта робіць, пачаў зграбаць паснулых навек пчолак. Яны былі са сцятымі крыльцамі, нібыта імі хацелі прыкрыцца ад сцюжы. Пчалаяр на іх хукаў і дзьмуў.

— О, Божа! — вырвалася неўзабаве з грудзей у пчалаяра, плечы пад кажушком затрэсліся ў распачы: — О, Божа, чым жа яны правініліся перад табой? Скажы... І дзе тыя ліхадзеі? Чаму, Божа, ты не пакараў іх у гэтай жа мурні?!

Скрухай і распаччу абярнулася страта пчалайнай гаспадаркі. Моцна перажывала за пчол і за самога Пятра ўся

яго радзіна. Маня бачыла дзеда змарнелым, прыгнечаным і, забіўшыся ў свой куток, плакала. А ён з горыччу думаў, што для свету ягоная гаспадарчая страта, бадай, нічога не значыць, хоць і паменшала пчол на зямлі. А вось для ягонай сядзібы страта мядлівых пчол і мёду раўназначна паражэнню, якое атрымаў Гітлер на фронце пад Масквой. Зрэшты, глупства лезе ў голаў, і так і гэтак прыкідваў Пятро. Бо ці можна параўноўваць вялікага ліхадзея, зламысніка Гітлера з ім, селянінам, хрысціянінам, няхай сабе і местачковага крапу? Можна! Тым часам падказвала яму нешта, а яно ішло з падсвядомасці: калі разглядаць іх, аднаго і другога, у чыста чалавечым плане, становішчы.

Гаспадар Пятро не апусціў рук пасля гэтакага ўдару і паціху рупіўся. У той жа час на душы ў яго заставаўся непрыемны асадак ад людскае дурноты, злачынства, і ён не ведаў, чаго яшчэ чакаць заўтра ад здзічэлых местачковых разбойнікаў.

А наступленне, распачатае савецкімі войскамі на варожыя сілы пад Масквой, доўжылася ўсю зіму. Не спынілася яно і бурлівай вясной. Сціснутая, але незламаная пад непамыслым прэсам хіжай ваеннай машыны, спружына спакаялася распрамлялася.

21

Вясна гэтага года ўжо хадзіла недзе блізу Моталя, яна неаднойчы разрывала аблокі і кідала ў прагалы густымі жменьамі сонца на дахі хат і хлявоў, на палі і прасёлкі, на гаі, ахутанія снежнымі гурбамі ды белымі бародамі інею. Снег зверху мякчэў, прасядаў, браўся наледдзю і пад вечар сінеў; са стрэх долу спаўзалі крамяныя ледзяшы серабрыстага або мутнавата-матавага колеру.

У вячэрняй сінечы, якая ткалася над сядзібамі, спаважна і велічна паўзлі ўгору белыя і жаўтлявыя дымы, яны ўлагоджвалі думкі аб супакоі ў сусвеце, якога, бадай, не было. Ад хвацкага прымаразку, што нахапіўся ўскрай дня, лёгка дыхалася, асабліва калі да настуды ў дварах дамешваўся пах разварушанага мурожнага сена.

Потым зноў налятала завая і каламуціла белы свет. Але кожны ўжо ведаў: дні яе злічаныя.

Нямецкая цывільная адміністрацыя прызначыла сялянам, якія мелі зямлю, выконваць пастаўкі прадуктаў харчавання для Трэцяга рэйха, і мотальскі бурмістр Міхаіл Ксёнда запрашаў гаспадароў ва ўправу, дзе ім даводзілі заданне на лета 1942 года. Планы даніны для акупантаў не надта засмучалі сялян, бо яны былі куды ніжэйшыя за абавязковыя пастаўкі прадуктаў харчавання Саветам. Ставілася ў абавязак з аднаго гектара ворыва або пашы здаць цэнтнер збожжа, два цэнтнеры бульбы і дваццаць кілаграмаў мяса жывою вагою. За выкананне паставак, зрэшты, прыплючваліся рэйхсмаркі, чым у пэўнай меры ўводзіліся таварныя адносіны. І тыя маркі як слова гонару вяршыцеляў «новага парадку» супакойвалі душу будучых пастаўшчыкоў правізіі.

Схаваўшы ў кішэню выпісаныя на сядзібу паперкі, Пятро Пісарчук выйшаў з управы. На вуліцы стаяла купка мужыкоў у кажухах і тоўстых валёнках. Ад іх даносілася выразнае:

— То няхай бы і заўсёды во гэтак было!

— Мусіць, лепш у Германіі. Немец таму і пачаў з Расеяй вайну, каб вызваліць нас ад калгасаў, пакінуць земляробу зямлю, а для сябе агаварыць невялікія падаткі!

— Пачаў-то ён пачаў... А хто ведае, як усё гэта скончыцца?

Гэтыя селюкі былі, пэўна, з малазямельных; ім ужо савецкая ўлада прырэзала зямлі, забраўшы яе ў асаднікаў, і яны даражылі сваім гаспадарчым становішчам, якое на гэты час захоўвалася.

Абмінуўшы іх, Пятро пайшоў уздоўж мураванай царкоўнай агароджы, мяркуючы, ці не зазірнуць яму ў Божы храм, дзе айцец Георгій, пэўна, вядзе службу. Але тут блізка яго праехаў на кані, запрэжаным у сані, Сяргей Калінічэнка, той неспасціжны і дзіўны моталец, які ўплішчыўся ў свядомасць усіх месцічаў як першы савецкі афіцэр ад гэтай пракаветнай зямлі, капітан, танкіст, што выйшаў у адстаўку незадоўга да вайны. Ён набыў вядомасць у мястэчку як добраахвотны памочнік Мікіты Калільца, малапісьменнага старшыні пасялковага Савета, якому даводзіўся яшчэ і сваім па крыві. Прынцыповы, актыўны, шукаючы ва ўсіх учынках людзей добра і справядлівасці, 33-гадовы капітан неўзабаве набыў непадробны аўтарытэт

як сярод службоўцаў Савета, так і ў асяроддзі наведнікаў, жыхароў мястэчка дый прылеглых вёсак.

Гаспадар Пятро, праўда, даўно не страчаўся і не размаўляў з капітанам. Чаму? Па-першае, у чэрвені, калі пачалася вайна, той кінуўся шукаць і даганяць свае войскі ды знік надоўга. Казалі, вярнуўся аж у сярэдзіне верасня, схуднелы, счарнелы, і прытым накульгваў на адну нагу... Па-другое, калі Пісарчуку і даводзілася яго бачыць на вуліцы, то ён пакідаў уражанне чалавека-ценю, які ў момант растае і знікае з вачэй. Толькі ж цяпер ён сам, прыпыніўшы каня, павярнуўся абветраным да чырвані тварам у бок Пісарчука:

— Дзень добры шаноўнаму гаспадару!

— А-а, дзень добры! Толькі я цябе, міл чалавек, не адразаў і прызнаў. Багаты будзеш!

Калінічэнка вылез з саней, выпрастаўся:

— Да багацця я не сквапны. Усё, што маю, жорам жару і не тлусцею! — Кволая ўсмешка засвяцілася на ягоным твары, і ён як бы змахнуў яе, правёўшы рукою па трохі запалай шчаць.

У вачах капітана разам з цікавасцю да Пісарчука было штосьці ўгорклае, прыгнобленае. Ды, бадай, тую ж скруху мог прачытаць таксама і капітан на твары гаспадара Пятра. Яны момант вывучалі адзін аднаго.

— Гэтымі днямі я збіраўся зайсці да вас, каб мёду купіць. Нешта сын у мяне прыхварэў.

— То чаму ж не зайшоў?

Калінічэнка ўздыхнуў:

— Дачуўся, што з вашымі пчоламі ўтварылі злачынства — вымаразілі. Я, дзядзька Пятро, вельмі вам спачуваю, таму і спыніўся, каб выказаць гэта.

— Дзякуй. І гэта прыемна пачуць. Цяпер мала хто каму спачувае. От сустрэў аднаго. Глядзіць на мяне, вочы бегаюць. Замест прывітання пытаецца: «Ну і як цяпер мае жыць пятая калона?» Мне чамусьці падумалася, што ён назваў гэтымі словамі мой загублены пчальнік, а потым дайшло: не, мусіць, тут мелася на ўвазе ўся мая сядзіба з сынам Барысам, які прыязджаў з Нямецчыны госцем, і разам з пчальніком.

— Па ягоных словах я прыкладна здагадваюся, што гэта быў за нячысік,— разважліва зазначыў капітан і доўжыў

размову: — Калі я, паддаючыся поклічу во гэтай зямлі і, можа, роду свайго, сваяцтва, прыехаў сюды, у Моталь, мяне ўразіла, як тут багата шкурных спраў напладзілася. Цераз прызму Савета, дзе ад мяне не рабілі тайнаў, гэта вельмі добра бачылася. Адноўчы мяне зацікавіў трагічны лёс сям’і Андрэя Райкевіча, кіраўніка былога камуністычнага падполля. Ужо надта ж захаплялі словы пра нябогу. Усе яго шкадавалі. Чалавек гэты, няйначай, быў святы, ён увасабляў сабою прамяністае сумленне. Не мне вам казаць.

— З Андрэем мы сябравалі.

— Тым больш яго ведаеце. Я не ўтрымаўся і зазірнуў аднойчы ў патаемную папку. А там — такое наварочана з акцэнтам на «пятую калону»... Уга! Я жахнуўся. Ад такіх людзей, як Дубовіч, паплечнік Плюнгера, варта трымацца далей. Яны заўжды здольны спудлаваць, да таго ж водзяцца скрозь, бы тыя падкалодныя гады. Клімат для іх, пэўна, дужа спрыяльны. А зрэшты, скажу, паважаючы вас, у арміі тое ж было. Танкавы корпус і брыгада, у якіх я служыў у Дэрбенце перад вайной, страцілі амаль усіх сваіх найвопытнейшых і адданных арміі камандзіраў.— Капітан панізіў голас і сказаў запальчыва: — Уявіце сабе, іх не проста спісалі ў запас, як мяне, іх арыштавалі. За што? Розумам не спасцігнуць!

Гаспадар Пятро напружана слухаў, цямячы: у гэтай размове, напэўна, хаваецца і прычына ягонаі, уласна капітана Калінічэнкі, дачаснай адстаўкі, пра што ён раней нікому нічога не распавядаў. І не памыліўся. У наступны момант і гэта выйшла на паверхню.

— Мы, маладзейшыя камандзіры, выхаваныя, вышкаленыя ў духу таварыскасці ды высокай савецкай маралі, паспрабавалі ўжо калі не заступіцца, то хоць бы даведацца што-небудзь пра камандзіра брыгады: за што яго, неба-раку, замялі? Корпус якраз рыхтаваўся да перадыслакацыі ў Бесарабію... Тады нас усіх, хто падпісаўся пад запытам наконт камбрыга Бабурына, звольнілі ў запас, а заадно адабралі партыйныя білеты.

Калінічэнка сплюнуў на снег белы, які ляжаў тут, на палескай акупаванай зямлі і быў сведкам ягонаі зусім не танкісцкай або камандзірскай хады, а толькі лёгкага слізгання па паверхні, што дастаўляла танкісту нямала пакут. Ён павярнуўся ўжо да сваіх саней, наважваючыся

сесці ў іх, а Пісарчук усё яшчэ стаяў, ашаломлены тым, што пачуў. Значыцца, не толькі ён, Пятро, заможны селянін, і не толькі сяляне зазналі пакуты драгавання жыцця за Саветамі — дыханне далёкіх ссылак, турэмных засценкаў не пазбеглі ні армія, ні інтэлігенцыя... Ва ўсёй, верагодна, краіне.

— Пачакай, міл чалавек, — гукнуў Пятро, калі Калінічэнка ўжо быў у снях. — Нешта мы з табой нечакана ўсчалі і нечакана спынілі размову. А ты ж пра сына казаў, мёду хацеў расстарацца.

— То я ўжо ў каго іншага папытаю...

— Не-е, калі ты мне сказаў, то і ў мяне яшчэ пару лыжак знойдзецца.

— Дзякуй, дзядзька Пятро.

— Тады будзеш дзякаваць. А цяпер кіруй на Гару да хаты, — і Пісарчук, прысеўшы, пераваліўся цераз білца саней на сена, якое ляжала на сподзе.

Конь лёгка торгнуў санны вазок і пабег.

— У родзічаў бярэш каня?

— Так, зрэдку. Каб прывезці каму дроў альбо сена... Абрывзеў я радні як непапраўны нахлебнік. І з голаду паміраць неахвота.

Пад'ехалі да сядзібы...

Аксіння была здзіўлена госцю, пра якога раней хадзіла-гуляла пагалоска, прадучы нітку ягонага чалавечага гарту і досціпу. А цяпер з'яўленне Калінічэнкі ў хаце ўносіла нейкі заварот у думкі Аксінні. Толькі калі Пятро ўлучыў момант і шашнуў ёй пра клопат капітана, гаспадыня з радасцю кінулася, каб дагадзіць чалавеку. Гаспадар прапанаваў яму ўслончык. Прыселі на кухні, і сюды выглянула са свайго пакоя, вітаючыся з заклапочаным госцем, дзедава ўнучка Маня, гоць паглядзеў на яе стомленым позіркам.

— Сяргей! — Дзедаў голас гучаў прыхільна і зацікаўлена. — Сяргей ці як цябе лепей?.. Таварыш Калінічэнка? Міл чалавек! Памажы-тка мне думкі развесці, бо яны, бы жалезнае кручча, зачাপіліся адна за адну.

— Ахвотна, — усміхнуўся вачыма капітан. — Калі на тое хопіць майго розуму!

— Ты чалавек дасведчаны. Ты чуў, пэўна, у свой час не толькі пра палітыку харчразвёрсткі, што ёсць рабаванне

народа, але і пра масавыя бунты і паўстанні сялян. Камандармам Тухачэўскім і іншымі камандзірамі па ўказанні Леніна, Троцкага знішчаліся цэлыя воласці, руйнаваліся вёскі разам з людзьмі. І гэта не толькі ў Тамбоўскай губерні ці ў Слуцкім павеце, які трохі бліжэй да нас... Па лясной мясцовасці супраць сялян прымянялі атрутныя газы, як на фронце ў Першую сусветную.

Пад капітанам Калінічэнкам зарыпеў табурэт.

— Прабачце, гаспадар Пятро,— сказаў ён.— Пытанне, ці верыць ці не ў тое, пра што вы гаворыце, мы пакінем адкрытым, паколькі я дакладных звестак пра гэта не маю.

— Тады абыдзем яго,— зманеўраваў Пятро,— і пойдзем далей, бліжэй да нашай памяці: калектывізацыя, вяртанне на сяло, па сутнасці, прыгону. Голад у краіне... Няўдачамі змучаны народ. Рэпрэсіі. Тысячы, а мо і мільёны змардаваных жыццяў. Нарэшце, гэта вайна... І хто там ваюе, за што ваюе, чым бярэ, чаму перамагае, калі на тое? Чуеш, от якое пытанне ў мяне.

— Ого! Каб я ведаў,— ажывіўся капітан.— Каб прыкупіў дзе розуму, адказаў бы.

— А ты падумай, пане афіцэру. Я ж тым часам патлумачу табе, адкуль у мяне такая балачка з'явілася. Неаднойчы, пакуль быў у сядзібе прыёмнік, мы разам з унучкай слухалі па радыё песню «Свяшчэнная вайна». Мяне ўразіла неадольная сіла духу. Яна ж так шырока і вольна загучала ў песні... Дык што адпавядае гэтай высокай плыні ў жыцці, у грамадскай прасторы, дзе было столькі страху, енку, хаўтур па чалавечай асобе?

— Як ні дзіўна, дзядзюхна, я, які паварыўся ў сацыялістычным катле, адказ павінен пашукаць у сваёй душы.

— Во, гэта найлепей!

— Вы, пэўна, чулі і ведаеце, што маці мая ў той каламуці Першай сусветнай, будучы бежанкай, згубіла мяне на нейкім чыгуначным паўстанку далёка адсюль, на Украіне. Было мне тады сем гадоў. Я стаў жабраком, беспрытульнікам. Потым — дзіцячы дом, а ў сэрцы і галаве — рэвалюцыя. Усіх буржуяў — пад корань! Нас апрааналі, вучылі, выхоўвалі. Прычым не толькі настаўнікі — само асяроддзе, братва. Пазбаўленыя бацькоўскай ласкі, мы вельмі востра адчувалі патрэбу ў шчырасці, дабрыні, справядлівасці. Цанілі як найсвяцейшае, што ёсць у чалавеку,— тавары-

скасць, паважалі адзін у адным асобу і люта ненавідзелі здраду, любыя праявы подласці. Я мяркую, у нас было добрае выхаванне, і пасля яно доўжылася ў ваенным вучылішчы. Але ж галоўнае, што мы набылі, дык гэта беззапаветную веру ў камуністычную ідэю, у бальшавіцкую сілу і моц, у тое, што савецкі народ чакае небывалая, светлая, найшчаслівая будучыня.

Дзверы ад Манінага пакоя зноў ціха скрыпнулі, і Маня, постаць якой вырасла ў дзвярах, затаіла дыханне. Пры ўхвальным позірку дзеда яна слухала гаману.

Госць гаварыў не спяшаючыся, у ціхай развазе, расціраючы свае чырвоныя, абветраныя і, мусіць, прызвычаеныя да працы далоні рук:

— Прапаганда ў краіне набыла сілу, можна сказаць, усеабдымную. Яе нават заўважаць перасталі, як не заўважаюць людзі, напрыклад, магнітныя хвалі або паветра, якім дыхаюць. Тое, што дакляруецца партыяй, мякка і хораша кладзецца на душу моладзі, вучняў, студэнтаў. Ім у жыцці — прыярытэт. Ім дарога да камуністычных ведаў адкрыта. Ну і рабочы клас свой гонар займеў, а гонар уплывае на розум і душу. Ён паверыў у сваю выключную ролю ў грамадстве. Дый умовы жыцця, працы, прафесійнага руху пасля рэвалюцыі для многіх палепшыліся. Таму на патрыятычным камуністычным уздыме распачата самаадданая праца, калі не лічацца з часам і перакрываюць нормы выпрацоўкі. Такую працу прапагандуюць. Спартыўнага шырыцца, набірае моц. Стаханаўцы — ганаровыя людзі. Карацей, сацыялістычны ўздым, вера ў пераніцоўку жыцця на найлепшы бок захапіла многіх. Таму ўсе цяжкасці і няўдачы — часовае з’ява. Іх варта цярпець у пераходны перыяд. Я прыгадваю: пра тыя ж выступленні сялян гаварылі як пра кулацкія бунты. Пра што яны сведчылі? Адназначна, маўляў, пра абвастрэнне класавай барацьбы на вёсцы, што па тэорыі — якраз і павінна мець месца. Таму — каго гэта магло ўсхваляваць? Галоўнае — шчасце, а шчасце — наперадзе. Для ўсіх! Я і сам гатовы быў скласці за партыйныя лозунгі сваю голаў. Дзіўна, як у такой атмасферы ўсеагульнага абнаўленчага клёку, натхнёнай працы дзеля прасветлага дня для нашых дзяцей, унукаў дый усяго працоўнага чалавецтва знаходзіліся ворагі народа, і — шмат. Я не разумеў і не

разумею, што гэта былі за дэмань — Бухарын і іншыя. Чым яны кіраваліся? Багата што, канешне, трымалася ў тайне. І трымаецца.

— Мусіць, кожны механізм прымусу прыкрываецца дабром, — выказаў меркаванне дзед Пятро, калі таварыш Калінічэнка зрабіў невялікую паўзу.

— Магчыма... Але ж не варта спрошчваць, — казаў ён. — Мы маем зусім адмысловы выпадак. Паняволенне людзей перарасло ў іх перакананне: маўляў, гэтак і трэба. Прапаганда камуністычнай перспектывы зрабіла сваё. У выніку Расея ў агромністым чэраве сваім пераварыла, перакавала веру ў Хрыста і свой азіяцкі здзічэлы дух на новы, на ахоўны, стваральны і, калі хочаце, абарончы дух камунізму. А гэта ўжо не што іншае, як усведамленне сваёй грамадзянскай годнасці на новых, камуністычных пазіцыях.

— Значыць, па-твойму, пане-браце, Саветы — вялікая і згуртаваная краіна, дзе ўсе загіпнатызаваны камунізмам?

— Не ўсе, і, можа, большасць насельніцтва якраз — звычайныя людзі, якія працуюць і атрымліваюць за сваю працу мізэр. Яны жывуць, як жывецца. Жылі, дакладней, бо цяпер вайна, і мала хто разлічвае на прасветлую гадзіну. Але толькі не яны робяць пагоду. Гм... на ваша пытанне, дзядзька Пятро, я, зрэшты, бачу і больш яскравы адказ. — Капітан дастаў з кішэні бардовы кісет, згарнуў цыгарку, прыпаліў яе і зацягнуўся. — У той песні, якую вы згадалі, ёсць словы «Мы два разных полюса...». Трэба думаць, гэта: фашызм і сацыялізм, расізм і інтэрнацыяналізм... Скажам — так, скажам — гэтак. Але ж мне ўяўляецца і іншае, з дазволу сказаць, магнітнае поле. З двума полюсамі таксама. Яны там, дзе і нарадзілася «Свяшчэнная вайна», крылатая, чынная песня, якая ўздымае пачуцці. Адзін полюс — гэта святло ідэі і духу, святло сацыялізму, якое шмат чаго абяцае і прываблівае да сябе. Другі полюс — жыццё, у якім ёсць пэўны разрыў з ідэяй і шмат цяжкасцей, няўдач. Яны ўзаемаабумоўлены, і першы цягне як плюс, другі — як мінус. Абодва пульсуюць, прасякаючы сваімі хвалямі тую ж масу — цела, народ. А хвалі — не тое, што магнітныя, яны нейкага псіхафізічнага ладу. І ствараецца актыўнае поле. З такой, бадай, асаблівасцю: чым народу цяжэй, тым

большае псіхічнае напружанне і цяга ўгору. Гэта, бадай, феномен!

Гаспадар Пятро ўцяміў лагічны ход думкі і прыйшоў у захапленне ад капітанавага прыкладу з фігурамі полюсаў:

— Уяўляю: чым цяжэй, тым мацней у людзей камуністычны дух і тым больш яны моляцца на бальшавікоў!

— Ну — так! А на каго ж ім яшчэ маліцца, калі толькі бальшавікі і абяцаюць выцягнуць народ да светлых вышыняў?

— Як слаўна і міла! — Дзед Пятро падхапіўся на ногі. — Сяргей, Бог знаў, каму паняцце даў. Як файна ты мне растлумачыў! Чым цяжэй, тым больш у іх ворагаў...

Ён падышоў да вядра ў куце кухні, зачэрпнуў квартай і з асалодай выпіў сырой халоднай вады.

— Ну, а гэта, — паказаў на стол, куды гаспадыня склала пакункi, — бяры з сабой, каб было чым прывязаць душу да цела.

— Але ж, бярыце, бярыце! — пацвердзіла і бабуля Аксіння, падаючы капітану ў рукі бохан загорнутага ў крамніну хлеба, брусок сала ў паперы і бурштынавы мёд у невялікім слоіку. — Там, у сенях, у мяшку яшчэ вядры са два бульбы. Ніякай платы не трэба, не лезьце ў кішэню!

— Дзякуй! Вялікі дзякуй! — Стомленыя вочы неспадзеўкі адоранага мотальца, занага і знябытага, пацямнелі ад наплыву пачуццяў; праўда, нейкую хвіліну ён глядзеў яшчэ ў твар гаспадару, бачачы, што той жыве ягоным расказам: — Я, між іншым, добра памятаю, дзядзька Пятро, як вы далі мне мёду ў дарогу, калі я даганяў вайну.

— То ці варта згадаць пра тое? А, зрэшты, калі ты ўжо прыгадаў, — адкажы, чалавек вайсковы, як склалася дарога і ці знайшоў ты, што тады шукаў?

— Знайшоў. Дагнаў і патрапіў у такі закалот! Эх-ей-ей, — Ён уздыхнуў: — Гэта асобная тэма, але тое і цяпер шчыміць у душы. Прабачце... Я мог бы яшчэ што-кольвек дадаць да нашай размовы?

— Калі ласка...

— Некаторыя людзі бачаць у бальшавіках проста фантастычную сілу. Наш камбрыг Бабурын, напрыклад, як бы ўсур'ез сцвярджаў, што няма нічога такога, чаго бальшавікі не агоралі б. У тры секачы сякуць, аднаго рака

пякуць. «Калі бальшавікі захочуць,— казаў ён,— то і Сонца можа памяняць свой круг!»

— Вось як...

— Толькі гэта ўжо, я так мяркую, не матэрыялізм, а метафізіка. Гэта рэлігія, дальбог. Ва ўсім астатнім ён быў зямным чалавекам.

Гаспадар Пятро праводзіў капітана на вуліцу да самых саней і там зазначыў яму:

— Нешта фатальнае здарылася ў гэтай вайне. Такі знак, як пад Аўстэрліцам. Чытаў?.. Памятаеш апісанне гэтай бітвы ў Льва Талстога?

— Так. Я слухаю вас.— Капітан Калінічэнка запаволіў крок.

— Там рускую армію імператар Аляксандр прымусіў наступаць на баявыя парадкі Напалеона ў густым і непраглядным тумане. Пачалося немаведама што, і яшчэ да пачатку баёў у самім паветры з'явілася прадчуванне прайгрышу. Яно было няўлоўным і разам з тым адчувальным, разлілося, як вада ў лагчыне, лезла ў душу кожнаму. У снягах пад Масквой, праўда, ролі памянліся, і на рускіх наступаў не Напалеон, а імперскі воўк Гітлер. Ён таксама не ўлічыў таго-сяго, як і імператар Аляксандр у свой час. У большай меры не ўлічыў. Таму ці толькі ў мяне цяпер прадчуванне, што разгром немцаў пад Масквой даў свету знак наконт магчымага зыходу ўсёй ваеннай кампаніі?

— З гэтым я магу пагадзіцца.

— Але як хутка тое будзе? Мусіць, адзін Парыпа сказаў бы! У любым выпадку сваю армію ты можаш і тут дачакацца.

Капітан Калінічэнка, тупаючы па крохкай наледзі, глыбока ўцягнуў і паволі выдыхнуў паветра, што клубілася парай:

— Я ўдзячны вам, дзядзька Пятро, за падтрымку. Але ж вы ўявіце маё становішча. Я тут — як мыш пад венікам, і няма куды душу падзець. Сёй-той чакае, што я пайду ў лясную вольніцу. Нехта з мясцовых ветрагонаў прапаноўвае мне арганізаваць партызанскі атрад. Нібыта і слухна, я ж афіцэр, ды, прашу прабачэння, з воўчым білетам, выключаны з партыі, пра што ведаюць, да таго ж, выбіраючыся з пасткі, пакінуў у лесе недзе армейскі свой дакумент. Даверу да такіх няма, і любая балотная жаба

мога ў чым заўгодна мяне папiкнуць. Таму не варта спяшацца. Знойдуцца iншыя. Дый, мiж намі, не выклiкае даверу Плюнгер. Надта ж амбiцыйны, задзiрасты. Галайда! Псiхалагiчна мы не сышлiся. Факт... А другая праблема тутa — сям'я. Даволi рызыкаўная. Знаеце, маёй Сiме ў Дэрбенце собiла нарадзiцца яўрэйкай. I неяк яшчэ ўхавалiся мы, калi гiтлераўцы наладзiлi крываваы шабаш. На каго ж цяпер я Сiму з сынам пакiну? Хто iх кармiць будзе? А пра абарону ўжо i гаворкi няма... I няма спакою. Сына я вельмi шкадую, каб з малалецтва не стаў такiм беспрытульнiкам, як я. Ведаю, якое гэта выпрабаванне для душы... Пакiнуць iх — здрадзiць iм, а гэта не ў маiх сiлах таксама, дальбог. Такiм макарам i б'ецца аб хамут лёсу мая душа.

Капiтан, верагодна, першы раз у жыццi скардзiўся. Пашанцавала ж яму напаткаць у Моталi чалавека, якому ён мог даверыць свой гонар i ўбачыць у таго пад ускалмачанымi бровамi темны пагляд, спачувальны, паважлiвы.

— А ты, братка, не ўпадай у роспач,— параiў яму гаспадар Пiсарчук, папраўляючы мяшок з бульбай у саях.— Жывi тым, што ёсць, жывi адным днём, калi змогi няма на большае. Не журыся.

— Усё-ткi, дзядзька Пятро,— затрымаўся каля саней бывалы вайсковец,— цяжка насiць у душы тое, чым нi з кiм нямажна падзялiцца. Такая ўжо дзiўная прырода чалавека!

— А бадай цябе лiха не бачыла! Сяргей, ты пра «пастку»? Сапраўды, дзе ты быў i што бачыў? Нiчога не сказаў,— гаспадар Пятро з новай увагай глядзеў на Калiнiчэнку, якi, вiдавочна, вагаўся: адкрываць цi не Пiсарчуку свае прыгоды на фронце.

— Разумеете, каб незнарок не ўскладняць жыццё яшчэ болей, я мушу маўчаць. Зрэшты, вы такi чалавек...

— Што-небудзь непрыемнае здарылася?

— Не выказаць тое чалавечай мовай.

Гэтак сказаў франтавiк i мiжволi сцэпануў плячыма. Нервовыя дрыжкi — вынiк ягонай кантузii, яны праяўлялiся ў яго найчасцей пры ўспамiне пра франтавыя падзеi.

— Я, дзядзька, пабываў у такiм пераплёце, што калi-небудзь асобна вам раскажу. А цяпер — у двух словах, што павiнна застацца мiж намі. Уявiце сабе: з-пад Оршы i Лёзна,

ад усходняй мяжы Беларусі з Расеяй, наступаюць у гэтым, заходнім, кірунку чатыры танкавыя дывізіі. У контрудары на Лепель удзельнічаюць з нашага боку паўтары тысячы танкаў, іншая баявая тэхніка. І ўсё, амаль усё немцы ператрушчылі снарадамі і бомбамі. Браня гарэла і рушылася, байцы ў танках гарэлі. Фашысты наладзілі нам смяротны баль, крываваю куламесу — усё разам і паасобку. І не таму, што ў агнявой сіле ці ў байцах яны перавагу мелі, не, — расказчык пакруціў галавой, — зусім не! Было ж два карпусы, дык адным з іх паставілі камандаваць, — ён спішыў голас, — доўбню. І ўсё пайшло на скрут. Адсюль вынік, — бывалы ваяка патупаў, выбіраючы месца на санях. — Прысядзем на хвіліну, — прапанаваў Пятру. — Я ўсё думаю: быў бы іншы, больш здатны камандзір таго карпуса — баі інакш склаліся б. І яшчэ бяда — немцы адабралі ў нас неба. Толькі я не пра гэта хачу сказаць вам, дзядзька Пятро. На фронце лёс звёў мяне з такім чалавекам — з Якавам Джугашвілі, сынам Сталіна!

— Што ты кажаш?! — ад здзіўлення Пісарчук аж прыўзняўся з саней, з ім разам устаў і Сяргей Калінічэнка.

— Кажу, што было. У хвіліны шчырасці і даверу ён раскажаў мне пра сваё жыццё і няпростыя адносіны з бацькам, са Сталіным, з партыяй, нават з ёй. Мы на прывале даядалі ваш сатавы мёд з сухарамі, і я расказваў яму пра вас, селяніна. У душы Якаў насіў нязгоду з тым, што рабілася ў краіне, і казаў, што саромеецца глядзець бацьку ў вочы. От тады я і прыгадаў пачутае і пабачанае раней у Моталі і яшчэ тое-сёе, і ў душы маёй штосьці паўстала, а потым улеглася, ды так, што я пачаў глядзець на Джугашвілі як на вестуна. Чую душой: у дзяржаве альбо падмурак няўдала закладзены, альбо д'ябал блытае палітычныя карты. От чаму і Якаву Джугашвілі, які шмат бачыў, ведаў, меў крытычны погляд на рэчы, вельмі няўтульна было жыць пры Крамлі.

— А цяпер дзе ён? — усхвалявана спытаўся Пятро. — Як і дзе вы развіталіся? Бо ты, я так разумею, выйшаў з акружэння?..

— Так... Значная частка войска паміж Віцебскам і Лёзна трапіла ў пастку. Не ўсе вырваліся... Камбат Джугашвілі быў разам са мною. Мы блукалі па лесе дзень, другі, не ве-

даючы, што рабіць і куды падацца. Нямецкія аўтаматчыкі працэсвалі лес і акружылі групу. Я выпадкова аказаўся ўбаку... А Джугашвілі і ўсіх астатніх, мяркую, пагналі ў палон.

— І ў палон трапіў сын Сталіна?! — Пісарчук ледзь не ўскрыкнуў, уражаны такой няўклюднай навіной.— Як можна?

— Так, дзевяноста дзевяць адсоткаў за тое, што Якаў Джугашвілі ў палоне.

— Дзіўна, аднак...

— Далей, выходзячы і тоячыся па вёсках, я чуў пагалоску: немцы раскідвалі ўлёткі з ягоным партрэтам. Значыць, гэта — сур'ёзна. Я тады шкадаваў, што не быў з Якавам разам.

— А й памог бы ты яму, Сярожа, як кашаль хваробе! Даруй...

— Усё-ткі... разам...— Сяргей залез у сані, торгнуў лейцы і паехаў.

— А ліха матары! А ліха на свет на гэты...— Пятро доўга глядзеў услед прыяцелю.

22

Данік Плюнгер, хоць і малады, бязвусы, уносіў соль у супольнае жыццё, трохі спраснявелае за зімку. Варункі зімы: снег, сляды на снезе, замеценыя снегам дарогі, маразы, ад якіх звініць у ваколіцах, імкненне жывой істоты натуральна схвацца ў цёплы куток, забіцца ў нару, пераседзец, перачакаць — усё гэта абцяжарвала сустрэчы падпольшчыкаў і не спрыяла разгортванню патрыятычнага савецкага руху на зледзянелых абшарах.

Але толькі супакоіцца, расслабіць нервы, страціць пільнасць няможна было, і з гэтай прычыны Данік аднойчы ледзь не паплаціўся вольнаю воляй сваёй, калі не жыццём наогул. У хату да Плюнгераў завітаў узброены паліцай Ян Швай з загадам ад Бэнды арыштаваць «бандыта». Швай, дарэчы, у верасні 1939 года дапамагаў камуністам вызваляць сваю зямлю ад польскага элемента. Але ж пазней у душы ён пачаў працівіцца гэтаму самаму пракамуністычнаму ладу жыцця.

Плунгер быў дома і адразу ўцяміў, што яму пагражае. Ад страху ажно млосна зрабілася. Сітуацыя ўскладнялася тым, што ведаў Данік пра Швая: страляў Швай без промаху!

— Збірайся, шаноўны...

— Дай хвіліну падумаць!

— Падумаеш там. Будзе час.

— Тут найлепей... Швай, а табе не шкада будзе, калі Бэнда мяне расстраляе?

— Не ведаю. Мне асабіста ты нічога кепскага не зрабіў.

— Вось бачыш!..

Яны выходзілі з хаты, калі ў сеньях Швай нечакана шапнуў арыштанту:

— Ты ўцякай, а я буду страляць угору. Пастарайся не трапляць больш паліцы ў рукі!

Ногі вынеслі хлопца далёка за Моталь, ён блукаў пэўны час па аселіцах, заглядваў у вёскі.

Яшчэ да зыходу Піліпаўкі ўцякач прыбіўся да селяніна Кардаша ў вёску Аперава, які даводзіўся яму сваяком.

Нямала бадзяючыся, Данік заўважаў, дарэчы, што сяляне ад вайны парабіліся ціхімі, уніклівымі, нават зацятамаўклівымі, яны не хацелі ведаць ні немцаў або паліцаяў, ні савецкіх паслугачоў, да якіх несумненна належаў і сам Плунгер. Іх пакуль задавальняла мяккая эканамічная палітыка цывільнай адміністрацыі, і яны чулі, што паліцаяў можна таксама трываць. Паліцыя ж заўжды актывізавалася там, дзе насуперак волі і загаду ўлад варушыліся камуністы і паўставала пагроза нацысцкім парадкам.

Першая акупацыйная зіма ў Моталі, праўда, не прычыніла вялікіх турбот ні тым, ні другім, таму што падпольшчыкаў было небагата, і Данік часам мог лічыць іх проста па пальцах, дарэчы, найбольш небяспечныя для нязваных гасцей надзейна хаваліся па лясных хутарах і вёсках. Няхай... Гэта не замінала Даніку называць іх і сябе партызанамі — умоўна. Ён упарта прытрымліваўся гэтакай версіі, якая грэла яму душу ілюзіяй аб стварэнні партызанскага атрада яшчэ ў ліпені 1941 года, калі пад Моталем з'явілася група Ражнова. Лічылася практычна, што атрад ёсць, хоць ён неўзабаве й растаў. І горды

Багдан–Данік ніяк не мог прымірыцца з такой неспадзяванай і пакутлівай стратай: яму здрадзілі, ведаеце, мо сам прэстыж і неспасціжны лёс, што водзіць чалавека па сваіх лабірынтах.

Цяпер Плюнгер нецярпліва чакаў, калі зіма адпусціць на волю са сваіх абдымкаў прыроду, зямлю ды неабдымныя ўлонні і з’явяцца ўмовы для больш аператыўных дзеянняў мясцовых урвісаў, патрыётаў, лік якіх ён штораз з сябе пачынаў. Больш за тое, маладзён Плюнгер глядзеў на сябе як на асноўнага носьбіта рэвалюцыйнага чыну — прагнага, безагляднага носьбіта самой рошчыны, якая, будучы памножанай на такую ж рошчыну ў душах ягоных паплечнікаў (пры ўмелай рабоце), павінна б узяць і выпеліць апрасналае цеста народа ў акупацыйных умовах, узяць яго на ўзровень актыўнай барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў і іх памагатых. Прынамсі, хлапечая порсткасць, як і вопыт гуртавання хеўры вакол сябе, яшчэ калі Данік хадзіў у пастушках, і пазней, як ён узначальваў мясцовую камсамолію, і калі, урэшце, працаваў чынным савецкім службоўцам у пасялковым Савеце, — усё гэта разам надавала яму ўпэўненасці ў сваіх сілах і здольнасцях, у тым, што на ім, на Плюнгера, акурат і ляжыць тая місія, каб узяць людзей у балотна-лясных абшарах і павесці іх за сабою.

Ён прыспешваў сябе ў марах, спадзяваннях, асабліва пасля весткі аб паспяховым контрнаступленні Чырвонай Арміі пад Масквой. Жалю варта, але жыццё доўгі час цякло незалежнай ад Плюнгера плынню і нават ставіла яму перашкоды.

Палессе — той прыродны абшар, які ў вясновае разводзе наогул страчвае прыкметы зямлі, уласна, сушы і доўга не выпускае лясы, гаі і палеткі на волю, а пад Моталем і пагатоў сільва — вокам яе не ахопіш. Затое як схлыне ўжо на перавале лета паводка, як адыдзе з грудкоў і вызваліць сенажаці, якіх толькі зэлак там не стрэнеш, якіх птушак не ўбачыш — усё звiніць, жвірчыць, расце, развіваецца, і пастушкі ладзяць дуды свае, каб унесці хваляючы найгрыш у боскую гармонію чалавека і прыроды.

Цяпер Данік Плюнгер чакаў таго лета, каб заняцца пільным клопатам. Ужо ў красавіку ён аблюбаваў

лясныя пагоркі і адправіў туды цераз балота групу сваіх папличнікаў, узброеных рыдлёўкамі,— капаць дол і ладзіць для партызанаў зямлянкі.

У чэрвені ж яго людзі, бадзяючыся па лесе, сустрэлі групу абшарпаных незнаёмцаў з Драгічынскага раёна. Пры бліжэйшым знаёмстве высветлілася, што ні ў тых, ні ў гэтых няма пэўнасці, як сябе называць, але ўмоўна яны называлі сябе партызанамі. Вырашылі праз колькі дзён зноў сустрэцца ды правесці агульны сход на ўскрайку багністых Спораўскіх балот. На сходзе Плюнгер моцна настойваў, каб стварыць адзіны партызанскі атрад. Думкі ваяроў разышліся, і большая іх частка на чале з лейтэнантам Мар'янам Баравіком, які ніяк не мог звывкнуцца са статусам акружэнца, наважыліся прабівацца на ўсход, да лініі фронту. І ў чарговы раз Данік зазнаў у сваёй хлапечай душы, асцітай і гордай, расчараванне.

На гэты раз, аднак, лесу было заўгодна, каб група Баравіка, блукаючы па дзівосных і велічных лабірынтах прыроды, ужо недзе пад Ганцавічамі натрапіла на рэйдавую партызанскую брыгаду, у якой былі прадстаўнікі штаба Беларускага партызанскага руху. Яны пазнаёміліся з асабовым саставам групы і павярнулі яе назад з заданнем арганізаваць пад Моталем партызанскі атрад. Камандзірам прызначаўся лейтэнант Мар'ян Баравік, камісарам — за вочна Багдан Плюнгер.

А пакуль тая група вярталася назад пад Моталь, на долю варушлівага Даніка выпалі клопаты аб арыштаваных папличніках, пераведзеных з Янава ў пінскую турму. Ягонья захады, скіраваныя на подкуп пана Сікорскага, начальніка турэмнага лагера, далі плён, і група арыштантаў была на волі, таму ён прыступіў да наступнага кроку — да спробы выбавіць маці і сястру. На жаль, знаходлівая і рызыкаўная стрэча з Пятрэнкам, камендантам павятовай паліцыі, як і ўнушэнне яму, нічога не далі, і наш герой хадзіў расхваляваны. Аднак увагу Плюнгера цяпер прыцягнуў выпадак з капітанам Калінічэнкам, які таксама быў арыштаваны ўлетку. З усіх арыштаваных па падазрэнні ў супрацьдзеянні акупацыйнаму рэжыму, у прыватнасці — кампаніі вывазу моладзі на працу ў Нямеччыну,— толькі Калінічэнку, толькі яго і адпусцілі з Янова дадому, астатніх пакінулі ў турме.

Для павятовай паліцыі, дзе адзін на адным сядзелі палякі, вырашальным у справе з Калінічэнкам, безумоўна, аказаўся факт ягонай адсутнасці ў Моталі ў верасні 1939 года, калі мясцовае насельніцтва, ачолене камуністамі, наладзіла развітальную імшу польскаму беламу арлу. Тым не менш вызваленне капітана на фоне агульнай карціны рэпрэсій выклікала ў душы Даніка нядобрыя пачуцці і пытанні, асабліва пасля таго, як мясцовая адміністрацыя дапамагла таму ўладкавацца служачым у кантору па сплаве драўніны.

Поварам на сплаве пачала працаваць і ягоная жонка Сіма. Капітан ад таго часу стаў яшчэ больш падобны да ценю і ўсяляк ухіляўся ад сустрэч з папличнікамі Плюнгера.

Але ж Плюнгер аднаго разу сам завітаў на лесасплаў. Было гэта ў ліпені сорок другога, ужо пасля расстрэлу Вольгі Міронавай у пінскай турме.

— Таварыш Калінічэнка, — аклікнуў яго Данік, — здраем-жалаем!.. Шмат вады сплыло ў Ясельдзе пасля апошняй нашай стрэчы...

— Ну так — страчаемся гады ў рады.

— І каму, калі не сакрэт, савецкі капітан цяпер служыць?

— Сабе і сваёй сям'і, браце.

— Во, бя! — іранічна выгукнуў Данік. — А я ж думаў: служыць чалавек немцам на сплаве драўніны!

— І немцам таксама служу. На жаль, так атрымліваецца. Такі закон паняволенай зямлі. Каб не памерці з голаду, людзі мусяць працаваць на ворагаў — я спадзяюся, часова. На іх жа працуе і наша зямля, калі селянін пастаўляе прадукты сабранага ім ураджаю.

Данік акругліў вочы і натуральным чынам стаў свідраваць позіркам капітана.

— Ты цягнеш на здрадніка, таварыш Калінічэнка! Хіба не?..

— Не-е!.. У цябе, вісуса, яшчэ матчына малако на губах не абсохла, каб папікаць мяне ў гэтым. Такія, як капітан Калінічэнка, былі гонарам танкавай брыгады і потым, у іншых, у новых, лічы, баявых варунках, не падкачалі, прайшлі шлях, каб тут браць бяргенне на пуп. І гэта пакуль тупік, я разумею...

— Што там было, не мой клопат. Цяпер жа лета і зручны час не толькі лес сплаўляць, але і арганізоўваць партызанскія атрады. Балазе ў Мінічах ужо амаль створана база.

— Ёсць, братка, праблемы. І тут галоўнае: куды сям'ю падзець? Сям'я ж — не іголка, каб яе перахаваць ў стозе сена.

— Калі што якое, мы сям'ю абаронім.

Сяргей Калінічэнка ва ўпор паглядзеў на Даніка:

— Эге, скажы ты, рыцар падполля, чаму не абараніў сваю родную маці і сястру, калі іх двойчы арыштоўвалі і везлі то ў Пінск, то ў Янаў на падводзе пры адным ці двух канваірах? Ці ж не прасцей было пераняць падводу замест сустрэчы з Пятрэнкам у хляве?

Дыханне перахапіла ў Даніка, кроў хлынула ў твар. Ну і моцны ж удар нанёс яму капітан-лесасплаўшчык. Плюнгер пры развітанні толькі і змог вымавіць шматзначнае:

— Ну, бля!..

Усцешыла Плюнгера вяртанне з падарожжа на ўсход партызанскай групы Баравіка, баявітай, парывістай. Група вярнулася, дарэчы, добра ўзброеная і адразу ж пачала асталеўвацца ва ўрочышчы Мінічы. Данік кінуў кліч сваім падпольшчыкам: прыступіць да агітацыі і мабілізацыі мужыкоў у партызанскі атрад. Але, уважаючы на летнюю пару і гарачую працу на палетках і сенажацях, мала хто з мясцовых пагаджаўся пайсці ў апалчэнцы, не было пэўнасці, за што там змагацца: ніхто не гарантаваў селяніну спакою душы. І толькі напрыканцы года атрад колькасна вырас да сотні асоб, з якіх кожны таксама меў сваю галаву і сваё ўяўленне аб жыцці і змаганні. Яны здольныя былі жыць у лесе і помсціць, хто за сваю дзяржаву, хто за долю сваю або за ўсё разам.

Мотальскія партызаны пакінулі для нашчадкаў дзве версіі баявога хрышчэння атрада. Першая: у верасні 1942 года прыкладна за трыццаць кіламетраў ад Моталы, ва ўрочышчы Губа, на чыгунцы Брэст – Пінск, быў спушчаны пад адхон цягнік. Другая: у кастрычніку гэтага ж года групай партызан пад кіраўніцтвам Даніка спалены панскі маёнтак Клятная, у якім захоўвалася каля пяці тысяч пудоў збазыны, нарыхтаванай для немцаў.

Пакінем абедзве версіі, яны характэрныя для далейшай баявой дзейнасці атрада. Партызаны ўзрывалі або палілі масты, прадпрыемствы па вырабе харчовых тавараў ды час ад часу выпрабавалі трываласць паліцэйскіх гарнізонаў. Святам душы для Даніка быў дзень 20 кастрычніка, калі на ўчастку чыгункі Драгічын — Снітава група, якой ён кіраваў, узарвала мост і пусціла пад адхон цягнік — лакаматыў і пяцьдзсят вагонаў. Невядома, праўда, хто іх лічыў, але ж у данясенні запісалі таксама: знішчана трыста гітлераўцаў.

Найвялікшай удачай для атрада Баравіка, безумоўна, стала дзейнасць партызанскага мінёра і сапраўднага настаўніка ў сапёрнай справе Паўла Мінюка; у значнай меры на ім, на ягоным вопыце, набытым у польскім войску, і трымалася прафесійная годнасць лясных ваяроў.

Зрэшты, яны былі не першымі і далёка не першымі ў тым гарачым промысле ваеннага часу, хоць Данік і спрабаваў весці свой партызанскі летапіс акурат з ліпеня 1941 года. Дарэмна... Да з'яўлення іхняга баявога атрада, ачоленага Баравіком, карціна «рэйкавай вайны» ўжо склалася. Пазней, згодна з аб'ектыўнымі дадзенымі германскага камандавання, пра якія Данік нічога не ведаў, на чыгуначных шляхах Беларусі (з лютага па верасень 1942 года) было ўчынена 2135 партызанскіх дыверсій, пры гэтым знішчана паравозаў — 549, вагонаў — 1860. Праўда, дзівіць тое, што з падобнымі стратамі гітлераўцы хутка спраўляліся і лічылі іх нязначнымі, можа, якраз і таму, што наступальныя аперацыі ў іх цяпер праводзіліся на поўдні і асноўны паток грузаў ішоў іншымі шляхамі.

Але, як бы там ні было, у партызанскім атрадзе Баравіка, створаным пад Моталем, Данік Пльонгер адчуваў сілу ва ўздзеянні як на ворага, так і на мясцовае насельніцтва. Сіла атрада, калі яна каму-небудзь і належала, то належала перш за ўсё яму, Пльонгеру, сапраўднаму бальшавіку, знаўцу мясцовых умоў, камісару. Яму і выпадала рабіць у атрадзе палітыку, дык ён яе і рабіў, адкрываючы магчымасць шырока і вольна праяўляцца партызанскаму чыну як у Моталі, так і па-за межамі Моталя.

Дробныя, здавалася б, моманты або варункі жыцця, і тым не менш Данік меў своеасаблівы гонар ад таго, што ягоная дзейнасць ахоплівала нават Пінск ды гарадскія

турмы. І тут нейкі неардынарны, нават знакавы сэнс для яго мелі таемныя сувязі з Міхалам Мухалам, які цяпер служыў у Пінскай паліцэйскай управе. Мухала для Даніка быў нахштальт асабістага агента — за бачурку выціснутай у лесе гарэлкі або спірту, адбітага на нейкім шляху ў немцаў, ён мог быць прыяцелем хоць самому чорту.

Захоўваў Міхал і сякія-такія Данікавы тайны, хоць у душы і пацяшаўся з іх. Так, у Пінскім гета, дзе ён быў за наглядчыка, апынулася маталянка Вольга Міронава. Сустрэўшыся пагляддам са старым знаёмым Мухалам-Трынькалам, яна ажывілася — насцярожаная радасць мільганула ў яе вачах: а ці не шанц гэта, ці не падарунак лёсу, каб выбавіцца з гета?..

Міхал дазволіў сабе кантакт з Міронавай, але ён ведаў, па чьёй ласцы яна аказалася тут, і толькі загадкава пасміхаўся. Вольга выказвала спадзяванне, што яе нехта выратуе.

— Я не магу, — сказаў ён, адступаючыся.

— Тады гэта зробіць Данік!

Перакананасць у голасе Вольгі прымусіла паліцэйскага саркастычна ўсміхнуцца і пахітаць галавой:

— Чаму ж ты так лічыш?

— Таму, што ён адзіны... — яна не дагаварыла.

— Затое ты ў яго не адзіная... Або Юлька Жупанка горшая за цябе? — выдаў наглядчык, не ашчаджаючы жаночага гонару.

У пацямнелых вачах Міронавай з'явіліся жаж і роспач, туга і боль; яна прамовіла нягучна, як свайму:

— Я цяжарная ад яго...

— А-а, — зароў, разумеючы цяпер усё, Мухала, гэтыя словы канчаткова здымалі полаг з няпэўнага факта адносінаў Міронавай з Данікам і прычыны яе з'яўлення тут, у гета.

— То ж ты, курва, таму і аказалася тут, што... Ей-ей...

— Вы так?.. Не разумею вас!

— Затое я разумею, але ж, я разумею ўчынак таго, хто выдаў цябе. Прабач.

...З гэтага лета Даніку Плюнгеру больш нішто не пагражала ў ягоных ваяўнічых намерах ды асабістым жыцці.

Разам з тым узмацняліся атакі паліцыі на сялян, на тое асяроддзе, у якім выспявала і пачынала бурліць партызанка. Паводле розных даносаў агентуры. Так, у верасні

ў вёсцы Заазер'е немцы і паліцаі расстралялі шэсць чалавек, што жахала, — з вуснаў у вусны перадаваліся іхнія прозвішчы.

На пачатку снежня ў Янаве былі адпраўлены на той свет маці і сястра Даніка Плюнгера, а таксама жонка Сідара Мінюка, найпершага паплечніка Плюнгера, — яе расстралялі разам з дзіцём. І гэтая акалічнасць цяпер надавала баявым дзецюкам арэол пэўнай пакутніцкай вядомасці і славы.

Потым, у студзені 1943 года, акупацыйныя ўлады расправяцца з бацькамі Юлькі Жупанкі, каханай Даніка.

І вось у такой праз меру вострай сітуацыі Данік Плюнгер перажываў пэўны душэўны крызіс; яму здавалася, што лепшыя людзі ідуць на той свет, а нявартыя жыцця — жыць застаюцца. Да апошніх належалі розныя прыстасаванцы ды шкоднікі, накштальт тых, што служаць немцам або пакорліва выконваюць усе іхнія патрабаванні, здаюць збажыну, малако і мяса, пасылаюць сваіх выпладкаў на здзек у Германію. З галавы ў яго не выходзілі мінулагоднія застольныя дыспуты са сваяком Рыгорам Кардашом, селянінам, які мусіў карміць, апрацаваць ды хаваць яго ад старонняга вока месяцы тры. Кардаш лічыў, напэўна, што гэта дае яму права ўшчуваць Даніка за падтрымку савецкай улады. Ён настарчыва і крута выказваўся супраць рэпрэсіўнай палітыкі і калектывізацыі сельскай гаспадаркі, якую неслі бальшавікі. Кардаш некалі аж залішне наслухаўся пра, так бы мовіць, рэфарматарскае і рэвалюцыйнае выступленне памешчыка Скірмунта ў польскім сейме наконт перадзелу зямлі, чым ён быў дагэтуль уражаны:

— Які сумленны і праведны чалавек! Будучы сам панам, Раман Скірмунт прапанаваў уладам падзяліць паміж сялянамі абшарніцкую зямлю. Ці чуў ты, Данік, пра гэта? — пытаўся ў яго тады гаспадар сядзібы.

І, чулася, не мог Кардаш дараваць бальшавіцкаму ахвосцю, парачанскім ацяробкам тое забойства Скірмунта. Гнеў Кардаша трапляў у жывую мішэнь, як што Данік рабіў у Моладаве акурат тое ж, што тыя рабілі ў Парэччы. Успамін пра Моладава заўжды лагодзіў душу Даніка добрымі трафеямі, сярод якіх быў наўздзіў прыгожы і вабны сервіз, выраблены з чырвонага золата.

Аднак жа кпіны, папрокі ў хаце, якая прытуліла яго, не мелі мяжы, і, крывячыся ад гаспадара-назолы, Данік спрабаваў адвесці ўбок ягоныя атрутныя стрэлы, пераключыць размову на свой гаротны, а тым часам і змагарскі лёс за польскім арлом, на лёс падшыванца, які напакутаваўся і затаіў, мусібыць, крыўду на свет. Яго выключылі са школы... За што? Ат, вучні, і ён у той купцы, напісалі на шырокай дошцы ў класе: «Няхай жыве беларуская мова!» А гэта тады было нечуванай крамолай і выклікам дэфензіве... Потым яны яшчэ раз паказалі, напісаўшы на класнай дошцы: «Прэч рэлігію!» Пратэст узмацняўся тым, што перад прыходам святога айца на ўрок яны забарыкадавалі клас ды праз акно самі павыкульваліся на вуліцу. Шасцярых вучняў выключылі са школы, вядома, з ім, Данікам, разам. Яму пасля перапала ад паліцыі і ад бацькі. «Баюся я за цябе, Данік,— казаў бацька.— Змардуеш ты ўшчэнт сваё жыццё ў турэмных засценках. Паадбіваюць пячонкі табе ірады праклятыя!»

— Ну і што ты думаеш? — адрэагатаў Кардаш на роспаведзь Даніка.— Бог цябе ўбярэ ад турмы. Калі хочаш ведаць, я хваліць не буду палякаў. Але і цябе — таксама. От вы, змагары, пратэстанты, пісалі на дошцы: «Няхай жыве беларуская мова!» Няхай жыве... Але скажы, чаму так пісалі? Бо гэта мова тутэйшых людзей, як кажуць, наш гонар. Скінулі мы з сябе тое польскае ярмо — дапамаглі нам Саветы, і дзякуй ім за такую паслугу. Толькі ж цяпер, гіцаль, на якой мове ты са мной размаўляеш, га? Перавыхаваўся?

Тут Кардаш гучна і з'едліва зарагатаў. Ён меў перавагу не толькі ў асобных тэзах, доказах, кпінах, але і ў тым, што меў густы басавіты голас — супраць Данікавага ломкага тэнару.

Недзе ў пачатку вясны Данік Плюнгер канчаткова знелюбіў сваяка і лічыў яго лютым ворагам той найлепшай у свеце сістэмы, за якую ён усчаў барацьбу разам са сваёй бравай хеўрай.

Таму на адным з партызанскіх сходаў, выступаючы з аналізам палітычных варункаў жыцця, камісар Плюнгер зазначыў:

— Атрад дзейнічае ў складаных умовах класавай барацьбы, калі ворагаў савецкай улады значна больш, чым

мы іх ведаем. У вёсках, напрыклад, затаіліся кулакі, падкулачнікі і іх падгалоскі, маць іх... нарадзіла ў граху! І яны, бя, не хацелі б бачыць ні нас, ні нашай роднай савецкай улады. Ці павінны мы на гэты факт заплюшчваць вочы? Як думаеце?

— Не-е! — у адзін голас выгукнулі Іллюк Дубовіч і Сідар Мінюк, як самыя знаныя палітыкі.

— А яшчэ,— тварыў прамову пад соснамі камісар Плюнгер,— на нашых абшарах асела нямала былых чырвонаармейцаў, што трапілі ў акружэнне. Некаторыя з іх, і вы іх ведаеце, складаюць гонар нашага атрада. Але значная частка асімілявалася з мясцовым насельніцтвам. Былыя абаронцы радзімы, забыўшы пра свой абавязак і гонар, якім кляліся верна службыць Айчыне, цяпер, падлы, мацаюць нашых дзевак, маладзіц і думаюць, што на гэтым для іх вайна скончылася. Я прапаную штабу атрада выявіць у вёсках такіх мужыкоў і прапанаваць ім уліцца ў партызанскі атрад. У адваротным выпадку мы будзем гартызецца на іх як на здраднікаў салдацкаму абавязку.

— Правільна! — і тут ваяры падтрымалі свайго камісара.

— Нарэшце,— казаў ён,— ёсць момант, да якога нам трэба ставіцца вельмі адказна. У Моталь з Нямеччыны прыязджаў на пабыўку Барыс Рамановіч, сын Пісарчука, заможнага селяніна. Выступаючы перад зборняй народа каля царквы, ён інфармаваў землякоў, што ў беларускіх акругах распачаўся рух за ўтварэнне нейкай там народнай рэспублікі пад прыкрыццём немцаў — дзіва, і хрэн яго ведае, што гэта такое. Трэба ўспрымаць паведамленне як правакацыю.

— Я патлумачу,— прыйшоў на дапамогу камісару камандзір атрада Мар'ян Баравік.— Пра гэта, дарэчы, у штабе рэйдавай брыгады пад Ганцавічамі гаворка была. Справа ў тым, што ў беларускіх гарадах і акругах поплец з акупантамі пачалі дзейнічаць беларускія нацыяналісты, якія карыстаюцца падтрымкай пэўнай часткі насельніцтва, асабліва моладзі. Іх лозунг: «Беларусь — для беларусаў!» і адпаведна: «Беларусь — без бальшавікоў!» Як ні дзіўна, генеральны камісар Беларусі Кубэ актыўна іх падтрымлівае. Гэтакім паваротам справы вельмі занепакоены Беларускі штаб партызанскага руху.— На гэтым Баравік абарваў

кароткае слова і кіўнуў камісару: — Калі ласка, Багдан Кузьміч, працягвай далей.

— Як бачыце, — падхапіў нітку размовы Плюнгер, — фашыстоўская контра, падобна, пранікла і ў Моталь. Сын Пісарчука звярнуўся з заклікам да жыхароў Моталю стварыць арганізацыю самапомачы для падтрымкі незалежнай рэспублікі. Невядома, якой дзейнасцю Барыс Рамановіч займаецца ў Германіі, а ў Моталі — падрыўной, і гэта адназначна. Аддзелу разведкі варта дазнацца, ці не створана ў Моталі сапраўды арганізацыя беларускіх нацыяналістаў.

— Выведаем, — кіўнулі дружна штабісты.

— У Германіі, — сказаў камандзір, — згодна з тлумачэннямі ягонага бацькі, Рамановіч узначальвае арганізацыю паняволеных беларусаў няпэўнай арыентацыі.

— Уяўляеце, які ход падзей, таварышы, — Данік абводзіў партызан выпакутавана скрушлівым позірам. — У той час, як Чырвоная Армія гераічна змагаецца на шматлікіх франтах і вораг адбіты ад Масквы, а цяпер вунь ідуць цяжкія баі пад Сталінградам, у Беларусі замышляецца нечуваная гнюснасць, робяцца подлыя спробы стварыць рэспубліку без камуністаў, без нашай бальшавіцкай улады. Ці чулі? Ганьба здраднікам Радзімы!

І натоўп у кажухах адгукнуўся:

— Ганьба!

Сход прыняў кароткую пастанову па закранутых камісарам пытаннях, і ўжо з адчуваннем выкананага абавязку і нейкіх новых прыемных згадак ды парыванняў Данік Плюнгер ехаў у санным вазку ў вёску Аперава. З ледзь бачнага, замеценага снегам і скрышучага прасёлка неўзабаве паказаліся высокія аснежаныя ліпы, што ўпрыгожвалі сядзібу Кардаша; на ліпах відаць было некалькі калод пчол.

Гаспадар доўгім позірам сустрэў нечаканага і настарчывага сваяка-госця, запрасіў яго ў хату:

— Чуў я, ты цяпер у партызанаў найгалоўнейшы?

— Пакуль не, хоць і блізка хаджу ля галоўнага. Ёсць у нас камандзір.

— Які ж клопат прывёў?

— Бля, разлічыцца прыехаў.

— Як? — не ўцяміла Дар'я, гаспадыня сядзібы, яна якраз ставіла на стол квашаную капусту для закусі.

— Калі ты пра тое,— сказаў Кардаш,— што жыў у мяне, дык я платы з цябе не патрабую.

— А ўсё-такі, дзядзька Рыгор, шкада было карміць дармаеда, якога пакінула савецкая ўлада? Ты чалавек скнарны... Скажы.

— Данік, ты не чалавек, а сто рублёў убытку! — выказалася Кардашыха.

— Наконт улады, каб на тое, я яшчэ падумаў бы,— азваўся Кардаш.— А ты сам да мяне прыйшоў.

— Прыйшоў... Доўга жыў... І цяпер, Рыгор, мы дачакаліся аддзякі! Што ж,— Дар'я кінула на сваяка непрыязны позірк.— Пляці, нябога, што хочаш. Толькі добрыя вочы дыму не баяцца!

Яны чокнуліся і выпілі. У шклянкі быў наліты пяршак, і па твары Даніка разлілася ружовасць. Данікава галава з вузкім клінам падбародка папрыгажэла і менш, чым звычайна, нагадвала бручку. Адно толькі вочы клеіліся да твару гаспадары, і ў знарочыстасці ўпёртага пагляду Плюнгера чыталася штось нядобрае.

— Цяпер, халера, каму война, а каму карова дойна. Ні сну, ні адпачынку няма ад тваіх партызанаў,— паскардзіўся Кардаш.— Праз ноч грукаюць у дзверы. То адны, то другія. Дай гарэлкі, накармі... З сабой аграбуюць! Дзіва бярэ, сваячок: што ж партызаны днём робяць? Нябось спяць... А мне ж працаваць удзень лучыць.

— Калі вайна, дзядзька Рыгор,— ніякія сваяцкія адносіны не павінны ўлічвацца. Пытанне стаіць так: хто не з намі, той супраць нас! Зямля павінна ачысціцца ад усяго, што мае паўстаць проці савецкай улады. Толькі тады мы, бля, будзем святкаваць перамогу. Я ведаю, што ты вораг яры...

— Ды гэта ж вораг ты — мярзотнік. Усім вораг! — перабіла яго Дар'я.

— Чакай-чакай, Дар'я, і ты, яры... яры таварыш Плюнгер! Нешта я цябе не разумею.— Барадаты твар Кардаша перакасіла скрушлівая ўсмішка.

— І не трэба...— Данік дастаў рэвальвер.— Не будзем марудзіць... Я прыехаў, каб цябе забіць!

— Уга! За што?! Бог цябе пакарае!..

— Устаць! — скамандаваў Данік.

Абодва падхапіліся з-за стала.

— Ёсць рашэнне партызанскага сходу...

— Людцы добрыя, што робіцца! — распачна ўсклікнула Дар'я, тым часам як Кардаш, схапіўшы Плюнгера за руку, стараўся адвесці яе ад сябе.

Суха ляснуў курок, але толькі за імгненным стрэлам яго ніхто не пачуў.

— Людцы мілыя!..

Усё яшчэ трымаючы Даніка, гаспадар прыціснуў шчакой рану ў перадплеччы.

— Эх, ваўкарр-рэ-зіна! — вырвалася ў яго са стогнам.

І тут, ухапіўшы тоўсты вілачнік, Дар'я з усяго маху агрэла ім Даніка па спіне. Той войкнуў і рэзка павярнуўся да яе.

Ацаніўшы момант, гаспадар адпусціў руку бандыта і кінуўся праз дзверы на вуліцу.

— Ах ты вар'ят, ах нягоднік! Каб ты здох! Каб цябе зямля не прымала, каб ты на гэтым свеце гніў і каб цябе чэрві поедам елі, а твае косці псы лютыя па белым свеце разнеслі й смыкалі, каб ад цябе ні роду, ні плоду не адышло! — Дар'я, спалатнелая, як што яе ў шале ажно калаціла, трэсла вілачнікам перад самым носам Даніка: — І адкуль ты, прайдзісвет, выкараскаўся? У каго ўдаўся?.. Злосці поўныя косці. У-ух!.. А маці ж у цябе была спаважная, сардэчная, добрая. Дык ты замест сябе яе адправіў на той свет. Сцуль сабачы!

Невядома чаму, але вусны ў Даніка высмяглі, пабялелі, яны дробна торгаліся, і ягоны рот у гэты момант нагадваў курыную пельку.

— Цьфу! — сплюнула Дар'я.

Ні гуку не падаючы, так, нібы мову ў яго адняло, госць засунуў рэвальвер у кабуру, падышоў да дзвярэй, зняў з цвіка свой паўкажушак і шапку. Апануўшыся, пасунуўся прэч. Адно ў сенях за ім моцна бразнулі дзверы ды ў двары заліўся адчайным брэхам сабака.

Гаспадыня, мігам прыпаўшы да акна, прасачыла, як той сцуль сабачы, хістаючыся, выйшаў на вуліцу, падабраў сена з-пад ног у каня, кінуў яго ў сані і сам, бы куль аўсяны, вяла кульнуўся, асеў у вазку, торгнуў лейцы; праз момант ягоная постаць растварылася ў снежнай віхуры.

Тады Дар'я падышла да абразоў і, узіраючыся ў лікі святых, тройчы перахрысцілася, яна жадала сабе аднаго: каб больш ніколі і нідзе не бачыць гэтага д'ябла.

Вядома, наступным гарачым памкненнем у яе было пайсці і пашукаць у двары свайго чалавека.

23

— Сяльцо наша невялікае, а нядолі шмат,— казаў, хаваючы вочы ў тоўсты каўнер кажуха, вязень Барыс Кіта.— Нядоля, бяда — яны шырока па свеце раскіданы.

— Але ж, грыміць — грыміць вайна амаль на ўсіх кантынентах, толькі нам у гэтай нары не чуваць нічога,— адгукнуўся настаўнік па прозвішчы Грынь, які ляжаў поплич на струхлелай саломе, яму, як і Кіту, шылі сувязь з партызанамі, а яшчэ карыстанне радыёпрыёмнікам.

— Я страшэнна рады, што ты мой калега настаўнік. Толькі ж хай бы нам собіла сустрэцца не тут, дзе чэрці вараць смалу. Мы ж вартыя большага.

— Наша вартасць цяпер нам жа ў дакор. А той, хто нічога не варты, хто ўсяго толькі запарушвае жыццё,— свой грэх у мех і сам наверх!

— Я мяркую, мой чалавеча, што гэта пройдзе. Прафесія настаўніка неўміручая, як, зрэшты, і лекара. Толькі доктар лечыць цела, а настаўнік дае веды і выхоўвае, выстройвае прастору для душы. Я любіў рабіць гэта і аднойчы, калі закрылі беларускую гімназію ў Наваградку, выцягнуў адтуль на вучобу ў Вільню цэлую пloidму дзяцей, чым і ганаруся, яны ж у людзі выйшлі... Задача настаўніка, як я гэта бачу, зрабіць чалавека з таго матэрыялу, які ёсць, і гэты чалавек абавязкова павінен быць патрыётам зямлі роднай — Бацькаўшчыны.

— Праўду кажаце, спадар Кіта.

— Дзякуй, шаноўны...

Сярод пакутнікаў манашага лёху пераважалі сяляне; яны час ад часу цяжка ўздыхалі і ціха перашэптваліся.

Усе яны, лікам каля трыццаці чалавек, сядзелі ў цёмным муры колішняга каталіцкага манастыра ў Глыбокім, што на Віцебшчыне, і святло да іх ледзь прабівалася праз невялічкае заледзянелае і задымленае акенца, праўда,

калі хто наважваўся падкінуць дроў і адчыняў дзверцы чыгуннай печкі, якая бязбожна дыміла, яго твар азараўся цяпельцам, і то праз дымавую заслону чалавек бачыўся невыразна. Дзеля таго каб захаваць вочы, якія еў дым, Барыс Кіта прыкрываў галаву кажушынай.

Ішоў чацвёрты тыдзень, як Кіту арыштавалі па дарозе з Паставаў на Маладзечна — уласна, ехаў у вёску Лебедзева, дзе яго чакала сям'я; ехаў цягніком, а на станцыі Крулеўшчына мела быць перасадка, там да яго і прычапіліся паліцэйскія, як што вёз дарожную карзіну, поўную розных прысмакаў, кілбас, вяндліны, — ці не для партызанаў? — а з кішэні, як на досвед, вывернуў больш за тузін паперак, розных пасведчанняў, аўсвайсаў, што сабраліся за год ці болей; цяпер яны таксама выклікалі падазрэнне.

Уласна, прыгадваючы, што тады надарылася, вязень Кіта неаднойчы ўжо пераказваў тое небаракам, якія падзялялі з ім у вязніцы брутальна-незайздросны лёс: штоноч іх выклікалі па прозвішчах і выводзілі кудысьці за манастырскі дзядзінец ды расстрэльвалі — чалавек па дваццаць — дваццаць пяць... А на іх месца наганялі новых. На допыце, які з высокай ласкі да Кіты вёў сам пан Левандоўскі, начальнік глыбоцкай паліцыі, дамагаліся паказанняў, што ён, Кіта, меў сувязь з партызанамі і англійскай разведкай. Потым Левандоўскі спытаўся, маўляў, калі ён працаваў дырэктарам Пастаўскай настаўніцкай семінарыі, то хто з асоб, якія яго ведаюць, маглі б за яго паручыцца. Барыс назваў Гадлеўскага, інспектара адукацыі, і Скурата ў Менску, яны працавалі пры адміністрацыі Генеральнага камісара і Беларускай Народнай Самапомачы. Пасля гэтага з допытамі ад яго адчапіліся, але ж не выпускалі з турмы. І не ведаў тады асветнік Кіта, як, магчыма, не ведаў і пан Левандоўскі, што палымяны патрыёт беларускасці ксёндз Гадлеўскі, які за невялікі час адкрыў на Беларусі безліч школ, цяпер сядзіць таксама за кратамі і яму шыюць сувязь з альянтамі, гэта значыць саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі.

Напэўна, не аднаго Кіту ў 1941–1942 гадах жыццё кідала знізу ўгору, з гары ўніз. І — часта, і з найвялікшым размахам. Але ж Кіту кідала асабліва... То ён пан, то прапаў... То ў выніку дзвюх паездак у Менск, і асабліва

пасля другой, калі завёз загадчыку аддзела адукацыі Сівіцы свіны кумпяк, вярнуўся ў Маладзечна з дазволам адкрыць там настаўніцкую семінарыю; з ходу склаў, размаляваў і распаўсюдзіў афішы, набраў выкладчыкаў, а ахвотнікаў вучыцца ў семінарыі, мяркуючы па заявах, было ажно трыста чалавек. Трыумф! Адразу гэтулькі маладых і адданных Беларусі галоў можна вывучыць і падрыхтаваць да жыцця, да справы... Распачалі заняткі, і — на табе! Ураганам наляцеў на Маладзечанскую семінарыю вілейскі гебітскамісар Шміт: як так, маўляў, без яго ведама і дазволу адкрылі навучальную ўстанову ды яшчэ сярэдняга класа! Гэта ж падкоп пад нямецкі новы парадак, ліха на вас, свінні!.. Ды ці не замнога ж для вас дзеючай Вілейскай семінарыі?! Хто тут ініцыятар? Дырэктар?.. Той паказвае яму давол з Менска... Найн! Не тое... А ў турму не хочаш? Я-я... І давялося Кіту зноў уцякаць у Лебедзева, а потым — у Менск, дзе яго абаранілі б... Толькі ж сябрук Яхім Скурат, намеснік, адно параіўся са сваім загадчыкам аддзела Сівіцам, які быў ці то чэшскім, ці то польскім немцам, а можа, і наогул палякам, — між сабой, дарэчы, яны размаўлялі на французскай мове... Параіўся; толькі ж яны не ўзяліся яго бараніць, таму што фармальна, паводле прадпісанняў фюрэра, не мелі права адкрываць семінарыю. Азадачаны, занепакоены Скурат раз-пораз чухаў за вухам, нібы ў гэтае вуха і павінна была ўляцець аднекуль падказка, што рабіць далей з Барысам, палымяным асветнікам, а той быў асабліва збянтэжаны ходам падзей. Абзваніў Скурат некалькі гарадоў, пра вынік расказаў Сівіцы, праінфармаваў Гадлеўскага і прапанаваў Барысу нарэшце вось што: едзь, дружа, у Паставы, у гасцінны і добры гарадок на Віцебшчыне, — там пасада дырэктара настаўніцкай семінарыі вольная. «Дык гэта ж за светам, на другім канцы Беларусі!» — занепакоіўся тады Барыс. А Яхім яму: ехаць давядзецца, там патрэбны талковы дырэктар, абяцаю табе, што гэта ненадоўга. Гнеў Шміта ўляжацца, і мы адкроем у Маладзечне семінарыю, бадай, пад новай назвай... Гэта ж не адступленне, гэта манеўр, своеасаблівы ход у палітыцы, дадам, нашай дзяржаўнай палітыцы.

Скурат правёў Барыса цераз пост кантролю ў ДOME ўрада, і тут Барыс пацікавіўся: а ці не прыезджаў на Беларусь

больш Мікалай Шчорс? Аказваецца, не прыязджаў. Вось толькі брат Шчорса — Барыс, здаецца, настаўнічае ў Барысаве. Сказаў так і пажадаў яму ўдачы. Абняліся, развітваючыся.

Ад успаміну пра тое расстанне на душы ў Кіты і цяпер цяплей рабілася, і, лежачы на падлозе ў муры, ён шкадаваў, што пра ягонае ўтрыманне ў турме Яхім нічога не ведае...

У Глыбокім між тым працаваў прадстаўніком Беларускай Народнай Самапомачы Нікандра Мядзейка. Вось ён і даведаўся ад прыяцеляў пра Кіту і аднаго разу, калі вязняў выводзілі на прагулку, перакінуўся з ім некалькімі словамі ды паабяцаў перадаць з нейкай аказіяй у Лебедзева для Ніны паперку з паведамленнем, дзе згубіўся яе чалавек. Сам жа Мядзейка хадайнічаў аб пераводзе Барыса Кіты адсюль у Вілейку, каб змякчыць турэмны рэжым для яго.

Схуднеў і аслаб Барыс так, што адчуваў, як душа трымаецца за адныя косці. Кармілі ж зрэдку, і найчасцей у якасці харчу ім кідалі сырыя буракі ў акенца, зробленае ў дзвярах. Гэтая акалічнасць, дарэчы, падкрэслівала, што іх тут маюць за скаціну.

Дык вось пра гэтыя зігзагі лёсу і расказваў поначы, у чаканні смерці, Кіта, балабоніў знябытым людзям — паплечнікам сваім па турэмнай юдолі, — каб не даць іх душам змарнецца, апусціўшыся ў абладу страху. І як добра было ў тых Паставах, калі ён як спрактыкаваны асветнік прыняў на сябе семінарскія клопаты і калі стварыў той бласлаўлены асяродак беларушчыны, дзе гартавалася нацыянальна-свядомая моладзь. Колькі парасткаў, колькі талентаў бралася там у рост. Дбалі ж педагогі не толькі пра адукацыю, але і пра эстэтычнае выхаванне на ўроках музыкі, спеваў, на занятках літаратурна-драматычнага гуртка і нават гуртка балетнага...

Усё гэта было і радавала, радаваліся і бацькі за настаўнікаў і за такога дырэктара — яго, Барыса, шчыра кажучы, палюбілі, таму й гэтулькі аддзякі, каўбас ды іншыя каштоўных прысмакаў паклалі яму ў дарожную карзіну (плацілі ж бацькі настаўнікам збажыною альбо прадуктамі харчавання), а ён ужо ехаў з Пастаў у Маладзечна, каб заснаваць там адміністрацыйна-гандлёвую школу, дазвол на

якую ўсё-ткі быў атрыманы. А там побач і сям'я... Душа яго была на сёмым небе ў гэтай дарозе да жонкі і сына-малечы, да сваякоў, дзе ён, пачуваючы сваю сілу і моц, мог яшчэ больш разгарнуцца ў асветніцкай працы. Аж у Крулеўшчыне паліцыянты зграблі яго, уладальніка высокай душы, і гвалтоўна кінулі ў настылы лёх, куродымны і вашывы.

Новы вязень Пархімчык у гэтым цёмным людскім гурце, злепленым у камяк, расказваў, як патрапіў сюды за сувязь з партызанамі. А якая ж там была сувязь — адзін Бог ведае. Зайшлі да яго на хутар партызаны, калі ішлі на чыгунку — пэўна, каб міну падкласці, — слядоў нарабілі ў снезе, і па тых слядах немцы выйшлі на двор Пархімчыка ды за каршэнь яго самога, і вось табе маеш. Даволі тыповая для вязняў у манастырскім скляпенні гісторыя.

Настаўнік Грынь усю ноч нешта варочаўся, быццам вошы поедам елі яго. Што б яшчэ магло непакоіць?..

Нарэшце ён павярнуўся да Барыса дый пытаецца:

— Шаноўны, які нумар абутку ты носіш?

— Сорак першы, — адказаў яму Кіта ў здзіўленні. — А што? Цяперыча на маіх нагах валёнкі...

— Я вось што хачу сказаць, шаноўны... Чуе маё сэрца, што зараз прыйдуць па маю душу, а ў мяне ж на нагах боты з дыхтоўнага хрому. Дазволь, Барысе, я пакіну іх табе. Не адмаўляйся, калі ласка.

— Не-не, даражэнькі, я не прыму ад цябе боты, дый у такіх варунках... Мяне ж таксама жывым не пакінуць.

— Бог зберажэ... Не адмаўляйся! Я не хачу, каб мае боты ворагам засталіся. А ты чалавек — ганарыцца буду! Я спакойна тады пайду на смерць.

— Не-не, не магу я, прабач.

— Шкада, я парэжу іх...

— Паслухай, дружа, я калісьці чытаў Стэфана Жэромскага. Што запомнілася? «Не час шкадаваць ружы, калі гараць лясы!» Не крыўдуй.

Тады Грынь змоўк. Прыціхлі, уражаныя іхняй размовай, і тыя, хто слухаў яе. А неўзабаве, праўда, і пачуліся там, за дзвярыма, імклівыя і цяжкія крокі, заскрыгаталі дзверы ў завесах. Кіта пахаладзеў ад жаху, напружаныя мышцы цела дробна калаціліся. І, пэўна, гэтак жа рэагаваў

на з'яўленне наглядчыка з паліцыянтамі не ён адзін, а й усе астатнія. Ліхтар асвятціў ушुшканых у лахманы людзей на дне скляпення.

— Асвейка... Дрозд...— пачаў зачытваць наглядчык,— Алісейка... Грабчык, Навумаў... Грынё...

Настаўнік імгненна, рэзка, нервова зварухнуўся, прыўзняўся на калені і, сціснуўшы кулакі ў распачы, кінуў іх долу:

— Гады!

І кожны з пакліканых, перарывіста дыхаючы, моўчкі, а то і з вывергнутай сакавітай лаянкай уздымаўся на ногі, ішоў да дзвярэй, шырока расчыненых ужо на той свет.

— Астапчык...— чытаў далей з ліста наглядчык,— Кі... Кі-кі...

Душа ў Кіты зусім нырнула ў пяткі.

— Кісель,— урэшце вычытаў той,— Собалеў...

Калі жаклівы пералік закончыўся, наглядчык спытаўся:

— Ці ўсе выйшлі? — і асмеліўся пажартаваць: — Можна, з імі яшчэ хто за кампанію пайсці хоча? Не?..

Грынё кінуў ужо ад дзвярэй:

— Бывайце, таварышы! А памрэм — за нас жывыя адпомсцяць. Не зламаць Беларусь!

Яму грукнулі ў плечы прыкладам, і дзверы з лязгатам зачыніліся. Адно ў цішыні чуваць былі несулалдныя крокі, яны аддаляліся, выклікаючы слабое водгулле ў сутарэннях манастыра, і яно ціха-паціху згасла.

Рэшта вязняў не спала пасля моцнага нервовага зрыву.

— Гаспадар Пархімчык,— у поцемках звярнуўся да знаёмага селяніна Барыс Кіта,— Бог да вас літасцівы таксама.

— Гэта сёння, а што заўтра будзе? — і ўздыхнуў: — За чужое лычка раменьчыкам плацяць.

— Ведаеце, даражэнькі, мне цяперыча прыгадваецца польская турма на Лукішках, дзе я сядзеў за беларускія справы разам з іншымі шчырымі хлопцамі. Каб гэта можна было, то я памяняў бы гэтую вязніцу на тую.

— Бачыш ты, якое жаданне...

— Не-е, там таксама не цукар, і, каб нехта сказаў тады, што я буду яшчэ марыць пра такое, як там, зняволенне, не паверыў бы, плюнуў бы ў вочы, але... смешна цяпер.

— І чаму гэта з нас праз усё жыццё чыняць здзек? — спытаўся другі мужык.

— Вось-вось, гэта пытанне з пытанняў, шаноўныя. А мяне ж і за Саветамі хацелі за краты ўпячы... Нас, браце мой, саджалі ў турмы за тое, што мы шукалі адказу на пытанне, якое вас цяперыча турбуе.

У хвіліны, калі гамана ў манашым лёху заціхала і чуўся сонны храп, ва ўяўленні Кіты паўставаў мост цераз рэчку Мядзёлку ў Паставах восеньскай парою — па вадзе плылі апалыя кляновыя лісты барвяна-жоўтага колеру. Прырода мльва ішла на спачын.

На мосце Барыс выпадкова сустрэўся з інспектарам школ Пастаўскага павета Пятром Шчасным, які да яго прыезду сюды сумяшчаў працу на тым вышэйшым становішчы з пасадай дырэктара настаўніцкай семінарыі. Яны з Кітам былі добра знаёмыя — адны сцэжкі тапталі ў Віленскай гімназіі. Толькі, як неўзабаве адчуў асветнік Кіта, уступаць сваё дырэктарства ў семінарыі інспектару не надта і хацелася, а Кіту ж прыслалі ў Паставы з Менска, і Шчаснаму варта было лічыцца з гэтым. І вось трывалі яны адзін аднаго датуль, пакуль дырэктар, ігнаруючы «новы парадак», не пачаў набіраць у гімназію групы падлеткаў, сярод якіх пракідаліся і палякі.

Узніклі са Шчасным спрэчкі акурат з-за палякаў; той даводзіў, што ні фармальна, паводле нямецкіх загадаў, ні маральна гэтага нельга рабіць — хіба ж даўно, калі прыгадаць, ляхі перакрывалі доступ у вучэльні для беларускай моладзі?! А Кіта даводзіў сваё: нашы вучні, якога б паходжання яны ні былі, будуць паважаць нас і наша імкненне да нацыянальнага самавызначэння, да таго ж не варта пераймаць горшае ад сваіх ворагаў... Яму проста шкада было тых польскіх хлопчыкаў і дзяўчынак, не хацелася пакідаць іх невукамі. Шчасны стаяў на сваім, і вось тады на мосце ён пагражальна сказаў Кіту:

— Глядзі, Барыс, калі не адумаешся, не выйдзеш ты жывым адгэтуль!

Цяпер у голаў вужакаю лезла думка: няўжо Шчасны аказаўся здольным на такі зламысны ўчынак, на помсту яму за яго перакананні і прынцыпы, па якіх разгортвалася жыццё ў Пастаўскай семінарыі, няўжо гэта ён заклаў яго ў Крулеўшчыне глыбоцкай паліцыі?

Адказу нават не было як прыдумаць.

Яшчэ праз колькі пакутлівых дзён пан Левандоўскі падпісаў распараджэнне аб пераводзе вязня Кіты, аброслага, дарэчы, чорнаю барадой, высахлага ў шчэпку, у глыбоцкую цэнтралю СД. І везлі яго туды цягніком скутага, бы звера, а там упіхнулі ў камеру, дзе сядзела шмат вязняў. На ягонае прывітальнае «дабрыдзень» нехта выгукнуў:

— А вошы ты нам прывёз ці не?

— Даражэнькія, каб толькі клопату пра вошы... Ёсць паразіты і больш адмысловыя, ведаеце.

— А ты смерці баішся?

— Ну, што вам сказаць? Не такая страшная смерць, як яе прылады.

У словах, у чыстай і годнай беларускай мове адразу ўгадвалася асоба, і да яго больш ніхто не чапляўся, калі не лічыць дзяжурнага па прозвішчы Генрых Сянкевіч... Гэты боўдзіла біў Кіту па галаве гумавай дубінкай, калі іх выводзілі на прагулку. Ад удару ў Барыса іскры сыпаліся з вачэй... Як высветлілася неўзабаве, Генрых падазраваў у Кіту яўрэй паводле знешнасці: адкрыты лоб, шчокі запалыя, чорная барада, толькі вочы не ўсохлі і ў абліччы ўсім дамінуюць — вялізныя, ад голаду мо, а ў іх — гнеў, страх, сум.

Аднаго дня, калі вязняў павялі — бы на свята — у лазню мыцца, за імі следам увязаўся і паліцыянт Генрых у якасці сышчыка. Мужыкі распрануліся, перамінаюцца голяы, а гэты — шась да Кіты ў надзеі ўбачыць пацвярджэнне таму, што перад ім яўрэй, а ў яго ж вісюлька чын-чынам, бытта схаваная ў кішэнь дуля. Пацёр паліцай вочы — без галюцынацый... І, абмануты ў сваіх спадзяваннях, сыты Генрых паплёўся з прылазніка — як сцэрва, віляючы жарнаўцамі*. Няўдача ў яго...

У Вілейцы працаваў даверанай асобай пры гебітскамісарыяце акругі былы вучань Кіты (у Віленскай гімназіі) Кастусь Касяк. Вось на яго і выйшла край занепакоеная спадарыня Ніна, Кітава жонка, з весткай пра свайго чалавека. Кастусь прыняў яе клопат блізка да сэрца і сказаў, што будзе лічыць за гонар для сябе памагчы Кіту, і, сапраўды, дабіўся яго вызвалення.

---

* Жарнаўцамі — клубамі. (Заўв. рэд.)

Барыс Кіта на волі — бытта другі раз нарадзіўся на свет. Патрапіўшы ў хуткім часе ў Лебедзева, ён трохі адляжаўся, трохі ад’еўся і зноў хутчэй за працу. У лічаныя тыдні стварыў у Маладзечне адміністрацыйна-гандлёвую школу і распрацаваў для яе праграму, зноў жа на свой густ.

І каторы раз ужо лёс зігзагам чыркануў і палез, папоўз, пайшоў угору, па-новаму ўздываючы зніч яго яскравага жыцця.

24

Хуткая язда на цягніку ўносіла ў душу Барыса добры лад, радасць і замірэнне: з кожным верставым слупом набліжалася тое, што яму рупіла. Наперадзе былі жаданыя стрэчы, абдымкі, размовы.

Было аднойчы, па вайне наведаў ён свой родны кут, бацькоўскі дом. Цяпер Барыс не прамінаў выпадку, каб яшчэ і яшчэ раз не вярнуцца туды, дзе мог пачуць свой люд, сваю радзіну. Рупілі ж яму і больш шырокія інтарэсы, вяла на павадку цікавасць да нацыянальнай справы, якой займаўся, лічы, па ўсёй Бацькаўшчыне блізкія яму людзі.

На гэты раз, праўда, Барыс Рамановіч прыдумаў сабе абгрунтаванне дарогі на ўсход, у межы Беларусі, пры пасрэдніцтве Чырвонага Крыжа. У Лодзі выстараўся гуманітарнай дапамогі для Баранавіцкай бальніцы: перавязачныя матэрыялы (дзве скрынкі) і пэўныя лекавыя прэпараты (дзве скрынкі), залатвіў на ўсё гэта дарожныя дакументы і вёз як бачыш па прызначэнні.

Але цяпер задавальнення ад знаёмай дарогі, ад руху па ваенізаванай чыгунцы, як раней, не было, наадварот, расло-нарасталала нервовае напружанне і трывога ад частых прыпынкаў, вымушаных, доўгіх, ды запаволенай хады цягніка, асабліва па сваёй зямлі, па спакутаванай і адвольна парэзанай на кавалкі Беларусі — няйначай распятай на савецка-германскім крыжы. Помсцілі за парушаны камунны рай партызаны, якіх Гітлер наказваў зваць бандытамі, і вынікі іх дзейнасці былі навідавоку: падарваныя і спушчаныя з рэек пад адхон паравозы і вагоны, пакарэжаныя, мятыя. Яны ўсё часцей сустракаліся

ў набліжэнні да Баранавічаў. Паказальным было і тое, што дзеля змяншэння рызыкі лакаматыў гнаў перад сабой грузаныя пяском платформы.

Нязвычайна, крыўдна і балюча было глядзець на шырокія, да аднаго кіламетра, высечкі лесу ўздоўж чыгуначнага палатна. Бруднавата-шэрымі бародаўкамі на галах між лапікамі снегу і праталінамі выступалі нямецкія жалезабетонныя агнявыя ўмацаванні. Наводшыбе дзе-нідзе тырчалі коміны хат у спаленых вёсках.

Змарнеласць, спакутаванасць і цярплівасць ляжалі таксама на жыхарах, якія пынліся на станцыях, нават на той катэгорыі іх, што гандлявала піражккамі, маслам, яйкамі або чым-небудзь іншым са сваіх хатніх прыпасаў.

Нярэдка цягнік спыняўся, каб прапусціць эшалон з параненымі, а часам — з прычыны рамонту і аднаўлення палатна чыгункі.

Не тымі, зусім не тымі, якімі іх убачыў Барыс Рамановіч у сорак першым, былі і нямецкія ваякі — салдаты і афіцэры. Прынамсі, з арыўскіх фанфаронскіх твараў знікла надакучлівая самаўпэўненасць; позіркі сталі вялімі, і нябось у душы кожнага мітусілася трывога. Яны больш не рваліся туды, яны проста ехалі на фронт як на адказную і вельмі рызыкаўную справу, бо ведалі, шэльмы, чым абярнуліся для Трэцяга рэйха бітвы пад Масквой і Сталінградам.

А тут пайшлі адлігі, і на аператыўную прастору спрабавала выйсці вясна 1943 года. Пад гэты час, дарэчы, нехта з немцаў ужо выспеў дзеля таго, каб рыхтаваць замах на свайго фюрэра... Ён скончыўся няўдачай.

Барыс вывучаў у фас спадарожніка — немаладога афіцэра, што меў імя Вольфарт, які ў баях пад Казельскам у лістападзе мінулага года быў паранены ў галаву. Пасля шпіталя і папраўкі ў Германіі ён зноў вяртаўся на фронт. З нагоды знаёмства ў купэ, а што рабіць, яны выпілі па келіху каньяку.

— Auf wen von Ihren Generälen können sie sich verlassen?* — палічыў не лішнім спытацца Барыс.

Перш чым адказаць, Вольфарт хвіліну глядзеў у твар суразмоўца ў цывільным, нібы не разумеючы, пра што той

---

* Каму са сваіх генералаў вы цяпер давяраеце? (ням.)

пытаецца. Тым часам ён вырашаў для сябе, давяраць ці не давяраць свае думкі выпадковаму чалавеку.

— Nein,— урэшце пакруціў галавой франтавік Вольфарт.— Auf keinen ist Verlass. Nur auf den Gott. Nur auf den Gott...*

На станцыі ў Баранавічах, куды цягнік неўзабаве дапяў, Барыс павыносіў з вагона на перон кардонныя каробкі. Паставіў іх адна на адну. Акурат у будынку вакзала, дзе быў асобны ўваход, знаходзілася камендатура, і дзяжурны афіцэр, выслухаўшы яго, дазволіў пазваніць у бальніцу. Не прайшло і паўгадзіны, як да вакзала падкаціла санітарная машына. Насустрач Барысу, распасцёршы рукі для абдымкаў, спяшаўся малады імклівы чалавек — доктар Малецкі.

— Язэп,— проста назваў ён сябе.— Калі вы прыгадаеце гутарку з інспектарам школ Гадлеўскім у той свой прыезд — пазалетась, то і я там быў...

— Сапраўды... нехта падобны на цябе, чалавеча, сядзеў у куце ля акна,— і Барыс, трымаючы Язэпа за руку, дэманстратыўна адкінуўся і ўставіўся яму ў твар: — Ну так: чарныя, кашчавы... Шырокія бровы і гострыя вушы тырчма!

Шчырай радасцю радыя, як свой свайму, яны ў ахвоту смяяліся.

— Але ж галоўнае, браце, што мне тады кінулася ў вочы, калі хочаш ведаць, твой магічны пагляд. А яшчэ — вусны прыязныя, гатовыя ў любы момант усміхнуцца. Праўда, у мяне тады склалася ўражанне, што ты ў Баранавічах — госцем... Размова ішла пра тваю працу ў Вільні...

— Так, я хірург, і мяне зрэдку запрашалі ў Баранавічы на аперацыі. А ў Вільні давялося ўзначальваць Беларускі нацыянальны камітэт. Пасля прафесара Іваноўскага... Яго ж запрасілі ў Менск... Толькі летась, у жніўні, і мяне выперлі з Вільні — не спадабаўся акупацыйным уладам залішняй, на іх думку, руплівасцю. Папраўдзе, па шчырасці я адправіў з Вільні далей, у беларускую глыбінку, шмат апальных беларусаў. Некалькі соцень найбольш актыўных асоб. Пыталіся, як я пасмеў? Самавольна... Зламысны

---

* Не... Цяпер нікому нельга верыць. Толькі Богу. Толькі Богу...
(ням.)

ўчынак! І, не прымушаючы іх да нейкага крутога рашэння, я пакінуў места.

— Тадыпрымай, чараўнік, гэты доктарскі скарб, — Барыс кіўнуў на каробкі. — Не адразу, як бачыш, прывёз... Але ж ёсць прымаўка: абяцанага тры гады чакаюць.

— Я шчыра ўдзячны вам, спадар Рамановіч, за падтрымку бальніцы і прашу да нас у госці.

З Палескай вуліцы, пры якой, як агромністы двухмачтавы карабель, стаяў прыгажун вакзал, яны ўзялі на пераезд і цераз Кладбішчанскую патрапілі на Шашэйную вуліцу, дзе тулілася бальніца.

Па дарозе Барыс пільна ўглядаўся ў сядзібы і саміх жыхароў. Вуліцы і падворкі ляжалі набрынялыя вільгаццю, хаця снегу на гарадах ужо амаль не было. Колы машыны часам ныралі ў калюжыны, раскідваючы па баках брудным веерам пырскі.

У сядзібах кешкаліся гаспадары, пераважна старыя, і, хоць вайна чэзла ў кожнага на думцы, усе яны ладзілі сваю гаспадарку, прыбіралі двары, папраўлялі пахіленыя плоты, хто-ніхто ўжо раскрываў капцы на гарадах, і маладзіцы перабіралі перазімавалую бульбу.

Сонца выглядала з-за хмар і абяцала споўніць наканаваны яму абавязак — прынесці на зямлю тутэйшых вясновую цеплыню. Цеплыня ішла па календары, а вайна — насуперак выбудаваным гітлераўцамі планам.

— Дык, кажаш, не спадабаўся ў Вільні немцам? — Барысу рупіла вярнуцца да размовы на пероне.

— О, мы, відаць, даліся ў знакі камісару Вільні Вольфу ўжо тым, што зацята даводзілі, упарта даказвалі: нельга знайсці апраўдання расстрэлам мірных жыхароў за дзеянні партызан або асобных правакатараў, бандытаў. Гэтым, казалі, уганяеце ў страх астатняе насельніцтва і памнажаеце колькасць партызанаў. Мы не саромеліся пратэставаць супраць бязглуздзіцы і даводзіць сваё. Неяк Вольфа зусім заткала прамова Адама Станкевіча, майго паплечніка па камітэце, і ён паабяцаў, што наш пратэст будзе ўлічаны. Мы стрымлівалі немцаў, але ж іхні адмысловы парадак пацыфікацыі ніхто перайначыць не можа, паколькі ён санкцыянаваны Гітлерам. Такі парадак азначае нічым не апраўданую жорсткасць і памутненне розуму. Свежы прыклад... З Вільні ў Свянцяны сакавіцкім

ранкам ехалі тры чыны: намеснік камісара акругі, га-спадарчы кіраўнік і нейкі важны партыйны функцыянер з Берліна, а з імі і сакратарка гарадскога камісарыята. У Свянцянскім лесе ўзброеныя людзі затрымалі самаход, прымуслі ягамосцяў здаць аўтаматы, пісталеты. І з белым светам яны развіталіся. А сакратарка, умываючыся слязьмі, пешкі паджгала ў Вільню...

Немцы наляцелі ўраганам! Яны выслалі на месца здарэння сотню эсэсаўцаў і тры сотні летувісаў. Карнікі за адзін дзень спалілі сем вёсак і знішчылі тысячу дзвесце мірных жыхароў. Як ні дзіўна, у жудасных злачынствах летувісы пераўзыходзілі немцаў. Праяўлялі спрыт не абы-які. Ого!

У бальніцы доктар Малецкі знайшоў патрэбных людзей; разам з імі перанеслі і распакавалі каробкі. Побач са старшай сястрой аказаўся доктар прыкладна аднолькавай з Язэпам паставы, ён вызначаўся кароткім і мяккім паглядам вачэй. Пры знаёмстве з Барысам назваў сваё прозвішча:

— Геніюш.

— Я рады...

Ужо ў калідоры, калі Язэп Малецкі паказваў госцю асобныя палаты з хворымі на ложках, Барыс паўтарыў тое прозвішча:

— Геніюш... Штосьці знаёмае... чутае...

— Паэткі прозвішча...

— А-а, ёсць Ларыса Геніюш. У Празе жыве.

— Дык гэта яе чалавек.

— Ты не жартуеш?

— Ермачэнку, які ў Менску беларускія справы ачольвае, чамусьці захацелася іх разлучыць. Ён сам прыехаў з Прагі і выцягнуў адтуль Янку Геніюша на Беларусь. Пэўна, думаў, за ім і яна прыедзе, ды не... А Янка ціхі і не спешчаны Захадам чалавек, займаецца скурнымі і венерычнымі хваробамі, прычым — спецыяліст выключны! Гэтакі ж і ларыngoлаг Смаршчок...

Яны ўвайшлі ў сталовую, дзе іх чакаў накрыты ў куце прадаўгаваты столік. Прыселі. Язэп пажадаў госцю смачна есці.

Падышоў сюды і Янка Геніюш. Барыс ветліва пацікавіўся, якое ў спадара Янкі ўражанне ад Баранавічаў пасля Прагі, на што той паціснуў плячыма.

— Не можа быць параўнання! — памог Янку Язэп.— Толькі ж тую Прагу Янка даўно не бачыў — ужо амаль два гады практыкуе: у Баранавічах, Слоніме.

— Мне Слонім больш даспадобы. Слонім больш згарбузаваны і больш утульны ад Баранавічаў,— дадаў Янка да тых Язэпавых слоў.— Мне там нядрэнна было, але...

Барыс чакаў, што пойдзе за «але», толькі зноў за яго патлумачыў Малецкі:

— Там быў канфлікт з мясцовым гебітскамісарам, таму і перавялі Янку сюды, у Баранавіцкі шпіталь. Дарэчы, спадар Геніюш узначальваў медыцынскую службу ўсёй Слонімскай акругі і насіў такую ж, як і гебітскамісар, жаўтавата-карычневую форму.

— Ого! Што далей, то цікавей. Скажыце, калі ласка, доктар Янка, чаго ж вы з гебітскамісарам не падзялілі? — Барыс вывучаў хударлявы твар Геніюша, сустрачу з якім, няйначай, падкінуў сам лёс.

— Не сышліся характарамі,— скупа ўсміхнуўся Геніюш.— Спачатку далі хатні арышт, потым часова сюды выслалі... да вызначэння далейшых рахубаў. А што будзе, Бог ведае.

— Янка не любіць хваліцца прыгодамі ў Слоніме,— зазначыў доктар Малецкі,— а там такое было... Калі ён разам з намеснікам сваім і прыяцелем Антонам Лойкам зайшоў у нямецкую кавярню выпіць піва, туды нячыстая сіла занесла і гебітскамісара Эрэна. Усе, хто быў там, падхапіліся на «зважай», а Янка працягваў сядзець. Гебітскамісар падляцеў да яго і пачаў гергетаць, абурацца... Тады Янка падняўся... Моўчкі, зацята, як я ўяўляю, уставіўся вачыма ў гебітскамісара. І рэстаранную залу ашаломіў яго прыглушаны хваляваннем і нянавісцю голас: «Скажыце, пане афіцэр, хто за гаспадароў тут: мы або вы?!» У гебітскамісара й сквіца адвісла...

— Што вы кажаце! — усклікнуў Барыс, уважаючы на гэтага знешне някідкага чалавека, доктара Геніюша, і прыгадаў выпадак, як ён калісьці, блазнуючы, спрабаваў на кані заехаць у рэстаран да мотальскіх ліхвяроў.— Дазвольце, спадар Янка, паціснуць вам руку за мужнасць і храбрасць! Цяпер у Кёнігсбергу я буду расказваць былым ваякам сваім, наколькі вы адпавядаеце

характарам сваім Ларысе Геніюш, духу вершаў яе. Мы ж чытаем газету «Раніца».

— Дзякуй на добрым слове! — цяпер крыху весялей усміхнуўся Янка.

Барыс Рамановіч не спяшаўся з ядой, голад у яго быў не на першым месцы, дакладней, не такі вялікі, як прага заляцелага на радзіму пачуць, што дзеецца тут, куды што хінецца і якія ўвогуле перспектывы на Бацькаўшчыне.

— Ці вучыцца моладзь? Што чыніцца тут?

— У Баранавічах навучанне пастаўлена лепей, чым дзе-небудзь на Беларусі. Працуюць шэсць або нават сем сярэдніх школ. Усе яны спецыялізаваныя. Дарэчы, я падару вам кнігу Язэпа Найдзюка «Беларусь учора і сяння». Пачытаеце — ацэніце. Апроч пералічанага ёсць розныя прафесійныя курсы... Савецкае падполле гэтай справе практычна не чыніць перашкод. Ёсць іншая небяспека: нямецкі агент, якому даручана вярбоўка маладой рабочай сілы для адпраўкі ў Германію, не дабірае патрэбнага кантынгенту і ходзіць з пастаянным галаўным болем. Arbeitsamt піша скаргі вышэйшаму начальству ў Баранавічах. Гэбітскамісар акругі Вернер ужо спакусіўся быў прыпыніць дзейнасць школ. Навучэнцаў хапалі і звозілі ў баранавіцкі лагер, за калючы дрот, каб потым адправіць на цягніку ў Германію. Што далей было! Большая частка вучняў здолела разбегчыся. Беларусамі ў нашай і іншых акругах была ўзнята акцыя пратэсту супраць гвалтоўнага разбурэння беларускага школьніцтва. Айцец Леў Гарошка — дырэктар медычнай школы — больш чым хто пратэставаў, і яго арыштавалі. Нарэшце, не вытрымаўшы такога салідарнага супраціву, СД адступіла; нямецкая адміністрацыя нават памагла супакоіць бацькоў. Вучняў зноў сабралі ў школы.

Тут Янка Геніюш пакінуў кампанію — справы! А Барыс Рамановіч, паціху жуючы хлеб са скрылікамі каўбасы, уважліва слухаў доктара Малецкага. Той падабаўся яму сваёй шчырасцю і глыбокім энергічным паглядам вачэй. Барыса цікавіла, ці сталі немцы сапраўднымі прыхільнікамі беларускай ідэі, і ён спытаўся пра гэта.

Язэп пахітаў галавой:

— Не-не, мусіць, ім не хапае душы і розуму. У Беларусі, мусіць, адзіны з немцаў, хто ставіцца за карэнных жыхароў з павагай ды шчыра імкнецца паспрыяць

развіццю беларускай нацыянальнай ідэі,— гэта Кубэ, генеральны камісар. Але ж не ўсё ад яго залежыць. Службы СС і СД працуюць самастойна. У іх дагэтуль няма адзінай палітыкі для акупаванай Беларусі. Скажу нават больш: пасля нашага бунту супраць палявання на моладзь немцы насцярожыліся і пры дапамозе сваіх агентаў, пераважна выхаванцаў Акінчыца, сочаць за праявамі беларускага вызвольнага руху. Пасля таго як нашы каталіцкія святары ў тэатры не ўсталі пры гучанні нямецкага гімна, агенты склалі версію аб існаванні сярод католікаў варажжа ім англа-амерыканскага падполля. А нямецкі агент у нацысцкім мундзіры — Фёдараў — прыдумаў пастку для нацыянальна свядомага беларускага супраціву. Ён добра ведае беларускую мову і, палка выступаючы супраць немцаў, агітуе беларусаў запісвацца ў ягоную нібыта Беларускаю незалежніцкую партыю. Але цяпер гэта авантура наўрад ці будзе мець поспех. Пасля Сталінградскага разгрому ў немцаў ужо не хапае дыху на такія далёкасяжныя гульні.

— А ў Менску ты, шаноўны доктар, бываеш?

Малецкі, напэўна, зразумеў, пра што і пра каго перадусім ягоны госць хацеў бы пачуць.

— Бываю...

Толькі перш, чым гаварыць далей, ён уздыхнуў, памаўчаў хвіліну.

— Мне не хацелася вас засмучаць, ды няма там больш айца Гадлеўскага, і я вельмі шкадую. У канцы мінулага года мяне выклікаў у Менск спадар Ермачэнка. Ён прапанаваў мне пасаду галоўнага лекара Беларусі. Гэта — пры нашай Беларускай Самапомачы... А заадно і дырэктарства ў Менскай медычнай школе, якую меркавалася ператварыць у інстытут. Галоўным лекарам на той момант быў доктар Крайноў. Ён адмаўляўся ад свайго становішча. Я знайшоў Крайнова, пагутарыў з ім і зразумеў, што ягоная пасада мала што значыць, на справе ўсё вырашае нямецкая адміністрацыя, а ён патрэбны хіба што для прыклёпу. Ермачэнка адпусціў мяне з Богам, і тады я зайшоў да Гадлеўскага.

Барыс прагна слухаў, як што айцец Вінцук Гадлеўскі быў з тых беларускіх, якімі ён захапляўся. Доктар Малецкі ўстаў і ў роздуме прайшоўся па пакоі.

— Я не чакаў,— сказаў ён,— што ў галоўнага інспектара ў памяшканні самапомачы на пляцы Волі будзе такі маленькі пакойчык. Калі я зайшоў, ён сядзеў за пісьмовым сталом і чытаў пры свечцы...

Барыс Рамановіч у сваім жыцці будзе яшчэ неаднойчы прыгадваць гэты расказ і перажываць яго з сумам і горыччу. Ягонае ўяўленне ўжо малявала, як у пакой да Гадлеўскага ў вабную часіну ўваходзіць не той, хто расказваў пра гэта,— не доктар Малецкі, а ён сам, Барыс... Так, ён, Барыс, увайшоў і здзівіўся таму, які ў таварыша інспектара маленькі пакойчык, а за акном вечар і зазімак, за акном час цячэ і цячэ, і яго ніхто не можа спыніць або, скажам, адкруціць назад, каб чалавеку выправіць свае памылкі. Мудры сэрцам ойча чытаў пры свечцы, праўда, думкі яго луналі невядома ў якім часе і ў якой прасторы.

Барыс павітаўся і спытаў:

— Як маецяся, ойча Вінцэнт?

— А вось, даражэнькі, сяджу, як мухамор атрутны, нікім не запатрабаваны, ад усяго адсунуты, нат электрыкі мне не даюць, спадар Ермачэнка адрэзаў...

— Ну а з чаго ўсё гэта? Няўжо вас узяў на свой нюх Сівіца, рыжы немец польскага паходжання, камісар па школьных справах?

— Узяў, а нашы яму дапамаглі. Маўляў, я дзесь там перавысіў свае паўнамоцтвы. Маўляў, я быў заадно са святарамі-католікамі Неманцэвічам, Глякоўскім, Мальцам, каторых немцы расстралялі. Маўляў, я прытрымліваюся не нямецкай, а польскай арыентацыі... Якое глупства!

І круглая, як качан, светлая, як каганец, галава варухнулася, выяўляючы на твары прыкрасць.

— Няўжо свае таксама топяць сваіх?..

— Немец Фішар паказваў мне даносы, пісанья Ермачэнкам і Касяком. Дый Янка Станкевіч праз сваю заўзятасць лётаў да Сівіцы і лепятаў там пра нашы справы зусім непатрэбнае.

Барыс Рамановіч жажнуўся ад пачутых ведамак, а ксёндз Гадлеўскі гаварыў далей:

— Кажу вам як на духу, усё сказанае праўда. Трэцяга дня я меў гутарку з немцамі, хіба апошнюю. Я сказаў ім адкрыта: што вы абяцалі даць беларусам перад вайной? А што далі ў ходзе вайны, га?.. Стрымліваючы нашу ініцыятыву,

казаў я, вы пакінулі ў няволі беларускі народ, а мардуючы ваеннапалонных і палячы вёскі разам з людзьмі, стварылі партызаншчыну. Мы вас віталі з кветкамі як вызвольнікаў, а вы як нас патрактавалі? Цяпер я палітычны труп і не магу выступаць больш ад свайго і вашага імя перад беларускім народам.

— А яны што?

— Яны ўскінулі мне, што мая дзейнасць ідзе ўразрэз з нямецкімі інтарэсамі на ўсходзе. Развіталіся мы дужа холадна, і цяпер я мушу чакаць свайго арышту.

— Мо варта дзе схавацца, ойча? — прапанаваў Барыс у вялікім узрушэнні.— Я вам паспрыяў бы...

— Не ўжо, гэта не ў маім характары. З месца не зварухнуся. Усё ў волі Божай. Што будзе, то й будзе.

Уяўленне малявала рэальнасць.

25

Барыс сядзеў за сталом, ашаламлены пачутым тут, у Баранавічах.

— Вядома, Бог ёсць Бог, але не будзь і сам плох, беражы жыццё, дараванае табе аднойчы. Айцец Вінцэнт,— даводзіў з сумаю доктар Малецкі,— быў у роспачы. Усё лепшае, на што ён спадзяваўся, што песціў у марах і дзеля выбудовы чаго не шкадаваў сваіх сіл, энергіі, абрынулася. Ён не жыў дзеля сябе і пасля гэтага не бачыў сэнсу жыцця. Таму і не кратаўся. Я думаю, ён свядома застаўся, каб пахаваць сябе ў руінах мары, пад яе абломкамі. Неўзабаве Гадлеўскага арыштавалі. А праз нейкі час яго выслалі ў Рыгу, і адтуль ойча ўжо не вярнуўся.

— Шкада! — Барыс уздыхнуў.

— Зрэшты, па іншай версіі, ён знайшоў сабе магілу ў Трасцянцы. Усё адно... Гэта быў змагар высокага стылю. Такі яшчэ ў нас Родзька, ягоны папличнік. У Віцебску бурмістрам праце...

— Шкада святога чалавека!..

— Увогуле ў беларускіх акругах прасочваецца тэндэнцыя на вынішчэнне нацыянальнага квету. Гэтак жа загінуў Радзевіч, наш выдатны музычны дзеяч, дырыжор. Гэта адзін з тых, каго я засцярог, адаслаўшы з Вільні. Ён працаваў бурмістрам у Вілейцы. Загінуў у

Менску Казлоўшчык, рэдактар газеты. Мне прыгадваецца,— доўжыў далей Малецкі,— як у Вільні мы разам з групай моладзі завярнулі да маўзалея Льва Сапегі. Усе стаялі моўчкі з апушчанымі галовамі. Тады, як бы на жаданне паломнікаў, Уладзімір Казлоўшчык пачаў ціха тварыць малітву: «Магутны правадыр народу нашага! Волат духу і аружжа! У рашучую часіну пакажы нам правільны шлях да волі і шчасця нашага народу! Памажы нам адварнуць двухвяковы камень нашай няволі!» — «Памажы!» — падхапілі прысутныя.

Пасля такіх слоў апавядальнік і госць хвіліну маўчалі, як бы ўшаноўваючы памяць загінулых таварышаў. Затым Барыс Рамановіч, аднаўляючы ў памяці радкі з верша, пачаў чытаць:

Меле млын высокі
на сівым вяку,
меле нашу долю,
меле на муку!..

Млынары чужыя,
варожасць наўкруг,
адсяваюць сіты
беларускі дух.

— Такую кніжку Ларысы Геніюш — «Ад родных ніў»,— даводзіў Рамановіч,— выдаў Беларускі нацыянальны камітэт у Берліне, і да яе нашы нявольнікі ў Нямеччыне вялікую ахвоту маюць. Адно шкада, што наклад яе не такі вялікі, скажам, як у «Майн Кампф».

— Ого, чаго захацеў! Каб ручай ды ў акіян ператварыўся! Янка, дарэчы, паказваў мне жончыну кнігу. Ларыса пераслала яму. Па-мойму, гэта трапятанне здзіўнай птушкі ў клетцы. І назва — назва той птушкі — душа народа.

Але ж — дзівак гэты задоктараны Янка. Ніякага ўзрушэння ад вершаў. Падобна, ён не разумее, з кім і з чым мае справу!

Падзякаваўшы доктару за сняданак, Барыс паглядзеў на ручны гадзіннік, у яго яшчэ было каля трох гадзін вольнага часу да адпраўлення цягніка, якім ён збіраўся паехаць да сваіх бацькоў.

— Тады пойдзем,— прапанаваў яму Малецкі,— я прадстаўлю цябе бурмістру Юры Сабалеўскаму. О-о, гэта

неардынарны чалавек, землямер — у мінулым, канешне, а яшчэ супрацоўнік «Нашай нівы», выдатна праявіў сябе на беларускай справе, за што і сядзеў багата ў якіх турмах, быў дэпутатам польскага сейма. Гэта ён, дарэчы, у размове пра Вінцэнта Гадлеўскага раскажаў мне адну прыпавесць. Паслухай... Адночы заслужаны перад Богам і людзьмі святы айцец невядома як забраўся ў балота. А твань — вышэй калена. І ён моліць Усявышшняга: «Божанька, памажы! Я ж так шчыра служыў табе!» Неўзабаве едуць пажарнікі, бачаць святара: «Ойча, памагчы табе?» — пытаюцца. «Не, не трэба. Мне Бог дапаможа!» І зноў моліць Бога, а твань яму ўжо да пупа. Едзе другая каманда пажарнікаў: «Ойча, памагчы табе?» — «Не, не трэба. Мне Бог дапаможа». А дрыгва ўжо да горла. «Божа, памажы мне», — хрыпіць. Вяртаюцца назад пажарнікі: «Ойча, памагчы табе?» — «Не, кажа, дзякуй. Мне Бог дапаможа». Вяртаецца другая каманда пажарнікаў, а на месцы святара адна бурбалкі. На тым свеце пытаецца ойча ў Бога: «Міласэрны і літасцівы, чаму ж ты мне не дапамог?» — «А чаму ж ты, — кажа Бог, — праявіў гардыню і адмовіўся ад помачы, калі я пасылаў да цябе пажарнікаў?»

— Цікавая прытча! — з сумнай усмешкай зазначыў Барыс.

— Але ж... Сабалеўскі ўвёў у цэрквах і касцёлах акругі беларускую мову. Любіць і прапагандуе гісторыю. Прыхільнік строгага парадку на службе і, між іншым, — па нейкай там аўстра-прускай сістэме — увёў штрафы для сваіх супрацоўнікаў: напрыклад, увайшоў у гарадскую ўправу, не скінуўшы шапку, — пяць марак штрафу; спазніўся на працу — дзесяць марак; прыйшоў на падпітку — гэта небяспечна наогул... Я паведаміў яму аб вашым прыездзе. Ён прыме... А потым, калі будзе жаданне, я пакажу вам нашы школы, мастацкую, ткацкую, і — абавязкова — выставу, якая месціцца ў некалькіх будынках. Адметны, яркі хор стварыў Генадзь Цітовіч, малады чалавек, ён жа далледуе спевы па вёсках. Усіх уражвае творчасць народных майстроў і майстрыц. Што там — выказаць нельга! Трэба пабачыць. А зрэшты, паколькі вы з Моталя, можа, вам усё тое і знаёма. Прыгадваю показку, якую чуў падлеткам. У нас казалі: «Кажухі для Пілсудскага шыюць у Моталі, а боты — у Давыд-Гарадку». Ці праўда гэтак было?

— То пэўна! — з гонарам за сваё мястэчка пацвердзіў Барыс Рамановіч. — А яшчэ нашы рыбу вазілі ў Польшчу. І, каб рыба ў дарозе не псавалася, ведаеш, што прыдумлялі? З вады выцягнуўшы, паілі гарэлкай.

— Геніяльна!.. А дзе ты да немцаў у палон трапіў?

— Пад Варшавай...

— Го! Я ў той час таксама быў там. За лекара ў Валоміне.

— А я ў Пясочным, і, калі наш эскадрон памкнуўся ў Гуру Кальварыйскую, каб перасекчы рух немцаў на Варшаву, па нас так стукнулі, што ўсё з трэскам пасыпалася. Я быў, на пшчасце, толькі кантужаны...

На бальнічнай машыне пад'ехалі да чырвонага муру на два паверхі. Бурмістр Сабалеўскі сустрэў гасцей у сваім кабінце і пасля знаёмства і кароткай размовы давяральна паведаміў пра новыя накаты нямецкіх паліцэйскіх службаў на беларусаў.

— Няхай Бог крые, — казаў ён, — толькі чарговай ахвярай можа стаць Ермачэнка, кіраўнік Беларускай Народнай Самапомачы. СД пачало ўжо капаць пад яго. Праўда, Ермачэнку пакуль што бароніць генеральны камісар, балазе супраць волі Кубэ беларускі лідэр, бадай, нічога не рабіў. — І на сцішанай ноце спадар Сабалеўскі дадаў: — Таксама, як і святар Гадлеўскі.

У бурмістра Сабалеўскага, дарэчы, было шмат падабенства з Гадлеўскім. Абодва камлюкаватыя, круглагаловыя, лысыя! Юрыга (так звалі ў бліжэйшым атачэнні Сабалеўскага) узбоч лысіны меў кароткі ёршык срабрыстых валасоў і яшчэ мізэрны лапik таго ж срэбра пад носам. На шырокім, бы тая карта-аднавёрстка, ілбе і між бровамі ў яго ляжалі ўпартыя складкі, адпавядаў ім і валявы падбародак з прыямкам па цэнтры.

— А Кубэ — такі чалавек, што, каб яму далі волю, ён проста выканаў бы ў Беларусі праграму па стварэнні вольнай краіны.

— Няўжо?!

— Так...

— Я раскажу пра Кубэ ў Нямеччыне сваім сябрам па няшчасці.

— Раскажы... Прыхільны да нас чалавек.

— То ці не мелі б вы ласку распавесці мне больш пра яго?

— А мы для цябе, браце, газеты падбярэм, я даручу сакратарцы; Кубэ ахвотна працуе з прэсай, і ў газетах раскрываецца ягоная дзейнасць. Дарэчы, — бурмістр пацягнуў на сябе верхнюю шуфляду стала і ўзяў у рукі тоўсты сшытак, пацёрты, у лілова-сіняй вокладцы. — Я тое-сёе занатоўваў... Асобныя яго выказванні, свае назіранні або думкі наогул.

— Прабачце, патлумачу госцю, — уступіў у размову доктар Малецкі. — У спадара бурмістра, апроч усяго, чым ён валодае, ёсць адна прыхамаць — вывучаць дасканала кожнага больш ці менш адметнага суайчынніка, і не толькі... Ён скрупулёзна — каліўца да каліўца — збірае і занатоўвае факты іх біяграфій; па ўчынках вызначае характары.

Сабалеўскі кінуў у знак згоды і прыязна ўсміхнуўся:

— Свайго роду бухгалтэрыя, знаеце. Колькі і якіх якасцей той або іншы мае. Малы чалавек — малы клопат, большы чалавек — большы клопат. Мне б, скажу вам, на тым свеце з гэтым сшыткам у Бога за асістэнта быць.

— Брава!

— У самы раз...

Барыс і Язэп Малецкі зарагаталі.

— Вы сціплы чалавек, спадар Сабалеўскі!

— Як беларус я ні на што больш не прэтэндую.

— Калі там, у царстве Божым, спатрэбіцца, мы вас падтрымаем. Язэп, скажы...

— Аднакштогэтамыпратоецарствазагаварылі? — хутка апомніўся Юрыга. — Бога лепш мець у жыцці.

— Слушна таксама.

— Я, відаць, папрашу... папрашу, — бурмістр раздумваў, гартаючы сшытак, — папрашу машыністку, каб яна выдрукавала асобныя бачыны для госця.

— Я буду вам вельмі ўдзячны! — запэўніў Барыс.

Раскошны кабінет спадара бурмістра быў упрыгожаны дыванамі мясцовага вырабу, якія віселі на сценах і ляжалі на падлозе. Адно сцяну ўпрыгожвалі тканяны партрэты беларускіх нацыянальных дзеячаў — Вітаўта, Льва Сапегі, Кастуся Каліноўскага...

Барыс Рамановіч, супакоіўшыся пасля жартаў, доўга вывучаў дробныя зморшчынкі ля вачэй на энергічным твары бурмістра, перш чым спытаць:

— Як жа вам бачыцца мажлівае развіццё падзей? Пры ўмове, што Чырвоная Армія будзе нарошчваць свой поспех?

Сабалеўскі скрушліва паціснуў плячыма, але разгубленасці ў яго не было:

— Таўкач муку пакажа!

— І усё ж...

— Цяпер, пасля Сталінградскай паразы, у немцаў паджылкі затрэсліся. Стаіць пытанне: хто каго? Народ чакае...

— На чымі баку народ?

Бурмістр загадкава ўсміхнуўся:

— У адным слове тое не выкажаш. Немцы — нашы ворагі? Пэўна!.. А хто такія савецкія партызаны? Што яны нясуць? За што добрае змагаюцца?.. У Слонімскай акрузе, напрыклад, за восем месяцаў сорок другога года партызанамі знішчана 111 немцаў, 36 паліцаяў. А сваіх мірных жыхароў у сем разоў болей — ажно 823 чалавекі! Багата людзей паранена... У нас такога пакуль не было. Цьфу-цьфу! Кажуць, на ўсход ад нас партызаны больш паважліва да насельніцтва ставяцца. Магчыма... Я з польскіх часоў ведаю, што народ хацеў бы спакою, долі ды волі. Але хто ўсё гэта яму дасць?

— Толькі свая ўлада!

— У прынце — так! Ды няма таго... Народ жыве на зямлі. Зямля сумуе па гаспадару. А гаспадар — пад канвоем!.. Не тэй піва п'ець, хто варыць. Іншыя... Нябось у Нямеччыне не так?

— Інакш... Але чужына салдата не грэе! Там нашы людзі сумуюць па сваёй зямлі і мове, па сваіх крыжах.

— Вядома, шчасце: калі паветра, зямля, людзі — усё сваё.

— Асабліва — крыжы! — усміхнуўшыся, уставіў у размову доктар Малецкі.

— Так... І крыжы... Свае... А народ, глядзі, якія дываны тчэ, дый партрэты тых, каму мы годнасцю, гонарам сваім абавязаны! — Гаспадар узняўся са свайго месца за сталом і прайшоў да сцяны: — Свае таленты, свае песні... Братка мой, спадар Рамановіч, у нас ўсе-ўсёсенькі сваё, толькі мы не сваё!

— Край забраны, — падаў Малецкі.

— І — двойчы, тройчы забраны, ліха матары!..

— Дык на што ж тады паказвае компас нашага лёсу? — Барыс яшчэ раз паставіў як не рытарычнае пытанне.

— Адкажу... Паколькі мужык увогуле багаты на думкі, то і тут яны ёсць. — Сабалеўскі зрабіў паўзу, пэўна, асэнсоўваючы тое, што ведаў. — Скажу так: ёсць тры меркаванні або погляды на рашэнне беларускага пытання. Першы: у разлік, як і раней, бярэцца перамога Гітлера ды ягоная спагада тутэйшаму люду, тая спагада, якая ўвасабляецца ў нас пакуль што выключна ў асобе гаўляйтэра Кубэ; шкада, але не ўсе ў нацысцкім рэйху яго падтрымліваюць, і яго могуць таксама з’есці... Другое меркаванне: Гітлер нясе вялікія страты і вайну прайграе; тады беларусам, якія даўно церпяць каланіяльны ўціск, памагаюць уваскрэснуць саюзнікі, іх у нас прынята называць аліянтамі, — Англія і ЗША... А ці захочуць яны?.. Няпэўнасць і тут.

— Каму невядома, — зазначыў доктар Малецкі, — што з сярэдзіны трыццатых гадоў палякі праглі вайны з Гітлерам. Яны былі ўпэўнены, што пры падтрымцы аліянтаў разаб’юць Гітлера і забяруць ад Германіі Гданьск. А што атрымалася?..

— Пшык!

— Нарэшце, трэцяя апінія, якой не пазбавіліся некаторыя прасветленыя галовы, — доўжыў бурмістр Сабалеўскі, — саюз з Польшчай на ўмовах, якія былі за царом Гарохам, гэта — змаганне разам з Арміяй Краёвай за адзіную канфедэратыўную дзяржаву. Сёй-той, я адчуваю, гатовы пайсці на сепаратысцкія перамовы з польскім урадам у Англіі, і, пэўна, пойдзе, але, ведаючы настрой, а галоўнае — пыху палякаў, чый розум затканы Рыжскай дамовай, я не думаю, што з імі можна будзе кашу зварыць, прынамсі, не страчваючы ўласнай годнасці... Вось такі ўзор думак у спадарстве снуецца, — падсумаваў Сабалеўскі. — Дарэчы, я дапускаю, што ў СД пранюхалі аб пэўных сепаратысцкіх настройах, асабліва ў асяроддзі католікаў. Адсюль і тарнаванне духоўных асоб, ксяндзоў... Ім паставілі ў віну перад Рэйхам англа-амерыканскія або прапольскія (хутчэй за ўсё ўяўныя) змовы і сувязі.

...Са складаным набыткам у душы пакідаў Баранавічы Барыс Рамановіч. Ён быў перапоўнены гордаю радасцю

за людзей, з якімі давялося сустрэцца, і вострым жалем, тугой па тых, каго ўжо няма. Асабліва прыгнятала страта Гадлеўскага, якога ён уведаў і палюбіў за адданасць у служэнні беларускай ідэі. Цяпер непакоіла думка аб запозненым прасвятленні розуму і горкай расплаце найбольш годных сяброў беларускага руху за свой давер да ліхадзеяў. Падмуркам жа для тае ліхтугі было яго, Барысава, асабістае зманлівае пачуццё ўсёпераможнага шэсця нямецкага каванага бота па Еўропе. Цяпер ужо загнанай у кут выглядала надзея адстойваць, бараніць і песціць у зменлівых умовах нацыянальны гонар і інтарэс беларусаў.

У Моталь ён трапіў надвечар. А там, у мястэчку, знешне, бадай, мала што і змянілася, калі не лічыць абгарэлага будынка гміны, падпаленага партызанамі, ды яшчэ разабранай і знесенай царкоўнай агароджы, мураванай, масіўнай, за якой таіліся партызаны, калі нападзілі на гміну. Цяпер будынак гміны ўлады спрабавалі адрамантаваць і атарочыць яго ўкруг ахоўнай траншэяй.

У сядзібе Пісарчукоў — аніякіх змен наогул. Разам з тым у абліччы родных, блізкіх, праглядваліся новыя рысы і адзнакі паводзін. Барысаў бацька стаў больш строгім і замкнёным, маці — дзякуй Богу, ёй бытта нічога не адыходзіла, а жонцы Ганне і пагатоў, яна, відаць, брала сваёй цягавітасцю, мела надзею на лепшыя дні і вабіла непазбыўнай аржаной маладосцю і жвавасцю.

Ад бацькі Барыс адразу даведаўся пра ягоную скруху — страту пчальніка. І яму перадалася шкадоба, балюча рабілася — у ліхім надарэнні былі не толькі матэрыяльныя страты.

— Веш, — ва ўсмешцы старога чыталіся сум і лёгкая іронія, — з мяне, пчаляра, як душу вынялі. Больш за год мінула — няма супакою. Так прывык да іх, і яны на мяне ўважалі. Такія дбайныя, арганізаваныя і адухоўленыя істоты. Маюць свой няйначай калектыўны розум. Мусіць, тое, да чаго, паводле Вярнадскага, чалавецтва павінна прыйсці. Чытаў я перад вайною ў газетах, што калектыўны розум павінен скласці адзіную разумовую прастору... Такое цяпер яму не прыйшло б у галаву. Вайна розум нішчыць.

Барыс слухаў, пагаджаўся і не ведаў, чым развеець бацькавы гаркавыя думкі.

Шкадобу да сябе выклікаў брат Паўлюк. Ён схуднеў, а ў куточках губ, якія раней утойвалі вясёлую змысласць, залеглі іранічныя складкі. Яшчэ больш нервовай, з'едлівай, крыклівай зрабілася ягоная жонка Зося, якой белы бусел незнарок падкінуў ужо трэцяе дзіцё ў прыпол.

Паўлюк, як і раней калісьці, зайздросціў Барысу, яго ўзмужнелай паставе, волі, свабодзе, магчымасці пабачыць і асэнсаваць свет. На гэты раз Паўлюк, відочна, чужаўся брата — нібыта той быў вінны перад ім у нейкай непамыснай брыдоце. Ён унікаў працяглых сустрэч і гутарак з ім. Прызнацца, і ў Барыса на гэты раз часу не ставала на працяглыя размовы з роднымі, як што рупіла далейшая дарога, але аднойчы, паклаўшы руку на Паўлюкова плячо, ён зазірнуў яму ў вочы і паспрабаваў выклікаць на шчырую размову:

— Скажы як брат брату, якая хвароба цябе гняце?

— А ты што — доктарам стаў?.. Калі доктар, то сам павінен вызначыць, якая хвароба.— Паўлюк састроіў кіслую міну.

— Я не доктар... Няхай ужо дзеці нашы будуць дактарамі! Што, скажы, у цябе?

— Бязладдзе ў думках, нейкая млявасць, абьякавасць да жыцця — хвароба, якая звычайна апаноўвае чалавека з пахмелля.

— Ты ўсё жартуеш?

— Прймай за жарт... Зрэшты, чаму б нам і не строіць жарты ад вясёлага быту, разі яго ў качарыжку! Няхай ворагі нашы плачуць!..

Паўлюк хаваў свой боль. Па прыездзе Барыса ён папрасіў бацькоў, а таксама Ганну, як, пэўна, і Зося, не расказваць брату пра здзек і ганьбу, якія грэшным чынам перанёс тут і якія да гэтага часу яму азмрочвалі жыццё.

Маці ж аднолькава любіла абодвух сыноў, але цяпер перажывала больш за малодшага, як што яму на долю выпалі нялюдскія пакуты. Не вытрымаўшы, яна паведала Барысу пра надарэнне ў доме на схоне зімы, калі Паўлюка дубасілі шомпаламі. Барыс слухаў яе, сцяўшы зубы ад крыўды і іншых варушлівых і нядобрых пачуццяў у сваёй па-грамадзянску наструненай і чулай душы.

Маці прыгадала таксама, што ў Пятра напачатку быў намер падаць скаргу на бандытаў камандзіру партызанскага атрада, якога ён ведаў. Але потым усё нейк перайначылася, ды і Паўлюк не раіў скардзіцца супастатам, каб не наклікаць большай бяды.

Барыса тым часам зацікавілі акалічнасці знаёмства старога з камандзірам лясных ваёроў — знаёмства, якое здавалася яму неверагодным. Толькі ж бацька пацвердзіў: так, напрыканцы мінулага лета партызаны, як ні дзіўна, запрасілі яго ў лес на сустрэчу са сваім камандзірам Баравіком. Гаспадар Пятро ламаў голаў у здагадках, што здарылася, — не ведаў і не мог даўмецца, дзеля чаго яго запрашаюць. Наважыўся-такі ехаць, як што быў чалавек не горды. Паехаў на возе, запрэжаным канём, з думкай, што заадно назбірае ламачча на дровы.

Калі ён быў у прызначаным месцы, да яго пад'ехалі тое верхавых, яны спешыліся пад дубам, і той, які быў наперадзе — у афіцэрскім мундзіры, малады, бялявы, — працягнуў яму руку:

— Мар'ян Баравік... Гэта я, прабачце, на вас хацеў паглядзець. Вы здзіўлены?

Пятро спаважна пацягнуў носам паветра ды выдыхнуў, пры гэтым сцішана ўсміхнуўся:

— Бывае і большае здзіўленне, ды рэдка.

— У вас ёсць знаёмы, якога завуць Мэндаль?

— Быў... А-а што? — і зноў загадка; сэрца занепакоена білася.

— Дык ён мне з захапленнем расказваў пра вас. Казаў, што вы чалавек жывога і дабраслаўнага розуму...

— Ды што вы!.. Выпадковы знаёмы... Жыў-быў, працаваў на ваенным аэрадроме і прапаў. Як у пельку праваліўся за дзень да вайны. Па ім ужо памінкі справілі... Дзе ж ён цяпер?

— У Ганцавіцкіх лясах я сустрэўся з ім. Ён падышоў да мяне, калі пачуў, што наша група накіроўваецца ў Моталь. Папрасіў знайсці вас і перадаць ад яго шалом.

— Дзякуй... Але што ён там робіць?

— Што даручаць. У асноўным, казаў, працуе пры штабе брыгады як перакладчык — гэта калі партызаны немцаў возьмуць у палон.

— Гм... Зноў пры штабе? — здзіўлена перапытаў Пісарчук.

— Так... Але вы не крыўдуйце, што з-за Мэндаля я вас патурбаваў. Цікава было на адукаванага селяніна паглядзець. Чуў, дарэчы, што ваш сын прыязджаў з Германіі...

— Так, прыязджаў на пабыўку. Адно службыць ён там не немцам, а нашым, што раней у палон трапілі.

— Спадзяюся, вы не абыдзеце ўвагай нас, калі што...

— Я не абыходжу ўвагай нікога, прабачце, хто не носіць у душы злога намеру, не знішчае адвечны творчы пачатак.

— Што вы маеце на ўвазе? — не цяміў камандзір Баравік.

— Знішчэнне пчол. Калі хто па-зладзейску знішчае іх, ён ад д'ябла!

— Вас пакрыўдзілі?

— Не мною прыдуманая: пракляты народ, які не ведае права. Тым больш — на жыццё...

Гаспадар Пятро перадаў сыну Барысу змест гэтай размовы з больш разгорнутым тлумачэннем пра Мэндаля і зазначыў:

— З Баравіком мы разышліся мірна. Адно пасля той стрэчы мяне пачало займаць: каму ж усё-ткі службыць купец Мэндаль, уцякач з-пад Хелма?..

— Цікава, — пагадзіўся Барыс. — Ды чужая душа — пацёмкі.

Вечарам наступнага дня, па прыездзе Барыса ў Моталь, да Пісарчукоў прыйшлі Мікалай і Павел Міховічы — браты Ганны і Зосі. Неўзабаве ўсе пяцёра малойцаў заселі за чай у сталовай, толькі ні мёду, ні цукру ў сядзібе больш не было, таму гарбату пілі з сахарынаю, якую гаспадыня Аксіння хавала пад маснічынай у сенях. Лічылася, што ў іх там мужчынская размова, таму жанкі ўстрымаліся ад удзелу ў спаважным чаяванні мужыкоў, Маня — таксама, хоць ёй і карцела паслухаць, пра што ж там у гурце з яе бацькам і дзедам гутарка пойдзе. Яна саромелася без астатніх папхнуцца туды, і не дзіва — разам са сталасцю прыходзіць і сорам.

А Манін бацька дзяліўся ўражаннямі ад дарогі і свайго гасцявання ў Баранавічах.

— Па-мойму, — казаў ён, — у беларускіх акругах мы маем удалую спробу ўсталявання асноў беларускай дзяржаўнасці — мясцовага самакіравання пад наглядом немцаў. Шкада, але колькі стагоддзяў ужо беларусы не могуць кроку ступіць без наглядчыкаў і апекуноў: то палякаў, то расейцаў, то немцаў... І пань польскія здавён-даўна лічылі нас за людзей другога гатунку, на вуснах у іх заўжды было слова «быдла» ў дачыненні да нас. Вы ведаеце... Маскавіты, напроці, лічылі нас за племя ваяўнічае, непадуладнае ім і больш культурнае, больш дасціпнае. Мы пастаянна выклікалі ў іх зайздасць, помслівасць, варажнечу. Толькі забраўшы землі Вялікага Княства Літоўскага ў Рэчы Паспалітай, расейцы, па прыкладу палякаў, напэўна, таксама пачалі ўважаць нас за статак авечак і забаранілі нам людзьмі-беларусамі звацца. Падзеі на Першай сусветнай вайне давалі нам шанц адрадзіцца ў дзяржаве, але мы не паспелі гэта зрабіць, як Беларусь разарвалі на часткі. Тры гады таму нас, праўда, зноў аб'ядналі ў складзе Саўдэпіі. Але ж БССР не была самастойнай краінай, хоць юрыдычна на самастойнасць і прэтэндавала. Яна была рэзервацыяй для папаўнення савецкіх канцэнтрацыйных лагераў. Нацыянальную інтэлігенцыю знішчалі, каб не было каму яшчэ раз паказаць народу сапраўдны шлях да волі і шчасця.

Усё гэта Барыс выдаў на адным дыханні, і ссівелы бацька ад здзіўлення ажно рот раскрыў. Дзіву даўся не таму, што Барыс у сваёй прамове адкрыў для яго штосьці новае, чаго ён не ведаў, не-е, дзівіла і ўражвала Пятра Пісарчука тое, як добра яго старэйшы валодаў фактамі мінуўшчыны і з якім імпэтам вымаўляў «мы» там, дзе мыслілася «ліцвіны», «беларусы»... З усяго пачутага Пятру падалося, што Барыс набыў, а дакладней, развіў у сабе нейкія новыя якасці. І ён мог парадавацца за Барыса, балазе прыгадваліся словы Рамана Скірмунта, якія той сказаў яму на развітанне незадоўга да сваёй смерці. Вядома, словы тыя цяпер успрымаліся як запавет: «Няхай твой сын акажацца жывым і здаровым і няхай твае дзеці і ўнукі не пройдуць абыякавымі па Бацькаўшчыне. Гонар і дух продкаў абавязваюць уз'яднаць, аднавіць, адрадзіць ліцвінскі край беларусаў. Павек вякоў!»

Павел і Мікалай Міховічы слухалі Барыса таксама з узрушэннем, у глыбіні душы ў іх, праўда, таіўся і неспакой. У Паўлюка ж на твары знікла іранічная ўсмешка — адно заставалася чаканне, што Барыс скажа далей.

— Сярод немцаў, як, дарэчы, і рускіх, не ўсе эсэсманы, не ўсе маскалі, якія не разумеюць нашых нацыянальных клопатаў,— доўжыў Барыс.— Да беларускіх патрыётаў, гэта значыць людзей, якія стаяць за выбудову беларускай дзяржаўнасці і адраджэнне культуры, можна смела аднесці і паэтку Наталлю Арсенневу, якая пераехала з Вільні ў Менск. Дарэчы, па паходжанні яна й не беларуска. Можна аднесці да нашых прыяцеляў і немца Вільгельма Кубэ — не дзвіцеся, таго самага Кубэ, генеральнага камісара Беларусі. Я вам да прыкладу назваў прозвішчы.

— Дзякуй, парадаваў сваімі прыяцелямі,— няпэўна ўсміхнуўся Паўлюк.

— Неяк усё нечакана... Нечакана і надта супярэчыць таму, што камсамольцы па радыё слухаюць, асабліва пра Кубэ,— падаў у жывым утрапенні Павел Міховіч.

— Дай твой лоб,— працягнуў руку да Барыса Паўлюк,— памацаю, ці не ўзяў ты лішку якой злыбеды, калі хадзіў да мотальскага бурмістра Ксёнды.

— Лоб — што ў буйвала! Цвёрды...

— Усё гэта вымагае свайго асэнсавання,— у працяг размовы зазначыў дыпламатычна Мікалай Міховіч.

Пятро Пісарчук з цікавасцю ўспрыняў стаўленне сына да Кубэ як да беларускага чыннага прыяцеля. Праўда, падумаўшы, ён таксама знайшоў прыклады добрага norаву прыхадняў на месцы, у Моталі:

— Нядаўна я панёс боты ў папраўку шаўцу Грыжу, а той і расказвае. Прыйшоў да яго партызан у пасталах і выбачліва і пашанотна гэтак пытаецца, ці не зробіў бы шавец яму ласку, зладзіўшы боты. «Пашыць можна,— адказвае той,— калі ты заначуеш у мяне, як што два дні боты шыць давядзецца». — «А чаму абавязкова ў цябе начаваць?» — пытаецца партызан у шаўца. — «Таму,— кажа, што як ты пакінеш мяне, прыйдзе нейкі смятаннік і забярэ ў мяне боты». Госць не зразумеў, што за людзі — «смятаннікі», і Грыжа папулярна яму растлумачыў, што так у Моталі завуць мясцовых партызан. «Не, не можа быць,— запырэчыў прыхадзень.— Каб партызаны ды боты

без дазволу ўзялі!» — «Го! — усклікнуў Грыжа. — Мілы чалавек, па мове тваёй бачу, што ты з атрада Цвяткова. Ці не так?.. Ага!.. А нашы партызаны з плячэй у маладзіц нават хусткі зрываюць! Давай здымем мерку...»

І далей Пятро Рамановіч патлумачыў Барысу, што атрад Цвяткова ўтвораны з рэйдава-дыверсійнай групы дэсантнікаў, закінутых на іхні палескі абшар з Масквы.

— Там хоць і не свае, але больш далікатныя людзі.

— Мм... Бачыце, тыя годнасць маюць. Толькі ваенна-палітычная сітуацыя пакуль не паказвае, каб беларусу што-небудзь добрае выпала. Сумна, — доўжыў Барыс, — але ж у Гітлера на тым месцы, дзе павінна б ляжаць палітыка ў адносінах да Беларусі, вецер гуляе, і незалежныя ад Кубэ службы ўжо прыступілі да вынішчэння найбольш самавітых і смелых нацыянальных дзеячаў. Таму правільна казаў бацька, — Барыс кіўнуў на старога, — хто б ні перамог у гэтай вайне, а беларусам ярма і нацыянальнага ўціску не мінаваць! Беларусу для шчасця патрэбна ўлада над самім сабой. Улада, якой няма. І таму тут пакуль свой свайму вораг.

«Ага, — змысла маргнуў Пятро Пісарчук. — Ты ўжо нешта ўцяміў?.. А гады, як выступаў з прамовай у царкве, цябе нішто не бянтэжыла. Паразумнеў, значыцца!..»

Пісарчуку карцела яшчэ раз кінуць папрок сыну Барысу, але ж, паколькі прыгода ўжо ўдаўнела, падумаў: не варта тое зноў варушыць.

У гэты момант Маня ўсё ж прарвалася ў сталовую, дзе ішла гамана.

Баба Аксіння перакінула ў каструлю з чыгунка галушкі на малацэ і даручыла ёй занесці і прапанаваць застоллю. А пакуль унучка завіхалася там у сваіх паслугах кожнаму, бяседа ішла сваім ходам.

— Барыс, — падаў голас ягоны швагер Павел Міховіч, — я і ўсе мы тут, маталіне, далей ад высокіх улад і палітыкі. Таму мае думкі ідуць у практычным кірунку: лепей мець аднаго ворага, чым двух ці болей. Мы з Мікалаем трохі бліжэй да камсамольцаў і падзяляем іх настрой: немец — вораг, і трэба гнаць яго туды, адкуль ён прывалокся. Але ж нашы камсамольцы заплюшчваюць вочы на тое, што і партызаны — не мёд для душы. Для многіх яны сёння ваўкі ў авечай

шкуры. Яшчэ страшнейшым для сялян будзе калгасны прыгон, калі вернуцца. Я ўсведамляю... А цяпер — мы заложнікі...

— ...акупацыйнай палітыкі і бандытаў,— памог швагру Паўлюк,— ахвяры рознай лясной дрэні! З усіх нас ты, Барыс, адзіны, хто не ў пастцы, а — вышэй, над гэтай пасткай. І гэта — дзякуючы таму, што стаў палонным, жывеш у Германіі. А мы забраныя і абрабаваныя на сваёй роднай зямлі!

І тут Мані выразна прыгадаўся выпадак, як яна з маці насіла на ваеннае лётнішча пад Моладавам харчы для зняволеных і як адзін з вязняў перадаў ім у скручанай паперчыне верш.

Папарадкаваўшы каля гасцей, яна вярнулася на кухню да бабы і маці, дэкламуючы ўголас:

Жыве наш народ, бы гарох пры дарозе,
Прасвету не бачыць у гэтым жыцці...

— Ты што, доча?..

— Мама, а помніш вязня на лётнішчы, які перадаў нам верш?

— Чаму ж не помніць? Помню!

— То мне верш той успомніўся... Чаму? Там у дзед а ўсё гавораць пра вайну і палітыку.

— О-о, іх хлебам не кармі... Дый табе гэта не абыходзіць таксама.

Адно там, слухаючы малодшых, дзед ківаў задаволена:

— Вы мае думкі выказваеце? О Божа! — перахрысціўся. — Зрабі так, каб дзеці, якім ты даў жыццё, здолелі ператварыць тугу сваю ў радасць!

І далей гаспадар Пятро патлумачыў: паводле святога Яна, Хрыстос прыводзіў прыклад таго, як сум ператвараецца ў радасць. Цяжарная жанчына, калі набліжаецца час ёй раскідацца, тужыць, што прыйшла гадзіна яе, але калі народзіць дзіцё, ад радасці ўжо не памятае тугі, бо нарадзіўся чалавек на свет. Тое ж,— казаў Пісарчук,— і з грамадствам.

Размову зноў падтрымалі швагры:

— Сказаць шчыра, мы ўжо ведаем цану таму, што было; бадай, не з падручнікаў, а па турэмных лагерах вывучылі і вывучаюць маталіне расейскія прасторы. Мы, Барыс,

таксама аддалі б перавагу Айчыне сваёй, яе адраджэнню. Але хто скажа, як скінуць апеку, якая чыніцца зброяй?

Гэтак, пасабляючы адзін аднаму, паставілі пытанне Мікалай і Павел.

— Нейкія шанцы яшчэ застаюцца, — адказваў Барыс, — хоць яны няпэўныя і не ў нашай акрузе. Дарэчы, у Баранавічах мяне парадавалі іншыя «камсамольцы» — сябры Саюза беларускай моладзі. Самая масавая ў беларускіх акругах арганізацыя, ваенізаваная і варушлівая! Я меў задавальненне сустрэцца і пагутарыць з імі на выставе народнай творчасці, там жа. Хлопцы маюць добры дух і настрой, яны маюць належныя веды па гісторыі і літаратуры, ведаюць Купалу, Коласа — не толькі Арсенневу... У іх фізічная і ваенная выпраўка. Шараговыя носяць шаравата-зялёную форму, звязовыя — дымчата-шэрую. У сіняй форме ходзяць тыя, хто запісаўся на службу ў Люфтвафэ... Чаравікі, праўда, у іх на драўлянай падэшве, ды гэта, кажуць, з'ява часовая — пакуль немцы не атрымаюць перамогу. Арыентацыя ў моладзі — вальчыць за незалежную Беларусь. От куды б і мотальскай моладзі падацца! Адно чаго варты вершы, якія яны чытаюць:

Не здамося ліхой крутаверці,
Бо дубы мы, а не бадылі,
Нам не скажуць сыны перад смерцю,
Што чужынцам мы Край прадалі.

У сваяцкай гутарцы чулася поўнае ўзаемаразуменне і яднанне добрых патрыятычных пачуццяў, а яшчэ больш — тугі.

Барыс ад'язджаў з той жа тугой у Нямеччыну. У ягонай душы смылела і білася прадчуванне, што ён назаўжды страчвае родны край.

26

Які птах, заляцеўшы ў тыя гады на Беларусь, не вынес адсюль яскравае і моцнае ўражанне ад навальнічнага шалу. Па гэтай зямлі ўздоўж і ўпоперак, злева направа і справа налева, паўсюль кружылі і гойсалі страхалюдныя віхуры, і яны высмоктвалі чалавечую кроў.

У падзеях, якія адбываліся на разадраных і паняволеных беларускіх абшарах, найзначную ролю адыгрываў стаўленік акупацыйных улад Вільгельм Кубэ. Прычым адны бачылі ў ім злоснага ворага, для другіх, наадварот, ён быў «прыяцелем». Дзівіла тое, што дзейнасць ягоная акурат палягала ў рэчышчы карэнных інтарэсаў народа, а Кубэ ж быў сапраўдным немцам і падпарадкоўваўся фюрэру. Адольф Гітлер асабіста прызначыў яго на Генеральную акругу Беларусь. Але ў той навальнічнай сімфоніі, дзе дырыжыравалі сем дырыжораў і ўдзельнічала невядома колькі аркестраў, партыя Кубэ не заўжды была самастойнай.

Цікаvasць Барыса да гэтай асобы можна было параўнаць з ягонай ранейшай цікаvasцю да прафесара Тарашкевіча або — пазней — да ксяндза Гадлеўскага, і ён шкадаваў, што лёс ніколі, пэўна, не звядзе яго з гэтым загадкавым чалавекам.

Яшчэ дома, у бацькоў, і далей, у цягніку, кіруючыся ў Кёнігсберг, Барыс узяўся перачытваць беларускія газеты. На Усходнім фронце па заканчэнні Сталінградскай бітвы ўтварылася як бы зацішша; пра буйныя аперацыі не паведамлялася — напэўна, ішло назапашванне сіл ці то на далейшы грымотны наступ, ці то на эшаланаваную абарону праціўніка на водных рубяжах. Як знакавыя кропкі называліся Курск і Арол — там цяпер адбывалася перадыслакацыя войскаў.

Найбольш цікавая інфармацыя ішла з «галоўнай гасподы правадыра», гэта значыць ад Гітлера.

Затоплены врытанскі крэйсер (апісвалася, якую каштоўнасць ён для Вялікабрытаніі меў, як выдатна тут немцы папомсціліся). У вока кідаліся іншыя загалоўкі.

ДОКТАР ГЕБЕЛЬС ПРА КІРАЎНІЦТВА ПАВЕТРАНЫМ ФЛОТАМ

«...Ангельцы не знаходзяцца ў лепшым ад нас становішчы. Яны, само сабой, могуць шкодзіць нам паветранай вайной, але не могуць прычыніць такой шкоды, якая абумовіла б развязку вайны. Затое наша падводная вайна трымае іх за горла. Мы можам смяротна спаразіць іх».

Японія становіцца нечувана моцнай...

Барыс чытаў у гэтай зацемцы пра неспакой, які ахапіў Аўстралію ў сувязі з нечуваным разбоем у Ціхім акіяне японскага флоту, у цэлым — самурайскай арміі. Багата

якія тэрыторыі Кітая, Інданезіі, Індакітая, іншых узбярэжных краін, шматлікія астравы ў акіяне апынуліся ў Японскай імперыі, і гэта наводзіла Барыса на роздум: калі гітлераўцы вызвалілі свет ад «жыдаўя, ад ягоных наймітаў-плутакратаў і бальшавікоў», як пісалася ў газетах, то ад чаго і ад каго, уласна, вызваліюць японцы ў 1943 годзе ціхаакіянскія краіны?..

ФЮРЭР і дучэ РАДЗЯЦЦА

«Час ад 7 да 10 красавіка фюрэр і дучэ правялі разам. Абмеркавалі ўсе пытанні агульнага вядзення вайны. Нарада працякала ў духу вялікай сардэчнасці...»

Барыс трымаў у руках «Беларускую газету». Выдавалася яна вялікім фарматам у Менску на звычайнай светла-шэрай паперы. Тыраж сягаў за 50 тысяч асобнікаў. Падпісваў яе незнаёмы Барысу Уладзіслаў Казлоўскі. Газета паказвала розныя бакі жыцця паняволенага ды нібыта заміранага народа і, намагаючыся, пэўна, дагадзіць немцам, ляяла бандытаў, савецкіх партызан, якія адно парушалі мірны лад жыцця і гэтым заслугоўвалі асуджэння і пакарання з боку акупацыйных улад і мясцовага люду.

Барыса ашаламіла ў «Беларускай газэце» вестка са Смаленска:

ЗНОЙДЗЕНА БОЛЬШ ЗА 12 000 ЗАМАРДАВАНЫХ ПОЛЬСКІХ АФІЦЭРАЎ

«Як сцвердзілі мясцовыя ваенныя ўлады, у лютым — сакавіку 1940 года было расстраляна больш за 12 тысяч польскіх афіцэраў, відавочна, цэлы афіцэрскі корпус, які па распадзе Польшчы ў 1939 годзе знаходзіўся на савецкай тэрыторыі, у ваколіцах дома адпачынку ГПУ «Казягоры», за 12 кіламетраў на захад ад Смаленска, пры гасцінцы Смаленск — Віцебск.

Удалося адкапаць агульную магілу 28×16 метраў, дзе ляжалі ў 12 пластоў адзін над адным 3000 польскіх афіцэраў у поўнай форме, часткова з ратамі, запханымі пілавіннем. Усе забіты з рэвальвера ў скроню...»

Барысу ад гэтакіх ведамак не па сабе зрабілася, і ён, устаўшы, прайшоў па вагоне раз-другі, не звяртаючы ўвагі на пасажыраў, хто і якія яны, пра што плятуць свае маркотныя думкі, выйшаў у тамбур — нікога не хацелася бачыць, млосна і горка было на душы. Скрозь, скрозь звярэлі людзі, звярэла чалавецтва, і ўсё ішло ад валадароў. Хто дзе,

хто які — які праведны міласэрны розум мог спыніць усё гэта, калі юды самога Ісуса Хрыста ўкрыжавалі? Цяпер у Беларусі і вакол яе ідзе бітва за тое, каму, якому д'яблу ўсперціся на дошкі, пад якімі, прыціснуты, жыве пакуль што і кешкаецца дабрачынны народ. Правяць бальгітлераўцы. А далей што будзе?

І ў смутку душы ён адчуў усю марнасць і безвыніковасць свайго вяртання ў Кёнігсберг. Хацелася застацца тут, на Бацькаўшчыне; на жаль, гэта пытанне ўжо абмяркоўвалася — не выпадае. Ён жыве цяпер адным парываннем наблізіць той час, калі ягоная грамада, расцярушаная ў Кёнігсбергу і наўкола па Прусіі, магла б вярнуцца дадому, да родных і блізкіх, да адвечнай зямлі. Не-не, варта жалю, але нават тыя, каму выпаў тут беларускі клопат, значнага поспеху не маюць, ды і рэдкія ў іх шэрагі. А чаму?

На гэты конт яшчэ адно яскравае сведчанне «Беларускай газеты». Ён знайшоў яго ў артыкуле Кастуся Езавітава «Угодкі вялікага абуджэння».

Артыкул прысвячаўся абвяшчэнню 25 сакавіка 1918 года незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі... Езавітаў, дарэчы, быў актыўным удзельнікам Першага Усебеларускага кангрэса, папличнікам Скірмунта, камендантам горада Менска ў 1918 годзе. Звяртаючыся да статыстычных выкладак па перапісу насельніцтва 1897 года, генерал Езавітаў паказваў: ва ўсіх гарадах Беларусі сярод жыхароў было ад сарака пяці да сямідзесяці адсоткаў яўрэяў; затым ішлі беларусы, за імі — расейцы, палякі... Прычым у Менску, дзе ўслед за Пецяўбургам іўдзеі разгортвалі рэвалюцыю, было ўсяго дзевяць адсоткаў карэнных жыхароў, у Бабруйску — яшчэ меней, а ў Полацку, Віцебску, Мазыры, Гомелі, Слуцку — ад дванаццаці да восемнаццаці адсоткаў. Беларусы ўраблялі зямлю і жылі ў сваёй масе па вёсках, яны былі ўтрымальнікамі і носьбітамі сваёй этнічнай культуры. А яўрэі ў гарадах трымалі фартуну і ключы амаль ад усіх крыніц жыццезабеспячэння. У гэткай сітуацыі, падкрэсліваў генерал, абуджэнне самасвядомасці беларусаў на пачатку XX стагоддзя было проста цудам. «Калі б беларусы спазніліся са сваім нацыянальна-адраджэнцкім рухам яшчэ на пару дзесяцігоддзяў, — пісаў Езавітаў, — дык магло б стацца так, што

наш народ зрабіўся б супольнасцю земляробаў, пастухоў, а жыды цалкам узялі б нашыя гарады ў свае рукі».

Газеты моцна ўзварушылі ўяўленне і душу Барыса; ён аналізаваў ход розных значных падзей і баяўся, што ў далейшым застанецца ад іх на абочыне,— будзе чакаць і не дачакаецца моманту, калі спатрэбяцца яго рашучая чыннасць, энергія, досвед. У гэтакім роздуме ён стаяў ля акна і назіраў, як кружаць буслы над зазеленым пад сонцам узбалоткам у пойме Ясельды. Ён і сам нагадваў вялікага птаха, якому хацелася і не было як узняць, распасцерці свае дужыя крылы над мілымі сэрцу абшарамі тут, узбоч чыгункі, над зямлёй, падзеўбанай і знявечанай вайной.

Праз які час ён зноў вярнуўся ў купэ. Рух цягніка з мераным перастукам колаў на рэйках сунімаў неспакой, вяртаў разважлівы, амаль філасафічны настрой. Барыс схаваў газеты ў скуруны партфель. Але толькі цікаvasць да жыцця на радзіме не згасла, і ён неўзабаве пачаў гартаць старонкі, перададзеныя яму бурмістрам Юрыгам у Баранавічах.

Цяпер усё, усё разам паказвала Барысу на палітычныя варункі, у якіх разгараліся чалавечыя жарсці, прычым не толькі ў Баранавічах, але і скрозь на беларускай зямлі.

З сіняга сшытка Юрыгі, то бок Юры Сабалеўскага:

«Вайна — зацяжненне мазгоў у пэўнай часткі людзей або цэлых народаў. Яна — зайсёды крушэнне ўстойлівай плыні жыцця.

Невядома адно, што лепей для простага людю: турма, векавечнае паняволенне ці вайна? Ні для кога ж не сакрэт, што пад Польшчай для беларусаў быў турэмны парадок, па-навуковаму — рэжым санацыі. Дый за Саветамі, бадай,— тое ж. Балшывіцкія Саветы — зманлівая штука. Гэта ўлада тых, хто не мае ўлады, і я дапускаю, што сялянін, які працаваў ці працуе і нічога за тое не мае, спакойна жыве. Толькі ж ці не здзек гэта з самога нутра і душы сялянскай?

Вайна не пыталася ў нас, калі і як ёй пачацца. Праўда, калі 22 чэрвеня 1941 года нямецкія войскі рынулі на ўсход, падзея была неспадзяванай толькі для Сталіна. Для ўсёй Еўропы на гэты конт даўно не было ніякага сумневу. Добра ведалі і стратэгію Гітлера. Яна ў «Майн Кампф»

выказана гранічна проста: «...нямецкія калоніі ляжаць на ўсходзе».

Цяпер у стане вайны аказалася багата народаў, і кожны павінен дбаць пра свой талан і ўдачу. Адно ва ўсіх пытанне: як з найменшымі стратамі выйсці з гэтага стану, а калі пашанцуе — і з карысцю для сябе?

Што маюць рабіць беларусы? Узняць галовы, устаць з каленяў, балазе немцы дакляраюць нам «вызваленне».

У іх на тэрыторыях Остланда ўсталёўваецца прынцып — мясцовая адміністрацыя пад нямецкім каўпаком. Пакуль што... На большае цяпер не варта разлічваць.

Праблема. У беларусаў амаль скрозь не хапае людзей, якія б асадзілі на месцах нацыянальную ўладу. Немцам не падабаецца безыніцыятыўнасць мясцовага людю пры арганізацыі адміністрацыйнага апарату і паліцыі. Ніхто не рвецца ў начальнікі. Абыходзяць службовыя пасады нават спецыялісты. Пра што думае народ?.. Дзе нацыянальны пульс і тонус годнасці беларусаў? Ці не вынішчылі дазвання ягоны дух тыя, хто цягам двух дзесяцігоддзяў (калі не соцень гадоў) пазбаўляў яго права на самастойнасць, на суверэннае жыццё?

Тут, пэўна, і бальшавіцкі тэрор пакінуў свой ружовацьяны адбітак у душах людзей. Немцы шукаюць прычыну... Знаўцы нашай гісторыі тлумачаць нямецкім чынам, маўляў, беларуская адміністрацыя заўсёды знаходзілася ў чужых руках. Ці ж гэта не праўда?.. З заняпадам Вялікага Княства Літоўскага ў гарадах пачалі гаспадарыць палякі, жыды і расейцы. І цяпер, за Германскім рэйхам, палякі праяўляюць спрыт адумьсны. Запаўняюць вакансіі на беларускіх абшарах былых «крэсаў Усходніх», так што беларусу ў адміністрацыю ўжо не ўшчаміцца.

Пашанцавала Баранавічам. Мясцовыя патрыётны В. Папуцэвіч, А. Русак, Я. Якуцэвіч, К. Кіслы, У. Шыманец і іншыя здолелі за кароткі тэрмін апанаваць аграмадную тэрыторыю акругі і пад нямецкай акупацыяй надаць ёй беларускі каларыт, натуральны характар. Баранавіцкая, Слоніўская, Наваградская і Лідская акругі ў значнай меры абсаджаны беларускімі збройнымі аддзеламі.

Яшчэ ў 1939 годзе, прадчуваючы вайну Германіі з Расеяй, Рада БНР ініцыявала стварэнне ў замежжы нацыянальных элітных групак.

У сярэдзіне лета 1941 года ў Менск прыехалі з Польшчы лідэры групак нашых эмігрантаў — малады доктар Мікалай Шчорс і прафесар Радаслаў Астроўскі.

Разам з Астроўскім мы былі сябрамі ЦК Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады, якая дзейнічала ў межах тагачаснай Польшчы, больш за тое, ён заснаваў у Вільні Беларускі Кааперацыйны банк. Праз гэты банк пераводзіліся сродкі з СССР на яе фінансаванне.

У Менску Астроўскі пачаў рупіцца, аднаўляючы старыя польскія і віленскія сувязі, шукаючы здольных беларусаў, для якіх тут адкрывалася поле легальнай дзейнасці і барацьбы за свае нацыянальныя інтарэсы. Апраўдалася яго паездка ў Вільню, адкуль падмеліся прыехаць некалькі чалавек, у тым ліку прафесар Іваноўскі.

Меншы плён мела, праўда, спроба беларусізацыі супрацоўнікаў мясцовай адміністрацыі, у якой пачала стварацца атмасфера польскага вяршэнства.

Клопаты Астроўскага знаходзілі падтрымку ў службе бяспекі.

Кубэ, як, пэўна, і генеральныя камісары Літвы, Латвіі, Эстоніі, быў зацікаўлены ў стварэнні дапаможнага кіруючага органа, але пакуль не нацыянальнага ўрада, паколькі на гэта не было дазволу зверху, ад ОМі і асабіста рэйхслайтэра Розенберга.

Кубэ прызначыў Астроўскага намеснікам кіраўніка Менскай акруговай управы, адзінай на ўвесь Остлянд, і даручыў яму кіраваць таксама несанкцыяваным Паралельным бюро (Нэбэнбюро). Апошняя ўстанова была адпаведнікам альбо як бы сілуэтам Генеральнага камісарыята ў беларускім выкананні.

Толькі ж Астроўскаму не пашанцавала. Беларускі нацыст Акінчыц і іншыя былыя папличнікі пачалі пісаць на яго ў карныя органы даносы, сцвярджаючы, што ў сярэдзіне трыцятых гадоў ён быў камуністам і супрацоўнічаў з СССР. Напалоханы Радаслаў лічыў за лепшае мені паказвацца на людзях і ў вольны час адседжваўся дома. А ў кастрычніку ў Менск прыехаў доктар Ермачэнка, і яго

прызначылі кіраўніком Беларускай Народнай Самапомачы, што ўтваралася замест ліквідаванага Беларускага Чырвонага Крыжа.

Ермачэнка не мог доўга цягнуць побач з сабой Астроўскага, яўнага канкурэнта ў ягоных пасяганнях на ролю нацыянальнага правадыра. Супраць Астроўскага ён быў ўзброены тымі ж фактамі ягонай стракатай біяграфіі.

Кубэ мусіў развітацца з Астроўскім, шкадуючы пра гэтакі з ім інцыдэнт, асабліва таму, што ў Астроўскага была неблагая апора на ўласна беларускае асяроддзе. Ратуючыся ад магчымай расправы, ён разам з некалькімі сваімі прыхільнікамі рушыў далей, на ўсход, ладаваць беларускае кіраўніцтва пад эгідай Вермахта ў былых беларускіх Бранскай, Смаленскай, Магілёўскай акругах.

20 кастрычніка Кубэ разам з Ермачэнкам выдалі надзённую і важную адозву да беларускага насельніцтва, якое заклікалі ствараць павятовыя і валасныя аддзелы Беларускай Народнай Самапомачы.

Найпершай мэтай БНС абвешчалася дапамога насельніцтву ў ахове здароўя, паляпшэнні жыццёвых умоў, апекаванне над бяздомнымі сем'ямі, сіротамі, дзецьмі, у якіх маткі заняты на працы... Ермачэнка меціў сесці на добрага каня.

Доктар Іван, ці Янка Ермачэнка, нарадзіўся ў 1894 годзе ў вёсцы Капчэйка Барысаўскага павета, недзе побач з Халопенічамі. Скончыў гімназію ў Маскве, а падчас Першай сусветнай вайны — афіцэрскую школу. Служыў ў расейскім войску. Напрыканцы вайны стаў ад'ютантам у генерала Урангеля; пакінуў яго ў чыне палкоўніка. На эміграцыі ў Канстанцінопалі выконваў абавязкі генеральнага консула БНР на Балканах. У 1922 годзе пасяліўся ў Празе, дзе скончыў вышэйшую медычную школу. Потым працаваў урачом, выступаў прадпрымальнікам. Між іншым, ён лічыў сябе вартым ганаровага тытула, які пятнаццаць гадоў запар з годнасцю насіў сп. Захарка, гэты апостал беларушчыны і яе ж ахвяра, як і ўсе тыя, хто вымушаны быў жыць па-за межамі Вацькаўшчыны.

Ермачэнка больш, чым хто з беларускіх эмігрантаў, надзелены якасцямі дыпламата. Тонкі ў манерах, знешне прыязны. Прыгожая, хоць і не буйная галава з адкрытым

цеме. Яна годна сядзела і сядзіць на яго выцягнутай шыі пад гальштукам. Плоскія вусны ды шырокі ўсмішлівы рот. Акуляры ў аправе «Консул».

Гэты наш руплівец ужо залішне адданы германскай ідэі. У тым пераконваюць шматлікія гутаркі з ім. У сваіх поглядах ён, мусіць, стаіць блізка да беларускага ліса Акінчыца. А добра гэта ці дрэнна — не час меркаваць. Толькі можна здагадвацца, што ў нашага пражскага паводыра не знойдуць лагоды і падтрымкі тых беларусы, у якіх погляд на ворагаў і сяброў не такі адназначны.

Па прыездзе Ермачэнкі ў Менск, пісаў далей Юры Сабалеўскі, мяне неаднойчы запрашалі на нарады, у якіх удзельнічаў Кубэ. Разам з Кубэ абмяркоўвалі праграму дзейнасці БНС. Кубэ ўхваліў прапанову прафесара Вацлава Іванойскага, бурмістра Менска, каб Самапомач, апроч асноўных задач, узяла на сябе апекаванне асветы і культуры ў Генеральнай акрузе. І Ермачэнка, пасля некаторых ваганняў, мусіў з тым пагадзіцца, бо не было іншай арганізацыі з разгалінаванай структурай, якая б гэтым апекавалася.

Кубэ тады выглядаў дужа азадачаным. Ён не мог адмовіцца ад дырэктывы паставіць эканоміку гэтай краіны на службу вайне. Натуральна, і — дзіва няма. Але ж сітуацыя ў краіне, калі нацыянальна індыферэнтны беларус уступаў органы самакіравання агрэсіўнаму суседу, не ўваходзіла ў ягоны разлік пры вырашэнні задач, якія ён ставіў перад сабой. У нас даўно выпетрыліся традыцыі самакіравання, і краіна бачылася Кубэ даволі кволай. Кубэ неаднойчы сустракаўся з Гердам, начальнікам паліцыі парадку на Беларусі. Падчас гэтых сустрэч ён пераканаўча даводзіў, як важна ў рабоце з мясцовым насельніцтвам варушыць, ашчаджаць, уздымаць нацыянальны інтарэс беларусаў, практычна — спрыяць фарміраванню мясцовых упраў. Генерал паліцыі напачатку аніяк не хацеў зразумець, чаго хоча Кубэ. Зацята спрачаліся. Часам Герда ўзрывала, і ён выбягаў з кабінета, гучна зачыняючы за сабою дзверы.

Кубэ запрашаў да сябе Язэпа Найдзюка і з цікавасцю слухаў, што расказваў яму беларускі гісторык пра Вялікае Княства Літоўскае, пра сваіх нашчадкаў-землякоў. Але не столькі гэта, як асабістыя сустрэчы з

генеральным камісарам пераконваюць мяне, што ягоная адозва «Да жыхароў Беларусі», абвешчаная ў канцы верасня сорок першага, калі перамогу немцаў над рускімі многія ўжо прымалі за факт, была для яго не мыльнай бурбалкай, зусім не! Ён рэзка і, бадай, палярна адрозніваецца ад свайго ўкраінскага калегі камісара Коха, які, мусіць, бачыць сваю задачу ў тым, каб душыць народ Украіны. Паводле расавай тэорыі. Кубэ, на наша шчасце, іншы.

Валявы і дапытлівы твар Кубэ лёгка аднаўляецца ў памяці. Галава амаль круглая, буйная, з лёгкім нахілам у правы бок. Яна сядзіць на магутнай, як не бычынай шыі. Шырокі лоб. Коротка пастрыжаныя рудаватыя валасы, яны ўжо амаль пакінулі цемя. Затое на скронях шчэць набывае колер срэбра. Злёгка насурмленыя бровы. Яны гавораць, бадай, пра пастаяннае напружанне думкі гаспадара. І вочы, бы тыя жалуды. Прамы выпрабавальны позірк — позірк чалавека, які ў жыцці шмат чаго ведае і глядзіць у душу. Прамы нос. Падбародак як бы трохі падцяты — уражанне з-за лагчынкі пад ніжняй губой. З маіх назіранняў: у міміцы, у выразе ягонага твару найчасцей спалучаецца штосьці строгае і мяккае адначасова. Тым ён і прывабны. Постаць сярэдняга росту. Круглы, кражысты мужчына.

Вільгельм Кубэ нарадзіўся 13 лістапада 1887 года ў горадзе Глогаў (Сілезія) у сям'і дзяржаўных служачых, змалку выхоўваўся ў евангельска-лютэранскай веры. Ён вучыўся ў школе, пазней — у гімназіі «Ля шэрага манастыра» ў Берліне. Навучанне ў той прэстыжнай, як лічылася тады, вучэльні па 1908 год было магчыма дзякуючы стыпендыі, якую ён атрымліваў.

У Берлінскім універсітэце вывучаў філалогію, філасофію, гісторыю. Як найбольш здольнаму студэнту ў вывучэнні філасофіі яму выплачваў стыпендыю габрэйскі фонд імя Майсея Мендаля, берлінскага філосафа. Захапляўся старой і новай гісторыяй. Не без падстаў меркаваў пра яго унікальны розум.

Неяк пры сустрэчы, калі мы пазнаёміліся з ёй, Аніта Кубэ пераказала мне меркаванне свайго бацькі пра зяця Вільгельма: «Такія людзі нараджаюцца рэдка. Такім чалавекам,— казаў ён,— у часы барока быў Готфрыд

Вільгельм Лейбніц, саветнік двара, бібліятэкар і дыпламат пры двары гановерскага герцага, пазней караля Гановера. Будучы яшчэ вучнем, той прымушаў саромецца школьных таварышаў і нават настаўнікаў. Дзякуючы свайму розуму ды самастойным заняткам дома, ён, як і наш Вільгельм, ведаў больш за настаўнікаў, ён мог свабодна чытаць і перакладаць з латыні і грэчаскай усіх антычных пісьменнікаў; класны кіраўнік аднойчы паскардзіўся яго мацеры, маўляў, ваш сын замінае правядзенню урокаў, таму што ён усё ведае».

Паводле сведчання ягоных папличнікаў, Вільгельм быў бліскучым прамоўцам, што выявілася асабліва тады, калі ён прыхінуўся да палітыкі. Кубэ рана захапіўся патрыятычнай дзейнасцю і быў у ліку стваральнікаў Нямецкага нацыянальнага студэнцкага саюза.

Пачынаючы са студэнцкіх гадоў, рэдагаваў газеты розных партый, у нечым блізкіх яму, сам ён быў сацыялістам, стаяў за справядлівы падзел зямлі паміж сялянамі, аж пакуль у 1927 годзе не павязаў свой лёс з самай чыннай, як здавалася яму, партыяй — НСРПГ, якую ўзначальваў Гітлер.

З гэтага часу дзейнасць Кубэ становіцца шматкляпатнай. Ён і гаўляйтэр усходняй акругі Остмарк, і дэпутат прускага ландтага, і рэдактар «Der Markische Adler». Пачаліся гады росквіту Кубэ як асобы і, пэўна, таму для яго адкрыліся высокія і вабныя пасады ў Берліне. Ён быў бацькам горада, дэпутатам рэйхстага, членам Акадэміі германскага права, пісаў у грамадска-палітычныя газеты і ў чыста літаратурныя выданні...

Усе гэтыя ведамкі ўзяты пераважна з расказаў самога Вільгельма Кубэ. А ў нас да ягонага грувасткага поступу, без аглядакі на рангі, можна прыпісаць што заўгодна, і, калі шчыра, як на духу, прызнацца, для мяне застаецца загадкай: як гэты адукаваны, эрудзіраваны, галавасты, скажам так, мужык аказаўся сярод фашыстаў. Каб стаць попеч з Г., апантаным планетарным ваякам і авантурыстам, да паслуг якога нам собіла прыбегнуць. А ці не падкупляла Кубэ энергія процідзеяння камуністычнай заразе?

Пад восень 1942 года прыйшла ў Баранавічы канспіратыўная вестка, што ў адказ на нямецкую палітыку ў

Беларусі паўстае антынямецкі канспіратыўны рух пад провадам ксяндза Гадлеўскага. Прапануецца Баранавічам уліцца ў гэты рух і дэлегаваць свайго чалавека ў склад кіруючага штаба. Галоўная палітычная арыентацыя арганізацыі ўвязвалася з Захадам, і там мелі мы шукаць дапамогі ў справах беларускага вызвалення як ад камуна-іудзейскіх, так і нямецкіх акупантаў. Было над чым па-думаць... Не падзяляючы цалкам фашыстоўскай ідэалогіі, мы сталі партнёрамі Рэйха ў выбудове сваёй нацыянальнай дзяржавы.

Кастрычнік 1942 года. У Баранавічах, пісаў Ю. Сабалеўскі, працуюць ужо некалькі школ, заснаваных бурмістрам Вайтэнкам, які тут раней быў. Ён цяпер у Слоніме, а я праду яго нітку далей. Мастацкі густ, узровень развіцця нашага людзю, як і наяўнасць майстроў сваёй справы, падштурхнулі мяне шукаць захады, каб адкрыць у горадзе мастацкую школу і школу ткачых. Баранавіцкі гэбітскамісар Вернер пры сустрэчы са мной працытаваў Шылера: маўляў, вайна жыве вайной... На маю прапанову ён адказаў, што развіццё мастацкіх рамёстваў у Остляндзе не ёсць задача Трэцяга рэйха.

Давялося прасіць Ермачэнку, каб наладзіў сустрэчу з Кубэ. І вось я ў Менску, на пляцы Волі, заходжу ў будынак, высвятляю адносіны з вартай і джагу далей на трэці паверх.

Кубэ сустрэў мяне, устаўшы з месца... Павіталіся пацывільнаму. Селі ўзбоч стала.

Цікавіцца, які тэрміновы клопат прывёў да яго.

Я расказаў пра сваё жаданне заснаваць у Баранавічах новыя школы.

Ён слухаў, не міргаючы, здавалася, усёй істотай сваёй. Загвоздка, тлумачу яму, у тым, каб атрымаць дазвол і матэрыяльную падтрымку, а ўсё астатняе — за намі.

«Іхь фэрштэ», — адказаў уладар і яшчэ больш уважліва паглядзеў на мяне. Пры гэтым чэпкія вочы яго пацяплелі, ён усміхнуўся.

«Гер бурмістр Сабалеўскі, а вы ведаеце, як гэта добра, калі падчас вайны нехта шукае магчымасць адкрыць мастацкія школы! У вас выдатная моладзь, і вы сёння дбаеце пра яе будучыню, пра будучыню свайго народа. Зэр гут!»

Радуючыся, што пытанне вырашаецца, я ўлучыў момант і запытаўся:

«Гер гаўляйтэр, ваша мосць Кубэ, а які ж лёс, якая палітычная будучыня ўласна ў нашай краіны?»

Гаспадар кабінета сціснуў вусны і адвёў вочы ўбок, затым палез у кішэню, дастаў і прапанаваў са свайго партсідара цыгарку. Я ўзяў.

«Канчатковага рашэння няма. Так... Дакладней: планы, з дазволу сказаць, планы на палітычнае ўладкаванне мяняюцца, і нішто не задавальняе фюрэра. Ён хацеў бы, напэўна, перш атрымаць перамогу, а потым ужо распарадзіцца лёсам народаў. Я ж прытрымліваюся плана, які быў агучаны Ёдлем незадоўга да ваеннай кампаніі з СССР: расчляненне Расеі на шэраг самастойных дзяржаў і прыязных да Германіі народаў. А Беларусь мае сваё рэнаме. Яна як бы на асобым уліку. Ёй шкодзіць адно — востры дэфіцыт такіх людзей, як вы, гер Сабалеўскі, і на гэтай прычыне вялікія сумненні ў пана Розенберга наконт таго, ці прагне беларускі народ самакіравання, ці ахочы ён да самастойнага жыцця? Розенберг мяне разумее. Толькі ж не ён робіць пагоду».

Мне было прыемна і нейк нязвыкла, балюча і сорамна слухаць гаспадара кабінета. А ці не мог бы ён сам стаць для нашага народа за абаронцу і, прабачце, паводыра ў настолькі свінскіх абставінах? А чаму б і не? Ён жа пранікся духам гэтага «прымітыву» і бароніць мірных жыхароў ад эсэсаўцаў. Дармо, што яго сяды, у Беларусь, прывялі германскія інтарэсы. Аднаго разу ён выказаўся такім чынам: «Урады, калі надарыцца, бываюць бандытамі, а народы — ніколі». І патлумачыў, што гэта — паводле Гюго. Магчыма, ёсць і выключэнні.

А вось камісар Вернер у Баранавічах — той згадваў Шылера: маўляў, вайна жыве вайной... Усё — рыторыка. Толькі Шылер не мае дачынення да таго, што робіцца.

«Я не страціў веры ўвашу краіну толькі таму, — доўжыў Кубэ, — што ацаніў моладзь. Моладзь у вас вышэй усялякіх пахвал. Яна адродзіць краіну, асабліва калі вярнуць ёй нацыянальны дух. О, дух продкаў! Гэта дрожджы для культурнага росквіту народа. Я сказаў тэт-а-тэт пану Ермачэнку і фюрэру Саюза беларускай моладзі Ганько:

«У выхаванні выкарыстоўвайце мінімум чужой, нямецкай фразеалогіі — з Рэйха стане, і — максімум свайго нацыянальнага матэрыялу!» Я пры адкрыцці саюза кажаў: «З Адольфам Гітлерам да самастойнасці беларускага народа!» Вось вам, гер Сабалеўскі, і мой адказ на пытанне пра тое, чаго тут няма, а хацелася б... Гут? Я даручу інспектару ўправы Сівіцы, і ён залатвіць справу з новымі школамі. Жадаю поспехаў!»

27

У Беларусі той, хто меў вушы, неаднойчы чуў пра Кубэ, як што ён тут галоўны туз гітлераўскага Рэйха. Праўда, меней было людзей, якія ведалі пра яго столькі, колькі палітыкі. Але нават палітыкам, нават такім людзям, як Ермачэнка, Сабалеўскі або наш Барыс Рамановіч, не ўсё адкрывалася ў дзейнасці стаўленіка Гітлера на Беларусі. Вядома, тут кожны бок меў свае патаемныя думкі, сакрэты, свае схільнасці і сваю тканіну ўзаемаадносін.

Само прызначэнне Вільгельма Кубэ генеральным камісарам Беларусі выклікала ў некаторых яго былых папалечнікаў па нацысцкай партыі заварот у мазгах, паколькі на той час багата хто лічыў Кубэ палітычным трупам. Па агульным прызнанні, Кубэ спёкся яшчэ ў 1936 годзе, калі набірала моц кампанія антысемітызму. Антысемітам лічылі яго таксама, але нечакана для ўсіх разляцелася пагалоска, нібыта Кубэ паўстаў супраць Кубэ: паслаў вярхоўнаму суддзі НСРПГ рэйхсканцлеру Буху ананімны ліст. У ім даводзілася аб проціпраўным ганенні на габрэяў і адзначалася прыналежнасць да «юдаў» ягонай, Бухавай, жонкі, якая ў сваю чаргу даводзілася партайгеносэ Марціну Борману цешчай... Наспяваў скандал. Гестапа, калі верыць яму, вызначыла імя аўтара ананімнага ліста. А Кубэ адмаўляўся, і не выключана, што ліст быў сфальсіфікаваны. Тым не менш суд вызваліў літаратара ад дзяржаўных і партыйных пасадаў. Яго пачалі абзываць правакатарам. Толькі ж Гітлер, уважаючы на несумненныя заслугі свайго прыяцеля Вілі, пашкадаваў яго і пакінуў у партыі, ды і ў рэйхстагу таксама. Гэта, праўда, ужо ніяк не ратавала кар’еру, якая была змардавана.

І вось Вільгельм Кубэ ўваскрос!

На яго прызначэнне генеральным камісарам Беларусі пагадзіліся Розенберг і Лёзэ, праўда, на пачатку яны аспрэчвалі прапанову Гітлера, як што баяліся «гвалтоўнага, імпульсіўнага і поўнага супярэчлівасцей» характару гаўляйтэра, свайго калегі па партыі; такі характар няйначай прадвяшчаў ім сур'ёзныя непаразуменні па службе. Толькі Гітлер, не здраджваючы Кубэ, настаяў на сваім рашэнні. Больш за тое, фюрэр, казалі, не хаваў свайго намеру пры заканчэнні бліцкрыга паставіць гаўляйтэра Кубэ рэйхскамісарам Масквы.

Адно з Масквой пакуль неярэліўкі — не давалася першапрастоўная, як тая летуценная агонь-птушка, у рукі драпежнікаў — хоць галавой налажы. Зрэшты, Кубэ не надта і карцела Масква. Пасля зрыву і падзення сваёй бліскучай кар'еры ён адпачываў у перадполлі германскага Рэйха — на Беларусі, дыхаў яе водарам, захапляўся красунямі беларускамі і сніў, мусібыць, ужо беларускія сны. Між іншым гаспадар акупаваных абшараў спакваля даходзіў да гісторыі краіны і, маючы родавыя карані ў славянскай глебе (само прозвішча Кубэ ад імя Якуб, а маці была родам з Чэхіі), знайшоў шмат цікавага тут — у мове, звычаях, традыцыях народа.

У гэтых этнічных спазнаннях яму неўзабаве адкрылася адна недарэчнасць: гучанне назвы — Беларашэн — на нямецкай мове не адпавядала таму, што ёсць Беларусь на самай справе, бо паказвала як на частку Расеі, а гэта ёсць няпраўда, гэта ўводзіць у зман, да якога спрычынілася хцівая расейская імператрыца больш за сто гадоў таму. Старажытная Русь не ёсць Расея... І тады, адштурхнуўшыся ад гэтага факта і ведання лацінскае мовы, Кубэ прапанаваў сваім суайчыннікам у Нямецчыне называць Беларусь больш карэктна — *Weißruthenien* – Беларутэнія... Імперская канцылярыя прыняла прапанову.

От што значыць быць чалавекам адукаваным і прыхільным да існай існасці на чыёйсьці зямлі!

Яго чалавечы век ўздымаўся за поўдзень. Яго сыны ад ранняй каханкі і жонкі Маргарэт Шміт ужо сталі дарослымі — ваявалі, адзін — пілотам, другі — танкістам. Дарэчы, з-за той жа Маргарэт у пару юнацкіх захапленняў ён і пакінуў універсітэт. Пайшоў працаваць настаўнікам,

каб матэрыяльна забяспечваць сям'ю. Было, ды адышло... А цяпер у яго ад другой любай жонкі Аніты таксама сыны — пакуль малыя, прынамсі, яшчэ не салдаты... Пры ўсім тым ён па-ранейшаму не адчуваў узросту. Ад прыроды не чэрствы, выхаваны ў атачэнні муз, Вільгельм разпораз перажываў узрушанасць, калі страчаў прыгожых маладзіц. Аднаго разу ў Менску дык наогул на душы ў яго занялося маладым пажарам, на што звярнула ўвагу служба бяспекі. Так, усё сведчыла пра тое, што генеральны камісар Кубэ страціў над сабой статутны службовы кантроль, і гэта яго зусім не ўпрыгожвала. Новы начальнік упраўлення службы парадку і СД ў Менску оберштурмбанфюрэр СС Эдуард Штраух не ўтрымаўся, каб не данесці ў Берлін:

...Генеральнаму камісару аднойчы спадабалася сваёй прыгажосцю доктарка-беларуска. Праўда, потым яна згубілася з відавочку. А наколькі яму не было як даведацца біяграфічныя дадзеныя доктаркі, ён склікаў у Менску нараду беларускіх лекараў, на якой выступіў з прамовай. І там убачыў тую беларуску, якую шукаў. Даручыў свайму ад'ютанту сфатаграфавачь яе і даведацца пра месца працы і жыхарства.

На наступны дзень доктар была выклікана да кіраўніка Беларускай Народнай Самапомачы Ермачэнкі, і той паведаміў ёй, што генеральны камісар запатрабаваў яе ў якасці сваёй прыслугі.

Яна адмовілася, і тады ёй было сказана, што «варта прыносіць сябе ў ахвяру дзеля беларускае справы, якая ў тым, каб знайсці больш сяброў і разам з імі аблегчыць жыццё свайго народа». Пры далейшым адмаўленні гэтай асобе нагадалі пра паліцэйскія меры, толькі тады беларуска пагадзілася служыць гаўляйтэру.

Ці мелі месца ў гэтым выпадку інтымныя адносіны, пакуль невядома і цяпер высвятляецца.

Штраўх, напэўна, ведаў, пра што пісаў. Таямнічай асобай, якую Вільгельм Кубэ заўважыў у разгар маладога лета на другі год вайны аказалася Таццяна Каліта, карэнная мінчанка. Працавала яна ў першай клінічнай бальніцы, жыла разам з маці за чыгуначным вакзалам, па вуліцы Талстога. Да вайны скончыла Менскі медыцынскі

інстытут і далей вучылася ў аспірантуры пры медінстытуце, выйшла замуж за студэнта Мішу Грынгаўза.

Калі на Менск абрушыліся бомбы, яна нейк паспела яшчэ памяняць Грынгаўзу пашпарт і ў графе *нацыянальнасць* «яўрэй» упісала «рускі».

Пачалася эвакуацыя інстытута... Нягледзячы на заменены пашпарт, Міша рынуўся разам з усімі на ўсход. Яна ж засталася, бо, апроч маці, на яе апекаванні была яшчэ бабуля, нямоглая, хворая, — не ў правілах гэтай сям’і было яе пакідаць... Свайго бацьку Таня не помніла, ён працаваў на чыгунцы і з’ехаў кудысьці, калі яна нарадзілася. А муж Міша, як потым высветлілася, даехаўшы да Новасібірска, забыў думаць пра Менскі медыцынскі і падаўся ў горад Фрунзе, дзе ў яго былі родзічы і было цяплей. Юнай жонцы здавалася, што ён знік назаўсёды.

Разам з такімі рысамі дзявочага характару, як сумленне і годнасць, Тані былі ўласцівы смеласць, прынцыповасць. Безумоўна, на яе выхаванне змалку зрабілі ўплыў маці і бабуля — апошняя, між іншым, мела польскую кроў у сваім радаводным ланцужку; абедзве ў розны час вучыліся ў Менскай жаночай гімназіі, дзе набылі добрыя манеры, такт і густ.

І зусім невыпадкова шмат хто заглядаўся на Таню — прыгажосць заўжды прыцягальная, а тут — бляск у крыві, у натуры! І вытанчанасць форм, адухоўлены прамяністы позірк з-пад пругкіх броваў, раскінутых крыламі. Мяккі прадаўгаваты авал твару з гожа адкрытым ілбом, валасы, злёгка хвалістыя, залацістыя. Акрасу прыдавалі косы, якія спадалі за плечы альбо на дзявочыя грудзі. Усё-ўсё пасавала адно да аднаго і сведчыла няйначай, што тут, перад вамі, адмысловая асоба шляхетнага паходжання, прынцэса з казкі, ды і годзе. А яна ж тым часам была ўсяго-наўсяго дачка паняволенага люду і мела гонар прадстаўляць гэты люд, няхай нават і ў такой нядобрай, у зусім нехлямяжай, не сакрэт, сітуацыі — у ролі прыбіральшчыцы-пакаеўкі ў прышэльца, які ў аддзяку браўся вызваліць яе краіну ад уціску камуністаў. О, тыя камуністы цяпер скрозь былі ворагамі нумар адзін!

Толькі ж ці трэба вызваляцца ад камуністаў гэтай дзяўчыне? Камуністы далі ёй адукацыю, уласна, вывучылі на доктара. Асабіста яна, Каліта, не бачыла ў тым

вызваленні патрэбы і, мусіць, таму як след не зразумела слоў кіраўніка Беларускай Народнай Самапомачы Івана Ермачэнкі, калі той даводзіў, што пакуль няма долі-волі ў народа, варта цярпець і варта рабіць беларускую справу, урэшце, варта мець больш сяброў і пільнавацца свайго нацыянальнага клопату. Ермачэнка, між іншым, глядзеў на яе, жмурыў вочы, бы кот. Таня ўзарвалася плачам. Але плакала краса дзеўчына нядоўга — супакоілася адразу ж, як зразумела: яна ў пастцы!

Кубэ з нагоды прыбыцця ў сваю сядзібу на пляцы Волі новай пакаеўкі зладзіў добрую вячэру. Годнасць яе адчувалася ў кожным руху, Таццяна патрабавала да сябе ўвагі і павагі. І дзіўна, з Кубэ здарылася тое, чаго з ім даўно не было, — ён, муж з мужоў, перад гэтай красуняй пачуваў сябе пажам. І хаця гэта доўжылася не доўга, тым не менш у ягонай менскай кватэры пачаліся ўрачыстыя і пераможныя дні. Сцены пакояў як бы знутры засвяціліся, стала ўтульней, пахарашэла. Праўда, працаваць у сядзібе Таццяна была непрывучаная, паколькі дома на яе адно дыхалі, як на анёла, і мама з бабуляй рабілі за красуню ўсё-ўсёсенькі. А вось чым па-сапраўднаму захаплялася Таня, дык гэта вязаннем розных прыгожых і модных кофтаў, шалюў, пальчатак... Аднак усё, да чаго прывыкла душою, мінулася, і цяпер яна, лічыце, нявольніца, мусіла налажыцца да ўсялякае працы ў пакоях.

Неўзабаве ж прыехала фрау Аніта, жонка Вільгельма, ды разам з дзецямі — трыма хлопчыкамі і сабакам. Казалі, прыехала яна ў Менск пасля загаду на гэта Альфрэда Розенберга. І тады Каліце, доктару, якая ведала нямецкую мову, акурат спадобілася стаць гувернанткаю для малечы. Сям'я — як сям'я. Яна часам забаўляла ўсю сваю немчуру іграй на балалайцы ды песнямі, пераважна лірычнага або народнага складу.

Жыццё тут, відавочна, радавала Вільгельма Кубэ сваёй паўнатай, хоць ён і дагэтуль не надта маркоціўся. А вось на душы ў гувернанткі Тані ляжала сваё, і, здаралася, што яна бунтавала, хадзіла панураю альбо, наадварот, выказвалася непрыхавана і дзёрзка, напрыклад, пра сканчэнне вайны не на карысць Германіі. Падставы для гэтакіх сцвярджэнняў давалі ёй ведамкі пра сітуацыю на франтах адтуль, з Масквы. Выпадак дапамог самавітай

гувернантцы пазнаёміцца праз ад'ютанта Кубэ — Карла Вільдэнштэйна — з Галінай Мазанік, якая была ў блізкіх адносінах з Карлам; пры начной працы ў казіно, калі не было наведвальнікаў, Галіна часам асмельвалася ўключыць і дрыготкай душой паслухаць радыёпрыёмнік. Потым яна пераказвала Тані апошнія паведамленні «Совинформбюро».

Вядомая рэч, начальніку над усёй Беларуссю Вільгельму Кубэ не хацелася чуць ад служанкі Тані нават намёкаў на магчымую паразу ў вайне яго фатэрланду, ён хмурыў лоб, але ж трываў, не ўсчуваў яе, прыслужніцу, якая мела свой гонар. Увогуле ставіўся да яе цяжка і нават паблажліва — яна ж пашырыла яго ўяўленні пра славянскі характар, пра беларускі народ.

Таццяна між тым неаднойчы спрабавала давесці да слыху генеральнага камісара сваё перакананне: яна лекар, і з гэтым трэба лічыцца, — у вайну яе святы абавязак дапамагаць хворым у лагеры ваеннапалонных, а не мыць сабак у дамоўцы генеральнага камісара Кубэ.

Вільгельм слухаў яе. Слухала яе і нават пагаджалася з ёю фрау Аніта. Адно — вынікаў аніякіх, калі не лічыць таго, што генеральны паабяцаў ёй працу ў медыцынскім інстытуце, калі той адкрыецца... Падобны інстытут ужо дзейнічаў у Віцебску, толькі ж у доктара Ермачэнкі дый, відавочна, у самога Кубэ былі думкі наконт адкрыцця падобнага інстытута і ў Менску.

На тыя абяцанкі гувернантка толькі скептычна ўсміхалася. Каліта ставіла сябе ў гэтай сям'і як нікому нічым не абавязаная. Яна чулася тут нават больш незалежнаю, чым гаспадыня Аніта. Прынамсі, часам магло складвацца такое ўражанне. Нездарма ж за дзівочую ўпартасць і вольныя выказванні ў доме Кубэ яе пачалі зваць бальшавічкаю. Напаўжартам, напаўсур'ез... Зрэшты, служанка на гэта не крыўдзілася. Здаецца, сваімі прэтэнцыёзнымі паводзінамі яна не надта псавала настрой і ў самога генкамісара Кубэ, хоць як-ніяк нядобрыя эмоцыі далей-болей назапашваліся, і яны, няўрокам кажучы, маглі выклікаць непрадказальную рэакцыю.

Краю між рэкаў, ваенны пажар
Цябе ахапіў і трымае.

Не даў табе хлеба сірочы папар,
Аратаму й жнеям быў плёнам злы чар,—
Чар сьмерці, што сэрца не мае...
На ўсход...

Гэтак пісаў Вільгельм Кубэ ў вершы «Weißruthenien», то-бок Беларутэніі — Беларусі, які друкаваўся ў «Minsker Zeitung» за 14–15 чэрвеня 1942 года пад псеўданімам Карл Курц.

На ўсход адышла яна... Ветры вясны
Табой страсянулі... у полі
Зноў песцяць зямлю тваю рукі жанчын,
Жыццё расцвітае, нарэг баразніць
Раллю пад шчасліваю долю.

Ў лясах тваіх сонца праменні пляце
І золата сцеле ў хваінах.
Зноў ціхай вясною смяецца твой дзень
І грэе настылыя душы людзей,
Атрутыя злом успамінаў.

Нечага ж варта было гэтае нязмушанае прысвячэнне Беларусі. Нашчадкі з аднаго і другога бакоў потым будуць гадаць, наколькі шчыра напісаны радкі ў зусім непаэтычны, грымотны час. Падобна, аднак, што за год, нават няпоўны год сваёй службы генеральным камісарам краіны, а яна напачатку бытта ляжала ў тумане, ён адчуў у сваёй душы прыкладна тое, што адчувае шукальнік скарбаў, калі яго раптам напаткае ўдача.

Стаю, пазіраю ў прышласці даль,
І бачу тваё расцвітанне.
І бачу, як творыш ты, чую амаль,
Як сэрцы народу твайго, як ралля,—
Смяюцца і радасцю ззяюць.

А мы ўжо з Нямецчыны ў новыя дні
Ткаць шчасце табе дапаможам,
Каб знала і ў гэтым далёкім краі,
Што з верай пры нашым народзе стаіць,
Кус радасці й хлеба меў кожны.

Кубэ спасцігаў культуру забранага краю. Пра яго цікавасць да мінулага гэтай зямлі сведчаць і археалагічныя

раскопкі паблізу яго рэзідэнцыі ў Прылуках, у якіх ён прымаў асабісты ўдзел. Адкапаны там на кургане шкілет чалавека ён распарадзіўся паслаць у Нямеччыну для навуковых даследаванняў.

А ў другой сваёй рэзідэнцыі ў прывабным маёнтку Лошыца, што меў багаты парк, сад і падступаў да горада, Вільгельм Кубэ любіў адпачываць з дзецьмі і жонкай Анітай, калі тыя прыехалі з Берліна. Вёска ж Лошыца — побач — захапляла іх сваім жывым людам, на многае здатным, руплівым. Там дзейнічаў самавіты развясёла-напеўны ансамбль песні і танца «Лявоніха», ён зрэдку выступаў на пляцоўцы парку ў прысутнасці сям'і Кубэ. Там жа працавалі Собалевы, Сябаравы — сем'і адданых сваёй справе вучоных, якія і ў вайну доўжылі свае даследаванні ў Лошыцкім парку, што былі распачаты яшчэ пры Вавілаве. Куток увогуле прыцягваў адмысловым каларытам, што культурным, што побытавым.

Аніта Кубэ, якая ў Менску не адчувала для сябе небяспекі, хадзіла ў Лошыцу, як, зрэшты, і ў Прылукі, з малымі Геральдам, Петэрам і Вільгельмам; ім было чатыры, сем і дзевяць годзікаў. Хадзілі туды пехатою і без усялякай аховы, хіба што з перакладчыкам Сямашкам, што быў з паволжскіх немцаў.

Яна ўжо ведала ад мужа, як жылося тутэйшаму люду пры бальшавіках і бальшавіцкіх інквізітарах — энкавэдыстах. Пра тое ж даводзіла ёй і мясцовая швачка Вольга, якая прыходзіла з Лошыцы-вёскі ў палац, дзе ў светлым пакоі на другім паверсе Аніта прымала яе — зазвычай разам з сямігадовай Эняй. Чаму Эню цягнула сюды? Вядома, гаспадыня частавала яе цукеркамі, а яшчэ Эня ніяк не магла наглядзецца на пані Аніту, бо тая была вельмі прыгожая, станістая, з выразнымі блакітна-шэрымі вачыма і локанамі валасоў, што спадалі на лоб, — мясцовыя прыгажуні навывперадкі стараліся рабіць прычоскі, як у пані Аніты... Толькі ж Вольга, кроячы блузкі разам з гаспадыняй, раскажвала ёй (праз перакладчыка), што поўнае імя Эні — Энгеліна, ад прозвішча Энгельс. Падабраў жа ці, лепш сказаць, прыдумаў яго для сваёй дачушкі бацька Іван Звяровіч, палкі камуніст... «Вундэр!» — ажыўлена ўсклікнула тады пані Аніта. А Вольга раскажала далей, што заўзяты аграном-вучоны Звяровіч быў удалым

кіраўніком саўгаса ў Новым Двары, што непадалёку ад Лошыцы. Надарыўся ж ураджайны год. Ураджайны год быў і ва ўсёй краіне. Тады Сталін у сваёй прамове адзначыў гэты радасны факт. Сталін сказаў, што ў наступным годзе працаўнікам вёскі трэба дамагацца такога ж ураджаю, на што Іван, дырэктар саўгаса, усміхнуўся й падаў пры людзях: «А мы яшчэ й большага ўраджаю даможамся!» Нехта крыва ўсміхнуўся на гэта і данёс, маўляў, таварыш Звяровіч зневажае бацьку Сталіна. Арыштавалі Звяровіча, прыпісалі яму шпіянаж на карысьць Польшчы ды і саслалі ў Сібір. Нездзе ў турме па той бок фронту яго і дагэтуль перавыхоўваюць.

Аніта слухала ўважліва і прачула. Што да яе мужа, то ён не хацеў прыпадабняцца вось такім папярэднікам і вельмі перажываў, калі ягоныя суайчыннікі з падраздзяленняў гестапа, СД аднойчы спалілі вёску пад Менскам разам з жывымі людзьмі. Яны расклеілі па горадзе плакаты: так, маўляў, будзе з кожным населеным пунктам, калі тыя стануць апекавацца партызанамі. Пад плакатам стаяў подпіс: Вільгельм Кубэ... І Вілі месца сабе не знаходзіў ад «падарунка» гестапаўцаў. «Я не забойца! — усклікнуў і паўтараў шматкроць: — Я не хачу бачыць і чуць пра гэтакія метады, ужытыя акупацыйным рэжымам!»

Моцна перажываў ён і з-за смерці Шнабеля, вядомага музыкі з Гамбурга, які разам з іншымі габрэямі апынуўся ў Менскім гета. Кубэ ўдалося дамовіцца з гаспадарамі гета Штраухам і Готбергам ды вызваліць таго; ён даручыў Шнабелю чыста сімвалічную працу: папраўляць флюгель на даху сваёй камяніцы; нярэдка прымаў піяніста ў сваіх пакоях і слухаў у яго выкананні любімыя творы Моцарта, Вердзі. Але ж аднойчы, калі Шнабель выйшаў у горад, яго затрымалі і нейкай неразважлівай куляй адправілі на той свет.

Аніта спачувала мужу. Яна лічыла яго найзначнай асобай — яшчэ з таго самага часу, як ён патрапіў у Шнай-дэбютэль на спектакль... Было тое ў 1933 годзе. Тэатр паказваў прэм'еру спектакля па гістарычнай п'есе В. Кубэ «Таціла», дзе раскрывалася барацьба готаў з рымлянамі, і яна, маладая актрыса, выконвала ролю царыцы готаў Цвангіле... Аніта мела поспех, і пасля спектакля да яе падышоў Вільгельм. Яны пазнаёміліся і пасябравалі, каб

неўзабаве ўжо стаць тым адзіным, што валодае і кіруе аб'ямі.

Начальнік паліцыі бяспекі і СД па Беларутэні Курт фон Готберг часам па-прыяцельску пытаўся ў Кубэ, чаму ён, калі некуды па горадзе ідзе, бярэ ў сваю ахову не ваяроў ва уніформе, якая, маўляў, выклікае павагу, а мясцовых дзецюкоў, беларусаў.

«А я не хачу разам з вамі, бандытамі, хадзіць!» — адказваў Кубэ — нібыта жартам, а ў той жа час і апялюючы да сутнасці.

Ад самага пачатку сваёй службы ў Менску генеральны камісар імкнуўся не дапускаць да ўпраўлення горадам гестапаўцаў. Наогул, не будучы селянінам, аратым, ён араў сваю адметную баразну ў акупацыйнай палітыцы, і ці не таму да яго пільна прыглядаліся з абодвух бакоў? Для гестапаўцаў ён быў занадта неардынарны, самавіты, свавольны. Для партызанаў, падпольшчыкаў, у асяроддзе якіх «дарадцамі» з Масквы закідваліся энкаведысты, постаць генеральнага камісара Кубэ наогул не ўпісвалася ні ў якія рамкі гітлераўскага чыноўніка. Гэта, мусібыць, і выклікала самы праведны гнеў у савецкага боку, касмапалітызаванага, раз'ятранага і не менш драпежнага.

Але ж ці толькі прадчуванне расправы адтуль ці адгэтуль трывожыла Вільгельма Кубэ? Не, пэўна... Былі ў яго клопаты і большага, як ён лічыў, маштабу.

Па-першае, нездавальняюча, без належнай матывацыі, палавінчата, калі не сказаць па-варварску, было вырашана пытанне ўласных тэрыторый Генеральнай акругі Беларусь, дый на ўсходніх яе абшарах гаспадарылі сілы Вермахта, якія адно рабавалі народ.

Па-другое, ні нацыянальныя дзеячы Беларусі, ні берлінскія палітыкі сапраўды не мелі пэўнасці наконт лёсу беларускіх абшараў пры іх далучэнні да германскай жыццёвай прасторы; зрэшты, Кубэ, рызыкуючы ўласным імем, дакляраваў нацыянальную незалежнасць люду, у чым характары была як не рытуальная адданасць працы, фізічная вынослівасць, маральная чысціня ды, жалю варта, абмежаванасць у палітычным мысленні. У інтарэсах тутэйшых, натуральна, патрабавалася куды больш інтэнсіўнае пашырэнне ў акругах нацыянальнай адміністрацыі, як і пашырэнне яе правоў, як і фарміраванне ўрадавай структуры,

а ён не мог усяго гэтага даць — абмяжоўвалі. Таму і не было як планаваць штосьці акрэсленае, рэальнае на будучыню, апроч хіба зямельнай рэформы, без чаго любая праца з мясцовым насельніцтвам ускладнялася і не магла быць дастатковай.

Па-трэцяе, сваю лыжку дзэгцю ў палагодненне адносін з насельніцтвам пастаянна ўносілі службы ваенізаваных ахоўных атрадаў — СС, служба бяспекі — СД, як і іншыя паліцэйскія службы. Пры самых нязначных праявах супраціву, дыверсій з боку савецкіх падпольшчыкаў і партызан яны наладжвалі маштабны тэрор, вынішчалі «заложнікаў»...

Генеральнага камісара Кубэ вельмі занепакоіла рабаванне ў Менску, і 29 верасня 1941 года ён адаслаў у Берлін рэйхсляйтэру Розенбергу выкрывальна-прагэстны ліст:

Сёння, пасля доўгіх пошукаў, я магу, урэшце, знайсці і ацаніць рэшткі мастацкіх скарбаў Менска. У горадзе існавала вялікая, а часткова і вельмі каштоўная калекцыя твораў мастацтва і абразоў, якая амаль уся была вывезена. Па загадзе рэйхсфюрэра СС, рэйхсляйтэра Генрыха Гімлера большасць карцін — часткова ўжо пасля майго ўступлення на пасаду — запакавана эсэсайцамі і вывезена ў Рэйх. Прычым гаворка ідзе пра мільённыя каштоўнасці.

Музей дагістарычнай археалогіі, як і бібліятэкі, таксама знаходзіцца ў стане поўнага спусташэння. У геалагічным аддзеле парабаваны каштоўныя і напайкаштоўныя камяні. Ва ўніверсітэце бессэнсоўна паразбіваны або забраны прыборы і інструменты на сотні тысяч марак.

Вільгельм Кубэ прасіў Міністэрства Усходу вярнуць Генеральнай акрузе Беларусь каштоўныя зборы, суро́ва пакараць віноўных і хадайнічаць перад адказнымі асобамі Вермахта, якія таксама прычыніліся да рабавання, прадухіліць у далейшым падобныя знішчэнні культурных каштоўнасцей, не дазваляць нямецкаму салдату прышласці быць варварам. «*Можна, — пісаў ён у тым жа лісце, — было б пажадана, каб Вы, пан рэйхсляйтэр, паведамілі пра гэта фюрэру. У выніку такога абыходжаньня і без таго бедная, неаднойчы падзеленая і абрабаваная камуністамі Беларусь панесла найцяжэйшыя страты*».

Аднак да Гітлера скарга не дайшла, а Гімлер адрэагаваў на яе пагардліва, непрыязна, крута: «Я прашу раз і назаўсёды вызваліць мяне з боку пана Кубэ ад падобнага нахабства!» Між іншым, у дадатак да ярлыка «нахабніка» Вільгельм Кубэ неўзабаве набыў у Гімлера паноўленую рэпутацыю «прыяцеля габрэяў».

Са Слуцка на яго імя ў Менск прыйшла справаздача акруговага камісара Карла аб фактах тэрору.

Паўсюдна ў горадзе,— пісаў той,— стаяла страляніна... Беларусам з вялікімі цяжкасцямі ўдавалася пазбыцца абвінавачванняў. Не кажучы аб тым, што з яўрэяў, у тым ліку рамеснікаў, здзекаваліся на вачах у беларусаў, дык і саміх беларусаў білі гумавымі палкамі і прыкладамі карабінаў. Гэта была ўжо не жыдоўская акцыя, а выглядала інакш. Я сам увесь час разам са сваімі супрацоўнікамі літаральна з настайленым рэвальверам выцягваў з майстэрняў нямецкіх і літоўскіх паліцыянтаў. Такое даручэнне атрымала і мая жандармерыя, аднак з-за дзікай страляняй яна мусіла шмат разоў хавацца, каб не быць расстралянай... Беларускае насельніцтва, якое поўнасю нам давярала, цяпер нас жахаецца.

1 лістапада Кубэ пераслаў справаздачу Карла ў Берлін і Рыгу з лаканічнай прыпіскай: «*Такімі метадамі нельга ўтрымаць на Беларусі спакой і парадак*».

Падобныя эпізоды, на жаль, паўтараліся, і ўсё больш непакоілі Кубэ. Спакваля наспявала драма, і не столькі яго асабістая — чуўся крах акупацыйнай палітыкі на Беларусі праз яе носьбітаў, неўтаймаваных, разнапланавых, размаітых. І калі адны рупіліся, каб наладзіць мірнае жыццё, усталяваць спакой і парадак, другія мардавалі і пляжылі ўсе дасягненні першых тактыкай тэрору, вынішчэння вёсак, і ад гэтага яшчэ больш множыліся шэрагі мсціўцаў, партызан, «бандытаў». Летам 1942 года Гітлер даручыў барацьбу з імі асабіста Гімлеру, і з 21 жніўня па 21 верасня ўзбуйненыя атрады эсэсаўцаў і паліцыі аховы парадку распачалі карныя экспедыцыі. Іх вынікам было знішчэнне на Беларусі 692 вёсак разам з жыхарамі. Кубэ і ягоны паплечнік, мінскі шэф СС і паліцыі Шыман адначасова выступілі супраць падобнай практыкі «барацьбы з партызанамі».

Лёзе і Розенберг шукалі сустрэчы з Гітлерам, каб да-лажыць аб неэфектыўных і цалкам заганных метадах барацьбы гімлераўскіх служб з партызанамі, а Гімлер блакаваў іх і штораз рабіў захады, каб за кошт пашырэння паўнамоцтваў сваіх аддзелаў у Беларусі звязаць рукі Кубэ, звузіць поле ягоных дзеянняў. Міру і спакою гэта не варажыла, і ўжо вяліся дэбаты наогул аб ліквідацыі цывільнай адміністрацыі, ачоленай Кубэ, перадачы абшараў Генеральнай акругі Вермахту. Аднак Кубэ ўдалося даказаць марнасць гэтай задумы і заручыцца падтрымкай Розенберга, які часам спачуваў яму.

Нарэшце, шэф службы бяспекі ў Менску оберштурмбанфюрэр СС Эдуард Штраўх пачаў падкоп пад Кубэ. Уважаючы на разбудову Беларускай Народнай Самапомачы да нейкіх дзівосных, на ягоны погляд, памераў, калі Самапомач са сціплай дабрачыннай арганізацыі за кароткі час ператварылася ў агульнакраёвую ўстанову — цэнтр пачынанняў усяго беларускага, — уключаючы нацыянальную вытворчасць, — уважаючы на ўсё гэта і на спробы Ермачэнкі дабіцца для БНС самаўрадавых паўнамоцтваў, Штраўх абвінаваціў Кубэ ў падтрымцы курсу на стварэнне беларускай дзяржавы на чале з Ермачэнкам у якасці прэм'ера, што разыходзілася з інструкцыямі ОМі.

У гэзе Штраўха, варта зазначыць, не было выдумкі або паклёпу на чалавека. Усё рабілася свядома. Ва ўмовах, калі Беларусь з дапамогай той жа службы бяспекі і паліцыі вызвалілася летам 1942 года ад польскай дамінацыі, як і ад расейскай, Кубэ рабіў усё, што ад яго залежала, каб запоўніць прагалы ў развіцці самасвядомасці карэнных жыхароў ды ўзмацніць уласна беларускі элемент у кіраўніцтве. З'езд акруговых і павятовых кіраўнікоў БНС улетку 1942 года яскрава прадэманстравалі поспех сумесна распачатай справы. У сваёй прамове Кубэ падкрэсліваў, што Генеральная акруга Беларусь павінна выконваць не толькі адміністрацыйныя заданні, прадыктаваныя ваеннай неабходнасцю, — мала таго, — ёй «наканавана стаць Айчынай для беларускага народа». Адсюль вынікае, што беларускі народ у пэўнай ступені ўжо сёння з'яўляецца «дзяржаўным народам».

Адно патрыятычна і «па-дзяржаўнаму» настроеныя дзеячы Беларускай Народнай Самапомачы далей-болей

пачалі заўважаць, што з часам іх аўтарытэт у народзе прытухае, сціраецца. Чаму? З-за немцаў... Тыя шмат абяцалі, ды мала далі, а паводзяць сябе безапеляцыйна, як гаспадары, палітычныя двурушнікі і жмінды. Не сакрэт, што ўдвайне дае той, хто дае адразу. Таму анепакоены Янка Ермачэнка, кіраўнік Цэнтральнай Рады БНС, склікае ў дні з 4 па 7 сакавіка 1943 года з'езд свайго аб'яднання, у якім апроч сяброў Рады прынялі ўдзел акруговыя старшыні БНС і вайсковыя рэфэрэнты. Быў прыняты мемарандум, у якім гаварылася, што дзеля барацьбы за лепшую будучыню беларускага народа з'езд «уважае за свой абавязак давесці і даводзіць да ведама нямецкай дзяржаўнай улады наступнае:

1. *Беларуская інтэлігенцыя, ня ведаючы канкрэтнай ідэалагічнай падставы, на якой будзе выбудавана будучыня беларускага народу ў Новай Эўропе, ня зможа павесці за сабой народ і не мае магчымасці супроцьдзейнічаць варожай прапагандзе, якая цьвердзіць, што Беларусь у складзе Савецкага Саюзу была незалежнай дзяржавай з правам выхаду з Саюзу, і абяцае надалей беларускаму народу развязаць шмат жыццёвых, гаспадарчых, эканамічных і іншых праблемаў.*
2. *Адсутнасць гэтай падставы зьяўляецца прычынай таго, што беларуская інтэлігенцыя паволі траціць давер у народзе, а народ траціць энтузіязм да справы пабудовы новага парадку.*
3. *Адміністрацыйна-гаспадарчае жыццё ў сучасны момант на Беларусі знаходзіцца ў стане недастатковага апанавання ўсіх рэсурсаў.*

У сувязі з гэтым з'езд лічыць неабходным запрапанаваць нямецкім дзяржаўным уладам неадкладна правесці наступныя мерапрыемствы, якія на сягонняшні дзень яшчэ могуць вярнуць энтузіязм у народзе для барацьбы за Новую Эўропу:

1. *Акрэсліць ідэалёгічную і структуральную падставу пабудовы Беларусі ў Новай Эўропе, прызнаючы яе незалежнасць.*
2. *Неадкладна стварыць для аб'яднаных беларускіх земляў нацыянальны ўрад з Прэзідэнтам Беларусі, старшынёй ураду і з кіраўнікамі наступных*

аддзелаў: унутраных спраў, палітычных спраў, фінансаў, гаспадарчага, культуры і асьветы, вайсковага, юстыцыі, аховы здароўя і сацыяльнага забеспячэння. Гэты ўрад абвесьціць аддзяленьне Беларусі ад Савецкага Саюзу і аб'явіць яму вайну, як ворагу беларускага народа, які пасягае на яго незалежнасьць.

3. *Адпаведна з гэтым належыць арганізаваць уладу на месцах.*
4. *Адмяніць дзеючую сілу бальшавіцкага закону аб нацыяналізацыі нерухомасьці.*
5. *Для ўтрыманьня супакою, ладу і парадку ў краі і барацьбы з агульным ворагам — бальшавізмам арганізаваць Беларускаю Нацыянальную Армію і забясьпечыць яе зброяй і амуніцыяй.*
6. *Дазволіць сыцягнуць неабходныя беларускія нацыянальныя сілы, якія знаходзяцца за межамі Беларусі».*

І цяпер, напэўна, ні для сышчыка Штраўха, ні для іншых носьбітаў «новага парадку» не было больш яскравых доказаў таму, што беларусы імкнуцца да сваёй дзяржаўнасці. Адно ці не стаіць за іх спінай генеральны камісар Беларутэніі? Гэтае пытанне, мусібыць, гучала ўжо чыста рытарычна.

Кубэ запрасіў да сябе доктара Янку Ермачэнку. І калі той увайшоў з бадзёрым воклічам «Хайль Гітлер!», ён адказаў стомлена «Хайль» і маўчаў. Момант быў несамавіты, паскудны, калі абодва яны выступалі ў якасці змоўшчыкаў, хоць ні адзін, ні другі не рабілі ніякіх сакрэтаў са сваёй дзейнасці, з таго чыну, які кожнаму з іх падказвала ўласнае сумленне. Наадварот, шукалі паразумення і падтрымкі ў вышэйшых эшалонах фашыстоўскай улады.

Ермачэнка ведаў, між іншым, якая павуціна тчэцца вакол Кубэ хціўцамі Гімлера, і гатовы быў выказаць спачуванне сябру, з якім неаднойчы піў піва.

Янка не вытрымаў маўкліва-напружанага позірку Вілі — так ён часам звяртаўся да Кубэ, і, як умеў, даверліва і аддана, амаль па-дзіцячы ўсміхнуўся:

— Вас іст лёс? Што-небудзь непрыймае?

— Дас лебен іст айн хартэр кампф!

Так, суровая барацьба, як гэта ні дзіўна! Пад вачамі ў Кубэ доктар заўважыў ацёклыя мяшкі, якіх раней не было, і твар быў скамечаны.

— Колькі памятаю сябе са студэнцкіх гадоў,— шукаў дабро, ідэалы, шукаў рычаг, каб паскудны свет перавярнуць і спыніцца на нейкім новым устойлівым гуманным парадку. Я ўбачыў такі рычаг у партыі нацы. Яна дбала пра свой народ і мела праграму сацыяльных пераўтварэнняў, але без камуністаў і нават без яўрэяў. Мы далёка зайшлі ў праектах будовы новага свету, а жыццё,— Вільгельм Кубэ пахітаў галавой на бычыным карку,— жыццё паказала, што мы жывыя людзі і не ўсе страцілі сябе настолькі, каб не чуць поклічу свету, у якім нарадзіўся Хрыстос. Арыўцы павінны паводзіць сябе інакш...

— О, што я чую! — адгукнуўся Ермачэнка.

Зазваніў тэлефон, генеральны камісар зняў трубку; паслухаў і кінуў туды:

— Гут!

І зноў да Ермачэнкі:

— Жыццё ёсць барацьба. А мы што робім?.. Змагаемся... З сыпным тыфам — больш паспяхова. З партызанамі — менш паспяхова. Толькі, мой мілы доктар, ці не ўпусцілі мы штосьці, каб не даць разгарэцца эпідэміі савецкага бандытызму ў лясах ды па гарадскіх трушчобах? Адкажы...

Ермачэнка занепакоіўся, баючыся, што не патрапіць з адказам:

— Гм... Штосьці ўпусцілі... Не павярнулі ўвесь народ да сябе. Пра гэта ж і на з'ездзе гаворка была.

— Яволь! Я-я... Народ, ды які народ! Калі я ехаў сюды — палохалі, маўляў, там у балотах ды лясах сярод чумных, неадукаваных людзей антысанітарыя, эпідэміі... Яны хварэюць на розныя небяспечныя хваробы. А што мы з табой убачылі? Народ моцны. Жорсткі лёс прымусіў яго прайсці праз стагоддзі без уласнай гісторыі. І зноў жа гэта сведчыць пра жыццёвую сілу і здаровы похіб народа, калі, насуперак палітычным абставінам, ён захаваў сваю нацыянальную самабытнасць. У ягоным асяроддзі амаль адсутнічае такая пошасць, як сіфіліс. Дый тое, што ёсць, падобна, завезлі нашы нямецкія афіцэры і салдаты... Народ прыгожы. Чаго толькі варты вашы жанчыны, надзеленыя

прыроджанай цнатлівасцю, мілавідныя, зграбныя. О, пане доктар, цяпер нас пачнуць мардаваць за тое, што мы намагамся выправіць, — за спробу стварэння паўнаважнай краіны пад парасонам ОМі і Рэйха, як гэта было зроблена, напрыклад, у Славакіі.

Ермачэнка слухаў свайго шэфа ды прыцяля з нарастаючай насцярогай і не памыліўся.

— Новы сабака — Эдуард Штраўх — сеў на хвост. Бачыце, мы пераўзышлі свае паўнамоцтвы! Цяпер будуць рэвізаваць палітычную і гаспадарчую дзейнасць. Я запрасіў цябе, мілы гер Ермачэнка, каб папярэдзіць: усё, што ты рабіў, рабіў з маёй згоды, пры маёй падтрымцы. Зрэшты, так яно і было. Толькі не губляйся — спісвай усе грахі на мяне. Я адмаўляцца не стану, у мяне ж лоб браніраваны — як у нашага «тыгра». Бачыш?.. А ў цябе слабейшы... Фэрштэйт ду? Ты разумееш?..

— Яволь! Данке, генкамісар. Я разумею адказнасць моманту і пастараюся быць ягнём.

— Ідзі... Тэлефанавалі мне з гэтай жа нагоды. Будзем трымаць абарону. А ўвогуле мы маем справу з тэндэнцыяй, пра якую Вільгельм Гумбальт, мой зямляк, казаў, што тут «нішто прыгнечвае нешта». Мы ўладкаваны ў сістэму, на жаль.

— Іхь фэрштэе... Сапраўды.

— Хайль Гітлер!

— Хайль! — Ермачэнка быў моцна занепакоены.

Скончылася рэвізія камісарыята ў Менску расстрэлам 70 яўрэяў, якія працавалі ў адміністрацыі Кубэ, і пазбаўленнем ВНС дадатковых паўнамоцтваў, абмежаваннем яе рамкамі дабрачыннай арганізацыі. Ліквідавалі Самаахову. Ермачэнка мусіў пакінуць сваю пасаду і, каб пазбегнуць расправы «за дзяржаўную здраду», у красавіку 1943 года выехаў у Прагу, дзе быў пазбаўлены права займацца палітычнай дзейнасцю. Штраўх тады самазадаволена пісаў у дакладной Баху: «Лічу дастатковым, калі зазначу, што я цэлы год убухаў на тое, каб угробиць Ермачэнку...» Пасля Ермачэнкі Беларускаю Народную Самапомач пагадзіўся ачольваць Юры Сабалеўскі, ён часова спалучаў пасады ў Баранавічах і Менску.

Кубэ перажываў няўдачу так моцна, не раўнуючы, як пахаваўшы дзіцё. Каб узняць статус безабароннага народа,

ён пачаў распаўсюджваць праз журналістаў і ўсяляк прапагандаваць версію нардычнага паходжання беларусаў. Пайсці на гэты крок яму памог навуковец Яўхім Кіпель, які працаваў у Беларускай Народнай Самапомачы. Яўхім паведаміў пра доследы ў Беларускім універсітэце ў сярэдзіне 20-х гадоў, што праводзіліся на кафедры этнаграфіі спецыялістамі, запрошанымі з Ленінграда.

Беларускіх вучоных зацікавіла вызначэнне сваяцтва народаў па формулах іхняй крыві. І вось у Менску ў гэтым кірунку пачаў працаваць прафесар Ленц. За тры гады працы яму ўдалося сабраць даволі значны і доказы матэрыял, з якога вынікала, што кроў беларуса генетычна адрозніваецца ад крыві расейца.

Яўхім Кіпель тым часам даводзіў:

— Калі казаць пра сваяцтва з расейцамі, то яго лацвей было б шукаць не беларусам, а мардвінам, татарам, манголам, з чыёй калыскі і выйшла Маскоўскае княства, перайманаванае Пятром I у Расею. Ці ж выпадкова межы маскавітаў і Арды супадалі?..

Гэтыя звесткі і меркаванні, а таксама гутаркі Кубэ з беларускім гісторыкам Язэпам Найдзюком пра кельтаў, якія напэўна яшчэ да новай эры заглядалі ў абсягі нашых зямель, пра балтаў, славян, пра гістарычныя судакрананні прабеларускіх славянскіх плямёнаў з балтамі, якіх гэтыя нашы плямёны выцеснілі ў Прыбалтыку, асіміляваўшы астатнюю частку, — усё гэта і дазволіла яму, былому гісторыку, перакінуць мост адсюль на паўночны захад. Балазе нямецкі вучоны Пошэ даводзіў, што бацькаўшчынай арыяцаў была Беларусь, Меншчына, Піншчына... Чыстая куламеся! Дарэчы, адтуль жа пачынаўся радавод і Кубэ.

Жаданне праводзіць сваю палітыку пад дэвізам, які ён выказаў раней, пры афіцыйным адкрыцці Саюза беларускай моладзі: «З Адольфам Гітлерам да самастойнасці беларускага народа!» — падказала яму і яшчэ адзін крок у гэтым жа кірунку. Напрыканцы чэрвеня 1943 года ён стварыў калегіяльны дарадчы орган — Раду даверу, куды ўвайшлі прадстаўнікі мясцовай беларускай адміністрацыі, кіраўнікі БНС, БСМ, Цэнтральнага бюро прафсаюзаў, старшыня рады культуры Аўген Калубовіч, прафесар Вацлаў Іваноўскі... Апошняму даверылі цягам аднаго года ачольваць Раду.

Толькі ж у Кубэ не заставалася ніякіх сумненняў: карныя экспедыцыі, зверствы СС і паліцыі, якія доўжыліся, перакрэсліваюць усе яго добрыя справы і намеры. Таму ён з новай энергіяй узяўся за выкрыццё злачынстваў карных атрадаў, пра якія яму падрабязна паведамлялі камісары акруг. У палымяных службовых лістах да Лёзе і Розенберга ён называў канкрэтныя падзеі, даты, мясціны, колькасць забітых і спаленых жыхароў, жанчын і дзяцей. Пісаў, што вынікі гэтых акцый катастрафічныя. У лісце ад 3 чэрвеня Кубэ абгрунтоўваў крымінальную адказнасць шэфа СС і паліцыі парадку генерала фон Готберга, які кіраваў карнымі экспедыцыямі на Беларусі ды браў непасрэдны ўдзел у аперацыі «Гамбург», учыненай у Слонімскай акрузе.

Генерал-маёр Курт фон Готберг неўзабаве папрасіў аўдыенцыі ў гаўляйтэра Кубэ, і той праз свайго памочніка Юрду прызначыў яму час. Калі ж час высокага чына СС набліжаўся, Вільгельм Кубэ нечакана адчуў у сваім сэрцы хваляванне. Пачало непакоіць, што скажа гэты пестунок Гімлера, якога за «паспяхова» праведзеныя карныя экспедыцыі ў Беларусі прадставілі да чарговага звання генерал-лейтэнанта. Безумоўна, ён будзе апеляваць да свайго воінскага абавязку, спасылацца на выштукаваны ў нетрах імперскай бяспекі «Генеральны план Ост» па каланізацыі Усходу, на загад фюрэра вызваліць начыста ад насельніцтва «бандыцкія абшары» Паўночнай Украіны (разам з Беларускім Палессем), а таксама сярэдзіннай Расеі; відавочна, яшчэ прыгадае загад былога агранома Гімлера за 20 ліпеня, які прыспешваў выкананне гітлераўскага загада, падрыхтаванага ім жа, Гімлерам... Вызвалення ад тубыльцаў абшары ён прапаноўваў засадзіць кок-сагызам, вельмі патрэбным тэхнізаванаму Рэйху. І ўжо адно гэта, калі трапіла на ўспамін, выклікала ў Кубэ недаверліва-іранічную ўсмешку. Як можна?.. Кубэ ў сваіх лістах-данясеннях у Берлін — Розенбергу, даводзіў, што «калі мы нацыя пануючая, то павінны пакінуць тых, над кім панаваць; урэшце, калі мы збіраемся засяваць вялізныя абшары кок-сагызам для вырабу гумы, то патрэбна мець рукі, каб яго даглядаць, балазе культура патрабуе карпатлівай працы». Ці дойдзе нямецкім галавам,

фанатычным і прагным, што ёсць на свеце магчымае і немагчымае? — азадачана думаў цяпер генеральны камісар.

Каб развезць сум і трывогу, выкліканыя чаканнем занага эсэаўца, гаўляйтэр устаў з-за стала, падышоў да расчыненага акна з відам на Цэнтральны сквер. Невядома, якое ў тым было падабенства, але ж ён, гледзячы ў гэта акно, часам згадваў зялёны сквер у Веймары. Там на раскідзістыя шаты дрэў фасадам выходзіў дом Гётэ — белы, акуратны, шматпавярховы. Ён стаяў, бы флібусцёрскі карабель каля прычала.

Веймар — заветны куток; з ім нітуецца творчы лёс Гётэ і Шылера, пісьменнікаў, якімі ў маладыя гады захапляўся Вільгельм Кубэ. Шмат вады сплыло, як ён быў там, а ў душы засталіся глыбокая пашана і захапленне тым гарадком ды творчасцю гэтакіх волатаў літаратуры. Менскі сквер — адно згадка, пры ім — не дом Гётэ або Шылера, а будынак Генеральнага камісарыята Трэцяга рэйха. На шэсць паверхаў, выцягнутых і абсталяваных ужо ягоным клопатам. За скверам і ўскрай яго дзе-нідзе відаць разваліны. На аддаленым рагу, дзе Тэатральная перасякаецца з Хауптештрассе, з год назад на дрэвах былі павешаны падпольшчыкі. Ён ухваліў акцыю... Але ж ад гэтага іх не стала меней, што прыкра ўсведамляць. Затое на левым, бліжэйшым рагу сквера — мур гарадскога тэатра. Будынак ацалеў, і цяпер там ставяцца спектаклі на матывы жыцця тутэйшага люду — «Кастусь Каліноўскі», «Пінская шляхта», «Пан міністр»... Ён глядзеў іх з захапленнем. Праўда, больш яркімі здаваліся пастаноўкі оперных твораў — «Купалле», «Вяселле Фігара»... Вокам знаўцы аналізаваў драматургію, ды нечакана і яму, ведзьмаку, узбыло на думку напісаць п'есу. Вядома, ён не варты Шылера, але ж гонар мае. І яму рупіць пашукаць свайго шчасця на сцэне беларускага тэатра, адметнага яркімі і вабнымі асобамі акцёраў, прафесійным майстэрствам.

Памочнік Юрда далажыў пра госця, які чакае ў прыёмнай, і гаўляйтэр, стараючыся прыдаць свайму голасу безуважнасць, кіўнуў:

— Запрашай.

Рослы, але нешырокі ў плячах, з авальнай арыйскай галавой, якая, бы таўкач, вырастала з плячэй і ахарошвалася

акулярамі на роўным носе, фон Готберг не прымусяў сябе доўга чакаць.

— Я шчаслівы вас бачыць! — тым жа безуважна абьякавым голасам сустраў гасця Кубэ.— Чым магу вам служыць?

— Гер гаўляйтэр,— з доляй патэтыкі пачаў эсэсаўскі генерал,— асмелюся заўважыць, вы занадта далёка зайшлі ў сваіх абвінавачваннях доблеснай паліцыі парадку Рэйха і службы СС.

— Ах, вось як?.. Адно гледзячы, што, мой шаноўны, уважаць за парадак.

— Усё, што дыкуюць інтарэсы Рэйха.

— Гэта вельмі адносны крытэрыі.

— Затое беспамылковы!

Трымаўся фон Готберг упэўнена і ганарыста, як Напаoleon пасля Аўстэрліца:

— Увогуле, ваша дзейнасць у Генеральнай акрузе выклікае шмат нараканняў.

— Іхь вайс... Я знаю... Хто шукае, вымушаны блукаць.

— Es tut mir sehr, sehr leid*,— госць зрабіў шматзначную паўзу і, паторгваючы павекам, яхідна працадзіў скрозь вусны: — Я ўжо не здзіўлюся, калі ваша кар’ера, гер гаўляйтэр, скончыцца ў канцэнтрацыйным лагеры.

— Гер генерал фон Готберг! — усёй глыбай узвархнуўся Кубэ.— Дазвольце разлічваць, што вы пакінеце клопат пра маю кар’еру мне самому! А што да вашай дзейнасці, то дух Гімлера, які вы разам з Оскарам Дзірлевангерам так удала ўвасабляеце на гэтай зямлі, акрываўленай, шматпакутнай, ніколі не быў уласцівы народу Германіі; ён падрывае маральны падмурак, закладзены нашымі продкамі.

— Іхь бітэ ум фэрцаюнг! Калі гер гаўляйтэр не памятае, мне давядзецца нагадаць.— Фон Готберг, абапёршыся на падлакотнікі, усеўся ямчэй у мяккім крэсле: — Па-першае, думкі і памкненні народа выказваюць яго найбольш адораныя прадстаўнікі. Ці ж не так?.. І калі мы пойдзем адсюль, то яшчэ ў 1906 годзе ў сваёй кнізе «Вайна» вялікі пангерманіст Клаўс Вагнер заклікаў нас смела пайсці на масавае прымусовае перасяленне еўрапейскіх народаў з тым, каб трымаць іх у ізаляваных

---

* Мне вельмі і вельмі шкада (Н.Я.М.).

рэзервацыях дзеля вызвалення прасторы для нашай экспансіі. А ці ж не боскае натхненне было ў словах Генрыха Класа, калі ў 1913 годзе ён даводзіў немцам: «Мы павінны закрыць нашы сэрцы для літасці... Малыя краіны, як Галандыя, Бельгія, страцілі сваё права на існаванне... Мы праводзім там агрэсіўную палітыку. Францыя павінна быць знішчана раз і назаўсёды. Няхай вайна будзе для нас святою. Мы павінны вітаць яе як лекара нашай душы... Мы чакаем фюрэра!» Чакалі... І фюрэр прыйшоў. Вы слухаеце? — спытаў фон Готберг, бачачы, што ўпарты Кубэ адварнуўся да акна.

— Я-я, працягвайце, — на шырокім ілбе ў Кубэ выступіў пот.

— Фюрэр прыйшоў і абвясціў: «Агромністая імперыя на ўсходзе настолькі выспела, што гатовая ўжо да распаду. Пагэтану творца паказаў нам напрамак і ўсклаў на нас абавязак гістарычнай рэвізіі нябачных маштабаў».

— Дазвольце, генерал, — сказаў Кубэ. — Я рызыкую выказаць свой погляд на рэчы...

— Біттэ.

— На ўсходзе адбываецца працэс адваротны таму, якога мы чакалі на пачатку бліцкрыга, — не распад, а яднанне! І ўсё дзякуючы вашым старанням, групэнфюрэр СС, і такіх, як вы. Таму не столькі па мне, колькі па іншых ваўкарэзах, шаноўны, канцлагеры плачуць. Малю Бога, каб фюрэр зразумеў гэта.

— Гер гаўляйтэр! — фон Готберг падняўся з крэсла. — Будзе лепш, калі вы сваю філасофію пакінеце для п'есы, якую паставіце ў Менскім тэатры.

І Кубэ адчуў знявагу да сябе як палітыка.

— Іхь біттэ ум ферцаюнг! — усклікнуў ён. — Я бачу, што перасцярога вам недаступна. О, майн гот!

Стоячы каля крэсла, ён абапёрся рукамі аб стол і, надзьмуты, бадай, нагадваў сваёй паставай зубра.

— У вас не засталася развагі, і вы, генерал, як воўк у аўчарні, схільны не філасофстваваць, а дзейнічаць. І дзейнічаеце... Але ж ці ведама высокаму чыну нямецкага парадку, што ёсць закон роўнай помсты, адплаты? Lex tabionis... Фэрштэйн зі?

— Я-я... Толькі законы, не прызнанья фюрэрам, — шайзэ! Так... Я ўлічу, гер генеральны камісар, ваш нахабны

намёк. Зрэшты, мяне прасілі папярэдзіць вас. Што я і зрабіў. Хайль Гітлер!

— Хайль...

Фон Готберг ужо зачыняў за сабой дзверы, калі Вільгельм Кубэ кінуў яму наўздагон:

— Хіммель унт доннэр вэттэр!

Сапраўды, няхай яго неба паб'е! Але ж у наступную хвіліну «зубру», які застаўся сам-насам, зрабілася вельмі сумна. Ён, нягледзячы на сваю моц, усё больш пачуваў сябе нібы ў пастцы. Кубэ адышоў ад пісьмовага стала і доўга глядзеў у акно невідучымі вачыма, што былі бы тыя жалуды. У зялёным раскідзістым скверы і ўзбоч, па вуліцы Тэатральнай, сноўдалі рэдкія постаці цывільнага люду. Часам прыцягваў да сябе ўвагу паліцэйскі патруль... А з закуткаў памяці, зводдаль аднекуль, яшчэ са студэнцкіх часоў, спакваля выплывалі радкі твора, які ён любіў:

Галодны край, раздзеты і разуты,
Рай для грабежнікаў, зладзюг,
А над сумленнымі вісіць абух.
Бо там, дзе кат бароніць ката,
Адна нявіннасць вінавата.

Кубэ яшчэ трохі пакорпаўся ў прадоннях памяці і неўзабаве прасвятлеў, усміхнуўся. У тым жа творы, дзе нейкім дзіўным чынам перагукваліся той Гётэў свет са светам гэтым — светам у іншай краіне, яму вельмі блізкімі і зразумелымі ўяўляліся словы Фаўста:

Нам свет пачуцці даў, мы сэрца маем;
Жахаючыся, вечнасць адчуваем?*

Званіў тэлефон, але ён, гаспадар кабінета, не падыходзіў, не браў трубку. Сонца над скверам хілілася на захад.

Вільгельм Кубэ падрыхтаваў палітычны рапарт, цяпер ужо абагульняльнага і выбуховага, як усведамлялася ім, зместу. Паслаў Лёзе, які быў проста ашаломлены, калі прачытаў тое. Звяртаючыся да лічбаў і фактаў, пачуццяў і настрояў людзей, гаўляйтэр пераконваў, прасіў, патрабаваў спыніць крывавыя оргіі, паколькі гэта не толькі руйнуе

---

* Пераклад з нямецкай В. Сёмухі.

давер насельніцтва да нямецкага кіраўніцтва, але і падрывае маральны падмурак нямецкага народа. «Калі такія метадамі дзейнічаць і надалей,— пісаў ён,— няма чаго разлічваць на ўціхамірванне краю, нават калі сілы паліцыі павялічацца ў дзесяць разоў».

У штабах СС пачаўся аўрал, усё было пастаўлена на ногі і дзейнічала, рухалася, каб прыхаваць, завуляваць праўду аб злачынствах Дзірлевангера і іншых гітлераўскіх граміл. У хуткім часе звесткі з тых рапартаў гаўляйтэра былі абвешчаны службамі СС несапраўднымі, выдуманымі, чынілася заслона, каб не дапусціць іх у канцылярыю фюрэра. Пры гэтым адзін за адным пачалі знікаць на беларускіх абшарах асобы, якія, як доктар Людвіг Эрэнляўтнер, давалі інфармацыю аб карных экспедыцыях.

У чэрвені—ліпені шэф СД і паліцыі Штраўх, ягонія людзі сталі актыўна «пасвіцца» ў Генеральным камісарыяце; гаўляйтэр Кубэ заўважыў нядобрае. 20 ліпеня ён выклікаў да сябе Штраўха, гэтага чарнявага брунета з плюгавым, як у пабітай кошкі, станам, і ў кароткай, але рэзкай размове паведаміў яму наступнае: уважаючы на варожасць СД да цывільнай адміністрацыі і да яго, генеральнага камісара, асабіста, як і чыненне эсэсаўцамі шматлікіх злачынстваў у Генеральнай акрузе, Штраўху не выпадае болей наведвацца ў размяшчэнне камісарыята, роўна як і ягоным супрацоўнікам. Кубэ забараніў сваім супрацоўнікам мець кантакты з СС і СД.

— Фэрштэйн зі, гер Штраўх?

— Яволь! — адказаў імперскі сышчык і кат ды на развітанне змераў гаўляйтэра Кубэ цяжкім халодным позірам.

Разрыў камісарыята з фашыстоўскім рэпрэсіўным апаратам сведчыў аб сіле і няскоранасці духу Вільгельма Кубэ, аб нязгодзе яго з наскрозь ганебнай гітлераўскай палітыкай і ўласным бястрашшы.

...Оберштурмбанфюрэр СС Эдуард Штраўх тым часам сеў за рапарт свайму начальству ў Берлін. Ён дакладваў аб непрымальных паводзінах Кубэ, які «ў глыбіні свайго сэрца з'яўляецца праціўнікам нашых яўрэйскіх акцый», і г. д. «Пры такіх умовах, я мяркую,— меркаваў

эсэсавец,— пакідаць генеральнага камісара на ранейшай пасадзе немэтазгодна».

Рада даверу ў тых складаных варунках палітычнага жыцця не засталася ад Кубэ ўбаку. На сваім пашыраным пасяджэнні (сесіі) 23 жніўня 1943 года яна адкрыта і мужна выступіла з мемарандумам, у якім пералічваліся і асуджаліся ганебныя акцыі карных экспедыцый (зачытаў інжынер Русак). Сесія праходзіла ў памяшканні Генеральнага камісарыята, і паслухаць, паглядзець на мясцовае дзіва — Раду — сюды сцягнулася ажно сорок паліцэйскіх чыноў на чале з генералам фон Готбергам. Уступаючы ў спрэчкі, чыны абураліся пратэстнай акцыяй «беларускага элементу» на вышэйшым, так бы мовіць, узроўні. І была пагроза арышту ўсёй Рады даверу, але ж на яе баку выступіў генеральны камісар Кубэ, і толькі гэта ўтаймоўвала панадлівы шал ваўкалакаў.

28

Цякла і цякла, скручваючыся ў танюсенькі раўчучок, кужэльная нітка. Нітку круціла верацяно, што, бы той ваўчок, кружылася ад лёгкага дотыку дзявочых пальцаў, спрактыкаваных ды чуйных, звычных да ўсялякае працы. А тут патрабаваўся спрыт не абы-які, тым болей што рукі працавалі паасобку, раздзельна, розна, і калі правая, прытрымліваючы нітку, круціла недзе ўзбоч лаўкі верацяно, то левая, узнятая на ўзровень твару, роўна, раўнюсенька паскубвала і паскубвала кудзелю, якая была прывязана да потасі і звісала мяккай сівой барадой; кудзеля была вытокаам серабрыстай ніткі, доўгай, раўнютка-роўнай, а нітка — аснова для палатна.

Маня Раманавічанка палюбіла гэты вытворчы сялянскі чын, калі пралася нітка. Але ж яе працоўны клопат не быў бы такім вабным, прыцягальным, каб дзяўчаты не збіраліся гуртам, каб не ўтваралі зборні, вясёлыя, галасістыя, з юначай гарэзлівасцю, уроджанай цнатлівасцю і згадкамі пра долю, якая чакае кожную з іх, будучых нявест, недзе за бугром, няйначай, за Цобскімі пагоркамі.

Маня і яе сяброўкі Тэкля Ксёнда, Марыя Васілевіч, Ганна Кульбеда, Насця Чарнюк і іншыя нявесціліся, дакладней, яны як бы загадзя ўжо прымяралі да сябе красу

і славу нявест, прыбіраліся, вядома ж, у думках, у іхнія шыкоўныя строі. Яны марылі пра вабную долю дарослых, хоць не ў кожнай з гэтых летуценных і гожых асоб выяўляліся нават бутончыкі грудак.

Тым не менш разам з Маняй Раманавічанкай ішло ў жыццё і, як заўсёды, прыспешвала само сябе новае пакаленне нявест-маталянак, шчаслівае тым, што яшчэ не дацягвала да ўзросту, які падлягаў вывазу на працу ў Германію.

Зборню найчасцей наладжвалі ў хаце Чарнюкоў, якая стаяла ў Бэўшавым завулку непадалёку ад камендатуры. Збіраліся днём, а часам — надвечар.

Чарнюкі жылі бедна, як што гаспадар Змітрок не меў зямлі дый быў нямоглым — незнарок павярэдзіў сабе калісьці нагу і застаўся інвалідам, хадзіў з кавенькай. Але ж сям'я ў іх склалася дружная, спаважная, добразычлівая і зусім не зайздросная. Тут жылі, бадай, па прыწყыпу: што ёсць — да сэрца, а чаго няма — прэч з галавы! У такой хаце заўжды калі не ўжэжна, то ўлежна, і дзяўчаткі на зборнях пачувалі сябе самавіта і вольна.

Па ваенным часе Змітрок меў у камендатуры нейкі нягеглы занятак і адпаведна таму — заробак няпэўны: пра яго ўспаміналі сяды-тады, калі патрэбен быў перакладчык; часцей, праўда, запрашаць сталі пасля таго, як, з ласкі партызан, нарэшце паехала да Абрама на піва помслівая і зламысная полька — пані Малішэўская.

Дзяўчаты ведалі пра цяжкасці ў сям'і Чарнюкоў і таму, ідучы на зборню, нярэдка бралі з сабой хлеб-соль і за агульным сталом дзяліліся, чым было, з гаспадарамі.

Радавала сваёй непасрэднасцю і заўсёднай жывінкай у голасе Насця Чарнючанка, танклявая, чысценькая з твару бландзінка, яна сама не прала кудзелю, паколькі не мела такой, але ж ахвотна дапамагала іншым, калі на што-якое здольна была. А часам шыла на швейнай машынцы, чаму навучылася ад маці; яе маці Анюта, варта зазначыць, тут жа вучыла швейнаму рамяству і Марыю Васілевіч. Вучыла і часам расказвала пра яўрэйку Хайку, бадай, першую ў Моталі швачку; яна шыла на машынцы недзе ў 20-я гады. Гэта быў цуд — машынка «Singer», і маладзіцы прыходзілі, каб падзівіцца... Дзівіліся яны, праўда, як таму спрыту, ладу, прыгажосці машыннага шыцця, так

і гаспадыні Хайцы, яе заўсёднай звычцы выціраць запэчканя ў тлушч рукі аб свае валасы, з-за чаго тыя штодзень ільсніліся.

Дзяўчаткі радаваліся, што не падобныя да Хайкі.

Няўрокам кажучы, Насця хораша спявала, таму яны з Маняй нярэдка поплич стаялі і ў царкоўным хоры на клірасе, і Насціны бацька або маці, як і Манін дзед, часам заходзілі ў царкву толькі дзеля таго, каб паслухаць хор, а ў хоры — боскае гучанне голасу сваёй дачкі — Насці.

На зборнях жа, прадучы сіваю кудзелю, спявалі ўсе, і гаварылі ўсе, і чаго толькі не перабіралі. Часам дзяўчаткам не хапала мужчынскага голасу, і тады на дапамогу ім прыходзіў гаспадар Змітрок:

Ой, у зэ-лэ-но-му са-ду,
Там со-ло-вэй-ко шчэ-бэ-таў.
До до-му я про-сы-ла-са,
А вун мэ-нэ ўсэ нэ пус-каў.

Толькі яшчэ больш мілагучнага дзявочага звону і мужчынскай сілы, разняволенай, шчаснай, было ў іншым напевае — дружным, заўзятым:

Ой, га-ю, мый га-ю,
Га-ю зэ-лэ-нэнь-кі,
Шчой на то-бі, га-ю,
Лыс-точ-куў нэ мае.

Дзявочыя зборні і працоўны занятак наогул замянялі для былых аднакласніц школу, па якой яны сумавалі. Для Мані яскравым напамінкам пра апошнія заняткі ў школе быў верш, які яна акуратна перапісала і наклеіла ў сваім пакоі над ложкам, на якім спала. Забылася імя ўкраінскага аўтара, а радкі засталіся, і яна час ад часу перабірала іх у думках, у памяці, даходзячы да іх глыбіннага і, пэўна ж, патаемнага для кожнага чалавека сэнсу. Яна ўпадабала чытаць школьны верш уголас і неаднойчы з той ці іншай нагоды дэкламавала яго ў Чарнюкоў на зборні:

Най-мі-лій-шэ мні у сві-ці,
Там, дэ я ро-дыў-са.
Там я ўзрус, по-знаў я Бо-га,
Ў шко-лі там ву-чыў-са.

Усё тут было гранічна проста і зразумела. Словы адпавядалі настрою Раманавічанкі, яе закаханасці ў тое роднае, блізкае, што яна зведала, спасцігла пры непасрэдным удзеле свайго дзеда, праз яго адметную, чынную ды і сваю руплівую працу.

Маня не ведала (паколькі іхняя школа за Саветамі не данесла да яе), што і ў беларускіх паэтычных спытках таксама ёсць падобныя радкі; прынамсі, яны маглі б гуцаць не менш яскрава:

Мой родны кут, як ты мне мілы!..
Забыць цябе не маю сілы!

Але калі Маня прадэкламавала свой верш, сяброўкі ўсклікнулі:

— Вой!..

— А я ж яго таксама памятала, ды забыла,— прызналася Марыя Васілевічанка.— Пэўна, памяць у мяне з дзіркамі і радкі прасеяліся.

— Вой,— цяпер войкнула Раманавічанка,— а ў мяне ж яны не прасеяліся, пэўна, таму, што на сцяне запісаны!

— Ха-ха! Дзяўчаткі, а праўда ж зямля ў нас вельмі прыгожая?..

— Праўда. Куды ні кінь — цуд!

— Праўда... Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка,— самавіта падаў з печы Змітрок, да шкадобы культуры цыпрук.

— О-о, у нас летам такая раскоша, такая раскоша! Манька, скажы,— чамусьці звярнулася Насця да Мані.— І якіх толькі красак і якіх пахаў няма! Усё свеціцца, ззяе. А ягад колькі, о-ей!..

І столькі захаплення, а разам і жалю па леце было ў голасе Насці, што Маня міжволі кінула на яе доўгі позірк; у гэты момант яна нагадвала Мані ці то расквітнелы сланечнік, ці мак у агародзе...

— Каб не лета,— сказала Насціна маці, мяняючы на сталае цырату,— то людзі не зналі б, як і жыць!

Раманавічанка на зборнях і дома ганарылася за свой імпат, за ўсё тое, што свядома рабіла, бо рабіла яна для сваёй сям'і і ўсіх людзей толькі добрае, і рабіла хораша, шчыра, з душой, а душа ж яе была ва ўсім: у доме, у агародзе, у плёскаце хваль на возеры, у сяброўках і асабліва ў

турботах яе дзеда Пятра. Якраз у гэты жыццёвы ранішнік, калі фармаваліся фізіялагічныя цыклы, у Мані завяршалася і выбудова характару; да выбудовы ж яго — чыннага, людскага — спрычыніліся, пэўна, і зорнае неба, і моцная бацькава энергетыка. У выніку дзіцятка Барыса і Ганны займела адкрыты выхад на Космас, таямнічы, загадкавы, набыла ніштавата развітую падсвядомасць. Багата чаго адметнага ўбірала ў сябе яе датклівая душа, маладая і дзёрзкая, уступлівая і шырокая, якую, аднак, абставіны штораза заганылі ў пяткі.

У Маніну свядомасць усё больш выразна пачала ўваходзіць новая з’ява, з якой яна ўпершыню сутыкнулася ў верасні сорок другога. Тады Маня, яе маці і Германка разам з гуртам іншых маладзіц пайшлі ў лес па грыбы. Зайшлі далёка, на грыбы быў добры ўраджай, таму ўсе панабіралі — як панесці. Гукаючы адна адну, неўзабаве сышліся, згуртаваліся, каб рушыць з лесу дадому, а яно ж вядома, прытомленыя, і пляліся хто як. Тады цыбатая і жывая Алена Германка падала каманду:

— Бабы! Падцягніцеся!.. Каб лягчэй было, давайце пойдзем строем па пары, па пары адна за адной. Во так, во так! Цяпер: шагам марш! І песню, песню, ліха матары!

І яна заспявала. Усе падхапілі, адразу ж адчуўшы прыток сіл і цвёрдасць ступы:

Рос-пра-гай-тэ, хло-о-о-п-цы, ко-ні
Дай ля-гай-тэ спо-о-о-чы-ваць.
А я пой-ду ў сад зэ-э-э-лэ-ны,
Ў сад кры-ны-чэнь-ку-у-у ко-паць.

— Жыва, бабы! Раз-два, раз-два! — камандавала Алена, гонкая постаць якой узвышалася, бадай, над усімі яе таварышкамі.

А тыя пырскалі са смеху, ад узрушэння, уважаючы на нечаканы талент гэтай жанчыны камандаваць. Рабілася весела, балазе яны спявалі далей:

Ко-паў, ко-паў кры-ы-ны-чэнь-ку
У зэ-лэ-но-му-у-у са-ду...

Захапіўшыся спеамі, грыбоўніцы не адразу і змецілі, як пры палянцы на лясную дарогу ступіў крок-другі і застыў чалавек са стрэльбай. Да яго ўжо было менш

як пяцьдзесят метраў, калі прэдня бабы пералякана войкнулі і знерухомелі. І раптам увесь гурт як па камандзе, хоць каманды і не было, лямантуючы, кінуўся ў зараснікі. Хаваючыся за дрэвамі, грыбоўніцы абыходзілі партызанскі пост і праз паўгадзіны зноў сышліся, але ўжо на другім канцы палянкі, пад прыкрыццём дубоў.

Яны абменьваліся ўражаннямі ад навіны: цяпер у лесе стаяць вартавыя і невядома, куды і як з гэтага часу можна хадзіць.

Вечарам Маня расказала дзеду пра надарэнне, але, лічачы, што прэпалах бабскага строю быў дачасны і неабгрунтаваны, сказала пра іншае:

— Дзядуля, я слухала сёння, як шуміць лес. Як вольна ён дыхае і дзіўна-дзіўна шуміць, о! І пра што лес шуміць, дзедусь? Ты, напэўна, неаднойчы слухаў гэты пошум лясны... Немавед што робіцца: ці то лес шуміць, ці дрэвы вядуць лясную балачку.

— Ну прыкладна гэтак. Пад хвалямі ветру дрэвы выконваюць лясную сімфонію. Гэты шум, пэўна, кожнага, хто мае слых, трывожыць, хвалюе. Калісьці я чытаў апавяданне Караленкі «Лес шуміць». Ён параўноўваў лясны шум з шумам мора. І вельмі ўдала выказаў, што чуе чалавек у тым шуме.

— Мне трохі вусцішна было, хоць грыбы прымушалі на ўсё забывацца.

— У прыродзе багата вячыхтых гукаў. Вазьмі пошум нівы, асабліва калі колас трохі нальецца, прыспее. Тут свой наплыў гукаў, больш далікатны; аднак шум, як і ў лесе, чаруе. Здаецца б, слухаў і слухаў тонкі, асцісты, прыглушаны перазвон каласоў — колькі жыцця ёсць — усю вечнасць.

Так яны баялі...

29

Радасцю гэтага тлумнага года для генеральнага камісара была сустрэча з Эберхардам Гердам, якую падарыў яму верасень, ужо задуменна адыходзячы ў касых промнях святла. Пасля доўгага перапынку Герд зноў прыехаў у Менск на становішча шэфа паліцыі парадку. Уласна, чалавек сам напросіўся — званіў дзеля гэтага Кейтэлю, каб

толькі быць побач з Кубэ. Яшчэ пазалетась, калі ў гэтым жа становішчы ён парадкаваў у Менску, то меў нямала гутарак з генеральным, у якіх закраналіся пытанні гісторыі, філасофіі, вядома ж, і надзённай палітыкі — новага парадку на Беларусі. Нярэдка ў спрэчках ажно дух ускіпаў, потым астывалі, адыходзілі — Герд, калі ўжо пыніў сваю службу за межамі Беларутэніі, пісаў лісты Кубэ даволі рызыкаўнага зместу. У выніку ён стаў яму блізкім прыяцелем, калі не аднадумцам. Нейкая, бадай, супярэчлівая і неадольная сіла цягнула іх адзін да аднаго, дый сустрэць разумнага чалавека — заўжды вялікая раскоша!

— У тутэйшых, — зазначыў Вільгельм Кубэ, — ёсць прымаўка: стары друг лепш за новых двух. Тое самае і я думаю. Таму рады, Эберхард, запрасіць цябе ў госці.

Дома, у мураваным будынку, што стаяў каля самай рэзідэнцыі генеральнага камісара, фрау Аніта ветліва сустрэла гасця, правяла іх з мужам да накрытага стала на трэцім паверсе, але заставацца разам не стала, як што там мела быць чыста мужчынская размова.

— Ведаеш, дружа мой, — казаў Кубэ, разліваючы па келіхах каньяк, — служыць фюрэру і радзіме для мяне колькі гадоў было, бадай, адно і тое ж. Цяпер — не-е!.. Мяне ўсё больш заціскаюць, і маральна я заходжу ў тупік. Чаму?.. Я немец, як і ты, Эберхард, і мы павінны выконваць тое, што ад нас патрабуюць закон, загад фюрэра. Але як пакацілася вайна на Расею, вайна з гэтым клятым СССР, нам загадваюць ачысціць тэрыторыі ад насельніцтва. І вось апошнія распараджэнне тылавым службам — яно спушчана гэтымі днямі Гімлерам: вынішчыць у тэрміновым парадку на прасторы, заўваж, аж да самага Урала, нібы там у нас тыл таксама, 20 мільёнаў славянаў — беларусаў, украінцаў, рускіх... Бяры... — кіўнуў сябру, і яны ўзнялі келіхі, смакуючы, выпілі. Пры гэтым Кубэ цяжка выдыхнуў: — Ну, няхай мы зводзілі камуністаў, якія здзіралі скальп з народа, з гэтай зямлі. Але навошта нішчыць усіх людзей? І што гэта ёсць? Нямецкая стратэгія вайны на ўсходзе?.. Скажы, Эберхард?

— Скажу... Гэта праява якраз арыйскай палітыкі, на якую і мы з табой, Вілі, кліюнулі. Дадам, вайну наш фюрэр рыхтаваў ва ўмовах, калі Францыя і Англія мелі па ўсім свеце вялікія калоніі. Нямецкаму бюргеру зайздросна

было. Але ж умовы мяняюцца, і толькі Вермахт развязаў вайну, каб захапіць абшары на ўсходзе, як ЗША прымусілі Англію падпісаць вердыкт, згодна з якім па завяршэнні гэтай вайны павінны быць скасаваны ўсе, без выключэння, калоніі, што раўназначна перавароту ў мазгах. Ці ж не так?.. Волю народам! А чаму б і не?! Прэцэдэнт жа створаны самім Гітлерам, і гэта — Славакія... Толькі ў Берліне адышлі ад раней прынятай стратэгіі. Чаму?..

— Я даўно не сядзеў са стратэгамі Рэйха за адным сталом...

— Шкада, але пагадненне Злучаных Штатаў з Англіяй прывяло фюрэра ў стан, пра які тут і казаць няма як. Ён успрыняў іх дэкларацыю, як падножку сабе. Ну, а што да арыйскай хэнці: калі б наш генералітэт з фюрэрам разам не памяняў пасля Славакіі сваю палітыку, то не спатрэбілася б і расавая тэорыя для дасягнення задач Вялікай Германіі. Але ж у фюрэра часам страх вышэй за розум. Прабач...

— Ведаеш, Эберхард, ты нібы паўтараеш мае думкі. Я табе ўжо казаў,— Кубэ набраў паветра ў грудзі, выдыхнуў, памаўчаў і доўжыў паволі: — Палітык Кубэ ўпершыню працверазеў у Беларусі, калі глянуў на гэты народ — чысты, чынны ў ядры сваім. Яго адвучылі ад гістарычнай актыўнасці, як, дарэчы, і ўкраінцаў. Гэтыя народы былі аб'ектам бесцырымоннай русіфікацыі і ўжо самі пачыналі верыць у тое, што быццам бы з'яўляюцца часткай Расеі, прытым нявыспелай часткай для «вялікага рускага брата». За царамі Беларусь у найвялікшай меры была рэзервуарам юдаізму,— доўжыў ён.— Тут, як і ў Германіі, як, напэўна, скрозь, юды займалі ўстановы кіравання, адукацыі, культуры і не давалі ўзняцца нацыянальнай эліце. Цярпелі ад габрэяў татальна па ўсёй краіне. І разам ад польскіх паноў — з захаду. Ад рускіх — з усходу. Два драпежнікі разрывалі аслабленую Беларусь на часткі. Такім чынам, на працягу амаль двух стагоддзяў беларусы неслі патроенае ярмо і ўсё ж захавалі цэлай сваю нацыянальную самабытнасць — як урослы ў зямлю сялянскі люд, і гэта выдатна! Вунь Ірландыя тысячу гадоў нітавалася з Англіяй і ўсё ж не стала англійскім абшарам.

— Аднак, трэба меркаваць, там іншыя абставіны.

— Паўна... Бяры, што бачыш... закусвай,— па-гаспадарску, гасцінна запрашаў Вільгельм Кубэ і казаў далей, не адступаючы ад хвалюючай тэмы: — Неяк фюрэр зазначыў, што разбурэнне помнікаў гісторыі і культуры ёсць рэч неабходная дзеля вынішчэння нацыі. Слушна? Вядома... Толькі калі немцы займаюцца падобным, гэта ніяк не ўпрыгожвае нас, наадварот... Злачынна знішчаць помнікі культуры, чые б яны ні былі! Палякі, расейцы сваёй палітыкай сцвярджалі і сцвярджаюць амаль тое ж: калі хочаш знішчыць народ, знішчай яго нацыянальную інтэлігенцыю, знішчай мову народа. Займаліся гэтым па абодва бакі. Сталін, напрыклад, пачынаючы з 1927 года, звёў амаль усю беларускую нацыянальную эліту. Вось чаму, калі мы прыйшлі на Беларусь, такімі слабымі аказаліся праявы мясцовага палітычнага жыцця. Табе цікава слухаць, пра што я гавару?

— Так, вядома,— паспяшаўся запэўніць генерал Герд.— Быў бы я ёлупень, каб не ўважаў на тое, што для цябе цяпер стала паўнаважным, блізкім...

— Добра,— гаспадар зрабіў глыток каньяку.— Я няблага вывучыў гісторыю гэтай краіны. Беларускі нацыянальны рух наогул малады. Паводле сцвярджэнняў прафесара Мэндэ, развіваецца ён прыкладна з 1905 года і даў найвыдатны ўсплёск ужо пасля Першай сусветнай, калі была заяўлена Беларуская Народная Рэспубліка. Але ж браць за пачатак беларускага руху 1905 год, відаць, памылковым будзе, бо продкі беларусаў калісьці ўтваралі краіну — Вялікае Княства Літоўскае, і гэта княства ляжала вольна на ўсе бакі. Тады Германія была яшчэ толькі ў зародковым стане, дакладней, яна была не ў адным, а ў некалькіх зародках. Ну, а Вялікае Княства Літоўскае заняпала. Адна з прычын — двурушная палітыка Польшчы, з якою ў адной канфедэрацыі знаходзіліся. А потым ужо краіна патрапіла ў мядзведжыя абдымкі Расеі. Праўда, у 1775 годзе і асабліва ў 1812-м за Напалеонам, які ваяваў з Расеяй, была зроблена спроба вярнуць краіне яе імя, і, можа, адсюль варта лічыць пачатак беларускага адраджэнцкага руху?.. У 1863 годзе ў паўстанні супраць расейскага акупацыйнага рэжыму беларусы разам з палякамі зноў нагадалі пра сябе. Тым часам сучасная Літва, што была далучана да Вялікага Княства Літоўскага як Жмудзь,

Жамойція — бы тая невялікая геаграфічная латка, — узяла ад беларусаў назву — Літва. Мала таго, яна, кажучь, прымярае да сябе беларускія строі ды робіць спробу завалодаць і гісторыяй. Калі беларусы цярпелі прыгнёт, іх гісторыя зрабілася нібыта нічыёй. Я ўжо намагаўся вярнуць у сваю Генеральную акругу беларускую Вільню. Шкада, мне пакуль далёка не ўсё ўдаецца зрабіць, карыстаючыся не куляй, а розумам. І вось табе маеш: атрымліваем гэты загад знішчыць дваццаць мільёнаў насельніцтва! Ды гэта ж вар'яцтва!.. Людажэрная, проста скажам, палітыка фюрэра ляжа ганьбай на нямецкі народ. У душы немцаў цяпер адна крывавае муць, і кіпіць яна ад ахвяраў, натугі ды стомы.— Гаспадар зрабіў чарговую паўзу і спытаўся: — Што такое мутная вада? Уяві, дружа мой: вада — звычайная вада, калі закіпае, ачышчаецца. Муць выпадае ў асадак або збіраецца зверху ў пену. Я чаго баюся? Што ў працэсе катарсісу пену здымуць і выкінуць вон разам з намі.

— Вілі, паслухай!..— Генералу паліцыі зрабілася ня добра ад апошніх слоў Кубэ.— Вілі, я даўно ўжо падзяляю тваю трывогу. Мне абрыдла служба, і, спыняючыся ў Празе, дзе ў мяне сям'я, я двойчы пісаў заявы з просьбай адстаўкі. Мне адмаўляюць... Тады я папрасіўся ў Менск, да цябе.

— Дзякуй... Ты добра зрабіў, Эберхард. Ёсць з кім хоць душу адвесці.

— А ў Празе, прабач, калі забілі чэшскага пратэктара Гейдрыху, вакол яго імя там хадзіла шмат дзіўных пагудаў.

— О-о, гэты шэльма быў таленавіты, як і сам фюрэр. Яго лічылі наследнікам. Хіба не так?..

— Вядома... Толькі таму яго і паслалі на той свет англійскія тэрарысты.

— За мною таксама палююць — савецкія тэрарысты. І, каб не падказкі з боку саміх беларусаў, не сядзеў бы я тут з табою, Герд.

— Барані цябе Бог, Вілі. Праўда, я хацеў сказаць... Гейдрых, мусіць, юда. Зрэшты, па адной з версій — на тры чвэрткі...

— Малайчына, калі так, мала чаго не дацягнуў да кандыцыі! Гэта ж з яго прапановы ўведзены вокліч

«Хайль Гітлер!». Відаць, ён нашаму Адольфу Шыкль-грубэру — суродзіч. Невядома, праўда, у якім калене ці без калена, а ўсё ж... Памятаеш, як у трыццаць шостым годзе я пацярпеў фіяска?.. Нагадаю. Нехта ў лісце на імя суддзі нацысцкай партыі напісаў, што ў барацьбе з юдамі не вытрымліваецца прынцып: усе юды ёсць юды. І гэта, маўляў, загана партыйнай палітыкі. Сапраўды, гэта адпавядала майму настрою — не болей. Калі змагацца з юдаізмам, то перш трэба ачысціць нашы рады ад тых, хто з імі звязаны крэўным радствам. А такіх шмат. Узяць хаця б фельдмаршала Мільха, першага намесніка Герынга ў Люфтвафэ. Мільх напалову юда! Я не мог не прызнаць, што ў тым лісце праўда напісана.

— Падобнага ўчынку ад цябе ніхто не чакаў!

— Натуральна... І гэта была спроба звярнуць увагу, што юды — таксама людзі. Так, людзі, хоць і не нашай крыві. На жаль, у іх розум там, дзе павінна б быць сэрца, а сэрца ў ламбардзе закладзена, што асабліва характэрна для іхняй эліты, ці пануючай часткі. Толькі ж па вяршках мяркуюць і пра ўвесь кагал.

— Згодзен... Верх — галава, а ў галаве — намеры.

— Я гуманітарый, і пасля таго як мне ўчынілі абструкцыю, грунтоўна зацікавіўся родам сваёй маці Іды Кадах. Казалі, што яна з пражскіх габрэяў — нядужа добра гаварыла па-нямецку. І што з таго? Праверце... Я быў цярплівы да юдаў. Уласна, таму, што не знаходзіў ні ў Бібліі, ні ў шведскай юрыспрудэнцыі атэстацыі ім, як і вызначэння сутнасці з’явы. Я ўхіляўся чыніць расправу — пры табе ж гэта было. Тады мяне ткнулі носам вось у гэту табліцу. Глядзі... Засталося жывымі да прыходу вясны сорок другога года: у Эстоніі — ніводнага габрэя — да гонару эстонцаў! У Латвіі — толькі сем адсоткаў ад ранейшага складу. У Літве — дванаццаць. Затое на Беларусі — семдзсят пяць! І што адсюль вынікае? Не трэба тлумачыць. Я свядома рабіў уступкі Гімлеру, Розенбергу, калі пісаў справаздачы аб юдах, загнаных у гета, — ад загадаў куды дзенешся? І ты іх таксама выконваў.

— Вілі, чаго я не ведаў: Рэйнхард Гейдрых і Адольф Эйхман, які таксама юда, па ўласнай ахвоце распрацавалі праграму «Аб канчатковым вырашэнні яўрэйскага пытання». Акурат тое, што нам цяпер належыць выконваць...

У той праграме, у парадку выключэння, самая лёгкая мера для малалетніх габрэяў-мяшанцаў — кастрацыя. А ўсім астатнім — амба, капут!

— Пачакай, Эберхард,— Кубэ ўстаў і прыпаліў цыгарэту.— Наколькі я памятаю, у 1941 годзе нямецкае радыё раз-пораз перадавала ўрыўкі з кнігі «Германія павінна загінуць». Аўтар — нехта з габрэяў, амерыканец, здаецца, Каўфман. Дык ён прапаноўваў фантастычны праект.

— Я памятаю... Прапаноўвалася падрыхтаваць дваццаць пяць тысяч хірургаў. І кожны з іх павінен быў стэрылізаваць пяць тысяч асобаў у дзень. За тры месяцы ўсю Германію зрабілі б бясплоднай. І тады праз шэсцьдзiesiąт гадоў нямецкі народ сцёрся б з абшараў Еўропы наогул!.. Кніга выклікала ў немцаў выбух абурэння. А ўжо ў 1942 годзе Гейдрых і Эйхман, запазычыўшы ідэю ў Каўфмана, прапануюць прымяніць тое самае, толькі да свайго габрэйскага наплоду.

— Выдатна! Проста паводле Бібліі: змяя кусае сябе за хвост!

— Дарэчы, у Вермахце шчыра служаць і ваююць на ўсходзе сто пяцьдзiesiąт тысяч габрэяў — ад радавых да генералаў. Я пачуў пра гэта ў Берліне.

— Лагічна... Твае, Эберхард, словы лішні раз сведчаць: юды служаць Богу і д'яблу адначасова.

— А калі іхні Бог і ёсць д'ябал?..

— О, гэта нечаканы паварот думкі! Вельмі падобна на тое.— Кубэ зрабіў яшчэ глыток каньяку, Герд глынуў таксама.— Пасля вынішчэння габрэяў душа мая просіць апраўдання: чаму мы гэта зрабілі і робім? Розум прыходзіць на падмогу. Розум падказвае ўсё новыя і новыя доказы таго, што гэта шкодныя людзі, махляры, яны ашуквалі нават урады краін. Тут ідуць на ўспамін і недвухсэнсавыя выказванні адукаваных мужоў свету. Такіх, як Цыцэрон, Вашынгтон або Вільгельм II... Усе яны бачылі ў габрэх чуму. Менавіта гэтая прыгальубленая і зарыентаваная інтрыганам Парвусам чума наляцела на Расею. Розум паслужліва падсоўвае і тое, што амерыканскія юды-банкіры фінансавалі праграму фюрэра, заяўленую ў «Майн Кампф». Ці то міф?.. Толькі ж калі прыгадаць словы амерыканскага прамыслоўца Генры Форда, то гэта падобна на праўду. А Форд пісаў у газеце «Вашынгтон пост» у

1925 годзе: «Пастаўце пад кантроль пяцьдзесят найбольш багатых фінансістаў-габрэяў, якія твораць войны дзеля ўласных прыбыткаў, і войны будуць спынены».

— Як проста і мудра! — падтрымаў Эберхард.

— Але ў тым жа годзе на Форда быў зроблены злосны замах. Потым яго тэрарызавалі, бралі ў ціскі эканамічнай блокады. Вядома, не за адно выказванне... Пры падтрымцы Форда ў друку выкрываліся «Пратакты сійнскіх мудрацоў». А гэта — квінтэсенцыя юдаўскай мудрасці па захопе пануючых вышыняў у асобных дзяржавах і ў свеце. Можаш паверыць на слова, меншай задачы яны перад сабой і не ставілі. Гонару ў іх — як і спрыту! Ці ж не таму Хаім Вайцман ад імя ўсіх яўрэяў абвясціў у 1939 годзе Трэцяму рэйху вайну? Выклік быў зроблены, пэўна, з намерам павялічыць пастаўкі зброі арміям, у чым юды-вытворцы і банкіры моцна былі зацікаўленыя. Тым, хто падкідае галавешкі ў агонь, вайна — капітал.

— Бачыш!.. Форд-мудрэц кінуў нам філасофскі камень.

— Толькі ж ад гэтага, дружа мой, лягчэй не робіцца, і філасофскі камень чамусь нікому не патрэбны. Хіба ж сакрэт, што амерыканскія заводы ў Германіі «Опель» і «Форд», якія належаць таму ж Форду! — амаль цалкам забяспечваюць Вермахт грузавым і легкавым аўтамабільным транспартам? Яны таксама наладзілі выпуск авіяматораў. Кампанія «Джэнерал мотарс» працуе не на адну амерыканскую армію, і тут капітал вышэй за філасофію. Але ж мы пра юдаў, якія даюць свету найбольшую колькасць вампіраў. Якія б іхнія грахі мы на чашу вагаў ні кідалі, а яны ўсё адно балансуюць з нашай апраметнай акцыяй, і на душы неспакойна.

— Я, Вілі, выдатна цябе разумею; роля асенізатараў — паскудная роля. Адно дзякуй, што ты сустрэўся на маім шляху!

— Дык вось я й кажу: далей-болей, лягчэй не робіцца, і невядома ўжо, на каго нам маліцца. Бяры...

— Вілі, з таго моманту, як мы развіталіся ў сорак другім, мне давялося нямапаездзіць, і, наведваючы ўстановы Рэйха, я ў кожным разе не хаваў сваёй думкі і выказваўся негатыўна наконт нямецкай палітыкі на ўсходзе. Самому Гімлеру гэта даводзіў, толькі ён як бы не ўцяміў і

паказаў мне на кнігу «Чынгісхан», якую на дзень свайго нараджэння раздаваў усім чынам і афіцэрам паліцыі, СС. Маўляў, дзейнічаць трэба так, як дзейнічаў Чынгісхан на захопленай тэрыторыі. Вучыцеся! Я ж адказаў яму, што часы Чынгісхана мінулі, а захопленыя тэрыторыі можна было б упакорыць і мірным шляхам. От гэта Гімлер, пэўна, запомніў, бо паглядзеў на мяне доўгім цяжкім позіркам.

— Эберхард, ты адчуваеш сябе чалавекам?

— Адчуваю, але чалавекам у вялікай еўрапейскай мышалоўцы, — і ён сумна ўсміхнуўся.

— Гэтак і я сябе адчуваю. І не ведаю, ці ёсць нейкае выйсце з нашай драматычнай сітуацыі. Хацелася б у Германіі сустрэцца з Марцінам Хайдэгерам. Буйнейшы філосаф! Паслядоўна падтрымлівае нацыянал-сацыялістаў і самога фюрэра. Цікава: што цяпер у ягонай буйной галаве?.. У нас адна надзея: можа, усё-ткі ў Берліне адумаюцца, калі яшчэ не позна. Дык давай і вып'ем за нашу надзею, каб яна не згасла.

— Толькі гэта, Вілі, нам і застаецца.

— Няхай дурняў неба паб'е!

...Зазвычай спаць Кубэ клаўся позна. Прыкладна за гадзіну да сну слухаў па радыё ў сваім кабінце апошнія паведамленні, і сэрца яго замірала: штосьці ж малаверагоднай рабілася перамога Вермахта на фронце... Паслухаўшы радыё, ён прымаўся за Біблію. Чытаў тэксты аб ачышчэнні душы, маліўся аб адпушчэнні грахоў ды ахове сям'і божай ласкай.

На гэты раз, калі ён усё зрабіў і пайшоў на ніжэйшы паверх да цяжарнай Аніты — іх ложка з панцырнымі сеткамі стаялі побач, — Аніта ўжо спала. І, кладучыся ў свой ложка, ён пажадаў ёй:

— Добрай ночы, мая мілая і салодкая Анітачка!

Яна праз сон чула яго ласкавыя словы.

30

У тое ваеннае ліхалецце ўвішная каралева крывавай ракі штораз заглядвала кожнаму ў вочы. Прычым яна падступалася з розных бакоў. Не абыходзіла ўвагай ні акупацыйнае набрыдзі, ні вясковага люду — ніхто не мог

ад яе прагных вачэй засцерагчыся. Настойліва падкрадвалася яна і да генеральнага камісара Беларусі Вільгельма Кубэ. Толькі ж ён для яе быў няўлоўны. Ажно дванаццаць савецкіх разведвальна-дыверсійных атрадаў і груп, параскіданых у сорок трэцім вакол Менска, лічылі за свой гонар паспрыяць смерці Кубэ, падлавіць хітруна... А яшчэ воддаль, у Баранавіцкай акрузе, дзейнічаў атрад Народнага камісарыята Дзяржаўнай бяспекі БССР «Сокалы», які быў закінуты на самалётах праз лінію фронту.

Узімку сорок трэцяга, недзе пад Стрэчанне, мясцовы ляснік паведаміў разведчыкам атрада «Сокалы», што ў лесе каля вёскі Машукі Клецкага раёна немцы прызначылі паліванне на дзікоў, у якім прымуць удзел чыны: камісары Баранавіцкай акругі і самога горада Баранавічы — Фрыдрых Шцюр, Фрыдрых Фенс, нямецкі ляснічы, а таксама генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ... Уга! Усе, як вядома, прыедуць з вялікай аховай... Яны плануюць ехаць на машынах да Сіняўкі, што на поўдзень ад Клецка, а там перасесці на вясковыя сані.

Атрадам «Сокалы» камандаваў выпрабаваны чэкіст Кірыла Арлоўскі, які паходзіў з вёскі Мышкавічы, што на Бабруйшчыне. Селянін, пасля салдат царскай арміі, бальшавік, супрацоўнік ВЧК... Дзякуючы сваёй адвазе і смеласці, знаходлівасці і спрыту, ён меў даволі адметную і яркую па тым часе біяграфію.

У 20-я гады Кірыла Арлоўскі пад мянушкай Муха Міхальскі дрэйфаваў разам з мабільным партызанскім атрадам па абшарах Заходняга Палесся — рабаваў багатых польскіх паноў, перадаваў, паводле распаўсюджанай версіі, грошы беднаце, учынак адпавядаў маральным пастулатам камунізму. Ён жа ў 1937 годзе быў ваенным саветнікам падчас нацыянальна-рэвалюцыйнай вайны ў Іспаніі супраць фашызму, выкладаў там спецкурс у школе разведкі. Потым меў адпаведны чэкісцкі клопат у Кітаі... Адпрасіўся адтуль у наркама дзяржбяспекі Берыі на радзіму, якую тапталі фашысцкія боты.

Цяпер у атрадзе Арлоўскага, які быў невялікі — усяго дваццаць чалавек, ваяваў таксама й іспанец Хуга Хоста — жывы напамін пра не вельмі аддаленыя, гарачыя гістарычныя падзеі ў Іспаніі.

Ведамка захапіла атрад знянацку — не ўсе былі ў зборы. І ўсё ж «сокалы» адважыліся прыняць удзел у тым паляванні. Са свайго боку. За ноч прабраліся-такі ў Машукоўскі лес. Залеглі, замаскіраваліся ўзбоч дарогі ў падлеску, аснежаным, пакрытым інеем. Дачакаліся. Вось! Вось яны, чэрці! Санны картэж — больш за тузін саней з моцна ўзброенай аховай і сабакамі. Прычым варожая зграя трымала зброю напагатове, у любы момант гатовая пырснуць агнём. Перавага, адчуў камандзір скурай, была на баку ворага і імгненна прыняў рашэнне: не выкрываць сябе ў гэты момант, адкласці пачостку на зваротны рэйс. Адно пакуль лятучыя сані звонка і нейк урачыста скрыпелі, нервы ў байцоў атрада былі гранічна напята — чакалі чаргі з ручнога кулямёта, якую павінен быў выпусціць камандзір. А яе не было, не было баявога сігналу. І тое ўжо — як адбой! Потым усе зразумелі мударасць Арлоўскага.

Дужа каюцца мароз, які выпаў на долю ім у гэты срэбны дзень.

Старанна захоўваючы цяпло ў целе, цярпліва і доўга чакалі вяртання паляўнічай брыгады. Пачало змяркацца, насоўвалася цемра. Калі ж зноў дачакаліся, камандзір здранцвелымі пальцамі ўрэзаў заповітную кулямётную чаргу. За ёй выбухнуў дружны залп і з трэскам пакаціўся па наваколлі. Калона ад нечаканасці рванула, сепнула, хістанулася туд-сюд і асела ў белам снезе; гаўкалі сабакі, коні ржалі, а нямецкія ваякі, якія недзе там налыкаліся шнапсу, у цемры намацвалі стваламі бок партызан. Некаторыя, распластаўшыся на снезе, кудысьці стралялі.

Арлоўскі адмерваў чэргі з кулямёта, а потым хапіўся шпурляць у абоз толавя шашкі, каб яшчэ болей пасеяць паніку ў нязваных гасцей. Усчалася тлумная і гарачая справа. Там недзе займаўся пажар. Камандзір, спяшаючыся, устаўляў у чарговую шашку ўзрывальнік з бікфордавым шнурам, але ці то пальцы на марозе дрэнна слухаліся і ўзрывальнік не дайшоў да месца, ці ён выпаў наогул — у руках моцна бухнула. І гары яно гарам — адарвала пальцы! Кроў шыбанула з рук на сіняваты снег.

Выпадак — як насланне! Утрапёны вой-патрыёт рыхтаваў смерць на нямецкага «вепрука», а тым часам застаўся сам інвалідам.

Хуга Хоста на маскхалаце адцягнуў камандзіра з лініі агню і наклаў жгуты на рукі, а — мароз люты, і, пакуль «сокалы» дабраліся ў бліжэйшы партызанскі лагер і знялі з рук пацярпелага жгуты, у яго пачалася гангрэна.

Ніхто з партызан у баі не загінуў. Бой быў выйграны: двух нямецкіх тузоў улажылі, а з імі разам — з дзесятка афіцэраў ды 30 ахоўнікаў!

І ўсё ж, нягледзячы на поспех, у байцоў атрада было расчараванне: па-першае, моцна паранены камандзір; па-другое, у аперацыі, якая насіла кодавую назву «Вя-прук», не трапіўся ім у рукі — Вільгельм Кубэ. Нехта з дасведчаных мясцовых леснікоў папярэдзіў гэтага добра-вядомага ў акрузе немца пра магчымую пастку ў лесе, і, павагаўшыся, Кубэ адмовіўся ад палявання, адно даў наказ свайму паляўнічаму хаўрусу пры заездзе ў лес быць асабліва пільнымі; сам вярнуўся ў Менск.

Паляванне ж на генеральнага камісара Беларусі Кубэ ад таго часу не спынялася, наадварт, яно набірала жалезную неабходнасць: гаспадар Крамля ўключыў яго імя ў спіс персон, якія падлягалі першачарговаму і неадкладнаму знішчэнню.

Кубэ значыўся ў Маскве не проста ворагам, а — супа-статам нумар адзін! Ён рабіў усё новыя і новыя захады, каб пераадолець на Беларусі тэндэнцыю варажнечы і выклікаць да сябе і сваіх суайчыннікаў сімпатыі беларускага насельніцтва. Што ж гіцлю рупіла? А каб на немцаў глядзелі не як на ліхіх заваёўнікаў, а людзей, якія знялі з народа камуністычнае ярмо і прынеслі надзею на перамены да лепшага. Паказвала на тое, што Кубэ сапраўды верыў у магчымасць здзяйснення сваіх планаў, намераў.

Абапіраючыся на мясцовыя нацыянальныя сілы, ён бласлаўляў развіццё ўсяго абсягу нацыянальнай культуры, уключаючы адукацыю. На беларускія этнічныя землі вярталася спадчынная інфраструктура, нацыянальная сама-свядомасць, павага да сваіх духоўных скарбаў і да кожнай асобы. Усё гэта, праўду казаць, было няўстойлівым у атмасферы ваеннага часу. Але толькі й няўхільным.

Мясцовы люд нярэдка трапляў у пераплёт з-за таго, што ішоў насустрач намерам, настройм нямецкай цывільнай адміністрацыі, калі тыя намеры для яго былі прыдатнымі. У кожным разе гэта абарочвалася здрадай Крамлю.

У здраднікі спрэс траплялі настаўнікі, якія вучылі дзяцей; Маскве яны падаваліся нават большымі ворагамі ад немцаў. А моладзі, зарыентаванай у прыярытэтах нацыянальнага жыцця, былі даспадобы беларускія патрыятычныя маршы. Моладзь забывала, што нарадзілася ў СССР, і, паводле звестак той жа савецкай агентуры, дружна выракалася былой вялікай і наўкруг слаўнай Айчыны, ставілася варожа да вяртання з усходу камуністычных парадкаў, здраджвала Сталіну, чаго ўвогуле няможна было дапускаць.

Афіцыйнай Маскве генеральны камісар Беларусі бачыўся хітрым, падступным і мацёрым нямецкім воўкам, бадай, самым небяспечным у варожым наплыве. Таму якраз, каб выклікаць «святую» нянавіць да Кубэ, яму прыпісвалася адным чохам усё негатыўнае, што рабілася ў акупаванай Беларусі. А чорных фарбаў хапала. Кубэ называлі катам беларускага народа. Зрэшты, такая налёпка на Кубэ не дужа і ўражвала просты люд, бо тут даўно ўжо да катаў прывыклі. Яшчэ з часоў накатаў Масковіі. Але ж зусім свежым на памяці было, як плойма вылюдкаў адкацілася на ўсход разам з фронтам. Калі б усё тое, што выканалі ў поце чала Дзяржынскі ды «унукі» яго, адзін род — ЧК, ОГПУ, НКВД, МГБ, КГБ, іхнія стукачы, каб яно захавалася ў тайніках Наркамата ўнутраных спраў, то адтуль калі-небудзь выпаўзлі б звесткі на 110 мільёнаў чалавек, знішчаных з ухвалы і дабраславення кіраўнікоў камуніі — Леніна, Троцкага і асабліва таварыша Сталіна.

Толькі ж на тым баку фронту сталінскія апырчнікі хадзілі ў героях, у гвардзейцах рэвандуюцыйнага рэжыму. Шмат на якіх агнявых рубяжах яны стаялі ў другім эшалоне, зводдаль, ды, пры наступленні чырвонаармейцаў, стралялі ім у спіну, калі хто паварочваў назад. Яны былі героямі ў сцвярджэнні — праз страх — камуністычнай свядомасці! Праўда, іх па чарзе, таксама забіралі і саджалі, потым катавалі і расстрэльвалі, як што ў тым быў сакрэт моцнай уладарнай палітыкі і тактыкі Сталіна.

Аднак жа адгрыміць, ападзе калатнеча, і свет прызнае, што да Вільгельма Кубэ не менш варожа ставіліся і некаторыя яго суайчыннікі. Пэўна ж у гестапаўскіх генералаў былі свае рахункі да гэтага фантазёра, выскачкі й шыбеніка.

Смерць лютавала на фронце і на акупаваных абшарах, пакуль нескаронных, неўтаймаваных,— скрозь лілася людская кроў. І ўжо шукала броду бліжэй да Кубэ былая студэнтка медінстытута Надзея Траян, шчырая патрыётка ўсяго, што савецкае, маладая, поўная сіл, якія гатова была аддаць на ажыццяўленне сваіх ідэалаў, поглядаў, дзявочых памкненняў. Яна хадзіла сувязною пад Смалявічы ў атрад «Бура» (брыгада «Дзядзькі Колі»), дзе непасрэдна мела справу з групай разведчыкаў Наркамата дзяржбяспекі СССР. У атрадзе часам затрымлівалася. Там ёй спадобілася пакахаць партызана Мішу Скаромнікава. Міша ацаніў рамантычны настрой, абаяльнасць дзяўчыны і неўзабаве гатовы быў лічыць яе за сваю жонку.

Перад сувязною Траян, як і перад дзесяткамі іншых падпольшчыкаў, ставілася задача прасачыцца, пранікнуць, дапаць да логава генеральнага камісара Кубэ, каб выканаць над ім справядлівы прысуд.

Да вайны Надзеі пашчасціла паступіць у Маскоўскі медыцынскі інстытут, і, правучыўшыся там семестр, яна перавялася ў Менск. У ліку яе аднакурснікаў быў Міша Грынгауз, які таксама перайшоў сюды, адно з іншага (тэхнічнага) інстытута. І вось ёй прыгадалася: Грынгауз неўзабаве ажаніўся і ўзяў сабе жонку ўсім на зайздрасць — аспірантку медінстытута Таццяну Каліту, якую па-свойску яшчэ звалі Талай... Потым разварушаная памяць падказала падпольшчыцы: неяк прайшла была пагалоска, што ўрач Таццяна Каліта ў сядзібе Кубэ працуе пакаёўкаю, з чаго дзіваваліся многія. Аднак вайна здольная выкідаць і не такія фартэлі. Надзейка тады, праўда, не прыдала значэння той ведамцы, а вось цяпер аддалены ўспамін пра Каліту ўскалыхнуў дзявочую душу.

Колькі дзён распытвала, ходзячы па знаёмых, дзе жыве Каліта, і нарэшце знайшла яе на вуліцы Талстога, якую перайменавалі ў вуліцу Братоў Луцкевічаў.

Таня абірала маладую бульбу, каб паставіць варыць на вячэру, калі зайшла госця. У вока ж маладой гаспадыні, а яна была адна дома, кінулася элегантная прычоска незнаёмкі з падкарочаных і злёгка завітых валасоў. Увесь убор таксама — быццам у сапраўднай паненкі, здольнай прыцягваць увагу стрэчных, у тым ліку і нямецкіх афіцэраў, перад якімі мясцовыя красуні часам манернічалі.

Каліта адклала бульбіну ўбок і доўгім няломкім позіркам уставілася ў госцю; акурат у гэты момант яе прамяністыя вочы былі затканы маркотай, і праз яе ўжо прабілася ціхая чалавечая цікавасць да дзяўчыны, якая пераступіла парог.

— Я Надзя...

— І — што з таго? Я слухаю...

У нечым усё ж прастадушная Надзя старалася схаваць хваляванне і, прысеўшы на зэдлік, спехам пачала расказваць пра сваю вучобу, пра тыя залатыя дні, калі яна, пакінуўшы родную Талачыншчыну, што ляжыць на ўсход ад Менска, стала студэнткай. Потым — пра сяброў і сябровак, казалася пра тое, што вучылася разам з Мішам — яе мужам... Таццяна кіўнула: так-так, але што ж табе, госцейка, рупіць?

— Доктар Тала,— перайшла Надзея на больш сакрамэнтальнае імя Каліты,— мы тады ў шчасці купаліся, прынамсі, так нам цяпер здаецца. Я ўсім сэрцам з тым, што было ў нас і што павінна вярнуцца. Спадзяюся, і — ты?..

Пранікнёны і ўсё яшчэ задумены позірк Каліты пацяплеў, ёй падалося, са словамі «павінна вярнуцца» прыйшла да яе сястра, вось толькі невядома было, з якіх нябёс яна сюды звалілася.

— Я маю сувязь з нашымі,— асцярожна прызналася Надзя.

— Кажы, я не выдам.

Траян з палёгкай перавяла дух, раслабілася — акурат у гэтай Тані — Тале, прыгожай і зграбнай маладой гаспадыні, яна гатова была таксама прызнаць сястру, па думках, па духу. Але ж яшчэ не ўсё высветлілася...

— Я ведаю, што ты больш не працуеш у Кубэ, і пра гэта шкадую.

— А я не шкадую. Не-е, з мяне хапіла! Дый з Вільгельма мяне, відавочна, хапіла таксама. Амаль год там была. У апошнія месяцы, праўда, са службы ён позна прыходзіў, і мы з ім амаль не бачыліся. Не буду хаваць, са мною ў сям'і Кубэ лічыліся, мяне мусілі паважаць, ого! — нечакана ўсміхнулася.— Адно горкаю была тая павага. Заваёўнікі топчуць нашу зямлю, зруйнавалі горад. Я ж тут нарадзілася... І ў сваім горадзе раптам — служанкай,

рабыняй! З гэтым звыкнуцца цяжка. Вярнуліся часы цэзараў, праліваецца кроў. Няшчасны народ, і галава мая няшчасная! — узняла і кінула рукі долу: — О-ох...

Потым рэзка, без пераходу:

— Скажы, Надзя, чаго ад мяне чакаеш?

— Я зайшла да цябе параіцца. Перад нашымі падпольшчыкамі пастаўлена задача знайсці выхад на... на... Каб выпусціць з яго душу да анёлаў. Разумееш?

— А што? Скажу: мой былы гаспадар — не друг і не тата мне! Рабаўладальнік. Не шкада, калі ён сапраўды паляціць, толькі не да анёлаў, а ў пекла! У цябе ёсць нейкі план?

— Няма... Зайшла, каб разам падумаць.

Яны сядзелі і абмяркоўвалі, хто б ім дапамаг. Спыніліся на Алене Мазанік — у атачэнні Кубэ яна была служанка прызначаная. Яе звалі там Галінай, мусіць, ад сугучча Алена – Helen... Галіна служыла пакаёўкаю ў ад’ютанта генеральнага камісара — Вільдэнштэйна. Цяпер прыслугоўвае таксама і сям’і Кубэ. Яе любіць фрау Аніта, яны лічаць Галіну як не членам сям’і.

У гэты момант для Каліты і Траян было невядома, як паставіцца Алена Мазанік да прапановы мінскіх падпольшчыкаў, тым не менш Каліта ахвотна падмелася пабачыцца і пагутарыць з Мазанік, урэшце, прапанаваць ёй спатканне з сувязною партызанскай брыгады «Дзядзькі Колі». Дух ранейшых кароткіх стрэч і кантактаў з Мазанік дазваляў Тале спадзявацца, што яна не адмовіцца ад іх прапановы.

І вось праз колькі дзён Каліта паклікала Траян з сабою, выйшлі на вуліцу Тэатральную, апынуліся каля новай рэзідэнцыі Кубэ, і да іх неўзабаве падышла Галіна Мазанік. Каліта пазнаёміла іх дый пакінула. Астатняя залежала не ад яе.

Спадарыня Мазанік мела немалы вопыт супрацоўніцтва з Наркаматам унутраных спраў, была асцярожнаю і таму пры першай стрэчы з незнаёмай паненкай старалася быць нейтральнай, злёгка абмацвала яе позірмам, задавала кароткія пытанні. Галіна не выказала пэўнага стаўлення да прапановы Траян і перанесла гутарку з ёй на другі дзень.

Далей яны сустракаліся на кватэры ў Мазанік, і аздачаная Галіна праз колькі дзён выставіла сувязной

умову, каб для большай пэўнасці і ўсялякіх гарантый яна наладзіла ёй спатканне з камандзірам партызанскага атрада. Галіне хацелася, каб надзейны чалавек падчас аперацыі забяспечыў вываз яе і яе сястры Валі з дзецьмі з горада і вывез таксама сваякоў, а жылі тыя ў прыгарадзе Масюкоўшчына.

Умова падалася Надзеі невыканальнаю, як што партызанскі атрад «Бура» ды і брыгада «Дзядзькі Колі» стаялі далёка ад Менска, недзе пад возерам Палік, і таму не будзе камандзір атрада рабіць авантурнае ў пэўнай меры падарожжа сюды, у Менск, праз варожыя пасты і засады, дзеля спаткання са служанкаю Кубэ — Галінай Мазанік!

Разлік Траян на хуткую рахубу з гэтай упартай маладзіцай з атачэння Кубэ не спраўджваўся, і лёгкая ў перамене намераў Траян перастала пра яе думаць.

Адно Галіну Мазанік цяпер пачало дзівіць, як настойліва, з самых розных бакоў, прабівалася смерць да Вільгельма Кубэ.

Сястра Валя неўзабаве вывела яе на бераг Свіслачы. Спусціліся па доўгай Пацёмкінскай лесвіцы, якая пачыналася ад Дома афіцэраў і вяла ўніз па крутым схіле Каменданцкай вуліцы, якую дагэтуль называлі вуліцай Карла Маркса, а яшчэ раней — Падгорнай.

Каля ракі з невысокімі берагамі, зрэдзь парослымі вербалозам, чакала іх Маруся Осіпава, падпольшчыца і сувязная партызанскіх атрадаў «Дзімы» і іншых. Валявая і рашучая, лавіруючая і няўлоўная — да неверагоднасці! За ёю, калі давяраць пагалосцы, якую ўсяляк падтрымлівала і сама Осіпава, палявала СД, абвяшчаўся нават яе росшук. А тым часам спадарыня падпольшчыца спакойна прымала ў сябе дома нямецкіх жандараў і на пытанні суседзяў пра частыя візіты чужынцаў адказвала, што гэта яе прыяцелі-ўкраінцы... Тайнай заставалася і яе сяброўства з суседкай Галінай Ліпскай, былой студэнткай 5-га курса медінстытута, ураджэнкай Расеі. Ліпская ўваходзіла ў падпольную групу Осіпавай і працавала на нямецкім радыё. Толькі ці ведала Осіпава, што Галя — сталая асведамляльніца СД? З'ява характэрная: у акупацыі, дзе адкрыта ці таёмна дзейнічаюць шматлікія выведвальныя службы — нямецкія, савецкія, польскія і немаведама яшчэ адкуль,— усё ўвогуле прарастала адно ў адно і мудрагеліста перапляталася.

Моцна дзівіла таварышаў і паплечнікаў Осіпавай яе «чарадзейства». Калі падпольшчыкі разам з ёй нарываліся, напрыклад, на варожую засаду і іх абстрэльвалі, Маруся выходзіла з гаю, дзе яны туліліся, і праставала да тых стралкоў, тлумачыла ці паказвала ім нешта, і яе адпускалі — група ішла далей, няйкакш бласлаўёная самім Госпадам. Осіпава ўсё ўлагоджвала.

Шанцавала ёй у акупацыйным катле, дзе багата чаго варылася ў тайне.

Па даваенным часе — юрыстка, асістэнт кафедры марксізму-ленінізму Менскага юрыдычнага інстытута, цяпер падпольшчыца Осіпава мела выгляд вясковай кабеты — малады круглявы твар, цёмныя, гладка прычэсаныя валасы, хустка і панашаная жакетка, спадніца... Таварышы ведалі яе па мянушцы Чорная, якую дала ёй, прымаючы ў сувязныя з партызанамі, Галіна Фінская, аўтарытэтная ў сваім антыфашысцкім асяроддзі асоба, а па даваенным часе — аграном Балотнай доследнай станцыі ў Менску... Той-сёй, праўда, станавіўся ў тупік, аналізуючы бліскучыя ўдачы Марусі, і схільны быў лічыць яе агентам нямецкіх службаў, тых самых, якія яе і «вышуквалі».

Мала хто ведаў, але Чорная моцна схібіла перад Фінскай. Атрымала ад яе групы заданне падкласці і ўзарваць міну ў канторы рухомага саставу чыгункі, дзе тады працавала. Пагадзілася, але потым знайшла прычыну, каб адмовіцца, маўляў, тады кара спасцігне яе дачку Тамару... Толькі ж калі Фінская, са згоды Чорнай, адвезла яе дачку ў Асіповічы, да Марусінай роднай сястры, і пакінула дзяўчынку ў бяспецы, у той зноў — неярэліўкі, яна звольнілася з працы ў чыгуначнай канторы. Хітрасць і двайная гульня, падобна, былі ў натуры спадарыні Чорнай.

Для Мазанік Чорная была незнаёмкаю з атэстацыяй сувязной партызанскага атрада.

Сышліся каля Свіслачы. Валя са сваім прыяцелем, які памагаў падпольшчыкам, пайшлі «прагуляцца» і пакінулі Осіпаву і Мазанік адных.

Побач плыўка варушылася і несла на сабе апалыя жоўтыя лісточкі, бы жыцці адмерлых, рака.

Прыкметна разбураны ў цэнтры горад жыў, падлечваў раны, атрымліваў новыя, недаядаў, працаваў, цярпеў і

змагаўся. Час працаваў на падпольшчыкаў, а яны — на яго...

Чорная ўкалола Мазанік сваім вострым позіркам, бытта перад ёю стаяла не вартая павагі жанчына, а — не давядзі Божа... І ледзь прывітаўшыся тут жа спытала:

— Мэту нашага знаёмства ведаеш?

— Але ж...— адказала Галіна дзеравяным голасам.

— Ну і як ставішся да прапановы?

— Аніяк. Татка* добра адносіцца да мяне, і я не магу падняць на яго руку.

— Можа, да цябе асабіста ён і добра ставіцца. А як да беларускага народа? — развівала тэзу Чорная.

— Я не магу сказаць пра генеральнага камісара нічога дрэннага.

Патрабавальная незнаёмка адчужана і нялюба глянула ў твар Галіны, адзначаючы ў ёй зацятасць і нязгоду. Вось жа сястра яе Валя зусім іншая з выгляду, твар амаль круглы, бы яблык наліты, і адкрыты, прыязны. Абліччам сёстры мала падобныя адна да адной — у Галіны пашыраныя скулы, твар к падбародку звужаўся, карыя вочы, якія зазвычай, мусіць, гарэлі ўсведамленнем жыцця, цяпер хавалі моцна спрасаваныя ў душы пачуцці.

— Дык ты, шаноўная, нязгодна? А як жа з тым абавязкам перад Радзімай? Служыш ворагам... А прыйдуць нашы — як пакажашся людзям? Адпетаю здрадніцаю?..

— Я гэта разумею.

— І добра!

— Мне трэба падумаць.

— Думай... Крывёю ворага ачысцім сваю кроў, свае душы!

— Я хацела б пабачыць каго-небудзь з партызанскіх начальнікаў, каб быць пэўнай ды вырашыць некаторыя пытанні.

— Што ж, я арганізую табе сустрэчу, праўда не тут, а пад Лагойскам, у вёсцы...

— Не!.. Мае ногі далёка не ходзяць, ды і ніхто мяне не адпусціць. Лепш, каб тут...

---

* Тыя, хто стаяў блізка да сям'і Кубэ, па прыкладу дзяцей і самой фрау Аніты звалі Вільгельма таксама татам.

— Во чаго захацела! У такім разе твая сястра сходзіць да партызан. Я завяду.

— Хіба што. Паклічам Валю....

Сястра Валя вярнулася да іх і выслухала. Яна прыняла прапанову. Маладзіца адчула нават гонар ад падобнага дачыненьня да справы.

Вырашылі неадкладна рушыць у дарогу.

А час паволі мяняў дні календара. І тут зусім нечакана на Галіну Мазанік абрынулася такая прыгода. Ёй пераказалі, што ў Менск аднекуль з-за лініі фронту прыбыў сувязны, які можа расказаць ёй пра яе мужа. А яна ж усё яшчэ захоўвала пра яго цёплы ўспамін. У мітрэнзе, у крушэнні чэрвеня сорок першага Браніслаў пакінуў яе, не па сваёй, праўда, волі — будучы вадзіцелем у новага (пасля Цанавы) наркама унутраных спраў Мацвеева, выконваў ягоняя загады і пад разрывы бомб і снарадаў рэзка крутнуў руль на ўсход, паддаў газу — на ўсход!.. Яна засталася... Алене прыгадвалася мірнае жыццё ў Менску, куды патрапіла з вёскі Падзягцярыя Пухавіцкага раёна яшчэ нявопытнай і неадкаванай дзяўчынкай, мала што рослай, шырокай косці. У менскіх сваякоў даглядала малое, потым па нейкіх сувязях і стасунках стала патаемнай супрацоўніцай энкавэдыстаў, працавала афіцьянткай у сталовай Саўнаркама, скончыла курсы па ліквідаванні непісьменнасці, спаткала на лецішчы ў галоўнага энкавэдыста рэспублікі Цанавы Браніслава Тарлецкага, які служыў у вальможы шафёрам, пакахала яго. Ужо ў 1933-м стала маці. Вось толькі з дзецьмі не талан — былі і няма, адышлі, як тая завязь на гародзе, прыхопленая марозам. Працавала з 1939-га ў сталоўцы ЦК КП(б) Беларусі. Скардзіцца на жыццё няможна было. Пакуль не разбамбілі яго нямецка-фашысцкія акупанты.

Пад грымоты, як і багата хто з менчукоў, яна памкнулася пеша на ўсход, але толькі дарогу ўцекачам адрэзаў варожы дэсант. Давялося вяртацца. Хата, у якой яны з Браніславам жылі, згарэла. Пакінутая сама на сябе, яна была ў адчаі.

Маладую паніклую чарняўку заўважыў на беразе Свіслачы нямецкі афіцэр. Сядзела і слязьмі ўмывалася... Ён прапанаваў ёй працу ў вайсковай установе прыбіральшчыцаю. Пайшла, а ўжо адтуль яе ўзялі ў афіцэрскае казіно...

Калі Алена пачула, што можа атрымаць ведамку пра свайго мужа, устрапянулася. Як толькі выпаў вольны час, памкнулася на адрас, які ёй быў названы — дзесьці на ўскрайку Менска. Знайшла... Там яе сустрэў зусім малады чалавек, шатэн, у цывільным. Размову пра мужа адклаў на потым і адразу ж кінуўся ў роспыты аб яе працы ў сядзібе Кубэ, прагна цікавіўся яе гаспадаром. Малады незнаёмец мала таго што не назваў жанчыне сябе, не паказаў дакументы, а гэта быў разведчык Мікалай Хахлоў, ён навязліва ўплішчваўся ёй у давер як вялікі патрыёт і абаронца Радзімы, чым выклікаў у яе яшчэ большую насцярожанасць. Спыталася зноў пра Тарлецкага, але той і на гэты раз ухіліўся ад адказу. Алену кінула ў гнеў, яна назвала шатэна нядобрымі словамі ды і пакінула ёлупня.

Тады ўжо надвячоркам на наступны дзень да яе на квартэру завітаў бравы нямецкі афіцэр з дакументамі на імя супрацоўніка тайнай палявой паліцыі Ота Вітэнштэйна.

Цяпер у Алены не было жаднай патрэбы правяраць дакументы, бо ў госцю яна прызнала шатэна, і ён працягваў сваю патрыятычную гутарку:

— Рана ці позна перад чалавекам паўстае пытанне яго адносін да айчыны. З Кубэ, бяспрэчна, расправяцца. У любым выпадку! Толькі калі гэта зробіце не вы, супрацоўніца НКВД, — ён дастаў і пакруціў у руках пісталет, — вас ліквідуюць як здрадніцу Радзімы і нямецкую падсцілку разам з вашымі родзічамі.

— Хопіць! — падскочыла з зэдліка, пабляднелая да смерці Галіна, яна не жадала слухаць сабе прысуд.

— Пачакайце... — Той пачаў яе супакойваць: — Вам лепей пагадзіцца са мной. Я перадам вам міну, і вы прымацуеце яе да ложка Вільгельма Кубэ.

А калі гэты круглатвары шатэн — правакатар?! Страх браў верх над усімі пачуццямі гаспадыні невялікай квартэры, і яна заявіла рашуча:

— Не хачу слухаць вас, і, калі вы, гер лейтэнант, са сваім жалезным крыжам на грудзях і мінай не пойдзеце вон і не пакінеце мяне ў спакоі, я выклічу патруль!

— Вы не зробіце гэтага, — адказаў нечакана ўпаўшым голасам разведчык. — А калі зробіце, то вунь тыя кветкі, якія стаяць у вас у кошыку, упрыгожаць вашу магілу!

Ён крутнуўся на абцасах і падаўся прэч, акурат як апараны, знік, недзе растварыўся ў бліжэйшай прасторы. Толькі Мазанік цяпер не сумнявалася болей, смерць ходзіць за самаю спінаю ў Кубэ, і ўжо не каму-небудзь іншаму, а ёй давядзецца здзейсніць гэты вырак гісторыі. Яна сама дзівавалася і жахалася сваёй згоды і свайго намеру. Прывыкла да Аніты і яе дзяцей, палюбіла іх, а цяпер пакіне сіротамі. Але што застаецца рабіць?

Партызаны атрада «Дзімы» знайшлі ў мясцовых сялян карзіну, паклалі ў яе на самае дно магнітную міну з хімічным узрывальнікам заповоленага дзеяння, прысыпалі паклажу назбіранымі ў лесе брусніцамі, а наверх паклалі яйкі, прычым адказы за прыём сувязных у атрадзе нехта Трашкоў папярэдне паказаў Осіпавай, як карыстацца мінай. З ёю была памагатая Маша Грыбоўская. Партызаны памаглі маладзіцам вынесці той «Божы дар» на мяжу, дзе канчалася партызанская зона і пачыналіся нямецкія пасты.

З тых нялёгкіх дат і падзей мінула паўстагоддзя, калі не болей, і таму чыстая і святая праўда абрасла легендамі, якія пасуюць той ці іншай асобе. Таму й існуе некалькі версій, як патрапіла міна на кватэру да Мазанік, і даследчыкі займаюцца імі.

Дома з Галінай бавіла час сястра Валя — яны цяпер жылі разам. Калі Чорная з Аляксандрай Міхайлаўнай, якая даводзілася маці Фінскай, прынеслі міну, маладзіцы знак наладзілі тарарам на гандлёвыя тэмы (маўляў, для канспірацыі ад суседа-паліцая), а між тым, хвалюючыся да дрыжкаў у целе, добра-такі разгледзелі грымучую цацку. Памерам яна была з кавалак гаспадарчага мыла. Чорная паказала Галіне, як яе завесці ды прымацаваць у аблюбованым для тэракта месцы.

31

Квяцiстае лета адцвіло і пакацілася ды пакацілася недзе пад аблыселыя Цобскія пагоркі. Цяпер, у доўгія асеннія і зімовыя ночы, Маня ўсё часцей слухала, як грукаюць у дзверы сядзібы ўсялякія таемныя постаці: яны называлі сябе то партызанамі, то паліцэйскімі, то немаведама кім яшчэ, і ім адчынялі. І, што характэрным

было: адны ставіліся вельмі хваравіта да візіту другіх, і кожны нямыты, нязваны бывалец папікаў Пісарчукоў або іншую сям'ю, куды тарнаваўся, у іхняй прыхільнасці да той або іншай групойкі, пагражаў расправай ды стараўся прыхапіць з сабой амаль усё, чым льга было пажывіцца, з ежы, з адзення... І гэта пры тым, што баба Аксіння мілажальна ставілася да кожнага.

Дзядзька Паўлюк яшчэ з другой ваеннай зімы быў надта знерваваны, спакутаваны, пакрыўджаны лёсам. Адно што бестыя Зося, яго гаспадыня, нарадзіла яму трэцяе дзіцё, да якога ён доўга прыглядаўся, хвалюючыся, ці ягонае. Тады ж клапатлівы бацька і муж адчуў фізічную стомленасць ад дзіцячага піску, як і заўзятага ляманту жонкі, знерваванай, напэўна, не менш за яго. Каб адпачыць трохі і супакоіцца, ён нейкі час нават слаў сабе пасцель на канаве ў дзедавай сталовай.

Тут яго і заспеў грукат. Зрэшты, уважаючы на частых гасцей, баба Аксіння ўжо і не зачыняла нанач дзверы на зашчапку — няхай прыходзяць злыдні, якім стрэльба дае права лічыць сябе поначы гаспадаром. А Пісарчукі цяпер стараліся не астарчацца, не канфліктаваць з варожай сілай — адтуль ці адгэтуль, — як што нельга было трымацца пэўнага берага.

Зайшлі двое і прапанавалі Паўлюку запаліць лямпу. Ён запаліў ды, глядзячы на незнаёмцаў, якія назвалі сябе партызанамі, спытаў нелагодна:

— Што вам трэба?

— Пжрать, мой голубь, — сказаў адзін, які меў чорныя бровы, зрослыя на пераносі, і вусы, як у прусака.

— Прамачыць горла, сагрэцца, — дадаў яго прыяцель, камлюкаваты, асіплы, з нахабнай усмешкай на твары. — А тым, што на вуліцы засталіся, таксама паложана. І яшчэ, калі на тое будзе ваша ласка, паўкажушак...

— А чаму ж гэта і вам, і тым «паложана»? — спытаўся Паўлюк. — Хто вас прыслаў? Толькі ўчора нас абабралі.

— Про то мы, голубчик, не знаем. А ты, мила, тепер для нас поищи! Панятно?

Бадай, толькі знерваванасць няўдалай зімы паспрыяла таму, што Паўлюка ўзарвала:

— Да д'ябла, маць вашу! Як можна да каліва ўсё вымятаць? У нашым доме пяцёра дзяцей!

— Веди нас, голубчик, в кладовку, — вусаты гаварыў амаль чыста па-руску.

— А там ужо неаднойчы пабывалі такія, як вы. Таму я прашу вас пакінуць дом. Я на вас буду скардзіцца ў штаб!

— Гэ-гэ!.. — Партызаны ўставіліся адзін на аднаго, спрабуючы зразумець, што б гэта значыла.

Камлюкаваты зняў з пляча вінтоўку:

— Ён нам пагражае? Сабака!..

— На такога, аднако, і пулі жалко. Всыплем ему?

— Варта!.. Ён жа брат Барыса, халуя фашыстоўскага.

Вусатаму д'яблу для зручнасці працы спадобілася сцягнуць з сябе паліто, ён кінуў яго на крэсла і скаман-даваў:

— Ану, голубчик, снімай свои портки, інаچه пулей пришьем к этому логову!

Са спальні ўстрыжаны выйшаў дзед Пятро, за ім — і баба Аксіння.

— Паночкі, таварышы! — не ведала кабета, як да бандытаў падступіцца. — Пакіньце вы сына — мы ж нікому ні ў чым не адмаўлялі.

— Молчать! — загадаў вусаты і клацнуў затворам вінтоўкі.

— Крый Божа, каб гэтакі здзек!

Камлюкаваты пярэварацень, на твары ў якога пастаянна блукала кривая і з'едлівая ўсмешка, сцягнуў з Паўлюка споднікі і голым улажыў на канапу.

Экспазіцыя на канапе спадабалася вусатаму, і, не ма-рудзячы, ён выцягнуў шомпал з вінтоўкі.

— Г-гэх, падла! Попробуй, как вкусно!

Фю-іць... — праспяваў шомпал.

Востры боль працяў скуру ніжэй спіны, і Паўлюк зароў на поўны голас, дзіка, вантробна.

Напарнік вусатага, трымаючы Паўлюка, падлічваў удары:

— Раз.. два... тры... Раве, як бугай недарэзаны! Ча-тыры... пяць... шэсць...

На крык свайго чалавека выбегла Зося і нарабіла ля-манту:

— О Божа, о людзі! Ратуйце ад душагубаў! А каб вы прапалі! О Божа літасцівы...

Вусаты, узняўшы тонкі металічны прудзік шомпала, на момант знерухомеў і павёў вокам на лямантуючую маладзіцу. Тады Зося, трасучыся ад жаху, зарыдала горка, няўцешна, яе плач перарываўся стогнамі.

Маня ж баялася пераступіць парог пакоя, дзе адбывалася экзекуцыя, і стаяла ў адчыненых дзвярах. Яна не памятала, хто абхапіў яе за плечы і падтрымліваў, можа, маці. Але толькі глядзець на барвовыя, амаль чорныя пісягі на спіне і сцёгнах свайго дзядзькі, слухаць яго лямант у яе не ставала сіл. Ад жаху яна калацілася.

— Сем... восем... дзевяць...

— Ш-ш-шэльмы! Нелюдзі! Разі вас у качарыжку!

Маня страціла прытомнасць і асунулася на падлогу, яе падхапілі дужыя і спрытныя рукі дзеда; ён перанёс і ўлажыў уначку на ложка.

— Семнаццаць... васемнаццаць... дзевятнаццаць... Ну і яшчэ адзін.

— Г-гэх!.. Двадцать,— сказаў на прусака падобны, шавельчы вусамі.— На первый раз хватит.

— Не-лю-дзі вы, нелюдзі! Ах...

На кухні камлюкаваты пацягнуўся да вешалкі, зняў Паўлюкоў паўкажушак.

— Не аддам! — кінулася да яго Зося.

Але ён локцем штурхануў яе ў грудзі і прасіпеў:

— Яб-ба... цябе нада!

А шампаліст, адыходзячы, загроб са стала паўбохана хлеба разам з абрусам. Лягнулі дзверы.

Зося наўздагон пасылала ім праклёны:

— А каб яно вам, шкуралупы, на карысць не пайшло, каб вы і сваёй адзежкі не знасілі, каб вам за гэтакі сорам і здзек па сто скулаў кожнаму вылезла, каб вы ні хадзіць, ні сядзець не маглі!..

Паўлюк пасля экзекуцыі не мог падняцца, і, калі бандыты пайшлі, Аксіння накрыла яго льяным прасцірадлам.

Маня паляжала і, апрытомнеўшы, рэшту ночы ліла гарачыя слёзы ў падушку.

Вось так і ўвайшла ў яе жыццё і свядомасць барацьба прыхільнікаў савецкай улады супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў на акупаваных абшарах. А пачалося гэта знаёмства з пярэпалаху маталіак-грыбоўніц пры сустрэчы з

першым у іх жыцці партызанам, які ахоўваў падступы да свайго ляснога лагера.

Па разлётных вестках ды пагудках, а яны заляталі то ў дом Чарнюкоў, то ў сялібу Пісарчукоў, якая не мела ад марадзёраў спакою, варта было меркаваць, што з надыходам лета сорок трэцяга ў значнай ступені ўзрасла баявая актыўнасць лясных ваяроў, якія ўважалі за гонар называць сябе народнымі месціўцамі; гэтакую духоўную базу яны падводзілі пад усе свае ўчынкі і справы.

Увогуле партызаны быццам бы пасталелі, узброіліся і пачалі нападаць на паліцэйскія камендатуры, або — паранейшаму — пастарункі ў Бездзежы, Хомску, Брашэвічах, Вавулічах, іншых буйных вёсках і сёлах, спалілі гміны ў Моталі і Моладаве, разбілі за Хомскам нямецкую машыну... Як правіла, баявая актыўнасць мясцовых апалчэнцаў выклікала жорсткую рэакцыю акупацыйных улад. Акупанты наважыліся прачэсваць ад «бандытаў» лясы, рабіць засады на партызанскіх дарогах. Што да мірных жыхароў, то страху на іх нагнаў таксама і прымусовы вываз у Германію. Таму з улікам усіх гэтых акалічнасцей, вядома, уважаючы і на контрнаступленне савецкіх войскаў пасля грандыёзнай Сталінградскай бітвы, пачаўся значны адток сялян і розных ацярбкаў у лес, у балота, у партызанскі атрад. З некаторых вёсак людзі ішлі нават сем'ямі, забіраючы з сабой і хатні скарб, і скаціну. Партызаны вымушаны былі адкрыць у Спораўскіх лясах, побач з баявым, яшчэ адзін — сямейны лагер для ўцекачоў, а ў лагеры — яшчэ і школу для дзяцей, і амбулаторыю, і лазню...

Партызаны стваралі свае партызанскія камендатуры па некаторых вёсках і ў Моталі, дзе іх уплыў быў больш моцным. Практычна такім парадкам яны аднаўлялі савецкую ўладу.

Намоўленыя партызанамі мотальскія паліцэйскія Мінюк і Кундаль падклалі бомбу ў пасцель свайму каменданту Бэндзе і адправілі яго на той свет. Але, падлоўленыя, самі не пазбеглі расправы.

Натуральна, пасля гэткага надарэння паліцыя ў Моталі была дэмаралізавана, і гэта паймела свой вынік: Бэндзе капут, справы — шлехт, тлумачылі напалоханыя ваякі немцам, і тыя дазволілі ім неўзабаве перабрацца з мястэчка Моталь у Янаў.

А між усімі тымі падзеямі, што закраналі пачуцці багата якіх жыхароў Моталы, былі, безумоўна, і не такія значныя, толькі яны часам стаялі бліжэй да Мані Раманавічанкі, яе сябровак і таму, не раўнуючы, хвалявалі іх не менш, чымыход Сталінградскай бітвы.

Папаўзлі жахлівыя ведамкі па Моталі, адна ад другой больш неверагодныя — як партызаны сваволілі.

У Войцахавым завулку на Тураблі жыла-была сям'я Валенкаў. Іх дачка Надзя летам сорок першага прыняла да сябе савецкага жаўнера Васіля Аксанава, які ўцёк з нямецкага палону. У іх было адно прыдбанае ў злагадзе дзіцё і пэўныя планы на прышласць. Гэта ён ездзіў пазалетась на матацыкле з немцамі і паказваў, дзе жыды жывуць... Але толькі не з-за іх партызаны выцягнулі прымака з сядзібы і павялі на Кузюраву вуліцу. Там, насупраць хаты Малашукоў, нічога не гаворачы, паплечнік Плюнгера Сідар Мінюк загадаў разгубленаму прыжывальцу Валенкаў спыніцца. Усміхаючыся па-геройску, пераможна, бадзёра, на вачах ва ўсіх, хто бавіў час на вуліцы, а была нядзеля, ён агучыў вырак:

— За здраду салдацкаму абавязку!..

І — «бух»! — пачулася... Стралаў Мінюк з пісталета. Былы жаўнер Аксанаў зваліўся ад выстралу ў патыліцу. Тады хаўруснік Мінюка Рыгор Кульбеда перавярнуў небараку на спіну і, як бы жадаючы пераканацца, што чалавек змярцвеў, пырнуў яму нажом у грудзі.

У хеўры з Сідарам Мінюком была, дарэчы, і Юлька Жупанка, нявеста Даніка. Ад паўнаты пачуццяў і вясёлай, бадай, прабальшавіцкай энергіі яна ўскочыла «зрадніку» на грудзі і, прытанцоўваючы, дзіўнай птушкай запела:

Ой, яб-лыч-ко,
Ку-ды ко-ціс-са?
Чор-ту ў ла-пы по-па-дэш —
Не во-ро-ціс-са!

Навіну аб гэтым адмысловым выпадку прынёс у дом Пісарчукоў сусед Мацвей Мацула. Ён суха, унурана распавядаў пра надарэнне, як пра нейкае насланне. А дзед Пятро, выслухаўшы, вельмі ўзрушыўся:

— Ай, бестыі! Ай, антыхрысты! І да якога ж упадку маралі мы дажылі, чуеце? От што робіцца, калі невуцтву адкрыты шлях да ўлады. Чыняць здзек, дзікуны!

А яшчэ аднаго былога салдата Чырвонай Арміі выпаралі ў Асаўніцы, якая за адзін кіламетр ад Моталя. Яго звалі Валянцінам, а ў абыходку — Валетам. Параненага ў баі з немцамі Валянціна прытуліла ў сваёй сядзібе і выхадзіла самотная маладзіца. Ды не варажыў ім лёс на шчасце таксама. Дасталі душу і з яго.

Партызаны цяпер мелі неабмежаваныя магчымасці і права, вынесенае з лясной нерушы. Здабывалі ў людскім гарнідары сабе не толькі харчы, але і іншыя радасці, уцехі, каштоўнасці.

Сямён Жур і Рыгор Кульбеда прачулі, што ў Рамана Дзямковіча, які жыў разам з жонкай Мартай на так званых Запылінах у Моталі, ёсць золата. Не выключана, што яно перайшло Марце ў спадчыну ад нейкага родзіча, які яшчэ да Першай сусветнай ездзіў у Амерыку на заробкі. Магчыма, што тое золата было проста вабнай легендай, бо столькі вады ў Ясельдзе сплыло, як родзіч Марты вярнуўся з Амерыкі; ужо мала хто пра яго і памятаў.

Партызаны Жур і Кульбеда надумаліся прамыць, так бы мовіць, руду людской пагалоскі і здабыць сабе хоць па крупіцы каштоўнага металу. Яны выстараліся двух памагатых і, як ваўкі, аблажылі Рамана і Марту. Тыя бажыліся і хрысціліся, даводзячы, што жаданага золата ў іх анізвання, але ж бандытам нельга было адмовіць у рашучасці, і яны ішлі па ліхой воўчай сцяжыне да канца: завалілі Рамана на падлогу, асядлалі і сталі рэзаць пілой, а Марце нажом паабразалі грудзі і вушы, выкалалі вочы, затым абаіх пасеклі на кавалкі, вынеслі і раскідалі чалавечыну на поплаве за агародамі.

Не было Бога, каб закінуў у іхнія вымеценныя скразнякамі душы ўяўленне пра людскасць. Неба трывала. Толькі чырвоная поўня, узыходзячы па-над Цобскімі пагоркамі і раскошнымі тут абшарамі зямлі, дзівілася зацьменню, якое найшло на Моталь. Чалавек — хіжы звер, калі пазбываецца людскасці. Чалавек тады — звер са звяроў, як што не ведае, да якога роду-племені сябе залічыць.

Пра жажлівую трагедыю Рамана і Марты Дзямковічаў у Моталі гаварылі няшмат і ўпаўголаса — баяліся нават у думках дапусціць, што такое было, што такое магчыма,

і яшчэ баяліся, каб размовамі аб д'ябальскім шале не наклікаць на сябе якую бяду.

У сям'і Пісарчукоў з гэтай трагічнай нагоды дзяліліся ўражанніямі насцярожліва і ціха, охалі, ахалі адзін перад адным ды наважыліся ўрэшце засцерагчы Маню ад гнятлівай весткі. Але шыла ў мяшку не схаваеш.

— Мама,— падышла неяк да мацеры Маня; у яе зеленавата-шэрых вялікіх вачах стаялі неспакой і трывога.— Як ты вучыла: тфу, тфу, тфу! Не пра нас кажучы... Скажы, мама, а калі б тыя бандыты не да Марты, а да нас прыйшлі дамагацца золата... Што было б?

— Няхай Бог крые, дачушка! Толькі ж чаму ты пра гэта згадала?

— Я ведаю, наш дзед зберагаў царскія залатыя чырвонцы. Ён наважваўся памагчы нам будаваць сваю хату; але ж тады тату на вайну забралі.

Ганна дакранулася і цупкай мацярынскай далонню паглядзіла Маню па плечуках.

— Дону, а ты іх бачыла? — яна падсвядома перайшла на шэпт.

— Што?..

— Дзедавы залатыя...

— Не... Ён аднойчы казаў пра іх, але не паказваў.

— А ці казалы ты пра іх каму-небудзь?

— Не-е, я ж не тое каб...

— То і не кажы ніц нікому! Не кажы, Мар'я, бо цяпер свет такі зайздросны — такі зайздросны і хцівы, ой-ё-ёй! Так шкада Марту і яе чалавека. Ужо няхай Бог крые...

Але ж Бог такі, мусібыць, адрокся ў тую волкую імжыстую восень ад свайго нагляду за дрымучым Беларускім Палессем і мястэчкам Моталь, таму Маню Раманавічанку ў хуткім часе ўжо гняло і калаціла ад крыўды, жалю, адчаю — на мястэчка абрынулася наступная жажлівая навiна.

У Тышкавіцкім лесе за Ясельдай сабакі адкапалі трупы, і былі сярод іх замардаваныя жанчына гадоў на сорок, дзяўчына прыкладна чатырнаццацігадовага ўзросту і хлопчык, ад яе маладзейшы. Яны ляжалі збольшага прысыпаныя зямлёй. А далей, у балоце, знайшлі яшчэ адзін труп — мужчыны гадоў сарака пяці, у ім цікаўныя і нераўнадушныя людзі без цяжкасцей прызналі Чарнюка;

і тады ўжо ўсім стала зразумелым, што там у сырую зямлю легла ягоная сям'я.

Ніхто, аднак, нічога не ведаў, як і чаму здарылася тая трагедыя, ніхто не бачыў, а калі і бачыў — вочы сабе завязаў, паколькі ніяк не ўхвалялася тое, каб бачыць, як ноччу да хаты Чарнюкоў падышла купка партызан, або тых, што называлі сябе партызанамі, і пагрукала ў дзверы.

Двое ўвайшлі ў хату, двое засталіся чакаць на вуліцы. Тыя, што ў хаце, не патрабуючы святла, пачалі чыркаць запалкамі і, самі сабе падсвечваючы, агледзелі ўсе куты, голы стол ды асабліва пільна гаспадыню і яе дачку на ложках.

— Гм, соннае царства! Спяць і ў вус не дуюць.

— А царэўна — на славу!

— Дый у гэтай галубіцы сок шчэ бурліць пад скурай.

— Вы што да нас маеце? — прыкметна губляючыся ў думках, спытаўся ў гасцей Змітрок. Ён стаяў каля прыпечка ў сподніках, абапіраючыся на кавеньку.

— Паперы з камендатуры ў цябе засталіся? — пацікавілася ніжэйшая постаць.

— Якія паперы?

— А тыя, якія табе давалі для перакладу.

— Мне дадому ніякіх папер не давалі.

— Адзенься, галубчык! І ты, каторы там на печы...

На печы ляжаў, калоцячыся ад страху, сын Змітрака і Анюты — Андрык. Ён захныкаў.

— Ну? Каму я сказаў?!

Голас быў густы і пагрозлівы. Андрык надзеў нагавіцы ды ссунуўся з печы. Стогнучы ад прыніжэння і трывогі, якая авалодала яе сэрцам, нацягнула на сябе сукенку і «галубіца» Анюта.

Пакуль яны апраналіся, постаць вышэйшага дамагацеля, у якога пры святле запалкі былі заўважаны чорныя асцістыя вусы, вярнулася ў сені, ён вывучаў і там куткі, заглянуў у каморку, ніцую, беспатольна пустую. Вышэйшы вярнуўся і скамандаваў:

— Ідзіце за мной!

— Куды вы іх? — усклікнула, рыдаючы, Анюта.

— А ты, міла, заставайся ў хаце!

— Ой, чаму ж вы нічога не гаворыце?! Божа, Божа!

Прыблуды зачынілі Змітрака з сынам у каморцы і загадалі не падаваць голасу. Самі ж вярнуліся ў хату. Тыя, што стаялі пад вокнамі, неўзабаве пачулі з сярэдзіны дзікі лямант, прыглушаны енк, стогны жанчын.

— Ой, мамачка мая! — крычала ў пакутах маладзейшая.

Вартаўнікі ў двары ажывіліся ды пачалі ўзбуджана рухацца і штурхаць адзін аднаго ў плячо — хмелем ускіпелая энергія патрабавала выйсця. Але ж таварышы ў хаце, здавалася вартаўнікам, доўга бавяцца, і таму яны, прынікаючы вухам да вокнаў, у нецярпенні аблізвалі вусны.

Нарэшце дэмані тыя вывалакліся праз сені на вольны падворак.

— Ну і як?

— А ты, міла, ідзі паспытай, шкадаваць не будзеш!

І гэтыя з тымі памяняліся месцамі. А раніцай, калі яшчэ трымаўся туман, партызаны падагналі да хаты Чарнюка падводу, вывелі, вывалаклі з хаты паўжывую сям'ю, усадзілі на воз плячом да пляча. Бледная, заплаканая і паніклая Насця хавала вочы ад свету.

Іх вывезлі з Бэўшавага завулка, і падвода ўзяла кірунак на тышкавіцкія прасёлкі.

А днём Маня Раманавічанка прыбегла да сваёй сяброўкі. У хаце дзверы былі расчыненыя. У паветры навесалі маркота, няўтульнасць і тлен. Маня ўглядалася ў раскіданыя па падлозе рэчы, стараючыся адгадаць, што тут, уласна, Насціна... І раптам трывога моцна ўдарыла ёй у сэрца! Без Насці адкрыўся чысты правал у душы, і адтуль на яе падзьмула чорнай пустэчай ды холадам.

Вярнуўшыся дадому, яна не ведала, куды падзець сябе; маці з дзедам супакойвалі ўнучку, уцеху сваю, як маглі. А праз дзень людская пагудка якраз і прынесла тую страшную вестку: сям'ю Чарнюкоў знайшлі замардаванай у лесе...

І не ставала Мані слёз. Дый нікому тыя слёзы не адыходзілі, як што ў жорнах быцця пераціраліся не толькі яе асабісты ці сямейны лёс, але і лёс вялікіх дзяржаў.

Праца ў полі і на сенажацях скончылася, пакідаючы добры плён, і гаспадар Пятро, няўрокам кажучы, адчуў палёгку.

Лета прайшло. Яно ўспаміналася цяпер асобнымі эпізодамі чалавечага клёку, шчаснае рупнасці, выявамі цнатлівасці і хараства прыроды. А матухны мае!..

Як зелянела і разгортвалася бутончыкамі квету...

Як ахалоджвала босыя ступні ног у баразне ды наталяля духам сырой урадлівай раллі.

Як красавала і затым выпельвала ў коласе.

Як пахла скошанай і засмяглай у пракосе мурожнай травой.

Як вабіла буйнымі сакоўнымі клубніцамі ў градках.

Як налівалася яблыкам.

Як грымела навальніцамі і абмывала зямельку дажджамі.

Як радавала крутымі бакамі кароў, калі тыя вярталіся з пашы.

Як скочвалася салёным самавітым потам па твары, па шыі і спіне...

Яно адышло ў мільёнах праяў, і любя цяпер гаспадару прыгадваць усё, што было, што мінула.

Эйш лета! Каторы ўжо раз. І не тое каб гаспадар Пятро ў летні час дужа стаміўся. Але ж прыемна было адчуваць, як адпускала напружанне, супакойваліся костачкі, мышцы, натруджаныя сухажыллі.

І акурат момант зайшоў, каб агледзецца, каб ацаніць, што зроблена ўсёй вялікай Пісарчуковай сям'ёй, дакладней, радзінай з шасцю парамі рук, не выключаючы Маніных.

Стараліся... Стваралі запасы добра на спажыву ў разліку на тое, што багата чаго і аддаць давядзецца як партызанам, так і іншым гасцям і прыблудам, — ці ж мала вайна напладзіла галодных.

Лета зрабіла сваё, і цяпер льга было ладаваць, доўжыць працу ў сядзібе як бы на другім дыханні. Заставалася яшчэ абмалаціць неабмалочаную збажыну, зрэзаць на градках і пашаткаваць капусту, парасцілаць на лузе пад іней лён, а потым сабраць ільнотрасту, завезці ў сядзібу

і ўпарадкаваць сена. Пасля ён ужо возьмецца варыць мыла... Бог чыннасць любіць, а дбайны гаспадар — плён сваёй працы і пагатоў.

Пры ўсім тым Пятро чуў, ведаў, бачыў, як лета церусілася падзеямі, што аддаленымі, што блізкімі, як пярэсілася яно імі.

Дзівіла, колькі патрабавалася немцам свежага люду для адпраўкі ў Нямецчыну, неспатоленую, раз'ятраную, агаладалую нябось па вайне, і як часта акупанты разам з паліцыйй наладжвалі аблавы ў акрузе. Прычым не толькі на моладзь — яны ўжо менш пераборлівымі сталі і, не зважаючы на ўзrost, замяталі ўсіх, хто трапіць пад руку. Неўзабаве яны прымуsoва сагналі на рыначную плошчу амаль увесь Моталь і даручылі доктару Ласіцы адбіраць здаровых.

А з вёсак Псышчава і Аперава ўсіх людзей і скаціну ў тых ж дні нячысцікі выгналі, а хаты спалілі. І тым, хто ўратаваўся, свяціла адна дарога — у балота, у лес, у партызаны, дзе ўтвараліся сямейныя лагеры. Нярэдка гаспадары вялі туды, трымаючы на вяроўках, і сваю худобу.

У чэрвені лясныя ваюры яшчэ раз спалілі адноўленую немцамі гміну ў Моталі.

У ліпені партызаны ўзарвалі Мотальскую малачарню, дзе местачкоўцы пераганялі на масла сабранае ў гаспадарках малако.

У ліпені ж Моталь упохалкі абляцела сумная вестка аб смерці камандзіра партызанскага атрада Мар'яна Баравіка. Няможна сказаць, каб яна, тая вестка, ускалыхнула мястэчка, бо мала хто і мала дзе сустракаўся з былым лейтэнантам, ураджэнцам Расей, бацькі якога пакінулі некалі свае карані ў Хомску, непадалёку адсюль. І як што яго мала ведалі, то мала аб ім і тужылі. Адметнасцю гэтай падзеі, праўда, было тое, што забілі маладога камандзіра нейкія ўкраінскія ацяробкі. Здарылася гэта між вёскамі Дробаты і Крамно. Баравік, казалі, наладзіў ім засаду і ўзяў у палон, але не абяззброіў, застаўся адзін з імі — пралік, якім тых і пакарысталіся.

Зрэшты, мае месца і іншая версія гэтага надарэння, згодна з якой Мар'яна Баравіка, уллучыўшы момант, забіў яго ж камісар Багдан Пльонгер — яму, дэману, патрэбна была прастора і воля для дзеянняў, а Баравік не даваў разгарнуцца як след.

Не ведаючы акалічнасцей смерці камандзіра лясных ваяроў, Пятро Пісарчук шкадаваў не столькі аб гэтым трагічным выпадку, колькі аб тым, што пасля Баравіка атрадам стаў камандаваць Данік Плюнгер, няўломны, надзьмуты ад непамыснага гонару і, калі што не па ім, помслівы... А Пятро аднойчы не дагадзіў яму — не аддаў свой ровар, калі той скардзіўся, што ў пасялковым Са-веце без колаў працаваць цяжка. Той ровар у Пісарчука, праўда, пасля забралі паліцаі, і сум доўга ляжаў на сэрцы ў Пятра ад страты.

Трохі раней з пінскай турмы выпусцілі дадому Мікіту Калільца, сядзеў ён там не ўпершыню, і, калі апынуўся дома, яго прызначылі кіраўніком партызанскай камендатуры. Камендатура Моталя цяпер выступала як бы ў чыне савецкай улады, але ж ніякай самастойнай ролі за Данікам не адыгрывала.

Пятро Пісарчук зайшоў у будынак былога пастарунка. З Мікітам у іх былі амаль прыяцельскія адносіны, яны, праўда, не ўплывалі на справу і не заміналі, скажам, Калільцу вясной сорак першага запісаць сям'ю Пісарчука ў чаргу на высылку ў Сібір. Але ж мужыкі паважалі адзін аднаго, паколькі раней у іхнім жыцці было шмат агульнага. У той час, як Пятро петаваўся з сям'ёю ў Паволжы, Мікіта працаваў далей на ўсход ад яго, на станцыі Юргамыш Курганскай вобласці, у кааперацыі, а яшчэ раней быў кавалерыстам царскай арміі. Бядак чалавек, з трохкласнай адукацыяй, у партыю да чырвоных не запісаўся? ды ўсё ж практычна падтрымліваў савецкую ўладу — калі шчыра, разлічваў на шчаслівае ўладкаванне жыцця пад лозунгамі, якія стракацелі на будынках розных афіцыйных устаноў. Аднак штосьці пацягнула яго адтуль на радзіму, і ён вярнуўся з сям'ёй у Моталь, на год пазней ад Пісарчука — асеў на зямлі, якой, праўда, было небагата, і, каб неяк зводзіць канцы з канцамі, зімой працаваў у Налібоцкай і ў Пружанскай пушчах бракёрам лесу ў купца Лур'е, а часам заставаўся ў яго і на лета, выконваючы працу рэтмана на сплаве драўніны. Пасля таго як Заходнюю Беларусь заняла Чырвоная Армія, Калілец памяняў свой занятак і ўжо зарабляў сабе на хлеб фінінспектарам, а потым і старшынёй пасялковага Савета.

Пры сустрэчы з Мікітам Калільцам Пятро заўжды з доляй сардэчнага жалю сачыў за ягонымі рухамі, за поступам — нездарма, яму здавалася, што той павінен накульгваць: перанёс калісьці сухую гангрэну ног і частка пальцаў, паводле ягоных словаў, адпала. Але ж Калілец хадзіў роўна і толькі, калі дужа прыспешваў, міжволі пачынаўся прыскок, бо ў рэштках тых пальцаў бракавала апоры і пругкасці.

Мікіта ўзняўся з-за дубовага абшарпанага стала, выйшаў насустрэч прыяцелю; ён быў ў афіцэрскім мундзіры без пагонаў, павіталіся поціскам рук.

— Нештаж ты, гіцаль, ранейбыў дужэйшым! — зазначыў з усмешкай Пятро, углядаючыся ў каменданта партызанскага чыну — твар прыматы, зжоўклы, з рэдкімі вусікамі.

— Ат, што казаць, — Мікітавы вусны таксама кранула кволая і разам з тым светлая ўсмешка. — Турма нікому яшчэ не дадала здароўя. Мне ж паламалі чатыры рабрыны. Да гэтага часу не адыду. Дзякуй Мухалу — выбавіў. Ён цяпер у Пінску працуе.

— Калі не памыляюся, Мухала выручае цябе ўжо не першы раз?

— Так, было... Летась таксама.

Яны прыселі ўзбоч стала, на якім ляжала некалькі прымятых паперчын.

— Чуў навіну? — спакойна спытаўся камендант Калілец. — У Менску падпольшчыкі забілі генеральнага камісара Беларусі Кубэ.

— Што ты кажаш!

— Падарвалі... Такім чынам, як і ў нас Бэнду месяц таму.

— Зразумела... Маеце радавацца, пане камендант?

Калілец паглядзеў на яго:

— А ты, можа, шкадуеш гэтага гітлераўца?

— Я з ім не знаёмы, каб моцна шкадаваць. Толькі ж ведаю: гэта быў немец, які спачуваў беларусам.

— ???

— Не дзівіся, Мікіта. На свеце ёсць рэчы, якія стаяць вышэй за гітлераўскую альбо савецкую палітыку, гэта — культура і самавызначэнне народа. Разумееш, што гэта значыць?

Калілец кіўнуў:

— Так...

— Вільгельм Кубэ, можа, адзіны з нямецкіх высокіх чыноў, які штодня рабіў тое, што і гаварыў. Паслухай: «Мы прыбылі сюды як пераможцы бальшавізму, а не беларусаў. Для іх мы — вызваліцелі!»

— Ого-о! — прысвіснуў Мікіта.— Чаму тады ў турмах нам рэбры ламаюць?

— Гэта палітыка. Партызаны ж адстойваюць інтарэсы не народа, а бальшавікоў.

Памаўчалі.

— Са слоў сына Барыса ты баеш?

— Не тое каб... Пра Кубэ, напрыклад, я і ў газетах чытаў. Кубэ, як ніводзін з замежных дзеячаў у нашай гісторыі, дбаў пра крэўныя інтарэсы беларусаў. Якраз у гэтай сусветнай бойні.

— Вось як! То няхай яго чэрці больш не чапаюць, — мовіў Калілец, моршчачы лоб.— Скажы лепш, Пятро, што прывяло цябе ў партызанскую камендатуру?

— Ды бадай нічога пільнага! Проста — цікавасць да ходу вайны. Немцы ж адступілі... Мікіта, ці хутка савецкія «кацюшы» тут загрымяць?

— Загрымяць, калі фрыцы ўтвораць і тут фронт, не давядзі Божа Праведны! А пакуль што фронт стаіць ламанай лініяй ад Віцебска — ніжэй, да Бесядзі, сягае да Прыпяці пад Мазыром. Баі ідуць за вызваленне Каўказа і Украіны. Я думаю, неўзабаве грымотны шал дакоціцца і да нас. Пэўна! На захад з усходу ўжо перадыслакуюцца партызанскія злучэнні. Адно такое злучэнне належыць і нам прыняць і часова раскватараваць у Моталі ды бліжэйшых вёсках. Яно з Баранавіцкай зоны. Толькі гэта — партызанская тайна, і я другому б яе не адкрыў.

— Дзякуй за давер, Мікіта. Скажы, а навошта на сваёй тэрыторыі цяпер узрываць харчовыя прадпрыемствы, як, скажам, малачарня? Дзе логіка? Каму шкоду наносіце?

Калілец уважліва паглядзеў на госця, ныйначай прымаючы ягоны папрок:

— Магчыма, да такой логікі наша стратэгія яшчэ не дайшла. Ну сапсавалі б там што-небудзь, каб часова не працавала. Падобна, аднак, што камусьці патрэбны

разбуральныя акцыі дзеля справаздачы,— прызнаўся ён.— А пытанне слушнае.

— Тады скажы: вернуцца сюды расейцы, і ты зноў мяне на Сібір папрэш? — без усялякага пераходу спытаўся Пятро.

Мікіта хвіліну натужна глытаў паветра памятымі грудзьмі.

— Ведаеш, я табе, як брату, скажу. Мой грэх перад табой невялікі. У турме, чакаючы расстрэлу, я ўсё перадумаў: калі і чыніў каму крыўду, то не ад сябе, ты ведаеш, я няздолны на гэта, а вымагалі таго ад мяне ўлады, і за тое прабач. Наогул, адкуль і што дзьмула?.. Такая была палітыка. Намі кіравалі. Мы трэскамі лёталі. Зрэшты, і цяпер, ты думаеш, да майго голасу хто-небудзь прыслухоўваецца? Не-е... Данік адзін у нас за ўсіх — найвялікшы ваяр і сцяганосец! Толькі гэта — між намі.

— Мікіта, калі на шчырасць пайшло, скажу, — рашыўся адкрыцца Пятро.— Ты — за савецкую ўладу. А я не хацеў бы яе і ў сне бачыць! І не столькі ўладу, колькі вядомых табе і мне камуністаў, ліха на іх! Думкі мае пачалі кружыць роем вакол таго, што яны цяпер вычараюць.

— Я ведаю, — паспрабаваў апярэдзіць Пісарчука камендант партызанскага чыну.— Твайго сына Паўла шомпаламі аддубасілі... Прабач... Тады я быў, сам ведаеш, дзе...

— Ведаю, браце: ты цярпеў здзек у турме, а людзі наглядзеліся і нацярпеліся здзеку і гвалту на волі. Цяпер, чуеш, Мікіта? Ты зноў як бы пры ўладзе, а здзек доўжыцца. Вазьмі аловак і падлічы, колькі душ адправілі на той свет немцы і колькі партызаны. Я маю на ўвазе мірных жыхароў... Перавага тут на баку партызан! Да таго ж фашысты ў нас не рэзалі чалавека пілой па жывому і не скакалі на грудзях у ахвяры, спяваючы «Яблычка». Немцы палілі вёскі, якія тулілі партызан. А нашы галаварэзы паляць хутары разам з іх жыхарамі, куды нага немца нават не ступала. Скажы, адкуль усё гэта ў нашых людзей, абцяжараных зброяй? Уяві сабе: не сумленнем абцяжараных, а — зброяй!

Калілец, пэўна ж, ведаў аб праявах бандытызму партызан і не аспрэчваў Пятра, толькі ягоны твар набыў яшчэ большую бледнасць, якая спакваля знікала, саступаючы

месца матавай чырвані; на лбе дробнымі кропелькамі выспявала раса.

— Пятро а Пятро — д’ябал сумлення! Умееш ты адшукаць пытанні, якія, як пуга, сякуць і плакаць не даюць!

— Затое ведаю твой адказ: адбываецца ўсё таму, што мы з табой трэскі ў бруднай крывавай плыні.

Калілец зноў адкрыта паглядзеў на Пятра:

— Не трэба так жорстка.

— Няможна інакш! Змогі няма, павер. Ад таго, што я вынайшаў у пакутлівым роздуме, мне робіцца яшчэ больш вусцішна і горка. Скажы, з якой прычыны мы церпім? Ад самага трыццаць дзевятага года...

— І раней цяпелі...

— Так, але там ад чужацкага панства...

— А цяпер — самі ад сябе?

— Бадай... І я маю сказаць, чаму так адбываецца.

— Гавары, я, можа, ад цябе даведаюся пра свае агрэхі.

— Не ў табе, шаноўны, прычына, і не трэба іроніі. У нас пра гэта недзе ўжо былі размовы. Не жарт: бальшавікі адмянілі прыватную ўласнасць, ды не толькі на зямлю і маёмасць, а й на само жыццё, ліха матары. Яны адвольна распараджаюцца нашымі жыццямі, як разменнай манетай! Тым самым камуністы знялі са сваіх памагатых, якія ператвараюцца ў выблюдкаў, маральныя скрэпы. Цяпер камунякі балююць на касцях і крыві, у якой нярэдка і самі тонуць. От што юдафільскі камунізм увёў у жыццёвую норму. Дык чаму ж нам, хрысціянам, здзіўляцца ўзаконенай пошасці, якая з намі ваюе? Ці ж не так?

У вачах гаспадара Пісарчука пульсавалі неспакой і задзірлівасць, на пашчэнках нервова паторгваліся мускулы, твар выдаваў маладзейшым, чым напачатку, калі ён зайшоў да Мікіты.

Калілец зразумеў, што ў душы Пісарчук назапасіў багата чаго; цяжар думак, пачуццяў прыгнечваў яго, шукаў выйсця, таму ён, як коршак з вышыні, з аператыўнай прасторы, цяпер пікіраваў на першага, хто патрапіць на вока, хто прадстаўляе ў Моталі савецкую ўладу, няхай нават умоўную. Калілец, хоць і гатовы быў абараняць яе і сябе, адчуў справядлівасць Пісарчуковых папрокаў і кпінаў, праўда, адчуванне гэта было на ўзроўні трывогі, не болей, і не даходзіла да выразнай думкі або ўсведамлення.

— Пятро, ты крута бярэш...

— А як жа!

— Мне цяжка ўцяміць усё, прабач... Ты чалавек вывучаны і, магчыма, глядзіш інакш, бачыш больш за мяне. Сапраўды, права чалавека на жыццё ніяк не абаронена, і ты тут, браце, у самую кропку пацэліў; ты мне, дурню, вочы адкрыў на гэты факт. Выходзіць, што бальшавікі прыплюсавалі да прыватнай уласнасці і жыццё чалавека і ліквідуюць, маць іх так, агідную ўласнасць у поўным аб'ёме. Наогул складана ў жыцці зразумець што-коlechы, бо ўсё перамяшалася,— вораг часам можа спагадаць табе, не раўнуючы, як брат родны, і — наадварот. На вайну з немцам тут, канешне, усяго не спішаш, бо свае забіваюць сваіх, і няма ладу ў жыцці, я гэта на ўласнай шкуры сваёй адчуваю таксама.

— Няма, Мікіта, ды і не будзе на нашай здратаванай зямлі ладу-складу датуль, пакуль беларусы не стануць пільнавацца сваіх інтарэсаў ды адзін аднаго цаніць, паважаць. Не ведаю, ці настане такі час, толькі ж мы з табой, пэўна, яго не пабачым. Беларусы найначай розуму пазбавілі, і не дзіва — столькі зрэзаць галоў! Таму і бяруцца яны на падманку то з аднаго, то з другога берага, падпадаюць пад уладу калі не хіжых сяброў, то антыхрыстаў. А веш, Мікіта, што сын мой казаў, беларусу для шчасця патрэбна ўлада над самім сабой. Толькі гэта! Усё астатняе яму Богам дадзена.

Калілец і гэту думку прыняў як належнае, кіўнуў галавой:

— Невядома адно, як той самастойнай улады дастаць. Ад палякаў вызваліліся — пад Саветы зайшлі, цяпер от пад немцам... Пасля немца асталоюцца Саветы. Няўжо зноў мясцовая ўлада не варта будзе граша ломанага?

— Касмапалітычны дур усё спляжыць,— зазначыў пераканана гаспадар Пятро.— І тэндэнцыя: каб усе былі роўныя ў нястачы, у беднаце. Вайна мучыць, а не вучыць! Пасля вайны людзі будуць плуг цягаць на сабе, і ўжо цягаюць. Селянін не захоча глядзець на зямлю. Асабліва там, у Расеі... Дрымучы расейскі мужык быў незразумелым у адукаваным грамадстве, якое ўкленчвала перад Захадам, і мала хто здагадваўся, што ў мужыку сіла і трываласць Расеі. Адышоўшы ад прыгону, ён спазнаў сваю

годнасць. А тут — ізноў туды, у савецкі калгас. Не, дудкі!.. Ён хутчэй сап'ецца, у басурмана, у дурня ператворыцца, чым стане прыгонным. Калектывізацыя павырывае або падсячэ карані. Зямля ператворыцца ў пустыку. Улеглы ў працу народ будзе вынішчаны. Не трэба далёка шукаць доказы. Знішчэнне маіх пчол паказала, куды вядзе гэта. Народ сам сябе не пракорміць.

Увага Калільца да слоў найвопытнага селяніна Пісарчука паступова згасала і пераходзіла ў ціхі сум, паколькі гаварыў Пісарчук цікава, пранікнёна, упэўнена, слушна. Але ж ніякі Калілец або рас-Калілец, ні ягоная, драны лапаць, каманда, у складзе якой паўтара дзсятка партызан, ніхто іншы ў гэты момант не можа анічога змяніць. Камендатура, як магла, ахоўвала парадак у мястэчку, выстаўляла на дарогах дазоры, толькі гэта не замінала астатнім партызанам паводзіць сябе вольна. Над усім стаяла наканаванасць нейкага вышэйшага плана, і ёй адной толькі ўсё было падуладна.

Развітваючыся, Пятро ўступіў просьбе каменданта Калільца — куды дзенешся — і пагадзіўся ўзяць на пастой некалькі чалавек з Баранавіцкага партызанскага злучэння, якое мела прыбыць у мястэчка.

Селянін Пятро Рамановіч, а паводле вулічнай налешкі Пісарчук, з мястэчка Моталь, з чыннай і яшчэ не парушанай вайной сядзібы, сам таму дзівіўся, але калі пасля гутаркі з Калільцам вярнуўся дадому і паведаміў тую, здалёку закінутую сюды навіну, неспадзяваную, няўцямна скрушлівую, пра забойства генеральнага камісара Беларусі Кубэ, яго сэрца па-новаму агарнулася смуткам; жонка Аксіння ахнула, на хвілю замерла, падобна было, што і яна разумела: у іхняй сям'і на аднаго прыяцеля паменела. І што дзівіла, нябожчык ніякім кумам ці сватам ім не даводзіўся, хутчэй інтуітыўна яны ўспрымалі трагічную смерць чалавека, які супрацьстаяў ненажэрнаму груганню.

З Кубэ, як вядома, ніхто з мотальцаў не сустракаўся, не знаўся, тым не менш вестка ахалоджвала сэрцы.

— Вядома, ён не з нашых, — асэнсоўваў у роздуме падзею гаспадар сядзібы. — Толькі ў ліхую гадзіну, калі галовы без дай прычыны ляцяць з плячэй, ні сяброў сабе,

ні заступнікаў не выбіраюць. Ёсць дык ёсць. Яны самі з нетры жыцця з'яўляюцца.

Аксіння пагаджалася з ім:

— Ну так, пэўне, асабліва калі жывеш, як пырнік у агародзе.

Сын Паўлюк, той, бадай, не прымаў смерць Кубэ за трагедыю, ён кінуў адно:

— Няхай больш у нас было б такіх ворагаў, як гэты.

І ўсё. Пагаманілі... Аднак — трывожна.

У скроні напружана стукаў імгненнямі час. Што там наперадзе — не было як прадбачыць.

Праз колькі дзён нябожчыка Кубэ хавалі на могілках лютэранскай абшчыны Берлін – Лонквіцы, і цесць, і спадар Ліндэнколь, гаварыў пра яго прачулыя словы. Ён пералічваў біяграфічныя звесткі, а потым казаў пра грунтоўныя веды і ўласна чалавечыя здольнасці Вільгельма, якія многіх уражвалі. Адно тыя, хто на хаўтурах уважліва слухаў прамоўцу, думаў упёрта: ці ж такога лёсу заслугоўваў гэты унікум у чалавечым абліччы і ці тое ён, урэшце, рабіў, што Богам яму было наканавана? Амін...

Тым часам у Бягомльскіх бухматых лясах, акурат за паўтары тысячы вёрст ад берлінскіх могілак, у нерушы, дзе доўгі час гаспадарамі пачувалі сябе партызаны, група маладзіц з пераможным і вострым нецярпеннем, бы першага спаткання, чакала самалёт з Вялікай зямлі. Гэта былі шчырыя памочніцы, хай не тут будзе сказана, смерці Вільгельма Кубэ: Марыя Осіпава, Алена Мазанік, яе сястра Валя... Вывезеныя з Менска спачатку ў партызанскі атрад «Дзімы», яны ажно пяць дзён з вялікім хваляваннем чакалі весткі: ці спрацавала міна? А калі спрацавала, то які вынік?!

Там усё ж грывнула, і ўслед за выбухам пакаціўся па Мінску тэрор, наладжаны з такой выдатнай нагоды начальнікам СС і паліцыі ў Беларусі Куртам фон Готбергам. Для яго гэты дзень быў як свята. Дзве тысячы чалавек мірных жыхароў расстралялі. У лічаныя дні. Цэлымі вуліцамі людзі палеглі. Тры тысячы арыштавалі і кінулі ў канцлагер. Ахоўная паліцыя генерала Герфа таксама ўдзельнічала ў гэтай кампаніі.

І няма як дзівіцца таму, што ўжо з першых хвілін пасля выбуху эсэсаўцы ведалі персанальна, па імёнах удзельнікаў

тэракта і тое, што яны зніклі з горада і на чым выехалі, і нават тое, з якога партызанскага аэрадрома будучь вывезены ў Маскву. Не называліся толькі час адлёту і борт самалёта.

З тых дат, між іншым, засталася версія: у дзень, калі Галіна Мазанік заносіла ў апартаменты Кубэ англійскую міну, там не было той варты, якую, згодна са сваімі абавязкамі, прызначалі і за якую адказвалі Штраўх з Готбергам. У любым выпадку, яны з вялікім хваляваннем чакалі начнога выбуху ў спальні Кубэ. І дачакаліся. Адразу ж арыштавалі ўдзельнікаў акцыі, якія не зніклі з Менска,— Мікалая Дразда з жонкай Аленай і дачкой Рэгінай, Марыю Грыбоўскую, Мікалая Пахлябаева, Мікалая Фукса, Галіну Ліпскую. Пасля фармальных допытаў іх расстралялі, праўда, пакінулі Ліпскую; яе адправілі некуды ў Нямеччыну на «перавыхаванне». Вось толькі чакаючы свой самалёт пад Бягомлем, гэтага пакуль яшчэ не ведалі непасрэдняыя віноўніцы смерці Вільгельма Кубэ.

Разам з групай Осіпавай у Маскву паклікалі таксама і Надзею Траян, а яшчэ Таццяну Каліту — яны, па-рознаму рызыкуючы сабой, шукалі сувязі з Галінай Мазанік і тае пагібелі на Кубэ. Таццяна на той момант працавала лекарам у партызанскай брыгадзе «Жалязняк». Яна не надта і прагла ехаць у Маскву: па-першае, атрад застанецца без яе, а там жа і параненая пры сутычцы партызан з немцамі яе маці; па-другое, невядома яшчэ, як Масква паставіцца да Танінай службы ў Кубэ... Не паехаць, адмовіцца — не выпадала таксама. Загадалі — выконвай! Але вось непярэліўкі: з-за частых закалотаў з нямецкімі карнікамі ды рознага арганізацыйнага ў атрадзе бязладдзя, цяжка было выбрацца, і яна затрымлівалася.

У Маскву, між іншым, выклікалі і камандзіра партызанскага атрада «Дзімы», а калі больш дакладна — дыверсійнай разведгрупы Генеральнага штаба Чырвонай Арміі маёра Мікалая Фёдарова. Ён, як вынікала са справы, выступаў ініцыятарам акцыі па забойству Кубэ.

Нарэшце, у групу была ўключана і Галіна Фінская. Яе паклікалі, праўда, з іншай нагоды. Неяк трохі раней яна перацягнула ў партызанскі атрад нямецкага інжынера сувязі Карла Крука, які служыў у штабе ваенна-паветраных сіл

Групы армій «Цэнтр». Штаб знаходзіўся ва Уруччы. Пры штабе ж працавала прыбіральшчыцай вабная дзяўчына Вера, бяглянка з Польшчы, якой у круты час падпольшчыца Фінская аказала паслугу — дапамагла памяняць пашпарт, каб схаваць Верына сапраўднае прозвішча ды яўрэйскае паходжанне.

Важнаму імперскаму інжынеру Круку акурат собіла загахацца ў гэту таямнічую асобу, а загахаўся ён гэтак, што гатовы быў дзеля каханай пайсці на ўсё. Яго каханне і выкарысталі спадарыня Фінская з Верай. Яны прывялі немца Крука ў партызанскі атрад. А той у якасці шлюбнага падарунка прынёс каштоўныя звесткі аб размяшчэнні аэрадромаў і іншых ваенных аб'ектаў Вермахта пад Курскам, дзе акурат рыхтавалася чарговая грандыёзная бітва.

Карла Крука, афіцэра нямецкага штаба, разам з прысухай Верай Табалевіч неадкладна адправілі з аэрадрома на Вялікую зямлю.

Ад выканання той на рэдкасць лоўкай і прыгожай аперацыі з нямецкім афіцэрам у Галіны Фінскай засталіся прыемныя ўспаміны, што межавалі з усведамленнем уласнай годнасці, досціпу і спрыту. Яе ў Маскве чакала ўзнагарода — ордэн Леніна.

І, нарэшце, амаль усе, хто рыхтаваўся да вылету з партызанскага аэрадрома, пераадолеўшы балотную тхлань, выграбліся на сухое. Не ставала толькі Каліты.

Неўзабаве з'явілася і тое крылатае дзіва — самалёт «Дуглас», яго прынялі ўначы, дасталі з чэрава груз, а потым падрыхтаваліся да адлёту. Адно зноў чакалі яе, доктара...

Каліта не з'яўлялася.

Лётчыкі не маглі больш адцягваць вылет, каб не «засвяціцца» над лініяй фронту. Нярэдка самалёты збівалі.

Самалёт узняўся ў невысокае асенняе неба, у чарговы раз выпрабоўваючы свой лёс. Без яе... Доктар Таццяна Каліта спазнілася. Усяго на пяць — дзесяць хвілін.

Баранавіцкія мсціўцы не прымусілі сябе доўга чакаць, атабарыліся ў Моталі даволі шчыльна — рэдкая хата не брала іх на пастой; яны не строілі з сябе галодных

ваўкоў і не шукалі нейкіх незвычайных прыгод, былі дысцыплінаванымі, не адмаўляліся, калі на тое ішло, ад пачастункаў — у цэлым рабілі на людзей добрае ўражанне. Па нейкай унутранай знітаванасці, спаважнасці і культуры паводзін іх параўноўвалі з партызанамі атрада Цвяткова. Гэткіх партызан, пэўна, меў на ўвазе і рэйхскамісар Остлянда Генрых Лёзе, калі паскардзіўся на адной з імперскіх нарад, а там першы намеснік фюрэра Герынг веў гутарку пра збор ураджаю на акупаваных урадлівых землях для фатэрлянда, дзе народ галадаў. Падаецца па стэнаграме:

ЛЁЗЕ. Сапраўды, гер рэйхсмаршал, вы маеце рацыю, ураджаі там павінны быць вельмі багатымі... Але наўрад ці ўраджай гэты можа быць сабраны і дастаўлены ў склепы, калі цяпер, урэшце, не будзе скончана з бандыцкімі і партызанскімі бясчынствамі. Я тры месяцы крычу аб дапамозе, толькі армія не можа даць мне войскі... Не можа нічога зрабіць з партызанамі і рэйхсфюрэр СС.

ГЕРЫНГ. Але ж гэта ў нашым глыбокім тыле. Ваша абарона такая моцная, няўжо вы не можаце забяспечыць сабе заслону ад партызан?

ЛЁЗЕ. Гэта цалкам выключана. Скрозь, нават значна паўднёвей Менска, забіваюць сельскагаспадарчых камендантаў. Ужо ёсць забітыя камісары. Гінуць чыноўнікі. Няма як нармальна працаваць у Беларусі і як след эксплуатаваць яе рэсурсы і землі, калі не будзе пакладзены канец партызанскім бясчынствам.

РОЗЕНБЕРГ (*з месца*). Даю даведку. Забіта тысяча пяцьсот бурмістраў, нашых людзей.

У сядзібе Пісарчукоў прыпынілася трое з вінтоўкамі: Раман, Рыгор і Васіль, веку — у межах дваццаці — трыццаці... Адзін русявы, а тыя — чарнявыя, усе гаваркія, вясёлыя, пра ўсё хацелі ведаць, але дыспуты з імі веў пераважна Паўлюк.

— Хлопцы, куды вас вядуць лясныя сцежкі? — цікавіўся ў пастаяльцаў Паўлюк, а Пятро тым часам дыскутаваў у другім пакоі з нечаканым госцем — зніклым было купцом Мэндалем...

— Вядома, куды — бліжэй да воўчай бярогі, — адказваў русявы, Раман.

— Туды, дзе фрыцам лацвей горла перахапіць!

— А каб вы наважыліся ды недзе спаймалі самога фюрэра?..

— Гы-гы!..

— Дай Бог сустрэцца з ім на вузкай сцяжынцы, калі ён, да прыкладу, выпаўзаць з бункера будзе!

— Ад жаху ў штаны накладзеш!

— Які жах? Ад радасці ў мяне сэрца пэнкне!

— Сябры дарагія! — казаў чарнявы, жывы і смяшлівы Рыгор. — Не дай рады, як я хацеў бы з такім зверам сустрэцца і накінуць мяшок на яго фанабэрыстую пысу! Я пачуваў бы сябе цалованым Богам!

— Не кажы — патрэбна ўдача.

— Жывеш адзін раз!..

— Малайчына ты, Грыша! — Паўлюк падтрымаў ягоны задзёр. — Ну ахамутаў бы ты Гітлера, разі яго ў качарыжку, прывалок бы ў мяшку, скажам, сюды. Што мы з ім рабілі б, га, хлопцы?

І тут пасыпаліся прапановы; іх дружны напор ды смех, заўзяты, малады, прыцягнулі ўвагу ўсёй радзіны ў сядзібе Пісарчукоў.

Дзед Пятро кіўнуў Мэндалю:

— Чуеш, маладосць скрозь бярэ верх, весяліцца.

— Маладосць — дурносьць...

— Незаўсёды. Я, здаецца, дурным ніколі не быў, — мякка пратэстуючы, усміхнуўся гаспадар сядзібы. — Хоць словы — не доказ...

— Не трэба доказаў! Вы шчыры чалавек...

— Дый я палюбіў цябе за давер і шчырасць.

Яны сядзелі і прыкідвалі адасоблена ў пакоі, дзе ў самоце жылі-пажывалі Ганна з Маняй ды Волькай, — на іх палавіне. Дзед на ўсе вочы глядзеў на Мэндалю, які на пачатку вайны некуды знік, потым падаў вестку з-пад Ганцавіч, а цяпер і сам з'явіўся з гэтым чалавечым роем на маршы...

— Дык, кажаце, маё знікненне за дзень да вайны дало падставы мяшчанам у Моталі гаварыць пра нейкі там загдкавы знак?..

— Не столькі тваё, пане-браце, знікненне, як тое, што ў Моталі на чацвёрты дзень вайны з'явіўся ў форме

нямецкага афіцэра тэхнік Говараў, з якім ты працаваў на аэрадроме. Усе ахнулі...

— І палічылі, што я таксама неўзабаве з'яўлюся ў форме нямецкага афіцэра?..

— Калі шчыра, не выключалі таго.

— Азохэнвэй! Што я чую? Пане Пятро, а праўда ў тым,— пачаў тлумачыць праўду былы купец Мэндаль,— што я такі даведаўся ад шэльмы Говарава: заўтра вайна!.. Я чалавек палахлівы, і першае, што легла на душу,— уця-каць!

Тоўсты твар, валаватыя вочы Мэндаля не выказвалі неспакою, але ж у самай глыбіні позірку варушылася штосьці няпэўнае і мітуслівае, няйначай пытанне: дасць яму веры спрактыкаваны жыццём моталец ці не? Вядома, у сітуацыі, калі Говараў самахоць раскрыўся, нехта можа і яму зрабіць закід у супрацоўніцтве з Говаравым, з нямецкай разведкай. Таму, вярнуўшыся ў Моталь, ён моцна рызыкуе. Але хто стане даказаць тое, чаго даказаць, бадай, немагчыма, дый няма каму, паколькі тыя, з кім ён сябраваў, даўно загавелі душой, а гэты прыяцель Пятро Пісарчук, калі пра што і здагадваецца, свае здагадкі і меркаванні не стане выдаваць за доказы. Яму і самому мулка ад таго, што сын Барыс не першы год бавіць бавы ў Нямецчыне.

Маня слухала іх гаману:

— Гаспадар Пятро, я часта меў пра вас думаць. І — пра той слаўны вечар, калі мы з Борухам і Абко доўга гутарылі за вашым шчодро накрытым сталом.

— Дзякуй на добрым слове...

— Цяпер мір і супакой іх праху! Калі Гітлер прайграе вайну...

— Ге, тады знойдзецца іншая трасца!

— Прымаю заўвагу... Знойдзецца... Толькі тады мёртвыя ўваскрэснуць, і няхай сотні тысяч нявінных ахвяраў ахінаюць жывых.

— Не сумняваюся, што так і будзе,— усміхнуўся дзед Пятро.— Яўрэі — не беларусы... А мой сусед Абко, між іншым, падчас масавых расстрэлаў уцёк у вёску Закалле і жыў там. Яго расстралялі нядаўна, і, кажуць,— партызаны. Дакладна не ведаю, за што, мо не было з чаго боты пашыць таму або іншаму супастату.

— У любым выпадку — усё гэта ахвяры вайны, развязанай Гітлерам. А няшчаснага рамесніка Абко мне асабліва шкада. Тыповы яўрэй, але без уласцівага некаторым нашым суродзічам юдаізму ў характары.

— Залаты чалавек! — ухваліў нябожчыка і Манін дзед і пільным позіткам прыцэліўся ў дасціпнага госця, каб спытаць пра наступнае: — А ці не лічыш ты, васпане Мэндаль, што Другая сусветная вайна паскорыць прыход яўрэйскага ўладарства? Прабач...

Госць, не чакаўшы такога павароту гутаркі, утаропіўся ў гаспадара, нібы той стукнуў яму па лбе даўбешкай. Гэты момант улавіла Маня. Яна, праўда, не ўсё разумела, але ўнікліва слухала размову, і яе ахапіў знаёмы ўжо гонар за дзеда: умеў-такі дзед Пятро знайсці і паставіць перад чалавекам пытанне, якое прымушала таго здранцвець на момант. Маня ўсміхнулася мацеры, як бы запрашаючы яе ў сведкі, зірнула на Вольку-сястрыцу, на кошку Лельку... О, гэтаму Мэндалю ў партызанах хоць пэйсы пастрыглі, і ён выглядае цяпер больш ахайна. Маці, падаючы на стол, не ўмешвалася ў гаману.

— Калі хочаш, чалавеча, колькі слоў пра тое, адкуль ногі растуць у пытання,— знайшоў патрэбным патлумачыць дзед.— Неяк на пачатку акупацыі Польшчы, пасля той нашай вячэры, пра якую ты ўспомніў між іншым, я меў нагоду сустрэцца са Скірмунтамі ў маэнтку Моладава. Костусь Скірмунт, былы амбасадар Польшчы ў Лондане, знайшоў у сваёй бібліятэцы кнігу. Ён зачытаў нам выказванне Вільгельма Мара, нямецкага пісьменніка, на конт юдаізму, талмудыстыкі, сіянізму. Дарэчы, яшчэ ў 1879 годзе Мар прадказаў спусташальную для Расеі рэвалюцыю, якая будзе споўнена яўрэйскімі змоўшчыкамі. «Я глыбока перакананы,— даводзіў ён,— што прыход яўрэйскага імперыялізму — усяго толькі пытанне часу».

— Вой... Я не чытаў таго Мара.

— Дарэчы, не яўрэй...

— Ну, калі ён гэтак, я не магу аспрэчваць. У прыწყпе ўсё, абсалютна ўсё, проці чаго гэтак ашалела паўстаў Гітлер, рабілася дзеля панавання нашай расы, а не арыйскай. Не ведаю, пане Пятро, радавацца мне з гэтай нагоды ці слёзы ліць, толькі апошняя даруй сказаць, прыкрыўшы рот далонню: наш яўрэйскі Талмуд

і «Майн Кампф» Гітлера — творы, вартыя адзін аднаго. Я не гавару пра тактыку... Бачыш, як і Спіноза ў свой час, я не ўпэўнены, што народ, які ўдала альбо няўдала я прадстаўляю, мае свайго асобнага Бога і асобную ласку ад яго — наканаванне ўладарыць над светам размаітага люду. Але ж праграма, закладзеная ў Талмудзе, захапляе. І не аднаго ўроджанага тут Вайцмана. Я зусім не выключаю, што, пакончыўшы з Гітлерам, — дай Бог такое нам пачуць і пабачыць! — людзі будуць шкадаваць і аплакваць ахвяры. Вайна можа паспрыяць адраджэнню памкненняў павэдлуг таго пісьменніка Мара. Свет зачаты дваіста, і эгаізм, маю сказаць, супольны, або кагальны эгаізм, — рэч праз меру жывучая. Такое вайною не выб'еш. Азохэнвэй! — і Мэн-даль расцягнуў губы ва ўсмішцы: — Не давядзі Госпадзе! Я чалавек практычны і люблю чэсны гешэфт. А хто і як панаваць будзе — цікава, так, не хаваю, цікава, але ж мая галава — не Ліга Нацый! І ў партызан я ўсяго за перакладчыка.

— І ўсё ж, якая мэта яўрэйскага кагалу?

— Сцягнуць усе багацці свету да сябе ў кучу.

— Падобна, аднак... Толькі дзеля чаго?..

— А вось гэтага, шануючы вас, я не скажу.

Пісарчук уздыхнуў:

— Ці гэта скрозь чыніцца здзек з людзей, як у нас?..

— Вы маеце на ўвазе бясчынствы партызан?

— Ну — так...

— Я ўжо чуў у мястэчку пра гэта і адкажу: не-е!.. Такое творыцца не скрозь, далёка не скрозь! Скажу больш: Цэнтральным штабам яно не бласлаўляецца. Наадварот... Вы, можа, чулі, у вашай лясной зоне з некалькіх асобных партызанскіх атрадаў утворана брыгада і камандуе ёй нехта Марыняка? Дык па ягоным распараджэнні, за марадзёрства і адсутнасць элементарнай дысцыпліны ў атрадах, двух начальнікаў штабаў расстралялі.

— Нават так? — прыемна здзівіўся гаспадар Пятро і сказаў з дакорам: — Аднак жа нашым нехрысцыям нішто не адыходзіць, не...

Яны гэтак доўжылі і пашыралі гутарку, калі Маня, здаволіўшыся пачутым, узяла ласкавую Лельку на рукі і выйшла: яе аднолькава цікавіла і тое, што гучала ў спрэчках ды жартах на дзедавай палавіне хаты.

А там хлопцы ўжо абмяркоўвалі, што рабіцьмуць, калі, не давядзі Праведны, спаймаюць Гітлера:

— Я паслаў бы яго ў падарунак Сталіну!

— А ў Сталіна таксама ўзнікне пытанне: што з ім рабіць? Так што рашайце самі.

— Тады ці нельга было б яго засушыць, як жабу, і змясціць у музей?

— Авохці мне! Ды я зацугляў бы Адольфа, як д'ябла, і перш чым што рабіць, пакатаўся б на ім! — паведаміў пра сваё жаданне Рыгор.

— Вось толькі пры гэтым, — дадаў Васіль, — было б добра падсмаліць яму пяткі!

— А мо лепей пастанавілі б: вадзіць яго на ланцугу па нашых разбураных гарадах, — яшчэ ўставіў сваю капейку Раман. — Каб людзі мелі як плюнуць яму ў твар!..

— Усе прапановы прымальныя! — абвясціў Паўлюк. — Толькі я з фюрэрам, бадай, нічога не рабіў бы. Апроч таго, што паказваў бы яму штодня фільмы пра капуціны германскіх армій і ягоных шалёных планаў. А потым закінуў бы, падлу, на рог месяца або далей нават, каб не смярдзела ім нідзе на зямлі! Дарэчы, — Паўлюк зрабіў кароткую паўзу, — разам з ім закінуў бы туды яшчэ і таго д'ябла, які адно ў нас дабрадзеям вялікім прыкідваецца, разі яго ў качарыжку!

— Каго? — у адзін голас утрапёна гукнулі маладыя людзі.

— А ў гэтым вялікая тайна ёсць. Дый то сказаць: калі будзеце ведаць багата — хутка састарыцеся! — прыплюшчыў вока Паўлюк, аднойчы ўжо біты шомпаламі.

Смех неўзабаве сціх. Партызаны прыгадвалі сваіх родных, блізкіх, жаданых, каханых ды заспявалі песні, у тым ліку і любімую Маніну «Кацюшу»; слухаючы спеў, яна ўся аж ззяла ад утрапення і радасці. Напрыканцы прагучала яшчэ лірычная песня, і сумам-маркотай і аса-лодай яна наталяла і поўніла душу. Запяваў Васіль, ён, дарэчы, быў з лідскіх пагоркавых абшараў, што на Гродзеншчыне.

Туман я-а-арам, ту-у-уман даліною,
Туман я-а-арам, ту-у-уман да-а-аліно-о-о-о-ю-у-у,
За ту-ма-а-анам ні-і-ічога ня відна,

За ту-ма-а-анам нічога-а-а ня ві-і-ідна-а-а,
Толькі ві-і-ідна ду-у-уба зелянога...

Забывалася нэндза, усялякі бруд і слота ў жыцці і на вуліцы. Мані падабалася, як ласкава і нават загадкава затрымліваліся на ёй хлапечыя вочы.

Толькі ві-і-ідна дуба зе-э-эляно-о-ога-а-а,
Пад тым ду-у-убам кры-ы-ыніца стаяла,
Пад тым ду-у-убам крыніца-а-а стая-а-ала-а-а,
З той крыні-і-іцы дзе-э-эўка воду брала,
З той крыні-і-іцы дзеўка во-о-оду бра-а-ала-а-а,
Упусці-і-іла за-а-алато вядзерца...

Вочы... Як прыязна і зычліва яны глядзелі на яе. Жах!
Ад тае спагады і цеплыні, увагі і павагі бутончык квету ў ёй спакваля распускаўся.

Упусці-і-іла залато-о-о вядзе-э-эрца-а-а,
Засмуці-і-іла ка-а-азачэнькі сэрца,
Засмуці-і-іла казачэ-э-энькі сэ-э-эрца-а-а...

Туман я-а-арам, ту-у-уман даліною,
Туман я-а-арам, ту-у-уман да-а-аліно-о-о-о-ю-у-у.

34

Новым гудам загуло мястэчка: звялася зусім, развіталася з белым светам сям'я капітана Сяргея Калінічэнкі, чалавека, у якога было своеасаблівае жыццё, загадкавае для многіх, своеасаблівы аўтарытэт, якога ніхто не аспрэчваў, і свае спадзяванні на Бога, з якім ён ніколі, праўда, нічога агульнага не меў і тым не менш спадзяваўся на ягоную прыхільнасць, паколькі жывё паводле законаў хрысціянскай маралі.

Ужо дарэшты вычэрпваўся сорак трэці год, і малады марозік хвацка браўся, часам патрэскаваючы ў суках дрэў і паказваючы ўсяму жывому, што аберагала кроў у жылах, хто тут гаспадар.

Пятру Пісарчуку нешта закарцела з'ездзіць на рум, дзе ўзімку праца аціхала, замаруджвалася, але не спынялася, і круглякі лесу тралявалі сюды. Нярэдка лесарубы і тралёўшчыкі, якімі звычайна працавалі сяляне, кідалі на

кары паверх круглякоў ссечаныя ёлкі, уважаючы на Новы год, які блізіўся і на які жыхары Моталы і бліжэйшых вёсак прызвычаліся ставіць у доме ялінку і ўпрыгожваць яе. Так і на гэты раз, балазе ў мястэчку ўляглося пасля тых падзей, калі тут адпачывалі чарнышоўцы і калі пасля іх, нешта блізка двух месяцаў, стаялі мадзьяры, насланыя немцамі, пэўна, каб не даць партызанам замацавацца ў гэтым кутку. Але ж батальён мадзьяраў аказаўся наўздзіў спаважным да мясцовага люду, хоць і трымалі яго фашыстоўскія інтэнданты на галоднай пайцы. Не было выпадку, каб той ці іншы жаўнер, заходзячы ў хату прасіць на спажыву малака, шматок сала, патрабаваў, калі яму адмаўлялі, пагражаў, калі ў гаспадароў не было чаго даць.

Партызаны туліліся на сваіх лясных базах, у зямлянках. У Моталі, праўда, не сумавалі без іх і, прыбіраючы елкі, настройваліся ў думках на мірны лад, на навагоднія цуды, на шчасце.

Сяргей Калінічэнка дапамог гаспадару Пятру падабраць ніштаватае дрэўца, дзе шчыльныя зялёныя лапкі спадалі аснежанымі пасамамі і ўтваралі прыгожую пірамідку, і гэтак уславіў яе:

— Файная ёлка, проста — гаспадыня забаў. Яна ўжо сама па сабе прыгажуня; на яе і цацак вешаць не трэба, дальбог!

— То дзякуй табе, Сярожа...

— Яна спадабаецца вашай унучцы, якая гэтак уважліва глядзела на мяне, калі я сядзеў тады ў вас на кухні. Шчыгульнасцю яна нагадвае гэту невысокую ёлку. Або, наадварот, елка — яе? Не ведаю. Пэўна, больш за год мінула... Запомніў той пагляд. Вочы пільныя, гараць інтарэсам і адначасова зычаць дабрыню; яна анепакоена, і яна спачувае... Бачыце, дзядзька Пятро, я, былы беспрытульнік калматы, вашывы, а далей — выхаванец сіроцкіх дамоў, навучыўся чытаць па вачах думкі і пачуцці людзей. Каб дзяўчынцы ў гэтакім узросце ды выяўляць столькі кемнасці і душы! Прабачце... Запамятаў, вы казалі, яе Мар'яй завуць?

— Ну так, Маня, ластаўка наша. Яна нам з Аксінняй і за дачку, і за ўнучку. Радуюся, як на анёла!

— Дай Бог ёй здароўя! Яблык ад яблыні недалёка падае, факт.

— У царкоўным хоры спявае,— доўжыў «атэстацыю» ўнучкі дзед Пятро,— і да любой працы здатная. Праўда, калі забілі яе сяброўку Насцю разам з бацькамі, як хвора я хадзіла, уздрыгвала, кідалася нават у сне. Цяпер адышла трохі.

— Я вельмі ўдзячны вам, дзядзька, у цяжкі час вы заўважылі і падтрымалі мяне.

— Ат, невялікае што... Дай Бог табе і тваёй сям’і большага ліха не знаць.

Яны развіталіся. Мінула колькі дзён, і пагудка людская данесла, што капітан Калінічэнка забіты разам з жонкай і сынам.

Пісарчук асабліва перажываў за гэтага варушлівага чалавека, паколькі з усіх «савецкіх» ён здаваўся старому самым адукаваным, уніклівым, шчырым, надзейным. Адно — меў свой ход думак і адмовіўся пайсці ў партызаны.

Людзі казалі, што ў расправе з Калінічэнкам прымаў удзел сам Данік, камандзір партызанскай вольніцы. А ў справаздачы атрада прозвішча Калінічэнкі з’явіцца пад рубрыкай: «Ворагі народа, знішчаныя партызанамі».

Настрой Пятра, які браўся акрыяць і ўзняцца пад Новы год, зноў быў сапсаваны. Цяпер яму прыгадвалася карціна, бачаная і перажытая ў сне акурат напярэдадні сямейнай трагедыі Калінічэнкаў. Яны з капітанам сядзелі на смалістым кругляку, якіх навалам ляжала на сплаўучастку. З нейкай прычыны, ці то Пятроў конь, стоячы блізка, сунуў нагу ў бяргенне і пацягнуў на сябе, ці што іншае,— горка круглякоў абрынулася на іх. Пятро скалануўся зляканы, і маючы адскочыць, прахапіўся ад сну. Трывога нагадала яму момант, калі таксама ж у сне шэльма вусаты чапляўся да яго і хацеў падпаліць крысо світкі. Жах — ад жаху!

А ці быў гэты сон у руку? Калінічэнкі не стала, і цяпер сам Пятро Пісарчук не меў пэўнасці, што для яго ўсё неяк абыдзеца. Таму і прыбраная ёлка стаяла як своеасаблівы бліскучы помнік спакою ў хаце. Зрэшты, усю вастрюню моманту адчуваў толькі ён, гаспадар Пятро, іншым гэта не так далягала.

А неўзабаве і Каляды. Яны ўвайшлі ў хату ціха, не спадзеючыся на нейкую знешнюю аздабу і бляск. Сціпла

гарэла на прыпечку лучына, абмацаваючы патлы паўзмроку і пырскаючы ў іх гарачымі іскрамі, няйначай жадаючы падпаліць. Характэрную ціхую ўтульнасць гэтаму каляднаму вечару, бадай, прыдавалі цяпельца на прыпечку і смалістае святло лучыны. Гаспадыні стараліся прыгатаваць і падаць на стол што лепшае. Зрабілі мачанку, варэнікі з журавінамі, піражкі з капустаю і макам — усё, каб не пакрыўдзіць пашанотаю ні сябе, ні Бога. А тых, хто калядаваў раней, не чуваць было, ды і дзятву бліжэй да ночы, дарма што светлай, азоранай, не выпускалі на вуліцу.

Кожны гаспадар адмаўляў сабе ў тым, што рупіла ды патрабавала выезду за межы сядзібы. Ужо ніхто не хадзіў у краму або на рынак, на зборні. І вось так трымалі сваю марку гаспадары два-тры дні, а потым жыццё зноў пацягнула іх на адвечныя супольныя плёсы, у аснежаную далячынь.

Сусед Хведар Малыцька зранку неяк пастукаўся ў дзверы, зайшоў і папрасіў у Пятра таўсцейшую вяроўку — збіраўся ехаць на ўзбалотак за возерам, каб прывезці адтуль мурожнае сена. Сваю старую вяроўчыну ён лічыў ненадзейнай.

Гаспадар Пятро зняў з крука ў кладоўцы таўстушку, ён звіў яе сваімі рукамі ў нейкае лета, калі яшчэ вайны не было. Праўда, тут жа вісела і іншая, купленая калісьці на кірмашы, і яна яшчэ годная. Толькі ён зняў гэтую. Пэўна, моцнай пяньковай жылаватасцю, набрынялай ды выспелай на роднай зямлі, яна нітавала час вольнай сялянскай чыннасці з гэтым крыважэрным часам, калі ўжо кулі, а не пчолы погудам гулі каля скроняў. Перадаючы вяроўку Малыцьку, зазначыў:

— Любы воз ёю ўціснеш! Адно глядзі, каб на нейкай гурбе не павяло ўбок, каб не перакуліўся. Ідзі з Богам!

Сам ён разам з сынам Паўлюком падчысціў двор ад нанесенага сюды белага скарбу, лёгкага, чыстага, дагледзеў скаціну і потым падрамантаваў закутак для гусей, каб яны не вандравалі па кароўніку. За гэтым ягоным заняткам назірала, седзячы на шале пад самай страхой, Маніна любіміца Лелька. Праўда, яе цікавіла не столькі праца гаспадара, колькі іншае: праявы жыцця ў розных шчылінах, куды зашываліся вераб'і, і ў вузкіх норах, адкуль часам

вытыркаліся прадаўгаватыя шэрыя пыскі. Пятро і не заўважыў, як Лелька саскочыла з шула і сіганула ў аддалены цёмны куток, дзе грэлі адна адну, збіўшыся ў кучу, авечкі.

З дому ж, з кладоўкі акурат, даносіўся роўны каменны гул жорнаў; там маладзіцы, а з імі і Маня, мяняючы адна адну, спорна круцілі за драўляную ручку — млён — верхні камень, малолі муку.

Калі гаспадар Пятро паладкаваў што трэба ў двары і вярнуўся ў хату, блізіўся поўдзень. Маня з сяброўкамі Ганнай Кульбедай і Марыяй Васілевіч сядзелі купкай на крэслах у сталовай і, гамонячы, вязалі, шылі, вышывалі — што каму рупіла. Ён прыхільна паглядзеў на іх і, вітаючыся, меў задавальненне пры думцы: «Якая хватка ў дзяўчатак! Яны ні хвіліны не пасядзяць склаўшы рукі. У іх праца — як сутнасць і асяродак жыцця. Як жа мелі б жыць мы, калі б не елі нас поедам чэрці!»

— Дзядуля, — усклікнула Маня, — веш, пра што мы тут байкі баем? Каляды пачаліся. Самы час акурат, каб знайсці хоць бы цукерку з сакрэтам, калі не зачараваны скарб... А нам хацелася б скарбу! Толькі мы седзімо, і нам нішто і нішто ніадкуль не паказваецца, нават у люстэрка.

— Чаму ж?.. — Гэта Васілевічанка паспрабавала ўставіць у гутарку свой грош: — Мы ж Яначку Кульбеду бачылі ў акно!

І яны ўсе трое пырснулі ад смеху.

— Нешта ваш кавалер палойваецца вас! — зазначыў у тон рагатухам дзед Пятро. — Калісьці хлопцы да семнаццаці гадоў без нагавіц хадзілі, затое ведалі, што для іх дзеўкі — скарб вялікі, і шукалі, каторую прыхінуць, прыгалубіць.

— Дзядуля... Так шукалі — як ты шукаў бабу Аксінню?

— А-а, хм... Ксеню, чуеце, не трэба было й шукаць, бо ад самага свайго нараджэння яна была побач са мною.

— О-о! — нібы ўцяміўшы ўсё да капелькі, весела піскнулі-войкнулі Маніны сяброўкі.

— Што да іншых скарбаў, золата, срэбра, хрому на чобаты, напрыклад, то іх варта шукаць на Цобскіх гарах. Там яшчэ ад часоў Мікіты Парыпы шмат чаго лежма ляжыць у зямлі, але, кажучь, самы вялікі скарб страчаны.

Чаму? — Дзед пасунуў крэсла бліжэй да дзяўчат і прысеў.— Ніхто не ведае слоў, каб зняць чары з гары і вярнуць з небыцця скарб, які прыхавала пагоня.

— Ой, дзеду? — Маня, а за ёй і сяброўкі — усе ўмомант перасталі штукаваць, як штукавалі, пруткамі, іголкамі і — найшчыршая ўвага!..

— Было ж тое подаўна,— зазначыў дзед,— калі рускія ваявалі са шведамі. Цобку заняло шведскае войска. Жаўнеры балявалі ды заляцаліся да мясцовых маладзіц. Адзін з іх, мажны, бы камель, груба і нахабна прыставаў да Аксаны, дзяўчыны, на якую заўжды з захапленнем і гордасцю глядзела ўся Цобка — такая краса была, што любога надзіла да сябе, але нікога не падпускала. Быў, праўда, у яе на прыкмеце хлопец, спаважны, вядомы ўсім у Цобцы,— Даніла Чарадзея, звычайнага купецкага або нават мужыцкага роду. Па высакародных манерах сваіх ды па характары ён цалкам адпавядаў гожаму князю з тых, якімі раней ганарылася вялікая дзяржава нашых продкаў. Чарадзею яго звалі таму, што ведаў тое, чаго іншыя не ведалі, і ўмеў замаўляць звера драпежнага; падыдзе спакойна, скажам, да ваўка або нават мядзведзя, паглядзіць яго, мог нават вярхом сесці... Дык шведы — у Цобцы! — пераказваў далей легенду Пятро.— І няма каму ад цмока, ад чужынца-нахабніка, бараніць Аксану, чуецца... Частка мужыкоў пайшла ў лес, каб не службыць халуямі прышэльцам. Але ж і жанкі ў нас раней былі таксама, што перац. Таму не паспеў той цмок дамагачыся свайго, як маці Аксаны, дастаўшы з печы чыгунок з акропам, боўтнула ім у твар нахабніку. І швед выскачыў адтуль з адным вокам, бы чорт з пекла. Акаянны нарабіў на ўсё войска ляманту. І ўзнялася варожая раць і ну палацы паліць і выбіваць жыхароў. Аксана ведала пра ўмельства і сілу свайго прыяцеля Данілы, якога кахала; але ж Даніла не ведаў пра тое, што чыніцца на Цобцы. І Аксана кінулася да святара Кірылы. Разам яны зачыніліся ў царкве, узняліся па прыступках ажно да званіцы і — бом, бом, цілі-бом! — загула, забілася ў надрыўных гуках акруга.

Трывога ахапіла сэрца Данілы. Узняў ён сваіх вершнікаў, і на конях за паўгадзіны дамчаліся яны да Цобкі, якая была ў агні. Званы яшчэ калаціліся і гулі. Шведы пакідалі аселіцу. Даніла адсек варожы абоз, дзе

было шмат нарабаванага добра, у тым ліку золата. Сярод палонных з абозам патрапіў у рукі Данілы і аднавокі швед, з твару чырвоны, няўклюдны, як вараны рак.

Зямля калацілася, штосьці жалобнае даймала душу, як даймае царкоўны хор на адпяванні. Воі Данілы вынеслі з царквы абпаленае цела Аксаны. Яна яшчэ жывая была і выявіла на сваім твары пакутлівую радасць пры набліжэнні Данілы. А ён бачыў, што яе жыццё ў небяспецы, і кроў яго ўскіпела прагай яшчэ большай помсты ворагу. Ён загадаў папличнікам тэрмінова ссыпаць золата ў скрыню і пакласці ўжо беспрытомную Аксану на гэта багацце. Пацалаваў і шапнуў, што вернецца і абудзіць яе. Даніла павёў злёгка рукою, і не паспелі воі слязу з вачэй змахнуць, як скрыня знікла, а на тым месцы паўстаў слуп; кажучь, у каменны слуп воюема ператварыўся аднавокі швед.

І я тут выказаць захапленне дзяўчат апавяданнем, якое расказаў дзед? Яны глядзелі на яго амаль не дыхаючы.

— Я ўжо даўно не быў на Цобскіх гарах,— зазначыў апавядальнік,— але, мусіць, той слуп і цяпер стаіць.

— Дзядуля,— глыбокім грудным голасам мовіла Маня,— а што далей з Данілам было?

— Сабраў войска і пусціўся ў пагоню. Дарэчы, пад нашым бел-чырвона-белым сцягам. Балоты заміналі яму абысці ворага і ўдарыць знянацку. Таму, кажучь, утварыўшы за-кляцце, Даніла Чарадзей рассунуў пагоркі і пайшоў пад зямлю, туды, дзе цвёрды каменны грунт. Пад ім дастаў ворага. Ён наладзіў шведам тое, што немцам было пад Грунвальдам. Але ж назад пакуль не вярнуўся,— і дзед уздыхнуў: — Шкада! Ягонае войска недзе блукае да гэтага часу. І цяпер яшчэ бываюць адметныя дні, калі зямля пад Цобкай гудзе набатным гулам — чуваць, калі вуха пры-класці, нават цокат капытоў... Толькі Данілу, аднаго яго, чакае з паходу спячая прыгажуня, і таму не даецца нікому ў рукі той зачарованы скарб.

За абедзенны стол, шыхаваны Аксінняй на кухні, за-прасілі і Маніных сябровак; не ўпершыню яны сядзелі тут і маглі абвыкнуць ды пачуваць сябе, як дома, але ж прысутнасць дзеда Пятра рабіла гэты асяродак, запоўнены знаёмымі рэчамі, нейкім іншым для іх. Блізкі свет быў прыўзнятым і напоўненым духам чалавека, які ўяўляўся ім простым, зямным і святым адначасова. Ён шмат ведаў і,

здавалася, чуў не столькі вушамі, колькі скурай сваёй ды ўсёй зграбнай істотай. З гэтай прычыны дзяўчаты не маглі пазбавіцца ўражання, што сцены сядзібы Пісарчукоў — гэта сцены жытла і разам з тым рытуальнай хароміны, накіраваныя царквы. Акурат сваімі адносінамі да дзеда Маня ўмацоўвала ў сваіх сябровак такое ўяўленне пра Пісарчукоў сямейны каўчэг.

За абедзеным сталом гутарка павярнула да кніг, да пытання, хто што чытае.

— Шкада, што вайна паставіла крыж на вашай вучобе, — сказаў гаспадар. — Але чытаць кнігі — трэба, як дыхаць або рухацца. Паціху, патроху, сёння, заўтра — заўжды! Бо ад прачытанага на душы праясняецца. Асабліва калі гэта кнігі, напісаныя на роднай для цябе мове, аб роднай зямлі. Тут міжволі ўжо фарміруецца душа. Тады чалавек больш значны для сябе і для іншых.

Маня ўсміхнулася, як што праўду дзед казаў. Асабліва трапнымі ёй падаліся словы: «...на душы праясняецца». Гэта яна ўжо і сама адчула, чытаючы аповесці або вершы. Сяброўкі ж сціпла маўчалі, пагаджаючыся з Маніным дзедам і баючыся прагаварыцца, што ім з-за многіх прычын цяпер амаль не выпадае браць кнігу ў рукі, чытаць, асабліва што-колечы вартаснае. Чытаюць так — ад выпадку да выпадку.

— А я ў свой час, — казаў дзед, — багата рускай літаратуры перачытаў. От Ксеня не дасць зманіць... Гімназію я не скончыў, бо ў майго бацькі не хапіла сродкаў. Затое потым кніга скрозь была са мной. Больш любіў Талстога, Ляскова, Чэхава... А Дастаеўскага, які меў карані тут, на нашай зямлі, менш любіў, з-за таго, што творы яго пакідалі ў душы гнятлівае ўражанне. Але ж цяпер я пакутліва разважаю: што гэта за катэгорыя людзей, якую яшчэ ў мінулым стагоддзі Федар Дастаеўскі вызначыў адным словам: бесы! Па-мойму, яны ад баякоў, сацыялістаў ды камуністаў пайшлі і запрудзілі ўсю Расею. Асноўны клопат у іх — забягаць наперад і весці. Куды? На Галгофу?.. Яны абшчаперылі ўладу. Так лацвей рабаваць, забіваць... Яны адарваліся ад чалавечага і нацыянальнага помыслу, сталі «вольнымі»... А дзе воля без радавога або чалавечага абавязку, там і разбурэнне душы. Вынайшлі, чуеце, «новую

пралетарскую культуру». Культурны ідыятазм, бы тая ржа, паб'е ўсю цывілізацыю.

Маня разумела, пра што даводзіць яе дзед. Бесы, распладзіўшыся з мінулага стагоддзя, не давалі спакою нікому ні тут, у Моталі і блізка Моталя, ні воддаль — на ўсёй тэрыторыі, што была пад кантролем Плюбгера. Яе ж сяброўкі, відаць, не цямілі сэнсу сур'ёзнай размовы; Маня, у меру сваіх здольнасцей, паспрабуе пасля патлумачыць ім.

Дзед Пятро паблажліва ўсміхнуўся:

— Ат, што гэта я такую сумную размову перад гэжэчнымі паненкамі павёў?

— Перапрашаю,— нечакана падала голас Ганна Кульбеда.— А гэта праўда, што д'ябал можа ўсяліцца ў кожнага?

— Гм... Пытанне, скажам, у самую кропку! — пахваліў дзяўчыну гаспадар Пятро, глядзячы ў яе адкрытыя блакітныя вочы.— Я ўжо казаў, бес, ці д'ябал, зазвычай усяліецца ў таго, хто здраджвае свайму абавязку перад роднымі, блізкімі, не ведае Бога, забывае на Бацькаўшчыну, служыць толькі ўласнаму чэраву, маніць сабе і іншым.

— Нябось у цябе чорт не ўплішчыцца,— кіўнуўшы на свайго чалавека, падтрымала размову Акісіння.— Ніводзін з тысячы чарцей! Стойкі...

— Вядома... Чэрці ж пакуль абыходзяць сядзібу!

«А ці абыходзяць яны майго татку? — падумала Маня.— Была ж такая прыгода... І як дзед тады крычаў на свайго сына Барыса, калі той завёў палюбоўніцу. Больш ніколі ў жыцці дзед не крычаў, не ўзвышаў нават голасу ў размове з блізкімі. Германка неяк казалася, што бес уплішчыўся ў рабро бацькі...»

Аднак гэтыя згадкі выклікалі ўсмешку і неяк стараной прайшлі, яны больш не вярэдзілі Манінай чыстай душы.

Яна правяла дзеда вачамі, калі ён, падзякаваўшы за абед, устаў з-за стала, перахрысціўся і, накінуўшы на плечы стары заплямлены паўкажушак, выйшаў з хаты.

Зімовы дзень — што доля сіроцкая, няпэўны, нядоўгі. Па поўдні — праз гадзіну-другую, глядзі што і згасеае. Не паспеў гаспадар Пятро падціснуць абручы на рассохлай бочцы, каб сабраць ды ўсыпаць у яе мякіну, што другі дзень ляжала на таку ад перавянага ім жа, Пятром,

збожжа, як у паветры пачало суцінацца і хутка цямнець. У гэты момант ён і пачуў з вуліцы скрып палазоў і трохі прастуджаны голас Малыцькі.

Той заварочваў воз з сенам у свой двор. Прынамсі, паказвала на тое... Прывёз — добра. «Удвая добра, калі сусед суседу паспрыяе ў чым-небудзь». Гэтакім чынам крануліся думкі чалавечых узаемаадносін.

Ён выйшаў з пуні, зачыніў яе і навесіў на дзверы замок.

Туपाючы далей, Пятро змеціў, як падбежкі трусіць да ягонай сядзібы Малыцька. Ён трымаў у руках скрутак Пісарчуковай вяроўкі, якую браў раніцай.

«А што ж цябе, братка, так гоніць, каб тэрмінова мне вяроўку вярнуць?» — наважваўся спытаць у суседа, але ў двор той не зайшоў — спыніўся каля веснічак, усклаў скрутак на плот і паклікаў:

— Дзядзька Пятро...

Незразумелая трывога таўханулася ў сэрца.

— Што здарылася? — падышоўшы бліжэй, спытаў Пісарчук.

Той маўчаў, і яму давялося выйсці на вуліцу.

— Прабачце, не магу я, не... Як можна, каб такую вестку прынесці ў дом. Я моцна вас паважаю, і, канешне, дзякуй за гэта, — кінуў на вяроўчыну.

— Што здарылася, Хведар?

Парослы шчэццю твар Малыцькі быў разгублены, і здавалася, ён не ведае, куды вочы дзець. Мабыць, яму хацелася адцягнуць момант тлумачэння, якое мела быць. Ну і прыгода!

— Дзядзька Пятро, лепей будзе, калі я па парадку. Паслухайце, Богам прашу.

— Кажы...

— Гадзіны няма, як тое здарылася. Я з балота вяртаўся. Ужо на возеры... Улегла ж следам за мной штосьці цёмнае. Спачатку — як кропка, потым пабольшала, нарэшце бачу, лёгкі санны вазок. Я няпэўны, хто там і чаго ад мяне захоча. Прыспешваю свайго сівога. Такі неспакой... Хоць бы дастаць да свайго берага!.. А той хутка наблізіўся і крычыць: «Стой! Стой!» Куды папрэш тут?.. Я спыніўся. Пад'язджае. Конь параю пыхкае. З санак — скок... Мікіта Калілец! Задыханы, нібы не конь, а сам ён бег з вярсту.

«Ты ад каго, Малыцька, такую тваю, уцякаеш? — гаворыць сярдзіта і строга, а ў самога пашчэнкі, бачу, дрыжаць. — Ты ў Пісарчука за суседа, я ведаю... Ладзіш з ім? Добра!.. Знайдзі яго і перадай, што Данік Плюнгер хоча яго забіць. Няхай хаваецца!.. Толькі самому яму скажы і больш нікому ні слова! — ён узяў мяне за каўнер, глядзіць у вочы: — Скажаш так?..» — «Скажу», — ківаю я, а голас асеў, як на скразняку яго асадзіла. Калілец зноў ускочыў у санкі і, заварочваючы каня, патрабавальна выгукнуў: — «Толькі ж маімі словамі яму перадай: няхай уцякае!» — «Добра...»

Калі б Пісарчук усур'ёз успрыняў прынесеную Малыцькам вестку, то, пэўна, аслупянеў бы, як ад удару перуна з чыстага неба. Але на твары ў яго разам з трывогай з'явіўся пратэт супраць гэтай ведамкі: «Ці можна?» Сэрца не ўспрымала аблудную навіну і адмаўлялася верыць ёй, яно не знала ні перад кім віны сваёй і ставіла пытанні: «За што трэба мяне забіваць? Каму я замінаю ў жыцці?..» На запыт сэрца павінен быў адказаць розум. Толькі розум маўчаў. Тут розумам наогул нельга было карыстацца, бо, як мовілі ў Расеі, закон — тайга, і адтуль — з аблады дзікунства — пагражала яму небяспека. Ён шкадаваў сябе і як ніколі адчуў нутром, проста фізічна адчуў сваю неабароненасць перад дзікім светам. Слабы чалавек, селянін, ён не насіў на гарбу панцыра, які ахоўвае чарапаху ў балоце, не меў нават ракавінкі, якую мае слімак, каб пры небяспецы схавацца ў яе, перачакаць пагрозлівы час. Ён меў ногі... Яму раілі ўцячы, схавацца. Ды куды пабяжыш?

Разгубленая ўсмешка на твары Пятра паказвала, што ён урэшце паверыў канчаткова ў пагрозу.

— Багата высілкаў не трэба, каб чалавека забіць... Дзякуй Мікіту Калільцу і табе, суседзе, што папярэдзілі. Толькі ж куды мне ўцякаць? Балазе ўсё дабро ў зямлю закапана або па людзях раздадзена... З чым і як мне бегчы ў свет белы? — пытаўся ён у Малыцькі і ў самога сябе. — Не ўжо, мабыць, свайго лёсу і на валах не аб'ездзеш!

Хведар Малыцька маркотна ўздыхнуў. Ён заўжды шанаваў і, шануючы, стараўся дагадзіць Пісарчуку-суседу, але ж у такую хвіліну не мог нічым яму быць карысным.

— Дасць Бог, абыдзеца! — і пайшоў парадкаваць у сваім двары.

Пятро ж зняў з плота вяроўку і занёс на падворак. Перш чым сабраць да кучы разрозненыя думкі і яшчэ раз ацаніць становішча, ён доўга тупаў каля ганка ў зімовым суцішшы, у лёгкім, цененькім змроку, які спакваля нарастаў.

35

Святар Георгій Раздзялоўскі бавіўся дома з дзецьмі; дарэчы, ён павялічыў іх ладную купку яшчэ адной сірацінай, узяўшы на ўтрыманне ў сваю сям'ю Мілу, дачушку Вольгі Міронавай, былой дырэктаркі школы, пасля таго як Міранаву расстралялі ў пінскіх турэмных засценках.

Ойча тады прылюдна, прынародна сказаў:

— Ат, маю пяцёра сірот — няхай будзе і шостая.

Царкоўныя абрады, літургіі, прычасце, дарэчы, бацюшка выконваў старанна, як і раней, з належным хрысціянскім дбаннем, так бы мовіць, з наглядам за самім сабой і нешматлікімі служкамі храма. У выкананні службаў ён, безумоўна, атрымліваў духоўнае задавальненне. Але ж пасля царкоўных трэб у святара Георгія заставалася яшчэ радасць пакутная або свайго роду крыж, які ён нёс на сабе штодня, — дзеці. І хоць прыслуга дапамагала яму ў хатнім доглядзе малечы, аднак ён, бацюшка, — не хто іншы, як бацька ім родны, і таму перш дбаў, як іх адзець, накарміць, а тады — удыхнуць у кожнага душу. Усё гэта добра вядома клапатлівым бацькам, ды не ўсе яны маюць апекавацца прыёмнымі дзецьмі. Айцец Георгій шкадаваў Міранавічанку нават болей за сваіх, і Міла, чуючы ласку і свой абавязак перад ім, старалася пераняць навуку ад яго чыніць добрае. Разам з дачкой святара Вольгай яна абірала бульбу, мыла посуд, гатавала стравы на кухні.

У тыя калядныя дні да іх, бласлаўнёных, можна сказаць, у сваты зайшла бульба па-новаму — яе ў ахвоту дралі на тарцы і, дадаўшы да сырой кашыцы солі, мукі, а то і курыны жаўток, размешвалі драніцу, рабілі галушкі. А яшчэ пяклі дранікі або, аздобіўшы драніцу ў гаршках скваркамі і пражанаю цыбуляю, ставілі ў напаленую печ, каб выпякалася бабка.

Кухонным побытам разам з дачушкамі акурат і займаўся святы чалавек у той час, калі гаспадару Пятру сабіла зайсці да яго.

— Бог у помач, ойча!

— Дзякуй, браце! Работа міла, ды дзень кароткі. От парадкуем невялікае што.

— Як жывецца, бацюшка? Даўно ж не быў у вас.

— У нас адна, глядзі што, пупавіна, таму і жыццё вядомае. Калі сяльцо невялікае, а жабракоў шмат... Даруй, прысядзем у святліцы, бадай... От так. Мне што падалося?.. Голас у цябе дрыжыць, ды і выгляд нейкі панылы.

— Каб, крыў Божа, не ўмеў дрыжаць, то памёр бы! — паспрабаваў выціснуць з сябе ўсмешку Пятро.

— Што-небудзь здарылася?

— Пакуль што нічога. Пасля бюссонай ночы сечкай набіта галава. А зрэшты... Я атрымаў вестку адтуль, з партызанскага табару... Данік Пльонгер наважыўся мяне забіць.

— Як! За што?!

— Божа літасцівы! — Пісарчук перахрысціўся. — За што? Ці ж я ў Бога цяля з’еў?..

Святар Георгій перахрысціўся таксама і заціснуў у кулак бараду:

— Даруй, Госпадзе, нам грахі нашы. Між тым ты, Пятро, не стрымлівай сябе, свае думкі. Раскажы, як было. Перш за ўсё трэба выгаварыцца.

— Памерці, не ў гэтай хаце кажучы, мне не страшна. Але навошта паміраць? І — дзеля чаго?.. Вестку перадаў мне чалавек, да якога я давер маю.

Пятро Рамановіч расказаў, як было, з чаго вынікала, — яму конча належыць чакаць тае смерці, тым больш, калі ён не мае аніякай ахвоты хавацца.

Анепакоены і азадачаны не на жарт айцец Георгій пасля хвіліны маўчання зазначыў:

— Ці ж даўно я адпяваў Калінічэнку!

— Для мяне, ойча, пытанне сэнсу: з-за чаго ён наважыўся мяне забіць? Ці ж я не даваў, калі яны аграбалі? Павымяталі ўсё з двара.

— Эвой, чалавеча, адказ трэба шукаць не ў табе, а ў ім, у Даніку. Я так мяркую. Пльонгер... Адкуль, гіцаль, выкараскаўся?..

— Хто ён...

— Сапраўды... Каб адмаўляць спаважны лад жыцця, грэбаваць чалавечымі адносінамі! Шэльма! Нябожчыкаў адпяваем як не кожнага дня. Цьфу ты!..— ледзь не вылаяўся на тыя акалічнасці святар Раздзялоўскі.— Але ж ты, браце, паслухай пра неба. Казаў табе?.. Прыйшоў да мяне на споведзь сівы дзядок. «Адчуваю, кажа, што жыць засталася мала, а я меў грэх у баданні неба».— «Як гэта разумець?» — пытаюся.— «А я рабіў разлікі па прыкладу продкаў. Даследаваў размяшчэнне зорак...» Тлумачыць: на час нараджэння таго ці іншага чалавека, бачыш, зоркі паказваюць, што яму наканавана, якое нутро будзе мець, характар...

— Няўжо — Кузюр? — выгукнуў, дзівячыся, гаспадар Пятро.

— Дзядок паведаміў,— доўжыў святар,— што Плюнгер меў няшчасце нарадзіцца пад злавеснай планетай, якой назва — Сатурн, акурат у нейкім чацвёртым градусе да Блізнят. Момент, даводзіў ён, дужа заганны дый увогуле з’яўляецца стратным для чалавека.

Пятро рот раскрыў. У сваёй жывой і трапяткой рэакцыі на нечаканае паведамленне святара ён на хвіліну забыўся нават пра пагрозу смерці яму, пагрозу, якая, магчыма, таксама была прадвызначана ў спляценні зорак, у іх адвечным руху.

Айцец Георгій узяўся далей тлумачыць паведамленне старога:

— Размяшчэнне зорак на той час не дазволіла Плюнгеру займець і падтрымліваць сталую сувязь з Космасам, а значыць, і карыстацца вопытам мінулых жыццяў. На зямлі ж, паводле версіі расейскага вучонага Вярнадскага, павінен запанаваць чалавечы розум. Але й у царства розуму ён не ўпісваецца. Нешта такі ёсць там, чаго Данік Плюнгер не атрымаў у спадчыну. Сітуацыя з зоркамі нібыта паказвае, што ад нараджэння яму наканаваны невялікія веды, неглыбокі розум і — вялікая прага да лідэрства. Кампенсаваць недастачу таго, чаго няма ці вобмаль, ён будзе хітрасцю. Дарэчы, сам Данік не ведае, што так абдзелены прыродай. Але ў яго, казаў дзед, моцная воля, ён самаўпэўнены, фанабэрысты, не лічыцца з нічыёй думкай. Ці ж не так?

— Ойча Георгій,— ва ўладзе таго ж захаплення пацікавіўся Пісарчук.— а каб дзед не ведаў Плонгера, зоркі яму тое самае казалі б?

— Пэўна! Гм... Не будзь Фамой бязверным. Плонгер — дэманічная фігура, і таму, я паўтараю: не шукай, браце, прычыны, за што ён можа цябе або іншага пазбавіць жыцця. Скажу больш. Ён хрышчоны, а паводзіць сябе як нехрысць. І — не так, як іншы бязбожнік, прагматык, што за капейку гатовы пёрднуць у царкве. Не-е!

— Я думаў пра гэта... У яго свая лінія.

— Ён паводзіць сябе — цю-цю! — згодна з Торай... Чытаў?

— Не, але пра Тору быў начуты ў Расеі.

— Ён паводзіць сябе натуральна, як юдэй, хаця юдэманам і не з'яўляецца ды і не ведае, якім ветрам яго па жыцці нясе.

— І напладзілася ж нечысці!..

— Так.

— Ойча! Наш Данік і іншыя прастафілі мабілізаваны праз камуністычныя ідэі. Хіба не? Забівай, рабуй, перадавай уладу прыхільнікам Торы! Дайшло... От, калі ўзяўся тлумачыць, і сам выразней адчуў прыхаванае. Бальшавікі — гэта сіла. І гэта — сродак або механізм у дасягненні незразумелых нам, хрысціянам, мэтай. Таму яны так люта рабуюць і разбураюць храмы.

Пятро сядзеў, абапёршыся локцямі аб стол і ашчаперыўшы свае сівыя скроні. Крыху памаўчаў і, памаўчаўшы, глыбока ўздыхнуў, як пасля агоранай працы.

Раздзялоўскі дастаў з палічкі старой кніжнай шафы, пабітай шашалем, пацёрты малітоўнік:

— Адзін Бог — нам заступнік. У вобразе нашага Бога — ні сквапнасці, ні аблуднай маралі. Наш Бог вучыць: «Любі бліжняга, як самога сябе!» Чуеш, якая ў гэтай фразе гармонія?! Данікам яна і не снілася. Даруй ім, Госпадзе, бо самі яны не ведаюць, што робяць; прыміры, Уладыка нябесны, варагуючыя бакі.

Затым айцец Георгій, стоячы перад змарнелым сваім прыяцелем і дружбаком Пятром Рамановічам і ўздыхаючы вочы ўгору — да іконы Ісуса Хрыста,— пачаў ціха, але выразна, амаль нараспеў чытаць:

— Уладыка чалавекалюбны! Цар акі Цару вякоў і Падацелю дабра, які парушыў сцяну варажнечы і дараваў мір роду чалавечаму, даруй і цяпер мір рабам Тваім: укарані ў іх страх Твой і ўмацуй любоў да бліжняга, улагодзь усялякі разлад, адымі ўсе хістанні, спакусы. Бо ты ёсць мір наш, і Табе славу ўзносім, Айцу і Сыну і Святому Духу, цяпер і заўсёды і на век вечны! Амін.

На кухні штосьці бразнула, ныйначай з прыпечка або з нявопытных рук на падлогу ўпала патэльня. Нейкі момант яе адвольны рух па падлозе суправаджаўся грукатам.

— Пасядзі, — сказаў святар Пятру і похапкам выйшаў, але ненадоўга.

Пятро тым часам сядзеў, аддадзены ўладзе засцерагальнай малітвы.

— Нічога страшнага, — вярнуўшыся, зазначыў гаспадар святліцы, адносячы словы да кухоннага грукату. — А ты, Пятро, боскай душы чалавек, і за цябе я буду маліцца ў царкве. Не дапускай разгубленасці; твая місія на зямлі не вычарпана, як і Хрыста, якога пакаралі смерцю. За што?.. Не, не за зямныя грахі, якіх ён не ведаў, а за праведнасць. «Чалавек чалавеку — брат!» — вось у чым крамола Хрыстова ў свеце дзікунства, гвалту, падману, блюзнерства, расавай выключнасці, нахабства, урэшце. За ўсім гэтым няма нашага Бога. Пятро, ты мусіш пагадзіцца са мной... Тады ведай: чалавек жыве адзін век, а добрая справа — два. Будзь спакойны за сябе. Вось і ўсё, што я маю табе сказаць, асяняючы гэтым крыжам. Амін.

І зноў для Пятра, самавітага селяніна, прыхільніка веры Хрыстовай, свет як бы вярнуўся на свой ранейшы падмурак. Яму цяпер здавалася неверагоднай, спамыленай вестка, перададзеная яму Мікітам Калільцам цераз Малыцьку аб пагрозе ягонаму жыццю. Не хацелася думаць пра гэта.

Снег паскрыпваў пад ялавымі ботамі, наваксаванымі, моцнымі — такія боты абухом не разаб'еш! І пад гэту снежную музыку чалавек вяртаўся дадому.

Варушыліся, цугам цягнуліся аблачыны ў марознай сінечы, яны бытта мелі да зямлі лагоду і ўсміхаліся чалавеку адмыслова адбеленымі ў промнях сонца краямі. Па тону, па масці і падабенстве натуре, ці што, яму

здася, што з неба нацярушаны і купка авечак, і чародка гусей на падворку, і нават кошка Лелька, якая адпачывала на пустой бочцы пры ганку, чакаючы гаспадара, каб упусціў яе ў хату. І снег, і снег — усё адтуль, зверху, ад неба, ад вечнасці і, верагодна, ад Бога. Вечнасць пэўным чынам сеялася наўкола і кранала яго, Пятра Рамановіча, празванага ў жыцці Пісарчуком.

Ступіўшы на ганак, ён змахнуў венікам наліплы снег з ботаў і пераступіў цераз парог. У сенях патыхала сырым халодным паветрам, больш халодным, чым на вуліцы, і адсюль хацелася барзджэй у цяпло. Ладуючы справы, у кухні варушыліся Аксіння і Паўлюк, які ўжо даўно палагодзіў свае адносіны з Зосяй. Паўлюк, прытрымліваючы адной рукой ступу, другой ускідваў угору таўкач і апускаў — тоўк ільняное семя, папярэдне падпражанае ў печы. Яно мела характэрны для ўсялякага спелага семя, прыхоплення духам у печы, пах і ўжывалася ў ежу. Шаравата-карычневы парашок, які лёгка браўся ў камякі, насыпалі ў сподкі, мачалі ў яго белую, гарачую, разварыстую бульбу. На смак страва была добрая, хоць і даўкая. Багі ў посны дзень ад яе не адмовіліся б...

Паўлюк тым часам апусціў таўкач і кінуў на бацьку ўважлівы позірк. Пятро адказаў на гэта словамі:

— А ўсё-ткі: разумны святар бліжэй да Ісуса Хрыста, чым іншы ўгоднік!

— Чаму?

— Бо Хрыстос быў таксама разумным чалавекам.

— І ён пакрываў глупства авечага статка сваім розумам? — Паўлюк, як заўсёды, балансаваў на мяжы дасціпнага жарту і іроніі.

— Ты лічыш, што бацька ў цябе дурны, як баран? — падзівіўся Пятро.

— Не-е, дальбог, не! Я ж увогуле... Айцец Георгій нечым дагадзіў табе.

— Але ж, ён паставіў душу на месца. А то ж ўвяліўся быў страх без дай прычыны, — Пятро, адвёўшы вочы ўбок, патупаў на сваю палавіну. Дома, сярод сваіх, ён трымаў у сакрэце папярэджанне Калільца, адно з дзвярэй дадаў: — Цяпер усе мы ў заложніках у юды.

— Як і да вайны, — кінуў спакойна, у тон бацьку Паўлюк.

— Крый, Божа, каб цярпець столькі пакут! — Аксіння замешвала ў цабэрку на цёплай вадзе з малаком пойла для цяляці.— Ці настане калі-небудзь для нас прасветлая гадзіна?!

— Кажуць, Ленін дзеля камунізму гатовы быў знішчыць больш за палову насельніцтва Расеі.

— Што ты кажаш? — пераліўшы пойла ў вядро, Аксіння выпрастала спіну.— Адтуль, сынку, і пацяклі рэкі крыві! У адчаі ды з голаду, учыненага бальшавікамі, людзі елі адзін аднаго. Ты малы быў... Уяўляеш, як азвярэць трэба, каб, прывязаўшы дзяўчыну да дрэва, зразаць з яе кавалкамі мяса, смажыць на агні і жэрці. У-ух! — скаланула яе.— Пасля падобнага страхалюдства мы і заспяшаліся сюды, на сваю Бацькаўшчыну.

— І тут знайшлі ўсё, апрача таго, што трэба,— весела кінуў Паўлюк.

— Не-е, бальшавікі акаянныя нас і тут дасталі...

Яна ўзяла за дужку вядро з пойлам і выйшла з хаты. Вярнулася не адразу, пэўна, чакала, стоячы ў хляве, пакуль цяля вып’е,— трэба ж карміць худобу, калі ты га-спадар пры ёй, калі ёю апякуешся.

Толькі вярнуўшыся з двара, Аксіння пакінула вядро каля парога ў кухні, зняла з плячэй падношаны паўкажушак, павесіла на цвік і, засяроджаная, уставілася на Паўлюка, які выграбаў са ступы ў міску стоўчанае семя.

— Нешта, маці, маеш сказаць?

— Спытаць хачу, сынку... Калі б антыхрысты вынішчылі жыхарства Расеі дашчэнту, як на Украіне ў той галадамор, што было б? Хто жыць застаўся б у краіне, якая на паўсвету раскінулася?

— Мм... А хват яго ведае, урэшце сказаўшы,— Паўлюк падаў маці міску.— Засталіся б, напэўна, тыя, хто зрабіў рэвалюцыю і хто прагне сабе зямлі заповітнай, разі яго... Не з нашым розумам цяміць, чаго хоча Бог, а чаго — д’ябал. Мама, тут без папа не разбярэшся!

Маня і Волька бавіліся ў сталовай, воддаль ад ёлкі. Уваткнуўшы пруткі ў клубок шарсцяных нітак і адклаўшы яго, Маня стала паказваць падрослай сястрычцы, як пісаць літары А... Б... Волька малявала заціснутым у кволах пальчыках алоўкам на нейкім шматку паперы, пакамецаным, заплямленым.

— А... Вось як,— казала яна, сапучы ад старання і намагаючыся злучыць тое, што чамусь не хацела злучацца.— Дзве палачкі і яшчэ дручок...

— Не цісні моцна на аловак.

— Ага... Бачыш?.. Цяпер — Б... Бэ-эй-й...

— Ба-бэкала ты! Пачуюць — прыбягуць цікаўныя авечкі сюды, каб паглядзець на твае букашы. Вось так пачынай, зверху ўніз — адна палачка, потым карацейшую пастаў з правага боку... Потым... Веш?

— А-а, дзедусь прыйшоў! Дзень добры!..

Зняўшы верхняе адзенне і ветліва ўсміхаючыся, дзед падышоў да стала:

— Го, што я бачу: Мар'я, унучка дзеда Пятра, стала вучыцелькай? Малайчына!.. Шкада толькі, што тваё навучанне вайна спляжыла.

— Дзядуля, а яно, можа, і вернецца, га?.. Веш, калі б я стала сапраўднай настаўніцай, я вучыла б усіх жыць так, каб не было звадак і закалотаў.

— О, гэтаму людзей яшчэ ніхто не навучыў!

— Дзеда,— пацягнула яго за руку малодшая ўнучка,— а я ўмею маляваць букашы: А... Б... Паглядзі!

— О-го, якія букі, якія кузуркі! Ты, Волька, таксама ў нас малайчына!

— А яшчэ я верш ведаю. Пра зачараваны кут,— пахвалілася малая; цёмна-русыя валасы ў яе былі акуратна зачэсаны на прабор і спадалі на плечы пасмамі. Даглядала за яе прычоскаю Маня.

— Прачытаеш?

У знак згоды Волька кіўнула галавой:

Вечар... Сонца занікае,
Кроў зары бляднее, тае,
Тае ў небе, на зямлі.
Дрэвы-мары ў гушчары...
Чорным робіцца балота,
Йшчэ чарней — лісты чарота...

Дзед яшчэ раз пахваліў Вольку. На другім канцы стала ў белай вокладцы ляжала кніжка; ён пазнаў яе, гэта быў нетоўсты, але ўборысты зборнік вершаў Наталлі Арсенневай, выдадзены ў Вільні яшчэ да вайны. Кніга

мела назву: «Пад снім небам», яе прывёз сын Барыс пры апошнім сваім наведванні Моталя.

— І Манька ведае вершы,— падказала дзеду Пятру малая.— Шчэ болей, чым я.

— То давай мы і Маню паслухаем. Добра? — і ён кінуў на Маню прыжмураны і спагадлівы позірк: — Калі ласка, Мар'я.

— Гэты верш аб тым, пра што людзі багата гавораць. Але заўжды яно такое няпэўнае,— па вучнёўскай звычцы яна ўстала з-за стала.— Дык вось:

Шчасце, як сонца: маленькая хмарка
Пройдзе па небе, вышэй, сярод дня,—
Сонца ўжо свеціць так жутла, няярка,
Момант — і сонца няма.

Шчасце, як вішняў вясеннія краскі:
Вецер павее, заплача вясна,—
Ссыплюцца снегам на дол яны гразкі,
Момант — і красак няма.

— Ну, як, дзедусь? — дачытаўшы верш, спытала Маня ў мудрага і адданага ёй чалавека.

— То, пэўна ж, лепей за паэтку не прыдумаеш!
Бо шчасце — не тое, што аднойчы і назаўсёды набыта;
шчасце — стан душы, які хутка мяняецца.

— А Вольцы больш падабаецца, калі я чытаю пра ластавак у кнізе «Наши полезные птички». А вершы... Яна любіць, калі чытаю пра сны, пэўна, яе чаруе рытм верша. Паслухай:

Граюць гуслі-самагуды,
Песня скаргаў з струнаў рвецца,
То — бы родзіць сны-прычуды,
То — адразу абарвецца...

То — нясецца стогнам смутным
Над паснулымі лясамі,
То — знікае дзесь нячутна
За азёраў паясамі.

Поўна дзіўнае задумы
Ў даляў будзіць адгалоскі...
І плыве, радзіўшы сумы,
Тая песня з вёскі ў вёскі...

— Ну, як? — зноў пацікавілася Маня.

— Чытай-чытай! — спахапіўся дзед.

— Вечар... Сонца занікае,— уставіла сваё Волька; ёй таксама хацелася ўдзельнічаць у далейшым вершаваным перагуку.

— Пачакай,— патрабавальна сказала ёй Маня,— я навучу цябе вершам, што сама вучыла,— трохі прасцейшым,— і чытала далей:

Як без сонца не пражыці,
Без начы не знаць спакою,
Так без песняў цяжка жыці
Ўрань і позняю парою.

Пятро Пісарчук уздыхнуў, толькі не цяжка, хутчэй неяк прасветлена:

— І чаму гэта вы, краскі мае, вершы маркотныя ўпадабалі?

— А яны,— Маня ўзяла ў рукі кніжку «Пад сінім небам»,— усе такія і, між іншым, адпавядаюць...

— Чаму?

— Жыццю... Настрою...

— Вечар... Сонца занікае... Кроў зары бляднее, тае...

— Волька! — не ўтрымаўся Пятро.— Даволі!..

Пасля абеду ён пыніўся па гаспадарцы, выцягнуў з дальняга кута і паклаў бліжэй да варот пуні аўсяную салому, каб зручней было пасля яе браць і даваць каню, насыпаў у мяшок грэчкай мукі, чэрпаючы яе ў засеку або, дакладней, у скрыні бліжэйшых прыпасаў. Гаспадар Пятро з захапленнем прыгадваў пры гэтым усё тое, што грэчка або авёс давалі ці маглі даць селяніну. З аўсянай мукі, або талакна, хвацкі кісель атрымліваўся! І гэта не тое, што ў кубкі наліваюць, каб піць. Гарачы аўсяны кісель гаспадыня часам злівала ў невялікія ночвы, і ён застываў там — пасля нажом рэзалі. Елі яго — хто як любіў — ці з малаком, ці з мёдам, ці проста так — усё адно смаката была ў ім незвычайная. А ўзяць блінцы з грэчкі: хто паесць іх — паўдня ходзіць панам! Асабліва калі яны з канаплянай падлівай ды яшчэ са смажаным мясам. Мачанка — страва князёў! Блінцы, любыя блінцы — харч і ўцеха сям'і!

Але паступова ход думак у Пятра знайшоў сабе іншае рэчышча, ці то старое, ці паноўленае. Таму ўжо перад сном ён паскардзіўся жонцы Акініні:

— Не магу я ніяк зразумець, ліха на іх, тыранаў. Возьмем Гітлера, як той казаў, вялікага арыўца. Ну навошта табе гэтая арыўская фанабэрыстасць і вайна супраць славян дый англічан?.. Ну, закарцела табе ў грымотным маршы пракаціцца з захаду на ўсход, вынішчыць камуністычную заразу і зрабіць славянскія народы вольнымі... Ці не хапіла б для славы?.. Але ж дзеля гэтага яму, ваўкалаку, пэўна, спатрэбілася б зноў ператварыцца ў чалавека, якім ён, магчыма, і быў, калі нарадзіўся. Так... Пасля адмысловага камуністычнага тэрору рэжым СССР, бадай, не вытрымаў бы вызвольнай германскай армады, тым больш што і армія на першым часе ў Саветаў была скрозь абезгалоўлена. Капітан Калінічэнка шмат чаго мне адкрыў. Няхай будзе зямля яму пухам! Мне сумна робіцца ад успаміну аб ім... Аднак жорсткасць і дурата Гітлера яго ж і загубяць. Замест п'едэстала героя, вызваліцеля, выбавіцеля і палітычнага дойдліда ў гісторыі яму дастанецца месца кручанага сабакі, і толькі.

— Ну вось ты ўжо і разважыў наймудрэй за ўсіх, — цямячы, пра што чалавек гаворыць, падала з-пад коўдры голас Акініні; іхні шырокі ложка стаяў пры перагародцы і прыкрываўся з аднаго боку камодам.

— У мудрасці і глупства — свой інтарэс: мудры інтарэс і дурны інтарэс. Усё тым і вызначаецца, Ксеня...

— То — пэўна. Хто чаго хоча...

Яны далей маўчалі ў набліжэнні сну, расслабляючыся і адначасова перабіваючы гэта сваё расслабленне ды супакой згадкамі пра начны стук у дзверы або пра тое прыкрае, што не да ладу ў сне пачынае вярзціся.

36

Пятро Пісарчук стараўся не думаць пра самае страшнае — не хацеў яго. Але зазвычай імклівы час для яго цяпер запаволіў свой бег, у чаканні няпэўнага. Час няйначай даваў Пятру магчымасць глыбей асэнсаваць жыццё і ацаніць яго кожны момант, яго прыгажосць. Цяпер яму

яшчэ больш выразна адкрывалася ўся складанасць і непрадказальнасць лёсу таго ці іншага чалавека.

Не выходзіла з галавы дзівоснае і трапнае вызначэнне ананімным астрологам характару Даніка Плюнгера. Пятро шмат чаго ведаў пра мясцовага ліхадзея і, скажам так, бальшавіка з падпаскаў, але пра тое, чым абумоўлена паганая энергія яго характару, не здагадваўся, і яму шкада рабілася як гэтага пасланніка Сатурна, нікчэмнага сваёй місіяй у жыцці, так і замардаваных ім людзей. Уражвала сувязь нейкай дробнай кузуркі з Сусветам... Што значыла нарадзіцца, не выбіраючы часу, акурат пад тым Данікавым градусам! Але ж, мусіць, такое ўжо незямное чалавечэе наканаванне, і Плюнгер не супраціўляўся яму, наадварот, знайшоў поле дзейнасці, што патурала ўсім ганебным чалавечым схільнасцям.

У гэтыя дні найчасцей, чым калі, сталі прыгадвацца пчолы. Як ён ім услугоўваў! Як шкадаваў іх... Бог павінен паставіць чалавеку ў заслугу клопат пра пчол, бо іхні рой — найлепшае, што выштукавана Творцам... І няхай выбачаюць гаспадару Пятру вучоныя, але ён ведае: той філасофскі камень, які яны не адно стагоддзе безвынікова шукаюць, каб ашчаслівіць грамадства, захоўваецца акурат у пчалінай супольнасці, яе ладзе і злагадзе.

Страта пчальніка абярнулася для яго глыбокай скрухай і нэндзай. Бытта страціў чалавек цывілізацыю ў гэтым своеасаблівым свеце, абмежаваным і неабдымным, невымяральна глыбокім і шматфарбным, у свеце, які ён за колькі дзесяцігоддзяў выбудаваў. Самахоць. Таму для яго пасля таго надарэння на пчальніку і паблякла неба з аднаго краю і прытупілася цікавасць да жыцця ўвогуле.

Уважаючы на неверагодную і тым не менш зусім рэальную пагрозу яму, ягоны прыяцель з атачэння Даніка прапануе ўцякаць, адцураўшыся ўсяго, без чаго ён наогул ужо не бачыць сэнсу жыцця. Чалавек без радзіны, без свайго асяроддзя — рыба, выкінутая на пясок. Толькі — не!

У былыя часы, калі ён быў яшчэ юнаком і вывучаў латынь у прыватнай гімназіі ў Пінску, тэза гучала так: *Sint ut sunt, aut non sint*, што значыла: хай усё застаецца так, як ёсць, або няхай зусім не будзе! І ў гэтым ягоная, так бы мовіць, ступа і пазіцыя.

Удзень, пынячы зноў розныя справункі, у якіх асноўным клопатам было кармленне жывёлы, курэй ды гусей, гаспадар Пятро раз-пораз прыгадваў малітвы, мяркуючы, што імі льга прыцягнуць да сябе ўвагу святых духаў, а тыя ўжо дастануць да Бога.

Праца ды марознае паветра спрыялі здаровай чалавечай утоме, супакаенню і замірэнню душы, і от у такім заміраным стане ён павячэраў на кухні, за шыханым Аксінняй сталом і, падзякаваўшы ёй, сваёй гаспадыні, падаўся да дзятвы — праведаў малечу на адной і на другой палавінах дома, як гэта і раней рабіў, пажадаў усім добрай ночы і пайшоў адпачываць у свой куток. Аксіння легла пазней. Толькі спаць ёй амаль не давалося. Здаецца, яна яшчэ і заснуць не паспела, як у цішы, у мораку зімовай ночы пачало штось нараджацца, варушыцца, прыцягваць яе ўвагу ўсё большым парываннем снегу пад нагамі невядома якіх мясцовых бадзяг або падарожных на вуліцы. Ды ўжо і галасы чуліся, хоць разабраць, хто і што гаварыў, няможна было.

Неўзабаве ў дзверы загрузкалі; дзверы цяпер не браліся на зашчапку, і начныя латругі іх лёгка адчынілі.

— Го! А пакояў тут — на ўсе бакі! — пачуўся з кухні пад лёгкі шоргат валёнак голас барытоннага ладу, хрыплаваты, чужы.

І — другі голас, танчэйшы, падпяваў першаму:

— Як тыя паны жывуць!..

Толькі не паспела Аксіння накінуць на плечы кафтан і выйсці да начных гасцей, як ягамосці пачалі грукаць прыкладамі аб падлогу:

— Пад'ё-ом!..

Аксіння запаліла лучыну і, стараючыся захаваць спакой, спытала:

— Хто вы?.. Чаго сярод ночы бушуеце?

— Мы партызаны...

— То што вам ад нас трэба?

— Нам гаспадара Пятра Рамановіча, — паведаміў барытон.

— І сына яго — Паўла — да кучы! — патрабавальна дадаў тэнар.

— Навошта яны вам? — анепакоеная, Аксіння павярнулася, каб ісці ў спальню па свайго чалавека, але той сам

узнік у дзвярах — сухаваты, сівы, у белых сподніках, — ён з'явіўся і нядобра бліснуў вачыма на гасцей:

— Якая патрэба ўва мне?

— Мы не будзем тлумачыць! Нам загадана прывесці вас туды, куды загадана.

— А чый гэта загад? — кінуў Паўлюк, зацягваючы тужэй пояс у штанах: ён выйшаў з бакавых дзвярэй разам з Зосяй...

— Мы не будзем весці балачку, — паўтарыў барытон і стральнуў вокам у Пятра: — Апрапаца буш альбо пойдзеш у сподніках?

Пятро зразумеў, што тут не самі па сабе партызаны, а выканаўцы самай нядобрай волі і іх задача спачатку вывесці гаспадароў з хаты. А потым што... І, як грукат нейкай чужой калясніцы, у галаве пранёся малюнак, пададзены яму суседам Фёдарам Малыцькам. Ягоны санны воз на пакрытым ільдом возеры, заснежаным, сонным... Яго даганяе ў санным вазку Мікіта Калілец: «Перадай свайму суседу Пятру Пісарчуку, што Данік хоча яго забіць! Ды толькі маімі словамі перадай!» Тое цяпер з новай сілай ушлася, уплішчылася ў свядомасць Пятра: у хаце пасланцы смерці!

З абмерлай душой, няйначай не на сваіх, а як бы набітых пілавіннем нагах, Пятро падаўся ў глыб хаты апрапаца і неўзабаве зноў вярнуўся сюды, анепакоена-разгублены, бледны. У момант прыгадаўся ліст ад Нічыпара: «...раю табе, братка: не журыся пра гаспадарчыя рэчы — яны набыўныя, дарма што з твайго мазаля. Ёсць штосьці большае...» Так, ёсць, разважаў цяпер Пятро, а ты, як дурань, пашкадаваў сваёй хаты, пашкадаваў прыхаванага дабра!.. Для мудрага — даволі. У гэты момант ён канчаткова паверыў у смяротную небяспеку і ўцёк бы ад незнаёмых яму бандытаў, калі б льга было ўцячы. А да гэтага моманту ўсё не верылася, што ён камусьці стаіць упоперак дарогі, замінае, і што той, каторы выбіваецца на шырокую камуністычную дарогу, во гэтак уначы прышле па яго сваіх ваяк, каб забраць...

— А Паўлюка за што? — кінуў ён нягучна барытону ў паўшубку, твар якога для яго цяпер дваіўся і ўспрымаўся размытай поўняй: — Дзяцей асіроціце...

Свёкравы словы пачула Зося і, рыдаючы, кінулася на шыю свайму чалавеку.

— Куды... куды?... За што?..

— Не плач,— супакойваў яе Паўлюк, спрабуючы ўсміхнуцца і паказаць тым самым усю недарэчнасць іхняга арышту.— Хто-нікто блытае сваіх з ворагам. Разбярцуца дый адпусцяць. Злыдні, разі іх у качарыжку!

Трывожылася Аксіння, дый Ганна адчула нядобрае, а Маня, з якой сон выдзьмула мігам, бы дым з расчыненага насцеж пакоя, сунула ногі ў валёнкі, сарвала з вешалкі нейкую апранаху:

— Дзядуля, і я з табой!

Ёй заступіў дарогу да дзвярэй камлюкаваты, надзелены тэнарам:

— Куды?.. Раней бацькі не спяшайся ў пекла!

Хата анямела, асірацела, нягледзячы на ўсхліпы, на плач жанчын, а можа, акурат таму. Ніхто не ведаў ні прычыны, ні мэты арышту Пісарчукоў, Пятра і Паўлюка, таму, як заўсёды ў крытычны момант, у душах жыло спадзяванне на лепшае: авось іх дапытаюць і адпусцяць дадому...

На вуліцы да партызан, якія вывелі іх з хаты, далучыліся яшчэ тры постаці, яны вызначаліся ў цьмяным святле, калі можна было назваць святлом тое, што сеялася на зямлю з вышыняў зорнага неба, трапяткога, чыстага, якое сям-там выглядала ў прагалах кучавых аблокаў; каб не белы снег, які адбіваў і бытта ўзмацняў тыя ніцыя промні, было б зусім цёмна.

Валадары становішча і іх арыштантаы ішлі адзін за адным па натаптаным шаране вуліцы: паперадзе — той барытон, за ім — Пятро, за Пятром — ягоны сын Паўлюк, потым — жвавы тэнар з вінтоўкай напаягове, астатнія валакліся з некаторым адрывам ад начнога канвою. Калі паварочвалі з Гары ў завулак, Пятро азірнуўся. Вочы, прывыклыя да цемры, разгледзелі, што на тых трох твараў не відаць, іх твары хаваліся пад покрывам масак, сшытых па тыпу каўпакоў з вузкімі проразямі для вачэй. І ледзь ён гэта згледзеў ды ўцяміў, што за намысел за чорнымі маскамі, як сэрца ў яго ўжо зусім абмерла — не было сумненняў: іх вядуць на расстрэл!

Але чаму ж канваіры — барытон і тэнар — без масак, а астатнія ў масках? А таму, падказала думка думцы, што гэтыя, пэўна, з нейкіх аддаленых вёсак, а тыя — свае,

мотальскія, — нацягнулі маскі, каб іх ніхто не мог апазнаць.

І зноў на сэрца нахлынула гарачая хваля — сэрца адышло, ачулася і паскорыла бег, кроў стукала ў скроні: гэта канец, гэта канец!.. На нейкі момант уявіліся добрай памяці Раман Скірмунт з Парэчча і сусед Абко. З імі, пэўна, была такая ж расправа. І хто яе чыніць? Хто вынішчае сумленных людзей?.. Пытанне, якое ўзнікала перад ім неаднойчы, зноў патрабавала тэрміновага адказу — мо апошні раз. Паўлюк у хаце вырак сваё ўлюбёнае: «Злыдні, разі іх у качарыжку!» Тыя словы ён, мусіць, запазычыў у Расеі. І проста, трапна, дасціпна сказана: «...разі іх у качарыжку!», як што «качарыжка» тут — аснова, скажам, спажыўная храпка, на якой завязваецца галоўка капусты і развіваецца лісце.

Тады дзе тая аснова, дзе жыццядайная храпка ў гэтай навалачы бандытаў ды злыдняў? Божа літасцівы! Хіба ж ты не бачыш, што Пятро з роду Рамановічаў самы шчыры твой прыяцель, прыхільнік, вучань, гаспадар — чалавек разумны і на гэтых зламыснікаў не крыўдуе, бо не ў іх прычына ўсяго; чынычы зло, забіваючы яго самога і такіх, як ён, яны, паганцы, не ведаюць, што робяць, бо робяць тое, чаго патрабуе ад іх камуністычны светапогляд і камуністычная псіхалогія, прышчэпленая ім па злосным намысле. Яны зруйнавалі гуманнае хрысціянскае вучэнне Хрыста, і, можа, тую «храпку» як вузел прычын, пабі ліхадзеяў пярун, варта шукаць у цянётах Талмуда і Торы? Адтуль зыходзіць разбуральная энергія і прага панавання над светам. Ці ж не так? — пытаў Пятро сам у сябе. — Чаму гэта Гітлер не абмежаваў сваю працу вынішчэннем заразы камунізму, наплоджанай скрозь і асабліва ў Расеі? З яго стала б... Відавочна, таму і не адбылося таго, чаго чакалі ў Беларусі многія і чакаў Барыс, ягоны сын. Пераблытаўшы ўсе карты, Адольф Гітлер зблытаў і сваю. Таму і пануюць тут злыдні ад СССР, абараняючы прынцыпы гэта для ўсіх народаў, з жорсткімі камуністычнымі лагерамі і турмамі, з песнямі над целама сваіх ахвяраў.

Не, свет яшчэ не перавярнуўся, але ж ён нахіліўся да прорвы і падаўся туды, сцякае крывёю. Рамановічы паймелі адтэрміноўку амаль на тры гады. Дзякуючы Гітлеру... Добра і тое... Божа! Ты не пачуў малітвы святара

Раздзялоўскага і, мусіць, таму, што ён прасіў аб замірэнні варожых бакоў. А ці можна разлічваць на літасць, на замірэннае таго, хто не мае сваіх ні волі, ні розуму і хто выконвае адно волю, настаўленне, наканаванне сіл, якім, бадай, нялёгка даць рады і Табе, Усявышняму, бо за тымі сіламі — д'ябал. Даруй, Госпадзе, за сумненне ў Тваіх здольнасцях і намыслах, але, калі мне наканавана ў гэтую часіну памерці, я маю Цябе і прашу ўсіх святых духаў — не пакіньце маю сям'ю і не пакіньце сям'ю майго сына Паўлюка, які, сапучы, крочыць да куляў разам са мной. Аслані, Госпадзе, і ўнучку маю Мар'ю сваёю рукой, аслані ўсіх, хто блізкі мне па крыві і сваяцкіх адносінах, хто хрышчоны, хто верай і помыслам адданы Табе, — аслані іх усіх у жыцці і дай ім добры лад і добрую долю. Ужо без мяне. Бо і за тое, што я столькі пажыў і не ўчыніў вялікай шкоды нікому, што я пацешыўся дзецьмі і ўнукамі, дзякуй табе.

Здаецца, у гэтых разважаннях пад рыпенне снегу, у гэтым руху ў няведамае Пятро авалодаў сваім духам і розумам і зрабіўся спакойным. Божа літасцівы, чаму гэта не розум і добры чын, а палка і чужынская ласка выпалі на долю беларусу?

Зрэшты, іх, арыштантаў, ужо прывялі...

Яны стаялі на аселіцы, непадалёку ад высокага крыжа, абвітага белымі рушнікамі. Тут сыходзіліся рукавы дарог... Згодна з вераваннямі, такія крыжы ставіліся ў нейкіх адметных або памятных месцах і павінны былі ахоўваць жыхароў і іх паселішчы ад улады злога духа.

Амаль адначасова з Пісарчукамі на гэты невялічкі пляц выйшла яшчэ адна група. Пад канвоем сюды прывялі Паўла і Мікалая Міховічаў, якія былі з Рамановічамі ў дваім, або перакрываваным, сваяцтве.

— Хлопцы, і — вас?.. Ліха матары, — ці то спытаў без патрэбы, ці адзначыў непрыемна ўражаны гаспадар Пятро.

— І нас... І вас... А чаго прыскепаліся? — азваўся Павел Міховіч, былы прыяцель і таварыш Даніка.

— Маўча-аць! — нягучна, з пагрозлівым шыпеннем скамандавала адна з масак.

— Відаць, мы ў Бога цяля з'елі, — не зважаючы на папярэджанне, зазначыў Паўлюк.

— Нічога дрэннага мы ім не ўчынілі,— як для самога сябе, патлумачыў Мікалай Міховіч, які за ваенным часам уступіў у сваё паўналецце.

— Коля, а вось зачытаюць нам прыгавор чорных масак, і тады ўсім стане зразумелай наша віна,— супакойце сваяка Паўлюк Рамановіч і тут жа адчуў тычок прыкладам у спіну.

— Гады!..

— Стаць у шарэ-энгу, праклятая пятая калона!

— Сукі! Нездарма хаваеце свае морды пад чорнымі маскамі.

— Маўчаць!

— Ваіцёся праведнага праваслаўнага гневу?..

— Зняць кажухі!..

Пятро стаяў плячом да пляча з сынам Паўлюком і сватам Паўлам, па мянушцы — Антошкам, да якога туліўся ягоны брат Мікола. Таго біла нервовая дрыготка, ажно чуваць было, як ляскочуць зубы.

— Не траціце марна слоў,— параіў Пятро хлопцам, беручы Мікалая пад руку і ставячы бліжэй да сябе.— Лепей падумайце пра Бога. Калі зоркі свецяць, значыць, і жыццё будзе! Дабро і міласць Гасподня будучы жыць. Нелюдзі ж не далі нам нават памаліцца!..

— Го! Чаго захацеў! — гэта — другая маска.— Хопіць таго, што на Гітлера разам з Барысам колькі гадоў маліўся.

— Цяпер на тым свеце ўжо паспрабуеце стварыць самапомач! Ха-ха.

У нервова-аблудлівым і баязлівым смяшску, нават у тым напаміне пра пятую калону Пятру чулася штосьці даволі знаёмае, і ён прыгадаў: гаспадар гэтай маскі ў пару сваёй маладосці меў мянушку падсвістыча... Ліха матары!

Чорныя маскі ўскінулі вінтоўкі і ўпоцёмку сталі цэліцца. Поплеч з імі паўстаў і чацвёрты кат у масцы, ён таксама ўзяў арыштаваных на мушку.

— За супрацоўніцтва з гітлераўскімі акупантамі...— пачаў абвяшчаць хіжы прыгавор той, што хадзіў у падсвістычах.

— Сукі! — выгукнуў Пятроў сын Паўлюк.— Разі вас у качарыжку!

— Плі!..

Кароткі залп, імгненныя вогністыя ўспышкі і разам адчуванне вострага болю і мяккага бязвольнага падзення ў бездань. Востры боль — бы ад джала пчалы... Ён толькі калынуў, і ўсё нутро расслабілася.

Угары ярка ззялі зоркі, і на іх насоўвалася цьмяная воблачная каламуць. Зоркі аддаляліся, і, напэўна, таму ўзмацнялася ўражанне ягонага незямнога падзення. Зрэшты, Пятро хутка ўсвядоміў, што ляжыць на зямлі і пад рукой — крохкі снег... Нехта стогне. Да памяці ўрэшце дайшло: нагле стралялі ў яго... І от тут яшчэ жывую Пісарчукову істоту ахапіў жах: ён памірае!..

Напружваючы апошнія сілы, Пятро падцягнуў да сябе ацяжэлую нагу, неяк упёрся ёю ў зямлю і павярнуўся на бок, затым — на жывот... Не ведаючы, ці ёсць які-небудзь ратунак у ягоным становішчы, ён пачаў разгортваць рукамі снег і паўзці. Вынік быў нікчэмны, як што пры звышчалавечых высілках адпоўз усяго на два-тры крокі. Больш, здаецца, не мог. Якраз тут на яго і наваліліся злыдні. Каленам найначай, упёршыся ў спіну, заламалі яму рукі назад, угору і пачалі круціць. Ён не чуў хрусту ў ключыцах, толькі нясцерпны боль сцяў параненае і абвьялае цела.

— Вы... вы... вылюдкі! — разам са стогнам ледзь вымавіў ён.— Праклятыя вы...

Смяротная стомленасць апанавала яго, сіл больш не ставала трымацца, і ён неўзабаве заснуў.

У дзяка Аляксандра Раздзялоўскага, які даводзіўся стрыечным братам айцу Георгію, жонка ў тую ноч прахапілася ад моцнага ўзрушэння і трывогі. Прысніліся Марыі абразы, праўда, не тыя, што заўжды віселі на покуці, стаялі на падстаўцы, а адзін з абразоў на сцяне ў святліцы. На белым-белай сцяне ў акуратнай багетавай рамцы месціўся святы Мікола Цудатворац, і, праходзячы міма, гаспадыня Марыя кінула позірк на рамку ды раптам спынілася, нічога не цямячы. З іконы на яе пазіраў не святы Мікола, Божы абраннік, а выліты гаспадар Пятро Рамановіч.

— Эвой? — вырвалася ў яе з грудзей, бо такім вялікім было ўтрапненне.

Ікона тым часам пахіснулася, як ад землятрусу, дый — упала. Дзячысе вусцішна зрабілася — нядобры знак! І яна

з хваляваннем чакала ранку, каб даведацца, ці не здарылася што-небудзь дрэннае ў сядзібе Пісарчукоў.

А там не было сну. Там для ўсіх была доўгая пакутная ноч. Калі ж морак пачаў расейвацца, саступаючы сваё месца ціхаму марознаму досвітку, у сядзібу Пісарчукоў, абліваючыся слязьмі, прыбегла свацця Параска Міховіч.

— Людзі добрыя! Што дзеецца?! Забілі і вашых, і маіх, Мікалая і Паўла! — ад гора хістаючыся сярод кухні, яна дала волю галашэнню, жалю.

Але ў хаце нікога не было, усе пахаваліся. Тады яна пайшла шукаць Пісарчуковых у прыбудовах сядзібы. Нарэшце знайшла... Радзіна вярнулася ў хату.

Аксіння падала Парасцы ўслончык і сама села побач. З усіх пакояў чуліся воклічы невыказнай жалыбы і адчаю.

— Дзе ж яны?

— А там, на Луцэ, непадалёку ад нашага млына. Ляжаць, галубочки, ляжаць, віцязі. Бездыханны-я-ой! Царства ім нябеснае...

— Цяпер няхай светласць векавечная свеціць кожнаму з іх! Упакой, Божа, іхнія душы!

— Ой-е-ёй! — Заплакала Зося.— Асірацела ж наша хата.

— Ах, дзядуля-дзядуля, чаму ты не ўзяў мяне з сабой?

— Ганя, супакой, уцеш Мар'ю!

— Прабачце, што я прынесла вам такую чорную вестку, — Параска хусткай выцерла слёзы.

— Ды ўжо ж... Раздзелім мы з табой скруху. Адно найвялікшае гора — на ўсіх!

Свацця жвава падхапілася:

— Пайду... А то праседжу Божы лад! Ай-я-яй... Гэта ж столькі турбот, каб аддаць ім апошнюю даніну.— Яна ўзялася за ручку дзвярэй.

— Пачакай, Параска, — адчуваючы ўсю безвыходнасць, звярнулася да свацці Аксіння.— Ці не ўзяла б ты з сабою Мар'ю? Бо, чаго добрага, бандыты яшчэ раз прыпхнуцца сюды.

— Ай і праўда! — падтрымала свякруху Ганна.— Манька, дзе ты?

Мані хацелася жыць, і яна ўжо апрадалася ў зямляе.
Яны выйшлі.

З усходу сонца яшчэ не паказвалася, але ў ягоных промнях пачыналі падфарбоўвацца ў залацісты і пунсовы колеры бакі і закрайкі паслойна-кучавых аблокаў, дзякуючы чаму ў небе стваралася рэльефная прастора, аб'ёмная, ярусная. Зачынаўся дзень.

Пакуль ішлі па верхняй вуліцы і завулках, Маніны ногі яшчэ слухаліся, а як толькі паказаліся млын і аселица з рэдкімі хатамі, якія разам утваралі частку Моталя, вядомую тутэйшаму люду, як Лука,— яе ногі заўпарціліся: наліваліся цяжарам і дранцвелі, бы ў старой бабулі,— кроў стыла і адмаўлялася пульсаваць па жылах. Маню ўразіла, як шырока быў вытаптаны снег з чырвонымі лапікамі крыві ўдоўж і ўпоперак. І на гэтым снежным крывяным прасцірадле ляжаў яе дзед, без верхняй апраткі і без чобатаў. Рукі ў яго былі ненатуральна адкінуты. Высокі лоб, адкрыты і думны, пабялеў на марозе, вусны сцяты, вусы пакрыліся інеем, на твары — адбітак перадсмяротных пакут, напружаных і тужлівых. Ён годна прыняў смерць, без ляманту і адчаю. Але Маня глядзела на кроў скрозь на снезе і шкадавала, што дзед доўга пакутаваў. Яна пераадольвала страх у сабе перад гэтым блізкім, родным і конча амярцвелым целам.

— Дзядуля! — рынулася да яго на грудзі і закруціла галавой: — Няма дзеда. Ай-я-яй!

Слёзы сыпаліся на твар нябожчыка, але іх не хапала, каб вярнуць яму душу, падняць на ногі.

— Ах, дзядуля-дзядуля! — скрушліва паўтарала, нібы заклінаючы гэтымі словамі свой лёс і свой шлях у жыццё.

Параска ўзяла яе пад руку і адцягнула ад дзеда. І тут Маня ўбачыла Паўла Міховіча. Ён ляжаў тварам угору, малады, спакойны і зусім не страшны. Мусіць, толькі год мінуў, як ён ажаніўся і — на табе!.. Эх, Павел! Страшны лёс напаткаў нашу радзіну!

Дзядзька Паўлюк, таксама як і дзед Пятро, пакінуў нямала чырвоных плям на снезе. Ён ляжаў ніцма, адной шчакой да зямлі. Бледны, затое з выразнай іроніяй на гладкім і чыстым твары. Іронія Паўлюка няйначай перадавала ўсім і Мані ў спадчыну — крытычны погляд на ўсё тое, што робіцца наўкола, у так званым жыцці.

Мікалай Міховіч, а калі прасцей — Коля, напэўне, уцякаў ад бандытаў, бо яго цела ляжала воддаль на

акрываўленым снезе. Падышоўшы бліжэй, Маня ўбачыла ў яго на грудзях пад белай вышыванай кашуляй, акурат з яе, Манінай, вышыўкай, адкрытую рану — як бы яго дзеўбанула нейкая гіганцкая драпежная птушка. Пазней мужыкі скажуць, што гэта рана ад разрыўной кулі.

Маня нічога не памятала і амаль ні на што не рэагавала. Баба Параска прывяла яе ў сваю хату, дзе іх чакала Насця, нявестка, жонка Паўла з грудным дзіцём, яна не мела твару на сабе. Параска паклала Маню на ложка.

Але ж спакойна паляжаць і паплакаць ёй і тут не выпадала, як што неўзабаве прывезлі ў хату нябожчыкаў і пачалі збірацца людзі — найперш тыя, каму рупіла памагчы Парасцы і Насці справіць хаўтуры.

Хтосьці, а хто — Маня не памятала, — дапамог ёй падняцца з ложка і па скрыпучай ад снегу вуліцы завёў да дзяка Аляксандра Раздзялоўскага. Дзяк Аляксандр і гаспадыня Марыя былі дома, прынялі нябогу ласкава і болесна. Яны таварышавалі з Пісарчукамі і ведалі Раманавічанку ад самага нараджэння, часта сустракалі дзяўчынку ў царкве, слухалі, як гожа яна спявае ў царкоўным хоры, а ў іх была жалоба — сыноч Шура не перанёс захворвання на тыф, які мучыў яго тае восені, — адышоў, адляцеў анёлам.

Дзяхыха Марыя пасадзіла Маню на канапку і першым чынам расказала ёй пра начное надарэнне з іконай Міколы Цудатворца, пра ўтрапненне, якое перажыла ў сне.

— Гэта знак таго, — сцвярджала дзяхыха, выпіраючы хусцінкай слёзы, якія нагортваліся ў яе ад жалю да ўсіх і да самое сябе, — чуеш, Маня, знак таго, што святыя паставіліся да твайго дзядулі неабыякава і забралі яго да сябе.

Раманавічанка кіўнула, паказваючы тым самым сваё разуменне, і праз слёзы, ад якіх дваілася ўваччу, паглядзела на абраз Міколы Цудатворца і на іншыя іконы, а іх было шмат. Яна хацела спытаць, чаму ж святыя, чые абразы намаляваны на дошках, не пакінулі яе дзедка Пятра пажыць яшчэ трохі і чаму не абаранілі яго, калі злыдні, прэрэватні ў масках чынілі з яго здзек, выкручвалі рукі... Толькі дзяхочая сарамлівасць і сціпласць не дазволілі ёй непакоіць людзей сваімі пытанням; яны ж прыхінуліся да яе і спагадваюць ёй, а ў іх пакоі было даволі ўтульна —

чыста, цёпла, пахла адметным сялянскім духам жылга. На вокнах, зацягнутых карункавымі фіранкамі, стаялі ў гаршках герані, чакаючы свайго часу, каб расцвісці.

Жыхары мястэчка былі моцна ўзрушаны новай чорнай весткай — забойствам такіх прыстойных і паважаных людзей, якімі былі Пісарчукі — Пятро і Паўлюк, а таксама швагры Барыса і Паўлюка — Павел і Мікалай Міховічы.

Мала таго, дык у другую ноч партызаны забілі яшчэ і Сямёна Шкутача, мужыка, які жыў на Луцэ, на Кузюравай вуліцы. І яго — немаведама за што. На памяці людской аднаўляліся і іншыя ахвяры партызанскай сваволі, у тым ліку вынішчэнне сям'і капітана Калінічэнкі... А з вёсак Закалле, Варатыцк і Аперава даходзілі чуткі і таго мудрэй. Там ад рук партызан гарэлі дамы і сядзібы разам з сем'ямі, старымі і дзецьмі... Усе жахаліся, не бачачы розніцы між азвярэлымі, калі іх дражнілі, гітлераўцамі і мясцовымі «змагарамі за народную волю, долю ды справядлівасць». Людзі адчувалі яўную сувязь таго, што тварылася, з чырвоным тэрарам, з падзеямі 1939 года, калі пры адыходзе палякаў і набліжэнні Саветаў дзейнічаў Данік Плюнгер са сваёй крыважэрнай хеўрай. Увогуле тэрор вяршыўся пры розных носьбітах улады і сілы, пры розных асобах і абставінах ужо каля пяці гадоў; вядома, калі не лічыць польскіх паноў, якія таксама жыць не давалі.

У жыхароў ужо ў пячонках сядзелі розныя дабрамыснікі, дабрадзеі, усялякія ўладары, нават улады, «свае», савецкія, «самыя лепшыя», з іх галодным морам і лагерамі.

У праваслаўнага люду даўно наспяваў маўклівы пратэст, і цяпер у сувязі з новымі забойствамі ён мацнеў, абарочваючыся асаблівым дакорам, асуджаннем ды гневам, які хавалі і які тым не менш праяўляўся ў небывала халодных адносінах мотальцаў да лясных ваяроў, што зноў гаспадарылі тут. Многія местачкоўцы нават не хацелі ў іх бок і глядзець. Адчужэння землякоў да сябе і сваіх паплечнікаў не мог не заўважыць і Плюнгер. Разважаючы над прычынамі такога пахаладання ў адносінах людзей, ён, горды, натарчывы, адчайны, не стаў шукаць памылак у сваіх дзеяннях, а, наадварот, каб застрахавацца, папрасіў штабных грамацеяў знайсці больш праўдападобнае і

пераканаўчае абгрунтаванне ўчыненага забойства. Непа-
срэдна Іллюку Дубовічу, які ведаў больш, чым хто, пра
пятую калону, належала скласці на паперы і падаць
камандзіру партызанскага атрада Плюнгеру на зацвяр-
джэнне матывацыю забойства Пісарчуковай «зрадніцкай
хеўры». Зрабіць гэта належала яму прабежным часам.

ГУЛЬНЯ НА ЗГУБУ

Кніга трэцяя

1

Дні заходзілі за ночы, а Маня Раманавічанка, здаецца, і не заўважала ніякіх змен у часе — для яе час ператварыўся ў адну суцэльную паласу смутку, жалбы, адрынутасці. Ёй нават дзіўным рабілася, калі нехта са старонніх з той ці іншай нагоды жартаваў, смяяўся. Яна забылася, што ёсць смех і што настрой можа адпавядаць яму. Без смеху і весялосці свет зачэрх бы.

Але толькі над усім палягаў страх. Страх усяліўся цяпер і ў душу Раманавічанкі, пачуваўся там даволі ўпэўнена. Партызаны, сярод якіх было шмат вылюдкаў, раз-пораз паднаўлялі прыпалах, нарошчвалі і нагастралі трывогу.

Пасля таго як у клопатах і ў страху пахавалі светлай памяці нябожчыкаў, а рытуальную працу на могілках асмеліўся ўзяць на сябе іх сваяк Гарасім Стасевіч, радзіна сабралася ў Пісарчукоў, каб пасядзец, паплакаць разам ды сказаць пра іх добрыя словы. Толькі ж не паспелі хрысціяне сесці за стол, як без стуку, без дазволу дзверы рвануў на сябе ўжо знаёмы па начных прыгодах барытон.

— Дык вось вы і сабраліся разам,— парадаваўся ён.

— А ўжо ж...— і пагардлівае маўчанне.

З гэтым барытонам быў і другі экіпіраваны гіцаль, гундосы, з трафейным нямецкім аўтаматам, які надаваў яму пыхі.

— Вырадкі кулацкія! — кінуў ён, уважаючы на запытальныя позіркі напалоханых дзяцей.

— Дзеці — як дзеці... З сям'і, якую вы тае начы раскулачылі, пазбавіўшы бацькі і дзеда,— адрэагавала Аксіння; яна таксама была агаломшаная горам, але ткі засталася нязломленаю.

Не слухаючы яе, аўтаматчык прайшоў у адзін пакой, потым у другі, трэці, зазірнуў у камору. Вярнуўся на палавіну, дзе жыла сям'я Барыса.

Ганна асланіла сабой дзяцей, якія сядзелі на ложку.

— Гы-гы! — нібы рагатнуў ён. — Не чакалі?.. Чакалі, пэўна, ды не нас. Гы-гы!.. А дзе той? — уставіўся шклянёнымі вачыма на Ганну, зблажэную, змораную і сярдзітую.

— Не ведаю... Не вем нат, да каго такі інтарэс.

— А вы? — Бандыт паспрабаваў адпіхнуць Ганну. — Вы, воўчае сям'я, ведаеце, дзе ваш бацька?!

Усе, Маня, Волька, а заадно і Ганна, іхняя маці, пералякаліся і нарабілі піску; піск, мусіць, падзейнічаў на бандыта, што ўсталёўваў тут цішу, пакору, падаўся яму выклікам, і ён ашчэрыўся, наставіў на іх, зусім безабаронных, аўтамат.

— А-а-яй! Ратуйце!..

З вуліцы пачуўшы, хвала Богу, азваўся на крык даўні прыяцель нябожчыка Пятра Пісарчука партызан Павел Ашурка. Ён своечасова паклаў на плячо аўтаматчыка руку:

— Не трэба! Пакінь іх...

І той адступіўся. Адно, быццам выпускаючы з сябе злую пару або даказваючы баявое адмысловае ўмельства, стрэліў угору... Барытон, выходзячы з другога пакоя з валізкай напакаванага мужчынскага адзення, толькі прысвіснуў.

У дзень пахавання, нягледзячы на жалобу, партызаны пільнавалі сядзібу Пісарчукоў і наварочваліся часту, і тады да Ганны дайшло, што яны палічылі б за ўдачу сустрэць тут і злавіць самога Барыса. Дарэмна: Барыс быў далёка. І расправа пагражала сям'і штораз.

Добрыя людзі, карыстаючыся, напэўна, паслугамі нямецкай камендатуры ў Янаве, паслалі Барысу Рамановічу ў Кёнігсберг тэлеграму аб страшным надарэнні ўдома, у ягонай сям'і.

Не ведалі, праўда, калі і як адгукнецца, чым і як праявіць сябе ён, сын і бацька, брат і швагер для тых, чыю смерць аплакваў увесь Моталь, толькі рабіў гэта панура, зацята, людзі баяліся нават прыйсці ды аддаць апошнюю даніну павагі нябожчыкам... Барысу потым раскажуць, як цяжка было знайсці мужыкоў, каб выкапаць магілу і зрабіць усё так, як вымагалі таго традыцыйныя

хаўтуры,— баяліся... Аксінні ж, каб пахаваць забітых, патрабавалася яшчэ ўзяць дазвол у партызанскай камендатуры, у Мікіты Калільца...

— Я вельмі шкадую, што так здарылася,— сказаў няшчаснай кабеце Калілец.— А да забойства я не меў дачынення. Наадварот, хацеў прадухіліць няшчасце...

Калілец бытта адчуваў сваю віну перад Аксінняй і, выдаючы ёй дазвол на пахаванне, выціснуў з сябе кароткія і незакончаныя фразы:

— Шкада... Шкада. Хіба не было ў Пятра магчымасці, як уратавацца? Я ж казаў... Я папярэджаў. Ён мог бы... Шкада. Цяпер — пухам зямля ім усім!

Ужо не ведалі ў сядзібе Пісарчукоў, ад каго і якой спагады чакаць, толькі ў адным не было сумненняў: ад партызан трэба хавацца! Таму Маня з Волькай колькі дзён бавіліся ў хаце Германкі, дзе было трое сваіх дзяцей і сярод іх тыя Раманавічанкі былі менш прыкметнымі. Маніна маці таксама хавалася, прабаўляючы ночы ў чыёйсьці клуні. І Зося з малымі — па розных сядзібах. Адна Аксіння заставалася ў сваім доме, лічачы, што не было б вялікай бяды, каб бандыты і яе адправілі наўздагон чалавеку, з якім яна век звекавала і без якога ў яе душы — бы ў хаце, з якой нячысцікі вынеслі печ. Няўтульна, сцюдзёна... Акурат тое ж адчувала і Маня.

Тыдзень прайшоў і яшчэ трохі, калі Барыс паведаміў, што хутка прыедзе ў Янаў; наказаў Ганне і маці Аксінні, каб збіраліся ды з дапамогай надзейных людзей, якіх ён назваў, пад покрывам ночы прабіраліся туды ж і чакалі яго.

Вестка ўсхвалявала ўсю радзіну і яе сяброў, яна несла няшчасным шанц пазбавіцца ад няпэўнасці, тугі, страху, ад усяго, што ціснула, бы камень, на душу.

У той дзень, калі ўжо добра сцямнела, да Мані з Волькай прыйшла іхняя маці; яна павяла іх рознымі вулкамі і завулкамі кудысьці на ўскраек Моталя, на Луг, дзе дамовіліся чакаць праважатых. Сядзелі ў чужой пуні на саломе і перашэптваліся, стрымана і напружана. Чаканне было доўгім. Нарэшце пачуліся крокі, і да іх прыйшлі Іван Дзямковіч і Міша Ксёнда. Па голасе і рухах Маня здагадвалася, што гэта маладыя і, пэўна, добра вядомыя бацьку людзі, іх маці гэтаксама ведала. Яны прынеслі

белыя прасцірадлы — кожнаму па адным. З гэтымі хлопцамі былі і іншыя ўцекачы, у тым ліку ўся сям'я Івана Дзямковіча. Купка ладная набіралася. Амаль ва ўсіх за спінай — хатулі. Некаторыя з малымі дзецьмі. Яны накінулі на сябе прасцірадлы і адно за адным ціхенька падаліся на выселкі... Ішлі перш агародамі, перасеклі знаёмы Мані па яблынях агарод Міховічаў. Неўзабаве гэты караван прыпыніў хаду.

Ноч была нязорная; праўда, воблачную высь аднекуль падсвечваў месяцчык, і гэта святло, падаючы на белы снег, рабіла прастору таемна-празрыстай.

Воддаль узвышаўся сілуэт ветрака.

— Вось тут, — засведчыў Іван Дзямковіч, — іх расстрэльвалі. На гэтым месцы ляжаў Паўлюк, там — ягоны бацька Пятро, трохі бліжэй да ветрака — Павел Міховіч. А Мікалай хацеў уцячы, толькі разрыўная куля насцігла — я вам пакажу дзе...

Маня адварнулася, да яе зноў вярталіся жах, адчай, і сілы ніклі, штосьці здрадліва трымцела ў каленках — ледзь трымалася на нагах. Мані здаваўся неабачлівым і жорсткім учынак гэтых маладых людзей, якія вялі іх у ноч ды спыніліся на крыжовай дарозе. Хіба толькі ім, маладым, здаровым, тым больш староннім людзям, гэта мясціна здавалася найзначнай, бадай, гістарычнай і вартай таго, каб пакінуць яе ў памяці. З другога боку, прыпынак мог азначаць і апошні зірк, развітанне з акрываўленай роднай зямлёй, як што ніводзін з гэтай купкі тутэйшых не меў надзеі калі-небудзь вярнуцца сюды, на мотальскія ляды, пад покрыва роднага неба.

Ішлі далей. У нейкі момант Маня азірнулася — мо каб пераканацца, што мінулае не пляецца ўслед за ёю і за гэтымі шчырымі, але не заўжды абачлівымі людзьмі.

На белым аснежаным абшары Моталь вызначаўся няпэўнымі цьмянымі абрысамі, гіганцкаю купінай, шырокаю чорнаю плямай, і там, у гэтай цьмянасці, Раманавічанка паспрабавала ўявіць сабе дзедка; ён не хацеў паўставаць у яе ўяўленні мёртвым, і тым не менш мястэчка ўзвышалася над месцам, дзе яго пахавалі, чорнаю надмагільнаю грудай.

Раманавічанка была спустошаная і ні пра што больш не шкадавала, нічога не хацела ведаць, разам з тым падумалася:

як добра, што ў Моталі няма сабак — іх пабілі яшчэ энкавэдысты, каб нечакана, па-зладзейску падпаўзаць і абрушвацца на сонныя людскія сядзібы. Сабакі, калі б іх не пазабівалі энкавэдысты, не дазволілі б таксама ім, адрывутым, непрыкметна, бязгучна сабрацца і выйсці з мястэчка.

Грабліся далей. Абміналі вёскі, баючыся наткнуцца на партызанскі дазор. Ішлі абводнымі, заснежанымі і ледзь прыкметнымі ўначы сцяжынамі ды, здавалася, найчасцей па цаліку, пракладваючы ў снежным скрыпучым шарпаку выразны след.

Спіна ў Мані ўмакрэла, паветра пры невялікім марозіку ўдыхалася з прыемнасцю, але ж яно не nataляла цела, кроў, душу кіслародам у той меры, у якой патрэбна было, таму ўзмацнялася стома. Амаль кожную гадзіну спыняліся для адпачынку, калі толькі льга было лічыць за адпачынак кароткія прыпынкі на снезе, у полі, у лесе. Праўда, хлопцы рабілі гэта дзеля таго, каб падбадзёрыць адзін аднаго і іншых цёплым словам, бяскрыўным жартам.

Прайшлі Замошша, пакідалі ўбаку Дружылавічы, калі, пры пераходзе цераз невялікую рачулку — мусіць, яна была прытокам Неслухі з рачнога радавodu Піны, — лёд пад Маняй трэснуў.

— Ой, ма-амачка, матулька! — усклікнула яна, правальваючыся пад лёд; боты напоўніліся халоднай вадой.

Хтосьці падаў руку. Хлюпаючы, прайшла колькі крокаў, прысела, разулася. Міша Ксёнда, адарваўшы па невялікім кавалку крамніны ад свайго прасцірадла, прапанаваў ёй ухутаць ногі ў сухое.

Яе вельмі ўсцешыла таварыская ўвага, падтрымка. Па нейкай аналогіі прыгадаўся эпізод у царкве, калі адпявалі яе дзеда Пятра Пісарчука і яна страціла прытомнасць, упала пасярод Боскага храма... Тады яе падхапіла з падлогі бабуля Аксіння. Акрамя сваіх, на адпяванне ў царкву ніхто больш не прыйшоў — баяліся партызан, як баяцца і яны, уцекачы, цяпер старонняга вока.

Цяпер — няхай улічыць Бог — Маня другі раз прыняла воднае хрышчэнне...

Далей рухаліся, чуйна ўслухоўваючыся ў прастору і ўзіраючыся ў розныя цьмяныя кропкі. У адным месцы той жа Ксёнда, які ішоў першым, спыніў сваіх пешаходаў і

падаў каманду прылегчы на снег. Наперадзе варушыліся нейкія постаці, і ў жаху, што да іх набліжаюцца партызаны, Ганна пачала душыцца ад плачу. На шчасце, у той купцы былі нейкія іншыя начныя бадзягі — прайшлі і іх не заўважылі.

Перад Янавам небяспека ўзрастала — партызаны кантралявалі шляхі і, па чутках, расстрэльвалі ўсіх, хто цягнуўся з Моталю або іншых паселішчаў у Янаў. Важна было абмінуць мажлівыя дазоры. І, дзякаваць Богу, яны крадком прайшлі астатні кавалак шляху ды на досвітку дапалі да запаветнага прытулку ў горадзе.

У Янаве, як нічога ніякага, гаспадарыла нямецкая камендатура, яна цяпер абапіралася ў асноўным на агнявую моц мадзьяраў, і цывільны люд, нягледзячы на няпэўнасць далейшага лёсу, жыў за спінай у тых параўнаўча спакойна, як і ў Моталі раней, калі там стаялі мадзьяры.

Уцэкачы спыніліся ў хаце, у якой да вайны жылі яўрэі і куды пазней перасяліўся з Замошша солтыс Іван Бушкевіч: ён даводзіўся аўдавейкай Акініні нейкім родзічам. У яго была прыгожая і разам з тым зычлівая жонка.

— О-о, як то добра, што вы прыйшлі! — лагодна сустрэла яна ўцэкачоў.

Па кутках будынка стаялі драўляныя ложка з матрацамі, набітымі сенам, а ў адным з пакояў побач з ложкам — яшчэ і палаці з дошак, негабляваных і голых.

Неяк размясціліся. Хто-ніхто да раніцы паспеў звесці павекі. Маня Раманавічанка, абясонелая за тыдзень чорных падзей, знерваваная, амаль струпянелая ад страшэннай стомы ў Моталі і ў гэтай дарозе, спала, як пасля маку. Яе не будзілі нават, калі прыехаў бацька — Барыс Рамановіч, і маці, з дапамогай зычлівай Бушкевічыхі, прыгатавала сякі-такі сняданак ды паклікала Барыса і малодшую дачку Вольку за стол.

Пры новай у такіх выключных абставінах сустрэчы з Барысам, паглядным і трохі насупленим, заклапочаным чалавекам сваім, Ганна не магла стрымаць слёз. Цяпер побач з ім яна, бадай, пачувала сябе шчаслівай.

Волька ж, трымаючы ў руках бліскучую шакаладку, сядзела за сталом, зачараваная і сцішаная. Яна адвыкла ад бацькі і ўважліва разглядала яго, відаць, мала што цямячы.

Барыс, ветліва ўсміхаючыся, узяў малую да сябе на каленкі:

— Нязвычна?.. Ты цяпер не прызнаеш гэтага дзядзьку за бацьку?

Волька панурылася.

— Нічога,— сказаў ён і цмокнуў Вольку ў шчаку,— абвыкнеш.

«Абвыкнеш». На гэтым слове і абудзілася Маня і ўспрыняла вабны мужчынскі голас як родны. Расплюшчыла вочы — так і ёсць, бацька сядзіць, у цывільным... Яна пацягнулася, выдаючы няпэўныя гукі і прыцягваючы да сябе ўвагу, саскочыла з палатак.

— Татка... Адкуль узяўся?..

І не паспеў бацька абняць амаль дарослую сваю дачку, як у Мані паліліся слёзы, мутныя, гарачыя, буйныя,— не было як іх суняць, і яны засцілі зрок.

Яна рыдала, нічога не гаворачы, і ён нічога не казаў пра гора, якое напаткала іх, бо не было тых слоў, каб выказаць ўсё ўгорклае, набалелае. Ён гладзіў яе па галоўцы і плячах, адчуваючы, як даўкі камяк падступае і да яго горла.

— Мар'я, сядай з намі за стол,— паклікала яе маці.

Перш чым падысці, яна старанна вымыла твар ад слёз і начнога ліпкага поту.

Прыезду Барыса чакала не толькі радзіна. У Янаве апроч Бушкевічаў сабралася нямала іншых уцекачоў, якія ратаваліся і наважваліся выехаць далей ад родных мясцін. Сярод іх былі сем'і Раманчука, былога гміннага пісара, ды Шыка, Марцінкевіча... Барыс як бачыш апынуўся ў прыязным і дружным атачэнні. Усе заходзілі да яго ў пакойчык з нарамі ў кутку, гаманілі, прапаноўвалі свае паслугі, дзяліліся, хто іх меў, харчовымі прыпасамі. Бавіўся тут і недабіты Данікам у Аперава Рыгор Кардаш.

Ганна радавалася, гледзячы на свайго чалавека, як на Хрыста Збаўцу, і трывожылася, калі ён хадзіў у камендатуру замаўляць вагон для свайго мотальскага табара, хадзіў і доўга не вяртаўся. А ўвечары Барыс наогул знік.

Яму карцела пабываць на магіле ў бацькі, пастаяць, падумаць журботную думу, развітацца. Балазе спаўнялася акурат дзевяць дзён ягонаў з Паўлюком смерці.

Падарожжу Барыса паспрыяла мясцовая паліцыя. Яго падкінулі на службовай паліцэйскай машыне ў Замошша. Прычым, каб абмінуць партызанскую заставу ў Дружылавічах, паехалі на Дастоева. Там дарога была яшчэ свабоднай. Спыніліся пад Замошшам на хутары былога солтыса Бушкевіча. Адсюль да Моталя — рукой падаць.

Накінуўшы на плечы маскхалат, Барыс дзе па дарозе, дзе ўзбоч, без усялякіх прыгод дайшоў да ўскрайку мястэчка. Каля ветрака Міховічаў ён спыніўся, зняў з сябе маскхалат, развязаў рэчавы мяшок, дастаў жаночае адзенне, шырокую спадніцу, шэрую світку з чырвонымі закарвышамі на рукавах, цёплую хустку... Увабраўся ў жаночае, загарнуў пусты рэчавы мяшок у маскхалат і пакінуў ля млына. Агледзеўся, з палёгкай уздыхнуў: пакуль усё ішло па плану... Падаўся па родных вуліцах да яшчэ больш роднай Гары. Рэдкія стрэчныя глядзелі на бойбабу раўнадушна. У адпаведнасці з абставінамі ў арсенале сродкаў асабістай бяспекі, апроч жаночага адзення, у яго было яшчэ два пісталеты, і таму ён пачуваў сябе вольна. Патрапіўшы на сваю вуліцу, не стаў заходзіць адразу ў бацькоўскі дом, каб не выклікаць лішніх падазрэнняў у таемных вачэй. Прайшоў міма і завярнуў у двор Мацея Мацуля, які, паводле слоў Ганны, у трагічныя дні ўзваліў на сябе асноўны клопат у пахаванні нябожчыкаў Пятра і Паўла. Дый пасля — Зосіны дзеці нейкі час мелі прытулак у ягонай сям'і.

Барыс нямоцна, але настойліва пагрукаў у дзверы — у хаце ўжо спалі, бо святла не было, але ж цяпер святло не заўсёды запальвалі...

— Хто там?..

І зноў нягучна Барыс прамовіў:

— Я-а, дзядзька, Пятроў сын...

Нямала азадачаны, якога Пятра і які сын раптам з'явіўся, Мацей адкінуў з дзвярэй зашчапку. Калі ж перад ім з цемры вырасла постаць жанчыны, у яго аж дых заняло:

— А-а... Божа! Пярэварацень?..

— Не-е... Не зважайце на мой убор... Гэта я, Барыс.

— Не чакаў, агонь яго выкуры! — абрадаваўся сусед.— Заходзь, Барыска, госцем будзеш.

— Дзякуй... Але ж, не заходзячы, хачу спытаць, дзядзька Мацей: можа, мы адразу на могілкі сходзім?

— Можна і гэтак... Гм... Пачакай, я кажучыну на плечы накіну.

І неўзабаве Мацей вёў маўклівую мажную маладзіцу ў панашанай світцы між радамі магіл. Яму не трэба было доўга шукаць тую адзіную, якая Барыса цікавіла. Спыніліся каля новага драўлянага крыжа з гурбачкаю зямлі пад снегам — шырэйшаю гурбачкаю, чым усе астатнія.

— Тут,— нягучна кінуў Мацей, адно ў басавітым голасе, настылым, напружаным, пачувалася прастора грудной клеткі.— Зямля яшчэ як след не прасела...

Барыс стомлена ўздыхнуў і ўслед за ім, бытта ўздыхнулі ўтары дрэвы, заварушылася вецце. Мацей тым часам адышоў убок.

Маўчаў, ды не вытрымаў маўчання далей гэты загамаўляваны, мужны і знаходлівы чалавек.

— Бацька, я тут,— сказаў па-сыноўняму пранікнёна і шчыра, нібы падаючы сігнал бацьку і чакаючы, што ён выйдзе сюды з дамавіны для гутаркі.

— Татка, ты маўчыш... Павер, мне балюча ўсведамляць, што ты пакінуў белы свет і што я, твой сын, спрычыніўся да гэтага. Прабач,— ён апусціўся на калена.— Калі я крыўдзіў цябе, даруй...— прымі гэта як пакаянне сыноўняе. Заўсёды я ганарыўся табою. Перакананы, каб на зямлі ўсе былі такімі, як ты, не было б між людзьмі свар, вялікіх канфліктаў, войн і іншай халеры. Каб усе беларусы былі такімі кемлівымі і адукаванымі гаспадарамі, як ты, то мы хутка ўсвядомілі б, што ёсць наша Бацькаўшчына. Ты і маці далі мне не толькі жыццё, але і ўяўленне: што ёсць дабро і ў чым яго годнасць ды сіла. Я зярнятка ад твайго коласа... Пракляцце! Толькі яно, як таўро, ляжыць на краіне, якая нішчыць хлебарабаў і сейбітаў — такіх людзей, як ты. Я быў згодзен з табой ва ўсім, але ж не магу цярэць і дараваць ворагам, якія дабрату нашу прымаюць за няразвітасць і ходзяць па галовах. Гэта з-за іх у нас няма долі. Мы стогнем пад іхнімі нагамі. Пракляцце ім, варварам з захаду і ўсходу! Даруй мне і ты, Паўлюк,— працягваў Барыс.— Мне часам не па душы былі твае думкі, калючыя, аголеныя да святой прастаты. Мір праху твайму! Ваш дух, братка і тата, заўжды будзе з намі

і ў нас, якія жыць засталіся. Ваш дух будзе павялічваць нашы сілы. Яшчэ раз — пухам зямля!

Ён узняўся і пакланіўся шырокай магіле. Павярнуўся. Пайшоў прэч. Мацей, апынуўшыся поруч, ціха прамовіў:
— Барыс...

Постаць мажной маладзіцы спынілася.

— Вось тут,— праваднік павёў рукою ўбок,— усяго два крокі ад нас — Міховічы, Павел і Коля.

Барыс падышоў да іхняга адзінага крыжа, пастаяў усё ў той жа скрусе, горкім роздуме. Звяртаючыся да Мацея, прамовіў:

— Маладыя... Рассыпаня... Амаль невядомыя... Нікім, бадай, не сабраныя. Такія мы па ўсёй Беларусі. А чаму б нам і не жыць, як людзям? Шкада... Не ўсе — далёка не ўсе ў нас ведаюць, за што варта аддаць сваё жыццё. І ворагі страляюць па нас, як па курапатках у жыцце.

— А дабрэнныя ж хлопцы былі! — уздыхнуў сугучна яму і Мацей.

— Былі! — рэзка, з доляй адчаю ў голасе кінуў Барыс, як кідаюць апошняе палена ў печ.— Былі!.. Няхай цяпер ім зямля пухам будзе!

Агародамі ён прайшоў да сваёй асірацэлай сядзібы. Самотны — Мацея адправіў дадому. У хаце адно з вокан падалося ружовым — бытта водсвет смаляка падаў на яго. Дзверы былі зачынены на зашчэпку, і ён пальцамі ціхенька пабарабаніў па шкле.

— Хто там? — Аксіння ўжо па асцярожным і таемным стуку адчула, што на вуліцы хтосьці са сваіх. Але яна не магла паверыць у Барысаў голас, нават калі ён сказаў:

— Гэта я, мама,— Барыс...

Адчыніла і — дзіва! Сапраўды ён, хоць і ў бабскім уборы.

— Сыночак,— яна прытулілася да яго.— Ой, як свет перавярнуўся!

— Не плач, даражэнькая, я ж ведаю, як ты наплакалася. Але размова сур'ёзная, а мяне там недзе будуць чакаць, часу вобмаль. Ганя з дочкамі, Зося з большымі сваімі і ўсе нашы — у Янаве, дабраліся ў тую ноч. Чаму й ты з імі не пайшла?

— Не, сынку... Ратавацца — не-е, больш сіл і жадання няма. Я хачу быць пахаванай тут.

— Матуля! — усклікнуў нягучна Барыс. — Здурэла?.. Табе ж яшчэ жыць трэба! Давай так... Акрыяеш крыху — я па цябе прыеду, забяру ў Польшчу, дзе спакайней. Ты будзеш разам з усімі. А далей — Бог бацька!

— Хіба што так... А цяпер няможна. Дай мне перавесці дух. Дый дабро ёсць у нас. Мы з бацькам-нябожчыкам што больш каштоўнае закапалі. То хоць бы ўзяць ды людзям на спажытак аддаць.

— Я цябе не няволю...

Пасля гэтай сустрэчы з сынам Аксіння стала больш асцярожнаю, няйначай адчула: на свеце апроч скрухі ёсць яшчэ і жыццё, яно магчыма для яе сына, нявестак і ўнукаў... І ёй захацелася быць разам з імі. Тады яна пакінула сваю хату, сядзібу сваю, дзе голасу пеўня не засталася. Колькі тыдняў тулялася па чужых кутках, пунях, свірнях, хавалася ў сваці Параскі. Іншыя ў хату яе баяліся пускаць. Жыла адно на ласкавым хлебе, не раўнуючы, як сабака ў Вялікі пост.

Калі ж зноў прыгрэла сонейка і гаспадары ўзяліся ладаваць у гарадох градкі, не вытрымала Аксіння і вярнулася двору. Зямля з вясновым угрэвам нейк дапамагала ёй акрыяць.

...Па дарозе назад Барыс ізноў завінуў да млына, знайшоў там свой скрутак і скінуў з сябе жаночы ўбор.

Адыходзячы, бадай што, удалцом да Бушкевічавага хутара і пакідаючы Моталь усё далей і далей, ён адчуваў у душы светлы сум і задавальненне ад выкананага перад нябожчыкамі абавязку. Але ж да жалобных пачуццяў дамешвалася яшчэ кропля чагосьці няўлоўнага: ці то ўсведамленне пазбытага і незваротнага, ці думка, якая патрабавала акрэсленасці, але не акрэслівалася і таму непакоіла.

Снег тым часам лёгка рыпеў у яго пад нагамі. Над галавой у вышыні бухмаціліся сырыя і рыхлыя воблакі — у паветры пачала адчувацца адліга.

Пад Замошшам Барыс узяў бліжэй да лесу і ішоў цераз поле, дзе калісьці Ганна разам з іншымі маладзіцамі жала жыта, а ён вазіў ім абед і ўсе жанкі горача і наўздзіў артыстычна чысцілі яго за Хвілюсіху... Хто б мог падумаць тады, што ён будзе красціся па гэтым жа палетку, бы злодзей.

Родная, вызнаная да драбніц зямля была літасцівай да яго, дарма што жыў ён на выгнанні, як тут свайму, свядомаму, адукаванаму, апантанаму стваральнай энергіяй чалавеку, месца зусім не было. Толькі ж не яе, не яго зямлі ў тым віна, не ў ёй, матухне, і прычына.

Недзе ў франтавым грымотным дыме выпявала тое, чаго ён зусім не хацеў: вяртанне сюды крыважэрнага камунізму... Зямлю, бадай, вызваляць ад фашыстаў, але ці магчыма вызваленне краіны ад той ці іншай брыдоты, калі яна, знявечаная яго Беларусь, ужо подаўна вызвалена ад самое сябе. Неяк здарылася так... Але ж гэта, бадай, і ёсць тое, што яго непакоіла і непакоіць. Яно акрэслівалася ўсё больш выразна. Ягонай зямлі — мілай Бацькаўшчыне — трэба вярнуць былую душу і веліч, аднавіць самую ў сабе, што пакуль немагчыма. І пакуль немагчымае не стане магчымым, ён будзе выгнаннікам.

Такі, бадай, прысуд лёсу.

2

Свет, у якім цяпер праводзіла дні і ночы Барысава дачка Маня, быў як бы сплюснуты, прыціснуты аблокамі да самай зямлі; фронт недзе там ірваў гэтыя аблокі, аднаўляючы чыстае неба, але неба паўставала ўжо выразна чырвоным ад рупнасці энкавэдыстаў, ад пырскаў крыві...

Вагоны, у якіх размясціліся маталіане, зваліся таварнымі, і яна ведала, што якраз у такіх вагонах да вайны вывозілі спецперасяленцаў ды вязняў — з розных прычын і без даіпрычыны зняволеных грамадзян, чула, што зімой яны часам акачурваліся ад холаду і голаду па дарозе на Урал і за Урал і іх тады, заледзянелых, проста выграбалі з вагонаў пад адхон, пакідаючы ўзбоч палатна чыгункі; у яе жылах стыла кроў ад уяўлення такога чыну... Праўда, нават уявіць сабе падобнае варварства было цяжка. Улады ж СССР дакляравалі ўладкаванне самага гуманнага і справядлівага ў свеце грамадства!.. Адно не ведала дзяўчынкі, як навучыцца ёй разумець дарослых людзей.

Бы нядобрага наканавання, Маня баялася таварных вагонаў. Барыс, пераканаўшыся ў тым з папярэдніх сямейных разоў, стараўся яе супакоіць:

— Не журыся, дачушка, не будзе зімна. Дадуць жа нам не голыя вагоны, а цяплюшкі, у якіх салдат перавозяць.

Заладаваліся яны на станцыі на трэці дзень, як пачаліся зборы, чаканкі. Акурат пасля лёгкай адлігі, калі ў паветры закружылася снежная каламуць.

Ад снегу, які ліп да твару, чапляўся за валасы, бровы і лез назолай у вочы, хацелася схавацца, і вагон ужо даваў хоць які-ніякі прытулак. Маня ж неўзабаве пачала ўсведамляць, што і нары з насцеленай на іх залацістай саломай — не самае горшае з дасягненняў на транспарце, але ж ні з чым непараўнальныя. Прыязныя, добрыя пачуцці да сябе выклікала ва ўсіх чыгунная печка — напэўна, дзякуючы ёй, і назвалі вагон цяплюшкай.

Знаходзячыся ў стане дэпрэсіі, Раманавічанка мала ўвагі надавала таму, хто едзе ў адным з імі вагоне, што гаворыць,— ёй хацелася адчуваць супакой, які быў разліты на твары маці і Волькі, з яе ставала ўжо і таго, што ў Янаве яны пакінулі кватэру Бушкевічаў, дзе Маню-нябогу пастаянна раздражняла сваёй лагодай і вясёлым смяшком, а то і рогатам гаспадыня Марыя. Зрэшты, і Бушкевічы разам з імі пакідалі Янаў, толькі ехалі яны, пэўна, у другім вагоне.

Маня пераймала супакой свайго атачэння, але ж тым сумніўным пакуль супакоем не магла зацягнуцца рваная рана ў душы. Яна ніколі, бадай, і не зацягнецца. Разам з тым прыемна было засяродзіцца на нечым староннім, крыху адпачыць. Такую магчымасць у пэўнай меры даваў Мані вагон з яго рытмічным перастукам колаў на стыках рэек: та-тах, та-тах... Яна ўяўляла сабе палатно пад вагонам і тыя цяжкія колы, што каціліся па рэйках ды ціхім гудам гулі і адлічвалі гоні: та-тах, та-тах... Ведай, маўляў, нашых; ляжым плячом да пляча, выструньваем шлях, што завецца чыгункай!

Добра... Але ж цяпер яна куды лепей адчувала сябе, чым усе апошнія тыдні, асабліва пасля крывавай трагедыі, жорсткай і скрушлівай. Цяпер і горыч, і сум той, і страх той, адчай — усё-ўсёнькае застанецца там... Цягнік імчыцца, і з кожнай гоняй далей ад смерці, цягнік вывозіць яе з пекла. Наперадзе — новыя, неспазнаныя і, на жаль, чужыя абшары... Няўзнак прыгадваліся словы, якімі перакідваліся мужыкі ля вагона перад загрузкай:

— Ай, мяцеліца! У такую пагоду толькі дома сядзець ды ўмінаць гарачыя блінцы за абедзве шчакі.

— Го, яшчэ і за абедзве шчакі!..

— Круціць, аднак... Глядзі, каб у цьмянай шэрані, не тут будзь сказана, партызаны цягнік пад адхон не пусцілі.

— Ціпун табе на язык! Тфу-тфу-тфу...

Маня адразу не дабрала сэнсу ў старонняй размове — ёй здавалася, што ўсе партызаны засталіся там, у Моталі, куды больш звароту не будзе. Толькі апроч мотальскіх бандытаў ёй неўзабаве прыгадаліся і тыя трое малоўцаў з партызанскага злучэння Чарнышова... Яны кватаравалі ў іх, і з імі яна разам спявала «Кацюшу», праўда, тады быў яшчэ і чацвёрты — валаваты Мэндаль, уцякач, купец, перакладчык, з якім дзед Пятро вадзіў дружбу. Дзе яны цяпер?.. Іх злучэнне, у якім было мо тысяча вояў, пайшло на захад, пад Бярэсце... Ці далей? Дык, можа, яны і цікуюць цяпер недзе каля чыгуначнага палатна, па якім бяжыць Манін цягнік? А дачакаўшыся, спускаць яго ў снежныя гурбы, ды так, што ён з разгону не раз перакуліцца.

Яе скаланула ад неспакойных і страшных подумак. Дармо... Не варта думаць пра гэта. Яны і не ведаюць, што ў цягніку, у звычайнай салдацкай цяплюшцы, паклаўшы свой паўкажухак пад голаў, едзе тое дзяўчо, што дапамагала ім сваім альтом спяваць савецкія песні, — едзе Маня... Пры бацьках. І разам з тым настолькі асірацелая, няшчасная, няўцешная, што слоў няма выказаць. От каб раптам з імі сустрэцца! Каб сустрэліся яны з Маняй... Пра што яна сказала б ім?.. Пакідае свой родны кут... Такі багаты на водар, на фарбы, такі шчодры на ўсялякія дарункі зямлі, лесу, возера. І, уласна, сядзібу, ахарашаную рукамі яе дзеда, маці, усяе радзіны... Пакідае, бо бандыты вынішчаюць найлепшых людзей. А тых, што маюць застацца, пагоняць у калгасы, каб ставіць іх потым у плуг заместа скаціны... Пакідае, бадай-ткі, усіх, але ёй асабліва балюча ад расстання з сяброўкамі.

Што ж гэта ўсё азначае? Няўжо яна сапраўды родную зямлю пакідае і ніколі больш не вернецца, нават на магілку свайго дзеда? Ах, дзедусь-дзедусь! Слёз не хапае... І чаму гэта нам з табой прыдалася такая зямля-гаротніца? Не скажаш?..

«Та-тах, так-так...» — замест дзедавага адказу даносілася з-пад вагона.

Сціснутую прастору ў вагоне абмацвала сваім няпэўным святлом газоўка. Маня ляжала на саломе, прыкрытай зверху радном. У верхняй вопратцы... Каля невялічкага зашклёнага акенца...

Печка-буржуйка апраўдвала бацькавыя словы, якімі ён супакойваў яе: «Не журыся, не будзе зімна...»

Цяпер, уважаючы на металічны шум, скрып і скрыгат рэек, усе размаўляць імкнуліся на блізкай адлегласці, падстаўляючы адно аднаму для пэўнасці вушы.

Злёгка пахла жарам, абпаленым каменным вугалем і пагойдвала, закалыхвала...

Раманавічанка неўзабаве апынулася дома, не, не дома, а ў мотальскай царкве. Царква радавала светлай прасторай, поўнілася ўрачыстасцю. З царскіх варот выйшаў бацюшка Георгій. Ён памахваў кадзілам, сіняваты дымок ад якога чамусьці разносіў незвычайны для царквы пах каменнага вугалю. Бацюшка прагаварыў патрэбныя словы, і на клірасе загучаў хор. А людзі слухалі ды час ад часу хрысціліся.

«Внушы, Боже, молитву мою, и не презри моления моего. Вонми ми, и услыши мя...»

Слухаў царкоўныя спевы і яе дзед Пятро, ён глядзеў Мані ў вочы і зрэдку лагодна, узрушана, спаважна ківаў ёй, маўляў, так-так, так і трэба. Яму падабалася.

Потым з царскіх варот выйшаў не бацюшка, а ўжо нехта іншы... Выйшаў малады чалавек, які быў знаёмы Мані. Ён нават не выйшаў, як, напрыклад, выходзіў айцец Георгій, а толькі адчыніў царскія вароты, і Маня ўбачыла калючы дрот, за якім той стаяў.

Хор на клірасе прыціх. Тым часам аброслы шчэццю малады чалавек загаварыў журліва, млявым рэчытатывам:

Забраны ў астрог мы з забранага краю,
Узяты за краты з асірочаных хат.
Для нас пачалася часіна ліхая,
Мой бедны, мой родны, пакрыўджаны брат.

Жыве наш народ, бы гарох пры дарозе,
Прасвету не бачыць у гэтым жыцці,
Учора на працы, сягоння ў астрозе,
А заўтра на пусткі ў выгнанне ісці...

Дзед Пятро тройчы перахрысціўся, а Мані ўявілася шырокая будоўля ваеннага аэрадрома пад Моладавам і лагер для вязняў... Яна разам з маці і цёткай Зосыя перадаюць зняволеным пакункі з хлебам, скаромным, гароднінай, іншымі хатнімі прыпасамі. Яны, гэтыя дабраславёныя маталянкі, пэўна, разумеюць, што за лагерным калючым дротам сядзяць іхнія скрыўджаныя браты, што з вязняў чыніцца здзек у лагеры, а з іх — дома; толькі ж і яны заўтра могуць раздзяліць лёс выгнанніц, апынуцца за калючым дротам.

На зямлі забранай Бацькаўшчыны пануюць жахлівыя парадкі...

І зноў паспрабаваў падаць свой голас царкоўны хор. Ён узносіў хрысціянскую жальбу да неба, і Манін голас, уплятаючыся ў іншыя галасы, сягаў высока, звінеў і спакваля аціхаў, уступаў урэшце месца гучанню медзі.

Імчыць цягнік скрозь туманы балот;
Вагоны бягуць чарадою;
Адзаду застаўся купнік і чарот;
А сум?.. Сум няўмольна са мною*.

Гэта ўжо новы голас. Маня не адразу і прыкмеціла, як з царскіх варот выйшаў і спыніўся каля багамольнага люду высокі русявы юнак, падобны да Рамана з таго партызанскага злучэння, якое праз Моталь перадыслакавалася на захад, каб «горла фрыцам перахапіць»...

Мінаюць загоны, мінаюць лясы,
Азэраў крыштальныя хвалі...
О, колькі змагання маўклівай красы
Палескія нетры схавалі!

Юнак уздыхнуў і, моўчкі аглядаючы прыхаджан, прайшоў і стаў бліжэй да кліраса.

Часам стане сумна дужа...
Каб развеяць гэты сум,
Паплыву я, мілы дружа,
На чаўне шчаслівых дум.

---

* Тут і далей гучаць вершы паэтаў-эмігрантаў Алеся Змагара, Янкі Золака, Наталлі Арсенневай, Алеся Салаўя, а ў пралогу — Лявона Эміліта.

Папльву я у краіну,
Шчасця поўную й красы,
Каб спяваць, а сум свой кінуць
На сухія верасы.

Напэўна, ён адчуў на сабе напружаны, пільны позірк Мані, таму знайшоў яе вачыма і ледзь прыкметна ўсміхнуўся, пакланіўся клірасу, пакланіўся люду, які стаяў побач, і знік.

У сценах высокага храма ўтварылася нешта накшталт публічнага дыспуту або канцэрта. Маня ліхаманкава думала, што б яна магла прачытаць. Ды тут з царскіх варот паволі выйшаў чарнявы дзяцюк, усмешліва-іранічны, з пранізлівым позіркам шэрых вачэй. Ён улавіў скрушліва-сумны настрой натоўпу, акурат як тады, калі Манін бацька прамаўляў з паперці местачкоўцам пра ўтварэнне беларускай самапомачы ды пра неабходнасць далейшай барацьбы за самакіраванне і аднаўленне беларускай дзяржаўнасці (за спінаю ў фашыстаў). Толькі мала што з таго ўжо і цяміла Маня... Рэчытатыў чарнявага, а яго, здаецца, звалі Рыгорам, і ранейшы маналог яе бацькі Барыса ўсведамляліся як штосьці адзінае цэлае:

Зямля ў агні. Гарачыня.
Сусвету — не дыхнуць.
Пякельнай лавы не суняць,
крыві струменіць муць.

Зямлі, зямлі гаспадары —
на дзвюх, на дзвюх нагах
сусвету скарбы і дары
у пекла топчуць. Жэх.

«Хадзі сюды, хадзі сюды! —
мне кажуць. — У паход
мы рушым. Выведзем з бяды
радзіму і народ».

Адзін: «Вазьмі, вазьмі — ці меў? —
вінтоўку — новы стыль...»
Я ўзяў. Я ўвесь акамянеў —
гнілы, крывы кастыль.

Другі: «Вось келіх у мяне,
пітво ў ім змагароў».

Вазьмі!» — Я ўзяў, зірнуў: на дне —
людскія слёзы, кроў.

А трэці: «Змогся? Супачынь!
Прыляж на ложка наш».
Я лёг. Прачнуўся уначы —
не ложка, а труна.

І ля мяне, і ля труны —
і векі, і цвікі...
Ідуць яны, ідуць яны —
шкілеты... мерцвякі...

Рыгор скончыў чытаць і, паволі падышоўшы да хору, узяў Маню за руку і вывеў на сярэдзіну царквы. Маня збянтэжылася, яна адчувала, як гарачая кроў шыбанула ёй у твар, і спрабавала суняць хваляванне.

«Та-тах, та-тах», — даносіліся гулкія ўдары з яе грудзей, і не ведала, не ўсведамляла яна, што гэтак б'юцца, стукочуць пад імклівымі коламі рэйкі.

Цяпер з царскіх варот паказаўся трэці знаёмец — чарнявы плячысты Васіль, стаў поплец з ёй. Маня добра памятала, як яны, чарнышоўцы, павячэраўшы за дзедавым шырокім сталом, дружна абмяркоўвалі, што будуць рабіць з Гітлерам, калі дастануць яго, ведзьмака, з бункера... Выгляд у Васіля на гэты раз больш строгі і нават замаркочаны. Няйначай гэтак ён выглядаў бы, калі б злавілі Гітлера, а ён зноў уцёк.

Васіль і Раманавічанка паглядзелі адно на аднаго, і ён кіўнуў ёй, маўляў: чытай... Яна любіла чытаць гэты прасты і рытмічны верш:

Граюць гуслі-самагуды,
Песня скаргаў з струнаў рвецца.
То — бы родзіць сны-прычуды,
То адразу абарвецца...

То нясецца стогнам смутным
Над паснулымі лясамі,
То знікае дзесь нячутка
За азёраў паясамі...

Толькі ні царскіх варот больш не было, ні царквы — усё кудысь знікла, а як — Маня не заўважыла нават. Цяпер

перад ёй сядзеў дзед — за сталом у сваім доме, побач з ім — Волька. Сапраўдны праведнік з унучкай... Улучыўшы момант, Волька заўзята залапатала:

Вечар... Сонца занікае,
Кроў зары бляднее, тае,
Тае ў небе, на зямлі.
Дрэвы-мары ў гушчары...

Маня прыгадала, што Волька не першы раз ужо шчэміцца ў размову дарослых, і таму яна з дакорам паглядела на сястру. Абедзве змоўклі, а дзед усміхнуўся ў вусы ды перавёў позірк на свайго былога начлежніка Васіля: што ён мае сказаць?

— Гэта вам на развітанне, — мовіў Васіль. — Калі далёка заеду і не вярнуся, успамінаць будзеце.

Лясы. Узгоркі. Паплавы.
Блакiт нябёсаў. Сiнь азёраў...
Далёка вы, далёка вы,
радзімы блізкія прасторы!

А дні сярод палёў чужых
спяляць пасевы залатыя.
Пайдзі, прыслухайся да іх:
шумяць пасевы, ды не тыя.

Шумяць. У даль палёў зірні:
яшчэ далей — палі радзімы.
Плывуць крывёй над імі дні
і плыць сягаюць над чужымі.

Знішчэнне там, дзе іхні след.
Сваім, чужым — адно. Дзе ж дзецца?
Куды ні глянь — вялікі свет,
а чалавек не мае месца.

Да свядомасці Мані дайшло: яна едзе ў цягніку і цяплушка набіта людзьмі — яны ратуюцца ад смерці ў гэтым руху на захад. Але толькі ўражанне ад сустрэчы з дзедам і чарнышоўцамі, ад спеваў на клірасе і паэтычнага дыспуту было такім свежым і вострым, што ёй да болю захацелася вярнуцца назад — у сон. Дзівіла хараство пабачанага, пачутага, перажытага, няхай нават у сне... Дзівіла, чаму з вуснаў чарнышоўскіх дзецюкоў прагучалі, бадай,

неўласцівыя ім журботныя і нават гнятлівыя матывы скаргі на лёс. Увогуле — дзівосы на калёсах!

Яе бацька, седзячы ў паўзмку на цурбаку каля печкі (яму, відаць, не было дзе прылегчы), гутарыў з танклявым маладым чалавекам. Маня ўскінулася на ўзлакоткі і нагастрыла слых.

— Мянэ, як і багата каго,— казаў бацька,— дзівіць здольнасць звычайнага, здавалася б, чалавека складаць вершы. Я ў свае маладыя гады мог адмачыць вясёлую штуку, здзівіць выдумкай, хітрасцю — толькі не вершам. Вершы не ішлі, хоць часам і спрабаваў знайсці нейкую рыфму... Цяпер я заўважаю шмат досціпу, душы і нават бляску ў вершах Геніюш, Арсенневай...

— Тут, бадай, патрэбна своеасаблівае чуццё моўнага ладу, строю слова. Толькі гэта ўжо даецца адтуль,— юнак ткнуў пальцам угору, дзе ляжала Маня.— Патрэбна адмысловае чуццё гукаў, бачанне фарбаў... Нехта з маіх родзічаў, продкаў мог бы таксама выйсці ў паэты. Я так думаю... Бо ў нашай мяг'і любілі ёмістае слоўца, трапны выраз, прымаўку.

— Але ж не кожны адораны творыць...

— Так... Як і не кожны, хто мае стрэльбу, ходзіць на паляванне. Трэба, каб закарцела...

— На паляванне мусіць ісці згаладалы...

— Ха-ха,— чамусьці засмяяўся суразмоўца бацькі.— Не заўсёды...

Ён сядзеў таксама на цурбаку, у профіль да Мані, і яна бачыла яго роўны, точаны нос, абрысы чыстага лба і чуб, што навісаў стрэшкай над гэтым вольным ілбом. Лагодныя вусны юнака момант варушыліся ў крыху паблажлівай, як падалося Мані, усмешцы; і, захапіўшы калена ў сашчэпленыя далоні, ён адкінуў голаў назад, прыплюшчыў вочы. Вусны яго прамаўлялі:

Ужо тры дні, ужо тры дні
не меў скарынкі хлеба ў роце.
Не кормяць вершы больш ані,
няма й граша ў папернай псоце.

Дзівак паэта, ну й дзівак,
хацеў насыціцца ён вершам!
Пісаў, пісаў, цяпер — жабрак,
сярод галодных — самы першы.

Маўчалі бацька і Маня, маўчаў сам паэт. Нехта хроп у кутку, і якаясь кабета — ці не Зося? — жахаючыся, выгуквала спрасоння нейкія словы. Цягнуўся і біў у нос смурод ад вядра, куды хадзілі пры пільнай патрэбе. Дармо... У гэтым чалавечым смуродлівым атачэнні сядзеў, пры распаленай печцы, лагодны і жывы, высакародны і мужны, бы рыцар пагоні, паэт. І з ім была радасць чароўнага слова. Яны ехалі і везлі ў свет сваю скруху...

Цягнік прыкметна збаўляў хуткасць і, паскрыпваючы тармазнымі калодкамі, ляскаючы буферамі, уцягваў сваё велізарнае цела на станцыю, дзе, пэўна, планаваўся прыпынак.

— Варшава! — нечакана кінуў нейкі дзяцюк зверху, чыё месца было блізка да столі і закратаванага акна.

І Маня зазірнула ў сваё акенца, але за мільганнем вагонаў на паралельным пуці станцыі нічога не ўбачыла, відаць, вакзал быў з другога боку.

— Варшава? Нех бэндзе пахвалёны, шапка сіня, верх зялёны! — няйначай такім манерам павітаўся з месцам Варшава другі голас, які хутчэй за ўсё належаў Мішу Ксёндзу, сыну мотальскага солтыса.

У вагоне пачалося ажыўленне, але ўвага Мані паранейшаму была прыкута да бацькі і яго суразмоўцы. Той схамянуўся, пачуўшы паведамленне аб прыбыцці ў Варшаву, і пацягнуў да сябе зацёрты да дзірак рэчавы мяшок, які стаяў узбоч цурбака на падлозе. Паэт затым ветліва зблізу паглядзеў у твар яе бацькі, расчырванелы ад печкі, узбуджаны ад цнатлівай бяседы.

— Дзякуй вам, спадар Барыс, бо, узяўшы ў вагон, вы зрабілі мне такую паслугу! Ды шчэ й аздобілі ласкавай гутаркай гэты начны й тужлівы шлях...

— Не варта падзякі, Альфрэд...

— У жыцці вам наканавана высакародная місія! Я рады за вас.

— А я за цябе!

Цягнік прыпыніўся, і яны разам усталі, Барыс пайшоў адчыняць дзверы вагона. Альфрэд удыхнуў волкага, настоенага на марозе і станцыйным куроцыме паветра і саскочыў на заснежаны грунт. Шапка зляцела на снег, ён падхапіў яе і ўскінуў угору:

— Шаноўны! Бывайце здаровы!

— Поспеху! — гукнуў яму ўслед Барыс.

— Тата а тата! — анепакоена і патрабавальна паклікала Маня бацьку і, калі ён падышоў і нахіліў да яе голаў, спытала: — Хто гэта размаўляў з табой і чытаў вершы?

— Альфрэд Радзюк...

Барысаўразілі яе адкрытыя вочы, збалелыя, скурушлівыя, прагныя да моманту, яны свяціліся ліхтарамі на бледным і спакутаным твары. Яму перадалося даччыно хваляванне, але ж ён не ведаў сапраўдных глыбіняў яго і не адчуваў унутранай выбуховай сілы. Адно патлумачыў:

— Альфрэд — койданаўскі салавей. Ён часам свае вершы падпісвае: Салавей, Алесь... Ты спала, калі мы стаялі ў Брэсце і ён папрасіўся да нас у вагон. Яму рупіла хутчэй у Варшаву патрапіць. Адсюль ён, верагодна, сігане ў Кракаў. Даручэнне Беларускай Цэнтральнай Рады выконвае.

— Дык ён не ўцякач?..

— Не-е, Маня... Ён неўзабаве вернецца ў Менск, там рыхтуецца Другі кангрэс беларусаў.

— Тата, а ён быў адзін?..

— Як?.. — бацька не зразумеў яе.

— Калі ў Брэсце падсеў, з ім больш не было паэтаў?

— Не было... Мар'я, чаму ты пра іншых пытаеш?

— Веш, тата... Я, мусіць, розум страціла і не ведаю, ці то быў сон, ці ўсё наяве?

— Супакойся, Мар'я, і ты больш чаго зразумееш.

— Я ўсё раскажу... Была царква, і я... У хоры спявала... А потым такое пайшло! З царскіх варот паказаўся не бацюшка, а вязень, якому на лётнішчы мы з матуляй і цётхунай Зосыя харчы перадавалі. Ён чытаў верш, мо помніш: «Забраныя мы з забранага краю»?.. Затым пачалі з'яўляцца іншыя. Як бы нават партызаны, але не мотальскія. І яны чыталі вершы. Хор спяваў. Дзед глядзеў на мяне і суцяшальна, лагодна ківаў мне. Падбадзёрваў. Потым ужо не ў царкве, а дома. Перад дзедам, перад жывым дзедам, — я і Волька, мы і яшчэ адзін — партызан-чарнышовец. Зноў вершы. Новыя вершы... О, як тыя вершы гучалі! Неверагодна, аднак, каб іх упадабалі партызаны. Проста дзіва... Я чытала верш Арсенневай. З кніжкі, якую ты прывёз. Расплюшчыла вочы — нібыта прагнулася. Не-е? Ляжу, ведаю, што я ні дома, ні ў царкве, а тута, тута. У душным вагоне.

І вядзе рэй гэты паэт. Слухаю... Зноўку — верш! Такі ж, як і тыя. Божа! Адкуль тут паэту ўзяцца?.. Адкуль узяліся тыя? Жыццё і сон перапляліся. І ці то я жыву, ці бачу сны аб жыцці? — Манін твар перакасіла грываса болю, і на вочы нагарнуліся слёзы; яна зарыдала наўсхліп: — Ах, дзеду-дзядуля! Марна ўсё... Быў бы ты з намі, і ўсё было б добра.

Барыс разгубіўся ад наплыву жалыбы і слёз Мар'і, ён паклаў ёй на голаў сваю мяккую руку, паспрабаваў сусцешыць:

— Не трэба... Не трэба, дачушка, супакойся. Паэты сніліся — гэта добра.

Ён не ўмеў судзяшаць, але ж тут на падмогу яму прыйшла Ганна:

— Што з табой, доню? — Рагом хусткі выцерла яе слёзы. — Слязьмі гору не дагодзіш! Устань, выйдзі на двор. Там ужо дзень і мяцеліца сунялася.

— Я паляжу, — супакойваючыся, адказала Маня.

— Ну адпачывай, а мы з Волькай выйдзем, бо шчэ ехаць далёка.

Маня засталася на месцы, яна старалася глыбока і роўна дыхаць, каб авалодаць сабой.

Ад дзвярэй данеслася матчына пытанне:

— Барыс, а хто ж ён, той паэт, што расстроіў яе?

— Ганя, гэта не ён расстроіў, а — вершы, якія краваюць. І яшчэ: яна дзеда прысніла. Жальба агарнула душу. А паэт — што паэт? Такі ж чалавек, як і мы. Яму, дарэчы, дваццаць два гады. Настаўнік. З Менска... Актывіст Народнай Самапомачы... У трыццаць сёмым годзе бальшавікі забралі бацькоў, асіраціўшы малых дзяцей. Усё — як ва ўсіх, хто дбае пра Беларусь, пра Бацькаўшчыну.

Барыс на нейкі час пакінуў цягнік, а потым вярнуўся з чужымі — з прадстаўнікамі Чырвонага Крыжа, якія, зазірнуўшы ў вагоны, пазначылі штось у паперах і выдалі бежанцам сухі паёк. Маня хуценька злезла з нараў, накінула на плечы паўкажушак і выглянула ў шырока расчыненыя дзверы. Маці гаманіла з Зосяй і іншымі жанчынамі каля другога вагона. Яна заўважыла Маню і абрадавана памахала рукой.

А Бушкевіч схадзіў на вакзал і прынёс вядро кіпню.

Бежанцы ладзілі сняданак, і Маня, спусціўшыся па прыступках лесвічкі ўніз, да сваіх, адчула, што яна зноў стаіць на зямлі.

3

Моталь гарэў. З вантробаў мястэчка ўгору шугала полымя. Широкай паласой. З дымам, іскрамі, гарам. З прыглушаным енкам і крыкам людзей, пераважна старых, якія не здолелі выбрацца з хат. З жудасным рыканнем кароў, з піскам больш дробнай скаціны, якую нехта не паспеў выгнаць з хлява.

Гарэў Моталь, і не ставала дужых, спраўных, спрытных мужчын, каб бараніць яго ад пажару. А тыя, каго не хопала, назіралі за страшным вогнішчам зводдаль, з-па-над возера, з боку Тышкавіч, дзе на ўзбалотку быў іхні лагер. Адтуль партызаны нікога не выпускалі.

Чалавечае сэрца баліць, калі гараць птушыныя гнёзды. Адно тут гарэлі не гнёзды, а сялібы людскія, і востры жаль, скруха, страх агортвалі сэрцы ўсіх, хто, жагнаючыся, назіраў за гэтай жудасцю.

І наракаў люд на лёс нялітасцівы, наракаў на чужынцаў паганых і на сваіх, што зваліся мсціўцамі,— усе былі вінаватыя ў гэтай спапяляючай жыццёвую прастору вайне.

У лютым — сакавіку, адчуваючы сваю сілу і веліч, сваю перавагу перад немцамі, пра што сведчыла занятае імі мястэчка, партызаны пралілі нямала жаночых слёз, гарачых і горкіх, як што ўсчалі выкалупаць з сем'яў мужчын ад семнаццаці да сарака гадоў,— усіх начыста. Пры гэтым нікога з партызанскіх уладароў не цікавіла, як, скажам, фашыстаў раней,— халасты той ці іншы альбо жанаты, які ў прызыўніка стан здароўя, ці здольны ён насіць стрэльбу і гэтак далей. Партызаны стваралі жывы рэзервовы запас для Чырвонай Арміі.

Яны, праўда, не абцяжарвалі сябе лішне тлумачэннямі, што да чаго, і таму, калі сабралі лепшых мужчын мястэчка ў ацалелую школу, куды немцы зганялі яўрэяў, каб потым іх ліквідаваць, між зняверанага люду пайшла пагалоска, што і гэтых будуць расстрэльваць. А што ж у тым неверагоднага?.. Расстралялі ж братоў Паўла і Міколу Міховічаў. Расстралялі Пятра і Паўла Пісарчукоў.

Расстралялі капітана Калінічэнку разам з сям'ёй і шмат каго яшчэ загубілі. То чым гэтыя лепшыя за тых?.. І не суняць было жалю, калі сабралі іх. Жонкі, мацяркі, сёстры, нявесты ўмываліся слязьмі.

Іх пастроілі, і камандзір партызанскага чыну Данік Плюнгер, трымаючы сябе, як той пан ці бог вайны Марс перад чарговым паходам, патлумачыў мэту іхняга збору. Расказаўшы пра становішча на савецка-германскім фронце, ён павёў гаворку аб патрэбах Чырвонай Арміі ў жывой сіле, потым даў слова засланым сюды чырвонаармейцам, і тыя казалі пра важнасць абароны савецкай Радзімы і перамогі над ворагам.

Удакладніўшы спісы, па якіх сабралася ажно паўтары сотні чалавек, прызыўнікоў адпусцілі дадому — усяго на шэсць гадзін, для збораў у дарогу; а потым сабралі і пагналі даўгім ламаным строем па шляху на Тышкавічы і далей, у лес, ва ўрочышча Мінічы. Блізу партызанскага лагера, створанага Плюнгерам раней, навабранцам паказалі дамоўку на бліжэйшы час — роўнае заснежанае поле. І добра, што яны былі ўзброеныя піламі, сякерамі, рыдлёўкамі. Маючы рукі, здатныя рабіць, яны падзялілі працу між сабой: адны пачалі разграбаць снег, дзяўбці мёрзлую зямлю, другія — валіць сухастоіны, пілаваць і калоць дрэвы на сцены, на стоць для падземных «палацаў». Зямлянкі асталеўвалі двума выходамі, як што ў кожную заганялася па дзве дружыны, а разам — сорак чалавек, рабілі яшчэ меншую — штабную зямлянку. У якасці печаў прыстасавалі жалезныя бочкі.

Усё было зладавана чын па чыну, нават адштукавалі кухню, з якой прызыўнікі атрымлівалі не багатую на скаромнае, але гарачую страву. Днём жа арда апалчэнцаў — словамі іх саміх — праходзіла вайсковую муштру, знаёмілася, чым пахне і што важыць вінтоўка, вучылася пераадольваць на аснежанай паласе штучна ўзведзеныя перашкоды.

За працай навабранцам не было сумна, а было прыкра ад таго, што іх, няўзброеных, збіраліся кінуць у бой з немцамі, каб яны здабылі там сабе зброю. Жартавалі нявесела: можа, рана татарам без зброі на Русь ісці?

Дружыны будучых армейцаў узначальвалі паасобку больш спрактыкаваныя мужыкі з ліку тых, што пабывалі ў войску, пераважна польскім. На іх і ляжаў абавязак не

даваць сумаваць байцам, прымушаць іх думаць не пра сябе, а пра Радзіму — СССР, што для мотальскай косці нязвычайным і нязручным было, але ж на тым без усялякіх хістанняў настойвалі вайсковыя ўпаўнаважаныя, дарадцы, якія заўжды дэфілявалі ў чырвонаармейскай форме ўдвух, калі не лічыць камандзіра Плюнгера, гэтага бога ці д’ябла Мініцкіх балот.

Правай рукой у Даніка, пэўна, быў Кірыла Пампуля, з мясцовых, які спанатрыўся бойка чытаць савецкія зводкі з фронту і загады, напісаныя з той ці іншай прычыны камандзірам Плюнгерам.

На жаль, салдату і ў полі няволя — не ўсім падабалася муштра, цяжка было да яе прывыкаць, таму, чаго граху таіць, па начах спачатку сумавалі многія. Па доме, па сям’ях, па сваіх маладзіцах, па дзецях... І з таго боку, варта зазначыць, у няўдэшны сум упадала часам тая ці іншая спадарыня, абрабаваная плюнгераўцамі. Сум і жаль вёў яе ў партызанскую камендатуру, каб перадаць скрушлівы ліст у лагер або паплакаць, пажаліцца, папрасіць спаважнага, чыннага, як здавалася, каменданта Мікіту Калільца вярнуць дадому яе чалавека.

Калілец, дарэчы, уважліва слухаў усіх, ды не ўсё мог зрабіць і таму мала чаго каму абяцаў. Адно ўразіла неяк яго жальба маладой маталіцы Паўліны Мянюк: другі раз пазбаўляюць яе шчасця-долі... То ў 1939 годзе, перад прыходам Чырвонай Арміі, свае ўрвісы забілі мужа Аляксея Бушкевіча. Мінула два гады, і да яе, нябогі, пачаў хінуцца Міхась Мацюкевіч, хата якога стаяла па той жа вуліцы Вішнявецкай, напроці іхняга дома. Мішава маці рана памерла, таму мянушка ў яго была Сірата. Гэта быў спакойны і людзяны хлопец, у іх з Паўлінай з’явілася тое, што родніць зазвычай, што прыцягвае, бы магнітам, адно да аднаго. Яна зацяжарала. Міхась у свае дваццаць сем гадоў рашыў ажаніцца, практычна — забраць, перавесці праз вуліцу Паўліну ў свой дом. Ды яму не даў волі старэйшы брат Рыгор, і не столькі ён, колькі яго жонка. Паўстала супраць Мішавага выбару, і хлопец разгубіўся. Якраз у гэты момант яго і прызначылі дружыновым у лагер навабранцаў у Мінічах.

Паўліна жахалася ад думкі, што яе кавалер не вярнецца, не павянчаецца з ёй, і тады на яе душу ляжа цяжар

няпэўнасці — грахаводнасці, няўцешнасці, і яна будзе пачуваць сябе чужой у сваім асяроддзі. Што ж тады за лёс будзе ў яе і яе дзіцяці, калі яно звязжа рукі?.. Малінавая чырвань пакрывала яе па-дзявочы вабны твар, і, пераадолеўшы сваю нерашучасць, яна расказала дабрадзею-каменданту пра жыццё і пра тое, якія меліся быць у яе неперэліўкі.

Прыгода, пры ўсёй сваёй нягегласці, мела па-чалавечы яркую афарбоўку.

— На што ж ты, драны лапаць, разлічвала, калі вайна наўкола? — задаў Калілец непатрэбнае і скрушлівае для яе пытанне.

Ды яна нічога і цяміць не цяміла, і не рабіла ніякіх разлікаў... Дый ці магчымы тыя разлікі, калі душа ахоплена полымем спапяляльнай жарсці, калі тонеш у абдымках каханья, любові?

— Даруйце... Я, пэўна, дурная, не ведала...

Яе шчырасць і неабароненасць кранулі Мікіту, балазе ён не пазбыўся яшчэ ўспамінаў і пра сваю маладосць.

— Я перагавару з Багданам, — сказаў ён, — але ж за поспех перамоў не ручаюся.

Камандзір Данік Плюнгер з'явіўся ў Моталі назаўтра. Камендант Калілец меў для яго надзвычай важную навіну: у накірунку Моталя з захаду рухаецца частка слыннага партызанскага злучэння Сідара Каўпака, і гэта — рэйдавая брыгада пад камандаваннем Вяшчыгары. Яна ідзе з-па-над Віслы, дзе спраўна крышыла варожыя тылы, здабывала розную карысную інфармацыю ды сеяла паніку ў варожым стане. Цяпер ёй патрэбен быў адпачынак, і са штаба брыгады імя Свядлова, куды ўваходзіў партызанскі атрад Баравіка, паступіў загад: тэрмінова вывесці з Моталя сваіх партызанаў і прыняць каўпакаўцаў дзеля адпачынку і падсілкавання.

Данік выслухаў Калільца і, знайшоўшы пацвярджанне таму рапарту ў немнагаслоўнай паперчыне, перададзенай пасыльным, пачаў аддаваць неабходныя загады сваім аддзелам і штабу. Нікому не хацелася вяртацца ў лясны лагер, ды служба — не дружба, а салдат — ваўку брат.

Калі ж Данік аддаў усе загады і гатовы быў перадыхнуць, роўна як Бог на сёмы дзень тварэння жыцця на зямлі, да яго зноў падышоў камендант Калілец:

— Да мяне са сваім сорамам звярнулася адна дурніца.
Кавалер...

— Хто ён? — гучна спытаў, бы моцна ляснуў затворам,
порсткі камандзір Плюнгер.

— Міхась Мацюкевіч, які ў цябе ў лагеры дружыну
ўзначальвае.

— Дык што ж яна хоча?

— Каб ты адпусціў яе Мішу. Каб яны павянчаліся...
Дзела маладое.

— І астатніх — туды ж? Распусціць па бабах? Не!
Вайна, ведаеце...

Ён пайшоў, куды яму і вадзіла, ды раптам спыніўся,
павярнуўся на адных абцасах: ад усмешкі варухнуліся
бровы:

— От каб баб у салдаты бралі, то і з іх бы людзі былі!
Рыхтуй, дзядзька Мікіта, лепш медыцыну для Каўпака!
Нябось параненых у іх будзе шмат.

— Я ўсё зраблю, што ў нашых сілах.

Каўпакаўцы ўвайшлі ў мястэчка надвечар наступнага дня, і, ведаючы, што «чужыя» партызаны лепшыя ад сваіх, жыхары мястэчка без боязі выходзілі ім на сустрач, а некаторыя адразу ж выносілі хлеб, малако. Перадавалі перш-наперш параненым, якія сядзелі або ляжалі ў вазках. І не было праблемы іх раскватараваць. Паводле адной версіі, яны адпачывалі два дні, паводле другой — два тыдні, паколькі былі дужа змораныя. Па іхніх слядах, аднак, валачыліся зграямі немцы, і былі яны зусім не бяскрыўдным ценем, як што мелі заданне паліць усе вёскі, у якіх спыняліся ці праз якія праходзілі каўпакаўцы. Зімой, напрыклад, Сідар Каўпак зрабіў лятучы санны рэйд цераз усё Палессе, знішчаючы павятовыя нямецкія гарнізоны, наганяючы жах на тылавыя службы ворага; толькі ж следам за ім цягнулася паласа спаленых немцамі мястэчак і вёсак. Назад ён вяртаўся іншым маршрутам, і новая паласа выпаленай немцамі зямлі палягала за ім. Гэтак хісталіся і ўраўнаважваліся шалі добра і зла, калі дапусціць, што дабро ў дзёрзкіх рэйдах было.

У сваіх рэйдах каўпакаўцы абапіраліся на мяцовыя партызанскія базы, што ні ў кога не выклікала сумненняў.

У тыя дні Данік Плюнгер трымаў падкрэслена строгую дысцыпліну ў лагеры навабранцаў, да якой было цяжка прывыкнуць, асабліва тым, у каго яшчэ вусы не пачалі расці, а былі ж і такія, і ў іх ліку — Янка Кульбеда, былы прыяцель Пісарчукоў. Ды размова ў нас цяпер не пра яго.

Надарылася тое, што на вячэрняй паверцы не далічыліся двух апалчэнцаў, юнакоў з аддаленай вёскі Варатыцк. Партызаны неўзабаве перанялі іх і вярнулі ў лагер.

Раніца па тым надарэнні пачалася звычайна — з пружыністага пад'ёму і аблівання халоднай вадой на двары. Было хмарна, туман злізваў снег. Сваёй чарадой прайшлі сняданак, заняткі, інфармацыйная «шарварка» Кірылы Пампулі. Затым — па абедзеным часе — усіх пастроілі ў чатырохкутнік з адкрытым бокам на поўнач.

На адкрыты бок акурат вывелі ўцекачоў — маладзенькіх напалоханых хлопцаў са звязанымі рукамі. Іх ногі дрыжалі ў каленях.

Яшчэ да гэтага пастраення ў карэ, пачуўшы тое-сёе з вуснаў штабных і здагадаўшыся, якім манерам падзеі будуць далей разгортвацца, дружыновы Міхась Мацюкевіч расшукаў Плюнгера ў штабной зямлянцы.

— Таварыш камандзір, дазвольце звярнуцца з запытаннем...

— Якое яшчэ пытанне ў цябе?

— Наконт гэтых двух... За іхні ўчынак кару, прашу прабачэння, трэба меншую, бо яны несвядома гэта зрабілі. Хрыстос заклікаў такім дараваць.

— Глядзіце, які добры! — кіўнуў камандзір чырвонаармейцам, што сядзелі за сталом. — Хрыстосік? Або адвакат? Проста — як з неба спусціўся і гатовы тут за камандзіра загады аддаваць, — у голасе Плюнгера загучалі пагрозліва-скрыпучыя ноткі.

— Не-е... Даруйце, — апалым голасам доўжыў і ўжо нібы апраўдваўся дружыновы. — Тут без мяне, канешне, ёсць каму загадваць. Я ж толькі пра тое, што яны хрысціяне. Яны не ведалі, што робяць. Зрэшты, які закон яны парушылі? Якую клятву?.. Прысягі ж, пэўна, яшчэ не прымалі...

— Спыніць размову! — тонам загаду выдаў Данік, і нават пры слабым святле лампы відаць было, як ён

змяніўся ў твары.— За такія размовы я і цябе магу... бя, па галоўцы не паглядзіць. Кажаш, несвядомы ўчынак зрабілі. А ты, святоша, свядома ці несвядома зрабіў дзіця Паўліне, га? Ідзі!.. Ідзі ў строй і ў думках пакайся.

Міхась Мацюкевіч выскачыў са штабной зямлянкі, бы апараны, ён шкадаваў ужо, што па сваёй ахвоце сунуўся туды.

Данік выйшаў таксама. Агледзеўшы прыціхлы строй навабранцаў, ён сказаў кароткую, але яркую, узвышанапагрозлівую прамову, пасля якой скамандаваў на «Зважай!». Арда выцягнулася ў струнку, і тады штабны пісар Пампуля зачытаў загад, згодна з якім... Жах агарнуў душы змушаных слухачоў, а Янка Кульбеда ажно здранцвеў і, здаецца, зусім перастаў дыхаць. Дружныны Міхась Мацюкевіч, адганяючы злых духаў, перахрысціўся. Вядома, тыя, што стаялі насупраць са звязанымі рукамі, спалатнелі, бо ніколі ў жыцці ім не даводзілася ісці на такую адказную справу — паміраць.

— Агонь! — падаў каманду Плюнгер.

І аўтаматчык Зміцёр Крышыліных у момант пусціў адну, потым другую кароткія чэргі, і хлопцы, падкошаныя кулямі, пахіліліся, ссунуліся на зямлю. Без пары, без ладу зрэзаныя парасткі.

А каўпакаўцы, пазбягаючы адкрытага бою з праціўнікам, які пераўзыходзіў іх агнявою сілай і моцай, пільна сачылі за варожай пагоняй. Атрымаўшы вестку, што з Янава ў бок Моталя на бронемашынах рухаецца варожы атрад з гарматамі ў агульнай калоне, яны тэрмінова наладавалі абоз і пусцілі яго ў забалочана-лясныя нетры; самі ж, праверыўшы экіпіроўку адзін у аднаго, рушылі следам — цераз мост, за Ясельду, ды па лесе — ад Тышкавіч да вёскі Клятная. У паходзе, дарэчы, ім неаднойчы даводзілася расчышчаць сабе шлях ад бандэраўцаў, украінскіх нацыяналістаў, якія раз-пораз наладжвалі засады. Яны з аднолькавым імпэтам змагаліся і з немцамі, і з пракаmunістычнымі Саветамі за сваю «вільну Украіну».

У Плюнгера з каўпакаўцамі, пэўна, была дамоўленасць прыкрываць іх адыход. Таму, калі апошнія калоны партызан Вярышгары маршам прайшлі па мосце цераз Ясельду, сюды з боку Тышкавіч памкнулася разведадзяленне, ачоленае Платонам Мацюкевічам, мужыком

зайздроснай паставы і сілы, а таксама 2-я рота атрада баравікоўцаў-плюнгераўцаў. Яе павёў у Моталь сам Данік. Патрабавалася выставіць партызанскі заслон перад Моталем.

А там яшчэ не было варожага войска, і шлях быў адкрыты. Платону Мацукевічу, аднак, на пачатку паходу настрой сапсаваў эпізод з Іллюком Дубовічам, які лічыўся ў яго як не правай рукой. Калі рухаліся па мосце кароткімі перабежкамі, непадалёку пачуўся стрэл з вінтоўкі. Невядома было, хто і адкуль страляе, але таварыш Дубовіч, мігам перамахнуўшы парэнчы, даў нырца з вышыні не меней дзесяці метраў — лёд на Ясельдзе ўжо сышоў.

Выстралы больш не паўтараліся, толькі Платон адчуў вялікую прыкрасць у душы, бо невядома было, бегчы далей або кінуцца ратаваць баязліўца — чаго добрага, яшчэ захлынецца, бы шчанюк, у халоднай вадзе. І, вылаяўшыся, ён загадаў аднаму з разведчыкаў паназіраць за тапельцам Дубовічам, ці выграбецца ён з вады, а з іншымі шпарка пакрочыў далей.

Увогуле Платон Мацукевіч лічыў, што заслон трэ было выстаўляць не ў Моталі, а на лініі Ясельды: водная перашкода ў вайскоўцаў заўжды была рубяжом абароны. Але ж у Платона ніхто не пытаўся.

У Моталь увайшлі своечасова, гэта значыць, раней за немцаў, і Данік распарадзіўся выставіць кулямёты на паўднёва-заходніх ускрайках мястэчка, на Лузе, на Муравятніцы, як што немцы меліся ісці з Замошша і Упірава, абмінаючы Цобскія горы.

Партызаны пачалі ўсцягваць кулямёты на стрэхі пуняў, хлявоў. Але, мяркуючы па рэакцыі дзядоў дый бабуль на тыя дзеянні мясцовых стратэгаў, жажліва бяздумным выглядала тое — бо, як вядома, драўляныя сцены хат і хлявоў, не гаворачы ўжо пра саламяныя стрэхі, гараць, як парох.

Ды што ні тлумачылі разважлівыя жыхары партызанам, пачынаючы ад радавых кулямётчыкаў і канчаючы статуепадобным Данікам Плюнгерам, камандзірам, ніхто іх слухаць не хацеў. Загад не абмяркоўваецца, чуеце, няхай ракі назад поўзаюць, а не партызаны.

Параска Міховіч, узброіўшыся граблямі, што тырчалі з-пад страхі, прагнала кулямётчыкаў са сваёй сядзібы.

— А ліха на вас, чэрці! Сыноў пастралілі — за што? Яны не хацелі ісці ў вашу банду? Нелюдзі! — галасіла яна.— Цяпер нябось і на хату пагібель наклічаце... Прэч! Прэч, каб вочы мае вас не бачылі, каб вашы дзеці ў вас уцехі не мелі!

Язык — зброя! Партызаны ўважылі пратэст кабеты і, як пабітыя, папляліся з двара. А можа, суседняя пуныя была больш зручнаю для кулямёта?..

Выправіўшы іх, Параска парадавалася кропляй-кропелькай уласнай годнасці, якую здолела-ткі абараніць з граблямі ў руках. Але ж перамога над нягеглымі ваярамі цётку мала цешыла. Ёй боязна было заставацца адной у сваёй хаце, бо нутром сваім чула, што неўзабаве пачнецца страляніна і мо сапраўдная вайна. Таму яна навесіла на дзверы замок і, спора перабіраючы нагамі, пакаціла на Гару да сваёй сваці Аксінні. У адной і другой цяпер было раўнаважна вялікае гора, і яны ім жылі, як жылі раней сямейнымі ўцехамі. Адно чорная паласа прайшла іх агародамі.

Не паспела замружаная думкамі Параска прайсці туды па вуліцах, не ўцеленых ходнікамі, па сырой зямлі, дзе там-сям яшчэ нават ліпелі ледзяшы, якія засталіся ад зімовых гурбаў, як цішыню рванула ды стала траскатаць так, што ажно неба крышылася. Прыгаваліся акурат такія стрэлы, калі немцы на лядах знішчалі яўрэяў.

Параска падбежкі, нібы стрэламі тымі стукала ёй у спіну, дастала парога — дзвярэй Пісарчуковай хаты і ў распачы ўвалілася ў кухню.

— Ай, Ксеня-Ксенечка, мая ты галубка, што там зноў дзеецца! Антыхрысты гэтыя неба на кавалкі рвуць, між сабой дзеляць!

Аксіння, пачуўшы зводдаль раскацістую страляніну, пачала хадзіць-кідацца з кута ў куток, бы птушка, пасаджаная ў клетку; а як у дзверы загрузкала свацця, прысела на лаву, свая не свая, знервавана-бледная, узрушаная, не мовячы, не абзываючыся на словы Параскі. Яна ведала, што з мястэчка партызаны-каўпакаўцы ўцяклі, шасцёра нават у яе кватаравалі, і што ўслед за імі сюды прыйдучь немцы, але не чакала бою ў мястэчку.

— Не талан, не талан Моталю і мотальцам,— нарэшце прамовіла яна.— Яшчэ каб не свае шкурадзёры...

— А то ж бо!..

Стрэлы пачасціліся. Немцы, напэўна, успрынялі кулямётныя чэргі з дахаў сялянскіх сядзібаў як адзнаку прысутнасці рэйдавай брыгады Вяршыгары ў Моталі. Яны разгарнулі свае баявыя парадкі ў фронт і пайшлі ў наступ. Пяхоту падтрымліваў кулямётны агонь з панцыраў, гэта значыць бронемашын, грукацелі воддаль гарматы. І неўзабаве мотальскія кулямётчыкі загавелі душой, праўда, адзін іхні разлік збег. Уцякла з Моталі і 2-я рота на чале з Данікам Плюнгерам.

Да выканання свайго абавязку прыступіў цяпер ар'ергард Вяршыгары, які прыкрываў адступленне. Байцы шпурлялі ўсцяж моста звязкі гранат і бутэлькі з гаручай сумессю. Гранаты ўзрываліся, а мост — нібы загавораны — не хацеў гарэць, хоць і быў драўляны. І тады на дапамогу каўпакаўцам прыйшоў Мікіта Калілец, камендант партызанскага чыну. Ён загадаў партызанам завезці на мост і скінуць на дошкі воз саломы, яе палілі газай і тады запусцілі чырвонага пеўня. Нумар са спалам удаўся.

А ў Моталі ўжо гарэлі двары, прычым запалалі спачатку тыя, дзе сядзелі плюнгераўцы, а за імі і іншыя. Калі трохі сціхла і чуваць былі толькі асобныя стрэлы, Аксіння звярнула ўвагу Параскі на нейкі дзіўны гул. Пэўна, уваходзілі ў мястэчка нямецкія панцыры. Да гулу матораў нешта яшчэ дамешвалася ці перабівала яго. Цікаўнасць вывела кабет на вуліцу. Бацюхны! Шумела, шугала полымя на Муравятніцы, на вуліцы Калільскай, ускрай Гары, нема крычалі людзі і жывёла.

— Ксенечка, там, пэўна, і Лука гарыць! А я ж кароўку не выпусціла... Ох, кароўка мая!.. Ксеня, я, я туды пабегу.

— Куды ты, дурніца! — Аксіння ўхапіла сваццю за рукаў і спыніла: — Шукаць смерці не трэба, яна сама цябе знойдзе!

— Ай-я-яй! Па-жывому ж гарыць! Ксеня, Ксе-ен-не-чка, любая! Я вар'яцею... Сіл маіх не стае! — з лямантам яна рынулася ў чырвоны куток ды пачала горача маліцца і заклінаць іконы.— Мікола, Мікола Цудатворац, у імя Айца і Сына і Святога Духа па-ма-жы!.. О-о, Божа, чаму ж ты нічога не чуеш і не бачыш?.. Дзе яны, дзе яны, ну, дзе ж яны, дзеці мае?! А кароўка ж мая, карміцелька любая...

— Не талан,— ківала Аксіння, прыціскаючы да збалелых грудзей анепакоеную кошку Лельку.

— А-яй, ой-ё-ёй,— ссівелая і высахлая на трэску Параска заходзілася ў плачы.

— Не талан,— распачна ўздыхала Аксіння.— Асірацелі мы, свацейка... Не-не, бач, туды глядзець немагчыма... Жах! Каб не нашы антыхрысты. Гэта ж яны сюды зазвалі вайну. І абяздолее люд. Няхай на іх немач! Каб не разжыліся яны, каб не разбуліся, каб па белым свеце не хадзілі, каб не бачылі ні свету, ні сонца, як не бачаць іх Пятро і Паўлюк, адышоўшы ў сыру зямельку.

Свацці абліваліся слязьмі; неўзабаве Параска падхапілася і з мокрым, у зморшчынках, тварам, з невідучымі вачыма падбегла да Ксені, потым да печы ў кухню, ухапіла чапялу і зноў — у кут. Аксіння не паспела вокам міргнуць, як тая з размаху ўрэзала па вобразе Міколы Цудатворца, пры гэтым у экстазе крычала:

— Ах ты, глухі, ах ты, сляпы! Дакуль жа народ будзе цярэць ад розных д'яблаў?! Скажы! Ты не ведаеш?! Не... А вось табе!

Разбітая ікона звалілася долу, Аксіння з крыкам «Які грэх!!!» адкінула зусім пераляканую Лельку, падскочыла да Параскі, ірванула ў яе з рук чапялу, і тады свацця, як падкошаная, звалілася на падлогу,— у рыданні, у распачы калаціліся яе плечы.

Неўзабаве жанчыны адчулі, што болей сіл у іх не стае глядзець на тое пекла і думаць пра людзей: ці не лепшага яны вартыя?.. Але ж адкуль яно будзе лепшае, калі самі яны тое і спараджаюць?

Рухі людзей, калі толькі можна было іх згледзець на вуліцах, у сядзібах, падаваліся разгубленымі, адрынутаспасацяржлівымі. Ступалі яны з аглядкай, каб не дастаць незнарок нямецкую кулю за тым ці іншым вуглом. Шмат людзей збіралася ў завулках Папоўшчыны. Адразу ж прайшла пагалоска: немцы, уварваўшыся ў шале ў мястэчка, паляць сядзібы, губяць мірных жыхароў! Так было сапраўды, як што па логіцы распачатай імі вайны яны мелі страляць у партызанаў. Але ж дзе тыя партызаны? Дзе шайз бандэ? Ну, калі сранай банды няма або яна хаваецца за спінамі мірных жыхароў, душу можна адвесці і на расстрэле заложнікаў.

Уцягнуўшы голаў у плечы, шпарка крочыў па вуліцы сусед Аксінні — Хведар Малыцька. Аглядваючыся, ці не ўвязаліся за ім чужынцы, прыпыніўся каля кабет.

— На рыначнай плошчы,— паведаміў ён,— панцыры з крыжамі стаяць. Аўтаматчыкі працэсваюць вуліцы.

Аксіння быццам і не чула таго. Яна яшчэ раз кінула позірк на слупы агню і дыму:

— Гарыць жа, як на дурное... Божа літасцівы!..

— Ой, гарыць, свацейка, ой, гарыць! — жалілася ёй Параска.

— Каб не выгарала ўсё мястэчка!..

Купка жыхароў з боку пажарышча бегла туды, дзе пры возеры жылі святары.

— Гара гарыць! Гара занялася агнём,— у распачы крычалі тыя.

— Ох, бацюхны, ах, матухны мае! Да нас дойдзе...

— Бачыце,— падаў Малыцька,— разам з немцамі прыджгалі тры мясцовыя паліцыянты. Яны і помсцяцца... Бегаюць з каністрамі па вуліцах, падпальваюць партызанскія хаты.

— Як жа?.. Ці можна без качагараў у пекле?.. Каб такая варажнеча ды сярод сваіх людзей!..

— Бацюшка казаў: усё ад таго, што на Бога сталі забываць,— згадала Параска.

— Можа, і так... Праўда, невядома яшчэ, каго Бог больш упадабаў: нас або гітлераўцаў? — Малыцька выплюнуў на зямлю акурак і расцёр нагой.— А можа, ён больш упадабаў шэльму Сталіна? Не?.. Прычына варажнечы ў тым, што нашы людзі па розныя бакі...

— Хведар! — раптам паклікала Малыцьку, выглянуўшы са свайго двара, жонка: яна, як і ўсе, была напалохана пажарам і пакінула непрыкрытым капец на гародзе, а мелася ж перабіраць бульбу.

— Іду! — супакоіў яе чалавек.— Адно дадам для вас, шаноўныя свацці, па сакрэце... Не выключана, што тыя розныя бакі, адзін і другі, не нашы — для нас яны наогул чужыя. Таму і б'юцца брат з братам, не ведаючы, хто з кім і за што.

Аксінні падалося, што яна зразумела Малыцькаву думку, нешта падобнае даводзіў раней і Барыс. Ёй прыгада-ліся сынавы словы: «Шчасце беларуса ва ўладзе над самім

сабой»... Мо калі б беларусы служылі сваёй Бацькаўшчыне ды мелі ўладу сваю, і не было б той дурноты, той варожасці, ліха на яе.

— От, кабаказаўся Барыс, — зазначыла Акісіння. — Твае, Хведар, показкі ён прызнаў бы, напэўна...

Але тыя Акісінніны словы неяк патанулі ў людскім галасе і пошуме — узбуджаны натоўп местачкоўцаў, які сабраўся ў завулках Папоўшчыны, высыпаў на Гару ды падаўся ў іх бок. Наперадзе, трымаючы вялізны крыж у руках, ішоў бацюшка Георгій Раздзялоўскі, у вольным руху пераліваліся складкі ягонай рызы; ён жагнаў крыжам, пэўна, тое, што адкрывалася зроку наперадзе: клубы густога дыму, высокія грывы агню над паселішчам, смурод гары, што вецер ужо даносіў сюды. Час ад часу чуваць былі стрэлы. Жанчыны енчылі, ойча тварыў малітву:

— Госпадзе літасцівы, Госпадзе міласэрны, адвядзі кару ад нявіннага і дабрачыннага люду, ад пакорлівых і ціхамірных рабоў Тваіх. Госпадзе, Уладыка нябесны! Утаймуй пажар. Упакоў сэрцы ворагаў нашых. Пралі сваю мілату на Моталь.

Акісіння з Параскай і Малыцька з жонкай далучыліся да натоўпу; адвольна ўтвораны хрэсны ход мінуў усяго некалькі сядзібаў Гары-вуліцы, калі наперадзе, набліжаючыся, заварушылася купка нямецкіх аўтаматчыкаў і паліцаяў з каністрамі.

Толькі бацюшка не спыніўся, і яго поступ, ягоны выраз твару, суровага і як бы адрынутага ад мірскай мітрэнгі, выяўляў рашучасць.

— Госпадзе літасцівы, Госпадзе міласэрны, адвядзі агонь ад паселішча, дай мір і спакой рабам Тваім маталянцам. Ды асвеціцца імя Тваё, ды будзе вечным царства Тваё! У імя Айца і Сына і Святога Духа. Амін. Госпадзе...

Карнікі спыніліся ўсяго за некалькіх метраў ад святара, і хросны ход у момант замёр.

— Was ist das? — звярнуўся немец. — Seid ihr Banditen?!

— Найн!.. Госпадзе, наш лёс у руках Тваіх. — Айцец Георгій асланіўся ад чужынцаў крыжам. — Прэч, насланне!

---

* Што такое? Вы бандыты?! (ням.)

З намі хросная сіла. Божа, пакінь нам волю нашу і наша жыццё!

Утаймоўваючы разгарачанае дыханне, чужынцы здзіўлена, утрапёна, разгублена глядзелі ў натоўп, ачолены святаром, і на яго самога. Урэшце унтэр-афіцэр павярнуўся і скамандаваў астатнім:

— Hörst mit Brand auf! Zurück...*

Да ночы гарэла, за поўнач усё яшчэ тлела, на раніцу курылася і моцна смярдзела паленым. Самая шчыльная ў засяленні частка мястэчка была вынішчана — дзе-нідзе ўзвышаліся толькі ацалелыя пуні, скляпы, нават хлявы, калі яны стаялі наводшыбе. І пасля пякельнай ночы, якая шмат каго асіраціла ці пакінула без даху над галавой, мотальцы паціху ажывалі, вылазілі, выпаўзалі на вуліцу, як п'яныя. Але ж дарэмнымі былі іх спадзяванні на канец жажлівага явішча, бо немцы з дапамогай паліцыянтаў пачалі выганяць людзей з сядзібаў ды гуртаваць іх на скрыжаванні вуліц Запылінай і Вялешкут. Ставілі на калені, каб аўтаматчыкам зручна было наглядаць за імі.

Не давядзі, Госпадзе, у прышласці яшчэ каму-небудзь перажыць такое. Але ж, не перажыўшы, яно цяжка і ўявіць сабе, што адчувалі тады ў душах сваіх жыхары мястэчка і што адчувала на той момант Аксіння. Атупелая ад жахлівых відовішчаў ды перажыванняў, яна цягнулася туды, куды зганялі ўсіх,— на крыжовае месца. Ёй у цеснай гурме, бадай, усё роўна было, што далей будучь рабіць з людзьмі і з ёй асабіста... Адзінае, пра што шкадавала цяпер,— няма яе сына Барыса. Бо толькі ён, прыехаўшы, зрабіў бы ўсё для яе і выцягнуў бы з пекла, што ўтварылася ў Моталі.

На душы ў Аксінні пасля смерці яе чалавека Пятра было распачна — не хацелася жыць і не баялася смерці. Потым, калі ачомалася трохі, на думку легла іншае: спяшацца на стрэчу з Пятром на тым свеце не варта, бо ні ён, Пятро, ні сын Паўлюк не пажадалі б ёй хуткай смерці, наадварот... Аксіння па-новаму ацаніла жыццё. А цяпер, калі Моталь запалаў і чэрці доўжылі ў ім свой крываваы баль, яна зноў была гатова адцурацца гэтага свету. Ды неяк

---

* Спыніце падпальваць! Назад... (ням.)

паціху ў святдомасць кабеты прасачылася думка: мусіць, у яе, змучанай, змардаванай, ёсць яшчэ шанц для паратунку... Гэта — лісток, пакінуты ёй Барысам. Нешта накішталт пропуска, ці што. Каб жа лісток спраўдзіў! Стане тое ці не? Варта праверыць.

Яе рука намацала ў кішэньцы жаночага гарсэта заповітную паперчыну, і няшчасная адчула, як прыбываюць да яе з нейкіх глыбіняў свежыя сілы. Яна паднялася з каленяў, наструнілася і гэтак маўклівай чыгуннай статуяй падалася да галоўнага начальніка, які, таксама наструненна, але з іншай нагоды, дэфіліраваў у бліскучых афіцэрскіх ботах перад паніклым натоўпам.

— Was heist das? — спыніўся ён.

— Пане начальнік, гер афіцэр! — пачала яна тлумачэнне. — Майн сын... майн зон — Кёнігсберг. Фэрштэйн?.. Я... Іх іст мутэр. Фэрштэйн? Іх нах Янаў...

Начальнік узяў працягнутую яму паперчыну і, прачытаўшы, перадаў яе свайму памочніку, пры гэтым тлумачачы штосьці. Закончылася размова між немцамі зразумелымі для Аксініні словамі:

— Verstehen?

— Jawohl!

І афіцэр павярнуўся да яе:

— Gut, matka!

Памочнік кіўнуў ёй, каб яна ішла за ім, і яна пайшла, адчуваючы, як цяжар звальваецца з яе плячэй і праходзіць утрупяnelасць, як са статуі яна зноў ператвараецца ў жанчыну. Падумалася: калі Бог дасць ёй выбрацца адсюль, як добра будзе недзе ў свеце расшукаць унучку Мар'ю, любіміцу дзедаву, і разам з ёй, каханай, паплакаць, успамінаючы ўсё, што перажыта ў Моталі.

Афіцэр жа, усё яшчэ дэфіліруючы, час ад часу даставаў з вузкай кішэнькі галіфэ гадзіннік на срэбраным ланцужку, які блішчаў на сонцы, і кідаў вокам на яго. Відавочна было, што ён кагосьці чакае, што нехта ці нешта замянае яму выканаць свой святы абавязак перад фюрэрам — перастраляць усіх, хто быў разам з бандытамі, якія любяць называць сябе партызанамі, — усю гэту шваль у рыззі — шайзэ шваль, якая не ўмее нават на каленях стаяць перад воямі Трэцяга рэйха, а спаўзае з каленяў на зад...

Мінула не менш за гадзіну. Час гнятліва і доўга цягнуўся. Плакалі дзеці. Нямецкія салдаты прыгналі на залітую сонцам пляцоўку пры скрыжаванні вуліц яшчэ партыю напалоханых да смерці жыхароў, якія хаваліся па сваіх сядзібах. Афіцэр, карыстаючыся паслугамі немца-перакладчыка, прымусіў усіх устаць і зноў апусціцца на калені. У гэты ж момант пачуўся гул матора, машына прыпынілася ўзбоч натоўпу. З яе вылез таўстаматы чын у вайсковай форме. Амаль попеч з ім паўстаў ад’ютант, а за імі — адразу ніхто і не разгледзеў — двое ў цывільным. Афіцэр шпарка падышоў да таго, што прыехаў, выцягнуўся ў струнку і адрапартаваў аб сваёй перамозе ў баі за Моталь і аб сабраных тут, на пляцоўцы, людзях, якія, як бачылася яму, разам з бандытамі трымалі абарону.

Вышэйшы чын слухаў даклад афіцэра і ківаў: gut, gut... Да яго неўзабаве наблізіўся спаважны, станісты чалавек у цывільным. Ён штосьці пачаў даводзіць вышэйшаму чыну, паказаў на людзей з дзецьмі, якія стаялі на каленях і глядзелі на іх, затаіўшы дыханне. І зноў гэты чын ківаў і пагаджаўся: gut, gut... Нарэшце ён дастаў з кішэні круглае люстэрка, падаў афіцэру, прапануючы, паглядзець на сябе. Той зазірнуў туды і ледзь пазнаў свой скамянелы твар. Намаганнем волі зняў з твару напружанасць. Абодва ўсміхнуліся. Зэр гут... На ломанай рускай мове перакладчык абвясціў люду памілаванне, а разам і параіў: калі вы, маўляў, не хочаце больш цярэць прынуку, гвалт, здэк мясцовых камуністаў і іхняй шайз бандэ, запісвайцеся на выезд у Нямеччыну; там усім здаровым людзям месца хопіць, будуць забяспечаны прытулак і праца.

Параска выбралася з натоўпу і падышла да чалавека ў цывільным плашчы, які глядзеў праз галовы ў натоўп, яўна кагосьці шукаючы. Вочы яе не падманулі, і яна зведла новае вострае хваляванне ды радасць:

— Калі ж ты прыехаў, зяцёк?

Ён аслупянеў ад яе голасу, але ж у наступны момант зрабіў крок насустрач кабеце, і яны абняліся.

Так Барыс сустрэўся са сваёй цешчай Параскей. Але ж ён шукаў тут не яе...

— Я рады, што пабачыў вас... А дзе ж мая маці?

— Яе адпусцілі, Барыска. Нейкі немец павёў яе... Дзякуй, што ты з намі і абараніў нас. Яна ж цяпер, можа, дома.— У запалых і заплаканых вачах кабеты схамянулася цікаўнасць: — Скажы, а дзе цяпер мае Ганя з дзецямі ды Зося?..

— У Памажанах, у маёнтку нашага кума Юргенсана. Гэта прыкладна сто пяцьдзсят кіламетраў за Варшаву.

— Дзякаваць Богу!

— Я і вас туды забяру, і Зосіна немаўлятка, і тых, хто з ім бавіцца.

Каля іх утварылася шчыльная купка цікаўных. Ва ўсіх, як вядома, была золь на душы, і тым не менш некаторыя усміхаліся, праз слёзы, праўда. Момант паказваў, наколькі магутныя ў чалавеку адродны пачатак і прага жыцця.

— Шаноўныя грамадзяне, суродзічы! — звярнуўся Барыс Рамановіч да зняверанага люду, які яшчэ не паспеў разысціся.— Пасля пажару цяжкое гора ў вас, цяжкія выпрабаванні, і няма чым суцешыць. Адно скажу, Саветы, калі прыйдуць, не прынясуць вам палёгкі, і калгасы не накормяць, і энкаведысты не ўсцелюць шоўкам вам шлях на Сібір. Няма ў ліцвіна добрае долі. Але ж найбольш свядомыя і адважныя сыны Бацькаўшчыны спрабуюць сабе гэту долю здабыць. У Менску дзейнічае Беларуская Цэнтральная Рада, якая выконвае функцыі ўрада. А цяпер ствараюцца батальёны Беларускай Краёвай Абароны. За сваю зямлю, за Беларусь нам трэба дружна змагацца. Братове, зямлю належыць бараніць як ад тых, што ідуць з усходу, так і ад тых,— Барыс агледзеўся, ці не стаяць блізка немцы,— што прыйшлі з захаду.

— Правільна,— пачуўся прыглушаны голас суседа Хведара Мальцкі.

— Аднак нам, бітым, паленым, не да гумару! — падаў нехта.

— А чаму? — запырэчыла раптам бойкая Алена Германка, ды так, нібыта ёй і належала арганізаваць батальён.— За адных паваявалі, за другіх — галовы склалі. А за сябе? Кішка тонкая?

На большасці твараў ляжаў выраз адрынутасці, разгубленасці, распачы. Барыс не збіраўся весці з народам

дэбаты. Люд рассейваўся. Чуліся асобныя ўсхліпы і галашэнні. Хтосьці кінуў з выклікам:

— Вунь там, пад Тышкавічамі, наш батальён!

— Дармо, — энергічна адказаў Барыс, — і там, і тут — скрозь наш брат-нявольнік. Адно прашу мець на ўвазе: са мной з Драгічына прыехаў прыяцель, — ён назваў імя і паказаў на чалавека ў цывільным, які стаяў воддаль; той паклانیўся. — Гэты чалавек фарміруе аддзел Беларускай Краёвай Абароны. Хто пажадае — калі ласка... У яго, дарэчы, больш дакладная інфармацыя.

Параска праводзіла Барыса ў сядзібу Пісарчукоў. Толькі пры думцы, што яны вось-вось расчыняць дзверы хаты, дзе зусім нядаўна жыло тры сям'і, а цяпер, апроч Аксінні, — анікога, і яе, Параскі, сядзіба самотная, ёй рабілася непамысна горка, балюча — маліла зноў Бога, каб не гневаўся і даў сіл зладзіць з сабой, захаваць розум. Гэта ж трэба, каб гэтак парушыўся свет, у якім яна дагэтуль жыла!

Разам з імі ішоў да сваёй хаты і Малыцька.

— Пятровіч, — паважліва казаў ён, звяртаючыся да Барыса, — я слухаў цябе і тады, тры гады назад, як ты выступаў каля царквы, і цяпер. На мой мужыцкі розум... гм, як сказаць? — марудзячы, ён уздыхнуў. — Калі не хадзіць па зямлі — дык яно самы раз: святая праўда ў словах! А практычна — мы прыціснутыя.

— Я ведаю... На нашых целах балююць.

— Галавы не ўзняць! Які ж Гітлер дазволіць нам мець сваё войска?

— А Гітлеру ўжо не да нас...

— То, скажы, дзе возьмеш зброю?

— З Берліна абяцаюць дваццаць тысяч вінтовак.

— Дапусцім... Значыць, зноў мы ад Гітлера залежныя. Вінтовак не хапае і тым, хто ў партызанах. Вунь пад Тышкавічамі сядзяць таксама хлопцы без зброі. Мяркую, многія з іх узялі б з тваіх рук вінтоўкі. Але ж супраць нас усё адно чырвоныя панцыры ды «кацюшы» папруць.

Барыс нейкі момант маўчаў, раздумваючы, а затым прамовіў:

— Калі б народ паўстаў... З народамі нічога не зробіць.

Па народу з «кацюш» не будуць паліць. А зрэшты...

— Народ у нас дваякі.

— Залаты, скажу табе. Толькі расколаты, і частка яго апалячана, частка ўведзена ў зман камуністамі. Я і сам раней у камуністах хадзіў, таму ведаю.

На гэта Малыцька ўжо не знайшоў што адказаць, і перавёў размову на іншае:

— Пятровіч, я мужык, з якіх ствараюць калгасы. Я небагата жыву да вайны. Жыву сваім розумам. У калгас, аднак, не хачу... Скажы мне, дзе, на якіх сабаках раней гэты камунізм быў выпрабаваны?

— Не ведаю, Хведар. Мусіць, нас выбралі за паддоследных.

— І я так думаю.

Барыс не застаў сваю маці дома і кінуўся да немцаў у росшук. Немцы паведамлілі, што фрау, якую ён шукае, перапраўлена дзве гадзіны таму ў Янаў. Калі ён ехаў сюды, яны, бадай, размінуліся... Барыс супакоіўся, ведаючы, дзе спыніцца яго маці ў Янаве, і яшчэ суткі правёў у бацькоўскім доме, праўда, толькі начуючы. Днём разам з драгічынскім хаўруснікам ездзіў па вёсках, у якіх яны прапагандавалі мэты і задачы стварэння Беларускай Краёвай Абароны. Сёй-той запісваўся. Толькі многія зноў жа ківалі на лагер пад Тышкавічамі, дзе праходзілі муштру і бавілі час найбольш дужыя мужыкі з мясцовых.

Затым Барыс падаўся ў Янаў, каб палагодзіць там адпраўку людзей на Захад. Ён зноў вярнуўся ў Моталь у Вербную нядзелю на пачатку мая, калі нямецкае камандаванне, сцягнуўшы свае ўдарныя сілы, пачало блакаду партызанскай зоны. Немцы з мінамётаў абстрэльвалі лагер у Мінавіцкіх балотах, і там пачалася паніка. Пераканаўшыся, што штаб разам з камандзірам Багданам Плонгерам знік і не было ніякіх распараджэнняў і ніякіх перашкод для руху, навабранцы спакваля рассяваліся. Амаль усе вярнуліся да сваіх хат, балазе немцы іх не чапалі. Для іх, патэнцыяльных ваяроў, найбольшая небяспека цяпер была ад сваіх, ад гэтак званых абаронцаў ад нямецка-фашысцкай няволі. Людзі пачувалі сябе як бы ў двайным палоне. А яшчэ свежае папялішча ў Моталі прыгнечвала душу.

Хто хацеў жыць, шукаў выйсця з цянётаў.

Цяпер нікога больш не здзіўляла, што ў красавіку і першай палове мая новая партыя мотальцаў — ажно за

дзвесце чалавек! — падалася ў Германію, так бы мовіць, у стан ворага. Хто ахвотна, а хто па прымусу, якога можна было б і пазбегнуць. Прычым не кожны з іх меў які-небудзь грэх перад людзьмі або партызанамі, каб уцякаць ад іхняга пераследу.

Янка Кульбеда, вучань адмысловага пчалаяра, няхай таму пухам зямля будзе, сустрэў ягонага сына Барыса Рамановіча блізка царквы і, трохі саромеючыся, папрасіў дапамагчы яму выехаць з Моталя туды, куды цяпер, сказаў, багата хто едзе. Ён зазначыў, што быў у добрых, надзвычай добрых адносінах з ягоным бацькам Пятром Пісарчуком... Запнуўся ды пра сяброўства з Маняй нічога не сказаў. Барыс назваў сваіх людзей у Янаве, да якіх з гэтым клопатам хлопцу варта звярнуцца.

Паехаў Янка на фурманцы разам са сваімі бацькамі. Дабраліся да Памажан, а там у маёнтку пана Юргенсана, дзе аселі Пісарчуковы, ужо не было месца, і ім, небаракам, не пазбаўленым цяргення, мужнасці і адчаю, належала ехаць далей.

А што зробіш, калі чужына грэла болей за Бацькаўшчыну, за краіну, якую гаўляйтэр Кубэ называў імглістым геаграфічным паняццем з прычыны нізкай нацыянальнай свядомасці.

Зрэшты, гэтак — на самым пачатку, але ж нездарма, і тыя акалічнасці нейкім чынам характарызавалі нашу мосць ды пралівалі святло на змардаваную душу народа.

Маня шкадавала аб ад'ездзе Янкавай сям'і з Памажан і з гэтай прычыны адчувала лёгкі сум і трывогу.

4

Эшалон бамбілі.

У гэтым цягніку Барыс Рамановіч ехаў з Кёнігсберга ў Менск на Другі Усебеларускі кангрэс, які прызначаўся на 27 чэрвеня. Цягнік ішоў па перашытай немцамі на вузейшую каляю чыгунцы.

Савецкія бамбавозы пачалі пікіраваць на эшалон пры яго набліжэнні да Івацэвіч, а ў тым зборным саставе былі пасажырскія і таварныя вагоны з боепрыпасамі, людзьмі... Многія спалі...

Ачнуўся Барыс перш-наперш ад рэзкага надрыўнага гудка паравоза, якім машыніст, напэўна, папярэдзваў насельнікаў вагонаў аб небяспецы дый сабе смелаты паддаваў.

Амаль адначасна з дзікай невыноснай грымотай накаціліся самалёты. Яны праляцелі каля чыгуначнага палатна ўслед за цягніком, прымушаючы дрыжаць не толькі шыбіны ў вокнах, але і ўсё ўсярэдзіне чалавека. Яны заходзілі, пэўна, на другі круг, каб бамбіць.

Усе, хто бавіў ноч у вагоне, паўскоквалі са сваіх месцаў, замітусіліся ў трывозе, у разгубленасці, чуліся асобныя воклічы:

— Майн Гот!.. Шайзэ!.. Алес капут...

Пасажыры пачувалі сябе, як у адмысловай пастцы на колах, якая прэ ў апраметную.

Большасць пасажыраў, пераважна ваенных, прыліпла да вокнаў, каб бачыць, што робіцца.

Высока ў небе, у промнях ранішняга сонца, адліваючы белым металам, кружыла звяно савецкіх знішчальнікаў, і, пэўна, таму бамбавозы пад іх прыкрыццём дзейнічалі спакойна і ўпэўнена. Яны завярнуліся і зноў пайшлі на цягнік, зноў заскрыгатала ў паветры. Цягнік, пускаючы пару ў свісток, імчаўся і роў, як недарэзаны бык. Урэшце цямячы, што не вылузнецца, ён пачаў прыгарможваць.

Цяжка вухнула ад разрыву бомбы, раз і другі, цягнік скаланула так, што Барыс ледзьве ўтрымаўся за поручні. Ён прыліп да іх. Мускулы і сухажыллі напяліся, камянеючы. Яшчэ дзве бомбы, скінутыя другім бамбавозам, ірвануўшы, перакулілі ўсялякае чалавечае ўяўленне аб верху і нізе, месцах апоры і асабістай бяспецы. Усё закружылася ў бесперапынным, здавалася, гуле, надсадным, пранізлівым, у грымотах ды грукаце, у трэску ды скрыгаце — алярм, алярм!.. Вагон, у якім ехаў Барыс, страсянула, камечачы, прыўзняло, пахістала і кінула бадай плазам. Што было змогі ён трымаўся, каб змякчыць удар, толькі ж чысьці мяккае і цяжкое, бы мех з гарохам, цела навалілася на яго, адарвала ад поручняў... Барыс моцна выцяўся галавой аб нейкі цвёрды прадмет або выступ у абшыўцы вагона. Момант ён ляжаў нерухома, слухаючы аглушальныя выбухі снарадаў. Ён знаходзіў адно, што яго душа ў пятках сядзіць, і радаваўся, што пакуль яшчэ чуе боль і можа ўсведамляць сабе гэта.

Аднак варта было яму пераканацца ў тым, што жывы, як прыйшло ўсведамленне: мяшок з гарохам на ім — нежывое цела афіцэра Хельмута Бокля, з якім яны ехалі ў адным купэ.

Барыс расплюшчыў вочы, а быў заплюшчыў іх, магчыма, ад страху і болю, — у разбітае акно зверху глядзела высокае неба, блакітнае, падсмужанае чырванню. Больш не чуваць было блізкіх выбухаў, затое не спыняўся нябесны больш тонкі, чым у бамбавозаў, гул і аднекуль зводдаль страчылі кулямёты, ныйначай завязаўся паветраны бой. Стагналі параненныя...

Пераадольваючы востры боль, Барыс паспрабаваў ссуnúць з сябе акрываўленае цела Хельмута і ўстаць на ногі. Пры кожным руху скрыпела бітае шкло.

Калі ён узгробся і, знайшоўшы выступ у скрынцы вагона, стаў нагой на яго — галава аказалася на ўзроўні акна. Карціна, якую ўбачыў ён, уразіла з новай сілай. Разбітыя і параскіданыя вагоны... Разбітае чыгуначнае палатно. Адно толькі з ягонай пазіцыі не відно было паравоза.

У небе шалёна раўло. Нямецкія знішчальнікі, мусіць, узняліся ў паветра, каб абараніць неба над станцыяй ад налёту савецкіх бамбардзіроўшчыкаў. Але ж тыя, што прыкрывалі свае бамбавозы, са спрытам маланкі абрынуліся ўніз. Нямецкім знішчальнікам, якія трымалі ў прыцэле савецкія бамбавозы, не хапіла, можа, нейкай долі хвіліны, каб павярнуць і выйсці з-пад удару. Таму адзін з іх задыміў і коса пайшоў да зямлі, а астатнія два палічылі за лепшае не рызыкаваць і, памяняўшы курс, растварыліся ў небе.

У Івацэвічы Барыс трапіў апоўдні. Ад той ранішняй калатнечы ў яго на галаве, акурат над вухам, застаўся гузак з запечанай у валасах крывёю, балела спіна. Толькі ж ён пачуваў сябе ў цэлым нядрэнна і нават меў гаркавапрыўзняты настрой як чалавек, які меў шчасце прайсці праз жывы або, дакладней, мяртвячы агонь. А галоўнае — застацца жывым. Бо той ці іншы асколак мог цюкнуць не Боклю ў скронь, а яму, і тады памянай, Барыска, як звалі.

Ад службоўцаў станцыі ён даведаўся, што ў гэтую ноч у другім кутку Беларусі, на перагоне Паставы – Варапаева акаўцы — прадстаўнікі Арміі Краёвай — узарвалі цягнік з адзелама Беларускай Краёвай Абароны, які ішоў

на Менск для ўдзелу ў нейкім важным для беларусаў кангрэсе, і быў бой. У чыгуначнікаў — свая сувязь... Ад іх Барыс пачуў таксама, што ў ноч на 20 чэрвеня па ўсёй Беларусі партызаны правялі аперацыю пад назвай «Канцэрт». Яна задала нямецкім акупантам шмат клопату, бо многія цягнікі перасталі хадзіць. Але ні службоўцы станцыі, ні тым больш Барыс не ведалі сапраўднай карціны страт, якія былі значнымі, як што лясныя воі адразу ўзарвалі сорак тысяч рэк, чым парушылі перавозкі праціўніка і работу апэратыўнага тылу. У Беларусі на гэты час дзейнічала сто пяцьдзесят партызанскіх брыгад і каля паўсотні асобных атрадаў, і яны цяпер, пры зброі і ў добрым настроі ў прадчуванні хуткай перамогі, утваралі выбуховую сілу.

Барыс прыгадваў, што якраз 20 чэрвеня, калі тут ірвалі рэйкі, ён на пасяджэнні кенігсбергскага аддзялення Беларускай Народнай Самапомачы абмяркоўваў з сябрамі тэкст складзенай ім прывітальнай тэлеграмы Другому Усебеларускаму кангрэсу. Тэлеграму вырашылі паслаць загадзя, праўда, не было пэўнасці, што вылучаныя імі чатыры дэлегаты патрапяць на гэты кангрэс. Адправілі яе аkurat 22 чэрвеня, у гадавіну вайны з СССР, а на наступны дзень нямецкае радыё перадало вестку аб наступленні Чырвонай Арміі на розных участках фронту. Такім чынам, для Барыса цяпер у адзіны ланцуг сплталіся і «рэйкавая вайна», і контрнаступленне пасля той акцыі партызанаў, і бамбаванне эшалона пад Івацэвічамі...

Надвечар Барысу ўдалося сесці на зборны цяглік, які ўзяў кірунак з Івацэвіч на Менск. Уладкаваўшыся ў абшарпаным плацкартным вагоне, ён думаў пра нарастанне моцы Савецкай Арміі і пра тое цяпер сумніўнае для яго процістаянне, якое, бадай, штучна хацелі наладзіць бальшавікам кіраўнікі Беларускай Цэнтральнай Рады, ачоленай прафесарам Радаславам Астроўскім. У тэрміновым парадку тут стваралі батальёны Беларускай Краёвай Абароны як нацыянальнае войска. Барысу прыгадваліся словы суседа-маталянца Фёдара Малыцкі: «Супраць нас усё адно чырвоныя панцыры ды «кацюшы» папруць». Так... Папруць танкі і самалёты. А дваццаць тысяч вінтовак, абяцаных у Берліне, немцы надта марудліва перадавалі. Дый што яны, тыя вінтоўкі, значаць?..

«Дармо... Батальёны Беларускай Краёвай Абароны, му-
сць-такі, патрэбны, — дапускаў Барыс, — для пэўных палі-
тычных мэтаў... Як і сам кангрэс. Іначай навошта было б
беларусам яго склікаць?»

Ён правёў у цягнуці рэшту дня і ноч. Дарога на гэты
раз была больш спакойная, удалося трохі паспаць.
Пасля ашаламляльна трывожнай нагрузкі на нервовую
сістэму і лёгкай кантузіі ён уздрыгваў у сне. Тым
не менш зранку пачуваў сябе здавальняюча; а гэтым
ранкам а восьмай гадзіне акурат і пачынаўся кангрэс.
Дэлегаты кангрэса збіраліся ў памяшканні гарадскога
драматычнага тэатра, будынак якога стаяў у засені
дрэў Губернатарскага саду, у цэнтры горада, панылага
і страшнага ад разбурэнняў. Праўда, хадзілі трамваі;
сваёй жвавасцю і званам яны абуджалі вуліцы і ўносілі
ў душу штосьці добрае.

Распытаўшы ў мясцовых жыхароў дарогу да тэатра,
Барыс Рамановіч пайшоў па Каменданцкай вуліцы, злёгка
прыспешваючы сябе, бо, мяркуючы па часе, кангрэс ужо
пачаўся.

А за ім услед па імклівай чыгунцы на кангрэс спяша-
лася (не па сваёй, праўда, волі) і яшчэ адно неўтаймоўнае
сэрца. Нягледзячы на ведамкі, што да Менска ўжо было
блізка, ягоны страх і шкадоба ад расстання ў Празе з
сям'ёй, са сваім чалавекам Янкам і сынам Юркам, ні-
колеккі не сцішыліся, а, наадварот, далей-болей узра-
сталі.

У Чэхіі на той час назіраўся ўздым пачуццяў усяго
насельніцтва ў сувязі з паспяховым наступленнем войскаў
на Усходнім фронце. Большасць чэхаў была высокай думкі
пра свой адмысловы менталітэт і культурныя дасягненні,
што дазваляла ім разлічваць на плённае супрацоўніцтва
з Савецкай Расеяй і нават больш — мець уплыў на яе,
вызначаюцца ў лідэрстве. Затое сярод прышлых людзей —
не чэхаў, што прыбіліся ў Прагу, шукаючы найчасцей
палітычнага ратунку, да прыкладу, тых жа беларусаў,
рускіх, украінцаў, пасялялася трывога: ім належала
ўцякаць і ўцякаць яшчэ далей на захад... У гэткай
сітуацыі, як гром з яснага неба, абрынулася на сям'ю
Геніюшаў вестка, яе прынёс Янка з пражскага гестапа: ад

іх усіх, у тым ліку Юркі, патрабавалася тэрмінова выехаць у Менск... І дзеля якой жа патрэбы?! А для ўдзелу ў Другім кангрэсе беларусаў...

Дзівіла і ўражвала, па-першае, чаму, уласна, гестапа займаецца беларускімі нацыянальнымі клопатамі, а па-другое, чаму ўсёй сям'ёй, разам з малалетнім сынам, туды пхнуцца? Янка спрабаваў аспрэчваць перад гестапаўцамі правамернасць дзіўнага, мякка кажучы, распараджэння, але тыя паказалі яму тэлеграму: маўляў, гэтага патрабуе ОМі... І доктар Геніюш вярнуўся дадому, як у ваду апушчаны.

Ларыса, надзеленая ад прыроды не абы-якой інтуіцыяй і смелым розумам, адразу ўцяміла, хто стаіць за дзікай прайвай варожасці да яе, — спадар Ермачэнка, ён!.. Тэлеграма з ОМі — яго турбота, яго адплата за недасягнуты поспех у яе, паэткі і вабнай жанчыны. У свой час Ермачэнка выдаў зборнік яе вершаў, таму, відавочна, разлічваў на ўдзячнасць і таму неўзабаве запрасіў яе паехаць з ім разам у Менск на працу. Пры яе таленце і прыгажосці, яна, бадай, зазьяла б жамчужынай у свіце кіраўніка Самапомачы ў Менску! Аж не... Як ні ўлешчваў — ледзь не станавіўся перад ёй на калені, — не ўважыла яму, багатаму і моцнаму чалавеку. Потым яго турботамі ўжо Янка, яе чалавек, быў выцягнуты з Прагі на Беларусь — у Баранавічы, Слонім... Адно лёс так наканаванаў, што амаль адначасова немцы вытурылі іх адтуль, Ермачэнку — з Менску, а Геніюша — са Слоніма. Ён, Янка, не прызнаўся жонцы ў прычыне «адстаўкі», каб не палохаць яе... А Ларыса была рада прыезду мужа. Ермачэнка ж, вярнуўшыся, адразу кінуўся шукаць архіў БНР. Захаркі не было. Захарка памёр. Клопатам Ларысы і Мікалая Абрамчыка, сябра Рады БНР, які жыву на гэты час у Берліне, асноўная частка архіва таемна была вывезена з Прагі. Ды не ведаў таго Ермачэнка і настойліва прысылаў да Ларысы Геніюш свайго вернага ардынарца, грамілу Аўчыннікава, патрабаваў у яе ключы ад архіва. Яна ж не вытрымала націску і, закліпаваючыся ад роспачы, аддала ключы. Спадар Ермачэнка ўсё адно быў абмануты — не знайшоў таго, што шукаў, і, па яе меркаваннях, рашыў папомсціцца — паслаць сям'ю Геніюшаў на ўсход, насустрач вайне і бальшавіцкай віхуры.

Толькі ж у выніку перамоў з уплывовымі немцамі (медыкамі), якія ведалі і цанілі прыродны дар, лагоду і абыходлівасць паэткі Геніюш, ім пайшлі на уступку — на той кангрэс Ларыса паехала адна.

У дарозе яе выпадковыя спадарожнікі чэхі жахаліся, калі даведаліся, куды яна едзе. У яе паставе, напэўна, яны адразу бачылі неардынарную асобу, мужную і абаяльную, багатую душой. Чэшкі пакінулі ёй свае адрасы — каб пасля знайшла іх, — знаёмства і дружбу з ёй яны будуць лічыць за гонар.

Пры перасадцы на польскі цягнік не абмінуў яе ўвагай і немец, аўстрыйяк, які ехаў у Варшаву, нібыта дзеля мабілізацыі... Ён быў здзіўлены і ўражаны мэтай яе руху на ўсход, яе любоўю да Бацькаўшчыны і ігнараваннем небяспекі так, што ўсю дарогу, не адыходзячы, памагаў ёй, калі была патрэба, напрыклад, прайсці суровых і прыдзірлівых чыноўнікаў на мытні пры перасячэнні Генеральнай губерні, частаваў у рэстаране на вачах у зайздросных немцаў, нарэшце, правёз па Варшаве і ў шпіталі перадаў з рук у рукі ўжо доктару Шчорсу. Толькі тады спакойна развітаўся з імі.

Разам з Ларысай Геніюш ад самага пачатку шляху, дарэчы, ехаў і яшчэ адзін суб'ект — бэнэравец Васіль Русак, спакойны, самотны на людзях, нават санлівы. Ніякай рыцарскай ролі ў сумеснай паездцы з Геніюш не адыгрываў. І няхай... Доктар Шчорс таксама меў запрашэнне на кангрэс, толькі ж лічыў яго рызыкаўнай і непатрэбнай забавай. Не збіраючыся туды сам, ён, як і ўсе на іхнім шляху, падзівіўся Геніюш і Русаку — куды іх нясе! Тым не менш прыязна і зычліва прыняў іх дома, балазе жыў непадалёку ад шпітала. У гутарцы з ім Ларыса выказвала свой дакор лёсу:

— Жудасны Гітлер быў для нас, няшчасных, надзеяю на ратунак, але і для яго мы толькі славяне, якіх належыць вынішчыць. Што вы скажаце, доктар?

— Жалю варта, але Гітлер — не стратэг, а бандыт з вялікай дарогі. Гітлер урэшце пажне, што пасеяў, — як бы заспакоіў яе Шчорс.

Ён даў ім прытулак і ранічкаю-рана пасадзіў на цягнік, які ішоў на Ваўкавыск, пажадаў удачы... Ларыса глядзела на Шчорса і згадвала Янку — як плакаў ён, праводзячы ды развітваючыся ў Празе!

Каля Беластока пракідваліся пад адхонам пакарабачаныя цягнікі, і што далей іх ляжала болей і болей.

Яны прыехалі ў Ваўкавыск, а далей фармаваліся толькі вайсковыя чыгуначныя саставы — на іх не бралі цывільных. Пры ўсім тым нядобрыя пачуцці ў яе зноў выклікаў спадарожнік — Русак, які, як пень, нічога не думаў, не стараўся што-небудзь зрабіць для абаіх, сядзеў і соп.

— Ну чаму вы гэтакі, бы хлеб нявыпечаны? Сядзіце, дарогі далей не шукаеце...

— А куды яе шукаць?

— У пекла! — выпаліла яна. — Хіба ж ад самага пачатку гэта не было зразумела?!

— Так, я пагадзіўся, але гэты шлях бессэнсоўны.

Яна звярнулася да начальніка станцыі. Той паслухаў-паслухаў і сумна спытаўся:

— Не баіцеся?

— Шчыра кажучы, боязна, і боязна было асабліва ў Празе, пры ад'ездзе. Затым перабаялася! Прайшла боязь... Нам ехаць трэба!

Начальнік памог: пасадзіў іх у вагон, дзе ўсе вайскоўцы і — ніводнай жанчыны. Акружылі яе салдаты, дзівяцца зусім рэдкай птушцы боскай красы. Яна называла сябе мясцовай жыхаркай і, беручыся за сэрца, глядзела ў акно — цягнік абмінаў Зэльву!..

Немцы хваляць беларусаў; самі яны едуць у Менск пасля адпачынку і не хаваюць таго, што баяцца партызанаў. На кароткіх прыпынках да цягніка падбгаюць дзяўчаты, яны трымаюць ў руках залацістыя галоўкі масла і яйкі. Захопленая іх дзявочай прыгажосцю і спрытам, Ларыса начапіла на шыю адной з іх свае пацеркі — гэтак хацелася пакінуць нешта сваё на роднай зямлі.

Пад'язджаючы да Мастоў, спыніліся, ёй вельмі хацелася піць. Усюды — надпісы: «Толькі для немцаў», і ад гэтага рабілася вусцішна. Толькі для немцаў адведзены месцы ў трамваях у Варшаве, толькі для немцаў, паводле сказаў Янкі, адчыняліся кавярні на акупаванай зямлі, напрыклад, у Слоніме, куды, праўда, дазвалялі заходзіць і доктару Геніюшу, адно ў кавярні няможна было сесці за стол разам з немцамі. Калі слухала пра гэта, яе проста ўзрывала, і ў Мастах яна насмелілася зайсці-такі ў нямецкі буфет.

— Я не ёсць немка, — сказала яна. — Хачу піць — смага мучыцы! Вось вам грошы, дайце мне ліманад.

Усё абышлося, узяла ліманад, толькі аўстрыяк параіў ёй больш не рызыкаваць. Дармо...

Блукаю сённа па родным краі
збалелым ценем.
Хачу быць кропляй, што перапаўняе
чашу цяпення.

Ужо і ноч, цягнік ляціць. Ля палатна дарогі — перакруленыя вагоны і скрозь урослыя ў зямлю бункеры, бункеры... Лясы высечаны шырокай паласою, а ўдалечыні — шэрыя хаты, саламяныя стрэхі, пад імі — бяда, бяда, пэўна, і страх. Усяго толькі і пшчасця ў людзей, што зямля корміць.

У купэ набілася немцаў. Гэта танкісты. Усе яны нешта расказваюць. Яна не ўсё разумее, але стараецца слухаць. У голасе — таксама страх, боль і агорклая безнадзейнасць. Наракаюць на ўсюдысных партызанаў, што парушаюць парадак на акупаванай зямлі — ваююць не па правілах. Адзін немец пацікавіўся ў яе, ці не баіцца во гэтак — адна між мужчынаў?..

— Не-е,— і яна пачала хваліць іх як нанятая: — Нямецкія салдаты — рыцары, я гэта ведаю з кніжак і газет. Дый па вас відаць — не тое што які-небудзь наш... А партызанаў я таксама баюся.

Толькі той, што пытаўся, не пагадзіўся з ёю наконт рыцарства:

— Ну, якія мы рыцары? Мы рыцары ў сябе дома, а на заваяваных землях мы не ёсць рыцары.

— Не скажыце! — І, ужо загадзя баронячыся, яна палка ўбівала немцу ў мазгі: — Сапраўдны рыцар — усюды рыцар! Альзо?.. Гэткі закон!

Немец не вытрымаў яе чыстага і выразнага позірку, адвёў убок вочы.

Цягнік пачаў сцішваць ход і ўрэшце спыніўся. Чуваць былі стрэлы. У купэ ўвайшоў афіцэр і загадаў кампаніі пакінуць вагон, ён патлумачыў жанчыне:

— Тут будзем стаяць да раніцы. Каля цягніка ёсць бункер. Хоць ён і для немцаў, але, калі баіцеся заставацца ў вагоне, можаце таксама туды спускацца.

— Найн, — адказала на ягонай мове Ларыса. — Я вельмі баюся, але ўсё ж разам са сваім вартаўніком застануся тут-така. — І кіўнула ў бок Русака: — Спадар Васіль, пойдзеце з немцамі ці застанецеся са мной у вагоне?

— Я з табою, бадай на іх немач, Ларыса.

— Во які рыцар! — сказала і да афіцэра: — Дзякуй вам за ласку!

Русак зноў засоп у кутку, а воддаль стралялі, і рабілася холадна. Адчуваючы малапрыемную здранцвеласць у целе, яна задрамала. Ужо пад раніцу пачаўся рух — салдаты распалілі невялічкую печку, стала цяплей. Для яе з Русаком неўзабаве закруціўся вірлавокі немец, ён усё выпытваў, дзеля чаго яны пусціліся ў падарожжа, скуль, хто такія.

Русак ж на той момант сабіла дастаць з сумкі карту БНР — Беларусі, дарэчы, на той карце дзяржаўныя межы адпавядалі этнаграфічным межам ліцвінаў-беларусаў. Карта ў руках цывільнага пасажыра край збянтэжыла немца, ён вырываў яе з рук Русака, пачаў разглядаць і крычаць немавед што. Ларыса пахаладзела ад жаху: дзе ж такое робіцца, каб, едучы насустрач фронту, выцягваць сваю карту і шукаць на ёй нешта?..

— Прабачце-прабачце, — падхапілася яна.

— Паважаны, давайце разбярэмся, — заспяшаўся з тлумачэннем і Васіль: — Гэта ж карта нашай зямлі, што наўкола...

Які ж прастак шаноўны спадар і таварыш Русак! Яму б сядзець дома... Каб улагодзіць сітуацыю, яна дастала і паказала немцу дазвол на выезд з Прагі і, звыш таго, дала бутэльку каньяку. Той адчапіўся.

З месца начнога надарэння доўга не маглі скрапуцца. Чыгуначную лінію, папсутую за ноч партызанамі, рамантавалі.

Нарэшце — пасунуліся. Паперадзе ішла платформа з пяском; ехалі памалу, спыняючыся. А ўзбоч — паваленых і пабітых цягнікоў не пералічыць. З аднаго паравоза дык яшчэ валіў дым. Ну і партызаны!..

На нейкай станцыі панасела новых салдат, вагон быў поўны, ехалі яны няйначай на фронт, і выгляд у іх быў дзіўны, адсутны або атупелы. Задуменныя трагічныя твары. Часам з заплюснутымі вачыма. Адзін еў, другі

разглядваў фатаграфіі, і здавалася, што яны плюнулі б на ўсю гэту вар’ядчую бойню, каб маглі.

Ларыса і Васіль Русак нарэшце апынуліся ў Менску. Выйшлі з вагона, і тут падбягаюць да іх рыкшы — жывыя, сапраўдныя хлапчукі, упрэжаныя ў тачкі. Ва ўяўленні Ларысы гэта было несусветным здзікунствам! Узвалілі яны аднаму такому падлетку свае рэчы на колы, і той павёз, а яна да Русака прамаўляе:

— Вось, браце мой, і прыехалі мы на Беларусь, каб бедны хлопчык валок нашы рэчы!

Тады Русак паскорыў крок, параўняўся з хлопчыкам ды ўпрогся разам з ім, і гэтак яны крочылі пасярэдзіне пу-ставатай вуліцы. А яна кінула вокам туды-сюды — Менск ляжаў перад ёю паранены, і няможна было глядзець на сваіх землякоў, шэрых, прыгнобленых, на іх твары худыя — не тое што ў немцаў. Нервы не вытрымлівалі. Слёзы засцілі вочы.

5

Глыбокая чашападобная зала тэатра са шматлікімі ложкамі і белай падковай балкона была запоўнена роем людзей, пераважна мужчын у строгіх касцюмах, пад гальштукамі, і жанчын у больш кідкіх уборах — нярэдка лёгкіх яркіх сукенках ды белых блузках, аздобленых беларускім нацыянальным арнамантам.

Сціпла, проста, хораша была ўбрана і сцэна тэатра. Састаўленыя адзін да аднаго сталы, за якімі сядзеў прэзідыум кангрэса, накрылі белым палотнішчам, і яно звешвалася долу. Фон аздабляўся шырокай заслонай, якая імітавала беларускія арнамантаваныя рушнікі. Белым матэрыялам у рэльефныя вертыкальныя складкі абшылі трыбуну. Яна мела невялікі пярэдні выступ, і па ім сцякала адметная чырвоная паласа.

У зале панавалі урачысты настрой, ім поўнілася нават цішыня, у якой чынны люд слухаў прамоўцу. Гэты настрой неўзабаве ахапіў і Барыса, праўда, не знайшоўшы сабе месца ў партэры, паломнік з Кёнігсберга пэўны час бавіўся ў праходзе каля дзвярэй у купцы іншых прыпозненых дэлегатаў. У нейкі момант ён краем вока заўважыў узмах рукі, і яму падалося, што нехта махнуў яму, клічучы да сябе.

Ён падаўся корпусам у той бок і ўпёрся вачыма ў пагляд чалавека, які махаў. Малады, у вайскавай форме БКА, з бел-чырвона-белымі пятліцамі і Ярылавымі крыжыкамі, як і ў тых, што сядзелі з ім попlech. Толькі гэты, хударлявы і жылаваты, бы касой пацягнуў па ім сваім вострым позіркам. Барыс сумеўся. Выйшла памылка — ніхто не клікаў яго. Магчыма, пасля страхалюднай ночы ў цягніку ў яго пачаліся галюцынацыі. Але ж той, вастравокі, зноў як ні ў чым не бывала, склаў рукі крыж-накрыж, прыўзняўся і пагойдаў імі ў паветры. Барыс глянуў на сцэну, куды, мусіць, пасылаў свой знак, свой жэст малады афіцэр; адтуль яму адказаў лёгкім нахілам галавы кашчавы, спаважны брунет у веку.

Барыс неўзабаве прыгледзеў свабоднае месца ў ложы на супрацьлеглым баку залы — выйшаў у гнуты падковай калідор і, паблукаўшы трохі, шчасліва патрапіў туды.

— Ці можна? — спытаў ён дазволу заняць свабоднае месца.

— Проша, пане.

Ягоним суседам аказаўся нейкі службовец, лагодны, іранічна-ўсмешлівы і бяскрыўдны з выгляду чалавек гадоў сарака. На ім хораша сядзеў цывільны цёмна-шэры касцюм.

— Сяргей, — назваўся ён, дапытліва гледзячы ў твар незнаёмцу.

— Барыс...

— Адкуль?

— З Кёнігсберга.

— Ого!.. Адзін?

— Некалькі нас, але мы ехалі розна.

— На трыбуне — Кіпель, — паведаміў ён. — Паслухайма...

Зала стала аціхлай, як вымерла. З уступным словам выступаў спадар Яўхім Кіпель, камлюкаваты, лабасты, з адзнакамі мужнасці на твары чалавек, абраны дэлегатамі прэзідэнтам кангрэса.

— *Браты-дэлегаты!* — пачаў ён. — *Я вельмі дзякую вам за той гонар, які вы мне зрабілі, але адначасна мушу зазначыць, што гісторыя на ўсіх нас усклала гарнаровыя і вельмі цяжкія задачы. На ўсім свеце ідзе вайна,*

вырашаецца лёс народаў на доўгія гады. Беларусь цяпер не можа заставацца бяздзейнай.

Ад нашага імя дазваляюць сабе гаварыць крамлёўскія заправілы, яны там вызначаюць апекуноў, якія ўжо рыхтуюць шыбеніцы нашаму народу. На нашы землі прэ-тэндуюць польскія паны. І вось таму ў гэты час мы павінны голасна сказаць усяму свету — хто мы і чаго мы хочам.

Зала ўзарвалася бурнымі воплескамі. Многія дэлегаты асабіста ведалі Кіпеля. Лёсам сваім ён як бы ўвасабляў тое характэрнае, што меў і насіў у душы кожны з іх, най-больш адметных прадстаўнікоў народа. У перапынак, дарэчы, і Барыс больш дазнаецца пра Кіпеля. Краязнаўца, настаўнік-біяхімік, дацэнт Белдзяржуніверсітэта, навуковы супрацоўнік Беларускай акадэміі навук і супрацоўнік літаратурнага часопіса «Полымя», пісаў падручнікі, друкаваў навуковыя працы, арганізаваў патрыятычна-асветніцкі «Клуб беларускай моладзі» і прыкладна такую ж паводле духу «Беларускую хатку», прымаў удзел у заснаванні Беларускага краязнаўчага аб'яднання «Пазнай свой край», браў удзел у працы тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук. Палітыкай не займаўся, але і без яе хапіла, каб у 1930 годзе яго як «нацдэма» выдалілі ў ссылку ў Нолінск на пяць гадоў. Пасля адбыцця ссылку арыштавалі зноў і ўпяклі на пяць гадоў у Байкала-Амурскі канцэнтрацыйны лагер. Калі ж адбыў паняволенне, яму не дазволілі жыць ні ў Беларусі, ні наогул у буйных гарадах зацятай краіны. Толькі вайна адкрыла яму шлях на радзіму, дзе ён уздыхнуў з палёгкай. Прыкладна такія ж нягоды і турэмны здзек, прыгадваў Барыс, перажыў за Польшчай і Юрый Сабалеўскі, цяпер кіраўнік беларускай адміністрацыі ў Баранавічах.

А Яўхім Кіпель цяпер ладаваў працу аддзела навукі ў Беларускай Цэнтральнай Радзе, створанай прафесарам Астроўскім.

— *Браты-дэлегаты! Першы раз за апошнія стагоддзі беларускі народ меў магчымасць вольна сабрацца тут, у Менску, у гэтых жа мурах драматычнага тэатра, дваццаць шэсць гадоў таму.*

Гэта быў Першы Усебеларускі кангрэс. Ён выбраў Раду кангрэса, якая ў 1918 годзе 25 сакавіка вынесла свае агітывыя пастановы аб лёсе Беларусі і беларускага народа.

У часе свайго панавання на Беларусі бальшавікі таксама склікалі своеасаблівыя ўсебеларускія з'езды... На першых бальшавіцкіх з'ездах між тым, было адсоткаў шэсць-дзясят небеларусаў, там былі расейцы, жыды і палякі, а яны ўсе разам не складаюць і п'ятнаццаці працэнтаў насельніцтва Беларусі.

Апрача таго, бальшавіцкія з'езды займаліся не развязаннем нацыянальных пытанняў, а служылі шырмаю для знішчэння ўсяго самабытнага. Бальшавікі народнае прадстаўніцтва зусім не прымалі пад увагу і ніколі не ставілі прынцыповых пытанняў на з'ездах.

Аднак, нагадаўшы аб Першым Усебеларускім кангрэсе, — доўжыў спадар Кіпель, — нам належыць успомніць і тых, хто склікаў той кангрэс. Гэта былі шчырыя сыны нашай Бацькаўшчыны, да іх належаць: Язэп Лёсік, Вацлаў Ластойскі, Станіслаў Рак-Міхайлоўскі, Раман Скірмунт, Іван Серада, Вацлаў Іваноўскі, Язэп Сушынскі, Браніслаў Тарашкевіч і шмат іншых. Іх ужо зараз няма сярод жывых, іх бальшавікі або замучылі ў турмах, на катарзе, або забілі. Я прапаную, — сказаў старшыня кангрэса, — ушанаваць іхнюю памяць і памяць усіх тых, хто загінуў за Бацькаўшчыну, уставааннем і хвілінай маўчання.

Цішыня скончылася, і, апускаючыся зноў у крэсла, Барыс выразна ўздыхнуў, але ж гэта было не столькі водгулле стомы, не — пры пераліку прозвішчаў раптам адчуў: не ўся праўда гаворыцца Кіпелем. Больш за тое, і гаварыць яе на гэтым кангрэсе не выпадае. Калі б можна было, то гаспадар Кіпель сярод прозвішчаў шматлікіх ахвяраў адным з першых, пэўна, назваў бы і ксяндза Вінцэнта Гадлеўскага, замардаванага гітлераўцамі акурат за палымяную дзейнасць, за прагу да выбудовы беларускай дзяржаўнасці, якую ён цаніў вышэй за свае жыццё.

— Што гэтак скрушліва? — спытаў пра ўздых Барысаў сусед, пакуль старшыня кангрэса Кіпель закругляў сваё ўступнае слова і масціў шлях другому прамоўцу.

— Гм... Тое-сёе прыйшло на ўспамін, — адказаў ён. — Гадлеўскі на пачатку вайны так шчыра, заўзята ўсцілаў брукам дарогу немцам, выступаў з прамовамі па радыё, называў іх вызваліцелямі... Яны ж яго і забілі. І калі сёння ў гэтай зале не асмеліліся памянуць добрым словам Гадлеўскага, то ягоная трагедыя — сімвал нашай агульнай трагедыі.

— Так... Аднак гэты сімвал навіс над нашай калыскаю, яшчэ калі нас не было. Заўжды вісеў і вісіць.

Сяргей, чулася, быў разняволены ў думках, умеў падтрымаць гутарку і, вядома ж, не менш за любога тут валодаў сітуацыяй, асэнсаваннем яе, таму Барысу было цікава перакінуцца з ім словам-другім...

Ён спытаў:

— Адкуль жа ты, Сяргей, будзеш?

— З-пад кур, сын петуховы, — усміхнуўся той, ды гэтак, быццам падарыў Барысу вычарпальны адказ. — А ўвогуле я з тутэйшых і працюю ў беларускай адміністрацыі. Прозвішча маё Розмысл. Я афіцэр штаба.

— Дзякуй, я то і чую, што ты дасведчаны чалавек. Зрэшты, мабыць, мы з табой аднагодкі...

У гэты момант, аднак, абвясцілі даклад старшыні БЦР Радаслава Астроўскага, і на трыбуну выйшаў якраз той кашчавы брунет, які адказваў згодным кіўком галавы на няпэўны жэст з залы маладога вайскоўца. Дэлегаты кангрэса сустрэлі брутета воплескамі.

Барыс Рамановіч пэўны час не мог засяродзіцца на дакладзе — сядзеў пад уражаннем новага знаёмства і пакуль незавершанай гутаркі з Розмыслам. «Васцёр на язык», — падумалася. Пры гэтым Барысу прыгадаўся ягоны брат-нябожчык Паўлюк. Бадай, у іх шмат агульнага ў характары, у імкненні падцяць думкай думку, паспаборнічаць у дасціпнасці. І тыя ж ямачкі па краях вуснаў, а ў позірку вясёлы бляск, жывы, прыязны. У гэтага яшчэ, праўда, пучкі тонкіх зморшчынак каля вачэй, тонкі, іранічна завостраны нос ды адпаведна яму тонкія храсткі вушэй, трохі натапыраных... Увогуле ў Розмысла твар больш інтэлігентны, постаць, праўда, драбнейшая, і таму знешне ў іх з Паўлюком мала таго падабенства.

Далей-болей Рамановіч паціху ўслухоўваўся ў новы тэмбр голасу, які даносіўся з трыбуны:

— Права на жыццё, дадзенае чалавеку Богам, не павінна адбірацца ніякім гвалтам, ніякаю брутальнаю сілаю.

«Правільна», — пагадзіўся Барыс. Пра гэта, між іншым, неаднойчы пераканаўча даводзіў у спрэчках і Пятро Пісарчук, ягоны бацька...

— Можна пры помачы фізічнае сілы чыніць гвалт і несправядлівасць, можна пэўны час здэкавацца і крыўдзіць нявінных, але рана ці позна праўда перамагае і справядлівасць запаноўвае ўсяўладна.

Паважаны прамоўца, як і ягоны папярэднік спадар Кіпель, рабіў гістарычны экскурс. Цяпер ён абмалёўваў становішча беларусаў пасля Першага Усебеларускага кангрэса:

— Больш ганебнага і брутальнага акту ў адносінах да беларускага народа, як Рыжскі трактат, прыняты нашымі ворагамі ў 1921 годзе, не знае культурны свет. Жывое цела Беларусі было літаральна разрэзана крываваю мяжою. І чвэртку веку народны арганізм слабей, гібеў, а ў дадатак да зробленага яму наносіліся яшчэ не менш цяжкія крываваыя раны з аднаго боку і з другога боку. Ён аволі канаў...

Здавалася, што ўжо няма ніякага ратунку, — даводзіў старшыня Рады Астроўскі. — Але вось за некалькі дзён лопнулі ліхія польскія і расейска-бальшавіцкія абручы, лопнулі, дасюль здавалася, непераможныя сілы, і народ крыху падужэў, раны пачалі загойвацца, ён становіцца на ногі. (Бурныя воплескі.) Выздараўленне працякала, праўда, пры неспрыяльных абставінах. Навокал было полымя ваеннага пажару, трашчалі кулямёты і білі гарматы. Акрыяў народ не столькі цэлам, колькі духам. Бачачы, што можна жыць не горш, чым пры былых гаспадарках, людзі добраахвотна пачалі брацца за зброю, каб дзейна змагацца за вызваленне Беларусі ад сталінскіх бандытаў і партызан, абдураных камуністычнаю прапагандаю.

Утварэнне Беларускай Цэнтральнай Рады на базе Камітэта Даверу з улікам вопыту Беларускай Народнай Самапомачы, — даводзіў Радаслаў Астроўскі, — адбылося 24 снежня 1943 года, у той момант, калі амаль уся тэрыторыя Беларусі была апанавана бандамі рознага колеру,

якія білі ды рабавалі наш народ, палілі сёлы і вёскі, паралізавалі эканамічнае і грамадскае жыццё. Заходзіла патрэба паклікаць усё насельніцтва да змагання супраць ворагаў, і дзеля гэтага 10 сакавіка я выдаў загад аб пакліканні пэўнай колькасці гадавікоў у Беларускаю Краёвую Абарону.

— Перапрашаю,— паўшэптам дасведчаны сусед звярнуўся да Барыса.— Калі апруселы пан не супраць, прапаную выйсці пакурыць. А пра збройныя сілы я не горш за дакладчыка раскажу.

Барыс не курыў, а калі надаралася, толькі за кампанію дыміў цыгарэтай. Тым не менш ён ахвотна выйшаў разам з Розмыслам у калідор. Прайшлі ў буфет, дзе пілі каву і яшчэ бліжэй пазнаёміліся.

— Па-першае, табе як арыўцу з балцкіх далёкіх берагоў,— з падначкай даводзіў Барысу яго новы прыяцель,— адкрыта скажу: нішто тут у нас не рабілася і не робіцца без дабраславення Міністэрства ўсходніх абшараў, карацей — ОМі, і ўвогуле нямецкіх улад. Таму перш чым нашаму пану Астроўскаму дазволілі падпісаць загад аб утварэнні Беларускай Краёвай Абароны, загад падпісаў гаўляйтэр Готберг, які, у адрозненне ад нябожчыка Кубэ, больш строга ды проста па-сабачы адсочвае інтарэсы Трэцяга рэйха. І, вядома ж, Готберг падпісаў загад пасля дазволу, атрыманага з Берліна. Але ж сказанае мной не азначае,— доўжыў Розмысл,— што мы прывязаны кароткай вяроўчынай да Готберга і не маем ні думак сваіх, ні памкненняў. Ты, браце, прыгадаў Гадлеўскага, і я запаважаў цябе з гэтага моманту. Сапраўды, гэта высокіх патрыятычных памкненняў, адчайны і трагічны быў таварыш. Толькі ж ці ведаеш ты наступнае? Пераканаўшыся ў падмане з боку фашыстаў, Гадлеўскі ў сорок другім годзе актывізаваў падпольную дзейнасць створанай ім жа раней Беларускай незалежніцкай партыі — БНП. Службы СД пранюхалі тое-сёе і інкрымінавалі яму халодны да немцаў настрой. Але ж, паміраючы, ксёндз Гадлеўскі нікога не выдаў. Царства яму нябеснае!

— Ад семнаццатага ён быў папличнікам Скірмунта... Аснову беларускай справы разам ткаць пачыналі.

— Незалежніцкая партыя, дарэчы, курыравала падбор і вылучэнне людзей сюды, на кангрэс. Мне пра гэта паведаміў Міхась Зуй, які прыехаў з Шаркаўшчыны. «ЦК БНП, кажа, усклаў на мяне абавязак падабраць сем дэлегатаў — па адным ад кожнай прафесіі, каб ехаць на Другі Усебеларускі кангрэс. Дэлегаты мусяць быць стопрацэнтавымі беларусамі. У выпадку канфлікту з немцамі каб здольныя былі, пры патрэбе, аддаць сваё жыццё беларускай справе. Да дня ад'езду на кангрэс ніхто нічога не павінен ведаць». І гэтак, відаць, было паўсюдна.

— Я за гонар лічу сядзець тут і слухаць афіцэра збройных сіл Беларусі,— у тон Сяргею Розмыслу сказаў Барыс Рамановіч, адпываючы каву з кубка.— Калі ласка, шаноўны, працягвай, мне вельмі цікава.

— У палітычных гульнях бывае: тыя, хто зверху, бачаць лішніх людзей. Дык вось, СД і СС паказаўся лішнім ксёндз Гадлеўскі. Дзіўна, але ў ім чамусьці не меў патрэбы і спадар Ермачэнка, былы кіраўнік беларускай адміністрацыі. Той, мусіць, улавіў адчужэнне Гадлеўскага да немцаў, што не ў нос было... Ермачэнка не выспеў для незалежнай палітыкі і баяўся яе.— А неўзабаве для СД і СС,— апавядаў з уласцівым яму досціпам Сяргей Розмысл,— аказаўся лішнім свой жа, арыец, вярхоўны правіцель Беларусі — гаўляйтэр Кубэ, ён замінаў ім праводзіць чыста фашыстоўскую вынішчальную палітыку. І яго неўзабаве прыбралі. Яны ж... Рукамі, так бы мовіць, савецкіх падпольшчыц. І пасля пад знакам помсты за Кубэ, чьёй смерці гестапаўцы радаваліся, знішчылі больш за тры тысячы мірных жыхароў.

— Што вы кажаце?!

Цішыню штосьці парушыла, як бы аддалены гром...

— Чуеш? — кіўнуў Розмысл за акно.— Кананада гарматаў чуваць. Фронт блізка...

— А я тут ужо як бы абстрэлены верабей,— памацаў Барыс шнар на галаве.— Пабываў пад бамбёжкай...

Розмысл уздыхнуў, але ж у вачах не згаслі жывая цеплыня і мудрая дасведчанасць.

— Дык вось... Лішнім аказаўся і прафесар Вацлаў Іваноўскі, бурмістр горада Менска. Мала што бурмістр, дык ён яшчэ ўзначальваў і Камітэт Даверу, быў акурат

за бацьку для беларускай адміністрацыі. Інертнасць, ці што, не падабаліся Готбергу... А да ўсяго Камітэт Даверу і асабіста спадар Іваноўскі заміналі прафесару Астроўскаму. Астроўскі раней быў выпіснуты з Менска і да восені мінулага года ладаваў беларускія справы ў прыфрантавым Смаленску. Толькі ў кастрычніку перабраўся ў Баранавічы. Дарэчы, разам з нямецкім генералітэтам цэнтральнага адрэзка фронту... Астроўскі прадставіў гаўляйтэру Готбергу праграму стварэння беларускага самакіравання — БЦР. Готбергу імпэт Астроўскага, пэўна, быў больш па душы, чым кансерватыўная абачлівасць кіраўніка Камітэта Даверу Іваноўскага. Камітэт прапаноўвалася рэфармаваць у пастаянна дзеючую раду. І абодвум — беларусу і немцу — цяпер замінаў бездакорны ўвогуле прафесар Іваноўскі. Лішні чалавек на шахматнай дошцы... І яго прыбралі. Ля-ля,— Сяргей Розмысл пастукаў костачкамі пальцаў па сталю.— Гэта між намі, Барыс?

— Пэўна!

— Радаслаў Астроўскі — энергічны, кемлівы, рашучы і хітры чалавек. Удзельнік Першага кангрэса... І тут на маіх вачах пачалася яго бурная дзейнасць — барацьба, якую ён павёў на два, а мо і на тры бакі. З пачатку гэтага года, напрыклад, Астроўскі распачаў небывалую, скажу больш, ашаламляльную прапаганду сярод беларускага насельніцтва. Гаворка ішла пра дасягненні ў галіне гаспадарання, сацыяльнага забеспячэння, пра развіццё адукацыі і культуры на акупаваных немцамі абшарах. Як палітычная дамінанта і зарука далейшых поспехаў малуюцца дзейнасць краёвага органа ўлады — БЦР. Пры гэтым раскрываюцца ім здольныя захапіць нацыянальна-адраджэнскія перспектывы. Рабіўся настойлівы зварот да савецкіх партызанаў вяртацца з лесу дадому. Усё гэта ўплывала на людзей і не пакідала абьякавым пана Готберга. У супрацьлегласць сваім ранейшым меркаванням ён пачаў называць беларускі народ фанатычным ворагам бальшавізму, хоць гэта, мабыць, і не зусім дакладна, калі ўзяць увогуле... Багата людзей «непахісных»: ні туды, ні сюды! Іх зразумець не цяжка.

Готберг прадставіў у ОМі праект стварэння на Беларусі ў бліжэйшыя месяцы антыпартызанскага фарміравання

Kampfgruppe von Gottberg, і таму Беларуская Краёвая Абарона акурат адпавядала ягонай задуме.

І вось Радаслаў, пасля прапагандысцкай кампаніі, абвешчае ад імя БЦР мабілізацыю і збірае адразу не дзесяць тысяч патрэбных Готбергу стральцоў, а сорак тысяч, у асноўным добраахвотнікаў. Гітлераўская ваяўнічая імперыя гэтым фактам моцна была ўражана. А ў Радаслава сваё ў галаве...

— Мы збіралі добраахвотнікаў на Піншчыне, — падаў голас Барыс. — Праўда, там гэткіх было мала.

— Лагічна... Піншчына пакуль не ўваходзіць у Генеральную беларускую акругу. На Піншчыне афіцыйна не праводзілася мабілізацыя дый прапаганды тае не было.

— Ну — так, сапраўды... Але ж у вас не мабілізацыя — легенда!

— Гм... Я не кажу пра цяжкасці. А яны — і ў матэрыяльным забеспячэнні і забеспячэнні зброяй, мы ж на пайцы, на ласкавым хлебе ў немцаў... На шэсць-сем ваяроў прыпадае адна вінтоўка! У барацьбе з партызанамі, праўда, Краёвая Абарона амаль не праявіла сябе. Не апраўдаліся спадзяванні Готберга. Затое... затое... — Сяргей зноў пабарабаніў пальцамі, памаўчаў, глянуў па баках, ці няма надта цікавых людзей за суседнімі столікамі, і перавёў позірк на гадзіннік: — Хадзем... У калідоры табе даскажу. Чуеш?.. Створаная Вінцэнтам Гадлеўскім Беларуская незалежніцкая партыя павінна была якраз у гэты дзень кангрэса, сёння...

Паўза... Яны стаялі ў калідоры адзін супраць аднаго і дапытліва глядзелі ў твар, Розмысл — Барысу, Барыс — Сяргею Розмыслу...

— Братка, павер, калі пачуеш — забудзь, таму што вайна яшчэ не скончылася... На сённяшні дзень было запланавана паўстанне ў Менску супраць немцаў.

— Што я чую, Сяргей?! — Рамановіч як не аслупянеў ад той навіны.

— Дакладна... Падрыхтоўка вялася да апошняга моманту. Спачатку Радаслаў, праўда, адгаворваў Родзьку і Вітушку, ягоных папличнікаў, ад гэтай задумы. Толькі, пераканаўшыся ў іхняй рашучасці, пагадзіўся... Паўстанне павінны былі ўзняць батальёны Беларускай Краёвай Абароны, баёўкі БНП з рэгіёнаў, а да іх — паводле іхняй задумы — далучылася б і беларуская паліцыя, а потым —

не выключана — і партызаны. Толькі да адкрыцця кангрэса нам не ўдалося сцягнуць свае сілы. У Наваградку, напрыклад, эскадрону Барыса Рагулі немцы адмовілі ў транспарце. А пры выездзе на Менск аддзела Віктара Сікоры з Паставаў палякі з Арміі Краёвай падарвалі цягнік. Пасля бою група вымушана была вярнуцца назад.

— Я чуў пра гэта ад чыгуначнікаў,— сказаў Барыс.

— Тое ж і ў іншых... Адзін за адным выяўляліся неспрыяльныя фактары. А тут і блізкі фронт, і варожасць палякаў. Таму кангрэс пачынаўся, а канчатковага рашэння аб паўстанні яшчэ не было. Такі быў момант! Ты, можа, заўважыў рух у зале, у кутку, дзе сядзелі вайскоўцы?

— Так... Там адзін з іх, склаўшы рукі крыжам, уздымаў іх угору.

— Бачыш... То і быў Усевалад Родзька. Малады, упраўны... 15-м батальёнам камандуе. Галава партыі незалежнікаў... Пасля бурных дэбатаў у ЦК БНП ён падаў знак аб адмене паўстання. Я сам дагэтуль сядзеў, як на іголках. І многія ў зале... А калі б не адмянілі — знакам «Х» стала б імітацыя выбуху каля сцэны. Другі Усебеларускі кангрэс, у выпадку ўдачы з паўстаннем, абвясціў бы факт існавання Беларускай Народнай Рэспублікі! На жаль, канчатковай мэце кангрэса, як і ўсёй шматгадовай дзейнасці барацьбітоў-беларусаў, не наканавана было збыцца.

— А — чаму? Зрэшты, Сяргей, прабач за нясціпласць...

— Ды сакрэту няма: я ж сказаў, імклівае контрнаступленне савецкіх войскаў сарвала нашы планы. Мы не паспелі б разгарнуць свае сілы. Дальбог... Таму і задачы кангрэса звужаны: палітычна прадэкларавачь тое, што мы ёсць беларусы.

Барыс падаў Розмыслу руку:

— Сяргей, дзякуй за тое, што ты мне адкрыў. Да канца дзён сваіх памятаць буду!

І яны зноў пайшлі туды, дзе сядзелі.

А з трыбуны ўсё яшчэ прамаўляў Радаслаў Астроўскі. Яго даклад, напэўна, блізіўся да канца, і размова ішла пра дасягнутае і пра наспелае ў галіне адукацыі і культуры.

— *З рэарганізацыяй школьніцтва выплыла патрэба перагляду і нават стварэння новых праграм і падручнікаў, моцна папсутых бальшавікамі...*

— У будучым школьным годзе рэарганізуюцца прафесійныя школы і адкрыюцца новыя, у тым ліку — Інжынерна-металургічны інстытут, Юрыдычна-адміністрацыйная акадэмія, Ветэрынарны інстытут і гуманістычны факультэт у Педагагічным інстытуце.

Барыс няўцямна паглядзеў на Розмысла: «Як? Якім чынам?.. Адкуль такая ўпэўненасць наконт наступнага года, калі ў дзверы грукае фронт?!» — усё гэта можна было прачытаць у ягоным доўгім і неспакойным паглядзе. Сяргей зразумеў, што збянтэжыла «арыйца з балтаў», і адказаў яму на вуха:

— Доклад падрыхтаваны ў разліку на паўстанне, а значыць, і больш працяглае ўтрыманне ўлады, а зыходзіць са статус-кво. Цяпер гэта і дэкларацыя, і шырма — разам, як мае быць... Фэрштэйн?..

Барыс кіўнуў. Але ж не праходзіла адчуванне, што яго разыгрываюць. Апроч таго, пасля кавы на двух мазгі свідравала думка: а што было б, які лёс спасціг бы нацыянальны рух і народ Беларусі, калі б удалося ўзняць паўстанне супраць гітлераўцаў?

Пры ўсё той жа няпэўнасці гонар і трывога разам палягалі ў ягонай душы — за людзей, якія бавілі час у жыццёвым, так бы мовіць, тэатры. Разам з тым ён яскрава ўсведамляў сабе, што, на якія б рашучыя і рызыкаўныя крокі носьбіты нацыянальнай ідэі ні пайшлі, іх шлях заўжды будзе і ягоным шляхам. Іншага яму проста не дадзена.

— Асобнае месца ў працы Беларускае Самапомачы, — казаў тым часам Радаслаў Астроўскі, — займала дапамога Беларускаму медычнаму інстытуту ў Нова-Вілейцы. Усяго выдзелена дапамогі (з 1 снежня 1943 года па 20 чэрвеня 1944 года) на суму 470 760 рублёў, у тым ліку на выплаты стыпендыі — 144 900 рублёў і на дапамогу абуткам 185 100 рублёў.

— За справаздачны перыяд аднойлена праца Менскага драматычнага тэатра, ідзе падрыхтоўка да адкрыцця акруговых прафесійных тэатраў у Баранавічах, Наваградку і Слуцку. Адчынены народныя бібліятэкі ў Менску і іншых гарадах Беларусі. Зладжаны чатыры выстаўкі беларускіх мастакоў.

— Беларускімі кампазітарамі напісана і ўлучана ў рэпертуар звыш шэсцьдзесят музычных твораў, сярод іх балет Аляксея Туранкова «У лясным гушчары». Працягваюць або завяршаюць працу кампазітар Шчаглоў над беларускай операй «З выраю» на лібрэта Наталлі Арсенневай, кампазітар Равенскі — над операй «Залёты» на лібрэта Дуніна-Марцінкевіча, кампазітар Іваноў — над дзіцячай операй «Мухамор»; піша сімфанічную паэму Самохін, здадзены ў друк «Зборнік дзіцячых беларускіх песняў і гульні», «Зборнік патрыятычных беларускіх песняў» і г. д.

— Беларускімі паэтамі і пісьменнікамі, — інфармаваў дакладчык, — напісана шмат новых апавяданняў, навелаў, паэмаў і вершаў. Зроблена шмат перакладаў твораў сусветных мастакоў слова. Выдадзены зборнікі вершаў Наталлі Арсенневай — «Сягоння», Тодара Лебяды — «Песні выгнання», слуцкіх паэтаў — «Паэты Слуцчыны», паэма «Рагнеда» Лявона Случаніна. Адноўлена выданне закрытага бальшавікамі часопіса «Узвышша». Праз радыёстанцыі Менск і Баранавічы гучыць кожны тыдзень да пайсотні музычна-літаратурных і іншых перадач.

Барысу прыгадвалася тое, што ён бачыў у Баранавічах, калі ездзіў туды, і ў ягоным сэрцы зноў варухнулася пачуццё гонару і гордасці: як багата робяць для душы творцы, мастакі, майстры сваёй справы, дармо што ў іх карткі на хлеб і нішчымніца, а дух вольны, здаровы! Творыць і жыве, жыве і творыць народ.

— Навуковым аддзелам Беларускай Цэнтральнай Рады, дзе ладаваў працу Яўхім Кіпель, таксама выканана нямала чаго, — дакладваў Астроўскі. — За ўвесь час існавання навуковы аддзел склаў дваццаць адзін падручнік для сярэдніх і пачатковых школ, беларуска-нямецкі слоўнік. Перагледжана і часткова распрацавана тэрміналогія па хіміі, гісторыі, псіхалогіі, фізіцы і іншых дысцыплінах. Напісаны артыкулы па эканоміцы Беларусі, па нацыянальных пытаннях і філасофіі. Навуковым аддзелам арганізуецца майстэрня па вырабе прыладаў і дапаможнікаў для фізічных кабінетаў.

Зрабіўшы высновы наконт дзеяздольнасці Рады, прафесар Астроўскі заявіў аб складанні сваіх прэзідэнцкіх

паўнамоцтваў, і зала ўзарвалася воплескамі больш чым у дзве тысячы рук, чуліся воклічы: «Няхай жыве вольная і незалежная Беларусь!»

Распачыналіся запланаваныя спрэчкі па дакладзе, які ўсе ўхвалялі, і пасля трох выступоўцаў — Ясюка, Дзямідава, Кіпеля — кангрэс прыступіў да працэдуры выбараў прэзідэнта і Рады, абраў мандатную і іншыя камісіі. Тут жа загучалі прывітанні кангрэсу і, зразумела, у першую чаргу быў зачытаны ліст, які меў мемарыяльна-дэкларацыйны змест і пахнуў новаімперскім нафталінам:

«Вітаю Другі Усебеларускі кангрэс і веру, што беларускі народ рашуча, супольна з народамі нямецкім будзе змагацца супраць бальшавіцкай небяспекі за вызваленне Еўропы і што ён узмоцніць і аддасць дзеля гэтае мэты ўсе свае сілы...»

Фон Готберг, Генеральны камісар, групэнфюрэр СС, генерал-лейтэнант».

Зразумелым Барысу было і тое, што кангрэс прыняў змест ліста з адказам фон Готбергу, які адпавядаў прывітанню.

— Ёсць такая прыказка,— зазначыў Сяргей Розмысл з гэтай нагоды.— «З ваўкамі жыць — па-воўчы выць». Не?.. Не, не падыходзіць, паколькі нашаму Радаславу ўсё яшчэ даводзіцца хадзіць у лісавай шкуры.

Барыс засмяяўся. Яму прыгадалася пагалоска аб здрадзе Радаслава Астроўскага беларускаму руху ў канцы 20-х гадоў.

Тым часам чыталі ягоную тэлеграму, пасланую сюды з Кёнігсберга:

«Знаходзячыся на чужыне, мы пільна сочым за працай над адбудовай беларускага нацыянальнага жыцця ды барацьбой за вольнасць нашай Бацькаўшчыны. Мы ўпэўнены ў канчатковай перамозе...»

Калі ж на сцэну для прывітання ўзнялася група Саюза беларускай моладзі і з вуснаў кіраўнікоў Міхаіла Ганько і Надзеі Абрамавай паліліся палымяныя словы, ад якіх у Барыса ажно ў душы зашчымела, Розмысл у захапленні зазначыў:

— Вось дзе наш духоўны патэнцыял! Больш масавай, жывой, знергічнай, дадам, і патрыятычнай арганізацыі ў Беларусі няма. Усе выдатна ведаюць гісторыю, карыстаюцца

беларускай мовай і нямецкай, вядома. Уласная прыгожая уніформа з эмблемамі, палітычныя заняткі, культурна-асветная дзейнасць, вайсковая выпраўка, летнія лагеры і беларускія вайсковыя маршы, якіх у гэтай краіне даўно ўжо ніхто не чуў, нарэшце, экскурсіі ў Германію — усё гэта, як магнітам, цягне новых сяброў у Саюз беларускай моладзі. У дакладзе Астроўскага гэта, праўда, не знайшло належнага адлюстравання. А за час утварэння і працы БЦР колькасць сяброў СБМ падвоілася і на гэты момант набліжаецца да ста тысяч.

— Вось гэта чын! — усклікнуў Барыс у прыемным здзіўленні.

— Сіла! — пагадзіўся афіцэр БКА і дадаў: — На жаль, не кожнаму знаходзіцца варты занятак. Бадай, толькі таму з тыдзень назад у Германію добраахвотна і арганізавана выехала пяць тысяч юнакоў, уяўляеш? — пяць тысяч сяброў саюза. Толькі з Глыбоцкай акругі — дзве тысячы чалавек, багата з Баранавіцкай... Паехалі вучыцца і працаваць у дапаможных службах авіякампаніі «Люфтганза».

Го, як багата пра жыццё ў акупаванай Беларусі не ведаў Барыс! А галоўнае: для яго святам было сядзець у шырокай раскошнай зале і ўтрапёна слухаць, як усе гавораць на беларускай мове. Свабодна і вольна. Хораша і даткліва! Ніколі ў жыцці з гэтакім явішчам ён не сутыкаўся. А ў мове яго дзяцінства і пазнейшых мотальскіх гадоў было шмат мешаніны, як заўжды ў моўным памежжы.

І тут як бы ў абарону ягоных гордых думак пра мову і народ Беларусі павёў паглыбленую гутарку юрыст, віцэ-прэзідэнт Цэнтральнай Рады Мікалай Шкялёнак; зводдаль віднелася адно яго цемя, адкрытае, голае, і акуляры на носе.

З собскіх навуковых пазіцый, апелюючы да фактаў гісторыі і міжнароднага права, Шкялёнак разгледзеў расейска-польскія дагаворы і крыніцы прэтэнзій гэтых дзяржаў, урадаў Варшавы і бальшавіцкай Масквы на Беларусь. *«Галоўны аргумент, якім яны карыстаюцца ў сваіх захопніцкіх планах,— даводзіў ён,— бадай, выказаны яшчэ маскоўскім князем Іванам III. Гэта супольнасць веры ў беларусаў і маскалёў або, з другога боку,— у нашых апалчаных грамадзян і палякаў... Ва ўсіх уніях, заключаных з Польшчай, мы не паступіліся незалежнасцю.*

А Рыжскі польска-расейскі трактат, прыняты за спінаю беларусаў, не што іншае, як бандыцкая змова, і толькі».

«Сапраўды», — выдыхнула зала разам з Барысам, і яму легла на думку, што палякі абмінаюць знарок відавочнае. Яны ніякім чынам не могуць прэтэндаваць на абшары беларусаў, бо спраку веку былі суседзямі, і не болей, дый у галоўным дакуменце беларускай дзяржавы — Літоўскім Статуце — было недвухсэнсоўна запісана: палякі не маюць права купляць у Вялікім Княстве Літоўскім зямлю, мець войскі і г. д.

— *Дэлегаты і дэлегаткі кангрэса!* — падсумоўваў тым часам сказанае спадар Шкялёнак. — *Мы зрабілі гэты выбег у гісторыю дачыненняў Беларусі з Масквою і Польшчай не дзеля таго, каб пры нагодзе супакоіць нашу цікаўнасць, як гэтыя дачыненні складваліся ў мінуўшчыне. Нашай мэтай было высветліць, што ў аснове маскоўска-польскіх прэтэнзій да Беларусі заўсёды ляжала толькі прага захопніцтва, а не якоесь там права, што спосаб, якім яны па чарзе няволілі Беларусь, быў гвалт...*

У працяг гэтай тэмы выступіў з рэфератам і Аўген Калубовіч, кіраўнік аддзела культуры ў Цэнтральнай Радзе, яшчэ малады, гожа вылеплены, мяркуючы па тонкіх і правільных рысах твару, адухоўлены сын Айчыны. Ён цікава даводзіў пра асаблівасці моманту, пра яго адказнасць і раскрыў карціну суверэнных, з дазволу сказаць, адносін у СССР. Раздзелы яго трактата мелі прадметныя і яскравыя загаловкі: «БССР — маскоўская фікцыя дзяржаўнасці», «Беларусь — калонія Масквы», «Бальшавіцкія абяцанкі, а рэальнасць?», «Нішчэнне сялянства, работніцтва і інтэлігенцыі», «Разгром беларускай культуры», «Разбурэнне цэркваў і нішчэнне духавенства» ды «Вывады».

Розмысл і Рамановіч з аднолькавай увагай слухалі яго. Аднак слухаць было сумна, жахліва і крыўдна. Паўставала пытанне: з якога цемрашальнага веку гэтыя вандалы і як яны апынуліся сярод цывілізаваных народаў? У Розмысла на іх не хапала іроніі, а гумару і пагатоў:

— Агонь іх выкуры...

— *Палітыка Масквы*, — мовіў Аўген Калубовіч, — *зрабіла вялікую шкоду беларускай культуры і мастацтву. Яна абпіралася на зацёмкі самога Сталіна, які на з'ездзе*

большавіцкай партыі ў 1930 годзе сказаў: для поспеху ў камуністычным поступе «трэба даць нацыянальным культурам разгарнуцца... каб стварыць умовы для зліцця іх у адну агульную культуру з адной агульнай мовай».

І, каб наблізіць вырашэнне гэтай большавіцкай задачы, у 1933 годзе спецыяльнаю пастановаю ўрада БССР быў зрэфармаваны беларускі правапіс. Развіццё нашай мовы схілялася ў бок мовы расейскае...

Барыс узяў суседа за руку:

— У мяне самога ў маладосці было замарачэнне ў мазгах. Я так захапляўся Леніным, Сталіным... Будзённым, напрыклад. А мой бацька, наадварот, іх ненавідзеў, ён захапляўся дзёрзкасцю атамана Махно. Перад самай вайной Сталін з нейкай нагоды прысніўся яму. Ён прагнуўся ў жаху. Забаўляючыся, той хацеў падпаліць на бацьку адзенне.

— Эльва! — здзівіўся Сяргей і праз момант дадаў: — Бандыт ён, вядомая рэч... А ў Крамлі да гэтай вайны не хапала вясёлых прыгод.

— *Большавікі, — доўжыў Калубовіч, — знішчылі нацыянальныя навуковыя кадры і пачалі арыштоўваць беларускіх пісьменнікаў: Дубоўку, Пушчу, Зарэцкага, Дудара, Жылку, Гарэцкага, Кляшторнага, Чарота, Мрыя, Шушкевіча — усяго каля дзевяноста чалавек, і ўсе яны былі або расстраляны, або замучаны ў турмах, або выгнаны ў далёкі Сібір.*

Кнігі арыштаваных і тых, што чакалі толькі на сваю чаргу, былі забароненыя да чытання і масава нішчыліся. У нашы рукі трапіў гэтак званы «Зводны кантрольны спіс выданняў Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі, якія спісаны ў макулатуру». У гэтым сакрэтным дакуменце, датаваным 1935 годам, 125 старонак друкаванага тэксту. Там пералічаны 1778 назваў кніг і часопісаў агульным накладам 12 мільёнаў асобнікаў, якія падлягалі неадкладнаму знішчэнню. Нам вядомы і яшчэ дзiesiąткі спісаў, датаваных 1936 годам. Спісанню падлягала пераважна беларуская мастацкая і навуковая літаратура.

Гэтакім чынам разгортваліся большавікі і ў галіне беларускага малярства, жывапісу. Арыштаваўшы Чарняўскага, Даркевіча, Змудзінскага і іншых, украўшы найдаражэйшы скарб нашага беларускага мастацтва і

рэлігіі — крыж святой Ефрасінні Полацкай, выкінуўшы ў падвал Менскага гістарычнага музея бюст класіка беларускай паэзіі Максіма Багдановіча, яны загадалі беларускім мастакам маляваць і ляпіць партрэты і бюсты бальшавіцкіх правадыроў ды асвятляць у сваіх творах «шчаслівае і заможнае калгаснае жыццё».

Тое ж самае яны ўчынілі і ў музыцы, а таксама тэатры... Забаранілі спяваць свае прыгожыя народныя песні, насіць беларускую нацыянальную вопратку ды святкаваць народныя святы — Каляды, Вялікдзень, Купалле...

Яны разграмілі таксама беларускую асвету, забаранілі выдаваць краязнаўчы часопіс «Наш край», у школах выкладанне пачалі пераводзіць на расейскую мову і наклалі забарону на вывучэнне гісторыі і геаграфіі Беларусі.

— Ці ж можам мы пасля ўсяго гэтага чакаць ад іх ласкі? — пытаўся спадар Аўген Калубовіч, і ў згодзе з ім ківалі галовамі ўсе дэлегаты кангрэса, ківалі і Барыс Рамановіч і Розмысл...— *Не! Прага да волі,*— заяўляў прамоўца,— *наш сцяг, і мы не маем права яму здрадзіць. Мы змушаны ставіць пытанне аб разрыве з Масквою. Уласна, пытанне ў прынцыпе было вырашана Радаю БНР у векапомным акце за 25 сакавіка 1918 года. Але наш народ яшчэ дагэтуль не сказаў свайго апошняга слова. Кангрэс павінен прызнаць, што створаная Масквой бутафорская беларуская дзяржаўнасць — БССР — ёсць ад пачатку і да канца дрэнна замаскаваная фікцыя. Я прапаную кангрэсу заявіць урадам і народам усіх краін аб уневажэнні маскоўскага голасу ў беларускіх справах.*

Да разрыву з Масквой клічуць нас косяці загубленых ёю 1800 тысяч найлепшых сыноў нашага народа. Да гэтага клічуць нас пралітыя тут рэкі слёз і крыві. Кожная кропля гэтай нявіннай крыві пякучым агнём гарыць у нашых сэрцах і кліча да помсты...

І сапраўды, Барыс адчуў пры гэтых словах у душы святое, можна сказаць, узрушэнне пачуццяў.

— *Гэтага патрабуюць ад нас нават камяні ад разбураных бальшавікамі нашых святыняў і помнікаў.*

Няхай жа памяць крывавага бальшавіцкага панавання ў нашым краі зарасце чартапалохам і крапіваю! — заклінаў Калубовіч. — Слава вольнай Беларусі і яе народу!

Барыс ніколі не чуў такіх бурных і неспіханых воплескаў з воклічамі людзей, апанаваных найвышэйшымі грамадзянскімі пачуццямі.

Нарэшце зала аціхла, дэлегаты з палёгкай уздыхнулі; у абвешчаны перапынак публіка знялася з месцаў і ператварылася ў рухомы рой у шырокім вуллі, дзе людзі снавалі — хто куды віда.

— Пойдзем,— прапанаваў Барысу Розмысл,— я пазнаёмлю цябе з Радаславам, а то потым, як закрывоць кангрэс, не да таго будзе.

Яны прабіваліся да падмосткаў тэатра з пэўнымі цяжкасцямі і, вядома ж, радасным узрушэннем, калі сустракалі ў штурханіне знаёмых, і Барыс паспеў ужо гора паціснуць руку Юрыю Сабалеўскаму — павіншаваў яго з поспехам, які быў адзначаны прэзідэнтам БЦР, і доктару Язэпу Малецкаму руку паціснуў, даведаўся, між іншым, што ён цяпер не ў Баранавічах, а прадстаўляе БЦР у Вілейскай акрузе. Абняўся з паэтам Альфрэдам — Алесем Салаўём, з якім колькі месяцаў таму ехалі ў цяплушцы з Брэста да Варшавы... Здалёк павітаўся з Андрэем Мацукевічам і яшчэ двума сваімі калегамі, дэлегатамі з Кёнігсберга...

У набліжэнні да сцэны яны трапілі ў затор. Прыпыніліся каля купкі дэлегатаў. Во, каб ім лёгка дыхалася!.. Фацэтны і вольны ў рухах чалавек, энергічны, памклівы, меў гаварыць:

— Я ж загадзя перамовіўся... Па тэлефоне. І паслаў у адзел адукацыі праграму, па якой мы працавалі. Сёння, перад гэтым нашым кангрэсам, зайшоў туды. Патрапіў да самога Сівіцы. Пане а пане, кажу па-польску, гэта ж я, арыштэнт, калі памятаеце... Я наконт надання Маладзечанскай адміністрацыйна-гандлёвай школе статусу вышэйшай навучальнай установы... «А-а, гэта вы, пся крэў!» — прывітаў ён мяне, і кроў ударыла яму ў твар, падхапіўся на ногі, крычыць: «Як... як... як вы пасмелі, нягоднік, разбудаваць сярэдняю прафесійную школу ў сапраўдны універсітэт! Ды вам такога ў самой Германіі не даравалі б! Відаць, дарэмна вас выпусцілі з глыбоцкай турмы!» Ой, што вы, пане Сівіца, кажу, я ж хацеў як найлепей. «Не трэба найлепей! І не гуляйце ў анёла. Ёсць дырэктывы фюрэра!» Прабачце, кажу, не дарэмна ж

кажуць, што бедны дурню брат... Не бярэ пад увагу... На выручку тым часам падаспеў Яхім Скурат і, лапочучы па-французску, ледзь супакоіў шэфа. «Вось што, — прыняў той рашэнне. — Без усялякіх адтэрмінавак: Адміністрацыйна-гандлёвую школу зачынь! Ёй капут».

Дэлегаты, якія ведалі расказчыка і якія не ведалі, з захапленнем яго слухалі. А той, будучы ў прыўзнятым настроі на гаманкім кангрэсе, падаваў карціну сваёй размовы ў адзеле адукацыі і голасам, і жэстамі, імпатна, артыстычна...

— І што, чалавеча, далей маеш рабіць? — запытаўся нехта.

— А нічога, даражэнькі... Вярнуся ў школу, выпішу навучэнцам, а іх у мяне сто дваццаць, пасведчанні аб сканчэнні першага ці другога курсаў Кітаўскай вучэльні, хацеў сказаць, акадэміі, — ён засмяяўся. — Пакуль не закрылі...

Праход да сцэны быў вольны, і Розмысл кіўнуў Барысу: «Пайшлі!»

— Хто гэты, што расказваў? — пацікавіўся Барыс.

— А гэта ж Кіта Барыс, твой цёзка, дырэктар Маладзечанскай школы, пра якую апавядаў. Чалавек ён шматовытны і нестандартны, у любых рамках яму цесна. Зрэдку наведваўся ён і да нас, у вайсковы штаб. У ягонай вёсцы Агароднікі, дзе бацькі жывуць, некалькіх хлопцаў залучылі ў нямецкі батальён, і ён прасіў спадара Кушаля, каб іх перавесці ў БКА.

Нарэшце яны з Сяргеем падняліся на зырка асветленую электрыкай сцэну, прабіліся да Астроўскага, чалавека, бадай, сярэдняга веку, гожай выпраўкі, чарнявага, у цёмным касцюме ў палоску, пад гальштукам. Кідаліся ў вочы яго акуратна прычасаныя валасы і напружаныя складкі на чыстым думным ілбе. Адметнымі былі і правільнай формы нос, і выразна акрэсленыя, яшчэ не высмяглыя вусны. Ён паглядзеў на Рамановіча шырока адкрытымі цёмнымі вачыма, і той адчуў на сабе прытомлены, але чэпкі і праніклівы позірк.

— Спадар Радаслаў, — звярнуўся Розмысл да прэзідэнта Рады прафесара Астроўскага, — калі дазволіце, прадстаўлю вам кіраўніка Беларускай Народнай Самапомачы ў Кёнігсбергу спадара Рамановіча.

Астроўскі працягнуў яму руку, вітаючыся.

— Барыс, — назваў пры гэтым сваё імя дэлегат Рамановіч.

— Я чуў і ведаю пра вас і вашу дзейнасць. Дзякуй, што прыехалі. А як жа склалася дарога?

— Ліхая дарога! З бамбёжкаю... Я ж толькі гузаком адкупіўся, а магло быць і горай.

— То «горай» яшчэ прыйдзе да нас, не тут будзь сказана. — Астроўскі прагна, як здавалася, паглядзеў Барысу ў вочы, і ўсмешка кранула кончыкі ягоных вуснаў. — Не ўдалося нам схапіць Бога за бараду. Неспрыяльна сітуацыя склалася. Не дамовіліся мы з польскім урадам у Лондане аб сумесных дзеяннях нашай Краёвай Абароны з адзеламаі Арміі Краёвай за незалежнасць абедзвюх краін. Паны-ліхадзеі, на жаль, яшчэ не адмовіліся ад састарэлых катэгорый мыслення і паставілі за ўмову двухбаковага саюза падпарадкаванне Беларусі Польшчы. Крэціны амбітныя! — ён як не вылаяўся. — І таму, калі б нашым нацыянальным батальёнам давялося ў баях адступаць, не хапіла б абшараў для манеўру. Альбо манеўр быў бы звязаны да памераў мышалоўкі.

— Зразумеў? — спытаўся са значэннем Сяргей Розмысл, відавочна, наводзячы Барыса на думку пра адмененае паўстанне...

Шчыра кажучы, Барыс не ўсё і нават далёка не ўсё разумеў у патаемных планах кіраўнікоў нацыянальнага руху ды іх міждзяржаўнай палітыцы, але кіўнуў галавой, паказваючы, што досыць тлумачыць, што ён лёгка абыдзеца і сваім разуменнем, якое ўжо ёсць, — няможна ж любому і кожнаму адкрываць свае карты.

— Аднак штодалейбудзе? Фронт так блізка, — скрушліва нагадаў Барыс Рамановіч.

Яго непакоілі задачы бліжэйшага дня.

— Барыс... — Разгубленасць на момант мільганула ў вачах прафесара Астроўскага, і, суняўшы яе, Радаслаў звярнуўся да дэлегата: — Без панікі, браце, але, скажу адкрыта: мы мусім уцякаць на захад. Так... Пра небяспеку сустрэчы з чырвонымі ўсе ведаюць, і кожны будзе рашаць за сябе. Таму я раю, шанюны, як мага хутчэй вяртацца туды, адкуль ты прыехаў, каб на свае рукі прымаць нашых бежанцаў.

— Дык мы ж гэта і робім! Прычым — даўно.

— Я ведаю... Дзякуй. Але яны пойдучь лавінай...

— Мы ладзім першую дапамогу, варым суп, раздаём харчы, мыем, апранаем у свежае, калі хто вашывы, шукаем для ўсіх, дзе прыткнуцца, нават жэнім.

— Таму табе нельга затрымлівацца. Для цябе — гэта задача нумар адзін!

— Добра...

— А задача нумар два — не страчваць сувязь ні з кім са сваіх людзей, былых ваеннапалонных, бо не выключана, што мы іх яшчэ паклічам.

Бадзёрасць і ўсмешка Радаслава Астроўскага прыўздымалі настрой.

— Фэрштэйн, гер прэзідэнт! — надаючы сваім словам гумарыстычнае адценне, адказаў Барыс. — Я, калі заўгодна, магу зрабіць спробу выехаць нават зараз. Толькі пагутару яшчэ з тым-сім з дэлегатаў.

— Жаданне натуральнае!

— Бадай што... Паеду. Каб толькі партызаны шлях не заблакавалі.

Астроўскі, узяўшы Барыса пад руку, адвёў у цішэйшы куток сцэны.

— А ведаеш, браце, шаноўны Барыс, чарцей сапраўды распладзілася — не зайсці за куст па патрэбе! Сумны жарт, але ж... Скажу табе, я сам ахвотна пайшоў бы ў партызаны, калі б пасля перамогі гарантавалі мне незалежнасць нашай краіны.

Рамановіч выбраў паўзу ў размове і сказаў:

— Мяне дзівіць, як багата ў нас такіх от людзей. Разумных і добрых. Сардэчных і шчырых. Высакародных і таленавітых, ды самаахвярных... Я адтуль вунь, — паказаў на ложы збоку, — глядзеў у залу і думаў: ды гэта ж тыя, каго бальшавікі не дасталі, не ўходалі. Каго польскія паны не зламалі ў турмах. І да каго чарга не дайшла ў эсэсаўцаў...

— Недабіты інтэлект нацыі? — падхапіў думку Астроўскі. — Выдатна!

— Так... І ў вас, зазначу, цікавы ход думкі. Я таксама пайшоў бы разам з вамі ў касінеры.

— А-а... Толькі гэта — між намі?

— Так, я цяню ваш давер.

— Ну што ж... Сяргей! Сева! — паклікаў ён службоўцаў, Розмысла і Усевалада Родзевіча, свайго ад’ютанта, апошні быў у вайсковай форме БКА.— Пойдзем разам, пааб’ядаем.

Яны ішлі цераз апусцелую ў перапынак залу і неслі перад сабой, бадай, кожны свой гонар.

Толькі, куды б яны ні ішлі і пра што б ні думалі, ні гаварылі, усіх іх цяпер у хранічным шокавым напружанні трымала водгулле фронту.

6

Калі Ларыса Геніюш і Васіль Русак прыйшлі да будынка тэатра — позна — кангрэс адбыўся. Да іх падыходзілі людзі — з тых, што былі на пасяджэнні ў тэатры, знаёміліся, усе яны ведалі яе калі не ў твар, то па літаратурных творах.

— Бадай вас качкі растапталі, якія ў вас расчырванелыя твары! Чаму? — з уласцівай ёй прастатой спыталася яна.

— Ад неспакою і крыўды звыш меры! — адказвалі.

— Даклады і прамовы, шаноўная, растравілі нашыя сэрцы.

— Сёння ва ўсіх такі бунтоўны настрой і крышку чагось не хапіла — сігналу, бадай, каб выбухнуць!

Да яе падышоў Міхал Вітушка, энергічны, хуткай рэакцыі чалавек у мундзіры Беларускай Краёвай Аб’яднанай Дзяржавы, свойскі, прыемны... Ён адвёў яе да сваёй машыны і выклаў, мусібыць, тое, што ў гэты момант ляжала на душы:

— Спадарыня Геніюш, я ненавіджу немцаў, я толькі й толькі беларус, калі хочаце, — родам з Нясвіжа... Але ж перад намі стаіць задача: зямлю нашу здабыць для народа! І трэба нам дзеля гэтага ўсё выкарыстаць. Я мушу сказаць вам пра гэта...

— А я гэта й так ведала.

— Тады — у машыну!

А машына ў яго была невялікая, з нацягнутым брызентавым тэнтам, і павёз ён гасцю да Кушалаў, дакладней, да Кушала і Наталлі Арсенневай, якія сваёй сям’ёй жылі на вуліцы Піянерскай, па-за Домам урада. Наталля ўжо сама была дома і страшэнна абрадавалася такой чаканай і

нечаканай гасці. Абняліся і гарача цалавалі адна адну, як сёстры, хоць вонкава яны і не былі падобныя. Духоўнае радство! Яно нярэдка мацней і высакародней ад радства краўнага.

Толькі не паспела Геніюш з дарогі памыцца, як у дзверы пагрукалі — у кватэру ўвалілася гурма моладзі. Пачуўшы, што прыехала Геніюш, юнакі і юначкі кінуліся сюды, прасілі паэтку правесці з імі вечар, пачытаць свае вершы. Але гаспадыня Наталля Арсеннева мякка і ветліва іх выправадзіла.

Утаймаваўшы збольшага свае пачуцці, яна павяла гасцю на кухню, каб пакарміць, а тая не магла есці, пакуль не выказала свае ўражанні ад доўгай дарогі, небяспечнай, пакутлівай, не прыгадала, хоць збольшага, трывогі і клопаты, з якімі жыла апошнія гады.

— Уяві сабе, Наталлечка, чым для мяне абярнулася смерць Васіля Захаркі, з якім мы так сябравалі. Гэта ж быў чысцейшай душы чалавек, і ўсе яго турботы — турботы за Беларусь, за Бацькаўшчыну... Сухоты не далі яму болей дыхаць, і яшчэ, як цяжка яму было паміраць, калі зразумеў, што ягоны палітычны крок — зварот з мема-рандумам да Гітлера — быў дарэмны. Перад смерцям ён казаў мне: «Няма ў нас выбару: альбо — альбо... Калі выйграюць немцы, дык вынішчаць усіх нас, калі выйграюць Саветы, дык вынішчаць інтэлігенцыю, як бывала, і асімілююць народ, але гэта лепей, чым смерць усяго народа». — І да Арсенневай: — Скажы, мая мілая, не праўда? Ну так... Сэрца баліць: ці ўдасца народу вырвацца з зубоў драпежнікаў? Спрабуем і там, і тута нешта рабіць, э-ей... — Геніюш спахапілася: — Я, Наташа, аб пражскай юдолі спявала табе. А што ў цябе на душы, калі перажыць давялося такую трагедыю з сынам? Не выпадкова ж...

Ларыса стрымалася — не дагаварыла, што бачыць, як нервова паторгваецца мускул на пераносіцы ў сяброўкі.

— Так... Сыночка няма. — Наталля выцерла хусцінкай вільготныя вочы. — Толькі у душы назаўжды ён, Слаўка, жывы, з намі, са мной... На той вечар планавалася ўрачыстае пасяджэнне з выпадку другой гадавіны вайны з СССР. Так спачатку заладавана было, і даведаўшыся пра гэта, тэарысты загадзя паставілі міну, разлічаную асабіста на Кубэ... Затым пасяджэнне немцы перанеслі на раніцу, а ўвечары —

той канцэрт. Яраслаў мой гуляў днём каля тэатра разам са сваімі прыяцелямі. Прыйшоў папалуднаваць — жывы, вясёлы, расказваў — што бачыў. А там была прыгода. З ягонага тэатральнага хаўрусу — Валодзька Святлоў... Ён старэйшы за Славу і ў цымбальным аркестры Захара стаіць на ўдарных інструментах... Дык вось гэты самы Святлоў, нагледзеўшыся спектакляў, і сам пачаў прадстаўляць. У п'есе Шылера «Каварства і любоў» ёсць, напрыклад, сцэна, калі малады герой, выходзячы на публіку, раскідвае во гэтак рукі і прамаўляе голасна, з гонарам: «Я нямецкі юнак!» Сцэна спадабалася блазну і мо таму, што наша школа за немцамі выходзіла беларускі гонар.

Урачыстасць у тэатры закончылася, і на дзядзінец у атачэнні сваім выйшаў Вільгельм Кубэ; пракуда Святлоў неяк прашыўся між мундзіраў ды апынуўся перад самім гаўляйтэрам. Ён склаў рукі перад сабой і гэтак важна, як са сцэны, прадэкламаваў: «Я беларускі юнак!» Выхадка магла б дорага яму каштаваць, але Кубэ зразумеў гэта як жарт, усміхнуўся і пахітаў таму пальцам, маўляў, не з тым, голубе, жартуеш!.. У тое ж імгненне нехта з цывільных схапіў юнака за каўнер, адштурхнуў убок і выгукнуў «Бяжы!» Святлоў не паспеў апамятацца, як ногі панеслі яго ў прыбіральню каля тэатра. Порткі — уніз, кашулю — угору, на галаву, і сядзіць, як порхаўка. Чыесьці ж боты з падкоўкамі на абцасах, казаў, зайшлі, павярнуліся і выйшлі. А неўзабаве выходзіць адтуль — сам не свой — і наш «беларускі юнак»!.. Мой Слаўка з захапленнем маляваў гэты эпізод, і мы разам з ім пацяшаліся. А вечарам... — Наталля цяжка, са слязьмі ўздыхнула. — Увечары гэты выбух у тэатры і яго не стала.

Пасумавалі-пабедавалі які момант абедзве, потым га-спадыня ўстала з крэсла.

— Ларыса, еж, а я табе, харошая, пасцель раскіну. Ці чула? Кажуць: дарога мілуе, дарога мардуе, а калі яшчэ пад бомбамі... — Арсеннева выйшла ў другі пакой.

Ларысе Геніюш ад стомы не хацелася есці, і ўжо каля ложка яна абняла Наталлю за плечы:

— Наташка, ад уяўлення, што робіцца ў свеце, жудасна проста. Мне ж, выбачай, запытацца карціць: як табе з мужам вырвацца ўдалося з лагераў, з катавальняў, куды вас абаіх кінулі ў саракавым годзе?

— Ого, з іх вырвешся! — Арсеннева спалатнела, праўда, Геніюш зблізу гэтага не заўважыла.

— Няйначай, ты, Наташка, вярнулася з таго свету...

— Праўду кажаш, з таго свету... Я згубілася ў Казахстане, а Кушаль быў недзе далей ад мяне. Дзякуй ім, Купалу і Танку, яны пісалі адсюль у Маскву, хадайнічалі за нас. Так... Але ці памаглі тыя хадайніцтвы?.. Думаю, не. Адзінае выйсце было ў тым, у чым не прызнаюцца нікому. Ты глядзіш... Ды я перад табой, Геніюшка, як перад святым духам прызнаюся, між намі няхай застаецца. У лагеры для польскіх ваеннапалонных, дзе ўсіх чакала Катынь, завербавалі майго мужа ў агенты НКВД. А неўзабаве і мяне выклікалі і прымусілі падпісаць ганьбоўку, ну, тое, слухай, што буду іхняй асведамляльніцай, даносчыцай «для разработки белорусских националистов среди литературно-писательских кругов», бррр... — Яна здрыганулася. — Прадалі мы д'яблу душы, і нас адпусцілі на гэты свет. Не асуджай, Ларысачка, мне хацелася адцягнуць смерць. А я ж ні на кога не даносіла. Вайна паспрыяла нам... У сорак трэцім вясной, праўда, знайшлі мяне, хацелі наладзіць кантакт. Я адмовілася. Сказала, што служыць ім не буду. Змогі няма! Спрабавалі выйсці на Кушала, і тады мы памянлі кватэру, а жылі раней насупраць вакзала... Няхай на іх ліха! Аднак табе, Геніюшка, трэба паспаць. Спі, адпачні пад боскай аховай.

І ўсё ж, пасля гэтакіх шчырых прызнанняў знанай паэткі, гаспадыні ды прыяцельніцы, Ларыса наплакалася ў падушку і толькі потым заснула.

Назаўтра разам з Наталляй яны пайшлі ў ацалелы ад бомбаў Дом урада. Як па ваенным часе, іх агледзелі, далі пропуск. На другім паверсе насустрач выйшаў з раскінутымі рукамі мажны Кастусь Езавітаў, генерал... Ён быў шчаслівы ад сустрэчы, бо даўно ўжо пісаў Геніюш лісты, называючы яе салаўём беларускай эміграцыі.

Паспяшаўся на сустрэчу і Юрка Віцьбіч, палымяны літаратар, трыбун. Яго вочы блішчэлі. Ён ужо сабраўся пакінуць Менск і раскрыў перад Геніюш свой чамаданчык, каб паказаць ёй, што там пад кашуляй ляжыць зборнік яе вершаў.

— Дзякуй! — адказала яму ўзварушаная Ларыса Геніюш.

Назбіралася моладзі, нехта фатаграфавалі. Кастусь Езавітаў падвёў яе да Радаслава Астроўскага, і той неяк суха — мо таму, што спяшаўся — кінуў:

— Я чуў пра вас...

— І я пра вас чула, — у тон яму, падкрэслена і выразна адказала яна.

Сабралі ўсіх у вялікую залу, дзе на сцяне вісеў партрэт прэзідэнта БЦР Астроўскага, і тут абвясцілі пра эвакуацыю. Усім было загадана сабрацца (разам з рэчамі) каля гарадскога тэатра, дзе праходзіў кангрэс. Наталля пабегла да бацькоў Антона Адамовіча, каб ім памагчы сабрацца ў дарогу, — яна пра іншых, бадай, болей думала, чым пра сябе, а Геніюш разам з Францішкам Кушалем вярнулася на іхнюю кватэру. Кушаль быў ненатуральна спакойны, і, калі яна пачала збіраць у чамаданы іхнія з Наталляй рэчы, ён кінуў вокам на хаце й сказаў:

— Глупства ўсё гэта, побытное... Трэба, каб нашыя сэрцы былі пры нас.

— Ну, сэрцы — лягчэйшы груз!

Не выпадала ўвесь набыты скарб узяць з сабой. Ларыса на скорую руку ўскінула на патэльнію трохі шмальцу, разбіла яйкі, насмажыла яешні, накарміла Кушалю, бацьку з сынам Вовікам, і ўсе яны разам на машыне Кушала паехалі на тую вуліцу пры тэатры, дзе ўжо сабралася ладнага люду. Не відно было, праўда, чамаданаў — усё клункі ды клункі... Сэрца Геніюш сціскалася, глядзячы на суайчыннікаў. Куды ехаць, на чым такім ехаць?.. Тыя, каго павыклікалі сюды з-за мяжы, мелі права вярнуцца назад цягнуком. Было іх даволі.

Сябры выпрасілі ў прэзідэнта Астроўскага персанальную машыну, злажылі ў яе свае рэчы — усё панатхатыя партфелі і чамаданчыкі, пасадзілі туды і Геніюш ды накармілі ёй чакаць шафёра, а самі пайшлі на вакзал. Твар у Геніюш растрывожана-заплаканы, мала што ўсе да яе ставяцца добра, а горад у руінах, і гэта гняце несучешна. Немцы міма едуць, гергечуць, сонца свеціць светла, аднекуль даносіцца глухая артылерыйская кананада, а Ларыса сядзіць, як заручоная, і чакае чыёйсьці ласкі — згінь ты, прападзі, доля-нядоля такая!.. Падышоў да яе Алесь Салавей — гэтакі прыгожы юнак з саламяным чубам, пачаў дэкламаваць яе вершы... З маленькім клуначкам і маладой

жонкай, у якой было дзіцё на руках, падышоў яшчэ адзін паэт. Усміхаюцца, а яе душаць слёзы. Які ж гэта лёс ім наканавала зруйнаваная Бацькаўшчына? І дзе ім сіл дастаць, каб выстаець?..

Сядзіць спадарыня Геніюш і чакае кіроўцу. Нарэшце да машыны сунецца дзябёлы дзядзька, ён заўважыў яе і строга, аж мароз па скуры ідзе, пытаецца:

— А што гэта пастароннія робяць у маёй машыне?

Яна ў адказ:

— А гэта ж, па дамоўленасці з Астроўскім, рэчы ў машыне пакінулі мае сябры ў разліку, што вы адвезеце на станцыю.

— Я нікога не павязу, гэта не мой клопат! — грыміць, бы пярун з халоднага неба.

Тады Ларысу Геніюш узарвала:

— Ах так? Дрэнь ты, калі столькі людзей у небяспецы, калі трэба ім памагаць, а ты: «не мой клопат»! Ты будзеш мяне слухаць ці не слухаць? Не-е?! Дык ведай, воўчая шкура, што везці мяне завялікая чэсць для цябе! Нехрысць!

От гэтак, крычучы ў распачы, яна выкідвала з машыны рэчы, і з іх утваралася ладная горба. Шафёр, сумеўшыся, глядзіць на яе, можа, ён ужо і павёз бы крыклівіцу, толькі ж яна распалілася, не дай рады, і людзі глядзяць на яе, як на дзіва.

Падышоў, кульгаючы, чалавек з высмяглым тварам, падае ёй палку:

— Вазьміце і дайце прахвосту гэтай палкай, каб ведаў...

Уздымаўся бунт на вуліцы, і тут вярнуліся яе сябры — цягніка няма. Да раз'ятранай родзічкі падыходзіць у чорным уборы айцец Лапіцкі, вітаецца, прапануе фурманку сваю на рэчы ды прытулак у доме — акурат каля самага вакзала... Яна ўдзячная, і ўжо ягоны чалавек ускідваў чамаданы на фурманку, як аднекуль чорт прынёс ягамосця: высокі, у чорным, як і святар, гэты тып называе сябе Сцяпанавым і прапануе ім не пакаваць рэчы і наогул нікуды не ехаць, а ён завядзе іх у сховішча, там пераначуюць... Прычапіўся, як смала, да мужыкоў, іх чалавек дзесяць, — разгубіліся, не ведаюць, што адказаць. Стаяць на раздарожжы...

Геніюш прыгадала Ермачэнку і аж пахаладзела ад злосці: вось чаго ён хацеў, каб тутака апынуліся яшчэ і Янка з Юркамі!..

— Прэч ад нас, прыліпала! — усклікнула яна з гневамі. — Мужыкі! Што вы яго слухаеце, бандзюгу, правакатара гэтага?!

А ён ляпеча сваё:

— Не слухайце яе — вар’ятка яна, не едзьце да папа, мы тут весела з вамі правядзем вечар.

Для Геніюш ясна як божа дзень, што гэты тып намагаецца іх усіх забраць, каб здаць — не немцам, вядома ж... Мужыкі хістаюцца. І тады яна падае каманду:

— Хто хоча ехаць са мной, няхай едзе, а не — дык будзе вам горай!

Занепакоены такім паваротам справы, Сцяпанаў дастае з кішэні блок папяросаў, цэлую сотню, і частуе імі Езавітава, а той скосу паглядзеў на яго дый кажа:

— Не да смаку мне, пане, вашы папяросы.

Фурманка паехала, усе — разам з Геніюш; плёўся ўслед і Сцяпанаў з хаўруснікамі.

Жонка ж святара Лапіцкага даводзілася Ларысе Геніюш дваюраднай сястрой. Яна была рада прыняць і размясціць у сваёй кватэры Ларысу і яе папличнікаў. Давялося чакаць, спалі — хто дзе, бо цягнік на захад ішоў толькі а пятай гадзіне раніцы. На станцыі ж было поўна раненых.

Пасля, як прыспеў час і ўжо стаяў той пасажырскі цягнік, занялі яны вольнае купэ і рады былі: цягнік на адыходзе! І тут увальваецца да іх Сцяпанаў з нямецкімі салдатамі, тыя крычаць:

— Raus, russisches Schwein! Weg! — і ўсё купэ вымелі з вагона.

Цягнік на адыходзе, а ў Ларысы Геніюш на руках доўгі кажух Кушала — прасіў яе, нячысты дух, перавезці... Яна кінула кажух Масею Сяднёву — у таго рукі не занятыя, ехаў як на вяселле... І ўсе — хто куды! — па розных вагонах. Цягнік, паволі набіраючы ход, адышоў, яны на колах чыгункі. Радасна зноў... Але ж і штука — Сцяпанаў!

Немцы сядзяць адзін на адным, пры іх яшчэ сякія-такія трафеі. Яны прыціхлі і глядзяць на такую загадкавую для іх жанчыну, а яна, Ларыса Геніюш, корміць сваіх папличнікаў, сваіх сяброў па няшчасці. Прычым кожны

падносіць ёй, што мае, і яна дзеліць на ўсіх пароўну. Зацікаўленых сузіральнікаў-немцаў гэта перш пацяшала, а потым пачало раздражняць, і яны бурчэць пачалі: цесна! Хлопцы затрывожыліся, Ларыса папрасіла іх, каб моўчкі стрывалі ўсе рэплікі. Для немцаў яны ўсе былі «русішэ швайн», да таго ж сядзець на трафехах ім нязручна было і, мусіць, разбірала злосць, што гэтак няўдала, бязглузда завяршаецца іхні паход на ўсход — па багатыя калоніі, па рабоў... Уцекачы трывалі, што агрэсарам было не ў нос. Калі ж стала найгорш суседнічаць розным бакам, дык нечакана падняўся адзін са старэйшых ваяроў, які, пэўна, ведаў славянскія мовы. Ён проста сказаў супляменнікам:

— Увага! Нам, воінам, належала б вучыцца ў гэтай жанчыны і яе прыхільнікаў, як быць людзьмі.

Ён доўжыў гаворку ў тым жа кірунку, і тады немцы яшчэ болей пачалі прыглядацца да Геніюш, а нехта з іх, у цывільным, падняўся і ўступіў ёй месца; тады ўсе ўздыхнулі вальней.

Цягнік усё поўз. Двойчы на станцыях ён стаяў па столькі ж, колькі й поўз. Падчас стаянак з'яўляліся да Ларысы яе сябры, якія ехалі ў іншых вагонах. І кожны, нібы прадчуваючы, што сумеснае падарожжа ў іх будзе нядоўгім, прыносіў ёй нейкі ласунак: цукерку, кавалачак бісквіту... А Найдзюк, той назбіраў каля чыгункі на замініраваным полі чырвоных, ядраных суніц і прапанаваў горды:

— Ад шчырага сэрца, спадарыня... Ласуйцеся!

Пазіралі, перашэптваліся і зноў слізгалі вачыма па абліччы дзіўнай дамы немцы — ім няўцям такое! І вось нехта з іх не вытрымаў і пытаецца:

— Фрау Ларыса, няўжо ў вас столькі кахаючых вас мужчын?

Тут сама Геніюш і яе сябры сумеліся, да іх няйначай толькі цяпер дайшло, што іхняе шанаванне, пяшчоту немцы ўспрымаюць як каханне мужчын да жанчыны.

Кастусь Езавітаў падаўся корпусам да цікаўных нямецкіх ваяроў і паведаміў ім:

— Гэта ж наша паэтка Геніюш!..

Але немцы не маглі зразумець, як жа гэтым словам «паэтка» вытлумачыць тыя ўзаемадачынненні з ёй плоймы мужчынаў.

— І ў нас ёсць паэткі,— сказаў больш дасведчаны з іх,— але ж няма такіх лагодных адносін да іх.

І не ведалі-сябры беларусы, якія ў горычы пакідалі ўжо Радзіму сваю, як вытлумачыць немцам, чаму яны з гэткай павагай і пашанай ставяцца да паэткі, што ў сваіх творах і ў сваім жыцці гэтак непасрэдна і поўна выяўляла лепшыя рысы і, бадай, самую душу народа, такога трывалага, а цяпер спакутаванага, шматкроць параненага і ўсё-ткі жывога.

7

У прасторным пакоі ціха варушыўся стары насценны гадзіннік і чуліся таемныя, нікому ані не падуладныя крокі часу: цік-так, цік-так... Гэты час адкрываў і цягнуў за сабой мноства розных падзей, з якіх адна, шырокая, непадуладная, палягала над светам: вайна!.. Супакойвала тое, што татка вырываў яе, Маню, і яе радзіну з пекла ды знайшоў для іх ціхі куток. Яны жылі ў маёнтку пана Юргенсана, у доме для прыслугі, у гэтакім шырокім пакоі, дзе месцілася пяць накрытых лахманамі ложкаў. Загнаныя, паціху адыходзілі, збіраліся з думкамі, хоць часткова набывалі нейкі сірочы спакой. Працавалі — Маня ў агародзе пры маёнтку, цётка Зося даглядала курэй, а ўсе астатнія — у полі... Але ж фронт, дармо што нябачны, далёкі, не стаяў на месцы, і гэта ляжала на дне душы прыглушанаю трывогай. Фронт, бы стыхія, бы драпежны звер, каціўся на захад, зноў пагражаючы ім. Праўда, Маню перш-наперш непакоіў не фронт, якога яна ніколі не бачыла, а лавіна бальшавікоў, саветчыкаў, энкавэдыстаў,— чырвоная лавіна, што падпірала фронт з таго боку і каціла за ім услед.

Зрэшты, часам яна была зусім раўнадушная да ўсяго, што рабілася блізка або далей ад яе, бо тут разам з ёй не было ні яе ўлюбёнага дзеда, ні шаноўных дзядзькоў Паўлюка, Паўла, Мікалая, ні тых, пра каго яны клапаціліся, пасылаючы ў казахскія стэпы пасылкі, не было саміх чуллівых клопатаў, не было і таго дома, у якім Маня, пры ўдзеле радзіны, ладала пасылкі, не было школьных сябровак Марыі Васілевічанкі, Ганны Кульбеды... Згадвалася замардаваная Насця... У яе жыцці бытта ўтварылася расколіна,

якая сягала глыбока ў самую душу. І ў душы, падобна, цэлы свет распаўся надвое, прычым адна частка знікла... Пэўна, тое ж адчуваў бы чалавек, калі б у яго нехта адчыкрыжыў частку цела, адняў спіну, пакінуўшы адкрытым і параненым сэрца...

Цік-так, цік-так... Супакоўваў і нагастраў яе слых гадзіннік. Праз нейкі час, калі яна, знерухомеўшы, ляжала пад коўдрай у ложку, пачуліся крокі: то, скончыўшы працу ў полі, паспяшала да яе маці. Яна ўвайшла ў пакой:

— Як ты, доню, сябе пачуваеш?.. Не лепей?

— Не-е,— варухнула галавой на зрэбнай падушцы (з мешкавіны, набітай сенам) Маня.— У баку баліць.

— А есці хочацца?

— Не-е...

— Можа, хочаш на двор выйсці?

— Не-е...

— Не расстрайвайся,— папрасіла Ганна, бачачы, як у куточках Маніных вачэй збіраюцца слёзы.— Паляжы... Я рукі памыю...

А потым і бабулі, Аксіння і Параска, вярнуўшыся з поля, падыходзілі да Манінага ложка і цікавіліся яе здароўем. Волька, тая села на ложак у нагах хвораі сястры і, пагойдваючы сваімі запыленымі нагамі, слухала, што гавораць дарослыя. А яны охалі і ахалі, гледзячы на змарнелую, з бледнымі шчокамі ды сінюшнымі вуснамі дзяўчынку, шкадавалі, што ні сталага доктара няма, ні сапраўдных лекаў... Пан Юргенсан колькі дзён назад запрасіў у маёнтак нейкага праезджага фельчара. Той з'явіўся ў памятым брылі, аброслы шчэццю, пры гальштуку. Паслухаўшы Маню, спытаў, ці не прастуджвалася яна і як даўно яе б'е кашаль. Ён сказаў Ганне:

— Яўнага запалення лёгкіх у вашай цуркі няма. Калі ж запаленне і было, то прайшло альбо праходзіць. А болі ў баку паказваюць на пашкоджанне плеўры. Лячыце плеўрыт...

— Паночку,— апярэдзіла нявестку ў роспытах баба Аксіння,— а чым жа плеўрыт залагодзіць?

— Гм... радыкальных лекаў, на жаль, не параю, таму што іх няма. Калі знойдзеце гарчычнікі — наляпіце на хворы бок. Ногі парце ў цёплай вадзе з гарчыцай... Давайце хвораі піць адвар аўса з малаком, пашукайце

мёд, сталетнік і ўвогуле тое, што ведаеце, што добра ад прастуды. Добра карміце... Старайцеся, каб, крыў Божа, не перайшло ў сухоты. Давідзэня!..

З таго, што параіў гэты доктар, мотальскім маркотніцам удалося знайсці толькі авёс і малако, праўда, прыкупілі яшчэ залацістую галушку масла, фунт вагою, брусок сала, балазе Аксінні ўдалося вывезці з сядзібы як адзіны каштоўны скарб невялікую жменю залатых манет, якія старанна хавалі дома разам з Пятром-нябожчыкам, Маніным павадыром. Цяпер уцякачкі карысталіся скарбам у самых вострых выпадках, калі толькі каго апануе хвароба.

Памыўшы рукі на кухні, Ганна адчыніла кладоўку і набрала ў глыбокую міску груш, якіх расстаралася гэтымі днямі. Паляк, гаспадар бліжэйшага хутара, каля якога яны з Зосій капалі бульбу, ласкава запрасіў іх у свой сад, і там сёстры смакавалі садавіну ды, спатыкаючыся на кожным польскім слове, якіх амаль не ведалі, і таму, бянтэжліва рагочучы, дзякавалі пану гаспадару за шчодрасць, за ласку. Вяртаючыся з працы, яны прынеслі ў маёнтак па паўмяшка садовых груш, невялікіх, але выспелых, жаўтлявых, салодкіх.

Апаласнуўшы грушы ў місцы і сцадзіўшы ваду, Ганна прынесла іх у агульны пакой і прапанавала найперш занямоглай дачцэ, а потым і ўсім дзецям і дарослым:

— Ешце, пакуль вячэру зварым.

Маня, узяўшы грушу, прыгадала камічны расказ мацеры і цёткі Зосі пра тую гутарку з гаспадаром хутара ды міжволі ўсміхнулася. Калі яна была здаровая, то гэта было ейным клопатам размаўляць з палякамі; іх мову яна ведала са школы і нярэдка выступала ў сям'і ў ролі перакладчыцы.

Цяпер, як толькі яна заставалася ў пакоі адна, да болю ў баку дадаваўся яшчэ і перажыты ў Моталі страх, ён прымушаў яе скаланацца ўсім целам, як скаланаецца чалавек ад моцнай аскаміны на зубах. Толькі ўжо ў таварным вагоне, у цяплушцы, у тым смуродным скопішчы, пры ўсіх нязручнасцях, яна ўпершыню адчула сябе шчасліваю, бо ведала, што ні сёння, ні заўтра яе не заб'юць.

А тут Мані яшчэ лацвей было. Праўда, з нейкага часу яе душу азмрочвала крыўда. Улетку яе татка Барыс Рамановіч даставіў і раскватараваў у Памажанах новую партыю

ўцекачоў, з якіх Мікалай Марціновіч стаў намеснікам упраўляючага маёнткам, а яго зяць Косця Прадун разам з іншымі пачаў працаваць у агародзе пры маёнтку, дзе праца была куды лягчэйшаю; яе ж, чатырнаццацігадовую дзяўчынку, выціснулі з агарода ў поле — на праполку, жніво, потым копку бульбы... Працаваць у полі нароўні з дарослымі ёй было цяжка: балелі рукі, ногі, спіна, і яна з горыччу думала пра няўдзячнасць людскую: «Цябе ж мой тата прывёз сюды — выратаваў, то чаму ж ты ягонаі непаўналетняй дачцэ не спагадаеш?»

І гэтую крыўду яна выказала бацьку, калі той заехаў да іх у Памажаны, вяртаючыся ў Кёнігсберг з Другога Усебеларускага кангрэса, праведзенага ў Менску. Яе здзівіла бацькава спакойная рэакцыя на гэты выпадак:

— Вучыся, дочухна, любой працы — у жыцці спатрэбіцца.

Ён, пэўна, лічыў нетактоўным умешвацца ў лад, у парадак, які без яго ўсталяваўся ў маёнтку. Але ж, без усялякіх сумненняў, да таго спрычыніліся і іншыя акалічнасці. Перад ўцекачом Марцінкевічам Манін бацька, напрыклад, павінен быў адчуваць «віну». За свавольства ў Янаве. «Свавольства» ж адкрылася для Мані з наступнае рэплікі.

— Бачыш,— казаў бацька,— спадар Марцінкевіч не можа мне дараваць, што я, насуперак яго волі і жаданню, вывез з Янава сюды разам з ім і ягоную жонку — яна жыла з малой у вёсцы пад Янавам. Не хацеў ён іх бачыць... Толькі ж забраць яе вельмі прасіла яго старэйшая дачка Надзя, жонка Косці Прадуна...

Раманавічанка, праўду сказаць, не ўсё тады разумела ў дачыненнях дарослых. Адно ёй па душы была міратворчая чыннасць бацькі, які, выконваючы гэту сваю высокую місію ў Польшчы і Германіі, аднаго разу ўзяў і яе, Маню, з сабой у «камандзіроўку». Ехалі чыгункай на поўдзень ад Памажан, пакідаючы ўзбоч верставыя слупы і паселішчы, дарэчы, не надта разбураныя. Барысу Рамановічу належала нейк аднавіць і палагодзіць сямейныя адносіны пані Юргенсан з панам Юргенсанам, бо той упадабаў сабе пакаеўку і цешыўся з ёй, а яна, пані, згарала ў шале, выкліканым рэўнасцю, ды нарэшце мусіла пакінуць юрлівага суджанага і з'ехаць да сваіх бацькоў-палякаў у Лодзь.

Жалю варта, але Маня не была пры далікатных перамовах бацькі-міратворцы з пакрыўджанай пані, праўда, калі меркаваць па тым, што пані неўзабаве вярнулася ў маёнтак, а пакаёўку-спакусніцу Барыс «перадыслакаваў» ажно ў Кёнігсберг, тая пасрэдніцкая акцыя бацьку ўдалася.

Разам з тым Барыса ўсхвалявала жальба, што дайшла сюды ад палячкі, якую ён у ліку іншых уцекачоў даставіў з Янава і пасяліў у сям’і беларуса ў невялікай вёсачцы, вёрст за пяць ад Памажан. І ўсе, хто чуў пра гэту гісторыю, здзівіліся з таго гаспадара: як гэта патомны, шчыры беларус можа крыўдзіць такую жанчыну?

Барыс распукаў у памажанцаў ровар, сеў на яго і пакаціў туды, дзе людзі не маглі знайсці злагады. Вярнуўся неўзабаве задаволены: памірыў іх... А што там было — з асобных бацькавых рэплік Мані цяжка было ўявіць.

Толькі ж, як вярнуўся міратворац Барыс з той вёскі, да маёнтка падкаціў на ровары каржакаваты яздок з агністарыжай барадой, шырокай, трохі нават аздобленай сівымі паскамі.

— Тута жыве Барыс Рамановіч? — спытаў ён у Мані, якая ў той момант стаяла каля брамы ў двары і, жмурачыся ад сонца, разглядала бараду і лысы чэрап госця.

— Тута...

Штосьці ў абліччы і голасе ягамосця падалося знаёмым, але Маня не магла прыгадаць адразу, хто ён такі.

— Скажы ему, пенкна паненка, жэ его хцял бы забачыць пан Клямка.

— Добжа... — і яна ўмомант знікла з ягоных вачэй.

Барыс неўзабаве выйшаў з будынка разам з Маняй.

— О-о, каго я бачу! Сто гадоў пану Клямку!

Яны павіталіся. Барыс прапанаваў госцю прысесці на лаўку пад ліпаю; у яе развесістых і пушыстых ад квету галінах утрапёна гулі і вызвоньвалі пчолы; разліваўся ў паветры густы ліпавы водар, адмыслова мядовы...

— Я чуў, — сказаў Барыс, — што вы ў Памажанах... Сем-восем гадоў мінула, як мы апошні раз бачыліся, а ўжо, здаецца, цэлая вечнасць. Мой бацька-нябожчык даваў вам адрас пана Юргенсана, калі вы ўцякалі. Ён казаў мне пра гэта...

— Як... нябожчык?.. Спадар Пятро Пісарчук?.. — Пан Клямка надзьмуў шчокі, вырачыў вочы і пахітаў галавой:

— Эге-ге! Свет нашмат збяднеў ад гэтай жорсткай вайны. Я, здаецца, казаў табе: на такіх людзях, як Пісарчукі і як Скірмунты, свет трымаецца, дакладней, трымаўся.

— А ў вас як жыццё? Чым прабаўляецеся? Нябось спрыту ў пана не паменшала, хоць і сівее барада.

— Х-хех, жыццё — не мёд! Жыву, як дзядоўнік пры дарозе: за кожнага чапляюся, зазываю ў свой шынок. Аднак ад бразгату посуду застаюцца памыі, толькі памыі!

— Не прыбядняйцеся...

— Свента Марыя ў сведкі!

— Нейкі клопат прывёў пана да мяне?

— Цікаўнасць, — адказала рудая барада, паглядзеўшы на Маню, якая шыла штосьці, седзячы на эдліку паблізу, хаваць, праўда, ад яе не было чаго: — Пачуў, што ты ў Памяжанах і, галоўнае, прыехаў адтуль, дзе грукоча фронт.

— Так, сапраўды.

— Ці дакоціцца ён да нас?

— У мяне на гэты конт няма ніякіх сумненняў. Чырвоная Армія — грозная сіла. У бальшавікоў ужо ёсць дамова з аліянтамі — Англіяй, ЗША — аб поўным разгроме фашыстоўскай Германіі.

— Вой! — нервова ўсклікнула Маня, яна ўкалола палец іголкай.

— А што ж будзе з намі, палякамі?

— Я не прарок... Пакуль, як ёсць, жывіце...

— А потым?

— Баіцеся?.. Пане Клямка, даўно было. У мае маладыя гады я быў камуністам. І жыў цудоўнымі думкамі аб магчымай прышласці. Я чакаў яе. Я прывозіў вам на продаж мёд, слухаў вас і гатовы быў спрачацца з вамі, як, дарэчы, і са Скірмунтам, але не рабіў гэтага, а толькі назіраў за тым, што вас непакоіць, збіраў ведамкі. Я ўважаў на словы бацькі, брата і ўцекачоў з СССР... Я слухаў іх і думаў, думаў, пакуль не зразумеў: з камунізмам у БССР і далей на ўсход штосьці не тое творыцца; вызваленне так званых Усходніх Крэсаў ад польскага панства, далучэнне іх да Савецкага Саюза, далейшыя падзеі там, у БССР, пацвердзілі гэта. А «непераможная» Польшча, якая гэтак высока задзірала нос, за некалькі дзён апынулася пад ботам у Гітлера. Я трапіў у палон і за колькі гадоў пранікся павагай да немцаў. Я паверыў ім, калі

яны дакляравалі вызваленне маёй Бацькаўшчыны ад бальшавікоў. А потым і ў іх расчараваўся і зразумеў урэшце: грамадства, якое было ў маіх марах, не пабудуеш ні з бальшавікамі, ні з фашыстамі ніколі, нідзе, бо і тыя і другія — разбуральнікі, ліхадзеі, захопнікі, — у іх рукі па локаць у крыві. Цьфу! — Ён адагнаў мошку, якая лезла ў твар. — Выбачайце, пане Клямка, але ж я не гэта хацеў вам сказаць, таму яшчэ раз перапрашаю, паколькі вы тут як бы і ні пры чым. Скажу адно: з польскай мосцю, з польскай пыхай кашы беларусу таксама не зварыць. Горка гэта ўсведамляць, але...

— Што здарылася?! — узварухнуўся, пацягнуў паветра пляскатым носам купец Клямка.

— Вы чулі пра сваю Армію Краёву?

— Ну так, ёсць гэтаякая нябачная армія. Можа, яна і ўяўляе пэўную сілу.

— Так, яна ўяўляе пэўную сілу. Дапусцім... Толькі беларусы шукалі ў яе кіраўніцтва падтрымкі, каб разам выступіць супраць агульнага ворага — за незалежнасць сваіх краін. Уяўляеце?..

— Але ж, думка добрая. І — што?..

— Ваша панства, якое засела ў Лондане, ставіць умову: поўнае падпарадкаванне беларусаў палякам пасля вайны! Крэціны!.. Чаму ж вы, палякі, робіцеся крецінамі, га? Адкажыце, пане дабрадзею.

— Не я... Не ўсе, пся креў! — Клямка ўскочыў на ногі і яшчэ больш пачырванеў. — Я што? Купец... Купіў — прадаў, і ўся мая дзейнасць!

— Ге-э, у Лондане польскія купцы — не раўня вам! Яны народ купіць схільны. За бясцэнак! Беларускамі народам і яго тэрыторыяй, між іншым, не першае дзесяцігоддзе гандлююць! Вар'яты! І калі, калі ў вашай гжэчнай крыві суцішыцца клёк? Хцівы, драпежны...

— Пане Барыс! Вы мяне абражаеце разам з маім народам, пся креў!.. Няможна так! Я хацеў запрасіць вас у госці, а вы знерваваны, вы затканы злом.

— Хіба, пане Клямка?.. А вам вядома, што на абшарах Беларусі аддзелы Арміі Краёвай ніяк не маглі вызначыцца, з кім ваяваць? Нярэдка замест немцаў або бальшавікоў, пры патуранні немца, вынішчалі беларусаў. У Лідскай акрузе, напрыклад, учынілі жорсткі масавы тэрор!

— Спадар Барыс, я не заслужыў вашых абраз. Я пра-тэстую!

— Эвой... Прабачце! А зрэшты — як хочаце, — знямо-жаны Манін бацька вяла махнуў рукой і, калі рудая ба-рада павярнула да ровара ды пакрочыла прэч, звярнуўся да яе, Мані: — Абрыдла мне, дочка, усялякая дыпла-матыя. Люблю шчырасць. А свет пашкоджаны бацылай захопніцтва і звар'яцеў. Няма каму ўважыць на права, на волю нашага і іншых народаў, падумаць пра лёс чала-вецтва ўвогуле. Скажы, хіба ты разлічвала жыць у такім свеце?

— Не-е, — Маня ўсміхнулася, яна яшчэ ніколі не ба-чыла бацьку такім узбураным, распачным, разам з тым яна была рада, што бацька размаўляе з ёй як з дарослай; гэта для яе было, бадай, новым. Толькі потым, калі ён скончыў прамову, да яе дайшло, што гаварыў ён не столькі з ёй, колькі з самім сабой.

— Чэрчыль і Рузвельт доўга думалі, якое месца нале-жыць ім у гэтых падзеях. Нарэшце высадзілі ў Францыі свае войскі і адкрылі Другі фронт. Яны разам са Сталіным раструшчаць Трэці рэйх, як гнездо вампіраў, звітае пад свастыкай. Але тады прагнае чырвонае зло яшчэ больш распаўзецца па свеце. Га? Што будзе далей?.. Ці змірацца з ім альянты? Ці змірыцца беларускі ўрад у эміграцыі з акупаваннем сваёй краіны бальшавіцкім рэжымам? Што рабіць? На што нам яшчэ спадзявацца?..

Барыс Рамановіч так і не адказаў на апошняе пытанне, а яно ж закранала як не кожную клетачку ў маладым арганізме дачкі і зноў выклікала няпэўнасць і страх сваёй бязвыходнасцю. Дармо. Адыходзячы ад гневу, Барыс паглядзіў дачку па галоўцы:

— Не сумуй, Мар'я, і май на ўвазе: тваё жыццё — працяг жыцця твайго дзеда і дзядзькоў, што загінулі.

Ён сказаў мудрыя словы, якія яна як след асэнсуе потым. Толькі ж яго параду — не сумаваць — яна не магла выканаць і, лежачы ў ложку нямоглая, перабірала ў памяці малюнкi тых дзён, калі адчула сябе хвораю. Яна не магла адмовіцца ад думкі, што хвароба ўнаровіла яе ў полі, калі, абліваючыся потам, яна капала бульбу, насіла цяжкія кашы, нярэдка расхрыстаная, і яе абдаваў сыры асенні вецер, а то яшчэ прамакала наскрозь пад дажджом...

Вядома, пры кожнай такой нягодзе яна з крыўдай згадвала тых дзецюкоў, Марцінкевіча і яго зяця Косцю, якія выпхнулі яе з прысядзібнага агарода ў поле, і дзівілася бацьку, яго спакою... Дарэчы, Барыс нядоўга заставаўся ў маёнтку, бо пры вызваленні Украіны і Беларусі ад немцаў, казаў, багата людзей, нязгодных з савецкім рэжымам, рушылі на захад, і многім патрэбна была яго дапамога, а ён здольны быў яе аказаць.

Між тым праходзілі тыдні, адзін за адным. І вось у адну з асенніх начэй Маня адчула палёжку — роўна дыхала, адрынута спала, на сухі лес кудысь адышлі болі ў баку. Яна рада была свайму выздараўленню.

Астатак восені і новая зіма, на шчасце, не абяцалі ў маёнтку ніякіх перамен. Цяпер, праўда, высветлілася, як дарэчы былі мяшкі з воўнаю, якія яны прыхапілі пры ад’ездзе з Янава.

Не ставала цёплага адзення, і ўсе маладзіцы кінуліся прасці воўну, а Маня — вязаць з шарсцяных нітак усімусім святэры. І такую заўзятаю ў яе была праца, што яшчэ не развіднее, а яна ўжо набірае петлі.

У гэтых клопатах і прайшла зіма, не столькі сцюдзёная, колькі спустошаная і панылая, у аднастайных колерах. Праўда, была і заўсёдная радасць ад яркіх, светлых, цёплых, жыццядзейных і вабных промняў сонца, калі яно прабівалася праз туман, суцёмкі альбо выглядвала з-за хмараў.

Адно заўважыла Маня: ніякія светлыя і яркія дні не ўплываюць на стан душы бабы Аксінні. І не было таго дня, каб, адварочваючыся ад сваіх або хаваючыся кудынебудзь, Аксіння не аплаквала свайго чалавека Пятра і Паўлюка-сына. І ніхто і нішто ўжо не магло суцешыць яе — слёзы каціліся самі сабой.

Горкі камяк крыўды, жалбы і адчаю падкатваў таксама і да Манінага горла, і тады ўжо яна, як і баба Аксіння, хавала свой твар, каб не паказваць слёз. Нагодай мог быць успамін не абавязкова пра дзеда Пятра, пра сябровак, а нават пра Лельку, кошку, пакінутую на сядзібе, — дзе яна цяпер, ці жывая? А памяць пра дзеда, канешне, панавала над усім.

З надыходам вясны Маніна постаць, няўрокам кажучы, пачала яшчэ больш харашэць, дзявочыя формы

акругліваліся, і світэр улежна і гожа абцягваў цнатлівыя грудкі, з якімі яна нават не ведала, што і рабіць, ці то саромецца іх, ці радавацца. Аднекуль паціху з'яўлялася ды выпявала ў ёй раней прыхаваная самавітасць, і позірк цёмных вачэй рабіўся доўгім, засяроджаным, выпакутавана-ўніклівым. Пры гэтым яна ўсё больш усведамляла сабе, што жыццё мае багата чаго ёю пакуль яшчэ не ацэненага, не вызнанага душой, сэрцам не асвоенага, і таму цікавасць да жыцця ў яе, пасля кароткага заняпаду, спакваля абуджалася і ўзрастала.

8

Барыс быў, як то кажуць, завадной машынай. Невядома яшчэ, кім і чым ён мог бы падацца, калі б нехта ў той час паглядзеў на яго збоку.

Пры ўступленні фронту ў Польшчу і Літву, далей — у Прусію горад Кёнігсберг нагадваў бацькаў пчальнік з моцна растрывожанымі пчалінымі сем'ямі. Там, дзе знайшлі часовы прытулак дзiesiąткі тысяч уцекачоў ад чырвонага ліха, пачалася паніка, ім конча трэ было ўцякаць, экакуіравацца далей на захад, а як, на чым і — пытанне яшчэ — куды?

Барыс начэй не спаў і днём не ведаў спакою ад працы, сам на сябе ўзяўшы абавязкі і каардынатора, і санітара, і забеспячэнца-карміцеля, і псіхіятра-дарадцы... шмат куды планаваў паспець, багата з кім пагутарыць, адно страціць, другое знайсці, урэшце, прыняць новую партыю ўцекачоў, а за ёй — другую, каб неўзабаве й іхні прыезд-ад'езд палагодзіць. Усе дарогі з Кёнігсберга на Польшчу і далей былі запруджаны бежанцамі.

На чыгуначны вакзал прыбыў цягнік з Менска з сябрамі Беларускай Цэнтральнай Рады. Барысу Рамановічу прыемна і горка было сустракаць сваю грамаду — мужных, адважных, адданных інтарэсам Бацькаўшчыны людзей, якія мусілі пакідаць родную зямлю на пакуты і ўцякаць, бегчы ў свет, у няведамае, з няпэўнай надзеяй вярнуцца.

Радаслава Астроўскага разам з уцекачамі не было, ён выбраў для сябе іншы шлях — на Берлін, праз Брэст, Варшаву і Лодзь... Барыс шукаў каля цягніка знаёмыя твары і ўбачыў Яўхіма Кіпеля. Падышоў, назваўся.

— Ну як вы тут у тыле ворага? — спытаўся той.

— Жывём адной малітвай: «Каб Гітлер Сталіна забіў, а Гітлера пярун пабіў!» Запаветнае... А што атрымліваецца — не дай рады! Кёнігсберг — во! — развёў ушыркі рукамі. — Яго распірае, як цяжарную жанчыну пры родах. Бо ўцекачоў — лапатай не правярнуць! Ды яшчэ бамбаванне...

— Ад нас вам клопату не шмат будзе, вось толькі дамовімся па тэлефоне з Беларускамі камітэтам у Берліне...

— Мы ж падрыхтавалі для вас такі-сякі правянт.

— За гэта дзякуй!

— Толькі пытанне: хто ад нас яго прыме? Прадукты ў машыне.

— Іх прыме камендант эшалона. Ён пайшоў да начальніка чыгуначнага вузла. Хутка вернецца.

Да іх, што стаялі ўзбоч цягніка ў станцыйным гармідары, падыходзілі пасажыры, сёй-той вітаўся з Барысам, але, будучы моцна стомленым, ён ужо не здольны быў фіксаваць кожнага ў сваёй памяці. Адно са штабістам Сяргеем Розмыслам абняліся.

— Хаім, уцякаім? Ці не так?..

— Так, — падтакнуў Барыс.

Розмысл, як і тады, у Менску, быў спакойны і сыпаў з лагодна-кплівай усмешкай:

— Во калі разарэнне: ні табакі, ні карэння!..

— Усё пайшло дымам, — пагадзіўся Барыс.

І зноў жа ў гэтых жартах адчувалася гаркота.

— Я лічу, — мовіў Кіпель да абодвух, — што ў момант адступлення, дакладней эвакуацыі з Менска, ні Рада ні штаб ВКА не праявілі дастатковай распарадчасці і дапусцілі панічнае бегства. Раю вам мець гэта на ўвазе.

— Дзякуй, пане-дабрадзею, ад ваших думак я балдзею! А калі сур'ёзна, — Розмысл на момант запнуўся, углядаючыся ў шыракаскулы твар Кіпеля, — калі ўжо на тое, Гітлер таксама апынуўся не на вышыні задач і цяпер гатовы ўкусиць сябе за локаць.

Сяргей Розмысл дапамог Барысу арганізаваць перадачу грузу ў свой эшалон і далей, прытрымліваючы яго за руку, мовіў:

— Спадар Радаслаў, часова развітваючыся з намі, выказаўся прыкладна так... Цяпер па розных краінах Заходняй Еўропы і асабліва ў Нямеччыне беларусаў — велізарная армія. Наша задача не патрапіць на вуду Вермахта, які будзе старацца адмабілізаваць нас і кінуць пад кулі... Жыццё далей падкажа, што рабіць.

— Лічу, што гэта правільна, — ухваліў Барыс.

Розмысл акінуў яго позіркам з ног да галавы:

— Я прапаную табе, браце, калі справа тут ужо зроблена, паехаць разам з намі ў Берлін.

— О, не... Я ўдзячны табе, Сяргей, за ласку, але ж — не-не, — энергічна адмовіўся Барыс. — Тут яшчэ багата каму з нашых спатрэбіцца помач.

Капітан Розмысл ацаніў адказ прыяцеля і паціснуў яму на развітанне руку. Добра быць людзьмі. Заўжды і скрозь.

Барыс заставаўся пры сваёй справе яшчэ колькі дзён, пакуль не ўсвядоміў, што нітачка на захад з Кёнігсберга станчаецца і вось-вось перарвецца. Баі набліжаліся да горада... І тады ўдвух з прыяцелем яны кінуліся туды ж, на заходні гасцінец, імкнучыся выйсці з магчымай пасткі. Урэшце пашэнціла — за спінай заставалася рызыкаўная зона.

А ў Варшаве — знаёмыя вулкі-завулкі, нямала сваіх. Гэта перш-наперш доктар Мікалай Шчорс, які ачольваў філіял разгалінаванага Беларускага камітэта, што рупіўся ў Германіі.

Шчорс па-свойску сустрэў Барыса Рамановіча ў сваім рабочым кабінце. Ён, праўда, толькі-толькі вярнуўся сюды з іншага кабінета, дзе рабіў аперацыю чалавеку, і яшчэ быў ва ўладзе тых рызыкаўных імгненняў, таго сцятага духу, калі ўсяго сябе мабілізуеш на ўдачу, а потым доўга не выходзіш з эмацыянальнага стану і думаеш пра хворага, якога ратаваў... Тым не менш гаспадар ветліва прапанаваў госцю крэсла, насупраць сеў сам і, згадваючы ранейшыя візіты Рамановіча, амаль ні пра што не пытаючы, пачаў слухаць яго роспавед пра Кёнігсберг, пра плойму вашывых бежанцаў, пра дапамогу ім, якую сама-ахвярна аказваў Барыс разам з групай сваіх таварышаў, былых ваеннапалонных.

Сэрца яго напаўнялася добрымі да Барыса пачуццямі.

Адно пастукалі ў дзверы, і Шчорс кінуў туды: «Калі ласка!» Дзверы адчыніліся не адразу, і нейк нерашуча, цераз парог пераступіў знаёмы Барысу па Другім Усебеларускім кангрэсе ў Менску чалавек; тады (у зале тэатра) ён з імпэтам расказваў пра гандлёвую школу, што за два гады вырасла да інстытута, і па той адмысловай прычыне немцы загадалі яе закрыць. Цяпер гэты чалавек выглядаў знябытым, знясіленым.

— Барыс? — здзіўлена ўсклікнуў Шчорс і падняўся насустрэч. — Якім ветрам цябе занесла сюды?

— Ай, не пытайцеся, братка, — відаць, у тым збегу абставін, у якім чалавек апынуўся, трывога прымусіла яго перайсці на «вы». — Не пытайцеся, бо цяпер вецер у нас адзін: які спрыяе ўцекачам на захад. Я з сям'ёй... З Лебедзева... Праз Смаргонь да Вільні нас на падводзе падкінулі, адале — добрыя людзі на машыну ўзялі, ад цікаўнага вока тэнтам прыкрыўшы, — расказваў гэты, ужо другі па ліку, Барыс у Шчорсавым кабінэце. Гаворачы, ён дапытліва ўглядваўся ў твар доктару Шчорсу: ці не адмовіць, ці дапаможа пане-дабрадзею яму ў імя іх былога сяброўства?

Нарэшце Барыс-другі выклаў тое, што хвалявала і прыніжала годнасць яго ў такі нязручны, неспрыяльны, як ён лічыў, момант:

— Спадар Шчорс, ці будзе на тое ваша ласка? Паспрыяйце мне, бо я без дакументаў. А чалавек без дакументаў цяпер — пыл на ветры. Не будучы сябрам ВЦР, я аказаўся сам па сабе.

— І з-за гэтага ты ў роспачы? — Доктар Шчорс унаплыве сяброўскіх пачуццяў прыгарнуў яго да сябе. — Сядай... Дарэчы, як твае Корсакі, цесць і цешча? Помню іх... Найвыдатныя людзі!

— А яны ж — нічога, жывы-здоровы.

— Прабач, я забыў прадставіць... Знаёмцеся. Таксама Барыс, толькі мотальскі.

— Рамановіч! — працягнуў руку моталец. — Мы з вамі, спадар Кіта, страчаліся на кангрэсе. Дакладней, я бачыў там вас.

— Так-так, — адыходзячы душой, казаў і глядзеў зноў на доктара лебедзеўскі ўцякач, — мяне што ўзвінціла? Са сваім клопатам я перш зайшоў у ваш Беларускі камітэт.

Там Ханяўка — мой друг, сакратар камітэта. Мы з ім разам у турме на Лукішках за беларускую справу сядзелі. Радуюся сустрэчы... Чакаю, а ён выдае мне даведку, што я «остарбайтэр»... Значыць, шлях мне цяперыча да бліжэйшага працоўнага лагера... І сям'і дарога туды ж! Гэта як можна?!

— Не перажывай, Барыс, — суцешыў прыяцеля Шчорс. — Усё паправім, напишам, што спадар Кіта, найвыдатнейшы рухавік беларускай асветы, накіроўваецца ў распараджэнне Беларускага камітэта ў Берліне. А там, калі спатрэбіцца, выпішуць пуцёўку далей.

— Вось гэтак і трэба! — падскочыў ад радасці «рухавік». — Гэта ўжо іншы каленкор! Мікола, не быў бы ты сябрам!

І літаральна на вачах у Барыса Рамановіча стары прыяцель Шчорса — Кіта — ператварыўся ў таго ж чалавека, жывога і імпатнага, якім і запомніўся з Менска.

— Я адразу й напишу табе патрэбную даведку, — зазначыў Шчорс і прысеў за свой пісьмовы стол.

— Шаноўны! — усклікнуў зноў асветнік. — Адно ўлічы, калі ласка. Ад'язджаючы з Бацькаўшчыны, я памяняў сваё прозвішча. Я прывёў яго ў адпаведнасць з тым, што было запісана святаром у Санкт-Пецярбургу. Памылкова ён напісаў у пасведчанні аб нараджэнні — Кіць... Каб не было разнабою. Я цяперыча — Кіт! Буйная жывёліна...

— Зразумеў... Так і напишам... Кіт па самавызначэнні, з чым і віншую!

— Дзякуй, шаноўны! — ад узбуджэння госць то прыўставаў, то зноў садзіўся ў крэсла.

— Гэта табе дзякуй, — зазначыў Шчорс. — На нашай агульнай справе ты вырас у кіта...

— Выкінутага на бераг... Справядліва дадаць!

— Справядліва?.. Так... — Шчорс пісаў далей.

— А вы з Моталя... Там ваша сям'я? — пацікавіўся Кіт у Рамановіча.

— Не, сям'я ўцякла, цяпер — пад горадам Познань, у сельскай глушы. Толькі не будзе спакою і там. Цяпер спакой адно людзям сніцца, — Барыс уздыхнуў.

Шчорс тым часам зладаваў новы дакумент, прыклаў да паперкі пячатку і падаў Кіту:

— Аўсвайс чын чынам!

І Кіт шчыра падзякаваў. Спяшаючыся, ён нават адхіліў прапанову гаспадара застацца папалуднаваць. Яго недзе там чакала жонка з малечай. Яна нябось таксама мела трывогу за клопат Кіта.

Рамановіч і Шчорс зноў засталіся адны. Хвіліну маўчалі, падобна ўсё яшчэ пад уражаннем ад асветніка, ад яго духу ў прасторы.

— Дзівак, — прамовіў Шчорс. — Баяўся, відаць, што і я дружбе здраджу, як той... Што за прыхамаць у Ханяўкі?

— У няшчасці, доктар, любая няўдача насцярожвае.

— Ну, а вас, Барыс, не трэба рэкамендаваць Берліну — вы там свой чалавек.

— Увогуле — так, — пагадзіўся Рамановіч. — Адно я ўяўляю, колькі там, у камітэце, клопатаў. Не пазайдросціш!.. А да вас, доктар, я зайшоў, уласна, каб што-небудзь даведацца пра сітуацыю з выратаваннем усёй гэтай плыні ўцекачоў. Як правіла, гэта жывыя, Богам адораныя і сведамыя людзі. Мой бацька-нябожчык тут быў бы за прыклад. Ды няма яго, і ён стаіць перад вачыма, як дакор мне.

— І я думаю пра сваіх... Прыязджаў брат, настаўнік з Барысава, ён таксама — Барыс... Прызнаўся, што паехаць да мяне яго прымусілі энкавэдысты. Каб выведаць больш пра доктара Шчорса і нашу, чуеце, хеўру нацыяналістаў, — ён сарданічна ўсміхнуўся. — У іх, братка, сваё бачанне нашых людзей.

— Гады! — толькі і мог сказаць Барыс.

Яны сядзелі адзін перад адным, як браты, шырокія ў косці, паўнатварыя, з адкрытымі лбамі, на якіх час ад часу збіраліся журботныя складкі. Барыс, праўда, быў святлейшы з твару, доктар Мікалай Шчорс — цямнейшы, толькі ўзрост у іх быў, пэўна, аднолькавы. Як і раней, іх лучыў агульны клопат.

— Калі аліянты адкрылі Другі фронт, у нас, Барысе, стала больш надзеі на паратунак. Немцы не адмаўляюць нам ствараць на іх тэрыторыі лагеры для перамешчаных асоб. Але больш гарантыі выжыць, мяркую, будзе ў тых лагерах, якія апынуцца на абшарах, занятых амерыканцамі і англічанамі. Як доктар я маю сувязь з некаторымі лагерамі, пераважна польскімі... Там шмат

людзей. Ім патрэбна медычная дапамога. Улічваючы ваш, спадар Барыс, унікальны вопыт у Кёнігсбергу, магу парэкамендаваць вас, да прыкладу, кіраўніком шпіталя...

— А што, гэта ж — ідэя! — усклікнуў Барыс.

...Пройдзе небагата часу, і Пісарчукоў сын сапраўды ачоліць стаматалагічную клініку ў польскім лагеры для перамешчаных асоб, што разгорнецца ў амерыканскай зоне.

9

Адхланне ад страху, ад пераследу яе і яе радзіны злым лёсам заканчвалася, як што фронт, даўно пракаціўшыся вогненным валам цераз усю Беларусь, а яшчэ раней — Украіну, дастаў гарадоў Львоў, Брэст і пайшоў на Кракаў, Варшаву... Пад Варшавай, дарэчы, савецкія войскі доўга стаялі, марудзячы з наступам, а ў самой Варшаве тым часам кіпелі баі. Там заўзятыя польскія патрыёты з ініцыятывы польскага ўрада (у Лондане) узялі паўстанне супраць гітлераўцаў. Гэта быў адчайны крок. Паводле далейшага розгаласу, Чырвоная Армія чакала, калі швабы расправяцца з паўстанцамі, як што ў Вярхоўнага камандавання Узброенымі Сіламі СССР былі свае погляды на сітуацыю. У тыя дні У. Чэрчыль, англійскі прэм'ер, пісаў Маршалу І. Сталіну:

Я пазнаёміўся з сумнай тэлеграмай з Варшавы ад палякаў, якія — хоць прайшло ўжо дзесяць дзён — усё яшчэ змагаюцца супраць буйных германскіх сіл, што расчлянлі горад на тры часткі. Яны ўмольна просяць даць ім кулямёты і боепрыпасы.

12 жніўня 1944 года

Тады ж Сталін адказаў Чэрчылю:

Думаю, што пададзена Вам інфармацыя палякаў пра суадносінны варагуючых сіл у Варшаве моцна перабольшаная.

Армія Краёва складаецца з некалькіх атрадаў, якія няправільна называюцца дывізіямі. У іх няма ні артылерыі, ні авіяцыі, ні танкаў. Я не ўяўляю, як падобныя атрады могуць узяць Варшаву, на абарону якой немцы выставілі

чатыры танкавыя дывізіі, у тым ліку дывізію «Герман Герынг».

І ў новым лісце Сталіна ўжо гранічна выразная пазіцыя:

Неўзабаве, бліжэй пазнаёміўшыся з варшаўскімі справамі, я пераканаўся, што варшаўская акцыя ўяўляе сабой безразважную жахлівую авантуру, якая абдызецца для насельніцтва вялікімі ахвярамі. Гэтага не было б, калі б савецкае камандаванне было інфармавана да пачатку варшаўскай акцыі і калі б палякі падтрымлівалі з апошнім кантакт.

Пры становішчы, якое склалася, савецкае камандаванне прыйшло да высновы, што яно павінна адмежавацца ад варшаўскай авантуры, паколькі яно не можа несці ні прамой, ні ўскоснай адказнасці за варшаўскую акцыю.

16 жніўня 1944 года

Сапраўды, ці варта было Вярхоўнаму камандаванню Узброенымі Сіламі СССР аб'ядноўваць свае намаганні з паўстанцамі, калі тыя не хацелі прызнаваць ніводнага з ваюючых бакоў і вырашылі сыграць на паламанай нацыянальнай скрыпцы самастойную партыю?

Тым не менш у Памажанах неўзабаве даведаліся, што сталіца палякаў занята чырвонымі і што багата на якіх адрэзках прасторы яны фарсіравалі Віслу. Неба над Памажанамі ўсё часцей поўнілася надрыўна-трывожным гулам савецкіх матораў. Нярэдка з шашы даносіліся бомбавыя выбухі, тахкалі ўгары кулямёты. Нямецкія абозы, франтавыя аддзелы і часці, каб пазбегнуць стратаў ад знішчальнага агню з паветра, лічылі за лепшае адступаць па начах, а днём адпачываць у розных сховах, для якіх заўжды быў прыдатным лес.

Адчай ахопліваў тых, хто не жадаў больш на свае вочы бачыць чырвоных, ані іхняга «вызвалення», ані допытаў энкавэдыстаў, не кажучы ўжо пра Сібір. І новым віхурным ветрам неўзабаве адарвала ад зямлі, узняло, кінула на шлях, закруціла па гразкіх дарожных абочынах, панесла ў заходнім кірунку, далей і далей ад грукату і франтавых кананад плойму ўсялякага люду: палякаў, немцаў,

беларусаў, зрэшты, большасць палякаў заставалася на месцы, пры сваіх сядзібах, хутарах, вёсках, і чакала чырвоных, спадзеючыся на вызваленне сваёй вячыстай зямлі ад нямецкага каванага бота.

Неўзабаве ж і наша Раманавічанка апынулася ў новым, хаатычным, варушлівым, нервова настроеным ды апанаваным страхам людскім віры. І яе больш не радавала сонейка, якое прыгравала, не цешыла траўка, што вытыркалася слабым зяленівам на ўзлобках ды паказвала на хуткае абуджэнне прыроды. Яе нішто не радавала, паколькі не сёння-заўтра маглі засланіцца і знікнуць яе свабода і воля.

Савецкія войскі наступалі імкліва, і немцы, не жадаючы атрымаць удар з флангаў ды трапіць у акружэнне, у шырокі мяшок пад Коневам, прыспешвалі самі сябе. Яны ўжо звечара расчышчалі гасцінец, раскідвалі па абочынах уцекачоў, што рухаліся, хто на фурманках, хто пеша, многія неслі клункі за спінаю, цягнулі кайстры, нагадваючы пры такой экіпіроўцы жабракоў. Немцы распихвалі цывільных, якія цягнуліся гуртам, вызвалілі дарогу і грукаталі па ёй коламі і гусеніцамі крытых аўтамабіляў, цягачоў, гармат, іншай баявой тэхнікі.

Маня ішла то паперадзе сваёй радзіны, то плялася ўслед. Яна не памятала нават, хто і што з іх ухапіў у той паніцы, калі аднекуль на брычцы вярнуўся ў свой маёнтак пан Юргенсан, занепакоены, знерваваны. Ён папрасіў спадара Марцінкевіча абвясціць усім жыхарам маёнтка, што праз дзве-тры гадзіны ў Памажанах могуць з’явіцца перадавыя часці савецкіх войскаў.

Збор быў нядоўгім. Лахі пад пахі ды бягом.

Маня з радзінай былі ўжо ў дарозе і, абцяжараныя клункамі, хатулямі, стараліся роўна дыхаць, ашчаджаючы свае сілы, калі міма іх на знаёмай брычцы праехаў той жа пан Юргенсан, строгі, зацяты, — здавалася, ён нікога не бачыць наперадзе, а па баках і пагатоў.

Пан, пэўна, ведаў, куды едзе. А што ведалі яны, якіх гнаў дзікі, бадай жывёльны страх быць знішчанымі? Што іх чакала ў канцы дарогі?

Ці чакала іх свая хата?..

Ці новы панскі маёнтак з шырокім пакоем і ложкамі?

Ці ласка на чужой ім зямлі?..

Ці ўвогуле нейкі дах, нейкае неба без грукату, нейкі спакой?..

Безумоўна, падаць руку ў гэтай новай, адмыслова ўтворанай пастцы, пакуль яе не закрылі, мог адзін чалавек — Барыс Рамановіч, выбаўца з Моталя, але ж ён далёка адсюль, ён, уласна, і не ведае нічога пра іх, да таго ж у яго там, відаць, і сваіх турботаў даволі...

Недзе апоўдні яшчэ адна прыгода была, і яна да глыбіні душы ўсхвалявала Маню. Пасярэдзіне шашы, пакінутай для праезду транспарту, ехала фурманка на гумавых колах. На яе паказала маці:

— Глядзі, доню, нашы хлопцы едуць!

— Ой!..

Сапраўды, на возе сядзелі мотальскія ўцекачы, якія жылі разам з імі ў маёнтку Юргенсана, — Іван Дзямковіч, браты Сцяпан і Іван Міховічы ды маладзіца, якую звалі Кулькай...

— Мамачка! Ах!.. — усклікнула Маня.

Агорнутая адчаем ад набліжэння чырвоных, Маня не доўга думаючы, кінулася за фурманкай. За некалькі скокаў дагнала яе і ўхапілася за драбінцы. Але ж тыя, на возе, пагналі каня хутчэй, і адзін з іх яшчэ расшчапіў яе пальцы і скінуў руку з драбінцаў.

І гэта было так жахліва — як здрада таварыскасці і зямляцкім пачуццям, як чэрствасць замест спачування да яе, дзяўчыны, абраза юначай годнасці. Яна плакала, як ніколі, гарачымі слязьмі. І ёй згадваўся страшны для яе цяпер Моталь. Адкуль такая жорсткасць, урэшце няўдзячнасць да яе ў мотальскіх дзецюкоў? Хіба не ейны бацька вырваў іх з Янава?.. У памяці паўставала зноў тое, як летась выпхнулі яе ў поле з заповітнага агарода пры маёнтку...

Яна аплаквала цяпер не толькі сябе, свае жыццёвыя нягоды. Яна аплаквала ўсе шматлікія ахвяры, якія мела яе мястэчка з-за такіх вась, як гэтыя няўдзячныя і жорсткія людзі. І тых аплаквала, якія ў 39-м, не ведаючы, за што, гінулі. І тых, што пазней былі знішчаны савецкімі бандытамі — як яе дзед Пятро, дзядзькі і яе сяброўка Насця...

— Не плач, Мар'я, — суцяшала яе маці. — Жуда — бядзе не помач.

— Яна і рада б не плакаць,— зазначыла Параска.— Ды слёзы самі льюцца, як і ў Аксінні.

Маня пры ўпамінанні Аксінні, адолеўшы сум, усміхнулася: сапраўды, у яе, як у чуллівай бабулі, праз меру шчодрыя слёзы, можа, таму, што дачасна састарылася.

Уночы, калі дзеці ўжо зусім падалі з ног, яны спыніліся ў гумне пры закінутым хутары за мястэчкам Брноў, блізу шашы. Крыху паспалі. Балазе там для пасцеляў знайшлося трохі й саломы. А раніцай зноў, калываючыся пад цяжарам ношак, выпаўзалі, каб уліцца ў людскі раўчук.

Перад новым паходам, ладу якому ніяк нельга было дабраць, Аксіння перахрысцілася і, уважаючы на гул і грукат у небе, сказала:

— Не так хутка прычакаць добра, як ліха.

— Не кажы, сваццейка,— падтрымала яе Параска.— Ліха як прычэпіцца — ого! Ты ў вір галавой, а яно за табой!

Абедзве бабулі і Зося, мяняючыся, па чарзе неслі Зосіну малую — бялянку Ганначку, астатнія ж Зосіны дзеці разам з Манінай сястрычкай Волькай ішлі самі.

— Манька, э-гей, чуеш? — энергічна паклікала Зося.— То ж мо і добра, што ты не паехала з хлопцамі на кані! Хоць нам дапаможаш, калі спатрэбіцца, пшэкаць з мясцовым насельніцтвам.

— Памагу...

Штосьці няпэўнае, штосьці сатлелае было ў Маніным голасе.

— Памагу,— зноў сказала яна.— Толькі на фурманцы я хутчэй бы трапіла ў Германію, а там, магчыма, і свайго бацьку знайшла б.

— Не журыся. Барыс — такі бацька, што сам цябе знойдзе.

— Вайна ж...

— І на вайне нехта шчасце мае.

Аксіння несла з сабой пэўныя думы, і яны прымушалі яе шторыз уздыхаць:

— Шырокія вароты на той свет, ды, на жаль, адтуль няма выйсця.

— А можа, і ёсць, толькі ніхто не хоча вяртацца, — Зося злёгка пацвельвала са свякрухі. — Можа, там для ўсіх рай.

— Няхай бы...

І падала свой голас Параска:

— Усе там будзем, ды лепш пазней.

Падыходзілі да вёскі Лесіна. У гэты ж дзень па шляху і па іншых дарогах і сцежках, нягледзячы на небяспеку з паветра, пацягнуліся змардаваныя нямецкія салдаты. Уперамешку з імі адступалі цывільныя. І тут аднекуль з пярэдніх шэрагаў уцекачоў уздоўж бясконцай хаатычнай і рзмаітай калоны пранёсся зычны лямант:

— Чолгі! Савецкія чолгі!

На скрыжаванне дарог у вёсцы Лесіна выходзіла калона савецкіх танкаў. Танкі рухаліся з Коніна на Торунь, і іх з'яўленне — як удар грому!

Страшная паніка ахапіла людзей, якія ўсёй душой імкнуліся на захад. Яна, паніка, магутнай віхурай прайшла па жывым целе калоны, раскідваючы яе ва ўсе бакі. І беглі бегма хто куды. Маня кінулася прэч ад сваёй радзіны. Думка, што зараз пачнуць правяраць дакументы ды высвятляць, хто, чый, адкуль, палохала яе больш за ўсё, таму і адарвалася ад сваіх. Ёй хацелася згубіцца ў гушчы незнаёмых, забыць на сваю сям'ю, на сваю радзіну, каб жыць. Як ніколі і нідзе, у гэтым хаосе пульсавала жаданне, білася думка зрабіць нешта такое, каб жыць. Жыць! Жыць!.. Ёй прагна хацелася жыць, і дзеля гэтага яна гатова была адрачыся нават ад роднае маці, ад усяго, назвацца палячкай, урэшце...

Калона танкаў прайшла, натужны гул сціх, і зноў па шашы пацякла маса людзей. Цяпер ужо ў адным і другім кірунках. Маня слаба памятала, куды ёй трэба ісці, і ступала па зямлі як не сваімі нагамі. У поле зроку трапіў гідаль у нямецкім мундзіры, пакамечаным, заношаным, запыленым; ён ішоў па поплаве амаль побач з ёй і, бы той пан Юргенсан, што даваў цягу на брычцы, не звяртаў аніякай увагі ні на кога, ні на што ў свеце. Поступ у чужынца быў цяжкі, ён ледзьве валок ногі, і гэта пры тым, што грудзі ўпрыгожвалі баявыя адзнакі — крыжы — і быў прыкметным стары шнар на шчацэ, непаголенай, бруднай.

Раманавічанцы падалося штосьці знаёмае ў абліччы немца, і яна зазірнула яму ў твар: «Авохці мне!» — жахнулася дзяўчына, як што пагляд вачэй у чужынца быў адсутным, знябытым, зусім нерухомым і, бадай, нават мёртвым... Ні даць, ні ўзяць попlech з ёю крочыў мярцвяк!.. А быў жа ён такім гоным кавалерыстам Гансам; даўно, на пачатку бліцкрыга... Шакаладкай яе адарыў... Пры ад'ездзе з Моталя выказаў жаданне ўзяць яе за служанку ў сваю сям'ю, пасля вайны...

Маня як урасла ў зямлю і моцна прыціснула рукі да грудзей. Стаяла ашаламленая, нібы на яе мёртвымі вачыма паглядзела сама Германія, вялікая краіна, што назвала сябе Трэцім рэйхам. І аднекуль з глыбіняў дзявочага ўсведамлення ўсплыло ды аформілася ў выразную думку адно чужынскае слова: «Капут!» Так, капут быў усяму, што ішло раней адтуль разам з былым кавалерыстам. Капут быў Гансу, капут — грозным гітлераўскім войскам, капут — фашыстоўскай Германіі, але разам і яе, Маніным, спадзяванням на паратунак ад бальшавіцкай сваволі, ад тэрору ды здзеку — капут. Пастка зачынялася.

Аднак над усім палягала яе ўзрушэнне — ад сустрэчы з гэтым змярцвелым і адрынутым Гансам. І адсюль штуршком — які жах! — неадольнае і моцнае памкненне падзяліцца сваёй навіной... З кім? Ага... І, адкінуўшы раскудлачаныя валасы з твару за плечы, Маня шпарка пабегла шукаць радзіну, пакінутую недзе на тлумнай і распачнай шашы, на дарозе, якая цяпер больш нікуды не вяла.

10

На тое бяздолле — словам народным — певень не паяў, певень не паяў, гусак не крычаў.

Толькі слёзы сям'і, патрапанай, знямоглай, пазбаўленай сталай мужчынскай падтрымкі.

Слёзы светлыя і непраглядныя разам, афарбаваныя смуткам, тугою нязбытнай, якая, бадай, на ўсё жыццё.

Спыніліся Пісарчуковы ў нейкім фальварку пад Слесінам. Фальварак належаў немцу-перасяленцу. Перасяленец уцёк, і яны занялі адзін з вольных пакояў. У суседнім пакоі тым часам атайбаваўся паляк з сям'ёй, і, мусібыць, яму там песна было, таму ён данёс у савецкую

камендатуру, якая асталявалася ў Ключаве, што побач з ім жывуць уцекачы — «рускія».

Адтуль неўзабаве прыехаў нейкі чын у вайсковым і наладзіў допыт: хто такія, адкуль, чаму ўцякалі? І — дзе, каму служылі іхнія мужыкі?..

Само сабой выйшла так, што за старшую ў гэтай купцы жанок з дзецьмі аказалася Ганна; яна і адказвала на плейму грубых, з'едлівых, брудных, мацэрных слоў савецкага чына, якога варта было ўважаць за палітрука. Маня жахалася і плакала ў роспачы — так няўдала ўсё абярнулася.

Праз колькі дзён жаночы кагал, апроч бабуль, праўда, выклікалі ў Ключаў, і камендант узяў ад Ганны, Зосі, Хрысці, Ядзі распіскі, што праз тыдзень яны гуртам з'явіцца сюды з усімі сваімі рэчамі; маўляў, на чыгуначную станцыю будзе пададзены спецыяльны вагон, і іх адправяць у Саюз, адкуль яны прыехалі. Божа праведны! Ці ж трэба тлумачыць, што ў душы маталянак Саюз цяпер асацыіраваўся з халодным Сібірам?

Але ж разам з імі быў хлопчык — Янка Бушкевіч, аднагодак Марыі. У тым несусветным гармідары, калі нашы героі, сарваўшыся з Памажанаў, беглі па шляхах-дарогах на захад, далей і далей, каб уратавацца, Янка згубіў сваіх бацькоў і ўвязаўся за Пісарчуковай радзінай.

Ці ж не Божы промысел быў у прыгодзе той?.. Янкаў бацька шукаў свайго сына і акурат у гадзіну роспачы Пісарчуковай сям'і з'явіўся ў тым фальварку. Ён трымаў у руках бел-чырвона-белы сцяг на кароткім дрэўку, яркі, відны здалёку, нёс як сімвал Бацькаўшчыны, каб зводдаль людзі бачылі, хто ён і з кім яны могуць мець сякія-такія стасункі.

Маладзіцы абступілі Бушкевіча, як тое дзіва, і ў радасці гатовы былі яго расцалаваць. Нават Янка свайму бацьку не так радаваўся, як яны Бушкевічу. І — недарэмна. Дамовіліся аб паратунку... Таму ён з сынам пайшоў, каб неўзабаве вярнуцца, і не прымусіў сябе доўга чакаць. Прыехаў апоўначы на кані. Яны перанеслі і ўпарадкавалі на возе майно, якое было, і — дай Божа ногі!

Спыніліся падалек ад вялікіх дарог у нейкай здзічэлай будыніне пры лясным абшары, дрымучым, глухім. Новая іх хароміна напалову была свінушнікам, напалову —

чалавечым жытлом. Паляк Чыж, а гэта ён даваў Бушкевічу для начной перавозкі каня, цяпер па дабрыні душэўнай перахоўваў разбухлую сям'ю беларусаў. Бабуля Аксіння за такія паслугі прапанавала дабрадзею залатыя манеты, але той адмовіўся. Ён параіў Пісарчуковай зборні памянцэ прозвішчы і ў хуткім часе дапамог ім гэта зрабіць. Раманавічанцы Мані давялося перажыць круты і сарамяжлівы момант, калі перад чыннай асобай суддзі прысягала дзяўчына, што прозвішча ў яе Раманоўская — усё так, але мела яна нарадзіцца ў... годзе, які трохі розніўся з яе годам. Сорам і страх агарнулі яе, кроў бунтавала ад галавы да пятак.

Аднак напружанне неўзабаве апала. Заканспіраваная гэтакім чынам, яна разам з цёткай Зосяй і сяброўкай сям'і па няшчасці — Хрысцяй, уладкаваліся працаваць на цукровы завод, а туды — сем кіламетраў хады ад іхняга хутара. Манінай маці, праўда, з прычыны новай цяжарнасці пад гэты час, не выпадала быць у адной гурме з імі. Затое Ганна з малой Волькай і бабулямі Аксінняй і Параскай абжывалі хутар ды прылеглыя да яго палеткі. Зрэшты, яна рабіла яшчэ ў лясной школцы (непадалёку ад Кшышкі), дзе вырошчвалі дрэвы.

На цукраварні, куды пайшла Маня, дзякаваць Богу, улічвалі яе ўзрост, і таму першы год яна працавала як бы служанкай у канторы — прыбірала, падавала пану дырэктару на стол суп або гарбату.

На другі ж год дзяўчына вяла ўлік на цукровай вытворчасці, а потым спадобілася ёй стаць лабаранткай, што было яшчэ больш па душы. Летам нярэдка рабіла ў полі разам з цёткамі. Увогуле, плялося штось цікавае — жыццё спакваля быццам вяртала даўгі; разам з тым у чужым краі жылося невыносна цяжка — не толькі з-за нястачы, адчувальнага голаду... Вайна паспрыяла больш глыбокаму выяўленню пачуццяў, і цяпер дабро і зло выступалі выразней, натуральна, аголена, прычым сіла раз-пораз брала верх над розумам. Маня па-юначы свежа, абвострана ўспрымала чэрствасць людскую, абразы ды крыўды.

З боку тых, каго яе бацька Барыс выбавіў з пагрозлівага мяшка падчас набліжэння чырвоных да Моталя, паранейшаму не было ніякіх знакаў увагі да іхняй сям'і, ніякай падтрымкі, хоць бы маральнай, а некаторыя ж з

гэтых людзей ужо ўладкаваліся на чужыне і пачалі жыць добра.

На псіхіку знямоглай жменькі Пісарчуковай радзіны балюча ўздзейнічалі новыя прыкрыя непаразуменні і няўдачы. Ну адкуль бы ўзяцца і выпаўзці на іх жыццёвы шлях нейкай Божчысе?!

Божчыха — сварлівая жонка Божкі, а яны пасяліліся па суседству, забараніла Пісарчукам браць ваду з агульнай студні, і таму яны мусілі цягацца з вёдрамі далёка, да возера.

А потым яшчэ, у давяршэнне розных сямейных крыўдаў і абраз, Хрысця, тая самая прыгрэтая імі ў вандроўных нягодах перастарэлая дзеўка, пачала зламыснічаць і кпіць з Манінай маці, карыстаючыся яе безабароннасцю, яе становішчам пакінутай жонкі, абцяжаранай дзецьмі жабрачкі; маўляў, бачыш, кім ты цяпер стала, а кім была за Барысам!..

Напэўна, ад сваіх уласных, ад собскіх няўдач з замужам, якое невядома дзе яшчэ будзе і ці будзе наогул, Хрысця ператварылася ў ханыгу, у дэмана і, паддаючыся сваім хцівым пачуццям, спрабавала нават біць Ганну.

Сям'я жыла ў нейкім замкнёным задушлівым асяроддзі, і найначай таму, як толькі надаралася вольная часіна, Маня збягала ў лес. Лес, як ніколі раней, быў за сябра, бо ўважліва слухаў маркотніцу і нікому не выдаваў яе тайнаў. Моўчкі, спагадліва або з лёгкім зажураным пошумам ён прымаў гарачыя дзявочыя слёзы. Кшышка.. Кшышка, бадай, нітавалася з Моталем, і Мані не хацелася жыць, не было куды кінуцца. У царкву, дакладней, касцёл, яна перастала хадзіць, бо сэрца не вытрымлівала ад горычы ўспамінаў, і дзяўчына млела, ссоўваючыся на падлогу.

І прыйшло Раманавічанцы на розум, што ў жыцці трэба мець парадак у думках і ўласную волю. Каб выйсці з цяжкіх, неспрыяльных жыццёвых абставін, трэба прайсці і доўжыць, доўжыць і вытрымліваць лінію, узятую ёй у сядзібе дзеда Пятра, ды і накіраваную дзедам. Таму і пайшла яна да настаўніка. Для смеласці, праўда, папрасіла маці схадзіць разам з ёю.

Гэта быў час, калі на пакінутых Раманавічанкай мотальскіх і іншых палескіх абшарах, у лясах і балотах, разгортвалі сваю дзейнасць «бульбашы» — групы і групоўкі

партызанскага роду, якія помсцілі цяпер не гітлераўцам, а савецкай уладзе, што прыйшла на змену фашыстоўскаму акупацыйнаму рэжыму і ўкараняла дзяржаўны прыгон; бульбашы вынішчалі мясцовыя партыйныя кадры; дарэчы, некаторыя Данікавы галаварэзы таксама запісаліся да іх...

Тым часам народжаныя ў Моталі таленты, малады Данік Плюнгер і сталага веку Хаім Вайцман — наколькі неадназначныя, непадобныя, настолькі і далёкія адзін ад аднаго яе землякі, шукалі, як найлепей выкарыстаць тое, што дала ім і свету перамога над гітлераўскай Германіяй; адсюль камандзір партызанскага табара Плюнгер церабіў сабе кар’еру ў палескім партакратычным асяродку, а спадар Вайцман, вывучаны кагальным чэдарам, пінскімі і, урэшце, заходнімі вучэльнямі, беручы багата вышэй ад Даніка, ствараў у Палесціне дзяржаву Ізраіль, каб зрабіць яшчэ больш трывалым падмурак яўрэйскай нацыянальна-геапалітычнай ідэі. Тут, бадай, Мэндаль і ўсклікнуў бы: «Азохэнвэй!»

Вось толькі думная, мройлівая маталянка Маня рупілася ў няпэўнай жыццёвай прасторы.

З настаўнікам, чалавекам няпэўнага веку, схуднелым, але дужа ахвочым да гаманы, дамовіліся, што ён падрыхтуе яе да здачы іспытаў за сем класаў школы. Плата — дваццаць два кіло цукру. «То добжа!» — мовілі маталянкi.

І ўсялякім манерам, пры лучыне, а то і пры месячыку, шчыравала яна над сшыткамі і падручнікамі. Праз пэўны час, прыдбаўшы гонару і прыбраўшыся ў простую льянную спадніцу і ў кофту, пафарбаваную адварам чырвоных буракоў, Раманавічанка, пры падтрымцы дзядзькі Бушкевіча, стала шукаць удачы ў горадзе Піле.

Горад Піла, дарэчы, раней быў у складзе Германіі і меў назву Шнайдэмюль. Гэта там у нямецкім прыгранічным тэатры працавала Аніта Ліндэколь (Кубэ). Прыгожы, строгі, бы з лёду, будынак тэатра і цяпер стаяў на плошчы ў цэнтры горада, але толькі ж ні пра актрысу Аніту, ні пра яе ролю ў гэтым тэатры Марыя нічога не ведала, дый тая Аніта разам са сваімі сынамі была ўжо далёка-далёка, за акіянам — ці не ў краіне Аргенціне.

Куды болш у Піле яе цікавілі сем’і ўцекачоў з Беларусі, у тым ліку і з Моталя.

У Пілу яшчэ раней, як з'явілася там Марыя Раманавічанка, пераехаў і прыяцель іхняй сям'і паляк Чыж. А Чыж — ого! — працаваў на гэты момант дырэктарам сярэдняй камерцыйнай школы, інакш кажучы — тэхнікума. Лёс нібыта рабіўся зусім мілажальным для Мані — у яе ўжо не было ніякіх праблем з паступленнем, хоць яе мройлівая душа і брала высока, прасіла чагосьці больш рамантычнага. От стаць бы лётчыцай альбо марачкай... Чуеце?.. Дармо... Скончыла эканамічную школу з вышэйшай адзнакай, мала таго, за гэты ж час незнарок прычаравала да сябе яшчэ і пагляднага хлопца, важнага кавалера, які прысылаў паштоўкі і, топчучы траву пад яе акном, напяваў ёй модныя тады неапалітанскія серэнады і свае, польскага заводу рамансы:

Oj, Lu-siu, ko-cha-na Lu-siu,
Ty bu-si daj mnie, nic nie za-luj mnie.
Ja cie-bie, zlot-ko,
Ca-ło-wać bę-dę w szczocz-ku,
I ca-łe ży-cie ko-chać sę.

Працаваў спакуснік Збышак, па сканчэнні гэтай жа школы, дырэктарам мясцовага бульбаперапрацоўчага прадпрыемства. Добра ведаючы Збышка Велагурскага і шануючы Маню, педагогі вучэльні, праўда, засцерагалі яе ад заўзятага ветрагона-каханка:

— Кавалер ён хвацкі, але добрым мужам не будзе, ніц... Ветру ў доме не ўтрымаеш. Зазнаеш з ім ліха. Не бяры, дзеўчына, шлюбу са Збышкам!..

Для больш поўнай карціны, праўда, варта зазначыць, што ў гожай і руплівай Раманавічанкі, якая пачынала красаваць, шукалі прыхільнасці і ласкі таксама «свае», гэта значыць беларускія хлопцы, але ж, бадай, падсвядома яна імкнулася адысці як мага далей ад укрыжаванай радзімы, ад усяго, што з ёй нітавалася ці нагадвала пра яе,— балюча рабілася. Ніяйначай таму і аддала перавагу Збышку.

І яшчэ адзін немалаважны момант. Раманавічанка зрабіла прафесійны выбар, і зрабіла яго тады, калі, здавалася, ужо не было выбару. Пасля вучэльні яе накіравалі працаваць эканамістам у марскую школу; прызначэнне было абавязковым. Толькі ж цяпер, калі яна спрабавала ўявіць сваё жыццё, пярліннае, залатое, цнатлівае, дбайнае, пры

папяровай працы ў канторы, ёй рабілася вусцішна. Сама не ведала чаму, толькі перспектыва канторскай службы нібы ставіла крыж на яе жыццёвым імпаце, і мроілася ёй нешта больш захапляльнае і хвалюючае — праца ў грамадзе, з грамадой, помач людю — адным словам, тое, што арганічна спалучалася б з яе адкрытай, спагадлівай душой, з прыродным талентам. Адно ў пана дырэктара, у Чыжа, вельмі паважанага ёй чалавека, вочы на лоб палезлі, калі яна папрасіла даць ёй рэкамендацыю для паступлення ў вышэйшую медычную школу. Ён не пажадаў з ёй нават размаўляць на гэту згубную для справы, якой ён займаўся, тэму.

І тым не менш, атрымаўшы дыплом, Раманавічанка паехала ў Познань. Прыёмная камісія медычнай школы схільна была залічыць яе, уладальніцу чырвонага дыплама, без уступных іспытаў, але ж рэктар распарадзіўся інакш. І ў лічаныя дні, што заставаліся да іспытаў, Маня накінулася на паўзабытыя падручнікі па біялогіі і хіміі; спатрэбіліся ёй, дарэчы, і веды па марксізме-ленінізме — навуцы, згодна з якой нібыта й дзейнічалі бальшавікі ў Расеі, а цяпер — і ў Народнай Польшчы.

Дзеля таго каб дамовіцца наконт здачы экзамену, яна зайшла на кафедру марксізму-ленінізму. За пісьмовым сталом сядзеў паўнацелы чалавек з галавой, выцягнутай знізу ўгору і ўсыпанай срэбрам коратка пастрыжаных валасоў.

— Цо панна хцэ? — пацікавіўся ён пасля таго, як яна павіталася.

— Я мушу, пан, я хачу прасіць, каб у мяне прынялі экзамены, — сказала, не адводзячы позірку ад яго выразнага твару: вялізныя, бы валовыя, вочы, пакатая лысіна, рот з адвіслай ніжняй губой... А ў прычосцы — прыемныя змены, канешне, ад пэйсаў — анізвання.

Ён адчуў на сабе дзявочы ўніклівы позірк і больш пільна паглядзеў на абітурыентку, вочы сустрэліся.

— Здаецца, — сказаў ён, — я недзе бачыў дзяўчынку такую, вельмі падобную на вас. Ці не з Моталя вы будзеце?

Яна абмерла, не ведаючы, на дабро ці на шкоду лягуць гэтыя ўспаміны.

— Так, я Маня...

— Азохэнвэй! Вы ўнучка яго... Ды я ж у тое паверыць не пасмеў, калі даведаўся, што лясныя бандыты забілі вашага дзеда. Ой-вой, які гэта быў чалавек! Няхай яму цяпер будзе сорок царстваў нябесных... А вы прысядзьце-прысядзьце, — сумеўшыся, бо слёзы нагарнуліся на Маніны вочы, прапанаваў Мэндаль.— Я надта паважаю людскі розум, а ў гаспадара Пісарчука была рэдкая гармонія розуму і сэрца. Так...— Мэндаль перакладваў на сталю паперы. Маня ж, выпіраючы хусцінкай вочы, слухала, і ён, мусіць, палічыў за лепшае адвесці ўбок размову пра яе дзеда Пятра: — Не ўсіх, скажу, я ў Моталі ведаў, але нейк запомніўся мне чалавек зусім іншага складу, і нядаўна з ім ў мяне быў велькі канфуз.

А было так. Пан Мэндаль паехаў у Гданьск, партовы горад, дзеля абмену вопытам у выкладанні марксізму-ленінізму з гданьскімі спецыялістамі розных вышэйшых школ, інстытутаў, якіх там напладзілася шмат. У гаспадарчым адзеле медінстытута яму ў вока ўбіўся адзін чалавек, ён моцна нагадваў Мэндалю знаёмага — такія ж абвіслыя пракураныя вусы, як у маталянца, — э-э, ён сіліўся прыгадаць яго прозвішча, а яно марудзіла выпаўзаць са сховаў памяці... Адно ўсплыло: гэты чалавек у 1939—1940 гадах, як у Моталь прыйшлі Саветы, неаднойчы скардзіўся, што яму не даюць ні зямлі, ні працы і няма як сям'ю ўтрымліваць, а раней, да Саветаў, гэта значыць да прыходу Чырвонай Арміі, ён працаваў стражакам на пажарнай і як бы з-за гэтага патрапіў у няміласць да новай улады. Яму тады свяціла нават высылка.

Пры далейшым разгортванні падзей у Моталі пан Мэндаль, бываючы там разам з партызанамі, чуў, што чалавек, — от і прыгадалася! — Мухала, ліха на яго, Мухала-Трынькала ачольваў мотальскую паліцыю, а потым быў начальнікам Пінскага гета...

— Пане Мухала? — звярнуўся да яго ў Гданьску Мэндаль.

У таго вочы акругліліся і па твары выразна прабегла трывога.

— Вы будзеце з Моталю?..

— Што вы! — напалохана ўсклікнуў былы паліцай.— Я не з Моталю, я не Мухала, я — Міхал Тарлецкі. Прашу ўлічыць, вы памыліліся!

Ад супрацоўнікаў Гарлецкага-Мухалы Мэндаль неўзабаве даведаўся, што гэтага чалавека прыбыла сюды пасляваеннай хваляй, што ён прывёз кувэрак, поўны залатых упрыгожаньняў, і выбудаваў у Гданьску найадрэмантнейшае гняздо на два паверхі, жыве разам з Марыляй — жонкай. У калектыве, казалі, Міхал паводзіць сябе ціха, прыстойна, праўда, шмат выпівае, дарэчы, не скупіцца на падарункі жанчынам.

Усё гэта цяперашні тэарэтык марксізму-ленінізму Мэндаль паведаміў Мані з ломкай і злёгка іранічнай усмешкай. Маня на той вырашальны момант была ў ягонай уладзе, і ўладар узяў у яе з рук экзаменацыйны лісток, пакруціў у роздуме:

— А ведаеце, панна, для праформы — не болей: вазьміце вунь на тым століку экзаменацыйны білет, любы...

Лёгкай і трохі задуманнай хадою Раманавічанка прайшла туды, узяла білет з пытаннямі, кінула ў іх вокал — што там, і падала пану Мэндалю. У сваёй вучэльні гэты прадмет яна здала на «выдатна».

— Ну вось, вам пашанцавала з першым пытаннем — яно пра састаўныя часткі марксізму-ленінізму, — зазначыў экзаменатар. — Гэта — азы, і вы іх ведаеце.

— Так, — кінула Маня.

— Добра. А вось другое: Бунд і трацкізм у Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Расеі... Я ўдакладню: роля Бунда ў рэвалюцыі і яго сувязь з Троцкім... Што мае паведаміць нам паненка пра гэта?

— А шчыра можна? — прамовіла так, нібы папрасіла падмогі.

— Але ж. Гэта толькі ўпрыгожыць адказ такой мілай паньны.

— Калі закраналі гэтае пытанне ў нашай эканамічнай школе, я зацікавілася, чаго ж хацеў яўрэйскі саюз — Бунд? Чаму?.. Ну таму што мы, як вы ведаеце, жылі ў Моталі разам з яўрэямі ды і прыгадвалася ваша гутарка з дзедам пра пчаліныя сем'і і настарчавыя звычкі яўрэяў.

— О, тады шчырасць была гаспадыняй за нашым сталом! Дзякуй, што прыгадалі. Я слухаю.

— І я зразумела адно: Бунд заўсёды пільнаваўся сваіх інтарэсаў, не лічыўся з агульнапралетарскімі клопатамі, калі такія былі, і ў кожным разе чагосьці хацеў. А чаго?

Сказаць няможна. Усё забытанае. Добра помню фразу, пачутую ад вас: яўрэй гаворыць дзеля таго, каб хаваць свае думкі пад натрусам слоў. Вось так і Бунд. Прынамсі, падобна на тое.

— Правільна! Адно пра «натрус» я перадаваў выказванне Гітлера.

— Ну так, прабачце...

— А ці даводзілася вам чуць што-небудзь пра Парвуса?

— Не-е...

— Быў такі дзееч. Без яго, бадай, не было б і рэвалюцыі. Толькі ў падручніках пра Парвуса не пішуць, а пішуць пра Бунд.

— Жалю варта, але я не чула пра названага вамі рэвалюцыянера.

— Між намі, спадарыня: тое, чаго Бунд хацеў, акурат і выконваецца на вялікіх абшарах!

— Троцкі з Бундам дамаўляліся...

— Як Понтый з Пілатам, хе-хе... Перапрашаю, што кажу тое, чаго вы, панна, па маладосці сваёй можаце і не зразумець. Я ж таксама яўрэй, але навучыўся ад суродзіча Карла Маркса крытычна ставіцца да сваёй нацыі. Азохэнвэй! Калі не ўціскаць і не адціраць з дарогі іншых і не прагнуць міраедства, а, наадварот, аб'ектыўна шукаць справядлівасці, у чым чалавечы род заўсёды быў зацікаўлены, то ўзнікаюць пытанні... Напрыклад, што бліжэй да вас: у складзе студэнтаў Беларускага ўніверсітэта ў Менску праз колькі гадоў пасля рэвалюцыі была большасць дзяцей Бунда. А на такіх факультэтах, як права, журналістыка, эканоміка, іх да васьмідзсяці адсоткаў даходзіла! Тое ж — у медыцыне. І гэты факт яскрава паказвае, у чых інтарэсах рабілася рэвалюцыя.

Раманавічанка не магла не слухаць, што кажа пан, няйначай — прафесар Мэндаль, і слухала, як самая адданая яму вучаніца. Твар яе напяўся ад усведамлення гістарычнай суровасці моманту — дыханне затрымлівалася.

— Я буду мець сказаць, панна Марыя, — гаспадар кабінета ўстаў і выглянуў за дзверы, ці не падслухоўвае іх хто-небудзь. — Сказаць больш... У чых руках капітал, той і пан над панамі. Ужо цяпер забываецца ўнёсак яўрэяў у рэвалюцыю ў Расеі, як і ў Другую сусветную вайну.

Вы паглядзела б, панна, што цяпер на вашай Радзіме. Нацыянальны патэнцыял беларусаў зніжаецца. Палякаў гэта, можа, і не надта трывожыць. Затое непакоіць багата каго з вашых суродзічаў.

— Не вем... Гэта ж ад мяне далёка.

— А што можа супрацьстаяць гэтым яўрэйскім бундам, заўзятым саюзам? — спытаўся ўладар яе студэнцкага лёсу і, не слухаючы больш абітурыентку, адказаў: — Таго ў Расеі няма! І ў Злучаных Штатах таксама. Прочістаяць хватам могуць дзяржавы са сваёй нацыянальнай культурай і палітыкай, са сваімі носьбітамі інтэлекту і векавечнага духу, калі яго не вынішчылі. Але ж не будзе граху, калі панна пра гэта й забудзе.

Да яе зноў вярталася роўнае дыханне, адно на Мэндаля яна ўсё яшчэ глядзела з утрапеннем. Сказала ўсміхнуўшыся:

— А вы, пан Мэндаль, ніц не змяніліся, хоць галава яшчэ больш пасівела.

— Дзякуй, спадарыня. Кампліменты прыемна чуць і старому рухляку. Эй-ей, да шкодобы, не вернеш маладосць... А вам, цнота, трэба вучыцца. Вучыцца ў гонар чалавека, які быў сумленнем Зямлі і акрасай яе! Падобна, сам Бог паслаў вас да мяне, і я з прыемнасцю даю вам, панна Марыя, зялёную вуліцу для навучання на доктара!

І ён паставіў у экзаменацыйны ліст найвышэйшую адзнаку, пры гэтым яшчэ й пажадаў:

— Добрым часам, як казалі ў вашым доме!

Ад добрых, працулых слоў і напаміну пра той дом у Моталі сэрца Марыі зноў страпанулася: «О, каб жа ты пачуў, дзеду-дзядуля!..»

Гэты экзамен у яе быў апошнім. Здала. Прайшла іспыты і — па-сту-піла! Гара з плячэй...

Пры яе залічэнні ў студэнты-медыкі адзін з членаў прыёмнай камісіі выйшаў услед за ёй у калідор і давяральным тонам спытаўся:

— Панна Марыя, скажыце, а дзе ваш бацька?

— Ніц не вем, — адказала яна. — Пайшоў на вайну і не вярнуўся.

У гэтым была праўда і адначасова мана; яе заўжды жарам абдавала ад падобных пытанняў.

Горад Брэмен у Трэцім рэйху, цяпер пабураным, быў той пупавінай, якая да апошняга моманту лучыла ўцекачоў з мацерыком. Яны адрываліся ад яе ў лютым 1948 года моцна зажуранымі, мройлівымі і поўнымі новых спадзяванняў. Паўнаводная рака Везер несла пароход у Паўночнае мора, якое неўпрыкметку і далей-болей пашыралася, пераходзіла ў акіян, сціху гойдала і забаўляла.

Акіянская веліч на тле перажытага малявалася знакавай, самадастатковай, урачыстай. Такім урачыстым магло быць хіба другое нараджэнне на свет. Нездарма ж недзе там, на тым баку відочнага бязмежжа, плыўкага, поўнага, як вока, і маючага сваё загадкавае жыццё, ляжала краіна, у якой дакляраваліся воля і свабода для ўсіх грамадзянаў і куды раней, у галодныя і тужлівыя гады, той-сёй з беларусаў ездзіў на заробкі.

Блакiтна-шэрая акiянiя за бортам няспынна калывалася. У яе неасяжнай прасторы пароход «Марскi леў», якi яшчэ нядаўна служыў амерыканскаму ваеннаму флоту, выдаваў за жывую кузурку, што трымалася на вадзе. З палубы няможна было вызначыць, ці плыве куды-небудзь гэтая iстота, ці стаiць на месцы i толькi боўтаецца, прымушаючы сваiх пасажыраў цярпець ад марскоi хваробы — амаль усе яны ляжалi пластом у каютах, i толькi Кiту, нiяначай ён нарадзiўся ў падобнай зыбучай стыхii, а яшчэ яго сыну Валодзьку нiчога не адыходзiла. Праўда, iх таксама захапляла дый наводзiла халадок на сэрца тая акiянская нiва, зменлiвая i аднастайная разам, адно стоеныя ў праяве сваiх пачуццяў i згаладалыя бацька з сынам падоўгу заседжвалiся ў сталовай, дзе было ўдосталь усяго — ад мясных i рыбных страў да фруктаў: банаанаў, кiвi i нават ананасаў. Райскi куток на вадзе! Прычым бяры бясплатна... Гэта ўжо потым, як ты недзе прыб'ешся да берага i асталеешся на запаветнай зямлi, пачнеш зарабляць грошы, памятливая дзяржава парухецца з табой, нешта вылiчыць.

А толькi ж наталенне голаду нi ў якое параўнанне не iшло з пачуццём бяспекi — о, гэта пачуццё бяспекi, як яго бракавала сотням тысяч уцекачоў пры сканчэннi вайны ў Еўропе! Калi Стары Свет быў ператвораны ў

маштабны палігон для палявання на чыстую «погань» — змоўшчыкаў супраць камунізму і сталіншчыны. Калі як не ў кожную шчыліну шчаміліся віжы НКВД і вайсковай контрразведкі — СМЕРШ, у самой назве якой гучала літаральна «смерць шпіёнам». Толькі ж гучная назва — назвай, а сярод цывільных у масе сваёй рэдка трапляліся шпіёны; тым не менш СМЕРШ меў заданне прыбраць да сваіх рук лагеры перамешчаных асоб з тым, каб усіх, хто працівіўся таму, вярнуць на радзіму, што азначала конча хуткую расправу: калі не смерць, то высылку туды, куды Макар цялят не ганяў.

Гэтак былі схоплены і вывезены з Прагі Ларыса і Янка Геніюшы.

Гэтак загінуў у Вільні пісьменнік Францішак Аляхновіч.

Ужо з Нямецчыны падаліся ў БССР у сорак пятым для стварэння нацыянальнага патрыятычнага супраціву Усевалад Родзька і Мікалай Шкялёнак. І яны былі злоўлены і знішчаны новым акупацыйным рэжымам.

Будучы хворым, апынуўся ў лапах СМЕРШа Кастусь Езавітаў.

Нейкім чынам вылавілі ў Нямецчыне і былую сяброўку Осіпавай — Галіну Ліпскую. Яе прывезлі ў Менск. Справу ў судзе падмацавалі дакументамі, захопленымі ў тайных нямецкіх архівах, і далі дваццаць пяць гадоў турмы за здраду радзіме. Адно савецкія спецслужбы не стануць афішыраваць ганебны ўчынак Ліпскай, бо цень ад яе тады ўпаў бы на самую Осіпаву, на той момант ужо Героя Савецкага Саюза. Зрэшты, і пра гераіню Осіпаву не надта было чуваць, як і пра Мазанік, Траян, якім таксама ў сорак трэцім далі па Залатой Зорцы. Пра менскіх падпольшчыкаў увогуле нічога добрага не гаварылі, бо з Масквы ў Менск вярнуўся наркам Дзяржаўнай бяспекі БССР Лаўрэн Цанава, і менавіта ён лічыў, што ўсё менскае падполле прадажнае, ды асабліва падазраваў Марусю Осіпаву у «прыналежнасці да нямецкай разведкі».

Алена-Галіна Мазанік ажно тры гады пасля здзейснага ёю подзвігу не вярталася ў Менск. Дзе была, чым займалася, засталася невядомым. Тлумачэнняў на гэты конт яна нікому не давала, у асабістых яе дакументах таго пра-межку часу конь не валяўся. Не выключана, што прапажа

ладнага кавалка жыцця ў біяграфіі Мазанік — яскравы вынік драмы, якая разыгралася ў Маскве пасля забойства Кубэ.

Тады аб гэтым важным тэракце адрапартавалі ў сталіцу з паўтузіна кіраўнікоў разведвальна-дыверсійных груп — Наркамата унутраных спраў, Наркамата дзяржаўнай бяспекі, Галоўнага разведупраўлення Чырвонай Арміі. Мазанік з Осіпавай прадстаўлялі інтарэсы разведупраўлення... У кароткі тэрмін між гэтымі ўстановамі не на жарт разгарэлася барацьба за права на прэстыж у выкананні забойства Кубэ. Наркамату дзяржбяспекі належала разабрацца ў плейме забойцаў і прыняць рашэнне, хто з іх праўду даводзіць, а хто маніць. Допыт вялі сам наркам дзяржбяспекі Усевалад Мяркулаў, камісар 2-га рангу Багдан Кабулаў (у 1940 годзе і раней быў адным з ідэолагаў палітычнага тэрору, прадвызначаў справу з польскімі афіцэрамі ў Катыні) і іхні следчы Барыс Родас (гэты нават сярод сваіх калег славіўся жорсткасцю і садызмам), усе — ваўкі сярод людзей... У камісію, праўда, ўваходзіў таксама і начальнік разведупраўлення Генштаба Чырвонай Арміі Фёдар Кузняцоў.

Мяркулаў тым часам ставіў перад Марусяй Осіпавай кардынальнае пытанне: «Скажыце, на каго вы працуеце?» Адно за шматзначнасцю ў мяркулаўскім голасе чуўся празрысты намёк на немцаў, і тут міжволі выпаўзала нечакана і брутальна тое, ад чаго халодным подзімкам абдымала сэрца.

Паказанням Алены Мазанік таксама не хацелі даваць веры. У допытах яе схілялі перш да легенды на карысць Надзеі Траян, якая прадстаўляла інтарэсы службы Дзяржбяспекі: маўляў, Траян, а не Осіпава перадала ёй міну... Мазанік упарцілася і хацела, каб у яе паказаннях усё было чыстаю праўдаю. А ў запасе Наркамата была і яшчэ адна версія, прадстаўленая туды ў дакладной палкоўніка С. Юрына, яе падтрымліваў таксама і Цанава. Юрын даводзіў, што міну перадаў Мазанік агент аператыўнай групы «Мсціўцы» пад іменем Артур, а гэта, калі хочаце ведаць, клічка ад'ютанта Кубэ Карла Вільдэнштэйна. Мазанік развейвала гэтыя і іншыя аблудныя міфы, яна пачала здагадвацца, што Наркамат бяспекі вядзе з ёй гульню і прагне не столькі праўды, колькі свайго непасрэднага

ўдзелу ў трагічнай для Кубэ акцыі. Яна супраціўлялася мане. Тады Алену пачалі апрацоўваць чыста ў гулагаўскім духу і, верагодна, білі, дамагаючыся ад яе падпісання ліпавага пратакола допыту. Бытуе версія, згодна з якой знясіленая, маральна растаптаная жанчына падпісала той пратакол. Паводле ж другой версіі, яна настойвала на сваім да апошняга, і тут ужо набліжаўся момант, калі яе, Мазанік, Осіпаву і камандзіра атрада «Дзімы» Фёдараву, а магчыма, і сяброўку на няшчасці Траян, якая цяпер шмат чаго ведала, маглі расстраляць, каб яны не замянілі чэкістам па-свойму трактаваць бліскучую перамогу службаў Дзяржбяспекі над катам беларускага народа Кубэ.

Адно падобнага ходу «выведу» і ўсталявання справядлівасці не вытрываў спрактыкаваны вайсковы разведчык Фёдар Кузняцоў. Ён набраўся мужнасці і папрасіўся на прыём да гаспадара высокага крамлёўскага кабінета.

Правадыр прыняў яго і, пыхкаючы люлькай, выслухаў. Ён зацікавіўся гісторыяй расправы падпольшчыкаў з Кубэ і, усцешаны тым, распарадзіўся надзяліць маладзіц, якія здзейснілі подзвіг, вышэйшай узнагародай Савецкага Саюза.

Наркават дзяржбяспекі цяпер — куды дзенешся? — склаў ужо новы пратакол допытаў, у якім вераснёўская гучная падзея асвятлялася бліжэй да праўды. Адно, кіруючыся ўсё тымі ж інтарэсамі ўласнага мундзіра, сталінска-мяркулаўская «бяспека» ўключыла ў лік прэтэндэнтак на высокае званне Героя Савецкага Саюза і сваю сувязную Надзею Траян.

Іх узнагародзілі, з рук дзядка Міхаіла Калініна яны атрымалі бліскучыя адзнакі пашаны. Па ордэну выпала таксама Валянціне Тарлецкай і Мікалаю Фёдараву.

З гэтых дат, аднак, і перарываецца ланцужок гадоў, адкрыта і прылюдна пражытых Аленай Мазанік. Біяграфічныя звесткі перарываюцца. Людцы добрыя, а яна ж не голка ў стоце сена, каб згубіцца ажно на тры гады. Што рабіла, дзе бавіла час маладзіца? Пагалоска дваістая, і хто даводзіць, што Алена, будучы ўжо героем, адбывала тэрмін у зняволенні, а хто — што пасля надзвычай стракатага, з вялікім душэўным напружаннем і надрываючым жыццём яе псіхіка не вытрымала, і яна захварэла. Таму, чуеце, жан-

чына доўга лячылася. Аднак і ў першую, і ў другую версіі цяжка даць веры.

Агентура смершаўцаў, энкавэдыстаў і кагэбістаў Мяркулава была ўсюдыіснай, таму — як вынік іх воўчай працы — з Польшчы, Нямеччыны, з іншых краін Заходняй Еўропы, не гаворачы ўжо пра акупаваныя раней тэрыторыі Беларусі, Прыбалтыкі, Украіны, на ўсход, у Сібір, Казахстан, ішлі эшалоны з непаўнавартасным чалавечым матэрыялам; туды ж прымусова перасялялі ненадзейных для скляпанай аднойчы вялікай Айчыны крымскіх татар ды чэчэнцаў... З Менска ў ліку асуджаных выслалі Ларысу Геніюш і яе чалавека Янку Геніюша. Яны патрапілі ў канцэнтрацыйны лагер на Інце. Да высылкі іх доўга трымалі і дапытвалі на свой манер у круглай вязніцы, якую звалі «амерыканкай».

Уласна тут, у Менску, Ларыса з мужам зазналі ўсё тое, што выпала на долю Усевалада Родзькі, да яго расстрэлу, на долю ўсіх беларускіх патрыётаў, ад якіх, бы ад таго пустазелля, вызвалялі дабрародную савецкую прастору. Усе прайшлі праз камеры, акрываўленыя крывёю сваіх папярэднікаў...

Следчыя ў спадарыні Ларысы мяняліся. На допыты нярэдка прыходзілі яшчэ «асістэнты» — цывільныя і ваенныя высокага рангу, каб паглядзець на яе, адпетую ці то нацыяналістку, ці то касмапалітку, але такі прыгажуню.

Першым следчым быў нехта Коган, праз меру прыязны да яе чалавек. Праўда, яшчэ больш прыязна ён ставіўся да савецкага ладу жыцця, у якім, паводле ўласных сваіх меркаванняў, нешта значыў, і настойліва схіляў яе, заблукаўшую ў чужую прастрань авечку, вярнуцца сюды і расказаць усё пра ўсіх, з кім у жыцці мела клопат. Казаў пра гуманнасць савецкага следства, але толькі пры допытах знекуль даносіліся нечування маты-пераматы і чуўся бой, крыкі й жаночы плач. Тады Коган змаўкаў.

Пасля Когана допыт вялі яшчэ і яшчэ — следчыя, ужо не такія лагодныя... «Ві поэт?.. Ві вершаплёт? У нас в десятилетках лучше вас пишут, ну?» — дадзяваў яе чарговы і апавядаў далей пра карысць шчырага прызнання ва ўсім. Разам з псіхалагічнай апрацоўкай ужываліся і іншыя метады. Аднойчы яе грукнулі галавой аб сцяну — уваччу

пацямнела, а начальнік следчага аддзела нейкі Харашэвін крычаў: «Біць цябе сам буду, а найперш сцягну з цябе трусy, і ты прыгадаеш ў турме асалоду якую».

У свядомасці паняволенай нейк само сабой адкладвалася: яе следчыя — не беларусы. І моцна ўразіў яе пісьмовы адказ на заяву ў канцылярыю вязніцы, у якой яна, карыстаючыся беларускай мовай, прасіла выдаць нейкую драбніцу з рэчаў, што належалі ёй, бо ў камеры рабілася холадна. Дык ёй вярнулі назад паперу з зацемкай, маўляў, па-чэшску тэкст не разумеюць; прапаноўвалі напісаць заяву па-расейску. Здзіўленне і стогн тады вырваліся з сэрца паэткі: «О, няшчасная мая Беларусь!»

З яўрэяў быў і лекар вязніцы, якога звалі проста Піня. Пасля Прагі Геніюш спазналася, праўда, і з іншымі турэмнымі лекарамі-яўрэямі — у Львове, Баранавічах, як што сядзела і там, перш чым трапіць этапам у Менск. Дык Піня быў паскуднік найгоршы. Калі яна цярпела болі ў печані і яе завялі да яго, ён нават не глянуў на хворую, толькі сказаў, што некалі яна добра ад’ядалася, таму цяпер яе арганізм пераядае печань, у чым і прычына боляў,— нічым не памог. Затое, аналізуючы абставіны, Ларыса прыйшла да думкі, што менавіта Піня зламаў атрачуваў яе цераз ежу і пітво.

Нарэшце яе як важную асобу завялі на прыём да кіраўніка дзяржбяспекі рэспублікі Лаўрэна Цанавы. Пра яго нявольніца-ягадка была нямала начутая. Цанава для яе быў жудасным сталіністам. Сядзеў гэты крывапіўца ў шыкоўным кабінце, які быў выштукаваны ціснёным дрэвам, высланы зялёнымі страхалюднымі дыванамі. Кражысты і таўстаморды, сыты і самазадаволены. Насупраць яго Геніюш пачувала сябе ценем: адна скура ды косці, крыху мужнасці ў сэрцы й рэшта невымернай ужо злосці. Гаспадар кабінета сустрэў яе масляным позірам ды, як і належала па службовым этыкеце, спытаўся, хто яна. Паняволеная адказала — хто. Ён прапанаваў ёй прысесці і задаў наступнае пытанне:

— На якой мове мне з вамі размаўляць: па-расейску ці выклікаць перакладчыка чэшскай мовы?

— Навошта? — здзіўлена спытала яна.— Вы, спадар Цанава, міністр беларускай дзяржавы, то й размаўляйце са мной па-беларуску.

— Хы-гы, вот ты как! Сними, шкура, шляпу! — крыкнуў ён, упадаючы ў шаленства.

Яна сядзела каля масіўнага стала ў лёгкім каптурыку і не зварухнулася, каб выканаць загад.

— Кому я сказаў?! — выгукнуў патрабавальна і далей — да афіцэраў-гэбэшнікаў, якія стаялі, выцягнуўшыся ў струнку: — Вы ее испортили, она себя держит как дама!

Міністр, пагрозліва сапучы, узняўся і ўміг сарваў з галавы няскоранай пані каптур, учапіўся ў валасы, пацягнуў да сябе і шпурнуў яе да ног афіцэраў.

— Вздуть ее надо!

Але тыя не зразумелі, у словах начальніка, шэфа — каманда для іх ці не і стаялі ў нерашучасці.

Яна ж хвіліну ляжала, не падаючы ні гуку.

— Встать! — загадаў Цанава і, калі жанчына села на ранейшае сваё месца, спытаўся: — На мои вопросы отвечать будешь?

— Калі ласка...

— Нам известны твои взгляды на независимость Беларуси. Чем ты это нам объяснишь?

— А што ў тым дзіўнага, пане дабрадзею? Згодна з Савецкай Канстытуцыяй, кожная савецкая рэспубліка мае права выйсці з Саюза наогул. Дык у чым крымінал гэтых думак?

— Стихи поэтессы Гениуш и теперь печатают на Западе, — адзначыў, нібы паскардзіўся тут генацвале Цанава. — Чем же ты так польстила Западу? Или твою страпню читают лишь коллаборанты?

— Не ведаю, паколькі я цяпер далёка ад таго творчага клопату. Зрэшты, пра вартасць надрукаваных мной вершаў кожны мяркуе сам. І следству, і вам тое даступна.

— Кто такой Абрамчик?

— Мой друг.

— Кто такой Абрамчик?! — тлусты вядзьмак ускіпаў па-новаму.

— Наколькі мне вядома, ён дэмакрат.

— Может, скажешь, что означает демократия по-западному?

— Скажу... Дэмакратыя — дзяржаўны лад, заснаваны на трох прынцыпах французскай рэвалюцыі, — і,

пералічыўшы на французскай мове гэтыя прынцыпы, Геніюш іранічна спыталася: — Можна, вам перакласці?

— Нет, не надо. Но если ты ценишь свободу и демократию, отдай нам архив БНР. Слышишь, чешка-белоруска? Отдай нам этот архив, и мы отпускаем тебя на все четыре стороны!

— Дык няма ж яго ў мяне.

— А где он? У Абрамчика?..

— Я не ведаю, дзе...

— Всё! — рэзка ўзняўся Цанава, і гэта азначала, што падведзена рыса сустрэчы.— Всё! Бить ее, допрашивать день и ночь!

Нехта з халуёў Цанавы ўсклікнуў пісклява:

— Повесить ее на улицах Менска!

А Геніюш — дарма што яна ўжо толькі цень — выпрасталася і выпаліла тыраду, быта сваё апошняе слова:

— Без волі Божай з маёй галавы волас не ўпадзе! Я не баюся вас, сталінскіх апырчнікаў. Забіце мяне, і пракляцце ўпадзе на вашы галовы! Злыдні! Я не ведала, што так лёгка паміраць за сваю краіну, за Бацькаўшчыну!

У камендатурах амерыканскай акупаванай зоны неўзабаве разабраліся, на якую радзіму вывозяць савецкія спецслужбы людзей, і хутка стварылі ім перашкоды для доступу ў лагеры перамешчаных асоб на сваёй тэрыторыі. Тым не менш чуткі пра паляванне на ўцекачоў, якія, па сутнасці, выракліся СССР, усё памнажаліся. Нарэшце быў ліквідаваны (атручаны) Сцяпан Бандэра, кіраўнік украінскага нацыянальнага руху.

Людзі дрыжэлі...

Таму менавіта беларускі асветнік Барыс Кіт адчуў асабістую бяспеку і камфорт толькі на параходзе «Марскі леў», які выйшаў у вялікі акіян і згубіўся ў ім. У няпэўным міжкантынентальным часе, вяртаючыся да асабістага, ён адчуваў, што як асоба яшчэ не страціў сябе і спадзяваўся, няхай сабе і за акіянам, выявіць сваю годнасць, набыць гонар, паказаць людзям па-новаму, на што ён, Кіт, сын Уладзіміраў, здольны... У яго было амаль фізічнае ўспрыманне мяжы, жыццёвага водападзелу паміж тым, што адышло ў пражытыя гады і дзесяцігоддзі, зваблівыя ды неміласэрныя разам, і тым, чаго ён чакае. Толькі на

гэтым люстраным водападзеле яму гэтак добра і ўтульна рабілася, нібыта праз усё яго поўнае галалёду жыццё прабіўся Гальфстрым.

У каюце між тым ён не адразу мог супакоіцца і, перш чым заснуць, адганяў ад сябе навязлівыя ўспаміны. А яны ж, чэрці, упарціліся і то адступалі, то зноў наварочваліся, проста роем хадзілі, чакаючы ад гаспадара пераасэнсавання былога, узнаўлення і ўпарадкавання ранейшых уражанняў, думак.

Ён заставаўся ўдзячным многім суродзічам за падтрымку ў цяжкія хвіліны, сам выручаў шмат каго, калі патрабавалі абставіны. На чужыне узаемавыручка тым больш рабілася законам зямляцкай супольнасці. Не ўсе мелі нават патрэбныя дакументы, і, не пакрывіўшы душой, Кіт выдаў некалькім падрыхтаваным маладым людзям дыпламы аб сканчэнні Гандлёва-адміністрацыйнай школы, балазе пячатку і бланкі насіў пры сабе. Не разумеў, аднак, прычыны сваёй няўдачы з Францішкам Кушалем, калі яшчэ да Другога Усебеларускага кангрэса ў Менску звярнуўся да яго, а ён ачольваў тады вайсковы адзел БЦР. Кіт прасіў перавесці ў падраздзяленні Беларускай Краёвай Абароны некалькі карэліцкіх хлопцаў, што дурам падаліся на службу ў нямецкае войска; ён хацеў, каб склаліся перадумовы для выратавання іх жыццяў.

Кушаль паабяцаў перавесці, але нічога не зрабіў. Таму ўжо, патрапіўшы з Варшавы ў Берлін, Барыс Кіт знайшоў там беларускага генерала Кастуся Езавітава, на той момант вайсковага міністра БЦР, звярнуўся да яго з тым жа клопатам, і Езавітаў палагодзіў усё, нават не марудзячы доўга.

Выпадак прывёў Барыса Кіта да спадара Кушалю і яшчэ аднаго разу, калі той стаяў ужо на чале беларускага лагера для перамешчаных асоб у Рэгенсбургу, гэта прыкладна за дзве сотні кіламетраў на поўнач ад Мюнхена. У лагеры працавалі дзіцячы садок, школа ды Беларускае гімназія імя Янкі Купалы, і Кіт выбачліва, мякка прапанаваў Кушалю свае паслугі ў якасці настаўніка. Толькі ж не ў меру ганарысты, як падалося яму, начальнік адрэзаў:

— Я вам не памагу. Ідзіце да амерыканскага каменданта...

Кіт не цяміў, адкуль у Кушалея столькі грэблівасці да яго, свайго чалавека, і ніякай спагады.

Новая няўдача ў яго, і ён пакутліва перажываў яе; пачуцці ніяк не ўлагоджваліся.

Пасля адмовы Кушалея яму давялося ўладкоўвацца на працу ва ўкраінскую гімназію пад Мюнхенам, што было варыянтам далёка не лепшым. Праўда, і там ён апынуўся на сваім месцы, за тры гады набыў аўтарытэт лідэра — яму прапаноўвалі месца дырэктара і, каб не гэты яго рашучы крок за акіян, працаваў бы ён дырэктарам, акурат пры тым збегу акалічнасцей, калі трэба было ўраўнаважваць і мірыць у калектыве бакі прыхільнікаў Пятлоры і, уласна, бандэраўцаў. Педагогі бачылі ў ім чалавека нейтральнага, здольнага на такую місію. Ажно і гэта палягала цяпер па той бок паласы, якой размяжоўваліся яго жыццёвыя клопаты.

Новы Свет трымаў марку раскошы. Ён паказаў небаракам-перасяленцам — усяму гэтаму люду, узрушанаму, здарожанаму, — свае велічныя сімвалы, сярод якіх былі і Статуя Свабоды, і хмарачосы, і насельнікі на любы колер скуры ці разрэз вачэй. У беларусаў, здэмутых ваенным ветрам з радзімы, была задача ўжыцца ў гэтую стракатую супольнасць, паразумецца, знайсці працу, узбіцца на якую-ніякую капейчыну і, як закон, нікому не засціць, не замінаць.

Гэта — у цэлым. А ў Кіта, праўда, свае акалічнасці — добра знаёмы чалавек недзе ў Саўт-Рыверы штата Нью-Джэрсі — Шаўроўскі. За немцамі ён узначальваў у Лебедзеве паліцыю, потым з'ехаў у ЗША, чаму спрыяла тое, што акурат у Саўт-Рыверы, гэта значыць на Паўднёвай рацэ, яшчэ з 30-х гадоў жылі яго родзічы. Дык вось Кіт прыбіўся да землякоў і атрымаў разам з сям'ёй часовы прытулак у адмыслова выбудаваным двухпавярховым катэджы.

Гэта быў нядрэнны пачатак, асабліва калі ўлічыць, што для яго знайшлася і праца ў суседнім гарадку Нью-Брансвіку на фармацэўтычнай фірме «Эмпаер-Кемікл-кампані», дзе ён перш стаяў на кантролі гатовай прадукцыі, а потым займаўся аналізамі ў хімічнай лабараторыі. Ніна пайшла рабіць на швейную фабрыку швачкаю.

І тут Кіт не быў бы Кітам, каб не збярог і не вынес, прыхапіўшы з Бацькаўшчыны, свой духоўны хатуль, каб не прыбярог той адметны і гожа куток ці куточак, заняты раней ім у светапогляднай пространі.

Уладкаваўшыся сам, Барыс падумаў пра добры пачатак у справе пераезду беларусаў з Еўропы ў Амерыку, каб трымаліся яны далей ад савецкага раю, і, па прыкладу сваіх украінскіх калег-эмігрантаў, з якімі пачаў сябраваць, запачаткаваў зямляцкую арганізацыю «Злучаны Беларускі-Амерыканскі Дапамогавы камітэт» з аддзеламі па розных асяродках беларусаў. Акурат попlech на Амерыканскім кантыненте апынуўся Янка Ермачэнка, добра вядомы Кіту па разгорнутай працы ў Менску, адкуль яго, праўда, немцы вытурылі; Ермачэнка й узначаліў Дапамогавы камітэт, які па сваім вызначэнні вельмі нагадваў Беларуска-Амерыканскую Народную Самапомач. Тое здавалася лагічным, і, пакуль новы, апантаны ў сваім становішчы лідэр шукаў падтрымкі ў палітычных колах Злучаных Штатаў Амерыкі, каб прэзентаваць заморскаму люду нацыянальны інтарэсы беларускай дыяспары, пакуль ён намагаўся абудзіць да нацыянальнага жыцця даваенную апалітычную ў масе сваёй эміграцыю з Беларусі, у чым меў больш няўдач, заміж поспеху, Барыс Кіт разам з жонкай Нінай і яшчэ некаторымі памагатымі, як Чэслаў Найдзюк, разгарнулі проста тытанічную працу па перацягванні ў ЗША беларусаў з заміранай знешне Еўропы.

Запрашэнні ад Кіта атрымалі доктар Мікола Шчорс, літаратар Юрка Віцьбіч (Стукаліч), сям'я Мяленцэвых у складзе спадара Алімпа Мяленцэва, піяніста, кампазітара, яго жонкі Марыі, опернай спявачкі, яе сястры Валянціны, танцоўшчыцы; атрымала запрашэнне дачка Радаслава Астроўскага Галіна, яна і яе чалавек былі лекарамі; затым — настаўнікі Святаслаў Коўш, Філафей Родзька, апошні даводзіўся бацькам Усеваладу Родзьку, кампазітар Мікола Шчаглоў-Куліковіч і яшчэ шмат сяброў, землякоў, пабрацімаў. Яны ўтваралі своеасаблівы раўчук, але, праўду казаць, ён быў не адзіны, — нейкім іншым шляхам патрапіў сюды, у заакіяўскую Мекку, Міхась Міцкевіч, родны брат Якуба Коласа; яму, як і Кіту, таксама не выпадала заставацца на бацькоўскай зямлі, у савецкай

адноўленай прасторы, як што і ён пры немцах рупіўся на ніве нацыянальнай беларускай адукацыі, шчыраваў інспектарам школ і гімназій...

Набытая Кітам кватэра ў Саўт-Рыверы па Гармэн-авеню, 24, ператварылася ў гасцёўню, дзе ахвотна прымалі, кармілі, спрыялі ў пошуку пэўнага жыццёвага апірышча, працы... Большасць жанчын, аднак, ішла на швейную фабрыку, мужчыны — на «хімію», дзе працаваў Кіт.

Ёсць, праўда, мера ўсім рэчам. Запас энергіі чынніка-дабрадзея, а заадно і яго цярпенне спакваля вычэрпваліся. Спрычыніліся да гэтага новыя варункі, якія з’явіліся ў эмігранцкім асяродку, пашыраным і ўзбагачаным не толькі яркімі асобамі, але і грамадскімі супярэчнасцямі.

Што найперш кідалася ў вочы, па транскантынентальным калідоры з Еўропы ў Амерыку і на іншыя кантыненты перапаўзлі звадкі паміж католікамі, прыхільнікамі БНР, і праваслаўнымі, прыхільнікамі БЦР,— сябрамі ці то Абрамчыка, ці Астроўскага... Першыя цяпер зваліся «крывічамі», другія — «зарубежнікамі». І тое, што назіраў Кіт, ні ў якое параўнанне не ішло з разыходжаннем між пятлюраўцамі і бандэраўцамі ў лагеры пад Мюнхенам. Спрэчкі ўсё часцей пераходзілі на цкаванне, на знішчэнне адных другімі. Крывічы нібыта баранілі чысціню сваіх радоў і кпілі з зарубежнікаў, то-бок бэцэраўцаў, служак гітлераўскага рэжыму, што тут было спрэчным, асабліва калі нехта браў пад увагу, што і сярод крывічоў — тыя ж служкі... Францішак Кушаль пры Астроўскім у Менску, напрыклад, узначальваў вайсковы аддзел БЦР, а пры адыходзе на захад разам з нямецкім палкоўнікам Зіглінгам кіраваў Беларускай дывізіяй, утворанай з батальёнаў апалчэнцаў і курсантаў школы БКА. Цяпер, стаўшы на бок БНР, ён выйшаў у крытыкі і скрозь, дзе выпадала, у самых чорных фарбах маляваў Радаслава Астроўскага. А той, на думку Кіта — чалавека нейтральнага, быў надзелены досціпам патрыёта-трыбуна. Радаслаў пранёс беларускую ідэю на сваім гарбе праз дзесяцігоддзі — ад Першага Усебеларускага кангрэса і Слуцкага збройнага чыну... І каб жа Другі Усебеларускі кангрэс, праведзены ў Менску Астроўскім, не прызнаў палітычныя асягненні БНР за свой грунт! Каб не заявіў ён аб сваёй лучнасці з папярэднікамі ды супольнай працы з усімі нацыянальнымі сіламі!

Усё гэта неаднойчы згадваў у роздуме Кіт і кожны раз заходзіў думкай у тупік. Ды мала што... Верагоднай памылкай для Радаслава было тое, што, будучы чалавекам здольным і абачлівым, ён усё-ткі не здолеў адцурацца БЦР пасля капітуляцыі фашысцкай Германіі ды пачаць сваю палітычную кар’еру па-новаму... Але ж падумкі падобнага плана з’явіліся да Кіта не адразу. Сапраўды, гэтак магло б стацца. Балазе Астроўскі, баючыся, што заходнія службы выдадуць яго СМЕРШу, год ці два не выяўляў сябе і нават жыў пад іншым прозвішчам, а сцішэлая БЦР зусім бяздзейнічала. У лідэры паноўленага беларускага руху тым часам выйшаў Аўген Калубовіч: для абароны інтарэсаў суродзічаў Калубовіч стварыў у Рэгенсбургу, дзе працаваў настаўнікам Купалаўскай гімназіі, Беларускі нацыянальны камітэт і ягоную ўправу, якая апекавалася распыленымі ўцекачамі і ў цэлым лагерамі перамешчаных асоб. Падобныя камітэты былі створаны і ў некаторых іншых гарадах амерыканскай і англійскай зон цяпер парушанага Рэйха. Калубовіч склікаў з’езд прадстаўнікоў гэтых асяродкаў (у іх ліку былі і Мікола Абрамчык, Радаслаў Астроўскі, Барыс Рагуля), выступіў перад імі і прапанаваў запачаткаваць Беларускі нацыянальны цэнтр (БНЦ) дзеля каардынацыі беларускага жыцця ў эміграцыі. Ідэя была падтрымана ўсімі, вядома ж, і Астроўскім.

Па прапанове Астроўскага старшынёй БНЦ абралі Міколу Абрамчыка, ягоным намеснікам — Калубовіча; абралі таксама сяброў урада, альбо — беларускай цэнтральнай управы ў замежжы.

Натуральна, за палітычны напрамак дзейнасці сход прыняў асягненне Беларускай Цэнтральнай Рады, якую пакуль нязручна было афішаваць з-за былога змушанага яе супрацоўніцтва з немцамі.

Па звестках, якія даходзілі да Барыса Кіта ва ўкраінскую гімназію пад Мюнхенам, гэтая арганізацыйная структура як магла прыяла суродзічам, яна праіснавала да 28 снежня 1947 года, калі на новым з’ездзе рэгіянальных камітэтаў Беларускі нацыянальны цэнтр быў паноўлены і ператвораны ў Раду БНР на чале з Абрамчыкам. Ягоным намеснікам, дакладней прэм’ер-міністрам і міністрам замежных спраў (па традыцыі) стаў спадар Калубовіч. Поўны

сіл і энергіі чалавек, ён меў адпаведную падрыхтоўку ды высокі, гожа інтэлект. Ягоная пасада захавалася і потым, калі беларусы эмігравалі за акіян. Ва ўрад увайшоў таксама Францішак Кушалъ, больш за тое, Рада БНР надала яму ганаровае званне генерала.

Праўду казаць, прыхільнікі Астроўскага, як і сам Радаслаў, асмялеўшы, заварушыліся яшчэ ў Еўропе. Яны не бачылі тады ў Абрамчыку лідэра, сапраўды, ён багата ў чым уступаў Астроўскаму, хоць бы таму, што ўсю вайну адседжваўся па-за межамі Бацькаўшчыны. У сваю чаргу тыя чыстыя-крывічастыя, каб не аддаць сябе ў рукі больш моцнага па духу і вопыту палітычнай работы чалавека, пачалі паводзіць сябе, бы арыўцы сярод славянаў, не тут бедзе сказана, як ханжы. Яны ганарліва адварочваліся ад суайчыннікаў і тым самым яшчэ больш апраўдвалі іх гуртаванне вакол Астроўскага.

12

Адмысловай рэакцыяй — час пра гэта сказаць — была рэакцыя Барыса Рамановіча на зацятыя спрэчкі беларускіх палітыкаў, а імі цяпер пачувалі сябе, бадай, усе эмігранты пасляваеннай хвалі, у тым ліку і ў Чыкага, куды Барыс прыбіўся на тым жа транспартным параходзе «Марскі леў», у чарговы ягоны рэйс... То ён, Барыс, у вольны ад працы час хадзіў на ўсе пасяджэнні зямляцкай суполкі і стараўся ўцяміць, што ж адбываецца і ці ёсць які лёсавызначальны сэнс у спрэчках. Адно шкада было змарнаванага часу.

Адказ на свае пытанні Барыс атрымаў, і атрымаў нечакана.

У Чыкага беларусы рыхтаваліся ўрачыста адзначыць 32-я ўгодкі абвяшчэння БНР. Дзеля гэтай акцыі знайшлі невялікую залу, якая была вядомай як зала Леанарда. Толькі ж то быў неўраўнаважаны час, і падобнае свята маглі азмрочыць сваёй скандальнай прысутнасцю камуністы. Таму арганізатары папрасілі падтрымкі ў каталіцкага цывільнага ордэна «Рыцары Калумба», апошнія служылі ў складзе чыкагскай паліцыі.

Святочны сход насіў назву «акадэміі», як што прадугледжвалася непрызваітае слуханне дакладаў і прамоў

дасведчаных людзей, удзельнікаў і сведак той гістарычнай падзеі.

Пачалася ўрачыстасць з унясення ў залу рыцарамі Калумба сцягоў — амерыканскага і беларускага. Беларускі сцяг нёс Янка Чарапук, пераапануты ў рыцарскую форму, за ім — два асістэнты з аголенымі шпагамі. Ім гучна і горача апладзіравалі з паўсотні чалавек, сярод якіх быў і Барыс Рамановіч.

Калі пачаліся прамовы, на Барыса моцнае ўражанне зрабіла выступленне Язэпа Варонкі, першага старшыні ўрада БНР. Гэта быў сярэдняга росту спаважны чалавек. Чарнявы, з сівізнаю на скронях ды акуратнымі вусікамі. Ён апасродкавана і змястоўна расказваў пра Усебеларускі кангрэс, скліканы нацыянальнымі дзеячамі ў снежні 1917 года ў Менску, назваў тых апосталаў беларускага нацыянальнага адраджэння, сярод якіх былі і добра вядомы Барысу Раман Скірмунт, Радаслаў Астроўскі, ксёндз Гадлеўскі, і невядомыя Серада, браты Луцкевічы, Ластоўскі... Той кангрэс, казаў прамоўца, у ходзе шумнай дыскусіі абраў кіруючы орган — Раду... Бальшавікі, нахабна ўварваўшыся ў залу гарадскога тэатра, разагналі дэлегатаў. Але ж Рада БНР у вельмі складаных умовах правяла перамовы між сваімі сябрамі, сабралася і, пасля несупынных дэбатаў на працягу дваццаці гадзін, знайшла ў сабе рашучасці ды а шостаў гадзіне раніцы 25 сакавіка прыняла рашэнне абвясціць Беларусь незалежнай народнай рэспублікай. Не ўсе галасавалі за гэта, і тым не менш...

На сэрцы ў Барыса знібела ад усведамлення вялікай гістарычнай падзеі і няспраўджаных у наступныя даты спадзяванняў. Дарэчы, тут да ягонага гонару за Варонку і іншых айчынных дзеячаў, якія разам з Варонкам мелі клопат аб Бацькаўшчыне, аб сваёй незалежнай дзяржаве, штосьці істотнае дадаваў і Мікалай Дзямідаў, былы афіцэр царскай арміі, які напрыканцы 1918 года быў камендантам у Гародні, ён арганізаваў там з добраахвотнікаў гарадзенскі полк, падпарадкаваны ўраду БНР.

— Гэты полк палякі раззброілі, але яго частка засталася і потым прыняла ўдзел у Слуцкім збройным чыне, ваявала за Беларускаю Народную Рэспубліку.

— Выпраўляючы полк у дарогу, — казаў прамоўца, — гарадзенскія жанчыны, пры ўдзеле маёй жонкі, ахвяравалі

яму бел-чырвона-белы сцяг, на якім вышылі сакраментальныя словы: «Тым, хто пайшоў паміраць, каб жыла Беларусь!»

Барыс мала што ведаў пра Слуцкі збройны чын, пра яго драматычны лёс, і пашкадаваў пра гэта.

А ў чыкагскай зборні-акадэміі прамаўляў ужо госць з Кліўлендскага асяродку беларусаў Міхась Белямук, які сядзеў да гэтага акурат з ім попlech, і яны нават перакінуліся некалькімі словамі, — Барыс ведаў ужо, што сусед, як і сам ён, родам з Берасцейшчыны, толькі з іншага — Камянецкага — раёна. Невысокі, пчуплаваты (асабліва на супраць Барыса), з чэпкім узважвальным позіркам і трохі выцягнутай хрыбцінай носа, мусіць, гарачлівы, ён увогуле імпаанаваў яму.

Узяўшы слова, Міхась з захапленнем апавядаў пра сталае патрыятычнае выхаванне моладзі ў вайну там, на Беларусі, сам ён, вядома ж, належаў да маладых і, калі апынуўся ў Германіі сярод гэтак званых перамешчаных асоб, вучыўся ў гімназіі і быў адным з майстраў (сцяжных) скаўцкага руху, вельмі папулярнага ў асяродку падлеткаў і моладзі.

На амерыканскім кантыненце, у Кліўлендзе, мяркуючы па ягоных словах і, глядзі што, самавітай паставе, маладзён Белямук таксама не драмаў у шапку, ён аддаў шмат парыванняў і сіл, памагаючы шмат якім суайчыннікам, уцекачам ад камунізму, выехаць з Еўропы, дапасці бяспекі ў Амерыцы.

Выступалі і іншыя.

Аднак ужо пасля ўрачыстага закрыцця акадэміі і патрыятычных песень чыкагскі моталец Барыс Рамановіч прапанаваў Міхасю прысесці разам з ім у ціхім кутку. Гутарылі пра Бацькаўшчыну, потым перакінуліся і на гэты Амерыканскі кантынент. Белямук, не ведаючы таго, дадаў скрухі і суму ў Барысаў урачыста-мінорны настрой.

Рамановіч спытаўся:

— Спадар Міхась, а як там, у Кліўлендзе? Нашы бяруцца за чубы таксама, высвятляючы адносіны паміж старажытнымі крывічамі і сённяшнімі зарубежнікамі?

— А-а, гэта ёсць, — прызнаўся Белямук і пасля паўзы, праведзенай у одуме, сказаў: — Доўжыцца, ліха матары!

Але, калі вас займае, раскажу, адкуль пайшлі спрэчкі ды звадкі.

— Во-о, буду асабліва ўдзячны! Зрэшты,— папярэдзіў Барыс,— сёе-тое я ведаю, ну, пра епіскапаў Беларускай аўтакефальнай царквы Філафея і Апанаса, якія перайшлі пад крыло Рускай праваслаўнай царквы за рубяжом. І пра іншае — збольшага, але не магу даць усяму таму веры.

— Вы былі на з’ездзе беларусаў, які праходзіў у Рэгенсбургу?

— Я ведаў пра з’езд, адно не давялося...

— Ужо тады было вядома, што нашы епіскапы збіраюцца падпісаць дамову з іерархіяй Расейскай царквы. Ва многіх у шырокай той грамадзе навіна выклікала заварот у думках. Епіскапы выказваліся няпэўна, і тады Аляксандр Орса і Філарэт Родзька, прабіўшыся да іх, упалі на калені і прасілі не рабіць гэтае здрады. Я, спадар Барыс, думаю, што калі епіскапы ўсё-ткі паехалі ў Мюнхен і зрабілі нядобрае, то гэта было абумоўлена тым, што епіскапат БАПЦ, а яго ачольваў мітрапаліт Панцеляймон, яшчэ да з’езду прыняў пастанову аб далучэнні БАПЦ да Рускай праваслаўнай царквы за рубяжом. Сярод святароў аўтакефаліі было шмат рускіх, і гэта ў новых умовах замежжа адыграла сваю ролю. Здраднікаў пачалі зваць зарубежнікамі.

І ўсё-ткі Барыс тут не мог дабраць розуму:

— Дык няхай здрадзілі табе святары... А навошта ж беларусам дзяліцца і ўчыняць закалоты?

Белямук, які належаў да крывічоў, зноў, падумаў крыху і сказаў:

— На тым з’ездзе з дакладамі выступілі прафесары Янка Станкевіч і Антон Адамовіч. Яны прапанавалі: пры вызначэнні нацыянальнасці да слова «беларус» абавязкова ў дужках дадаваць яшчэ й слова «крывіч». Вядома што, давяраючы розуму вучоных, прапанову прынялі.

— А навошта?! Каб, нарадзіўшыся на адной зямлі, мы з табой былі розныя? Ты — беларус (крывіч), а я проста беларус і выходзіць ужо зарубежнік, як тыя епіскапы? Ты — арыец, а я — не?! А каб на іх трасца, на тых прафесараў-недарэкаў! — Барыс моцна вылаяўся.— Ведаеш, ад майго селішча праз некалькі верст, у вёсцы Парэчча, жыў Раман Скірмунт, памешчык, палітык, які ганарыўся тым, што ён

беларус, — то і ён цяпер зарубежнік? А тут мы адзначалі гадавіну Беларускай Народнай Рэспублікі: беларускай, а не крывіцкай!

— І ў Купалы — «Я мужык-беларус!» — нечакана памог у выказваннях Барысу яго суразмоўца.— Цяпер той-сёй пачынае нат думаць, як выправіць пралікі ў творах класікаў і замяніць у іх вершах словы «беларус» на «крывіч». І спрабуюць...

— Ну, і дурні ж!!!

— Я лічу, — доўжыў Белямук, — што звадкі паміж беларусамі тады нехта яшчэ спецыяльна распальваў. Прывяду прыклады... У 1946 годзе у горад Кобург, дзе ў лагеры ўцекачоў жыла адналітняя беларуская грамада, прыехаў з Міхэльсдорфа Аляксандр Асіпчык, слонімскі гіцаль, ён прывёз шмат літаратуры, у якой зневажаліся дзеячы, якія ўважалі сябе крывічамі, тыя ж прафесары Станкевіч, Адамовіч, а з імі й Кушалёў, Арсеннева, Калубовіч, Ораса, Тумаш ды іншыя. Дык вось, ягонае літаратура ды прапагандысцкі ўпын самога і паўздзейнічалі на пэўную частку беларусаў, паклалі пачатак закалатом.

Міхась бытта скончыў расказ і паглядзеў на Барыса, але той яшчэ не стаміўся слухаць.

— Ну і як было далей?

— Далей — пра скаўтаў. Скаўты, зазначу, мелі свой сцяг. У кожнага атрада было па сцягу, а кіраўніка ў атрадзе называлі «сцяжным». На бел-чырвона-белым палотнішчы ўверсе красавала слова «Беларусь», на адваротным баку — «Крывія», а на чырвонай паласе з абодвух бакоў размяшчалася скаўцкая белая лілея. На ніжняй белай паласе — нумар сцяга... Тая лічба супадала з атрадам. На маім сцягу, напрыклад, пісалася: «6-ы Сцяг ЗБСЧ». Абрэвіатура азначала: Згуртаванне беларускіх скаўтаў на чужыне. Дык вось што далей...

Яны сядзелі за асобным столікам. Белямук, расказваючы, крыху хваляваўся, ён падліў сабе ў шклянку і адпіў вады.

— Далей, у міжнародным скаўцкім лагеры пад Кобургам мы адзначалі гадавіну Слуцкага збройнага чыну. З гэтай нагоды нашы скаўты, пастроіўшыся, перш прымалі прысягу, а потым быў самадзейны канцэрт, багаты і звонкі.

Свята! Прыгожа! Весела! Толькі ж камусьці гэта прыйшлося не па душы. Быў у гімназіі гэтакі абруселы Міхась Шостка, які змяніў прозвішча на Шастакоў. Дык ён склаў на імя кіраўніка лагера ліст на расейскай, дарэчы, мове, каб гэтых «крывічоў» сюды больш на пушачны выстрал не падпускалі. А ліст ён згубіў. Нашы знайшлі. Абураныя, мы выказалі яму, што належала. Падтрымала нас кіраўніцтва скаўцкім рухам амерыканскай зоны. Але ж у абарону Шастакоўскага пайшло кіраўніцтва лагера, і, па ягоным прадстаўленні, нямецкая паліцыя неўзабаве абвінаваціла мяне і яшчэ двух нашых у шальмаванні Шастакоўскага. Нас пасадзілі ў турму ў горадзе Каме.

Тады за нас заступіліся ўжо дырэктар беларускай гімназіі, той жа Аляксандр Орса і шмат якія настаўнікі. Справу разглядалі прадстаўнікі Міжнароднай арганізацыі перамяшчальных асоб, якія прыехалі з Рэгенбурга. Яны прызналі, што я і мае папличнікі ёсць толькі беларускія патрыёты і ніякія не тэарысты. Нас выпусцілі, а таго прагналі з Міхэльсдорфа, дзе ён таксама вучыўся. Цяпер думаю, што за Шастакоўскім стаялі дзеючыя сілы іншага кшталту, калі толькі не царква, якая таксама выступіла супраць нас, крывічоў.

— Спадар Міхась, — сказаў Барыс, — а я вось слухаю і не ведаю, ці здзіўляцца таму асуджэнню?

— Разумею... Ну дык вось чым гэта скончылася. Зусім нечаканы пераварот адбыўся ў душы святара Мікалая Ліпскага. Гэта ж не хто іншы, як матушка Валянціна, ягоная жонка, з пяшчотай шыла скаўцкі сцяг, і не хто іншы, як сам айцец Мікалай у царкве высвечваў гэты сцяг! Ён жыў у Міхэльсдорфе, а сюды прыязджаў выкладаць рэлігію ў гімназіі і па нядзелях служыў у царкве. Царква займала будынак былога гаража. І вось ён запрасіў туды лідэра — сцяжнога 1-га Сцягу ЗБСЧ Вітаўта Кіпеля — і папрасіў яго зрабіць ласку, сшыць для скаўтаў нейкі іншы сцяг. Уяўляеце?.. Той заўпарціўся, і тады святар прапанаваў яму зняць хаця б са сцяга слова «Крывія».

Вітаўт склікаў нараду сцяжных. Мы вырашылі не ўступаць таму патрабаванню. Тады не прымусіла сябе доўга чакаць другая прыгода.

— На скаўцкае вялікае свята Юр'я, — расказваў зямляк земляку, — атрады скаўтаў прыйшлі да царквы,

каб узяць удзел у богаслужэнні. Глядзім, а вароты царквы зачыненыя. Во дзіва!.. Некалькі сцяжных прайшлі ў царкву праз веснічкі збоку. Ткнуліся туды, а дужыя хлопцы з ліку зарубежнікаў — Алехнік, Запольскі, Парэцкі — рынуліся да іх, павырывалі з рук сцягі, пасцягвалі з флагштокаў, пачалі таптаць. На крык «Сцягі рвуць!» прыбеглі Кіпель, Бакуновіч, а следам за імі і Францішак Кушаль, які лічыўся апекуном беларускага скаўтыngu. Іншыя кінуліся. Наспявала бойка. Айцец Кайко — як што Ліпскага не было — спахапіўся, спыніў богаслужэнне ды з крыжам у руках урэзаўся ў шумную кучу, каб разняць ваяк і не дапусціць бойкі ў царкве.

Зарубежнікі адступілі, схаваліся за алтаром. А нашы скаўты выйшлі з царквы і рушылі на школьны пляц. Святы Юр'я, напэўна, быў абражаны і ўсцешаны адначасна. Але-але, скажу вам шчыра, нашы сцяжныя не маглі супакоіцца. Са скаргай на зарубежнікаў ездзілі ў Рэгенсбург і Мюнхен, праўда, нічога не дабіліся, хоць ім і спачувалі. Вось, бадай, і ўсё, — Белямук перавёў дыханне. — Пра гэты выпадак стала вядома нашым суайчыннікам, што жылі ў іншых краінах — Аргенціне, Канадзе, Францыі, Бельгіі, Англіі... Прыкры выпадак канчаткова падзяліў беларусаў на два варожыя лагеры.

Барыс быў у моцным замяшанні пачуццяў і разгублена глядзеў на расказчыка; хацелася выказаць і яму, а не толькі на адрас невядомых яму прафесараў, колькі моцных слоў, але ж падумалася, што ад гэтага малайца, бадай, нічога не залежала і што яго несла па «крывіі», як трэску. Барыс адно ўздыхнуў, адчуваючы новы цяжар на плячах, і спытаўся як ні пра што:

— Працуеш у Кліўлендзе на нейкай вытворчасці?

— Так... Калі я прыехаў у Кліўленд, знайсці працу было амаль немагчыма. Вуглекапальні, сталёўні, металаапрацоўчая індустрыя былі на штрайку, і штрайк пагражаў аўтамабілебудаўнічай галіне. Я пачаў працаваць памочнікам у маляра, а ўжо потым на вытворчасці і цяпер — пры канторы...

— То гэта і добра. А я, братка, у пекле варуся!

У ягоных словах прагучала не скарга, а магчыма, нават гордасць за сваю сілу і вытрымку.

— Што ж там за пекла?.. Нябось гарачая вытворчасць?

— Але ж... Для ўсіх штатаў гуму варым!

Барыс Рамановіч здагадваўся: зацятыя спрэчкі між землякамі — вынік іх палітычнай нягегласці і, відавочна, абодва бакі не адрознівалі балбатню і звадкі ад агульнай беларускай справы, ахвяруючы апошніяй.

З гэтага моманту ён пачуваўся ў душы асабліва нядобра, перажыў штосьці падобнае на крызіс і, урэшце, ахалонуў да зборняў суайчыннікаў, перастаў іх наведваць. Барыс палічыў за лепшае практычна памагаць сваім крэўным, сваякам, землякам — сабраў і паслаў у вёску Тышкавічы, што побач з Моталем, пасылку лекаў жанчыне, якая з вайны яшчэ, ведаў, хварэла на сухоты. Сабраў гасцінцы для пасылкі жонцы і дзецям у Польшчу.

Барыс чуў у эміграцыі пра доктара Шчорса, з якім быў добра знаёмы, і радаваўся, што ён таксама цяпер у Штатах. Чуў Барыс і пра тое, што доктар Шчорс пры ўсёй сваёй энергіі і дасведчанасці адмовіўся ўзначаліць эмігранцкую раду зарубешнікаў. Ён, Барыс, глядзеў на менскі этап БЦР і Астроўскага як на явішча бунтоўнай самаарганізацыі, што было наканавана нацыянальным самаўсведамленнем. Яно, тое менскае, наколькі гістарычна апраўданае, настолькі і перажытае. Бадай, незваротнае... Адмова лішні раз сведчыла пра розум спадара Мікалая Шчорса.

13

Змаганне беларусаў з беларусамі больш моцна праяўлялася зверху, слабей — у нізах. У хуткім часе варагуючыя бакі ўжо нават «штаты» падзялілі між сабой і ў Саўт-Рыверы пераважалі зарубешнікі, а ў Чыкага, Кліўлендзе і Нью-Брансвіку — крывічы. І там, дзе на могільках знаходзілі вечны спачын адныя, не магло быць размовы, каб пахаваць другіх; на цвярозы розум — сапраўдная д'ябальшчына! У крывічоў, дарэчы, век быў даўжэйшы, чым у зарубешнікаў, якіх пастаянна цкавалі. Радаслаў Астроўскі ў апошнія гады свайго жыцця хадзіў у пакаменчаным кортавым касцюмчыку, пануры, без уласцівай яму энергіі ў вачах. Жывы дакор людзям!

А старшыня ўраду Аўген Калубовіч напружана шукаў у Нью-Ёрку спакою і ўмоў для працы. Ён з сям'ёю туліўся ў негрыцянскім квартале, на Сотай вуліцы, і на псіхіку чалавеку штодня ціснула цесная кватэра, у якой за гаспадароў па-сапраўднаму пачувалі сябе, бадай, толькі прусакі. Рада БНР і прэзідэнт Абрамчык абяцалі, што кожны тыдзень будуць выдаваць яму грошы на выдаткі ў працы з суайчыннікамі, але ж ён не атрымліваў ні цэнта. І лепшай кватэры ад іх не мог дачакацца. Яго запрашалі на сталае жыкарства ў Кліўленд...

З Калубовічам як сваім паважаным настаўнікам той гімназіі ў Нямеччыне ліставаўся Міхась Белямук, і ў кастрычніку 1950 года Аўген адказваў яму:

Выбачай, што доўга не пісаў: ужо запрогся ў свае хамуты, таму няма калі пісаць лістоў. Удзень на працы, а ў суботы-нядзелі — нацыянальная праца... Сяджу яшчэ на старой кватэры — абсалютна няма калі шукаць новую. Як будзе далей — ня ведаю, але тут сядзець няма як: няма дзе працаваць, усе рэчы не распакаваныя і ляжаць у скрынях.

У свой час Міхась сябраваў з Юляй Каханоўскай, якая стала другой жонкай Калубовіча, а першая, разам з малым сынам, таксама Аўгенам, засталася у Менску, куды яму дарогі больш не было. І цяпер Міхась пчыра і сардэчна раіў гэтай сям'і развітацца з Нью-Ёркам і пераехаць у Кліўленд, абяцаў нават пашукаць для іх кватэру. Толькі ж Калубовіча адтуль ніяк не адпускалі важныя абавязкі. І, нарэшце, к канцу лета наступнага года ён піша Белямuku:

Дарагі Міхась! Выбачаюся, што зацягнуў з адказам... Новага габінэту Урада БНР дагэтуль сфармаваць не ўдалося. З другога боку, знайсці кватэру ў Нью-Ёрку я ніяк не магу і ўжо згубіў усялякую надзею. Жыць далей такім сабачым жыццём, як жыў гэты год, ня маю сілаў. Мірыцца з усялякімі інтрыгамі дэмагогаў і гультаёў, цягнуць увесь галойны цяжар нацыянальнае працы ня ў стане. Вось ты і судзі, якое ў мяне адчуванне. Галава развальваецца. Аднак, паколькі я цвёрда вырашыў не ўступаць у наступны габінэт Урада, які ўпаў з прычыны нежадання Рады БНР падтрымліваць яго фінансава і ў працы, мая прысутнасць у Нью-Ёрку

ўжо не ёсць канечна патрэбнай. На полі грамадзкім праца ёсць і на првінцыі. Таму я пастановы сваёй аб выездзе не змяніў.

Аўген Калубовіч пасяліўся ў Кліўлендзе штата Агая ў кастрычніку 1951 года. З-за несусветнага закалоту суродзічаў, які будзе доўжыцца ажно 30 гадоў, і няўмення кіраўніцтва БНР аб'яднаць эмігрантаў ды наладзіць працу, душа яго бунтавала, і аднойчы ён выйшаў з Рады. Разам з Калубовічам дэманстратыўна пакінулі Раду БНР амаль палова яе сябраў.

У супрацьстаянні бакоў даходзіла да дзіўнага. Стары Яўхім Кіпель, напрыклад, падтрымліваў Радаслава Астроўскага, а ягоны сын Вітаўт стаяў на супрацьлеглым баку. Шчыра кажучы, Вітаўта-маладзёна той закалот суродзічаў не настолькі й цікавіў. Пасля вайны ён працяглы час вучыўся ў Германіі, Бельгіі і прыехаў да бацькоў у Саўт-Рывер інжынерам-геолагам у 1956 годзе. Яго прыцягвала навуковая праца, праўда, праца іншага профілю, асабліва калі ён скончыў у Нью-Брансвіку інстытут па бібліяграфіі і калі цалкам перакваліфікаваўся. Тады ён пачаў супрацоўнічаць з Беларускамі інстытутам навукі і мастацтва, заснаваным у эміграцыі крывіцкім крылом навукоўцаў. Там былі і гісторык Леў Акіньшэвіч, вядомы да вайны ў Беларусі сваімі акадэмічнымі працамі, і доктар Вітаўт Тумаш, у мінулым бурмістр горада Менска, і пісьменнік Янка Ліманаўскі, былы загадчык літаратурнай часткі Менскага гарадскога тэатра.

Пройдуць гады, і Вітаўт Кіпель стане кіраўніком гэтага інстытута. Інстытут пастаянна будзе высвятляць і даследаваць лёс расцярушаных па свеце беларусаў, іхнія справы і клопаты.

Бацька не дакараў Вітаўта за прыналежнасць да крывічоў, балазе той паважліва ставіўся да розных грамадзянскіх поглядаў, уяўленняў, апіній. Але ж далёка не кожны меў тую алімпійскую раўнавагу і розум.

Зразумела, што ў такой вакханаліі жарсцей эмігрантаў у ЗША не мог утрымацца на становішчы старшыні Злучанага Беларуска-Амерыканскага Дапамогавага камітэта спадар Янка Ермачэнка, і камітэт давялося ўзначаліць Барысу Кіту.

Час ад часу сустракаліся Шчорс і яго агаломшаны, завадны прыяцель — Кіт. Толькі Кіт усё болей і болей хадзіў азадчаны, у даўкай скрусе. І аднойчы ў яго прарвалася:

— Мікола, мы маем з’яву, у якой сам чорт ладу не дабярэ. Філасаф Гегель недзе зазначыў, што самыя страшныя канфлікты бываюць не паміж правымі і няправымі, а паміж аднолькава правымі. Няхай так, але мне прыгадваецца адзін эпізод. З трыццатых гадоў... У Вільні наш суродзіч — ты ведаеш яго — Жук-Грышкевіч,— азвярэўшы неяк, адлупцаваў сваю жонку, і супраць яго ўзняліся ўсе нашы жанчыны. А ў іх за аўтарытэт была Антаніна Астроўская. Яны раззлавалі Грышкевіча яшчэ болей. Чалавек пачаў думаць, як папомсціцца ім. Супраць Антаніны ён не мог нічога зрабіць. Тады стаў капаць пад Радаслава, яе мужа. І ўзвёў гэты Жук з хаўруснікамі на яго паклёп: маўляў, калі быў скарбнікам Камуністычнай партыі, прыўлашчыў грошы. Падалі на яго ў польскі суд. Суд разгледзеў справу і, пры адсутнасці доказаў, адвёў дамаганні. Тады Жукаў хаўрус перадае справу ў грамадзянскі суд. Сабраліся вядомыя ў Вільні адвакаты на чале з Кжыжаноўскім, вывучылі заяву, выклікалі сведкаў, у тым ліку й мяне. І вось прысуд: віна Астроўскага не даказана... Але там жа прыватнае вызначэнне, якое зачытаў пан Кжыжаноўскі: «Дзіўна, што беларусы гэтак сварацца, такая маленькая групка, а займаецца самаедствам».

— Трашна зазначана!

— І вось я далей думаю,— доўжыў Барыс,— не можа быць, каб гэтакі закалот паміж беларусамі ўтварыўся без клопату таго ж СМЕРШа або КДБ. Тут ёсць пытанні. Хоць бы да спадара Кушала... Дзеля якой патрэбы яго вярнулі адтуль, адкуль ніхто не вяртаецца? Нябось Антаніну Астроўскую, жонку Радаслава, схопленую разам з Кушалем і Арсенневай, не вярнулі... Яго сям’ю расстралялі... Што ты на гэта скажаш, га?

Шчорс глядзеў на сябра сваімі цёмнымі, уважлівымі, прагнымі вачыма.

— Скажу, Барысе: нельга адвергнуць твае сумненні. Цудаў міласэрнасці бальшавікі нікому не паказвалі, і за гэтай спагадай да Кушалаў штосьці стаіць. Спадар Кушаль непрадказальны.

— Нячысцік! Свае кіпцюры хавае, толькі вушы тырчаць.

Упершыню за два гады сваёй шчырай і пачэснай працы ў Злучаных Штатах Амерыкі Барыс Кіт адчуваў незадавальненне практычна атрыманым вынікам, трывогу ад марнай траты сіл і нешта яшчэ — ці то стомленасць, ці расчараванне.

У дадатак да ўсяго на душу эмігрантаў, людзей, якія пакінулі радзіму, ціснуў сум па Бацькаўшчыне. Гэты сум, як вядома, узмацняўся, калі чалавека не радавала і ягоная праца — не сакрэт, што ў сваёй большыні эмігранты-беларусы былі адукаванымі людзьмі, мелі гуманітарныя ці нейкія іншыя прафесіі, але не валодалі ангельскай мовай і працаваць ім даводзілася зусім не так, як шчасліўчыку Кіту, у лепшым выпадку — чорнарабочымі, з чым звыкнуцца было няпроста. Адсюль і абмежаванасць кантактаў, псіхічны дыскамфорт, брутальны спілн.

Юрка Віцьбіч, народжаны ў этнічным беларускім горадзе Веліжы патрыёт і філасафічнага складу пісьменнік, гісторык і публіцыст, які маліўся на кнігу вершаў Геніюш, гэты Віцьбіч аказаўся слабейшым ад яе ў жыццёвых выпрабаваннях. Працуючы рабочым на фармацэўтычнай фірме і маючы справу з лекамі ў выглядзе таблетаў, ён аднойчы даведаўся, што сярод іх лекавай разнастайнасці ёсць наркатычныя — фенабарбітал, — і пачаў патроху ўжываць іх на сон. Не выключана, што гэта выводзіла чалавека са стану дэпрэсіі. Але ж нэндза спакваля ўзрастала і неўзабаве набрала такую сілу, што ён, ужо будучы на працы, прыняў адразу паўсотні пігулак.

Да Кіта ў лабараторыю прыбег край анепакоены бос фірмы з ведамкай: ягоны зямляк Юрка Віцьбіч памірае, ды проста на рабочым месцы, што пагражае фірме страшэнным канфузам. І Кіта як маланкай па сэрцы паласнула. Ён кінуўся ратаваць небараку, які ляжаў пасіনেлы. Кіт перажываў за яго, як за ўласнае дзіця. Завезлі ў шпіталь. Давалі піць і піць, прымушалі ванітаваць, круцілі-вярцелі з боку на бок, паласкалі чыстай вадою шлункі. І не было як спадару Кіту сказаць дактарам усёй праўды пра няшчасны выпадак. Мала што гэта легла б ганебнай плямай на фірму, як і на калонію беларусаў, — Юрку, самога Юрку, аўтара трывожнага твора-элегіі «Ці дойдзем мы да Беларусі»,

засадзілі б у вар'яцкі дом. Кіт начэй не спаў. Ад хлусні, адчайнай, падступнай, якой вымагалі абставіны, яму аж млосна рабілася... Нарэшце вар'ята адхаялі. На трэція суткі...

Гэты выпадак для Кіта стаў апошняя кропляй цярпення эмігранцкіх праяў і прыгод у сваім атачэнні. Беларускі асяродак у Саўт-Рыверы, які спадар Кіт, уласна, і стварыў, цяпер адштурхоўваў яго ад сябе, прынамсі, не трымаў, не прыцягваў, не звязваў. Дарэчы, Барыс ужо добра ведаў ангельскую мову і рашыў за лепшае паспрабаваць шчасця на другім баку краіны — у Каліфорніі, дзе спадзяваўся засяродзіць свае высілкі на тых жа хімічных тэхналогіях і матэматычных разліках.

Улетку 1950 года сям'ю Кіта праводзіла ў новую дарогу Элізабет Шчорс — адна яна, урач-анестэзіёлаг, невысокая, шчыгульна апранутая і дужа прыязная маладзіца, на руках яна трымала малую дзяўчынку, народжаную ўжо тут, у Амерыцы. І ад гэтай бытавой, пяшчотна-сяброўскай карціны, дзе было штосьці больш чым прыязнае, на душы ў Кіта рабілася ўтульна і хораша. Яго ж Ніна таксама хадзіла цяжарная. У Лос-Анжэлесе яна народзіць Кіту другога сына — Віктара.

Па дарозе ў Лос-Анжэлес Кіт міжволі прыгадваў сваё першае падарожжа цераз акіян у Новы Свет. Неяк само па сабе напрошвалася параўнанне акіянскай прасторы з прастранню навукі матэматыкі. Вось каб паштудзіравацца яшчэ ў навуковай прасторы! Цікава ж даказаць і сабе і іншым, на што ты здольны...

Кіт меў добрую чалавечую ўцеху са Шчорса, якому перадаў кіраўніцтва Злучаным Беларуска-Амерыканскім Дапамогавым камітэтам. Шчорс неўзабаве надасць яму новыя жыццёвыя імпульсы.

У Каліфорніі Кіт пачне сваю працоўную кар'еру паномаму — чорнарабочым, шліфоўшчыкам, са шкоднымі для здароўя ўмовамі. На прафесійную ж працу яго запрасяць у хімічную лабараторыю фірмы Дана Эткінса, што будзе пазней.

У Каліфорніі, вечназяленым і цёплым кутку, Кіт знойдзе новыя выгоды. Для сябе і сваёй сям'і. На заробленыя грошы яны набудуць уласны дамок; старэйшы

сын Уладзімір пойдзе ў школу, а гаспадыню Ніну — хто б мог падумаць! — не на жарт захопіць кібернетыка, так бы мовіць, новае дзіцятка ЗША ад навукі, практычна — мажлівасці кампутарнай тэхнікі. Гэта — між іншым. А што да горада Лос-Анжэлеса — там з часам апынуцца і сябры іхняй сям’і Чэслаў Найдзюк і Мікола Хмыз, а таксама сям’я Мяленцевых. Знойдуцца прыяцелі — украінцы, палякі...

Толькі ж сярод паплечнікаў і блізкіх людзей як не на першым месцы ў Кіта застанеца доктар Шчорс, якому ён пакінуў нялёгкую спадчыну на Паўднёвай рацэ. Яны будуць пастаянна абменьвацца лістамі, цікавіцца поспехамі, падзяляць няўдачы ў высакародным намеры падцягнуць да свайго інтэлекту зямляцкую грамаду. Зарукай іх адданасці аднаго другому стане прыкладна аднолькавае разуменне імі сваіх грамадзянскіх абавязкаў, задач і ўласціва кожнаму чалавечая і нацыянальная свядомасць, што ў трывіяльным саўт-рыверскім асяроддзі натуральна будзе выклікаць не адны добрыя пачуцці — пагарду і зайздрасць.

З ліста М. Шчорса Б. Кіту за 16.8.1950 г.

Дарагі сябра!

У нас справы памалу наладжваюцца. Пасля розных угаворванняў і намовак хор удалося ўратаваць і праз некалькі дзён ён выступіць з канцэртамі на фірме RO&BA. Недзе 26 жніўня адбудзеца канцэрт на радыё. На якой хвалі, а якой гадзіне, яшчэ сам не ведаю, а калі даведаюся, падам табе вестку. Spira, spera*, як той казаў.

Праз тры тыдні плануем канцэрт у Passaic, а пасля і ў іншых месцах.

Першы нумар газеты ўжо амаль закончаны, заўтра выбіраюся ў друкарню. Цяжар на яе выпуску лёг на Віктара Чабатарэвіча, стайпецкага чынніка, і на мяне, давялося крыху папрацаваць, але гэта нічога — абы эфект быў.

Юры Сабалеўскі ў нядзелю вярнуўся з Chicago. Язэп Варонка і тамтэйшая рэшта цалкам нас падтрымліваюць і сумуюць ад таго, што мала там землякоў, а адкуль іх браць?

---

* Жыві (дыхай), спадзявайся (лац.).

Праз два-тры тыдні ў Сайт-Рыверы адбудзеца пастаноўка спектакля «Шчаслівы муж»... Цяпер я баюся, каб не згубіць галавы, не дастаць хваробы, якая вызначана ўпершыню ў СССР як «головокружение от успехов».

На самай справе ўсё, што мы робім, невялікая крыха ад таго, што варта рабіць.

На каліфарнійскім абсягу будзь ласкавы дзейнічаць. На антыбальшавіцкім сходзе, які ў вас плануецца, трэба быць абавязкова, мала таго, раю выступіць ад Злучанага Беларуска-Амерыканскага Дапамогавага камітэта альбо ад БЦР — на выбар, я прышлю ўпаўнаважанне.

На заканчэнне — прыватная справа. Пасля твайго ад'езду ў пляткарскай вёсцы, якая завецца Сайт-Рывер, пайшлі чуткі, што ты ўцёк, што ты ледзьве не блазан, што табой цікавяцца ў ФБР... Зрабі ласку, ахвяруй 5–10 цэнтаў і, не падаючы адваротнага адрасу, напішы паштоўкі да найбольш гаваркіх і брахлівых «прыяцеляў» — у сэнсе, што табе вельмі добра, што працуеш у сваім фаху, зарабляеш прыстойна і г. д. Хай жоўць разальеца — але і плёткі сціхнуць.

І ў наступных лістах, напісаных, дарэчы, найвыдатным каліграфічным почыркам, дзе радкі нагадваюць строгі гатычны шрыфт, доктар Шчорс расказвае:

Маім гарачым жаданнем было, каб газета «Беларуская трыбуна» выходзіла рэгулярна — прынамсі, два разы на месяц — і ў сілу магчымасцей запоўніла існуючы прабел у нашым грамадска-нацыянальным жыцці на амерыканскім грунце. На глыбокі жаль, гэта застаецца толькі заповітным жаданнем, бо фінансавая база газеты — сухотачная. Робім складкі сіламі найбольш свядомага і грамадска вырабленага людз, без чаго ўсё пайшло б па старой прыказцы: «Не траць, куме, сілы, спускайся на дно...» Наш так званы актыў вельмі здольны крытыкаваць, даваць розныя вядомыя ўсім парады, а сапраўды прыдатных ці маючых ахвоту працаваць — адзінкі... Мне ўжо пачынае ўсё надакучаць, тым болей што прафесійная праца забірае шмат часу, энергіі і нерваў.

Плёткі, якія датычыліся тваёй асобы, сціхлі. Твая абшырная «карэспандэнцыя» пазатыкала нядобразычліўцам вусны — усё на гэтым фронце о'кей.

Кожны ліст адлюстроўваў пэўныя жыццёвыя варункі і заклапочаны стан душы, выяўляў і нёс пра гэты стан вестку за весткай у свет. Барыс Кіт самахоць быў іх прыймачом, шчыраверным, пакутлівым. Ці ж не таму Барысу і Міколу, якія паважалі ды мілавалі кожнага са сваіх суродзічаў на чужыне, так выразна бачылася драма супольнасці, іхняга звязу. Гульня ішла на згубу, і гэта яны выразна бачылі. Ды каб жа там нейкія бязглуздыя ёлупні пераціралі ў пыл і прах энергію адно аднаго!

Барыс Кіт уважліва чытаў лісты, пазнаючы ў іх спрактыкаванага ў грамадскіх клопатах сябра, энергічнага, мужага. Кіт неаднойчы выручаў яго пры хранічнай нястачы грошай: то на выданне чарговага нумара «Беларускай трыбуны», то на выпуск брашуры пра беларусаў на ангельскай мове, то яшчэ на што-кольвек. Але ж доктар Шчорс усё адно ў сваіх парываннях насілу зводзіў канцы з канцамі. Не было ў грамадзе падтрымкі, вартай таго, што ён рабіў, і таму Шчорс не меў нават маральнага задавальнення. Больш за тое, доктар Шчорс, як і Кіт раней, знаходзіўся ў палоне свайго атачэння і пачуваў сябе птахам са звязанымі крыламі, а мо наадварот: звязаныя ці неразвітыя крылы былі ў яго атачэння?.. У кожным разе ён ніяк не мог узяць сваіх птахаў у палёт.

Наш народ не дарос яшчэ да нацыянальна-грамадскай і тым болей палітычнай работы. Наша публіка прывыкла пакланяцца двум бажкам: грошам ды фізічнай паліцэйскай сіле. Калі гэтых фактараў няма — няма работы, няма аўтарытэтаў, пашаны і г. д.

Да гэтакай нярадаснай высновы Шчорс прыйшоў у жніўні 1952 года. Разам з тым доктар быў блізка да разумення з'явы: у дыяспары спецыфічныя ўмовы жыцця, і з-за таго, што багата хто адчувае на душы прыгнечанасць, з дна ўздываюцца і вылазяць вонкі дрэнныя якасці, пачуцці — калі не абьякавасць, то зайздрасць, задзірлівасць, сварлівасць. Ён прызнаецца сябру, тлумачачы сваё доўгае маўчанне: *«Не было чым хваліцца, не*

было часу — затое была глыбокая душэўная дэпрэсія, якая, як вядома, у ніякім выпадку не з'яўляецца імпульсам да фармавання думак і напісання лістоў. Дэпрэсія, праўда, не прайшла, але маю крыху часу дзеля гэтага пасланьня. У нас старая песня. Справы паступова пасоўваюцца на мінус, за выняткам хіба пляткарства ды прызбавага палітыканства, што глушыць шырокае палітычнае поле падобна чартапалоху.

Апошнія нумары газеты былі стратныя. Дэфіцыт пакрывалі Эмануіл Ясюк, Юры Сабалеўскі, Іван Касяк і я. Наогул, робячы грамадскую працу, за апошнія сем месяцаў я выклаў з уласнай кішэні 522 долары, не лічачы дробных расходаў. Падобная гаспадарка становіцца мне не на сіле. Што рабіць далей? Выданне літаратурнага часопіса «Узвышша», ініцыяванае мной і спадаром Сабалеўскім, замёрзла на арганізацыйным этапе з-за той жа інертнасці нашай калоніі.

Мы мала зрабілі, мы слабыя, мы бедныя — гэта праўда, але мы былі і ёсць чэснымі і ідэйна чыстымі — за гэта нас паважаюць і свае і чужыя. Калі ж наша ідэйнасць і сумленнасць адбярэцца за долары, то цэлая наша плынь будзе менш вартая, чымся матэматычны нуль. Мы ачысіліся ад рознай пыхлівай дрэні, і гэта нам плюс.

Ён пачынаў сваё пасланне з таго, каб вытлумачыць гнятлівы стан душы, але ўрэшце-такі выцягвае сябе з дэпрэсіўнай варонкі. І ні цвярозы розум, ні грамадзянскі патрыятычны імпэт, ні вера ў магчымасць кансалідацыі, паяднання беларусаў Амерыкі, хоць бы на культурніцкай глебе, не здраджваюць яму. Неўзабаве ён піша новы ліст у Чыкага да спадара Чаропкі, у якім выяўляе сябе як надзвычай светлую, каларытную, адораную талентам грамадскага лідэра асобу.

Ваша Дастойнасць. Беручы пад увагу выказаную Вамі падчас мае бытнасці ў Чыкага зацікаўленасць справай кансалідацыі нашага грамадзянства ў межах ЗША, нягледзячы на неатрыманне адказу на мой апошні да Вас ліст, пішу зноў. Хацеў бы давесці да Вашага ведама факт спаткання і адбыцця даўжэйшае гутаркі між Вашым слугою і старшынёй Беларуска-Амерыканскага задзіночання сп. інжынерам Гарошкам. Хаця гутарка

насіла, так бы мовіць, шчупальны характар, можна, аднак, на яе падставе зрабіць наступныя вывады: незайнтэрасаванасць у кансалідацыі нашых сціплых сілаў гэтак званае крывіцкае стараны. Спадар Гарошка на процілеглым ад майго пункце гледжання. Я прапанаваў і далей прапаноўваю кансалідацыю і супрацоўніцтва на плошчы нацыянальна-грамадскіх і культурных дачыненняў, уважаючы, што апошняе ёсць самае лёгкае для ажыццяўлення, калі адсутнічаюць спецыяльныя разыходжанні. Сп. Гарошка ўважае, што трэба спачатку скансалідавацца на палітычным адрэзку, і нават запрапанаваў «просты» рэцэпт практычнага яго вырашэння: зліквідаваць БЦР і прызнаць БНР.

Тэарэтычна рэцэпт сапраўды просты, нават вельмі просты — толькі што нерэальны. Кансалідацыя і супрацоўніцтва нармальна базуюцца на пэўных кампрамісах, уступствах контрагентаў, а не на бескампрамісных праектах самаліквідацыі. Каб апошняя наступіла, не трэба гутарак аб супрацоўніцтве. Патрэбна толькі перакананне аб фальшывавасці займанага становішча, а гэтага ніхто з людзей, што гуртуюцца вакол БЦР, не мае і мець не будзе. БЦР — гэта не тэстаментавы твор, гэта таксама і не твор эміграцыйны, падобна гэтак званай Радзе БНР, якая паўстала ў сарамлівых абставінах на паўканспіратыўна праведзеным з'ездзе аднае крывіцкае групойкі ў Остэргофэне (Нямеччына). БЦР — гэта ўстанова, пакліканая і пацверджаная воляй, калі ўжо не ўсяго беларускага народа, то, прынамсі, усяго яго актыву. 1039 дэлегатаў у сталіцы Беларусі Менску — гэта не некалькі дзесяткаў эмігрантаў аднае групойкі ў задрыпаным нямецкім гарадку. Параўнання не можа быць ніякога! БЦР не паўстала воляй эміграцыі і не можа быць воляй эміграцыі зліквідавана. Яе можа зліквідаваць III Усебеларускі з'езд на Бацькаўшчыне, толькі і вылучна.

Чалавек зноў і зноў бярэцца за нацыянальную справу. Шчорса прымаюць у высокіх дзяржаўных установах, і ў дзень святкавання 25 сакавіка ён дабіваецца пракламацыі губернатарам Нью-Ёрка і Нью-Джэрсі «Беларускага Дня». Шчорс дабіўся таксама права прамовы ў Кангрэсе ЗША,

прысвечанай «Дню абвяшчэння незалежнасці Беларусі», і цэлага шэрагу асвячэнняў да ведама сенатараў і кангрэсменаў. Стварыў новы, больш прэстыжны, з асягненнем усёй неўтаймаванай дыяспары Беларускі Кангрэсавы Камітэт.

Але ж яго нервы ў пастаянным напружанні. Доктара абвальвалі не толькі сутычкі з крывічамі, да чаго ён ужо прызвычаіўся, яму няможна было дабраць ладу і ў асяродку зарубежнікаў, сваіх... Яўхім Кіпель, адукаваны, разумны чалавек, старшыня Другога Усебеларускага кангрэса, раптам узяўся даводзіць, што яны, хто са Шчорсам, марна выкідваюць грошы на англамоўную брашуру пра беларусаў, маўляў, падобная рэч тут нікому не патрэбная — амерыканцам няма клопату пра іх... Гэты Кіпель быў наогул таямніцай за сямю пячаткамі, і Шчорс, не ведаючы яго ранейшых учынкаў, памкненняў, не мог зразумець, як у эміграцыйным беларускім асяродку вырасла гэтакая замшэлая глыба. Ён не ведаў, напрыклад, наколькі ў навукоўца Яўхіма падрасло пачуццё ўласнай годнасці пасля паспяхова праведзенага Радай БЦР у Менску Другога Усебеларускага кангрэса, на якім Кіпелю спадобілася быць за старшыню. Ужо эвакуіруючыся з Менска разам з Радай, Кіпель рабіў захады, каб падвысіць уласнае грамадскае становішча. Пры сваіх сустрэчах і гутарках з Астроўскім і Калубовічам, Шкялёнкам і Езавітавым ён неаднаразова і, урэшце, навязліва ставіў пытанне пра абнаўленне Цэнтральнай Рады, а таксама поўную замену складу Штаба ВКА. Кіпель прапаноўваў прыцягнуць да працы ў штабе былых савецкіх ваеннапалонных, у чым, напэўна, была рызыка, бо не ўсе аднаму бацьку служылі. Яго прапановы здаваліся неабгрунтаванымі. І сябры не прымалі тых прапаноў. Таму і дайшло да «глабальнага», як амбітна лічыў сам спадар Кіпель, канфлікту. Пакрыўджаны і адчужаны па сваёй уласнай прыхамаці чалавек падаўся да ўласаўцаў, дзе ў хаўрусе з некаторымі ўцекачамі ад родных ніў спрабаваў заснаваць Беларускі нацыянальны камітэт. Але ж расейскі шавіністычны настрой у арміі Уласава не дазваляў беларусам разлічваць на далейшую палітычную самастойнасць, і новая няўдача ўжо канчаткова знішчала кіпелеўскую кар’еру. У Саўт-Рывер — гэты гарадок на Амерыканскім кантынентце — ён

прыбіўся больш чым расчараваным. Зрэшты, як і багата хто. Адно ў Кіпеля раздражненне і горыч цяпер выклікалі ўсялякія спробы ўцягнуць яго ў грамадскае жыццё, залучыць на свой бок. Меркаванне, што яго абышлі, што яму не дадалі, падштурхоўвала чалавека да супрацьдзеяння любому — ці то добраму, ці сумніўнаму — пачынанню з боку таварышаў. Гэтак і ў выпадку з выданнем брашуры пра беларусаў на англійскай мове. Зрэшты, спадар Кіпель у сваёй буркатлівасці, у хваравітых і няўключных закідах не быў выключэннем.

Мікалай Шчорс моцна перажываў з-за дурноты людскае і ў крытычным выпадку ўжо схільны быў пайсці на расшучы дэмарш. Пра гэта сведчыць ягонае пасланне сябру Кіту ад 10 кастрычніка 1955 года.

Шчыра дзякую за твой ліст, ён быў вельмі своечасовы і падтрымаў мой дух у хвіліны, калі я ўжо збіраўся адысці ад актыўнага грамадскага жыцця. Я пісаў табе ў папярэднім пісьме пра маючую нараду нашага актыву з абмеркаваннем жыцця-быцця на амерыканскім грунцу. Народа на сваім узроўні перайзыхла ўсе мае песімістычныя спадзяванні. Заміж прадметнай дыскусіі яна прынесла п'яную балбатню Ясюка, дэмагогію Кіпеля ды дзікія, хамскія па форме, прымітыўныя па змесце выпады Мядзейкі. Рэшта публікі, за выняткам інжынера Пятра Орсы, знаходзілася ў стане каталепсіі, нейкага фізічнага і псіхічнага здранцвення. Пабачыўшы ўвесь гэты прымітывізм, паталагічны эгацэнтрызм, за якім апрача камплексуючай пустаты нічога іншага не крыецца, усвядоміўшы ўсю гэтую мізэрыю інтэлектуальнага і маральнага характару, я зрокся старшынства ў Беларускам Кангрэсавым камітэце ды пакінуў залу нарады. Найважнаю прычынаю гэтага імпульсіўнага кроку была не дэмагогія ўспомненых вышэй вашасцяў, фактычную вартасць якіх я ўжо даўно ведаў, а тая апатыя і абыякавасць больш вартаснай часткі актыву да ўсіх праяў нашага супольнага жыцця. Пайсці на такі крок было цяжка, але, урэшце рэшт, і лямку цягнуць аднаму становіцца не пад сілу і заміж помачы, разумення, падтрымкі спатыкацца на штучна створаныя сваімі ж «аднадумцамі» перашкоды, зносіць абразы ад розных прымітываў. Усё гэта

можа абарваць цярпліваць не толькі звычайнага чалавека, але нават святога.

Я далёка не з'яўляюся прыхільнікам філасофіі незаступімасці чалавека, але без малейшага схілення ў бок мегаламаніі маю цывільную адвагу зарызыкаваць сцвярджэнне, што ўсе сувязі й прэстыж, які наш Кангрэсавы камітэт мае сярод пэўных амерыканскіх колаў і іншанацыянальных арганізацыяў, заўдзячае ён не сваёй сіле, а дыпламатычным хадам, працы й асабістым сувязям маім, Чабатарэвіча ды Касяка. Вось што мяне спыніла... Сарвуцца гэтыя асабістыя кантакты — і сарвецца арганізацыйная сувязь і супрацоўніцтва, і нашы пазіцыі, здабытыя з укладам вялікіх высылкаў, апануюць нашыя палітычныя праціўнікі.

Маючы гэта перад вачыма, я на просьбу больш талковага актыву, пасля шасціднёвай медытацыі, згадзіўся па-новаму ачолюць Кангрэсавы камітэт. Абяцаюць падтрымку і помач... Пабачым, што з гэтага выйдзе.

Што добрага ў вас? Як спадарыня Ніна, дзеці?

У Кіта ж у Лос-Анжэлесе гэтыя гады былі напоўненыя даследчай працай у хімічнай лабараторыі, што пынiлася побач з Галівудам. Але ўжо ўлетку 1956 года Кіт паведаміць Шчорсу нечаканую і прыемную навіну. Яго, спрактыкаванага хіміка і матэматыка, запрасілі ў астранаўтычную фірму North American, паноўленая назва якой — Rockwell International, дзе немец Вернер фон Браўн узначальваў даследаванні па стварэнні ракетнай тэхнікі. І Кіт — пры важнай справе.

Шчорс адгукнецца шчырай радасцю за поспех сябра: «Auden tes fortuna juvat! Смелым сам лёс службу служыць!» Між іншым, і ён, доктар, таксама не застанецца ў нейкім далёкім санбаце, у абозе; у хуткім часе яго, Мікалая Шчорса, прызнаюць адным з лепшых хірургаў Злучаных Штатаў. Ён, той, хто запачаткаваў і колькі гадоў ачольваў Беларуска-Кангрэсавы камітэт, неўзабаве стане яшчэ і віцэ-прэзідэнтам прафесійнай Асацыяцыі хірургаў ЗША.

«Дык якія ж малайцы!» — парадуюцца іхнія жонкі. Дый хіба толькі яны?.. Сяброў у гэтых малайцоў будзе спакваля прырастаць.

Перад беларускім спецыялістам і вучоным Кітам мэтры амерыканскай навукі тым часам паставяць проста непрыступную, як здавалася ім тады, задачу: саўладаць з плыўкім вадародам, зменлівым у сваім фізічным стане, капрызлівым, шляхам тэарэтычных доследаў і пераўтварэнняў зрабіць з яго ўстойлівае касмічнае паліва. Замест керасіну...

— О'кей! Зразумеў,— скажа Кіт і калі праз гады ўпартай працы (у якой будзе задзейнічана не адна тысяча фірм, прадпрыемстваў краіны) прыйдзе поспех, дзякуючы якому містэр Кіт з кампаніяй Rockwell International уздымуць у космас пілатуемыя амерыканскія караблі, і яны вольна і чынна паляцяць на Месяц,— ён будзе пачуваць сябе на сёмым небе ад шчасця.

14

У медычнай школе Раманавічанка марыла стаць хірургам. Не выпадала, аднак, ёй выйсці ў хірургі — бракавала ці то фізічнай, ці душэўна-нервовай асновы, яна мрела, прысутнічаючы на аперацыі. Таму нешчаслівіцы заставалася пайсці ў тэрапеўты.

Ды марна таксама — тэрапеўтам стаць ужо не мог дазволіць сваёй абранніцы Збышак. Раўніўцу здавалася, што абследаванне хворых, асабліва мужчын,— занятак не варты прыгожай і вабнай асобы, якой яму падавалася жонка з яе рупнасцю, шчырасцю... Таму спадарыні Марыі давялося ісці ў педыятры, пра што потым, праўда, яна не пашкадуе.

Наогул Збышак лічыў, што ягонаў жонцы працаваць не мае сэнсу, нават пасля вышэйшай медычнай школы — даволі, маўляў, таго, што ён мае працу і цалкам забяспечыць сям'ю, а Марыі ўжо на трэцім курсе бусел кінуў у прыпол дзіцё — назвалі Юрэкам, а па трэцім годзе ад нараджэння Юрэка з'явілася і цурка — Эліз, або Ліза. Сям'я ледзьве канцы з канцамі зводзіла.

Гадаваць дый выходваць дзяцей Марыі дапамагала яе маці Ганна і нястомная ў жыцці Аксіння — бабуля. Яны жылі цяпер у Вагрэўцы, непадалёку ад Познані, дзе купілі сядзібу з невялікім кавалкам зямлі. Groшы на такую рыху пераслаў Ганне Барыс.

Марыя працавала, і працавала заўзята; не магла не шчыраваць, як што лекарства прыносіла ёй не залішне клопатаў, прафесійных пакутаў, ды і, насуперак ім, яно надавала адчуванне сапраўднага жыцця, радавала ўсведамленнем мэты гожай, сардэчнай і вартаснай, як і споўненага абавязку пры людзях. І ў лічаныя гады, пасля высокай вучэльні, Раманавічанка атрымала адмысловае прызнанне ў калег і насельніцтва.

Яна працавала ўжо галоўным павятовым педыятрам у Ходцэжы, гарадку між Пілай і Познанню, калі міністр аховы здароўя Польшчы, наведваючы гэты куток, уручыў ёй Ганаровую грамату, якой адзначаліся яе, доктара Велагурскай, асабістыя заслугі ў ахове здароўя насельніцтва краіны. «О, Моталь! О, мой дзядуля! Дзе ж вы?..»

Як і заўжды ў хвіліны вялікага ўзрушэння і радасці, побач паўставаў яе дзед Пятро. Ён стаяў перад ёй і ўсміхаўся гэтак жа добра, прыязна і адначасова заахвочвальна, як тады ў царкве, калі яна спявала на клірасе ў хоры.

Баючыся, што ёю авалолае слабасць і яна страціць прытомнасць, Марыя бянтэжліва падзякавала пану міністру за ўзнагароду і паспяшалася на сваё месца ў зале. Зрок засцілі слёзы, і ад іх усе твары ўдзельнікаў сходу выдавалі размытымі.

— Ах, дзедусь, дзядуля!..

На тыя гады вучобы Раманавічанкі ў медычнай школе прыпалі буйныя студэнцкія хваляванні ў Познані. Штуршком да іх паслужыла тэатральная пастаноўка драмы Адама Міцкевіча «Дзяды», якая выклікала прыток патрыятычных пачуццяў у моладзі. А сапраўднай прычынай бунтарства было, як вядома, залежнае становішча Польшчы і ўціск яе з боку Савецкай імперыі. Пан Мэндаль тады як у ваду глядзеў...

Марыя, сэрца якой сціналася пры адным успаміне пра мотальскія выпрабаванні і пакуты, спачувала маладым палякам, іх бунтарскаму духу. Яна апасалася, што спрычыненныя бальшавікамі нягоды для яе таксама не скончыліся, балазе бацька, застаўшыся жыць у ЗША, прысылаў ім з маці грошы і пасылкі; дарэчы, ладаваў пасылкі не толькі ім — таксама і ў Моталь, у Тышкавічы — хворым на сухоты землякам, але ж туды скрынкі з лекамі не даходзілі,

пра што ён выказваў шкадаванне ў сваіх лістах з-за акіяна.

Больш за тое, каб спыніць буйны грамадзянскі імпэт свайго земляка за акіянам, паплечнікі Плюнгера ў Моталі, калі не ён сам, пачалі «паказваць» адпаведным органам, што ў асобе Барыса Рамановіча яны маюць зацятага ворага народа, які пры адступленні немцаў з Моталя помсціў партызанам і спаліў палавіну мястэчка!

Нейкія патаемныя савецкія службы ныйначай пачыналі шукаць Барысаву сям'ю, і вяліся распыты. У Пісарчуковай радзіны ў Польшчы не было пэўнасці, што ў тую ці іншую ноч не прыйдуць да іх, небаракаў, і не арыштуюць. Аксіння па-ранейшаму хавала ад дзяцей і ўнукаў свае горкія, пячучыя слёзы.

Для доктара Марыі тым часам пачаліся і іншыя нягоды. Яе чалавек Збышак Велагурскі, з якім яны напачатку як бы зліліся ў адно цэлае, і гэта цэлае было таемным і велічным, бадай, незямным, — Збышак пачаў папікаць яе, што яна шмат працуе і наогул невядома дзе і колькі часу бавіць. Разам з тым ён дазваляў сабе вольнасці і ўвогуле жыць сваім жыццём. Таму на іхнім адзіным і велічным, як здавалася, мацерыку каханні з'явіліся трэшчыны і частка зямлі з-пад ног у Марыі пачала спакваля сплываць. На абарону нявесткі паўстала была пані Велагурская, і тады Збышак, каб улагодзіць сваю маці, пайшоў на ўчынак, не варты мужчыны. Ён выдаў гордай палячцы тайну Манінага паходжання (з сялянскага беларускага роду!), і ў пані ўсярэдзіне тады штось абарвалася.

— Мужычка! — абразліва крычала яна.

Было ад чаго напалохацца Апалоніі Велагурскай, бо стагоддзямі ў душах польскіх паноў сядзела пагарда да «хлопаў» і «мужыкоў» з беларускіх абшараў, чым абумоўліваліся прыніжэнне, уціск. Прынамсі, стары пан Велагурскі колькі дзесяцігоддзяў таму быў заўзятым жаўнерам і ў паходах на ўсход за інтарэсы Вялікай Польшчы стаў кавалерам ажно трынаццаці баявых узнагарод, ордэнаў і медалёў, атрыманых ад Пілсудскага. Было чым сям'і ганарыцца!

А ў Марыі і Збышка звадкі нарэшце скончыліся разводам, хоць бацькі мужа пасля, разабраўшыся, хто чаго варты, і былі на баку «мужычкі». І давялося дасціпнай

Пісарчуковай унучцы шукаць іншы жыццёвы мацярык, у простым і пераносным сэнсах. Выпадак таму паспрыяў.

Яе маці Ганна нечакана атрымала нядобрую вестку з Чыкага ад свайго колішняга чалавека Барыса Рамановіча; ён там цяжка хварэў і прасіў, у набліжэнні смерці, каб яго наведала каторая з дачок.

І тады радзіна кінулася з сумам-жальбой абмяркоўваць вестку, шукаючы, каго ж паслаць за акіян. Вольгу?.. Вольга да гэтага часу ўжо займела сваю сям'ю; яна, дарэчы, вывучылася на інжынера-хіміка, жыла і працавала ў горадзе Улацлавеку — там на буйным хімічным прадпрыемстве за дырэктара быў яе муж Генрык Барабаш. Толькі ж пакідаць сям'ю, хоць бы часова, ёй не хацелася.

Яшчэ больш не адчувала вялікай патрэбы ў падарожжы за акіян малодшая сястра Галіна, якая ўступіла ў жыццё настаўніцай, мела шмат дзявочага скрыту, задзёру, была рагатухай. І яна меціла таксама неўзабаве абжыць свой мацярык разам з Бенядзіктам Нейманам, слаўным увогуле маладым чалавекам, які працаваў майстрам вытворчага навучання ў школе.

Абедзве сястры баяліся як вялікай дарогі ў Злучаныя Штаты Амерыкі, так і чужой мовы на тамтэйшым кантынентце, дый, што казаць, бацьку мала ведалі і не так шанавалі. А Марыя, дзяжурачы ў бальніцы, штораз сутыкалася з цяжкахворымі, углядалася ў іх спакутананыя твары, дзе жыцця заставалася адзіны драбок, і ўяўленне малявала ёй воблік таго, роднага ёй Барыса Рамановіча, чалавека, які заўсёды мог валодаць сабой і быў надзелены моцнай паставай і сілай чалавечага духу. Яна не магла дапусціць — нават у думках, — што бацька ляжыць самотны дзесьці ў шпіталі на мяжы жыцця і смерці. Доктар Марыя Велагурская выбягала з палаты ў калідор і слязьмі аблівалася. Яна ведала, што бацька яе працаваў на хімічным прадпрыемстве, дзе варылі гуму, а ўмовы працы былі цяжкімі, і таму ён мог заўчасна надарваць сваё здароўе.

У душы Марыі з дзіцячых гадоў заставаўся куточак, дзе месціліся добрыя пачуцці да бацькі. Там былі і павага, і ўдзячнасць, і захапленне ім, і шкадоба за ягоныя пралікі, няўдачы. Пачуццё роднасці з ім ніяк не згасала, наадварот, умацоўвалася, дзякуючы падтрымцы, якую

ён аказваў усёй сям’і ў Польшчы — пасылкі прыходзілі сістэматычна і багата што значылі для Марыі і яе сясцёрнявест, якія любілі ўборы. Урэшце, даведаўшыся ад Марыі пра яе развод з мужам і бліжэйшыя сямейныя клопаты, Барыс прыслаў ёй пяць тысяч долараў на будаўніцтва свайго дамка-катэджа ў Познані — месцы, дзе акурат для яе намаўлялася праца ў вышэйшай медычнай школе, якую яна скончыла.

Марыя ні на хвіліну не страчвала пачуцця свайго абавязку перад бацькам, які на далёкай чужыне ляжаў спрацаваны і хворы. Самотны. Не прыдбаўшы ні той вольнай Бацькаўшчыны, пра якую марыў, ні павагі і памяці ў сэрцах людзей, сярод якіх жыў і пра якіх клапаціўся. Зрэшты, ён быў сынам сваёй зямлі, і на той сваёй, на мотальскай акурат зямлі яго паважалі датуль, меркавала яна, пакуль камуністы не сцерлі ў людзях усё чалавечае і не ператварылі Моталь у Галгофу.

Марыя старалася не думаць пра нязжытую драму і трагедыю, як стараліся не думаць пра тое і маці, і бабуля, прынамсі, ніхто з іх уголас не гаварыў пра мястэчка, якое засталася ляжаць магільнай плітой над забітымі.

У дарогу за акіян Марыя ўзяла з сабой вялізны букет кветак — для бацькі, і з імі ў журботна ўрачыстым настроі памкнулася, паехала, паляцела. Чыкага... Яна радавалася, што кветкі ў яе не забралі на пункце кантролю ў аэрапорце Чыкага. Узяла таксі. Па дарозе дзівавалася, як шмат на вуліцах вялікіх, бліскучых, прыгожых легкавікоў. Не тое што ў Польшчы... Прыехала ў шпіталь. З хваляваннем пераступіла парог палаты, у якой павінна была адбыцца сустрэча, і бацька адразу яе пазнаў. Нягледзячы на параліч, ён не страціў мовы і загаварыў з ёй, як колісь у Моталі, на палескім сваім дыялекце, і яна паспрабавала яго падтрымаць, але тут раптам высветлілася, што яна не ў стане выцягнуць з сябе словы, ад якіх адвыкла, і таму на момант разгубілася. Барыс перайшоў у гутарцы на польскую мову.

Ён з захапленнем глядзеў на яе, даўным-даўна не бачаную, дарослую, налітую маладой мацярынскай энергіяй, паглядную, зграбную, вольную ў рухах, прыгадваў Маню ў Моталі і пазней — па вайне — чвэртку стагоддзя таму.

Дзве розныя постаці, якія аб'ядноўваў мяккі дапытлівы позірк. Несумненна, у асобе ягонаі дачкі найлепшым чынам спалучаліся радзінны дух, душа і цела. Гэта была далікатная і абаяльная жанчына, што стала сапраўдным доктарам. Калі так, калі гэтакія дочки ў яго — Рамановіч, бадай, можа быць задаволены сабой і сваім шлюбам з Ганнай, ды і ягонаі барацьба за дабро не прайграная.

Вочы ў Барыса Рамановіча выдавалі зажурана стомленымі. Хіба толькі ад успамінаў і гордых думак пра Маню і астатніх дачок яны павільгатнелі.

З твару бацька мала змяніўся, хоць складкі скуры на падбародку і ўзбоч носа ды паміж бровамі сталі больш рэльефнымі; не падабалася ёй адно, што скура набыла матава друзлае, як не жаўтлявае адценне. Валасы на скронях — чыстае срэбра, і не было ўжо тых валасоў вышэй, на макаўцы.

Яго цікавіла, як і што там, у Польшчы, дзе рупіліся, жывалі гады пакінутыя ім маці, жонка і дзеці; далей Польшчы, праўда, ні вострых тэм, ні геаграфічнай прасторы яны не краналі. Увогуле, падсвядомасць абводзіла іх вакол таго, што было балючым і невытлумачальным, ды з часам апала, залегла на дно і ляжала там, у душы, дрымучым цяжарам.

З гутарак, якія Маня вяла ў тыя дні з бацькам, яна выразна адчула, што ягонае жыццё падзяляецца на дзве несумяшчальныя часткі: там, адкуль цяпер яна, маталянка, з'явілася, была Еўропа, а тут — Амерыка; у Еўропе, як уяўлялася Марыі, было жыццё, поўнае мрояў, высокіх памкненняў, трывог, заляцанняў, удач ды, можа, прыкрых пралікаў, а тут — праца, і больш анічога, — яе вялікасць шчырая Праца, якая знясільвае, дзеля самасцвярджэння ў цудоўным і велічным — дапамозе сваім, дапамозе радзіне ў Еўропе. О'кей! Ён бачыў у гэтым свой прасты-найпросты, натуральны чалавечы абавязак, таму, адданы гэтаму абавязку, і заставаўся самотны, не заводзіў другую сям'ю.

Зрэшты, была ў Рамановіча спроба паяднаць-такі лёс свой з лёсам іншай прыхільнай асобы, амерыканкі, а тая паставіла ўмову: забыць на Еўропу, на Польшчу, на Моталь — на ўсіх, адцурацца клопату адпраўляць за мора-акіян пасылкі. У Барыса тады быў выбар: так ці інакш... І ён вырашыў не здраджваць сабе і тым больш сваёй

радзіне. І не памыліўся — прыехала дачка. Такое шчасце было бачыць яе, гожую, зграбную, адчуваць, што яна тут, што ходзіць побач з ім па пакоі, клапаціцца пра яго, небараку.

А Марыі ў Амерыцы дужа добра спалася. Так, як на гэтым далёкім кантынэнце, яна даўно не спала; за хвалістым морам, жывым, шматвёрстым, душа яе вызвалілася, бадай, ад татальнага страху, ад подумак, што яна на прыцэле, што не сёння-заўтра, не ўдзень, дык уночы па яе прыйдуць, каб арыштаваць... Прычыны ніхто тлумачыць не стаўне.

Яна патроху авыкала ў Чыкага, у горадзе, які, пэўна, каб знаходзіўся ў іншай краіне, называўся б Чэкага — на падобны манер жартавалі бацькавы знаёмыя, яго землякі, што часам заседжваліся ў іх на кватэры. І толькі ад цяжкага сугучча — ЧэКага — у Марыі міжвольна ўздрыгвалі плечы. Яна, праўда, у стане спакою не пераставала захапляцца высачэзнымі гмахамі ў горадзе і плоймай вялікіх, шыкоўных легкавікоў. Увагу таксама прыцягвала іншае. Да яе пачаў заляцацца сусед.

Бацька выпісаўся са шпіталю і радаваўся, што акрыяў трохі і мог самастойна хадзіць, урэшце, здавалася яму, быў здольным і на большае — адцурацца Амерыкі, якая ў свой час дала яму прытулак і працу, але затое выкачала з яго ўсе сілы, забрала здароўе. Ён наважваўся ўжо разам з дачкою зрабіць падарожжа туды, адкуль быў выгнаны.

— Маня, мне здаецца, там нават вodar зямлі іншы, а людзі — мякчэйшыя душою, — казаў гэтак.

Ён вельмі сумаваў па Бацькаўшчыне і хацеў патрапіць як мага бліжэй да яе — хаця б у Польшчу, дзе астаявалася сям'я. Аднекуль з'явіўся пажаўцелы ліст паперы і лёг на столік каля ягонага ложка. Маня аднаго разу прачытала:

Я ад вас далёка, бацькоўскія гоні...

Ёй былі знаёмыя гэтыя радкі, як што тата прысылаў іх у Моталь, прысылаў верш разам з дарагім сваім лістом у канверце, і яны ўсёй радзінай тады цешыліся з напісанага ім. Цяпер гэта сведчыла пра тое, што яе тата перажывае настальгічны крызіс і, бы якую малітву ці заклінанне, чытае на сон: «Я ад вас далёка...»

*І хоць дасць мне доля ў дамавіне месца,—
Устане цень з зямлі мой, на крыж абапрэцца.
І ў той бок глядзеці будзе век нязводна,
Дзе ляжаць загоны Беларусі роднай.*

Ён прагнуў туды, на Радзіму, і Маня старалася зразумець бацьку, яна спакойна рэагавала на яго пачуцці, але толькі сама ніяк не адчувала той цягі ў Моталь, наадварот, баялася і не хацела нават гаварыць пра яго, каб не наклікаць новай бяды на сваіх родных і блізкіх. Адно, што карцела ёй: пабываць на магіле дзеда і дзядзькі Паўла.

Неўзабаве яны дамовіліся пра ад'езд, і ўзрушэнне Барыса Рамановіча было на мяжы магчымага для чалавека. А тут прыйшлі суродзічы, мотальскія, якіх ён, падобна Кіту, выцягваў у Чыкага з Еўропы.

Чыкага захвалявалася... Апанавалі Марыю мужыкі. Адзін кажа:

— Небяспечна Барысу вяртацца ў Польшчу. Ёсць ведамкі, што яго там чакаюць...

Другі дадае:

— Па ініцыятыве Даніка Плюнгера расшуквалі.

— Я ведаю, — кіўнула Раманавічанка, халадзеючы ад жаху. — Маім бацькам неаднойчы цікавіліся, але ж ён марыць хоць у магілу легчы бліжэй да сваіх, і мне не выпадае ісці насуперак яго волі.

— Дарэмна... Пашукайце прычыну, каб тут з ім застацца.

А Барыс — чалавек здагадлівы і, калі пайшла адтэрміноўка ад'езду, па асобных словах, па настроі дачкі адчуў, у чым справа. Небарака ўпаў духам, тады другі раз яго абваліў інсульт.

І атрымлівалася, у рэшце рэшт, што толькі на смяротным ложку гэты адчайнага досціпу моталец, а цяпер, глядзі што, аскабалак былога сябе, такога дужага сына зямлі, прычакаў хвіліну найвышэйшай справядлівасці і трыумфу душы: праз Марыю, старэйшую і таму больш відную і самавітую дачку, з ім пэўным чынам паядналася раскіданая радзіна, паядналіся берагі Жыцця і Працы. Толькі праз яе — сардэчную, шчырую, — і за тое дзякуй!

Марыя старанна даглядала бацьку. З яго дабраславення яна засталася жыць пры ім, пакуль ён дыхаў, і пасля

яго — у прыцягальна-загадкавых абсягах Амерыкі. Адно толькі, насуперак перасцярозе нябожчыка бацькі, яна ўзяла другі шлюб з мотальскім уцекачом Дзямковічам, які жыў праз сценку ад бацькі ды колькі гадоў хадзіў халасцяком. Працаваў інжынерам — вывучыўся пасля службы ў амерыканскім войску. Але ж Барыс, хаўрусуючы з ім, усё-ткі лічыў яго нядобрым чалавекам.

І вось з Чыкага яны пераедуць жыць у Пітсбург штата Пенсільванія, дзе Марыя Дзямковіч (памяняла прозвішча) уладкуецца працаваць урачом. Зрэшты, ёй спатрэбіцца дзеля гэтага прыкласці найвялікшыя намаганні душы і ўвесь досціп свой, каб падрыхтавацца і па-новаму прайсці іспыты за ўвесь курс амерыканскай вышэйшай школы. Але ж яна мела шчасце і не ўпершыню пачувала сябе пераможцай.

Жыццё наладжвалася і бурылася адначасова. На сутку 60–70-х гадоў амаль разам з бацькам на той свет у Польшчы адышлі бабуля Аксіння і бабуля Параска. Дый самой Марыі ў Амерыцы дарожка не скрозь дываном сла-лася. На жаль, спраўдзілася перасцярога бацькі — новы муж мала радаваў, на яго часам штосьці находзіла, і ён рабіўся агрэйным, няўцямным, фанабэрыстым. Чашу цярпення Марыі перапоўніў выпадак, калі гэты прыстойны і мілы раней чалавек шпурнуў у яе настольную лямпу — параніў, і, ратуючыся, яна выскачыла з дому на вуліцу ў адных пантофлях. Ішла ўзімку па знаёмай заледзянелай вуліцы і завулках да сваёй сяброўкі, абражаная, скрыўджаная, хаваючы руку, з якой на снег а шараі гадзіне капала кроў. Кроў на снезе... Эх, дзядуля, дзядуля! Як мог ты пражыць жыццё, ніколі так і не ўзвысіўшы голас на бабцю?..

Марыя не скардзілася высокаму духу — вобліку дзеда Пятра, не, — нават праз гэтакі час і на такой адлегласці яна захаплялася сваім дзедам, і слёзы любові, замілавання ды жалю скочваліся і цяклі па халодных шчоках.

З таго дня або вечара ў Марыі Дзямковіч толькі і за-сталася ад таго, так бы мовіць, транзітнага мужа, яго прозвішча — невялікае што.

Яна купіла частку мураванага дома ў іншым сектары Пітсбурга і выклікала да сябе з Польшчы дачку Эліз. Мела поспех на службе, у педыятрыі, і неўзабаве набыла статус

сямейнага доктара. Марыі ў рукі ішлі добрыя грошы, і яна па прыкладзе бацькі не шкадавала ні часу, ні сродкаў на пасылкі. Слала іх у Польшчу, дзе заставаліся маці Ганна, сын Юрэк і багата хто са сваякоў. Забыўшыся на крыўды, падтрымлівала падарункамі таксама і сваю былою сваякруху пані Велагурскую, і занямоглага сына Хрысці, якую ў свой час лічыла ханыгай і нават больш за тое. У добрым намеры сваім, у шчодрасці сталай лічыла яна сябе пераемніцай бабулі-нябожчыцы Аксінні, а таксама маці. Гэта яны — Аксіння і Ганна — у Маніным дзяцінстве давалі ёй у рукі збанок з малаком і, ціха, лагодна называючы знаёмае прозвішча, казалі: «Занясі, Манька, можа, яны маюць патрэбу...» І Маня ганарылася даручэннем дарослых, як і сваёй добрай місіяй. Адтуль штосьці сягала сюды, варушылася ў сённашнім дні, яднала ўчынкi двух-трох пакаленняў.

Перавальваючыся з панядзелка на аўторак, з аднаго тыдня на другі, ішлі гады. Пра Моталь доктар Марыя ўспамінала, бадай, толькі гады, калі ў яе бывалі вялікія ўзрушэнні... Ёй вельмі хацелася падзяліцца сваёй радасцю, удачай або нават журбой з тым, чуеце, любімым чалавекам, сваім заступнікам, настаўнікам, сябрам, — дзедам Пятром. Аднак, прыгадваючы ягоны канец, не магла стрымаць слёзы.

У Злучаных Штатах Амерыкі зачачілася за жыццёвую глебу і пусціла карані ніштаватая эміграцыя з Беларусі. У кожнага там складвалася свая біяграфія, але толькі для многіх людскіх біяграфій быў характэрны адзіны лёсавызначальны зрэз: непрыманне таго, што ў грымотным агні цягнулася з усходу.

У горадзе Балтымор, непадалёк ад Вашынгтона, жыў, між іншым, беларус Васіль Мельяновіч. Наколькі круглы і таму грузнаваты, настолькі і энергічны чалавек, прыкладна яе, Марыінага веку. Ён узначальваў беларускае крыло правячай у ЗША Рэспубліканскай партыі і быў вядомы ў асяроддзі сенатараў як дасціпны і спанатраны ў грамадскім жыцці прадстаўнік беларускай дыяспары. Пры знаёмстве з зямлячкай Мельяновіч самахоць зрабіў экскурс у мінулае і раскажаў Марыі, як у ягонай вёсцы Азярніца, што недзе пад Лунінцам, энкавэдысты хціва, бы тыя ваўкалакі, вынішчалі сабак, каб потым крадком

выкарчоўваць і губіць заможныя сем'і. Слухаючы Мельяновіча, Марыя дзіву далася: як супадае з тым, што ёй давялося перажыць! Значыць, гэтак рабілася скрозь.

Успамін яшчэ раз ускалыхнуў у душы жанчыны тое, да чаго ёй дакранацца не хацелася. У Амерыцы яе ўлюбёным выслоўем стала: «Калі не можаш памяняць абставіны, змяні свае адносіны да іх». Вось толькі з памяццю сваёй Дзямковіч нічога зрабіць не магла.

Аднаго разу доктару Марыі патэлефанавала сястра Кульбеды, таго мотальскага хлапчука-гімназіста, у якога ў дзяцінстве Раманавічанка была закаханая. Яго сястра жыла акурат у Пітсбургу, а сам Іван — у Кліўлендзе штата Агая, гэта значыць, па суседстве; ён час ад часу прыязджаў да сястры ў Пітсбург, і Марыя не магла адмовіць ім у сустрэчы, але, каб не адчуваць вострага, хоць і ўдаўнелага, болю, маркоты, прасіла іх пра Моталь нічога ёй не гаварыць. А Кульбеда — ого! — на эміграцыі зрабіўся прафесійным фатографам і, поўны гордых пачуццяў, ездзіў на доўгай, бы крэйсер, шыкоўнай машыне «Лінкальн», праўда, не новай.

Яны зрэдку сустракаліся як сябры, пілі каву, абменьваліся навінамі; а час неўзабаве пацягнуў нізку падзей зусім нечаканых. Увагу Марыі прыцягнулі тэлеперадачы пра перабудову ў Савецкай Расеі, у СССР... Было цікава паслухаць, як што на парадак дня ставіліся зусім чалавечыя задачы. Яшчэ большую цікавасць і, напэўна, трывогу ў доктара Марыі выклікалі ведамкі адтуль пра аварыю на Чарнобыльскай АЭС, а потым — пра пуч гэкачэпістаў. І ўжо зусім неверагоднае: нарэшце! — нарэшце СССР, той самы СССР, дзе камуністы пынілі крыва-жэрную ўладу, разваліўся!

Спакваля вярталіся думкі туды, на родную Беларусь і ў Брэсцкае Палессе, у Моталь: «А што там цяпер робіцца?..» Але ж, праўду казаць, на гэтым яна лішне не засяроджвалася.

Аднойчы Іван Кульбеда патэлефанаваў ёй і, сам таму радуючыся, падаў навіну: у Кліўленд прыбілася спадарыня Вацлава Вярбоўская — не то журналіст, не то рэжысёр тэлебачання з Менска. Яна кватаравала ў яго, а цяпер просіць арганізаваць ёй сустрэчу ў Пітсбургу з маталянкай Дзямковіч. Пытанне: «На якое ліха я ёй?..»

Марыю як токам працяла — ад неспакою, трывогі. Яна нікога не хацела бачыць адтуль, з краіны, пахаванай для яе назаўсёды, так ёй здавалася. Так яму, свайму земляку, і адказала — акурат тое, чаго ён не хацеў чуць. Але ж Кульбеда не ўспрыняў яе словы ўсур'ёз і праз тыдзень патэлефанаваў зноў, маўляў, ён разам з Вацлавай вяртаецца з Нью-Ёрка ў Кліўленд, і па дарозе, акурат цераз Пітсбург, яны маюць намер заехаць да яе; сказаў — як звязаў. Адмаўляць ім у візіце ўжо было б нетактоўна, і Марыя прыняла нежаданых гасцей.

Знешне спадарыня Вацлава аказалася самой ветлівасцю. Прыязная, каб не сказаць ліслівая, інфармаваная пра падзеі на тым баку акіяна, яна, як каскад, сатканы з пачуццяў, свежых думак, мрояў, ідэй, летуценняў, абрынулася на Марыю, і тут штосьці адбылося, штосьці скранулася з мулкага месца, і, відаць, з гэтага моманту душа Марыі, прыхопленая калісці мотальскім зазімкам, паступова пачала адтайваць.

Неўзабаве ж маталёнку Марыю з яе чулым сэрцам зацікавіла медыка-экалагічная сітуацыя ў Беларусі пасля чарнобыльскай катастрофы, і яна пачала назапашваць медыкаменты і пакаваць паціху пасылкі туды. Перадавала іх гэтакаму ж рупліўцу, беларусу Сяргею Карніловічу ў Кліўленда, які збіраў і перапраўляў гуманітарную дапамогу ў Беларусь. І, дбаючы пра пацярпелых людзей на радзіме, яна зноў спакваля набывала радзіму.

15

Багдан Плюнгер любіў жыццё, і, сказаць не тоячыся, было-такі за што яго любіць. Жыццё дало яму нямала, а ён і сам яшчэ не промах — умеў браць ад яго напоўніцу.

Вайна скончылася, перамога ўспыхнула салютамі і феерверкамі, радаснымі ўсмешкамі і слязьмі шчасця цэлых мільёнаў і мільёнаў, якія былі па гэты бок савецкага фронту, ацалелі і праглі новага жыцця, небывалага, выпакутаванага.

Але толькі й перамога, нават яна, не стварала ідыліі.

Селяніну — сябру ніў, лясоў, як і ўвогуле чалавеку з развітым уяўленнем, мястэчка Моталь магло б нагадваць грыбовішча, на якім за гады ліхалецця, ашалелай вайны

шмат грыбоў было зрэзана, павырывана з карэннем. Але вась адгрымелі, адышлі тыя навальніцы з крываваю плынню, дыхнула цяплом, адносным спакоем, жыццё зноў узяло верх — палюбуйцеся на грыбовішча, на капелюшы баравікоў, сыраежак, падасінавікаў, апенькаў, на карагод вабных радовак, што любяць выстройвацца на прагалах укруг, як для танца.

Даніку Плюнгеру падобнае параўнанне не магло прыйсці ў голаў, а вась жа, ідучы па той ці іншай вуліцы Моталя і кідаючы вокам на коміны ад спаленых хат, на зямлянкі, на заняпалыя сядзібы землякоў-мотальцаў, ён адчуваў сваю перавагу над імі, а перадусім вяршэнства грыбніка-велікана над селішчам «ліліпутаў», адзначаў у думках, дзе каго не дацяў, не дастаў, не дарэзаў, вядома, зыходзячы з інтарэсаў камуністычнай светабудовы. І ў той час, як сяляне, змораныя нястачай і голадам, самі ўпрагаліся ў плуг заместа скаціны, аралі і сеялі, каб накармаць і сябе, і абяскроўленую дзяржаву, плацілі падаткі, што накладваліся на зямлю, а потым і на кожнае дрэўца ў садзе і нават пянёкі ад тых дрэў, на кожны лыч і кожную курыную пельку, Данік, вольна расправіўшы плечы, хадзіў хадою камандзіра. Якраз тады, у святле пераможных рапартаў і рэляцый, яму адкрывалася шырокая дарога ў жыццё — да ўлады і ўсялякіх бескампрамісных бальшавіцкіх задум, задач, планаў, здзяйсненнем якіх скрозь займаліся людзі з партыйнымі кніжкамі ў кішэнях.

Шанцавала яму ад вайны — кожны раз ён аказваўся намерсе становішча: ці то старшынёй райвыканкама ў Кобрыне, ці першым сакратаром у Драгічыне, а потым — на адпаведных пасадах у Брэсце. Нідзе не даводзілася рабіць хоць нешта канкрэтнае — гэтага ён не любіў і не ўмеў, ды і не меў спрыту і дастатковага досведу, адукацыі; а камандаваць — о, тут ён быў спец! З дзяцінства пачаў верхаводзіць... Варта адно яму было засвоіць ходкія слоўцы бальшавіцкіх лозунгаў накшталт «паставім эканоміку на мірныя рэйкі» або «за сабатаж партыйнай палітыкі — на Салаўкі!» — і патрабаваць ад падначаленых, сярод якіх пракідваліся і спецыялісты, каб яны варушыліся ды выконвалі план, прадугледжаны калектыўным розумам партыі, як усё становілася на свае месцы, і ён меў падставы для гонару.

Данік Плонгер умеў трымаць дысцыпліну, дармо што хадзіў без нагана, хаваючы яго найчасцей у шуфлядзе стала. Дысцыпліна ж — той самы магніт, што сцягвае волю грамадзян нябачнаю сілаю і ўтварае адзінае працоўнае поле. Прынамсі, Плонгераў дух у адміністрацыйным полі распасціраўся далёка, ад Бярэсця да Моталя — гэта дакладна. Ён жа парэкамендаваў на працу ў Моталь і свайго чалавека, Дыля, на пасаду старшыні, гэта калі — незадоўга да смерці Сталіна — там стваралі калгас, якому надалі імя Кагановіча. Лазар Кагановіч быў на самым версе партыйнай іерархіі, акурат бы апостал, а Дыль быў Дылем, ніхто ў Моталі не ведаў ні яго роду, ні яго заслуг. Затое Данік тут нешта цяміў і ставіў Дылю ўмовай, каб ягоны брат Лявон Плонгер конча быў у таго за намесніка.

Даніка ў Моталі баяліся, бы пярэваратня, — нават калі ён не прыязджаў. Не сакрэт, баяліся таксама яго сваякоў, яго хеўры, а што да ўспамінаў пра вайну — маўчок, трымалі раты на замку — дзесяцігоддзямі.

Праўду казаць, сам Багдан Кузьміч не лічыў сябе пудзілам. А кім жа яшчэ? Каб у яго хто спытаўся... Ён лічыў сябе строгім, але абыходлівым — асабліва ў адносінах да жанчын. Падрумяненая пышка Юлька Жупанка з гадамі амаль не мянялася і нарадзіла яму буяна-сына й дачку. Толькі ён асабіста што б ні рабіў, усё рабіў для партыі. Нават у сям'і... І таму партыя не паскупілася — адвяла Плонгерам гняздо ў самым прэстыжным квартале горада Брэста. На два паверхі, што на той час было з'явай рэдчай, а там прасторы было — хоць у футбол гуляй! Як запраўскі чыноўнік і партыйны бос Плонгер здолеў упрыгожыць сваю кватэру сервантамі з залатым посудам — ганарыўся адвагай і хвацкасцю ў набыцці скарбу не меней, чым партызанскімі подзвігамі.

Для сям'і Плонгераў усяго хапала. У іхнім кутку зусім не пачуваўся голад, які з прычыны засухі і іншых нягод спасцігнуў краіну ў канцы саракавых — пяцідзсятых гадах. Адно вялікаму сэрцу Даніка, якое ўсё больш і больш любіла жыццё ў такім шырокім ахопе, Юльчынай ласкі і пяшчоты пэўна было мала. І, што граху таіць, было то з божай ласкі ці па божым упушчэнні, але пажадлівы і няўстойлівы перад жаночымі чарамі Данік употай цягнуўся да іншых — ці ж мала іх прыходзіла да

яго на прыём з рознымі клопатамі? Дый саслужывіц ён падбіраў — няўрокам кажучы.

Аднае вясны, калі ўжо асабліва лагодным рабілася жыццё і ўсё жывое цягнулася да жывога, каб паймець спагаду і ласку, калі, паводле выказвання дасціпніка дзядка, які неяк таптаўся ў яго кабінец, трэска на трэску лезе, — у яго асабіста было некалькі сардэчных уцех. Тады Багдану Плюнгеру, бытта сапраўднаму сэрцаеду, акрыленаму поспехам, і прыйшло ў голаў скласці спіс тых жрыц, найчасцей — ахвяр, у жывыя харомы якіх ён меў гонар хоць аднойчы заглядваць.

Спіс атрымаўся доўгім. У першай дзесятцы значыліся прозвішчы дзвюх маталянак, прыўлашчаных ім яшчэ ў гады першых юнацкіх залётаў, потым ішлі Вольга Міронава і жонка Жупанка. Падумаўшы трохі, ён Міронаву выкрасліў, бо нешта нядобрае варухнулася ў душы, няйначай памяць пра яе стаяла дакорам... Выкрасліў і Жупанку, як што яна ў яго была сваёй, законнай. Дадаў яшчэ колькі з часоў ляснога партызанскага быту. Але ж потым, калі да круглай лічбы трыццаць не хапала адзінкі, Данік зноў упісаў Міронаву, а перавальвала за сорак — выкрэсліваў. І гэтак рабіў некалькі разоў, пакуль на Плюнгераў загадкавы спіс не звярнула ўвагу яго сакратарка.

Багдан Кузьміч быў у ад'ездзе па справах і патэлефанаваў ёй, папрасіў зайсці ў яго кабінет і адшукаць у стале патрэбную паперчыну. Просьбу начальніка яна выканалала: знайшла і прачытала па тэлефоне з аркуша паперы назвы некалькіх раёнаў і гаспадарак, якія не выканалі план па зборы падаткаў, а таксама не далі добрых вынікаў па падпісцы насельніцтва на аблігацыі чарговай дзяржаўнай пазыкі. Толькі потым, калі маладзічка засунула паперчыну туды, дзе брала, на вочы ёй трапіў хістка-валка выкананы нязграбнымі літарамі і словамі спіс. У ім было і яе прозвішча — Касаткіна Люся. Побач з іменем стаяла дата. Цікава, што б гэта значыла? Не адразу, але ёй прыгадаўся той дзень, і кроў ударыла ў твар. А потым, калі прабегла позіркам зверху ўніз па спісе, жажнулася, дакладней, пахаладзела ад сораму, ад страхоцця: выходзіла, што ўсе пералічаныя там, — ёй «сваячкі»?!

Цяжка сказаць, абурэнне ці агіда апанавалі яе, толькі ж цяпер выразна і, галоўнае, крытычна прыгадвалася

тое, што было тады, у дзень, пазначаны яе партыйным начальнікам і кавалерам.

Праца ў адмысловай установе заканчвалася, хоць па традыцыі пасляваенных часоў багата хто са службоўцаў і нёс «сталінскую добраахвотную вахту» да ночы. Наведнікаў у прыёмнай больш не было, і Багдан Кузьміч запрасіў Людмілу Іванаўну да сябе ў кабінет. Калі яна, як зазвычай, увайшла, ён узяў дзверы на ключ. Потым, паклаўшы ёй руку на талію, правёў колькі крокаў па чыстым барвовым ходніку. Яна выказала на сваім даверлівым, чарнабровым і мілым тварыку здзіўленне, але не болей. У яго ж мружліва-ртутных вачах стаялі чорцікі з баграмі, што прыцягвала і палохала разам.

— Люся, — сказаў Багдан Кузьміч, — у думках я даўно не разлучаюся з вамі, вы запоўнілі ўсю маю істоту сваім характам, лагодай, свежым подыхам шчасця.

— Няўжо гэтак многа?!

— Не маню... — і ён абшчаперыў яе.

— Пусціце... У мяне косці трашчаць!

— Мне свет нямілы без цябе, — прыпаў да вуснаў. — Харашуня...

— Крыгачь буду!..

— Не смей!

— Пусціце, малю!..

— Кінь, дурніца... Не пашкадуеш!

— Ой... што гэта? О-ёй...

Людміла Іванаўна старалася не паддавацца, але нечакана адчула, як яе моцнае цела аслабла і каленкі падгінаюцца. Плунгер мусіў прыўзняць яе. Навісаючы, ён паклаў харашуню на стол, засланы зялёным сукном, за гэтым сталом звычайна праходзілі пасяджэнні. Далей ужо словы не патрэбны былі, гарачая кроў забурліла ў абаіх, і ёй, крыві, цесна рабілася ў сэрцы; пачуцці набывалі нясцерпна вострую асалоду па меры таго, як яго плоць уступала ў яе. І хоць усё гэта Люсі ўжо знаёма было, нейкая зусім новая сіла адольвала яе, рабіла пажадлівай і калаціла. Пра свайго мужа, пра сямейнае сваё становішча яна ўспомніла толькі тады, калі віхура пачуццяў, якія момант яшчэ панавалі над сталом, пранеслася і, спатоленая, аціхляя і нейк па-ранейшаму здзіўленая, выйшла яна з кабінета ў сваю прыёмную. Цяпер у яе сэрцы пасялілася

«службовая» тайна, ліхаманкавая, нялюдская, няўцямяная, сараматная, а ў дадатак да ўсяго яшчэ і няскончаная, за што яна асабліва баялася.

У спісе насупраць яе прозвішча стаяла толькі адна дата — калі тое здарылася ўпершыню. А былі ж і іншыя дні, не абазначаныя там... Багдан Кузьміч па-гаспадарску запрашаў яе ў сумежны невялікі пакой, што быў адведзены для адпачынку начальства; дзверы туды ледзь вызначаліся ў сцяне за ягонай спінай. Баючыся адмовіцца, каб не ўсердзіць кіраўніка, яна заходзіла і прысаджвалася на мяккую канапку, каля якой стаяў нізкі столік з пачатай бутэлькай каньяку, дарагімі цукеркамі, пячэннем. Піць Люся ўстрымлівалася, але ён і не змушаў гасцю, адно казаў ёй мілыя, пекныя словы пра тое, якое для яго шчасце быць з ёю побач, казаў, што яна абсалютны цуд прыроды і надзелена ўласцівацю прыцягваць да сябе, як зямля — месяц або наадварот... Тым часам дапамагаў ёй расшпільваць гузікі на блузцы і нават на тым, што сцінала і падтрымлівала пругкія жаночыя грудзі, цалаваў іх. Плонгер быў удвая старэйшы ад Людмілы Іванаўны, але выпітае з бутэлькі маладзіла яго. Калі ж яна ўжо ляжала пад ім, ён спружыніста прыўзнямаўся і, гарцуючы, далей-болей рабіўся шалёным — кусаў і шчыпаў яе цела; унікаючы гвалту, яна білася пад ім і несла, не раўнуючы, як неаб'езджаная кабыліца вершніка, нарвовачы скінуць яго. Толькі ж спрыт яе распальваў Плонгера яшчэ болей.

— Д'ябал! — задыхаючыся ад болю, стомы і слодычы, стагнала яна. — Як цябе Юлька вытрымлівае?!

На гэты раз Люся была ўся змакрэлая, бытта выйшла з лазні. Глянула на сябе ў люстэрка і хуценька схавала яго: зблажэла!.. Трывога брала верх над ранейшай разгубленацю. Дома — муж, ён таксама дапытліва глядзеў на яе і занепакоіўся, асабліва ў ложку — як падмянілі яго палавіну! Яна ж, знясіленая, распачная, ведала адно: далей так няможна — так яна ні богу свечка, ні чорту кацарга. Прападзе, загіне...

Канец той няпэўнасці паклаў канфуз, калі яна ўбачыла спіс наложніц Плонгера. Люся была абражаная, асабліва тым, што ў партыйным «дакуменце» пасля яе імені стаяла яшчэ некалькі прозвішчаў, у тым ліку і прозвішча Фросі,

яе знаёмай з аблвыканкама, а яшчэ было імя жонкі начальніка сакрэтнага аддзела.

З гэтага моманту сакратарка Люся Касаткіна была перапоўнена кіпенем. Напрыканцы працоўнага дня, каб супакоіцца трохі, яна падышла да фрамугі і глядзела ў акно. Разважала прыгнечана і маркотліва. На нешта благое, калі не трагічнае, паказвала ёй таксама загадка з Міронавай, неаднойчы пазначанай і закрэсленай у спісе.

Прыехаў бос...

Люся, не зварухнуўшыся, стаяла спінаю да дзвярэй, калі ён зайшоў; курыла — бадай, упершыню...

— Чаму не вітаецеся, Людміла Іванаўна? Што-небудзь здарылася?

Яна вяла і сумна глянула на яго:

— Ды нічога, бадай... Жыццё — дрэнь, каму радасць дае, каму — гаркоту.

— Я што-небудзь магу тут паправіць?

— Акурат вы... — уздыхнуўшы, яна іранічна звузіла вочы: — Вы, які носіць з сабой адну дабрату!

— Не разумею.

— Таму нічога тут і не паправіш. Сталін такога не паправіў бы... Пры ім гаркоту дзялілі на ўсіх.

— Загадкава гаворыце, Людміла Іванаўна, — Плонгер пры гэтым успомніў, што яго сакратарка мае вышэйшую адукацыю — на жаль! Было б лепей яму мець такую перавагу. — І смела занадта гаворыце — пры мне!..

— Пры вас?..

— Сталін даў нам не гаркоту, а перамогу ў вайне!

— Ведаю, мой бацька Берлін браў, быў паранены. Толькі гэта ўсё — не па тэме ўрока.

— Глядзіце, каб павуціны не сплялі дабрадзеі. Дастаткова заявіць...

— Хачу спытаць, Багдан Кузьміч, паколькі вы ўжо казалі пра загадкавае маіх слоў... Можна?

— Калі ласка.

— Хто такая Міронава ў вашым жыцці?

— М-гм... Вось што. Я скажу.

Плонгер перамяніўся ў твары і, азадачаны, пагробся ў свой кабінет. Там ён пастаяў хвіліну ў роздуме, потым нервова пакорпаўся ў шуфлядцы, дастаў спіс і ўжо, дакараючы самога сябе за папяровую гульню, што цешыла

мужчынскае самалюбства, за неасцярожнасць, дастаў і пацягнуў тоўстым алоўкам па прозвішчы Міронавай, хоць патрэбы ў тым не было — імя яе і так было закрэслена. «Доўбень, бля!» — лаяўся ён на самога сябе, і прыкрасць з гэтай нагоды тут жа ператварылася ў гнеў... «А што яна ведае пра Вольгу Міронаву?!» — націснуў на кнопку, выклікаючы сакратарку да сябе.

— Людміла Іванаўна, — узвысіў ён голас на тую, якая, бездапаможная і голая, нагле была ў ягоных руках, — вы пасмелі рэвізаваць мае партыйныя дакументы?

— Не, Багдан Кузьміч, я проста ўбачыла сваё прозвішча ў чарадзе жанчын, з якіх вы ўтварылі гарэм, — голас яе задрыжэў і сарваўся. — Які жак! Дазвольце ж сказаць: нягледзячы на вашы заслугі, пра якія кажучь, а я нічога не ведаю, — вы бабнік, садыст, вы блядун! Вы нягоднік! — выкрыкнула яна, абліваючыся слязьмі, і памкнулася прэч.

— Люся! Я не дазволю!..

Яна не слухала, ані...

— Таварыш Касаткіна! — зароў як не сваім голасам Плонгер.

Ён баяўся, што скандал выльецца на людзі, таму падбег да яе і абхапіў узапашку, гатовы прыкрыць рот далонню.

— Маўчаць, зараза! А то, бля, здам, куды трэба! Забылася, з кім справу маеш?.. Не-не... Не бойся. Што паждаеш? Я для цябе ўсё зраблю! Толькі маўчы!

Уражаная яго гнеўным выбухам, яна выперла хусцінкай слёзы і трохі супакоілася.

— Табе варта пашукаць іншае месца працы, — нечакана, як вырашанае, абвясціў ён. — Я дапамагу!

І ўжо пакідаючы кабінет установы, дзе павінны былі палагоджвацца клопаты і лёсы людскія, яна адчула сябе вельмі няшчаснаю, як і любая жанчына, годнасць якой растаптана.

Моталь падаўся ў калектывізацыю не адразу. Спачатку запісалася ў дробныя сельскагаспадарчыя арцелі з паўсотні двароў. Былі сумненні, хістанні і адкрыты супраціў. Гарэлі сцірты сухога сена, пастаўленыя хаўрусам побач з сельскім Саветам, гарэлі клуні з зернем

ад першых арцельных намалотаў, моцна цярпелі і гінулі актывісты... Усё гэта было справай рук «бульбашоў», сярод якіх, як ні дзіўна, пракідаліся і былыя паплечнікі з атрада Плюбгера — бачыце, яны ўпадабалі партызаншчыну і ў барацьбе з новай навалай, якая адразу ж насунулася з усходу. Матывы ў гэтых людзей былі адпаведныя, як што на савецкім палітычным полі зноў аднавілася праполка, і тыя, хто яе выконваў, мусілі шукаць «ворагаў народа». Іх было шмат сярод былых ваеннапалонных, а таксама сельскіх старастаў, настаўнікаў, іншых спецыялістаў, якія працай сваёй зараблялі на кавалак хлеба пры немцах. Па-ранейшаму падсякаліся карані найбольш здольных мужыкоў альбо цэлых родаў. Кіраваць сялянскай грамадою ставілі людзей, якія нават раллі не нюхалі.

Усё гэта стымулявала страх, выклікала незадавальненне савецкімі органамі, вяло ў лес, у новыя партызанскія групы і фарміраванні. Яны былі рознай нацыянальнай і ідэйнай арыентацыі. Іхні колькасны склад у Заходняй Беларусі набліжаўся да пяцідзсяці тысяч чалавек. На ўзбраенні ў іх былі кулямёты, супрацьтанкавыя ружжы, мінамёты, міны, не кажучы пра аўтаматы і вінтоўкі. Для кіраўніцтва антысавецкім супрацівам з-за мяжы ў Беларусь нярэдка засылаліся падрыхтаваныя людзі, у ліку якіх быў і Усевалад Родзька, смяльчак, рызыконт, беззапаветна аддадзены ідэі здабыцця волі і шчасця для свайго народа. Родзьку спасцігла няўдача. Тады ж, у першыя пасляваенныя гады, яго і вылавілі. А ў іншых «лясных братоў» ці «бульбашоў» век быў даўжэйшы — пяць гадоў і болей таіліся па лясах і займаліся справаю, пра якую адзін з яе шараговых удзельнікаў потым напіша: *«У тыя гады мы купаліся ў брудзе, сядзелі ў гразі да самага лба. І што самае жахлівае, тая гразь была крывавай. Намі здзейснены такія подзвігі, па якіх нашы дзеці могуць вучыцца, і такія злачынствы, якія таксама не варта забываць, каб іх не паўтаралі іншыя».*

Дыль выкараскаўся аднекуль з неасяжных прастораў Расеі — ваяваў, затым быў інструктарам Іванаўскага (Янаўскага — беларускую назву зруйнавалі) райкама партыі. Калі ён прыняў становішча кіраўніка сельгасарцелі, настрой у земляробаў-мотальцаў быў блізкі да распачнага,

але што зробіш, супраць ветру, кажуць, не плюнеш або як там... Цярпелі. І яшчэ адгукаліся жартамі.

— Тодась а Тодась,— казаў Хведар Малыцька,— цяпер, як ты стаў брыгадзірам, мы будзем са свірна калгаснага булкі пякчы.

— На калгасны каравай рот не разяўляй! — адказваў, пацвельваючы, Тодась.— Свой хлеб у дзяжы мець трэба!

— А хіба калгасны хлеб — не свой?

— Свой, мілы чалавек... Ды толькі, чаго хаваць, калгасны хлеб — як абагуленая жонка. Смаку не адчуеш.

— Во, сказаў, як пугаю па вадзе пляснуў!..

Іосіф Рамановіч, муж Германкі, паслухаўшы Тодася, зазначыў:

— Быў добры чалавек, але з яго начальніка выпеклі. Гонар цяпер мець будзе!

Не да жартаў, праўда, было, калі на адным з калгасных сходаў, дзе абмяркоўвалі планы сяўбы, нехта паскардзіўся на зямлю, якая счарсцвела за гады ваеннага ліхалецця.

— На нашай зямлі ўжо, апроч прасяніцы, нічога не расце. Патрэбен гной. А дзе яго возьмеш?

Дыль, накіраваны сюды райкамам, не прывёз гатовых рэцэптаў, як залатвіць справу, але ж, паслухаўшы, выпаліў:

— Дык будзем сеяць прасяніцу!

— Як? — ахнулі ў зале.

— А яно акурат, каб на працадні выдаваць!

— Зажывём!..

— Ха-ха... Гэта ж трэба!

У гміне, дзе бавілася калгасная кантора, выбухнуў рогат, а ён, Дыль, небарака, не ведаў, што за прычына такой весялосці калгаснага люду,— няўцямна маргаў, шырока ўсміхаўся. Прападзі яна пропадам, прасяніца — пустазелле! А ён, людцы, толькі салдат партыі, і трэба ж неяк даць хлеб дзяржаве. Няхай ён, той хлеб, будзе нават з прасяніцы!..

У асобе Дыля мястэчка мела даволі характэрную для дзяржаўнага ладу асобу — асобу стараннага чалавека, пасаджанага ў службовае крэсла: сам, самастойна ён, бадай, нічога не рашаў — яго паганялі, ён слухаўся і паганяў іншых. Цягнулі, калі не цягнулі, то раскачвалі, краталі

той аграмадны арцельны воз. Аднаму д'яблу было вядома, на які вялізны поспех выйдзе Дылева гаспадарка.

Становішчу, у якое воляй-няволяй быў пастаўлены Дыль, адпавядала і ягоная знешнасць: шырокі твар з тупым, нязрушным позіткам і вывернутымі ноздрамі, сцятыя вусны, цяжкі падбародак. Вядома, у гэтых буйных рысах твару былі яшчэ суровасць і мужнасць.

Дый дзякаваць Богу, што на долю мотальцаў выпаў вось гэтакі Дыль. У іншых гаспадарках раёна людзі і дыляў не мелі, а мелі галавешкіных. Вось пра што сведчыць даведка, выцягнутая з архіваў нашчадкамі таго пасляваеннага прыгону на Піншчыне. Зафіксавана ў ЦК КПБ... Улады нярэдка патуралі зламаўнікам.

У Іванаўскім раёне ёсць нейкі Галавешкін, які ўмудрыўся, будучы старшынёй калгаса, пабіць і зняважыць калгаснікаў Сінюту, Шаўчука, Зааленчыка, Юхнюка, пасекчы сані, на якіх калгасніцы Шыпук і Піліповіч ехалі ў лес па дрывы. Ён самавольна праводзіў вобыскі ў калгаснікаў Маркевіч і Дзяркач, забраў у іх атрыманае з калгаса зерне і разбіў жорны. Іванаўскі райкам партыі не рэагаваў на ўсе гэтыя «мастацтвы» Галавешкіна.

Працавала ў калгасе ажно дзве тысячы душ! Моталь вялікі... Дыль нікому не замінаў араць, урабляць зямлю, наадварот, ён сам рабіў, што мог. Але на мужыцкі (няхай ужо і калгасны) розум, куды лепшаю была б работа, калі б засталіся жывымі такія гаспадары, як Баяба ці Зянюк... От калі б Івана Баябу або Пятра Пісарчука залучылі да кіраўніцтва калгасам! Адно — памінай, як іх звалі... Дарэчы, вярнуліся з Казахстана ў Моталь Баябавы дачкі Уллыяна, Вольга і Ганна, пайшлі ў паляводства, павыходзілі замуж, на працадні атрымлівалі, як і ў тых казахскіх стэпах, па трыццаць капеек. На іх можна было купіць хіба адно курынае яйка. Праўда, нешта ж выдавалі яшчэ і натурай.

Не было як скардзіцца на свой лёс толькі Ладзю Палто — мінулася цяжкое жыццё за польскім часам, калі ён не меў ні кала, ні двара, не меў працы і быў рады лушпіне. Адышлі для яго ў нябыт Салаўкі. З Салаўкоў акурат, калі грукацела вайна, ён патрапіў у армію Андэрса, дзе было

шмат беларусаў. Удзельнічаў у баях пад Монтэ-Касіна, вярнуўся з вайны героем, кавалерам ордэна, які праз колькі гадоў быў дасланы ў Моталь англійскім урадам. Тут Ладзя меў шчасце зноў сустрэць Аляксандру. Атрымалі яны прысядзібны кавалак зямлі — свае соткі, што грэлі душу. Рабілі ў сядзібе і ў калгасе таксама рабілі — на працадні, чакалі большага ад камунізму. Усе чакалі і, забываючы на тыя чаканні, паступаліся гонарам — а мо і не? — бралі, цягнулі з калгаса ўсё, што дрэнна ляжала; мусілі гэта рабіць, бо інакш у нечалавечых варунках жыцця, пры жорсткіх падатках, павыдыхалі б. А так, хоць як, ды жылі і выжывалі. Яшчэ і песні спявалі, найчасцей журботна-лірычныя, пра любоў, пра расстанне. Гарэзлівая кабета Алена Германка, якая цяпер працавала звеннявой па лёне, аднаго разу пацікавілася ў Дыля:

— Трахім Рыгоровіч, чаму вы заўсёды пахмурны? Ходзіце, як чмур...

Сказаць праўду, «чмур» не пакрыўдзіўся на прастамоўнае запытанне калгасніцы, нават расцягнуў губы ў паблажлівай усмешцы.

— А ты, весялуха, чаму не ходзіш у калгасны хор спяваць? У школе ж праводзяцца рэпетыцыі.

— Ат, такое ўжо шчасце...

Яна і схадзіла аднойчы, а потым нейк ужо не ставала часу з-за хатняга ўпыну, з-за дзяцей, іх жа ў яе чацвёрка... Даволі было і таго, што спявалі, ідучы з поля ці фермы, дзе працавалі.

Увогуле шчасце і бяда, бяда і шчасце мотальцаў, як пачалі заўважаць яны самі, — у тым, што, апроч шчырай працы, іх амаль нічога не радуе. Таму і пынiліся ў полі і дома: пралі, ткалі, выраблялі аўчыны, шылі, апраналі дзяцей, спраўлялі прыгожыя вяселлі... Бяда была ў тым, што на калгас, які ў раёне лічыўся нават перадавым, яны не маглі абAPERціся, а выйці з яго проста не смелі, з'ехаць куды — ніхто не выдаваў пашпартоў. Чыстая бясправіца, дрымучая паншчына! За ўдачу лічылі, што ўсё-ткі маюць за што рукі зачапіць, што ў іх не турма, не фронт, не вайна, а савецкі калгас, і дзеці атрымлівалі магчымасць вучыцца. Хлопцы рабіліся паўнаwartаснымі грамадзянамі краіны толькі пасля тэрміновай службы ў Савецкай Арміі — звольненым у запас, ім ужо выдавалі пашпарты.

Плюнгер быў для мотальцаў самай важнай персонай. Хіба побач з ім нехта мог бы паставіць яшчэ Хаіма Вайцмана, які да адзінаццаці гадоў жыў тут, карміўся грудзьмі беларускі і па нейкай недарэчнасці альбо па шчаслівым выбары выйшаў у галоўныя сіяністы свету. Дык жа Хаім быў далёка, за гарамі і даламі, у Ізраілі, а Вагдан Плюнгер меў свой Ізраіль і бацькоўскі куток поблізу.

Па чыну яго й сустракалі. У коле радзіны і бліжэйшых сяброў наладжвалі застолле. Вацька Кузьма быў тут за галоўнага чалавека. Самотны і шчасны... Балазе Данік усяляк падкрэсліваў бацькава вяршэнства, нібыта жадаючы перадаць яму лішак таго, чаго недадаў у свой час роднай маці і сястры, якіх немцы зрабілі заложніцамі ды і забілі. Аднак жа асноўны клопат і адказнасць за прыём Даніка ляжалі на плячах брата Лявона, намесніка старшыні калгаса, за рукі якога ў гаспадарцы чаплялася ўсялякае майно. Зразумела, Трахім Дыль — тытулаваны госць, гаспадар мотальскай удобы, зямлі і фермаў, у кампаніі Плюнгераў быў таксама не лішнім і нават пажаданым чалавекам.

Спатоліўшы гутарку на адмыслова сямейным, хаўрус перакідваўся конча на гераічныя партызанскія будні. А яшчэ Данік распытваў Дыля пра грамадскія клопаты і пры гэтым сіліўся даць сваім думкам прагматычны ход. Ён паспрыяў калгасу ў атрыманні банкаўскага крэдыту — на будаўніцтва калгаснай цагельні, за гэта Дыль быў яму ўдзячны.

Яны, праўда, па-рознаму ставіліся адзін да аднаго, як што Данік усяляк паказваў сваю перавагу ў местачковай гурме, тлумнай і, на яго розум, нявыспелай. У застоллі ж на Даніка находзіў чмур ад гарэлкі, і тады ён рабіўся задзірлівым, гатовы быў намяць бакі каму заўгодна, апроч хіба бацькі. Дыля гэты партыйны «таварыш» абласнога ўзроўню абзываў пад п'яную руку недалікатна і крыўдна — доўбнем. Старшыня калгаса моўчкі трываў абразы, увогуле ён нес іх на сабе як штосьці заслужанае, натуральнае — цяжкі крыж. Сапраўды, знешне ён мог падацца тупым, дубаватым. Плюнгер, калі быў не п'яным, і іншыя на цвярозы розум лічылі Дыля глыбока няшчасным чалавекам — сын у Трахіма быў дэбілам сапраўдным, дома яго нават хавалі ад людзей; а дачка старшыні — школьніца

Галя — нарадзіла дзіцё, і ў таго дзіцяці чэрап аказаўся мяккі, бытта не з косці. Чыстае насланнё!

А што любіў Данік у фізіяноміі Дыля, дык гэта ягоную ўсмешку. Калі Дыль сам уласна або ягоны намеснік Лявон Плюнгер перадавалі Даніку як бязмерна заслужанаму чалавеку ці то тушку баранчыка, ці парсюка, ці штось на тое падобнае з калгаснае фермы, на твары ў Дыля тады з'яўлялася шырокая, шчырая і бытта шчаслівая ўсмешка. Дарэчы, Плюнгер з калгаса багата не браў — адно каб сваёй сям'і было ды каб яшчэ й бацьку нешта пакінуць.

З тых сустрэч у мястэчку ўсім запомніўся выпадак, калі Данік асабліва важнічаў. Дый падставы былі не абы-якія!

У Моталь ён завярнуў па дарозе з Менска на Бярэсце, а ў Менску акурат прайшоў вялікі партыйны сход — пленум ЦК КПБ, на якім разглядаліся лёсавызначальныя нацыянальныя пытанні. Данік браў удзел у тым пасяджэнні, праўда, у якасці «госця», паколькі да партыйных мужоў, што складалі Цэнтральны Камітэт, пакуль не дарос. І то гонар быў не дай рады! Цяпер жа, расказваючы, што ў сталіцы чуў і бачыў, наменклатурны памазанік раз-пораз перапыняў самога сябе. І доўгія паўзы, мусібыць, азначалі ці павінны былі азначаць, што ён да гэтага часу яшчэ не адышоў ад вострых уражанняў, ад пуду і жудзі, што апанавалі таго-сяго на пленуме, не асэнсаваў усяго як мае быць і нават дагэтуль не ведае, як да грандыёзнага таго прадстаўлення ставіцца.

— Вось вы адкажыце мне, — звярнуўся ён да радзінна-сваяцкага кола, — што такое нацыянальная палітыка? І чаму яна раптам на Беларусь звалілася?.. Усе-ўсе, за выключэннем, можа, сакратара ЦК КПБ Гарбунова, гаварылі на беларускай мове. Калі яшчэ было такое?

— А чаму — раптам? — асмеліўся ўступіць у спрэчку з братам Лявон Плюнгер. — Ці ж ты забыў, як камуністы ва Усходніх Крэсах ставілі нацыянальныя пытанні?

— Дык я і сам іх ставіў! Яшчэ ў польскай школе. За што мяне, дарэчы, і выперлі адтуль, — парыраваў Данік. — Але ж то за панскай Польшчай, яна была нам чужая. А як далучыліся мы да Савецкай Беларусі і СССР — якія могуць быць нацыянальныя пытанні? Мы ж цяпер адзіны народ!

— Багдан Кузьміч, вы забягаеце наперад, — сказаў пасля некаторых ваганняў былы афіцэр Чырвонай Арміі Трахім Дыль. — СССР — гэта ж саюз розных народаў, і ў кожнай рэспубліцы — з былых часоў — свой лад, культура, мова.

— Бля! — нядобра бліснуў на Дыля Плюнгер. — Я ж, Трахім, пра сэнс, а ты мяне носам — у азбуку! Скажы от лепей, што ў свеце шырокім тыя твае рэспублікі значылі б без Расеі, з якой у нас адзіны лёс, адная мова?

— Адна мова з Расеяй для тых, хто пры ўладзе, а калі ўзяць народ, то варункі іншыя.

— Трахім Рыгоровіч, мова нашага Палесся блізкая да ўкраінскай, — ускінуў Данік.

— Гэта так і — не так, Багдане, — запырэчыў Платон, які даводзіўся дваюрадным братам Лявону і Багдану, ён быў таксама ў партызанскім хаўрусе. — Наша мясцовая мова па вёсках вельмі стракатая, па складу і па вымаўленні, мяняецца амаль праз кожныя тры вярсты. Яна народжана Валынскай старажытнай культурай, якая дайшла да нас праз тысячы гадоў. Грамацеі сцвярджаюць нават, што па некаторых вёсках на поўдзень ад Пінска захавалася дзеяслоўная форма даўно мінулага, што было ўласціва мове старажытных славян. Але ў гэтым я мала чаго разумею. Калісьці на Валыні і тут, у Бярэці і Падляшшы, жыло адно племя, жыхары якога й дагэтуль расселены ў нас і яшчэ на дваццаць — трыццаць кіламетраў на поўдзень ад сучаснай беларуска-ўкраінскай мяжы. А далей — там ужо ўкраінцы, якіх гэты наш палескі народ называе хахламі. Дзеці ж у Моталі вучацца на беларускай мове, і гэта гарная мова. На ёй багата вольных песень напета.

— А на мой розум, навошта мову народу мяняць? — Кузьма павярнуў гаману да Багданавага паведамлення аб пленуме. — Мова продкаў для нашчадкаў — закон, яна свая, як і язык у роце. Ад нараджэння суджана Богам.

— Бачыце, і вы, тата, туды ж! — з дакорам сказаў Данік, твар яго пасуровеў. — Як камуніст я лічу, што гэта ўхіль управа. — І ўжо не хаваючы зладарства: — Але ж Зімянін на пасаду першага сакратара ЦК КПБ не прайшоў!

Як?.. І, калі нямая паўза скончылася, палезлі пытанні:

— Як жа так?

— Што, й Масква — вам не указ?..

— Багдан Кузьміч! Вы нам так і не расказалі толкам, што там было. А ў газетах — агульныя словы.

— Дык ведайце, гаворкі хапіла. Не толькі пра мову, але і пра кадры. Скрозь па рэспубліцы на кіраўнічых пасадах не мясцовыя, а прысланыя, прышлыя. Віхурай нанесла! Пасля як Зімянін у дакладзе крамсануў гэта ўздоўж і ўпоперак, усе сакратары абкамаў апантана кінуліся памагаць, раскрываць і паглыбляць карціну на сваіх рубяжах. Наш Ціхан зазначыў, што сітуацыю з нацыянальнымі кадрамі і мовай усе ведалі ды ўголас пра тое бязладдзе — адціранне беларусаў — не гаварылі. Баяліся... Мачульскі, Клімаў, сам Патолічаў — усе каяліся, што не аддавалі належнай увагі нацыянальным пытанням. «У нас ёсць вялікая група кіруючых работнікаў,— зазначыў Патолічаў,— пра якіх цяжка сказаць, калі не заглянуць у святцы, хто яны па нацыянальнасці — беларусы альбо не беларусы. І мы часта блыталі іх з беларусамі». Але ці ж гэта было апраўданне?..

— На пачатку пленума, — доўжыў далей Пльонгер, — усе ведалі, што другі сакратар ЦК КПБ Міхаіл Зімянін з Масквы прывёз пастанову ЦК КПСС: «Пытанні Беларускай ССР і задачы партыйных арганізацый Беларусі». Пастановай прадугледжвалася вызваленне ад пасады першага сакратара ЦК КПБ Мікалая Патолічава, рускага, і прызначэнне на яго месца Зімяніна, беларуса, як носьбіта нацыянальнай палітыкі. Таму ў прэзідыуме Патолічаў ужо і сядзеў з краю стала. Дзейнічала пастанова! Дзейнічалі працытаваныя ў прамовах Зімяніна і Мазурава — сакратара Мінскага абкама — настаўленні Сталіна па нацыянальных пытаннях. Я, па чэсці сказаць, не спадзяваўся пачуць такое ад Сталіна... На X з'ездзе РКП(б), адказваючы на пытанні дэлегатаў, ён от што ўткнуў — амаль літаральна: «Нас папікаюць, што мы, камуністы, штучна насаджаем беларускую нацыянальнасць. Гэта няпраўда. Таму што існуе беларуская нацыя, у якой ёсць мова, і яна адрозніваецца ад рускай, у выніку чаго ўзняць культуру беларускага народа можна толькі на роднай яго мове!»

— Вось бачыш, — падаў голас Кузьма. — У добрае літо й качка — прачка!

— Качка? Гм... То былі дні ашаламляльных навін і багата якіх таямніц, здагадак, што выказваліся як з трыбуны, так і ў кулуарах, альбо ў нумарах гасцініцы, дзе жылі мы. — Данік зрабіў паўзу і, уздыхнуўшы, усклікнуў, хітаючы галавой: — Гэта ж трэба, каб такога магутнага чалавека загубіць!

— Ты пра каго? — панізіўшы голас, спытаўся Платон.

— Пра Сталіна... Народу паведамлілі пра смерць правадыра ведаеце калі? — ён абвёў вачыма прысутных, а тыя, здавалася, перасталі дыхаць: — Амаль праз тыдзень пасля ягонаў смерці!

— Вось табе й маеш!

Усе былі ўражаныя. Тады Данік яшчэ паддаў дыхту:

— Па радыё штодзень чыталі фальшывыя бюлетэні пра «стан здароўя» нябожчыка! Чыталі, пакуль Пракуратура СССР не закрыла справу — «дело врачей». Паказвала на тое, што іх яшчэ пры Сталіне апраўдалі! Урачы-яўрэі абвінавачваліся ў свядомым атручванні няўгодных ім савецкіх людзей. Атрымаў і ён сваё... Усё было зладжана, і вась вам рэабілітацыя! Сталін нябось у труне ад яе перавярнуўся. Ці так яно было? Хто ведае... Па чутках зноў жа: таварыш Молатаў спрыяў таму, што здарылася, сам недзе прагаварыўся. Не выключана, што ён папомсціўся за сваю жонку, бля... Далёка гэта ад нас, таму без папа і не разбярэшся, што там дзеецца. І нічога не зменіш!

— Кажуць: што Бог ні дае — усё да лепшага!

— Табе, тата, няможна гэтак казаць.

— А тутака ж — усе свае!..

— Ды ці мала што... На Бога ўпавай, а свой розум май.

— Апроч розуму, браце, у людзей яшчэ ёсць і памяць.

Апошнія словы кінуў у кола сваякоў Данікаў брат Лявон, але прамовіў ён гэтыя словы так, нібы яны нічога не значылі.

Данік скоса паглядзеў на яго і працягваў:

— Адкрыўся мне ў Менску палітычны абсяг... Тую ж нацыянальную палітыку ў рэспубліках пачаў ставіць на папа Лаўрэн Берыя. Пачынаў яшчэ пры Сталіне... У тыя дні ніхто, праўда, не мог адказаць мне: рабілася тое са згоды правадыра ці ў абход яго?.. Лаўрэн меў намер даць рэспублікам больш правоў, каб лацвей было развіваць

сваю гаспадарку і культуру. Але ж цікава: перабудову ў краіне распачынаў дзеля агульнай карысці альбо дзеля асабістай папулярнасці за межамі Масквы, дзеля свайго ўзвышэння? Гэтага ніхто таксама не ведае. Адно вядома, што ён ініцыяваў тую Пастанову ЦК КПСС і блаславіў даклад Міхаіла Зімяніна. На пленуме многіх захапіў маштаб нацыянальнай перабудовы. Толькі ці вартая ўжо яна высілкаў, калі скрозь — руская мова?

— А гэта ўжо памылковае ўражанне, — сказаў Платон.

— Чаму ж?.. Кірыла Мазураў — чалавек энергічны, але і ён раней плыў уніз па цячэнні. У Менску адразу пасля вайны, казаў, было дваццаць восем школ, з іх чатырнаццаць беларускіх. А праз сем гадоў з сарака шасці школ — беларускіх толькі дзевяць. Патолічаў патлумачыў, што пачатак гэтай тэндэнцыі быў закладзены ў трыццатыя гады. А дзе ж, скажыце, тады быў разумнік Берыя?

— Гэта вядома: ён вынішчаў нацыянальную інтэлігенцыю! — зазначыў Платон.

— Няможна ўсё гэта разам умясціць у галаве — галава ідзе кругам. Я палічыў бы за лепшае пакінуць усё...

— Пастанову тым часам давядзецца выконваць! Яна ж у сціслым выглядзе надрукавана ў газетах, — нагадаў старшыня калгаса Дыль.

Плюнгер скрыўся і кульнуў у рот чарговую чарку гарэлкі, тады прыгадаў яшчэ:

— Выступала спявачка Ларыса Александроўская. Выступалі пісьменнікі. Янка Купала, той карыстаўся прымаўкамі, якія выклікалі ажыўленне ў зале: «Хто ў сваёй хаце не рупіцца, у таго скура лупіцца». А ў нас хата агульная...

— Прабачце, Багдан Кузьміч, — Дыль спалохана і тупа ўставіўся ў Плюнгера. — Купала ж памёр, здаецца, улетку 1942 года. Я тады акурат скончыў вайсковае вучылішча. У палітадзеле казалі, што ён жыў у Маскве ў гасцініцы і выкінуўся ў лесвічны пралёт. Загадкава... Прычыну тлумачылі адсутнасцю ідэйнай загартоўкі, паколькі паэт межаваў з «нацыяналістамі».

— Доўбень! — выпаліў Данік з гневам, скіраваным хутчэй на яго, на Дыля. — То ж на пленуме выступаў Якуб...

— ...Якуб Колас?

— Так. Гэта ён...

— А загадка смерці Купалавай яшчэ не хутка будзе раскрыта, — паспяшаўся засведчыць сваё меркаванне Платон і дадаў: — Як і Сяргея Ясеніна...

— Во і ты яшчэ са сваім языком! — нядобра стрэльнуў вокам у Платона Плюбгер і павёў размову далей: — На наступны дзень нацыянальнае свята багата каму сапсаваў Хрушчоў. На адрас пленума паступіла паведамленне: Мікіта Сяргеевіч арыштаваў Берыю як «подлага правакатара і агента міжнароднага імперыялізму», ён, чуеце, выконваў планы захопу кіраўніцтва партыяй, змены яе праграмы, выпрацаванай даўно. Прызнацца, я чакаў, што тут ужо і нацыянальную палітыку пахераць. Ажно не... Толькі нацыяналіст Зімянін пацярпеў няўдачу. Бо акурат перад ад'ездам з Масквы ў Менск яго прымаў Лаўрэн Берыя. Гутарка ў іх насіла працяглы характар, таму падобна было, што яны ў змове. Уяўляеце?.. Зімянін у змове з агентам міжнароднага імперыялізму! І таму па ягонаў кандыдатуры галасавалі і перагаласоўвалі тройчы — не пра-ай-шоў! Дудкі... У ЦК КПБ шмат невядома якога, чуў я ў кулуарах, элементу. Пабаяліся. І пры пасадзе застаўся Патолічаў.

— Бачыце як...

— А Цанаву — гэтага туза ў беларускім КГБ — таксама арыштавалі!

— На аднаго чорта менш будзе!

— Глядзі ты, аказваецца, і на іх мятла ёсць!

Платон, які цярпліва слухаў пра тыя прыгоды ў Маскве і Менску, устаў з-за стала, прайшоў у парог, дзе стаяла памыйнае вядро, і шумна высмаркаўся.

Як бы там ні было, а ў Кузьмы за Данікам-сынам пачаў складвацца доўгі і шчаслівы век. Так што прымяты і прапаласканы стракатым часам местачковец ужо адчуваў лёгкі сорам, калі прыгадваў, як ушчуваў абармота сына, які адбіўся ад царквы і зайграў за камуніяй. Крыўдна і балюча ўспамінаць, нават цяпер, як польскія жандары распорвалі ў хаце падушкі, як раскрывалі страху, як муку і зерне мяшалі з гразёю — за тое толькі, што яго сын глядзеў на свет неяк інакш, што ён хацеў памяняць долю беларуса. І вось яно, тое шчасцейка, прыйшло!

Цяпер Кузьмовы суседзі, наогул маталіе пачалі зваць яго, Кузьму, Бацькам, больш за тое, наперабой запрашалі Бацьку на вяселлі ў свае сядзібы. А чаму?.. Ды ўсё таму ж, уважаючы на Даніка, на сына, на яго камуністычныя і партызанскія заслугі. Ад такога сына-ўладара бацьку — адна пашана і гонар!

Праўда, недзе ў глыбіні Кузьмовай каструбаватай душы час ад часу варушылася здагадка, што ласка мотальцаў да яго не ёсць даніна павагі — усе выйшлі з вайны зняверанымі, запалоханымі і баяцца сына-партызана, бо той пры ўладзе. Таму і запрашаюць Кузьму кожны ў сваю хату — як той талісман, як абярог ад напасці, ад неспадзеўнага ліха. Яму ж, каго клічуць Бацькам, няма як адмаўляцца, не хапае характару. Дый гонар цешыць, калі не зважаць на астатняе.

Добры строй Кузьмовых думак парушыла на гэты раз прыгода з нябожчыкамі. Надарылася тое ці не на другі дзень Дзядоў, калі Бацька пад самую поўнач вяртаўся з чарговага вяселля, дзе шмат пілі, елі, крычалі «горка» маладым, спявалі, скакалі пад трафейны гармонік, галасісты, пералівісты. Спатоліўшы душу, ён, урэшце, вяртаўся...

Было хмарна, волка, цёмна, пакольнік месяцак толькі зрэдку выглядваў і асвятляў куты мотальскіх сядзіб. Можна, чалавек на гэты раз трохі пераблытаў завулкі, толькі ж неўзабаве ён выразна ўцяміў сабе, што набліжаецца да селішча нябожчыка Пісарчука, знябытага, апусцелага было падчас вайны, у ім цяпер атайбаваўся сіроцкі дзіцячы дом і жылі настаўнікі.

Месячык збольшага асвяціў прастору, і ў гэты момант ад вугла дома адарвалася няясная постаць — пашалыгала ў тым жа напрамку, у якім ішоў і Кузьма. Постаць была ў светлым, а цені цёмныя, цені чорныя, і яны неўзабаве захінулі светлую здань. Толькі ж варта было Кузьме падысці да могілак, да брамкі, што вяла туды, як за ёй паказаліся чатыры постаці ў белым, мала таго, на труне-чаўнаку падплыла шчэ й пятая.

— Кузьма, гэта ты? — за простым пытаннем пачуўся голас Пятра Пісарчука. — Балюеш, нячысцік?..

Ад страху ў Бацькі мову адняло, і ён кіўнуў галавой; каб не вясельны хмель у галаве, не сышоў бы ён з гэтага месца, так, пта-маць... Сэрца не вытрымала б. Постаці

злёгка хісталіся. А чаўнок бялеў свежапагабляваным дрэвам.

— Кузьма, калі ты ідзеш па шляху, не забывай, чые косці пад ім тлеюць,— падаў параду скрыпучы, бытта ў Парыпы, голас, толькі за ім угадваўся стары Сяргей Кузьор — гаварыў ён, устаўшы з труны-чаўнака.— Калі ж ідзеш па сцяжыне, помні, хто яе пратаптаў. Інакш ты прыйдзеш не ў свой дом, а на чужы хутар і не знойдзеш там кварту, з якой піў віно.

Словы пра віно Кузьме спадабаліся, толькі не паспеў ён рот раскрыць, каб нешта прамовіць, як чаўнок з Кузьорам паплыў і знік.

— Кузьма,— казала другая постаць,— беззаконнага ловяць беззаконні яго, і путамі грэху свайго ён павязаны. Перадай гэта, Бацька, сыну свайму. Прымятая і нават утаптаная ў багну праўда мае ўласцівасць уваскрасаць.

Штосьці прарочае, нелагоднае і нават пагрозлівае прагучала ў словах прывіду Пісарчука. Яно прымусіла сэрца Кузьмы яшчэ болей сцяжца ад халоднага подзімку. Ужо амаль цвярозы, ён прыджгаў у сваю хату, здаецца ж — сваю, зачыніўся на ўсе засаўкі. Няхай Бог мілуе...

У наступны прыезд сына дадому стары Плюнгер расказаў Даніку пра начное надарэнне, зусім неверагоднае, дзіўнае. Хацеў звесці паведамленне на жарт, але не атрымалася, як што прызнаўся: ноччу і днём цяпер стараецца абыходзіць Гару з могілкамі. А Данік нечакана занепакоіўся і пачаў дапытвацца ў бацькі, ці дакладна ён памятае, што тая размова была на мотальскіх могілках і ці не гаварыў яму штосьці падобнае які-небудзь шворан у вясельным застоллі або на вуліцы на падпітку. Кузьма круціў галавой: не!..

— А ці не маглі разыграць з табой, бацька, гэтакі жарт артысты? Не сакрэт, некаторым местачкоўцам у калгасе не хапае працы, дык яны гатовы адмачыць што заўгодна.

— Не! — адказваў Кузьма.— Падумаць, то як жа тады яны плавалі б у чаўнаку па паветры?..

— Ведаеш, бацька,— прызнаўся Данік,— я прывык баяцца не столькі прывідаў, колькі жывую контру. Трахім Дыль — дэбіл, ён, бля, патурае, папусціцельстве людзям. А яны сваволяць, крадуць тое, што належыць дзяржаве, усім нам.

— Калгаснікі лічаць, Багдане, што бяруць заробленае,— паспрабаваў Кузьма заступіцца за сваіх месчачкоўцаў.— У паноў жа людзі зараблялі нашмат болей, чым у нас цяпер.

— Бач, куды й ты! — сумеўся крэўны госць.— Разважаеш таксама, як стары жук, як контра. А я табе скажу, што панскім дабром карысталіся толькі паны. У калгасе ж народ працуе на сябе і корміць дзяржаву. Дзяржава будзе камунізм, дзе людзі ўсяго дастануць.

— Прабач, мо я недакумекаў.

— Мотальскі калгас прыкладна за пяцігодку выйшаў у перадавыя. Але цяпер ён страціў тэмп свайго развіцця, больш не плюсуе. І гэта на фоне тых выдатных падзей, якія адбываюцца ў краіне. Уявіць варта: асвойваюцца цалінныя землі, закладваюцца калійныя шахты пад Старобінам, будуюцца Белазёрская і Васілевіцкая ГРЭС або не менш красамоўны факт — Пінскі завод штучнай скуры... Дык гэта ж, улічы, зусім новы свет, які ні Пісарчукам, ні Кузьорам не сніўся. Запушчаны штучны спадарожнік Зямлі... То навошта нам аглядвацца на могілкі ці яшчэ слухаць журботна-царкоўныя званы? Камунізм перамагае ўсялякія буржуазныя забавоны і трызненні!

— Глядзі, сынку, ты больш адукаваны — табе відней,— ухіляўся Кузьма ад далейшай спрэчкі.

— Я, бацька, яшчэ мала адукаваны. От каб да мяне тая адукацыя своечасова прыліпла, то я сёння, можа, сядзеў бы ў Крамлі і слухаў бой курантаў!

— Але пагадзіся, Багдане, сукін сын: з цябе даволі і таго, што ты маеш!

— Гм, на бацьку як крыўдаваць? Каб жа іншыя, тата, не мелі большага, то нічога і мне не карцела б. Зразумей мяне правільна, я не скарджуся. Спадзяюся адно, партызанскай загартоўкі мне хопіць, каб надаць добры імпульс усяму.

— Чаму?..

— Развіццю жыцця пры сацыялізме.

— Дай рады, сынку!

— А цяпер ты, стары Пльонгер, скажы маладому: чым у Моталі Ілля Дубовіч займаецца?

— А хват яго ведае,— Кузьма не чакаў такога пытання.— Ходзіць па мястэчку з перахлябленай шабетай...

Іх двое з такімі шабетамі: Дубовіч і Дыба... Толькі Дыба — гром-баба, засланая сюды аднекуль з Расеі, каб шукаць схаваных па хлявах падсвінкаў, — ты ведаеш, фінагентам Дыба працуе. Ужо адным сваім выглядам яна наводзіць жах на кожнага, хто не выплаціў падаткаў. Людзі, сустрэўшыся з ёю, трымаюць дулю ў кішэні... А вось Іллюк — цень ад яе. Не выключана, што ён стукач КДБ, а іншыя даводзяць — прапагандыстам працуе; у яго язык матляецца, як цялячы хвост, і ўсё пра перавагі... А колькі, скажы, можна гнаць патаку, дакляраючы перавагі, калі ў Моталі калгас ужо створаны і, не маючы іншай патолі, працуюць нашыя так, што лайдак пазайздросціць. От яны якія, нашы перавагі!

Данік падышоў да тэлефона, які стаяў на камодзе, і набраў нумар намесніка старшыні калгаса. Сказаў у трубку:

— Гэта я, Лявон... Ты мне, брат, скажы, хто лектарскую групу ў калгасе ўзначальвае? Дубовіч?.. Балбес!.. Перадай яму, каб узмацніў антырэлігійную прапаганду, а то ў вас ужо прывіды па мястэчку ходзяць. Што?.. Чаму? Яны заўсёды хадзілі?! Я нешта не памятаю... От няхай з прывідамі й разбярэцца. Дамовіліся. Што?.. Ты падрыхтаваў для мяне дзіка? Пароль... Разумею. Перакінеш у маю машыну.

Кузьма з цікавасцю слухаў размову братаў.

— Твая Юлька ў дастатку жыве, — бытта між іншым зазначыў ён, калі Багдан паклаў трубку. — Толькі ці бачыць яна цябе дома?

— Бачыць, бацька. Яна ж у мяне на першым плане! — і ён хітравата ўсміхнуўся, вочы заззялі ртутным бляскам.

Тады падумалася Кузьме: трэба ж, каб з усёй радзіны адзін гэтакі вырвіс выдаўся; ён і сам форс трымае, і іншым палагоджае подступы да камуністычнага дабрабыту. З такім, яй-бо, не прападзеш!

Залаты век для Моталя ўсё ж наступіў — ашчадныя кніжкі багата якіх жыхароў пачалі пухнуць ад грошай. І здарылася тое не дзякуючы брутальным сілам, што

навісали і ціснулі зверху, а неяк інакш. Уласна, калі б раней быў землятрус, можна было б дапусціць, што пад уздзеяннем падземных штуршкоў, катаклізмаў навечна скляпаная сацыялістычная сістэма адышла, дала трэшчыну і мотальцы, карыстаючыся гэтым, зрабілі прарыў да прасцейшых эканамічных законаў, па якіх пачалі весці сваю гаспадарку. Але ж землятрус не чуваць было, і тым не менш...

Хто б мог падумаць!

Ні радасці, ні вялікай трывогі з нагоды прарыву, праўда, ніхто не выказваў, прынамсі, па першым часе. Ці быў ён, ці не? Ды мала што там, у нейкай дапатоўнай палескай глушы, дзе і чэрці яшчэ не перавяліся, магло скласціся, сплесціся, награвасціцца.

Новае, адрознае ад дылеўскай практыкі гаспадарання ўступала ў жыццё непрыкметна, ціха да пары да часу. Па волі партыі на змену аднаму кіраўніку гаспадаркі — Дылю — прыйшоў другі, што адпавядала ратацый кадраў. І новы старшыня чалавек — як чалавек, з той жа пракамуністычнай энергіяй: Апанас Стрыгуноў, парасейску — Афанасій, які паходзіў з расейскіх паўднёвых абшараў. Твар прамавугольнікам, востры позірк, злёгка пасярэбраныя скроні, вусны, звездзеныя, каб не сказаць сцятыя, бы ў момант прыняцця важнага рашэння. Яго, былога авіяцыйнага тэхніка, афіцэра, таксама як і Дыля раней, паставілі ў гаспадарчыя аглоблі. Нават кемліваму чалавеку з характарам гэта не варажыла на ўдачу.

Стрыгуноў пачаў абдумваць свой стратэгічны план.

Згодна з тым планам праца грамады павінна прыносіць прыбытак, што было ўсім зразумела. Але ж просты арыфметычны разлік паказваў: прыбытку замінае раздробленасць гаспадаркі, дзе вырошчваліся ледзь не ўсе культуры, пра якія сяляне толькі ведалі, гадавалася жывёла рознага калібру, а таксама птушкі. Стрыгуноў скасаваў авечкагадоўлю, свінагадоўлю, іншыя стратныя галіны, пакінуў мяса-малочны профіль развіцця гаспадаркі; адмовіўся ад пасеваў лёну, паколькі заўважыў: амаль ніхто ў мястэчку пры сядзібах лён не сеяў, затое ўсцяж усіх вуліц па платах былі развешаны льяныя палотнішчы — выбельваліся... Значыць, назіралася значная перакачка калгаснага капіталу.

Каровам пашэнціла. На іх рабілася стаўка: пачалі разводзіць і ўтрымліваць у кожнай узбуйненай брыгадзе, а дагэтуль петавалася з фермаю толькі адна брыгада.

Багдан Плюнгер, які па-ранейшаму наведваўся ў родны куток, аднойчы памкнуўся паспрыяць старшыні Стрыгунову. Ён параіў заняцца вырошчваннем новай культуры — хмелю — для піўной вытворчасці, дзеля чаго ўзяць у дзяржавы крэдыт. Плюнгер, каб даць штуршок справе, прыслаў з Бярэсця гожую маладзіцу — Фросю Соладаву, якая загадала ў аблвыканкаме нейкім аддзелам і прапагандавала хмель; з яе ж падачы афармляліся й крэдыты.

Фрося мела гутарку са Стрыгуновым. Вядома, адразу на хмель ён не кльонуў, як што бачыў у новай культуры вялікую рызыку. Старшыня казаў:

— Я мяркую, хмель — не кок-сагыз, які дзяржава прымушала вырошчваць адразу пасля вайны. Ад хмелю можна і адмовіцца. Ці ж не так?..

— Так, але я не сказала, што гэта абавязкова. Вы чалавек, па ўсім відаць, упарты — вам весела ўжо ад таго, што можаце адмовіцца ад прапановы зверху. Угадала?.. Але ж улічыце: хмель — прыбытковая тэхнічная культура і за прапановай вырошчваць яе стаіць цвярозы разлік эканамістаў, падтрымка партыі і дзяржавы, урэшце, аўтарытэт таварыша Плюнгера. Дарэчы, Плюнгер выхадзец з Моталя... Які слаўны, упраўны, знаходлівы таварыш, о-о!..

— Ведаю... Не хто іншы, як Плюнгер, ушчуваў мяне за тое, што ў калгасе ліквідаваў свінаферму, з якой ён... Словам, ведаю!

Стрыгуноў ледзь не ляпнуў пра Плюнгера: рэгулярна, раз на квартал, вывозіў падсвінкаў. Але ж тое было б ужо не па-партыйнаму, не па-дружбацку... Своечасова прыкусіў язык.

— У нас працуе брат Плюнгера...

— Мне Багдан казаў,— і, абаяльна ўсміхнуўшыся, Фрося рашыла зрабіць лірычнае адступленне: — Ад вашага Моталя ў мяне з'явілася прыемнае ўражанне: усе мужчыны як на падбор — прыгожыя, складзістыя. Таму і вы, і Багдан — не выключэнне.

— О, я разумею,— загадкава мружачы вочы, зазначыў старшыня і паведаміў госці пра такія варункі: — У Моталі

раней народу багата было і палова, кажуць, яўрэі. Ад іх мотальцам продыху не было, шмат сем'яў траплялі да іх у кабалу, і тады адным са сродкаў выжывання для мясцовых людзей стала адыходніцтва. Мужыкі ішлі на сплаў драўніны, а там патрэбны былі сіла, спрыт, вынослівасць. З пакалення ў пакаленне перадаваўся занятак, які... — і ён зрабіў павольны жэст рукамі, — вырабляў, абточваў каржакаватых мужыкоў. Пра сплаўшчыкаў, па-мясцоваму — плясарыкаў, нават песні спявалі. Вам гэта цікава?..

— О, я з захапленнем слухаю!

Стрыгуноў вытрымаў паўзу:

— А яшчэ раней выязджалі мотальцы шукаць пшчасця ў Амерыку. Некаторыя цяпер вяртаюцца. Вось у мяне, да прыкладу, працуе шафёрам Алесь Рамановіч, які вярнуўся з Аргенціны. Мы з ім почасту размовы вядзём. У яго багаты вопыт работы ў фермерскіх гаспадарках. Цікава ж... Фермер адае чалавеку ў арэнду зямлю, выдае аванс. Адразу агаворваецца, што той ад навіны павінен пакінуць фермеру. Увесь астатні ўраджай забірае сабе. Прадае — грошы атрымлівае. Ніякія працэдні для ўліку не патрэбны. І мы цяпер таксама ўкараняем падрад для брыгады і звенні. Людзі страпянуліся, пачалі кумекаць, што да чаго, вестці эканамічны разлік. А хмель... Калі ўжо пра яго ўсур'ёз, не наша гэта, не традыцыйная, скажам, культура, павойная, даўгальгая, для яе падавай апірышча вышынёй да пяці метраў.

— Нічога, Апанас Андрэвіч... Пабудуеце апірышчы, — настойвала на відочнай старшынёўскай ахвяры Фрося, маладзіца не абы-як апранутая, яна ведала, пэўна, сабе пану. Калі Апанас Стрыгуноў глядзеў на яе ўпрышчур, востра і пільна, яна ўспрымала гэта як інтарэс да сябе.

— Крэдыт прапануеце... — у роздуме мовіў ён. — Вось далі б нам кредыт пад развіццё малочна-мясной галіны. Яшчэ хутчэй апраўдалася б...

— Бярыце пад тое, пад што прапануюць! Калі вырасце хмель, я прыеду — і мы разам адзначым падзею. Сядзем за стол і спяём:

Ой ты, хмель, мой хме-елю,
Хмелю зе-е-ляне-енькі,
Дзе ж ты, хме-елю, зімку зімава-аў,
Што й не ра-азвіва-аўся...

Свой ціхі і чароўны напеў яна скончыла словамі:

— Ну і — як?..

— Што ж, — уздыхнуў чалавек, хаваючы вочы. — Цяжка лезці ў пятлю, а давядзецца...

— Лады?! — падскочыла госця. Яна ўжо трымала ў руках загадзя падрыхтаваную дамову.

— Падпісваю... Хмель — дык хмель! Невядома, аднак, якое будзе пахмелле!

Соладава трохі няўцямна паглядзела на яго.

— Нічога... Абыдзецца.

Пасля гэтага Стрыгуноў паклікаў шафёра, які, на вока Фросі Соладавай, таксама меў ладную паставу і быў у прадстаўнічым гарнітуры, файным, не менш фацэтным, чым старшыня.

— Алесь, — распарадзіўся той, — падкінь, калі ласка, нашу госцю ў харчэўню і папрасі, каб накармілі, а потым завязі ў Брэст.

— О, як я ўдзячная вам!

Па дарозе шчаслівая маладзіца, перапрашаючы кіроўцу легкавухі за недалікатнае пытанне, пацікавілася, ці не з Аргенціны ён прывёз гэтакі шыкоўны касцюм.

— Ды не, — спакойна адказаў той. — У нас, у Моталі, касцюмы шые Кірыла Мінюк.

— Што вы кажаце?!

— Часам з Бярэсця прыязджаюць да яго, заказваюць гарнітуры.

— А я і не ведала!

— Іх тры браты: Кірыла — кравец, Сцяпан — майстар па вырабе каўбас — яшчэ за польскім часам да яго ездзілі ажно з Варшавы каўбасы купляць, я тады ў Амерыцы быў; і трэці — Аляксей, ён пры польскіх панах спрабаваў шчасця ў гандлі, ды паны — як паны, а вось мотальскія жыды не далі яму дарогі, заціснулі, і тады ён выбраў сабе занятак фатографа. Цяпер — запраўскі фотамайстар, партрэты, пейзажы — усё, што хочаш, робіць.

Далей, ужо абагнаўшы грузавую машыну, Алесь дадаў:

— Мотальцы ўмеюць багата чаго.

— Глядзі ты, а я й не ведала, які багаты на самародкаў ваш куток!

Ад усведамлення ўдачы з дамовай у гэтым дзівосным кутку Фрося Соладава адчувала сябе яшчэ болей шчасліваю.

А старшыня калгаса — дарэчы, ад імя Лазара Кагановіча гаспадарка адмовілася, бо таго запісалі ў нейкую чарговую контру, і называлася яна ўжо калгасам «40 год Кастрычніка»... Старшыня Апанас Стрыгуноў тым часам паклікаў да сябе ў кабінет галоўнага бухгалтара Марыю Палто, вядомую ўсім тут сваёй феноменальнай памяццю, асабліва на лічбы. І вось яны, крэмзаючы паперу, прыкідвалі разам, што можна пабудаваць на крэдыт, які дадуць ім дзеля вырошчвання хмелю. Атрымлівалася ажно два кароўнікі на чатырыста галоў кожны! Ого, падумаць толькі, якое для гаспадаркі шчасце будзе — два новыя кароўнікі!.. Ад энтузіязму Стрыгуноў рукі паціраў.

У зімовы час займаліся нарыхтоўкай і вывазкай лесу, а з надыходам вясны ручыя мясцовыя цеслі, падахвачаны дакляраваным заробкам, наваліліся на мотальскія новабудоўлі — фермы — і праз колькі месяцаў зрабілі, што трэба. У новыя кароўнікі, прасторныя і цёплыя, засялялі худобу.

У Моталі, зрэшты, апроч фермаў будаваўся яшчэ і шматкватэрны дом, што рабіла гонар кіраўніцтву калгаса. Тым часам старшыня Стрыгуноў чакаў навальніцы. І яна неўзабаве насунулася.

Учынак мотальскага старшыні ў вольным абыходжанні з дзяржаўным крэдытам, па прадстаўленні фінорганаў, разглядалі партыйныя мужы на бюро райкама партыі. Старшыня апраўдваўся мэтазгоднасцю павароту сродкаў на жывёлагадоўлю, і тут ён трымаўся ўпэўнена. Але ж ягоную віну абцяжарвала яшчэ і нетактоўнасць, з якою ён нібыта паставіўся да паважанага таварыша Плюнгера, калі той прыехаў у свой родны кут...

Камуніст Апанас Стрыгуноў, слухаючы на бюро ад іншых пра тыя прыгоды, у віры якіх ён круціўся штодня, хітравата мружыў вочы. У яго на душы цяпер былі разуменне і горыч. Багдан Плюнгер, напрыклад, доўга не прыязджаў у калгас, да чаго спрычынілася, напэўна, крыўда: без яго ведама, дакладней, у абыход яго, заслужанага і паважанага-распаважанага чалавека, гэты нахабнік

Стрыгуноў змясціў з пасады намесніка старшыні калгаса Лявона Плюнгера, які даводзіўся таму братам. Тлумачыўся гэты крок дрымучай братавай непісьменнасцю. Але ж, не сакрэт, асноўным, што падштурхнула старшыню зрабіць гэта, быў доступ Лявона да калгаснага майна. Зрэшты, як нярэдка бывае ў жыцці, перапляталася тое і другое. Сваім рашучым крокам Апанас Андрэевіч адсякаў не толькі Лявона, але і павука — Багдана Плюнгера — ад калгасных ферм.

Таму, калі ўрэшце пашанотны таварыш Плюнгер прыехаў зноў у сваё мястэчка Моталь, калі ён спыніў аўтамабіль паблізу будынка канторы, які ў вайну, між іншым, неаднойчы абстрэльваў разам з партызанамі і імкнуўся яго спаліць, калі ўвайшоў у будынак і, поўны гневу і роспачы, нагою адчыніў дзверы ў кабінет старшыні, Стрыгуноў зразумеў, што ў важнага гасця моцна закрануты гонар і што ўсе крыўды яго спляліся і пераплавіліся ў кавалак выбуховага рэчыва.

Не падаючы рукі Стрыгунову, Багдан Кузьміч уставиўся на яго ў цяжкім маўчанні.

— Здравствуйте! — першым у расцяжку вымавіў гаспадар кабінета; ягоны позірк з лёгкай усмешкай працінаў Плюнгера; усмешка падалася гасцю нахабнай.

— Гонар маю!.. Заехаў, каб падзвіцца на ашуканца і казнакрада, які да таго ж плодзіць у гаспадарцы прыватнаўласніцкія ілюзіі.

— А-а, дык вось, лавіце яго: злачынец, як ёсць, перад вамі!

— Нягоднік! Ужо няхай бы мяне, а то і жанчыну, такую жанчыну — Соладаву — надуць! Яе калоціць ад крыўды і агіды да цябе, абармот! Партыю і банк абмішурыць!.. Нездарма ж раней, бля, Сталін даводзіў, што з развіццём сацыялізму барацьба ў грамадстве будзе абвастрацца — контра ў розным абліччы палезе з усялякіх шчылін і паспрабуе ўдушыць заваёвы.

— Дазвольце вам заўважыць, Сталін трохі не тое казаў... Прашу...

Яны прыселі, не зводзячы вачэй адзін з аднаго.

— А калі і казаў, — доўжыў Стрыгуноў, — то варта памятаць: ніякая контра не будзе нам пагражаць, калі народ мецьме на сваім сталле хлеб, малако і мяса.

— А ідэйны дух не патрэбен?! Кодэкс камунізму пахерым? Так, па-твойму?

— Тут — зазначу — адно абумоўліваецца другім...

— Разумнік хрэнаў! Я ведаю: твае адступніцкія погляды абумоўліваюцца амерыканскімі часопісамі, якія ты чытаеш!

— Не сакрэт, і часопісы чытаю. Добры вопыт, калі ён ёсць, я гатовы пераняць нават ад марсіянаў. І гэта — не адступніцтва.

Даніка зноў бытта спружынай ускінула на ногі. Бачыце, які тып! Замест таго каб павініцца, яшчэ спрабуе павучаць яго, Плюнгера, які сабаку з'еў у класавых закатах, — спрабуе займець над ім перавагу!

— Шкада, хрушчоўская адліга дала вам, шэльмам, волю, а на добры лад усіх гэтакіх стрыгуновых, усіх падобных табе адшчапенцаў і апартуністаў варта было б паставіць да сценкі!

Плюнгер крута павярнуўся на месцы і, стукнуўшы абцасамі, шугануў, як скразняк. Без аглядкі. Не зачыняючы за сабою дзвярэй.

І вось — наце вам — у Іванаўскі райкам партыі Плюнгер спусціў дэпешу, якой прадпісвалася з усёй строгасцю разгледзець справу старшыні калгаса Стрыгунова, пазбавіць яго гонару звацца камуністам і вызваліць ад пасады. Толькі ж уважаючы на тую дынаміку, якая намецілася ў развіцці мотальскай гаспадаркі, і той хрушчоўскі клопат, каб да 1980 года стварыць у краіне дастатак і нават лішак прадуктаў харчавання, паколькі грамадства, як-ніяк, ужо павінна было зайсці ў фазу поўнага камунізму, — значыцца, зыходзячы з гэтакага клопату, бюро Іванаўскага РК КПБ абмежавалася вынясеннем свавольніку Стрыгунову строгай вымовы, да чаго ён, уласна, і рыхтаваўся.

Час быў дзіўны на перапляценне валюнтарызму, вар'яцтва, энтузіязму, веры ва ўдачу. Насельніцтва аграмаднай краіны-імперыі павінна было ўрэшце наесціся ўдосталь, і дзеля гэтага ламаліся прывычныя формы ўпраўлення народнай гаспадаркай, вырошчвалася кукуруза, утвараліся саўнаргасы, гарадскія і сельскія парткамы, міжраённыя газеты і процьма паноўленых, нечуваных, небывалых інстытутаў кіравання. Зрэшты, увесь

гэты адміністрацыйны вэрхал неяк шчасліва абыходзіў Моталь. Адно што тут біла па сялянскіх сядзібах — абмежаванне ва ўтрыманні свойскай жывёлы і, бадай, штучныя перашкоды ў назапашванні сена і іншага корму для кароў прыватнага статка. Трымаць авечак забаранялася наогул, што псавала настрой ледзь не ў кожнай мотальскай сям’і, як што спадчынныя майстры-месцічы налаўчыліся вырабляць аўчыны і шыць кажушкі, паўкажушкі... У доме Германкі, напрыклад, гэты занятак прыдаўся даччэ Надзі.

Мужчынскія, больш строгія, і жаночыя, з аблямоўкай, прыгожыя і цёплыя мотальскія кажушкі сталі прадметам гонару шматлікіх сем’яў, прадметам славы, як што мелі попыт. У Моталь, каб набыць кажушок, ехалі пакупнікі з усёй Беларусі і нават з-за межаў яе. Ні старшыня калгаса, ні сельскі Савет не чынілі перашкод людзям у занятку прыбытковым промыслам, дзякуючы якому названыя будаўнікі камунізму паўсюль набывалі дэфіцытную цёплую апратку. Вось толькі авечак хрушчоўскія стратэгі залічылі цяпер у лагер, варожы камунізму, таму і аўчыны ўсё цяжэй было набыць. Сяляне ўвогуле павінны былі забываць на дамашнюю гаспадарку і думаць думы адно пра калгас, што, паводле партыйнай праграмы, набліжала б камуністычную прышласць.

А што рабіць, калі ў Моталі насельніцтва столькі, што ў калгасе на кожнае працоўнае месца магло б стаць тры чалавекі. Што ім рабіць без дамашняга клопату пра жывёлу?..

Абдумалі мужыкі сітуацыю і вырашылі напісаць скаргу ў ЦК КПБ таварышу Мазураву: маўляў, каму стане горш, калі на іхнім падворку будзе гуляць лішняе свінчо альбо баран? Каня трымаць забаронена... Мужыкі амаль нічога не разумелі ў распісанай лозунгамі камуністычнай ідэі... І чаму гэта яшчэ, пане-дабрадзею, пыталіся яны, іхняе мястэчка перайменавана ў вёску, калі на справе яно даўно ўжо сфарміравалася як невялікі гарадок, якому і назва, уласна, — мястэчка!

Мотальцы атрымалі з ЦК КПБ адказ: іхняя вёска, бачыце, «адпавядае заканадаўчай базе ў БССР», тым не менш выказаныя імі меркаванні будуць улічаны. Коротка... Ды, жалю варта, няпэўна.

І была небяспека, што ў сядзібах сялянскіх далей-болей перавядзецца жывёла і знізіцца ўвогуле вытворчасць прадуктаў харчавання — тады дзяржаве карміць давядзецца не толькі рабочы клас, горад, але... й саміх сялян.

Падобную небяспеку, што казаць, не ўсе адчувалі, і, шчыруючы ўсё болей над харчовай праграмай, старшыня Стрыгуноў з лёгкім сэрцам прымаў партыйныя рэформы, што «аблягчалі» сялянам гаспадарку, пралетарызуючы яе. Стрыгуноў быў спакойны, бо хрушчоўскія новаўвядзенні не закраналі калгасную вытворчасць і проста ўпісваліся ў схему капітала і фермерскай гаспадаркі альбо наадварот...

Затое ад непрадказальнай сацыяльна-псіхалагічнай ломкі ў вёсках Беларусі ўстрывожыўся ўрад гэтай *нацыянальнай* дзяржавы (уважаючы на Канстытуцыю СССР), і першы сакратар ЦК КП Беларусі Кірыла Трафімавіч Мазураў паехаў у Маскву, каб давесці свае меркаванні Першаму сакратару ЦК КПСС Мікіту Хрушчову. Па дарозе ён прыгадваў ранейшыя сустрэчы з гаспадаром краіны, калі той прыязджаў на Беларусь. Мазураў паспрабаваў быў неяк давесці Хрушчову, што кукуруза — не самая выйгрышная кармавая культура на беларускіх палетках, што па кармавых вартасцях яна ўступае традыцыйнай мясцовай культуры — бульбе. Не ўдалося пераканаць. Мікіта Сяргеевіч рэзка і экзальтавана крытыкаваў хістанні Мазурава і потым пэўны час таіў на яго крыўду. Памірыліся, калі ён прыехаў з Масквы ў Белавежскую пушчу на паляванне. Тады ён, па-снайперску ўладкаваўшыся на вышцы, зваліў нямала дзічыны — і аленяў і казуль. Адно аленню тушу загадаў разрэзаць упоперак і начапіць біркі: на перадак — «Тав. Брэжневу», на задок — «Тав. Суславу», сваім сябрам. Але толькі ў выніку нейкага напружанага роздуму папрасіў неўзабаве падручных сваіх памянцэ у халадзільніку біркі наадварот: Брэжневу — задок, Суславу — перадак.

І быў яшчэ складаны выпадак акурат пры сустрэчы Хрушчова з вышэйшым кіраўнічым эшалонам рэспублікі. Мікіта Сяргеевіч, слухаючы даклад Мазурава, заснуў. Кірылу давялося панізіць голас і доўжыць прамову, занепакоена адсочваючы момант, калі ягамосць працнецца.

А ў 1959 годзе, па прыездзе ў Менск, Мікіта Сяргеевіч пажадаў пазнаёміцца з працай Белдзяржуніверсітэта. Рабочая мова ва універсітэце ў асноўным была руская, і гэта спадабалася ягамосцю. Відаць, больш не памятаючы аб Пастанове ЦК КПСС па Беларускай ССР і задачах у нацыянальнай палітыцы, падрыхтаванай Берыем, а ім, Хрушчовым, падпісанай, ён, бы сапраўдны носьбіт мудрасці, вырак на публіку, што сабралася з выпадку ягонага прыезду на плошчы Леніна, перад Домам урада: «Дорогие минчане! Чем быстрее все мы будем разговаривать по-русски, тем быстрее построим коммунизм».

І тады ж, на аўдыенцыі з ім, Мазураў, тоячы гнеў свой, даваў тлумачэнне, чаму ў рэспубліцы запаволены перавод агульнаадукацыйных школ на рускую мову. Ён, Мазураў, спаслаўся на супраціў з боку моладзі, на выпадкі стварэння падпольнага вучнёўскага руху ў школах Віцебскай і Гродзенскай абласцей; рухам, маўляў, ставілася на мэту барацьба за беларускасць, за вырашэнне нацыянальных пытанняў. Прымусовы перавод беларускіх школ на агульнасаюзную мову, казаў Кірыла Трафімавіч, можа той небяспечны рух толькі ўзмацніць. А ці пажадана гэта?..

І вось цяпер, едучы ў Белакаменную, Кірыла Мазураў рыхтаваўся да спакойнай і пранікнёнай гутаркі з Першым сакратаром ЦК КПСС. Дарэмна, бо тое, што адбылося ў крамлёўскім кабінэце дабрадушнага з выгляду «цара Мікіты», як паблажліва звалі яго ў Менску, легла літаральна рубцом на сэрца беларускага кіраўніка.

Мінчук Мазураў коротка далажыў гаспадару Крамля пра новыя поспехі Беларусі ў развіцці розных галін гаспадаркі і пасля пераможных рэляцый сказаў:

— Пры ўсім станоўчым, Мікіта Сяргеевіч, нельга не лічыцца з настроем людзей, асабліва вяскоўцаў, сялян, якія прызвычаліся весці сваю гаспадарку. Звужэнне прыватнага сектара ў вытворчасці прадуктаў харчавання мы лічым дачасным, паколькі калгасы і саўгасы ў большасці сваёй пакуль яшчэ не гатовы ўзяць на сябе клопат па забеспячэнні сельскага жыхара прадуктамі.

— Кірыла, няхай вучацца гэтаму, і хопіць табе разводзіць антымоні!

— Перапрашаю, Мікіта Сяргеевіч, толькі мушу сказаць, што з гэтага можа быць і другі негатыўны момант. Сельскі люд, не маючы сваіх прадуктаў харчавання, пацягнуцца па іх у горад, і ў нас узнікнуць праблемы з забеспячэннем гараджан, рабочага класа. Дарэчы, на Смаленшчыне і пад Масквой у вас гэта ўжо назіраецца.

— Таварыш Мазураў! — Шыя ў Хрушчова пачала налівацца барвовасцю: — Скажы, з якога часу ты стаў песімістам?

— Я аптымістычна разлічваю на ваш розум і мудрасць.

— Але, скажы праўду, у маім розуме сумняваешся?..

— Я хачу, каб вы, Мікіта Сяргеевіч, зразумелі, што паспешлівае выкананне гэтай пастановы не толькі не ўзбагаціць наша грамадства, якое рухаецца да камунізму, а, наадварот, прынясе прыкрыя страты. Дазвольце ж Беларусі ўстрымацца...

«Цар Мікіта», падобна, не слухаў далей; ён падхапіўся на ногі і, ледзь стрымліваючы найвысокі гнеў свой, выбег з-за стала, за якім яны вялі гутарку; устаў таксама і Мазураў.

— Кі-ры-ла — дурыла! Ты адкуль узяўся? Прыехаў па розум і мудрасць альбо, наадварот, прывёз вясковую мудрасць сваю з Беларусі і хочаш яе тут прадаць?

— Я ўсё сказаў і чакаю адказу!

— А тое ведаеш — забыў? — што розум і мудрасць закладзены ўжо ў партыйныя дакументы, і той, хто спрабуе ігнараваць іх, ігнаруе найвялікшы розум партыі, як, зрэшты, і партыйную дысцыпліну. Ты што, у апартуністы хочаш запісацца?! Прэч адсюль!

Моцна збянтэжаны камуніст — кіраўнік саюзнай сацыялістычнай дзяржавы (зноў жа паводле Канстытуцыі) павярнуўся, каб пакінуць бліскучы крамлёўскі кабінет, і тады «цар Мікіта» кінуўся за ім, злажыўся і даў нагой выспятка. Раз і другі. Пры гэтым усклікваў, укладваючы ў свой царскі голас усю партыйную сілу і моц:

— А вось табе!!! Вось табе мой адказ!

Кірыла Мазураў, па меркаванні паплечнікаў, меў вялікае, а тым часам і ранімае чалавечае сэрца, і яно пацярпела з таго шалёнага выпадку ў кабінете Хрушчова. У Менск Мазураў вярнуўся з мікраінфарктам.

Моталь такі разгарнуўся ў шчырай чалавечай працы на прынцыпах фермерства. Людзі атрымлівалі грашамі аванс, якога, дарэчы, хапала на пільныя хатнія патрэбы, і напрыканцы года — як на ўдачу — асноўны куш ад рэалізаванай калгасам прадукцыі — «трынаццатую зарплату». Атрымлівалі таксама падарункі і прэміі ад праўлення калгаса. Калгас штогод багацеў і, багацеючы, зрабіўся ўрэшце мільянерам — адным з першых на Беларусі, адным з першых у СССР. У Апанаса Стрыгунова тады вучыўся брыгаднаму падраду Уладзімір Бядуля, старшыня гаспадаркі «Савецкая Беларусь» Камянецкага раёна; аднаго разу ён, Бядуля, прывёз у Моталь на экскурсію ды перайманне вопыту ледзь не ўсіх сваіх папlechнікаў. Прыязджалі падзвіўца на дзівя багата хто.

З дасягненнямі Стрыгунова ў тыя гады мог спаборнічаць хіба толькі Уладзімір Ралько, які ўзначальваў прыкладна такую ж гаспадарку ў Аснежыцах, што пад Пінскам, а яшчэ Васіль Старавойтаў у «Рассвеце» імя Кірыла Арлоўскага. І то сказаць — там было іншае. Стрыгуноў меў падставы лічыць сябе мацнейшым ад іх.

Сістэма ўзбагачэння калгаса праз адданую працу, такім чынам, была вынайздзена і распрацавана. Да яе на самым пачатку, як вядома, спрычыніўся падручны старшыні Алесь Рамановіч. І не дзівя, што за першым заветным мільёнам прыбыткаў у Стрыгунова пайшлі і наступныя. Адно ў Моталі сёй-той шкадаваў: гэтыя мільёны не рабілі заможнымі ўсіх калгаснікаў, таму нават у сям'і Германкі, якая заўжды шчыравала ў працы, не было раскошы. Праўда, Аленін сын Мікалай, маладзён, надзелены роўным характарам і нават лагодай, працуючы механізатарам, меў добры заробак, да таго ж атрымліваў яшчэ і ўрадавья ўзнагароды. А вось Мікалаеў бацька Іосіф Рамановіч, як і маці Алена, як і сястра Надзя або Мікалаева дасціпная і ручая жонка Вольга, рабілі ў паляводстве і мелі з таго зусім небагата, у выніку — крыўдаваць пачыналі на Стрыгунова. Адмысловую гутарку са Стрыгуновым мела нявестка Германкі — Вольга, наўдзіў раскаваная асоба. Нарадзілася ў 1944 годзе і дзіцём ужо не памятала тае акаяннае вайны, не зведала ўсялякіх жахаў і страхав. Але ж і на яе долю выпалі нялёгкія леты.

Шчыраваць у працы пачала дома, калі бацькі, меўшы кавалак зямлі, мелі і горкую асалоду абрабляць яе, здымаць выспелае, назапашваць збажыну і гародніну. Яе бацькам не давялося, як сям'і Германкі, хадзіць ажно за сорак кіламетраў у Пінск — а хадзілі ж звычайна начамі, каб купіць хлеба. Тым не менш дзяўчаткам-падлеткам, што набылі рашучасць і смеласць, — і Вольцы, і яе сяброўцы Насці, з сям'і Германкі, — собіла пусціцца ў дарогу на ўсход за шчадрэйшай лустай хлеба і капейчынай. Дарогу туды паказалі мотальскія мужыкі. І вось купка маталянак — на вялікай Волзе-рацэ, акурат пад Саратавам. Яны вырошчвалі там бахчавыя культуры, гародніну. Плацілі ім «акордна» і ў асноўным збажыной. Таму па завяршэнні лета, ужо дзякуючы садзеянню старшыні мотальскай гаспадаркі Стрыгунова, ім удалося заказаць вагон і перавезці заробленае збожжа амаль да самага дому — у Іванава. Гэта было ў 1960 годзе. Песпех акрыліў юныя душы. На наступнае лета, а потым яшчэ і яшчэ ездзілі яны да Валгаграда і далей — пад Новасібірск. Зараблялі зноў няблага, вось толькі ў 1961 годзе неспадзявана ў краіне забаранілі перавозіць збажыну з усходу на захад, і дзяўчаты апынуліся, так бы мовіць, у палоне свайго заробку. Давялося ім цягацца з пяціпудовымі мяшкамі, шукаць пакупнікоў на месцы.

Напінала там жылы Вольга ды праз меру — сарвала жылот. З таго часу ў яе целе і засталася хіба на ўсе гады. Болі не-не дый даймалі яе. У жываце і ў крыжы.

Калі ж ездзілі на заробкі, у снах сваіх Вольга неаднойчы вярталася ў Моталь і ўсё чамусьці на адну і тую ж вуліцу — на Гару, хоць хата бацькоў стаяла ў іншым месцы. А потым і асталявалася на той жа Гары, у хаце Германкі, — на долю ёй выпаў шлюб з Аленіным сынам Мікалаем Рамановічам. Працавала яна цяпер на вырошчванні кармавых буракоў.

Дык вось аднаго разу, калі старшыня Апанас Стрыгуноў прыехаў на поле, каб паглядзець на працу калгасных руплівіц, Вольга і выказала яму свой дакор:

— Апанас Андрэвіч, ці ёсць у вас клопат пра нас, калгаснікаў?

— Вольга, вы дзіўна пытаеце... Як жа працаваць старшыні без клопату, пра які вы казалі?

— Хітрыце, Андрэвіч?

— У чым жа, Вольга, тады мая хітрасць? І чаму ты ніколі не ўсміхаешся, як іншыя? Давай шчыра...

— А калі шчыра, вазьміце ў бухгалтэрыі лічбы і паглядзіце, колькі наша брыгада здала прадукцыі і які прыбытак калгас атрымаў ад яе рэалізацыі?.. Параўнайце долю прыбытку, якая засталася ў калгасе, з тым, што вы нам выдаткавалі.

— У нас, Вольга, акордна-прэміяльная аплата працы...

— Вось іменна! Тады адкажыце, дзе грошы за выкананы план, а дзе за звышпланавую прадукцыю? Дзе прэміяльныя?..

— Гэта ўсё ўваходзіць у тыя дванаццаць рублёў за тону.

— Прашу прабачэння, вы нам выплацілі недзе ўсяго трэць ад належнага! А на такі нізкі працэнт спіну гнуць — не варта за фатыгу.

— Вольга,— Стрыгуноў зацікаўлена і востра паглядзеў на яе,— ваш бунт душы і схільнасць да эканамічнага аналізу мне спадабаліся. Скажыце, што можа зрабіць калгас для вас асабіста? Калі хочаце, я пашлю вас вучыцца на эканаміста. Вернецца — працаваць будзем разам.

— Дзякуй! Вы ўжо багата каго паслалі вучыцца на калгасны кошт, і гэта добра. Але мяне не варта пасылаць!

— Чаму?

— Мы з вамі не спрацуемся!

— Чаму ж?

— Бо вы жмінда! Калгас сяміразовы мільянер, а калгаснікі ў жабраках ходзяць.

— Вольга, такая сістэма... І не перабольшвайце!

— Тое, што вы робіце, не адпавядае ні сацыялістычнай сістэме, ні прынцыпам фермерскай гаспадаркі. Вы, паўтараю, Андрэвіч, хітруеце.

— Тады будзем лічыць, што мы з вамі не сышліся характарамі.

— Ну — гэта праўда!

На наступны дзень, калі сонца толькі-толькі распачынала свае агледзіны ўробленых мотальскіх ніў, прыйшла шукальніца справядлівасці на сваё поле. Глядзіць і вачам не верыць: на яе гонях, акурат дзе пачыналіся бурачковыя

шнуркі, зялёныя, бухматыя ўжо, стаіць патарчака з дошчачкаю, і на ёй напісана:

Вольга ўсміхайся!

Ну і было ж кепікаў, жартаў у кабет з нагоды выкінутага старшынёй фартэлю.

Але, нягледзячы на праявы вольнага духу і фантазіі Стрыгунова, яго лічылі ў супольным жыцці чалавекам сухаватым і няўступчывым. Да таго ж тая Апанасава натурлівасць часам межавала з агрэсіўнасцю, што дзівіла і выклікала шкадобу ў бліжэйшым да яго асяродзі.

Як стрэмка ў воку для кіраўніка калгаса быў цэх побач з канторай, дзе яшчэ за польскім часам рабілі каўбасы. Цяпер цэх быў падпарадкаваны райспажыўсаюзу, але майстрам і кіраўніком вытворчасці выступаў той жа ўмелец і майстар — Сцяпан Мінюк. Апанасу Андрэевічу, старшыні, чамусьці ўбілася ў галаву паставіць агароджу каля канторы і адным краем адсекчы падворак каўбаснай так, каб туды няможна было ні прайсці, ні праехаць. Канфлікт разглядаўся ў райвыканкаме.

А неўзабаве зрабіў чалавек «наезд» і на мотальскую царкву.

Заказаўшы ў Брэсце праект будаўніцтва новага калгаснага цэнтра, ён «пасадзіў» гэты цэнтр не воддаль ад царквы, праз плошчу, як гэта робяць людзі, каб фарміравалася прастора цэнтра мястэчка, а пад самай царквой, загароджваючы ад свету духоўны храм. Мала таго, старшыня прыхапіў праектам яшчэ і частку царкоўнага падворка з каменнай агароджай, якая пабачыла шмат, перажыла вайну, але не выстаяла тут пад напорам Стрыгунова.

У грамадзе Апанас Андрэевіч пазбягаў вясёлых застоляў, пагулянак з песнямі, жартамі — сваім нутром неяк не ўпісваўся ў іх; і тут ён быў проста супрацьлегласцю Ганны Фамінічны, суджанай яго. Тая любіла святочныя хаўрусы, сябрыны і часам была іхняй душой.

Ён знайшоў сваю Ганну ў Сібіры акурат пры сканчэнні авіяцыйнага вучылішча. Паглядная, незалежнага нораву бландзінка з доўгай касою. Нешта ж і ў ім было прыцягальнае, апроч лёгнай формы...

Ужо пажаніўшыся і прыдбаўшы сына Юрку, яны зразумелі, што, з прычыны пэўнай і нават значнай розніцы ў характарах, ён і яна — каса і камень. Таму нярэдка іх мір і згода імгненна перарасталі ў сваю супрацьлегласць і заканчваліся кухталямі.

Узаемаадносіны гэтай пары да таго ж мелі спакваля развівацца. Аднаго разу Ганне сабіла затрымацца «на працы» да дзвюх гадзін ночы — школа, дзе яна рабіла бібліятэкаркай, прымала нейкіх гасцей. Вярнулася гаспадыня да хаты крадком, ціха адчыніла дзверы, адны, потым другія... Зняла туфлі і непатрэбнае ў пасцелі адзенне. Ад Апанаса — ні гуку. Хуценька шыгнула пад коўдру. І тут грозны вокліч: «Ану дыхні!» Сэрца сцэпнулася, і яна — яму ў адпаведным тоне: «Усё жыццё марыла, каб дыхаць на цябе!» Амаль у той жа момант Ганна адчула моцны штуршок. Зляцела з ложка, стукнулася ў падстаўку, і на яе спікіраваў вазон — кактус «цёшчын язык». Сітуацыя ў момант стала крытычнаю, але ж у яе хапіла духу, каб з гаршком з-пад вазона рынуцца на свайго крыўдзіцеля.

Перамогі ў падобных палюбоўных баях не атрымліваў ні адзін бок, і — чым-чым, а сваёй няўступлівасцю — яны абое былі задаволены.

Толькі ж Ганна, мусіць, пераўзыходзіла свайго чалавека хітрасцю, што рабіла ёй гонар. Неяк у чарговую сваю паездку ў Іванаву па школьных справах яна сустрэла там галоўнага ўрача бальніцы Махахея. Доктар уважліва акінуў вокам яе ладны стан дый пытаецца:

— І што гэта з вашым мужам? Ён зусім перастаў задавальняць вас у ложку?

— А вы адкуль гэта ўзялі?! — усклікнула збянтэжаная маладзіца. — Я ж на яго не скарджуся.

Махахей вытрымаў момант і паведаміў:

— Прыходзіў ён, прасіў рады, каб узняць мужчынскую сілу. Я выпісаў яму таблеткі, і вы атрымаеце задавальненне.

— Дзякуй вам, доктар! — адказала занепакоеная і абражаная ўчынкам мужа маладзіца: — Тут лішні сродак якраз не завадзіць!

Яна не дала доктару зразумець, што тыя таблеткі муж браў не дзеля падмацавання сваіх сіл у сямейным

ложку, не прызналася, што ў яго, паганца, з'явілася прывада — Райка Строганавы, прысланая з Ленінграда на пасаду галоўнага заатэхніка мотальскай гаспадаркі. Глядзеў Апанас Андрэевіч вострым зрокам на новую сваю папалечніцу, сатканую, здавалася яму, з адных промняў ранішняга сонца, і метал у ягоных вачах пачынаў плавіцца. Гэта заўважылі спачатку канторскія, а потым і для ўсяго калгаса не стала сакрэтам. Ганна Фамінічна пакуль што трывала мужава захапленне. Цяпер жа, як пачула ад доктара такія ведамкі, зазірнула ў аптэку і купіла іншых пігулак — пургену. Вярнулася ў Моталь, калі працоўны дзень ужо вычэрпваў сябе і ў канторы была адна прыбіральшчыца гаспадыня Вольга. Гэтая жанчына, дарэчы, набыла вышэйшы аўтарытэт у старшыні тым, што шчыра даводзіла яму пра розныя надарэнні з калгасным людям, пра якія ён часам не ведаў. У вачах жа калгаснікаў яна паступова ўзнялася да ролі каменданта канторы, яе інакш і не звалі, як Вольгай Рыгораўнай.

— А вы чаго сюды? — строга спыталася дбайная тэхнічка Рыгораўна ў жонкі старшыні, заступаючы ёй дарогу да кабінета мужа.

— Ведаеце — ой! — ліхаманкава прыдумвала Ганна. — Гэта ж учора я тут была і забыла ў кабінете свой парасон.

Вольга Рыгораўна прапусціла яе. Маладзіца кінулася да стала, за якім звычайна сядзеў яе чалавек, і ў адной з шуфляд знайшла тое, што шукала — пачачак з пігулкамі. Яна высыпала іх у свой рыдыкюль, а на іх месца насыпала таблетах пургену.

Праз колькі дзён затоены і важны Апанас Андрэевіч разам з галоўным заатэхнікам Строганавай кудысьці паехалі. А машыну старшыні калгаса цяпер, па адыходзе ў нябыт «аргенцінца» Алеся Рамановіча, вадзіў Юрка Гусеў. І вечарам Ганна Фамінічна пацікавілася ў Юркі:

— Скажы, міл чалавек, увесь дзень вас не было... Як пачуваў сябе мой?

— Ай, Фамінічна, не пытайце. І смех, і грэх! Панос ім кішкі выварочваў...

— Ты гэта пра Апанаса Андрэевіча?

— І пра Андрэевіча, і пра яе, заатэхнічку... Усю дарогу дый лес абдрысталі!

— Ад чаго б гэта? — амаль шчыра ўсклікнула Ганна Фамінічна.— Нічога ж дрэннага ён дома не еў. Але... каб і ў яе тое самае?! Цяжка паверыць!

— Паверце...

— Тады давядзецца Апанасу Андрэевічу клізму паставіць!

Гаспадарчая дбайнасць, якой жыў Апанас Стрыгуноў і якую падтрымлівалі калгаснікі, а гэта перш-наперш накапленне прыбыткаў, безумоўна, ніяк не ўпісвалася ў тую феадальна-прыгонную сістэму, што прыкрывалася Саветаў і сацыялізмам. Апанас Андрэевіч шчыра лічыў сябе камуністам, але ён і сам толкам не ўсведамляў таго, што адбываецца. Пospех калгаса з усімі яго ардэнаносцамі і нават Героем Сацыялістычнай Працы Паўлюком Палто — кіраўніком звяна па вырошчванні буракоў, быў атрыманы не дзякуючы сацыялізму, якім ён тут складваўся, і палітыцы пануючай партыі, а насуперак ім, наперакор існуючаму ладу. Таму, калі ўжо й была якая-нікая мудрасць у кіраўнікоў раёна і вобласці, то яна зводзілася да таго толькі, што яго, Стрыгунова, цярпелі, і цярпелі нават у праведным гневе.

Неяк прыехаў у Моталь другі сакратар райкама Гняткоў і, забыўшыся, хто перад ім, даваў павучаць і даваць указанні. Мільянер Апанас нядоўга трываў. Пасля некалькіх слоў падхапіўся, трымаючы сваю папку ў руках, і сказаў пашанотнаму госцю:

— Таварыш — чалавек мілы, любы! У вас шмат ідэй, то вы сядайце ў мой фатэль і пакіруйце гаспадаркай, а я тым часам праеду на поле, дзе пад вашы ідэі мы падмурак закладваем.

І — знік.

У Моталь больш ніхто з начальства не ездзіў, тым не менш усе памяталі пра нахабніка Стрыгунова і чакалі выпадку, каб расквітацца з паганцам, — па выніках адной і другой пяцігодак ён і сам цягнуў на Героя Сацыялістычнай Працы, але ж, сорам сказаць, у гаспадарцы «40 год Кастрычніка» ўкаранялі элементы арганізацыі працы, што ўвачавідкі падрывалі сацыялістычныя асновы жыцця.

А Стрыгуноў, напэўна, праз меру захапіўся перанясеннем амерыканскіх парадкаў на мотальскую глебу і пачаў дзейнічаць без уліку сацыяльнага клопату пра жыхароў. Нікому ў Моталі ён, праўда, не замінаў рабіць свой уласны выбар: ці то працаваць у калгасе, ці ехаць кудысьці ў заробкі — на сплаў драўніны або на цалінныя землі ў Казахстан, у Расею, дзе для мотальскіх цесляў — асабліва для іх — было шмат заказаў. Заробак багата якіх сем'яў у калгасе памнажаўся на заробак ад адыходных промыслаў.

Пры лішку працоўнага люду Апанасаў клопат распасіраўся адно на калгас, і неўзабаве старшыня падлічыў, што для паспяховага выканання работ у гаспадарцы яму дастаткова будзе ўсяго дзвесце чалавек, якія валодаюць тэхнікай. Астатнія грамадзяне, глядзі што, і без патрэбы... Разлікі былі зроблены акурат у той час, калі адзначалася 15-я гадавіна з дня запуску ў Савецкім Саюзе штучнага спадарожніка Зямлі. Па распараджэнні старшыні калгаса, што выходзіў з клопату аб пашырэнні прыбытку, у вёсцы Асаўніца разаралі пад азімае жыта традыцыйны выган, дзе сяляне пасвілі сваіх кароў. І вясною падчас паводкі здарыўся канфуз. Больш нізкія ўдобы аказаліся пад вадою, а на тым вышэйшым выгане зелянела калгаснае жыта — калгаснікам не было дзе пасвіць худобу. І прыйшлі яны, мілажальныя, у кантору. У тую хвілю ўвагу старшыні ў кабінэце акурат адцягвала на сябе самотная кабетa Цыбуліха. У яе была звычка страчыць без перадыху — слова са словам зліваліся, і слухач чуў не словы, а суцэльныя ланцугі гукаў:

— Старшынькаўжоўсепасадзілібульбуамнебеднайняшчаснайніхтоканянедае, — спявала яна.

У адрозненне ад Цыбуліхі старшыня гаварыў спаважна і бытта крэсівам выкрасаў кожнае слова.

— Марыя Віктараўна! — гукнуў ён праз дзверы ў суседні пакой.

— Я тут, — умомант з'явілася постаць бухгалтаркі Палто.

— Перакладзі, зрабі ласку, што хоча ад нас гэтая маладзіца?

— А яна вам кажа: «Старшынька, ужо ўсе пасадзілі бульбу, а мне, беднай, няшчаснай, ніхто каня не дае».

І яшчэ: калі вы ёй, Цыбулісе, не паможаце, яна кінецца ў возера, і тады людзям будзе брыдка ўспамінаць пра яе.

— Дурніца! Сёння ж табе будзе конь разам з аратым. Ідзі і чакай!

Наступнымі хадакамі былі гэтыя, з Асаўніцы.

— Андрэвіч,— звярнуліся яны,— пакрыўдзіў ты нас: забраў выган, і каровы галодныя па хлявах стаяць!

— Ну, выган, скажам, не ваш. Зямля там належыць калгасу,— патлумачыў Стрыгуноў.— А кароў, калі няма куды выгнаць, здавайце. Мы вам грошы выплацім. Малако з фермы браць будзеце.

Падобна было, што фермер і мільянер Стрыгуноў быў паслядоўным прыхільнікам хрушчоўскай камуністычнай палітыкі на вёсцы.

— Не-е,— адказвалі тыя.— Без каровы няможна ладаваць жыццё селяніну. Карова — свойская жывёліна і скарб на падворку адвечны. Не чыні здзеку з нас, чалавеча.

Старшыня не разумее іх, а яны такі разумелі яго, але не пагаджаліся з ім. Непярэліўкі! Так і пайшлі хадакі, пакінуўшы ў канторы след ад суму.

— Андрэвіч,— звярнулася да старшыні Марыя Палто,— памажыце вы ім! Няхай яны на тую азіміну выганяюць кароў...

Дзіўна, але і яе голасу старшыня не пачуў. Ці не з'ехаў ён, небарака, з глузду, ці не звар'яцеў ад тых калгасных прыбыткаў? Можна, гульня ў яго пачалася такая, як у гульцоў у рулетку? На рахунку ж у банку цяпер было дваццаць мільёнаў рублёў. Вацюхны!.. Ды за такія грошы паўцарства можна купіць! Але чаму гэта чалавеку ўсё мала?.. Цяпер і Марыя Палто не разумела яго.

Па скарзе тых жа хадакоў у Іванава справу разглядалі зноў на бюро. На гэты раз для свавольнага старшыні калгаса гэта была ўжо пастка, якую ён сваёй няўступчывасцю сам сабе й памог наладзіць.

Багатыр Стрыгуноў чакаў чарговай строгай вымовы — самае большае. З трывогай прыгадваў, як на выездзе з Моталя сустрэў новенькую «Волгу» Плюнгера. Побач з ім сядзела — хто б мог падумаць! — Соладава. Яны прыпыніліся; тармазнуў і Апанасаў шафёр Юрка Гусеў. Старшыня калгаса выйшаў з машыны. Плюнгер хвіліну

глядзеў яму ў твар — цяжкая змрочная ртуць ледзь не пералівалася з ягоных вачэй.

— Герой, такую тваю... Можаш лічыць, што твая песня спетая!

І ў тых жа ртутных вачах бліснула зларадства. На твары Соладавай — таксама радасць. Паехалі...

Акурат у той дзень былыя мотальскія партызаны адзначалі нейкую памятную дату, гадавіну атрада, ці што... Плонгер, пэўна, ехаў на сустрэчу да сваіх братоў па зброі. За ягонай машынай, між іншым, ішла яшчэ адна легкавуха, з юнаком за рулём...

— Ягоны сын, — кіўнуў у бок другой машыны Юрка, калі старшыня ўжо сядзеў побач.

— Сын Плонгера? — здзіўлена перапытаў Стрыгуноў.

— Ага...

Сын — сынам, разважаў далей старшыня. Толькі ж чаму разам з Багданам Кузьмічом сядзела Соладава? Ці не па ягонай справе яны прыезджалі ў Іванова і потым скіравалі ў Моталь?..

У ціхім, але трывожным і пакутлівым роздуме на пасяджэнні ў райкаме Апанас, Андрэў сын, грэшнік, і не заўважыў, як хутка прабег час. Члены бюро райкама паасобку і разам ускінулі яму за валютарызм, бачыце, ён самастойна прымаў важныя для калектыву рашэнні, не абмяркоўваў іх на пасяджэннях праўлення калгаса. Прыгадалі шмат чаго — не толькі той выган — і аднадушна прагаласавалі за вызваленне яго ад пасады старшыні гаспадаркі. «Даруйце! Што ж гэта?.. Ці не жарт, людцы?!»

Толькі тут Апанас адчуў рэальнасць моманту, усвядоміў: нечакана, у адзін круты момант рушыцца ўся ягоная кар’ера. Ад жаху пахаладзеў. Што цяпер скажа ён сваёй жонцы і сыну? Што скажа калгаснікам... Як паглядзіць у вочы той жа Марыі Палто, бухгалтаркі, генія лічбаў, якая прасіла яго пайсці насустрач скрыўджаным, калі тыя прыходзілі, уважыць, зразумець іх, памагчы. Няўжо ўсё цяпер пайшло прахам?

Маючы досвед у тым, хто адзіны, бадай, заступіўся б за яго і павярнуў назад справу, Стрыгуноў вырашыў на наступны дзень ехаць у Брэсце. Толькі ж абставіны прымуслі яго затрымацца — з міліцыі паведамлілі, што

пад Моталем у лесе знойдзены два трупы, юнака і жанчыны, яны ляжалі ў машыне «Волга» абняўшыся, матор працаваў. Побач з машынай было кастрышча. Нябожчыкі, пэўна, перад тым, як схавацца ў машыне, смажылі мяса... Далей ішло апазнанне... Скрушлівую навіну прасілі трымаць у сакрэце, як што машына тая была з горада Брэста і юнак меў пры сабе дакументы...

Апанас Стрыгуноў ад гэткай навіны знерухомеў і, не ведаючы, якога выніку ад далейшага «апазнання» чакаць, застаўся на месцы — ад трагічнай весткі паблякла і адсунулася ў кут сваё ліха.

Нейкім чынам навіна прасачылася і ў мотальскія вуліцы і завулки. Людзі перашэптваліся, на іх тварах з'яўлялася міна вострай цікаўнасці і жаху.

Тых сараматных нябожчыкаў у партызанскім лесе агледзеў ляснік, робячы ранішні абход сваіх уладанняў. Урач з «хуткай дапамогі» аказаўся бяссільным іх ажывіць, і за прычыну смерці давялося ставіць атручэне газам. Але, як на дзіва, на наступны дзень газеты надрукавалі спачуванне таварышу Багдану Кузьмічу Плюнгеру, сын якога заўчасна загінуў у «аўтамабільнай катастрофе». Люд, параўноўваючы два надарэнні, перамываў іх. Апанас Стрыгуноў, слухаючы розныя пагудкі, маўчаў.

Ні ў тыя, ні ў бліжэйшыя дні першы сакратар абкама не прыняў камуніста Стрыгунова, і наогул яму было адмоўлена ў прыёме. Вядома, не па прычыне жалобы ў таварыша Плюнгера, а з салідарнасці з рашэннем Іванаўскага РК КПБ, з якім у рожкі гуляў і з якога гэтак злосна жартаваў старшыня калгаса-мільянера Стрыгуноў, Апанас свет Андрэвіч, чалавек выразнага малюнка душы і смелых учынкаў, незалежных поглядаў і неардынарнага светаўспрымання.

Нягледзячы на няўдачы, памылкі, пралікі, гэты дзівак чалавек, бунтоўны капіталіст-камуніст вельмі хораша дапаўняў і ўзбагачаў шэраг мотальскіх асоб і характараў. Дармо што не з тутэйшых... За яго, напэўна, парадаваўся б сам празорлівец Парыпа, каб яму паведамілі, ды і Пятро Пісарчук, мондры селянін, не застаўся б тут раўнадушны.

Рухнула жалезная заслона, і тады на Бацькаўшчыну ўсё часцей і актыўней пачалі прязджаць уцекачы-эмігранты. Адных цікавілі родны куток і свае людзі, увогуле грамадска-палітычная атмосфера на вызвольных прасцягах, да іх належалі Васіль Мельяновіч, Язэп Сажыч, Раіса Жук-Грышкевіч, Алена Міхалюк, Міхась Швэдзюк, Міхась Наумовіч, Анатолю і Наталля Лук'янычкі, у другіх было й гэта і яшчэ грамадскі інтарэс да гістарычнае і культурнае спадчыны — Янка Запруднік, Вітаўт Кіпель, Івонка Сурвіла, Тамара Стагановіч, Міхась Белямук, трэція збіралі і прывозілі пацярпеламу ад чарнобыльскай катастрофы люду гуманітарную дапамогу, рабілі паслугі ў аздараўленні дзяцей — айцец Надсан, Сяргей Карніловіч, Мікола Прускі, Ірэна Каляда і тая ж адданая роду Сурвіла.

Іх было двое, і прыехалі яны на Беларусь — у адзін год, адзін час — пасля доўгай, амаль паўстагоддзя разлукі з радзімай,— Барыс Кіт і Марыя Раманавічанка — Дзямковіч. Першы на той круты момант, калі ўсё яшчэ грукацела вайна, але фронт ужо рухаўся з усходу на захад, быў ва ўзросце Ісуса Хрыста, меў шмат нерастрачаных сіл, духоўных і фізічных, працаваў на асвету і адраджэнне Бацькаўшчыны. Зрэшты, па гэтай прычыне і быў залічаны ў ворагі камунізму, чаму і мусіў трымацца далей ад чырвонага ліха.

Другая на той час, застаючыся ўсё яшчэ падлеткам і баючыся, бытта нячыстай сілы, энкавэдыстаў, таксама адцуралася ўсяго, што лучыла яе з родным і бліскім, падзяляла лёс уцекачоў.

На Кіта праз дзесяцігоддзі нібы нахлынула другая маладосць, і ў яго душы па-новаму пачалі ўзнікаць і назапашвацца пачуцці, якія можна было б ахарактарызаваць і як тугу па незваротным, і як покліч да роднай зямлі, што стала заяўляць пра сябе асабліва выразна пасля таго, як ён, прызнаны вучоны, распрацоўшчык вадароднага паліва для касмічных караблёў, а ўжо потым і сістэм праграмавання і кіравання ў розных міністэрствах ЗША, вызваліўся ад усіх дзяржаўных

абавязкаў, выйшаў на пенсію і памянў свой план і свой лад жыцця.

Якраз разгортваліся ў розных жыццёвых праявах 70-я гады, калі амерыканцы высадзіліся на Месяц, а ў Савецкім Саюзе таксама марылі пра гэта і асвойвалі Космас, рабілі эканоміку «эканомнай» і намагаліся пабудаваць сацыялізм не з дзікунскім, як раней, а з «чалавечым абліччам». Кіт аб'ездзіў к таму часу ўжо нямала краін, дзе чытаў лекцыі па матэматыцы, выступаў кансультантам амерыканскага ўрада па астранаўтыцы, правёў першыя канферэнцыі навуковай эліты ЗША і СССР па астранаўтыцы і ўвогуле пачуваў сябе крыланам над грэшнай зямлёю, такою багатай на колеры, радасці і пакуты. Кіт навучыўся трымаць шырокую прастрань зямлі ў полі зроку і таму на пэўных падставах мог лічыць сябе грамадзянінам Зямлі і грамадзянінам зорнага Сусвету, але ж не тым, даруйце, бязбацькавічам або маргіналам, для якога дзе большая капейка, прызрань, там і радзіма.

Нечакана для ўсіх, праўда, ён пакінуў сям'ю ў Вашынгтоне, дзе яны разам з Нінай у апошнія гады жылі, дакладней, пакінуў Ніну, як што сыны ўжо былі самастойнымі і забяспечанымі людзьмі, — падаўся ўлегцы ў Еўропу.

Адносіны з жонкай, у чым ён рэдка каму прызнаваўся, складваліся няпроста, асабліва пасля таго, як яго маладзіца захапілася кампутарнымі сістэмамі і стала вядучым спецыялістам у гэтай галіне.

У яе было сваё кола сяброў і знаёмых. І, чаго граху таіць, не ўсе яе прыяцелі, што ўвіваліся каля гаспадыні, былі даспадобы Кіту.

Ніна дамагалася пакоры мужа і дамінавала ў доме. Паводле ўяўленняў свайго чалавека, яна перастала лічыцца з ягонымі думкамі і настроем. Той трываў, але ў душы толькі прыкідваўся роўным, пакорлівым. Ён ставіў сябе вышэй жаночае хэнці, бачыў іншых красунь і ўмеў ім казаць чароўныя словы. І ў такой, здавалася б, беспраблемнай сям'і, калі Барыс усё часцей зазнаваў няласку, адчуваў самоту, — разрыў рабіўся выспелым і лагічным. Калі страчваецца прыцяжэнне між касмічнымі цэламі, яны разыходзяцца. Між людзьмі — тое ж самае.

На шчасце, гэты, трэці, як сам ён лічыў, перыяд у ягоным жыцці (пасля другога — амерыканскага)

неспадзеўкі складваўся таксама ўдала. Чалавек пачаў працаваць у Еўрапейскім аддзеле Мерылендскага ўніверсітэта, аднаго з самых прэстыжных і прыцягальных у свеце. Чытаў лекцыі ў ягоных філіялах у Нюрнбергу, Хейдэльбергу, Дармштаце, дзе размяшчаліся амерыканскія ваенныя базы. Па-юначы энергічны, нягледзячы на нейкія там шэсць дзесяткаў гадоў, ён праяўляў на занятках не толькі свае добрыя, важкія веды, але і схільнасць да лёгкага гумару, жартаў, асацыятыўных адступленняў і параўнанняў. Праз пэўны час кіраўнік аддзела матэматыкі Самуэль Б. Томпсан напіша яму з удзячнасцю:

Я толькі што прагледзеў ацэначныя студэнцкія анкеты аб Вашай дзейнасці як выкладчыка нашага ўніверсітэта.

Як заўсёды, студэнты даюць Вам найвышэйшы рэйтынг. Я хачу, каб Вы ведалі, што і я цалкам пагаджаюся з Вашымі студэнтамі, што Вы ёсць выдатны настаўнік і што наш ўніверсітэт мае вялікі гонар мець Вас сваім сябрам.

У датклівай і хвалючай навуковай атмасферы Кіт палічыць за пачэсны свой абавязак выканаць даследаванне пра вядомага і блізкага яму яшчэ з Вільні настаўніка і калегу — прафесара Антона Зыгмунта, чый матэматычны геній проста асвятляў яму дарогу не адно дзесяцігоддзе. Гэтую працу ён прадставіць у якасці доктарскай дысертацыі і пасля яе абароны ў 1982 годзе стане доктарам філасофіі ў галіне матэматычных навук і гісторыі, прафесарам Мерылендскага ўніверсітэта. Такім чынам, яго незвычайныя творчыя здольнасці, памножаныя на мэтаскіраваную і натхнёную працу, яшчэ раз дадуць яму ўяўленне пра ўдачу і вялікае шчасце, тое шчасце, якое, бадай, упершыню яму засвятліла ў Каліфорніі, калі атрымаў перамогу ў працы над утайманнем (прыўлашчваннем) плыўкага вадароду.

У гэты перыяд жыцця ў Кіта было адчуванне, што ён зноў нечакана для самога сябе нарадзіўся на свет або свет шырокі павярнуўся да яго іншым, паноўленым і дужа прывабным бокам. Калі ён пасяліўся ў Франкфурце-на-Майне і пачаў збіраць матэрыялы па тэме дысертацыі,

у снежні, не столькі марозным, колькі золкім, перакладчыца Вера, спрыяючы самотнаму чалавеку, прывяла яго на каву да сваіх добрых знаёмых на вуліцы Шэфергасэ — гэтая дабрачынная сям'я, як неўзабаве высветлілася, мела радавныя карані і ў Нямеччыне, і ва Украіне адначасова.

Гаспадыня Лідзія Рудольфаўна, у жыцці якой незнарок было паяднанне «Лі» з «Ру», Кіева з Франкфуртам, а ўглыб капнуць — дык яшчэ і з заморскімі гарадамі, гаварыла па-руску, ведала таксама ўкраінскую мову, чаму Кіт вельмі абрадаваўся, бо даўно пачаў ставіцца да ўкраінцаў як да суродзічаў. Значыць — сваячка! Але ж самае вялікае ўзрушэнне ён зведаў тут, на Шэфергасэ, калі з другога пакоя выйшла дачка спадарыні Лідзіі — Тамара. Якраз бы тая карцінка, бы жывы цуд: ветлівая і адухоўленая, пластычная і грацыёзная, абалювальная і самавітая ў рухах. На ёй была лёгкая сукенка з невялікім і вабным дэкальтэ на грудзях. Яшчэ больш Кіта прыцягвалі яе блакітныя вочы, шырока раскрытыя, з выразам годнасці і чакання. Ужо наколькі ўдаўнелы грэшнік, Барыс быў спрактыкаваны ў мяккім, лагодным абыходжанні з дамамі, а тут глытаў сам свае словы — усе кампліменты, якія ён мог бы выдаць, абясцэньваліся. Павітаўся, прыклаўшыся вуснамі да яе рукі. Яна ж бачыла яго інтэлігентны, амаль сакратаўскі лоб, крануты падоўжнымі зборкамі, і амаль адкрытую лысіну, загарэлую, гладкую, на якой люстравалася сонца. Энергія чулася ў бляску ягоных вачэй, у імклівых рухах і ў самой паставе.

— Я не помню больш яркага дня, — сказаў ён, ды трохі не так і не тое, бо ў ягоным узросце, у замглены снежаньскі дзень не варта было надта кідацца ў лірыку.

— А вы любіце музыку? — раптам спыталася яна, пэўна, каб пераклучыць увагу гасця на іншае і памагчы яму.

— О-о! Як жа яе не любіць?.. У гады сваёй маладосці я на скрыпцы іграў.

— А як вы ставіцеся да Бетховена? Я, напрыклад, люблю іграць яго «Лунную сонату»...

— Бетховен — гэта залаты капітал у культуры, як і Моцарт, Шапэн...

— Скажыце, што вы асабліва любіце? Я сыграю: пакуль мама згатуе каву, зробім музычную паўзу.

— Добра. Толькі мне больш да душы музыка Пятра Чайкоўскага; ведаеце, там заўжды ёсць мелодыя, а не толькі шум.

— Вось яно што! — усклікнула маладзічка ў прыемным здзіўленні: іх госць — чалавек з густам! — Тады паслухайце...

Тамара кранулася пальцамі клавішаў, узяла акорды «Падснежніка» з твора Чайкоўскага «Дванаццаць месяцаў». Барыс Кіт слухаў, зачараваны наплывам гукаў, іх спалучэннем у мяккія акорды, у аксамітныя матывы.

Як чалавек Зямлі і часткова Сусвету ён не мог абысці гэткае зорнае жаночае ззянне, ды яшчэ пад музыку, якую любіў. Ужо за сталом, накрытым гаспадыняй, стараючыся захапіць увагу Тамары і блізкіх ёй, Кіт пачаў прыўзнята і жыва расказваць эпізоды з жыцця і творчасці Пятра Чайкоўскага, прыгадаў даму-арыстакратку, якая ніколі нават не сустракалася з кампазітарам, але любіла яго музыку і дапамагала яму, чарадзею, матэрыяльна; спыніўся на сувязях Чайкоўскага з Амерыкай: падаў ім такую дзівосную гісторыю:

— З Нідэрландаў у Злучаныя Штаты Амерыкі прыехаў нікому не вядомы хлапчына Андрэй Карнегі. Ён пачаў свой бізнес, прадаючы гарачыя сасіскі на вуліцы. Сасіскі ж і дапамаглі яму паступова, крок за крокам, зрабіцца мільярдэрам, толькі, — патлумачыў Кіт, — цывілізаваным мільярдэрам! Ён пабудаваў у Нью-Ёрку вялізны тэатр — Карнегі Хол — і на яго адкрыццё шукаў дастаткова ўражлівую постаць у музычным свеце. Ёю аказаўся Чайкоўскі!

Карнегі суправаджаў кампазітара па многіх гарадах краіны, дзе той прадстаўляў сваю музыку і сам дырыжыраваў аркестрам. Амерыканцы палюбілі чараўніка-маэстра і кожны год на Каляды пачалі ставіць у Карнегі Хол балет «Шчаўкунчык». Ставяць да гэтага часу!

Кіт пакарыў сям'ю Лідзіі Рудольфаўны сваім зусім адкрытым характарам, шырынёй сваіх інтарэсаў, пазнанняў і ветлівасцю.

— Дзівосны чалавек! — казала потым, калі госць пайшоў, гаспадыня. — Толькі ступіў на парог, а ўжо свой для кожнага і, ведаеце, знаёмы нам не адно стагоддзе!

У хуткім часе Барыс даведаўся, што спадарыня Тамара мае трыццаць пяць гадоў ад нараджэння, хоць выдавала яна нашмат маладзейшаю. Яе сэрца таіла шмат дзівосаў і драм — хіба жартачкі мець не адну, а дзве маці, не аднаго, а двух бацькоў? Акурат гэта і выпала ёй на долю.

Першыя і сапраўдныя Тамарыны бацькі — Дуся і Адольф Цірлінгі — па прычыне нямецкага паходжання мелі праблемы ў Краіне Саветаў. У 1937 годзе, калі Адольф служыў у Чырвонай Арміі на Далёкім Усходзе, ягоную маці ў Кіеве арыштавалі. Потым, з-за яе, звольнілі ў запас і яго самога — з абмежаваннем у правах, або, як у народзе казалі, з воўчым білетам. Там жа, па месцы службы на Далёкім Усходзе, Адольф і жаніўся. Дуся нарадзіла дачку Тамару. Калі ж яна зацяжарала ад Адольфа другі раз — паехалі яны ў Кіеў шчасця шукаць. А там жыла Адольфава сястра Ліда, і мела яна пэўны дастатак: яе чалавек Яўген Зялінскі працаваў дырэктарам цукровага завода. Тады ў нейкі крытычны для сям’і Цірлінгаў момант Дуся і папрасіла заложку Ліду ўзяць сваю гадавалую дачку на часовае ўтрыманне, балазе ў Зялінскіх на той час сваіх дзяцей не было. Тыя ўзялі... А палітычная сцюжа ў краіне яшчэ больш узмацнялася, і неўзабаве пачалася вайна. Падзеі стваралі непрадказальныя абставіны, якія бралі верх над чалавекам і раскідвалі родзічаў, не пытаючы іх жадання і згоды. Згубіліся ў клопатах і, напэўна, пакутах сляды Цірлінгаў. Затое ўкраінец Зялінскі пры немцах заставаўся на месцы і рабіў сваю справу — варыў цукар. Пры падыходзе Чырвонай Арміі да Кіева яго сям’і па зразумелых прычынах давялося падацца ў эміграцыю.

Тамара памятала сваё маленства на кіеўскіх вуліцах, запалоненых вайною. Але ж свядомае школьнае жыццё пачала ўжо ў горадзе Дэтройце, куды эмігравалі. Там бацька Яўген Зялінскі працаваў на нейкім прадпрыемстве механікам. Пасля гімназіі яна вучылася ва універсітэце на факультэце фармакалогіі, адначасова займалася ў харэаграфічнай студыі, захапілася танцам і музыкай, іграй на раялі. Няўдалы шлюб з украінцам

Казевічам і нараджэнне дачкі перакрэслілі тое, што ёй давалася ў рукі.

Зялінскіх тым часам цягнула на Еўрапейскі кантынент, бліжэй да роднай зямлі. І вось першы Тамарын бацька Адольф Цірлінг, які за вайной апынуўся ў Германіі, прыслаў сям'і другога бацькі — Яўгена Зялінскага — запрашэнне ў Дойчланд. У пясочным гадзінніку дваццатага стагоддзя перасыпаліся акурат пяцідзесятыя гады... Адольф і Дуся ласкава прынялі Зялінскіх у свой дом. Выхаваная ж у працоўных традыцыях і маючы на сваім утрыманні дачку, Тамара знайшла для сябе занятак у мадэрным балеце, потым працавала ў танцавальнай школе, а яшчэ — у фармацэўтычнай фірме. На момант знаёмства з Барысам была ўжо сакратаркай у камерцыйным банку, вучылася ў інстытуце замежных моў.

Украінскае эмігранцкае атачэнне ў Дэтройце паспрыяла таму, што дачка Зялінскіх добра ведала ўкраінскую і рускую літаратуру, народныя звычай, спявала гімн «Шчэ не вмерла Украіна».

Яны з Кітам пасябравалі. Пра лепшую «знаходку» ў сваім асабістым жыцці на той час Барыс не мог нават марыць. Але ці ж ён ужо — куль ацярэбленай саломы? Ды не-е... Ён жывы чалавек, і жадалася большага. Вось каб чараўніца Тамара стала ягонаю жонкай!..

Надта вялікая розніца была паміж імі ва ўзросце, і гэта не магло не бянтэжыць Тамару, а яшчэ больш яе родных. Мама Ліда і мама Дуся, як і татка Адольф Цірлінг, а бацька Яўген Зялінскі, праўда, да таго часу памёр, — мала што добра ставіліся да старога залётніка, яны не дапускалі нават і думкі пра іх жаніцьбу. Тым не менш канчатковае слова было за спадарыняй Тамарай, і Кіт гэта ведаў — спадзяваўся на яе. А яна плакала, захопленая пачуццямі да яго, хаця тут, калі шчыра, мог быць і разлік на высокае становішча кавалера.

Якраз у гэты час і прыехала ў Франкфурт-на-Майне спадарыня Ніна, былая жонка Кіта. Яна спынілася ў гатэлі Am Berg — «На гары», і Барыс мусіў нанесці ёй візіт — не чужыя ж былі як-ніяк. Ён і сам не цаца: неаднойчы даваў падставы для рэўнасці і сямейных сцэн.

Барыс трымаўся з ёю спакойна; павіталіся, пагаварылі пра сыноў, іх поспехі, да чаго ён як бацька ніколі не быў

раўнадушны. Разам з тым чалавек не мог не ўсведамляць, што другая жаніцьба нанясе канчатковы ўдар па сям'і і, варагодна, негатыўна паўплывае на адносіны сыноў да яго.

Ніна нервалалася, што было відаць па мітуслівых рухах, па голасе, якому дарэмна старалася надаць натуральнае гучанне, спакой; патлумачыла, што ў Франкфурце-на-Майне спынілася транзітам — едзе на Беларусь, у Лебедзева, да сваіх, яны яшчэ жывыя, слава Богу, але... Ён слухаў.

— Барыс, я вельмі шкадую, што між намі прабегла чорная кошка,— сказала былая жонка.

— Ды не кошка, а добры кот! — удакладніў Барыс і прыязна, як умеў, усміхнуўся.

— Вядома, перш-наперш я сама вінаватая, і мы дамовіліся пра развод.

— Ну — гэтак, і між намі цяперыча палюбошчы скончыліся!

— Даруй, я адумалася і хачу, каб ты вярнуўся назад. Падкажы мне, Барыс — ты ж добры, мілы, адыходлівы,— падкажы, што зрабіць, як замаліць мне свой грэх.

Яна наблізілася да яго, і яму перадаліся трывога і жар яе дзябёлага цела, але ён як скамянеў.

— Не ведаю, Ніна, і не хачу нічога падказваць. Дый позна ўжо... Тут справа — дрэнь.

— Божа літасцівы! — Ніна сашчапіла пальцы, на вочы нагарнуліся слёзы.— Барыс, і на каго я цябе прамяняла! Як можна?..

Ён зрабіў крок назад з намерам пакінуць яе.

— Пачакай,— папрасіла проплач.— Я чула, ты злыгаўся... прабач, слова вырвалася.

— Нічога, гэта для цябе даравальна.

— Ці не магла б я сустрэцца... пазнаёміцца з ёю?..

Былы муж момант стаяў у нерашучасці.

— Калі Тамара гэтага захоча, то я не супраць.

— Папрасі яе...

У гэты ж дзень Барыс прывёў у гатэль Тамару. Яна зайшла ў Нінін пакой і першай падала ёй руку. Ніна ніколі не вызначалася вытанчанасцю манер, як не вызначалася і шчыгульнасцю сваёй паставы. Наадварот, яна выглядала больш грувасткай у параўнанні з іншымі і асабліва Тамарай. Па амаль няўлоўным трымценні рукі былой Кітавай жонкі Тамара адчула яе хваляванне.

— Дзякуй вам, што зайшлі... Хачу пагаварыць з вамі.

— А мне цікава было таксама глянуць на вас.— Тамара напружана ўсміхнулася, бо і ў яе душы чорцікі скакалі гапака.

— Тады я пакіну вас адных,— сказаў Барыс, і стоеная ўсмешка мільганула на ягоным твары.— Спусчуся ў рэстаран, прыхаплю віна, а вы тым часам дамоўцеся, каму я павінен належаць. Як скажаце, так і будзе!

І ён знік.

Ніне не варта было больш вывучаць постаць Тамары — у абліччы малодшай саперніцы з першага ж позірку яна адчула свой пройгрыш. Сэрца ўпала, і ўжо спатрэбілася намаганне, каб вымавіць прыпасеныя зараней словы:

— З Барысам нас, паважаная, звязваюць дзеці. А вас — што? Можа, скажаце...

— З вашым былым чалавекам мы абое рамантыкі. А гэта таксама яднае. Нам разам добра,— сказала Тамара тое, чаго нельга было аспрэчваць.— Як сапраўдны настаўнік Барыс любіць расказаць, а я люблю слухаць. Часам спрачаемся, і мне адкрываецца тое, чаго ў іншых няма.

— Можаце больш не распісваць мне велікоднае яйка! Я ўсё зразумела. Барыс пакінуў мне дом на тры паверхі. Я маю дом і самоту... на тры паверхі таксама! Ах, быццё-небыццё,— уздыхнула: — Няшчасная я, даруйце... Цяпер што застаецца? Пажадаць вам удачы і шчасця, якое я лічыла сваім. Сваёй уласнасцю лічыла... Не ўберагла.

Апошнія словы яна вымавіла з надрывам, нібы вырвала іх з уласнага сэрца. А ў Тамары тым часам — гара з плячэй! Для адчування ўдачы і дабра ёй важна было адно палагодзіць свае стасункі з раднёй, якая ўсё яшчэ ўпарцілася яе выбару. Нарэшце і Тамара паймела характар — настойліва раз-пораз даводзіла абедзвюм мамам і татку, што маладзейшыя яе кавалеры ні ў якое параўнанне не ідуць з Кітам.

І першым здаўся бацька Адольф.

— Ну няхай будзе, як дачка хоча,— сказаў Дусі.— Пажывуць дзесяць гадоў — больш ён не працягне. Затое Тамара нас вінаваціць не будзе.

Была якраз вясна, і здавалася, дрэвы на вуліцах, у скверах ахутвае зялёнае мроіва. Сонца свяціла ахвотна і

весела. Варушыўся і пабліскваў пад сонцам у бетонных сваіх берагах Майн, паўнаводны, шматзначны, ён рассякаў гэты прыгожы і ўтульны старажытны горад на дзве часткі. А побач з імклівай ракой кроў у жылах людзей таксама цякла і разганялася ў прадчуванні цеплыні, прыгажосці, любові.

22 красавіка 1973 года радзіна Цірлінгаў — Зялінскіх дружна сабралася ў рэстаране прэстыжнага амерыканскага гатэля ў Вісбадэне — «Baron von Steuben», дзе Кіт спыняўся неаднойчы раней, прыезджаючы сюды з Амерыкі. Сабралася радзіна, каб засведчыць і змацаваць заручыны Тамары з Барысам.

Спадарыня Тамара святкавала перамогу — яны паядналися, хоць пакуль што і ўмоўна: да афіцыйнага з Нінай разводу, пасля якога, меркавалася, і аформяць свой шлюб.

У іх сапраўды было шмат агульнага, а галоўнае, спалучалася і рабілася агульным духоўнае жыццё. Кіт бачыў, наколькі яго абранніца здольная, і яму хацелася зрабіць для яе хоць што-небудзь прыемнае. Падвярнуўся выпадак. Акурат была прыпынена дзейнасць камерцыйнага банка, у якім Тамара Казевіч працавала. Тады, карыстаючыся сваім навуковым аўтарытэтам, Барыс напісаў ліст і парэкамендаваў спадарыню Казевіч на працу ў дзяржаўны банк Германіі — «Bundesbank». Яе прынялі першай сакратаркай прэзідэнта банка, адначасова яна загадвала аддзелам міжнародных банкаўскіх сувязей. Маючы практыку, добры лад душы, а тым больш валодаючы шасцю мовамі свету, Тамара хораша ўпісалася ў новы калектыў. Радаваліся ўдачы абое.

Неўзабаве Тамара зрабіла найвыдатны, як усё болей пераконваўся Кіт, пераклад на нямецкую мову яго дысертацыі пра Антона Зыгмунта. Пераклала таксама вершы Масея Сяднёва для найпрэстыжнай нямецкай газеты «Frankfurte Allgemeine Zeitung».

Тамара, з якою Кіт жыў, зрабілася яго ўдалай і годнай памочніцай. Захаваннем сваёй клопатнай і бурнай энергіі ў жыцці ён у многім абавязаны ёй, самавітай і дасціпнай жанчыне. Праўда, як далей-болей рабілася відочным, яго новая маладзіца аказалася таксама не без перцу ў характары — любіла вяршэнства і ўжо ніяк не пераносіла

ягонья заляцанні да іншых, а тым больш, калі на тое паказвала, — блуд. Толькі ж гэта ўжо не столькі шкодзіла, колькі выяўляла і акрэслівала яшчэ раз яе палымяную натуру, рамантычную і яркую. Мала-памалу гэтая маладзічка стала «сааўтарам» выбудовы Кітавай кар’еры на трэцім адрэзку жыцця. І таму не дзіва, што яны з Кітам у добрым часе прынялі ўдзел ажно ў пятнаццаці астранаўтычных кангрэсах — парадах навукі, якія штогод праводзяцца ў розных кутках свету. Там спалучаліся асягненні Кітавага розуму і яе інтэлект, Кітава слава і бляск яе самавітасці, хараства.

На астранаўтычным кангрэсе ў Іерусаліме да Барыса падышоў яго стары прыяцель, адвакат і сябра Амерыканскай астранаўтычнай асацыяцыі Леслі Тэнэн.

— Містэр Кіт, — патэтычна пачаў ён, — я ніколі не цікавіўся вашымі поглядамі на жанчын. Адно мне здаецца: Тамара Казевіч — залатая рамка пры вашым партрэце.

— Дзякуй, містэр Тэнэн, — у тон яму адказваў Кіт. — Вось толькі пытанне, ці адпавядае мой партрэт гэтай бліскучай аправе?

— О’кей! Гэта так, гэта так.

Ездзячы па свеце, Барыс Кіт раз-пораз і ўсё часцей звяртаўся ў думках да сваёй спадчыннай зямлі, да Радзімы, сачыў за падзеямі на Бацькаўшчыне, перажываў раней перажытае і спакваля рабіўся — кім і быў раней — «стоадсоткавым беларусам», пра што і паведаміў Тамары.

Яна ж з дакорам адказала яму:

— Барыс, мне прыкра гэта чуць! Ты як стаў стоадсоткавым і як пачаў запрашаць ды частаваць сяброў-беларусаў, то й сабе нагуляў живот!

«Жывот» хоць і не рабіў вялікай заганы яму, бо не надта быў і прыкметным, але ж ёнразумеў Тамару, якая прыдзірліва сачыла за яго фізічнай формай, выцягвала на ранішнія прагулкі, а то і прабежкі па набярэжнай Майна, конча раіла дома рабіць спецыяльныя практыкаванні. Ён не супраціўляўся, хоць у душы часам і перажываў пацупцё нелагоды, а потым дзякаваў ёй.

Новыя імпульсы для адраджэння «стоадсоткавага беларуса» ён атрымаў падчас курса лекцый у Хейдэльбергу, уласна, не ад лекцый, а ад знаёмства ў невялікім гарадку Ляймэн, што быў паблізу, з дзейнасцю тамтэйшага бела-

руса Попкі, чалавека, апантанага кряззнаўчымі клопатамі і парываннямі.

Юрый Попка, які ў свой час сябраваў з паэтам Хведарам Ільяшэвічам і нямала чуў ад яго пра Кіта, з ваеннага часу застаўся ў Нямеччыне. Працаваў, як багата хто, па-чорнаму, збіраў грошы — балазе не меў сям'і. А выйшаў на пенсію — пачаў назапашваць экспанаты для беларускага гісторыка-краязнаўчага музея і выдаваць часопіс «Беларусаведы». Кіт і Попка сустрэліся... Гутаркі з Попкам пра Бацькаўшчыну, успаміны пра былое і тое, што мроілася і не збылося, не спраўдзілася — усё гэта па-новаму вярэдзіла душу. І тады падахвоціўся Кіт дапамагаць Попку грашыма, а неўзабаве напісаў ліст обербургамістру Ляймэна спадару Эрбару і тым самым звярнуў увагу немцаў на існаванне ў іх пад бокам кутка беларускасі, на клопаты Попкі...

Немцы заапекаваліся музеем, і не толькі музеем, яны наладзілі братэрскія сувязі Ляймэна з Наваградкам, а потым і з Магілёвам, неаднойчы сардэчна прыялі сваім новым сябрам, прывозілі гуманітарную дапамогу.

Кіт прыгадваў і не мог прыгадаць моманту, калі ён у пару свайго станаўлення прыхінуўся да нацыянальнае справы. Усё пачалося, пэўна, з Карэліцкай школы, у якую хадзіў у даматканай світцы, падпяразанай путам, босы... З урокаў настаўніка Сцяпана Рамановіча... З параўнання жыцця ў сваёй сялянскай хатцы, з глінабітнай падлогай, з тым жыццём, якім жылі польская шляхта і паны. І потым пачуццё сваёй тоеснасці з зямлёй і абрабаваным народам усталёўвалася ў Наваградскай і Віленскай гімназіях — гэтых калысках беларушчыны. Кіт, надзелены музычным слыхам і багатай эмацыянальнай памяццю, з лёгкасцю авалодваў рознымі мовамі, але аддаваў перавагу роднай.

Непазбыўны след у ягонай душы пакінулі нястомныя змагары за долю і шчасце беларуса Радаслаў Астроўскі, Мікалай Шчорс, былы сенатар польскага сейма Васіль Рагуля, з якім Кіт сядзеў у адной турэмнай камеры на Лукішках, багата якія нацыянальныя дзеячы. Толькі цяпер падаваў прыклад і Юрый Попка... Усе яны нашчадкі вядомых родаў, князёў, а калі не князёў — то сялян і месцічаў ВКЛ, нашчадкі Францыска Скарыны і Льва Сапегі,

чый «Статут» лёг у аснову Канстытуцыі ЗША,— Тадэвуша Касцюшкі і Кастуся Каліноўскага — усе, а разам з усімі і ён, Барыс Кіт, асветнік, вучоны, які, падобна Тадэвушу, здабыў сабе прыхільнасць і славу ў Амерыцы. Толькі ж каб пачувацца годна перад памяццю папярэднікаў і перад людям сваім, мала ўсведамляць, што ты ўзнагароджаны залатым медалём Таварыства Германа Обэрта за вывучэнне сусветнай прасторы і што ганаровая капсула з тваім іменем замуравана ў сцяне Капітолія,— гэта ўсё там, за акіянам, там — як казка і было адначасова,— а тут, на Еўрапейскім кантыненте, у іншай рэальнасці, у іншай геапалітычнай прасторы твая, браце, Бацькаўшчына высмягла ў клетцы камуністычных муроў, і да гэтага нельга ставіцца раўнадушна.

Час між тым няўмольна доўжыў свае выпрабаванні будовы белага свету. Не ўсё на Зямлі, асабліва ў чалавечым грамадстве, аказалася ўстойлівым, у тым ліку і камуны... казарменны сацыялізм, і проста сацыялізм, і «развіты сацыялізм», і «сацыялізм у чалавечым абліччы» — усё заяўленае — славесная мішура, зманлівы бляск для прыкрыцця дэспатычнай бальшавіцкай улады.

Не ўсё вытрывала.

Не ўсё вытрывае...

Цяпер Кіт з Франкфурта ляціць на крылах у сталічны Менск, даўно знаны і вызнаны. У свой-свойскі горад.

Мала чаго ў Менску ўдаецца пазнаць. Тым не менш захаваліся і кідаюцца ў вочы сваёй адметнасцю будынкі Дома ўрада, тэатра оперы і балета, Акадэміі навук... Радаваў прыгожы, па-святочнаму прыбраны і разам з тым узварушаны ад апошніх палітычных перамен праспект...

Да задавальнення Кіта, пачуўшы пра яго, пацягнуліся на спатканне з ім ранейшыя знаёмыя, пераважна былыя вучні, студэнты... У Менску — Пятро Кузюкевіч, які быў ужо вопытным пульманолагам, прафесарам; у Маладзечне — Кастусь Харашэвіч, мастак, — абодва вучыліся ў Маладзечанскай гандлёва-адміністрацыйнай школе.

Але ж падобныя рэдкія стрэчы з жывым — уявіць сабе! — мінулым, як і спатканні ў сталіцы з родным братам (толькі пабацьку) Львом, былым інжынерам-цеплатэхнікам, музыкам і кампазітарам, цяпер пенсіянерам, як і сустрэча ў Карэлічах з сястрой Ірынай — фармацэўтам, зноў жа

пенсіянеркай, як і наведванне могілак, дзе былі пахаваны бацькі, — нішто не засланяла галоўнага, з чым Барыс прыехаў сюды, на сваю радзіму, — знайсці для сябе варты занятак, сацыяльную нішу, дзе б ён мог быць карысным, аддаючы рэшту сіл сваіх служэнню Айчыне. Калісьці такія людзі, як ён, і ўвогуле інтэлігенты лічыліся пераходным духоўным зв'язам ад чалавека к Богу. Вось толькі ён не заўважаў таго, што сціснутыя да чвэрткі гадзіны спатканні з роднымі — братам і сястрой (пасля дзесяцігоддзяў расстання) — бянтэжылі іх і абражалі пачуцці. Народныя традыцыі вымагалі іншага. Асабліва крыўдаваў на няўвагу да сябе і сваіх творчых клопатаў Леў. А што, уласна, здарылася?.. Адарваўшыся ў нейкай меры ад крэўных сваіх душой і, свядома ці не, засвоіўшы амерыканскі лад жыцця з яго адносінамі ў сям'і, дзе дарослыя ніхто нікому нічым не абавязаны, Барыс існаваў як бы зусім у іншым вымярэнні, і з яго ставала клопату.

19

Рэспубліка Беларусь толькі-толькі пачынала вольна дыхаць, і таму былі паказальнымі шумныя дэбаты заканаўтвораў у Авальнай зале Дома ўрада ў Менску, дзе за нацыянальнае адраджэнне і дэмакратычныя пераўтварэнні ў грамадстве білася з пракамуністычнай большасцю парламенцкая апазіцыя, утвораная Беларускамі народнымі фронтам, — пасяджэнні трансляваліся па тэлебачанні і радыё і сваім хвалючым зместам азаніравалі само паветра, якім дыхалі грамадзяне. Часам рабочы люд не вытрымліваў і, групуючыся ў заводскіх раёнах, утвараў калоны і гэтак шыбаваў у цэнтр сталіцы, на плошчу Незалежнасці, да будынка Дома ўрада, пры якім на пастаменце ўсё яшчэ ўзвышаўся помнік Леніну. Рабочыя ішлі, каб заявіць свае патрабаванні: забяспечыць усім працу і заробак! забяспечыць нармальны ўзровень жыцця! даць у крамы прадукты харчавання! З-за пасіўнага супраціву незалежнай палітыцы з боку некаторых чыноўнікаў прадукты харчавання знарок затрымліваліся на складах. Урад Вячаслава Кебіча пачаў з году ў год дакляраваць рэформы ў эканоміцы, але іх ці не паспявалі распрацоўваць, ці наогул не распрацоўвалі — загадка

была ў замаруджанай дзейнасці ўрада, прынамсі, за гэта ў Вярхоўным Савеце востра крытыкаваў урад Станіслаў Шушкевіч. Дарэмна, бо і пасля крытыкі нічога не рабілася, каб захаваць даволі высокі, а яго параўноўвалі з чэхаславацкім, прамысловы патэнцыял краіны, каб змяніць што-коlechы, каб што-якое зыначыць ды вывесці краіну з тупіка. Даволі разгалінаваная прамысловасць пачала страчваць эканамічныя сувязі, пастаўку камплектуючых, крыніцы сыравіны, рынкі збыту на ўсходзе і ўвачавідкі занепадала.

Зрэшты, мяржаванні пра бяздзейнасць пракамуністычнага беларускага ўрада былі памылковыя. Урад актыўна працаваў, каб аднавіць ранейшую эканамічную прастору. Больш за тое, Кебіч, які браў удзел у акце гістарычнага дэнансавання саюзнай дамовы ў Віскулях, неўзабаве прызнаў гэты акт для сябе памылковым, скрозь шкадаваў пра яго і рабіў усё магчымае, каб хоць як, хоць на якую шчапоць, хоць трохі павярнуць гісторыю назад. Адсюль і прапановы аб стварэнні адзінай з Расеяй рублёвай прасторы і стварэнні еўраазіяцкага СНД, як потым высветлілася, пятага кола ў возе, а таксама «адзінай саюзнай дзяржавы», адзінай супрацьпаветранай абароны і г. д.

Пераадолеўшы разгубленасць, шкадобу і сорам у душы ад учыненага ў Віскулях злачынства, менавіта такім яму тое бачылася, спадар Кебіч цяпер ганарыўся адступніцтвам — як-ніяк выйшаў у лідэры па сшыванні шырознага саюзнага каптана! Лабасты, шчыры і працавіты, таварыскі і даступны чалавек, прызвычаены думаць і жыць гаспадарчымі клопатамі краіны як часткі вялікага цэлага ды спадзявацца на ўсялякае святло і вердыкты з усходу, Кебіч, калі усё гэта рухнула і СССР застаўся ў мінулым, не мог уявіць сябе самадастатковым кіраўніком урада без пляча Масквы. Дома, праўда, ён паводзіў сябе ўпэўнена, меў гонар і не бачыў заганы ў сваіх гульнях з Вярхоўным Саветам, у якім сярод дэпутатаў засядалі і былыя наменклатурныя дзеячы; з імі ён знайшоў агульную мову і нават стварыў парламенцкі блок «Беларусь», на які мог разлічваць. Каардынатарам у тым блоку быў таварыш са спецслужбаў — Казлоў, — расеец, які, па назіраннях дэпутатаў апазіцыі, быў наўпрост звязаны з ФСБ і неаднойчы ездзіў у Маскву, каб узгадніць там свае дзеянні, атрымаць указанні. Калі ж Вярхоўны

Савет з пэўных палітычных меркаванняў падпарадкаваў сабе Камітэт дзяржаўнай бяспекі, кіраўнік урада пачуваў сябе так, нібы яго абакралі, і таму адразу ж выступіў з ініцыятывай аб ліквідаванні гэтага камітэта наогул; у ім, маўляў, няма пільнай патрэбы ды і бюджэтныя сродкі эканомім...

Палітыка ўяўлялася яму полем дасціпных манеўраў.

Вярхоўны Савет неўзабаве прыняў пастанову аб ліквідаванні Камуністычнай партыі Беларусі як злаякаснай пухліны, з нацыяналізацыяй партыйнай маёмасці, набытай на народныя сродкі. Ураду было даручана ў тэрміновым парадку зачыніць і апячатаць усе партыйныя памяшканні, выставіць каля іх ахову. Адно Кебіч не спяшаўся з выкананнем крутой пастановы, каб даць магчымасць зацікаўленым асобам упарадкаваць тое-сёе ў будынку ЦК КПБ — там суткамі працавалі таварышы па знішчэнні сакрэтных для грамадства цыркуляраў. З дапамогай спецыяльных электрарэзак, яны ператваралі свае эпахальныя дакументы ў смецце.

Што ж абумоўлівала паводзіны Кебіча ў гэты паламаны час? Па-першае, светаўспрыманне; ён быў сапраўдным вучнем савецкай ідэалагічнай школы, даверлівым, шчырым, і выхаванне пакінула ў ім безумоўнае ўспрыняцце савецкіх каштоўнасцей, пачынаючы ад пампезнай гісторыі гэтай першай у свеце сацыялістычнай дзяржавы (на кожным кроку сфальсіфікаванай) і канчаючы паслухмянасцю, прызнаннем белага за чорнае і наадварот. З апошняга ж вынікалі «совковость» і халуйства як важныя якасці «новага савецкага чалавека», прывітыя чыноўнікам і яму, Кебічу, у дастатковай меры. Па-другое, усё гэта дазволіла наменклатурнаму таварышу Славу, народжанаму ў вёсцы Канюшэўшчына Валожынскага раёна, дзе так хораша ў кветніку пахла мятаю, гучала і гучыць беларуская мова, яму, які скончыў мясцовую школу, а потым і прэстыжныя (рускамоўныя) установы — Беларускі політэхнічны інстытут, Мінскую вышэйшую партыйную школу, — паспяхова адысці ад беларускасці, ад пракаветных вытокаў сваіх і не адкрыць, не спазнаць, не зазнаць ні прыхаванай у архівах нацыянальнай гісторыі, ні духоўнай культуры народа, багатай і яскравай, хоць бы на Валожыншчыне. Кебіч

як тып савецкай рэчаіснасці застаўся абстрагаваным — нехта сказаў бы, манкуртызаваным чыноўнікам — прыёмным сынам і братам Масквы, і гэта для яго асабіста спявалася ў песеньцы: «...мой адрес — Советский Союз». Які рухнуў... Вядома, зусім нечакана, прынамсі, для яго асабіста. Але ж і з ягонай пасільнай падмогай, з ягоным саўковым удзелам, па іроніі лёсу. Знік з прычыны, якая не была ўстаноўлена наменклатурай, у тым ліку й Кебічам. Адно, што ён ведаў, як ведаў і заўжды: вінаватая ва ўсім заакіяўскія імперыялісты і ўсюдыісныя іхнія службы...

Кебіч перажываў драму глыбока і няўцешна. Без Расеі і яе сыравіны, меркаваў ён, перспектывы для Беларусі няма і не будзе. І меркаванне, і — крэда! Ён уклечваў перад той, па-свойму няшчаснай і магутнай, забываючы нават вызначыць у сваёй краіне наяўныя рэсурсы і магчымасці. Пра навукова-вытворчы і інтэлектуальны патэнцыял увогуле неяк не думалася. Апынуўшыся аднойчы ў кіраўніцтве ўрада зусім новай, цяпер нацыянальнай дзяржавы, ён, як ні дзіўна, не разумеў прыроды яе і таго, што асноўную скрыпку ў ёй цяпер павінна адыгрываць нацыянальная навуковая і творчая інтэлігенцыя. Яго апірышчам былі чыноўнікі ранейшай савецкай рошчыны. Дзяржаўны дзеяч Кебіч, трэба думаць, не знаходзіў у сабе сілы пераарыентавацца, перайначыцца самому, каб заняцца ўрэшце незразуметымі ім нацыянальнымі пытаннямі, якімі ў Літве, напрыклад, займаўся Бразаўскас, а з тым дзеячам Вячаслаў быў добра знаёмы.

Клопат пра нацыю і яе заўтрашні дзень вышэй ад усяго ставілі ў Беларусі толькі дзеячы апазіцыі, якія насілі на сабе кляймо «нацыяналістаў»... Беларускае чынавенства, ачмуранае савецкай ідэалогіяй, атаясамлівала нацыяналізм з шавінізмам. Вячаслаў Францавіч часам прымаў у сваім кабінце прадстаўнікоў Беларускага народнага фронту і, ведаючы, як яны дасціпна і спраўна верхаводзяць у парламенце і арганізуюць перад Домам ураду людных і пагрозлівых мітынгі, паблажліва пагаджаўся на кантакт з імі, згодзен быў папярэдне абмяркоўваць некаторыя пытанні, пагаджаўся нават утварыць сіламі розных бакоў Камітэт нацыянальнай згоды. Пры гэтым, аднак, там, дзе ў іншых людзей ляжалі нацыянальныя пачуцці, у яго было

амаль пуста, і ён зусім не разумеў палітыкаў з апазіцыі, не ўспрымаў іх, заўзятых носьбітаў нязвыклай для яго нацыянальнай ідэі. Зрэшты, гэта адна з версій, і ў ёй, магчыма, не ўся праўда, бо выдзеліў жа Станіслаў Францавіч дваццаць мільёнаў долараў на вычын у Гамбургу свайго беларускага рубля... Дарэчы, на нарадзе, калі вырашалася пытанне аб назве нацыянальнай валюты, паэт, старшыня парламенцкай камісіі культуры Ніл Гілевіч прапанаваў назваць гэту грашовую адзінку «талерам», але ж яго не падтрымалі — сышліся на рублі, які потым у мастацкім выкананні знешне нагадваў нямецкую марку. Беларускі банк аплаціў паслугу немцам за падрыхтоўку беларускіх грошай, і не хто іншы, як Кебіч, распарадзіўся выдзеліць ваенны самалёт для дастаўкі іх у Беларусь. Банк чакаў моманту, калі найлепей увесці беларускі рубель ў абарот... Не дачакаўся.

Дык вось, паводле другой версіі, Вячаслаў Францавіч, урэшце, паразумеўся б з палітычнымі апанентамі, але баяўся паказаць сваю самастойнасць перад маскоўскімі службамі, і гэта заўважылі ў апазіцыі. Калі яго аднаго разу горача пераконвалі прыняць праект апазіцыі ў нейкім важнейшым для краіны пытанні, прэм'ер Кебіч усклікнуў: «Вы што, хочаце, каб мне кулю ў патыліцу пусцілі?!» Каго ён баяўся? Казлова і яго хаўруснікаў, якія дыхалі яму ў патыліцу? Зусім не выключана. А з бэнээфіцамі ў яго нейк фатальна складваўся ўзаемны недавер, і неўзабаве тыя наогулі адмовілі яму ў сваім прызнанні.

Толькі ж патрэба ў сваёй валюце для суверэннай краіны насіла пільны і востры характар, яна была гістарычна абгрунтаваная і лагічна выцякала з усёй папярэдняй работы парламенцкай апазіцыі. Аднак спачатку падтрыманая Кебічам акцыя супярэчыла праекту адзінай рублёвай прасторы з Расеяй, за якую ён пачаў змагацца, — гэта па-першае. А па-другое, у чым ён сам прызнаваўся, зацікаўленасць БНФ ва ўвядзенні нацыянальнай валюты яшчэ больш пераконвала яго, што спяшацца з гэтым не варта. Падобную пазіцыю займаў і першы намеснік прэм'ера Кебіча — Мясніковіч, які адказваў за грашова-кредытную палітыку. Калі ў канферэнц-зале Савета Міністраў з ім сустрэліся парламентарыі, а ў іх ліку і прафесійны фінансіст Юрась Беленькі, і калі яны — не ў

першы раз ужо — пачалі ўсхвалявана пераконваць таго ў крайняй неабходнасці нацыянальнай грашовай рэформы, Мясніковіч, вагавіта адкінуўшыся ў крэсле, паведаміў: «Вы можаце гаварыць усё, што хочаце, а мы будзем рабіць так, як мы хочам!». Цынізм і фанабэрыя прагучалі замест кампетэнтнасці. Хацець і рабіць так, як рабілі Кебіч і Мясніковіч льга было толькі ў інтарэсах Расеі. І цяпер у апазіцыі ўжо ніхто не сумняваўся, што праз Кебіча і іншых прарасейскіх гульцоў у палітыку сваю карту на Беларусі разыгрываюць нябачныя салдаты імперыі. З артыкула ў друку, аўтарам якога быў старшы афіцэр спецслужбаў (у адстаўцы) Уладзімір Ксёنز*, вынікала, што стратэгі Расеі, пры актыўным удзеле Шохіна і Шумейкі, ўжо з канца 1992 года на сваіх пасяджэннях, пераважна закрытых, разглядалі Беларусь як геаграфічна вельмі важны для сябе рэгіён, літаральна — калідор у гандлёва-транспартных зносінах з Захадам і распрацоўвалі планы па яго танным, наколькі можна, утрыманні. Прычым, апроч эканамічных рычагоў, пры выкананні праграмы «Беларускі калідор» прадугледжваліся і меры сачэння за палітыкамі ды «вывад» непажаданых з палітычнай арэны Беларусі.

Менавіта з прэвентыўнымі мерамі, распрацаванымі ў Расеі для ўтрымання «Беларускага калідора», дзеячы апазіцыі стануць звязваць далей і ўсямернае вынішчэнне нацыянальных атрыбутаў — гісторыі, мовы, дзяржаўнай сімволікі, прапаганду прасавецкіх і агульнаславянскіх каштоўнасцей, падрыхтоўку Рэспублікі Беларусь да інкарпарацыі ў Расейскую імперыю. Аўтар артыкула, рабіў высновы, што Расея пачне гаварыць з Беларуссю на роўных толькі ў тым выпадку, калі наша краіна ператворыцца з «Беларускага калідора», дзе гуляюць імперскія скразнякі, ў сапраўдную незалежную дзяржаву.

Урад Кебіча адмовіўся ад правядзення нацыянальнай грашовай рэформы.

Стратэг Кебіч усё чакаў і чакаў сабе і свайму народу шчасця з усходу, толькі неспадзеўкі атрымаў кукіш.

---

* Владимир Ксёنز. «Белорусский коридор» или независимая Беларусь? «Знамя юности» от 14.09.1994 г.

Ельцынская Расея у хуткім часе адмяніла савецкі рубель і ўвяла ў абарот свае расейскія грошы. Аб гэтай сапраўды стратэгічнай акцыі Масква не папярэдзіла ні малодшага брата і дружбака да скону веку — Кебіча, ні кіраўнікоў іншых рэспублік. Адбылася нечуваная інфляцыя і страта грашовых рэсурсаў, зберажэнняў, што былі сабраныя беларусамі за больш плённыя працоўныя гады.

Кебіч на гэты раз ужо не ўпусціў выпадку выказаць свой дакор калегам — Гайдару і Шохіну, але быў імі неадэкватна ўспрыняты — судары-другі звялі размову да натужлівых кепікаў, жартаў, якія ён пастараўся забыць. Горкі ўрок для яго, здрада яму! Ён быў як апляваны... Паранены ў сэрца і схільны ўвогуле ў тугія і няпэўныя моманты жыцця да чаркі, прэм'ер Кебіч адпусціў душу на ляды і нават пачаў сумяшчаць у ДOME урада свой рабочы кабінет з прыбіральняю, не тут будзь сказана... А ці на самай справе гэтак было, ці не? Адно пагалоска разышлася далёка. Чаго-чаго, а адданасці старэйшаму брату ў чалавека было аж залішне, прынамсі, для талерантнага беларуса — ніякія спробы з боку парламенцкай апазіцыі БНФ, як і ўвогуле нацыянальна свядомага люду адарваць яго ад цыцкі Расеі не мелі поспеху; Кебіч, па меркаваннях сваіх апанентаў, далей-болей ператвараўся ў адмысловага калабаранта, які, відавочна, ужо з падачы расейскіх спецслужбаў, успрымаў усе славянскія народы за адзіную нацыю, на якую ўскосна прэтэндавалі ў Маскве, у яго больш не было нічога агульнага з нацыянальнымі інтарэсамі Беларусі, краіны, зямлі, на якой пад сваім сэрцам вынасіла і нарадзіла яго беларуска, басота-краса Таццяна.

Народ тым часам абманваўся ў сваіх спадзяваннях на ўрад. Напладзілася процьма хапуг, казнакрадаў. Карупцыя чыноўнікаў набывала шырокі размах. Таварная маса, моваю эканамістаў, вымывалася. У выніку — зьдэнне народа, жабрацтва. Масква ж не драмала; і туды, на прыём да вышэйшага чына ФСБ, быў запрошаны з Менска экзальтаваны і гаваркі чалавек, які ў беларускім парламенце набыў сабе славу тым, што лёгка ламаў і адкідваў свае палітычныя і маральныя прынцыпы, неаднаразова перабягаў з адной парламенцкай групы ў другую і нават прапаноўваў апазіцыі прыняць яго за свайго кіраўніка.

У Маскве з ім дамовіліся. Фігуральна зробяць з яго, славалюбца, прахадную пешку ў беларускім парламенце, калі толькі ён будзе помніць пра ласку, якую акажуць яму ў першапрастольнай. Тады ж узнікла й легенда, згодна з якой сам дэпутат і хваліўся сваім візітам і размовай у ФСБ, што праўдападобна.

А ў прэм'ера Кебіча клопат тым часам куёўдзіўся на канстытуцыйным полі, дзе ён ставіў перад сабой і сваім блокам «Беларусь» задачу падрыхтаваць такую канстытуцыю, якая б дазволіла яму асабіста выйсці ў прэзідэнты краіны. Дбаў чалавек пра сябе, і яму пасаблялі, да пары да часу...

Спецслужбы ж пратапталі на беларускім грунце сваю сцежку. Яны знайшлі нагоду і «параілі» Старшыні Вярхоўнага Савета Станіславу Шушкевічу правесці ў кіраўніцтва парламенцкай камісіі па карупцыі таго дужа заўзятага, гаваркога і амбіцыйнага дэпутата. Спадар Шушкевіч, калі шчыра, рабіць гэтага не хацеў — у Вярхоўным Саваце ніхто ўсур'ёз не ўспрымаў названага дэпутата і ўсе адмахваўся ад яго, як ад назойлівай мухі; тым не менш ён зрабіў гэта.

І тады ўжо старшыню КДБ спадара Ш. не доўга давлялося ўгаворваць, каб ён перадаў у парламенцкую камісію старанна сабраныя матэрыялы па карупцыі ў краіне.

І сталася... Папярэдне разлічаная і ўмела прыведзеная ў рух «старэйшым братам» праграма запрацавала як мае быць. Той, на каго мала ўважалі, стаў праведнікам, абаронцам інтарэсаў народа. Не абы як, а ад сэрца к сэрцу прамаўляў: *«Пожалуй, впервые за время работы в нынешнем Верховном Совете приходится мне подниматься на эту высокую трибуну с такой противоречивой гаммой мыслей, чувств и эмоций. С такой опустошенностью в душе от творящегося беспредела, с тревогой за судьбы государства и его граждан. Основное чувство, которое я испытываю, как, я полагаю, и абсолютное большинство соотечественников: все мы становимся заложниками какой-то чудовищной, безнравственной и беспринципной системы манипулирования и обмана людей. Системы, в которой всё продается и покупается, где правит бал корысть, чистоган, жажда наживы и рвачество...»*

Ён смела і рашуча кідаў перуны і маланкі налева-направа, у раскрадальнікаў дзяржаўных сродкаў, у хабарнікаў, «прыхватызатараў», якія, бачыце, выбудавалі скрозь дарагія катэджы, палацы... Не ва ўсіх ліхадзеяў, праўда, трыбун выпускаў стрэлы, рэдка называў імёны, прытрымліваў у партфелі акурат найбольш грунтоўныя і доказы матэрыялы, перададзеныя яму спецслужбамі. Зрабіў гэта з далёкім разлікам, каб потым пры любым раскладзе падзей трымаць у вуздэчцы важных асоб з былой наменклатуры.

Адно не пашкадаваў пане дабрадзеі Шушкевіча — той нейкім чынам «прыхватызаваў» скрынку ці паўскрынку цвікоў. Для даклада бытавая драбязя была паказальнай — на такім нікчэмна-траскучым узроўні ажно тры гадзіны запар сыпаліся з вуснаў прамоўцы абвінавачванні ў нядбайнасці і расцягванні па кішэнях сродкаў любімай дзяржавы. Але так ці інакш выкрывальны марафон абяцаў удачу.

Удача была на ягоным баку. І ці не ўпершыню, прамаўляючы во гэтак палка і гвоздка на шырокую публіку, праўдзівы і ва ўсім правільны дзеяч адчуў асалоду ад таго не зусім усвядомленага ім і рызыкаўнага ўчынку, які ў народзе завуць шальмаваннем? Шмат у каго з парламенцкіх хаўрусікаў душа затрымцела. А народ слухаў — у народа ад захаплення і вялікай радасці душа заходзілася, — нарэшце, нарэшце-такі занялося на буру, і мо ўжо цяпер у грамадстве пойдзе на прасвятленне, зоймецца на шчырасць, на праўду, на лад! Бо колькі ж можна цярпець...

Абаронца інтарэсаў народа ўвачавідкі рабіўся героем!

У тым часе грамадства спакваля пагружалася ў багну, хоць, праўду казаць, становішча тут было й не самае горшае, чым у Расеі, чым ва Украіне. Адно тутэйшыя хацелі ўжо бачыць у сваім ліцвінска-беларускім куту «збавіцеля».

Бяда-бядоцце: у беларускай маладой і пакуль нявоятнай дзяржавы не ставала годных нацыянальных лідэраў; пра іх і раней ніхто не дбаў, наадварот, замяталі за імі дарогу на Курапаты. Радавала тым болей, што цяпер краіна стала суверэннай па ўсіх юрыдычных канонах.

Акурат пра такую краіну шмат гадоў — цэлы век — марылася не аднаму Кіту! — і ў турмах, і на волі. Колькі дзеячаў за яе склаі свае буйныя голавы! Урэшце, толькі цяпер, праз цягучыя часіны і сувоі падзей, у Беларусі з’явіліся шанцы прадвызначыць, пратаптаць, прабіць свой шлях у сусветнай людскасці, і добра, калі гэты шлях будзе цывілізаваным, самавітым ды ўстойлівым.

Мо гэтак будзе? Павінна ж быць!..

То нездарма ў Наваградку (горадзе, які за няроўным часам стаў Навагрудкам і разам з астатняй краінай цяпер стаяў на разломе эпохі), як нейкага дзіва, чакалі з’яўлення Барыса Кіта, беларуса з беларусаў, гэтак казалі, хто асабіста быў з ім знаёмы. А такіх сабралася ладная купка — усё былыя гімназісты і Кітавы прыяцелі: Анішчык, Кісцень, Конюх, Пратасевіч, Дыдышка, ягонныя былыя вучні Шастак, Пярловіч, Шацкая, Усюкевіч, а ў адной з імі гурме і сваячка Янкі Купалы — Вольга Манюк, і дырэктар гісторыка-краязнаўчага музея Тамара Вяршыцкая, яе калегі, папличнікі, краязнаўцы, вучні цяперашняй Наваградскай гімназіі і багата якія тубыльцы — наўкруг цікаўны і прыхільны народ.

Кіт затрымліваўся, і не дзіва: у Менску, як спыніўся ў гатэлі, а Менск быў ужо Мінскам, ён быў нарахват — акадэмікі, палітыкі, літаратары ад яго не адступалі. Нарэшце вырваўся, сеў у машыну. Толькі ж перш чым патрапіць у Наваградак, папрасіў пісьменніка Яўгена Лецку, які суправаджаў яго, завярнуць у Карэлічы. Завярнулі... Спяшаліся, а кажучь, хуткі паспех курам на смех. Адмовіліся нават ад запрашэння сястры Ірыны сесці за стол, паабедаць. «Даруй, родная...»

Каля наваградскага музея тоўпіўся люд — чакаў і чакаў. Усе чаканкі пaeўшы, заўважылі нарэшце аўтамабіль, што імчаў сюды. Так, гэта ён... Легкавуха спынілася. Выйшаў... Знаёмая ўсмешка на мяккім, не хударлявым твары, іскрыста-шчаслівым. Промні сонца гулялі на ягонаў лысіне, і паэт Чэмер — Анішчык, які стаяў тут сярод усхваляванай гурмы, падумаў, што сённяшнія ласкавыя і лагодныя промні — як німб... А зрэшты, німб яму і не патрэбен, бо ніякай важнасці ў паставе — жывы, просты, шчыры... Кіт многіх пазнаў, а яго — і пагатоў. Пацалункі. Абдымкі. Вільготныя вочы. Калі ж эйфарыя першых

імгненняў пачала ападаць, яго павялі ў музей, пазнаёмілі з музейнымі скарбамі, з экспанатамі гістарычнага і культурнага кшталту.

Цікаўны люд, што ішоў за Кітам, распіраў сцены музея. Давялося выйсці на вуліцу.

— Паважаныя сябры, землякі, вітаю вас у вольнай краіне! — звярнуўся госць да натоўпу. — Вы вольна сабраліся тут, і я дужа ўдзячны за такую ўвагу і павагу да маёй асобы. Сапраўды, мне ўдалося багата чаго ў свеце зрабіць. Адно, пра што я шкадую цяперыча, што зрабіў гэта не ў сваёй краіне, дзе раней вучыў дзяцей, — тое стала немагчымым. Не сакрэт, шмат гадоў гаспадарылі тут чужы непрыхільны бот, жуда, здзек і куля. Прынамсі, усё гэта — для шчырых беларусаў, а я шчырым быў ад нараджэння. Час, аднак, мяняе вехі — і сёння я тут і ў мяне ёсць пэўны намер памагчы вам — памагчы Бацькаўшчыне, з чым я і прыехаў. У нас, настаўнікаў, хто дбаў пра свой род, ніколі не было пытання, на якой мове вучыць дзяцей. Бо мова... Паверце, тут не ўсё на паверхні ляжыць.

— Мова — стрыжань культуры й дзяржавы! — выгукнуў хтосьці, маючы досвед.

— Добра, можна і гэтак пра мову, — пагадзіўся госць. — Вось вам прасцейшы прыклад. З побыту... Хто ведае, чаму цеста ў дзяжы расце?

У гурме заўсміхаліся: цеста — вядомая рэч, толькі рэдка хто цяпер пра яго думае, як што горад усё болей выціскае традыцыйнае з горада й вёскі. А ўсё ж знайшоўся адказ:

— Цеста любіць дрожджы!

— Дзякуй, шаноўная, вы, пэўна, добрая гаспадыня, — пахваліў Кіт слухачку сталага веку. — Маці мая, праўда, карысталася яшчэ рошчынай. Амаль тое ж... Такім чынам, мы праяснілі сітуацыю. Я гэта вось да якой думкі падводжу: у грамадстве, у краіне патрэбны таксама дрожджы. Дзеля чаго? — Поўны энергіі, ён адвёў руку і штуршком кінуў яе ў паветра: — Для росту і росквіту! Ролю дражджэй у гэтым выпадку, — доўжыў, — выконвае адукацыя. На грунце роднай мовы. Яна, як нішто, вызначае аблічча грамадства, фармуе яго духоўны настрой і ўтварае адзіную нацыянальную повязь, вядзе ў будучыню. Без гэтага нельга, ды проста й няможна жыць народу, — зноў

кароткі штыкавы ўдар рукой, — народу і нацыі! Таму я цяперыча і думаю шукаць сродкі для адкрыцця ў Наваградку — у першай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага, якое з'яўляецца беларускай прадзяржавай, — нацыянальнага ўніверсітэта. Спадзяюся, вы не супраць?

У ягоным голасе ныйначай было падбухторванне, а твар сваяціўся сардэчнай і шчырай усмешкай.

На прафесарскую рыторыку Кіта гурма адказала дружнымі воплескамі. І па нейкай нясходнасці або падабенстве момантаў у воплесках яму прыгадалася іншае — авацыі ў гарадскім тэатры ў Менску падчас заканчэння Другога Усебеларускага кангрэса больш як паўстагоддзя таму... Які час прайшоў! Толькі ведалі б удзельнікі гістарычнага шырокага патрыятычнага збору, а ў іх ліку і яго сябры, яго таленавітыя паплекнікі Масей Сяднёў, Яхім Скурат, Радаслаў Астроўскі, Юрка Віцьбіч, Хведар Ляшэвіч ды іншыя, — каб ведалі, калі настане на нашай вуліцы свята, і ім на чужыне лягчэй дыхалася б!

Кіта цёпла прыняў старшыня Наваградскага гарвыканкама Георгій Бака, жывы, цікаўны да ўсяго чалавек сярэдняга веку. І пакуль на гістарычную, гэтак вызвоньвала Бакава сэрца, сустрэчу збіраліся старшынёвы паплекнікі, ён спытаўся ў земляка:

— Скажыце, Барыс Уладзіміравіч, як атрымалася, што пры такіх заслугах перад Злучанымі Штатамі, пра якія я чуў, вы тым не менш пакінулі Штаты і жывяце ў Германіі?

— Скажу... Немцы культурны народ і маюць багатую гісторыю, я шмат пра іх ведаю.

У вачах Кіта пачыналі разгарацца вясёлыя іскаркі і голас мацнеў:

— Але ж не хто іншы, як гэтыя варвары, і развязалі дзве сусветныя вайны! Вядома?.. Дык вось, каб яны не развязалі яшчэ і трэцяй сусветнай, у адроджаную Германію і паслалі Кіта-а... — указальным пальцам, акурат бы шпагай, прашыў паветра: — Паназіраць за імі, нягоднікамі!

Спадар Бака на ўсе вочы глядзеў на свайго субяседніка, бадай, не сапсутага ні Амерыкай, ні Нямецчынай беларуса, на яго ветлівы і вясёлы твар і толькі па ўсмешцы здагадаўся, што той жартуе. Бака спытаўся:

— Тады, можа, скажаце, Барыс Уладзіміравіч, што за народ немцы. Чаму яны развязалі адну за другой су-светныя войны?

— Скажу... Прычына ў тым, што яны аддавалі сябе ва ўладу прыдуркаў! Патлумачу... Кайзер Вільгельм II пры нараджэнні атрымаў хібы. У яго была моцна сцята галава і пашкоджаныя мазгі. Пазней ён стаў сухарукім. Быў задзірлівым, фанабэрыстым, пыхлівым — ці ж не ідэал для дзяржаўнага дзеяча? — Кіт зноў смяяўся. — Мала таго што ён збытаў у Еўропе ўсе карты і распачаў вайну, у якой загінулі дзесяткі мільёнаў людзей, дык пры ім Германія выкарыстала і хімічную, і бактэрыяльную зброю.

— Як?.. Няўжо і бактэрыяльную?!

— Але ж. А было так, — узяўся тлумачыць Кіт. — Там, на Захадзе, жыў разбагацелы і хітры беларускі яўрэй Аляксандр Парвус. У мястэчку Беразіно яго ведалі як Гельфанда Ізраэля, сына Лазара... Парвус меў схільнасць да інтрыг у палітыцы. Ён увёў у вушы міністру замежных спраў Цымерману, а той — Вільгельму II, што трэба зрабіць, каб аслабіць, каб падарваць Расею. Дамовіліся... І вось са Швейцарыі — праз Германію, Швецыю, Фінляндыю — у Пецярбург вязуць у апламбаваным вагоне бацылу Леніна і яшчэ дваццаць пяць жыдоўскіх камісараў, плюс трыццаць мільёнаў залатых марак на непрадбачаныя расходы. Парвус кіраваў аперацыяй, арганізаваў у Пецярбургу сустрэчу на вакзале з браневіком, абвясціў Леніна правадыром рэвалюцыі. Парвуса, дарэчы, не разабраўшыся, падтрымліваў са сваіх ганарараў і Максім Горкі...

— Іх выпусцілі, — доўжыў Кіт. — І распачаліся ў годзе стачкі і мітынгі, за ўдзел у якіх рабочым плацілі болей, чым за працу. Пецярбург і ўсю краіну завалілі ўлёткамі, газетамі. Быў гэтакі вэрхал! А вынік ад рэвалюцыйнага распаўсюджвання бацылы, мікроба таго, вы, паважаны мэр, спадар Бака, цяпер як след можаце ацаніць! Мінулі ж тры чвэрткі стагоддзя...

Госць больш не смяяўся, і падобна было, што ён падаваў гэты расказ не як жарт, а як суровую, і горкую, і трагічную праўду.

Сабраліся службоўцы выканкама і яшчэ сёй-той з гасцей. Пачалася размова па справе. Бака, а за ім услед і іншыя выказалі сваё задавальненне і захапленне з нагоды

пададзенай Барысам Кітам прапановы заснаваць у Наваградку універсітэт — адукацыя тут мае шматвяковыя традыцыі. Супольнаю думкай пачалі абмацваць, што рабіць далей, як практычна ўвасобіць задуму. Час пералому спрыяў. Не сакрэт, аднак, асноўны клопат рабіўся клопатам Барыса Кіта. Склалі пратакол намераў, пад якім з’явілася чародка подпісаў: Б. Кіт, Г. Бака, К. Аляшкевіч, В. Лаўрышчук, Т. Вяршыцкая, Б. Хайнц, Р. Сіплевіч, В. Нямцоў, А. Анішчык, Я. Лецка, У. Дзядоў, І. Грынь.

Спадарыня Бэнціна Хайнц, якая, дарэчы, прыехала разам з Барысам Уладзіміравічам, прадстаўляла на гэтай сустрэчы Каліфарнійскі універсітэт, яна была доктарам хіміі, каляжанкай Кіта, надзвычай прыгожай маладзіцай, і Барыс меў радасць дагаджаць ёй і ўсяляк улагоджваць. У Наваградку госця выступала, відавочна, у якасці асістэнта. Прысутнасць Хайнц, яе падтрымка Барысавак задум для яго жаданай і важнай, як што паказвала: Барыс Кіт — чалавек цвярозых разлікаў, пэўнага становішча ў свеце, ён з тых, што ператвараюць мроі ў жыццё, сведкам і зарукай чаго — гэтая светлая абліччам жанчына.

Было, праўда, і штосьці больш істотнае ў прысутнасці Бэнціны Хайнц, як што поплеч з ёю, замежнай нейтральнай асобай, Барыс смялей пачуваў сябе на зямлі, дзе жыццю яго двойчы-тройчы пагражала небяспека, дармо што зямля яму была роднай. Цяпер вяртацца ў Беларусь было ўсё роўна што спускацца ў камуністычны калодзеж, і для падстрахоўкі яму, калі хочаце, патрэбна была «вяроўка».

— Спадарыня Бэнціна, я вельмі рады, што маю магчымасць паказаць вам сваю родную зямлю.

— А мяне, Барыс, уражвае, як цябе тут прымаюць. Я проста зайздросчу табе!..

Пасля Наваградка яны пабывалі ў Гародні. Калі ж вярнуліся ў Менск, мары, планы, праекты Кіта ўзнеслі яго куды вышэй Міндоўгававай гары ў Наваградку. Цяпер ужо Менск рабіўся асноўным месцам Беларускага нацыянальнага універсітэта, а ў гарадах Наваградку, Маладзечне, Пінску, Магілёве і іншых адчыняліся філіялы, і ўсё — еўрапейскага ўзроўню. У Наваградскім універсітэце, паводле задумы Кіта, павінна б разгарнуцца навучанне на факультэтах: беларусістыкі (мова, літаратура,

гісторыя, археалогія); славістыкі і заходнееўрапейскай гуманітарыстыкі; агульнай гісторыі, палітычных навук, дыпламатыі; эканомікі і камерцыі.

— Барыс, — па-сяброўску казала яму амерыканка Хайнц, — а ці не пераступаеш ты мяжу, за якой пачынаецца фантастыка ці нават вар’яцтва?

— Не бойцеся, місіс Бэнціна, я вельмі вас паважаю і, калі нават звар’яцею, кусацца не буду, — запэўніваў, жартуючы, Кіт. — Але ж калі адраджаецца краіна, а ва ўніверсітэтах пераважаюць расейскія ўплывы, тут сапраўды можна з’ехаць з глузду. На якую краіну працуюць установы асветы, адукацыі, культуры?.. Я ж адно, спадарыня, пані, місіс Бэнціна, я трымаюся пакуль думкі, што чым больш завершаны ды цэласны праект, тым лягчэй прапагандаваць яго будзе і шукаць падтрымкі.

— Тады зычу поспеху, містэр Кіт!

20

Па прыездзе ў Моталь Марыя адчула сапраўдны шок, у чым не хацелася прызнавацца. Мусіць, тое самае звездаў бы чалавек, раптоўна выкінуты са свайго роднага асяродку на бераг Ракі Часу. Там ён не знаходзіць амаль нічога, чым жыў раней, што яго радавала і захапляла. Выпадак — калі роднае робіцца няродным, адчужаным.

У свеце шырокім, дзе б яна ні была, Марыя апраналася проста і сціпла, без аніякага шыку. На ёй і цяпер былі прыталены жаночы касцюм шаравата-карычневага колеру і белая блузка з карункавым каўняром. Прычоска пасавала госці. Добра дагледжаныя цёмна-русыя валасы, зачэсаныя ўгору, ляжалі ў меру пышна і дакраналіся плячэй лёгкімі хвалямі. Невялікія, з густам падабраныя завушніцы, пярсцёнак на руцэ... З каштоўных каменьчыкаў, якімі аздабляліся ўпрыгожанні, ёй пасавалі ізмурод.

Толькі ў Моталі пра ўсе гэтыя рэчы Раманавічанцы нічога або амаль нічога не думалася, адно бачыла заморская госця, што маладзіцы і дзяўчаты-маталянкі апранаюцца не горш ад яе і што мястэчка пахарашэла за гады, як яна адсутнічала, з’явіліся цэлыя вуліцы шыкоўных муроў на адзін і два паверхі; усведамляць жа гэта ёй было прыемна і тужліва разам.

Вядома, Марыю цешылі сустрэчы з дваюраднымі сёстрамі, у мажных прывялых постацях якіх цяпер цяжка было і ўгадаць ранейшых дзяўчынак: порсткіх, пракудлівых, трохі больш сталых ад яе. Гэта ж ім яна разам з дзедам і бабай пакавала пасылкі ў далёкую далеч. У доме адной з іх, Улляны, цяпер і спынілася.

Прасторная хата, пабудаваная з бярвення на Запылінскай вуліцы паблізу возера, па сваёй моцы не ўступала гаспадарам, годна вытрымлівала свае ранейшыя формы, а вось Уллянін гонкі стан падаўся і ўжо прымушаў кабету схіляцца, бытта для праполкі буракоў на калгасным полі, і ўвачавідкі не даваў шанцаў выпрастацца. Праўда, нягледзячы на гэта, твар Улляны ўсё яшчэ свяціўся радасцю, нягаслымі думкамі і пачуццямі. Дзеці яе, сын і дачка, будучы вывучанымі, прыўлашчвалі жыццё сабе ў Бярэці, Маскве. Былі і ўнукі.

Асноўным Улляніным клопам цяпер зрабілася прыядзібная гаспадарка, гарод, умаяваны некалькімі плодовымі дрэвамі, хляўчук з парсюком, куры. Праўда, больш за ўсё яна клапацілася пра свайго чалавека Нестара Стасевіча, местачковага рупліўца, які перш у калгасе працаваў, затым — на шабашцы, мулярам, цеслем. Небарака ўжо працяглы час кволіўся і неяк зусім паступіўся здароўем. Хадзіў, абапіраючыся на клюбіну, як тут завуць кавялу, а найбольш адседжваўся дома за печку.

Прыезд Пісарчуковай унучкі Марыі Дзямковіч быў для сям'і Нестара жаданым і радасным — бы той падарунак нябёсаў. І хоць любая госця толькі воддаль нагадвала Улляне іхнюю радзіну, тым не менш у іх было шмат агульнага — успываючы на ўспамін, яно раз-пораз прымушала расчульвацца.

У паноўленым і адначасова пасталелым Моталі Марыя сустрэла яшчэ колькі сваякоў і сваячак, суседзяў... Цікаўныя цугам валілі на падворак Стасевічаў, заглядвалі ў вокны, заходзілі ў хату: дзіва што, прыехала Барысава дачка — важная пані і не пані, амерыканка і як бы не амерыканка, а свая, простая, шчырая, з мяккім дапытлівым позірмам, з крыху сумным і заплаканым тварам. Адчуўшы мясцовы моўны падмурак, яна далей-болей і сама гаварыла па-мотальску, а калі не знаходзіла ў памяці патрэбнае

матчына слова, ужывала іншае, польскае, старалася дагадзіць, уважыць кожнай — прыходзілі ж у асноўным жанчыны.

Асаблівы подзімак успамінаў адтуль, з мінулага, прынесла з сабою Алена Германка, якая паўстагоддзя таму, падчас небяспекі, хавала, затульвала яе ад расправы з боку раз'юшаных без ладу людзей, якія зваліся партызанамі. Напаўсчэзлая горыч засталася ў душы Марыі з тых дзён, а цяпер яна зноў разгаралася і смыліла.

Алена, якая была сяброўкай нябожчыцы мацеры і ўсёй іхняй сям'і, здагадвалася аб перажываннях Марыі, але не магла ўстрымацца, каб яшчэ і яшчэ раз не пераказаць тое, што было. Балазе з кожным разам прыгадваліся ўсё новыя і новыя драбніцы. І калі раней ратаванне суседскіх дзяцей здавалася натуральным і простым — яна ж інакш зрабіць не магла, то цяпер тая паслуга ўспрымалася ўжо і самаахвярнай, і ўзвышанай: вядома ж, як рызыкавала Алена, хаваючы між сваіх Пісарчуковых дзяцей, якіх таксама, як і дарослых з іхняй радзіны, хацелі знішчыць.

На думку Марыі, яе выратавальніца з тых часоў знешне саступіла не шмат у сваёй суровай — бы на скорую руку сатканае палатно — прыгажосці. Высокая, кашчавая, жылаватая — такія маладзіцы пасля вайны доўгі час трымалі на сваіх плячах калгасную гаспадарку, і ў таго-сяго з начальства, казалі сёстры, пачало складвацца ўражанне, што гэтыя працаўніцы вечныя. Але ж не толькі сёстрам спадабіліся лекі і доктарскія паслугі Марыі — Германка таксама жалілася на немач, на стому, ды і сама сабе дзівілася: няйначай усё, што прыскепалася да яе, было недарэчнасцю... Таксама ж і Маніны школьныя сяброўкі — Марыя Васілевіч, якая жыла ў Пінску і рабіла швачкай, Ганна Кульбеда... Ганна прыехала сюды на сустрэчу з вёскі Закалле, што тулілася да Псышчава, — за дзесяць вёрст. Яна не мела асаблівай радасці ў жыцці, не мела добраў долі, як іншыя, — яе шлюб з чалавекам быў нядоўгі. Век свой кветка-ягадка звекавала цялятніцай на калгаснай ферме, і пяшчотныя, далікатныя пыскі цялят, іх фіялетавыя і чыстыя наўна-даверлівыя вочы — адно, што было ёй за ўцеху.

Марыя глядзела на сяброўку ў нямым здзіўленні. Гэта ж трэба, каб, не меўшы добрай долі, яна захавала энергію і мела гэтакі лагодна-прыязны і адухоўлены твар, не раўнуючы, як у святой!

— Маня, — звярнулася Ганна-цялятніца да заморскай госці, — я не скарджуся на свой лёс, у мяне ўсё добра. От толькі ногі, топаючы па халоднай расе, застудзіла і цяпер баляць. А так, калі сярод людзей жывеш, то людзям і радуешся... Скажы, як ты за акіянам жыткуеш? Мо табе што трэба?

— Не, Гануся, дзякуй! Мне таксама грэх на лёс скардзіцца. Я рада цябе бачыць!

— А я табе льняное палатно ці ручнікі падару. А мо пуховую падушку? Іх у мяне шмат...

— Ой, дзякуй-дзякуй, багатырка ты гэтакая! — Марыя выпакутавана ўсміхалася, здаецца, упершыню, як прыехала ў Моталь.

— А ведаеш, мілая, я ж мацней жыла, ды мяне раскулачылі!

— Як?! — Раманавічанка ледзь утрымалася на крэсле. — Яшчэ і цяпер раскулачваюць?!

— Цяпер — іншае! — уставиў свой грош у гутарку Нестар.

— Паслухай, госцейка... Два гады таму я прадала карову, грошы — на кніжку! Выгадала вепрука — грошы зноў на кніжку! Усё адно нідзе нічога не дакупішся! Як на тое ліха, збяднела дзяржава. А тут — з чыстага неба — лясь! — грашовая рэформа! Тады ад маёй кароўкі і вепрука засталася грошыкаў хіба толькі на курку ці мо на індыка. Таму і кажу: раскулачылі! Як колісь было...

У хаце ўсе, хто дзе сядзеў ці стаяў, ажывіліся і загаварылі разам, бо тая рэформа нечаканая, як падкалодная гадзюка, нашкодзіла багата каму. І зноў жа ўставиў сваё слова Нестар:

— Няшчасці нас не абыходзяць. Узяць хоць бы афганскую вайну...

— Афган сына забраў у Марыі Палто, бухгалтаркі.

— Што вы кажаце?! — Раманавічанка дзівілася: хіба афганская вайна рэхам дакацілася ажно да Моталю!..

— Затое другі яе сын — дай Бог кожнаму! Свяціла навукі, у Маскве прафесарам па крышталаграфіі працуе.

— Няхай працуе... Аднаго другім не заменіш!

— І то праўда!..

— Марыя,— зноў звярнулася да Раманавічанкі Алена Германка,— вось гэта — мая нявестка Вольга, за Мікалаем у шлюбе.

— Вельмі прыемна,— ветліва адказала доктар Марыя.— І якую ж ласку я магу вам зрабіць?

Самавітая, у добрым целе, жывая і вачастая Вольга злёгка паціснула плячыма — ёй было прыемна пачуць такое пытанне, і яна ўсміхнулася:

— Дзякуй... Я прыйшла проста паглядзець на вас.

Свякроўка Алена доўжыла знаёмства:

— У іх з Мікалаем чацвёра дзяцей. Дарослыя... Таня — дырэктар школы, Галя — у бальніцы працуе, Віця — шафёр. А сын Сярожа нядаўна вярнуўся з Афгана.

— Але ж, так... Дарэчы, Афган яго і мучыць,— Вольга, відаць, толькі цяпер усвядоміла, што перад ёю доктар.— Не спіць ночамі, кідаецца, бегае па кватэры. Бядуе бядак... Мы яму ўжо і адвар з траў давалі...

— Эх, бядак! — у голасе Марыі чулася скруха: — На чужой зямлі, куды яны палезлі, у яго, відаць, быў такі стрэс, такі гнёт на псіхіку, што душа не вытрывала, надламалася... На мяне таксама пасля вайны находзіла штосьці падобнае.

Яна ўзяла з шырокай кардоннай скрынкі, прывезенай з-за акіяна, упакоўку лекаў.

— Вось гэта, спадарыня Вольга, вашаму сыну. Прымаць перад сном па адной пігулцы... І няхай, небарака, шукае працу, шукае сяброў. Трэба адводзіць думкі ад страшнага, што было на вайне.

— Дзякуй, Марыя Барысаўна!..

Доктар Марыя рупілася і глядзела, каб усім, хто прыйшоў у хату, зрабіць ласку: падбірала з розных скрынак і раздавала заморскія лекі, вітаміны, гасцінцы, а то й долары — апошнія ўжо цішком, адазваўшы таго, каму хацела даць, у нейкі куток.

Дабрачыннасць стала яе сапраўдным клопатам, яна ўсё рабіла ўдумліва, асэнсавана, спрытна, і староннім магло нават падацца — весела, пры гэтым выпіраючы светлыя і журботныя слёзы. У душы яе было пуставата, няўтульна. І ці не гэтую пустату яна намагалася

прыкрыць, запоўніць дабром, якое ішло ад яе і праз яе, зноў — ад дзеда і ўсёй іхняй радзіны?.. На дзедавай магілцы нібы паралізавала пачуцці, і яна нічога больш не адчула, апроч паху сырой зямлі і паху надмагільнай квецені. Дзед маўчаў, а Зямля сваім звычайем круцілася ў светабудове, такой неспасціжнай, загадкавай. Яна несла на сабе і яе, Марыю, і пясчаны грудок над яе дзедам і дзядзькам... дзядзькамі...

Дзедава магілка была непадалёку ад мура колішняй царквы, у якую ён, пэўна, заглядваў, калі стаяў яшчэ на-супраць свайго веку. Божая хароміна тая, казалі, згарэла ў Першую сусветную вайну.

Дзівам здавалася, але ж унучка Пятра не зведала ніякіх пачуццяў і каля дзедавай і сваёй радзіннай сядзібы. Дома, пабудаванага з пустакоў, больш не было. На яго месцы ў шэрагу хат вызначаўся нічым не запоўнены прагал — роўная, свежая, нават не парослая травой пляцоўка. За ёю віднелася здзічэлае возера...

Раманавічанцы расказвалі, калі ў Моталь прыйшла вестка пра хуткі прыезд «амерыканкі», якая можа прэ-тэндаваць на сядзібу свайго дзеда Пісарчука, мясцовыя ўлады, напэўна, падбухтораныя прыяцелямі Плюнгера, вырашылі звесці рахункі з іхнім родам яшчэ раз і прыслалі механізаваную брыгаду, якая й скрышыла пустэльны мур, дармо што ён нікому не замінаў і стаяў самотны, як помнік мінуламу. У ім пасля вайны сквірчэў на ўсе лады дзіцячы прытулак, пазней жылі настаўнікі, якія вывелі ў людзі багата каго — і дзяцей Улліаны Стасевіч, і дзяцей Марыі Палто, і ўнукаў Алены Германкі... Дык навошта ж ліхадзеям спатрэбілася бурыць дом яе дзеда? Хіба мала ў вайну пабурылі, спалілі?..

Гэтыя пытанні толькі воддаль закраналі свядомасць Раманавічанкі, і невыпадкова. На мотальскіх вуліцах яе сэрца спіскалася ад страху: нехта ж з фанатаў драпежнага свету, хай сабе і пабуранага, мог стрэліць у амерыканку з нейкай заржавелай вінтоўкі або кінуць палку... Так падказвала госці яе інтуіцыя; можа, памылкова — хто ведае? Марыі расказвалі: Данік Плюнгер дажывае свой век, ужо моцна трымаючыся за прычаўленае бычынае сэрца, па якім пракацілася колам смерць любімага сына. Яго адмысловы сямейны побыт па-ранейшаму ўлагоджвае Юлька

Жупанка — праз гады яна захавала сябе, пакруглела, але не зачэрхла і не стала друзлаю. Побач з ёю хораша ззяла ў высокіх сервантах чырвонае золата, вывезенае Плонгерам у хіжы час са скірмунтаўскага палаца, і яно, тое золата, пэўна, сагравала абаіх.

Раманавічанка не магла даўмецца, чаму, але слова Plunger мела яскравыя значэнні: на англійскай мове — заўзяты ігрок... скакун у ваду... а яшчэ — поршань высокага ціску... І гэтыя значэнні неяк перагукваліся з характарам Даніка. А вось на нямецкай мове падобнае слова Plunder азначала — бандыт!..

Неяк усё сыходзілася на чалавеку — носьбіту і аскабалку вульгарнай сацыяльнай ідэі, чванлівай і зманлівай.

І ўжо ні Юлька, ні высокай пробы панскае золата не ратавалі Данікаву душу ад ілжы і фальшы, ад іржы валадарнай, якая на той момант працінала ўжо замацярэлыя дзяржаўныя структуры.

Плошчу каралевы Боны, дзе размяшчаўся новы калгасны адміністрацыйна-гандлёвы цэнтр, было не пазнаць, і перш за ўсё таму, што царква тым новым «цэнтрам» затульвалася ад плошчы, а ўзбоч, насупраць былой гміны, якая мела суровы, зямліста-шэры выгляд, стаяў вятрак... Калі Марыя зірнула туды, сэрца абарвалася — памяць зноў вярнула ў мінулае: такі ж вятрак быў на ўскрайку мястэчка, і гаспадарылі ў ім яе маладыя дзядзькі Павел і Мікола. У тую ноч іх вывелі з хаты і сказалі: «Пойдем на млын!» Не давёўшы да млына, забілі разам з дзедам Пятром і яе дзядзькам — Паўлюком.

— Гэты млын цяпер без патрэбы, — зазначыла Улляна Стасевіч. — Ён — як частка музея, што стаіць побач.

Яны ішлі ўтраіх: Марыя, Улляна і Алена Германка, апошняя выпетрала, бы прут старадаўні, Улляна ж сагнутая ў дугу і тым не менш з лёгкай ступой, а Марыя — без хібаў, маладжавая, з сумам у цёмна-шэрых, крыху зеленаватых вачах. Такія вочы, прыгадвала Алена Германка, былі ў яе мацеры Ганны.

— Ідзіце, — зноў сказала Улляна, спыняючыся каля млына, — а я вярнуся ды буду абед гатаваць.

Музей меў нешырокі кветнік з прыгожай чыгуннай агародкай, у ім цвілі ружы ў атачэнні іншага зялёнага характава.

Двайныя філянговыя дзверы ў будынак былі прыадчынены, і за імі, з першага ж пакоя-прыхожай, пачыналіся экспанаты мясцовага творчага ладу, упыну.

Насустрач выйшла загадчыца, спадарыня Вольга Мацукевіч, ладная, абточаная працай, бы той чаўнок. На мяккім квадраце яе твару вочы сядзелі трохі раскоса. Яна з цікавасцю паглядзела на гасцю — сярод архіўных матэрыялаў музея захавалася невялікая рэшта кніг і з бібліятэкі яе дзеда Пятра Рамановіча, апроч таго, недзе захоўвалася купчая, выпісаная яшчэ з польскіх часоў на імя яе бацькі Барыса...

Яны распачалі абход...

Было тое да лепшага ці не, але нарадзілася музейшчыца Вольга, калі ўжо мінула тры гады пасля перамогі, таму нікога з іхняга Пісарчуковага роду не заспела і не памятала. А начутая пра іх была — як сама зямля ці зямная прастрань. І нездарма... Яна сябрвала з сям'ёй святара Раздзялоўскага, а той у свой час сябраваў з Пісарчукамі... Па натуре дапытлівая і неабыхавая да грамадскага жыцця спадарыня Вольга багата чаго ведала. Яна ўступіла ў жыццё пры старшыні калгаса Стрыгунове. Працавала бібліятэкаркай і часам падбірала для яго патрэбную літаратуру. А пры пераемніку Стрыгунова — старшыні Станіславе Балюну ўжо ўдзельнічала ў археалагічных раскопках замчышча ў Моталі ды будавала гэты музей. І неяк сам па сабе склаўся хор пры музеі, і гэты хор спакваля перарос у фальклорны тэатр «Мотальскія суседзі», з рэжысёрскім упынам спадарыні Вольгі. Замужжа за Іванам Мацукевічам, калгасным заатэхнікам, дало ёй двух сыноў.

Музей, што і казаць, быў багаты на скарбы, на майно мясцовага люду. Тут дэманстраваліся розныя тыпы сядзібаў, прылады працы, прадметы побыту, адзенне — ад гістарычных часоў да апошніх. Захаплялі рэчы, якія сведчылі пра майстэрства бондараў, сталяроў, пляцельшчыкаў любых і розных кашоў, карзін, пра ўмельства шаўцоў, краўцоў, ткачых, вышывальшчыц, пра лад жыцця жыхароў зямлі мотальскай, дзядоў і прадзедаў,

бацькоў гэтых маладзіц, дый не іх адных. Народ за гады і стагоддзі выявіў у начынні сваіх хат і стадол выключную фантазію, знаходлівасць, прадпрымальнасць, творчы геній. Вось пра гэта цяпер і сведчыў музей, прычым так яскрава, што Марыя, якая і сама ў дзяцінстве дачынілася да сядзібнай творчасці, тут была ашаламлена і маўчала. Германка ж і гаспадыня музея Вольга вялі гаворку пра асаблівасці таго ці іншага ўзору.

Маўчала Марыя і па іншай прычыне: яе прыгнечвала думка, што людзей з гэтакім творчым вопытам і побыткам неаднойчы ўдавалася падпарадкаваць, скарыць, а калі не скарыць, то вынішчыць напалову ці больш. Сэрца спіскалася ў скрусе, жальбе да роднай зямлі.

— Вольга, — выказалася ўрэшце яна, — як добра, што вы сабралі ў Моталі гэтакі скарб! Царква побач... А я там у хоры спявала. Цяпер — два хорамы побач! І калі ў царкве людзі адбіваюць паклоны Богу, то тут хочацца на людзей маліцца.

— Дзякуй, пані Марыя!

— Не трэба казаць «пані», мы ж з вамі суродзічы.

— Хіба што... А ў вас ва ўжытку «спадарыня»?..

— Так, слова спадар ці спадарыня да нас прыйшло з сівога сярэднякоўя. Я чула... А цяпер спытаць хачу пра гэтыя вась бездакорна выкананыя здымкі. Яны выдрукаваны буйным планам і вісяць па ўсіх залах. Аўтар, напэўна, добры мастак. Адкуль ён?

— Наш чалавек — Аляксей Мінюк, у яго цэлая галерэя мотальскага люду.

— Бачыш як... Пахвальна!

Жанчыны абышлі залы на першым і другім паверхах, потым спуściліся ў падвальнае памяшканне, дзе ў добрым асвятленні стаяла лодка. Яе змайстравалі дзяды — Арсень Пратасевіч з Іванам Зінкевічам, жыхары вёскі Какорыца, што ў Драгічынскім раёне. Вёска — цуд: прыгажосць і раздолле... А ў людзей — аж па вільчыкі хат майстэрскіх намераў, захаплення жыццём, добрага настрою і гумару.

У часы, калі расейскі імператар Пётр I ваяваў са шведамі і таптаўся са сваімі войскамі па Беларусі, зямля ў тых прасцягах акурат узвышалася над балотамі і вадою сямю астравамі — на іх засылалі катаржнікаў.

Ссылныя паціху жаніліся з прыбалотнымі і надбалотнымі прыгажунямі, стваралі сем'і, стварылі і вёску. За асноўны занятак у нявольнікаў была нарыхтоўка дубовых какор, якімі змацоўвалі днішчы з бартамі лодак. Дзяды — адзін з іх без ног — не забылі таго пятроўскага занятку.

У музеі льга было пачуць шмат цікавага пра любы экспанат і занятак, за якім палягала жыццё палешукоў, палягала мінулае. У кутку ж гэтага ніжэйшага пакоя віднелася панарама старога, даваеннага Моталя.

— Марыя Барысаўна, вы пра народ казалі, — мовіла гаспадыня музея. — Я ж дадам... Калі распачалася перабудова і ўжо ніхто не ведаў, што рабіць, куды далей ісці, куды народ весці, калі блізіўся развал Саюза, прыязджаў да нас лектар, выступаў у ДOME культуры перад мясцовым актывам. Ён прывёў такія лічбы. У ашчадных касах Іванаўскага раёна на той час было восем мільёнаў рублёў укладаў насельніцтва. З іх — шэсць, уявіце, з васьмі — шэсць! — належалі мотальцам. Пра што гэта сведчыць?

— Працавалі заўзята, — азвалася Алена Германка. — Адзін перад адным шчыравалі.

— Шур! Пэўна, усё з мазаля! — Марыя старалася асэнсаваць гэты факт. — Але ж лічба сапраўды ашаламляе!

— Толькі чым усё гэта абярнулася?! Ат...

— Моталец — унікум! Вось пра што засведчылі тыя шэсць мільёнаў, што прапалі разам з вялікай дзяржавай, — доўжыла Вольга. — Быў у нас такі Іван Доўгер — вялікі майстар ставіць зрубы, класці печы. Ён нікуды не ездзіў на заробкі — для яго і ў Моталі працы хапала. Дык вось аднойчы прыносіць ён у ашчадную касу грошы. Падае ў акенца і гаворыць: «Хочаце лічыце, хочаце — не, але тут у мяне пятнаццаць тысяч рублёў!» Маладзіца-касір узяла грошы, палічыла, паклікала другую і яшчэ раз пералічылі, паглядаючы на Івана, трэці раз лічаць. Што такое?.. Нарэшце кажуць яму: «Ге, шанюны ўкладчык! То ж вы прынеслі не пятнаццаць, а дваццаць тысяч!» Іван у адказ: «Напэўна, я не той пачак узяў». Бачыце як... Грошы мелі, а жылі — няможна сказаць, каб шыкоўна. Той жа грашасты Доўгер, калі купіць што — выбіраў, каб больш таннае. «Дай Бог, казаў, за маладосцю косці грызці, а на старасці мяса есці». Гэтак яго вучыў дзед. Адкладвалі на потым...

— Рыгораўна,— весела і скупа ўсміхаючыся, мовіла Алена Германка,— то гэты ж майстар Іван аніяк ажаніцца не мог.

— Ну, так...

— Тады я раскажу для Мані... Доўгер жыў адзін. Суседкі лічылі гэта ненармальным і насядалі на яго: «Калі ажэнішся?!» Потым прыйшлі і кажуць: «Падабралі мы для цябе, Іванка, нявесту. З вёскі Лучанка, Насцяй завуць. Дзеўка, праўда, падношаная, але для цябе добрай гаспадыняй будзе. Так што не ўвільвай!» — «Добра,— гаворыць Іван,— магу й жаніцца. Толькі спаць з ёй я ўсё роўна не буду!» Паглядзім... Прывезлі яны да яго Насцю разам з пасагам, зрабілі застолле. А спаць?.. Насця — у ложка, муж Іван — угору, на печ! Так жылі месяц, два... Далей на клопат Насці, на непярэліўкі з тым замужжам кабеты і раець: «Напалі ты печ ды так, каб да чарэні няможна было дакрануцца». Добра... Спаліла Насця тры бярэмі дроў і чакае Івана з працы. Прыходзіць, пaeў і на печ. Але тут жа саскочыў. Прыносіць з двара сваіх тры бярэмі, а суседкі падглядваюць у акно. Насцілае дровы на чарэнь, зверху кладзе шырокую дошку і зноў укладваецца спаць. Раніцай жажа Насці, верцячы пальцам ля скроні: «Ты што, думала, я зусім без паняцця? Разлічвала сагнаць з печы? Не-е, дудкі!» Так яны і зжылі свой век.

— Бачыце, мотальцу можа бракаваць чаго-небудзь іншага, толькі не імпэту ў працы,— тлумачыла загадчыца музея Вольга Мацукевіч.— Па творчым духу ўвогуле мы вартыя памяці вялікага свайго продка — Аляксандра Скірмунта, прадпрымальніка і першага фабрыканта на беларускай зямлі. Кажуць, ён больш чым на стагоддзе апярэдзіў свой час і тады ўжо нёс грамадству тое, што цяпер называюць «шведскім сацыялізмам»!

Захопленая пачутым, Марыя палічыла патрэбным удакладніць:

— Гэта вы — пра дзеда Рамана Скірмунта?

— Так, я кажу пра ягонага дзеда...

— А Рамана Скірмунта свае ж і забілі?

— Так, свае ірады... Я збіраю матэрыялы пра іхні род. Аляксандр Скірмунт быў адным з трох самых багатых людзей у царскай Расеі. Мецэнат... Праявіў сябе таксама як

тэхнолаг-рацыяналізатар. Кажуць, першы рацыяналізатар на Беларусі!.. Пэўна, з ім былі знаёмы і Дастаеўскія, і Орды...

— Дзіва, якія людзі на нашай зямлі жылі,— не ўтрымалася, каб не адрэагаваць на паведамленне гаспадыні музея Германка.— Не тое што іншыя вылюдкі, агонь іх выкуры!

— Дык жа і выкурвае!.. Праклён ці вырак дзейнічае? Збываюцца нагаворы жывых, прадраканні зданяў, нябожчыкаў. Спляцецца часам такое, чаго і не прыдумаеш! — у раскосых вачах Вольгі мільганулі, прабягаючы, жывыя і вясёлыя агенчыкі, нябось яны сведчылі пра досвед і кемнасць.

Марыя з гэтай гутаркі не ўсё разумела, але і не перапытвала. Заўвага былое суседкі, яе ратавальніцы, што ўспомніла пра вылюдкаў, зноў кальнула ў сэрца... Алена прыгадала:

— У Пльонгера трагічна загінуў сын — Кажуць, разбіўся на легкавушцы. У жонкі невылечная хвароба...

— А вось яшчэ прыклад больш яскравы,— працягвала Вольга.— Верагодна, што Раман Скірмунт пракляў род парачанца Юстына Пархамчука, які забіў яго і ягонага швагра Баляслава. Таму няшчасці пасыпаліся адно за адным: у 1949 годзе загінуў бацька Юстына, Рыгор,— утапіўся ў Ясельдзе; у 1959 годзе загінуў сам Юстын-расстрэльнік — маланкай забіла; у 1969 годзе загінуў на шахце яго старэйшы сын Аляксандр; у 1979 годзе загінуў малодшы сын Яўген — ад ракетніцы: на свята ракета трапіла ў спіну; у 1989 годзе па нейкай недарэчнасці пайшоў на той свет пляменнік Пархамчука.

— Вось дык пагуба!

— Сам Юстын, калі быў жывы, Кажуць, лічыў за нядобры знак для сябе нож, які немаведама адкуль прыляцеў і ўпаў каля ног яго ў момант расстрэлу.

— Нож?.. А сам расстрэл ён не лічыў для сябе дрэнным знакам?

— Камуніст... Выконваў свой абавязак!..

— Волька,— гукнула да гаспадыні музея Германка,— ці чула ты? У партызанах быў такі Проша Філіновіч...

— Я чула, але вы пра яго раскажыце. Толькі давайце мы адсюль перш узграбемся наверх.

І яны па сходах зноў узняліся туды, дзе свяціла сонейка.

— А было так,— мовіла Алена.— Гэты Проша разбагацеў, калі стаў партызанам. Ён забіў урача-жыдка з дваімі дзецьмі. Дом абабраў і спаліў.

Вольга Мацукевіч устала:

— Ад бацюшкі Раздзялоўскага я чула: абпаленыя паперы з таго дому трапілі да яго...

— І пасля вайны партызан Проша жыў — не тужыў. Толькі аднаго разу вясной, ідучы па лёдзе праз возера, знік. Раніцай, калі асеў туман, яго заўважылі: толькі галава з-пад лёду тырчэла!

— Звёўся ўвесь іх род...

— І шкадаваць няма каму?! — усклікнула Раманавічанка і тут жа прыгадала: — Вольга, а які далейшы лёс бацюшкі Раздзялоўскага? Яны з маім дзедам дружылі...

— Гэта быў святы чалавек! Ён доўга яшчэ служыў у нашай царкве, перш чым яго перавялі ў Бездзеш. Я добра ведала Вольку, дачку Раздзялоўскага. У яе няпроста склалася жыццё. Скончыла свой век недзе ў Кармянскім раёне пасля чарнобыльскай катастрофы і, можа, з-за яе наступстваў.

Выйшлі на спакойную і чыстую вуліцу, усцяж якой адкрывалася падсонечная прастора, зырка, пругкая, замкнёная наводдалек крамянымі будынкамі местачкоўцаў. Марыя чагосьці не цяміла, і гэта зноў рабіла яе позірк задуменым і скурушлівым.

Да яе ніхто не чапляўся, і яна ўжо смялей і вальней пачувала сябе. Старалася, праўда, лішне не дэфіляваць па мястэчку, ды і хадзіць асабліва не было куды, апроч могілак, музея, сяспёр, якія жылі на розных вуліцах. У музеі, калі яна ў чарговы раз туды трапіла, дэманстравалася серыя палотнаў жывапісу «Беларуская Атлантада» мастака Янкі Рамановіча. У творах выразна бачыўся распад традыцыйнай культуры і народнага побыту, нават прыроды, абпаленай чарнобыльскім смерчам. Карціны выклікалі сум. Пад імі стаялі подпісы: «Хата», «Бабулін нацюрморт», «Хлеў», «Лес»... Цікавым для Марыі было і тое, што гэты таленавіты хлопец — аўтар карцін — народжаны ў Моталі.

Тады ж у невялікім куту-кабінеце яна застала разам з загадчыцай Вольгай Мацукевіч мужчыну — не, не аўтарамастака — іншага чалавека, якога гаспадыня прадставіла:

— Наш добры дух — Сцяпан Шыкалай.

— О-о, у музеі добрым духам толькі і вадзіцца! — усклікнула ў настроі госьця і глянула на таго больш уважліва. — А чым жа вы, Сцяпане, заслужылі ў гаспадыні Вольгі такую атэстацыю?

— Не ведаю, — паціснуў чалавек плячыма. — Гэта, пэўна, жарт!

— А яно і пажартаваць добра, калі прыходзіць Сцяпан Мікалаевіч сюды не першы раз і пытаецца: «Што трэба? Чым памагчы?» Двойчы купляў для музея экспанаты ў людзей. А калі госьці да яго прыязджаюць, ён іх заўсёды прыводзіць сюды... Мы яму вельмі ўдзячныя! І не толькі мы. Ён жа багата каму памагае...

Гэтакі паварот гаманы ды перад госьцяй, перад сведкай закатотнага мінулага, якога ён амаль не памятаў, як што быў маладзейшым ад яе амаль на дзесяць гадоў, бянтэжыў Сцяпана. Адно Марыі спадабаліся яго светлыя вочы, лагодныя, добрыя. У кожным разе штосьці свойскае, простае, ціхае было ў ягоным поглядзе і рухах. А быў жа мужыком нешырокай касці і спакойнай энергіі, здавалася ёй.

— Дарэчы, вы, Барысаўна, у Моталі каўбасы купляеце? — пацікавілася ў Марыі загадчыца музея.

— Каўбасу купляюць мае сёстры. Звычайна бяруць яе ў прыватнай краме.

— Ну дык вось гэты чалавек — гаспадар крамы. Ён узначальвае каўбасную вытворчасць у кааператыве «Моталь».

Шыкалай кіўнуў галавой.

— О-о! — жыва адгукнулася Раманавічанка. — То добрыя каўбасы вы робіце!

— Дзякуй, я вучыўся ў Сцяпана Мінюка, а з 1994 года заснаваў сваю вытворчасць. Напачатку мы да пятнаццаці тон розных каўбас выпускалі, цяпер — дзевяноста тон і болей у месяц.

Марыя глядзела на яго з захапленнем:

— Вы ўпраўны і высакародны чалавек!

— Дзякуй, але не варта хваліць.

— Я не сурочу...

— А яшчэ — навіна! — прыгадала Вольга Мацукевіч. — Сцяпан Мікалаевіч нядаўна даведаўся, што ў яго ў Італіі ёсць сваячка...

— Ну так, — адмятаючы жарт, мовіў каўбасных спраў майстар, — гэта Сафі Ларэн... У яе дзявочае прозвішча амаль як і ў мяне — Шыкалоне!.. Я — Шыкалай.

— Шур! — весела ўсклікнула Марыя. — Які момант! З часоў каралевы Боны да нас родавае адгалінаванне дайшло!

— Прабачце, я пабягу. Бывайце здаровы! — павярнуўся і знік добры дух Шыкалай...

21

Марыя разам з дваюраднымі сёстрамі неўзабаве завітала на Гару да Алены Германкі, і там у застоллі, наладжаным у яе гонар, расказала пра сваю сустрэчу з гаспадаром Шыкалаем.

У воклічах і словах, якія прагучалі ў адказ, выказвалася павага да гэтага чалавека. Кабеты прыгадалі, а потым наперабой пачалі пераказваць госці цяжкі і дзіўны выпадак, што адбыўся з ім летась, — тады, пэўна, увесь Моталь гаманіў пра гэта.

Вазіў Шыкалай у Менск каўбасы на дэгустацыю, выставіў гатункі і быў задаволены вынікамі. Вярталіся дадому. Абмінул Івацэвічы, далей узялі на Хомск. Стаяў лістапад. Звечарэла, і ў поцемках раптам утварыўся такі збег абставін, спрасаваных у момант ліхі — розумам усё цяжка й спасцігнуць.

За рулём легкавушкі сядзеў Анатоль Райкевіч.

Сустрэчная машына асляпіла іх, і ўжо за пяць метраў яны ўбачылі каня з павозкай (без адбівальнікаў святла). Райкевіч крутнуў руль улева, машыну кінула ваўчком, працягнула, перавярнула і з астатняй сілы швырнула ў прыдарожны равок з вадой.

Той, хто ехаў па гэтай жа дарозе з Бездзежа ў Хомск, заўважыў у прыдарожнай цемры чырвоныя ліхтары. Чалавек, праскочыўшы тую мясціну, тармазнуў... развярнуўся й назад! Вылез, агледзеў у змроку мясціну, з вады тырчалі колы і днішча. Скочыў наверх, прыслухаўся. Улавіў, як хтосьці шумна сапе. Соп Шыкалай: халодная вада, якою

поўніўся перакулены салон, ужо падступала яму да рота. Узнікла думка: як успрымуць трагедыю сям'я, сябры?.. У роспачы ён звярнуўся з малітвай: «Божа, ратуй! Мама, ратуй, тата, ратуйце!» А на днішчы машыны ў гэты момант ужо стаяў ратавальнік, спахвацісты дзяцюк Сяргей Жданоўскі. Ён адчуваў, што яго сіл малавата, і спыніў яшчэ адну машыну, у якой ехаў нехта Мікалай Мацкевіч, і гэты адразу ж адрэагаваў на бяду-ліхадзейку. Распануліся да трусой і адзін за адным — пад ваду... Потым Бог паслаў і трэцюю легкавушку. Спынілася, а ў ёй, апроч гаспадаравадзілы Івана Мацукевіча, рабочага той жа Шыкалаевай каўбаснай, сядзелі бацькі Анатоля Райкевіча; іх сын у гэты момант таксама захлынаўся вадою.

Ратавальнікі Жданоўскі і Мацкевіч урэшце выцягнулі Шыкалая з-пад вады на адхон дарогі — небарака ужо быў без прытомнасці. «Свядомасць мая,— прызнаваўся потым ратавальнік Сяргей Жданоўскі,— была адключана. Нейкая сіла пры гэтым валодала і кіравала мною. Я не ўсведамляў, што раблю».

Водца трэцяй легкавушкі Іван Мацукевіч памагаў пераносіць тапельца з кювета ў машыну Жданоўскага. Івану, аднак, няўцям было, што ён пасабляе ратаваць свайго начальніка — у цемры не прызнаў Шыкалая. Абацькі Райкевіча — тыя ўвесь час сядзелі ў машыне без уважных да чужой бяды і прамінулі бяду са сваім сынам Анатолям. Пра другога тапельца ніхто не здагадваўся, і з бацькоўскім староннім, так бы мовіць, удзелам на шляху разыгралася прыгода, якая магла б прэтэндаваць на біблейскую прытчу.

Рушылі кожны ў свой бок. Маці Анатоля Райкевіча, пакуль не ведаючы тае адмысловае прычыны, усю ноч трывожылася. Сон яе не браў. А Сяргей Жданоўскі тым часам завёз незнаёмца — амаль мерцвяка Шыкалая — у Драгічынскую раённую бальніцу, дзе небараку і вярнулі да жыцця. Амаль з таго свету выцягнулі.

Аналізуючы потым трагічнае надарэнне, Сцяпан Шыкалай не мог адцурацца ад думкі, што без удзелу вышэйшых нябесных сіл у ягоным ратаванні не абышлося. Вось пра гэта і гаманілі цяпер у доме Германкі...

— Ге,— сказала Алена,— д'ябал падстроіў аварыю, а Бог — выпрабаванне людзям.

— І яшчэ якое выпрабаванне! — захіталі кабеты галовамі.— Каб гэтакі ўдар для бацькоў. Не кожны здольны й перанесці!

— Шыкалай цяпер — як другі раз на свет нарадзіўся!..

Марыя, слухаючы гаману, зноў прыгадвала сваё. Ёй здавалася, што чалавеку наканавана ўсё жыццё — не раз, не два, а штодня — праходзіць выпрабаванні й даказваць сваю чалавечую годнасць. Наогул выпрабаванняў хапіла ёй па самую завязку, хапіла яе радзіне і сваякам. Чаго добрага... Але толькі навошта, калі Бог ёсць, спатрэбілася яму столькі ахвяр? У імя сцвярджэння годнага народа ці ягонаў гібелі?.. Цяпер іншы час... Бог нібыта адбірае асобных і меціць шэльмаў... А ў месцічковай супольнасці пыніцца ўжо новае пакаленне — пакаленне мастака Янкі Рамановіча, якое, уласна, вынасілі ў сваім чэраве і вылюлялі гэтыя і іншыя кабеты. У мястэчку сапраўдны працоўны і творчы выбух, часткова страчаны ўжо па незалежных ад гэтага людю прычынах. І ці ж не дзеля гэтага жыву яе дзед, існаваў яе род?.. І ці не да такога жыцця яна сябе рыхтавала? Але тады ўсё збыталася... І да годнай дачкі Моталы Раманавічанкі вяртаўся сум. Разам з ім у душы паўставала штосьці нявычарпанае ў думках, незразуметае, нявырашанае, што пачало непакоіць яе ўжо пры першым наведванні музея і ўзмацнялася далей-болей па меры знаёмства з новым жыццём роднага мястэчка. Нарэшце яно быццам акрэслілася.

— Я міжволі параўноўваю, што ёсць, што бачу, з тым... Хаджу і думаю: ці той народ я ведала, які гэтак хораша паказаў сябе ў працы і рэпрэзентаваны ў залах музея?

— Ге, народ той самы...

— Неяк не сумяшчаюцца ў часе міжусобіцы і заклоты... Чалавечае зверства тады не мела мяжы. І зусім не стыкуецца тое з гэтым сённяшнім ладам, ціхім і мірным, з добрай апініяй землякоў.

— Сапраўды, — пагадзілася Улляна, — тады, у трыццатыя — саракавыя, было шмат звяроў у чалавечым абліччы.

— Сам час пладзіў іх...

— Бальшавікі пладзілі, — выказала даўно вынашаную думку старэйшая Баявава дачка — Вольга. Яна таксама, як і яе сёстры і маці, пабывала на высылцы ў Казахстане.

І тут Марыя палічыла да месца згадаць пра знакамітага беларуса ў Злучаных Штатах — Барыса Кіта. Патлумачыла, хто і што ён ёсць на справе.

— Закранулі мы з ім, — казалася, — тэму татальнага тэрору за камуністамі. Ён пераканана: «З Леніна пачаўся камунаканібалізм у Еўропе!» А што гэта значыць, вы, можа, не ведаеце? Канібалізм — людажэрства.

— Не давядзі, Божа, яшчэ з ім спазнацца!..

— Пасля рэвалюцыі матросы Кранштата, разабраўшыся, у чых руках апынулася ўлада, выступілі з лозунгам: «Уся ўлада Саветам, а не партыям!» І тады Ленін, адчуўшы, што ўлада можа выслізнуць з ягоных рук, сабраў галаварэзаў, пераважна не рускіх па крыві, заплаціў ім добра і кінуў на паўстанцаў. Амаль трыццаць тысяч матросаў паляглі ў баі за Саветы. Засталася тры тысячы. Паўстала пытанне ў камандарма Тухачэўскага, што з ім рабіць. І Ленін напісаў у адказ: «Спісаць у архіў!» Адсюль і апінія: Ленін у тым камуністычным перавароце, які зрабіў, ёсць найпершы людаед і контррэвалюцыянер. Шур! Яшчэ ў маленстве я чула ад дзёда Пятра, як бальшавікі вынішчалі атрутнымі газами цэлыя вёскі, якія былі супраць камуністычных парадкаў. З кулямётаў расстрэльвалі рабочых...

— Адтуль усё й пайшло! — пагадзілася з ёю застолле. — Не адчуваючы цугляў, паганая палезла з чалавечае скуры.

— А я адно скажу, — пераканана зазначыла Германка: — хто быў чалавекам, чалавекам і застаўся.

— Паміраў, а не здаваўся! — падсек маці Мікалай.

— Марыя Барысаўна! — звярнулася да госці Мікалаева жонка Вольга. — Я чула, вы ў Моталі амаль нічога не ядзіце — усё лічыце празмерна каларыйным, тлустым... То я прыгатавала асабіста для вас дыету: флякі з рубца. Пакаштуйце...

— О, гэта маё блюда! Дзякуй...

— І віно бярыце.

— Хто думаў, што праз столькі гадоў...

— Ну — так.

— Багата хто наракае: дрэнна жывецца! А між тым аўтамабілі як не ў кожным двары! — слушна выказалася

Вольга.— Ад Стрыгунова дастатак пайшоў! У чым яго не папікалі, скнары быў, але...

— Калгас цяпер сеў макама,— дадаў Іван, муж дваюраднай сястры Ганны,— ніяк з крэдытаў не вылезе, за працу мала плацяць. Шкада і старшыню Каштальяна, ягоных высілкаў марных.

— Цяжкі час,— падхапілі кабеты.— Вось таму кату, які прыйшоў пасля Стрыгунова, была Масленіца!

— Каму? Балюну? А што ён такога зрабіў?.. Паглыбіў гаспадарчы падрад, клуб адбудаваў?.. Тож калгас на брыгадзірах трымаўся! А яму спадніцы свет засцілі. Мала баб, дык ён пачаў школьніц вадзіць. Цьфу! Дзякаваць Богу, брыгадзіры, Палто, Ксёнда, яго і знялі. Смяхоцце... На агульным сходзе нейкі адзін голас у яго падтрымку выклікаў смех.

— Ге, ці трэба ганіць чалавека, у якога былі маладосць, багата грошай і падтрымка недзе там, зверху?..

— То ж да слова прыйшлося. Прабач...

— А Вользе,— кіўнула Алена Германка на нявестку,— не да ладу правіцель сніцца. Наглядзіцца па тэлебачанні на яго і спаць з ім кладзецца.

— О-о, ён зайздросны мужык! — падхапіла вясёлую нотку Ганна.— Я й сама была б не супраць такога. Герой... Генералы й міністры перад ім выцягваюцца ў струнку!

— А мне ён і непатрэбны,— сказала Вольга.— Толькі сон такі. Заходзіць у хату, з мамай Аленай пра штосьці гутараць, потым выходзяць у двор...

— Ото ж мне з ім было гонару!

— А яшчэ — пад Замошшам... Спускаецца верталёт...

— Дык тое і на самай справе было — выстаўку калгас рыхтаваў! — умяшаўся Іван.

— Так, Іван, было. Але не перапыняй... Снілася, што і я там,— цяпер Вольга пачала тлумачыць Марыі.— Каб людзі не назалялі, выстаўку дасягненняў ладзілі не ў мястэчку, а воддаль. Стаім мы шнурком каля мяшкоў з гатункамі элітнай бульбы, з экспанатамі збожжавых і рапсу, а далей, паўз канаву, мотальскія камбайны пры поўным бляску.

— Камбайны не мотальскія! Іх сцягнулі з усяго раёна! — удакладніў, дадзяваючы, Мікалай.— Я ведаю!

— Няхай... Набліжаецца час верталёта, а тут моцны вецер, віхор як наляціць — усё, што лягчэйшае, узяло ўгору і шпурнула ў канаву. Мы, хто быў там, выцягваем з вады экспанаты. Адразу ж нахапіўся і ён. Выйшаў з верталёта, ідзе, а світа — за ім. Павітаўся з кіраўніцтвам калгаса... Аднекуль узяліся, бытта вылезлі з-пад камбайнаў, жанчыны са скаргамі, з просьбамі, сёе ды тое... Байчэйшая з іх — Тася Мінько, яна дзеіць у народным тэатры «Мотальскія суседзі» — кажа яму: «Тэлевізар заўжды называе вас народным прэзідэнтам. Дык вось вы тут і маеце гаварыць з народам... Хачу спытацца: чаму я, пенсіянерка, здаю малако дзяржаве па цане, якая ніжэйшая за пляшку мінералкі? Абаранка ў краме на тыя грошы не купіш! Цэны ж растуць, і нястача з кожным годам ўсё больш гасцюе ў хаце». — «Адказваю... Трымайце ў хляве двух кароў, двух цёлак і двух парсюкоў, тады будзеце есці ўсё сваё і не скардзіцца». — «Дык жа ў мяне, шаноўны, — узвілася Тася, — і на адну кароўку сена няма! Купляю ў Тышкавічах па сто тысяч рублёў за тону». — «А вы з кім жывяце?» — «Я, кажа, адна. Муж працаваў шафёрам на хуткай дапамозе — памёр, пяцьдзсят шэсць гадоў не было». — «Што з ім здарылася?» — «Выпадак — сорам сказаць: адзін прыцель пачаставаў спіртам-дэнатуратам. Усё згарэла ўсярэдзіне, кроў пайшла з горла...» — «А дзеці?..» — «Адзін сын у мяне». — «Чаму ж ён не дапамагае?» — «Няма як. У яго ж сваіх трое, усе вучацца: двое — у Бярэсці, адзін — у Пінску. А стыпендыя ў студэнтаў ведаецца якая?.. На адзін тыдзень, а потым вецер у кішэнях гуляе. Ім трэба дапамагаць. Калі сын працаваў у калгасе шафёрам — выходзіла ўсяго сто пяцьдзсят тысяч рублёў у месяц. Каб гэта яшчэ недзе ў свеце чалавек атрымліваў семдзсят-восемдзсят долараў за працу — ганьба! Такое пазорышча. Сын не мог атрымліваць сям'ю. Урэшце плюнуў на гэткі калгас ды паехаў. У Піцер... Уладкаваўся там і зарабляе — няма на што скардзіцца. Аднак старшыня Кашталян тут усе пагражае — падасць у суд на сына, маўляў, чаму пакінуў калгас без дазволу? Я ж Кашталяну й кажу, — доўжыла узрушана Тася, — падавай, калі ў цябе душы няма!.. Адно ўлічы: ты будзеш судзіць майго сына, а я — цябе! За тое, што калгаснікі не маюць заробку! От, скажу вам, народ-

наму прэзідэнту: раней быў старшыня Стрыгуноў, багата людзям даў... Забяспечваў калгас, а не адну сваю сям'ю! Улады з'елі яго».

— Нядобрая, адным словам, атрымалася гутарка, — падсумавала Вольга. — Тады спахмурнеў госць высокі дый мовіць: «У вашага сына немалая сям'я, яму абавязкова трэба кароўку трымаць! Я дам вам сена!» Ён паглядзеў спадылба на бліжэйшых у свіце і грозна: «Пачаму не запісываеце? Гдзе ваша бумага?!» Бліжэйшы ад яго, з такім доўгім чырвоным носам, казалі Мясніковіч, крутнуўся на абцасах і як рване да верталёта. Небарака спатыкнуўся аб нейкі прышч-камень і носам у зямлю зарыўся. Кроў паказалася. А гэты, што ўсім камандзір, узяў пад ручку прыгожую аграномшу, і пайшлі яны да камбайнаў. У наш бок, дзе выстаўлены дасягненні, нават не зірнуў. Я перажывала з-за гэтага... Тады падышла да нас лёгка апранутая маладзічка з ягонай світы, дзівіцца: прыгожая бульба! Я папыталася: «А вы хто будзеце?» — «Я, кажа, асабісты доктар паняволіча». Гляджу на доктарку, а зрэнкі ў яе барвовыя, як у труса. Чаму?.. Я скамянела. У здранцвенні й прагнулася.

— Пашанцавала табе, Вольга, на такое відо-вішча! — усклікнула Ганна.

— А й Тася Мінько, малайчына: смела трымалася, — далі ёй сена!

— Дык што, калі й далі? Адной — у адно тонкае лета!.. А астатнім чым ён памог, такі шчодры?

— Ге, паможа...

— Я вунь чуў, па статыстыцы ў краіне семдзесят пяць адсоткаў калгасаў стратныя, — унёс кроплю пэўнасці ў размову Мікалай. — Толькі наш усё за бальшавіцкія калгасы трымаецца!

— Вольга, скажы, — папрасіла Марыя, — ты молішся на Бога ці на яго? Толькі шчыра...

Нявестка Германкі сумелася і пачала тлумачыць:

— На яго хто моліцца, хто не моліцца... Але я лічу, што ён нам дадзены ад Бога. Усё даецца ад Бога. Якога правіцеля мы заслужылі, такі і ёсць.

Апошнія яе словы не выклікалі спрэчак.

— Колькі гадоў таму, — казала Марыя, — я і Вацлава Вярбоўская — вы яе не ведаеце, але яе дачка падвозіла

мяне калісьці з Менска сюды, у Моталь. Мы былі на прыёме ў Джорджа Буша. Прасілі за Беларусь. Расказалі яму пра Чарнобыль... Дык то перад намі быў не бог, не грамавержац, а чалавек.

Мікалай зноў наліў у келіхі чырвонага віна, але ж ахвота піць была спатолена, і Улляна шапнула сястры Ганне, а тая — гаспадыні Алене, і з іх вуснаў умомант палілася песня. Спявалі — або так ці інакш падцягвалі — усе, апроч Марыі. Марыя слухала.

Ой, жу-раў-ко, жу-раў-ко,
Чо-го кра-чэш так жа-лко?

Ой, як жэ ж мні нэ кракаць,
Як так вы-соко ле-таць.

Од-бі-ла-са од ро-ду,
Як той ка-мэнь у во-ду...

Пакінуўшы роднае мястэчка, Марыя ніяк не магла ад яго адцурацца і пісала лісты суродзічам, добрым людзям, перасылала грошы. З прыязнасцю яна паставілася і да сваёй новай прыяцелькі Вольгі Мацукевіч, якая зрабіла немалаважны ўнёсак у культурнае і грамадскае жыццё мястэчка. Вольга не толькі заснавала (пры падтрымцы калгаса) мясцовы краязнаўчы музей і загадвала ім, памнажаючы ягоную славу. Яна разгарнула яго практычна ў рэгіянальны па культурным сваім асягненні. Пры ім — фальклорны тэатр «Мотальскія суседзі», прамяніста-жартоўны, побытавы каларыт і звонкі галас якога дазволіў дабіцца поспеху на сталічнай сцэне — пры конкурсным аглядзе самадзейных мастацкіх калектываў краіны. У перапоўненай зале глядачы з прытоеным дыханнем сачылі за дзеяй і раз-пораз давалі волю пачуццям, пра што сведчылі дружныя воплескі і рогат. У ланцужку сцэн, знітаных паміж сабой, гучаў пракаветны і малады, сучасны і непадробны фальклор, гучала дзёрзкае метафараычнае слова.

Паказ спектакля канчаўся, калі вядучая Вольга Мацукевіч звярнулася да залы са словамі: «Шаноўныя глядачы, тое, што вы тут чулі і бачылі, крыў Божа, нікому не расказвайце, бо ў нас, у Моталі, гавораць: «Смецце з хаты не выносяць!» Няхай наша смецце

застанецца ў нашай хаце. І — бывайце здаровы!» Зала стоячы апладзіравала. Дружна і бурна. На сцэну пачалі падымацца прадстаўнікі розных высокіх устаноў. Віншавалі, дарылі кветкі. Міністр культуры ў наплыве светлых і гордых пачуццяў абвясціў: «Фальклорнаму тэатру «Мотальскія суседзі», які гэтак гожа, змястоўна і ярка выступіў, прысвойваецца званне НАРОДНАГА! Я ад душы віншую гэты цікавы і слаўны калектыў і жадаю далейшых поспехаў!»

Ах, матухны, ах, бацюхны! У сваёй творчай рупнасці здабылі мотальцы найвышэйшы тытул!

І яго льга лічыць як прызнанне самавітасці і досціпу продкаў, а іх марку трымае і сённяшняе пакаленне, крытычнае, гарэзлівае, што выйшла на сцэну.

Даведаўшыся пра чарговы поспех сваіх землякоў, Марыя напіша да спадарыні Вольгі: «О'кей! Я рада за цябе і твой талент. Малайцы вы там! А ведаеш, з далёкага ўжо дзяцінства прыгадалася, як мой бацька Барыс ішоў паперадзе духавога аркестра... Артыст! І, думаю, напраўду не згібела, жыве яшчэ душа народа, якую неаднойчы спрабавалі і спрабуюць дастаць».

Пазней Марыя будзе мець датклівыя і шчырыя адносіны не з адным толькі Моталем. У сталічным Мінску яна перадасць чацвёртай дзіцячай бальніцы і іншым медыцынскім установам скрыні лекаў. Наведае клініку Інстытута радыяцыйнай медыцыны і эндакрыналогіі, дзе таксама знойдзе важныя клопаты, выступіць ініцыятарам супрацоўніцтва пітсбургскіх урачоў і вучоных з беларускімі калегамі; разам з доктарам Томасам Фолі яны заснуюць у Пітсбургу добрачынную арганізацыю «Belarusian-American Child Care Inc.». Апошняя і будзе развіваць постчарнобыльскія прафесійныя і джэнтльменскія зносіны.

А потым, калі надышоў час, Марыя аформілася на пенсію і, каб не сумаваць, купіла мальберт, пэндзлі, фарбы... Першыя ж заняткі жывапісам паказалі ёй і яе блізім, што яна мае пэўныя шанцы на поспех. А толькі ж руплівіца — чулая-прачулая пані Марыя — ці магла яна адцурацца клопатаў, якімі раней была захоплены, адцурацца сваіх ранейшых сувязей, сяброў і партнёраў? Дзеля

актыўнага ўдзелу ў жыцці, дзеля помачы людзям, сваім і чужым... Не! Двойчы і тройчы — не!

Таму дома яе пакоі зноў ператворацца ў склады лекаў, розных сродкаў санітарыі, адзення... Дзесяткі і сотні пакункаў спакуе для добрых людзей. Медыцынская апаратура і медыкаменты пойдучь адсюль таксама ў Мотальскую бальніцу... Да прэзідэнта ЗША і кангрэсменаў дойдзе, каб звярнуць іх увагу на чарнобыльскую бяду-злыбеду і заручыцца іхняй падтрымкай, спагадай да Беларусі. Дачка Эліз, то бок Ліза, якую яна з Польшчы забрала сюды, цяпер будзе толькі дзівіцца, гледзячы на сваю старанную, спраўную маці. Матчын няўрымслівы дух, імпат, скіраваны на ахвяраванне, бескарыслівае служэнне людзям, не-не дый захопіць яе таксама. І яна час ад часу ўжо набывае і прыносіць у дом тыя ці іншыя рэчы: «Мам, глядзі, якая прыгажосць і як танна я купіла! Бяры, нехта дзякуй скажа!»

Ліза скончыць сваё навучанне ды стане адмысловым спецыялістам па электронных тэхналогіях, возьме шлюб з перспектыўным дзелавым чалавекам, годным амерыканцам. Праўда, жыць яны будуць ужо не ў Пітсбургу, як што, пакінуўшы працу, доктар Марыя набудзе па сходнай цане сядзібу за дваццаць вёрст ад Вашынгтона, і ўсе яны разам асталюцца ў дамку на два паверхі са светлымі вокнамі і ўмаяваным лужком, што прылягацьме да дома. Тут неяк па-новаму ўжо будзе цешыць і радаваць маталянку Марыю ўнучка Стэфанія — прапраўнучка дзеда Пятра. Такое тут родавае разгалінаванне.

Ці прачытае малеча Стэфанія калі-небудзь гэты раман? І ці будзе ведаць яна, што ў яе бабулі Мэры — Марыі, калі яны разам каля дома тапталі белы снег, лёгкі, пушысты, надараліся цяжкія прывіды: перад ёй ляжаў без прытомнасці, ахалонуты ўжо святы чалавек, таму ўсё нутро яе сціналася ад жалю і болю.

Адно ўнучка Стэфанія будзе ўсё ведаць.

— У яе вочы яркія — ззяюць, як зоркі. Сама добра вучыцца і іншым дапамагае! — гэтак скажа пра Стэфанію яе настаўніца, і гордая бабуля прыгадае тады сваё дзяцінства — вельмі ж падобна ўнучка на яе, а здольнасцямі нават пераўзыходзіць!

У адзінаццаць год на школьных канцэртах Стэфанія будзе выконваць сола на кларнеце, мала таго, яна падахвоіцца браць прыватныя ўрокі музыкі дзеля таго, каб патрапіць у ганаровы дзіцячы аркестр у Вашынгтоне — блакітная мара! Апроч усяго, яна напіша некалькі апавяданняў і п'есу на восем персон, спектакль паставяць у школе.

— Бабуля! — скажа яна Марыі. — Калі я трохі яшчэ падрасту, я з'езджу туды, дзе ты нарадзілася і жыла. Я кнігу пра цябе пісаць буду!

Ад гордых пачуццяў за ўнучку, ад шчасця Марыя не будзе і ведаць, як дзякаваць лёсу.

22

Прафесар Кіт вярнуўся на Майн поўны рашучасці абвясціць свету, што ёсць, а яна нядаўна ўтварылася на постсавецкай прасторы, — новая краіна Рэспубліка Беларусь, што там выдатны народ, якога Бог не пакрыўдзіў ні мовай, ні культурай, ні людскім норавам, адно ў часе, у паласе станаўлення гэтай краіна мае шмат клопатаў і найкардынальны з іх — паўнаwartасная нацыянальная адукацыя. Людскай супольнасці — асабліва разнастайным дабрачынным арганізацыям і фондам — не грэх было б памачы Беларусь і сфарміраваць і адкрыць свой нацыянальны універсітэт. Гэта ж магчыма, меркаваў Кіт, калі зыходзіць з традыцый міжнароднага супрацоўніцтва і гуманітарнай дапамогі, дзе яскравым прыкладам з'яўляецца адраджэнне пасля Другой сусветнай вайны Заходняй Еўропы і асабліва Германіі паводле Плана Маршала. Барыс Кіт, зусім не ўпадабляючыся Джорджу Маршалу, выношваў ды песціў у душы свой план, няхай сабе і сціплы, але й высакародны.

Пры ўдзеце Тамары, якая больш дасканала, чым ён, ведала нямецкую і англійскую мовы, склаў і паслаў лісты ў розныя фундацыі Нямецчыны і Злучаных Штатаў Амерыкі. Адначасова прапагандаваў Беларусь, выступаючы з артыкуламі ў замежным друку. Аднак адчувальнага выніку гэта не дало. Азадачаны, ён паведаміў пра сваю няўдачу адвакату Лэслі Тэнэну, з якім не парываў прыяцельскіх сувязей.

Сустрэліся на чарговым астранаўтычным кангрэсе.

Містэр Тэнэн — чалавек высокай заходняй культуры і прафесійнага досціпу, ён аднолькава добра разбіраўся ў чыста чалавечых і вытворчых або міжкарпарацыйных адносінах, любіў чысціню памкненняў, прыстойнасць.

Паджылы, з сівізной у валасах, ён знешне выдаваў шэрым, але пад гэтай шэрасцю білася высакароднае сэрца, яно выпраменьвала мяккае святло. Лэслі пранікся на-строєм Кіта і потым гэтак тлумачыў яму ў адным з лістоў сваё дачыненне да справы:

Як вы ведаеце, я не беларус і не маю ніякіх адносін да вашай краіны. Але я зацікавіўся праектам па іншых прычынах, таму што супрацоўніцтва ў заснаванні новага універсітэта — каштоўны пазітыўны акт і мог бы садзейнічаць усталяванню ідэалогіі дэмакратыі і свабоды ў нова-незалежнай дзяржаве. Па-другое, дапамагаючы ў заснаванні інстытута вышэйшай адукацыі, я выкарыстоўваю свой прафесійны вопыт універсітэцкай асветы. Па-трэцяе, я раблю гэта па прапанове і просьбе Барыса Кіта, а Кіт — мой сябра, чым я й ганаруся.

Вясной 1993 года містэр Тэнэн разаслаў са свайго адвакацкага бюро сто дваццаць пяць лістоў-зваротаў, тэкст якіх быў складзены разам з Барысам і падпісваўся імі абодвума. У расылцы лістоў Лэслі зацікаўлена дапамагалі ягоня супрацоўніцы Патрыцыя і Келі.

Памалу пачынаў складвацца Міжнародны арганізацыйны камітэт па стварэнні Беларускага нацыянальнага універсітэта. Перапіску весці Кіту па-ранейшаму дапамагала Тамара. Калі шчыра, яна не дужа спадзявалася на поспех праекта, але й не спрачалася з Кітам.

— Трэба паспрабаваць...

Напрыканцы 1993 года Лэслі Тэнэн паведаміў Барысу, што ягоным бюро разаслана яшчэ партыя — 250 лістоў у розныя фундацыі і універсітэты ЗША, Германіі, іншых краін, у якіх яны прасілі фінансавага ўдзелу ў здзяйсненні праекта і дапамогі абсталяваннем. Надзеі не страчвалі...

Летам 1994 года Барысу Кіту зноў спадобілася пабы-ваць на Беларусі. У Наваградку цяпер для яго рыхтавалі сюрпрыз.

І вось, як і два гады таму, ён любуецца роднымі краявідамі. У паездках па Бацькаўшчыне на гэты раз яго суправаджала Вольга Іпатава, пісьменніца з шырокім грамадскім асягненнем, сын якой Руслан, урач, акурат праходзіў спецыялізацыю ў Франкфурце-на-Майне. Праз Руслана яны і пазнаёміліся ды пасябравалі.

Сустрэча інтэлектуальнага квету горада Наваградка з вядомым у свеце вучоным, беларускім асветнікам, які гэтак высака і годна ўзняў гонар сваёй краіны, ладзілася ў прасторнай зале музычнай школы.

Зала была перапоўненая — людзі тоўпіліся ў праходах.

Гасцям — Кіту і ягонай папличніцы Іпатавай — давялося прайсці праз цесны калідор і дружны пляскаць далоняў, напорысты, гучны. Апладысменты ўтаймаваў голас старшыні гарвыканкама Георгія Бакі:

— Дарагія суайчыннікі, наваградцы і госці Наваградка! Сёння мы прымаем у сябе слаўнага сына беларускага народа...

Усё астатняе для Кіта ўжо было як ува сне. Моцна грэлі душу цёплыя словы землякоў, іх удзячнасць за тое, што ён заўжды глыбока перажываў падзеі на Беларусі і не парываў з ёю. Вольга Іпатава і мясцовы паэт Самсон Пярловіч прачыталі свае вершы, прысвечаныя гэтай падзеі. Таццяна Царук — старшыня Наваградскай асацыяцыі незалежных арганізацый «Камяніца» — гарача запэўнівала, што гэтая радасная і сардэчная сустрэча, на якую Кіт ахвотна прыехаў, застанецца ў гісторыі і абернецца ўдзячнай памяццю ды гонарам за свайго земляка ўсіх наступных пакаленняў.

Мэр Бака зноў узяў слова і паведаміў пра важнае рашэнне гарвыканкама. Гэтым рашэннем Барысу Кіту — за заслугі перад сваім народам і ўсім чалавецтвам — прысвойвалася званне Ганаровага грамадзяніна горада Наваградка. Бака абняў суродзіча-госця, перадаючы яму дыплом... Пад бурныя воплескі да Кіта кінуліся дзяўчаткі-красуні ў нацыянальных уборах. Яны ўручалі яму букеты кветак, а чало акадэміка ўганаравалі лаўравым вянком, дармо што з дубовых лісцяў, — свой, родны! І ці не ўпершыню тут за доўгі век у вучонага і гуманіста, які прычыніўся да астранаўтыкі і зрабіў у новую для свету галіну свой важны ўнёсак, на людзях, у атачэнні

блізкіх-найблізкіх яму суайчыннікаў пацяклі слёзы — ад удзячнасці і любові, — слёзы гарачыя і святыя. Чалавек плакаў, спатольваючы ўдаўнелы свой боль і распач не адной хвіліны жыцця, плакаў ад усведамлення малаверагоднай і найважней сваёй перамогі.

Яго чакаў мікрафон, і, справіўшыся са сваім узрушэннем, Кіт мовіў:

— Пасля таго, што я перажыў, што пабачыў і пачуў за сваё жыццё, гэта для мяне найшчаслівейшы момант. Дзякуй вам за разуменне, прыём і прызнанне! Я меў шмат гонараў, але гэта найвышэйшы.

І на вачах у многіх, што сядзелі або стаялі насупраць, у гэты момант таксама свяціліся слёзы — слёзы радасці, захаплення, расчуленасці. А мэр — самавіты і прадстаўнічы мэр Бака, сочачы, як рэагуе люд на прамову паважанага госця, горда і пераможна ўсміхаўся.

Зала музычнай школы ў Наваградку ўвасабляла для Кіта сапраўдную Беларусь, паноўленую і асвечаную, выяўляла сваё стаўленне да яго, які тут раней залічваўся энкавэдыстамі ў ворагі.

З новай прагай здзяйсненняў на карысць роднай краіны вяртаўся Кіт на Майн. Як ніколі карцела-такі выбудаваць, расчыніць на Бацькаўшчыне адукацыю, якой вымагалі нацыянальная культура і час. Ён радаваўся, што ў яго ўжо было шмат аднадумцаў, паплечнікаў і — быў Лэслі...

Гуманітарным праектам Кіта ўрэшце зацікавіўся Фонд знакамітага прадпрымальніка-фінансіста Джорджа Сораса, які быў знаёмы з Беларуссю і нават меў у гэтай новай краіне сваё аддзяленне. Літаральна за лічаныя гады фонд выдаў сродкі на выкананне багата якіх гуманітарных праектаў, пераважна па выданні кніг, якія за савецкім касмапалітычным часам не маглі ўбачыць свет, і цяпер іх выданне рабілася дужа надзённым і важным як для патрэб адукацыі, так і развіцця самасвядомасці беларуса.

Іншыя фондтары, праўда, атрымаўшы лісты ад Кіта і Лэслі, пакуль не выяўлялі сябе — хісталіся або чакалі, калі там, у мала каму ведамай на зямной кулі краіне, стане больш пэўнай палітычная сітуацыя.

Краіна ляжала ў самым цэнтры Еўропы, і ў ёй поўным ходам ішла падрыхтоўка да прэзідэнцкіх выбараў. Выбары адбыліся, і пасля іх Барыс Кіт будзе раз-пораз тэлефанаваць

у Беларусь то бліжэйшай сваёй прыцельніцы Савік, то Іпатавым, то Майсяёнку альбо Мальдзісу і пытацца:

— Даражэнькія, што цяперыча дзеецца ў цэнтры Еўропы? На што палітычны барометр паказвае?

А яму бытта ў адзін голас:

— Барыс Уладзіміравіч, цэнтр Еўропы ўвачавідкі падаўся — пасунуўся на ўсход і завіс над камуністычнай мінуўшчынай. Да вялікай шкадобы.

— А цур на мяне, што я чую! Ніяк нашай долі-волі на волю не вылузнуцца!

— Гэтак склалася. Чорт падаткнуў шэльму: будучы дэпутатам парламента, ён пад воплескі залы ўносіў у гэтую залу бел-чырвона-белы сцяг. Цяпер адмаўляецца ад яго, як і ад клятвы быць верным Канстытуцыі сваёй краіны.

А ў другі раз Кіту патлумачылі:

— Наш павадыр, не доўга думаючы, пераняў ад папярэдніка адыёзныя гульні з Масквой. Ну й развівае... Розніца паміж імі толькі ў амбіцыях. Калі Кебічу дастаткова было б ролі маскоўскага функцыянера на Беларусі, то гэты з зайздрасцю пачаў глядзець на Крэмль, на крэсла Ельцына. Уяўляецца?

— Уявіць не цяжка, адно ў розум не ўзяць. Лятун?.. Не чую пад нагамі роднай зямлі.

Непакой Кіта ўзрастаў усё болей.

Новы кіраўнік дзяржавы заявіў аб сабе яшчэ больш яскрава ў Еўропе.

Рыхтуючыся да свайго візіту ў Нямеччыну, ён кінуў вокам у яе даваеннае мінулае і меў у ім уцеху, як што гісторыя прыходу Гітлера да ўлады мела пэўнае падабенства з сітуацыяй у Беларусі, альбо наадварот... Прынамсі, у абодвух выпадках угору йшлі малазначныя асобы.

У сваіх дыялогах і выступленнях у Нямеччыне беларускі лідэр, праўда, не засяроджваў увагу на гэтай даволі празрыстай гістарычнай аналогіі, няхай сабе і аддаленай. Галоўнае, што яму легла на душу і пра што карцела сказаць, было ў асаблівасцях дзяржаўнага ладу:

— *Нямецкі парадак фарміраваўся стагоддзямі. Пры Гітлеры гэта фарміраванне дасягнула свайго завяршэння. Гэта тое, што адпавядае нашаму разуменню прэзідэнцкай рэспублікі і ролі ў ёй прэзідэнта.*

Барыс, калі даведаўся пра гэта выказванне з нямецкіх газет, адчуў халодны подзімак на сэрцы, і доўгі час яно, няўклюднае, воўкам сядзела ўнутры. Нарэшце завітаў да яго новы прыяцель адтуль, з гоняў Бацькаўшчыны, — Уладзімір Вяшчун, фізік; як неўзабаве высветлілася, ён меў прыхамаць збіраць і сістэматызаваць асобныя выказванні вялікага чалавека, які, выступаючы на розных нарадах, адорваў люд сваім красамоўствам, а на тэлеселектарнай вытворчай нарадзе, гарачай і палкай, наладжанай у краіне ў сярэдзіне лета, рашуча заявіў: *«В Беларусі только один политик. Это Я!»*

Дык Вяшчун акурат быў нязгодны з той тэзай, бо лічыў і сябе палітыкам, прынамсі, не пазбягаў палітычных гутарак, спрэчак, якраз надварот, і нярэдка абапіраўся на сабраныя ім яскравыя цытаты, выказванні.

Знешне Вяшчун — акуратны жыхар, трохі вышэйшага ад Барыса росту, затое ў палову Кітавага веку, прыехаў на Майн да нейкай сваёй радні. Заадно дапаў і сюды, да Кіта, каб засведчыць яму сваю прыхільнасць і ласку.

Барыс прагнай радасцю радаваўся госцю і запрасіў яго ў бліжэйшы ад сваёй камяніцы рэстаран, на півна.

— Шаноўны, як ты добра зрабіў, што адшукаў мяне! Я ж тут, хоць і чытаю газеты, а ў беларускіх справах мала чаго разумею. Ліквідавалі прадстаўніцтва Фонду Сораса, а ў мяне ж быў праект, ведаеш...

— Барыс Уладзіміравіч, я чуў пра ваш астранамічны праект для Беларусі. Дарэчы, ён суразмерны з вашай энергіяй. Самы час быў для асветнай акцыі. Толькі ж Фонд Сораса, друкуючы адну за адной кнігі гістарычнай тэматыкі, вяртаў беларусам памяць. А паводле вашага праекта, на Беларусь павінна была вярнуцца яшчэ і нацыянальная адукацыя. Выдатна! Праз меру... — госць выбачліва ўсміхнуўся. — Некага гэта палохала.

— Непамысна. І ўсё-ткі, — Барыс пахітаў галавой, — адкуль што выкараскалася нам на карак?.. Разважаю... Ну, вось возьмем вядомы ўсім прыклад... Яфрэйтару Гітлеру, якога ўпадабаў і наш, дапамаглі ўзняцца магнаты-прамыслоўцы, якія хацелі мець моцную ўладу ў інтарэсах свайго капіталу. Яны і атрымалі яе ды нацешыліся... Фюрэр, шэльма, уцёк, а народ пасля сусветных драм і трагедыі мусіў пакаяцца. Цяперыча пытанне: хто дапамог

ягамосцю са Шклова ўзняцца да фюрэра — ці можаш ты мне вытлумачыць, міл чалавек?

— Э-ге-е, Барыс Уладзіміравіч,— адказваў весела мружачы вочы Вяшчун.— Сакрэту й няма. Калі сачыць за выказваннямі нашага адзінага ў краіне палітыка і клапатлівага бацькі, то ён сам пра ўсё й расказвае, шчыра, праўдзіва і правільна. Вось паслухайце: *«Это бесперспективно — пытаться лишить меня власти силой или такими методами, какие были применены к Милошевичу... Меня никто никогда не тронет, если меня не предаст российское руководство»*. Ці ж не адказ гэта на ваша пытанне?

— Я пра гэта здагадваўся.

Да стала на момант падышоў рэстаранны кулінар; нічога не гаворачы, ён прапанаваў на падносе печыва, і Барыс узяў сабе і госцю па ражку, ражкі былі саланаватыя.

— То бары піва, чалавеча, я ж выбраў самы лепшы га-тунак! Еж... Калі я быў на Бацькаўшчыне, то каштаваў піва ў Менску і Наваградку. Дык я слухаю...

— Бачыце, у палітыка фюрэра, як і ў «бацькі» Сталіна, павучыцца сапраўды было чаму. Бо калі сродкі масавай інфармацыі заціснуты выключна ў адным кулаку, то народам, ягонымі схільнасцямі маніпуляваць не так і складана, ведаецца... А піва мне падабаецца, дзякуй... Калі ж даць веры ў высакародныя памкненні, то шклоўскі гаспадар праг моцнай улады, каб умомант ашчаслівіць краіну. У тым рэзруху на постсавецкай прасторы ён моцнай рукою і сапраўды зрабіў нешта даволі значнае, калі не сказаць вялікае,— не дапусціў развалу прамысловасці, расцягвання па сямейных і іншых кутах станкоў ды іншых сродкаў вытворчасці. Праўда і тое, што народ наш не быў падкі да лёгкае нажывы. Масква, праўда, паспрыяла нам льготным рэжымам пры пастаўцы паліва, і гэта ідзе нашаму ў заслугу. Адно не спыніў карупцыі, як абяцаў. Яна, лядашчая, неаднойчы прабіралася ажно ў яго рэзідэнцыю!

— Спадар Вяшчун, я перапрашаю. Але за што ж тады яго не любіць апазіцыя?

— Ён прыбраў да прагных сваіх рук уладу, прыватызаваў, зрабіў сваёй уласнасцю. У Думе ў Маскве дастаў розуму, каб заявіць: «Мы згодны на далучэнне

да Расіі на любых умовах!» Тады ён меціў на крэсла Ельцына... На нас, выбаршчыкаў, і на нашу думку — начхаць! Згодна з поглядамі валадара, усе ў грамадстве павінны меркаваць так, як ён мяркуе, і конча. Каб ніякіх хістанняў у думках і ніякай апазіцыі. Ён яе лае і абражае страшэннымі словамі. Шмат палітычных дзеячаў, як Ганчар, Захаранка, Карпенка, наогул зніклі; тут яму памаглі... Пану гаспадару добра дыхаецца, калі яму апладыруюць. Да людзей, якія не пляскаюць у ладкі, ён ставіцца насцярожана і лічыць, што ў ягоным атачэнні дыў у грамадстве яны непатрэбныя. Як тыя пісьменнікі, якія, паводле ягонага ўяўлення, толькі і здольныя на тое, каб байкі ды памфлеты пісаць. Невыпадкова ж ягоная служба атабрала ў «пісак» раскошны Дом літаратара. Дый ці толькі гэта?.. Шклоўскі ягамосць аказаўся гаспадаром у хаце і аднаго разу ў парыве патэтыкі абвясціў: *«Я своё государство за цивилизованным миром не поведу!»*

— Даражэнькі, то ён жа гэтак і робіць!

— Але ж... Прыгадваю... Сёй-той з вясёлых людзей тады круціў галавой: і трэба ж, як у пельку п...рнуў! Дзіва, скруха ахашіла палітолагаў, іншы дасведчаны люд: ці бачылі вочы, каго выбіралі?.. Бо ні на якіх кафедрах, ні на алтарах, цвінтарых, ні нават у лядовых палацах ніхто не здагадваўся, куды ж у такім разе шклоўскі мудрэц павядзе. Іранізавалі, строілі кепікі, а ён сваёй рашучай паставай даў зразумець: нікуды наогул не павядзе — не, ён пакіне народ маршыраваць на месцы, дзе была і ёсць Саўдэпія, з яе знакавай «лініяй» Сталіна, вынішчэннем нацыянальнай культуры... Іншая справа, што ў той Саўдэпіі яму варта што-колечы ўдасканаліць у адпаведнасці са сваім густам, неардынарнай хваткай і бачаннем перспектывы праз прызму германскага і савецкага вопыту.

— Дзякуй, братка, ты дасведчаны чалавек!

— Адно ён, будучы шчырым, непасрэдным у сваіх пацукцях, бы тое дзіцё, у свой час не саромеўся прызнавацца: *«Беларусь для меня пройденный этап!»* Прагнуў сабе славы ў расейскіх прасторах. Не ў прыклад Гітлеру марыў проста, без бою авалодаць Маскоўскім Крамлём. Дзеля таго, праўда, не ставала яму нейкай «дробязі» —

юрыдычных падстаў, практычна — адзінай палітычнай прасторы для ўдзелу ў выбарах, а ўсё іншае было. Расіяне аж млелі па ім, такім фотагенічным, (гаваркім, дармо што сіпаты голас), напорыстым, па-савецку ідэйным і палкім. Ён не стамляўся рабіць рэверансы перад чырвонай Масквой і ў наплыве нацыянальнага нігілізму заўзята таптаў сваё — публічна ганіў ды пляжыў родную мову. Апошняя — мусіць, ад невуцтва.

— Дрэнна, братка, калі няма логікі ў думках, паводзінах. Вазьміце яго адказы на пытанні карэспандэнта агенцтва «Рэйтар». Чытаючы, я захапляўся. Там — поўнае бачанне расейскай імперыялістычнай палітыкі, шавіністычнай па прыродзе сваёй. І клятвенныя завярэнні: «Беларусь ніколі не здасць свой суверэнітэт!» А які ж гэта суверэнітэт, прабачце, пры адмаўленні ад сваёй нацыянальнай культуры і мовы? І што гэта за новы рускі люд з’явіцца у Беларуску-Расейскай саюзнай дзяржаве? Як Іваны тыя няпомнікі?..

— Згодзен, логікі няма і няма паслядоўнасці. А адчуванне Расеі ёсць, і ён усведамляе, што з драпежнікам зблытаўся. «Выдаецца, — казаў, — што Расея бачыць свае інтарэсы ва ўсім свеце і на Беларусі, на Украіне, у Грузіі. А Беларусі не застае-ц-ца месца — нават на Беларусі!»

— Выдаў-такі ён бядачы праўду, але ж ад гэтага лягчэй не робіцца.

— Вось тут бы і зрабіць стратэгічны разварот на сто восемдзесят градусаў. Дык не! І гібее, гіне нацыянальная культура, з якой ён, шэльма, атросся і ў свет выйшаў. Выйгралі б...

— А я мяркую: як асоба найперш выйграў бы сам ён!

— Магу пагадзіцца. На святой гары сядзеў бы!

— А што, калі нехта пакажа яму на ягоны пралік?

— Я зраблю гэта! — няйначай каб уцешыць старога ўсклікнуў Вяшчун і засмяўся.

Пасля такой ладнай па часе зямляцкай стрэчы і пранікнёнай гутаркі яны развіталіся як сябры аднадумцы.

Барыс Кіт, генетычна аддадзены Радзіме чалавек, доўгі час не мог супакоіцца з прычыны той сваёй няўдачы з найважным праектам. Яны з Лэслі нямала зрабілі, і абвал

ягоных надзей, спадзяванняў прыйшоў, акурат адкуль яго Кіт зусім не чакаў,— з роднай прастрані.

Кіт часам пераадольваў свой скепіс, і яму здавалася, што ў кіраўніка суверэннай краіны неўзабаве замарочка пройдзе і ён павернецца тварам да нацыянальнай адукацыі і культуры.

Толькі ж ішоў час, а там рабілася ўсё, каб перакрыць доступ свежага паветра на Беларусь, каб выпетрыць з душ паднявольнага люду нацыянальную годнасць, спакваля сцерці з памяці гісторыю беларусаў. Уражанне ад неабальшавізму было моцным і скрушлівым. Няўрокам кажучы, бытта д'ябал ускараскаўся на рог месяца і заслانیў святло. Над вольнай зямлёю пайшлі міражы «саюзнай дзяржавы», і, як ён усё больш пераконваўся, ніхто не бачыў выйсця з палону ілюзій, не знаходзіў шляху да ладу ў грамадскім жыцці, да той жа дэмакратыі, да чарговых справядлівых і адкрытых выбараў. Адно тыя, у каго галовы, як у Вешчуна, не былі затканы папулісцкімі шоу, бачылі наяве, што ёсць і нават, што хаваецца ад вачэй.

Барыс нерваваўся і зноў чагосьці чакаў. А яго «асістэнтка» Тамара Казевіч не мела жаднай ахвоты ўнікаць у тонкасці, у варункі палітычнага жыцця на Беларусі. Праўда, яна добра памятала Барысавы словы пра мікроб Леніна. Ён зноў аказаўся ажылым ды нейк хвацка падняўся, апанаваў народ, ён уладарыў там. Амбіцыйныя палітычныя гульні адно наносілі страты незалежнай дзяржаве.

Сум, жаль, трывогу перажыў Барыс. Недапетаі аказвалася яго лебядзіная песня, і сам ён гэтак лічыў. Містэр Тэнэн праз нейкі час пытаўся, што рабіць з дзвюма скрынямі лістоў, напісаных і адасланых (з захаваннем копіі) або атрыманых у адказ. Кіт думаў-думаў ды ў скрусе, вельмі характэрнай для стоадсоткавага беларуса, назваў свайму сябру адрас Наваградскага музея — папрасіў яго адправіць туды, праз акіян, гэты супольны і, бадай, дзівацкі груз, што быў вынікам іх апантанай дзейнасці, рамантычнай, узвышанай. Скрынкі з грузам, з тымі лістамі — неспатолены імпэт Барыса Кіта — Праметэя!

Наступныя гады ад тых дат і памкненняў Кіт пражыў у адносным спакоі і ўмеркаванай актыўнасці: прыпыніў нат выкладчыцкую працу ў Мерылендскім універсітэце, а потым і паездкі, якія рабіў разам з Тамарай на астранаўтычныя кангрэсы свету. Аплату дарогі, гатэля і іншыя выдаткі, дарэчы, ён пакрываў са сваёй уласнай кішэні. Таму цяпер, калі расходы скараціліся, найшчыры й заўзяты руплівец Кіт адно надумаў аказваць са сваіх сродкаў падтрымку дзеячам нацыянальнай культуры на Бацькаўшчыне. Выпадак звёў яго з немцам па прозвішчы Шлотц, які, запачаткаваўшы ў Германіі Фонд нямецка-беларускага культурнага супрацоўніцтва, намагаўся штосьці зрабіць і ў гэтым сцвердзіць сябе. Будучы спахвацістым і лоўкім чалавекам, ён абяруч ухачіўся за ідэю эмігранта-беларуса і ў хуткім часе ўжо выдаваў ад свайго фонду прэмію Б. Кіта. З цягам часу яе атрымалі Радзім Гарэцкі, Генадзь Бураўкін, Андрэй Майсяёнак, Вольга Іпатава, Сяргей Законнікаў, Уладзімір Арлоў, Лідзія Савік... Часам спадар Шлотц, праўда, злоўжываў даверам фундатора і, прызначаючы кандыдатаў на Кітаву прэмію, зыходзіў са сваіх меркантыльных меркаванняў; тады грошы ляцелі на вецер, а Кіт цярпеў, уважаючы на прыземлены асабісты інтарэс Шлотца ў дабрачыннай справе.

Неўзабаве, аднак, усё перакрыла радасць, якую набыў Кіт ад сустрэч і гутарак з пісьменнікам Васілём Быкавым, калі той часова пасяліўся ў Франкфурце. Знаны, таленавіты літаратар знайшоў вартага для сябе субяседніка і як мастак даследаваў у часе Барысаву жывую натуру, трапяткую і шчырую. Ён высока ацаніў непараўнаную па сіле духу, цэльнасці і моцы характару дзейнасць Барыса Кіта, «найпершага беларуса свету».

Што ж дамінавала ў цікавасці Быкава да гэтага ўпершыню сустрэтага ім чалавека?.. Выступаючы потым па радыё Свабода, пісьменнік патлумачыць, што «быў вельмі важны яго суб'ектыўны погляд на многія рэчы».

Быкаў доўжыў далей:

— *Г каб найбольш наблізіцца да гэтай ісціны яго жыцця, я падумаў, што патрэбна, каб загучаў яго голас —*

менавіта з яго інтанацыямі, з яго ацэнкамі, асабліва што датычыць іншых людзей, гістарычных постацяў, якія не знайшлі справядлівай ацэнкі ў гісторыі Беларусі, у мінулым Беларусі. А Кіт быў апошні або ёсць апошні, хто можа засведчыць праўду на гэты конт.

Неўзабаве з-пад пяра Быкава выйшлі старонкі з апо-ведамі Барыса Кіта «Цярновы шлях».

Кітаў век разнастаілі і ўзбагачалі сустрэчы з сынамі, якія, гады ў рады наязджаючы ў Еўропу, заварочвалі да яго на Майн. Сыноў ён шанаваў, асабліва паважаў іхнія поспехі: той у ЗША — лічы, што правая рука прэзідэнта астранаўтычнай кампаніі NASA, а гэты — хірург ад Бога, спецыяліст па аперацыях на сківіцах і ў ротавай поласці, на твары. Дыпломы, што сведчылі аб поспехах сыноў, Уладзіміра і Віктара, віселі на сцяне ў ягонай утульнай, хоць і сціплай аднапакаёўцы — жыў чалавек у гатэлі-інтэрнаце па Grosser Hasenpfad, 1. Каля паўднёвага чыгу-начнага вакзала.

Адкрыты і даступны для абмену неспакойнымі зазвычай думкамі і меркаваннямі, Кіт ліставаўся з шырокім светам і, што характэрна, у набліжэнні да свайго стогадовага веку лісты пісаў уласнай рукой, цвёрда трымаючы ў пальцах амерыканскую чорную самапіску, якая была ўвасабленнем фламастэра, з той толькі розніцай, што пісала нятоўста і зграбна. Іншых ручак Кіт не прызнаваў і лаяў Еўропу, што не мае падобных сродкаў для пісьма. Гэтыя ручкі яму перасылала з Амерыкі былая жонка Ніна; калі ж іх запас канчаўся, ён званіў Ніне: «Зрабі ласку, спадарыня, прышлі мне яшчэ пакунак з ручкамі!»

Перачытваючы штодня газеты, ён неўзабаве пачаў ганіць Еўропу і з іншай прычыны. Маўляў, яна ба-чыць у Амерыцы дойную карову! Амерыканцы, ведаеце, столькі зрабілі пасля вайны для Германіі, Францыі, іншых краін, а вось як у арабскім канфлікце ЗША спатрэбілася дапамога — яны ўдарылі ў хамут. Еўропа, такім чынам, здрадзіла Злучаным Штатам Амерыкі і цяпер, выбудоўваючы Еўразвяз, ганарыцца сваёй неза-лежнасцю ад Амерыкі. А што ў выніку атрымаецца праз нейкіх пяцьдзесят гадоў? Злучаныя Штаты, аслабленыя вайною з Іракам і ў цэлым арабскім светам, ператворацца

ў чыста негрыцянскую краіну, бо ўжо сёння нельга не ўлічваць, што ў кожнай негрыцянскай сям’і да жыцця ідуць сама мала дванаццаць дзяцей, а ў белых — у пяць разоў меней!.. Еўропу ж апануюць арабы. Ад іх таксама пацерпіць Ізраіль... Адбудзецца змена цывілізацый, а перадусім — народаў.

Кіт моцна паважаў сваю другую радзіму — ЗША — і пастаянна ў размовах з Тамарай дый любым сваім слухачом жаліўся на падзенне курса долара, які ўжо саступіў еўра — у Кітавым вымаўленні заўжды гучала «оўра». Падзенне ж курса біла па Барысавай уласнай кішэні — будучы грамадзянінам ЗША, ён атрымліваў пенсію ў доларах... І казаў — не стамляўся казаць — пра здраду еўрапейцаў.

Цешылі дасціпнага чалавека — і моцна цешылі! — кнігі пра Кіта, уласна пра яго, што выходзілі на Беларусі.

Пранікнёная даследчыца творчасці беларускіх літаратараў-эмігрантаў Лідзія Савік напісала таксама і пра жыццёвы шлях Кіта. Яна выдала да 85-годдзя вучонага багатую на ілюстрацыі і змест кнігу «Космас беларуса», а потым і шыкоўны фотаальбом «Барыс Кіт».

Да 95-годдзя — сябры Барыса Уладзіміравіча сумеснымі намаганнямі выпусцілі на Бацькаўшчыне яркі, вагавіты зборнік матэрыялаў «Грамадзянін свету». У ім цэнтральнае месца занялі быкаўскі рафінаваны опус «Цярновы шлях» і біяграфічная аповесць Вольгі Іпатавай — «Сведка стагоддзя». Гэтую кнігу, як, зрэшты, і папярэднія, Кіт рассылаў па пошце сваім сябрам, суродзічам. Упершыню, бадай, ён адшукаў і адрас Марыі Дзямковіч і запакаваў ёй «Грамадзяніна свету» — як даніну ўласнага сэрца. З гэтай малодшай ад яго асобай Кіт быў малазнаёмы, затое шмат чуў пра яе і цаніў, паколькі спадарыня Марыя шторыз, не стамляючыся, аказвала помач сваім людзям на Бацькаўшчыне. Калі ж удзячная за тую Кітаву кнігу яна патэлефанавала «грамадзяніну свету» на Майн, яны распачалі доўгую і прыязную гутарку, якая яшчэ болей зблізіла, узбагаціла абаіх.

Адно, нягледзячы на шырокія асягненні добра, на яго прызнанне і радасць, Барыса Кіта на 96-м годзе жыцця абваліла хвароба. І не тое каб нейкі там асобны мікроб, ліха на яго, падточваў здароўе — дык не. З розных бакоў

апанавала немач. І цяжка было чалавеку — ужо развітаўся з белым светам, хапіўся, каму вінен, каб сынам потым не давялося клясці яго за даўгі. Пачаў рахавацца... Ажно ліха ўзяло ды і адпусціла.

Акурат перад тою палёгкай у стане здароўя снілася яму разлеглае возера Нарач. У ясны летні дзень... Туды Барыс трапіў з групай вучняў Наваградскай беларускай гімназіі. Усяго іх было трыццаць душ. Ладкавалі экскурсію — вывучалі краявіды і гісторыю роднай зямлі. Дацялі туды...

І вось яно, возера, вось «беларускае мора»! На лодках выйшлі амаль на сярэдзіну воднай прасторы, як раптам нейкае здрадлівае бухматае воблачка ператварылася ў хмару, усчаўся вецер, пайшлі хвалі, трэснула, грывнула — ад хвалявання ў яго, настаўніка, усё закалацілася ўсярэдзіне: дзевяць лодак і не дай Бог якая з іх зачэрпне вады, перакуліцца! Яму здавалася, што вучні і ён сам, адказны чалавек, ужо на валаску ад такой бязглуздай і ганебнай смерці. Адно што сіла волі і сіла духу ды нейкі сялянскі спрыт выкінулі ўсю групу на бераг.

Прачнуўся Барыс ад таго, што моцна калацілася сэрца, — потны, узмакрэлы. Падобна, і на самой справе ён толькі што вылез адтуль, з вады. Пастараўся супакоіць сябе, маўляў, небяспекі няма і ён на сваім ложку... А супакоіўшыся, адразу ж адчуў на сэрцы палётку. З таго моманту і пачалося яго выздараўленне.

А тое, што снілася, наяве было. Лёс тады абышоўся з ім і гімназістамі літасціва. У вучэльні моцныя хлопцы былі! Адзін з іх — Анатоль Бразоўскі — потым стаў доктарам. Цяпер у Аўстраліі жыве і яшчэ, магчыма, працуе. А побач з ім недзе там і Міхась Лужынскі, зварушлівай душы чалавек, кіраўнік Аб'яднаных Беларускіх арганізацый у Аўстраліі, вучыўся ў Маладзечанскай адміністрацыйна-гандлёвай школе. Прадпрымальнік... Часам, наведваючыся ў Еўропу, Міхась гасцюе таксама і ў яго на Майне.

Кіт паступова набыў ранейшую жвавасць, адно, што даймала, — ногі; ад болю ў нагах начамі сну не было, ападаў настрой, жыць не хацелася. Не пакідала чуццё, што ён спакваля ўсё ж адыходзіць і адыходзіць, як «апошні з магікан», а разам з ім коціцца ў нябыт і цэлая эпоха.

Філасофскі роздум і сум да таго ж навёў на яго й ліст, атрыманы ад Віталя Цярпіцкага. Гэты чалавек жыў у Саўт-Рыверы і быў у нейкім часе старшынёй Рады БЦР, якая потым распалася. Барыс, праўда, не паспеў з ім як след пазнаёміцца, бо Цярпіцкі прыбіўся ў Саўт-Рывер незадоўга да ягонага ад'езду ў Каліфорнію.

Ліст пачынаўся словамі:

Закладчыку беларускай калоніі ў Саўт-Рыверы штата Нью-Джэрсі.

І далей пісалася:

Вельмі паважаны прафесар, сп. Барыс Кіт.

Шчыра дзякую за прысланую мне кніжку з Вашым подпісам. Цяжка паверыць, каб уся тая веда магла памесціцца ў чалавечым мозгу.

А мястэчка Саўт-Рывер застаецца назаўсёды маленькай часткай Беларусі. Стараньнем новай, паваеннай эміграцыі тут, у нядзелю 30 ліпеня 1972 года, была высьвечана новая царква, у імя Патронкі беларускага народа Прэпадобнай Еўфрасіньні Полацкай, пасля адбылося ўрачыстае адкрыццё Беларуска-Амерыканскага грамадскага цэнтру. На высокім кургане месціцца помнік з гербам Пагоня. Помнік закончаны чатырохканечным жаўнерскім крыжам. Аснова помніка мае надпіс: «Слава Змагарам за вызваленне Беларусі!» Тут пахавана таксама маленькая урна з зямлёй, прывезенай з могільніка ў Курапатах.

Непадалёку ад царквы, на ўзгорку, месціцца Беларускія Могілкі, амаль запоўненыя дзейнымі змагарамі за Бацькаўшчыну, — Беларусь падчас Другое сусветнае вайны, уключна з прэзідэнтам Беларускай Цэнтральнай Рады, праф. Радаславам Астроўскім, і іншымі дзеячамі.

Сумна сказаць, што палітычная беларуская інтэлігенцыя амаль вымерла. Цешуся тым, што новыя, адукаваныя гісторыкі, журналісты, даследчыкі зацікаўлены нашай нядаўняй мінуўшчынай.

*Жадаю Вам, дарагі Прафесар, перашагнуць — СOTKY!
Жыве Беларусь!*

З пашанай да Вас,

Віталь Цярпіцкі

14 сьнежня 2005 года

Крыўдна і балюча рабілася Барысу ад таго, што столькі суродзічаў, яркіх асоб, удзельнічала ў грамадзянскіх закалотах падчас Другой сусветнай вайны і пасля яе — перш на Бацькаўшчыне, а потым і за яе межамі, удалечы, забыўшыся ўжо канчаткова, хто ў іх вораг, а хто брат па крыві ды і па духу... Усе яны цяпер на могілках ці то ў Саўт-Рыверы, ці ў Нью-Брансвіку, ці то на Радзіме. Толькі Бацькаўшчына — як была, так і ёсць — у небяспецы, а беларуская дыяспара моцна аслабленая. Тым не менш не абмінаюць яе сваркі і закалоты: адна купка асоб судзіцца з другой то з-за царкоўнай маёмасці, то з-за веры, то яшчэ Бог ведае з-за чаго, і ў судовых працэсах браткі-беларусы выкідваюць дзесяткі, калі не сотні тысяч амерыканскіх долараў. Абсалютна на вецер! І гэтак у ЗША, і гэтак у Канадзе...

У набліжэнні Новага года Кіт, бадзёрачы самога сябе, патэлефанаваў сынам і некаторым прыяцелям, у тым ліку Лідзіі Савік у Менск, павіншаваў іх. Зычыў кожнаму моцнага здароўя ды ўсяго, што трэба для шчасця. Зрабіў ён званок і Марыі Дзямковіч. Адказала яму Марыіна дачка — Ліза. Яна паведаміла, што ў іх няшчасце — у матулі надарыўся інфаркт — і што яе па хуткай дапамозе на гелікаптары забралі ў Вашынгтон. Там зрабілі аперацыю — шунціраванне сэрца. Цяпер — у рэанімацыі.

— Я вельмі спачуваю вам і спадзяюся, ваша мама ачуняе! Няхай тым і асвеціцца для вас Новы год! — сказаў ён.

Тая вестка пагражала яшчэ адной стратай для ягонаў душы, дзе сувоём ляжалі светлыя і яркія пачуцці да суродзічаў, суграмадзян, сяброў, прыяцеляў. Ён шчыра жадаў і чакаў удачы ад аперацыі на сэрцы вабнай жанчыны.

У апошнія дні перад Новым годам, калі ён заставаўся каля тэлефона ва ўласнай кватэры і яму званілі, асабліва адчувалася знітаванасць яго — прыкметнага такі чалавека — з усім светам. І хоць адчуванне гэтай знітаванасці складвалася гадамі, але ж цяпер, калі Кіт праводзіў у аднастайнай самоце доўгія гадзіны, яна асабліва ўздымала і надавала яго жыццю значнасць, сэнс, каларыт.

Прыйшла Тамара. Кіт сустрэў яе ў калідоры, каля ліфта, дакрануўся вуснамі шчакі, правёў у пакой і памог

распрануцца; села спадарыня за невысокі стол, шырокі і круглы, па-свойску агледзелася. Якраз тут яны бавілі час у розных інтэлектуальных размовах і клопатах, разбіралі пошту, чыталі ўголас лісты, а то й кнігі. Апошняя таўшчэзная кніга, дарэчы, доўга валодала іх пачуццямі. Гэта было літаратурнае даследаванне жыцця і творчасці Льва Талстога, выкананае французам Анры Труая. Бескампрамісна выпісаныя эпізоды ўзаемаадносін Талстога са светам, зямная повязь, грахоўнасць і разам веліч тытана-пісьменніка захаплялі бясконца. Чытанне пэўным чынам дапамагала Барысу забывацца на сваю немач, ачуньваць.

Цяпер, падчас перадсвяточнага навагодняга ўпыну, ён збіраўся паехаць на вуліцу Шафергасэ да Тамары, каб разам з яе сям'ёй правесці час. Толькі ж, калі пасля вечаровай расфарбоўкі нябёсаў горад заткала цьмяная шэрань, ягоная папличніца, паймеўшы ласку, з'явілася сама ў гатэль, каб суправаджаць яго ў тлуме вуліц і завулкаў. Нецярплівая ўсешка блукала на яе вуснах.

— А ці ведаеш, Барыс? Тое, пра што ты пастаянна гаворыш, прадказваючы Еўропе замяшчэнне насельніцтва, будзе й ва Украіне. Там, праўда, не мусульмане размесцяцца, а ўжо — іншыя. Хоць стой, хоць падай ад навіны!

— Жартуеш? — ён выпрабавальна і здзіўлена глядзеў на яе.

— Бачыш, за што купіла, за тое і прадаю. Нашы ўкраінскія прыяцелі атрымалі кнігу Ходаса. Па пошце. У Ізраілі, даводзіць той, распрацоўваецца версія прышласці, згодна з якой яўрэям свецяць новыя землі. Украінскі народ паціху адмірае. Ці ж так гэта?.. Сацыяльную і дэмаграфічную тэндэнцыю там важна захаваць... Ціхае авалоданне эканомікай, банкамі, сродкамі масавай інфармацыі ўжо пачалося. Праз пяцьдзесят гадоў яўрэі цалкам завалодаюць прыдняпроўскімі землямі. Тэрыторыя Ізраіля зойме не толькі Украіну, але і поўдзень змарнелай і таксама адміраючай Расеі — па самы Урал!

Пальцы Барыса Кіта міжволі забарабанілі па сталe.

— Непамысна!.. Украінцы — шчырыя сябры беларусаў. Гэтага не здарыцца, не!

— Праграма, вядома, сакрэтная, але шыла ў мяшку не ўтоіш. Калі прэзідэнтам Украіны быў Краўчук, увесь

яго ўрад уступіў у масоны. Ён — першы. Гэта акрыліла ізраільцянаў, якія робяць пагоду і ў ложах. Пра ўсё — там... А ты не чуў пра Ходаса?.. Яўрэй з Харкава, у кнігах выкрывае сваіх жа.

— То рэдкі выпадак.

— Дык вось ён даводзіць, што секта прагных міраедаў Хабад, якую Сталін у свой час вытурываў з Чарнігаўшчыны за межы краіны, зацугляла залатым цяльцом і трымае ў сваіх руках урадавыя колы ЗША. З Хабадам, між іншым, рэгулярна падтрымлівае зносіны Уладзімір Пуцін. Ён быў госцем секты, пра што сведчаць здымкі. У яго ж дзед па мацеры з роду Эпштэйнаў... «Божы народ» у ЗША памог Бушу-малодшаму распаліць вайну з арабамі, сцвярджае Ходас. Няма ладу што. Адно пра Ходаса кажуць: правільны і праўдзівы даследчык. Развенчвае рытуальную гульнію дзеля намнажэння прыбыткаў. Не адныя ж яўрэі мелі Халакост!.. Смелы рыцар.

— Я прыгадваю, Тамара... Тое табе, можа, і не цікава будзе — справа прамінулых маіх вёснаў. Я быў захоплены Рывай-яўрэйкай. Для мяне яна была ідэалам прыгажосці, і мы кахалі адно аднаго, цалаваліся, хацелі ўзяць шлюб. Толькі на нашай дарозе паўсталі яе бацькі. Яны не маглі дапусціць, каб я, гой, уцёрся ў іхні кагал. Яны неўзабаве звезлі Рыву з Карэлч далей ад маіх вачэй. Тады ў мяне, аслепленага каханнем, скрыўджанага і абражанага, упершыню з’явіўся сум ад гэтага чалавечага племя. Цяперыча дзівіць не Ходас — чалавек, які ўзяўся крытыкаваць суродзічаў. У Менску, дарэчы, яшчэ ў другой палове дзевятнацатага стагоддзя, пра што я тады даведаўся, жыў яўрэй Якаў Брахман, фатограф, ураджэнец Нясвіжа, які паўстаў супраць цемрашальства ў менскай яўрэйскай абшчыне. Яго «Кніга кагала» выдавалася і перавыдавалася ў Санкт-Пецярбургу, перакладзена на польскую і іншыя еўрапейскія мовы. Але ж,— Кіт зрабіў паўзу ў одуме,— трымаецца ў іхняй крыві нейкі ўзбуджальнік кагальнай заразы. Па гэтай прычыне яны аднойчы й былі рассяяны па свеце.

Сяброўка ўважліва слухала, а Кіт гаварыў ужо як бы для самога сябе.

— Зразумела: пасля бясконцых інтрыг і скандалаў, няўступак і войнаў жыць побач з арабамі цесна, як у труне.

Не выключана, што аб'яднаня нацыі пасля вайны зрабілі памылку з Ізраілем, хоць гэта і добры, гуманны быў акт. Кажуць, савецкі ідал Сталін, калі пачуў пра ўтварэнне ў Палесціне дзяржавы Ізраіль, усклікнуў: «Цяпер там міру ніколі не будзе!»

— Выходзіць, Сталін як у ваду глядзеў!

— Тым часам я ведаю й іншае. Сярод маіх сяброў, з якімі разам працаваў на Космас, былі таксама яўрэі — выдатныя вучоныя, выдатныя людзі. Усе мы там добра забяспечваліся, і — ніякай розніцы, ніякай розні. Ніхто з нас не займаўся палітыкай.

Пасля новай паўзы яшчэ прамовіў:

— Калі ж тыя фантазіі, пра якія табе расказалі, пацвердзяцца, а фантазіямі ў свой час жыў і Гітлер, то я, мілая, не здзіўлюся, няхай сабе ўжо і на тым свеце, гісторыі, якая з імі паўторыцца.

— Дык пажыві ты яшчэ, Барыс, каб пабачыць, што будзе... — Добры настрой Тамары вяртаў яго да бліжэйшага моманту, і ён пачаў падсумоўваць:

— Ва ўсялякім выпадку, гісторыкам належыць яшчэ разабрацца, хто справакаваў рэвалюцыю ў Расеі і Грамадзянскую вайну. Тэрор, распачаты імі як метады вырашэння задачы, быў не менш жорсткім, чым пасля ён быў у эсэаўцаў. Так, але ж... Пытанне таксама, на чый выклік адказваў Гітлер, калі развязаў Другую сусветную вайну?.. Гісторыя парахавага дваццатага стагоддзя ўвогуле — не гісторыя, калі за яе рамкі выводзіцца чыннасць наўкруж «адмысловае» нацыі.

— Ну, пра нацыі, Барыс, нам цяпер усё зразумела! — Голас сяброўкі гучаў сакавіта і невычэрпна весела. — Скажы лепей, што за ліст у цябе ў руках?

— Вось гэты ліст ад Бураўкіна — шле нам навагодняе прывітанне... — паведаміў Кіт і — тут жа скрушліва: — А дзе лісты яшчэ ад сямі лаўрэатаў прэміі Барыса Кіта?

— А яны, пэўна, затрымаліся ў дарозе, — пастаралася заспакоіць чалавека Тамара.

— Няхай... Яшчэ колькі слоў наконт прадказанняў... Яны рэдка спраўджаюцца, бо варункі жыцця мяняюцца часам не так, а іншым парадкам. Калі ў дзевятнаццатым стагоддзі быў моцна развіты гужавы транспарт, Англіі, напрыклад, прадказвалі, што яна патоне

ў конскіх спражненнях. Гэтая сітуацыя цяперыча нагадвае мне Парыж, дзе па тратуарах, бульварах няможна прайсці з-за сабачага калу. Дык вось, вынайшлі рухавік, напладзілі машын, і вуліцы ад конскага броду ачысціліся. Затое ў паветры павісае смог. Як бачыш, добрае пераходзіць у сваю супрацьлегласць, калі парушаецца мера. А вось яшчэ ліст, калі ласка,— перадаў ёй паперчыну на гербавым бланку.— То ёсць самая радасная для мяне навіна!

Кіта віншавалі мясцовыя ўлады Наваградка. Разам з тым у лісце пісалася пра іхнюю згоду падтрымаць ідэю, з якой выступілі сябры Кіта,— адкрыць у Наваградку музей у ягоны гонар. Размова ішла, відавочна, пра асобны музейны будынак.

— Барыс! — глянуўшы ў ліст, сказала Тамара. — Віншую цябе з новым праектам!

— Бачыш,— усхвалявана і разам пакепліваючы з самога сябе, казаў ён,— перад табой цяперыча сядзіць не чалавек, а музейная рэліквія!

— То пойдзем, Барыс, пакуль цябе пад шкляны каўпак не пасадзілі!

Жыццё доўжылася, пераходзячы з будняў у святы, і — наадварот. Мінуў Новы год, набліжаліся Каляды...

А на Каляды ўжо парадаваў і ўзварушыў Кіта тэлефонны званок з-за акіяна.

— Хело, Барыс Уладзіміравіч! Я жывая! — аптымістычны, душэўны голас сведчыў: каля тэлефона Марыяматалаянка.— Я шчаслівая, што зноў магу гаварыць з вамі!

— І я рады, спадарынька!..

Ён распытваў у яе пра няшчасны выпадак і радасць у сям'і пасля яе выздараўлення, пра ўнучку. А ўнучка Стэфанія за свае поспехі атрымала грамату, падпісаную самім прэзідэнтам краіны.

— О, мы з ёй думныя!..

У голасе Марыі Кіт чуў-адчуваў жаночую самавітасць, акрыленасць, прагу да новага ўпыну. У гэтакім разе яму і самому хацелася жыць!

Толькі жыць — для Барыса азначала дзейнічаць, а гэта якраз амаль немагчымым рабілася. Прынамсі, там, на радзіме. І таму, калі зноў загаварылі пра Бацькаўшчыну —

хіба ж можна заўжды хвалюючае абысці? — Марыя пажалілася, што ў яе родным кутку забалочваецца возера, зарастае сітнягом і чаротам...

— Возера?! Ды ў нас там не адно возера зарастае. У такой дзівоснай краіне зацягваецца мулам, бузой, балотнаю тванню жыццё! — Барыс Кіт указальным пальцам з размаху ткнуў у паветра, чаго Марыя не бачыла: — Самое жыццё!.. Грамадзянская супольнасць разам з вольнай прэсай задушаны. Таму людзі глядзяць і не бачаць — ім пускаюць пыл у вочы. Народ прайшоў цераз пілсудчыкаў, энкавэдыстаў, сваіх і гітлераўскіх вылюдкаў — цераз усялякую дрэнь. Моцна страчаны генафонд... Але каб сёння такое — нонсенс!

— То ж праўда, — адказала Марыя. — Ніхто на Бацькаўшчыне не даходзіць мінулага, не робіць высноў, няма каму ў нечым нядобрым, ліхім звiніцца. Толькі з гэтай прычыны — што было, зноў можа хмарай грымотнай найсці.

— А тая хмара, найсвятлейшая пані Марыя, на месцы ўтвараецца! Яна ўжо ёсць! Я не толькі ад Быкава, я багата чаго з польскіх газет ведаю. Гэтак званая вертыкаль уладара, на якой усё татальна закручана, — ёсць варожая нацыянальнаму духу піраміда чыноўнікаў. Яна цісне на ўсё свядомае, на ўсё жывое, заганяючы яго ў зямлю. А вы зноў вярнуліся да жыцця? Цудоўна!.. Тады прыгадаем, спадарыня, што пры гітлераўцах — нават пры іх! — нацыянальная адукацыя і культура падтрымліваліся і развіваліся. А цяпер — згуба! Цяпер у Гаазе, чулі, за нешта судзяць Мілошавіча, і я параўноўваю... Калі параўнаць — Мілошавіч выглядае зусім лібералам. Цьфу!..

Цяжка жыць без гонару за сваё котлішча, за сваю зганьбаваную Бацькаўшчыну, і Раманавічанка, адчуваў Кіт па сабе, — бытта вырваная з цела душа, сумавала па сваім адвечным. Сум, праўда, як і хмарнасць, у яе і ў яго неўзабаве сплывалі, і на чыстым абсягу ў душы ўсталёўвалася надзея: усё будзе добра — будзе добра, бо вернецца ўрэшце натуральная хада падзей, прыйдучь празорлівыя людзі — іх генная, іх гістарычная памяць ды чыстыя, высакародныя подумкі дазваляць уратаваць Беларусь.

Надзея лучылася з мараў, і Мэры... Марыя Дзямковіч... і Барыс Кіт бачылі зямлю, якую басанож тапталі ў дзяцінстве і з якой пайшлі ліцвіны, іх дзяды і прадзеда, што ўтварылі супольнасць, народ, — бачылі гэтую зямлю ў атачэнні нашчадкаў заможнай, шчаслівай.

З такімі спадзяваннямі, думкамі, парываннямі лягчэй жыць — паміраць не варта.

І яны жыцьмуць. Жыцьмуць пракаветныя ідэі, як і годныя людзі, і будзе з імі адваёваная радасць. Па век вякоў!

ЗМЕСТ

Мастацкі ўзор і веліч праўды. <i>Роздум над трылогіяй А. Лойкі</i>	5
Пралог	11
Кніга першая. КАБАЛА	15
Кніга другая. НАДЛОМ	261
Кніга трэцяя. ГУЛЬНЯ НА ЗГУБУ	615

Якавенка, В. Ц.
Я44 Пакутны век : трылогія / Васіль Якавенка; 2-е выд., дапрац. — Мінск : Выд. ГА «БелСаЭС «Чарнобыль», 2009. — 896 с.

ISBN 978-985-6010-30-2.

Падобнага твора ў беларускай літаратуры яшчэ не было.

З трылогіі «Пакутны век», а гэта кнігі «Кабала», «Надлом» і «Гульня на згубу», паўстаюць каларытныя і яркія вобразы ліцвінаў-беларусаў. Твор прысвечаны драме і трагедыі станаўлення народа як нацыі і перакідае мост з нашых дзён у далёкую мінуўшчыну. У ім мастацкае і глыбокае сацыяльна-філасафічнае асэнсаванне рэчаіснасці, батальныя і побытавыя сцэны, шмат гістарычных персанажаў. Чырвонай ніткай праходзіць драма сям’і Пятра Рамановіча (Пісарчука), простага і дасціпнага беларуса.

Па ахопе падзей, якія адбываліся ў краіне і свеце, трылогія «Пакутны век» — твор эпохальны і ўтрымлівае вялікі пазнавальны матэрыял. Кніга здольна выклікаць моцныя суперажыванні, задавальненне і радасць у душы чытача.

Выданне разлічана на шырокае кола чытачоў.

УДК 821.161.3-3

ББК 84 (4 Бел) 6

Літаратурна-мастацкае выданне,

ЯКАВЕНКА Васіль Цімафеевіч

ПАКУТНЫ ВЕК

Трылогія

Адказы за выпуск *Аляксей Рагуля*

Рэдактар *Уладзімір Дамашэвіч*

Мастацкае афармленне

Tatiana Graphic Design / *Таццяна Якавенка*

Вёрстка *Яраслава Мальдзіса*

Тэхнічны рэдактар *Яраслаў Мальдзіс*

Падпісана да друку з дыяпазітываў заказчыка 14.07.2009.

Фармат 84x108 ¹/₃₂. Папера афсетная. Афсетны друк.

Гарнітура SchoolBook. Умоўн. друк. арк. 47,04.

Улік.-выд. арк. 42,8. Тыраж 600 экз. Заказ 475.

Выдавец БелСаЭС «Чарнобыль».

ЛІ № 22330/0494452 ад 08.04.2009 г.

Пр-т Прытыцкага, 46, 220082, Мінск.

yakavenka@list.ru

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка

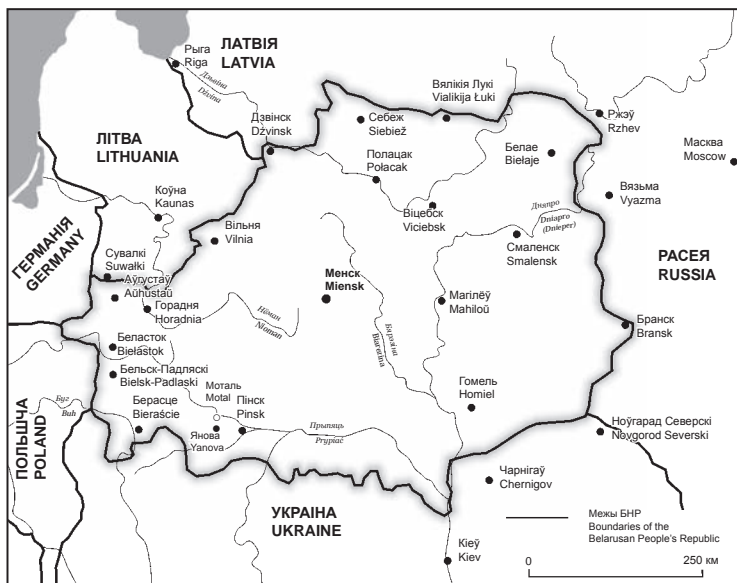
ў друкарні ПУП «Ходр» ГА «БелТІЗ».

ЛП № 02330/0056661 ад 29.03.04.

Вул. Вызвалення, 9, 220004, Мінск.

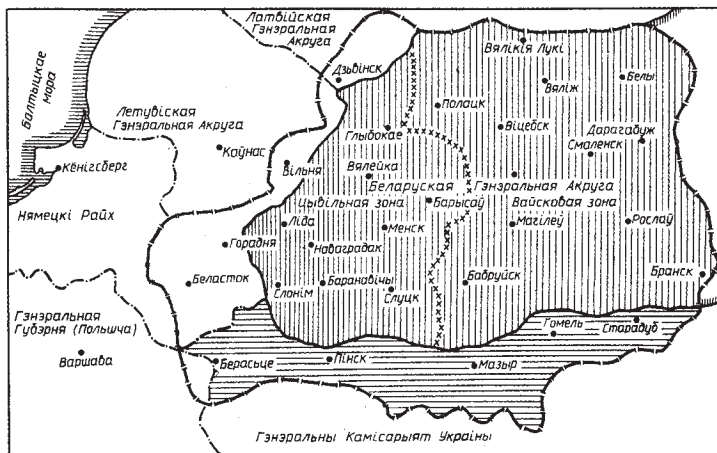
ПРАСТОРА ЛІЦВІНА-БЕЛАРУСА

Беларуская Народная Рэспубліка, 1918 год

Дэмаркацыйная лінія паміж германскай і савецкай арміямі, 1939 год

Падзел Беларусі Нямецчайнай, 1941–1944 гг.

- Тэрыторыя Беларускай Генеральнай Акругі ў 1941–1943 гг.
- Тэрыторыя, далучаная да Беларускай Генеральнай Акругі ў 1944 г.
- Мяжа паміж цывільнай і вайскавай зонамі
- Этнаграфічныя межы беларускага народу

Рэспубліка Беларусь у радыяцыйнай блакадзе, 1991 год

